

EL-KEŞŞÂF

Keşşâf Tefsiri

ZEMAHŞERÎ

4. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 70

- Dini İlimler Serisi* : 7
- Kitabın Adı* : EL-KEŞŞÂF ‘AN HAKÂ’İKİ ĞAVÂMİDİ’T-TENZÎL
VE ‘UYÛNÎ’L-EKÂVÎL FÎ VUCÛHÎ’T-TE’VÎL
Keşşâf Tefsiri 4. Cilt; (6 Cilt)
- Müellifi* : Ebu’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed
el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö.538/1144)
- Özgün Dili* : Arapça
- Çeviri* : Dr. Muhammed Coşkun [Kehf, Meryem, TâHâ, Mûminûn]
Prof. Dr. Ömer Çelik [Enbiyâ]
Prof. Dr. Mehmet Erdoğan [Hac]
Prof. Dr. Sadrettin Gümüş [Nûr]
Prof. Dr. Adil Bebek [Furkân]
Prof. Dr. Murat Sülün - Doç. Dr. Mehmet Çiçek [Şu‘arâ]
Prof. Dr. Necdet Çağl [Neml]
- Editör* : Prof. Dr. Murat Sülün
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı (Tefsir), Öğretim Üyesi
- Yayın Hazırlık* : Yazma Eser Uzm. Yrd. Murat Ünlüer
- Yapım* : Yüksel Yücel
- Baskı* : Pasifik Ofset Ltd. Şti. Cihangir Mh. Güvercin Cd. No:3/1
Baha İş Mrk. A Blok Kat: 2 34310 Haramidere / İstanbul
Tel.: 0212 412 17 77 Sertifika No: 12027
- Baskı Yeri ve Yılı* : İstanbul 2018
- Baskı Miktarı* : 1. Baskı, 2000 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI

Library of Congress A CIP Catalog Record

Zemahşerî
el-Keşşâf, Keşşâf Tefsiri

1. Kur’ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Keşşâf, 4. Zemahşerî, 5. Tîbî

ISBN: 978-975-17-3840-0 (Takım) 978-975-17-4044-1 (4. Cilt)

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.

Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı’na* aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul

Tel.: +90 (212) 511 36 37

Faks: +90 (212) 511 37 00

info@yek.gov.tr

www.yek.gov.tr

EL-KEŞŞÂF
‘AN HAKÂ’İKİ ĞAVÂMİDİ’T-TENZÎL
VE ‘UYÛNÎ’L-EKÂVÎL FÎ VUCÛHÎ’T-TE’VÎL
KEŞŞÂF TEFSİRİ

(METİN - ÇEVİRİ)

4. CİLT

ZEMAŞSERÎ
(ö. 1144)

Çeviri
Muhammed Coşkun - Ömer Çelik - Mehmet Erdoğan
Sadrettin Gümüş - Adil Bebek - Murat Sülün
Mehmet Çiçek - Necdet Çağıl

Editör
Murat Sülün

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

KEHF SÛRESİ	8
MERYEM SÛRESİ	140
TÂHÂ SÛRESİ	260
ENBİYÂ SÛRESİ	396
HAC SÛRESİ	500
MÜ'MİNÛN SÛRESİ	590
NÛR SÛRESİ	680
FURKÂN SÛRESİ	808
ŞU'ARÂ SÛRESİ	908
NEML SÛRESİ	1036
DİZİN	1207

EL-KEŞŞÂF

‘AN HAKÂ’İKİ ĞAVÂMİDİ’T-TENZÎL
VE ‘UYÛNÎ’L-EKÂVÎL FÎ VUCÛHÎ’T-TE’VÎL

EZ-ZEMAHŞERÎ

EBU’L-KÂSİM CÂRULLAH MAHMÛD BİN ÖMER
BİN MUHAMMED EL-HÂRİZMÎ

Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun.

الكشاف

عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل

الزمخشري

أبو القاسم جار الله محمود بن عمر بن محمد الخوارزمي

رحمة الله عليه

KEHF SÛRESİ

Mekke’de nâzil olmuştur, 110 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1-3. Hamd o Allah’a mahsustur ki kuluna bu kitabı hiçbir eğrilik bırakmadan dosdoğru bir şekilde indirmiştir. Ta ki O’nun katından gelecek şiddetli bir azaba karşı uyarısın, salih amel işleyen müminlere de ebediyen kalıcı oldukları güzel bir mükâfat olduğunu müjdelesin.

4. Özellikle “Allah çocuk edindi!” diyenleri uyarısın.

5. çünkü bu konuda ne onların ne de atalarının bir bilgileri vardır. Bu, ağızlarından çıkan büyük(!) bir sözdür. Tamamen yalan söylemektedirler!

[1] Yüce Allah kullarına, verdiği en muazzam nimete karşı kendisine nasıl hamd edeceklerini, nasıl senada bulunacaklarını telkin etmiş, bunu ‘anla’tmıştır. Bu nimet, İslâm nimeti ve kurtuluşlarının sebebi olan, kulu Muhammed (s.a.)’e “hiçbir eğrilik bırakmadan” inzâl ettiği kitabıdır. Onda eğrilik namına hiçbir şey¹ bırakmamıştır. Somut şeylerde *avec* nasılsa, soyut şeylerde de *avec* öyledir. Maksat, Kur’ân’ın mânalarında ihtilâf ve çelişki olmadığını, ondaki hiçbir şeyin hikmet ve doğruluk sınırlarının dışına çıkmadığını ifade etmektir.

[2] Şayet “فَيَمَّا (dosdoğru) ifadesi neyle mansûbdur?” dersin şöyle derim: En güzel yorum bunun gizli bir fiille mansûb olduğunu düşünmektir, لَمْ يَجْعَلْ kelimesinin hali olduğunu düşünmek değildir; çünkü أَنْزَلَ (kılmadı) ifadesi أَنْزَلَ (indirdi) fiiline atıftır ve sıla cümlesinin kapsamına dâhildir. Dolayısıyla bu ifadeyi “kitab”ın hali olarak düşünen kimse, hal ile hal sahibi arasında sıla cümlesinin bir kısmını koyarak bunları birbirinden ayırmış olur. Bu durumda cümlemin takdiri, “Onda bir eğrilik kılmamış, onu dosdoğru kılmıştır.” şeklinde olur; çünkü ondan eğriliği olumsuzladığı zaman, hakkında dosdoğruluk sübut bulmuş olmaktadır.

1 Gerçeğe aykırılık, tutarsızlık, çelişki, anlamsızlık vs. / ed.

سورة الكهف

مكية وهي مئة وإحدى عشرة آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا﴾

٥ ٢- ﴿قَيِّمًا لِّيُنذِرَ بَأْسًا شَدِيدًا مِّنْ لَّدُنْهُ وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ
أَنَّهُمْ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا﴾

٣- ﴿مَا كَثِيرٌ فِيهِ آيَاتٌ

٤- ﴿وَيُنذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا﴾

٥- ﴿مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِنَّ
١٠ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا﴾

[١] لقن الله عباده وفقهم كيف يشنون عليه ويحمدونه على أجزل نعمائه عليهم وهي نعمة الإسلام، وما أنزل على عبده محمد ﷺ من الكتاب الذي هو سبب نجاتهم وفوزهم {وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا} ولم يجعل له شيئاً من العوج قط، والعوج في المعاني كالعوج في الأعيان، والمراد نفى الاختلاف والتناقض عن معانيه، وخروج شيء منه من الحكمة والإصابة فيه. ١٥

[٢] فإن قلت: بم انتصب {قَيِّمًا}؟ قلت: الأحسن أن ينتصب بمضمر ولا يجعل حالاً من الكتاب؛ لأنّ قوله {وَلَمْ يَجْعَلْ} معطوف على أنزل، فهو داخل في حيز الصلة، فجاعله حالاً من الكتاب فاصل بين الحال وذو الحال ببعض الصلة، وتقديره: ولم يجعل له عوجاً جعله قَيِّمًا؛ لأنه إذا نفى عنه العوج فقد أثبت له الاستقامة.

[3] **Şayet** “Hem eğrilğin olmadığını hem de dosdoğru olduğunu birlikte söylemenin ne faydası var ki? Bunlardan biri yekdiğerini gereksiz kılmıyor mu?” **dersen şöyle derim:** Bu şekilde ifade etmenin faydası tekittir. Zira nice dosdoğru olan, dosdoğru olduğuna şahitlik edilen şey vardır ki dikkatle incelendiğinde içerisinde küçücük de olsa bir eğrilik bulunur. قَيِّمًا kelimesinin, “diğer ilahî kitaplara hâkim, onları tasdik eden, onların doğruluğuna şahitlik eden” anlamında olduğu da, “kulların maslahatlarını gözeten, onlar için gerekli olan şer’î meseleleri gözeten” anlamında olduğu da söylenmiştir. Kelime *kıyem*^m şeklinde de okunmuştur.

[4] *Enzera* (uyardı) fiili iki mef’ûl alır, nitekim اِنَّا اَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيْبًا (Şüphesiz, sizi yakın bir azaba karşı uyarımış olduk. [Nebe’ 78/40]) ifadesinde de böyle kullanılmıştır. Burada ise iki mef’ûlden sadece birini zikretmekle yetinilmiştir. İfadenin aslı, “İnkâr edenleri ‘şiddetli bir azapla uyarсын diye’” şeklindedir. بَأْسٍ (sert) kelimesi بَعْدَابٍ بَيِّسٍ (Şiddetli bir azapla... [A’râf 7/165]) âyetindeki gibidir. Bu fiil *be’use’l-‘azâb* (Azap şiddetlendi / sert oldu.) ve *be’use’r-racul*^{li} *be’s*^m ve *be’âset*^m (Adam şiddetlendi / sert oldu.) şeklinde kullanılır.

[5] مِنْ لَدُنْهُ ifadesi, “O’nun katından” anlamındadır. Ayrıca bu ifade Dal’ın zammeye çalan sükûnuyla ve Nun’un kesresi ile *min ledⁿnihi* şeklinde de okunmuştur. يَبْسُرُ kelimesi de tahfif ile (*yebşuru*) okunduğu gibi şedde ile de (*yubeşşiru*) okunmuştur.

[6] **Şayet** “Neden يُنْذِرُ (uyarsın) fiilinin iki mef’ûlünden sadece birinin zikredilmesi ile yetinilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Söz konusu olan esas husus, uyarıya konu olan şeydir. Bu sebeple, sadece onun zikredilmesi ile yetinilmesi gerekmiştir. Bunun delili de “‘Allah çocuk edindi!’ diyenleri uyarсын.” ifadesinde uyarının muhataplarının zikredilmiş, uyarı konusunun ise zikredilmemiş olmasıdır. Nitekim “Güzel bir mükâfat olduğunu müjdelesin.” ifadesinde aynı durum “müjde” fiili için söz konusudur. Burada da önceki ifadelerde geçenlerden dolayı müjdeye konu olan husus zikredilmiş, muhatap zikredilmemiştir. Güzel mükâfattan maksat ise cennettir.

[7] “Onların *bilgileri* yoktur.” Yani Allah’ın çocuk edindiği iddiasına dair bilgileri yoktur. Bu sözleri bir bilgiden sâdır olmuş değildir, aksine aşırı bir cehaletten ve ataları taklit etmekten sâdır olmuştur ki ataları da bunu şeytanın vesvesesinden almışlardır.

[8] **Şayet** “Allah’ın evlat edinmesi bizatihi imkânsız bir husustur. O halde nasıl ‘Onların *bilgileri* yoktur.’ denilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, “Bilgileri yoktur, çünkü bu husus imkân dışı olduğu için bilinecek bir husus değildir.” şeklindedir. Bir şeyin bilinmemesi

[٣] فإن قلت: ما فائدة الجمع بين نفي العوج وإثبات الاستقامة، وفي أحدهما غنى عن الآخر؟ قلت: فائدته التأكيد، فرب مستقيم مشهود له بالاستقامة ولا يخلو من أدنى عوج عند السبر والتصفح. وقيل: قيما على سائر الكتب مصدقاً لها، شاهداً بصحتها. وقيل: قيماً بمصالح العباد وما لا بدّ لهم منه من الشرائع وقرئ «قيماً».

[٤] «أنذر» متعدّ إلى مفعولين، كقوله {إِنَّا أَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا} [النبا: ٤٠] فاقتصر على أحدهما، وأصله {لِيُنْذِرَ} الذين كفروا {بَأْسًا شَدِيدًا} والبأس من قوله {يُعَذِّبُ} بَيِّسٌ {الأعراف: ١٦٥} وقد بؤس العذاب وبؤس الرجل بأسا وبآسة.

[٥] {مِنْ لَّدُنْهُ} صادرًا من عنده. وقرئ «من لدنه» بسكون الدال مع إشمام الضمة وكسر النون {وَيُبَيِّسُ} بالتخفيف والتثقيل.

[٦] فإن قلت: لم اقتصر على أحد مفعولى أنذر؟ قلت: قد جعل المنذر به هو الغرض المسبوق إليه، فوجب الاقتصار عليه. والدليل عليه تكرير الإنذار في قوله {وَيُنْذِرَ الَّذِينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا} متعلقًا بالمنذرين من غير ذكر المنذر به، كما ذكر المبشر به في قوله {أَنْ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا} استغناء بتقدّم ذكره. والأجر الحسن: الجنة.

[٧] {مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ} أي بالولد أو باتخاذ، يعني أنّ قولهم هذا لم يصدر عن علم ولكن عن جهل مفرط وتقليد للآباء، وقد اشتملته آباؤهم من الشيطان وتسويله.

[٨] فإن قلت: اتخاذ الله ولدًا في نفسه محال، فكيف قيل: ما لهم به من علم؟ قلت: معناه ما لهم به من علم؛ لأنه ليس مما يعلم لاستحالته، وانتفاء العلم بالشيء

ya onun bilgisine ulaşan yolu bilmemekten kaynaklanır ya da o şeyin bizzat kendisinin imkânsız olmasından, bilinmesinin mümkün olmamasından kaynaklanır.

[9] كَبُرَتْ كَلِمَةً nasb ile *kelimet^{en}* şeklinde okunduğu gibi ref ile *kelimetⁱⁿ* şeklinde de okunmuştur. Mansûb okunuşunun gerekçesi temyiz olması, merfû‘ oluşunun gerekçesi ise fâ‘il olmasıdır. Ancak mansûb okunması durumunda anlam daha kuvvetli ve açıktır ve hayret mânasını da ihtiva eder. Sanki “Ne kadar da büyük bir kelimedir!” denilmiş olur. “Ağızlarından çıkan” ifadesi *kelimenin* sıfatı olup, onların böyle bir sözü ağızlarına alıp konuşmakla sergilemiş oldukları cüretin ne kadar büyük olduğunu ifade etmektedir. Nitekim şeytanın insanların kalplerine vesvese olarak verdiği ve insanların da akıllarına düşen kötü birtakım sözler vardır ki insanlar bunları açık açık söyleyemez, bunları dilleri ile ifade edemezler. Aksine kendilerini tutar, açığa vurmaktan uzak durmaya çalışırlar. Bu tür sözler dahi söylene-
mezken, onların ağızlarından çıkan bu çirkin sözler nasıl söylenebilir?

[10] كَبُرَتْ Bâ’nın zammeye çalan sükûnuyla *keburat* şeklinde de okunmuştur. **Şayet** “كَبُرَتْ”daki zamir nereye gider?” **dersen şöyle derim:** Muhatapların “Allah evlat edindi.” şeklindeki sözlerine gider. Bunun *kelime* olarak isimlendirilmiş olması, tıpkı kasidenin *kelime* olarak isimlendirilmesi gibidir.

20 **6. İşbu söze iman etmiyorlar diye üzüntünden, neredeyse arkalarından kendini paralayacaksın.**

[11] Yüce Allah Peygamber (s.a.)’i ve ondan yüz çeviren, ona iman etmeyen kimselerin durumunu, bu durum karşısında Peygamber (s.a.)’in yüreğinde hissettiği hüznün ve acıyı, sevdiklerinden, yakınlarından ayrı düşmüş ve bu yüzden onların peşinden hasretle gözyaşı döken, onların üzüntüsüyle, ayrılık acısıyla kendisini perişan eden kimsenin durumuna benzetmiştir. Bu ifade aslına uygun olarak *بَاخِعٌ نَفْسَكَ* şeklinde okunduğu gibi izafet şeklinde *bâhi’u nefsike* şeklinde de okunmuştur. Anlam, “Kendini yok etmekte, helâk olmaktadır!” şeklindedir. Devamındaki ifadeyi *إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا* (iman etmiyorlar diye) şeklinde okuyanlara göre bu ifade gelecek zamana, *en lem yûminû* (iman etmediler diye) şeklinde okuyanlara göre ise geçmiş zamana yönelik yorumlanmıştır. “Bu söz”den maksat Kur’ân’dır. *أَسَفًا* ifadesi mef’ûlün leh olup, “aşırı hüznün ve öfke sebebiyle” anlamındadır. Bu ifadenin hal olması da mümkündür. *Esef* kelimesi hüznün ve kızgınlıkta aşırılıktır. Nitekim *racul^{ün} esif^{ün}* denildiği gibi *racul^{ün} esif^{ün}* da denilir.

إمّا للجهل بالطريق الموصل إليه، وإما لأنه في نفسه محال لا يستقيم تعلق العلم به.

[٩] قرئ «كبرت كلمة»، وكلمة: بالنصب على التمييز والرفع على الفاعلية، والنصب أقوى وأبلغ. وفيه معنى التعجب، كأنه قيل: ما أكبرها كلمة. و{تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ} صفة للكلمة تفيد استعظاماً لاجترائهم على النطق بها وإخراجها من أفواههم، فإن كثيراً مما يوسوسه الشيطان في قلوب الناس ويحدثون به أنفسهم من المنكرات لا يتماثلون أن يتفوهوا به ويطلقوا به ألسنتهم، بل يكظمون عليه تشوّراً من إظهاره، فكيف بمثل هذا المنكر؟

[١٠] وقرئ «كبرت» بسكون الباء مع إشمام الضمة. فإن قلت: إلام يرجع الضمير في كبرت؟ قلت: إلى قولهم {اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا} وسميت كلمة كما يسمون القصيدة بها.

٦- ﴿فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسِكَ عَلَى آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا﴾

[١١] شبهه وإياهم حين تولوا عنه ولم يؤمنوا به وما تداخله من الوجد والأسف على توليهم، برجل فارقه أحبته وأعزته فهو يتساقط حسرات على آثارهم ويبخع نفسه وجداً عليهم وتلهفاً على فراقهم. وقرئ «باخع نفسك»، على الأصل، وعلى الإضافة: أي قاتلها ومهلكها، وهو للاستقبال فيمن قرأ «إن لم يؤمنوا» وللمضي فيمن قرأ «أن لم يؤمنوا» بمعنى: لأن لم يؤمنوا {بِهَذَا الْحَدِيثِ} بالقرآن {أَسَفًا} مفعول له، أي لفرط الحزن. ويجوز أن يكون حالا والأسف: المبالغة في الحزن والغضب. يقال: رجل أسف وأسيف.

7. Şüphesiz Biz, yeryüzündeki şeyleri oranın süsü kıldık ki kimlerin daha güzel amel ettiğini sınavalım...

8. Ve Biz, onun üzerindeki elbette kuru bir toprak haline getireceğiz!

5 **9. Yoksa sen, mağaradakilerin, o kitabeldekilerin Bizim (Arz'la ilgili bu doğal) mucizelerimizden daha ilginç olduğunu mu sandın?**

10. Hani, o yiğitler 'mağara'ya sığınmışlardı da "Ya Rabbi! Bize kâtından bir rahmet ver de içinde bulunduğumuz şu durumdan bize bir çıkış yolu göster." demişlerdi.

10 **11. Biz de 'mağara'da kulaklarına sayılı yıllarca engel koymuştuk.**

[12] "Yeryüzündeki şeyleri" yani yeryüzüne ve halkına ziynet olmaya uygun dünyevî güzellik ve süsleri [oranın süsü kıldık] "ki kimlerin daha güzel amel ettiğini sınavalım." Güzel amel, dünyaya gereğinden fazla değer vermemek, dünyaya aldanmayı terk etmektir. Sonra "Ve Biz, onun üzerindeki elbette kuru bir toprak haline getireceğiz!" ifadesiyle Allah Teâlâ dünyaya meyletmek-
15 ten insanları soğutmuştur; yani dünyanın ziyneti tıpkı başlangıçta verimli ve yemyeşil iken daha sonra hiçbir bitki içermeyen çorak arazi haline gelmiş, güzelliği gitmiş, cazibesi yok olmuş, ziynet sayılacak yönleri giderilmiş, yani canlıları öldürülmüş, bitki ve ağaçları kurutulmuş kupkuru toprağa benzetmiştir. Al-
20 lah Teâlâ burada önce küllî âyetleri / kanıtları çerçevesinde yeryüzünü üzerinde yaratmış olduğu sayısız cins ile süslemiş olmasını ve ardından bunların hepsinin sanki hiç olmamış gibi giderileceğini zikretmiş, ardından da "Yoksa sen ... mu sandın!?" buyurmuştur. Demek istemektedir ki bu¹, Ashâb-ı Kehf kıssasından, onların uzun bir süre hayatta tutulmalarından daha muazzamdır.

25 [13] *Kehf*, dağdaki geniş mağara demektir. *Rakîm*, köpeklerinin ismidir. Şair Ümeyye b. Ebi's-Salt [v. 8/630] şöyle demiştir:

Bir tek Rakîm var eşiklerinde bekleyen;
Topluluk mağarada uykuda iken.

30 [14] *Rakîmin*, mağaranın girişine konulmuş kurşundan bir levha olup üzerinde onların isimlerinin yazılı olduğu da, insanların onların hikâyele-
rini dağa nakşederek yazdıkları da söylenmiştir. Yine, mağaranın bulun-
duğu vadinin ismi olduğu, dağın ismi olduğu, yerleşim birimlerinin ismi olduğu ve onların Filistin'in aşağısında Ğadbân ve Eyle bölgeleri arasındaki mekânlarının ismi olduğu da söylenmiştir.

1 Her kış ve bahar tekrarlanan bu tabiat mucizesi. / ed.

٧- ﴿إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾

٨- ﴿وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا﴾

٩- ﴿أَمْ حَسِبْتَ أَنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ كَانُوا مِنْ آيَاتِنَا عَجَبًا﴾

١٠- ﴿إِذْ أَوَى الْفِتْيَةُ إِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَا آتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا رَشَدًا﴾ ٥

١١- ﴿فَضْرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا﴾

[١٢] {مَا عَلَى الْأَرْضِ} يعني ما يصلح أن يكون زينة لها ولأهلها من زخارف الدنيا وما يستحسن منها {لِنَبْلُوهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا} وحسن العمل: الزهد فيها وترك الاغترار بها، ثم زهد في الميل إليها بقوله {وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا} من هذه الزينة {صَعِيدًا جُرُزًا}. يعني مثل أرض بيضاء لانبات فيها، بعد أن كانت خضراء معشبة، في إزالة بهجته، وإماطة حسنه، وإبطال ما به كان زينة من إماتة الحيوان وتجفيف النبات والأشجار، ونحو ذلك ذكر من الآيات الكلية تزيين الأرض مما خلق فوقها من الأجناس التي لا حصر لها وإزالة ذلك كله كأن لم يكن. ثم قال {أَمْ حَسِبْتَ} يعني أن ذلك أعظم من قصة أصحاب الكهف وإبقاء حياتهم مدة طويلة.

[١٣] والكهف: الغار الواسع في الجبل {وَالرَّقِيمِ} اسم كلبهم. قال أمية ابن أبي الصلت:

وَلَيْسَ بِهَا إِلَّا الرَّقِيمُ مُجَاوِرًا * وَصِيدَهُمُ وَالْقَوْمُ فِي الْكَهْفِ هُمْدُ

[١٤] وقيل: هو لوح من رصاص رقمت فيه أسماءهم جعل على باب الكهف. وقيل: إن الناس رقموا حديثهم نقرأ في الجبل. وقيل: هو الوادي الذي فيه الكهف. وقيل: الجبل. وقيل: قريتهم. وقيل: مكانهم بين غضبان وأيلة دون فلسطين. ٢٠

[15] “Daha ilginç olduğunu mu sandın?” Yani bizim mucizelerimizden daha ilginç bir mucize olduğunu mu sandın? عَبَّأَ ifadesi mastar ile yapılmış bir niteleme şeklindedir. Ya da *zâtu ‘aceb* (ilginçliği bulunan) anlamındadır.

[16] “Bize katından” yani rahmet hazinelerinden “bir rahmet [ver].” Bu da mağfired, rızık ve düşmandan emin olmaktır. “İçinde bulunduğumuz şu durumdan bize bir çıkış yolu göster.” Yani kâfirlerden ayırdığımız şu noktada bize bir çıkış yolu göster de bu yol sayesinde hidayet ehli kimseler olalım. Ya da bütün işimizi doğru yol kıl. Bu durumda, ifade *ra’eytü minke esed^{en}* (Sende bir aslan görüyorum.) ifadesine benzer. (Yani Min harf-i ceri kısmılık anlamında değildir).

[17] “Biz de kulaklarına engel koymuştuk.” Kulaklarına işitmelerini engelleyecek bir perde koymuştuk. Yani onları ağır bir uykuya daldırmıştık ki sesler bu uyku esnasında onları uyandıramıyordu. Nitekim çok ağır uykuya dalmış kimseye yüksek sesle seslenildiği halde duymadığını, uyanmadığını görürsün. Âyette koyma fiilinin mef’ûlü olan “perde” hazfedilmiştir, bu tıpkı *benâ ‘alâ imraetihî* ifadesi gibidir; bununla hanımı için *çadır* kurduğunu anlatmak istemektedirler.

[18] *سِنِينَ عَدَدًا* (sayılı yıllarca). Burada *‘aded^{en}* ifadesi *zevâti ‘adedⁱⁿ* (sayılı) anlamındadır. Bununla çokluk mânası kastedilmiş olabileceği gibi azlık mânası da kastedilmiş olabilir; çünkü bizce çok olan, Allah’a göre azdır. Nitekim Allah Teâlâ “(Dünyada) ancak gündüzün tek bir saati kadar kalmış gibi olacaklar!” [Ahkâf 46/35] buyurmuştur. Zeccâc [v. 311/923] ise şöyle demiştir: Bir şey azsa, miktarı zaten bilinir ve sayılmasına ihtiyaç olmaz; ama çoksa o zaman saymaya ihtiyaç duyulur. [Dolayısıyla burada *sayılı* ifadesi kullanıldığına göre mağara yılları çok demektir.]

12. Sonra onları dirilttik ki, iki taraftan hangisi bunların beklediği süreyi aklında tutmakta, bilelim.

[19] *أَيُّ* (hangi) ifadesi soru anlamı da ihtiva eder, bu yüzden *لِنَعْلَمَ* (bilelim diye) fiili buna taalluk etmemiş, üzerinde amel etmemiştir. *لِنَعْلَمَ* (bilelim diye) ifadesi *li-yu’leme* (bilinsin diye) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda ifade yine *eyyü* üzerinde amel etmez, çünkü *eyyü* bu fiil kendisine isnat edildiği için değil, mübteda olduğu için merfû’dur. Bu okuyuşa göre *yu’leminun* nâib-i **fâ’ili**, cümleinin muhtevasıdır. Nitekim diğer okuyuştaki *na’lemenin* mef’ûlü de odur.

[١٥] {كَانُوا} آية {عَجَبًا} من آياتنا وصفًا بالمصدر، أو على: ذات عجب.

[١٦] {مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً} أي رحمة من خزائن رحمتك، وهي المغفرة والرزق والأمن من الأعداء {وَهَيَّءَ لَنَا مِنْ أَمْرِنَا} الذي نحن عليه من مفارقة الكفار {رَشْدًا} حتى نكون بسببه راشدين مهتدين، أو اجعل أمرنا رشدًا كله، كقولك: رأيت منك أسدًا.

[١٧] {فَضَرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ} أي ضربنا عليها حجابًا من أن تسمع، يعني أنماهم إنامة ثقيلة لا تنبههم فيها الأصوات، كما ترى المستقل في نومه يصاح به فلا يسمع ولا يستنبه، فحذف المفعول الذي هو الحجاب كما يقال: بنى على امرأته، يريدون: بنى عليها القبة.

[١٨] {سِنِينَ عَدَدًا} ذوات عدد، فيحتمل أن يريد الكثرة وأن يريد القلة؛ لأن الكثير قليل عنده، كقوله {لَمْ يَلْبُثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ} [الأحقاف: ٣٥] وقال الزجاج: إذا قل فهم مقدار عدده فلم يحتج أن يعدّ، وإذا كثر احتاج إلى أن يعد.

١٢- ﴿ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ أَيُّ الْحِزْبَيْنِ أَحْصَى لِمَا لَبِثُوا أَمَدًا﴾

[١٩] {أَيُّ} يتضمن معنى الاستفهام، فعلق عنه {لِنَعْلَمَ} فلم يعمل فيه. وقرئ «لِيُعْلَمَ»، وهو معلق عنه أيضًا؛ لأن ارتفاعه بالابتداء لا بإسناد «يعلم» إليه وفاعل «يعلم» مضمون الجملة كما أنه مفعول «نعلم».

[20] “İki taraftan hangisi” ne kadar süre kaldıkları konusunda ihtilâf eden iki taraftan hangisi. Zira onlar uyandıklarında bu konuda ihtilâfa düşmüşlerdir. Nitekim “İçlerinden biri, ‘Ne kadar kaldınız?’ dedi. Dediler ki: ‘Bir gün veya daha az bir müddet kalmışızdır.’ [Ama sonra] şöyle dediler: “Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilir.” [Kehf 18/19] âyeti bunu ifade etmektedir. “Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz en iyi bilir.” diyenler kalış sürelerinin oldukça uzun olduğunu düşünenlerdi. Ya da bu ifade, “Onlar dışında ihtilâfa düşen iki gruptan hangisi?” anlamındadır.

[21] أَحْصَى mazi fiil olup, “hangisinin kesin olarak saydığını...”; أَمْدًا ise bekledikleri vakti anlamındadır. **Şayet** “أَحْصَى kelimesini ism-i tafdil kalıbında (“daha iyi hesapladığını...” anlamında) değerlendirenler hakkında ne dersin?” **dersen şöyle derim:** Doğru görüş bu değildir; çünkü sülâsî mücerred dışında bir babtan ism-i tafdil kalıbının *ef’alu* şeklinde gelmesi kıyasa uymamaktadır. *A’dâ mine’l-cerb* (Uyuz hastalığından daha düşman!) ve *eflesü min İbni’l-Müzellâk* (İbn Muzellâk’tan daha müflis!) ifadeleri kuraldışıdır. Bu şâz kullanımı esas alarak kıyas yapmak ise Kur’ân dışında bile mümkün değildir, Kur’ân söz konusu olduğunda nasıl mümkün olabilir ki!? Ayrıca أَمْدًا kelimesi ya أَحْصَى ism-i tafdil kabul edilerek *ef’alu* kalıbıyla mansüb olmalıdır -oysa bu kalıp amel etmez- ya da لَبُّوا (kaldılar) fiili ile mansup olmalıdır ki bu durumda da anlam doğru çıkmaz. **Şayet** “Ben bu kelimeyi, kendisine delalet eden gizli bir fiille nasp ediyorum. Nitekim bunun bir benzeri de şairin;

Ve miğferlere kılıçla vurmada bizden ustasını (görmedim)!..

şeklindeki ifadesinde vardır -ki şair burada *nadribu’l-kavânis* (miğferlere vururuz) demek istemiştir-“ **diye iddia edersen** أَحْصَى’nın fiil olduğunu kabul etmekten kaçınarak, yakın ve tedavülde olan kullanımdan uzaklaşmış; ama daha sonra bir başka fiil takdir etmek ve bu fiili de gizli kılmak zorunda kalmış olursun.

[22] **Şayet** “Yüce Allah onların kaldıkları süreyi bilme meselesini nasıl kulaklarına perde vurmanın amacı olarak (لِنَعْلَمَ) ifade etmiştir?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ ezelden beri bunu zaten bilmektedir; kastettiği, durumun onlar için açığa çıkmasına dair bilgidir ki bundan maksat da onların daha fazla ibret almaları ve imanlarının artması ve bu durumun o zamanda yaşayan müminler için bir lutuf, kâfirler için ise apaçık bir mucize olmasını sağlamaktır.

[٢٠] {أَيُّ الْحَزْبَيْنِ} المختلفين منهم في مدّة لبثهم؛ لأنهم لما انتبهوا اختلفوا في ذلك، وذلك قوله {قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ} [الكهف: ١٩] وكان الذين قالوا ربكم أعلم بما لبثتم: هم الذين علموا أن لبثهم قد تجاوز أو أي الحزبين المختلفين من غيرهم.

٥ [٢١] و{أَحْصَى} فعل ماضٍ أي أيهم ضبط {أَمَدًا} لأوقات لبثهم. فإن قلت: فما تقول فيمن جعله من أفعال التفضيل؟ قلت: ليس بالوجه السديد، وذلك أن بناءه من غير الثلاثي المجرد ليس بقياس. ونحو «أعدى من الجرب»، و «أفلس من ابن المذلق» شاذ. والقياس على الشاذ في غير القرآن ممتنع، فكيف به؟ ولأن {أَمَدًا} لا يخلو: إما أن ينتصب بأفعل فأفعل لا يعمل. وإما أن ينصب بلبثوا، فلا يسدّ عليه المعنى. فإن زعمت أنني أنصبه بإضمار فعل يدل عليه ١٠ أحصى، كما أضمر في قوله:

وَأَضْرَبَ مِنَّا بِالسُّيُوفِ الْقَوَانِسَا ❁

على: نضرب القوانس، فقد أبعدت المتناول وهو قريب، حيث أبيت أن يكون أحصى فعلاً، ثم رجعت مضطراً إلى تقديره وإضماره.

١٥ [٢٢] فإن قلت: كيف جعل الله تعالى العلم بإحصائهم المدّة غرضاً في الضرب على آذانهم؟ قلت: الله عز وجل لم يزل عالماً بذلك، وإنما أراد ما تعلق به العلم من ظهور الأمر لهم، ليزدادوا إيماناً واعتباراً، ويكون لطفاً لمؤمني زمانهم، وآية بيّنة لكفارهم.

13. Onların başından geçenleri şimdi sana gerçek hâliyle anlatacağız: Bunlar öyle yiğitlerdi ki Rablerine iman etmişler, Biz de onların hidayetini artırmış;

14. kalplerini pekiştirmiştik... Hani kıyam edip de şöyle demişlerdi: “Bizim Rabbimiz göklerin ve yerin Rabbidir. Biz O’ndan başkasını tanrı diye çağırmayız, aksi takdirde gerçekten haksızlık etmiş oluruz!”

15. “Şu kavmimiz Allah’tan başka birtakım tanrılar edinmişler! Bunlara dair güçlü bir kanıt getirirler ya! Uydurduğu yalanı Allah’a isnat edenden daha zalimi olabilir mi?!”

[23] “Biz de” muvaffakiyet ve sebat vererek “onların hidayetini artırmış;” vatanlarını ve nimetlerini terk edip dinleri uğruna gurbete firar etmeye sabretme konusunda “kalplerini pekiştirmiştik.” Hak sözü söyleme ve İslâm’ı açıkça ilan edip savunma konusunda onları cesaretlendirmiştik. “Hani” zorba Dekyânûs’un karşısında, putlara tapmayı terketmiş olmalarından ötürü kendilerini kınadığı sırada hiç korkmadan “kıyam edip, şöyle demişlerdi: Bizim Rabbimiz göklerin ve yerin Rabbidir; biz O’ndan başkasını tanrı diye çağırmayız; aksi takdirde gerçekten saçmalamış oluruz!” شَطَطًا ifadesi *kavl^{en} zâ-şatatⁱⁿ* (haddini aşan, saçmasapan söz) demektir; *şatat* ise zulümde aşırı gitmek demek olup “uzaklaştı” anlamında *şatta* fiilinden türemiştir. Bu kökten türetilerek *eşatta fi’s-sevmi* (İdare etmede aşırı gitti.) ve benzeri ifadeler kullanılır.

[24] قَوْلًا mübteda, اتَّخَذُوا ise haberdur, ama yadırgama mânası taşır. “Bunlara dair” yani bunlara kulluk etme konusunda “güçlü bir kanıt getirirler ya!..” Bu ifadede muzâf hazfedilmiştir. “Güçlü bir kanıt” ifadesi susturma maksadıyla kullanılmıştır; çünkü puta tapmaya güçlü bir kanıt getirmek imkânsızdır. Bu ifade taklidin yanlışlığına, dinde muhakkak sahih ve sabit delillere dayanmanın gerekliliğine delildir.

[25] “Uydurduğu yalanı Allah’a isnat edenden” yani ona şirk koşandan [daha zalimi olabilir mi?!]

16. (Neticede, birbirlerine) “Madem onlardan ve -Allah dışında- bütün taptıklarından uzaklaştınız, o halde ‘mağara’ya sığınınız ki Rabbiniz sizin için rahmetini yaysın ve size uygun bir ortam hazırlasın.” (dediler.)

[26] “Madem onlardan uzaklaştınız” ifadesi, onların kendi aralarındaki konuşmalarıdır. Dinleri uğruna firar etme konusunda kararları kesinleşince bu konuşmayı yapmışlardır.

١٣- ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَأَهُم بِالْحَقِّ إِنَّهُمْ فِتْيَةٌ آمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى﴾

١٤- ﴿وَرَبَطْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ إِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَنْ نَدْعُو مِنْ دُونِهِ إِلَهًا لَقَدْ قُلْنَا إِذَا شَطَطًا﴾

١٥- ﴿هُؤُلَاءِ قَوْمُنَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً لَوْلَا يَأْتُونَ عَلَيْهِم بِسُلْطَانٍ بَيِّنٍ فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا﴾ ٥

[٢٣] {وزدناهم هدى} بالتوفيق والتثبيت. {وربطنا على قلوبهم} وقوبناها بالصبر على هجر الأوطان والنعيم، والفرار بالدين إلى بعض الغيران، وجسرناهم على القيام بكلمة الحق والتظاهر بالإسلام {إذ قاموا} بين يدي الجبار وهو دقيانوس، من غير مبالاة به حين عاتبهم على ترك عبادة الصنم {فقالوا ربنا رب السموات والأرض... شططا} قولا ذا شطط، وهو الإفراط في الظلم والإبعاد فيه، من شط: إذا بعد. ومنه أشط في السوم وفي غيره.

[٢٤] {هؤلاء} مبتدأ، و{قومنا} عطف بيان و{اتخذوا} خبر وهو إخبار في معنى إنكار {لولا يأتون عليهم} هلا يأتون على عبادتهم، فحذف المضاف {بسُلطانٍ بَيِّنٍ} وهو تبكيث؛ لأن الإتيان بالسلطان على عبادة الأوثان محال، وهو دليل على فساد التقليد، وأنه لا بد في الدين من الحجة حتى يصح ويثبت. ١٥

[٢٥] {افتري على الله كذبا} بنسبة الشريك إليه.

١٦- ﴿وَإِذِ اعْتَرَلْتُمُوهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوْفُوا إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مِزْقًا﴾

[٢٦] {وَإِذِ اعْتَرَلْتُمُوهُمْ} خطاب من بعضهم لبعض، حين صممت عزيمتهم على الفرار بدينهم. ٢٠

[27] “Ve bütün yaptıklarından” ifadesi zamire atıf olarak mansûbdur, yani onları ve Allah dışında mabutlarını terk ettiniz. **إِلَّا اللَّهَ** (Allah dışında) ifadesi muttasıl istisna olabilir. Zira rivayet edildiğine göre kavimleri tıpkı Mekkeliler gibi Allah’ı yaratıcı olarak kabul ediyorlar, fakat O’na şirk koşuyorlarmış. Ancak bu istisna, munkatı bir istisna da olabilir. **إِلَّا اللَّهَ** ifadesinin bir ara cümle olup Yüce Allah’ın bu grubun Allah’tan başka hiçbir şeye tapınmadıklarına dair vermiş olduğu bir haber olduğu [aralarında yaptıkları konuşmaya dâhil olmadığı] da söylenmiştir.

[28] **مِمَّنْ** Mim’in fethası ile okunduğu gibi kesresi ile de okunmuştur; kendisinden faydalanan şey anlamına gelir.

[29] Bunu ya Allah’ın ihsanına olan güvenlerinden ve O’na tevekkül etmiş, kesin iman etmiş olmaları nedeniyle ümitlerinin çok kuvvetli olmasından dolayı söylemişlerdir ya da bunu onlara kendi dönemlerindeki bir peygamber haber vermiştir. Bir diğer ihtimal ise içlerinden birinin peygamber olmasıdır.

17. Onlar ‘mağara’nın iç kısmında iken güneşin -doğduğunda- ‘mağara’larının sağ tarafına yöneldiğini, battığında da onları sol tarafa doğru makasladığını göürdün... Bu, Allah’ın âyetlerindendir. Allah kimi doğru yola getirirse doğru yola eren odur, kimi de şaşırtırsa artık onun için yol gösterici bir velî bulamazsın.

[30] “Yöneldiğini” yani meylettiğini [görürsün]. **تَرَاوُرُ** ifadesinin aslı *tetezâverurudur*; (İkinci) Tâ, Ze’ye idğam edilerek ya da hazfedilerek (*tezâveru*) hafifletme yapılmıştır. Kelime her iki şekilde de okunmuştur. Ayrıca, *tehmerru* vezninde *tezverru*; *tehmârru* vezninde *tezvârru* da okunmuştur ki bütün bu okuyuşlarda kelime meyletme anlamına gelen *ez-zever* kökünden türemiştir. Bir kimse diğere meylettiği, ona gittiği zaman *zârahû* (Onu ziyaret etti.) denilir; *ez-zever* de doğruluktan ayrılmak demektir. **ذَاتُ الْيَمِينِ** (sağlı) ifadesi sağ tarafa anlamındadır. Asıl anlamı, “adına sağ denilen tarafa” şeklindedir. “Makasladığını” yani onları teğet geçtiğini, onlara yaklaşmadığını görürsün. **تَقَرُّضُهُمْ** ifadesi kopma ve ayrılma, uzaklaşma anlamından alınmıştır. Şair Zu’r-Rumme [v. 117/735] şöyle demiştir:

Hevdeçlerdeki hanımlara baktım ki kum tepelerini sol taraftan kesiyorlar
(teğet geçiyorlar)

Sağ taraflarında ise (onları koruyan) süvariler.

[31] “Onlar mağaranın iç kısmında” yani geniş iç kısmında iken; yani -Allah tarafından korunuyor olmasalar güneşin kolaylıkla vuracağı geniş ve açık bir alanda oldukları halde- gün boyu gölgede kalıyorlar, güneş onlara ne doğarken ne de batarken isabet ediyor.

[٢٧] {وَمَا يَعْبُدُونَ} نصب، عطف على الضمير، يعني وإذا اعتزلتموهم واعتزلتم معبوديهم {إِلَّا اللَّهَ} يجوز أن يكون استثناء متصلًا، على ما روي أنهم كانوا يقرون بالخالق ويشركون معه كما أهل مكة. وأن يكون منقطعًا. وقيل: هو كلام معترض إخبار من الله تعالى عن الفئة أنهم لم يعبدوا غير الله.

[٢٨] {مَزْفَقًا} قرئ بفتح الميم وكسرهما، وهو ما يرتفق به، أي ينتفع.

[٢٩] إما أن يقولوا ذلك ثقة بفضل الله وقوة في رجائهم لتوكلهم عليه ونصوح يقينهم. وإما أن يخبرهم به نبي في عصرهم، وإما أن يكون بعضهم نبيا.

١٧- ﴿وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَإِذَا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ ذَلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ وَمَنْ يُضِلِّ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِدًا﴾

[٣٠] {تَزَاوَرُ} أي تمايل، أصله تتزاور فخفض بإدغام التاء في الزاي أو حذفها. وقد قرئ «بهما». وقرئ «تزور» و«تروار» بوزن تحمّر وتحمار، وكلها من الزور وهو الميل. ومنه زاره إذا مال إليه. والزور: الميل عن الصدق {ذَاتَ الْيَمِينِ} جهة اليمين وحقيقتها. الجهة المسماة باليمين {تَقْرِضُهُمْ} تقطعهم لا تقربهم من معنى القطيعة والصرم. قال ذو الرمة:

إِلَى طُغْنٍ يَقْرِضُنْ أَفْوَازَ مُشْرِفٍ ❁ شِمَالًا وَعَنْ أَيْمَانِهِنَّ الْفَوَارِسُ

[٣١] {وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ} وهم في متسع من الكهف. والمعنى أنهم في ظل نهارهم كله لا تصيبهم الشمس في طلوعها ولا غروبها، مع أنهم في مكان واسع منفتح معرض لإصابة الشمس لولا أن الله يحجبها عنهم.

Bu ifadenin, “Onlar mağaranın havadar bir yerinde idiler; sürekli hava alı-
yorlar, esintili bir ortamda bulunuyorlar ve mağaranın kasvetini hissetmiyor-
lardı.” anlamında olduğu da söylenmiştir. “Bu, Allah’ın âyetlerindendir.” Yani
5 Allah’ın güneşi meylettirmesi, doğarken ve batarken onlara teğet geçirmesi
açısında olan kimse normalde güneşe mâruz kalır, ama onlar Allah tarafın-
dan hususi olarak korundukları için güneş kendilerine isabet etmiyordu. Yine
söylendiğine göre mağaranın girişi Kuzey’e bakıyormuş ve Küçük Ayı takım-
yıldızının tam karşısında yer alıyormuş. Bu yüzden sürekli olarak güneşten
10 mahfuz durumdaymışlar. Buna göre “Bu, Allah’ın âyetlerindendir.” ifadesi,
onların durumları ve hikâyeleri Allah’ın âyetlerindendir anlamındadır.

[32] “Allah kimi doğru yola getirirse, doğru yola eren odur.” Bu ifade,
Allah’a tamamen teslim olup O’nun yolunda cihat ettikleri için onlara yö-
nelik bir övgüdür. Nitekim bu yüzden Allah onlara lütufta bulunmuş ve
15 yardım etmiş, kendilerini bu saygınlığı elde etme ve bu muazzam mucizele-
re hususi olarak mazhar olma noktasına ulaştırmıştır. Yine bu ifade, ‘doğru
yola iletilip de dosdoğru gidenler’in yolunu izleyen kimselerin kurtuluşa
ulaşacağını, saadete varacağını; kendi haline bırakılanların ise Allah’ın bu
yüzüstü bırakışının (*hızlân*) ardından, kendisini velî edinip yol gösterecek
20 birini bulamayacağını ifade etmektedir.

**18. Onları uyanık sanırdın; oysa uyumaktaydılar... Onları sağa-so-
la çeviriyorduk, köpekleri de ön ayaklarını eşişe uzatmıştı. Onları gör-
seydin, için korkuyla dolar ve yanlarından kaçardın.**

[33] وَتَحَسَّبُهُمْ (onları sanırdın) ifadesi Sin’in hem kesresi ile hem de fet-
25 hası ile okunmuş olup herkese yönelik bir hitaptır. أَيْقَاطٌ tıpkı *nekid* kelime-
sinin çoğulunun *enkâd* şeklinde gelmesi gibi, *yakız* (uyanık) kelimesinin
çoğuludur. Söylendiğine göre uyurlarken gözleri açık haldeymiş; onları gö-
ren kişinin uyanık olduklarını sanmasının sebebi de buymuş. Uyku esna-
sında çok fazla sağa sola döndükleri için görenlerin onları uyanık sandığı da
30 söylenmiştir. Her sene iki kere döndürüldükleri de, her sene bir kez aşure
günü döndürüldükleri de söylenmiştir.

[34] نَقَلَبْنَاهُمْ (onları çeviriyorduk) ifadesi Yâ ile *yukallibuhum* (onları çevi-
riyordu) şeklinde de okunmuştur. Bu durumda zamir Allah’a gider. İfade
mansûb mastar olarak *tekallubehum* (çevrilişleri) şeklinde de okunmuştur
35 ki bu okuyuşta kelimenin mansûb olması “Onları uyanık sanırdın.” ifa-
desinin delalet ettiği gizli bir fiil sebebiyledir. Sanki “Onların çevrilişlerini
görür, müşahede ederdin.” denilmiştir.

وقيل: في متفصح من غارهم ينالهم فيه روح الهواء وبرد النسيم ولا يحسون كرب الغار {ذَلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ} أي ما صنعه الله بهم - من ازورار الشمس وقرضها طالعة وغاربة - آية من آياته، يعني أنّ ما كان في ذلك سمت تصيبه الشمس ولا تصيبهم، اختصاصاً لهم بالكرامة. وقيل: باب الكهف شمالي مستقبل لبنات نعش، فهم في مقناة أبداً ومعنى {ذَلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ} أنّ شأنهم وحديثهم من آيات الله.

[٣٢] {مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ} ثناء عليهم بأنهم جاهدوا في الله وأسلموا له وجوههم، فلطف بهم وأعانهم، وأرشدهم إلى نيل تلك الكرامة السنية والاختصاص بالآية العظيمة، وأن كل من سلك طريقة المهتدين الراشدين فهو الذي أصاب الفلاح، واهتدى إلى السعادة، ومن تعرّض للخذلان، فلن يجد من يليه ويرشده بعد خذلان الله.

١٨- ﴿وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَلَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُغْبًا﴾

[٣٣] {وَتَحْسَبُهُمْ} بكسر السين وفتحها: خطاب لكل أحد والأيقاظ: جمع يقط، كأكاد في نكد. قيل: عيونهم مفتحة وهم نيام، فيحسبهم الناظر لذلك أيقاظاً وقيل: لكثرة تقلبهم وقيل: لهم تقلبتان في السنة وقيل: تقلبة واحدة في يوم عاشوراء.

[٣٤] وقرئ «ويقلبهم» بالياء والضمير لله تعالى. وقرئ «وتقلبهم» على المصدر منصوباً، وانتصابه بفعل مضمر يدل عليه {وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا} كأنه قيل: وترى وتشاهد تقلبهم.

[35] Ca'fer-i Sâdık *Rahimehu'llâh* [v. 148/765] كَلْبُهُمْ (köpekleri) ifadesini “köpeklerinin sahibi” anlamında *kâlibühüm* şeklinde okumuştur.

[36] بِاسِطٍ ذِرَاعَيْهِ ifadesi geçmiş zamanın hikâyesi kalıbındadır [“Ön ayaklarını uzatmıştı.” anlamında]; çünkü ism-i fâ'il kalıbı geçmiş zaman anlamında olduğunda amel etmez; izafet tamlaması içerisinde kullanıldığı zaman ise tıpkı *ğulâmu Zeydⁱⁿ* tamlamasında olduğu gibi, ma'rife haline gelir ve hakiki izafet olur. Ancak geçmiş zaman anlamında olsa da, geçmiş zamanın hikâyesi niyet edilirse, o zaman amel eder.

[37] الْوَصِيد geniş alan, avlu demektir. Eşik veya kapı anlamında olduğu da söylenmiştir. Şair şöyle demiştir:

Uçsuz bucaksız çölün ortasında... ki çölün kapısı kapanmaz bana
yabancı saymazlar beni oradaki tanıdıklarım da...

[38] لَمِلْتِ (dolardın) ifadesi mübalağa ifade etmek üzere şeddeli olarak *le-mulli'te* şeklinde de okunmuştur. İfade Hemze'nin hafifletilmesiyle ve Yâ'ya dönüştürülerek (*le-mulîte*) de okunmuştur. رُغْبَا (korkuyla) ifadesi de sâkin olarak da harekeli olarak da (*ru'ben - ru'uben*) okunmuştur. Anlamı, insanın içini dolduran korkudur. Bu korkunun sebebi, Allah'ın onlara vermiş olduğu heybettir. Bunun, onların tırnaklarının ve saçlarının uzamış olması ve cüsselerinin iriliğinden kaynaklandığı da, bulundukları yerin yabaniliğinden kaynaklandığı da söylenmiştir.

[39] Anlatıldığına göre Mu'âviye [v. 60/680] Rum diyarına sefer düzenlediği zaman bu mağaraya uğramış ve “Keşke onlar bize gösterilse de kendilerine baksak.” demiş. İbn Abbas [v. 68/688] ise ona “Bu isteğine ulaşman mümkün değil; çünkü Allah bunu senden daha hayırlı olan kişi [Peygamber (s.a.)] için bile mümkün kılmamış ve ‘Onları görseydin, için korkuyla dolar ve yanlarından kaçırdın!’ buyurmuştur.” demiş. Mu'âviye [v. 60/680] ise “Haklarında bilgi alıncaya kadar vazgeçmeyeceğim!” demiş ve görevlilerine “Gidin, mağaraya bakın!” diye talimat vermiş. Onlar da gitmişler. Mağaraya girdiklerine Allah Teâlâ bir rüzgâr göndermiş ve rüzgâr onları yakmış...

[40] لَوْ أَطَّلَعْتَ (görseydin) ifadesi Vav'ın zammesi ile *levu'ttala'te* şeklinde de okunmuştur.

[٣٥] وقرأ جعفر الصادق «وكالبهم» أي وصاحب كلبهم.

[٣٦] {بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ} حكاية حال ماضية؛ لأنَّ اسم الفاعل لا يعمل إذا كان في معنى الماضي، وإضافته إذا أضيف حقيقية معرفة، كغلام زيد، إلا إذا نويت حكاية الحال الماضية.

[٣٧] والصيد: الفناء، وقيل: العتبة. وقيل: الباب. وأنشد:

بَارِضٍ فَضَاءٍ لَا يُسَدُّ وَصِيدُهَا * عَلَى وَمَعْرُوفِي بِهَا غَيْرُ مُنْكَرٍ

[٣٨] وقرئ «ولملت» بتشديد اللام للمبالغة. وقرئ «بتخفيف الهمزة وقلبها ياء». و{رُعْبًا} بالتخفيف والتثقل، وهو الخوف الذي يرعب الصدر أي يملؤه، وذلك لما ألبسهم الله من الهيبة. وقيل: لطول أظفارهم وشعورهم وعظم أجرامهم. وقيل: لوحشة مكانهم.

[٣٩] وعن معاوية أنه غزا الروم فمرَّ بالكهف فقال: لو كشف لنا عن هؤلاء فنظرنا إليهم، فقال له ابن عباس رضي الله عنه: ليس لك ذلك، قد منع الله تعالى منه من هو خير منك فقال: {لَوْ اَطَّلَعْتُ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتُ مِنْهُمْ فَوَارًا} فقال معاوية، لا أنتهي حتى أعلم علمهم، فبعث ناسًا وقال لهم: اذهبوا فانظروا، ففعلوا، فلما دخلوا الكهف بعث الله عليهم ريحًا فأحرقتهم.

[٤٠] وقرئ «لَوْ اطلعت»، بضم الواو.

19. Onları bu şekilde uyandırdık ki (bu acayip durumlarına bakarak) kendi aralarında soruştursunlar... Nitekim içlerinden biri “Ne kadar kaldınız?” dedi. “Bir gün veya daha az bir müddet kalmışsızdır.” dediler. “Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilir. Şimdi, şu paranızla birinizi şehre gönderin de kimin sattığı yiyecek daha nezih diye araştırsın ve size ondan rızık getirsin. Bir de, dikkatli davranıp sizi hiç kimseye hissettirmesin.” dediler.

20. “Çünkü sizi ele geçirecek olurlarsa, sizi ya taşıyarak öldürürler ya da dinlerine sokarlar ki o takdirde asla iflâh olmazsınız.”

[41] “Onları bu şekilde uyandırdık.” Yani onları o şekilde uyuttuğumuz gibi bu şekilde de uyandırdık. Bunların her ikisi de, Allah’ın ‘uyutma’ya da diriltmeye de kadir olduğunu hatırlatmak üzere yapılmıştır, ta ki içlerinden bazıları diğerlerine bunu sorsun, böylece hallerini ve Allah’ın kendilerine yapmış olduğu şeyi öğrenip ibret alsınlar, Allah’ın kudretinin büyüklüğünü anlasınlar, yakınleri artsın ve Allah’ın kendilerine lütfettiği ikram ve nimete şükretsınlar.

[42] “‘Bir gün veya daha az bir müddet kalmışsızdır.’ dediler.” Bu, zann-ı galibe dayalı bir cevaptır. Burada *icthad*ın ve zann-ı galiple görüş beyan etmenin caiz olduğuna, içtihat ve zann-ı galibin hatalı olma ihtimali bulunmasına karşılık yalan sayılmayacağına bir delil bulunmaktadır. “Dediler ki: Ne kadar kaldığınızı Rabbiniz daha iyi bilir.” ifadesi de yukarıdaki söze karşılık içlerinden bazılarının inkârı mahiyetinde olup, orada ne kadar kaldıklarını en iyi Allah’ın bileceğini ifade eder. Adeta bu sözü söyleyenler birtakım delillerle ya da Allah’tan gelen bir ilhamla, kaldıkları sürenin uzun olduğunu, fakat tam süresinin belirsiz olduğunu, Allah’tan başka kimsenin bunu bilemeyeceğini anlamışlardır.

[43] Rivayete göre mağaraya sabahleyin girmişler, güneşin batıya yönelmesinin ardından da uyanmışlardı. Bu yüzden, aynı gün içerisinde olduklarını sanmışlar, fakat tırnaklarının ve saçlarının uzunluğuna bakınca işbu sözü söylemişlerdir.

[44] **Şayet** “Ne kadar kaldıklarını müzakere etme konusunu ‘Birinizi şehre gönderin.’ ifadesi ile nasıl ilişkilendirmişlerdir?” **dersen şöyle derim:** Sanki şöyle demişlerdir: Bunu en iyi Rabbiniz bilir, sizin bunu bilme imkânınız yok. Dolayısıyla, bu konuyu bırakın da sizi ilgilendiren bir başka konuya geçin.

١٩- ﴿وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا
أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَذِهِ إِلَى الْمَدِينَةِ
فَلْيَنْظُرْ أَيُّهَا أَزْكَى طَعَامًا فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا﴾

٢٠- ﴿إِنَّهُمْ إِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ أَوْ يُعِيدُوكُمْ فِي مِلَّتِهِمْ وَلَنْ تُفْلِحُوا
إِذَا أَبَدًا﴾

[٤١] {وَكَذَلِكَ بَعَثْنَاهُمْ} وكما أنمناهم تلك النومة كذلك بعثناهم، إذكارة بقدرته
على الإنامة والبعث جميعاً ليسأل بعضهم بعضاً ويعرفوا حالهم وما صنع الله بهم،
فيعتبروا، ويستدلوا على عظم قدرة الله تعالى ويزدادوا يقيناً، ويشكروا ما أنعم الله به
عليهم وكرموا به.

١٠ [٤٢] {قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ} جواب مبني على غالب الظن. وفيه دليل
على جواز الاجتهاد والقول بالظن الغالب، وأنه لا يكون كذباً وإن جاز أن يكون
خطأ {قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ} إنكار عليهم من بعضهم، وأن الله أعلم بمدة
لبثهم، كأن هؤلاء قد علموا بالأدلة أو بإلهام من الله أن المدة متطاولة، وأن مقدارها
مبهم لا يعلمه إلا الله.

١٥ [٤٣] وروى أنهم دخلوا الكهف غدوة وكان انتباههم بعد الزوال، فظنوا أنهم في
يومهم، فلما نظروا إلى طول أظفارهم وأشعارهم قالوا ذلك.

[٤٤] فإن قلت: كيف وصلوا قولهم {فَابْعَثُوا} بتذاكر حديث المدة؟ قلت:
كأنهم قالوا: ربكم أعلم بذلك، لا طريق لكم إلى علمه، فخذوا في شيء آخر مما
يهمكم.

[45] الزُورِق (para şeklinde) basılı olsun olmasın her türlü gümüş anlamına gelir. Rivayette geçtiğine göre Arfece [b. Es'ad b. Safvân]'ın, Külâb savaşı esnasında burnu yaralanmış, o da burnuna gümüşten (*min verikⁱⁿ*) bir burnluk yaptırmıştı... Fakat zamanla burnu koku yapınca Peygamber (s.a.) kendisine altından bir burnluk yapma izni vermiştir [Ebû Dâvûd, "Hâtem", 7]. Kelime Râ'nın sükûnu ve Vav'ın fetha ve kesresi ile *verikûm* ve *virikûm* şeklinde de okunmuştur. İbn Kesîr [v. 120/737] bunu Râ'nın kesresi ve Kâf'ın Kâf'a idğamı ile *verikkûm* şeklinde okunmuştur. İbn Muhaysîn'in [v. 123/741] Vav'ı kesre yapıp Râ'yı sâkin kılarak ve idğam ederek (*bi-virkkûm*) okuduğu nakledilir ki bu okuyuş, iki sâkin harfin kuraldışı olarak bir arada bulunması nedeniyle caiz değildir.

[46] Şehrin Tarsus olduğu söylenmiştir. Âlimler demişlerdir ki: Ashâb-ı Kehf'in firar ederken yanlarında bulunan gümüş para ile erzak almaları, Allah'a tevekkül edenlerin davranışının erzak işini tesadüflere bırakan ya da kafiyecekilerin kesesine, kabındaki erzaka güvenmek değil, yola çıkarken yanına erzak almak olduğunu göstermektedir. Hazret-i Âişe (r.a.)'nın, azık heybesini sırtına bağlayıp gelen *ibramlı* birinin haccının caiz olup olmayacağı soran kişiye "Erzak heybeni bağla!" demiş [İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, III, 410] olması da bu mânâdadır. Anlatıldığına göre fakir âlimlerden biri Allah'ın evini ziyaret edip hac yapmaya çok özlem duyarmış ve onun bu hali herkes tarafından bilinirmiş. Memleketindeki varlıklı kimselerden her ne zaman bir grup hacca gitmeye karar verse bu âlimin yanına gelir ve ona hac yapması için gerekli olan parayı verir ve bu parayla hacca gitmesi için ısrar ederlermiş; o ise onlara özür beyan edip teşekkürlerini sunar, fakat dağılıp gittikleri zaman yanındakilere, "Bu yolculuk için sadece iki şey gerekir: Heybeyi bağlamak ve Rahmân'a tevekkül etmek." demiş.

[47] أَيُّهَا (hangisi) yani "oranın halkından hangisi" anlamındadır. Tıpkı "Köye sor" [Yûsuf 12/82] ifadesinde olduğu gibi أَهْل (halk) kelimesi hazfedilmiştir. "Daha nezih" daha helal, temiz ve ucuz demektir. "Dikkatli davransın" alışveriş işine girdiğinde uyanık ve titiz olsun ki aldatılmasın. Ya da gizlenme konusunda çok dikkatli olsun da tanınmasın. "Sizi hiç kimseye hissettirmesin." Farkında olmadan, insanların bizi bulmasına sebep olacak bir şey yapmasın. Bu fiil, "hissettirme" olarak isimlendirilmiştir, çünkü ona sebep olacak şeydir. إِنَّهُمْ (onlar) ifadesindeki zamir أَيُّهَا'daki mukadder fâ'ile (halka) gider.

[٤٥] والورق: الفضة، مضروبة كانت أو غير مضروبة. ومنه الحديث. «
 أَنَّ عَرْفَجَةَ أَصِيبَ أَنْفَهُ يَوْمَ الْكَلَابِ فَاتَّخَذَ أَنْفًا مِنْ وَرَقٍ فَأَتَنَتْ، فَأَمَرَهُ رَسُولُ اللَّهِ
 ﷺ أَنْ يَتَّخِذَ أَنْفًا مِنْ ذَهَبٍ» وقرئ «بِوَرْقِكُمْ» بسكون الراء والواو مفتوحة أو
 مكسورة. وقرأ ابن كثير «بِوَرْقِكُمْ»، بكسر الراء وإدغام القاف في الكاف. وعن
 ابن محيصن أنه كسر الواو وأسكن الراء وأدغم، وهذا غير جائز لالتقاء الساكنين
 لا على حده.

[٤٦] وقيل: المدينة طرسوس. قالوا: وتزوّدهم ما كان معهم من الورق عند
 فرارهم: دليل على أَنَّ حمل النفقة وما يصلح المسافر هو رأي المتوكلين على
 الله، دون المتكّلين على الاتفاقات وعلى ما في أوعية القوم من النفقات. ومنه
 قول عائشة رضي الله عنها - لمن سألها عن محرم يشدّ عليه هميانه -: أوثق
 عليك نفقتك. وما حكى عن بعض صعاليك العلماء أنه كان شديد الحنين إلى
 أن يرزق حج بيت الله، وتعلم منه ذلك، فكانت مياسير أهل بلده كلما عزم منهم
 فوج على حج أتوه فبذلوا له أن يحجوا به وألحوا عليه، فيعتذر إليهم ويحمد
 إليهم بذلهم، فإذا انفضوا عنه قال لمن عنده: ما لهذا السفر إلا شيان: شدّ
 الهميان، والتوكّل على الرحمن.

[٤٧] {أَيُّهَا} أي أهلها، فحذف الأهل كما في قوله {وَأَسْأَلُ الْقَوِيَّةَ} [يوسف:
 ٨٢]، {أَزْكَى طَعَامًا} أحلّ وأطيب وأكثر وأرخص {وَلَيَتَلَطَّفْ} وليتكلف اللطف
 والنيقة فيما يباشره من أمر المبايعه حتى لا يغبن. أو في أمر التخفي حتى لا
 يعرف {وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ أَحَدًا} يعني ولا يفعلنّ ما يؤدي من غير قصد منه إلى
 الشعور بنا، فسمى ذلك إشعارًا منه بهم؛ لأنه سبب فيه الضمير في {إِنَّهُمْ} راجع
 إلى الأهل المقدر في {أَيُّهَا}.

[48] “Sizi ya taşıyarak öldürürler” sizi en feci ölümle, yani *recmederek* öldürürler. Recm onların âdeti idi. “Ya da” şiddet uygulayarak “sizi” tekrar “dinlerine döndürürler” ona sokarlar. (أَوْ يُعِيدُوكُمْ) ifadesinin kökü olan) ‘*avdın* ‘bir şeyden başka bir şeye dönüşmek’ anlamı Arap dilinde çok kullanılır. Sözgelimi
5 *mâ ‘udtu efâlu kezâ* derler ve bununla “Şu işi daha önce hiç yapmadım.” demek isterler.¹

[49] “O takdirde” yani onların dinine girerseniz “asla iflâh olmazsınız!”

21. Böylece, insanları onlardan haberdar ettik ki Allah’ın vaadinin gerçek olduğunu ve (Kıyamet) saat(in)den şüphe edilmemesi gerektiğini bilsinler... Hani, bunlar hakkında çekişerek “Üzerlerine bir bina kurun!” diyorlardı ya... -Bunların kim olduğunu Rableri daha iyi bilir.- Sözlerini dinletenler ise “Onların mağarasının üstünde mutlaka bir secdegâh edineceğiz!” dediler.

[50] “Böylece, insanları onlardan haberdar ettik.” Yani bir hikmetten ötürü onları uyuttuğumuz ve uyandırdığımız gibi, onların durumunu öğrenen kimseler “Allah’ın vaadinin gerçek olduğunu bilsinler.” diye insanları onlardan haberdar ettik. Allah’ın vaadinden maksat diriliştir; çünkü onların uykudaki halleri ve daha sonra uyandıklarındaki halleri tıpkı ölmüş olan ve sonra dirilti-

len kimsenin hali gibidir.
[51] (أَعْتَرْنَا) (haberdar ettik) ifadesi ile ilişkili olup, anlam şöyledir: (i) Ashâb-ı Kehf, kendi aralarında dinleri ve yeniden dirilişin hakikati hakkında çekişirlerken, insanları bunların durumundan haberdar ettik. Zira bazısı sadece ruhların dirilip bedenlerin dirilmeyeceğini savunuyor; bazısı ise bedenlerin de ruhlarla birlikte dirileceğini savunuyordu.
Böylece ihtilâfın ortadan kalkması ve bedenlerin canlı ve duyu sahibi olarak diriltileceğinin, içlerinde de tıpkı ölümden önceki gibi ruhların bulunacağını bilmesi hedeflenmiş oldu. “Dediler ki” yani Allah Ashâb-ı Kehf’in canını alınca dediler ki: “Üzerlerine” mağaralarının kapısına “bir bina kurun!” Böylece onların türbeleri muhafaza edilmiş; insanların oraya girmesi engellenmiş olur. -Nitekim Peygamber (s.a.)’in kabri de çevresindeki hazire ile koruma altına alınmıştır.- “Sözlerini dinletenler” yani emrettiklerini mutlaka yapabilen Müslümanlar “dediler ki...” Zira bunlar Ashâb-ı Kehf’i sahiplenme ve üzerlerine bina yapma konusunda daha öncelikli kimselerdi. “Onların” mağaralarının girişine “mutlaka bir secdegâh edineceğiz!” Müslümanların namaz kılacağı ve onların bereketinden istifade edeceği bir mescit inşa edeceğiz.

1 Yani “Ashab-ı Kehf, eskiden de kavimlerinin dininde değillerdi; putperest değillerdi ki tekrar o dine dönme riski söz konusu olsun” demek istiyor. / ed.

[٤٨] {يَرْجُمُوكُمْ} يقتلوكم أخبث القتلة وهي الرجم، وكانت عادتهم {أَوْ يُعِيدُوكُمْ} أو يدخلوكم {فِي مِلَّتِهِمْ} بالإكراه العنيف وبصيروكم إليها. والعود في معنى الصيرورة أكثر شيء في كلامهم، يقولون: ما عدت أفعل كذا، يريدون ابتداء الفعل.

[٤٩] {وَلَنْ تُقْلِحُوا إِذَا أَبَدًا} إذ دخلتم في دينهم.

٢١- ﴿وَكَذَلِكَ أَعِزَّنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذْ يَتَنَازَعُونَ بَيْنَهُمْ أَمْرُهُمْ فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُنْيَانًا رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَى أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِدًا﴾

[٥٠] {وَكَذَلِكَ أَعِزَّنَا عَلَيْهِمْ} وكما أنماهم وبعثناهم، لما في ذلك من الحكمة ١٠ أطلعنا عليهم، ليعلم الذين أطلعناهم على حالهم {أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ} وهو البعث؛ لأن حالهم في نومتهم وانتباهتهم بعدها كحال من يموت ثم يبعث.

[٥١] و{إِذْ يَتَنَازَعُونَ} متعلق بأعثرنا. أي أعثرناهم عليهم حين يتنازعون بينهم أمر دينهم ويختلفون في حقيقة البعث، فكان بعضهم يقول: تبعث الأرواح دون الأجساد. وبعضهم يقول: تبعث الأجساد مع الأرواح، ليرتفع الخلاف، وليتبين أَنَّ ١٥ الأجساد تبعث حية حساسة فيها أرواحها كما كانت قبل الموت {فَقَالُوا} حين توفى الله أصحاب الكهف {ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُنْيَانًا} أي على باب كهفهم. لئلا يتطرق إليهم الناس ضنًا بتربثهم ومحافظة عليها كما حفظت تربة رسول الله ﷺ بالحظيرة {قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَى أَمْرِهِمْ} من المسلمين وملكهم وكانوا أولى بهم وبالبناء عليهم {لَنَتَّخِذَنَّ} على باب الكهف {مَسْجِدًا} يصلي فيه المسلمون ويتبركون بمكانهم.

- (ii) إِذْ يَتَنَزَّعُونَ ifadesinin, “İnsanlar kendi aralarında Ashâb-ı Kehf hakkında konuşurken, onların kıssalarını ve Allah’ın onlarda yaratmış olduğu mucizeleri anlatırlarken” anlamında ya da (iii) “İnsanlar, onlar vefat ettiğinde yerlerini nasıl gizleyeceklerini, oraya giden yolu nasıl kapatacaklarını aralarında tartışırken dediler ki: Mağaralarının kapısına bir bina yapın.” anlamında olduğu da söylenmiştir.

[52] Rivayete göre İncîl’e iman edenler çok büyük günahlar işlemişler, kral-ları azgınlaşıp putlara tapınmaya başlamış ve halkı da putperestliğe zorlamışlar. Bu konuda çok aşırı giden krallardan biri de Dakyânûs imiş. Bu kral halkın eş-
 10 rafından bazı gençleri şirke zorlamak istemiş ve onları öldürmekle tehdit etmiş. Onlar ise imanlarında kararlı bir şekilde sebat etmişler, sonra da mağaraya kaç-mışlar. Giderken bir köpeğin yanından geçmişler ve köpek de peşlerine takıl-mış. Onlar köpeği kovdukları zaman Allah Teâlâ köpeği konuşturmuş ve köpek
 15 “Benden ne istiyorsunuz?! Ben Allah’ın sevgili kullarını seviyorum. Siz uyuyun, ben size bekçilik yaparım!” demiş. Bir başka rivayete göre ise yanında köpeği bulunan bir çobanın yanından geçmişler, çoban da onların dinlerine tâbi olup kendilerini takip etmiş [haliyle, köpek de...], sonunda mağaraya girmişler ve içe-ride Allah’a ibadet etmeye başlamışlar. Sonra Allah onları uykuya daldırmış. Allah kendilerini uyandırmadan önce şehirlerine mümin ve salih bir zat kral
 20 olmuş. Ama memleketin halkı dirilişi kabul edenler ve inkâr edenler şeklinde ikiye bölünüp ihtilâfa düşmüş bulunuyorlarmış. Kral da evine girip kapıları kapatmış, cübbesini giymiş ve küllerin üstüne oturup Allah’tan kendilerine ha-kikati beyan etmesini isteyerek, dua etmiş. O sırada Allah o şehir halkından bir çobanın kalbine bir düşünce atmış; o da Ashâb-ı Kehf’in mağarasının ağzını
 25 kapatan şeyleri yıkıp kapıyı açmış ve orayı hayvanları için barınak yapmak istemiş. Ashâb-ı Kehf’ten yiyecek almak için şehre gönderilen kişi de şehre girip elindeki Dakyânûs döneminden kalma gümüş parayı çıkarınca insanlar onun define bulduğunu söyleyerek kendisini suçlamış ve alıp kralın yanına götür-müşler. O da olayı krala anlatmış. Kral şehir halkı ile birlikte mağaraya gelmiş ve olanları görmüşler... Böylece Allah’a dirilişe delalet eden bu mucizesinden
 30 dolayı hamdetmişler. Sonra gençler krala “Seni Allah’a emanet ediyor ve cinle-rin ve insanların şerrinden Allah’a ısmarlıyoruz.” demiş ve yattıkları yere dönüp uzanmışlar. Allah da canlarını alıvermiş. Kral elbisesini çıkarıp üzerlerine ört-müş ve her biri için bir altın tabut yapılmasını emretmiş, ama rüyasında onların
 35 altından hoşlanmadıklarını görünce, tabutları ahşaptan yaptırmış ve mağaranın kapısına da bir mescit inşa ettirmiş.

وقيل: إذ يتنازعون بينهم أمرهم أي يتذاكر الناس بينهم أمر أصحاب الكهف، ويتكلمون في قصتهم وما أظهر الله من الآية فيهم. أو يتنازعون بينهم تدبير أمرهم حين توفوا، كيف يخفون مكانهم؟ وكيف يسدّون الطريق إليهم، فقالوا: ابنوا على باب كهفهم بنيانا.

- ٥ [٥٢] روي أن أهل الإنجيل عظمت فيهم الخطايا وطغت ملوكهم حتى عبدوا الأصنام وأكروهوا على عبادتها، وممن شدد في ذلك دقيانوس، فأراد فتية من أشراف قومه على الشرك وتوعدهم بالقتل، فأبوا إلا الثبات على الإيمان والتصلب فيه، ثم هربوا إلى الكهف ومروا بكلب فتبعهم فطردوه، فأنطقه الله فقال: ما تريدون مني، أنا أحبّ أحبّاء الله، فناموا وأنا أحرسكم. وقيل: مروا براع معه كلب فتبعهم على دينهم، ودخلوا الكهف فكانوا يعبدون الله فيه، ثم ضرب الله على آذانهم، وقبل أن يبعثهم الله ملك مدينتهم رجل صالح مؤمن. وقد اختلف أهل مملكته في البعث معترفين وجاحدين، فدخل الملك بيته وأغلق بابه ولبس مسحًا وجلس على رماد، وسأل ربه أن يبين لهم الحق، فألقى الله في نفس رجل من رعيانهم فهدم ماسد به فم الكهف ليتخذة حظيرة لغنمه، ولما دخل المدينة من بعثوه لابتياح الطعام وأخرج الورق وكان من ضرب دقيانوس اتهموه بأنه وجد كنزًا فذهبوا به إلى الملك فقصّ عليه القصة، فانطلق الملك وأهل المدينة معه وأبصروهم، وحمدوا الله على الآية الدالة على البعث، ثم قالت الفتية للملك: نستودعك الله ونعيذك به من شرّ الجنّ والإنس، ثم رجعوا إلى مضاجعهم وتوفى الله أنفسهم، فألقى الملك عليهم ثيابه، وأمر فجعل لكل واحد تابوت من ذهب، فرآهم في المنام كارهين للذهب، فجعلها من الساج، وبنى على باب الكهف مسجدًا.
- ١٥
- ٢٠

[53] “Bunların kim olduğunu Rableri daha iyi bilir.” ifadesi tartışmaların sözlerinin bir parçasıdır. Sanki onlar Ashâb-ı Kehf’in durumunu tartışmışlar, onların nesepleri, durumları ve ne kadar kaldıkları gibi konularda konuşmuşlar; meselenin hakikatini bilemedikleri için de “Bunların kim olduğunu Rableri daha iyi bilir.” demişlerdir. Ya da bu ifade Yüce Allah’ın sözü olup, onlar hakkında tartışmaya giren kimselere veya Peygamber (s.a.) devrinde bu konuları tartışan Ehl-i Kitab’a reddiye mahiyetindedir.

22. Şimdi, diyecekler ki: “(Bunlar) üç kişidir, dördüncüleri köpekleridir.” “Beş kişidir, altıncıları köpekleridir.” de derler... Gaybı taşlar-casına... “Yedi kişidir, sekizincileri köpekleridir.” de derler. Sen de ki: Onların sayısını Rabbim daha iyi bilir. Onları çok az kimseden başkası bilmiyor. O halde, onlar hakkında yüzeysel bir tartışma dışında, kimseyle tartışma ve onlar hakkında hiç kimseden bilgi isteme.

[54] “Şimdi, diyecekler ki” ifadesindeki zamir, Peygamber (s.a.) devrinde bu konuları tartışan ve bu hususu gelip ona soran Ehl-i Kitab’a ve müminlere gider. Bu kimselerin sorularına Peygamber (s.a.) derhal cevap vermemiş; kendisine vahyedilinceye kadar cevabı tehir etmiştir. Nihayet âyet, Ashâb-ı Kehf’in sayısı hakkındaki tartışmanın nereye varacağını haber vermiş ve içlerinden isabetli konuşanların “Onlar yedi kişidir, sekizincileri de köpekleridir.” diyenler olduğunu ifade etmiştir. İbn Abbas [v. 68/688] “İşte ben, bu az sayıda doğru görüşte olanlardan biriyim.” demiştir. Rivayete göre Necran heyetinin liderleri, akıl hocaları ve beraberindekiler Peygamber (s.a.)’in yanında iken Ashâb-ı Kehf konusu açılmış, Ya’kübî mezhebine mensup olan liderleri “Onlar üç kişi idiler, dördüncüleri köpekleri idi.” demiş; Nastürî mezhebine mensup olan akıl hocaları “Beş kişi idiler, altıncıları köpekleri idi.” demiş; Müslümanlar ise “Yedi kişi idiler, sekizincileri köpekleri idi.” demiş; sonuçta Allah Müslümanların görüşünü doğrulamıştır. Çünkü onlar bunu Peygamber (s.a.)’in Cebrâil’in dilinden naklettiği haber neticesinde biliyorlardı.

[55] Hazret-i Ali (r.a.)’ın şöyle dediği nakledilmiştir: “Bunlar yedi kişi idiler, isimleri de Yemliha, Makşelîniya, Meşlîniya -bunlar kralın sağ tarafında duran kimselerdi-. Kralın sol tarafından duranlar ise Mernûş, Debernûş ve Şâdnûş idi. Kral her işinde bu altı kişinin görüşüne başvururdu. Yedincileri ise kral Dakyânûş’tan kaçarken uğradıkları ve kendilerine katılan çoban idi. Şehirlerinin ismi Efesûs, köpeklerinin ismi ise Kıtmîr idi.”

[٥٣] {رَبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ} من كلام المتنازعين كأنهم تذكروا أمرهم وتناقلوا الكلام في أنسابهم وأحوالهم ومدة لبثهم، فلما لم يهتدوا إلى حقيقة ذلك قالوا: ربهم أعلم بهم. أو هو من كلام الله عز وجل ردّ لقول الخاضعين في حديثهم من أولئك المتنازعين، أو من الذين تنازعوا فيهم على عهد رسول الله ﷺ من أهل الكتاب.

٢٢- ﴿سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ قُلْ رَبِّي أَعْلَمُ بِعِدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ إِلَّا مِرَاءً ظَاهِرًا وَلَا تَسْتَفْتِ فِيهِمْ مِنْهُمْ أَحَدًا﴾

[٥٤] {سَيَقُولُونَ} الضمير لمن خاض في قصتهم في زمن رسول الله ﷺ من أهل الكتاب والمؤمنين، سألوا رسول الله ﷺ عنهم فأخبر الجواب إلى أن يوحى إليه فيهم، فنزلت إخباراً بما سيجري بينهم من اختلافهم في عددهم، وأن المصيب منهم من يقول سبعة وثامنهم كلبهم. قال ابن عباس رضي الله عنه: أنا من أولئك القليل. وروي أن السيد والعاقب وأصحابهما من أهل نجران كانوا عند النبي ﷺ، فجرى ذكر أصحاب الكهف، فقال السيد وكان يعقوبياً: كانوا ثلاثة رابعهم كلبهم. وقال العاقب، وكان نسطورياً: كانوا خمسة سادسهم كلبهم. وقال المسلمون: كانوا سبعة وثامنهم كلبهم، فحقق الله قول المسلمين. وإنما عرفوا ذلك بإخبار رسول الله ﷺ عن لسان جبريل عليه السلام.

[٥٥] وعن علي رضي الله عنه: هم سبعة نفر أسماؤهم: يملحاً، ومكشلينيا، ومشلينيا: هؤلاء أصحاب يمين الملك، وكان عن يساره: مرنوش، ودبرنوش، وشادنوش. وكان يستشير هؤلاء الستة في أمره والسابع: الراعي الذي وافقهم حين هربوا من ملكهم دقيانوس. واسم مدينتهم: أفسوس. واسم كلبهم: قطمير.

[56] **Şayet** “[Tartışanların görüşleri nakledilirken] neden ilk görüş, gelecek ifade eden Sîn ile ‘diyecekler ki’ ifadesiyle ifade edilmiştir de diğer görüşler böyle ifade edilmemiştir?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki değerlendirmeye vardır. İlkine göre diğer görüşler de ilkinin hükmü kapsamına dâhildirler. Nitekim *kad ukrimu ve un’imu* (ikramda bulunabilir, nimetlendirebilirim) dersin ve beklenti mânasını içeren *kad* edatını sadece ilk fiilin başında kullandığın halde, her iki fiille ilgili olarak bu mânayı kastedersin. İkinci ihtimal ise, ilk görüşün dışındaki görüşleri aktarırken kullanılan şimdiki zaman kalıbının gelecek zaman anlamını da taşıyor olmasıdır ki şimdiki zaman kalıbı (muzari) gelecek zaman anlamını taşımaya uygundur.

[57] “Gaybı taşlarcasına” yani gizli haberleri ortaya atıp konuşurcasına. Bu tıpkı “Gaybî konular hakkında uzaktan uzağa atıp tutarlardı.” [Sebe’ 34/53] ifadesi gibidir. Ya da burada *recm* kelimesi zan / tahmin yerine kullanılmış ve adeta “gayba dair tahminde bulunurcasına” denilmiştir, çünkü Araplar sadece *zan* ifadesi kullanmak yerine sıklıkla *racmün bi’z-zann* (zanna dayalı atmak) ifadesini kullanırlardı; nihayet iki ifade arasında bir fark görmez hale geldiler. Şair Zühayr’ın şu satırında da bu kullanım vardır:

[Harp şu bildiğiniz, tattığınız şey!]

Harp hakkında bu söylediklerim de zanna dayalı sözler değil.

Burada şair *el-muraccem* ifadesi ile “tahmini” demek istemiştir.

[58] ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ (üçtürler, dördüncüleri ise) ifadesi peltek Se’nin müenneslik bildiren Tâ’ya idgâmı ile *selâsin râbi’uhum* şeklinde de okunmuştur. *Selâsetin* kelimesi hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir, yani *onlar* üç kişidir. Aynı durum *hamsetin* (beş kişidirler...) ve *seb’atın* (yedi kişidirler...) kelimelerinde de söz konusudur. رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ (Dördüncüleri ise köpekleridir.) ifadesi mübteda ve haberden oluşmakta olup ثَلَاثَةٌ kelimesinin sıfatı olarak kullanılmıştır. Aynı durum سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ ve ثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ ifadelerinde de söz konusudur.¹

[59] **Şayet** “Üçüncü cümleye dâhil olan fakat ilk iki cümlede yer almayan [ثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ] Vav nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu nekire kelimelerin sıfatı olarak kullanılan cümlelerin ve aynı şekilde ma’rife kelimelerin hali olarak kullanılan cümlelerin başına gelen Vav’dır. Sözelimi *câ’enî racül’in ve ma’ahû âharu* (Yanıma beraberinde bir başkası da bulunan biri geldi.) ve *merartü bi-Zeyd’in ve fî yedihî seyfin* (Zeyd’e, elinde bir kılıç olduğu halde uğradım.) ifadelerinde bu kullanım vardır.

1 “Bunlar, dördüncüleri köpekleri olan üç kişidirler.” “Altıncıları köpekleri olan beş kişidirler. “Sekizincileri köpekleri olan yedi kişidirler.” / ed.

[٥٦] فإن قلت: لم جاء بسين الاستقبال في الأول دون الآخرين؟ قلت: فيه وجهان: أن تدخل الآخرين في حكم السين، كما تقول: قد أكرم وأنعم، تريد معنى التوقع في الفعلين جميعاً، وأن تريد بيفعل معنى الاستقبال الذي هو صالح له.

٥ [٥٧] {رَجَمًا بِالْغَيْبِ} رمياً بالخبر الخفي وإتياناً به كقوله {وَيَقْدُفُونَ بِالْغَيْبِ} [سبأ: ٥٣] أي يأتون به. أو وضع الرجم موضع الظنّ، فكأنه قيل: ظنّاً بالغيب؛ لأنهم أكثروا أن يقولوا رجم بالظنّ مكان قولهم ظنّ، حتى لم يبق عندهم فرق بين العبارتين، ألا ترى إلى قول زهير:

وَمَا هُوَ عَنْهَا بِالْحَدِيثِ الْمُرْجَمِ ❁

١٠ أي المظنون.

[٥٨] وقرئ «ثلاث رابعهم» بإدغام الثاء في تاء التأنيث. و{ثَلَاثَةٌ} خبر مبتدأ محذوف، أي هم ثلاثة. وكذلك {خَمْسَةٌ} و{سَبْعَةٌ} و{رَابِعُهُمْ} جملة من مبتدأ وخبر واقعة صفة لثلاثة، وكذلك {سَادِسُهُمْ} و{كُلُّهُمْ}، و{وَأَتَمُّهُمْ}.

١٥ [٥٩] فإن قلت: فما هذه الواو الداخلة على الجملة الثالثة، ولم دخلت عليها دون الأولين؟ قلت: هي الواو التي تدخل على الجملة الواقعة صفة للنكرة، كما تدخل على الواقعة حالاً عن المعرفة في نحو قولك: جاءني رجل ومعه آخر. ومررت بزيد وفي يده سيف.

Yine مَّا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ (Biz, hiçbir şehri bilinen bir yazgısı olmaksızın helâk etmedik. [Hicr 15/4]) âyetinde de buna örnek bir kullanım vardır. Bu Vav'ın anlama katkısı, sıfat ile sıfat almış kelimenin arasındaki irtibatı rekit etmek ve sıfatı alan kelimenin o sıfat ile nitelenmesinin sabit ve yerleşik bir hal olduğunu vurgulamaktır. Âyette bu Vav'ın kullanılmış olması, “Onların sayısı yedidir, sekizincileri köpektir.” diyen kimselerin bunu diğerleri gibi gaybı taşıyarak zan ve tahminle değil, kesin bir bilgi ve gönül mutmainliği ile söylemiş oldukları anlamını verir. Bunun delili de Yüce Allah'ın ilk iki görüşün ardından “gaybı taşıyarak” demiş olması, bu üçüncü görüşün ardından ise, “Onları çok az kimse biliyor.” buyurmuş olmasıdır. İbn Abbas'ın [v. 68/688] “Araya Vav girince, artık sayıyı artırmak sona ermiş demektir.” dediği nakledilmektedir, yani artık ondan sonra hiç kimse daha yüksek bir sayı söylemeye yönelmez. Böylece, onların sayılarının yedi olduğu, sekizincilerinin ise köpekleri olduğu kati, kesin olarak sübut bulmuş olmaktadır. “Çok az kimseden başka” ifadesinin, “Ehl-i Kitap'tan çok az kimseden başkası” anlamında olduğu da söylenmiştir ki buna göre “diyeceklerdir.” ifadesindeki zamir hususi olarak Ehl-i Kitab'a gider. Yani “Ehl-i Kitap onlar hakkında şöyle şöyle diyeceklerdir, oysa onlar hakkında Ehl-i Kitap içerisinde bilgi sahibi olan çok azdır, çoğunluğu ise zan ve tahmine dayanmaktadır.” denilmiştir.

[60] “O halde, onlar hakkında tartışma” yani Ashâb-ı Kehf hakkında Ehl-i Kitap ile derinlemesine tartışmaya girme, sadece yüzeysel bir tartışmada bulun ki bu da onlara Allah'ın sana vahyetmiş olduğu şeyi okuman, buna ilave hiçbir şey söylememen, onları cehaletle suçlamaman ve kendilerine sert bir şekilde karşılık vermemenden ibarettir. Tıpkı “Onlarla en güzel şekilde mücadele et.” [Nahl 16/125] ifadesi gibi.

[61] “Bilgi isteme.” Yani hiçbirine Ashâb-ı Kehf kıssası hakkında tartışma amaçlı bir şey sorma; verdiği cevaba sende bir karşılık veresin de adamın söylediklerini çürütesin diye soru sorma; çünkü bu sana tavsiye edilen iyi geçinme ve güzel davranma tutumuna terstir. Ayrıca, onlardan bu konuda doğru bilgi almak maksadıyla da soru sorma, zira Allah sana Ashâb-ı kehf kıssasını anlatarak doğru olanı bildirmiştir.

23. Hiçbir şey hakkında da “Ben bunu yarın mutlaka yapacağım!” deme.

24. Allah dilerse, başka... Unuttuğunda da Rabbini an ve “Umarım, Rabbim beni doğruya bundan daha yakın olana erdirtir.” de.

ومنه قوله تعالى {وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ} [الحجر: ٤] وفائدتها تأكيد لصوق الصفة بالموصوف، والدلالة على أن اتصافه بها أمر ثابت مستقر، وهذه الواو هي التي آذنت بأن الذين قالوا: سبعة وثامنهم كلبهم، قالوه عن ثبات علم وطمأنينة نفس ولم يرموا بالظن كما غيرهم. والدليل عليه أن الله سبحانه أتبع القولين الأولين قوله {رَجْمًا بِالْغَيْبِ} وأتبع القول الثالث قوله {مَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا قَلِيلٌ}. وقال ابن عباس رضي الله عنه: حين وقعت الواو انقطعت العدة، أي لم يبق بعدها عدة عاد يلتفت إليها. وثبت أنهم سبعة وثامنهم كلبهم على القطع والبتات. وقيل: إلا قليل من أهل الكتاب. والضمير في {سَيَقُولُونَ} على هذا لأهل الكتاب خاصة، أي سيقول أهل الكتاب فيهم كذا وكذا، ولا علم بذلك إلا في قليل منهم، وأكثرهم على ظن وتخمين.

١٠ [٦٠] {فَلَا تُمَارِ فِيهِمْ} فلا تجادل أهل الكتاب في شأن أصحاب الكهف إلا جدالاً ظاهراً غير متعمق فيه، وهو أن تقص عليهم ما أوحى الله إليك فحسب، ولا تزيد، من غير تجهيل لهم ولا تعنيف بهم في الرد عليهم، كما قال {وَجَادِلْهُمْ بَالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ} [النحل: ١٢٥].

١٥ [٦١] {وَلَا تَسْتَفْتِ} ولا تسأل أحداً منهم عن قصتهم سؤال متعنت له، حتى يقول شيئاً فترده عليه وتزيف ما عنده؛ لأن ذلك خلاف ما وصيت به من المداراة والمجاملة، ولا سؤال مسترشد؛ لأن الله قد أرشدك بأن أوحى إليك قصتهم.

٢٣- ﴿وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ غَدًا﴾

٢٤- ﴿إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ وَادْكُرْ رَبَّكَ إِذَا نَسِيتَ وَقُلْ عَسَى أَنْ يَهْدِيَنِّي رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا﴾

[62] “Hiçbir şey hakkında, sakın ... deme!” Yani karar verdiğin hiçbir şey hakkında sakın “Ben bunu yarın mutlaka yapacağım” deme. Burada “yarın” hususi olarak yarın değil, ‘gelecekte’ demektir. “Allah dilerse, başka...” Bu ifade “yapacağım” ifadesiyle değil, *nehy* ifadesi ile ilgilidir; çünkü “Ben bunu mutlaka yapacağım! Ancak Allah dilerse başka...” demiş olsaydı o zaman bunun anlamı, “Allah’ın dilemesi onu yapmama engel olursa başka...” şeklinde olurdu ki o zaman da bu, yasaklamaya konu olmazdı. Bu ifadenin *nehy* ile ilişkili olması iki şekilde değerlendirilebilir. İlkine göre “Ancak Allah sana böyle bir şey söyleme izni verir, bunu dilerse böyle söyle, bunun dışında asla söyleme!” anlamındadır. İkincisine göre ise “Bunu ancak Allah’ın izni ile söyleyebilirsin.” anlamındadır ve hal konumundadır. Yani, Allah’ın dilemesini kuşanarak, *inşâallah* diyerek... Burada üçüncü bir yorum daha vardır ki buna göre “*inşâallah*” [Bakara 2/70] ifadesi ebedilik mânasına gelir, adeta âyetle “Bunu asla söyleme!” buyrulmuş olmaktadır. Bunun bir benzeri “*Rabbimiz Allah’ın dilemesi dışında*, ona dönmemiz olacak şey değildir!” [A’raf 7/89] ifadesinde vardır, çünkü müminlerin tekrar kavimlerinin dinine dönmeleri, Allah’ın asla dilemeyeceği bir şeydir. Bu yasak, Allah tarafından Peygamber (s.a.)’i tedip etmeyi amaçlayan bir yasaktır. Zira Yahudiler Kureyşlilere gelmiş ve “Ona Ruh hakkında, Ashâb-ı Kehf hakkında ve Zülkarneyn hakkında sorun.” demişler, onlar da gelip bunlar Peygamber (s.a.)’e sormuşlar. Peygamber (s.a.) de “Yarın gelin size bunu haber vereyim!” demiş ve herhangi bir istisnada bulunmamıştı. [*İnşâallah* dememişti.] Bu yüzden, vahyin gelmesi gecikti ve Kureyşliler onu yalanladı. Bu durum da onun çok ağırına gitti.

[63] “Rabbini an” yani onun dilemesini zikret ve *inşâallah* de. Unuttuğun zaman hatırlayınca böyle de. Anlam şöyledir: Bu istisna kelimesini [yani *inşâallah* demeyi] unuttuğun ve daha sonra hatırladığın zaman derhal onu zikrederek telafi et. İbn Abbas’ın [v. 68/688] “Aradan bir sene bile geçmiş olsa... Yeminini bozmadığı sürece.” dediği nakledilmiştir. Sa’îd b. Cübeyr’in [v. 94/713] “İster bir gün, bir hafta, bir ay ya da bir sene geçmiş olsun fak etmez.” dediği, Tāvûs b. Keysân’ın [v. 106/725] ise “Aynı mecliste olduğu sürece bu istisnayı yapabilir.” dediği, benzer bir görüşün Hasan-ı Basrî [v. 110/728] tarafından da dile getirildiği nakledilmiştir. Arâ b. Ebû Rebâh’ın [v. 114/732] da “Bol süt veren bir devenin sağılması süresince bu istisnayı yapabilir.” dediği nakledilmiştir. Fukahânın çoğunluğuna göre böyle bir istisna, sözün hemen bitiminde yapılmadıkça hükümlerde hiçbir etkisi yoktur.

[٦٢] {وَلَا تَقُولَنَّ لِشَيْءٍ} وَلَا تَقُولَنَّ لِأَجْلِ شَيْءٍ تعزم عليه {إِنِّي فَاعِلٌ ذَلِكَ}

الشيء {غَدًا} أي فيما يستقبل من الزمان. ولم يرد الغد خاصة. {إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ}

متعلق بالنهي لا بقوله: إني فاعل لأنه لو قال إني فاعل كذا إلا أن يشاء الله، كان

معناه: إلا أن تعترض مشيئة الله دون فعله، وذلك مما لا مدخل فيه للنهي، وتعلقه

بالنهي على وجهين، أحدهما: وَلَا تَقُولَنَّ ذَلِكَ القول إلا أن يشاء الله أن تقوله، ٥

بأن يأذن لك فيه. والثاني: وَلَا تَقُولَنَّ إِلَّا بِأَنْ يَشَاءَ اللَّهُ، أي إلا بمشيئة الله، وهو في

موضع الحال. يعني إلا ملتبسًا بمشيئة الله قائلًا: إن شاء الله وفيه وجه ثالث، وهو:

أَنْ يَكُونَ {أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ} في معنى كلمة تأييد، كأنه قيل وَلَا تَقُولَنَّ أَبَدًا. ونحوه قوله

{وَمَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَعُودَ فِيهَا إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ} [الأعراف: ٨٩]؛ لأن عودهم في ملتهم

١٠ مما لن يشاءه الله. وهذا نهى تأديب من الله لنبيه حين قالت اليهود لقريش: سلوه

عن الروح، وعن أصحاب الكهف، وذو القرنين. فسألوه فقال: اتنوني غَدًا أخبركم

ولم يستثن، فأبطأ عليه الوحي حتى شق عليه وكذبتة قريش.

[٦٣] {وَاذْكُرْ رَبَّكَ} أي مشيئة ربك وقل: إن شاء الله إذا فرط منك

نسيان لذلك. والمعنى: إذا نسيت كلمة الاستثناء ثم تنبعت عليها فتداركها

١٥ بالذكر. وعن ابن عباس رضي الله عنه: ولو بعد سنة ما لم تحنث. وعن سعيد بن

جبير: ولو بعد يوم أو أسبوع أو شهر أو سنة. وعن طاوس: هو على ثنيه ما

دام في مجلسه. وعن الحسن نحوه. وعن عطاء: يستثني على مقدار حلب

ناقة غزيرة. وعند عامة الفقهاء أنه لا أثر له في الأحكام ما لم يكن موصولًا.

Anlatıldığına göre Halife Mansûr [v. 158/775] Ebû Hanîfe'nin "söylenen söz-
den ayrı istisna yapılabileceği" konusunda İbn Abbas'a [v. 68/688] muhalif
düşündüğünü işitmiş ve bundan hoşlanmadığını bildirmek üzere kendisini
huzuruna çağırmış. Ebû Hanîfe; "Bu sizin aleyhinize döner, çünkü siz insan-
lardan yemin şeklinde biat alıyorsunuz. Peki, insanların sizin huzurunuzdan
çıktıktan sonra ettikleri yeminden istisnada bulunup size karşı çıkmalarına
razı olur musunuz?" demiş. Halife, Ebû Hanîfe'nin cevabını beğenmiş ve
kendisinden hoşnut olmuştur.

[64] Ayrıca burada anlamın "İstisna kelimesini [*inşâallah* demeyi] unuttur-
san tesbih ve istiğfar ile Rabbini zikret." şeklinde olması ve bu konuya daha
çok önem verilmesi için bir teşvik mahiyetinde olması da mümkündür. İfa-
denin, "Sana emrettiklerinden bazılarını terk edersen Rabbini zikret." anla-
mında olduğu da "Unuttuğunda, unuttuğun şeyi hatırlamak için Rabbini
zikret." anlamında olduğu da söylenmiştir. İfade, unutulmuş namazların,
hatırlandığı zaman kılınması mânasına da hamledilmiştir.

[65] هَذَا مِنْ هَذَا (bu) ifadesi Ashâb-ı Kehf kıssası ile ilgili ha-
bere işaret olup, anlamı; "Belki Allah, benim gerçek bir peygamber olduğ-
uma delil olarak Ashâb-ı Kehf kıssasından daha büyük, daha güçlü ve etkili
kanıtlar bahşeder." şeklindedir. Nitekim öyle de olmuştur, zira Allah Teâlâ
ona bundan daha büyük ve delalet itibarıyla daha etkili nice gayb haberleri,
peygamber kıssaları vahyetmiştir.

[66] Açık olan mâna şudur: Herhangi bir şeyi unuttuğun zaman Rabbi-
ni zikret. *Unuttuğunda Rabbini zikretmen* ise "Umarım, Rabbim beni unut-
tuğum bu şeyden daha hayırlı, faydalı ve yakın olana irşad edip yönlendirir,
belki de unutmak daha hayırlıdır." demendir. Tıpkı "Ya da unutturursak,
daha hayırlısını veya dengini getiririz." [Bakara 2/106] ifadesindeki gibi.

25. 'Mağaralarında üçyüz yıl kaldılar; dokuz (yıl) daha artırıldılar.

**26. De ki: Ne kadar kaldıklarını Allah daha iyi bilir. Göklerin ve yerin
gaybı sadece O'na aittir. O ne güzel görür; ne güzel işitir! Bunların O'n-
dan başka velileri yoktur. O hiç kimseyi hükümrânlığına ortak kılmaz.**

[67] "Mağaralarında üçyüz yıl kaldılar." Burada onların mağara-
da uyur vaziyette canlı vaziyette kaldıkları süre kastedilmiştir. Bu ifa-
de daha önce "Biz de 'mağara'da kulaklarına yıllarca engel koymuştuk."
[Kehf 18/19] şeklinde kapalı olarak geçen ifadenin beyanı mahiyetindedir.

ويحكى أنه بلغ المنصور أن أبا حنيفة خالف ابن عباس رضي الله عنه في الاستثناء المنفصل، فاستحضره لينكر عليه: فقال أبو حنيفة: هذا يرجع عليك، إنك تأخذ البيعة بالآيمان، أفترضى أن يخرجوا من عندك فيستثنوا فيخرجوا عليك؟ فاستحسن كلامه ورضي عنه.

٥ [٦٤] ويجوز أن يكون المعنى: واذكر ربك بالتسبيح والاستغفار إذا نسيت كلمة الاستثناء، تشديداً في البعث على الاهتمام بها. وقيل: واذكر ربك إذا تركت بعض ما أمرك به. وقيل: واذكره إذا اعتراك النسيان ليدرك المنسي، وقد حمل على أداء الصلاة المنسية عند ذكرها.

١٠ [٦٥] و{هَذَا} إشارة إلى نبي أصحاب الكهف. ومعناه: لعل الله يؤتيني من البينات والحجج على أنني نبي صادق ما هو أعظم في الدلالة وأقرب رشداً من نبي أصحاب الكهف، وقد فعل ذلك حيث آتاه من قصص الأنبياء والإخبار بالغيوب ما هو أعظم من ذلك وأدلى.

[٦٦] والظاهر أن يكون المعنى: إذا نسيت شيئاً فاذكر ربك. وذكر ربك عند نسيانه أن تقول: عسى ربي أن يهديني لشيء آخر بدل هذا المنسي أقرب منه {رَشْداً} وأدنى خيراً ومنفعة. ولعل النسيان كان خيرة، كقوله {أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا} [البقرة: ١٠٦].

٢٥- ﴿وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ وَازْدَادُوا تِسْعًا﴾

٢٦- ﴿قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا لَهُ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَبْصِرْ بِهِ وَأَسْمِعْ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا يُشْرِكُ فِي حُكْمِهِ أَحَدًا﴾

[٦٧] {وَلَبِثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ} يريد لبثهم فيه أحياء مضروباً على آذانهم هذه المدة، وهو بيان لما أجمل في قوله {فَضْرَبْنَا عَلَى آذَانِهِمْ فِي الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًا}

“De ki: Ne kadar kaldıklarını Allah daha iyi bilir.” ifadesi, “Allah onların kaldığı süre konusunda ihtilâfa düşenlerden daha iyi bilir, doğru olan Allah’ın sana verdiği haberdır.” anlamındadır. Katâde b. Di‘âme es-Sedûsî’nin [v. 117/735] “Bu ifade, [yani “Mağaralarında üçyüz yıl kaldılar.” iddiası] Ehl-i Kitab’ın sözlerinin aktarımıdır. ‘Allah daha iyi bilir.’ ifadesi ise onlara reddiyedir.” dediği nakledilmiştir. Nitekim İbn Mes‘ûd’un kıraatinde “Dediler ki: Mağaralarında üçyüz yıl kaldılar.” şeklinde yer almaktadır. سِنِينَ (seneler) kelimesi ثَلَاثَ مِائَةٍ (üç yüz) ifadesinin atf-ı beyanıdır. Bu ifade *selâse mi’et sinîne* şeklinde izafet tamlaması olarak da okunmuştur. Bu okuyuşta temyizdeki çoğul (سِنِينَ), tekil (سِنَةٍ) yerine kullanılmıştır ki benzeri أَعْمَالًا (Amelce en büyük hüsranda olanlar... [Kehf 18/103]) ifadesinde vardır. Nitekim Übeyy b. Kâ‘b’in kıraatinde; *salâse mi’eti senetⁱⁿ* şeklindedir. تِسْعًا (dokuz) ifadesi, “dokuz sene” anlamına gelir; çünkü öncesi buna delalet eder. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bunu fetha ile *tessm* okumuştur.

[68] Bunun ardından Yüce Allah, göklerde ve yerde gizli olan, bu ikisinin halkının ahvaline dair her şeyi sadece kendisinin bildiğini zikretmiş; işitilir ve görülür her şeyi kuşattığını, idrak ettiğini de hayret bildiren ifade kalıbı ile (“Ne enteresan görür O, ne enteresan işitir!” şeklinde) bildirmiş; böylece, onun *idrâkinin* işiten ve gören kulların idrak sınırlarının dışında olduğunu¹ ifade etmek istemiştir. Zira Allah Teâlâ en gizli, en küçük şeyleri idrak ettiği gibi hacim ve cirim itibarıyla en büyük ve iri olan şeyleri de idrak eder; açık olanları idrak ettiği gibi gizli olanları da idrak eder.

[69] “Onların” işlerini üstlenecek “hiçbir velîleri yoktur.” Burada “onlar” zamiri göklerin ve yerin halkına gider. “O” onlardan hiçbirini hükmüne yani “hükümrânlığına ortak kılmaz.” Hasan-ı Basrî [v. 110/728, لَا يُشْرِكُ ifadesini] Tâ ile ve nehiy ifadesi olarak cezm ile *ve lâ tüşrik* (Ortak koşma!) şeklinde okumuştur.

27. Rabbinin kitabından sana vahyedilenleri oku -O’nun sözlerini değiştirecek yoktur- O’ndan başka sığınak bulamazsın!

[70] Onlar Peygamber (s.a.)’e “Bundan başka bir Kur’ân getir veya bunu değiştir!” [Yûnus 10/15] demişler, bunun üzerine ona şöyle buyrulmuştur: “Rabbinin kitabından sana vahyedilenleri oku!” onların Kur’ân’ı değiştirme şeklindeki hezeyan dolu tekliflerine kulak verme; çünkü senin Rabbinin “sözlerini değiştirecek yoktur,” yani hiç kimsenin onları değiştirmeye gücü yetmez. Buna sadece ve bizzat O güç yetirebilir.

1 Yani onlarınki gibi olmayıp zât-ı ilahîye yaraşan, türü O’nunla sınırlı farklı bir işitiş ve görüş olduğunu. / ed.

ومعنى قوله {قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا} أنه أعلم من الذين اختلفوا فيهم بمدّة لبثهم، والحق ما أخبرك الله به. وعن قتادة: أنه حكاية لكلام أهل الكتاب. و{قُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ} رد عليهم. وقال في حرف عبد الله: وقالوا لبثوا. وسنين: عطف بيان لثلثمائة. وقرئ «ثلثمائة سنين»، بالإضافة، على وضع الجمع موضع الواحد في التمييز، كقوله {بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا} [الكهف: ١٠٣] وفي قراءة أبيي «ثلثمائة سنة»، {تِسْعًا} تسع سنين؛ لأن ما قبله يدل عليه. وقرأ الحسن «تِسْعًا» بالفتح.

[٦٨] ثم ذكر اختصاصه بما غاب في السموات والأرض وخفي فيها من أحوال أهلها ومن غيرها وأنه هو وحده العالم به، وجاء بما دل على التعجب من إدراكه المسموعات والمبصرات، للدلالة على أن أمره في الإدراك خارج عن حدّ ما عليه إدراك السامعين والمبصرين، لأنه يدرك ألطف الأشياء وأصغرها كما يدرك أكبرها حجماً وأكثرها جرماً، ويدرك البواطن كما يدرك الظواهر.

[٦٩] {مَا لَهُمْ} الضمير لأهل السموات والأرض {مِنْ وَلِيٍّ} من متول لأموالهم {وَلَا يُشْرِكْ فِي حُكْمِهِ} في قضائه {أَحَدًا} منهم. وقرأ الحسن: ولا تشرك، بالتاء والجزم على النهي.

٢٧- ﴿وَأْتِلْ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ كِتَابِ رَبِّكَ لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَلَنْ تَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحَدًا﴾

[٧٠] كانوا يقولون له: {إِنِّي بِقُرْآنٍ غَيْرِ هَذَا أَوْ بَدِّلْهُ} [يونس: ١٥]، ف قيل له {وَأْتِلْ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ} من القرآن ولا تسمع لما يهزون به من طلب التبديل، فلا مبدل لكلمات ربك، أي لا يقدر أحد على تبديلها وتغييرها، وإنما يقدر على ذلك هو وحده

Bu mânada “Biz, bir âyetin yerine başka bir âyet getirdiğimiz zaman...” [Nahl 16/101] buyurmuştur. “O’ndan başka sığınak bulamazsın!” Böyle bir şeye kal-kışırsan başvurup sığınabileceğin birini bulamazsın.

- 5 **28. Sabah-akşam Rablerinin rızasını dileyerek O’na yalvaranlarla beraber oturmaya nefsinı alıştır. Dünya hayatının güzelliklerini isteyerek gözlerin onları aşıp başkasına kaymasın. Gönlünü Bizi anmaktan gafil kıldığımız için arzu ve ihtiraslarına uyan, haddini aşan kimselere itaat etme.**

[71] Kâfirlerin ileri gelenlerinden bir grup Peygamber (s.a.)’e “Teke gibi
10 kokan şu köleleri uzaklaştır ki gelip senin yanında oturalım!” demişlerdi. Bunlar da Suheyb, Ammâr, Habbâb gibi fakir müminlerdi. Benzer şekilde kavmi de Nûh (a.s.)’a “Sana en aşağı tabakadan kimseler uymuşken, sana iman edip bağlanır mıyız biz!” [Şu’arâ 26/111] demişlerdi. İşbu âyet müşriklerin Peygamber (s.a.)’e söyledikleri bu söz üzerine inmiştir.

15 [72] “Nefsinı alıştır” onlarla beraber bulunma konusunda nefsinı tut, sebat ettir. Şair Ebû Züeyb [v. 28/649] şöyle demiştir:

Bunu (yani harp halini) bilerek sabrettim; hür bir şekilde
başım dik... Ödü koparken korkakların.

[73] “Sabah-akşam” yani her daim dua halinde ol. Bundan maksadın
20 sabah ve ikindi namazları olduğu söylenmiştir. بِالْعَدَا۟ kelimesi *bi’l-ğudveti* şeklinde de okunmuştur. Ama بِالْعَدَا۟ okuyuşu daha iyidir, çünkü *ğudve* çoğu kullanımında özel isimdir. Başına Lâm-ı tarif gelmesi, kelimenin nekire anlamında olmasındadır. Bu kullanım şairin şu ifadesine benzer:

O Zeyd ki savaşların Zeyd’idir.

25 Bu gibi kullanımlar Arap dilinde azdır.

[74] [ولا تُعَدُّ ifadesinin kökü olan] *‘adâhu* ifadesi “Onu geçti, aştı.” anlamındadır. Sözelimi *‘adâ tavrâhû* (Haddini aştı.) ve *câ’eni el-kavm* *‘adâ Zeyd^{en}* (Zeyd hariç kavim bana geldi.) şeklinde kullanılır. Bu fiil “uzaklaştı, arttı” anlamını da ihtiva ettiği için ‘An harf-i ceri ile geçişli olmuştur. Nitekim
30 *nebet ‘anhu ‘aynuhû* (Gözü ondan kaydı.) ve *‘alet ‘anhu ‘aynuhû* (Gözü onun üzerinden yükseldi, yani aştı.) ifadeleri kullanılır. **Şayet** “تَعَدُّ” fiilinin bu mânayı içermesiyle ne kastedilmiştir? [“Gözlerin onları aşıp başkasına kaymasın.” anlamında] *ve lâ ta’duhum ‘aynâke* ya da *lâ ta’lu ‘aynâke ‘anhum* denilse olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Maksat, iki grup anlamı ifade etmektir.

{وَإِذَا بَدُلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ} [النحل: ١٠١]. {وَلَنْ تَجِدَ مِنْ دُونِهِ مُلْتَحَدًا} ملتجأ تعدل إليه إن هممت بذلك.

٢٨- ﴿وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ وَكَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا﴾

[٧١] وقال قوم من رؤساء الكفرة لرسول الله ﷺ: نح هؤلاء الموالي الذين كأن ريحهم ريح الضأن، وهم: صهيب وعمار وخباب وغيرهم من فقراء المسلمين، حتى نجالسك كما قال قوم نوح: {أَنْتُمْ لَكُمْ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذُلُونَ} [الشعراء: ١١١] فنزلت.

[٧٢] {وَاصْبِرْ نَفْسَكَ} وأحبسها معهم وثبتها. قال أبو ذؤيب:

فَصَبَرْتُ عَارِفَةً لِدَلِكْ حُرَّةً * تَرُسُوا إِذَا نَفْسُ الْجَبَانِ تَطْلُعُ

[٧٣] {بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ} دائبين على الدعاء في كل وقت. وقيل: المراد صلاة الفجر والعصر. وقرئ «بالغدوة» وبالغداة أجود؛ لأن غدوة علم في أكثر الاستعمال. وإدخال اللام على تأويل التنكير كما قال:

... وَالزَّيْدُ زَيْدُ الْمَعَارِكِ *

ونحوه قليل في كلامهم.

[٧٤] يقال: عداه، إذا جاوزه. ومنه قولهم: عدا طوره. وجاءني القوم عدا زياداً. وإنما عدي بعن، لتضمين عدا معنى نبا وعلا، في قولك: نبت عنه عينه وعلت عنه عينه: إذا اقتحمته ولم تعلق به. فإن قلت: أي غرض في هذا التضمين؟ وهلا قيل: ولا تعدهم عينك، أو لا تل عينك عنهم؟ قلت الغرض فيه إعطاء مجموع معنيين،

Böylesi tek bir mâna ifade etmekten daha kuvvetlidir. Nitekim dikkat edersen burada anlam “Gözlerin onlardan kayıp da başkasına doğru yönelmesin.” mânasına dönüvermiştir. Bunun bir benzeri *وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ* [Nisâ 4/2] ifadesidir; burada da “Onların mallarını kendi malınıza dâhil edip de yemeyin.” mânası kastedilmiştir. Bu ifade *a’dâ* kökünden *ve lâ tu’di* ‘ayneyke şeklinde ve ‘*addâ* kökünden *ve lâ tu’addi* ‘ayneyke şeklinde de okunmuştur. [“İki gözünü de üzerlerinden aşırma, zenginlere kaydırma!” mealindedir.] Bu okuyuşlarda Hemze nakledilmiş ve geri kalan (Dal) şeddelenmiştir. Şairin şu ifadesinde de böyle kullanım vardır:

10 Düşündüğün şeyden vazgeç, zira ondan geri dönüş yok

[75] Burada da anlam, “Düşündüğün şeye dair gayretinden geç.” şeklindedir. Bu âyetle Peygamber (s.a.)’e fakir müminleri terketmesi ve giysilerinin kötü, pejmürde olmasından dolayı zenginlerin şaşaalı kıyafet ve görüntülerine heves ederek onlardan uzaklaşması yasaklanmıştır.

15 [76] “Dünya hayatının güzelliklerini isteyerek” ifadesi hal konumundadır. “Gönlünü Bizi anmaktan gafil kıldığımız” yani kendi haline bırakarak kalbini zikirden gafil kıldığımız -ya da gafil halde bulduğumuz- kimse. Tıpkı *ecbentühû*, *efhamtuhû* ve *ebhaltühû* ifadelerinin “Onu korkak buldum.”, “Onu kömür gibi siyah, susmuş, şiir söyleyemez halde buldum.” ve “Onu cimri buldum.” mânalarında olması gibi, *أَغْفَلْنَا* fiili de “Onu gafil buldum.” anlamındadır. Ya da bu ifade *ağfele ibilehû* (Devesini nişansız/alametsiz bıraktı.) ifadesindeki mânadadır, yani kendisini zikir ile damgalamadığımız, kalplerine iman yazmamış olduğumuz kimse.

25 [77] Yüce Allah bu ifadenin ardından “arzu ve ihtirasına uyan” ifadesini kullanarak Mücbire’nin yanlıgılarını geçersiz kılmıştır. Ayrıca *أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ* (kalbini gafil kıldığımız) ifadesi *ağfelenâ kalbuhû* (kalbi Bizi gafil sanan) şeklinde, fiilin kalbe isnadı ile de okunmuştur. Yine bu durumda fiil, “Onu gafil buldum.” anlamındaki *ağfeltuhû* ifadesinden gelmektedir.

30 [78] *فُرْطًا* (haddini aşan) hakkın ve doğrunun önüne geçen, onları ardına atan. Bu ifade önde giden at için kullanılan *feresün furut^{um}* ifadesinden gelir.

29. De ki: Bu, sizin Rabbinizden gelen bir gerçektir. Dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin. Şüphesiz, Biz zalimler için öyle bir Ateş hazırlamışızdır ki, duvarı kendilerini çepeçevre kuşatır. Feryat edip yardım dilediklerinde, yüzleri kavuran erimiş maden gibi bir suyla kendilerine yardım (!) edilir. Ne kötü içecek! Ne kötü konak!

وذلك أقوى من إعطاء معنى فذّ ألا ترى كيف رجع المعنى إلى قولك: ولا تقتحمهم عينك مجاوزتين إلى غيرهم؟ ونحوه قوله تعالى {وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ} [النساء: ٢] أي ولا تضموها إليها أكلين لها. وقرئ «ولا تعد عينك، ولا تعدّ عينك» من أعداه نقلا بالهمزة وتثقيل الحشو. ومنه قوله:

فَعُدَّ عَمَّا تَرَى إِذْ لَا ارْتِجَاعَ لَهُ ❁

[٧٥] لأن معناه: فعد همك عما ترى. نهى رسول الله ﷺ أن يزدري بفقراء المؤمنين، وأن تنبو عينه عن رثائه زيههم طموحاً إلى زيّ الأغنياء وحسن شارتهم.

[٧٦] {تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا} في موضع الحال {مَنْ أَعْفَلْنَا قَلْبَهُ} من جعلنا قلبه غافلاً عن الذكر بالخذلان. أو وجدناه غافلاً عنه، كقولك: أجبته وأفحمته وأبخلته، إذا وجدته كذلك. أو من أغفل إبله إذا تركها بغير سمة، أي لم نسمة بالذكر ولم نجعلهم من الذين كتبنا في قلوبهم الإيمان

[٧٧] وقد أبطل الله توهم المجبرة بقوله {وَاتَّبَعَ هَوَاهُ} وقرئ «أغفلنا قلبه» بإسناد الفعل إلى القلب على معنى: حسبنا قلبه غافلين، من أغفلته إذا وجدته غافلاً.

[٧٨] {فُرُطًا} متقدماً للحق والصواب نابذاً له وراء ظهره من قولهم «فرس فرط» متقدّم للخيل.

٢٩- ﴿وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ نَارًا أَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَا وَإِنْ يَسْتَغِيثُوا يُغَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَ بِئْسَ الشَّرَابُ وَسَاءَتْ مُرْتَفَقًا﴾

[79] “De ki: Bu, sizin Rabbinizden gelen bir gerçektir.” Bu cümlede geçen الْحَقَّ (gerçek) kelimesi, hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olup anlam şöyledir: “Hak gelmiş, bahaneler ortadan kalkmıştır. Artık sizin, kendiniz için kurtuluş yolunu ya da helâk yolunu tercih etmek şeklindeki seçiminizden başka bir şey kalmamıştır!” Burada ifade emir ve muhayyer bırakma kalıbında zikredilmiştir, çünkü insana iki yoldan herhangi birini seçme serbesti ve imkânı verilince, durumu sanki muhayyer kılınmış, iki yoldan herhangi birini seçme emri verilmiş gibi olmuştur.

[80] Onları çevreleyen ateş, şehirlerin çevresini kuşatan surlara, duvarlara benzetilmiştir. *Beytün muserdak*’ın “bahçe duvarları ile çevrili ev” anlamına gelir. Bunun, cehenneme girmelerinden önce kâfirleri kuşatacak olan duvar olduğu da onları çevreleyen ateş duvarı olduğu da söylenmiştir.

[81] “Erimiş maden gibi bir suyla kendilerine yardım (!) edilir.” Bu ifade tıpkı şairin;

[Temîm kabilesi, Nisar savaşında ‘Âmir’in katledilmesine kızıyorlud]
Ama saldıığımız dehşet sayesinde son buldu kızgınlıkları.

ifadesi gibidir; yani ifadede bir tür alay söz konusudur.

[82] الْمُهْل erimiş maden demektir. Yağ çökeltisi mânasına geldiği de söylenmiştir. “Yüzleri kavuran” yani içmek için kendisine yaklaşıldığı zaman sıcaklığından yüzün kavrulduğu. Peygamber (s.a.)’in, “O yağ tortusu gibidir; insan ona yaklaştırıldığı zaman yüzünün derisi düşer.” dediği nakledilmiştir [Tirmizî, “Sıfatü Cehennem”, 4].

[83] Bu “ne kötü bir içecek,” bu ateş de “ne kötü bir konak” yani dayanılacak yer “dir.” Bu ifade “Ne güzel konaktır.” [Kehf 18/31] âyetindeki ifade ile *müşâkele* (lafız benzerliği) açısından kullanılmıştır. Yoksa cehennem hal-
kı için herhangi bir konak ya da dayanılacak yer söz konusu değildir. Ancak şairin şu satırlarındaki gibi bir kullanım söz konusu olabilir:

Uykusuz kaldım, bütün gece kafamı dirseğime dayayıp durdum,
Sanki gözlerimde soğan doğranmış gibi.

30. İman edip salih amel işleyenlere gelince, ihsan üzere hareket edenlerin ecrini Biz asla zayi etmeyiz.

[٧٩] {وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ} الحق خبر مبتدأ محذوف. والمعنى: جاء الحق وزاغت العلل فلم يبق إلا اختياركم لأنفسكم ما شئتم من الأخذ في طريق النجاة أو في طريق الهلاك. وجيء بلفظ الأمر والتخير، لأنه لما مكن من اختيار أيهما شاء، فكأنه مخير مأمور بأن يتخير ما شاء من النجدين.

٥ [٨٠] شبه ما يحيط بهم من النار بالسرادق، وهو الحجرة التي تكون حول الفسطاط وبيت مسردق: ذو سرادق وقيل: هو دخان يحيط بالكفار قبل دخولهم النار. وقيل: حائط من نار يطيف بهم.

[٨١] {يُعَاثُوا بِمَاءٍ كَالْمُهْلِ} كقوله:

..... فَأُعْتَبُوا بِالصَّيْلَمِ ❁

١٠ وفيه تهكم.

[٨٢] والمهل: ما أذيب من جواهر الأرض. وقيل: دردي الزيت {يَشْوَى} الوُجُوهُ} إذا قدم ليشرب انشوى الوجه من حرارته. عن النبي ﷺ: «هو كعكر الزيت، فإذا قرب إليه سقطت فروة وجهه».

[٨٣] {بِئْسَ الشَّرَابُ} ذلك {وَسَاءَتْ} النار {مُرْتَفَقًا} متكأ من المرفق، وهذا
١٥ لمشكلة قوله {وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا} [الكهف: ٣١] وإلا فلا ارتفاق لأهل النار ولا اتكاء، إلا أن يكون من قوله:

إِنِّي أَرَقْتُ فَبِتُّ اللَّيْلَ مُرْتَفِقًا ❁ كَأَنَّ عَيْنِي فِيهَا الصَّابُ مَذْبُوحٌ

٣٠- ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا﴾

31. Bunlar için, altından ırmakların aktığı Adn Cennetleri vardır. Orada tahtlarına yaslanmış vaziyette altın bilezikler takınır, ince-kalın ipekli-lerden yeşil elbiseler giyerler. Ne güzel mükâfat! Ne güzel konak!

[84] أُولَٰئِكَ (Bunlar) ifadesi İnne'nin haberidir. "Biz zayi etmeyiz." ifadesi ara cümledir. Bu cümlelerin ve "bunlar" ifadesinin her ikisinin birlikte haber olduklarını da düşünebilirsin. Ya da "bunlar" ifadesinin müphem bırakılan ecrin beyanı olarak gelmiş yeni bir cümle başlangıcı olduğunu da düşünebilirsin. **Şayet** إِنَّا لَا نُضِيعُ (Biz zayi etmeyiz.) ifadesini haber kabul edersen o zaman ondan mübtedaya giden zamir nerededir?" **dersen şöyle derim:** مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا (ihسان üzere hareket edenler) ifadesi ve الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ (iman edip salih amel işleyenler) ifadesi aynı anlam etrafında birleşir. Bu yüzden مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا (ihسان üzere hareket edenler) ifadesi zamir yerine geçer. Ya da "onlardan ihسان üzere hareket edenler" mânası kastedilmiştir. Bu durumda, ifade tıpkı *es-semn*" *me-nevâni bi-dirhem*ⁱⁿ (İki ölçek yağ bir dirhem eder.) ifadesi gibidir. مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ (bi-lezikler) kelimesinin nekire kullanılmış olması, bileziklerin güzellik derecesinin müphem (ve muhteşem) olmasındandır. İnce ipek anlamında gelen *sündüs* ile kalın ipek olan *istebrakın* birlikte zikredilmesi, ipeğin her iki türünün de bulunacağı anlamındadır. Tahtlara yaslanma ifadesi hususen zikredilmiştir, çünkü zenginlerin ve kralların koltuk ve tahtlarındaki genel hali budur.

32. Bunların durumunu öyle 'iki adam temsili' ile anlat ki onlardan birine iki üzüm bağı yapıp çevresini hurmalıkla çevirmiş; ikisinin arasında da ekin meydana getirmişiz.

33. Her iki bahçe de ürünlerini vermiş, hiçbir şeyi eksik bırakmamış. İkisinin arasından bir de ırmak fışkırtmışız.

34. Serveti de var... Bu yüzden, arkadaşıyla konuşurken "Ben, hem malca senden zenginim hem de adam sayısı itibariyle senden güçlüyüm!" demekte...

[85] "Onlara 'iki adam temsili'ni anlat." Yani kâfirlerle müminlerin durumu, İsrailoğullarından Katrûs isminde bir kâfir ile onun kardeşi olan Yahuda adlı müminin haline benzer.

[86] Bu iki kişinin Sâffât suresinde "İçlerinden söz sahibi biri der ki: 'Benim bir (inkârcı) dostum vardı...' [Sâffât 37/51] ifadesinde sözü edilen kimse-ler olduğu da söylenmiştir. Bunlara babalarından sekiz bin dinar miras kalmış ve bunu ikiye bölmüşlerdi. Kâfir olan, parasının bin dinarı ile bir arazi almış;

٣١- ﴿أُولَئِكَ لَهُمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَكَثِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ نِعَمَ الثَّوَابِ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا﴾

[٨٤] {أُولَئِكَ} خبر إن و{إِنَّا لَا نُضِيعُ} اعتراض، ولك أن تجعل {إِنَّا لَا نُضِيعُ} و{أُولَئِكَ} خبرين معاً. أو تجعل {أُولَئِكَ} كلاماً مستأنفاً بياناً للأجر المبهم. فإن قلت: إذا جعلت {إِنَّا لَا نُضِيعُ} خبراً، فأين الضمير الراجع منه إلى المبتدأ؟ قلت: {مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا} و{الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} يتنظمهما معنى واحد، فقام: {مَنْ أَحْسَنَ} مقام الضمير. أو أردت: من أحسن عملاً منهم، فكان كقولك: السمن منوان بدرهم. من الأولى للابتداء. والثانية للتبيين وتنكير {أَسَاوِرَ} لإبهام أمرها في الحسن. وجمع بين السندس: وهو مارق من الديباج، وبين الإسترقي: وهو الغليظ منه، جمعاً بين النوعين وخص الاتكاء، لأنه هيئة المنعمين والملوك على أسرتهم.

٣٢- ﴿وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا رَجُلَيْنِ جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زَرْعًا﴾

٣٣- ﴿كِلْتَا الْجَنَّتَيْنِ آتَتْ أُكُلَهَا وَلَمْ تَظْلِمِ مِنْهُ شَيْئًا وَفَجَّرْنَا خِلَالَهُمَا نَهْرًا﴾
٣٤- ﴿وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ فَقَالَ لِصَاحِبِهِ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا﴾

[٨٥] {وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا رَجُلَيْنِ} أي ومثل حال الكافرين والمؤمنين، بحال رجلين وكانا أخوين في بني إسرائيل: أحدهما كافر اسمه قطروس، والآخر مؤمن اسمه يهوذا.

[٨٦] وقيل: هما المذكوران في سورة الصافات في قوله {قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ} [الصافات: ٥١] ورثا من أبيهما ثمانية آلاف دينار، فتشاطراها. فاشترى الكافر أرضاً بألف،

mümin ise “Allah’ım! Kardeşim bin dinara bir arazi satın aldı, ben ise senden cennette bir araziye bin dinara alıyorum.” demiş ve bin dinarı sadaka olarak vermişti. Sonra kardeşi bin dinara bin ev yaptırmış; o da “Allah’ım! Kardeşim bin dinara bir ev yaptırdı, ben de bin dinara senden cennette bir ev satın almak istiyorum.” diye dua etmiş ve bin dinarı sadaka olarak vermişti. Sonra kardeşi bin dinara bir kadınla evlenmiş; o da “Allah’ım! Kardeşim bin dinara bir hanım evlendi, ben de bin dinarı huriler için mehir olarak veriyorum.” diye dua etmiş [ve bin dinarı sadaka olarak vermişti.] Sonra kardeşi bin dinara bir hizmetçi ve çeşitli mallar almış; o da “Allah’ım! Ben bin dinara senden cennette ölümsüz hizmetçiler satın almak istiyorum.” diye dua etmiş ve bin dinarı sadaka olarak vermişti. Daha sonra bu mümin muhtaç hale gelmiş ve kardeşinin geçeceği bir yola oturmuştu. Derken, kardeşi büyük bir ihtişamla oradan geçmiş, o da halini kardeşine arz etmişti. Ama kardeşi onu kovmuş ve bütün malını sadaka olarak verdiği için onu kinamıştı.

[87] Bu iki kişinin, Mahzum oğullarından iki kardeş hakkında bir temsil olduğu da söylenmiştir. Bunlardan biri mümindi, adı da Ebû Seleme Abdullah b. Abdül-Esed idi Bu kişi Peygamber (s.a.)’den önce Ümmü Seleme’nin eşi idi. Diğer kardeş ise kâfirdi, adı da el-Esved b. Abdül-Esed idi.

[88] “İki üzüm bağı” üzüm bağlarıyla dolu iki bostandır. “Çevresini hurmalıkla çevirmişiz” hurmaları iki bostanı çevirecek şekilde yapmışız. Bu, varlıklı kimselerin üzüm bağlarını kurarken tercih ettikleri bir şeydir; bağlarını meyveli ağaçlarla çevrelerler. Nitekim [Bâ’lı ve Bâ’sız kullanılarak,] bir şeyi kuşattıklarında *haffûhu* ve onun etrafını bir şeyle sardığında da *haffetuhû bi-him* denir. Bu fiil tek mef’ûl alır, ikinci mef’ûlünü de Bâ harfi-i ceri ile alır. Tıpkı *ğaşiyehû* (Onu kapladı.) ve *ğaşseytuhû bi-hi* (Onunla onu kuşattım, kapladım.) fiili gibi.

[89] “İkisinin arasında da ekin meydana getirmişiz” yani orayı mahsul-lerin ve meyvelerin bir arada olduğu bir arazi kılmışız. Burada Allah Teâlâ söz konusu arazinin imarını, süreklilik arz eden, iç içe geçmiş, aralarına onları ayıracak hiçbir şeyin girmediği, üstelik şekil itibarıyla da güzel, tertipli, düzenli bir imar olarak nitelemiş, meyvelerini bolca verdiğini, ekinlerinden hiçbir eksiği olmadığını belirtmiş, sonra da hayır ve bereketin kaynağı, hammaddesi olan suyu zikretmiş, ve bu suyun bahçe sulamak için en iyi su olduğunu bildirmiş; içerisinde bir akarsu fışkırdığını ifade etmiştir.

فقال المؤمن: اللهم إن أخي اشترى أرضاً بألف دينار، وأنا أشتري منك أرضاً في الجنة بألف، فتصدق به. ثم بنى أخوه داراً بألف، فقال: اللهم إني أشتري منك داراً في الجنة بألف فتصدق به. ثم تزوج أخوه امرأة بألف، فقال: اللهم إني جعلت ألفاً صداقاً للحرور. ثم اشترى أخوه خدماً ومتاعاً بألف، فقال: اللهم إني اشتريت منك الولدان المخلدين بألف، فتصدق به ثم أصابته حاجة، فجلس لأخيه على طريقه فمرّ به في حشمه، فتعرّض له، فطرده ووبخه على التصدق بماله.

[٨٧] وقيل: هما مثل لأخوين من بني مخزوم: مؤمن وهو أبو سلمة عبد الله بن عبد الأشد، وكان زوج أم سلمة قبل رسول الله ﷺ. وكافر وهو الأسود بن عبد الأشد.

١٠ [٨٨] {جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ} بستانين من كروم {وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ} وجعلنا النخل محيطاً بالجنتين، وهذا مما يؤثره الدهاقين في كرومهم: أن يجعلوها مؤزرة بالأشجار المثمرة. يقال: حفوه، إذا أطافوا به: وحففته بهم. أي جعلتهم حافين حوله، وهو متعدّ إلى مفعول واحد فتزيده الباء مفعولاً ثانياً، كقولك: غشيه، وغشيته به.

١٥ [٨٩] {وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زَرْعًا} جعلناها أرضاً جامعة للأقوات والفواكه. ووصف العمارة بأنها متواصلة متشابكة لم يتوسطها ما يقطعها ويفصل بينها، مع الشكل الحسن والترتيب الأنيق، ونعتهما بوفاء الثمار وتمام الأكل من غير نقص، ثم بماء وهو أصل الخير ومادته من أمر الشرب فجعله أفضل ما يسقى به، وهو السيح بالنهر الجاري فيها.

[90] لَمْ تَطْلُمْ meyve anlamında olup Kâf'in zammesi ile okunmuştur. ifadesi, "Eksik bırakmadı." anlamındadır. آتَتْ (verdi) fiili lafza hamledilmiş [bu yüzden tekil kullanılmıştır], çünkü كِلْتَا ifadesi [iki bahçe anlamına gelse de] lafız olarak tekildir. Eğer anlamı dikkate alarak âtetâ (Her ikisi verdi.) deseydi bu da doğru olurdu. فَجَرْنَا (fıskırttık) ifadesi tahfif ile *fecernâ* şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd [v. 32/652] zamiri كُلْ kelimesine ircâ ederek *küllü'l-cenneteyni âtâ ükülehû* (İki bahçenin her ikisi de meyvesini verdi.) şeklinde okumuştur.

[91] "Serveti" yani türlü malları "da var." ثَمَرْ kelimesi, "Malını çoğalttı." anlamındaki *semmere mâlehû* ifadesinden gelir. Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] "Bu altın ve gümüştür." dediği nakledilmiştir. Yani onun -nitelikleri bildirilen bu iki bahçenin yanı sıra- altın, gümüş ve diğer şeylerden oluşan daha pek çok malı vardı, her açıdan bolluk içindeydi ve arazisini dilediği gibi değerlendirme imkânı vardı.

[92] "Adam sayısı itibariyle" yani yardımcılarım ve adamlarım bakımından "da senden güçlüyüm!" Bu ifadenin "erkek evlat" mânasına geldiği, zira kız çocukların değil de erkek evlatların insanla birlikte harbe çıktığı da söylenmiştir.

[93] "Konuşurken" onunla karşılıklı konuşurken. يُخَاوِرُهُ kelimesi "döndü" manasındaki *hâra - yehûru* kelimesinden gelir. Sözelimi *se'eltuhû fe-mâ ehâra kelimet^{en}* (Sordum ama tek kelime karşılık vermedi.) denilir.

35. İşte bu, nefesine zulmedip dururken, bahçesine girip dedi ki: "Bu bahçenin yok olacağını sanmıyorum!"

36. "(Kıyamet) saatin(in) geleceğini de sanmıyorum. (Ama olur da) Rabbime döndürülürsem, ondan daha iyi bir akıbet görürüm!"

[94] Kastedilen Katrûs'tur. Mümin kardeşinin elini tutmuş ve onu iki bahçesinin etrafında dolaştırmış, bahçelerinde olanları ona göstermiş, kendisinin sahip olduğu fakat kardeşinin sahip olmadığı mal mülk ile ona karşı övünüp iftihar etmiştir. **Şayet** "Neden bahçe kelimesi önce iki bahçe şeklinde kullanıldığı halde burada tekil kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, "Sahip olduğu yegâne bahçesine girdi." şeklindedir, yani onun müminlere vaat edilen ahiretteki cennetten hiçbir nasibi yoktur. Dünyada sahip olduğu şey onun yegâne 'cennet'idir. Dolayısıyla, burada 'iki bahçe' ya da onlardan 'biri' kastedilmemiştir.

[٩٠] والأكل: الثمر. وقرئ بضم الكاف. {وَلَمْ تَظْلِمِ} ولم تنقص. وآتت: حمل على اللفظ، لأنَّ {كِلْتَا} لفظه لفظ مفرد، ولو قيل: آتتا على المعنى: لجاز وقرئ «وفجرنا» على التخفيف وقرأ عبد الله «كل الجنتين آتى أكله» برّد الضمير على كل.

٥ [٩١] {وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ} أي أنواع من المال، من ثمر ماله، إذا كثر. وعن مجاهد: الذهب والفضة، أي كانت له إلى الجنتين الموصوفتين الأموال الدثرة من الذهب والفضة وغيرهما، وكان وافر اليسار من كل وجه، متمكناً من عمارة الأرض كيف شاء.

[٩٢] {وَأَعَزُّ نَفَرًا} يعني أنصاراً وحشماً. وقيل: أولاداً ذكوراً، لأنهم ينفرون معه ١٠ دون الإناث.

[٩٣] {يُحَاوِرُهُ} يراجعه الكلام، من حار يحور، إذا رجع، وسألته فما أحرار كلمة.

٣٥- ﴿وَدَخَلَ جَنَّتَهُ وَهُوَ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ قَالَ مَا أَظُنُّ أَن تَبِيدَ هَذِهِ أَبَدًا﴾

٣٦- ﴿وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِن رُّدِدْتُ إِلَىٰ رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا﴾

١٥ [٩٤] يعني قطروس أخذ بيد أخيه المسلم يطوف به في الجنتين ويريه ما فيهما ويعجبه منهما ويفاخره بما ملك من المال دونه. فإن قلت: فلم أفرد الجنة بعد التشنية؟ قلت: معناه ودخل ما هو جنته ما له جنة غيرها، يعني أنه لا نصيب له في الجنة التي وعد المؤمنون، فما ملكه في الدنيا هو جنته لا غير، ولم يقصد الجنتين ولا واحدة منهما.

[95] “Nefsine zulmedip dururken” yani kendisine verilenlere hayran kalmış olarak, onlarla iftihar eder, Rabbinin nimetine nankörlük eder ve kendisini Allah’ın gazabına mâruz bırakır vaziyette böyle yapmıştır ki bu da *zulmün* en çirkinidir. Bu kişinin, sahip olduğu bahçenin yok olabileceğinden kuşku duyduğunu, böyle bir şeyi hiç zannetmediğini bildirmesi onun dünyaya dalıp gitmiş (tül-i emel sahibi) olmasından, dünya tutkusuna bağlanmış, gaflete gark olmuş ve kendisine verilen ömür süresine aldanmış olmasından, kendisi gibi kimse-lerin akıbetine hiç bakmamasından kaynaklanmıştır. *Doğrusu, Müslümanların zenginlerinin çoğunun da bu durumda olduğunu görebilirsin, her ne kadar bu tür sözleri dilleri ile söylemeseler de lisan-ı halleri bunu söylemekte, haykırmaktadır.*

[96] “Rabbime döndürülürsem” ifadesi bir varsayım olarak, arkadaşının iddia ettiği üzere Rabbine döndürülecek olsa ahirette dünyadaki cennetinden daha iyisini bulacağına dair bir yemin ifadesidir ki bu da onun Allah hakkındaki temennisi, ümidi, kendisinin Allah katından değerli ve saygın bir konuma sahip olduğu yönündeki iddiasıdır. Ona göre Allah kendisine, hak ettiği ve ehil olduğu için dünyada bu iki bahçeyi vermiştir ve her nereye gitse bu ehliyet ve istihkaka sahip olacaktır. Bunun bir benzeri “O’nun nezdinde en güzeli yine benimdir!” [Fussilet 41/50] ve “Âhirette de mal ve evlât elbette yine bana verilecek!” [Meryem 19/77] ifadelerinde söz konusudur.

[97] خَيْرًا مِنْهَا (ondan daha hayırlısı) ifadesi, iki bahçeye işaret şeklinde *hayr^{an} minhumâ* (o ikisinden daha hayırlı) olarak da okunmuştur. مُنْقَلَبًا (akıbet) yani “son” demektir ve temyiz olarak mansûb olup anlam, “Ahirette sahip olacağımın akıbeti, bunun akıbetinden daha hayırlıdır, çünkü bu fani, ahiretteki ise bakidir.” şeklindedir.

37. Arkadaşı da kendisi ile konuşarak şöyle dedi: “Seni topraktan, sonra bir damla sudan yaratıp daha sonra adam şeklinde kusursuz hale getiren Zâtı nankörce inkâr mı ediyorsun?”

[98] “Seni topraktan yarattı.” ifadesiyle “Senin aslını topraktan yarattı.” manası kastedilmiştir; çünkü insanın *aslı*nın yaratılışı, kendisinin yaratılışının da sebebidir. Dolayısıyla, onun yaratılışı kendisinin de yaratılışı sayılır. “Kusursuz hale getiren” yani seni mükemmel bir şekilde yaratmış, bir insan olarak, erkek olarak, adam olarak düzenlemiştir. Bu kişi yeniden dirilişten yana kuşkulu olduğu için kâfir olarak nitelenmiş ve Allah’ın nimetlerini bile bile inkâr ettiği ifade edilmiştir. Tıpkı Peygamber (s.a.)’i yalanlayana *kâfir* denmesi gibi.

[٩٥] {وَهُوَ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ} وهو معجب بما أوتي مفتخر به كافر لنعمة ربه، معرّض بذلك نفسه لسخط الله، وهو أفحش الظلم. إخباره عن نفسه بالشك في بيدودة جنته: لطول أمله واستيلاء الحرص عليه وتمادي غفلته واغتراره بالمهلة وإطراحه النظر في عواقب أمثاله. وترى أكثر الأغنياء من المسلمين وإن لم يطلقوا بنحو هذا ألسنتهم، فإن السنة أحوالهم ناطقة به منادية عليه. ٥

[٩٦] {وَلَيْتَنِي رُدُّدْتُ إِلَىٰ رَبِّي} إقسام منه على أنه إن ردّ إلى ربه على سبيل الفرض والتقدير وكما يزعم صاحبه ليجدّن في الآخرة خيرًا من جنته في الدنيا، تطمعًا وتمنيًا على الله، وادّعاء لكرامته عليه ومكانته عنده، وأنه ما أولاه الجنتين إلا لاستحقاقه واستئصاله، وأنّ معه هذا الاستحقاق أينما توجه، كقوله {إِنَّ لِي عِنْدَهُ لَلْحُسْنَىٰ} [فصلت: ٥٠]، {لَأُوتِيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا} [مريم: ٧٧]. ١٠

[٩٧] وقرئ «خيرًا منهما» ردّا على الجنتين {مُتَقَلِّبًا} مرجعًا وعاقبة. وانتصابه على التمييز، أي منقلب تلك، خير من منقلب هذه، لأنها فانية وتلك باقية.

٣٧- ﴿قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَكَفَرْتَ بِالَّذِي خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُّطْفَةٍ ثُمَّ سَوَّاهُ رَجُلًا﴾

[٩٨] {خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ} أي خلق أصلك، لأنّ خلق أصله سبب في خلقه، فكان خلقه خلقًا له {سَوَّاهُ} عدلك وكمالك إنسانًا ذكرًا بالغًا مبلغ الرجال. جعله كافرًا بالله جاحدًا لأنعمه لشكه في البعث، كما يكون المكذب بالرسول ﷺ كافرًا. ١٥

38. “Fakat ben (senin aksine derim ki:) O, Allah’tır; benim Rabbimdir ve ben hiç kimseyi Rabbime ortak koşmam.”

[99] “Fakat ben (senin aksine derim ki:) O, Allah’tır, benim Rabbimdir.” لَكِنَّا kelimesinin aslı *lâkin enedir*, ancak Hemze hazfedilmiş ve harekesi *lâkinin* Nun’una nakledilmiştir. Böylece iki Nun birleşmiş ve idgam gerçekleşmiştir. Bunun bir benzeri şairin şu ifadesinde vardır:

Hatun! Bana işmar edip “suçlusun” diyor;
bana kızıyor sun... Ama ben hiç kızmıyorum sana.

[100] Şair *lâkinne iyyâki lâ aklî* ifadesiyle *lâkin ene lâ ekliki* demek istemiştir.

[101] هُوَ (o), durum zamiri olup anlam “yani durum şudur ki Allah benim Rabbimdir.” şeklindedir. Cümle bir bütün olarak لَأَ (ben) kelimesinin haberi olup cümlede bu ifadeye (mübtedaya) giden zamir ise رَبِّي’deki Yâ zamiridir. İbn Âmir [v. 118/736] bunu hem vasıl hem de vakıf halinde لَأَ kelimesinin Elif’ini var kabul ederek (*enâ*) okumuştur. Elif’in Hemze’nin hazfedilmesinin telafisi olarak bulunmasından dolayı İbn Âmir’in bu okuyuşu güzeldir, çünkü böyle olmayan Elif sadece vakıf halinde okunur. Ebû Amr’ın [v. 154/771] ise He ile vakıf yapıp *lâkinneh* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Ayrıca bu ifade Nun’un sükûnu ve لَأَ ifadesinin atılmasıyla, *lâkin hüve’llâhu rabbî* şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ’b [v. 33/654] *lâkin ene* şeklinde aslına göre okumuştur. İbn Mes’ûd’un okuyuşunda ise bu ifade *lâkinne ene lâ ilâhe illâ huve Rabbî* (Fakat ben Allah’tan başka ilah yoktur ve o benim Rabbimdir.) şeklindedir.

[102] **Şayet** “Bu ‘ama’ ifadesi neyin ‘ama’sıdır?” **dersen şöyle derim:** Bu, أَكْفَرْتَ (...nankörce inkâr mı ettin!?) ifadesinin ardından gelen ama ifadesidir. Yani mümin, kâfir kardeşine “Sen Allah’ı nankörce inkâr edip kâfir oldun, ama ben mümin ve muvahhidim.” demiş olmaktadır. Tıpkı *Zeydün ġâ’ibün lâkinne ‘Amr^{an} hâdır^{un}* (Zeyd burada değil, ama Amr burada.) demen gibidir.

39. “Bahçene girdiğinde, ‘Bu tamamen Allah’ın dileğidir! Çünkü Allah’tan başkasından güç alınmaz!’ demen gerekmez miydi? Gerçi sen beni malca ve evlâtça kendinden az görüyorsun ama,”

40. “Rabbim bana senin bahçenden daha iyisini verebilir ve senin-kinin üzerine de gökten bir felaket gönderip (ekinsiz-ağaçsız) dümdüz bir toprak haline getirebilir.”

41. “Yahut suyu öyle bir çekilir ki onu bir daha arayamazsın bile!”

٣٨- ﴿لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي وَلَا أُشْرِكُ بِرَبِّي أَحَدًا﴾

[٩٩] { لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي } أصله لكن أنا، فحذفت الهمزة وألقيت حركتها على نون لكن، فتلاقت النونان فكان الإدغام. ونحوه قول القائل:

وَتَرَمِينِي بِالطَّرْفِ أَيِ أَنْتَ مُذْنِبٌ * وَتَقْلِينِي لَكِنِّ إِيَّاكَ لَا أَقْلِي

[١٠٠] أي: لكن أنا لا أقلبك.

[١٠١] وهو ضمير الشأن، والشأن الله ربي، والجملة خبر أنا، والراجع منها إليه ياء الضمير. وقرأ ابن عامر بإثبات ألف أنا في الوصل والوقف جميعاً، وحسن ذلك وقوع الألف عوضاً من حذف الهمزة. وغيره لا يثبتها إلا في الوقف. وعن أبي عمرو أنه وقف بالهاء: لكنه. وقرئ «لكن هو الله ربي»، بسكون النون وطرح أنا. وقرأ أبي بن كعب: «لكن أنا» على الأصل. وفي قراءة عبد الله «لكن أنا لا إله إلا هو ربي».

[١٠٢] فإن قلت: هو استدراك لماذا؟ قلت: لقوله { أَكْفَرْتَ } قال لأخيه: أنت كافر بالله، لكني مؤمن موحد، كما تقول: زيد غائب، لكن عمراً حاضر.

٣٩- ﴿وَلَوْلَا إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ إِنَّ تَرَنِّيًا أَنَا أَقَلُّ

مِنْكَ مَالًا وَوَلَدًا﴾

٤٠- ﴿فَعَسَىٰ رَبِّي أَن يُؤْتِيَنِي خَيْرًا مِنْ جَنَّتِكَ وَيُرْسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِنَ السَّمَاءِ

فَتُصْبِحُ صَعِيدًا زَلَقًا﴾

٤١- ﴿أَوْ يُصْبِحَ مَأْوَاهَا غَوْرًا فَلَنْ تَسْتَطِيعَ لَهُ طَلَبًا﴾

[103] مَا شَاءَ اللَّهُ (Bu tamamen Allah'ın dileğidir) ifadesinki Mâ hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olarak merfû' konumunda bir ism-i mevcsul Mâ'sı olabilir ki bu durumda cümlelerin takdiri, *el-emru mâ şâ'allāhu* (Bu Allah'ın dilediğidir.) şeklinde olur. Ya da nasp konumunda şart bildiren Mâ olabilir ki bu durumda da şartın cevabı hazfedilmiştir. Anlam "Allah neyi dilerse o olur." şeklindedir. Cevabın hazfedilmesi hususunda bunun bir benzeri الْجِبَالُ سَيَّرَتْ بِهٖ الْقُرْآنَ (Kendisiyle dağların yürütüldüğü ... bir Kur'ân olsaydı!.. [Ra'd 13/31]) ifadesindeki *lev* edatıdır.

[104] Mâna şudur: "Bahçeye girdiğin ve Allah'ın orada sana bahşettiği rızka baktığın zaman 'Durum Allah'ın dilediği gibidir.' deseydin ve bu bahçenin de içindeki her türlü hayrın/nimetin de ancak Allah'ın dilemesi ve ihsanı ile hâsıl olduğunu, her şeyin O'nun elinde bulunduğunu; dilerse bu bahçeyi bu şekilde mamur olarak bırakabileceği gibi dilediği takdirde onu harap da edebileceğini itiraf etmiş olsaydın ve bu bahçeyi imar etme kudretine sahip olmanın ancak Allah'ın yardım ve desteği ile gerçekleştiğini onaylamak üzere 'Allah'tan başkasından güç alınmaz!' deseydin ya!.. Zira hiç kimse ne bedeninde ne de malında, Allah'ın yardım ve desteği olmadan hiçbir güç bulamaz.

[105] Anlatıldığına göre 'Urve b. Zübeyr [v. 94/713] hasat zamanı geldiğinde bahçesinin duvarında bir kapı açarmış ve dileyen oradan bahçesine girermiş. Ayrıca kendisi de bahçesine girdiği zaman dışarı çıkıncaya kadar sürekli olarak bu âyeti tekrarlamış.

[106] أَقْلٌ (daha az) kelimesini mansûb okuyanlar, أَن (ben) zamirini fasıl zamiri kabul ederler. Merfû' okuyanlara göre ise أَن (ben) zamiri mübteda, أَقْلٌ de onun haberi olmaktadır. Bir bütün olarak cümle, تَرْنِي (beni görürsün) fiilinin ikinci mef'ûlüdür. وَلَدًا (ve evlatça) ifadesi, 34. âyetteki نَفَرًا kelimesini evlat olarak tefsir edenlerin görüşünü destekler. Mâna şöyledir: Benim senden mal itibarıyla daha fakir olduğumu düşünüyorsan bil ki ben de Allah'ın benim fakirliğimi ve senin zenginliğini tersine çevirmesini, imanımdan dolayı bana "senin bahçenden daha iyi bir bahçe" nasip etmesini, senden ise küfründen dolayı nimeti çekip almasını, bahçeni harap etmesini umuyorum.

[107] *el-Hüsbân* kelimesi *ğufrân* ve *butlân* gibi mastar olup hesap mânasına gelir. Yani "Allah'ın takdir edip hesapladığı bir mukadder hüküm" demektir ki bu da onun tahrip edilmesine yönelik hükümdür. Zeccâc [v. 311/923] şöyle demiştir: *'Azâb^{ün} hüsbân^{ün}* (mukadder bir azap) ve *zâlike'l-hüsbânü hisâbu mâ kesebet yedâke* (Takdir edilen bu hesap, ellerinin kazanmış olduğu şeyin hesabıdır.) denilir. *Hüsbân^{en}* kelimesinin şimşekler anlamında olduğu ve tekilinin *hüsbânet^{ün}* şeklinde geldiği de söylenmiştir.

[١٠٣] {مَا شَاءَ اللَّهُ} يجوز أن تكون {مَا} موصولة مرفوعة المحل على أنها خبر مبتدأ محذوف تقديره: الأمر ما شاء الله. أو شرطية منصوبة الموضع والجزاء محذوف، بمعنى: أي شيء شاء الله كان. ونظيرها في حذف الجواب {لَوْ} في قوله {وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ} [الرعد: ٣١]

٥ [١٠٤] والمعنى: هلا قلت عند دخولها والنظر إلى ما رزقك الله منها الأمر ما شاء الله، اعترافاً بأنها وكل خير فيها إنما حصل بمشيئة الله وفضله، وأن أمرها بيده: إن شاء تركها عامرة وإن شاء خرّبها، وقلت {لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ} إقراراً بأن ما قويت به على عمارتها وتدبير أمرها إنما هو بمعونته وتأييده، إذ لا يقوى أحد في بدنه ولا في ملك يده إلا بالله تعالى.

١٠ [١٠٥] وعن عروة بن الزبير أنه كان يثلم حائطه أيام الرطب، فيدخل من شاء. وكان إذا دخله ردّد هذه الآية حتى يخرج.

[١٠٦] من قرأ {أَقْلَ} بالنصب فقد جعل أنا فصلاً، ومن رفع جعله مبتدأ وأقلّ خبره، والجملة مفعولاً ثانياً لترني. وفي قوله {وَوَلَدًا} نصرة لمن فسر النفر بالأولاد في قوله {وَأَعَزُّ نَفَرًا} [الكهف: ٣٤] والمعنى إن ترني أفقر منك فأنا أتوقع من صنع الله أن يقلب ما بي وما بك من الفقر والغنى، فيرزقني لإيماني جنة. {خَيْرًا مِنْ جَنَّتِكَ} ويسلبك لكفرك نعمته ويخرّب بستانك.

[١٠٧] والحسبان: مصدر كالغفران والبطلان، بمعنى الحساب، أي مقداراً قدره الله وحسبه، وهو الحكم بتخريبها وقال الزجاج: عذاب حسبان، وذلك الحسبان حساب ما كسبت يداك. وقيل حسباناً مرامي الواحدة حسبانة وهي الصواعق. ٢٠

[108] “Dümdüz bir toprak” ekinsiz, dümdüz edilmiş. Burada *zelek^{an}* ve *ğavy^{an}* kelimelerinin ikisi de mastarın sıfat olarak kullanılmış halidir.

42. Nitekim ürünü çepeçevre (afetle) kuşatıldı! Ve onca şey harcama-sına rağmen çardakları çöktüğü için, hasret ve pişmanlıkla avuçlarını bir orasına bir burasına (yani kâh dizlerine, kâh göğsüne) vurmaya başladı... Bir yandan da “Vah bana! Keşke hiç kimseyi Rabbime ortak koşmasay-dım!” diyordu.

43. Allah dışında kendisine yardım edecek bir topluluk yoktu, kendi kendini kurtaracak durumda da değildi!

[109] “Kuşatıldı” ifadesi ürününün helâk edilmiş olduğunu ifade eder. Bunun aslı, *ehâta bi-hi'l-'aduvv*“ (Düşman onu kuşattı.) ifadesinden gelir. Zira düşman bir şeyi kuşattığı zaman ona hâkim olur, onu ele geçirir. Daha sonra bu ifade her türlü helâk için kullanılır olmuştur. *إِلَّا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ* (Tama-men kuşatılmadıkça...) [Yûsuf 12/66]) ifadesinde de bu kullanım vardır. *Etâ 'aleyhi* ise “Onu helâk etti.” anlamına gelmekte olup *etâ 'aleyhimül-'aduvv*“ (Düşman onların üzerine geldi, onlara hâkim oldu.) ifadesinden gelir.

[110] *يَقْلَبُ كَفَيْهِ* ifadesi pişmanlık ve yanmadan, yazıklanmadan kinayedir; çünkü pişman olan kişi, avuçlarını bir orasına bir burasına (yani kâh dizlerine kâh göğsüne kâh yüzüne) vurur. Aynı anlamı ifade etmek için elleri ısırarak ve eline düşmek gibi kinayeler de kullanılır. Bu ifade pişmanlık anlamında kullanıldı-ğı için mefûlünü ‘Alâ harf-i ceri ile almıştır. Adeta “O bahçesi için harcadıkları-na, orayı imar etmek için harcadıklarına pişman hale geldi.” buyrulmaktadır.

[111] “Çardakları çöktüğü için” yani çatılmış, yükseltilmiş olan bağları yere devrildiği, üzüm bağları da üzerine çöktüğü için. Söylendiğine göre Allah ora-nın üzerine bir ateş göndermiş ve ateş bahçeyi yiyip tüketmiştir.

[112] “Yazıklar olsun bana, keşke!..” Kardeşinin öğüdünü hatırlamış ve bü-tün bunların şirk koştuğu ve azgınlık yaptığı için başına geldiğini anlamış, “Keşke müşrik olmasaydım da bahçem helâk olmasaydı!” diye hayıflanmıştır. Bu ifade-nin şirkten tövbe ve içinde bulunduğu durumdan pişmanlık duyup imana girme anlamında olması da mümkündür. *لَمْ تَكُنْ* Tâ ile okunduğu gibi *lem yekün* şek-linde Yâ ile de okunmuştur. *يَنْصُرُونَهُ* (ona yardım edecek) fiili lafza değil, anlama hamledilmiş [çoğul gelmiş]tir. Bu kullanım, *فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ*, *مِثْلَيْهِمْ رَأَى الْعَيْنِ* (Biri, Allah yolunda döğüşmektedir, diğeri ise inkârcı nankördür... Bunlar, onları bizzat gözleriyle kendilerinin iki katı olarak görüyorlar. [Âl-i ‘İmrân 3/13]) âyetinde de vardır. **Şayet** *يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ* ifadesinin mânası nedir?” **dersen**

[١٠٨] {ضَعِيدًا زَلَقًا} أرضًا بيضاء يزلق عليها لملاستها زلقًا. و{غَوْرًا} كلاهما

وصف بالمصدر.

٤٢- «وَأُحِيطَ بِشَمَرِهِ فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفِّهِ عَلَى مَا أَنْفَقَ فِيهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا وَيَقُولُ يَا لَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّي أَحَدًا»

٤٣- «وَلَمْ تَكُنْ لَهُ فِتْنَةٌ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مُنتَصِرًا»

[١٠٩] {وَأُحِيطَ} به عبارة عن إهلاكه. وأصله من أحاط به العدو؛ لأنه إذا أحاط به فقد ملكه واستولى عليه، ثم استعمل في كل إهلاك. ومنه قوله تعالى {إِلَّا أَنْ يُحَاطَ بِكُمْ} [يوسف: ٦٦] ومثله قولهم: أتى عليه، إذا أهلكه، من أتى عليهم العدو: إذا جاءهم مستعليًا عليهم.

[١١٠] وتقليب الكفين: كناية عن الندم والتحسر، لأنَّ الندم يقلب فيه ظهرًا لبطن، كنى عن ذلك بعض الكف والسقوط في اليد، ولأنه في معنى الندم عدى تعديته بعلی، كأنه قيل: فأصبح يندم {عَلَى مَا أَنْفَقَ فِيهَا} أي أنفق في عمارتها.

[١١١] {وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا} يعني أنَّ كرومها المعرشة سقطت عروشها على الأرض، وسقطت فوقها الكروم. قيل: أرسل الله عليها نارًا فأكلتها.

[١١٢] {يَا وَيْلَتَا لَيْتَنِي} تذكر موعظة أخيه فعلم أنه أتى من جهة شركه وطغيانه، فتمنى لو لم يكن مشركًا حتى لا يهلك الله بستانه. ويجوز أن يكون توبة من الشرك، وندمًا على ما كان منه، ودخولًا في الإيمان. وقرئ «ولم يكن» بالياء والتاء، وحمل {يَنْصُرُونَهُ} على المعنى دون اللفظ، كقوله {فِتْنَةٌ تَقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَهُمْ رَأْيِ الْعَيْنِ} [آل عمران: ١٣]. فإن قلت: ما معنى قوله {يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ}؟

şöyle derim: Şudur: Allah dışında ona yardım etmeye kadir olacak bir topluluk yoktu, yani ona yardım etmeye kadir olan sadece Allah idi; ondan gayrı hiçbir kudret ona yardım edemezdi. Ne var ki Allah da ona yardım etmemesini gerektiren bir sebepten dolayı ona yardım etmedi. Ki bu sebep, onu kendi haline bırakmasını gerektiren sebepti.

[113] “Kendi kendini kurtaracak durumda da değildi!” Yani Allah’ın verdiği cezayı kendi kudreti ile savacak değildi.

44. İşte bu noktada velâyet/yardım sadece Gerçek Allah’a aittir, çünkü mükâfatlandırma bakımından da cezalandırma bakımından da en iyisi O’dur.

[114] الْوَلَايَةِ fetha ile okunduğunda, yardım etme ve velîsi olma, yani sahip çıkma mânâsına; kesre ile okunduğunda ise mülk ve saltanat anlamına gelir. هُنَالِكَ işte bu makamda, bu durumda demektir, yani “İşte bu makamda yardım sadece Allah’a aittir, başkası buna malik değildir, Ondan başka hiç kimsenin buna gücü yetmez.” denilmiştir ki bu ifade, “Allah dışında kendisine yardım edecek bir topluluk yoktu.” [Kehf 18/43] ifadesinin onayı mahiyetindedir. Ya da anlam, “İşte bu noktada saltanat ve mülk sadece Allah’a aittir, O’na galip gelmez, O’ndan gelen hiçbir şey savılamaz.” şeklindedir. Veya “İşte böyle zor bir durumda, darda kalan herkes Allah’a iman eder, O’nu velî edinir.” şeklindedir. Bu durumda müşrik kişinin “Yazıklar olsun bana!.. Keşke hiç kimseyi Rabbime ortak koşmasaydım!” [Kehf 18/42] şeklindeki sözü, müşrik kişinin mecbur kalarak, içerisine düşmüş olduğu kötü durumda feryat halinde ve küfründen ümidi kesmiş vaziyette söylediği bir söz olmaktadır. Yani o müşrik, eğer bu duruma düşmemiş olsaydı bu sözü söylemeyecekti. Ayrıca anlam şöyle de olabilir: İşte bu noktada velâyet Allah’a aittir, bu noktada O, mümin velîlerine kâfirler karşısında yardım eder, hak ettikleri cezayı verir; düşmanlarına karşı yüreklerine su serper, içlerini rahatlatır. Yani kâfire verdiği ceza ile onun mümin kardeşine yardım etmiş olur. Böylece Allah Teâlâ mümin kişinin “Rabbim bana senin bahçenden daha iyisini verebilir, seninkinin üzerine de gökten bir felaket gönderip (ekinsiz-ağaçsız) dümdüz bir toprak haline getirebilir.” [Kehf 18/40] şeklindeki sözünü tasdik etmektedir. Nitekim “Çünkü mükâfatlandırma bakımından da cezalandırma bakımından da en iyisi O’dur.” ifadesi de bunu teyit eder. Yani O, velîlerini mükâfatlandırma bakımından en iyisidir.

[115] هُنَالِكَ kelimesinin, ahirete işaret ettiği de söylenmiştir, yani işte o diyarda velâyet Allah’a aittir. Tıpkı “Kimin, bugün hükümdarlık?” [Ğafir 40/16] ifadesi gibi.

قلت: معناه يقدرّون على نصرته من دون الله، أي هو وحده القادر على نصرته لا يقدر أحد غيره أن ينصره إلا أنه لم ينصره لصارف وهو استيجابه أن يخذل.

[۱۱۳] {وَمَا كَانَ مُنْتَصِرًا} وما كان ممتنعاً بقوّته عن انتقام الله.

٤٤- ﴿هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا وَخَيْرٌ عُقْبًا﴾

٥ [١١٤] {الْوَلَايَةُ} بالفتح النصرة والتولي، وبالكسر السلطان والملك، وقد

قرئ بهما. والمعنى هنالك، أي في ذلك المقام وتلك الحال النصر لله وحده، لا يملكها غيره، ولا يستطيعها أحد سواه، تقريراً لقوله {وَلَمْ يَكُنْ لَهُ فِتْنَةٌ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ} [الكهف: ٤٣] أو: هنالك السلطان والملك لله لا يغلب ولا يمتنع منه.

أو في مثل تلك الحال الشديدة يتولى الله ويؤمن به كل مضطرّ. يعني أنّ قوله {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَؤُلَاءِ أَشْرَكُ بِرَبِّي أَحَدًا} [الكهف: ٤٢] كلمة ألجئ إليها فقالها جزعاً مما

دهاه من شؤم كفره، ولولا ذلك لم يقلها. ويجوز أن يكون المعنى: هالك الولاية لله ينصر فيها أوليائه المؤمنين على الكفرة وينتقم لهم، ويشفي صدورهم من أعدائهم، يعني أنه نصر فيما فعل بالكافر أخاه المؤمن، وصدق قوله {عَسَى رَبِّي أَنْ يُؤْتِيَنِ خَيْرًا مِنْ جَنَّتِكَ وَيُرْسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِنَ السَّمَاءِ} [الكهف: ٤٠] ويعضده قوله {خَيْرٌ ثَوَابًا وَخَيْرٌ عُقْبًا} أي لأوليائه.

[١١٥] وقيل {هَذَاكَ} إشارة إلى الآخرة أي في تلك الدار الولاية لله، كقوله

{لِمَن الْمُلْكُ الْيَوْمَ} [غافر: ١٦]

[116] الْحَقَّ kelimesi *velâyet* kelimesinin sıfatı olarak merfû‘ okunduğu gibi *Allâh* lafzının sıfatı olarak mecrur da okunmuştur. Amr b. ‘Ubeyd [v. 144/761] bunu tekit ifadesi olarak mansûb okumuştur. Bu durumda ifade *hâzâ ‘Abdullâhi el-hakka le’l-bâtile* (Bu Allah’ın kuludur, ama batıl olarak değil, hak olarak.) ifadesi gibidir. Bu, gayet güzel ve fasih bir okuyuştur, zira Amr b. ‘Ubeyd insanların en fasih ve en değerlilerinden biridir.

[117] عَقَبَا kelimesi Kâf’ın sükûnu ile okunduğu gibi zammesi ile de okunmuştur. Yine *fu’lâ* vezninde عُقْبَى şeklinde de okunmuştur ki bütün bu okuyuşlarda kelime âkibet mânasına gelmektedir.

10 **45. Dünya hayatının durumunu onlara şu temsille anlat: (Bu hayat) gökten indirdiğimiz öyle bir su gibi(dir) ki toprağın bitirdiği şeyler onunla karışıp yeşerir, ama zamanla rüzgârların savurduğu samana döner. Allah her şeye muktedirdir.**

[118] “Toprağın bitirdiği şeyler onunla karışıp yeşerir” onun sebep olması ile bitkiler sıklaşır, birbirlerine karışacak kadar yoğunlaşır. فَاخْتَلَطَ بِهِ ifadesinin, “Su bitkilere fayda eder, onlara sirayet eder, nihayet bitkiler büyür mahsuller iyice sıklaşıp, dolgun hale gelir.” anlamında olduğu söylenmiştir. Buna göre ifadenin *fe’hteleta bi-nebâti’l-ard’* şeklinde olması gerekirdi. Bu yorumun doğruluğu şu açıdandır: Birbirine karışan iki şeyden her biri diğerinin sıfatını, özelliğini alır. هَشِيم kırılıp ufalanan, parçalanan şey, saman demektir. Tekili *heşime* şeklindedir. تَذْرُوهُ الرِّيحُ (Rüzgâr onu savurur.) ifadesi *tezrûhu’r-rîh* şeklinde de okunmuştur. İbn Abbas’ın [v. 68/688] bunu *ezrâdan tuzrîhi’r-riyâh* şeklinde okuduğu nakledilmiştir.

[119] Burada Allah Teâlâ dünyanın parlak, alımlı halini ve bunu takip eden helâk ve yok oluş durumunu bitkilerin başlangıçta sınıksız, yemyeşil iken daha sonra kurumalarına ve rüzgârın önünde çer çöp olup uçmalarına, sanki hiç yokmuş gibi olmalarına benzetmiştir. “Allah her şeye” yaratmaya da yok etmeye de “muktedirdir.”

30 **46. Mal ve oğullar dünya hayatının ziynetidir. Ama Rabbinin katında hem sevap bakımından hem de kendisine bel bağlama bakımından, kalıcı salih ameller daha hayırlıdır.**

[120] “Kalıcı salih ameller” meyvesi, insana faydası kalıcı olan -nefsin arzuladığı dünyevi menfaatlerin tamamının onlar yanında fâni olduğu, yok olup gittiği- hayırlı amellerdir. Kalıcı salih amellerden maksadın beş vakit namaz olduğu da söylenmiştir.

[١١٦] وقرئ «الحق» بالرفع والجر صفة للولاية والله. وقرأ عمرو بن عبيد بالنصب على التأكيد، كقولك: هذا عبد الله الحق لا الباطل، وهي قراءة حسنة فصيحة، وكان عمرو بن عبيد من أفصح الناس وأنصحهم.

[١١٧] وقرئ «عقبًا» بضم القاف وسكونها. وعقبى على فعلى، وكلها بمعنى العاقبة. ٥

٤٥- ﴿وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَا أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيَّاحُ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقْتَدِرًا﴾

[١١٨] {فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ} فالتف بسببه وتكاثر حتى خالط بعضه بعضًا. وقيل: نجع في النبات الماء فاختلط به حتى روي ورف رفيفًا، وكان حق اللفظ على هذا التفسير: فاختلط بنبات الأرض. ووجه صحته أن كل مختلطين موصوف كل واحد منهما بصفة صاحبه. والهشيم: ما تهشم وتحطم، الواحدة هشيمة. وقرئ «تذروه الريح» وعن ابن عباس: تذريه الرياح، من أذرى.

[١١٩] شبه حال الدنيا في نضرتها وبهجتها وما يتعقبها من الهلاك والفناء، بحال النبات يكون أخضر وارفًا ثم يهيج فتطيره الرياح كأن لم يكن {وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقْتَدِرًا} من الإنشاء والإفناء {مُقْتَدِرًا}. ١٥

٤٦- ﴿الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا﴾

[١٢٠] {وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ} أعمال الخير التي تبقى ثمرتها للإنسان وتنفى عنه كل ما تطمح إليه نفسه من حظوظ الدنيا. وقيل: هي الصلوات الخمس،

Yine, *sübhânallâhi ve'lhamdü lillâhi ve lâ ilâhe illâllâhu va'llâhu ekber* (Allah'ı her tür eksiklikten tenzih ederim. Hamd tamamen Allah'a aittir. Allah'tan başka ilah yoktur. Gerçek büyük Allah'tır.) anlamındaki ifade olduğu da söylenmiştir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] "Allah rızası için yapılan her şey kalıcı salih ameldir." dediği nakledilmiştir.

[121] "Hem sevap bakımından hem de kendisine bel bağlama bakımından daha hayırlıdır." yani hem kendilerine verilecek olan sevap bakımından hem de kendilerinden yana ümit beslenilmesi açısından bunlar daha hayırlıdır. Çünkü bunları yapanlar dünyada Allah'ın vereceği karşılıkları (*sevâb*) umarlar, ahirette de bu sevaba nail olurlar.

47. (Ne zaman?) Dağları yürüttüğümüz gün Arz'ı dümdüz gördüğünde... Hiçbirini bırakmaksızın, herkesi (o uçsuz-bucaksız meydana) topladığımız gün...

48. Saflar halinde senin Rabbine arz edilmişlerdir. "Gerçek şu ki Bize, sizi ilk yarattığımız gibi geldiniz. Oysa aksine, sizi toplamak için bir süre belirlemediğimizi iddia etmiştiniz!"

[122] *نُسَيِّرُ* fiili) *نُسَيِّرُ* ten *tuseyyeru* (yürütülür) şeklinde, *seyyernâdan nuseyyiru* şeklinde; *سَارَتْ* ten *tesîru* (yürür) şeklinde okunmuştur. Bu son okuyuşa göre anlam, "Dağlar havada seyreder, toz duman haline getirilip götürülür." şeklindedir. *تَرَى الْأَرْضَ* (Arz'ı görürsün) ifadesi *türa'l-ard* (Arz görünür.) şeklinde meçhul fiil formunda da okunmuştur. "Dümdüz" yani üzerini örtecek hiçbir şey olmadığı halde. "Topladığımızda" hesap yerine getirip topladığımızda. *فَلَمْ نُعَادِرْ* (bırakmaksızın) ifadesi Nun ile okunduğu gibi Yâ ile de okunmuştur. Bu fiil "Onur bıraktı" anlamında *ğâderehû* ve *ağderehû* şeklinde kullanılır. "Vefasızlık" anlamındaki *el-ğadr* ve "sel artığı" *el-ğadır* kelimeleri de buradan gelir.

[123] Bu âyette onların durumu, sultanın önünde hazır kıta, "saflar halinde" yani tek tek görüldükleri gibi toplu olarak da görülen ve hiçbirinin gizli kalamayacağı şekilde bekletilen, sultana arz edilen askerlerin durumuna benzetilmiştir. "Bize ... geldiniz" ifadesi "Onlara deriz ki: Bize ... geldiniz." anlamındadır. Burada "Onlara deriz ki:" şeklindeki bu gizli ifade, *يَوْمَ نُسَيِّرُ* (yürüttüğümüz gün) ifadesini nasb eden âmildir. Ayrıca, bu ifadenin gizli bir *üzükür* (zikret) ifadesi ile mansûb olması da mümkündür. Anlam, "Sizleri baştan, ilk seferinde yaratmış olduğumuz gibi şimdi dirilttik." şeklindedir. Anlamın "Bize tıpkı sizi ilk yarattığımız zamanki gibi hiçbir şeyiniz olmaksızın, çıplak vaziyette geldiniz." şeklinde olduğu da söylenmiştir ki bu ifade tıpkı "İşte, Bize, sizi ilkin nasıl yarattıysak aynen öyle teker teker geldiniz." [En'âm 6/94] ifadesi gibidir.

وقيل: سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر. وعن قتادة: كل ما أريد به وجه الله.

[١٢١] {خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا} أي ما يتعلق بها من الثواب وما يتعلق بها من الأمل؛ لأن صاحبها يأمل في الدنيا ثواب الله، ويصيبه في الآخرة.

٥ - ٤٧- «وَيَوْمَ نُسِيرُ الْجِبَالَ وَتَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً وَحَشَرْنَاهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا»

٤٨- «وَعَرِضُوا عَلَى رَبِّكَ صَفًا لَقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ بَلْ زَعَمْتُمْ أَلَّنْ نَجْعَلَ لَكُمْ مَوْعِدًا»

[١٢٢] قرئ «تسير» من سirt، ونسير من سيرنا «وتسير» من سارت، أي تسير في الجو. أو يذهب بها، بأن تجعل هباء منبثًا. وقرئ «وترى الأرض» على البناء للمفعول {بَارِزَةً} ليس عليها ما يسيرها مما كان عليها {وَحَشَرْنَاهُمْ} وجمعناهم إلى الموقف. وقرئ «فلم نغادر» بالنون والياء، يقال: غادره وأغدره إذا تركه. ومنه الغدر. ترك الوفاء. والغدير: ما غادره السيل.

[١٢٣] وشبهت حالهم بحال الجند المعروضين على السلطان. {صَفًا} مصطفىين ظاهرين، يرى جماعتهم كما يرى كل واحد لا يحجب أحدًا {لَقَدْ جِئْتُمُونَا} أي قلنا لهم: لقد جئتمونا. وهذا المضمّر هو عامل النصب في يوم نسير. ويجوز أن ينصب بإضمار اذكر. والمعنى لقد بعثناكم كما أنشأناكم {أَوَّلَ مَرَّةٍ} وقيل: جئتمونا عراة لا شيء معكم كما خلقناكم أولًا، كقوله {وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَى} [الأنعام: ٩٤].

[124] **Şayet** “Neden âyetin başında نُسِرَ (yürüttüğümüz) fiili ve تَرَى (görürsün) fiili muzari kullanıldığı halde daha sonra حَشَرْنَاهُمْ (onları haşrettik) fiili mazi formunda kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Bu, onların haşredilmesi-nin dağların yürütülmesinden ve Arz’ın görülmesinden önce olacağını, böylece onların bütün bu ürkütücü, muazzam olayları görmesinin sağlanacağını belirtmek için böyle ifade edilmiştir. Sanki “Onları bütün bunlardan önce haşretmiş oluruz.” denilmiştir. مَوْعِدًا (süre) yani peygamberlerin dili ile tehdit edilmiş olduğunuz yeniden dirilişi gerçekleştirme vakti[nin gelmeyeceğini iddia etmişsiniz].

49. Kitap konulmuştur... Mücrimlerin, orada yazılı olanlardan dolayı tir tir titrediklerini görürsün. Çünkü bütün yaptıklarını orada görmekte “Eyvahlar olsun! Bu kitap nasıl olmuş da küçük-büyük hiçbir şey bırakmamış, hepsini saymış?!” demektedirler. Senin Rabbin kimseye zulmetmez.

[125] الْكِتَابُ kelimesi cins ifade eder, maksat amel defterleridir. “Eyvahlar olsun!” Bu sözü söylemiş olan kimseler başlarına gelen helâk halleri içerisinde hususi olarak birini nida konusu edip “Vay başımıza gelen helâk!” diye feryat etmişlerdir. “Küçük-büyük hiçbir şey bırakmamış.” Küçük ya da büyük hiçbir kötü hasletimizi bırakmamış. Bu, hepsini kuşatmış olmayı ifade eden bir ifadedir, yani “Günahlardan saymadık bir şey bırakmamış, hepsini saymış.” demektir. Nitekim benzer şekilde *mâ a’tâni kalîl^{en} ve lâ kesîr^{an}* (Bana küçük ya da büyük hiçbir şey vermedi.) dersin. Çünkü şeyler ya küçük olurlar ya da büyük olurlar. Şunu murat etmiş olması da caizdir: Onlara ait sadece büyük günahlar değil küçük günahlar da kaydedilmiştir. Söylendiğine göre büyük günahlardan kaçınmadıkları için küçük günahları da aleyhlerinde yazılmıştır ki “hesap konusunda edilen münakaşa”¹ budur. İbn Abbas [v. 68/688], “Küçük ifadesi ile te-bessüm, büyük ifadesi ile de kahkaha kastedilmiştir.”; Sa’id b. Cübeyr [v. 94/713] “Küçük, cinsel temas; büyük ise zinadır.”, demiştir. Fudayl b. İyâz ise [v. 187/803] ise bu âyeti okuduğu zaman “Vallahi! Onlar büyük günahlardan önce küçük günahlar için feryat etmişlerdir.” dediği nakledilmiştir.

[126] “Hepsini saymıştır” yani hepsini zapturapt altına almış, kaydetmiştir. “Yaptıklarını orada görürler” yani amel defterlerinde mevcut olarak görürler ya da yaptıklarının karşılığını orada görürler. “Senin Rabbin kimseye zulmetmez.” Yapmadığı şeyi onun aleyhine yazmaz ya da cezayı hak edenin cezasına ilave yapmaz veya da suçsuz yere cezalandırmaz, Allah’a zulüm isnat edenlerin iddia ettiği gibi, müşrik babalarının günahları yüzünden çocuklarını cezalandırmaz.

1 Yani “Hesabı konusunda kendisiyle münakaşa edilen” yani ince elenip sık dokunan biri “müthiş bir azaba düşer olmuş –ya da helak olmuş- demektir.” mealindeki hadise telmih. / ed.

[١٢٤] فإن قلت: لم جيء بحشرناهم ماضيًا بعد نسير وترى؟ قلت: للدلالة على أن حشرهم قبل التسيير وقبل البروز، ليعاينوا تلك الأهوال العظائم، كأنه قيل: وحشرناهم قبل ذلك {مَوْعِدًا} وقتًا لإنجاز ما وعدتم على ألسنة الأنبياء من البعث والنشور.

٥ - ٤٩- ﴿وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَالِ هَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا﴾

[١٢٥] {الْكِتَابُ} للجنس وهو صحف الأعمال {يَا وَيْلَتَنَا} ينادون هلكتهم التي هلكوها خاصة من بين الهلكات {صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً} هنة صغيرة ولا كبيرة، وهي عبارة عن الإحاطة، يعني لا يترك شيئًا من المعاصي إلا أحصاه، أي أحصاها كلها كما تقول: ما أعطاني قليلًا ولا كثيرًا؛ لأن الأشياء إما صغار وإما كبار. ويجوز أن يريد: وإما كان عندهم صغائر وكبائر. وقيل: لم يجتنبوا الكبائر فكتبت عليهم الصغائر وهي المناقشة. وعن ابن عباس: الصغيرة التبسم، والكبيرة القهقهة. وعن سعيد بن جبير: الصغيرة المسيس، والكبيرة الزنا. وعن الفضيل: كان إذا قرأها قال: ضجوا والله من الصغائر قبل الكبائر. ١٥

[١٢٦] {إِلَّا أَحْصَاهَا} إلّا ضبطها وحصرها {وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا} في الصحف عتيدًا. أو جزاء ما عملوا {وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا} فيكتب عليه ما لم يعمل. أو يزيد في عقاب المستحق، أو يعذبه بغير جرم، كما يزعم من ظلم الله في تعذيب أطفال المشركين بذنوب آبائهم.

50. Hani meleklere, “Adem’e secde edin!” demiştik de İblis müstesna hepsi secde etmişti. O ise cinlerden olduğu için Rabbinin emrinden çıkmıştı... Şimdi siz Beni bırakıp da size düşman olan onu ve neslini mi velî ediniyorsunuz? Bu (yani, Allah yerine İblis’i velî edinmek) zalimler için ne kötü bir değiş-tokuştur!

51. Çünkü Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına ne de kendi yaratılışlarına şahit tutmuşumdur. Saptıracıları da asla destekleyici edinmiş değilimdir.

[127] “Cinlerden idi.” ifadesi İblis’in secde edenlerden istisna edilmesinin ardından gerekçe kabilinden gelmiş yeni bir cümledir. Sanki biri “İblis’in nesi vardı da secde etmedi?” diye sormuş; buna cevaben “O cinlerden olduğu için Rabbinin emrinden çıkmıştı.” denilmiştir. فَسَقَ ifadesindeki Fâ, sebep de bildirir, yani onun cinlerden olmasının fâsıklığının sebebi olduğu ifade edilmiştir. Çünkü Âdem’e secde eden diğer melekler gibi o da melek olsaydı Allah’ın emrinden çıkmaz, fâsıklık etmezdi. Zira melekler mutlak olarak masumdurlar. Cinler ve insanlar için mümkün olan şeyler onlar hakkında caiz değildir. Nitekim Allah Teâlâ onlar hakkında “O’ndan önce söz söylemezler, sadece O’nun emrettiğini yaparlar.” [Enbiyâ 21/27] buyurmuştur. Bu ara cümle Yüce Allah’ın meleklerin masumiyetleri hakkında herhangi bir şüphe uyanmasını önlemek, onları bu şüpheden muhafaza etmek için kasıtlı olarak ifade ettiği bir sözdür.

[128] İmdi, Yüce Allah’ın kasıtlı olarak beyan ettiği bu durum ile buna karşı çıkarak “İblis’in de melek olduğunu, hatta meleklerin reisi olduğunu, bu hal üzere isyan edince lânete mâruz kaldığını ve şeytana dönüştürüldüğünü” iddia eden ve bunu İbn Abbas (r.a.)’a [v. 68/688] atfeden kimselerin sözleri arasında çok büyük uçurum bulunmaktadır.

[129] فَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ yani Rabbinin kendisine emrettiği şeyden, secde emrinden çıktı. Şair bu kelimeyi şöyle kullanmıştır:

(Necid yollarında) yoldan çıkan, zalim develer...

[130] فَسَقَ’daki Fâ] şu mânada da olabilir: Rabbinin kendisine emri, yani “Âdem’e secde edin!” sözü nedeniyle kâfir ve fâsık oldu.

[131] أَفَتَتَّخِذُونَهُ (Şimdi siz onu ... ediniyor musunuz?) ifadesinde Hemze, yadırgama ve şaşkınlık ihdas etme anlamındadır. Sanki “İblis’ten sâdır olan şeylerin akabinde, onu ve neslini hâlâ velî ediniyor, onları bana tercih mi ediniyorsunuz!? Allah yerine İblis’i seçen ve Allah’a itaat etmek yerine İblis’e itaat eden kimsenin yaptığı tercih ne kötüdür!” buyrulmaktadır.

٥٠- ﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا﴾

٥١- ﴿مَا أَشْهَدُكُمْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا خَلَقَ أَنْفُسِهِمْ وَمَا كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَضُدًا﴾ ٥

[١٢٧] {كَانَ مِنَ الْجِنِّ} كلام مستأنف جار مجرى التعليل بعد استثناء إبليس من الساجدين، كأن قائلًا قال: ما له لم يسجد؟ ف قيل: كان من الجن {فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ} والفاء للتسبب أيضًا، جعل كونه من الجن سببًا في فسقه؛ لأنه لو كان ملكًا كسائر من سجد لآدم لم يفسق عن أمر الله، لأنَّ الملائكة معصومون البتة لا يجوز عليهم ما يجوز على الجن والإنس، كما قال: {لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ} [الأنبياء: ١٠] وهذا الكلام المعترض تعمد من الله تعالى لصيانة الملائكة عن وقوع شبهة في عصمتهم.

[١٢٨] فما أبعد البون بين ما تعمده الله، وبين قول من ضاده وزعم أنه كان ملكًا ورئيسًا على الملائكة، فعصى، فلعن ومسح شيطانًا، ثم وركه على ابن عباس.

[١٢٩] ومعنى {فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ} خرج عما أمره به ربه من السجود. قال: ١٥

فَوَاسِقًا عَنْ قَصْدِهَا جَوَائِرًا ❁

[١٣٠] أو صار فاسقًا كافرًا بسبب أمر ربه الذي هو قوله {اسْجُدُوا لِآدَمَ}.

[١٣١] {أَفَتَتَّخِذُونَهُ} الهمزة للإنكار والتعجيب، كأنه قيل: أعقيب ما وجد منه تتخذونه {وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي} وتستبدلونهم بي، بئس البدل من الله إبليس لمن استبدله، فأطاعه بدل طاعته. ٢٠

[132] مَا أَشْهَدُكُمْ (Onları şahit tutmadım.) ifadesi *mâ eşhednâhüm* (Onları şahit tutmadık.) şeklinde de okunmuştur. Yani “Siz onları kullukta bana ortak ediniyorsunuz, oysa onlar ancak ilahlık konusunda bana ortak olsalardı kullukta (yani kendilerine kulluk edilmesinde) de ortak olurlardı!” denilmiş ve “Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına ne de kendi yaratılışlarına şahit tutmuşumdur.” ifadesi ile onların ilahlıkta Allah’a ortak olmadıklarını belirtmiştir. Yani onları göklerin ve yerin yaratılışında ve kendilerinin yaratılışında destek edinmiş değilim; onların bazılarını diğer bazılarının yaratılışına da şahit tutmadım. [أَنْفُسَهُمْ deki] أَنْفُسَهُمْ kelimesi tıpkı “Birbirinizi öldürmeyin” [Nisâ 4/29] âyetinde olduğu gibi “birbirleri” anlamına gelir.

[133] “Saptırcıları da asla destekleyici edinmiş değilimdir.” yani onları kendime yardımcı edinmiş değilim. Burada “onlar” zamiri yerine açıkça “saptırcılar” ifadesi kullanılmış ve böylece onların saptırcı oldukları ifade edilerek kendilerine kınama yapılmış, sanki “Onlar yaratma konusunda bana yardımcı olmadıklarına göre, o zaman size ne oluyor da onları kulluk konusunda bana ortak kılıyorsunuz!?” denilmiştir. مَا كُنْتُ (değilim) ifadesi fetha ile *mâ künte* (değilsin) şeklinde de okunmuştur. Bu durumda hitap Peygamber (s.a.)’e yönelik olur. Anlam ise “Senin onları destekçi edinmen doğru değildir, onlarla izzet araman gerekmez, sana yaraşmaz.” şeklindedir. Hazret-i Ali (r.a.) *ve mâ küntü müttehiz^{en} el-mudilline* şeklinde aslına uygun olarak tenvin ile okumuştur. [عُذًّا kelimesini] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] Dât’ın sükûnu ve zammenin ‘Ayın’a nakli ile *‘uzd^{en}* şeklinde okumuştur. Ayrıca bu kelime fetha ve Dâr’ın sükûnu ile *‘azd^{en}*, iki zamme ile *‘uzud^{en}*, iki fetha ile *‘azad^{en}* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda kelime *‘âzidin* çoğulu olup tıpkı *hâdimin hadem* şeklinde, *râsıd* kelimesinin *rasad* şeklinde çoğul yapılmasına benzer. Bu kelimenin fiil kökü ise takviye etti, yardım etti anlamındaki *‘azedehû* fiilidir.

52. “Benim ortağım olduğunu iddia ettiğiniz şeylere seslenin!” dediği gün (dua ederek) onları çağırırlar, ama hiçbir kendilerine icabet etmez. Aralarında uçurum meydana getirmişsinizdir.

53. Mücrimler Ateş’i görürler ve içine düşeceklerini anlarlar, ama kendilerini ondan kurtaracak bir yol bulamazlar.

[134] يَقُولُ ifadesi Yâ ile de Nun ile de okunmuştur (dediği.../dediğimiz...). Ortakların Allah’a izafe edilmesi, onların iddiasının nakli ve onlara yönelik kınama mahiyetindedir. “Ortaklar”la cinler kastedilmiştir. مَوْبِقًا kelimesi helâk yeri anlamında olup kişi helâk olduğunda kullanılan *vebeka - yebiku - vübük^{an}* ve *vebeka - yevbe-ku - vebek^{an}*dan gelir; *evbekâhû ğayruhû* (Onu başkası helak etti.) denir.

[١٣٢] { مَا أَشْهَدْتُهُمْ } وقرئ «ما أشهدناهم»، يعني أنكم اتخذتموهم شركاء لي في العبادة، وإنما كانوا يكونون شركاء فيها لو كانوا شركاء في الإلهية، فنفي مشاركتهم في الإلهية بقوله { مَا أَشْهَدْتُهُمْ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ } لأعتصد بهم في خلقها { وَلَا خَلَقَ أَنْفُسَهُمْ } أي ولا أشهدت بعضهم خلق بعض كقوله { وَلَا تَقُولُوا أَنْفُسُكُمْ } [النساء: ٢٩]. ٥

[١٣٣] { وَمَا كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ } بمعنى وما كنت متخذهم {عَضْدًا} أي أعواناً، فوضع المضلين موضع الضمير ذمّاً لهم بالإضلال، فإذا لم يكونوا عضداً لي في الخلق، فما لكم تتخذونهم شركاء لي في العبادة؟ وقرئ «وما كُنْتُ» بالفتح: الخطاب لرسول الله ﷺ، والمعنى: وما صحّ لك الاعتضاد بهم، وما ينبغي لك أن تعتز بهم. وقرأ علي رضي الله عنه: «وما كنت متخذاً المضلين» بالتنوين على الأصل. وقرأ الحسن: «عَضْدًا» بسكون الضاد، ونقل ضميتها إلى العين. وقرئ «عَضْدًا» بالفتح وسكون الضاد. و «عَضْدًا» بضميتين و «عَضْدًا» بفتحيتين: جمع عاضد، كخادم وخدم، وراصد ورصد، ومن عضده: إذا قواه وأعانه. ١٠

٥٢- ﴿وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَائِيَ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُم مَوْبِقًا﴾ ١٥

٥٣- ﴿وَرَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُوَاقِعُوهَا وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفًا﴾

[١٣٤] { يَقُولُ } بالياء والنون. وإضافة الشركاء إليه على زعمهم: توبيخاً لهم وأراد الجنّ والموبق: المهلك، من وبق يبق وبوقاً، ووبق يوبق وبقاً: إذا هلك. وأوبقه غيره.

Bu kelimenin *el-mevrid* ve *el-mev'id* gibi mastar olması ve “Aralarına cehennem vadilerinden bir vadi yerleştirdik ki orası hepsinin müşterek azap görüp birlikte helâk olacakları bir yerdir.” anlamında olması da caizdir. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] مَوْيِدًا kelimesinin ‘*adâvet*^{en}’ (düşmanlık) anlamına geldiği nakledilmiştir. Yani öyle bir düşmanlık ki şiddeti itibariyle helâke eşdeğer! Bu tıpkı *lâ yekûn hubbuke kelef^{en} ve le buğduke telef^{en}* (Sevgin külfet, öfken itlâf olmasın.) ifadesi gibidir. Ferrâ [v. 207/822] şöyle demiştir: “بين (ara) kelimesi birleşme anlamındadır, yani onların dünyadaki beraberliklerini kıyamet günü kendileri için helâk kıldık. Ayrıca burada meleklerin, Üzeyir *Aleyhisselâm*’ın, İsa *Aleyhisselâm*’ın ve Meryem *Aleyhesselâm*’ın kastedilmiş olması da mümkündür. Yine مَوْيِدًا kelimesinin *berzah* anlamında olması, yani “Aralarına uzak bir mesafe koyduk ki çok uzak olduğundan bu mesafeyi bir kez gitmek dahi helâk edicidir, çünkü onlar cehennemin dibinde, (tapındıkları) ise cennetin zirvesindedirler.” anlamında olması da mümkündür.

[135] “İçine düşeceklerini” oraya karışıp içine gireceklerini “anlarlar” yani kesin olarak emin olurlar. “Kendilerini ondan kurtaracak bir yol”dan maksat kurtuluştur. مَضْرُفًا kelimesini şair şöyle kullanmıştır:

Bre Züheyr! Yaşlılıktan kaçış var mıdır?!

54. Gerçek şu ki Biz, bu Kur’ân’da insanlara her tür temsili farklı üsluplarla verdik. Ama insanın en çok yaptığı şey cedelleşmektir.

[136] “En çok yaptığı şey cedelleşmektir” yani tartışmaya sebep olan şeyleri tek tek sayacak olursan, bunların en önce geleni husumet ve batıl tartışmadır. جَدَلًا kelimesi temyiz olarak mansûbdur, yani “İnsanın tartışmacılığı her şeyinkinden çoktur.” anlamındadır. “Ama o, ağzı iyi lâf yapan bir hasım kesilmiştir” [Nahl 16/4] âyetinde buna dikkat çekilmiştir.

55. İnsanlara hidayet geldiğinde onları iman etmekten ve Rablerinden mağfiret dilemekten alıkoyan, ya öncekilere uygulanan (helâk) yasa(sı)nın kendilerinde de (aheste aheste) gerçekleşmesi ya da azabın karşılıklarına çıkmasını beklemeleridir.

[137] İlk اُنْ mansûb, ikincisi merfû‘ olup, öncesinde hazfedilmiş bir muzâf bulunmaktadır. Takdiri, “İnsanları iman edip’ istiğfarda ‘bulunmaktan alıkoyan tek şey, kendilerine öncekilerin yasasının’, yani helâkin gelmesini ‘ya da azabın’, yani ahiret azabının ‘ayan beyan bir şekilde gelmesini bekliyor olmalarıdır.’”

ويجوز أن يكون مصدرًا كالمورد والموعود، يعني وجعلنا بينهم واديًا من أودية جهنم هو مكان الهلاك والعذاب الشديد مشتركًا يهلكون فيه جميعًا. وعن الحسن {مُؤِيقًا} عداوة. والمعنى: عداوة هي في شدتها هلاك، كقوله لا يكن حبك كلفًا، ولا بغضك تلفًا. وقال الفراء: البين الوصل أي وجعلنا تواصلهم في الدنيا هلاكًا يوم القيامة. ويجوز أن يريد الملائكة وعزيرًا وعيسى ومريم، وبالموبق: البرزخ البعيد، أي وجعلنا بينهم أمدًا بعيدًا تهلك فيه الأشواط لفرط بعده؛ لأنهم في قعر جهنم وهم في أعلى الجنان.

[١٣٥] {فَظَنُّوا} فَأَيَقَنُوا {مُؤَاقِعُهَا} مخالطوها واقعون فيها {مَضْرِبًا} معدلاً.

قال:

أَزْهَيْرَ هَلْ عَنْ شَيْبَةٍ مِنْ مَضْرِفٍ ❁

١٠

٥٤- ﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هَذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا﴾

[١٣٦] {أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا} أكثر الأشياء التي يتأتى منها الجدل إن فصلتها واحدًا بعد واحد، خصومة وممارسة بالباطل. وانتصاب {جَدَلًا} على التمييز، يعني أن جدل

الإنسان أكثر من جدل كل شيء. ونحوه: {فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ} [النحل: ٤].

٥٥- ﴿وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَى وَيَسْتَغْفِرُوا رَبَّهُمْ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ أَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ قُبُلًا﴾

[١٣٧] {أَنْ} الأولى نصب. والثانية رفع، وقبلها مضاف محذوف تقديره {وَمَا

مَنَعَ النَّاسَ} الإيمان والاستغفار {إِلَّا} انتظار {أَنْ تَأْتِيَهُمْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ} وهي الإهلاك

{أَوْ} انتظار أن {يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ} يعني عذاب الآخرة {قُبُلًا} عيانًا.

٢٠

[138] قَبَلًا kelimesi *kubeylîn* çoğulu olarak قَبَلًا (az ötelere) şeklinde ve iki fetha ile *kabel^{en}* (karşılarına) şeklinde de okunmuştur.

56. Biz peygamberleri sadece müjdecî ve uyarıcı olarak göndeririz. Nankörce inkâr edenler ise bâtıla dayanarak hakkı yok etmek için mücadeleye ederler, Bizim âyetlerimizi ve kendilerine yapılan uyarıları eğlence konusu edinirler.

[139] “Yok etmek için...” لِيُدْحِضُوا izale etmek, geçersiz kılmak için demektir. Kelime, ayak kayması anlamına gelen *idhâdu'l-kadem* ifadesinden gelir. وَمَا أَنْزَرُوا (kendilerine yapılan uyarıları) ifadesindeki Mâ, ism-i mevsûl Mâ'sı olabilir ki bu durumda sıla cümlesinden ism-i mevsûle giden zamir hafzedilmiş olur. Takdiri, *ve mâ ünzirûhu mine'l-'azâb* (kendilerine uyarısı yapılan azap) şeklindedir. Mastar Mâ'sı da olabilir. Bu durumda ise “onları uyarması” anlamına gelir. هُزُوا (eğlence konusu) kelimesi sükûn ile *hüz^{en}* şeklinde de okunmuştur. Anlam, “Alay bellerler, alay yerine koyarlar.” şeklindedir. Onların mücadeleleri, peygamberlere “Siz de bizim gibi birer insansınız!” [YaSin 36/15] “Allah (elçi göndermek) isteseydi melek indirirdi.” [Mü'minûn 23/24] ve benzeri sözleridir.

57. Kendisine Rabbinin âyetleri anlatılıp da onlardan yüz çeviren ve iki eliyle önden kendisinin gönderdiklerini unutan kimseden daha zalimi var mıdır?! Onu anlarlar diye, kalplerinin üstüne kabuklar, kulaklarına da ağırlık koyduk. Sen onları doğru yola çağırırsan da asla yola gelmezler.

[140] “Rabbinin âyetleri”nden kasıt Kur'ân'dır. أَنْ يَفْقَهُوهُ (Onu anlarlar diye) ifadesindeki -bu ifadeye giden- zaminin müzekker olması da bu sebeptedir. “Onlardan yüz çeviren” kendisine uyarı yapıldığı zaman onu düşünüp tedebbür edemeyen, “iki eliyle önden kendisinin gönderdiklerini” yani iyilik edenin de kötülük edenin de mutlaka karşılığını göreceğini düşünmeden işlediği inkâr ve günahların akıbetini “unutan”, sonra da yüz çevirmiş ve unutmuş olmasını ‘kalbine mühür vurulmuş’ olduğunu söyleyerek gerekçelendirmeye çalışandan [daha zalimi var mıdır!:]

[141] Bu âyette önce tekil, ardından çoğul ifade kullanılmasının sebebi, çoğul ifadenin مَنْ (kimse) lafzının anlamına hamledilmiş olmasıdır.

[142] “Asla yola gelmezler.” Yani onlardan asla hidayet sâdır olmaz, aşırı ısrarlarından dolayı adeta bu imkansızdır. “Asla” yani bütün bir mükellefiyet süresi boyunca. إِذْ hem karşılık hem cevap ifadesidir. Böylece bu ifade onların Peygamber (s.a.)’in daveti ile hidayet bulmadıklarına delalet etmektedir.

[١٣٨] وقرئ «قبلاً»، أنواعاً: جمع قبيل. و «قبلاً»، بفتحيتين: مستقبلاً.

٥٦- ﴿وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَيُجَادِلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ وَاتَّخَذُوا آيَاتِي وَمَا أُنذِرُوا هُزُوًا﴾

[١٣٩] {لِيُدْحِضُوا} ليزيلوا ويطلوا، من إدحاض القدم وهو إزالتها وإزالتها عن موطنها {وَمَا أُنذِرُوا} يجوز أن تكون {مَا} موصولة، ويكون الراجع من الصلة محذوفاً، أي وما أُنذروه من العذاب. أو مصدرية بمعنى: وإنذارهم. وقرئ «هزاً»، بالسكون، أي اتخذوها موضع استهزاء. وجدالهم: قولهم للرسول: {مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا} {يس: ١٥}، {وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً} {المؤمنون: ٢٤} وما أشبه ذلك.

١٠ ٥٧- ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ فَأَعْرَضَ عَنْهَا وَنَسِيَ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِنْ تَدْعُهُمْ إِلَى الْهُدَى فَلَنْ يَهْتَدُوا إِذًا أَبَدًا﴾

[١٤٠] {بِآيَاتِ رَبِّهِ} بالقرآن، ولذلك رجع إليها الضمير مذكراً في قوله {أَنْ يَفْقَهُوهُ}. {فَأَعْرَضَ عَنْهَا} فلم يتذكر حين ذكر ولم يتدبر {وَنَسِيَ} عاقبة {مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ} من الكفر والمعاصي، غير متفكر فيها ولا ناظر في أنَّ المسيء والمحسن لا بدَّ لهما من جزاء. ثم علَّل إعراضهم ونسيانهم بأنهم مطبوع على قلوبهم.

[١٤١] وجمع بعد الأفراد حملاً على لفظ من ومعناه.

[١٤٢] {فَلَنْ يَهْتَدُوا} فلا يكون منهم اهتداء البتة، كأنه محال منهم لشدة تصميمهم
٢٠ {أَبَدًا} مدة التكليف كلها. و {إِذَا} جزاء وجواب، فدَلَّ على انتفاء اهتدائهم لدعوة الرسول،

Anlam, “Onlar kendilerinde hidayet sebebi olacak şeyi, hidayetin yokluğuna sebep kılmışlardır.” şeklindedir. Yine bu ifade sanki Peygamber (s.a.)’in onların Müslüman olmaları yönündeki gayreti ile söylediği “Neden onları davet etmeyeyim ki?” şeklindeki sözlerine cevap olup kendisine, “Sen onları doğru yola çağırırsan da asla yola gelmezler.” denilmiştir.

58. Bununla beraber senin Rabbin bağışlayıcıdır, merhamet sahibidir. Onları yapıp ettiklerinden dolayı yakalayabilecek olsaydı elbette onlara azap etmekte acele ederdi. Fakat onlar için belirlenen bir randevu var, ondan kurtuluş çaresi bulamazlar.

[143] “Bağışlayıcıdır.” mağfireti çoktur, “merhamet sahibidir” rahmet ile nitelenmiştir. Sonra buna delil olarak Mekkelilerin Peygamber (s.a.)’e olan aşırı düşmanlıklarına rağmen yine de dünyada âcilen cezalandırılmalarını zikretmiştir: “Fakat onlar için belirlenen bir randevu var.” Bu, Bedir günüdür ki “ondan kurtuluş çaresi bulamazlar;” kaçacak, sığınacak bir yer bulamazlar. مؤثلاً kelimesi “kurtuldu” manasındaki *ve’ele* ve “ona sığındı” manasındaki *ve’ele ileyhi* kelimesinden türemiştir.

59. Nitekim şu şehirler... Onları, zulmettikleri için helâk etmiştik. Onları helâk etmek için de bir süre belirlemiştik!

[144] “Nitekim şu şehirler...” ifadesi ile öncekiler, yani Semûd, Lût ve diğer bazı kavimler kastedilmiştir. Bunlara işaret edilmesinin sebebi, Mekkelilerin ibret almasını sağlamaktır. تِلْكَ (şu) ifadesi mübteda, الْقُرَى (şehirler) ifadesi sıfattır, çünkü işaret isimleri cins isimlerle nitelenirler. أَهْلَكْنَاهُمْ (Onları helâk ettik.) ifadesi ise haberdur. Ayrıca تِلْكَ الْقُرَى (şu şehirler) ifadesinin daha sonra tefsir edilmek üzere gizlenmiş olan bir *ehleknâ* (helâk ettik) fiili ile mansûb olması da mümkündür. Bu durumda anlam, “İşte şu şehir halklarını tıpkı Mekkeliler gibi zulmettikleri zaman helâk etmiştik!” şeklinde olur.

[145] “Onları helâk etmek için de bir süre belirlemiştik!” Yani helâkleri için belli bir süre tayin etmiştik ki onu tehir etmeleri mümkün değildi. Benzer şekilde Mekkeliler için de Bedir gününü belirledik. مَهْلِكًا helâk etme ve helâk vakti mânasına gelir. لَمَهْلِكِهِمْ ifadesi Mim’in fethası Bâ ve Lâm’ın gerek fethası gerek kesresi ile okunmuştur. Anlam, “helâkleri için” ya da “helâk vakitleri için” şeklindedir. مَوْعِدًا kelimesi de ya vakit anlamındadır ya da mastardır.

بمعنى أنهم جعلوا ما يجب أن يكون سبب وجود الاهداء سبباً في انتفائه، وعلى أنه جواب للرسول على تقدير قوله: ما لي لا أدعوهم حرصاً على إسلامهم؟ فقل: وإن تدعهم إلى الهدى فلن يهتدوا.

٥٨- ﴿وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ لَوْ يُؤَاخِذُهُمْ بِمَا كَسَبُوا لَعَجَلَ لَهُمُ الْعَذَابَ
بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ لَّنْ يَجْدُوا مِنْ دُونِهِ مَوْثِقًا﴾

[١٤٣] {الْغُفُورُ} البليغ المغفرة {ذُو الرَّحْمَةِ} الموصوف بالرحمة، ثم استشهد على ذلك بترك مؤاخذه أهل مكة عاجلاً من غير إمهال مع إفراطهم في عداوة رسول الله ﷺ {بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ} وهو يوم بدر {لَّنْ يَجْدُوا مِنْ دُونِهِ مَوْثِقًا} منجى ولا ملجأ. يقال: وأل إذا نجا، و وأل إليه إذا لجأ إليه.

٥٩- ﴿وَتِلْكَ الْقُرَى أَهْلَكْنَاهُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا﴾

[١٤٤] {وَتِلْكَ الْقُرَى} يريد قرى الأولين من ثمود وقوم لوط وغيرهم. أشار لهم إليها ليعتبروا. {تِلْكَ} مبتدأ، و{الْقُرَى} صفة، لأنَّ أسماء الإشارة توصف بأسماء الأجناس، و{أَهْلَكْنَاهُمْ} خبر. ويجوز أن يكون {تِلْكَ الْقُرَى} نصباً بإضمار أهْلَكْنَا على شريطة التفسير. والمعنى وتلك أصحاب القرى أهْلَكْنَاهُمْ {لَمَّا ظَلَمُوا} مثل ظلم أهل مكة. ١٥

[١٤٥] {وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا} وضربنا لإهلاكهم وقتاً معلوماً لا يتأخرون عنه كما ضربنا لأهل مكة يوم بدر والمهلك الإهلاك ووقته. وقرئ «لِمَهْلِكِهِمْ»، بفتح الميم، واللام مفتوحة أو مكسورة، أي لهلاكهم أو وقت هلاكهم. والموعِد: وقت، أو مصدر.

60. Hani Mûsâ, emrindeki delikanlıya demişti ki: “İki denizin birleştiği yere ulaşıncaya kadar, uzun süre durmayıp yürüyeceğim!”

61. İkisi, o iki denizin birleştiği yere geldiklerinde balıkların unuttular, o da bu arada denizde ‘yol’unu tuttu...

5 **62. Ne zaman ki orayı geçtiler, Mûsâ, delikanlıya “Azığımızı çıkar, bu yolculuğumuzdan dolayı gerçekten yorgun düştük.” dedi.**

63. (Delikanlı:) “Gördün mü bak?” dedi. “Hani kayaya sığınmıştık ya, işte o sırada balığı (yani onunla ilgili gördüğüm ilginç şeyleri sana söylemeyi) unuttum. Bundan bahsetmeyi bana herhalde Şeytan unutturdu! O, ilginç bir biçimde denizde bir dehliz bulmuştu!..”

64. Mûsâ, “Aradığımız buydu işte!” dedi ve hemen, izlerini takip ederek gerisingeri döndüler.

65. Derken, kullarımızdan öyle bir kul buldular ki Biz ona katımızdan rahmet vermiş, nezdimizden (gaybî) bir ilim öğretmiştik.

15 [146] لِفَتَاهُ hizmetçisine demektir. Hadis-i şerifte Peygamber (s.a.)’in “Köleleriniz ve cariyeleriniz için ‘*abd* (kul/köle) ve *eme* (cariye) kelimelerini kullanmayınız. Bunun yerine *fetâye* (delikanlım) ve *fetâtî* (kızım) kelimelerini kullanınız.” buyurduğu nakledilmiştir [*Müslim*, “el-Elfâz mine’l-edeb”, 15]. Söylendiğine göre bu delikanlı Yûşâ b. Nûn imiş. Onun için *fetâhu* (emrindeki delikanlı) ifadesinin kullanılmasının sebebi, onun Mûsâ (a.s.)’a tâbi olması, onun hizmetinde olmasıdır. Ondan ilim almış olması nedeniyle böyle dendiği de söylenmiştir.

25 [147] **Şayet** لَا أُبْرَحُ (durmayacağım) ifadesi eğer *berihâl-mekân* (Mekândan ayrılmadı.) ifadesinden geliyor ve *lâ ezûlû* (Hep kalacağım.) anlamında kullanılıyor ise o zaman sefer değil, ikamet mânasına delalet ediyor olmalıdır. Yok, *lâ ezâlû* (hâla) anlamında ise o zaman bunun bir haberi olmalıdır.” **dersen şöyle derim:** Bu ifade *lâ ezâlû* (hâla) anlamındadır, ama haberi hazfedilmiştir. Çünkü hem sözün kendisi hem de hal buna delalet etmektedir. Zira hal, sefer halidir. Sözün delaleti ise “İki denizin birleştiği yere ulaşıncaya kadar” ifadesinin varılacak bir gayeyi ifade ediyor, çağrıştırıyor olmasındandır. Dolayısıyla, anlamın “İki denizin birleştiği yere ulaşıncaya kadar yürümeye devam edeceğim.” anlamında olması gerekmektedir. Diğer bir yorum ise anlamın, *lâ yebrahu mesîri hattâ ebluğa* (Ulaşıncaya kadar yürüyüşüm devam edecek.) şeklinde olmasıdır. Bu durumda حَتَّى أَبْلُغَ (ulaşıncaya kadar) ifadesi haber olur, muzâf (*mesîr*) hazfedilmiş olduğu için muzâfun ileyh, yani konuşana işaret eden zamir, onun yerine geçer, fiil de gaip sıygasından mütekellim sıygasına dönüşür (*yebrahu - ebrahu*). Bu ince, hoş bir yorumdur.

٦٠- ﴿وَإِذْ قَالَ مُوسَى لِفَتَاهُ لَا أَبْرَحُ حَتَّى أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا﴾

- ٦١- ﴿فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنَهُمَا نَسِيَا حُوتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ سَرَبًا﴾
- ٦٢- ﴿فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ لِفَتَاهُ آتِنَا غَدَاءَنَا لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا﴾
- ٦٣- ﴿قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوَيْنَا إِلَى الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا﴾
- ٦٤- ﴿قَالَ ذَلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِ فَارْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا﴾
- ٦٥- ﴿فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا﴾

[١٤٦] {لِفَتَاهُ} لعبده. وفي الحديث: «ليقل أحدكم فتاي وفتاتي»، ولا يقل: عبدي وأمتي. وقيل: هو يوشع بن نون. وإنما قيل: فتاه؛ لأنه كان يخدمه ويتبعه. وقيل: كان يأخذ منه العلم.

[١٤٧] فإن قلت: {لَا أَبْرَحُ} إن كان بمعنى لا أزول - من برح المكان - فقد دلّ على الإقامة لا على السفر. وإن كان بمعنى: لا أزال، فلا بدّ من الخبر. قلت: هو بمعنى لا أزال، وقد حذف الخبر؛ لأنّ الحال والكلام معاً يدلان عليه. أمّا الحال فلأنها كانت حال سفر. وأمّا الكلام فلأن قوله {حَتَّى أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ} غاية مضرورة وتستدعي ما هي غاية له، فلا بدّ أن يكون المعنى: لا أبرح أسير حتى أبلغ مجمع البحرين. ووجه آخر: وهو أن يكون المعنى: لا يبرح مسيري حتى أبلغ على أن حتى أبلغ هو الخبر، فلما حذف المضاف أقيم المضاف إليه مقامه وهو ضمير المتكلم، فانقلب الفعل عن لفظ الغائب إلى لفظ المتكلم، وهو وجه لطيف.

Ayrıca anlamın “Üzerinde bulunduğum durumdan ayrılmayacağım, yani yürümeye ve aramaya devam edeceğim, ulaşıncaya kadar terketmeyecek, bırakmayacağım.” şeklinde olması da mümkündür. Nitekim *lâ ebrahu'l-mekâne* (Mekândan ayrılmayacağım.) denilir.

- 5 [148] İki denizin birleştiği yer, Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın Hızır ile karşılaşacağının vaat edildiği yerdir ki burası Doğuda Pers ve Roma denizlerinin birleştiği yerdir (yani Doğu Akdeniz). Tanca¹ olduğu da Afrika² olduğu da söylenmiştir. Bu iki denizden kastın bizzat Mûsâ ve Hızır *Aleyhisselâm* olduğu, çünkü bu ikisinin iki ilim denizi olduğu düşüncesi, tefsire sonradan sokulan bid’at yorumlardandır.

[149] *مَجْمَع* kelimesi Mim’in kesresi ile *mecmi*‘ şeklinde de okunmuştur ki bu *yefalu* vezninden *meşrik* kelimesinin ve *yefulu* vezninden de *matlı*‘ kelimesinin türemesi gibi kural dışı bir türemedir.

- 15 [150] “Uzun süre durmayıp yürüyeceğim!” Yani uzun süre yürümeye devam edeceğim. *حُبًّا* kelimesi seksen sene anlamındadır.

[151] Rivayete göre Kıptilerin helâkinden sonra Mûsâ *Aleyhisselâm* İsrail oğulları ile birlikte Mısır’a³ hâkim olunca Allah kendisine, kavmine ilahî nimetleri hatırlatmasını emretmiş, o da kavminin içinde kalkıp bir konuşma yapmış. Konuşmasında önce Allah’ın nimetlerini hatırlatmış, sonra “Allah sizlere peygamberinizi seçti, onunla konuştu.” demiş. Onlar da “Biz bunları zaten biliyoruz! Sen bize, en bilgili insan kimdir onu söyle.” demişler. Bunun üzerine Mûsâ *Aleyhisselâm* “Benim” demiş. Allah Teâlâ da onun ilmi Allah’a nispet etmemesinden dolayı kendisini kınayarak “Aksine, iki denizin birleştiği yerde senden daha bilgili bir kulum var ki adı Hızır’dır.” diye vahyetmiş.

- 25 [152] Hızır, Mûsâ *Aleyhisselâm*’dan önce Efrîdûn / Feridun döneminde yaşamıştır. Büyük Zülkarneyn döneminde önde gelenlerden olup Mûsâ *Aleyhisselâm* dönemine kadar yaşamıştır.

[153] Anlatıldığına göre Mûsâ *Aleyhisselâm* Rabbine,

“-Hangi kulun sana daha sevimlidir?” diye sormuş;

- 30 “-Beni hep zikreden ve hiç unutmayan kulum.” diye cevap vermiş. Bunun üzerine Mûsâ *Aleyhisselâm*

1 Akdeniz’in Atlas okyanusuna açıldığı, Cebel-i Târik’in olduğu kent. / ed.

2 Afrika’nın kuzey doğusunda Kızıldeniz’in üst tarafları. / ed

3 Tarihi açıdan sorunlu bir bilgi. Mûsâ Mısır’a hâkim olmamıştır. İsrail oğullarının bölgenin doğu ve batı taraflarına (مشار الأرض ومغارها) hâkim kılınması muahhar dönemdedir. / ed.

ويجوز أن يكون. المعنى: لا أبرح ما أنا عليه، بمعنى: ألزم المسير والطلب ولا أتركه ولا أفارقه حتى أبلغ، كما تقول: لا أبرح المكان.

[١٤٨] ومجمع البحرين: المكان الذي وعد فيه موسى لقاء الخضر عليهما السلام، وهو ملتقى بحري فارس والروم مما يلي المشرق. وقيل: طنجة. وقيل: أفريقية. ومن بدع التفاسير: أن البحرين موسى والخضر، لأنهما كانا بحرين في العلم. ٥

[١٤٩] وقرئ «مجمع»، بكسر الميم، وهي في الشذوذ من يفعل، كالمشرق والمطلع من يفعل.

[١٥٠] {أَوْ أَمْضَى حُقُبًا} أي أسير زماناً طويلاً. والحقب ثمانون سنة.

[١٥١] وروي أنه لما ظهر موسى على مصر مع بني إسرائيل واستقرّوا بها بعد هلاك القبط، أمره الله أن يذكر قومه النعمة، فقام فيهم خطيباً فذكر نعمة الله وقال: ١٠ إنه اصطفى نبيكم وكلمه. فقالوا له: قد علمنا هذا، فأبي الناس أعلم؟ قال: أنا. فعتب الله عليه حين لم يرد العلم إلى الله، فأوحى إليه: بل أعلم منك عبدٌ لي عند مجمع البحرين وهو الخضر.

[١٥٢] وكان الخضر في أيام أفريدون قبل موسى عليه السلام، وكان على مقدمة ١٥ ذي القرنين الأكبر، وبقي إلى أيام موسى.

[١٥٣] وقيل: إن موسى سأل ربه:

- أيّ عبادك أحبّ إليك؟ قال:

- الذي يذكرني ولا ينساني. قال:

“-Peki, hangi kulun en iyi hüküm verir?” diye sormuş;

“-Hak ile hükmeden ve hevasına uymayandır?” demiş. *Mûsâ Aleyhisselâm*

“-En bilgili kulun kimdir?” diye sorunca

5 “-Kendisine hidayet yolunu gösterecek ya da kendisini yanıltan döndürecek bir tek kelimeye rastlama ümidiyle insanların ilmini edinip kendi ilmine ilave etmek isteyen kişidir.” demiştir. Bunun üzerine *Mûsâ Aleyhisselâm*

“-Eğer kullarının arasında benden daha bilgili biri varsa onu bana göster, bildir (ya Rabbi!)” demiş. Allah da

“-Hızır senden daha bilgilidir.” demiş. *Mûsâ Aleyhisselâm*

10 “-Onu nerede bulabilirim?” diye sorunca

“-Sahilde, kayanın yanında.” demiş. *Mûsâ Aleyhisselâm*,

“-Ya Rabbi! Onu nasıl bulabilirim?” diye sormuş.

“-Bir balık alıp onu bir sepete koy, balığı nerede kaybedersen Hızır oradadır.” demiş. *Mûsâ Aleyhisselâm* da hizmetindeki delikanlıya, “Balığı 15 kaybettiğin zaman bana haber ver.” demiş, sonra yola koyulup yürümeye başlamışlar. Bir aralık *Mûsâ Aleyhisselâm* uyudu, balık da kaçıp denize düştü. Yemek vakti gelince *Mûsâ Aleyhisselâm* delikanlıya balığı sordu, o da balığın denize girip gittiğini haber verdi. Bunun üzerine, birlikte kayanın yanına geldiler. Derken, orada elbisesine sarınıp bürünmüş bir adam gördüler. 20 *Mûsâ Aleyhisselâm* ona selâm verdi, o da “Bizim buralarda pek böyle selâm verilmez.” dedi. *Mûsâ Aleyhisselâm* da ona kendisini tanıttı. O, “Ey Mûsâ! Ben Allah’ın bana öğrettiği, fakat senin bilmediğin bir ilme sahibim, sen de Allah’ın sana öğrettiği fakat benim bilmediğim bir ilme sahipsin.” dedi. Birlikte gemiye bindiklerinde bir serçe geldi ve geminin kenarına konup 25 denizden gagasıyla su almaya başladı. Hızır, “Benim ve senin ilmin Allah’ın ilminden şu serçenin denizden eksilttiği kadar bile eksiltemez.” dedi.

[154] “Balıklarını unuttular” yani balığı takip etmeyi, onun nerede kaybolacağını ve bu şekilde aradıklarını bulmalarına yardım edeceğini unuttular. Bir görüşe göre Yûşâ onu Mûsâ’ya takdim etmeyi unutmuş, 30 *Mûsâ* da ona balık konusunda hatırlatma yapmayı unutmuştur. Denildiğine göre balık, tuzlu bir balık imiş. Yine denilmiştir ki Yûşâ, balık ve ekmeği bir sepetin içinde taşıyormuş. Bir gece “hayat pınarı” adı verilen bir pınarın kıyısında konaklamışlar. *Mûsâ Aleyhisselâm* uykuya dalmış. Balık da suyun serinliği ve canlılığı ile temas edince canlanmış.

- فأَيَّ عبادك أقضى؟ قال:

- الذي يقضي بالحق ولا يتبع الهوى. قال:

- فأَيَّ عبادك أعلم؟ قال:

- الذي يتبغي علم الناس إلى علمه، عسى أن يصيب كلمة تدلّه

على هدى، أو تردّه عن ردى. فقال:

- إن كان في عبادك من هو أعلم مني فادللني عليه. قال:

- أعلم منك الخضر. قال:

- أين أطلبه؟ قال:

- على الساحل عند الصخرة. قال:

- يا رب، كيف لي به؟ قال:

- تأخذ حوتًا في مكتل، فحيث فقدته فهو هناك. فقال لفتاه: إذا فقدت

الحوت فأخبرني، فذهبا يمشيان، فرقد موسى، فاضطرب الحوت ووقع في البحر، فلما

جاء وقت الغداء طلب موسى الحوت، فأخبره فتاه بوقوعه في البحر، فأتيا الصخرة، فإذا

رجل مسجى بثوبه، فسلم عليه موسى، فقال: وأني بأرضنا السلام، فعرفه نفسه، فقال: يا

موسى، أنا على علم علمنيه الله لا تعلمه أنت، وأنت على علم علمكه الله لا أعلمه أنا.

فلما ركبا السفينة جاء عصفور فوق على حرفها فنقر في الماء فقال الخضر: ما ينقص

علمي وعلمك من علم الله [إلا] مقدار ما أخذ هذا العصفور من البحر.

[١٥٤] {نَسِيَا حُوتَهُمَا} أي نسيا تفقد أمره وما يكون منه مما جعل أمانة على الظفر

بالطلبة. وقيل: نسي يوشع أن يقدمه، ونسي موسى أن يأمره فيه بشيء. وقيل: كان الحوت

سمكة مملوحة. وقيل: إن يوشع حمل الحوت والخبز في المكتل، فنزلا ليلة على شاطئ

عين تسمى عين الحياة، ونام موسى، فلما أصاب السمكة برد الماء وروحه عاشت.

Hatta, rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm* ve Yûşâ ondan bir parça yemişler. Bir görüşe göre Yûşâ bu pınardan abdest almış, o sırada su balığın üzerine sıçramış ve balık canlanıp denize girmiş.

[155] “Dehliz bulmuştu.” Allah suyun akışını balığın üzerinden geçecek şekilde tutmuş, böylece balığın üzerinde su adeta bir kemer şeklini almış ve bir tür dehliz oluşmuştur ki bu durum Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın veya Hızır *Aleyhisselâm*’ın bir mucizesi olarak gerçekleşmiştir. “Ne zaman ki orayı geçtiler” yani belirlenmiş olan yeri, kayayı geçtiler. Onu geçmelerinin sebebi Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın balıkla ilgili meseleyi unutmış olması, Yûşâ’nın da balığın canlanıp denize düşmüş olduğunu Mûsâ’ya söylemeyi unutmış olmasıdır. Söylendiğine göre o ikisi kayayı geçtikten sonra bir gece boyunca ve ertesi sabah öğlen vaktine kadar yürümüşler. Derken, Mûsâ *Aleyhisselâm*, bu olaydan önce kendisi hiç yorulmamış ve acıkmamış iken ansızın yorulmuş ve acıkmış, balığı böylece hatırlayıp istemiştir. “Bu yolculuğumuzdan dolayı” ifadesi onların kayayı geçtikten sonraki yolculuklarına işaretettir.

[156] **Şayet** “Yûşâ bunu nasıl unutmuş olabilir? Zira bu olay (yani sepetteki bir balığın suya karışması) onların o kadar yolu kat etmelerine sebep olan aradıkları şeyi bulmaları için bir alamet idi. Üstelik bu olay iki mucize ihtiva ediyordu: İlk olarak tuzlanmış ve bir parçası yenmiş olan bir balığın canlanması –ki bir görüşe göre bu, tam bir balık değil, balığın yarısı imiş-; ikincisi ise suyun tıpkı bir kemer gibi kalkıp şekil alması ve balığın orada bir dehlize dalar gibi kaybolup gitmesi idi. Hem sonra bu nasıl bir unutmadır ki bir gece ve ertesi gün öğlen vaktine kadar yürüdükleri halde, Mûsâ *Aleyhisselâm* balığı isteyinceye kadar onu hatırlamamıştır?” **dersen şöyle derim:** Şeytan vesveseleri ile onu meşgul etmiş, böylece onun akli fikri başka şeylere gitmiş ve unutuvermiştir. Buna ilaveten Yûşâ, Mûsâ *Aleyhisselâm*’da buna benzer çok sayıda mucize müşahade etmiş, bu tür şeylere son derece alışmıştı. Bu yüzden, böylesi mucizeler onun için artık pek ilginç ve akılda kalıcı gelmiyordu.

[157] أَرَأَيْتَ (İşte bak, gördün mü?) ifadesi “Söyle bana, haber ver!” anlamındadır. **Şayet** “Bu ifadenin söz içerisindeki uyumu nedir? Zira *e-raye*, *iz eveynâ* (Hani sığınmıştık ya!) ve *fe-innî nesiyyü’l-hûte* (Ben balığı unuttum.) ifadelerinin taalluk ettiği herhangi bir şey yoktur?” **dersen şöyle derim:** Mûsâ *Aleyhisselâm* balığı isteyince Yûşâ balıkla ilgili görmüş olduğu ve o zamana kadar unutmış olduğu şeyi hatırlamış ve bir an dehşete kapılarak bunun sebebini Mûsâ (a.s.)’a sormaya başlamış. Adeta ona, “Kayaya sığındığımız esnada başıma geleni gördün mü? Balığı unuttum!” demiştir. Ama ifadede sözün bu kısmı [“başıma geleni” ifadesi] hazfedilmiştir.

وروي: أنهما أكلا منها. وقيل: توضع يوشع من تلك العين فانتضح الماء على الحوت فعاش ووقع في الماء.

[١٥٥] {سَرَبًا} أمسك الله جرية الماء على الحوت فصار عليه مثل الطاق، وحصل منه في مثل السرب معجزة لموسى أو للخضر. {فَلَمَّا جَاوَزَا} الموعد وهو الصخرة لنسيان موسى تفقد أمر الحوت وما كان منه. ونسيان يوشع أن يذكر لموسى ما رأى من حياته ووقوعه في البحر. وقيل: سارا بعد مجاوزة الصخرة الليلة والغد إلى الظهر، وألقي على موسى النصب والجوع حين جاوز الموعد، ولم ينصب ولا جاع قبل ذلك، فتذكر الحوت وطلبه. وقوله {مِنْ سَفَرِنَا هَذَا} إشارة إلى مسيرهما وراء الصخرة.

[١٥٦] فإن قلت: كيف نسي يوشع ذلك، ومثله لا ينسى لكونه أمارة لهما على الطلبة التي تناهضا من أجلها لكونه معجزتين ثنتين: وهما حياة السمكة المملوكة المأكول منها - وقيل: ما كانت إلا شق سمكة - وقياء الماء وانتصابه مثل الطاق ونفوذها في مثل السرب منه؟ ثم كيف استمر به النسيان حتى خلفا الموعد وسارا مسيرة ليلة إلى ظهر الغد، وحتى طلب موسى عليه السلام الحوت؟ قلت: قد شغله الشيطان بوساوسه فذهب بفكره كل مذهب حتى اعتراه النسيان وانضم إلى ذلك أنه ضري بمشاهدة أمثاله عند موسى عليه السلام من العجائب، واستأنس بإخوانه فأعان الإلف على قلة الاهتمام.

[١٥٧] {أَرَأَيْتَ} بمعنى أخبرني. فإن قلت: ما وجه التثام هذا الكلام، فإن كل واحد من {أَرَأَيْتَ} و{إِذْ أَوْيْنَا} و{فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ} لا متعلق له؟ قلت: لما طلب موسى عليه السلام الحوت، ذكر يوشع ما رأى منه وما اعتراه من نسيانه إلى تلك الغاية، فدهش وطفق يسأل موسى عليه السلام عن سبب ذلك، كأنه قال: أَرَأَيْتَ ما دهاني إذ أويينا إلى الصخرة؟ فإنني نسيت الحوت، فحذف ذلك.

[158] Söylendiğine göre bu kaya, Zeytinyağı (Zeyt) nehrinin kıyısındaki kayadır. اُنْ اَذْكُرْهُ (sana ondan bahsetmemi) ifadesi اَنْسَانِيَه (Bana onu unutturdu.) ifadesinden bedeldir, yani ondan bahsetmeyi bana unutturan şeytandan başkası değildir. İbn Mes‘ûd’un kıraatinde bu ifade *en uzekkirakehû* (sana ondan bahsetmeyi) şeklindedir. عَجَبًا (ilginç bir şekilde) ifadesi ise tıpkı سَرِيًّا (bir dehliz) ifadesi gibi اِتَّخَذَ (Yolunu tuttu.) fiilinin (ikinci) mef‘ûlüdür. Yani, “O çok ilginç bir yol bularak yolunu tuttu.” şeklindedir. İlginç olan ise yolun dehlize benzer mesidir. Ya da sözünün sonunda, gördüklerinin hayret vericiliğinden ve bunları unutmış olmasından ya da gördüğü iki mucizeden dolayı bir şaşkınlık ifadesi olarak “ilginç bir şekilde” demiştir. “Bundan bahsetmeyi bana herhalde Şeytan unutturdu!” ifadesi atıf ile kendisine atıf yapılan ifade arasında bir ara sözdür. عَجَبًا (ilginç bir şekilde) ifadesinin Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın durum karşısındaki hayretinin ifadesinin nakli olduğu da söylenmiştir ki bu görüş doğru değildir.

[159] ذَلِكْ (Buydu işte!) ifadesi, balığın yolunu bulmuş olmasına işaretettir, yani “İşte aradığımız şey buydu!” demektir. Çünkü bu olay ulaşılmak istenen şeye, yani Hızır *Aleyhisselâm* ile buluşmaya bir emare idi. *Nebğî* ifadesi vasil halinde Yâ olmaksızın [نَبَغْ şeklinde] okunmuştur ki, Yâ’nın [nebgî şeklinde] isbatı daha güzeldir. Bu da Ebû Amr’ın [v. 154/771] okuyuşudur. Vakıf halinde ise mushaf hattına uymak maksadıyla, çoğunlukla Yâ atılır.

[160] “Gerisingeri döndüler” yani geldikleri yoldan geriye döndüler. Ya da bıraktıkları izleri takip ederek döndüler.

[161] “Katımızdan rahmet” yani vahiy ve nübüvvet; “nezdimizden” yani Bize has olan ilimden ki bu da gaipten haber verme ilmidir.

66. Mûsâ ona: “Sana öğretilen ilimden bana öğretmen karşılığında, sana uyabilir (seninle gelebilir) miyim?” dedi.

[162] رُشْدًا ifadesi iki fetha ile *raşed^{en}* şeklinde ve zamme ve sükûn ile *ruşd^{en}* şeklinde okunmuştur, “yol gösterici ilim, dinî konuda bana yol gösterecek ilim” anlamındadır. **Şayet** “Onun kendi döneminde yaşamakta olan bir başkasından ilim öğrenmeye muhtaç olması, bu kişinin, denildiği gibi ‘İmrân oğlu Mûsâ (*Aleyhisselâm*) değil de Mîşâ oğlu Mûsâ olduğuna delâlet etmez mi? Zira bir peygamberin kendi zamanında en bilgili ve önder kişi olması, dinî meselelerde kendisine danışılan biri olması gerekir.” **dersen şöyle derim:** Bir peygamberin kendisi gibi bir başka peygamberden ilim öğrenmesinde herhangi bir beis yoktur. Ancak kendisinden daha aşağı mertebedeki birinden ilim öğrenmesi yakışık almaz. Sa‘îd b. Cübeyr’in [v. 94/713]

[١٥٨] وقيل: هي الصخرة التي دون نهر الزيت. و{أَنْ أَدْكُرَهُ} بدل من الهاء في {أَنْسَانِيَهُ} أي وما أنساني ذكره إلا الشيطان. وفي قراءة عبد الله: «أَنْ اذْكُرْكَ» و{عَجَبًا} ثاني مفعولي اتخذ، مثل {سَرَبًا} يعني واتخذ سبيله سبيلاً عجيباً، وهو كونه شبيه السرب. أو قال: عجباً في آخر كلامه، تعجباً من حاله في رؤية تلك العجيبة ونسيانه لها أو مما رأى من المعجزتين، وقوله {أَنْسَانِيَهُ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَدْكُرَهُ} ٥ اعتراض بين المعطوف والمعطوف عليه وقيل: إن {عَجَبًا} حكاية لتعجب موسى عليه السلام، وليس بذلك.

[١٥٩] {ذَلِكَ} إشارة إلى اتخاذه سبيلاً، أي ذلك الذي كنا نطلب، لأنه أمانة الظفر بالطلبة من لقاء الخضر عليه السلام. وقرئ «نبح» غير ياء في الوصل، وإثباتها أحسن، وهي قراءة أبي عمرو، وأما الوقف، فالأكثر فيه طرح الياء اتباعاً لخط المصحف. ١٠

[١٦٠] {فَارْتَدَّا} فرجعا في أدراجهما {قَصَصًا} يقصان قصصاً، أي يتبعان آثارهما اتباعاً. أو فارتدّا مقتصين.

[١٦١] {رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا} هي الوحي والنبوة {مِنْ لَدُنَّا} مما يختص بنا من العلم، وهو الإخبار عن الغيوب.

١٥ - ٦٦- ﴿قَالَ لَهُ مُوسَى هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلَى أَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عَلَّمْتَ رُشْدًا﴾

[١٦٢] {رُشْدًا} قرئ «بفتحيتين» و«بضمّة وسكون» أي علماً ذا رشد، أرشد به في ديني. فإن قلت: أما دلت حاجته إلى التعلم من آخر في عهده أنه - كما قيل - موسى بن ميثا، لا موسى بن عمران لأنّ النبي يجب أن يكون أعلم أهل زمانه وإمامهم المرجوع إليه في أبواب الدين؟ قلت: لا غضاضة بالنبي في أخذ العلم من نبيّ مثله: وإنما يغض منه أن يأخذه ممن دونه. وعن سعيد ابن جبير أنه ٢٠

İbn Abbas'a [v. 68/688] "Kâ'bu'l-ahbâr'ın karısının oğlu Nevf, Hızır'ın Mûsâ *Aleyhisselâm* ile birlikte yolculuk yapmadığını, oradaki Mûsâ'nın, Mîşâ oğlu Mûsâ olduğunu iddia ediyor." dediği; İbn Abbas'ın ise "Yalan söylemiş Allah'ın düşmanı!" şeklinde cevap verdiği nakledilir. [*Buhârî*,

5 "Ehâdisü'l-enbiyâ", 37.]

67. Dedi ki: "Sen benimle birlikte durmaya asla sabredemezsin!"

68. "Kühüne eremediğin bir şeye nasıl sabredeceksin ki?!"

[163] Hızır *Aleyhisselâm* kendisi ile beraber sabredemeyeceğini üstüne basa basa söylemiş; sanki böyle bir şeyin mümkün olmadığını ifade etmiş
10 ve bunu da kendisinin görünüşte kötü, hoş olmayan bazı görevler yapacağını, bunları gören salih bir insanın dayanamayıp hemen müdahale etmeye ve yadırgamaya kalkışmaktan kendini alamayacağını, hele bir peygamberin böyle bir durumda asla sabredemeyeceğini söyleyerek gerekçelendirmiştir.

[164] *خُبْرًا* kelimesi temyizdir, yani "haberinin / bilginin ihata etmediği
15 şey" anlamındadır ya da mastar şeklinde mansûb olup "kuşatamadığın için, yani haberdar olmadığın için" anlamındadır.

69. Dedi ki: "Allah dilerse, beni sabırlı bulacaksın, hiçbir hususta sana karşı gelmeyeceğim!"

[165] *وَلَا أَغْصِي* (Karşı gelmeyeceğim.) ifadesi *صَابِرًا* (sabırlı) ifadesine atıf
20 olup nasp mahallindedir, yani "Beni sabırlı ve karşı gelmez bulacaksın." anlamındadır. Ya da i'rabda mahalli yoktur ve *سَتَجِدُنِي* (Beni bulacaksın.) ifadesine atıftır.

[166] Mûsâ *Aleyhisselâm*, ilim öğrenme ve bilgisini artırma yönündeki gayretinden dolayı, Hızır işin hakikatini açıkladıktan sonra dahi onunla birlikte
25 kalmaya sabredebileceğini ummuş ve sözünü Allah'ın dilemesine bağlayarak (*inşâallah* diyerek) sabredeceği vaadinde bulunmuştur. Zira durumun zorluğunu bilmekte, yani fesadı müşahade esnasında salih bir insanı kuşatıveren hamiyet duygusunun (yani fesada müdahale isteğinin) karşı konmaz bir şey olduğunu bilmektedir. Üstelik Allah'ın yanına varmasını ve kendisinden ilim
30 almasını emrettiği masum bir peygamberin din konusunda kusur sayılacak bir şey yapmaktan berî olduğunu, görünüşte çirkin gibi olan fiillerinin bile içyüzü itibarıyla muhakkak güzel olacağını, dolayısıyla içyüzü bilinmeyen hususlarda [dış görünüşe göre] hüküm vermenin büsbütün yanlış olacağını da bilmektedir.

70. "O halde, bana uyacaksan, ben sana ondan bahis açmadıkça hiçbir şey hakkında bana soru sorma!" dedi.

35

قال لابن عباس: إن نوحا ابن امرأة كعب يزعم أن الخضر ليس بصاحب موسى، وأن موسى هو موسى بن ميثا، فقال: كذب عدو الله.

٦٧- ﴿قَالَ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا﴾

٦٨- ﴿وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلَى مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْرًا﴾

٥ [١٦٣] نفي استطاعة الصبر على وجه التأكيد، كأنهما مما لا يصح ولا يستقيم، وعلل ذلك بأنه يتولى أمورًا هي في ظاهرها مناكير. والرجل الصالح فكيف إذا كان نبيا لا يتمالك أن يشمئز ويمتعض ويجزع إذا رأى ذلك ويأخذ في الإنكار.

[١٦٤] و{خُبْرًا} تمييز، أي لم يحط به خبرك [أو لأن لم تحط به] بمعنى لم تخبره، فنصبه نصب المصدر.

٦٩- ﴿قَالَ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ صَابِرًا وَلَا أَعْصِي لَكَ أَمْرًا﴾

[١٦٥] {وَلَا أَعْصِي} في محل نصب عطفًا على {صَابِرًا} أي ستجدني صابرًا وغير عاص. أو لا في محل، عطفًا على ستجدني.

[١٦٦] رجا موسى عليه السلام لحرصه على العلم وازدياده، أن يستطيع معه صبرًا بعد إفصاح الخضر عن حقيقة الأمر، فوعده بالصبر معلقًا بمشيئة الله، علمًا منه بشدة الأمر وصعوبته، وإن الحمية التي تأخذ المصلح عند مشاهدة الفساد شيء لا يطاق،

١٥ هذا مع علمه أن النبي المعصوم الذي أمره الله بالمسافرة إليه واتباعه واقتباسه العلم منه، بريء من أن يباشر ما فيه غميمة في الدين، وأنه لا بد لما يستسمح ظاهره من باطن حسن جميل، فكيف إذا لم يعلم.

٧٠- ﴿قَالَ فَإِنْ اتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي عَنْ شَيْءٍ حَتَّى أُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا﴾

[167] فَلَا تَسْأَلْنِي (Bana sorma!) ifadesi şeddeli Nun ile *fe-lâ tes'elennî* şeklinde de okunmuştur. Demek istiyor ki: Bana tâbi olmanın şartlarından biri, benden doğru olduğunu bildiğin, fakat hikmetini (doğruluk gerekçesini) kavrayamadığın ve dolayısıyla kızıp yadırgayacağın bir şey gördüğün zaman bunu bana *derhal* sormaman, bu konuda benimle tartışmaman, ben sana bu konuyu açıp açıklama yapana kadar sabretmendir. Öğrencinin hoca karşısında, tâbi olanın da tâbi olduğu kişi karşısında takınacağı edep budur.

71. Bunun üzerine ikisi bir kalkıp gittiler. Nihayet gemiye bindiklerinde, gemide bir delik açtı... Mûsâ, “İçindekileri boğmak için mi deldin bunu?! Doğrusu, tehlikeli bir şey yaptın!” dedi.

72. “Benimle birlikte durmaya asla sabredemezsin.’ dememiş miydin?” dedi.

[168] “Kalkıp gittiler” deniz sahili boyunca, gemi aramak üzere gittiler. Gemiye bindiklerinde gemidekiler, “Bunlar hırsızdır.” dedi ve dışarı çıkmalarını istedi. Geminin sahibi, “Ben bunlarda peygamber yüzü görüyorum.” dedi. Gemidekilerin Hızır *Aleyhisselâm*’ı tanıdıkları ve bu yüzden onlardan ücret almadıkları da söylenmiştir.

[169] Gemi dalgalara yakalandığı zaman, Hızır *Aleyhisselâm* eline bir nacak almış ve gemiyi delmiş, suyun vurduğu taraftan iki kalası söküp çıkarmış, Mûsâ *Aleyhisselâm* ise bir yandan açılan gediği elbisesi ile kapatmaya çalışırken bir yandan da ona “İçindekileri boğmak için mi deldin bunu?!” demiştir. لُغْرَقَ (boğmak için mi?) ifadesi şedde ile *li-tuğarrika* şeklinde ve *li-yeğraka ehlulhâ* (İçindekiler boğulsun diye mi?) şeklinde de okunmuştur. “Doğrusu, tehlikeli bir şey yaptın!” Çok büyük, çok vahim bir iş yaptın! ۱۴۲۱ kelimesi *emira'l-emrâ* (İş büyüdü.) ifadesinden gelir, şair şöyle demiştir:

Felaket ki ne felaket... Berbat! Vahim!

73. “Unuttuğum şey dolayısıyla beni muahaze etme, işimde bana zorluk çıkarma!” dedi.

[170] “Unuttuğum şey dolayısıyla” yani unuttuğum şeyden dolayı ya da unuttuğum bir şey yüzünden veya unuttum diye. Burada Mûsâ *Aleyhisselâm*, Hızır’ın tavsiyesini unutmuş olduğunu, dolayısıyla unuttan kişinin hesaba çekilmeyeceğini kastetmiş ya da her ne kadar ona “Unuttuğum için beni muahaze etme!” demiş olsa da bu ifadeyle bir tür tariz yapmış; unuttuğunu düşünmesini ve böylece onu makul karşılamasını istemiştir. Bu, kişinin hem maksadını, meramını ifade etmesini hem de yalan söylemekten korunmasını sağlayan bir tariz türüdür.

[١٦٧] قرئ «فلا تسئلني»، بالنون الثقيلة، يعني فمن شرط اتباعك لي أنك إذا رأيت مني شيئاً - وقد علمت أنه صحيح إلا أنه غبي عليك وجه صحته فحميت وأنكرت في نفسك - أن لا تفتاحني بالسؤال، ولا تراجعني فيه، حتى أكون أنا الفاتح عليك. وهذا من آداب المتعلم مع العالم والمتبوع مع التابع.

٥ - ٧١- ﴿فَانْطَلَقَا حَتَّى إِذَا رَكَبَا فِي الْسَّفِينَةِ خَرَقَهَا قَالَ أَخَرَقْتَهَا لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا﴾

٧٢- ﴿قَالَ أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا﴾

[١٦٨] {فَانْطَلَقَا} على ساحل البحر يطلبان السفينة، فلما ركبوا قال أهلها: هما من اللصوص، وأمروهما بالخروج، فقال صاحب السفينة: أرى وجوه الأنبياء. وقيل: عرفوا الخضر فحملوهما بغير نول.

[١٦٩] فلما لججوا أخذ الخضر الفأس فخرق السفينة بأن قلع لوحين من ألواحها مما يلي الماء فجعل موسى يسد الخرق بشيابه ويقول: {أَخَرَقْتُهَا لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا} وقرئ «لتغرق» بالتشديد و «ليغرق أهلها» من غرق وأهلها مرفوع {جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا} أتيت شيئاً عظيماً، من أمر الأمر: إذا عظم، قال:

دَاهِيَةٌ دَهْيَاءٌ إِذَا إِمْرًا ❁

٧٣- ﴿قَالَ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ وَلَا تُرْهِقْنِي مِنْ أَمْرِي عُسْرًا﴾

[١٧٠] {بِمَا نَسِيتُ} بالذي نسيت، أو بشيء نسيت، أو بنسياني: أراد أنه نسي وصيته و لا مؤاخذه على الناسي. أو أخرج الكلام في معرض النهي عن المؤاخذه بالنسيان يوهمه أنه قد نسي ليبسط عذره في الإنكار وهو من معاريض الكلام التي يتقي بها الكذب، مع التوصل إلى الغرض،

٥

١٠

١٥

٢٠

Sözelimi İbrahim *Aleyhisselâm*'ın "Bu benim kızkardeşimdir." ve "Ben has-tayım." [Sâffât 37/89] demesi de böyledir. Veya "unutma" ifadesiyle "terket-me" mânasını kastetmiştir. Yani senin tavsiyeni daha ilk seferde terketmiş olduğum için beni muahaze etme.

- 5 [171] *Rahekahû* ifadesi, "Zorluk çıkardı, zorladı." anlamındadır, *erhekahû* *ıyyâhu* şeklinde de kullanılır. Yani, "İşimde, seni takip etme, sana uyma konu-sunda bana zorluk çıkarma!" demiş, "Seni takip etmeyi benim için zorlaştırma, görmezden gelerek ve benimle münakaşayı bırakarak bu işi bana kolaylaştır." demek istemiştir. *عُسْرًا* kelimesi iki zamme ile *'usur^{an}* şeklinde de okunmuştur.

- 10 **74. Yine gittiler... Nihayet, bir oğlan çocuğuyla karşılaştılar... Tuttu bunu öldürdü!.. "Can karşılığı olmaksızın masum birini mi öldürdün? Doğrusu, çok kötü bir şey yaptın!" dedi.**

75. Ben sana "Benimle birlikte durmaya asla sabredemezsin.' deme-miş miydin?" dedi.

- 15 [172] Hızır *Aleyhisselâm*'ın, çocuğu boynuna ip dolayıp boğarak öl-dürdüğü de başını duvara vurarak öldürdüğü de söylenmiştir. Sa'îd b. Cü-beyr'in [v. 94/713] "Önce onu yatırdı, sonra da hançerle boynunu kesti." dediği nakledilmiştir.

- 20 [173] **Şayet** "Neden [71.] âyetinde *حَرَقَهَا* (Nihayet ge-miye bindiklerinde, gemide bir delik açtı.) ifadesinde Fâ kullanılmamışken bu âyetteki *حَتَّى إِذَا لَقِيَ غُلَامًا فَقَتَلَهُ* (Nihayet, bir oğlan çocuğuyla karşılaştılar... Tuttu bunu öldürdü!) ifadesinde neden Fâ kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Gemiye delmesini ifade eden kelime (*حَرَقَهَا*), şartın cevabı olarak zikredilmiş, bu âyetinde çocuğu öldürmesini ifade eden kelime (*فَقَتَلَهُ*) ise şart cümlesinin bir parçası olarak zikredilmiştir. Cevap ise *قَالَ أَقْتَلْتَ* ("Öldürdün hâl" dedi.) ifadesidir.¹ "Peki, neden bu iki ifade birbirinden farklı şekilde kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Çünkü geminin delinmesi, gemi-ye binmenin hemen akabinde gerçekleşmemiş; çocuğun öldürülmesi ise onunla karşılaşmanın hemen akabinde gerçekleşmiştir.

- 30 [174] *زَكِيَّةً* (masum) kelimesi *zâkiyet^{en}* şeklinde de okunmuştur; günah-sız, tertemiz anlamındadır. Mûsâ *Aleyhisselâm* ya onun hiçbir günahını gör-medığı için onu günahsız olarak nitelemiştir ya da çocuk olduğu, günah işleme çağına gelmediği için böyle nitelemiştir.

1 Ve onda da Fâ yoktur. / ed.

كقول إبراهيم: هذه أختي، وإنني سقيم. أو أراد بالنسيان: الترك، أي لا تؤاخذني بما تركت من وصيتك أول مرة.

[١٧١] يقال: رهقه إذا غشيته، وأرهقه إياه. أي ولا تغشني {عُشْرًا} من أمري، وهو اتباعه إياه، يعني ولا تعسر عليّ متابعتك، ويسرها عليّ بالإغضاء وترك المناقشة. وقرئ «عُشْرًا»، بضميتين. ٥

٧٤- ﴿فَانْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهُ قَالَ أَقْتَلْتَنِي زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا نُكْرًا﴾

٧٥- ﴿قَالَ أَلَمْ أَقُلْ لَكَ إِنَّكَ لَن تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا﴾

[١٧٢] {فَقَتَلَهُ} قيل: كان قتله قتل عنقه. وقيل: ضرب برأسه الحائط، وعن سعيد بن جبير: أضجعه ثم ذبحه بالسكين. ١٠

[١٧٣] فإن قلت: لم قيل {حَتَّىٰ إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا} بغير فاء و{حَتَّىٰ إِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهُ} قلت: جعل خرقها جزاء للشرط، وجعل قتله من جملة الشرط معطوفاً عليه، والجزاء {قَالَ أَقْتَلْتَنِي}. فإن قلت: فلم خولف بينهما؟ قلت: لأن خرق السفينة لم يتعقب الركوب، وقد تعقب القتل لقاء الغلام.

[١٧٤] وقرئ «زاكية» و «زكية»، وهي الطاهرة من الذنوب، إما لأنها ظاهرة عنده لأنه لم يرها قد أذنبت، وإما لأنها صغيرة لم تبلغ الحنث. ١٥

[175] “Can karşılığı olmaksızın” yani çocuk birini öldürmüş de kısas cezasına müstahak olmuş da değildir. Necdet el-Harûrî’nin¹ İbn Abbas’a [v. 68/688] bir mektup yazarak “Peygamber (s.a.) çocukların öldürülmesini yasaklamıştır. O halde bu çocuğun öldürülmesi nasıl caiz olabilir?” diye sorduğu, onun da “O çocuğun haline dair Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın yanındaki o âlimin bildiklerini bilseydin, senin de onu öldürme hakkın olurdu!” diye cevap verdiği nakledilmiştir.² [Benzer lâfızlarla, *Müslim*, “Cihad”, 140.]

[176] نَكْرًا iki zamme ile *nükür*^{an} şeklinde de okunmuş olup “yadırgatıcı, berbat şey” anlamındadır. نَكْرًا kelimesinin, إِمْرًا kelimesinin ifade ettiğinden daha az bir kötülüğü ifade ettiği, çünkü tek bir kişinin öldürülmesinin, bir gemi dolusu insanı boğmaktan çok daha küçük bir kötülük olduğu söylenmiştir. Bunun mânasının, “ilkinden daha kötü bir iş yaptın.” şeklinde olduğu da söylenmiştir. Zira ilki, geminin delinmesinden ibaretti -ki delinen yerlerin kapatılması ile bunun telafi edilmesi mümkün idi- bu ise, telafisi mümkün olmayan bir suçtur.

[177] **Şayet** “Önceki seferde ‘Ben dememiş miydim?’ ifadesi kullanılmışken, burada ‘Ben sana dememiş miydim?’ ifadesi kullanılarak ‘sana’ kelimesinin ilave edilmesi ne mânaya gelir?” **dersen şöyle derim:** Bu, tavsiyeye uymama ve ikinci problemde de sabırsızlık gösterme karşısında daha şiddetli bir kınama anlamı ifade etmektedir.

76. “Bundan sonra sana bir şey daha sorarsam, benimle arkadaşlık etme! Doğrusu, benden yeterince mazeret dinledin.” dedi.

[178] “Bundan sonra” yani bu seferden ya da bu sorduğumdan sonra “benimle arkadaşlık etme,” bana yakınlaşma, seninle arkadaşlık etmek istesem de benim bu isteğime uyma! فَلَا تُصَاحِبْنِي ifadesi, “Arkadaşım olma!” manasında *fe-lâ tashabnî* ve “Beni kendine arkadaş etme!” manasında *fe-lâ tushibnî* şekillerinde de okunmuştur. “Benden yeterince mazeret dinledin,” artık mazeretimi beyan ettim. لَدُنِّي (benden) ifadesi Nun hafifletilerek *ledünî* şeklinde, Dal’ın sükûnu ve Nun’un kesresi ile *lednî* şeklinde de okunmuştur ki bu tıpkı *‘azud^{en}* kelimesinin *‘azd^{en}* şeklinde telaffuz edilmesine benzer. Peygamber (s.a.)’ın, “Kardeşim Mûsâ’ya Allah rahmet eylesin! Hayâ ettiği için böyle söylemiştir.” buyurduğu, yine “Allah’ın rahmeti bizim ve kardeşim Mûsâ’nın üzerine olsun. Eğer arkadaşıyla beraber kalsaydı ilginç şeylerin bile en ilginçlerini görürdü.” buyurduğu [*Ebû Dâvûd*, “Kitâbü’l-hurûf ve’l-kırâât”, 29.] nakledilmiştir.

1 Hâricilerin necedât kolunun piri Necdet b. ‘Âmir el-Hanefti [v. 72/691]. Bu zat, Nâfi’ b. Ezrak liderliğindeki Ezârika’ya mensup olmakla birlikte, bunların “Hâricî olup da hicret etmeyenleri dahi kâfir sayması” üzerine Hâricilik içinde yeni bir oluşum başlatmıştır. (Mustafa Öz, “Necde b. ‘Âmir” md., *DİA*). / ed.

2 Ancak Allah katından bilgi aldığı kesin olmayan biri için bu tür bir bilgi asla söz konusu olamaz. / ed.

[١٧٥] {بَغَيْرِ نَفْسٍ} يعني لم تقتل نفسًا فيقتص منها. وعن ابن عباس: أن نجدة الحروري كتب إليه: كيف جاز قتله، وقد نهى رسول الله ﷺ عن قتل الولدان؟ فكتب إليه: إن علمت من حال الولدان ما علمه عالم موسى فلك أن تقتل.

[١٧٦] {تُكْرَأُ} وقرئ بضمين وهو المنكر وقيل النكر أقل من الإمر؛ لأن قتل نفس واحدة أهون من إغراق أهل السفينة. وقيل: معناه جئت شيئًا أنكر من الأول، لأن ذلك كان خرقًا يمكن تداركه بالسد، وهذا لا سبيل إلى تداركه.

[١٧٧] فَإِنْ قُلْتَ: ما معنى زيادة {لَكَ}؟ قلت: زيادة المكافحة بالعتاب على رفض الوصية، والوسم بقلة الصبر عند الكرة الثانية.

٧٦- ﴿قَالَ إِنْ سَأَلْتُكَ عَنْ شَيْءٍ بَعْدَهَا فَلَا تُصَاحِبْنِي قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنِّي

عُذْرًا﴾ ١٠

[١٧٨] {بَعْدَهَا} بعد هذه الكرة أو المسألة {فَلَا تُصَاحِبْنِي} فلا تقاربنني، وإن طلبت صحبتك فلا تتابعني على ذلك. وقرئ «فلا تصحبني» فلا تكن صاحبي. وقرئ «فلا تصحبني» أي فلا تصحبني إياك ولا تجعلني صاحبك {مِنْ لَدُنِّي عُذْرًا} قد أعذرت. وقرئ «لذني»، بتخفيف النون «ولذني» بسكون الدال وكسر النون، كقولهم في عضد: ١٥ وعن رسول الله ﷺ: «رحم الله أخي موسى استحيا فقال ذلك»، وقال: «رحمة الله علينا وعلى أخي موسى، لو لبث مع صاحبه لأبصر أعجب الأعاجيب.»

77. Yine gittiler... Nihayet bir şehir halkının yanına geldiklerinde, onlardan yiyecek istediler, fakat şehirli bu ikisini ağırlamaktan şiddetle kaçındı. Şehirde yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gördüler. Tuttu, bunu doğrulttu. Mûsâ, “İstesen, buna karşı bir ücret alabilirdin.” dedi.

5 [179] “Bir şehir halkı” yani Antakya. Buranın, el-Übelle^{tu} şehri olduğu, Allah’ın arzı üzerinde gökyüzüne en uzak olan şehrin bu olduğu da söylenmiştir.

[180] يُضَيِّفُونَهَا (bu ikisini ağırlamaktan) ifadesi *yudifûhuma* şeklinde de okunmuştur. *Dāfehû* (Misafiri oldu.) demektir. Kelimenin aslı *dāfe’s-sehmⁱⁱ* ‘ani’l-ğaraz (Ok hedefinden kayd.) ifadesinden gelmekte olup meyletmek anlamındadır. Bunun bir benzeri *izvirâr* (sapma) kökünden gelen *zârahû* (Onu ziyaret etti.) kelimesidir. Yine bu fiil *edāfehû* (Onu misafir etti.) ve *day-yefehû* (Onu ağırladı.) şeklinde de kullanılır. Peygamber (s.a.)’in “Bu kimseler kınanmış bir şehir halkı idiler.” buyurduğu nakledilmiştir. [Nesâî, “Tefsîr”, 18.] Misafirin ağırlanmadığı, yolcunun hakkının tanınmadığı şehrin, şehirlerin en kötüsü olduğu söylenmiştir.

[181] [“Yıkılmaya yüz tutmuş” anlamında] “yıkılmak isteyen.” Burada isteme fiili yakınlaşma, ramak kalma anlamında isti’âre olarak kullanılmıştır. Aynı mânayı ifade etmek için *hemm* (yöneldi) ve *‘azm* (karar verdi) kelimeleri de isti’âre olarak kullanılır. Bir çoban şöyle bir şiir irat etmiştir:

20 Bir geçit ki geçerken endişeyle titrer develerin başları
Tıpkı baltanın sapından çıkmak istediği zamanki titreyişi gibi

Bir başka şair de şöyle demiştir:

Mızrak Ebû Berâ’nın bağrını istiyor
‘Akıl oğullarının kanını içmeyi değil!

25 Yine Hassân b. Sâbit [r.a.; v. 60/680] şöyle demiştir:

Zaman elbet beni yârim Cüml’e kavuşturur
Zaman ki, hep iyiliği hedefler!

[182] Yine Arapların ‘*azeme’s-sirâcu en yatfê’e* (Kandil sönmeye karar verdi.), *talebe en yatfê’e* (Sönmek istedi.) gibi ifadeler kullandıklarını duyumuşumdur. İmdi; söz, konuşma, şikâyet, doğruluk, yalan, sükût, inat, kaçınma, izzet, gönüllülük ve diğer şeyler cansız ve akıl sahibi olmayan varlıklar için isti’âre olarak kullanıldığına göre *irâde etme* neden kullanılmasın ki? Nitekim şöyle demişlerdir:

٧٧- ﴿فَانْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطَعَمَا أَهْلَهَا فَأَبَوْا أَنْ يُضَيِّفُوهُمَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَ فَأَقَامَهُ قَالَ لَوْ شِئْتَ لَاتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا﴾

[١٧٩] {أَهْلَ قَرْيَةٍ} هي أنطاكية. وقيل: الأبله، وهي أبعد أرض الله من السماء.

[١٨٠] {أَنْ يُضَيِّفُوهُمَا} وقرئ «يضيفوهما»، يقال: ضافه إذا كان له ضيفاً.

٥ وحقيقته: مال إليه، من ضاف السهم عن الغرض، ونظيره: زاره من الزورار. وأضافه وضيفه: أنزله وجعله ضيفه وعن النبي ﷺ: «كانوا أهل قرية لئاماً» وقيل: شر القرى التي لا يضاف الضيف فيها ولا يعرف لابن السبيل حقه.

[١٨١] {يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَ} استعيرت الإرادة للمدانة والمشارفة، كما استعير الهمم والعزم لذلك. قال الراعي:

١٠ فِي مَهْمَةٍ قَلَقْتُ بِهِ هَامَاتُهَا * قَلَقَ الْفُتُوسِ إِذَا أَرَدْنَ نُصُولًا

وقال:

يُرِيدُ الرُّمْحُ صَدْرَ أَبِي بَرَاءٍ * وَيَعْدِلُ عَنْ دِمَارِ بَنِي عَقِيلٍ

وقال حسان:

إِنَّ دَهْرًا يَلْفُ شَمْلِي بِجُمْلٍ * لَزَمَانٌ يَهُمُّ بِالْإِحْسَانِ

١٥ [١٨٢] وسمعت من يقول: عزم السراج أن يطفأ، وطلب أن يطفأ. وإذا كان القول والنطق والشكاية والصدق والكذب والسكوت والتمرد والإباء والعزة والطواعية وغير ذلك مستعار للجماجم ولما لا يعقل، فما بال الإرادة؟ قال:

[At hızlı gitmeye başlayınca, atın sırtına bağlanan] geniş kayışlar, [sürücünün] karnına: “İyice sarıl, yapış!” dediğinde...

[Hurmanın çekirdeği dişime denk gelince] dişim çekirdeğe der ki: Çınla bakalım!

5 Ud konuşmadan eğlence konuşmaz

Kişneyerek, inleyerek bana şikâyetle bulundu [devem]

Eğer zannım doğruysa ki bana hep doğru söyler...

[Yine bu mânada Allah Teâlâ] “Mûsâ’dan öfke susunca” [A’râf 7/154]
[buyurmuştur. Yine şöyle demişlerdir:]

10 Mârid [Dûmetü’l-cendel kalesi] kafa tuttu, Ablak [Samuel kalesi] de dayanıklı çıktı.

Yine şair şöyle demiştir:¹

Kaygılar göz kapaklarının bir an bile kapanmasına müsaade etmedi

Tüm endişeler dindiği anda bile inatla devam eden kaygılar!

15 Bir başka şair şöyle demiştir:

Kalçalar ve göğüsler [öylesine iri ki] fistanın ne karnına temas etmesine izin veriyor ne de sırtına

[Benzer şekilde] “Yerler ve gök, ‘İsteyerek geldik.’ dediler.” [Fussilet 41/11]
[buyrulmuştur.]

20 [183] Duyduğuma göre Allah kelâmını tahrif eden bir cahil², يريد أن ينقضّ ifadesinde zamirin Hızır'a raci olduğunu [yani "duvarın yıkılmasını Hızır Aleyhisselam'ın murat ettiğini" söylemiş!.. Bunu söyleyebilen birinin içinde bulunduğu cehalet afeti ve kavrayışsızlık hastalığı, kendisine kelâmın zirve noktasında olanı en alt seviyesindeymiş gibi göstermiş; böylece âyeti kendince fasih ve sağlıklı olan mânaya ırcâ etmek için zamiri bu şekilde göndermiştir. Çünkü ona göre sözün en mu'ciz olanı, mecazdan en uzak olanıdır.

25 [184] *Inkadda*, çabucak devrildi anlamında olup *inkıdâdu't-tâ'ir* (kuşun düşmesi) ifadesinden gelir ve *inf'e'ale* babında, *kadadtuhû* fiilinin dönüştü / mutâva'at halidir. Bu fiilin, tıpkı *ihmerra* fiilinin *el-humra* kökünden gelişi gibi *en-nakd* kökünden geldiği de söylenmiştir. أن ينقضّ ifadesi

1 Bu beyit Zemahşerî'nin kendisine aittir. / çev.

2 Yani Dâvûd ez-Zâhiri. / çev.

إِذَا قَالَتِ الْإِنْسَانُ لِلْبَطْنِ الْحَقُّ ❊

تَقُولُ سِنِّي لِلنَّوَاةِ طِنِّي ❊

لَا يَنْطِقُ اللَّهْوُ حَتَّى يَنْطِقَ الْعُودُ ❊

وَشَكَا إِلَيَّ بَعْبَرَةً وَتَحَمَّحُمُ ❊

فَإِنْ يَكُ ظَنِّي صَادِقًا وَهُوَ صَادِقِي ❊

{وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ} [الأعراف: ١٥٤]:

تَمَرَّدَ مَارِدٌ وَعَزَّ الْأَبْلَقُ ❊

ولبعضهم:

يَأْبَى عَلَى أَجْفَانِهِ إِغْفَاءَهُ ❊ هَمْ إِذَا انْقَادَ الْهُمُومُ تَمَرَّدَا

أَبَتْ الرُّوَادِفُ وَالْثُدِي لِقُمْصِهَا ❊ مَسَّ الْبُطُونِ وَأَنْ تَمَسَّ ظُهُورًا

{قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ} [فصلت: ١١]

[١٨٣] ولقد بلغني أن بعض المحرفين لكلام الله تعالى ممن لا يعلم، كان يجعل الضمير للخضر؛ لأنَّ ما كان فيه من آفة الجهل وسقم الفهم، أراه أعلى الكلام طبقة أدناه منزلة، فتمحل ليرده إلى ما هو عنده أصحَّ وأفصح، وعنده أن ما كان أبعد من المجاز كان أدخل في الإعجاز. ١٥

[١٨٤] وانقض: إذا أسرع سقوطه، من انقضاض الطائر وهو انفع، مطاوع قضضته. وقيل: افعل من النقض، كاحمر من الحمرة. وقرئ «أن ينقض»

en yunkada şeklinde *en-nakd* kökünden de okunmuş; ayrıca *inkâsat es-sinnü* (Dış boydan doya çatladı.) kökünden *yenkâsu* şeklinde de okunmuştur. Şair Zu'r-rumme [v. 117/735];

... yıkık, devrik

5 ifadesinde [bu kökten gelen kelimeyi] Sâd ile kullanmıştır.

[185] “Tuttu, bunu doğrulttu.” Söylendiğine göre Hızır *Aleyhisselâm*, bu duvarı eliyle doğrultmuş. Ona eliyle meshettiği ve duvarın düzlendiği söylenmiştir. Duvarı bir sütun ile destekleyip düzelttiği de, onu yıkıp yeniden yaptığı da de söylenmiştir. Söylendiğine göre duvarın yüksekliği yüz dirsek boyu imiş.

10 [186] Mûsâ ve Hızır *Aleyhimeselâm* çok zor durumdaydılar; yemeğe ihtiyaçları vardı, o kadar muhtaç durumdaydılar ki bu durum onları bir insanın en son başvuracağı şeye, yani dilencilige bile zorlamıştı. Ama kim-seden bir şey alamamışlardı. Hızır *Aleyhisselâm* duvarı doğrultunca Mûsâ *Aleyhisselâm* böylesine mahrumiyet içerisinde olmalarına ve muhtaç hallerine bakarak “İstesen, buna karşı bir ücret alabilirdin!” yani “Yaptığın işe karşılık bir ücret talep edebilirdin. Böylece o ücretle geçimimizi temin eder, içinde bulunduğumuz zor durumu atlatırdık.” demekten kendini alamadı.

15 [187] لَا تَخْذُتْ (alırdın) ifadesi *le-tehizte* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda *tehizedeki* Tâ, tıpkı *tebi'*adaki gibi aslî harftir ve *ittehaze* fiili tıpkı *ittebe'*anın *tebi'*adan türemesi gibi, *tehizeden ifti'âl* babında türemiştir; *el-ahz* (almak) kelimesi ile ilgisi yoktur.

78. Dedi ki: “Bu benimle senin aranı ayıracak... Şimdi sana sabredermedığın şeylerin içyüzünü anlatacağım.”

25 [188] **Şayet** “هَذَا (bu) kelimesi neye işarettir?” **dersen şöyle derim:** Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın “Bundan sonra sana bir şey daha sorarsam, benimle arkadaşlık etme!” şeklindeki sözünde verilmiş olan ahdin bozulduğu anda aralarında ayrılmanın gerçekleşeceğini düşünmüş ve buna işaret etmiş, işaret ettiği “bu” zamirini mübteda yapmış ve ardından bu mübtedanın haberini getirmiştir. Nitekim sen de *hâzâ ahûke* (Bu senin kardeşindir.) dersin ve “bu” ifadesi 30 kardeşinin dışında birine işaret ediyor olmaz. Ayrıca bu kelimenin üçüncü soruya da işaret ediyor olması mümkündür ki bu durumda anlam, “İşte bu itiraz, ayrılık sebebidir.” şeklinde olmaktadır. İfadenin aslı, *hâzâ firâk^{um} beynî ve beyneke* (Bu seninle benim aramda ayrılıştır.) şeklindedir. İbn Ebû Able [v. 151/768] de böyle okumuştur, ama daha sonra (diğer okuyuşta) mastar tıpkı 35 mef'ûle izafe edildiği gibi zarfa izafe edilmiştir.

من النقض، «وأن ينقاص» من انقاصت السن إذا انشقت طولاً، قال ذو الرمة:

... مِنْقَاصٌ وَمُنْكَثِبٌ ❁

بالصاد غير معجمة.

[١٨٥] {فَأَقَامَهُ} قيل: أقامه بيده. وقيل: مسحه بيده فقام واستوى. وقيل:

ه أقامه بعمود عمده به. وقيل: نقضه وبناه. وقيل: كان طول الجدار في السماء مائة ذراع.

[١٨٦] كانت الحال حال اضطرار وافتقار إلى المطعم، ولقد لزتهما الحاجة إلى

آخر كسب المرء وهو المسألة، فلم يجدا مواسياً، فلما أقام الجدار لم يتمالك موسى لما رأى من الحرمان ومساس الحاجة أن {قَالَ لَوْ شِئْتَ لَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْراً} وطلبت

١٠ على عملك جعلاً حتى نتعش ونستدفع به الضرورة

[١٨٧] وقرئ «لتخذت»، والتاء في تخذ أصل كما في تبع، واتخذ افتعل منه، كاتبع

من تبع، وليس من الأخذ في شيء.

٧٨- ﴿قَالَ هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾

[١٨٨] فإن قلت: {هَذَا} إشارة إلى ماذا؟ قلت: قد تصوّر فراق بينهما عند حلول

١٥ ميعاده على ما قال موسى عليه السلام: إن سألتك عن شيء بعدها فلا تصاحبني،

فأشار إليه وجعله مبتدأ وأخبر عنه، كما تقول: هذا أخوك، فلا يكون «هذا» إشارة

إلى غير الأخ، ويجوز أن يكون إشارة إلى السؤال الثالث، أي هذا الاعتراض سبب

الفراق، والأصل: هذا فراق بيني وبينك. وقد قرأ به ابن أبي عتبة، فأضيف المصدر

إلى الظرف كما يضاف إلى المفعول به.

79. “İmdi gemi, denizde çalışan düşkün kimselere aitti. Onu kusurlu kılmak istedim. Zira ötelerinde, bütün (sağlam) gemileri gasp eden bir hükümdar vardı.”

[189] “Düşkün kimselere...” Söylenişine göre bunlar on kardeş idi; içlerinden beş tanesi müzmin hasta idi, diğer beşi ise denizde çalışıyordu. “Ötelerinde” yani önlerinde. وَزَاء kelimesi “Önlerinde berzah vardır.” [Mü'minûn 23/100] âyetinde de bu mânada kullanılmıştır. “Arkalarında” anlamında olduğu da söylenmiştir. Buna göre hükümdarın güzergâhı onların dönüş yolu üzerindeydi ve onlar da hükümdardan haberdar değillerdi. Allah Teâlâ da bu durumu Hızır'a bildirdi. Bu hükümdarın adı Cülendâdır.

[190] **Şayet** “فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا” (Onu kusurlu kılmak istedim.) ifadesi geminin gasp edileceği endişesinin sonucunu ifade etmektedir. Dolayısıyla bu ifadenin sebepten sonra zikredilmesi gerekirken neden ondan önce zikredilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Amaç bu ifadeyi sonraya bırakmak yönündedir, ama ilahî inâyete işaret etmek üzere öne alınmıştır. Hem geminin delinmesinin tek sebebi onun gasp edileceğine dair korku değildir, aynı zamanda geminin fakirlere ait olması da bir sebeptir. Dolayısıyla bu cümle tıpkı *Zeydⁱⁿ zannî mukimⁱⁿ* (Zeyd zannımca mukîmdir.) ifadesi gibidir.¹

[191] Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] ve İbn Mes'ûd [v. 32/652] kıraatlerinde *külle sefînetⁱⁿ sâlihahⁱⁿ* (işe yarar her gemiyi) şeklinde geçmektedir.

80. “Oğlanın ana-babası ise mümin kimselerdi, onun bunları azdırıp inkâra sürüklemesinden endişe ettik.”

81. “Ve Rablerinin, bu ikisine onun yerine daha temiz, hayırlı ve daha merhametlisini vermesini murad ettik.”

82. “Duvar ise o şehirdeki iki yetim çocuğa aitti. Altında onlara ait bir hazine vardı, babaları da salih bir kimseydi... İşte, senin Rabbin bu ikisinin erginlik çağına ulaşmalarını ve Rabbinden bir rahmet olarak hazinelerini kendilerinin çıkarmalarını istedi (Bu sebeple, duvarın belli bir süre yıkılmaması gerekiyordu). Ben bunları kendiliğimden yapmadım. Sabrelemediğin şeylerin nihâî anlamı işte budur.”

[192] 'Asım el-Cahderî [v. 129/746] *fe-kâne ebevâhu mu'minâni* şeklinde okumuştur. Bu okuyuşa göre *kâne* fiili durum zamiri olmaktadır.

1 Bu örnekte *zannî* ifadesi mübtedaya da, habere de taalluk edebilir. Benzer şekilde âyetteki “Onu kusurlu kılmak istedim.” ifadesi de hem gemicilerin fakirliği ile hem de hükümdarın gaspı ile ilgilidir. Bu yüzden, ikisinin ortasında kullanılmıştır. / çev.

٧٩- ﴿أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرْدَتْ أَنْ أَعْيِيَهَا وَكَانَ
وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَضْبًا﴾

[١٨٩] {لِمَسَاكِينَ} قيل كانت لعشرة إخوة، خمسة منهم زمني، وخمسة يعملون في البحر {وَرَاءَهُمْ} أمامهم، كقوله تعالى {مِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ} [المؤمنون: ١٠٠] وقيل: خلفهم، وكان طريقهم في رجوعهم عليه وما كان عندهم خبره، فأعلم الله به الخضر وهو «جلندي».

[١٩٠] فإن قلت: قوله {فَأَرْدَتْ أَنْ أَعْيِيَهَا} مسبب عن خوف الغصب عليها فكان حقه أن يتأخر عن السبب، فلم قدم عليه؟ قلت: النية به التأخير، وإنما قدم للعناية، ولأن خوف الغصب ليس هو السبب وحده، ولكن مع كونها للمساكين، فكان بمنزلة قولك: زيد ظني مقيم.

[١٩١] وقيل في قراءة أبي وعبد الله: كل سفينة صالحة.

٨٠- ﴿وَأَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ فَخَشِينَا أَنْ يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا﴾

٨١- ﴿فَأَرَدْنَا أَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِنْهُ زَكَاءً وَأَقْرَبَ رُحْمًا﴾

٨٢- ﴿وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ يَبْلُغَا أَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا﴾

[١٩٢] وقرأ الجحدري: «وكان أبواه مؤمنان» على أن كان فيه ضمير الشأن

“Onun bunları azdırıp inkâra sürüklemesinden endişe ettik” yani o çocuğun mümin olan ana-babasını azgınlığa sürüklemesinden, Allah’ın kendilerine verdiği nimete karşı nankörce inkârcılık etmelerine sebep olmasından, onları engellemek ve kötü fiillerde bulunmak suretiyle kendilerine kötülük ve bela bulaştırmasından ya da onların imanına kendi küfrünü ilave etmesinden ve böylece aynı evin içinde iki mümin ile birlikte bir azgın kâfirin bir arada bulunmasına sebep olmasından ya da illet ve musibeti ile onlara düşmanlık etmesinden, sapkınlığı ile onları saptırmasından... Böylece, onların evlatları sebebiyle sapmalarından, imandan sonra azgınlığa ve küfre bulaşmalarından endişe ettik. Burada bütün bunlardan endişe etmiş olan Hızır *Aleyhisselâm*’dır. Çünkü Allah Teâlâ kendisine çocuğun halini, gizli olan durumunu bildirmiş ve onu öldürmesini emretmiştir ki bu durum tıpkı bir kişinin yaşamasında bir *meşedet* olduğunu (yani başkalarını da bozacağını) bildiği için onun kökünü kazımasına benzer. Übeyy b. Kâ’b’in kiraatinde bu ifade *fe-hâfe rabbuke* (Senin Rabbin endişe etti.) şeklinde okunmuştur ki bu durumda anlam, “Rabbin, tıpkı işin kötü bir akıbetle sonlanmasından endişe eden biri gibi, durumu hoş karşılamadı ve değiştirdi.” şeklindedir. Ayrıca فَحْشِيًّا (Ve endişe ettik.) ifadesi *fe-kerihmâ* (Hoş karşılamadık.) anlamında olup tıpkı لَأَهَبَ لَكَ (Sana hibe edeyim diye. [Meryem 19/19]) ifadesinde olduğu gibi, Yüce Allah’ın sözünün nakli de olabilir.¹

[193] fiili şedde ile *yubeddilehumâ* şeklinde de okunmuştur. زَكَاةً ifadesi temizlik, günahlardan beri olma anlamına, رَحْمًا da rahmet ve şefkat anlamına gelir. Rivayete göre bu çocuğun ebeveyninin daha sonra bir peygamber ile evlenen bir kızları olmuş. Bu kız çocuğu da Allah’ın peygamberlerinden birini doğurmuş ve o peygamberin eliyle Allah Teâlâ koca bir toplumu hidayete erdirmiş. Bu kadının yetmiş peygamber doğurduğu da söylenmiştir. Yüce Allah’ın, öldürülen çocuk yerine o ikisine, tıpkı kendileri gibi mümin bir evlat bahşettiği de söylenmiştir. Söylenildiğine göre bu iki çocuğun ismi Esram ve Sarîm, öldürülen çocuğun ismi ise Hüseyin imiş.

[194] Hazine konusunda da ihtilâf edilmiştir. Bundan kastın, gömülmüş altın ve gümüş cinsinden mallar olduğu [Tirmizî, “Tefsîr”, 19] söylenmiştir. Ayrıca üzerine şöyle yazılmış altından bir levha olduğu da söylenmiştir: “Kadere iman eden kimsenin nasıl olup da hüznlendiğine, rızkı verenin Allah olduğuna inanan kimsenin nasıl olup da rızık için kendini yorduğuna, ölümün hak olduğuna inanan kimsenin nasıl olup da sevindiğine, hesap gününe inanan kimsenin nasıl olup da gafflete daldığına, dünyayı ve dünya ehlinin sürekli değişip, dönüşüp durduğunu bilen kimsenin nasıl dünyaya mutmain olduğuna şaşarım. Allah’tan başka ilah yoktur, Muhammed Allah’ın resulüdür.”

1 Hazret-i Meryem’e “Sana tertemiz bir evlât hibe edeyim diye...” diyen Kutsal Ruh’tur. Ancak bunu Allah’ın ifadesini ona ileterek söylemektedir. Çünkü O’nun elçisi olduğunu baştan belirtmiştir. / ed.

{فَحْشِينَا أَنْ يُزْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا} فحَفْنَا أَنْ يَغْشَى الْوَالِدَيْنِ الْمُؤْمِنِينَ طُغْيَانًا عَلَيْهِمَا، وَكُفْرًا لِنَعْمَتِهِمَا بِعُقُوبِهِ وَسُوءِ صَنِيعِهِ، وَيُلْحِقَ بِهِمَا شَرًّا وَبَلَاءً، أَوْ يَقْرَنَ بِإِيمَانِهِمَا طُغْيَانَهُ وَكُفْرَهُ، فَيَجْتَمِعَ فِي بَيْتٍ وَاحِدٍ مُؤْمِنَانِ وَطَاغٍ كَافِرٌ. أَوْ يَعْدِيهِمَا بَدَائِهِ وَيُضِلَّهُمَا بِضَلَالِهِ فَيَرْتَدَّا بِسَبَبِهِ وَيَطْغِيَا وَيَكْفُرَا بَعْدَ الْإِيمَانِ وَإِنَّمَا خَشِيَ الْخَضِرُ مِنْهُ ذَلِكَ؛ لِأَنَّ اللَّهَ تَعَالَى أَعْلَمَهُ بِحَالِهِ وَأَطْلَعَهُ عَلَى سِرِّ أَمْرِهِ. وَأَمْرُهُ إِيَّاهُ بِقَتْلِهِ كَاخْتِرَامِهِ لِمُفْسَدَةِ عَرَفْهَا فِي حَيَاتِهِ. وَفِي قِرَاءَةِ أَبِي: «فَخَافَ رَبِّكَ» وَالْمَعْنَى: فَكَّرَهُ رَبُّكَ كِرَاهَةً مِنْ خَافَ سُوءَ عَاقِبَةِ الْأَمْرِ فِيهِ. وَيَجُوزُ أَنْ يَكُونَ قَوْلُهُ {فَحْشِينَا} حِكَايَةً لِقَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى، بِمَعْنَى: فَكَّرْهُنَا، كَقَوْلِهِ {لَأَهْبَبَ لَكَ} [مريم: ١٩].

[١٩٣] وَقُرِئَ «يَبْدِلُهُمَا» بِالتَّشْدِيدِ. وَالزَّكَاةُ: الطَّهَارَةُ وَالنَّقَاءُ مِنَ الذُّنُوبِ. وَالرَّحِمُ: الرَّحْمَةُ وَالْعُطْفُ. وَرَوَى أَنَّهُ وَلَدَتْ لَهَا جَارِيَةً نَزَّوَجَهَا نَبِيًّا، فَوَلَدَتْ نَبِيًّا هَدَى اللَّهُ عَلَى يَدَيْهِ أُمَّةً مِنَ الْأُمَمِ. وَقِيلَ وَلَدَتْ سَبْعِينَ نَبِيًّا. وَقِيلَ: أَبْدَلَهُمَا ابْنًا مُؤْمِنًا مِثْلَهُمَا. قِيلَ اسْمَا الْغَلَامَيْنِ: أَصْرَمُ، وَصَرِيمُ. وَالْغَلَامُ الْمَقْتُولُ: اسْمُهُ الْحُسَيْنُ.

[١٩٤] وَاخْتَلَفَ فِي الْكَنْزِ، فَقِيلَ: مَالٌ مَدْفُونٌ مِنْ ذَهَبٍ وَفُضَّةٍ. وَقِيلَ: لَوْحٌ مِنْ ذَهَبٍ مَكْتُوبٌ فِيهِ: (عَجِبْتُ لِمَنْ يُؤْمِنُ بِالْقَدَرِ كَيْفَ يَحْزَنُ، وَعَجِبْتُ لِمَنْ يُؤْمِنُ بِالرِّزْقِ كَيْفَ يَتَعَبُ، وَعَجِبْتُ لِمَنْ يُؤْمِنُ بِالْمَوْتِ كَيْفَ يَفْرَحُ، وَعَجِبْتُ لِمَنْ يُؤْمِنُ بِالْحِسَابِ كَيْفَ يَغْفُلُ. وَعَجِبْتُ لِمَنْ يَعْرِفُ الدُّنْيَا وَتَقْلِبُهَا بِأَهْلِهَا كَيْفَ يَطْمَئِنُّ إِلَيْهَا. لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ).

[195] Söylendiğine göre bu hazine, içerisinde ilim bulunan birtakım sayfalar. Ancak mutlak olarak “hazine” denmiş olmasından bunun mal olduğu anlaşılmaktadır. Katâde b. Dî’âme es-Sedûsî’nin [v. 117/735] “Hazine bizden öncekilere helal, bize ise haram kılınmış; ganimet ise bizden öncekilere haram, bize helal kılınmıştır.” dediği nakledilmiştir ki o bu ifadesi ile “Altını ve gümüşü biriktirerek bunları Allah yolunda harcamayanları can yakıcı bir azapla müjdele.” [Tevbe 9/34] âyetini kastetmiştir.

[196] “Babaları da salih bir kimseydi.” Yani o iki çocuğun babalarının salih olmasından dolayı, onun çocukları üzerindeki hakkını muhafaza etmek için. Ca’fer-i Sâdık’ın [v. 148/765] “Bu iki çocuk ile kendisi nedeniyle muhafaza edildikleri ataları arasında yedi göbek vardır.” dediği, Hazret-i Ali (r.a.)’ın oğlu Hüseyin’in [v. 61/680] ise bir Hâricî ile tartışırken ona “Allah bu iki çocuğu neyin hatırına muhafaza etmiştir?” diye sorduğu, onun da “Babalarının salih olması hatırına” diye cevap verdiği, bunun üzerine Hazret-i Hüseyin’in [v. 61/680] “Benim babam ve dedem ondan daha hayırlıdır...” demesi üzerine hâricînin “Allah bize sizin ‘ağzı iyi laf yapan bir kavim’¹ olduğunuzu bildirmiştir.” dediği nakledilmiştir.

[197] مَفْؤْلُونْ mef’ûlün leh ya da “Rabbin diledi.” fiili ile mansûb olmuş mastardır. Çünkü “Allah o ikisine merhamet etti.” anlamındadır.

[198] “Ben bunları” yani gördüklerini “kendiliğimden” yani kendi görüş ve içtihadım ile hareket ederek “yapmadım”, aksine Allah’ın emri ile yaptım.

83. Sana Zülkarneyn’i de soruyorlar. De ki: Şimdi size, on(un hayatın)dan hisse alınması gereken bir kesit okuyacağım:

84. Doğrusu, Biz onu bölgesine hakim kılmış, ona her şeye dair bir araç vermiştik.

85. Derken bir yol izledi.

86. Nihayet güneşin battığı yere vardığında onu ‘kara bir balçık gözesi’ne batıyormuş gibi gördü. Orada bir kavim buldu. “Ey Zülkarneyn! Bunlara azap da edebilirsin, haklarında güzellik yolunu da benimseyebilirsin.” dedi.

87. O da dedi ki: “Zulmedenlere yakında azap edeceğiz, sonra Rabbine döndürülecek, Rabbi de onu berbat bir azaba çarptıracak!”

1 Muhtemelen, *Mekkeli* Müşrikler hakkında kullanılan قَوْمٌ خَصْمُونَ (ağzı iyi laf yapan kavim) ifadelerine atıf yapıyor. / ed.

[١٩٥] وقيل: صحف فيها علم. والظاهر لإطلاقه: أنه مال. وعن قتادة: أحل الكنز لمن قبلنا وحرّم علينا، وحرّمت الغنيمة عليهم وأحلّت لنا: أراد قوله تعالى {وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ} [التوبة: ٣٤].

[١٩٦] {وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا} اعتداد بصلاح أبيهما وحفظ لحقه فيهما. وعن جعفر بن محمد الصادق: كان بين الغلامين وبين الأب الذي حفظا فيه سبعة آباء. وعن الحسين بن علي رضي الله تعالى عنهما أنه قال لبعض الخوارج في كلام جرى بينهما: بم حفظ الله الغلامين؟ قال: بصلاح أبيهما. قال: فأبي وجدّي خير منه. فقال: قد أنبأنا الله أنكم قوم خصمون.

[١٩٧] {رَحْمَةً} مفعول له. أو مصدر منصوب بأراد ربك، لأنه في معنى رحمهما

[١٩٨] {وَمَا فَعَلْتُهُ} وما فعلت ما رأيت. {عَنْ أَمْرِى} عن اجتهادي ورأى، وإنما فعلته بأمر الله.

٨٣- ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْقَرْنَيْنِ قُلْ سَأَتْلُو عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا﴾

٨٤- ﴿إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ وَآتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا﴾

٨٥- ﴿فَاتَّبَعَ سَبَبًا﴾

٨٦- ﴿حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ وَوَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا قُلْنَا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ إِنَّمَا أَنْ تُعَذِّبَ وَإِمَّا أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا﴾

٨٧- ﴿قَالَ أَمَّا مَنْ ظَلَمَ فَسَوْفَ نُعَذِّبُهُ ثُمَّ يُرَدُّ إِلَىٰ رَبِّهِ فَيُعَذِّبُهُ عَذَابًا نُكَرًا﴾

88. “Kim de iman edip salih amel işlerse mülkâfat olarak ona da daha güzeli var. Kaldı ki, ona kolayca yapabileceği işler buyuracağız.”

[199] Zülkarneyn, dünyayı ele geçiren [Makedonyalı Büyük] İskender'dir. Söylendiğine göre dünyaya¹ iki mümin, iki de kâfir hâkim olmuştur. Mümin olanlar Zülkarneyn ve Süleyman *Aleyhisselâm*; kâfir olanlar ise Nemrut ve Buhtunnasr'dır. Buhtunnasr Nemrut'tan sonra yaşamıştır. Zülkarneyn'in kim olduğu hakkında ihtilâf edilmiş, şöyle denmiştir: Zülkarneyn, Allah tarafından yeryüzüne hâkim kılınmış, Allah'ın kendisine ilim ve hikmet verdiği, heybet bahsettiği, ışığı ve karanlığı emrine amade kıldığı, yürüdüğü zaman ışığın önünde ilerleyip yolunu aydınlattığı, karanlığın ise ardını kuşattığı salih bir kuldur. Yine peygamber olduğu da meleklerden bir melek olduğu da söylenmiştir. Hazret-i Ömer, birisinin [çocuğuna] “Zülkarneyn!” diye seslendiğini duymuş ve “Affet Allah'ım!.. Demek, peygamber isimlerini kullanmaktan bile memnun olmadınız da meleklerin isimlerini kullanmaya başladınız!” demiştir.

[200] Hazret-i Ali (r.a.)'ın “Ona bulutlar amade kılınmış, sebepler eline verilmiş, ışık önüne serilmiştir.” dediği; kendisine Zülkarneyn'in kim olduğu sorulunca “O Allah'ı sevmiş, Allah da onu sevmiştir.” diye cevap verdiği nakledilmiştir. [Hâricilerden] Abdullah İbnü'l-Kevvâ kendisine “Bu Zülkarneyn nedir? Melek midir yoksa peygamber midir?” diye sormuş, o da şöyle demiştir: “Melek de değildir peygamber de. Fakat Allah'ın salih bir kuludur. Allah'a itaat halinde iken sağ boynuzundan, yani başının sağ tarafından bir darbe almış ve ölmüş, sonra Allah kendisini diriltmiş; sonra sol tarafından darbe almış ve ölmüş, ardından Allah kendisini yeniden diriltmiştir. Kendisine bu yüzden Zülkarneyn (iki boynuz sahibi) denilmiştir. Aranızda da onun bir benzeri vardır.”² Söylendiğine göre Zülkarneyn onları tevhide davet etmiş, onlar da onu öldürmüşler, sonra Allah onu diriltmiştir. Peygamber (s.a.)'ın “Dünyanın iki tarafını yani doğusunu ve batısını dolaştığı için kendisine Zülkarneyn ismi verilmiştir.” dediği nakledilmiştir.

[201] Söylendiğine göre Zülkarneyn'in iki boynuzu, yani iki örgüsü vardı. Onun devrinde iki *karn*, yani nesil geçtiği de söylenmiştir. Vehb b. Münebbih'in [v. 114/732] “O Rum ve Fars ülkesine hâkim olduğu için kendisine Zülkarneyn denilmiştir.” dediği de nakledilmiştir. Bunların “Rum ve Türk ülkesi” olduğu da rivayet edilmiştir.

1 Yani başta kendi memleketi olmak üzere 'dünyanın bilinen bölgelerine'. / ed.

2 Hazret-i Ali'nin, “peygamber değil, salih/veli bir kul” mealindeki ifadesiyle kendisini kastettiği anlaşılmaktadır. / ed.

٨٨- ﴿وَأَمَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَىٰ وَسَنُقُولُ لَهُ مِنْ أَمْرِنَا

يُسْرًا﴾

[١٩٩] ذو القرنين: هو الإسكندر الذي ملك الدنيا. قيل: ملكها مؤمنان: ذو القرنين، وسليمان. وكافران: نمرود، وبختنصر، وكان بعد نمرود. واختلف فيه
 ٥ فقيل: كان عبداً صالحاً ملكه الله الأرض، وأعطاه العلم والحكمة، وألبسه الهيبة
 وسخر له النور والظلمة، فإذا سرى يهديه النور من أمامه وتحوطه الظلمة من
 ورائه. وقيل: نبياً. وقيل: ملكاً من الملائكة. وعن عمر رضي الله عنه أنه سمع رجلاً
 يقول: يا ذا القرنين، فقال: اللهم غفرًا ما رضيتم أن تتسموا بأسماء الأنبياء حتى
 تسميتهم بأسماء الملائكة.

١٠ [٢٠٠] وعن علي رضي الله عنه. سخر له السحاب، ومدّت له الأسباب، وبسط له
 النور وسئل عنه فقال: أحبه الله فأحبه. وسأله ابن الكوا: ما ذو القرنين أملك
 أم نبي؟ فقال: ليس بملك ولا نبي، ولكن كان عبداً صالحاً، ضرب على قرنه
 الأيمن في طاعة الله فمات، ثم بعثه الله فضرب على قرنه الأيسر فمات، فبعثه
 الله فسمي ذو القرنين وفيكم مثله. قيل: كان يدعوهم إلى التوحيد فيقتلونهم
 ١٥ فيحياه الله تعالى. وعن النبي ﷺ: «سمي ذا القرنين لأنه طاف قرني الدنيا
 يعني جانبيها شرقها وغربها»

[٢٠١] وقيل: كان له قرنان، أي ضفيرتان. وقيل: انقضى في وقته قرنان
 من الناس. وعن وهب: لأنه ملك الروم وفارس. وروي: الروم والترك.

Yine Vehb b. Münebbih'in "Başının / miğferinin iki tarafı bakırdan idi." dediği de nakledilmiştir. Başındaki tacının iki boynuzu olduğu ve başında iki boynuzla [iki örgüye] benzeyen bir şekil olduğu da söylenmiştir. Ancak cesaretinden dolayı bu lakapla anılmış olması da mümkündür; tıpkı cesur kimseye koç denmesi gibi. Çünkü koç da akranlarını süser, onlara tos vurur.

[202] Zülkarneyn Rumlardandı, yaşlı bir kadının tek çocuğu idi. Peygamber (s.a.)'e bu soruyu soranlar ise Yahudilerdi ve onu imtihan etmek maksadıyla sormuşlardı. Rivayete göre bu soruyu Ebû Cehl ve yandaşları sormuşlardı. "Şimdi size okuyacağım." ifadesinde hitap, bu iki gruptan birine yöneliktir.

[203] "Her şeye dair", "her şeyin sebeplerine dair" demektir. Bununla onun saltanatındaki maksat ve amaçlarını kastetmiştir. "Sebeb" yani ulaştıracak yol. Sebeb, maksada ulaştıran bilgi, kudret, alet gibi şeylerdir. Burada onun güneşin battığı yere ulaşması kastedilmiştir. "Derken, bir yol izledi" kendisini oraya ulaştıracak bir yol izledi ve nihayet oraya ulaştı. Aynı şekilde güneşin doğduğu yere gitmek istedi, onun için de bir yol izledi. Sonra iki dağın olduğu yere gitmek istedi ve onun için de bir yol izledi. *فَاتَّبَعَ سَبَبًا* ifadesi *fetteba'a sebeb^{en}* (Bir aracın peşine düştü, bir yol izledi.) şeklinde de okunmuştur.

[204] *حمية* kelimesi] *hami'etⁱⁿ* şeklinde okunmuştur ki "Kuyu çamurlandı." manasındaki *hami'eti'l-bi'r^u* ifadesinden gelir. *Hâmiyetⁱⁿ* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda "sıcak" anlamındadır. Ebû Zer'den şöyle nakledilmiştir: Bir seferinde devenin üzerinde Peygamber (s.a.)'in terkisinde idim. O sırada batan güneşi gördü ve "Ey Ebû Zer! Bilir misin şu güneş nereyeatar?" diye sordu. Ben de "Allah ve Resulü daha iyi bilir." dedim. Bunun üzerine o "Gider bir kızgın göздеatar." buyurdu. [*Ebû Dâvûd*, "Kitâbü'l-hurûf ve'l-kırâât", 29] *Hâmiyetⁱⁿ* şeklindeki bu okunuş İbn Mes'ûd'un, Talha b. 'Ubeydullah'ın, Abdullah b. Ömer'in, Abdullah b. Amr'ın [v. 65/684] ve Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] okuyuşudur. İbn Abbas [v. 68/688] ise *hami'etⁱⁿ* şeklinde okumuştur. Bir defasında İbn Abbas Mu'âviye'nin yanında iken Mu'âviye [v. 60/680] *hâmiyetⁱⁿ* şeklinde okumuş, o da *hami'etⁱⁿ* demişti. Bunun üzerine Mu'âviye, İbn Ömer'e [v. 73/692] "Sen nasıl okuyorsun?" diye sordu. O da "Müminlerin emîrinin okuduğu gibi..." diye cevap verdi. Ardından, Mu'âviye, Kâ'b el-Ahbâr'a [v. 32/653] dönüp "Siz (Tevrat'a göre) güneşin nasıl battığını görüyorsunuz?" diye sordu. "Su ve çamurun -bir rivayete göre "balçık"ın- içineatar. Tevrat'ta böyle görüyoruz." diye cevap verdi. Böylece İbn Abbas'ın görüşüne muvafakat etti. O sırada orada bulunan biri de şair Tübbâ'nın şu beytini okumuştur:

وعنه كانت صفحتا رأسه من نحاس. وقيل: كان لتاجه قرنان. وقيل: كان على رأسه ما يشبه القرنين. ويجوز أن يلقب بذلك لشجاعته كما يسمى الشجاع كبشاً، لأنه ينطح أقرانه.

[٢٠٢] وكان من الروم ولد عجوز ليس لها ولد غيره. والسائلون: هم اليهود سألوه على جهة الامتحان. وقيل: سأله أبو جهل وأشياعه، والخطاب في {عَلَيْكُمْ} لأحد الفريقين.

[٢٠٣] {مِنْ كُلِّ شَيْءٍ} أي من أسباب كل شيء، أراد من أغراضه ومقاصده في ملكه {سَبَبًا} طريقاً موصلاً إليه، والسبب ما يتوصل به إلى المقصود من علم أو قدرة أو آلة، فأراد بلوغ المغرب. {فَاتَّبَعَ سَبَبًا} يوصله إليه حتى بلغ، وكذلك أراد المشرق، فأتبع سبباً، وأراد بلوغ السدين فاتبع سبباً. وقرئ «فاتبع».

[٢٠٤] قرئ «حمئة»، من حمئت البئر إذا صار فيها الحمأة. وحامية بمعنى حارة. وعن أبي ذر: كنت رديف رسول الله ﷺ على الجمل، فرأى الشمس حين غابت فقال: (يا أبا ذر، أتدري أين تغرب هذه؟) فقلت: الله ورسوله أعلم. قال (فإنها تغرب في عين حامية)، وهي قراءة ابن مسعود وطلحة وابن عمر وابن عمرو والحسن. وقرأ ابن عباس: حمئة. وكان ابن عباس عند معاوية؛ فقرأ معاوية: حامية فقال ابن عباس: حمئة. فقال معاوية لعبد الله بن عمرو: كيف تقرأ؟ قال: كما يقرأ أمير المؤمنين ثم وجه إلى كعب الأحبار. كيف تجد الشمس تغرب؟ قال: في ماء وطن، كذلك نجده في التوراة. وروي: في ثأط، فوافق قول ابن عباس، وكان ثمة رجل فأنشد قول تبع:

Güneşin batışını gördü dönüşü esnasında
kapkara çamur ve balçıktan bir göze içre

Yani çamurlu ve siyah balçıklı bir su kaynağında. Haddizatında *hâ-miyetⁱⁿ* şeklindeki okuyuş ile *hami'etⁱⁿ* şeklindeki okuyuş arasında bir zıtlık yoktur. Zira güneşin battığı su kaynağının bu iki niteliğe birlikte sahip olması da mümkündür.

[205] Bu kavim kâfir idi. Allah Teâlâ da Zülkarneyn'i onları öldürmekle İslâm'a davet etmek arasında muhayyer bıraktı. Zülkarneyn onları davet etmeyi ve gönüllerini kazanmaya çalışmayı tercih etti ve "Kendisini davet ettiğim halde en büyük zulüm olan şirkte kalmakta ısrar eden, başka bir seçeneğe yanaşmayan kimse her iki dünyada da azaba uğrayacaktır!" dedi.

[206] "Kim de iman edip salih amel işlerse" imanının gereğini yerine getirir "mükâfat olarak ona da daha güzeli var." Söylendiğine göre Allah onu, onları öldürmek ve esir etmek arasında muhayyer bırakmış; öldürmenin karşılığında esir etmeyi "ihsan" olarak isimlendirmiştir. *فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَى* *Fe-lehû cezâü'l-hüsna* ifadesi "Ona da, mükâfatı en güzel şekilde verilmek var." veya "Ona en güzel fiilin, yani kelime-i şehadetin mükâfatı var." anlamındadır. İfade *فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَى* şeklinde de okunmuştur¹ ki anlamı "Ona da, karşılık olarak en güzel fiil var." şeklindedir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] "Zülkarneyn inkârcı nankörleri kazanlarda pişirirdi ki berbat azap budur; iman edenlere ise güzel hediyeler ve giysiler verirdi." dediği nakledilmiştir.

[207] "Kaldı ki, ona kolayca yapabileceği işler buyuracağız" yani ona zor, meşakkatli şeyler emretmeyeceğiz. Aksine zekât, cizye gibi kolay emirler vereceğiz. *قَوْلًا مَّيْسُورًا* (Yenir yutulur kolay söz... [İsrâ 17/28]) âyetinde olduğu gibi *zâ-yüsrⁱⁿ* (kolaylıklı) anlamındadır. Ayrıca iki zamme ile *yüsr^{an}* şeklinde de okunmuştur.

89. Sonra, bir (başka) yol izledi.

90. Nihayet, güneşin doğduğu yere ulaştığında, onun, güneşe karşı hiçbir siper yapmadığımız bir kavmin üzerine doğduğunu gördü.

91. Aynı şekilde... Oysa Biz onun nezdindekileri tamamen bilmekteydik.

1 Âsim'in 2. ravisi Hafs'tan naklen genelde okunan budur; müfessirin, esas aldığı *فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَى* kıraati ise Nâfi, İbn Kesir, Ebû Amr, Âsim'in ilk ravisi Ebû Bekr ve Ca'fer'in kıraatidir. / ed.

فَرَأَى مَغِيبَ الشَّمْسِ عِنْدَ مَآبِهَا ﴿ فِي عَيْنِ ذِي حُلْبٍ وَثَاطٍ حَرَمَدٍ

أي في عين ماء ذي طين وحملاً أسود، ولا تنافي بين الحمئة والحامية، فجاء أن تكون العين جامعاً للوصفين جميعاً.

[٢٠٥] كانوا كفرة فخيرهم الله بين أن يعذبهم بالقتل وأن يدعوهم إلى الإسلام، فاختر الدعوة والاجتهاد في استمالتهم فقال: أما من دعوته فأبى إلا البقاء على الظلم العظيم الذي هو الشرك: فذلك هو المعذب في الدارين.

[٢٠٦] {وَأَمَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ} ما يقتضيه الإيمان {فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَى} وقيل: خيره بين القتل والأسر، وسماه إحساناً في مقابلة القتل {فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَى} فله أن يجازي المثوبة الحسنى. أو فله جزاء الفعل الحسنى التي هي كلمة الشهادة. وقرئ «فله جزاء الحسنى»، أي فله الفعل الحسنى جزاء. وعن قتادة: كان يطبخ من كفر في القدور، وهو العذاب النكر. ومن آمن أعطاه وكساه.

[٢٠٧] {مَنْ أَمَرْنَا يُسِرَّا} أي لا نأمره بالصعب الشاق، ولكن بالسهل المتيسر من الزكاة والخراج وغير ذلك، وتقديره: ذا يسر، كقوله {قَوْلًا مَّيْسُورًا} [الإسراء: ٢٨] وقرئ «يُسِرًّا»، بضميتين.

١٥ - ٨٩- ﴿ثُمَّ أَتْبَعَ سَبَبًا﴾

٩٠- ﴿حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَطْلُعُ عَلَىٰ قَوْمٍ لَّمْ نَجْعَلْ لَهُم مِّن دُونِهَا سِتْرًا﴾

٩١- ﴿كَذَٰلِكَ وَقَدْ أَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا﴾

[208] مَطْلَع kelimesi mastar olarak Lâ'm'ın fethası ile de okunmuştur. Anlam şöyledir: *Beleğa mekâne matla'i ş-şemsi* (Güneş'in doğduğu yere ulaştı.). Bu kullanım şairin şu ifadesine benzer:

Rüzgârların toprağı savurması[nın bıraktığı izler] gibidir
5 Etekleri[nin savrulurken yerde bıraktığı izler]¹

[209] “Bir kavmin üzerine” ki Zencilerdir. “Siper” ise binalar anlamındadır. Kâ'bul-Ahbâr demiştir ki: “Arazilerinde bina yapılamıyordu, ama tüneller, dehlizler vardı. Güneş doğduğu zaman dehlizlere giriyorlar, gündüz ilerlediği zaman da geçimleri için çalışmak üzere dışarı çıkıyorlardı.” [Gezgincilerden] biri şöyle anlatmıştır: Bir keresinde sefere çıktım ve Çin'i bile geçtim. Bu kavmi aradığımı söyleyip yerlerini sordum. Bana, “Seninle onlar arasında bir gün ve bir gece yürüme yolu var.” dediler. Ben de varıp onlara ulaştım. Bir de baktım ki adamlar kulaklarından birini yatak yapıyor, diğerini üstüne örtüyor. (!) Yanımda onların dilini bilen bir arkadaşım vardı, ona “Güneşin nasıl doğduğunu görmek için mi geldin buraya?” dediler. Derken, bir anda çığırak sesine benzer büyük bir gürültü duyduk ve ben düşüp bayıldım. Kendime geldiğimde beni yağla ovalıyorlardı. Güneş suyun üzerine doğduğunda bir de baktım ki adeta zeytinyağı görünümünde! Bizi labirentlerinden birine soktular, gündüz ilerlediğinde dışarı çıkıp balık tutmak için denize açıldılar. Tuttukları balıkları güneşe serip güneş sıcaklığında pişirdiler.

[210] “Siper”in elbise anlamında olduğu da söylenmiştir. Mücâhid b. Cebr'in [v. 103/721] “Kara insanların içinde² güneş doğduğunda üzerine elbise giymeyen insan sayısı, yeryüzünün bütün halkından daha fazladır.” dediği nakledilmiştir.

[211] كذلك (aynı şekilde) yani, Zülkarneyn'in durumu işte bu şekildedir, vaziyetinin ululuğunu göstermek üzere kendisini nitelediğimiz gibidir. “Oysa Biz onun nezdindekileri” yani beraberindeki orduları, aletleri ve hükümlerlik araçlarını “tamamen bilmekteydik.” خَيْرًا kelimesi, bunların çok sayıda olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. “Size nasip ettiğimiz dağlar, kaleler, binalar, her türden muhafazalar, her türden elbiseler şeklindeki siperleri onlara vermemiştik.” mânasına geldiği de söylenmiştir. Yine ifadenin, “Güneşin battığı yere ulaştığı gibi güneşin doğduğu yere de bu şekilde ulaştı.” anlamında olduğu da söylenmiştir. Söylendiğine göre anlam şöyledir:

1 Nasıl âyette *matlâ* kelimesinin önündeki mekân kelimesi hafzedilmişse bu şiirde de mecerrin önündeki *âsar* (izler) kelimesi hafzedilmiştir. / çev.

2 *es-Sûdân* kelimesi ile sadece Sudan'ın kastedilmediği açıktır. *es-Sûdân* kara insanlar demektir. / ed.

[٢٠٨] وقرئ «مطلع»، فتح اللام وهو مصدر. والمعنى: بلغ مكان مطلع الشمس،

كقوله:

كَأَنَّ مَجَرَ الرَّامِسَاتِ ذُبُولَهَا ❁

يريد: كأن آثار مجرّ الرامسات

[٢٠٩] {عَلَى قَوْمٍ} قيل: هم الزنج. والستر: الأبنية، وعن كعب: أرضهم

لا تمسك الأبنية وبها أسراب، فإذا طلعت الشمس دخلوها. فإذا ارتفع النهار

خرجوا إلى معاشهم، وعن بعضهم: خرجت حتى جاوزت الصين، فسألت عن

هؤلاء فقيل: بينك وبينهم مسيرة يوم وليلة، فبلغتهم فإذا أحدهم يفرش أذنه

ويلبس الأخرى، ومعي صاحب يعرف لسانهم فقالوا له: جئنا ننظر كيف تطلع

الشمس؟ قال: فبينا نحن كذلك إذ سمعنا كهيئة الصلصة فغشي عليّ، ثم أفقت

وهم يمسخونني بالدهن، فلما طلعت الشمس على الماء إذا هي فوق الماء

كهيئة الزيت، فأدخلوها سرباً لهم، فلما ارتفع النهار خرجوا إلى البحر فجعلوا

يصطادون السمك ويطرحونه في الشمس فينضج لهم.

[٢١٠] وقيل: الستر اللباس. وعن مجاهد: من لا يلبس الثياب من السودان عند

مطلع الشمس أكثر من جميع أهل الأرض.

[٢١١] {كذلك} أي أمر ذي القرنين كذلك، أي كما وصفناه تعظيماً لأمره

{وَقَدْ أَحْطَنَّا بِمَا لَدَيْهِ} من الجنود والآلات وأسباب الملك {خُبْرًا} تكثيراً

لذلك. وقيل: لم نجعل لهم من دونها سترًا مثل ذلك الستر الذي جعلنا لكم

من الجبال والحصون والأبنية والأكنان من كل جنس، والثياب من كل

صنف. وقيل: بلغ مطلع الشمس مثل ذلك، أي كما بلغ مغربها. وقيل:

Güneş öyle bir kavmin üzerine doğuyordu ki onlar da tıpkı güneşin üzerlerine battığı kavim gibi kâfir idi. Onların hükmü de diğerlerinin hükmü gibi idi. Onlar gibi bunların da kâfir olarak kalanlarına azap etmesi, iman edenlerine ise ihsanda bulunması gerekiyordu.

5 **92. Sonra bir yol daha izledi.**

93. En sonunda, iki dağın arasına varınca orada neredeyse hiç söz anlamayan bir kavim buldu.

[212] “İki set” yani iki dağ “arasına.” Bunlar aralarına Zülkarneyn’in set yaptığı iki dağdır. السَّدَّيْنِ kelimesi fetha ile okunduğu gibi zamme ile de okunmuştur. Allah tarafından yapılmış olan setler zamme ile (*südd^{en}*) ifade edilir, İnsanların yaptıkları ise fetha ile (*sedd^{en}*) ifade edilir. Çünkü zamme ile *es-südd* kelimesi *fu’l* vezninde olup mef’ûl mânası içerir ve “Allah’ın yapmış olduğu, yarattığı” anlamına gelir. Fetha ile olan *es-sedd* kelimesi ise mastardır ve oluş, sonradan yapılış bildirir, insanların yaptığı şey mânasına gelir.

[213] بَيْنَ (arası) ifadesi mef’ûl, yani ulaşılan yer anlamında olduğu için mansûbdur. Benzer şekilde هَذَا فَرَأَى بَيْنِي وَبَيْنَكَ (İşte bu benimle senin aranı ayıracak. [Kehf 18/78]) ifadesinde aynı kelime mecrur olurken لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ (Aranızdaki bütün bağlar kopmuş! [En’âm 6/94]) ifadesinde merfû’ olmuştur. Çünkü bu kelime isim ve zarf olarak kullanılabilen zarflardan biridir.

[214] Âyette sözü edilen bu yer, doğu tarafında Türk topraklarının sonundadır. “Orada neredeyse hiç söz anlamayan bir kavim buldu.” ki bunlar Türklerdir, yani neredeyse sözü hiç anlamayan, ancak sizin anladığınız işaret ve benzeri yollarla çok büyük zorlukla anlayan bir kavim.

[215] يَفْقَهُونَ (anlamayan) ifadesi *yufkihûne* (anlatamayan) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam şöyle olmaktadır: Kendilerini dinleyenlere meramlarını anlatamıyorlar. Çünkü dilleri yabancı, bilinmeyen bir dildir.

94. Dediler ki: “Ey Zülkarneyn! Şüphesiz Ye’cuc ve Me’cuc bölgede bozuculuk yapıp duruyor. Onlarla bizim aramıza bir set yapman için sana vergi versek?”

[216] “Ye’cuc ve Me’cuc” yabancı iki isimdir. Bunun delili ise bu isimlerin gayr-i munsarif olmalarıdır. Bu isimler Hemze ile de okunurlar. Ru’be b. el-’Accâc [v. 145/762] bunu *âcûc ve mâcûc* şeklinde okumuştur. Bu ikisi [Hz. Nûh’un oğullarından] Yâfes’in evlatlarından gelirler. Ye’cuc’un Türklerden, Me’cuc’un ise Deylem ırkından olduğu söylenmiştir.

تطلع على قوم مثل ذلك القبيل الذي تغرب عليهم، يعني أنهم كفرة مثلهم وحكمهم مثل حكمهم في تعذيبه لمن بقي منهم على الكفر، وإحسانه إلى من آمن منهم.

٩٢- ﴿ثُمَّ أَتَعَ سَبِيًّا﴾

٩٣- ﴿حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمَا قَوْمًا لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا﴾

٥ [٢١٢] {بَيْنَ السَّدَّيْنِ} بين الجبلين وهما جبلان سدّ ذو القرنين مما بينهما. قرئ بالضم والفتح. وقيل: ما كان من خلق الله تعالى فهو مضموم، وما كان من عمل العباد فهو مفتوح؛ لأنّ السدّ بالضم فعل بمعنى مفعول، أي هو مما فعله الله تعالى وخلقه. والسدّ - بالفتح -: مصدر حدث يحدثه الناس.

[٢١٣] وانتصب {بَيْنَ} على أنه مفعول به مبلوغ، كما انجر على الإضافة في قوله {هَذَا فِرَاقٌ بَيْنِي وَبَيْنِكَ} [الكهف: ٧٨] وكما ارتفع في قوله {لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ} [الأنعام: ٩٤] لأنه من الظروف التي تستعمل أسماء وظروفاً.

[٢١٤] وهذا المكان في منقطع أرض الترك مما يلي المشرق {مِنْ دُونِهِمَا قَوْمًا} هم الترك {لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا} لا يكادون يفهمونه إلاّ بجهد ومشقة من إشارة ونحوها كما يفهم إلبكم

١٥ [٢١٥] وقرئ «يفقهون» أي لا يفهمون السامع كلامهم ولا يبينونه، لأنّ لغتهم غريبة مجهولة.

٩٤- ﴿قَالُوا يَا ذَا الْقُرْنَيْنِ إِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلَىٰ أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا﴾

[٢١٦] {يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ} اسمان أعجميان بدليل منع الصرف. وقرئ مهموزين. وقرأ رؤية: «آجوج وماجوج»، وهما من ولد يافث. وقيل: يأجوج من الترك، وماجوج من الجيل والديلم.

[217] “Bölgede bozuculuk yapıp duruyor.” Bunların insanları yediği söylenmektedir. Yine söylendiğine göre bahar aylarında ortaya çıkıyorlar ve yeşil nâmına ne bulurlarsa yiyip bitiriyorlar, kuru olarak buldukları şeyleri ise beraberlerinde taşıyorlardı. İnsanlar onlardan çok zarar görmüşler, birçok kimse öldürülmüş, birçoğu da tutsak edilmişti. Peygamber (s.a.) onları “Bunlardan her biri kendi neslinden eli silah tutan bin erkek görmeden ölmez.” şeklinde nitelediği nakledilmiştir. Söylendiğine göre iki sınıf idiler: Bir sınıfı çok uzun boylu olanlar, diğer sınıfı da çok kısa boylu olanlardı.

[218] خَرْجًا şeklinde okunduğu gibi *harâc^{en}* de okunmuştur. Anlam, “mallarımızdan çıkarıp vereceğimiz haraç” şeklindedir. Bu kelimenin bir benzeri de *nevl* ve *nevâl* kelimeleridir. [مَدًا kelimesi] fetha ile *sedd^{en}* şeklinde okunduğu gibi zamme ile *südd^{en}* şeklinde de okunmuştur.

95. Dedi ki: “Rabbimin bana sağladığı imkânlar daha hayırlıdır. Siz bana kol gücü ile yardım edin de onlarla sizin aranızda (istediğiniz setten daha) sağlam bir engel yapayım;”

96. “Bana demir kütleleri getirin...” İki dağın zirvelerini eşit hale getirince “Körükleyin!” dedi. Nihayet onu ateş haline getirince de “Getirip verin erimiş bakırı şunun üzerine katre katre boşaltayım.” dedi.

97. Böylece, onu ne aşabildiler ne de delebildiler.

[219] “Rabbimin bana sağladığı imkânlar daha hayırlıdır.” Beni imkân sahibi kıldığı servet ve bolluk sizin bana ödeyeceğiniz haraçtan daha hayırlıdır. Dolayısıyla benim ona ihtiyacım yok. Bu ifade tıpkı Süleyman *Aley-hisselâm*’ın “Allah’ın bana verdiği, sizin verdiğinizden çok daha hayırlıdır.” [Neml 27/36] şeklindeki ifadesi gibidir. مَكِّي idğam ile ve idğamsız olarak (*mekkenenî*) okunmuştur.

[220] “Siz bana kol gücü ile yardım edin” yani işçiler, iyi çalışan ve inşaat yapan ustalar ve aletlerle yardım edin.

[221] زُجْمًا (engel) sağlam, dayanıklı bir set. *er-Radm*, setten daha büyük engel demektir. “Kat kat kumaştan yapılmış [elbise]” manasında *sevb^{ün} mu-raddem^{ün}* ifadesinden gelir

[222] Söylendiğine göre setin temelini, su çıkıncaya kadar kazmış. Sonra temeli kaya ve erimiş bakırdan yapmış, üzerine inşa ettiği yapıyı da demir kütlelerinden yapmıştır. İkisi arasına da odun ve kömür koymuş, böylece iki dağ arasını zirve noktasına kadar yüksek bir set ile kapatmıştır.

[٢١٧] {مُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ} قيل: كانوا يأكلون الناس، وقيل: كانوا يخرجون أيام الربيع فلا يتركون شيئاً أخضر إلا أكلوه، ولا يابساً إلا احتملوه، وكانوا يلقون منهم قتلاً وأذى شديداً. وعن النبي ﷺ في صفتهم: لا يموت أحد منهم حتى ينظر إلى ألف ذكر من صلبه، كلهم قد حمل السلاح. وقيل: هم على صنفين، طوال مفرطو الطول، وقصار مفرطو القصر. ٥

[٢١٨] وقرئ «خَرْجًا» و «خَرَجًا»، أي جعلاً نخرجه من أموالنا: ونظيرهما: النول والنوال. وقرئ «سَدًا» و «سُدًّا»، بالفتح والضم.

٩٥- ﴿قَالَ مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ أَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ رَدْمًا﴾
 ٩٦- ﴿أَتُونِي زُبَرَ الْحَدِيدِ حَتَّى إِذَا سَاوَى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا حَتَّى إِذَا جَعَلَهُ نَارًا قَالَ آتُونِي أُفْرِغَ عَلَيْهِ قَطْرًا﴾ ١٠
 ٩٧- ﴿فَمَا اسْطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْبًا﴾

[٢١٩] {مَا مَكَّنِّي فِيهِ رَبِّي خَيْرٌ} ما جعلني فيه مكيناً من كثرة المال واليسار، خير مما تبدلون لي من الخراج، فلا حاجة بي إليه، كما قال سليمان صلوات الله عليه: {فَمَا آتَانِي اللَّهُ خَيْرٌ مِّمَّا آتَاكُمْ} [النمل: ٣٦]. قرئ بالإدغام وبفكه.

[٢٢٠] {فَأَعِينُونِي بِقُوَّةٍ} بفعله وصناع يحسنون البناء والعمل، وبالآلات. ١٥
 [٢٢١] {رَدْمًا} حاجزاً حصيناً موثقاً. والردم أكبر من السد، من قولهم: ثوب مردم، رقاع فوق رقاع.

[٢٢٢] وقيل: حفر الأساس حتى بلغ الماء، وجعل الأساس من الصخر والنحاس المذاب والبنيان من زبر الحديد، بينهما الحطب والفحم حتى سد ما بين الجبلين إلى أعلاهما،

Sonra körükleri koymuş ve iyice kızıp ateş gibi olunca erimiş bakırı kızgın demirin üzerine dökmüş, böylece ikisi iyice karışıp kaynaşmış ve tek parça haline gelmiş, böylece çok sert bir dağ haline gelmiştir. Söylendiğine göre iki dağ arası yüz fersah mesafesinde imiş.

5 [223] سَاوَى (eşitledi) ifadesi *sevvâ* ve *sûviye* şeklinde de okunmuştur.

[224] Rivayete göre bir adam, Peygamber (s.a.)’e bu setten bahsetmiş, o da “Nasıldı, anlat bakalım.” demiş. Adam, “Tıpkı hat hat örülmüş sıkı bir şal gibiydi. Bir hattı kara, bir hattı kızıl idi.” demiş. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) “Evet, onu görmüşsün.” buyurmuş.

10 [225] İki fetha ile الصَّدَفَيْنِ iki dağın yamaçları anlamına gelir, zira iki dağın yamacı karşılıklı durur. Bu kelime iki zamme ile *sudufeyn* şeklinde; zamme ve sükûn ile *sudfeyn* şeklinde; fetha ve zamme ile *sadufeyn* şeklinde de okunmuştur.

[226] قَطْرًا erimiş bakır demektir, çünkü o katre katre dökülür. قَطْرًا kelimesi أَفْرِغْ (boşaltayım) fiili ile mansûbdur. Cümlemin takdiri, *âtûnî kıtran ufriğ ‘aleyhi kıtran* (Bana erimiş bakır getirin de, onu katre katre üzerine boşaltayım.) şeklindedir. Ancak birinci *kıtr^{an}*, ikincisi kendisine delalet ettiği için hazfedilmiştir. قَالَ أَتُونِي (‘Getirip verin bana!’ dedi.) ifadesi *kâletûnî* yani “‘Gelin bana!’ dedi.” şeklinde de okunmuştur.

20 [227] [فَمَا اسْتَطَاعُوا] *fe-me’stâ’û* şeklindeki okunuşu hafifletme maksadıyla Tâ’nın hazfedilmesiyle gerçekleşmiştir. Çünkü Tâ ve Tâ’nın mahreçleri birbirine yakındır. İfade Sin’in Sâd’a dönüştürülmesiyle فَمَا اسْتَطَاعُوا şeklinde de okunmuştur. Tâ’yı Tâ’ya idğam ederek (*fe-me’sstâ’û*) okuyanlar ise iki sâkin harfi kurala uygun olmayacak şekilde birleştirmiş olmaktadır.

25 [228] “Onu aşmaya” yani üzerinden geçmeye güç yetiremezler. Çok yüksek ve dümdüz olduğu için üzerine yükselme yolları, imkânları yoktur; çok sert ve katı olduğu için de onu delme imkânları yoktur.

98. Dedi ki: “Bu, Rabbimin bir rahmetidir. Rabbimin vaadi gelince onu yerle bir edecektir. Benim Rabbimin verdiği söz gerçektir.”

30 [229] “Bu” set, Allah’ın bir nimetidir ve kullarına “bir rahmetidir.” Ya da bu seddi yapmaya yönelik kudret ve imkân Allah’ın bir rahmetidir. “Rabbimin vaadi gelince” yani kıyamet gününün gelişi yakınlığında bu seddi yerle bir edecektir. *Dekk^{en1}* “yerle bir, dümdüz” demektir.

1 Âsim, Hamza ve Kisaî hariç genel kıraat كَذَّ şekildedir. Şu an yaygın olan ise كَذَّ kıraatidir. / ed.

ثم وضع المنافخ حتى إذا صارت كالنار، صبّ النحاس المذاب على الحديد المحمي فاختلط والتصق بعضه ببعض وصار جبلاً صلباً. وقيل: بعد ما بين السدين مائة فرسخ.

[٢٢٣] وقرئ «سَوَى» و «سَوَى».

٥ [٢٢٤] وعن رسول الله ﷺ: أَنَّ رجلاً أخبره به فقال: كيف رأيته؟ قال كالبرد المحبر طريقة سوداء وطريقة حمراء. قال: «قد رأيته»

[٢٢٥] والصدفان - بفتحيتين -: جانبا الجبلين، لأنهما يتصادفان أي يتقابلان، وقرئ «الْصُدْفَيْن» بضميتين. و«الْصُدْفَيْن» بضمّة وسكون. «الْصُدْفَيْن» بفتحة وضمّة.

[٢٢٦] والقطر، النحاس المذاب لأنه يقطر و{قَطْرًا} منصوب بأفرغ وتقديره آتوني قطرًا أفرغ عليه قطرًا فحذف الأول لدلالة الثاني عليه. وقرئ «قال اتنوني»، أي جيئوني.

[٢٢٧] {فَمَا اسْطَاعُوا} بحذف التاء للخفة؛ لأنّ التاء قريبة المخرج من الطاء. وقرئ «فما اصطاعوا»، بقلب السين صادًا. وأما من قرأ بإدغام التاء في الطاء، فملاق بين ساكنين على غير الحدّ.

[٢٢٨] {أَن يَظْهَرُوهُ} أي يعلوه، أي لا حيلة لهم فيه من صعود. لارتفاعه وانملاسه، ولا نقب لصلابته وثخانتة.

٩٨- ﴿قَالَ هَذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّي فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي جَعَلَهُ دَكَّاءَ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا﴾

[٢٢٩] {هذا} إشارة إلى السدّ، أي هذا السدّ نعمة من الله و{رَحْمَةٌ} على عباده. أو هذا الإقدار والتمكين من تسويته {فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّي} يعني فإذا دنا مجيء يوم القيامة وشارف أن يأتي جعل السدّ {دَكًّا} أي مذكوكًا مبسوطًا مستوي بالأرض،

Yüksek iken yere düşen ve yayılan her şey için *indekke* (Yere yığıldı, yerle bir oldu.) denilir. *el-Cemelü'l-edekk* (hörgücü yerde, yerle bir olmuş deve) ifadesi de buradan gelir. Bu kelime med ile اُكْدَ şeklinde de okunmuştur ki mânası, “dümdüz yer” şeklindedir. “Benim Rabbimin verdiği söz gerçektir.”
5 ifadesi, Zülkarneyn kıssasına dair sözün sonudur.

99. O gün, bazılarını bırakırız, diğerlerinin içinde dalgalanırlar. Sûr'a üfürülür ve hepsini bir araya toplarız.

[230] Mahlukattan “bazılarını bırakırız, diğerlerinin içinde dalgalanırlar,” onlara karışırlar, içlerinde hareket ederler, yani insanlar ve cinler şaşkın
10 bir vaziyette böyle yaparlar, yani onları bu hale getiririz.

[231] [بَعْضَهُمْ ifadesinde] zamirin Ye'cûc ve Me'cûc'a gitmesi ve onların seddin ardından çıkıp kalabalık bir şekilde memleketlere girdiklerinde dalgalanacaklarının kastedilmiş olması da mümkündür. Rivayete göre su kaynaklarını kurutacaklar, su ürünlerini tüketecekler, sonra ağaçları, sonra
15 da kendilerinden saklanıp korunamamış olan insanlardan ele geçirdiklerini yiyecekler. Fakat Mekke, Medine ve Beyt-i Makdis'e [yani Kudüs'e] giremeyeceklermiş. Sonra da Allah onların kafalarına bit illeti musallat edecek; bu bitler onların kulaklarından içeri girecek ve böylece ölüp gideceklermiş.

100. O gün, Cehennem'i inkârcı nankörlere öyle bir gösteriş gösteririz ki!..

101. Onlar ki gözleri Bizim öğüdümüze kapalıdır, onu dinlemeye tahammülleri yoktur.

[232] “Cehennem'i öyle bir gösteriş gösteririz ki!” Onlara gösteririz, onlar da onu görüp, müşahade ederler. “Bizim öğüdümüze” yani kendileri üzerinde gözlem ve tefekkürde bulunularak Bizim zikredileceğimiz (kevnî) *âyetleri-*
25 *mize* -ya da Kur'ân'ı ve onun mânalarını düşünmeye, incelemeye- [kapalıdır.] Bunun bir benzeri “Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler.” [Bakara 2/18] ifadesidir. “Onu dinlemeye tahammülleri yoktur.” Yani sağır olmuşlardır; ancak bu ifade daha etkilidir; çünkü sağır kendisine bağırıldığında sesi işitebilir. Bunlar
30 ise adeta kulakları sağırlaşmış da onu dinlemeye takatleri kalmamış gibidirler.

102. Nankörce inkâr edenler Ben'den başka, bir de kullarımı velî edineceklerini mi sandılar?! Biz, inkârcı nankörlere konak olarak şüphesiz Cehennem'i hazırladık.

وكل ما انبسط من بعد ارتفاع فقد اندك. ومنه: الجمل الأدك: المنبسط السنام. وقرئ «دكًا» بالمد: أي أرضًا مستوية {وَكَانَ وَعْدُ رَبِّي حَقًّا} آخر حكاية قول ذي القرنين.

٩٩- ﴿وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعْنَاهُمْ جَمْعًا﴾

٥ [٢٣٠] {وَتَرَكْنَا} وجعلنا {بَعْضُهُمْ} بعض الخلق {يَمُوجُ فِي بَعْضٍ} أي يضطربون ويختلطون إنسهم وجنهم حيارى.

[٢٣١] ويجوز أن يكون الضمير ليأجوج ومأجوج، وأنهم يموجون حين يخرجون من وراء السدّ مزدحمين في البلاد. وروي: يأتون البحر فيشربون ماءه ويأكلون دوابه، ثم يأكلون الشجر، ومن ظفروا به ممن لم يتحصن منهم من الناس، ولا يقدر أن يأتوا مكة والمدينة وبيت المقدس، ثم يبعث الله نغفًا في أفقائهم فيدخل في آذانهم فيموتون.

١٠٠- ﴿وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرِينَ عَرْضًا﴾

١٠١- ﴿الَّذِينَ كَانَتْ أَعْيُنُهُمْ فِي غِطَاءٍ عَنْ ذِكْرِي وَكَانُوا لَا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعًا﴾

١٥ [٢٣٢] {وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ} وبزناها لهم فأروها وشاهدوها. {عَنْ ذِكْرِي} عن آياتي التي ينظر إليها فأذكر بالتعظيم. أو عن القرآن وتأمل معانيه وتبصرها، ونحوه {صُمُّ بَكْمٌ عُمٌّ} [البقرة: ١٨]. {وَكَانُوا لَا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعًا} يعني وكانوا صمًا عنه، إلا أنه أبلغ؛ لأن الأصم قد يستطيع السمع إذا صبح به، وهؤلاء كأنهم أصميت أسماعهم فلا استطاعة بهم للسمع.

١٠٢- ﴿أَفَحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ يَتَّخِذُوا عِبَادِي مِنْ دُونِي أَوْلِيَاءَ إِنَّا أَعْتَدْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ نُزُلًا﴾

[233] “Ben’den başka, bir de” melek “kullarımı...” ifadesi meleklerin onların velîsi olmayacağı anlamına gelir. Nitekim meleklerin “Hâşa! Bizim velî-miz onlar değil, Sensin.” [Sebe’ 34/41] diyecekleri nakledilmiştir. İbn Mes’ûd [v. 32/652] *e-fe-hasibellezîne keferû* ifadesini *e-fe-zanne’llezîne keferû* şeklinde okumuştur. Hazret-i Ali (r.a.) ise *e-fe-hasbullezîne keferû*, yani *e-fe-kâfihim ve muhsibuhum en yettahizûhum evliyâ’e* (Melekleri velî edinmek kâfirlere yetecek mi?!) şeklinde mübteda - haber olarak ya da fiil - fâ’il olarak okumuştur. Zira ism-i fâ’ilin başına Hemze geldiği zaman, tıpkı fiil gibi işlev görür. Söz-gelimi *e-kâim^{um} ez-Zeydâni* (Zeyd’ler kalktı mı?) cümlesinde durum böyledir. Anlam, “Bu onlara yeterli olmaz; sandıkları gibi Allah katında kendilerine fayda sağlamaz.” şeklindedir. Bu gayet sağlam ve iyi bir okuyuştur. *en-Nüzûl* (konak), misafir için yapılan yer demektir. [Sanat açısından] benzeri “Can yakıcı bir azapla *müjdele* bunları!”¹ [Âl-i ‘İmrân 3/21] ifadesidir.

103. De ki: Size amel bakımından en fazla kayıpta bulunanları haber verelim mi?

104. Güzel bir iş yaptıklarını zannederken, dünya hayatındaki bütün çalışmaları boşa gidenlerdir.

105. Bunlardır işte Rablerinin âyetlerini ve O’nunla karşı karşıya geleceklerini inkâr ettikleri için- yaptıkları boşa gidenler... Kıyamet günü onlara değer vermeyeceğiz.

106. İnkâr ederek Benim peygamberlerimi ve âyetlerimi eğlence vesilesi edinmeleri sebebiyle, cezaları olan Cehennem işte budur!..

[234] “Çalışmaları boşa gidenler” yani zayi ve geçersiz olanlar ki bunlar ruhban sınıfıdır. Bu görüş Hazret-i Ali (r.a.)’dan nakledilmiştir. Bu ifade tıpkı “Çalışıp didinmiş, (ama boşuna) yorulmuştur.” [Çâşiye 88/3] ifadesi gibidir. Mücâhid b. Cebr’in [v. 103/721] “Bunlar Ehl-i Kitap’tır.” dediği nakledilmiştir. [Hâricilerden] İbnü’l-Kevvâ kendisine bunları sorduğu zaman Hazret-i Ali (r.a.)’ın da “Harûrî Hâriciler² bunlardandır.” dediği nakledilir. Ebû Sa’îd el-Hudrî’den [v. 74/694] şöyle nakledilmiştir: Kıyamet günü bir takım insanlar amellerini getirirler. Kendilerine göre amelleri Tihame dağı büyüklüğündedir, ama tartıldığı zaman hiçbir ağırlığı olmadığı anlaşılır.

1 Kişinin azapla *müjdel*enmesi onunla alay etmektir ve çok daha etkilidir. / ed.

2 Zamanında; Kur’ân, namaz ve müminlerin emirine itaat gibi salih ameller işleyip dururken, hakem meselesi ile birlikte başka bir mecraya girip, Harura’da Hazret-i Ali (r.a.) ile çarpışıp yok edilen dindar cahiller. / ed.

[٢٣٣] {عِبَادِي مِنْ دُونِي أَوْلِيَاءُ} هم الملائكة، يعني أنهم لا يكونون لهم أولياء، كما حكى عنهم {سُبْحَانَكَ أَنْتَ وَلِيُّنَا مِنْ دُونِهِمْ} [سبأ: ٤١]. وقرأ ابن مسعود: «أفطن الذين كفروا»، وقراءة علي عليه السلام أفحسب الذين كفروا، أي أفكافهم ومحسبهم أن يتخذوهم أولياء على الابتداء والخبر. أو على الفعل والفاعل؛ لأنَّ اسم الفاعل إذا اعتمد على الهمزة ساوى الفعل في العمل، كقولك: أقائم الزيدان. والمعنى أنَّ ذلك لا يكفيهم ولا ينفعهم عند الله كما حسبوا. وهي قراءة محكمة جيدة، النزول: ما يقام للنزول وهو الضيف، ونحوه {فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ} [آل عمران: ٢١].

١٠٣- ﴿قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا﴾

١٠٤- ﴿الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا﴾

١٠٥- ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فَلَا تُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزَنًا﴾

١٠٦- ﴿ذَلِكَ جَزَاؤُهُمْ جَهَنَّمَ بِمَا كَفَرُوا وَاتَّخَذُوا آيَاتِي وَرُسُلِي هُزُوًا﴾

[٢٣٤] {ضَلَّ سَعْيُهُمْ} ضاع وبطل وهم الرهبان. عن علي عليه السلام، كقوله {عَامِلَةٌ نَّاصِبَةٌ} [الغاشية: ٣] وعن مجاهد: أهل الكتاب. وعن علي عليه السلام: أنَّ ابن الكوا سأله عنهم؟ فقال: منهم أهل حروراء. وعن أبي سعيد الخدري: يأتي ناس بأعمال يوم القيامة هي عندهم في العظم كجبال تهامة، فإذا وزنوها لم تزن شيئاً.

[235] “Kıyamet günü onlara değer vermeyeceğiz” onları dikkate almayacağız, nezdimizde hiçbir kıymet-i harbiyeleri olmayacak. فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا ifadesinin, “Onlara mizan kurulmayacak, çünkü mizan ancak tevhit ehli kim-selerin iyilik ve kötülük yapanları için kurulur.” anlamında olduğu da söylen-
5 miştir. [فَلَا نُقِيمُ ifadesi] Yâ ile *fe-lâ yukîmu* (kurmayacak) şeklinde de okunmuştur.

[236] **Şayet** “الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ” (çalışmaları boşa gidenler) ifadesinin i’rab açıs-
sından konumu nedir?” **dersen şöyle derim:** En doğru görüş, ref mahallinde
olmasıdır. Buna göre ifade, *hum ellezîne dalle sa’yuhum* (Çalışmaları boşa gi-
denler bunlardır.) şeklindedir; çünkü bu ifade bir sorunun cevabıdır. Ayrıca,
10 kınama ifadesi olarak nasp mahallinde ya da bedel olarak cer mahallinde olması
da mümkündür. *Cehennem* kelimesi جَزَاؤُهُمْ (cezaları) ifadesinin atf-ı beyanıdır.

**107. İman edip salih amel işleyenlerin konakları ise şüphesiz Fir-
devs Cennetleridir.**

108. Temelli kalacakları... Hiç çıkmak istemeyecekleri...

[237] جَوْلَ, *et-tahavvül* (dönmek) anlamındadır. *Hâle min mekânihî hibe-
len* (Olduğu yerden döndükçe döndü.) denilir. Benzer şekilde *âdenî hubbuhâ
’iveden* (Hatunun sevgisi beni (ona) döndürdü de döndürdü.) denilir. Âyetin
mânası şudur: Artık ona ilave bir nimet söz konusu değildir ki gönülleri onu
arzulasın, bütün isteklerini karşılayacak, temennilerini gerçekleştirecek son
20 noktadadır. Bu, son derece büyük bir nitelemedir. Çünkü insan dünyada hangi
nimetin içinde olursa olsun, bir tarafı hep ondan daha üstün olanını ister. Bu-
rada dönüşüm olmayacağı ve ebediliğin te’kidi de kastedilmiş olabilir.

**109. De ki: Benim Rabbimin ‘kelime’lerini yazmak için denizler
mürekkep olsa -bir o kadarını daha katsak bile- Rabbimin kelimeleri
25 tükenmeden denizler tükenirdi.**

[238] مِدَاد (mürekkep) divitin (kalemin) kendisi ile yazdığı karışıma ve
kandilin yakıldığı yağa denir. Yine *es-semâdu midâdü’l-ardî* (Gübre topra-
ğın besleyicisidir.) denilmiştir. Anlam şöyledir: Eğer Allah’ın ilim ve hik-
meti yazılacak olsaydı ve deniz de bunu yazmak için mürekkep olsaydı,
30 “Allah’ın kelimeleri tükenmeden önce deniz tükenirdi.” “Denizin bir o ka-
darını daha getirseydik,” yine deniz tükenirdi de kelimeler tükenmezdi.”
Burada “deniz” kelimesi cins anlamı ifade eder. *Midâden* ise tıpkı *li mis-
lühû racûlen* (Benim de onun gibi adamım var.) ifadesindeki gibi temyizdir.

[٢٣٥] {فَلَا تُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا} فتزدري بهم ولا يكون لهم عندنا وزن ومقدار. وقيل: لا يقام لهم ميزان؛ لأنَّ الميزان إنما يوضع لأهل الحسنات والسيئات من الموحدين. وقرئ «فلا يقيم»، بالياء.

[٢٣٦] فإن قلت: الذين ضلَّ سعيهم في أي محلّ هو؟ قلت: الأوجه أن يكون في محلّ الرفع، على: هم الذين ضلَّ سعيهم؛ لأنه جواب عن السؤال. ويجوز أن يكون نصبًا على الذم، أو جرّ على البدل. {جَهَنَّمَ} عطف بيان لقوله {جَزَأَوْهُمْ}.

١٠٧- ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا﴾

١٠٨- ﴿خَالِدِينَ فِيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلًا﴾

١٠ [٢٣٧] الحول: التحوّل. يقال: حال من مكانه حوّلًا، كقولك: عادني حبها عودًا، يعني لا مزيد عليها حتى تنازعهم أنفسهم إلى أجمع لأغراضهم وأمانيتهم. وهذه غاية الوصف؛ لأن الإنسان في الدنيا في أيّ نعيم كان فهو طامع الطرف إلى أرفع منه. ويجوز أن يراد نفي التحوّل وتأكيّد الخلود.

١٠٩- ﴿قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا﴾

[٢٣٨] المداد: اسم ما تمدّ به الدواة من الحبر وما يمدّ به السراج من السليط. ويقال: السمداد مداد الأرض. والمعنى: لو كتبت كلمات علم الله وحكمته وكان البحر مدادًا لها، والمراد بالبحر الجنس {لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ} الكلمات {وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِ الْبَحْرِ مِدَادًا لَنَفِدَ} والكلمات غير نافدة. و{مِدَادًا} تمييز، كقولك: لي مثله رجلاً.

Meded de *midâd* anlamındadır, “kendisi ile imdad olunan, destek sağlanan (yazı yazılan) şey” anlamındadır. İbn Abbas’ın [v. 68/688] bu ifadeyi *bi-mislihi midâd^{en}* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Humeyd b. Kays el-A’rec’in [v. 130/747] ise *midde^{um}* (mürekkap) kelimesinin çoğulu anlamında, Mim’in kesresi ile *mided^{en}* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Bu, kâtibin destek aldığı, kendisiyle yazdığı şeydir (mürekkap). تَفَدَّ (tükenir) ifadesi ye ile *yenfedu* şeklinde de okunmuştur.

[239] Anlatıldığına göre [Yahudi alimlerinden] Huyeyy b. el-Ahtab şöyle demiştir: “Sizin kitabınızda hem ‘Kime de hikmet verilmişse, şüphesiz ona çok hayır verilmiştir.’ [Bakara 2/269] ifadesi geçiyor, sonra da kalkıp ‘Size çok az bilgi verilmiştir.’ [İsrâ 17/85] diye okuyorsunuz?!” Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur. Yani “Bu¹, büyük bir hayırdır, ama Allah’ın kelimelerinin deryası içerisinde küçük bir damla mesabesindedir.” denilmiştir.

110. De ki: Ben de sizin gibi bir beşerim. Sadece, bana ‘tanrınızın tek bir tanrı olduğu’ vahyediliyor. O halde, her kim Rabbiyle karşı karşıya geleceğine dair bir ümit taşıyorsa salih amel işlesin ve Rabbine ettiği kulluğa hiç kimseyi ortak koşmasın.

[240] “Her kim Rabbiyle karşı karşıya geleceğine dair bir ümit taşıyorsa” kim Rabbinin kendisini güzel bir şekilde, kendisinden razı olmuş ve amel-lerini kabul etmiş şekilde karşılamasını istiyorsa [salih amel işlesin]. -Bu “karşılaşma” ifadesini daha önce² tefsir etmiştik. -Anlam, “Kim Allah’ın kendisini kötü bir şekilde karşılamasından korkuyorsa...” şeklinde de olabilir. Amaç, kulluğa şirk karıştırılmasını, amelde gösteriş yapılmasını yasaklamak, amelin sadece Allah rızası için yapılmasını, O’ndan başkasının istenmemesini, ibadetin halis muhlis bir şekilde Allah’a yapılmasını emretmektir.

[241] Bu âyetin Cündeb b. Zühayr hakkında nâzil olduğu söylenmiştir. Bu zat Peygamber (s.a.)’e, “Ben amelimi Allah için yapıyorum, ama yaptığım ameller insanlar tarafından öğrenildiğinde de bu hoşuma gidiyor.” demişti. Peygamber, “Allah kendisine ortak koşulan şeyi kabul etmez!” buyurdu. Bir rivayete göre de Peygamber *Aleyhisselâm*, “Senin için iki sevap var; biri ameli görünür olarak yapmanın sevabı, diğeri, gizli yapmanın sevabı.” buyurmuş. [İbn Mâce, “Zühd”, 26.] Tabii bu, insanın amelinin açıktan yaparken başkalarına örnek olmayı amaçlaması durumunda söz konusudur. Yine Peygamber (s.a.)’in, “Küçük şirkten sakının!” buyurduğu, “Küçük şirk nedir?” diye sorulduğunda da “riya” diye cevap verdiği rivayet edilmiştir. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIX, 39]

1 Yani hikmet dolu Kur’ân vahyi, insanoğlu açısından... / ed.

2 Bkz. Yûnus 10/45’in tefsiri. / çev.

والممدد مثل الممداد، وهو ما يمدّ به. وعن ابن عباس رضي الله عنه: بمثله مدادًا. وقرأ الأعرج: مددًا، بكسر الميم جمع مدّة، وهي ما يستمدّه الكاتب فيكتب به. وقرأ «ينفد» بالياء.

[٢٣٩] وقيل: قال حيي بن أخطب: في كتابكم {وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا} [البقرة: ٢٦٩] ثم تقرأون: {وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا} [الإسراء: ٨٥] فنزلت، يعني أنّ ذلك خير كثير، ولكنه قطرة من بحر كلمات الله.

١١٠- ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا﴾

[٢٤٠] {فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ} فمن كان يؤمل حسن لقاء ربه، وأن يلقاه لقاء رضا وقبول. وقد فسرنا اللقاء. أو: أضمن كان يخاف سوء لقائه. والمراد بالنهي عن الإشراك بالعبادة: أن لا يراني بعمله، وأن لا يبتغي به إلا وجه ربه خالصًا لا يخلط به غيره.

[٢٤١] وقيل: نزلت في جندب بن زهير، قال للنبي ﷺ: إني أعمل العمل لله، فإذا اطلع عليه سرتني، فقال: "إنّ الله لا يقبل ما شورك فيه." وروي أنه قال: "لك أجران: أجر السر، وأجر العلانية." وذلك إذا قصد أن يقتدى به. وعنه ﷺ: "اتقوا الشرك الأصغر." قالوا: وما الشرك الأصغر؟ قال: "الرياء."

- [242] Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: Her kim Kehf suresinin sonundan okursa kendisine başından ayağına kadar bir nur verilir. Her kim de bu surenin tamamını okursa ona yerden göğe kadar bir nur verilir. Bir başka rivayette Peygamber (s.a.)’in şöyle dediği nakledilmiştir: “Kim yatarken ‘De ki: Ben de sizin gibi bir beşerim.’ âyetini okursa yatağından ona bir nur bahşedilir ki bu nur Mekke’ye kadar her yeri aydınlatacak kadardır. Bu nurun çevresinde sabah kalkıncaya kadar kendisine dua eden melekler bulunur. Eğer yattığı yer Mekke’de ise o zaman kendisine yatağından Beyt-i Ma’mûr’a¹ kadar uzanan bir nur bahşedilir ve bu nurun etrafında uyanıncaya kadar kendisine dua eden melekler bulunur. Doğrusunu Allah bilir.

1 Yani Kâbe’nin gökyüzündeki izdüşümü olduğuna inanılan noktaya. / ed.

[٢٤٢] وعن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الكهف من آخرها كانت له نوراً من قرنه إلى قدمه، ومن قرأها كلها كانت له نوراً من الأرض إلى السماء. وعنه ﷺ: من قرأ عند مضجعه {قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ} كان له من مضجعه نوراً يتلألأ إلى مكة، حشو ذلك النور ملائكة يصلون عليه حتى يقوم، وإن كان مضجعه بمكة كان له نوراً يتلألأ من مضجعه إلى البيت المعمور حشو ذلك النور ملائكة يصلون عليه حتى يستيقظ. “والله أعلم.

MERYEM SÛRESİ

Mekke'de inzâl edilmiştir; 98 [veya 99] âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Kâf, Hâ, Yâ, 'Ayn, Sâd.

2. Senin Rabbinin, kulu Zekeriya'ya rahmetinin yad edilmesi:

3. Hani o, Rabbine gizli bir seslenişle seslenmiş...

[243] (*Kâf, Hâ, Yâ, 'Ayn, Sâd* ifadesini) Hamza [v. 156/773] Hâ'nın fethası ve Yâ'nın kesresi ile, Âsım [v. 127/745] bu iki harfin kesresi ile, Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise bu iki harfin zammesiyle okumuştur. Yine Hasan-ı Basrî, ذُكِرَ رَحْمَتِ رَبِّكَ (Senin Rabbinin rahmetinin yad edilmesi) ifadesini "Kur'ân'dan bu okunanlar, Rabbinin rahmetini hatırlatır." manasında *zekkera rahmete rabbike* şeklinde okumuştur. Bu ifade *zekkir* (Öğüt babından zikret!) şeklinde emir fiili olarak da okunmuştur.

[244] Zekeriya *Aleyhisselâm* gizli gizli dua etmekle Allah'a kulluğun *sünneti*-ni gözetmiştir. Çünkü duayı açık yapmakla gizli yapmak Allah nezdinde eşittir, ama gizli dua daha evladır. Zira gizli dua riyadan daha uzak, ihlâsa daha yakındır. Nitekim Hasan-ı Basrî'nin, (Zekeriya *Aleyhisselâm*'ın duasını tefsir ederken) "riyasız bir nida" dediği nakledilmiştir. Ya da Zekeriya *Aleyhisselâm* yaşlılık, ihtiyarlık döneminde evlat talep ettiği için kınanmasın diye duasını gizlemiştir. Veya duasını kendilerinden çekindiği yakınlarından gizlemiştir. Ya da yaşlı ve zayıf olduğu için sesi cılız çıkmıştır. Nitekim yaşlı kimsenin özellikleri sayılırken *savtuhû hufât ve sem'uhu târât* (Sesi kısık, işitmesi bir var bir yok.) denilir. Zekeriya *Aleyhisselâm*'ın o sırada kaç yaşında olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir; altmış, altmışbeş, yetmiş, yetmişbeş ve seksenbeş şeklinde görüşler vardır.

4. Ve demişti ki: "Ya Rabbi! Benim kemikler iyice gevşedi, baş da ihtiyarlıktan parıl parıl parlamakta... Ya Rabbi! Şimdiye kadar, Sana dua ettiğim için hiç bedbaht olmadım."

[245] وَهَنَ (gevşedi) ifadesi her üç hareke ile de okunmuştur.¹ Kemiği özellikle zikretmiş olmasının sebebi, onun bedeninin omurgası, yapısının temeli olması, bedeninin onunla ayakta durmasıdır. Kemik zayıfladığı zaman bedeninin kuvveti azalır. Hem kemik bedendeki en sert ve güçlü/katı kısımdır;

¹ Yani *vehene, vehüne, vehine*. / ed.

سورة مريم

مكية وهي ثمان وتسعون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿كهيعص﴾

٥- ٢- ﴿ذَكَرْ رَحْمَةَ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا﴾

٣- ﴿إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا﴾

[٢٤٣] {كهيعص} قرأ بفتح الهاء وكسر الياء حمزة، وبضمهما عاصم، وبضمهما الحسن. وقرأ الحسن «ذَكَرْ رَحْمَةَ رَبِّكَ»، أي هذا المتلو من القرآن ذَكَرْ رَحْمَةَ رَبِّكَ. وقرئ «ذَكَرْ» على الأمر.

١٠- [٢٤٤] راعى سنة الله في إخفاء دعوته، لأنَّ الجهر والإخفاء عند الله بيان، فكان الإخفاء أولى، لأنه أبعد من الرياء وأدخل في الإخلاص. وعن الحسن نداء لا رياء فيه، أو أخفاه لئلا يلام على طلب الولد في إبان الكبرة والشيخوخة. أو أسره من مواليه الذين خافهم. أو خفت صوته لضعفه وهرمه، كما جاء في صفة الشيخ: صوته خفات، وسمعه تارات. واختلف في سنِّ زكريا عليه السلام، ف قيل: ستون، وخمس وستون، وسبعون، وخمس وسبعون، وخمس وثمانون.

١٥- ٤- ﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ أَكُنْ بِدُعَائِكَ رَبِّ شَقِيًّا﴾

[٢٤٥] قرئ «وهن» بالحركات الثلاث، وإنما ذكر العظم لأنه عمود البدن وبه قوامه وهو أصل بنائه، فإذا وهن تداعى وتساقطت قوته، ولأنه أشد ما فيه وأصلبه،

o gevşediği zaman diğerleri haydi haydi gevşemiş olur. الْعَظْمُ (kemik) kelimesinin tekil olarak kullanılmasının sebebi, bu tekil kelimenin cins anlamına delâlet etmesidir. Kastı ise, bedenin terkibindeki en sert, sağlam şey olan ve onun omurgasını teşkil eden bu cinse zayıflık ve gevşemenin isabet etmiş olduğunu ifade etmektir; kelimeyi çoğul kullanmış olsaydı, o zaman başka bir anlam kastedilmiş olurdu, yani kemiklerin sadece bir kısmının değil, bütünüünün gevşediği anlamı kastedilmiş olurdu.

[246] Ebû Amr [v. 154/771], Sin'i Şin'a idğam ederek okumuştur (*veşte'a-lér-raş-şeybâ*). (وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا) ifadesinde) yaşlılık; ağarma ve aydınlatma özellikleri bulunan 'ateş alevi'ne; bu beyazlığın dağılıp, yayılarak zamanla saçın tamamını sarması da 'ateşin tutuşması'na benzetilmiştir. Sonra bu hususu isti'âre yoluyla ifade etmiş ve daha sonra tutuşmayı saçın bulunduğu ve bittiği yere yani başa isnat etmiştir. Yaşlılık (شَيْبًا) kelimesini temyiz olarak kullanmış ve muhatabın, burada sözü edilen başın Zekeriya *Aleyhisselâm*'ın başı olduğunu biliyor olmasıyla yetinerek, yaşlılık ifadesini başa isnat etmemiştir. İşbu özellikleri sayesinde, Belâgati tescilli son derece fasih bir cümle olmuştur.

[247] Zekeriya *Aleyhisselâm* Allah Teâlâ'nın daha önce duasını kabul etmiş olmasını vesile edinerek bu duasını yapmıştır. Bir âlimden nakledildiğine göre ihtiyaç sahibi bir kimse kendisinin yanına gelmiş ve "Ben senin falanca zaman ihsan ve ikramda bulunduğun kişiyim." demiş; o da, "Bizden yine bizi *vesile* ederek isteyen kişiye merhaba!" diyerek, onun ihtiyacını gidermiştir.

5. "Doğrusu, benden sonra (yerime geçecek) yakınlarımdan endişe ediyorum; karım da kısır... Bana katından (beni ve dini sahiplenecek) öyle bir velî bağışla"

6. "ki, bana ve Yakup hanedanına mirasçı olsun. Ya Rabbi! Onu rızana ermiş biri kıl."

[248] Zekeriya *Aleyhisselâm*'ın yakınları olarak ifade edilen kimseler onun *asabesi*, yani kardeşleri ve amcaoğulları idiler ki bunlar İsrail oğullarının en şerir kimseleri idi. Bu yüzden de onların kendisinden sonra dini bozup değiştirmelerinden, ümmete güzel bir haleflik yapmamalarından endişe etmiş, bu sebeple kendi soyundan gelecek ve gerek dinin ihyâsında gerekse dinî merasimlerin icrasında peşinden gidilecek, örnek alınacak bir evlat talebinde bulunmuştu.

فإذا وهن كان ما وراءه أوهن. ووَحَّده لأن الواحد هو الدال على معنى الجنسية، وقصده إلى أن هذا الجنس الذي هو العمود والقوام وأشد ما تركب منه الجسد قد أصابه الوهن، ولو جمع لكان قصداً إلى معنى آخر، وهو أنه لم يهن منه بعض عظامه ولكن كلها.

٥ [٢٤٦] إدغام السين في الشين عن أبي عمرو. شبه الشيب بشواظ النار في بياضه وإنارته وانتشاره في الشعر وفشوّه فيه وأخذه منه كل مأخذ، باشتعال النار؛ ثم أخرجه مخرج الاستعارة، ثم أسند الاشتعال إلى مكان الشعر ومنبته وهو الرأس. وأخرج الشيب مميّزاً ولم يصف الرأس: اكتفاء بعلم المخاطب أنه رأس زكريا، فمن ثم فصحت هذه الجملة وشهد لها بالبلاغة.

١٠ [٢٤٧] توسل إلى الله بما سلف له من الاستجابة. وعن بعضهم أن محتاجاً سألَه وقال: أنا الذي أحسنت إليّ وقت كذا. فقال: مرحباً بمن توسل بنا إلينا، وقضى حاجته.

٥- ﴿وَأَنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا﴾

٦- ﴿يَرْثِي وَيَرِثُ مِنْ آلٍ يَعْقُوبَ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا﴾

١٥ [٢٤٨] كان مواليه - وهم عصبته إخوته وبنو عمه - شرار بني إسرائيل، فخافهم على الدين أن يغيروه ويبدّلوه، وأن لا يحسنوا الخلافة على أمته، فطلب عقباً من صلبه صالحاً يقتدى به في إحياء الدين ويرتسم مراسمه فيه

[249] “Benden sonra” yani ölümümünden sonra. İbn Kesîr [v. 120/738] مِنْ وَرَائِي ifadesini kasr ile *min verâye* şeklinde okumuştur. Bu zarf, “endişe ediyorum” ifadesi ile ilişkili değildir, zira onunla ilişkilendirildiği zaman anlam bozulur. Aksine, bu zarf ya hafzedilmiş bir ifadeye taalluk eder ya da *mevâlî* (yakınlarım)

5 kelimesindeki velâyet (yakınlık) mânası ile ilişkilidir ve anlam, “Yakınlarımın yapacaklarından korkuyorum, onların yapacağı şey ise benden sonra dini değiştirmeleri ve ardımdan kötü haleflik yapmalarındır.” şeklindedir. İfade, “Benim arkamdan işi üstlenecek olanlardan korkuyorum.” anlamında da olabilir.

[250] Hazret-i Osman, Muhammed b. Ali ve Ali b. Hüseyin bu ifadeyi *haf-*

10 *feti’l-mevâlî min verâî* (Yakınlarım benden öte göçüp gitti.) şeklinde okumuşlardır. Bu durumda bu ifade iki anlama gelebilir. İlkine göre *verâî* (benden öte) ifadesi “arkamda”, “benden sonra” anlamına gelir ve zarf, *mevâlî* (yakınlarım) kelimesi ile ilişkili olur; mâna da da “Onlar sayıca azdırlar; dolayısıyla dinin emirlerini yerine getirtme konusunda âciz kalacaklardır.” şeklinde olur. Buna

15 göre; Rabbinden kendisine bahşedeceği bir evlatla yakınlarını takviye edip güçlendirmesini istemiş olmaktadır. İkinci ihtimale göre *verâî* kelimesi “önümde”, “benden önce” anlamına gelir ve *haffet* (yürüdüler, gittiler) fiiline taalluk eder. Bu durumda maksadı, onların kendisinden önce ölüp gitmiş olduklarını ve onlardan geriye güçlü ve sağlam bir kimsenin kalmamış olduğunu ifade etmektir.

[251] “Katından” ifadesi bu zatın kendisinden razı olunacak bir kişi olduğunun tekididir, çünkü o, Allah’a izafe edilmekte, ‘O’nun katından gelmiş’ olarak nitelenmektedir. Bu vurgu olmasaydı, “Bana mirasçı olacak birini ver” demesi yeterli olurdu. İfade, “Sebepsiz (ebeveysiz) bir şekilde doğrudan senin yaratmanla yaratılmış olan bir çocuk ver, çünkü ben ve karım evlat doğurmaya

20 uygun yaşta değiliz.” anlamına da gelebilir.

[252] “Bana ve Yakup hanedanına mirasçı olsun.” وَيَرِثْ ifadeleri, duanın cevabı olarak (*yerisnî ve yeris* şeklinde) cezimli de okunmuştur; merfû‘ okunmalarının gerekçesi ise sıfat olmalarıdır. Nitekim رَدَّاءُ يُصَدِّقُنِي (“Beni tasdik eden bir yardımcı” [Kasas 28/34]) ifadesi de böyledir. İbn Abbas ve Âsım el-Cahderî [v. 129/746] bu ifadeyi *yerisünî vârise âli Ya’kûb* (Yakup hanedanının vârisi olarak bana mirasçı olacak...) şeklinde hal olarak mansûb okumuştur. Âsım el-Cahderî’nin *mirasçı* kelimesinin ism-i tasğîri olarak üveyrise şeklinde de okuduğu ve “ona mirasçı olacak kişi küçük bir çocuk (guleyyim) olduğu için böyle denilmiştir.” dediği nakledilmiştir. Hazret-i Ali’den ve bir grup kıraat imamından (*yerisünî*) vârise^{ün}

30 *min âli Ya’kûb* şeklinde bir okuyuş nakledilmiştir ki mâna, “Yakup hanedanından bir *mirasçı* bana mirasçı olsun.” şeklindedir. Beyan ilminde buna *tecrit* denir.¹

1 “Ben sende bir aslan görüyorum!” ifadesinde olduğu gibi, tecritte kişi diğer özelliklerinden soyutlanarak, o an öne çıkan yönü ile ifade edilmektedir. / ed.

[٢٤٩] {مِنْ وَرَائِي} بعد موتي. وقرأ ابن كثير «من وراي» بالقصر، وهذا الظرف لا يتعلق بـ {خفت} لفساد المعنى، ولكن بمحذوف. أو بمعنى الولاية في الموالي: أي خفت فعل الموالي وهو تبديلهم وسوء خلافتهم من ورائي. أو خفت الذين يلون الأمر من ورائي.

٥ [٢٥٠] وقرأ عثمان ومحمد بن علي وعلي بن الحسين عليهم السلام «خَفَّتِ الموالي من ورائي»، وهذا على معنيين؛ أحدهما أن يكون {وَرَائِي} بمعنى خلفي وبعدي، فيتعلق الظرف بالموالي: أي قلوا وعجزوا عن إقامة أمر الدين، فسأل ربه تقويتهم ومظاهرتهم بولي يرزقه. والثاني: أن يكون بمعنى قدامي، فيتعلق بخفت، ويريد أنهم خفوا قدامه ودرجوا ولم يبق منهم من به تقوّ واعتضاد

١٠ [٢٥١] {مِنْ لَدُنْكَ} تأكيد لكونه ولياً مرضياً، بكونه مضافاً إلى الله تعالى وصادراً من عنده، وإلا - فهب لي ولياً يرثني - كاف، أو أراد اختراعاً منك بلا سبب لأنني وامراتي لا نصلح للولادة.

[٢٥٢] {يَرِثُنِي وَيَرِثُ} الجزم جواب الدعاء، والرفع صفة. ونحوه {رِثَاءُ يُصَدَّقُنِي} [القصص: ٣٤] وعن ابن عباس والجحدري «يرثني وارث آل يعقوب»، نصب على الحال. وعن الجحدري «أويرث»، على تصغير وارث، وقال غلّيم صغير. وعن علي عليه السلام وجماعة «وارث من آل يعقوب»، أي يرثني به وارث، ويسمى التجريد في علم البيان.

[253] Vârislikten maksat ise şeriate ve ilme mirasçı olmasıdır, çünkü peygamberler miras olarak dünya malı bırakmazlar. Bu ifadenin “Miras olarak benden ilim alsın -zira Zekeriya âlim idi- Yakup hanedanının da mülküne mirasçı olsun.” anlamında olduğu da söylenmiştir.

- 5 [254] Bu fiil, (“ona mirasçı oldum” anlamında) *veristuhû* şeklinde kullanıldığı gibi *veristû minhu* şeklinde de kullanılır; bunlar iki farklı lehçedir. Ancak Min’in geçişlilik değil, kısmîlik ifade eden Min olduğu da söylenmiştir, çünkü Yakup hanedanının tümü peygamber ya da âlim değildi. Zekeriya *Aleyhisselâm* da İshak oğlu Yakup Peygamber’in neslinden geliyordu.
- 10 Bu *Ya’kûb*’un, Zekeriya *Aleyhisselâm*’ın kardeşi, Mâtân oğlu Yakup olduğu da söylenmiştir. Yine söylendiğine göre, bu *Ya’kûb* ile Meryem’in babası ‘İmrân, Süleyman *Aleyhisselâm* neslinden gelen kardeşler imiş.

7. “Ey Zekeriya! Sana Yahya adında bir oğlan çocuğu müjdeliyoruz, daha önce bu adı hiç kimseye vermemiştik.”

- 15 [255] سَيِّئًا (adaş): Ondan ince hiç kimseye *Yahyâ* ismi verilmemiştir. Bu ifade [pek fazla tanınmayan, pek kullanılmayan] güzel isimlerin tercih edilmeye lâyık olduğuna delildir. Nitekim Araplar isim verirlerken, daha dikkat çekici, daha nezih, lakap takılmaya daha elverişsiz olduğu için, bu tür isimleri tercih ederlerdi. Hatta şair, bir topluluğu överken şöyle demiştir:

- 20 İsimleri güzeldir, paçaları yerlere değen
uzun kızıl izar giyinirler (asaletlerinden)

[256] Ru’be b. el-‘Accâc, kendisine nesebini soran Nesep bilgini el-Bekrî’ye “Ben İbnü’l-‘Accâc’ım (Gürsesli’nin oğlu!)” demiş, o da, “Özlü ve tanıtıcı bir şekilde ifade ettin.” demiştir.

- 25 [257] *Semiyy*^{en} kelimesinin, “benzer, denk” anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim Mücâhid b. Cebr’in [v. 103/721] “O’nunla aynı özellikleri taşıyan birini biliyor musun?!” [Meryem 19/65] âyetinde de, kelimenin bu mânada kullanıldığını söylediği nakledilmiştir. *Semiyy* kelimesi ‘denk’ anlamında kullanılmıştır; çünkü birbirine benzeyen ve denk olan her iki şeyden biri için *mişl*, *şebih*, *şekl*, *nazîr* kelimeleri kullanılır ve bu iki şeyden her biri diğeri için *semiyy* olarak ifade edilir. *Yahyâ*, Arapça bir isim kabul edilirse, Arap isimleri içerisinde (anlamı ve kalıbı itibarıyla) *Yahyâ* ismine benzeyen *ya’mer* (ömür), *ya’îş* (yaşar) gibi isimler de vardır. Birini *yemût* (ölgün / ölümcül) diye adlandırmışlardır ki, o da Yemût b. el-Müzerri’dir.

[٢٥٣] والمراد بالإرث إرث الشرع والعلم، لأنّ الأنبياء لا تورث المال. وقيل: يرثني الحبورة وكان حبزاً، ويرث من آل يعقوب الملك.

[٢٥٤] يقال: ورثته وورثت منه لغتان. وقيل: من للتبعيض لا للتعدية، لأنّ آل يعقوب لم يكونوا كلهم أنبياء ولا علماء، وكان زكريا عليه السلام من نسل يعقوب بن إسحاق. وقيل: هو يعقوب بن ماتان أخو زكريا. وقيل: يعقوب هذا وعمران أبو مريم ٥ أخوان من نسل سليمان بن داود.

٧- ﴿يَا زَكَرِيَّا إِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ اسْمُهُ يَحْيَى لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا﴾

[٢٥٥] {سَمِيًّا} لم يسم أحد يحيى قبله، وهذا شاهد على أنّ الأسامي السنع جديرة بالآثرة، وإياها كانت العرب تتنحي في التسمية لكونها أنه وأنوه وأنزه عن النبز، حتى قال القائل في مدح قوم: ١٠

سُنْعُ الْأَسَامِي مُسْبِلِي أُرُرٍ * حُمْرِ تَمَسُّ الْأَرْضَ بِالْهَدْبِ

[٢٥٦] وقال رؤبة للنسابة البكري، وقد سأله عن نسبه: أنا ابن العجاج؛ فقال: قصرت وعرفت.

[٢٥٧] وقيل: مثلاً وشبيهاً عن مجاهد، كقوله {هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا} [مريم: ٦٥]. ١٥ وإنما قيل للمثل سَمِيٌّ لأنّ كل متشاكلين يسمى كل واحد منهما باسم المثل والشبيه والشكل والنظير، فكل واحد منهما سَمِيٌّ لصاحبه، ونحو يحيى في أسمائهم يعمر، ويعيش، إن كانت التسمية عربية؛ وقد سموا بيموت أيضاً وهو يموت ابن المزرع.

[258] Müfessirlere göre Hazret-i Yahya hayatı boyunca hiç günah işlememiş, günaha meyil bile etmemiş olmak bakımından, ayrıca, yaşlı bir pir-i fânî ile kısır bir kadından doğmuş olmak bakımından, ‘benzersiz’dir.

8. (Bu cevabı alınca) “Ya Rabbi! Karım kısır, ben de yaşlılıktan kaskatı kesilmişken, nasıl oğlum olabilir ki?” dedi.”

[259] Yani “Ben genç ve delikanlı iken de karım kısırdı, o zaman da çocuk sahibi olmanın iki sebebinden biri yerine gelmediği için çocuk sahibi olamamıştım, şimdi çocuk sahibi olmanın her iki sebebi de yerine gelmediği zamanda mı çocuk sahibi olacağım?!”

[260] **Şayet** “Kendisi yaşlı, karısı da kısır olduğu halde neden önce çocuk talep etmiş de talebine olumlu karşılık verilince bunu yadırgamış ve garip karışlamıştır?” **dersen şöyle derim:** Kendisine verilmiş olan bu cevabı almak, böylece müminlerin yakınlerinin artması ve inançsızların önünün kesilmesi için sormuştur. Yoksa Zekeriya *Aleyhisselâm*’ın inancı başlangıçta da, sonrasında da aynı minval üzere olup Allah’ın sebeplere muhtaç olmadığı istikametindedir.

[261] *قَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا* / “yaşlılıktan kaskatı kesildim” ifadesi) *beleğtû ‘utiyy^{en}* anlamında olup *‘utiyy* kemiklerde ve mafsallarda kuruma ve sertleşme meydana gelmesiyle bunların kuru odun gibi olmasıdır. *‘Ate’l-‘ûd^u* ve *‘ase’l-‘ûd^u min ecli’l-kiberⁱ ve’t-ta’nⁱ fi’s-sinni’l-‘âliyetⁱ* (Odun yaşlandı ve yaşlanma ve ileri yaş yüzünden kurudu, sertleşti.) denilir. *قَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا* ifadesi, “Yaşlılık basamaklarında adına kaskatı olmak denilen noktaya ulaştım.” anlamına da gelebilir. Yahya b. Vessâb [v. 103/721], Hamza [v. 156/773] ve Kisâî [v. 189/805] *عِتِيًّا* ifadesini, Ayın’ın kesresi ile okumuşlardır ki *صَلِيًّا* (*saliyy^{en}*) [Meryem 19/70] kelimesi de böyledir. İbn Mes’ûd ise her ikisini de ilk harfleri fethalı olarak (*‘atiyy^{en}*, *saliyy^{en}*) okumuştur. Übeyy b. Ka’b ve Mücâhid b. Cebr [v. 103/721] ise (Sîn ile) *‘usiyy^{en}* şeklinde okumuşlardır.

9. Dedi ki: “Öyle ama senin Rabbin, ‘Bu, Benim için çok basit. Daha önce, seni de bir şey değilkken yaratmıştım.’ dedi.”

[262] *كَذَلِكَ* (öyle) ifadesindeki *Kâf* merfû’dur. Yani, “Durum böyledir.” şeklinde olup onun tasdik edilmesi anlamındadır. Sonra yeni bir cümle başlangıcı olarak “Senin Rabbin dedi ki” demiştir. Ya da bu ifade “dedi ki” ifadesi ile mansûbdur, *ذَلِكَ* ise *هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ* (Bu benim için çok basit.) ifadeyle tefsir edilmiş olan müphem bir ifadeye işaret eder. Bu durumda, tıpkı *وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُّصْبِحِينَ* (“Ve ona şu emri; sabaha karşı bunların kökünün kazınacağını bildirdik.” [Hicr 15/66]) ifadesi gibi olmaktadır. Hasan-ı Basrî bu ifadeyi *ve huve ‘aleyye heyyn^{ün}* şeklinde okumuştur.

[٢٥٨] قالوا: لم يكن له مثل في أنه لم يعص ولم يهَمْ بمعصية قط، وأنه ولد بين شيخ فان وعجوز عاقر، وأنه كان حصوْراً.

٨- ﴿قَالَ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ

عَتِيًّا﴾

٥ [٢٥٩] أي كانت على صفة العقر حين أنا شاب وكهل، فما رزقت الولد لاختلال أحد السبيين، أفحين اختل السبيان جميعاً أرزقه؟

[٢٦٠] فَإِنْ قُلْتَ: لم طلب أولاً وهو وامرأته على صفة العتي والعقر، فلما أسعف بطلبته استبعد واستعجب؟ قلت: ليجاب بما أوجب به، فيزداد المؤمنون إيقاناً ويرتدع المبطلون، وإلا فمعتقد زكريا أولاً وآخرًا كان على منهاج واحد في أن الله غني عن الأسباب. ١٠

[٢٦١] أي بلغت عتياً، وهو اليبس والجساوة في المفاصل والعظام، كالعود القاحل. يقال: عتا العود وعسا من أجل الكبر والطعن في السن العالية. أو بلغت من مدارج الكبر ومراتبه ما يسمى عتياً. وقرأ ابن وثاب وحزمة والكسائي بكسر العين، وكذلك {صَلِيًّا} [مریم: ٧٠] وابن مسعود بفتحهما فيهما. وقرأ أبي ومجاهد «عُسِيًّا». ١٥

٩- ﴿قَالَ كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَقَدْ خَلَقْتُكَ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكْ شَيْئًا﴾

[٢٦٢] {كَذَلِكَ} الكاف رفع، أي الأمر كذلك تصديق له، ثم ابتداء {قَالَ رَبُّكَ}، أو نصب بـ{قال}؛ و{ذلك} إشارة إلى مبهم يفسره {هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ}. ونحوه {وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هَؤُلَاءِ مَقْطُوعٌ مُضْبَحِينَ} [الحجر: ٦٦] وقرأ الحسن «وهو علي هين»،

Bu okuyuş ancak كَذَلِكَ (öyle) ifadesinin ilk yorumu göre anlaşılması durumunda söz konusu olur ki “Durum senin söylediğin gibidir, ama buna rağmen bu benim için basittir.” anlamına gelir. Bir diğer yorum ise ذَلِكْ ile Zekeriya *Aleyhisselâm*’ın sözlerine değil, daha önce geçen ilâhî uyarılara işaret edilmiş olmasıdır. Her iki okuyuşta da *kāle* (dedi ki) ifadesi hazfedilmiştir; anlam, “Dedi ki: Bu, Bana göre basittir.” ya da “Dedi ki: Buna rağmen, o bana göre basittir.” şeklindedir. Dilersen, bu ifadeyi niyetle tutmazsın, çünkü hitabın sahibi Yüce Allah’tır ve mâna, “Allah Teâlâ bunu söyledi, vaat etti ve onun sözü haktır.” şeklindedir.

- 10 [263] “Bir şey değilken...” Zira ma’dûm (yok) şey değildir. Ya da anlam, “kayda değer bir şey değilken” şeklinde olup ‘*acibtü min lâ şey’in* (Bir ‘hiç’e şaşırp kaldım.) ifadesi gibidir. Yine şairin şu ifadesi de böyledir:

Bir ‘hiç’ bile görse adam zanneder onu!

- 15 [264] A’miş [v. 148/765], Kisâi [v. 189/805] ve Yahyâ b. Vessâb [v. 103/721]; *halektükeyi* *haleknâke* (Seni yarattık.) şeklinde okumuşlardır.

10. “Öyleyse, bana bir alamet ver ya Rabbi!” dedi. “Senin alametin, birbiri ardı sıra üç gece insanlarla konuşamamandır.” buyurdu.

- 20 [265] Yani “bana bir alamet lütfet de vermiş olduğun müjdenin gerçekleştiğini onunla bileyim. O da dedi ki: Senin alametin, uzuvların sağlam, yaratılışın düzgün olduğu, dilsiz ya da lal olmadığın halde yine de konuşmaktan men edilmen, konuşmaya güç yetirememendir.

[266] Burada “gece”nin, Âl-i ‘İmrân sûresinde (41. ayette) ise “gündüz”ün kullanılmış olması, konuşmaktan men edilme hadisesinin üç gün üç gece sürdüğüne delâlet etmektedir.

- 25 **11. Bunun üzerine, mâbedden kavminin karşısına çıktı ve onlara, “Sabah-akşam (dua ederek Allah’ı) tenzih ve takdis edin.” diye işareten bildirdi.**

- 30 [267] *Evhâ* işâret etti anlamındadır. Bu yorum Mücâhid b. Cebr’den [v. 103/721] nakledilmiş olup, “Senin alâmetin; üç gün boyunca işareten başka bir şekilde insanlarla konuşamamandır.” [Âl-i ‘İmrân 3/41] ifadesi de bunu teyit eder. İbn Abbas’tan ise “Onlar için yere, ‘Tesbih edin!’, ‘Namaz kılın!’ diye yazdı.” görüşü nakledilmiştir. Ya da bu ifade zahiri üzeredir (“Onlara işareten bildirdi.” anlamındadır.) ve أَنْ سَبِّحُوا (tenzih edin diye) ifadesinin başındaki En (diye) edatı işareti açıklamaktadır.

ولا يخرج هذا إلا على الوجه الأول، أي الأمر كما قلت، وهو على ذلك يهون علي. ووجه آخر، وهو أن يشار بذلك إلى ما تقدم من وعد الله، لا إلى قول زكريا. و«قال» محذوف في كلتا القراءتين، أي قال: هو علي هين، قال: وهو علي هين. وإن شئت لم تنوّه، لأن الله هو المخاطب، والمعنى: أنه قال ذلك ووعدّه وقوله الحق. ٥

[٢٦٣] {وَقَدْ خَلَقْتَنِي مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُنْ شَيْئًا} لأن المعدوم ليس بشيء. أو شيئًا يعتد به، كقولهم: عجبت من لا شيء، وقوله:
إِذَا رَأَى غَيْرَ شَيْءٍ ظَنَّهُ رَجُلًا ❁

[٢٦٤] وقرأ الأعمش والكسائي وابن وثّاب «خلقناك».

١٠ - ١٠- ﴿قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِي آيَةً قَالَ آيَتُكَ أَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلَاثَ لَيَالٍ سَوِيًّا﴾

[٢٦٥] أي اجعل لي علامة أعلم بها وقوع ما بشرت به. قال: علامتك أن تمنع الكلام فلا تطيقه، وأنت سليم الجوارح سوى الخلق ما بك خرس ولا بك. [٢٦٦] دل ذكر الليالي هنا، والأيام في آل عمران، على أن المنع من الكلام استمر به ثلاثة أيام ولياليهن.

١٥ - ١١- ﴿فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ فَأَوْحَى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا﴾

[٢٦٧] أوحى: أشار عن مجاهد، ويشهد له {إِلَّا رَمَزًا} [آل عمران: ٤١]. وعن ابن عباس: كتب لهم على الأرض سَبِّحُوا، صلوا. أو على الظاهر، وأن هي المفسرة.

12. “Ey Yahya! Kitaba kuvvetle sarıl.” (dedik ve) hikmeti ona daha çocukken verdik.

[268] Yani, “Tevrat’ı ciddiyetle, muvaffakiyet ve teyit göstererek al, tut.” *el-Hukm*^e hikmet anlamındadır. Nitekim şair şöyle demiştir:

5 Köyün genç kızı (keskin gözlü Yemâme kuşu) gibi hükmet

[269] Bu kelime tıpkı *halüme* fiili gibi *haküme* - *hukm*^{en} şeklinde gelir. (Âyette) “Tevrat’ı anlamak ve dinde derin kavrayış sahibi olmak” anlamındadır. Bu görüş İbn Abbas’tan nakledilmiştir. Rivayete göre Yahya *Aleyhisselâm* çocuk iken diğer çocuklar onu oyun oynamaya çağırılmışlar, fakat o, “Biz oyun için yaratılmadık.” demiş. Bu da Dahhâk b. Müzâhim’den [v. 105/723] nakledilmiştir. Ma’mur b. Râşid’den [v. 154/770] ise “hikmet, akıldır.” görüşü nakledilmiştir. Bunun, nübüvvet olduğu da söylenmiştir, çünkü Allah onun aklını daha çocukluk çağında *muhkem* (sağlam) kılmış ve ona *vahyet*miştir.

13-14. Bir de katımızdan kalp yumuşaklığı ve arı-duru bir yapı... Takvalıydı, ana-babasına iyi davranırdı, asi bir zorba değildi.

[270] *Hanân* Yahya’nın, ebeveynine ve diğerlerine karşı rahmet, şefkat ve merhameti anlamındadır. Sıbeveyhi [v. 180/796] şu beyti inşat etmiştir:

Dedi ki: Merhamet et, söyle bana, seni ne getirdi buraya?
Yakın bir akraba mı? Yoksa bu mahalleyi tanıyan biri misin?

[271] Bu ifadenin, “Allah’ın ona yönelik şefkati” anlamında olduğu da söylenmiştir. Aslında *hanne*, özlem duydu, hoşnut oldu anlamındadır, ancak daha sonra şefkat ve merhamet anlamında kullanılmıştır. Allah hakkında *rahîm* ifadesi kullanıldığı gibi, isti’âre yoluyla *Hannân* ifadesi de kullanılır. *Zekât* temizlik anlamındadır. Sadaka anlamında olduğu da söylenmiştir ki bu durumda anlam, “insanlara karşı şefkatliydi, onlara tasadduk ederdi.” şeklinde olur.

15. Selâm olsun ona! Doğduğu günde, öleceği günde ve diriltileceği günde...”

[272] Allah Teâlâ ona bütün bu hallerde *selâm* etmiştir. Süfyan b. ‘Uyeyne’nin [v. 198/814] “Bunlar¹ insanın en çok yabaniyet çekeceği yerlerdir.” dediği nakledilmiştir.

16. Kitapta Meryem’i de an. Hani o, ailesinden ayrılarak doğu tarafında bir yere çekilmiş

1 Yani doğum, ölüm ve yeniden diriliş günleri. / ed.

١٢- ﴿يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا﴾

[٢٦٨] أي خذ التوراة بجد واستظهار بالتوفيق والتأييد. الحكم: الحكمة. ومنه:

وَاحْكُم كَحُكْمِ فَتَاةِ الْحَيِّ ❁

[٢٦٩] يقال حكم حكماً كحُكْم، وهو الفهم للتوراة والفقه في الدين، عن ابن عباس. وقيل: دعاه الصبيان إلى اللعب وهو صبي، فقال: ما للعب خُلِقْنَا، عن الضحاك. وعن معمر: العقل، وقيل: النبوة، لأن الله أحكم عقله في صباه وأوحى إليه.

١٣- ﴿وَحَنَانًا مِّنْ لَّدُنَّا وَزَكَاةً وَكَانَ تَقِيًّا﴾

١٤- ﴿وَبَرًّا بِوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا﴾

[٢٧٠] {حَنَانًا} رحمة لأبويه وغيرهما، وتعطفًا وشفقة. أنشد سيويه:

وَقَالَتْ حَنَانٌ مَا أَتَى بِكَ هَهُنَا ❁ أَذُو نَسَبٍ أَمْ أَنْتَ بِالْحَيِّ عَارِفُ

[٢٧١] وقيل: حناناً من الله عليه. وحنّ: في معنى ارتاح واشتاق، ثم استعمل في العطف والرافة، وقيل: لله حنان، كما قيل: رحيم، على سبيل الاستعارة. والزكاة: الطهارة، وقيل: الصدقة، أي يتعطف على الناس ويتصدق عليهم.

١٥- ﴿وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا﴾

[٢٧٢] سلم الله عليه في هذه الأحوال. قال ابن عيينة: إنها أوحش المواطن.

١٦- ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّخَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا﴾

17. ve kendisini onlardan gizleyen bir örtü edinmişti... Derken, Biz de ona Ruh’umuzu göndermiştik de, ona yakışıklı bir insan olarak görünmüştü.

[273] ذِ (hani) ifadesi “Meryem”den bedel olup bedel-i iştimal türündedir. Çünkü zamanlar, içerisinde yaşanan şeyleri de ihtiva eder. Buradan, “Meryem’i de an” ifadesiyle Hazret-i Meryem’in o zamanının kastedildiği anlaşılmaktadır, çünkü bu olağanüstü kıssa o zaman gerçekleşmiştir. *el-İntibâz* ayrılmak, tek başına bir kenara çekilmek demektir. Hazret-i Meryem Beyt-i Makdis’in doğru tarafına düşen bir yerde yalnız başına ibadete çekilmiştir, ya da evinin bir köşesinde ibadete çekilip insanlardan ayrılmıştır. 5
Şu da söylenmiştir: Güneş gören bir yerde hayızlı iken gusletmek üzere oturmuş, bir duvar veya kendisini perdeleyecek bir şey ile de insanlardan gizlenmiştir. Bulunduğu yer mescit imiş. Hayız gördüğü zaman teyzesinin evine gider, temizlendiğinde tekrar mescide dönermiş. 10

[274] İşte bir defasında guslettiği yerde iken melek ona sakalsız, temiz yüzlü, kıvrıkcık saçlı bir genç kılığında görünmüştür. *Seviyy*, yaratılışı düzgün, insani şekil itibarıyla hiçbir eksiği kusuru olmayan kimse ya da güzel suretli, düzgün yaradılışlı kişi demektir. Melek ona, konuşmasını anlasın ve kendisinden korkup kaçmasın diye insan suretinde görünmüştür; melek 15
suretinde görünmüş olsaydı, Meryem ondan korkar, onun sözünü dinlemezdi. Hazret-i Meryem’in bu güzel görünüşlü, yakışıklı delikanlıyı görür görmez ondan Allah’a sığınmış olması, onun iffet ve takvasına delâlet etmektedir. Meleğin ona bu nitelikte görünmüş olması, onun açısından bir imtihan ve iffet sınavı idi. 20

[275] Söylendiğine göre Hazret-i Meryem, ablasının eşi olan Zekeriya *Aleyhisselâm*’ın evinde yaşıyordu ve içerisinde yaşadığı kendine mahsus bir odası vardı. Zekeriya *Aleyhisselâm* dışarı çıktığı zaman onun üzerine kapıları kapatırdı. Hazret-i Meryem, dağ başında kapalı bir yerde saçının bitlerini temizlemek için yalnız başına kalmak istemişti. O sırada tavan çöktü, o 25
da dışarı çıktı. Dağın arka tarafındaki bir tepede otururken, melek orada yanına geldi. Yine, söylendiğine göre melek onun yanına Beyt-i Makdis’in hizmetçilerinden olan ve kendisi ile yaşıt olan Yusuf isimli birinin suretinde gelmişti. Hazret-i Meryem doğu tarafına çekilmiş olduğu için Hristiyanların doğuya doğru kibleye döndükleri de söylenmiştir. 30

١٧- ﴿فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا

سَوِيًّا﴾

[٢٧٣] {إِذْ} بدل من {مَرْيَمَ} بدل الاشتمال، لأنَّ الأحيان مشتملة على ما فيها. وفيه أنَّ المقصود بذكر مريم ذكر وقتها هذا، لوقوع هذه القصة العجيبة فيه. والانتباز: الاعتزال والانفراد، تخلت للعبادة في مكان مما يلي شرقي بيت المقدس، أو من دارها معتزلة عن الناس. وقيل: قعدت في مشرفة للاغتسال من الحيض محتجة بحائظ أو بشيء يسترها، وكان موضعها المسجد، فإذا حاضت تحوَّلت إلى بيت خالتها، فإذا طهرت عادت إلى المسجد،

[٢٧٤] فبينا هي في مغتسلها أتاها الملك في صورة آدمي شاب أمرد وضيء الوجه جعد الشعر سويَّ الخلق، لم ينتقص من الصورة الآدمية شيئاً. أو حسن الصورة مستوي الخلق، وإنما مثل لها في صورة الإنسان لتستأنس بكلامه ولا تنفر عنه، ولو بدا لها في الصورة الملكية لفرت ولم تقدر على استماع كلامه. ودلَّ على عفافها وورعها أنها تعوَّذت بالله من تلك الصورة الجميلة الفائقة الحسن، وكان تمثيله على تلك الصفة ابتلاء لها وسبباً لعفتها.

[٢٧٥] وقيل: كانت في منزل زوج أختها زكريا ولها محراب على حدة تسكنه، وكان زكريا إذا خرج أغلق عليها الباب، فتمنت أن تجد خلوة في الجبل لتفلي رأسها، فانفجر السقف لها فخرجت فجلست في المشرفة وراء الجبل فأتاها الملك. وقيل: قام بين يديها في صورة ترب لها اسمه يوسف من خدم بيت المقدس. وقيل: إنَّ النصارى اتخذت المشرق قبلة لانتباز مريم مكاناً شرقياً.

[276] *Rûh* Cebrâil anlamına gelir, çünkü din onunla, onun getirdiği vahiyle hayat bulmaktadır. Ya da Allah ona olan muhabbetinden ve onun kendisine yakınlığından dolayı, onu mecazi olarak *ruh* diye isimlendirmiştir. Nitekim sevdiği kimseye “Sen benim ruhumsun.” dersin. Ebû Hayve [v. 203/818] bu ifadeyi fetha ile *ravhenâ* (rahatlığımız) şeklinde okumuştur. Cebrâil’e böyle denilmiş olmasının sebebi, onun kulların rahatlığını ihtiva eden şeyin (vahyin) vesilesi olmasıdır. Ayrıca Allah Teâlâ’nın “Eğer gözde kullardan ise, *ferah bir rahatlık*, hoş kokular ve nimet dolu bir Cennet’tir mükâfatı.” [Vâkı’a 56/88-89] âyetinde söz ettiği gözde kullar için hazırlanan ferah rahatlığa sahip olmak da Cebrâil’in getirdiği vahiy ve din sayesinde olmaktadır. Ya da onun gözde kullardan, yani ferah rahatlığın (*ravh*) vaat edildiği kimselerden olmasıdır. Bu durumda âyette sanki “Ona Bize yakın olan kulumuzu, bizim bahşettiğimiz rahatlığa sahip kulumuzu gönderdik.” denilmiş olmaktadır.

18. “Takvalı biriysen, Rahman’a sığınırım senden!” dedi.

[277] Şunu söylemek istiyordu: Senin Allah’tan sakınıp korkman umulur bir şey ise ve birinin senden Allah’a sığınmış olması senin için önemliyse, işte ben senden Allah’a sığınıyorum! Bu, “Allah’ın bıraktığı (kâr) sizin için daha hayırlıdır. Tabîî, iman etmişseniz...” [Hûd 11/86] ifadesine benzemektedir.

19. “Ben, Rabbinin sana tertemiz bir oğul vermek için gönderdiği bir elçiden başka bir şey değilim” dedi.

[278] Yani ben senin sığındığın zatın elçisiyim. لَأَهَبَ لَكَ (Sana vermek için geldim) yani koynuna üfleyerek, bir oğlan sahibi olmana sebep olmak üzere geldim. Bazı Mushaflarda ibare, *innemâ ene rasûlû rabbiki emerânî en ehebe le-ki* (Ben sadece senin Rabbinin elçisiyim, bana sana ... vermemi emretti.) şeklinde yer almaktadır. Ya da لَأَهَبَ لَكَ (sana vermek için) ifadeyle Allah Teâlâ’nın sözleri naklediliyor da olabilir.¹

20. “Bana bir insan eli değmemişken, kötü kadın da olmadığım halde, benim nasıl oğlum olabilir ki?!” dedi.

21. “Öyle ama senin Rabbin dedi ki: Bu benim için çok basit! Hem Biz onu tarafımızdan bir kanıt ve rahmet kılacağız. Bunun kesinlikle yerine getirileceğine hükmedilmiş bulunuyor.” dedi.

1 Hazret-i Meryem’e İsa Mesih’i hibe eden, Cebrâil değil Allah Teâlâ’dır. Ancak *li-ehebe le-ki* ifadesine göre Cebrâil, “Ben sana tertemiz bir oğlan *hibe etmek için* gönderildim.” demiş olmaktadır. İşte müfessir, “*Li-ehebe le-ki* ifadesi Allah’ın sözünün naklidir.” derken bu anlamdan kaçınmak istemektedir. Nitekim ibare, *li-yehebe le-ki* (Ben, Rabbin sana tertemiz bir oğlan hibe etsin diye O’nun sana gönderdiği elçisiyim.) şeklinde de okunmuştur. / ed.

[٢٧٦] الروح: جبريل، لأنّ الدين يحيا به وبوحيه. أو سماه الله روحه على المجاز محبة له وتقريباً، كما تقول لحبيبك: أنت روحي. وقرأ أبو حيوة: «رُوحنا» بالفتح؛ لأنه سبب لما فيه روح العباد، وإصابة الروح عند الله الذي هو عدّة المقربين في قوله {فَأَمَّا إِنْ كَانَ مِنَ الْمُقْرَبِينَ فَزُجَّ وَرِيحَانٌ} [الواقعة: ٨٩] أو لأنه من المقربين وهم الموعودون بالروح، أي مقربنا وذا روحنا.

١٨- «قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَنِ مِنْكَ إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا»

[٢٧٧] أرادت إن كان يرجى منك أن تتقي الله وتخشاه وتحفل بالاستعاذة به، فإني عائذة به منك. كقوله تعالى {بَقِيَّتُ اللَّهِ خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} [هود: ٨٦].

١٩- «قَالَ إِنَّمَا أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ لَكَ غُلَامًا زَكِيًّا»

[٢٧٨] أي إنما أنا رسول من استعذت به {لأَهَبَ لَكَ} لأكون سبباً في هبة الغلام بالنفخ في الروح. وفي بعض المصاحف: إنما أنا رسول ربك أمرني أن أهَبَ لك. أو هي حكاية لقول الله تعالى.

٢٠- «قَالَتْ أَنَّى يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِي بَشَرٌ وَلَمْ أَكُ بَغِيًّا»

١٥- «قَالَ كَذَلِكَ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَلِنَجْعَلَهُ آيَةً لِلنَّاسِ وَرَحْمَةً مِنَّا وَكَانَ أَمْرًا مَقْضِيًّا»

[279] Dokunmak, helal olan cinsel ilişki anlamında kullanılmıştır. Çünkü bu ifade “kadınlara dokunmazdan önce” [Bakara 2/237] ve “ya da kadınlara temas ettiyseniz” [Nisâ 4/43] âyetlerinde cinsel ilişkiden kinaye olarak kullanılmıştır. Zina ise *temâss* (karşılıklı dokunma) kelimesiyle ifade edilmez, onun yerine, 5 *fecera bi-hâ* (Kadınla günaha girdi.), *habuse bi-hâ* (Kadınla pislige bulaştı.) gibi fiillerle ifade edilir. Zira *zina*, *edebi ve kinayeli deyişler kullanmaya değmez!*

[280] *Bağıyy* erkekleri yoldan çıkaran günahkâr kadın demektir. Müberred’e [v. 286/900] göre bu kelime *fe’ûl* vezninde *beğuvy^{ün}* şeklindedir, fakat Vav Ya’ya idğam edilmiştir. İbn Cinnî [v. 392/1001] ise *et-Temâm* isimli 10 eserinde şöyle demiştir: “Bu kelime *fa’îl* veznindedir, *fe’ûl* vezninde olsaydı, tıpkı *fûlân^{ün} nehuuv^{ün} ‘anî’l münker* (Falan kimse münkerden nehyedicidir.) denildiği gibi, bu kelime de *beğuvv* olarak kullanılırdı.”

[281] “Onu tarafımızdan bir kanıt kılalım diye.” Bu ifade bir gerekçe ifadesi olup, gerekçelendirdiği şey hazfedilmiştir. Cümlelerin takdiri, “Onu tarafımızdan bir kanıt kılalım diye böyle yaptık.” şeklindedir. Ya da bu ifade gizli bir ifadeye atıf olup onun gerekçesidir. Bu durumda cümle, “Bununla kudretimizi beyan edelim ve insanlara bir kanıt kılalım diye yaptık” şeklindedir. Şu âyetlerde de buna benzer bir ifade tarzı bulunmaktadır: *وَحَلَقَ اللَّهُ* 15 *السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَلَتَجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ* (Allah gökleri ve yeri gerçek bir gaye ile yaratmıştır ki herkes, -haksızlığa uğratılmaksızın- kendi yaptığı 20 *وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ وَلِنُعَلِّمَهُ* (Böylece, Yusuf’a ülkede iyi bir konum sağlamış olduk ve bir de kendisine rüya yorumunu öğretmek için...) [Yusuf 12/21]).

[282] “Hükmedilmiş” mukadder, Levh-i Mahfuz’da yazılı, senin başına 25 mutlaka gelecek. Ya da olması, gerçekleşmesi gerekli ve uygun bir iş. Çünkü bir kanıt ve rahmettir. Âyetten, yani kanıttan maksat, Allah’ın kudretini gösteren ibret ve burhan; rahmetten maksat ise şeriatlar, ilâhî lütuflar ve Allah’a itaate, salih amellere ulaşmanın ve güçlü bir itikada sahip olmanın sebebi olacak şeylerdir ki bunları ‘var’ etmeye değer.

30 **22. Sonuçta, ona hamile kaldı ve onunla birlikte uzak bir yere çekildi.**

[283] İbn Abbas’ın, “Hazret-i Meryem onun sözü ile mutma-in oldu, o da ona yaklaştı ve elbisesinin koybundan üflledi, bu üfleme onun karnına (rahmine) ulaştı ve o da hamile kaldı.” dediği nakledilmiştir. Söylendiğine göre Hazret-i Meryem’in hamilelik süresi altı ay idi.

[٢٧٩] جعل المسّ عبارة عن النكاح الحلال، لأنه كناية عنه، كقوله تعالى {مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُمْ} [البقرة: ٢٣٧] {أَوْ لَمْ تُسَمِّ الْبَنَاءَ} [النساء: ٤٣] والزنا ليس كذلك، إنما يقال فيه: فجر بها وخبث بها وما أشبه ذلك، وليس بقمين أن تراعى فيه الكنايات والآداب.

٥ [٢٨٠] والبغوي: الفاجرة التي تبغي الرجال. وهي فعول عند المبرد «بغوي»، فأدغمت الواو في الياء. وقال ابن جني في كتاب التمام: هي فعيل، ولو كانت فعولاً ل قيل: «بغو»، كما قيل: فلان نهو عن المنكر.

[٢٨١] {وَلِنَجْعَلَهُ آيَةً} تعليل معلله محذوف أي ولنجعله آية للناس فعلنا ذلك. أو هو معطوف على تعليل مضمر، أي لنبين به قدرتنا ولنجعله آية. ونحوه {وَخَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَلِتُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ} [الجاثية: ٢٢] ١٠ وقوله {وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ وَلِنُعَلِّمَهُ} [يوسف: ٢١].

[٢٨٢] {مَقْضِيًّا} مقدراً مسطوراً في اللوح لا بد لك من جريه عليه. أو كان أمراً حقيقاً بأن يكون ويقضي لكونه آية ورحمة. والمراد بالآية: العبرة والبرهان على قدرة الله تعالى. وبالرحمة: الشرائع والألطف، وما كان سبباً في قوة الاعتقاد ١٥ والتوصل إلى الطاعة والعمل الصالح، فهو جدير بالتكوين.

٢٢- ﴿فَحَمَلَتْهُ فَانْتَبَذَتْ بِهِ مَكَانًا قَصِيًّا﴾

[٢٨٣] عن ابن عباس: فاطمأت إلى قوله فدنا منها فنفخ في جيب درعها، فوصلت النفخة إلى بطنها فحملت. وقيل: كانت مدة الحمل ستة أشهر.

Arâ b. Ebû Rebâh [v. 114/732], Ebu'l-Âliye [v. 90/709] ve Dahhâk b. Müzâhim'den [v. 105/723] bu sürenin yedi ay olduğu nakledilmiştir. Sürenin sekiz ay olduğu ve sekiz aylık doğup da yaşayan tek çocuğun İsa *Aleyhisselâm* olduğu da söylenmiştir. Bir başka görüşe göre sadece üç saat hamile kalmıştır. Bir diğer görüşe göre bir saat hamile kalmış, bir saat içinde çocuğa suret verilmiş, aynı gün güneşin zeval vaktinde bir saat içinde de çocuğu doğurmuştur. İbn Abbas'ın, "Meryem'in hamilelik müddeti bir tek saat idi, hamile olduğu gibi onu doğurmuştur." dediği de nakledilmiştir. Bir görüşe göre hamile olduğu sırada on üç yaşında, bir diğer görüşe göre on yaşındaymış; hamile kalmadan önce iki kez hayız görmüş. "Doğan hiçbir çocuk yoktur ki, çığlık atmasın. O hariç."¹

[284] فَانْتَبَذَتْ بِهِ (Onunla birlikte çekildi.) yani o karnında olduğu halde insanlardan ayrılıp çekildi. Bu kullanım, şairin şu satırlarında da vardır:

'Baş'ları ve toprağı eziyordu bizimle atlarımız

Yani, atlarımız biz sırtlarında iken düşman kellelerini eziyor; toprağını çiğniyordu. Aynı kullanım تَبَثُّ بِالْدُّهْنِ ("yağ ile yetiştir" [Mü'minûn 20]) ifadesinde de söz konusudur, zira burada da "[Zeytin ağacı] içinde yağı olduğu halde yetiştir." anlamı vardır. Buradaki car ve mecrur (*bi-hî* [onunla] ifadesi) hal konumundadır.

[285] فَصَيَّا (uzak bir yere) yani ailesinden uzak bir yere, dağın ardına [çekildi]. Bu ifadenin "evin en uzak köşesine" anlamında olduğu da söylenmiştir. Anlatıldığına göre Hazret-i Meryem, Yusuf adlı bir amcağlu ile nişanlanmıştı. Kendisi hakkında "Zina edip de hamile kaldı." söylentisi yayılınca, Yusuf kralın Meryem'i öldürmesinden endişe etmiş ve onu alıp kaçırmıştı. Yolda biraz ilerledikten sonra, içinden Meryem'i öldürme düşüncesi geçmiş ama o sırada Cebrâil ona gelmiş ve "O çocuk Rûhulkudüs'tendir, sakın Meryem'i öldürme!" demiş, o da onu öldürmekten vazgeçmiştir.

23. Doğum sancısı onu bir hurma dalının altına sürükledi. "Keşke" dedi; "bundan evvel ölseydim de unutulup gitseydim!"

[286] ["Sürükledi" anlamındaki أَجَاءَ ifadesi, *câe* (geldi) fiilinden gelmektedir, ancak fiil *ecâe* haline intikal ettikten sonra anlamı değişmiş, götürme, sürüklenme anlamında kullanılır olmuştur. Nitekim *ci'tü'l-mekânê ve ecâenihî Zeyd* (Mekâna geldim ve beni oraya Zeyd getirdi.) denildiği gibi, *beleğtuhû ve ebleğanihi* (Oraya ulaştım ve beni oraya o ulaştırdı.) ifadesi de kullanılır.

1 Muhtemelen, Âl-i 'İmrân 3/36'da rivayet ettiği şu hadise işaret ediyor: "Doğan hiçbir çocuk yoktur ki şeytan doğar doğmaz ona temas etmesin ve o da bu temas sebebiyle çığlık atmasın. Bunun tek istisnası Meryem ve oğludur." [*Buhârî*, "Tefsîr", 2]

وعن عطاء وأبي العالية والضحاك: سبعة أشهر. وقيل: ثمانية، ولم يعش مولود وضع
لثمانية إلا عيسى عليه الصلاة والسلام. وقيل: ثلاث ساعات. وقيل: حملته في
ساعة، وصور في ساعة، ووضعت في ساعة، حين زالت الشمس من يومها. وعن
ابن عباس: كانت مدة الحمل ساعة واحدة، كما حملته نبذته. وقيل: حملته وهي
بنت ثلاث عشرة سنة. وقيل: بنت عشر، وقد كانت حاضت حيضتين قبل أن
تحمل. وقالوا: ما من مولود إلا يستهلّ غيره.

[٢٨٤] {فَأْتَبَذَتْ بِهِ} أي اعتزلت وهو في بطنها، كقوله:

تَدُوسُ بِنَا الْجَمَاجِمَ وَالتَّرِيَا ❁

أي تدوس الجماجم ونحن على ظهورها، ونحوه قوله تعالى {تَبَثُّ بِالذُّهْنِ}
[المؤمنون: ٢٠]، أي تنبت ودهنها فيها، الجار والمجرور في موضع الحال.

[٢٨٥] {قَصِيًّا} بعيداً من أهلها وراء الجبل. وقيل: أقصى الدار. وقيل: كانت
سميت لابن عم لها اسمه يوسف، فلما قيل: حملت من الزنا، خاف عليها قتل
الملك، فهرب بها فلما كان ببعض الطريق حدثته نفسه بأن يقتلها، فأناه جبريل
فقال له: إنه من روح القدس فلا تقتلها، فتركها.

٢٣- ﴿فَأَجَاءَهَا الْمَخَاضُ إِلَى جِذْعِ النَّخْلَةِ قَالَتْ يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا وَكُنْتُ
نَسِيًّا مَنَسِيًّا﴾

[٢٨٦] {فَأَجَاءَهَا} أ جاء: منقول من جاء، إلا أن استعماله قد تغير بعد النقل إلى
معنى الإلجاء. ألا تراك تقول: جئت المكان وأجاءني زيد، كما تقول: بلغته وأبلغني.

Benzer bir kelime de *âtâdir*, zira bu fiil sadece verme anlamında kullanılır, örneğin, *eteytü'l-mekân*^e ve *âtânihî fülân*^{ün} (“Mekâna geldim.” ve “Beni oraya falan kişi getirdi.”) denilmez. İbn Kesîr [v. 120/738] kendisinden nakledilen rivayetlerin birinde kesre ile *el-mihâd* şeklinde okumuştur. Nitekim *mahidati'l-hâmil*ⁱ
 5 *mahâd*^{im} (Hamil doğum sancısı çekti.) ifadesi kullanıldığı gibi *mihâd*^{im} ifadesi de kullanılır. Bu fiil, çocuğun anne karnında hareketlenmesi anlamındadır.

[287] Hazret-i Meryem hurma ağacına, doğum esnasında kendisini saklamak ve dayanmak için sığınmıştır. Bu, çölde yeşilliği, meyvesi ve dalları olmayan kuru bir hurma ağacı idi. Mevsim kış idi. Âyetle “hurma ağacı”nın
 10 (*en-nahle*) ma'rife olarak kullanılması bunun *necm* (Süreyya yıldızı) ve *sa'ik* (yıldırım çarpmış kimse) kelimelerinde olduğu gibi, delâlet ettiği şeylerden birinde sıklıkla kullanıldığı için onun ismi gibi olan esmâ-i gâlibeden olmasından kaynaklanmış olabilir. Bu durumda sanki söz konusu çölde insanlar tarafından bilinen malum bir hurma dalı bulunmaktadır ve “hurma dalı” ifadesi kullanıldığında herkesin aklına bir başka hurma dalı değil, doğrudan o hurma dalı
 15 gelmektedir. Ya da bu ifadenin ma'rife olarak kullanılması, cins anlamı ifade etmektedir, yani hususen bu ağaç cinsi kastedilmiştir. Sanki Allah Teâlâ onu özellikle o ağaca yönlendirmiştir ki ondan loğusa kadınlar için bire bir uygun olan, onların özel yiyeceği olan taze meyve yesin. Ayrıca hurma, soğuk havaya en az
 20 dayanıklı ağaçtır, meyvesi ise (aşılarak değil) özünden kaynaklanmaktadır. İşbu özellikleriyle hurma ağacı, Hazret-i Meryem'de toplanmış olan âyetlere, yani ilâhi kanıtlara muvafık, onlara paralel olduğu için, Allah Teâlâ onun için hurma ağacını seçmiş ve onu hurma ağacına yönlendirmiştir.

[288] مَتَّ (öleydim) ifadesi, kesre ile olunduğu gibi (*müttü* şeklinde)
 25 zamme ile de okunmuştur; çünkü fiil *mâte* - *yemûtu* şeklinde geldiği gibi *mâte* - *yemâtü* şeklinde de gelir. *en-Nisy*^{ü1} hayızlının temizlik için kullanıldığı bez gibi, bir kenara atılmayı, unutulmayı hak eden şey demektir. *Zibh* kelimesine benzer, *zibh* de boğazlanan kurbanlığa verilen isimdir; *وَفَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ* (Ve büyük bir kurbanlığı fide vererek onu kurtardık. [Sâf-fât 37/107]) âyetinde bu kelime kullanılmıştır. Yunus b. Hubeyb el-Basrî'nin [v. 182/789] şöyle dediği nakledilmiştir: Araplar memleketlerinden uzak bir yere yolculuk yapacakları zaman, *unzurû ensâ'ekum* derler; asâ, bardak ve heybe gibi unutmuş olabilecekleri şeyleri kastederlerdi. Hazret-i Meryem bu ifadeyi kullanarak, önemsenmeyen, dikkat etmeye değ-
 35 meyen, genellikle unutuluveren şeyler kabilinden bir şey olmayı, böylece hak ettiği üzere unutulup bir kenara atılmış olmayı temenni etmiştir.

1 Müfessir, *nesy*^m değil, *nisy*^m kıraatini esas almaktadır. / ed.

ونظيره آتى حيث لم يستعمل إلا في الإعطاء، ولم تقل: أتيت المكان وآتانيه
فلان. قرأ ابن كثير في رواية «المَخَاضُ» بالكسر. يقال: مخضت الحامل مخاضاً
ومخاضاً، وهو تمخض الولد في بطنها.

[٢٨٧] طلبت الجذع لتستتر به وتعتمد عليه عند الولادة، وكان جذع نخلة
يابسة في الصحراء ليس لها رأس ولا ثمرة ولا خضرة، وكان الوقت شتاء،
والتعريف لا يخلو: إما أن يكون من تعريف الأسماء الغالبة كتعريف النجم
والصعق، كأن تلك الصحراء كان فيها جذع نخلة متعالم عند الناس، فإذا قيل:
جذع النخلة فهم منه ذلك دون غيره من جذوع النخل. وإما أن يكون تعريف
الجنس، أي جذع هذه الشجرة خاصة، كأن الله تعالى إنما أرشدها إلى النخلة
ليطعمها منها الرطب الذي هو حرسة النفساء الموافقة لها. ولأن النخلة أقل
شيء صبراً على البرد، وثمارها إنما هي من جُمّارها، فلموافقتها لها مع جمع
الآيات فيها اختارها لها وألجأها إليها.

[٢٨٨] قرئ «مْتُ» بالضم والكسر، يقال: مات يموت ومات يمات.
النَّسِي: ما من حقه أن يطرح وينسى، كخرقة الطامث ونحوها، كالذَّبْح، اسم
ما من شأنه أن يذبح في قوله تعالى {وَفَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ} [الصافات: ١٠٧]. وعن
يونس: العرب إذا ارتحلوا عن الدار قالوا: انظروا أنساءكم، أي الشيء اليسير
نحو العصا والقدح والشظاظ. تمت لو كانت شيئاً تافها لا يؤبه له، من شأنه
وحقه أن ينسى في العادة وقد نسي وطرح فوجد فيه النسيان الذي هو حقه،

Çünkü Allah'ın hükmünü beğenmediği için değil ama normal beşerî âdete göre utanılacak bir şey olduğu, insanlardan çok utandığı için böyle temenni etmiştir. Ya da kendisinin tertemiz ve iffetli olduğunu bildiği ve Allah tarafından seçilip son derece üstün bir ikram ve yüceltmeye nail olduğu halde insanların ona iftira atması çok ağırına gittiği için... Zira böyle bir konumda, insanın ayaklarının kaymaması çok nadir görülür. İnsanların seni övgüye lâyık olduğun, tazimi hak ettiğin bir iş konusunda kıskandıklarını, sana haset ettiklerini, cehaletlerinden dolayı seni kınadıklarını, sana öfkelenediklerini gördüğün zaman böyle bir şeyi temenni edersin. Ya da Hazret-i Meryem insanların Allah'a isyan etmelerine sebep olmaktan endişe ettiği için böyle temenni etmiştir.

[289] Yahya b. Vessâb [v. 103/721], A'meş [v. 148/765] ve Hamza [v. 156/773] bu ifadeyi fetha ile *nesy^{en}* şeklinde okumuşlardır. Ferrâ [v. 207/822] bu iki okuyuşun tıpkı *vitr - vetr, cîsr - cesr* kelimeleri gibi iki farklı lehçe olduğunu söylemiştir. Ayrıca bu kelimenin *el-haml* kelimesi gibi mastarın isim olarak kullanılmış hali olması da mümkündür. Muhammed b. Ka'b el-Kurazî [v. 118/736] ise Hemze ile *nes^{en}* şeklinde okumuştur ki bu, az ve değersiz olduğu için sahibi tarafından unutulmuş ve su ile karışmış olan süt demektir. A'meş [v. 148/765] *el-miğîra* ve *el-minhir* kelimelerinde olduğu gibi, itbâ' kuralı gereği (Mim'i Sin'e tâbi kılarak) *minsiyy^{en}* şeklinde okumuştur.

24. Altından ona şöyle seslendi: “Üzülme! Bak, ayağının altında bir dere akıtmış Rabbin.”

[290] *Men tahtehâ* (altındaki kişi)¹ Cebrâîl (a.s.)'dır; Cebrâîl'in bir ebe gibi çocuğu doğurttuğu söylenmiştir. Bu ifade ile Hazreti İsa'nın kastedildiği de söylenir. İfadeyi bu şekilde Âsım [v. 127/745; Ebû Bekr rivayetinde] ve Ebû Amr [v. 154/771] okumuştur. *Tahtehâ* ifadesinin, “altından ırmakların aktığı cennetler” [Bakara 2/25] ifadesindeki gibi, ondan aşağı bir yerde anlamında olduğu; Cebrâîl'in onun aşağı tarafında, dağın alt kısmında olduğu ve oradan ona “Üzülme!” diye bağırdığı da söylenmiştir. Nâfi [v. 169/785], Hamza [v. 156/773] Kisâî [v. 189/805] ve Hafs [v. 180/796], *min tahtihâ* (altından) şeklinde okumuşlardır.

[291] *Nâdâhâ* (ona seslendi) ifadesindeki zamir meleğe de İsa *Aleyhis-selâm*'a da râci olabilir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] “altında” ifadesindeki zamirin hurma ağacına işaret ettiğini söylediği nakledilmiştir. Alkame b. Kays [v. 62/682] *fe-hâtabehâ men tahtehâ* (Altındaki ona hitap etti.) şeklinde okumuşlardır.

1 Mufessir, مِنْ تَحْتِهَا (alt tarafından) değil, *men tahtehâ* (altındaki kişi) kıraatini esas almaktadır. / ed.

وذلك لما لحقها من فرط الحياء والتشور من الناس على حكم العادة البشرية، لا كراهة لحكم الله، أو لشدة التكليف عليها إذا بهتوها وهي عارفة ببراءة الساحة وبضد ما قرفت به، من اختصاص الله إياها بغاية الإجلال والإكرام لأنه مقام دحض قلما تثبت عليه الأقدام: أن تعرف اغتباطك بأمر عظيم وفضل باهر تستحق به المدح وتستوجب التعظيم، ثم تراه عند الناس لجهلهم به عيبًا يعاب به ويعنف بسببه، أو لخوفها على الناس أن يعصوا الله بسببها.

[٢٨٩] وقرأ ابن وثاب والأعمش وحمزة وحفص «نَسِيًا» بالفتح. قال الفراء: هما لغتان كالوتر والوتر، والجسر والجسر. ويجوز أن يكون مسمى بالمصدر. كالحمل. وقرأ محمد بن كعب القرظي «نَسَاءً» بالهمز وهو الحليب المخلوط بالماء، ينسؤه أهله لقلته ونزارته. وقرأ الأعمش «منسِيا» بالكسر على الإتيان، كالْمِغِيرَةِ والمِنْخَرِ.

٢٤- ﴿فَنَادَاهَا مِنْ تَحْتِهَا أَلَا تَحْزَنِي قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا﴾

[٢٩٠] {مَنْ تَحْتَهَا} هو جبريل عليه السلام. قيل: كان يقبل الولد كالقابلة. وقيل: هو عيسى، وهي قراءة عاصم وأبي عمرو. وقيل {تَحْتَهَا} أسفل من مكانها، كقوله {تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ} [البقرة: ٢٥] وقيل: كان أسفل منها تحت الأكمة، فصاح بها لا تحزني وقرأ نافع وحمزة والكسائي وحفص «مِنْ تَحْتِهَا»

[٢٩١] وفي نادها ضمير الملك أو عيسى. وعن قتادة: الضمير في تحتها للنخلة. وقرأ علقمة: فخاطبها من تحتها.

[292] *Seriyyn^{en}* kelimesi Peygamber (s.a.)’e sorulmuş, o da “dere” buyurmuştur. Şair Lebid şöyle demiştir:

(Erkek ve dişi merkep) derenin kıyısını ortaladılar; sonra geçti ikisi de suyun içinde kamışlık bir yerden; kendilerine yol açılmış vaziyette

- 5 Kelimenin üstünlük anlamındaki *serv*den türediği ve maksadın İsa *Aleyhisselâm* olduğu da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî’nin, “Vallahi, İsa Aleyhisselâm üstün bir kul idi.” dediği nakledilmiştir.

[293] **Şayet** “Hazret-i Meryem’in üzüntüsü yiyecek ve içecek yokluğundan kaynaklanmıyordu ki altından akan bir dere ve taze meyve ile teselli bulsun!” **dersen şöyle derim:** Bunlar salt yiyecek ve içecek oldukları için değil, insanlara Hazret-i Meryem’in her türlü şaibeden uzak, masum, iffetli bir kişi olduğunu, kendisinde insanların bildiği, tanıdığı, aşına olduğu şeylerin dışında birtakım ilâhî ve olağanüstü haller bulunduğunu gösterecek birer mucize oldukları için onu teselli etmiş, böylece kocasız çocuk doğurmasının kendisinden kaynaklanan bir kötü davranış olmadığını insanlar tarafından anlaşılması sağlanmıştır.

25. “Şu hurmanın dalını kendine doğru silkele de üstüne taze hurma döksün (ağaç).”

26. “Ye-iç, gözün aydın olsun. Herhangi bir insan görecektir olursan, ‘Ben Rahman’a oruç adadım,bugün hiçbir insanla konuşmayacağım!’ de.”

[294] (“Döksün” mealindeki) تساقط fiilinde dokuz okuyuş söz konusudur:

- Tâ’nın (Sin’e) idğamı ile *tessâkat* (dökülsün)
- İki Tâ’nın da açıkça telaffuzu ile *tetesâkat* (dökülsün)
- 25 • İkinci Tâ’nın atılmasıyla *tesâkat* (dökülsün)
- Yâ ile ve Tâ’nın idğamı ile *yessâkat* (dökülsün) şeklinde okunduğu gibi
- *Tûsâkât* (döksün), *tûskât* (düşürsün), *yuskât* (düşürsün), *teskut* (düşsün), *yeskut* (düşsün) şeklinde de okunmuştur.

Tâ’lı okuyuşlarda Tâ, hurma ağacına (نخلة); Yâ’lı okuyuşlarda Yâ gövdeye (جذع) işaret eder (malum, ilki müennes, ikincisi müzekkerdir).

[٢٩٢] سئل النبي ﷺ عن السري فقال: «هُوَ الْجَدُولُ» قال لبيد:

فَتَوَسَّطًا عُرْضَ السَّرِيِّ فَصَدَّعَا * مَسْجُورَةً مُتَجَاوِرًا قَلَامُهَا

وقيل: هو من السرو، والمراد عيسى. وعن الحسن: كان والله عبداً سرياً.

[٢٩٣] فإن قلت: ما كان حزنها لفقد الطعام والشراب حتى تسلى بالسري

والرطب؟ قلت: لم تقع التسلية بهما من حيث أنهما طعام وشراب، ولكن من حيث

أنهما معجزتان تريان الناس أنها من أهل العصمة والبعد من الريّة، وأن مثلها مما

قرفوها به بمعزل، وأن لها أموراً إلهية خارجة عن العادات خارقة لما ألفوا واعتادوا،

حتى يتبين لهم أنّ ولادها من غير فحل ليس ببدع من شأنها.

٢٥- «وَهَزِي إِلَيْكَ بِجَذَعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَيِّيًا»

٢٦- «فُكِّلِي وَأَشْرِبِي وَقَرِّي عَيْنًا فَإِمَّا تَرِينِ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ

لِلرَّحْمَنِ صَوْمًا فَلَنْ أَكَلِمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًا»

[٢٩٤] {تساقط} فيه تسع قراآت:

«تساقط» بإدغام التاء،

و«تساقط» بإظهار التائين،

و«تساقط» بطرح الثانية،

و«يساقط» بالياء وإدغام التاء،

و«تساقط» و«تسقط» و«يسقط»، و«تسقط»، و«يسقط»؛ التاء للنخلة، والياء

للجذع.

[295] *Rutab^{en}* (taze) kelimesi ise kıraatine göre¹ ya temyizdir ya da mef'uldür. Müberred'in [v. 286/900] bu kelimenin, (taze hurma silkele anlamında) هَزِي ile mansüb olduğunu söylediği nakledilmiştir ki onun dediği gibi değildir. بِجَذْعِ النَّحْلَةِ (hurma dalını) ifadesindeki Bâ, ya وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ (Bakara 2/195) âyetinde olduğu gibi tekit için getirilmiş bir sıladır² ya da "Ağacı silkeleme işini bu dalla yap!" anlamındadır. [Fi'nin zait olarak kullanıldığı] şu ifadede de benzer bir kullanım vardır:

Keskin kılıcım, baldırlarını kanatır hayvanın

[296] Dediklerine göre loğusa kadınlara hurma yedirmek ve yeni doğan çocuğun damağına hurma sürmek o zamandan beri âdet olmuştur. Bu hurmanın *acve* hurması olduğu da söylenmiştir. "Loğusa kadın için hurmadan, hasta için de baldan iyisi yoktur." denilmiştir. "Eğer çocuğun doğumu zor oluyorsa, o zaman kadın için taze hurmadan daha iyisi yoktur." da denilmiştir. Talha b. Süleyman'ın (جَيْثًا kelimesini) 'devamındaki harfin harekesine uydurma' kuralı gereği, Cim'in kesresi ile *ciniyy^{en}* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Anlam şöyledir: Sana ayağının altından akan dere ve taze meyvede iki fayda birlikte sağlanmıştır: Birincisi, yeme - içme, ikincisi ise mucize oldukları için gönlünün teselli bulmasıdır. "Ye - iç, gözün aydın olsun!" ifadesinin mânası da budur. Yani, gönlünü ferah tut, kederlenme, seni hüzne gark eden şeyleri bırak.

[297] وَفَرِي kelimesi Necd lehçesine göre kesre ile *ve kırri* de okunmuştur. İbn'ür-Rûmî, Ebû Amr'dan [v. 154/771] Hemze ile *fe-immâ terainne* okuyuşunu nakletmiştir ki bu, Hemze ile lîn harflerinin birbirine dönüşme konusundaki yakınlıkları sebebiyle, *lebbetü bi'l-hacci* (Hacda telbiye getirdim.) ve *hallëtü's-sevika* (Buğday ezmesini tatlıyla karıştırdım.) şeklinde telaffuz eden kimselerin lehçesidir.

[298] "Oruç" yani sessizlik orucu. Nitekim İbn Mes'ûd mushafında bu ifade *samt^{en}* (sessizlik orucu) şeklindedir. Enes b. Mâlik'ten de benzer bir okuyuş nakledilmiştir. *Samt^{en}* kelimesinin "oruç" anlamına geldiği, ancak İsrail oğullarının oruç tutarlarken konuşmadıkları da söylenmiştir. Peygamber (s.a.) ise konuşmama orucunu yasaklamıştır [*Ebû Dâvûd*, "Veşâyâ", 9. Benzer lafızlarla],

1 رُطْبًا (taze hurma) kelimesi, "döksün / düşürsün" mealindeki kıraatlerde mef'ûl, "dökülsün / düşsün" mealindeki kıraatlerde dökülen hurma zaten ifade edildiği için, "taptaze olarak" şeklinde onun temyizi olmaktadır. / ed.

2 "Kendi ellerinizle kendinizi helâke götürmeyin" mealindeki ifade, nasıl "ellerinizi yani kendi canınızı tehlikeye atmayın" demekse, burada da Bâ, mânayı pekiştirmek için gelmiş zait bir harftir. Ve ayet, "hurma dalıyla ağaçtan hurma silkele" demek değil, yoksa "hurma ağacını silkele" anlamındadır (ilk görüş). / ed.

[٢٩٥] و{رطبًا} تمييز أو مفعول على حسب القراءة. وعن المبرد: جواز انتصابه ب {هزّي} وليس بذاك. والباء في {يَجْذَعُ التُّخْلَةَ} صلة للتأكيد، كقوله تعالى {وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ} [البقرة: ١٩٥] أو على معنى: افعللي الهزّ به، كقوله:

يَجْرَحُ فِي عَرَاقِيبِهَا نَضْلِي ❁

[٢٩٦] قالوا: التمر للنفساء عادة من ذلك الوقت، وكذلك التحنيك، وقالوا: كان من العجوة. وقيل: ما للنفساء خير من الرطب، ولا للمريض خير من العسل، وقيل: إذا عسر ولادها لم يكن لها خير من الرطب. عن طلحة بن سليمان {جَنِيًّا} بكسر الجيم للإتباع، أي جمعنا لك في السريّ والرطب فائدتين، إحداهما: الأكل والشرب، والثانية سلوة الصدر؛ لكونهما معجزتين. وهو معنى قوله {فَكُلِّي واشربي وَقَرِّي عَيْنًا} أي وطيبني نفسًا ولا تغتمي وارفضي عنك ما أحزنك وأهملك.

[٢٩٧] وقرئ «وقري» بالكسر لغة نجد. {فَإِمَّا تَرَيْنَ} بالهمز ابن الرومي عن أبي عمرو. وهذا من لغة من يقول: لبأت بالحج، وحلأت السوق، وذلك لتآخ بين الهمزة وحرف اللين في الإبدال.

[٢٩٨] {صَوْمًا} صمًّا. وفي مصحف عبد الله: صمًّا. وعن أنس بن مالك مثله. وقيل: صيامًا، إلا أنهم كانوا لا يتكلمون في صيامهم، وقد نهى رسول الله ﷺ عن صوم الصمت،

- çünkü bu oruç onun ümmetinde neshedilmiştir. Allah Teâlâ Hazret-i Meryem'e, kendisini suçlayan kimselerle konuşmaya girişmemesi için, sessizlik orucu tutmasını emretmiştir. Bunun iki mânası vardır. İlkine göre İsa *Aleyhisselâm* onu temize çıkarma konusunda yeterli konuşmayı yapacak, onun konuşmasına gerek bırakmayacaktır. İkincisine göre ise sebep, beyinsiz kimselerle tartışmaya girmenin hoş olmamasıdır. Burada, beyinsiz kimseler karşısında susmanın vacip olduğuna delil vardır. İnsanların en zelil olanı, kendisi ile aynı seviyeye düşmüş bir rakip bulamayan beyinsiz kişidir. Söylendiğine göre Hazret-i Meryem onlara, sessizlik orucu tuttuğunu işaretle bildirmiştir.
- Ona bunu bildirmek için konuşma izni verildiği de söylenmiştir.

[299] “Hiçbir insanla...” Yani insanlarla konuşmayacağım, ama meleklerle konuşurum.

27. Derken, onu alıp kavmine getirdi. Dediler ki: “Meryem! Sen gerçekten utanılacak bir şey yapmışsın!”

- 28. “Ey Hârûn’un kız kardeşi! Senin baban kötü biri değildi, annen de azgın değildi?!”**

- [300] “Utanılacak bir şey” ifadesinki *feriyy* kelimesi *feryu’l-cild* (deriyi kesmek) anlamındaki fiilden türemiş olup şaşılacak iş anlamındadır. “Ey Hârûn’un kız kardeşi!” Hazret-i Meryem’in baba-bir kardeşiydi, İsrail oğullarının en gözde kimselerinden biri idi. Bu Hârûn isminin, Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın kardeşi olan Hârûn *Aleyhisselâm*’a işaret ettiği de söylenmiştir. Peygamber (s.a.)’in, “Onlar bu ifade ile Hârûn Peygamber’i kastediyorlardı.” dediği nakledilmiştir. Hazret-i Meryem Hârûn Peygamber’in soyundan gelmekte olup, aralarında bin seneden fazla zaman vardır. Süddî’den [v. 127/745]
- “Hazret-i Meryem Hârûn Peygamber’in evlatlarındandır.” görüşü nakledilmiştir. “Ey Hârûn’un kız kardeşi!” denilmesi, “Sen ey Hemedanlı!” anlamında *yâ ehâ hemedân* demek gibidir. Hârûn’un, Hazret-i Meryem zamanında yaşayan salih veya kötü bir kişi olduğu, bu yüzden Hazret-i Meryem’i ona benzettikleri de söylenmiştir. Yani “Bizim gözümüzde onun gibi salih bir insan idin.” demek istemişler ya da böyle diyerek onu kınamak istemişlerdir. Anlatıldığına göre salih olan Hârûn’un cenazesine bu zatın adının bereketinden yararlanmak için her birine *Hârûn* ismi verilmiş olan kırk bin kişi katılmıştı. İşte bu Hârûn’u kastederek “Biz seni ona benzetirdik.” demişlerdir. Amr b. Lecc’ et-Teymî *mâ kâne ebâki’imru’u sev^{3m}* (O kötü adam senin baban değildi.) şeklinde okumuştur.

لأنه نسخ في أمته، أمرها الله بأن تنذر الصوم لثلاث تشرع مع البشر المتهمين لها في الكلام لمعنيين؛ أحدهما أن عيسى صلوات الله عليه يكفيها الكلام بما يرى به ساحتها. والثاني: كراهة مجادلة السفهاء ومناقلتهم. وفيه أن السكوت عن السفیه واجب. ومن أذل الناس سفيه لم يجد مسافهاً. قيل: أخبرتهم بأنها نذرت الصوم بالإشارة. وقيل: سوغ لها ذلك بالنطق.

[٢٩٩] {إِنْسِيًّا} أي أكلم الملائكة دون الإنس.

٢٧- ﴿فَاتَتْ بِهِ قَوْمَهَا تَحْمِلُهُ قَالُوا يَا مَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْئًا فَرِيًّا﴾

٢٨- ﴿يَا أُخْتَ هَارُونَ مَا كَانَ أَبُوكَ امْرَأَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ أُمُّكَ بَغِيًّا﴾

[٣٠٠] {الْفَرِي: البديع، وهو من فري الجلد. {يَا أُخْتَ هَارُونَ} كان أباها

١٠ من أبيها من أمثل بني إسرائيل. وقيل: هو أخو موسى صلوات الله عليهما.

وعن النبي ﷺ: ” إِنَّمَا عَنَّا هَارُونَ النَّبِيَّ ” وكانت من أعقابها في طبقة الإخوة،

بينها وبينه ألف سنة وأكثر. وعن السدي: كانت من أولاده. وإنما قيل: يا أخت

هارون، كما يقال: يا أخا همدان، أي يا واحداً منهم. وقيل: رجل صالح أو

طالح في زمانها، شبهوها به، أي كنت عندنا مثله في الصلاح، أو شتموها به،

١٥ ولم ترد إخوة النسب. ذكر أن هارون الصالح تبع جنازته أربعون ألفاً كلهم

يسمى هارون تبركا به وباسمه، فقالوا: كنا نشبهك بهارون هذا، وقرأ عمر بن

لجأ التيمي «ما كان أباك امرؤ سوء».

[301] Söylendiğine göre marangoz Yusuf Hazret-i Meryem ve oğlunu bir mağaraya götürmüş, orada kırk gün kalmışlar. Hazret-i Meryem lohusalık dönemini bitirince çocuğunu taşıyarak gelmiş. Yolda İsa *Aleyhisselâm* konuşmuş ve “Ah benim anacığım! Müjdelersun sana! Ben Allah’ın kuluyum, Mesih’im.” demiş. Onu kavmine getirdiğinde, ailesi çok salih insanlar olduğu için, kavmi ağlamaya başlamış ve böyle söylemişlerdir. Onu recm etmeye kalktıkları, fakat İsa *Aleyhisselâm* konuşunca onu rahat bıraktıkları da söylenmiştir.

29. Bunun üzerine, ona işaret etti. “Beşikteki bir sabî ile nasıl konuşalım?!” dediler.

[302] “Ona işaret etti” yani konuşursanız size cevap verecek olan odur demek istedi. Söylendiğine göre İsa *Aleyhisselâm*’ın konuşmasını isteyen kişi, Zekeriya *Aleyhisselâm* imiş. Süddî’den [v. 127/745] nakledildiğine göre Hazret-i Meryem İsa’ya işaret ettiği zaman kendisine kızmışlar ve “Bizimle böyle alay etmesi, zina etmesinden daha çok ağırımıza gitti!” demişler. Rivayete göre o esnada İsa *Aleyhisselâm* süt emiyormuş, bu sözleri işitince emmeyi bırakıp onlara dönmüş, sol tarafına yaslanmış ve işaret parmağı ile işaret ederek konuşmuş. Söylendiğine göre İsa *Aleyhisselâm*, onlarla konuştuktan sonra çocukların normal olarak konuştuğu yaşa gelinceye kadar bir daha konuşmamıştır.

[303] كَان cümleinin içeriğinin geçmiş zamanda söz konusu olduğunu, fakat bu geçmiş zamanın yakınlığının veya uzaklığının müphem olduğunu ifade etmek için kullanılır. Ancak burada özellikle yakın geçmiş zaman anlamında kullanılmıştır, zira sözün akışı buna delâlet etmektedir. Çünkü bu sözü, şaşkınlık ifade etmek üzere söylemişlerdir. Bir diğer yorum da şudur: نَكَلِم (konuşalım) ifadesi, geçmiş zamanın aktarımıdır, yani geçmiş dönemde, insanların beşikteki bir çocukla konuşması İsa’dan evvel alışıldık bir şey olmuş mudur ki biz de bu çocukla konuşalım?!

30. (İsa Mesih) dedi ki: “Şüphesiz ben Allah’ın kuluyum. Bana kitap verdi ve beni peygamber yaptı.”

31. “Nerede olursam olayım beni mübarek kıldı ve yaşadığım müddetçe (namazlı niyazlı) gerçek bir dindar olmamı ve benliğimi arındırmak için vermemi emretti.”

32. “Anneme iyi davranan (bir evlât kıldı), bedbaht bir zorba kılmadı.”

33. “Selâm olsun bana; doğduğum günde, öleceğim günde ve diriltileceğim günde!”

[٣٠١] وقيل: احتمل يوسف النجار مريم وابنها إلى غار، فلبثوا فيه أربعين يوماً حتى تعلت من نفاسها، ثم جاءت تحمله فكلّمها عيسى في الطريق فقال: يا أمّاه، أبشري فإنني عبد الله ومسيحه، فلما دخلت به على قومها وهم أهل بيت صالحون تباكوا وقالوا ذلك. وقيل: هموا برجمها حتى تكلم عيسى عليه السلام، فتركوها. ٥

٢٩- ﴿فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا﴾

[٣٠٢] {فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ} أي هو الذي يجيبكم إذا ناطقتموه. وقيل: كان المستنطق لعيسى زكريا عليه السلام. وعن السدي: لما أشارت إليه غضبوا وقالوا: لسخريتها بنا أشدّ علينا من زناها. وروي أنه كان يرضع، فلما سمع ذلك ترك الرضاع وأقبل عليهم بوجهه، واتكأ على يساره وأشار بسبابته. وقيل: كلمهم بذلك، ثم لم يتكلم حتى بلغ مبلغاً يتكلم فيه الصبيان. ١٠

[٣٠٣] {كَانَ} لإيقاع مضمون الجملة في زمان ماض مبهم يصلح لقريبه وبعيده، وهو ههنا لقريبه خاصة، والدال عليه مبنى الكلام، وأنه مسوق للتعجب. ووجه آخر: أن يكون {نُكَلِّمُ} حكاية حال ماضية، أي كيف عهد قبل عيسى أن يكلم الناس صبيّاً في المهد فيما سلف من الزمان حتى نكلّم هذا. ١٥

٣٠- ﴿قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا﴾

٣١- ﴿وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا أَيْنَ مَا كُنْتُ وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا﴾

٣٢- ﴿وَبَرًّا بِوَالِدَتِي وَلَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا﴾

٣٣- ﴿وَالسَّلَامُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَيَوْمَ أَمُوتُ وَيَوْمَ أُبْعَثُ حَيًّا﴾

[304] Allah Teâlâ Hıristiyanların sözlerine reddiye babında ona önce, “Allah’ın kulu” olduğunu söyletmiştir. “Kitap”tan maksat İncil’dir. İsa *Aleyhisselâm*’ın o yaşta peygamber olup olmadığı konusunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre peygamberlik ona çocukluk döneminde verilmiş, Allah o

5 dönemde onun aklını kemale erdirmiş ve çocuk iken onu peygamber olarak görevlendirmiştir. Âyetin zahirinden anlaşılan budur. Bir diğer görüşe göre mânası, “Bu Allah Teâlâ’nın takdirinde böyledir.” şeklindedir. Ya da gelecekte kesin olarak gerçekleşecek olan şey, sanki olup bitmiş gibi ifade edilmiştir.

10 [305] “Nerede olursam olayım beni mübarek kıldı.” Peygamber (s.a.)’in “Nerede olursam olayım beni faydalı kıldı.” şeklinde tefsir ettiği nakledilmiştir. Bir görüşe göre bu ifade “Hayrı öğreten bir muallim kıldı.” anlamındadır.

[306] Ebû Nehîk’ten *ve birr^{an}* şeklinde bir okuyuş nakledilmiştir. İyilik konusunda çok ileri bir noktada olduğu için kendisini bizzat “iyilik” olarak

15 ifade etmiştir ya da bu ifadeyi “Bana tavsiye etti, beni mükellef kıldı” anlamında bir fiil ile nasbetmiştir. Çünkü “Bana namazı tavsiye etti.” ifadesi ile “Beni namazla mükellef kıldı.” ifadesi aynıdır.

[307] “Selâm olsun bana” denildiğine göre burada *selâmın* başına Lâm-ı tarif getirilmesinin sebebi, öncesinde *selâm* ifadesinin zikredilmiş olması, dolayısıyla biliniyor olmasıdır. Nitekim *câenâ racûlⁱⁿ fe-kâne min fi’li’r-raculi kezâ* (Bize bir adam geldi, adamın davranışlarından biri şu idi.) dersin [yani ikinci

20 kullanımda *racul* ma’rifeleşir]. Buna göre mâna, “Üç yerde Yahya’ya iletilmiş olan o selâm, bana da olsun!” şeklindedir. Şurası doğrudur ki *selâmın* ma’rife oluşu, Meryem *Aleyhisselâm*’ı itham eden ve her ikisine de düşman olan Yahudilere

25 yönelik bir lânete gönderme yapmaktadır. Şöyle ki, buradaki Lâm-ı tarif cins mânası ifade eder, dolayısıyla İsa *Aleyhisselâm* “Selâm denen şey cins olarak bana mahsustur.” demiş olunca “Bunun zıttı ise sizedir.” anlamını gönderme olarak ifade etmiş olmaktadır. Bunun benzeri “Selâm olsun doğru yolu izleyenlere!” [TâHâ 20/47] ifadesinde söz konusudur ki burada, “Azap ise yalanlayan ve yüz

30 çevirenedir.” mânası vardır. Âyetin bağlamı, birbirini yadırgama ve inatlaşma durumudur, dolayısıyla burada böyle bir göndermenin yapılmasının beklenebileceği bir durum vardır.

34. İşte Meryemoğlu İsa!.. Hakkında şüpheye düştükleri gerçek söze göre...

[٣٠٤] أنطقه الله أولاً بأنه عبد الله ردًا لقول النصارى و{الْكِتَابَ} هو الإنجيل. واختلفوا في نبوته، فقيل: أعطيها في طفوليته: أكمل الله عقله، واستنبأه طفلًا نظرًا في ظاهر الآية. وقيل: معناه إن ذلك سبق في قضائه. أو جعل الآتي لا محالة كأنه قد وجد.

٥ [٣٠٥] {وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا أَيْنَ مَا كُنْتُ} عن رسول الله ﷺ: «نَفَاعًا حَيْثُ كُنْتُ» وقيل: معلمًا للخير.

[٣٠٦] وقرئ «وَبِرًّا»، عن أبي نهيك، جعل ذاته برا لفرط بره. أو نصبه بفعل في معنى أوصاني وهو كلفني؛ لأن أوصاني بالصلاة وكلفنيها واحد.

[٣٠٧] {وَالسَّلَامُ عَلَيَّ} قيل: أدخل لام التعريف لتعرفه بالذكر قبله، كقولك: جاءنا رجل، فكان من فعل الرجل كذا، والمعنى: ذلك السلام الموجه إلى يحيى في المواطن الثلاثة موجه إليّ. والصحيح أن يكون هذا التعريف تعريضًا باللعنة على متهمي مريم عليها السلام، وأعدائهما من اليهود. وتحقيقه أن اللام للجنس، فإذا قال: وكنس السلام عليّ خاصة فقد عرض بأن ضده عليكم. ونظيره قوله تعالى {وَالسَّلَامُ عَلَيَّ مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى} [طه: ٤٧] يعني أن العذاب على من كذب وتولى، وكان المقام مقام منكرة وعناد، فهو مئة لنحو هذا من التعريض.

٣٤- ﴿ذَلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ﴾

[308] Âsım [v. 127/745] ve İbn Âmir [v. 118/736] nasp ile قَوْلَ الْحَقِّ şeklinde okumuşlardır. İbn Mes'ûd'un *kâlül-hakk*ⁱ ve *kâlüllâh*ⁱ şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî'den de Kâf'ın zammesi ile *külü'l-hakk*ⁱ şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Aynı durum En'âm sûresindeki قَوْلُهُ الْحَقُّ [En'âm 6/73] ifadesi için de söz konusudur. *Kavl*, *kâl* ve *kûl* kelimeleri tıpkı *rehb*, *reheb* ve *ruh*^b gibi aynı mânadadır. Bu ifadenin merfû' olması ise, haberin ardından gelen ikinci bir haber olmasından veya bedel olmasından ya da hafzedilmiş bir mübtedanın haberi olmasından kaynaklanmaktadır. Mansûb olması ise bu ifade "Allah'ın kelimesi" anlamında tefsir edildiğinde, övgü fiili olmasından, "sabit ve doğru söz" anlamında tefsir edildiğinde ise cümlenin anlamını tekit eden mastar olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim *huve 'abdullâhi hakk^m vel-hakk^a le'l-bâtıl* (O gerçekten Allah'ın kuludur, yalan değil, gerçekten öyledir.) dersin. İsa *Aleyhisselâm*'a *kelimetu'llâh* (Allah'ın kelimesi) ve *kavlül-hakk* (Hakk'ın sözü) denilmiş olmasının sebebi, onun arada bir baba vasıtası olmaksızın sadece Allah'ın "ol" kelimesi ile doğmuş olmasıdır ki bu isimlendirmede sonucun sebep ile isimlendirilmesi söz konusudur; tıpkı yeşil bitki örtüsünün [gökyüzünden yağan yağmur ile yeşerdiği için] "gökyüzü" olarak, [bitkisel ve hayvanî] yağın çise olarak isimlendirilmesinde olduğu gibi. Yine, *kavlül-hakk* ifadesi ile İsa *Aleyhisselâm* kastediliyorsa, o zaman *hakk* kelimesi Allah Teâlâ'nın ismi de olabilir, sebat ve doğruluk anlamında da olabilir. Nitekim devamında gelen الَّذِينَ فِيهِ يَمْتَرُونَ (Hakkında şüpheye düştükleri) ifadesi bunu desteklemektedir, yani onun durumu *haktır*, kesindir, ama onlar bu konuda şüphe içindedirler. يَمْتَرُونَ "şüphe ediyorlar" anlamında olup *el-miryetü*, *şek*/*şüphe* demektir. Ya da *yetemâravne* (tartışıyorlar) anlamındadır. Zira Yahudiler onun için "sihirbaz, yalancı" demişler, Hristiyanlar ise "Allah'ın oğlu, üçün üçüncüsü" demişlerdir. Hazret-i Ali *Radıyallâhu Anh*, hitap ifadesi olarak *temterüne* şeklinde okumuştur. Übeyy b. Ka'b'dan da *kavlül-hakk*ⁱ 'l-llezî *kâne'n-nâsü fi-hi yemterün* (İnsanların hakkında şüphelendikleri hak söz) şeklinde nakledilmiştir.

35. Çocuk edinmek Allah için olacak şey değildir. Hâşa! O, bir işe hükmettiği zaman, ona sadece "Ol!" der, anında olmaya başlar.

[309] Allah Teâlâ, çocuk sahibi olduğuna dair iddiaları reddederek, böyle bir şeyin aklen tasavvur edilemeyeceğini, imkânsız olduğunu, ilâhî zatın kendisinden bir evlâdın meydana geldiği zatlar gibi olmasının düşünülemediğini ifade ederek Hristiyanları yalanlamış ve onları susturmuş, daha sonra da hangi cinsten olursa olsun istediği her şeyi bir "ol" sözü ile vücuda getiren zatın, evlat doğuran canlılara benzer olmaktan münezzeh olduğunu ifade etmek suretiyle, Hristiyanların iddia ettiği şeyin imkânsız olduğunu beyan etmiştir.

[٣٠٨] قرأ عاصم وابن عامر {قَوْلَ الْحَقِّ} بالنصب. وعن ابن مسعود «قال الحق»، و«قال الله». وعن الحسن: «قَوْلُ الْحَقِّ»، بضم القاف، وكذلك في الأنعام {قَوْلُهُ الْحَقُّ} [الأنعام: ٧٣] والقَوْل والقَال والقَوْل بمعنى واحد، كالرَّهْبِ والرَّهَبِ والرَّهْبِ. وارتفاعه على أنه خبر بعد خبر، أو بدل، أو خبر مبتدأ محذوف. وأما انتصابه فعلى المدح إن فسر بكلمة الله، وعلى أنه مصدر مؤكد لمضمون الجملة ٥ إن أريد قول الثبات والصدق، كقولك: هو عبد الله حقًا، والحق لا الباطل، وإنما قيل لعيسى «كلمة الله» و«قول الحق» لأنه لم يولد إلا بكلمة الله وحدها، وهي قوله «كن» من غير واسطة أب، تسمية للمسبب باسم السبب، كما سمي العشب بالسماء، والشحم بالندا. ويحتمل إذا أريد بقول الحق [عيسى، أن يكون الحق] اسم الله عز وجل، وأن يكون بمعنى الثبات والصدق، ويعضده قوله {الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ}، ١٠ أي أمره حق يقين وهم فيه شاكون. {يَمْتَرُونَ} يشكون، والمرية: الشك. أو يتمارون: يتلاحون؛ قالت اليهود: ساحر كذاب، وقالت النصارى: ابن الله وثالث ثلاثة. وقرأ علي بن أبي طالب عليه السلام: «تمترون»، على الخطاب. وعن أبي بن كعب: «قول الحق الذي كان الناس فيه يمترون».

٣٥- ﴿مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ سُبْحَانَهُ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾ ١٥

[٣٠٩] كذب النصارى وبكتهم بالدلالة على انتفاء الولد عنه، وأنه مما لا يتأتى ولا يتصور في العقول وليس بمقدور عليه، إذ من المحال غير المستقيم أن تكون ذاته كذات من ينشأ منه الولد، ثم يبين إحالة ذلك بأن من إذا أراد شيئاً من الأجناس ٢٠ كلها أوجده ب (كن)، كان منزلها من شبه الحيوان الوالد.

[310] *Kavl* (söylemek) ifadesi mecaz olup, “O’nun bir şeyi irade etmesinin ardından o şey derhal ve hiç beklemezsizin, kaçınılmaz olarak var olur.” anlamındadır. Burada bu durum, emrine mutlak olarak itaat edilen bir âmirin, emirlere bağlı kalan bir memura yöneltilmiş olan emrine benzetilmiştir.

5 **36. (Hâsılı İsa:) “Şüphesiz, benim Rabbim de sizin Rabbiniz de Allah’tır. O halde, yalnızca O’na kulluk edin, dosdoğru yol budur.” (demiştir.)**

[311] Medine kıraat imamları ve Ebû Amr [v. 154/771] *inne*yi fetha ile (*enne*) okumuşlardır ki anlam, “Allah benim ve sizin rabbiniz olduğu için ona kulluk edin.” şeklindedir. Tıpkı **وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا** (“Ayrıca, mescitler Allah’a aittir. Öyleyse, Allah’la beraber hiç kimseye dua etmeyin.” [Cin 72/18]) ifadesi gibidir. Dörtlü¹ ve Ebû ‘Ubeyd [v. 224/828] ise cümle başı olduğu için kesre ile (*inne*) okumuşlardır. Übeyy b. Ka’b mushafında Vav’sız *inne’llâhe* ve *bi-enne’llâhe* şeklinde yer alır ki *bi-enne’llâhe* kıraatinde anlam, “İşte bu sebeple ona kulluk edin.” şeklindedir.

37. Ama hizipler kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüşlerdir... O muazzam günü bütün dehşetiyle gördüklerinde vay hâline nankörce inkâr edenlerin!

[312] “Hizipler” yani Yahudi ve Hristiyanlar. Bu görüş Kelbî’den [v. 146/763] nakledilmiştir. Sadece Hristiyanların kastedildiği de söylenmiştir, zira onlar Nastûrîler, Ya’kûbîler ve Melkânîler olarak üç hizbe bölünmüşlerdi. Hasan-ı Basrî’den nakledildiğine göre bunlar, İsa kıssası kendilerine anlatıldığında bu konuda ihtilâfa düşerek insanlar arasında peygamberlere karşı hiziipleşen kimselerdir.

25 [313] “O muazzam günü bütün dehşetiyle gördüklerinde” Yani;

- Kıyamet günü hesap ve cezanın dehşetini gördüklerinde
- Şahitlerin bulunduğu yerde ki durdurulup hesaba çekilecekleri yerdir
- Şahitlerin şahitlik vakti geldiğinde
- Bizzat gün, aleyhlerine şahitlik ettiğinde ve melekler, peygamberler ve kendi dilleri, el ve ayakları kâfirliklerine ve kötü amellerine şahitlik ettiğinde
- Şahitlik yerinde veya şahitlik vaktinde.

Bu ifadenin, İsa *Aleyhisselâm* ve annesi hakkında söyledikleri (yakşıksız sözler) ve ettikleri (yalan) şahitlik anlamında olduğu da söylenmiştir.

1 Âsım [v. 127/745], A’mes [v. 148/765], Hamza [v. 156/773] ve Kisâi [v. 189/805].

[٣١٠] والقول ههنا مجاز، ومعناه: أنَّ إرادته للشيء يتبعها كونه لا محالة من غير توقف، فشبه ذلك بأمر الأمر المطاع إذا ورد على المأمور الممثلة.

٣٦- ﴿وَإِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ﴾

[٣١١] قرأ المدنيون وأبو عمرو بفتح إن ومعناه: ولأنه ربي وربكم فاعبدوه، كقوله {وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا} [الجن: ١٨] والإستار وأبو عبيد بالكسر على الابتداء. وفي حرف أبيي «إن الله»، بالكسر بغير واو، و«بأن الله»، أي بسبب ذلك فاعبدوه.

٣٧- ﴿فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ مَّشْهَدِ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

[٣١٢] {الْأَحْزَابُ} اليهود والنصارى عن الكلبي. وقيل النصارى لتحزبهم ثلاث فرق: نسطورية ويعقوبية وملكانية. وعن الحسن: الذين تحزبوا على الأنبياء لما قص عليهم قصة عيسى اختلفوا فيه من بين الناس.

[٣١٣] {مِنْ مَّشْهَدِ يَوْمٍ عَظِيمٍ} أي

- من شهودهم هول الحساب والجزاء في يوم القيامة،

- أو من مكان الشهود فيه، وهو الموقف،

- أو من وقت الشهود،

- أو من شهادة ذلك اليوم عليهم، وأن تشهد عليهم الملائكة

والأنبياء وألستهم وأيديهم وأرجلهم بالكفر وسوء الأعمال.

- أو من مكان الشهادة أو وقتها.

وقيل: هو ما قالوه وشهدوا به في عيسى وأمه.

38. Bize geldikleri gün ne enteresan işitecekler, ne enteresan görecekler! Ama bugün apaçık bir sapma içindeler zalimler!

39. Bunları o ‘için için yanma günü’ne karşı uyar; hani, gaflet içinde iman etmezlerken iş(leri) bitirilmiş olacak ya...

5 **40. (O gün) bütün yeryüzüne ve üzerindeki kişilere Biz mirasçı olacağız; Bize döndürülecekler.**

[314] أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ ifadeleri, “Ne enteresan işitecekler, ne enteresan görecekler” anlamında olmakla birlikte] Allah Teâlâ hayret etmekle nitelendirilmez. Maksat, dünyada sağır ve kör kesilmişken o gün çok iyi işitecek ve çok iyi görececek olmalarının hayretâmiz olduğunu ifade etmektir. O gün hiç hoşlarına gitmeyecek, kalplerini sıkıştıracak şeyler işitip görececek oldukları belirtilerek tehdit edildikleri de söylenmiştir.

[315] “Onlar” yerine “zalimler” buyrulması, bunların *zulmünden*¹ daha ağır bir zulüm olmadığını ifade etmektedir. Zira kendilerine fayda sağlayacağı sırada kulak verme ve bakıp inceleme konusunda gaflete düşmüşlerdir. “Apaçık sapma”dan maksat, dinleme ve bakma konusundaki gaflettir. “İş bitirilmiş olacak” yani hesap bitecek, cennetlikler cennete, cehennemlikler cehenneme sevk edilecekler. Bu, yani “işin bitirilmesi” Peygamber (s.a.)’e sorulduğunda, “Ölüm *koçu* iki grubun (cennetlik ve cehennemliklerin) gözleri önünde boğazlandığında”² [Tirmizî, “Tefsir”, 20] buyurduğu nakledilmiştir.

[316] إِذْ (hani) ifadesi يَوْمَ الْحَسْرَةِ (için için yanma günü) ifadesinden bedeldir ya da *hasret* ifadesi ile mansübdür. “Gaflet içinde” ifadesi de “apaçık bir sapma” ifadesi ile ilişkilidir. Bu görüş Hasan-ı Basrî’den nakledilmiştir. “Onları uyar” ifadesi ara cümledir. Ya da “gaflet içinde” ifadesi “onları uyar” ifadesi ile ilişkilidir ve anlam, “Onları bu hal üzere iken, gaflet içinde iman etmezlerken uyar.” şeklindedir. [(O gün) bütün yeryüzüne ve üzerindeki kişilere Biz mirasçı olacağız.” ifadesi,] onları öldürüp beldelerini harap etmesi ve onların bedenlerinin yok edilip yeryüzünün de sonunun getirilmesi anlamına geliyor olabilir.

30 **41. Kitapta İbrahim’i de an. Şüphesiz o, özü-sözü doğru bir peygamberdi.**

42. Hani, babasına demişti ki: “Babacığım! İşitmeyen, görmeyen ve sana hiçbir faydası olmayan şeylere niçin tapıyorsun?!”

1 *Zulüm* kelimesi Türkçede adaletin zıttı olan hukukî haksızlıklar için kullanılmakta ise de Kur’ân dilinde, *bikme’in* zıttı olarak “yapılması gerekenin tersini yapmak, yerli yerinde davranmamak” anlamında kullanılmaktadır. / ed.

2 “Ölümün boğazlanması” ölmenin ölmesinden, yani bir daha ölmek diye bir şeyin olmamasından, bir nevi ebediyetten kinayedir. / ed.

٣٨- ﴿أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ يَوْمَ يَأْتُونَنَا لَكِنِ الظَّالِمُونَ الْيَوْمَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾
 ٣٩- ﴿وَأَنْذَرُهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا
 يُؤْمِنُونَ﴾

٤٠- ﴿إِنَّا نَحْنُ نَرِثُ الْأَرْضَ وَمَنْ عَلَيْهَا وَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ﴾

٥ [٣١٤] لا يوصف الله تعالى بالتعجب وإنما المراد أن إسماعهم وإبصارهم يومئذ جدير بأن يتعجب منهما بعد ما كانوا صما وعميًا في الدنيا. وقيل: معناه التهديد بما سيسمعون ويبصرون مما يسوءهم ويصدع قلوبهم.

[٣١٥] أوقع الظاهر أعني الظالمين موقع الضمير: إشعارًا بأن لا ظلم أشد من ظلمهم، حيث أغفلوا الاستماع والنظر حين يجدي عليهم ويسعدهم. والمراد بالضلال المبين: إغفال النظر والاستماع. {قُضِيَ الْأَمْرُ} فرغ من الحساب ١٠ وتصادر الفريقان إلى الجنة والنار. وعن النبي ﷺ أنه سُئِلَ عنه - أي عن قضاء الأمر - فقال: «حين يُذْبَحُ الكبشُ والفريقان ينظران».

[٣١٦] وإذ بدل من {يَوْمَ الْحَسْرَةِ}. أو منصوب بالحسرة. {وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ} متعلق بقوله {فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ}، عن الحسن، {وَأَنْذَرُهُمْ} اعتراض. أو هو متعلق بـ {أَنْذَرُهُمْ}، أي وأنذرهم على هذه الحال غافلين غير مؤمنين. يحتمل أنه يميتهم ويخرب ديارهم، وأنه يفني أجسادهم ويفني الأرض ويذهب بها.

٤١- ﴿وَإِذْ كُنَّا فِي الْكِتَابِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا﴾

٤٢- ﴿إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ

شَيْئًا﴾

43. “Babacığım! Doğrusu bana, sana gelmeyen bir ilim gelmiş buluyor. Öyleyse bana uy da seni düzgün bir yola ileteyim.”

44. “Babacığım! Şeytana tapma! Şeytan gerçekten Rahman’a başkaldıran bir varlıktır.”

45. “Babacığım! Rahman’ın katından başına bir azap gelmesinden ve bu yüzden şeytana velî olmandan endişe ediyorum.”

[317] *es-Sıddîk* (özü sözü doğru) kelimesi tıpkı *ed-dıhbîk* ve *en-nıttîk* gibi mübalağa sıygalarındandır. Maksat onun çok doğru olduğu, Allah’ın kitapları, elçileri ve gayba dair haberlerini kesin olarak tasdik etmiş olduğudur. Ancak bu tasdik sanki daha çok ilâhî kitaplara ve peygamberlere yönelik olup “Bütün peygamberleri ve kitaplarını tasdik ederdi, kendisi de bir peygamber idi.” anlamındadır. Bu yönüyle de “Hayır!.. O, gerçeği getirmiştir ve peygamberleri tasdik etmektedir.” [Sâf-fât 37/37] ifadesi gibidir. Yahut, “O doğrulukta çok ileri bir noktadadır, zira nübüvvet görevinin temeli doğruluktur, zaten ayet ve mucizeleri konusunda Allah’ı tasdik eden kişinin de böyle olması gerekir.” manasındadır. Bu cümle [إِنَّهُ كَانَ صَدِيقًا نَبِيًّا], bedel ile bedel yapılan (yani İbrâhîm ile “hani...”) arasında bir ara cümle olarak yer almıştır. Tıpkı “Zeyd’i gördüm, senin kardeşin ne güzel adamdır.” ifadesi gibidir. Ayrıca *iz* (hani) ifadesinin *kâne* (idi) fiili ile ya da “özü sözü doğru bir peygamber” ifadesi ile ilişkili olması yani, “O, babasına bu şekilde hitap ettiği sırada, özü sözü doğru kimselerin ve peygamberlerin hasletlerini kendisinde toplayan biri idi.” anlamında olması da mümkündür. Peygamber (s.a.)’in Hazret-i İbrahim ve kıssasını kitapta anmasından maksat, bunu insanlara okuyup iletmesidir; anlam “Onlara İbrahim’in haberini de oku.” [Şu‘arâ 26/69] ifadesindeki gibidir. Yoksa bu ifadelere kitabında yer veren ve hatırlatan, Allah Teâlâ’nın kendisidir.

[318] *يا أَبَتِ* (Babacığım) ifadesindeki *Tâ*, izafet *Yâ*sını telafi etmek için gelmiştir. Telafi edilen harf ile telafi harfinin bir arada olmaması için *yâ ebetî* şeklinde kullanılmaz. Elif, *Yâ*’dan bedel olduğu için de *yâ ebetâ* şeklinde de nadiren kullanılır. Sîbeveyhi [v. 180/796] bunu (*nâka* (deve) kelimesinin azlık bildiren çoğul kalıbı olan *enûk*dan türeyen) *eynuk* kelimesine, bu kelimedeki *Yâ*’nın, düşmüş olan *Vav*’ın telafisi olmasına benzetmiştir.

٤٣- «يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ صِرَاطًا سَوِيًّا»

٤٤- «يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا»
 ٤٥- «يَا أَبَتِ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمَنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا» ٥

[٣١٧] الصَّدِيق: من أبنية المبالغة. ونظيره الضحيك والنطيق. والمراد، فرط صدقه وكثرة ما صدَّق به من غيوب الله وآياته وكتبه ورسله، وكان الرجحان والغلبة في هذا التصديق للكتب والرسل، أي كان مصدقًا بجميع الأنبياء وكتبهم، وكان نبيا في نفسه، كقوله تعالى {بَلْ جَاءَ بِالْحَقِّ وَصَدَّقَ الْمُرْسَلِينَ} [الصفات: ٣٧]. أو كان بليغًا في الصدق، لأن ملاك أمر النبوة الصدق، ومصدق الله بآياته ومعجزاته حري أن يكون كذلك، وهذه الجملة وقعت اعتراضًا بين المبدل منه وبدله، أعني إبراهيم و{إِذْ قَالَ}، نحو قولك: رأيت زيذاً، ونعم الرجل أخاك. ويجوز أن يتعلق إذ ب{كان} أو ب{صديقاً نبياً}، أي كان جامعاً لخصائص الصديقين والأنبياء حين خاطب أباه تلك المخاطبات. والمراد بذكر الرسول إياه وقصته في الكتاب أن يتلو ذلك على الناس ويبلغه إياهم، كقوله {وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ إِبْرَاهِيمَ} [الشعراء: ٦٩]. وإلا فالله عز وجل هو ذاكره ومورده في تنزيله.

[٣١٨] التاء في {يَا أَبَتِ} عوض من ياء الإضافة، ولا يقال: يا أبتى، لثلاثا يجمع بي العوض والمعوض منه. وقيل: يا أبتا، لكون الألف بدلاً من الياء، وشبه ذلك سيبويه بأيتق، وتعويض الياء فيه عن الواو الساقطة. ٢٠

[319] Bak, İbrahim *Aleyhisselâm*, babasının içinde bulunduğu ‘aptallığın dibi’ denebilecek kadar büyük bir hata ve çirkin bir iş hakkında; aklın emrine isyan ve doğruyu yanlıştan ayırt etme özelliğinden büsbütün uzaklaşma niteliğindeki o büyük günah konusunda babasına nasihat edip öğüt vermek istediği zaman, sözü nasıl da en güzel uyum içerisinde sıralamış, en dengeli, zarif ve titiz ifadeleri seçmiş; bununla birlikte lütuf, incelik, yumuşaklık, güzel edep, güzel ahlâk ve güzel muamele gibi özellikleri sözünde barındırmış; bütün bunlarla süslediği sözlerinde babasına Yüce Rabbinin (şu) nasihati doğrultusunda öğüt vermiş... Ebû Hureyre’nin rivayet ettiğine göre Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuş: “Allah Teâlâ İbrahim *Aleyhisselâm*’a şöyle vahyetmiştir: Sen benim dostumsun, kâfirlere karşı bile güzel ahlâklı ol ki iyilerin girdiği yere giresin. Zira benim şu hükmüm, ahlâkını güzelleştiren kimseler için ezelde takdir olunmuştur: Ahlâkını güzelleştireni Arş’ımın gölgesinde gölgelendirir, Cennet’e yerleştirir ve civarıma yaklaştırım.”

[320] İşte, İbrahim *Aleyhisselâm* da önce babasından bu hatasının sebebini söylemesini talep etmiş, bu taleple onun hatada ısrarına dikkat çekmek, ne kadar aşırı derecede hatalı olduğu konusunda onu uyandırmak istemiştir. Çünkü bir mabut, ödüllendirme ve cezalandırma kudretine sahip, fayda ve zarar verebilen, temyiz kabiliyetine sahip canlı, işiten, gören bir varlık bile olsaydı, yaratılmışların bir kısmı onu ibadet edilmeye lâyık gören ve ona Rab’lık vasfı yükleyen kişilerin aklını küçümseyebilir, onların apaçık bir azgınlık ve büyük bir zulüm içinde olduklarını tescil edebilirdi. Bu mabut, melekler ve peygamberler gibi mahlûkatın en şerefli ve üstünü bile olsa... Allah Teâlâ “(Allah’ın kitap verdiği bir kişinin) size, ‘melekleri ve peygamberleri Rab olarak benimsemenizi emretmesi’ de olacak şey değildir! Siz (Allah ve dinine) teslimiyet gösterdikten sonra, hiç inkâr etmeyi emredebilir mi size?!” [Âl-i ‘İmrân 3/80] buyurmuştur. Zira ibadet, tazimin zirve noktasıdır ve nimet vermenin en üst derecesinde olan Zat’tan başkası ibadete lâyık değildir, yani yaratıp rızık veren, öldüren, diriltiren, ödüllendiren, cezalandıran, bütün nimetlerin kökleri ve dalları kendisinden sadır olan Varlık’tan (Allah) başkası. İbadet O’ndan başkasına yöneltilirse –ki bu sıfatların O’ndan başka bir varlıkta bulunmasından Allah münezzehtir- bu ancak zulüm, azgınlık, küstahlık, nankörce ve bile bile inkâr etmek, aydınlık yoldan çıkıp bozuk, karanlık yola sapmak anlamına gelir. [Mabudun “canlı...” olması durumunda bile böyle;] bir de kulluğunu his ve şuur sahibi bile olmayan cansız varlıklara yönelten birinin durumu nedir, var sen düşün! Ey böyle bir varlığa kulluk eden kişi! Kulluk ettiğin şeyin, senin yardım taleplerine cevap verip başındaki belaları savmasını ya da imdadına yetişip bir ihtiyacını gidermesini bırak, daha senin kendisini zikrettiğini, ona senada bulunduğunu bile işitmez, karşısında nasıl boyun büküp huşû içinde durduğunu bile görmez!

[٣١٩] انظر حين أراد أن ينصح أباه ويعظه فيما كان متورطاً فيه من الخطأ العظيم والارتكاب الشنيع الذي عصا فيه أمر العقل وانسلخ عن قضية التمييز، ومن الغباوة التي ليس بعدها غباوة، كيف رتب الكلام معه في أحسن اتساق، وساقه أرق مساق، مع استعمال المجاملة والطف والرفق واللين والأدب الجميل والخلق الحسن، منتصباً في ذلك بنصيحة ربه عز وعلا. حدث أبو هريرة قال: ٥
قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم «أوحى الله إلى إبراهيم عليه السلام: إنك خليلي، حسن خلقك ولو مع الكفار، تدخل مداخل الأبرار، فإن كلمتي سبقت لمن حسن خلقه؛ أظله تحت عرشي، وأسكنه حظيرة القدس، وأدنيه من جواري».

[٣٢٠] وذلك أنه طلب منه أولاً العلة في خطئه طلب منه على تماديه، موقظ لإفراطه وتناهيه. لأن المعبود لو كان حياً مميّزاً، سميحاً بصيراً، مقتدرًا على الثواب والعقاب، نافعاً ضاراً، إلا أنه بعض الخلق لاستخفّ عقل من أهله للعبادة ووصفه بالربوبية، ولسجل عليه بالغي المبين والظلم العظيم، وإن كان أشرف الخلق وأعلاهم منزلة كالملائكة والنبين. قال الله تعالى {وَلَا يَأْمُرُكُمْ أَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلَائِكَةَ وَالنَّبِيِّينَ أَرْبَابًا أَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ إِذْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ} [آل عمران: ٨٠] وذلك أن العبادة ١٥ هي غاية التعظيم، فلا تحقق، إلا لمن له غاية الإنعام، وهو الخالق الرازق، المحيي المميت، المшиб المعاقب، الذي منه أصول النعم وفروعها. فإذا وجهت إلى غيره - وتعالى علواً كبيراً أن تكون هذه الصفة لغيره - لم يكن إلا ظلمًا وعتواً وغياً وكفراً وجحوداً، وخروجاً عن الصحيح النير إلى الفاسد المظلم. فما ظنك بمن وجه عباده إلى جماد ليس به حس ولا شعور؟ فلا يسمع - يا عابده - ذكرك له وثناءك عليه، ولا يرى هيئات خضوعك وخشوعك له، فضلاً أن يغني عنك بأن تستدفعه ٢٠ بلاء فيدفعه، أو تسنح لك حاجة فيكفيكها.

[321] Sonra, ikinci olarak; lütuf ve şefkat göstererek babasını hakka davet etmiş, bu çağrısında babasını kara cahil olarak nitelemediği gibi kendisini de çok üstün bir âlim olarak nitelememiştir; sadece, “Bende sende olmayan türden bir bilgi demeti var, dosdoğru yolu gösteren bir bilgi. Bu yüzden yüksünme, kabul et ki ben ve sen bir yolda ilerliyoruz ve senin elinde değil de benim elimde meşale var. Dolayısıyla, gel bana tâbi ol da seni yolu şaşırp kaybolmaktan koruyayım” demiştir.

[322] Sonra, üçüncü olarak; onu bulunduğu halden vazgeçirmek için “Senin elindeki bütün nimetlerin sahibi olan Rahman sıfatına sahip Rab-
bine isyan etmiş olan şeytan hem senin, hakkında sana ancak her türlü helâk, rezillik, ceza ve perişanlıktan başka bir şey istemeyen düşmanıdır hem de senin baban Âdem’in ve onun bütün evlatlarının, yani senin tüm hemcinslerinin düşmanıdır. Seni bu sapkınlığa batıran, sana bunu emreden, cazip gösteren odur. Eğer dikkatle bakar ve düşünürsen şeytana ibadet ettiğini görürsün.” demiştir. Ancak İbrahim *Aleyhisselâm* son derece ihlas sahibi olduğu ve rabbanî himmeti çok yüce olduğu için, şeytanın iki büyük hatasından sadece Yüce Allah’a isyan ve kibirlenme konusuyla ilgili olanı zikretmiş, onun Âdem ve zürriyetine olan düşmanlığını zikretmemiştir. Adeta onun bu konuda işlediği günahın büyüklüğüne bakmak, bunu düşünmek bütün aklını fikrini meşgul etmiş, zihnini kaplamış gibi konuşmuştur.

[323] Ardından, dördüncü olarak; onu kötü akıbetle, başına gelecek ceza ve vebal ile korkutmuştur ki bu ifade tarzı da ‘güzel edep’ özelliğinden âri değildir. Çünkü burada cezanın onun başına muhakkak geleceğini, azaba duçar olacağını açık açık ifade etmemiş, bunun yerine “Sana bir azabın dokunmasından korkarım.” demiştir. Korkma ve dokunma kelimelerini kullanıp azap kelimesini nekire olarak kullanmış, şeytanın dostluğunu, onun dost ve taraftarları arasında girmeyi azaptan daha vahim bir şey olarak saymıştır. Zira Allah’ın rızası, sevabın / mükâfatın kendisinden daha büyüktür, Allah Teâlâ kendi rızasını muazzam kazanç olarak nitelemiş ve “Ama Allah rızası daha büyüktür... ki büyük başarı da budur.” [Tevbe 9/72] buyurmuştur. İşte aynı şekilde Şeytanın dostu olmak da Allah rızasının tam karşısında yer alır ve azabın bizzat kendisinden daha büyük ve daha muazzamdır.

[٣٢١] ثم ثنى بدعوته إلى الحق مترفعًا به متلطفًا فلم يسم أباه بالجهل المفرط، ولا نفسه بالعلم الفائق، ولكنه قال: إن معي طائفة من العلم وشيئًا منه ليس معك، وذلك علم الدلالة على الطريق السوي فلا تستنكف، وهب أني وإياك في مسير وعندى معرفة بالهداية دونك، فاتبعني أنجك من أن تضل وتتيه.

٥ [٣٢٢] ثم ثلث بتثيظه ونهيه عما كان عليه: بأن الشيطان - الذي استعصى على ربك الرحمن الذي جميع ما عندك من النعم من عنده، وهو عدوك الذي لا يريد بك إلا كل هلاك وخزي ونكال وعدو أبيك آدم وأبناء جنسك كلهم - هو الذي ورطك في هذه الضلالة وأمرك بها وزينها لك، فأنت إن حققت النظر عابد الشيطان، إلا أن إبراهيم عليه السلام لإمعانه في الإخلاص ولا رتقاء همته في الربانية لم يذكر من جنايتي الشيطان إلا التي تختص منهما برب العزة من عصيانه ١٠ واستكباره، ولم يلتفت إلى ذكر معاداته لآدم وذريته كأن النظر في عظم ما ارتكب من ذلك غمر فكره وأطبق على ذهنه.

[٣٢٣] ثم ربح بتخويفه سوء العاقبة وبما يجزئه ما هو فيه من التبعة والوبال، ولم يخل ذلك من حسن الأدب، حيث لم يصرح بأن العقاب لاحق له وأن العذاب لاصق به، ولكنه قال: أخاف أن يمسك عذاب، فذكر الخوف والمس ١٥ ونكر العذاب، وجعل ولاية الشيطان ودخوله في جملة أشياعه وأوليائه أكبر من العذاب، وذلك أن رضوان الله أكبر من الثواب نفسه، وسماه الله تعالى المشهود له بالفوز العظيم حيث قال {وَرِضْوَانٌ مِّنَ اللَّهِ أَكْبَرُ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ} [التوبة: ٧٢]، فذلك ولاية الشيطان التي هي معارضة رضوان الله، أكبر من العذاب نفسه ٢٠ وأعظم.

[324] İbrahim *Aleyhisselâm* bu dört nasihatın her birinin başında “Babacığım” ifadesine yer vermiş, böylece ona yaklaşmak, onun şefkatini uyandırmak istemiştir.

- [325] مَا لَا يَسْمَعُ (işitmeyen) ve مَا لَمْ يَأْتِكَ (sana gelmemiş olan) ifadelerindeki
- 5 Mâ, ism-i mevsûl Mâsî olabileceği gibi sıfatla nitelenen Mâ da olabilir. *Lâ yes-me’u ve lâ yubsiru* (işitmez ve görmez) ifadelerinin mef’ûlü ise niyette bulunmayıp büsbütün unutulmuş bir mef’ûldür, tıpkı *leyse bi-hi istimâ^{um} ve lâ ibsâr^{um}* (ne işitmesi var ne görmesi) ifadesindeki mef’ûlün durumu gibidir. *Şey^{en}* (herhangi bir şey) ifadesinde iki ihtimal söz konusudur. Birincisi bunun mastar konumunda olması, yani “herhangi bir fayda” anlamına olmasıdır ki bu mânanın, öncesindeki iki fiille birlikte, (“herhangi şey işitmeyen”, “herhangi bir şey görmeyen” anlamında) takdir edilmesi de mümkündür. İkincisi ise bunun mef’ûl olmasıdır ki bu durumda, tıpkı *ağni ‘annî vecheke* (Yüzünü benden uzak tut.) ifadesi gibi olur. “Bana, sana gelmeyen bir bilgi gelmiştir.” ifadesinde, İbrahim
- 10 *Aleyhisselâm*’ın ilminin yenilediği anlamı bulunmaktadır.

46. Dedi ki: “Ey İbrahim! Sen şimdi benim tanrılarımın yüz mü çeviriyorsun?! Eğer bundan vazgeçmezsen, kesinlikle seni taşlarım! Uzun bir süre gözüme gözükme!”

- [326] İbrahim *Aleyhisselâm* babasının içinde bulunduğu durumun yakışıklı-
- 20 sızlığını kendisine bildirdikten, görüşünü kesin kanıtlarla yerle bir ettikten ve ona bütün bu iltifatlarla oldukça sıra dışı bir şekilde nasihatte bulunduktan sonra, yaşlı babası ona küfrün katılığı ve aşırı inatçı bir sertlikle hitap etmiştir; ona ismiyle seslenmiş, onun kendisine “babacığım” demesine karşılık, ona “evladım / yavrum” diye seslenmemiş ve “Sen şimdi benim tanrılarımın yüz mü çeviriyor-
- 25 sun?!” derken haberi mübtedanın önüne geçirmiştir. Zira onun için en önemli husus, İbrahim’in yüz çevirmiş olmasıdır. Bu ifadede bir tür şaşkınlık vurgusu, İbrahim *Aleyhisselâm*’ın ilâhlardan yüz çevirmiş olmasını yadırgama ve ilâhlarının kimsenin yüz çeviremeyeceği şeyler olduğunu ifade etme mânası bulunmaktadır. Ayrıca bu ifadede, benzer bir tavrı kavminin kâfirlerinden görmekte olan
- 30 Peygamber (s.a.)’e yönelik bir teselli ve manevi rahatlatma da bulunmaktadır.

- [327] لَا رَجْمَكَ ifadesi “Sana dilimle laf atarım.” demek olup, kınama ve zemmetmeyi kastetmiştir. Nitekim *racîm*, ‘kendisine lânet atılan’ demektir. لَا رَجْمَكَ zinakârın *recmedilmesinde* olduğu gibi “Seni öldüreceğim!” anlamına geliyor da olabilir; *recm*deki taş atma anlamından, “Seni taşıyarak kovarım!” anlamında da olabilir. Zira *recm*’in aslı

[٣٢٤] وصَدَّرَ كل نصيحة من النصائح الأربع بقوله { يَا أَبَتِ } توسلاً إليه واستعطافاً.

[٣٢٥] فما، في { مَا لَا يَسْمَعُ } و{ مَا لَمْ يَأْتِكَ } يجوز أن تكون موصولة وموصوفة، والمفعول في { لَا يَسْمَعُ وَلَا يَبْصُرُ } منسي غير منوي، كقولك: ليس به استماع ولا إبصار. { شَيْئًا } يحتمل وجهين، أحدهما أن يكون في موضع المصدر، أي شيئاً من الغناء، ويجوز أن يقدر نحوه مع الفعلين السابقين. والثاني: أن يكون مفعولاً به من قولهم: أغن عني وجهك. { إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ } فيه تجدد العلم عنده.

٤٦- ﴿قَالَ أَرَأَيْتَ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمُ لِنِ لَمْ تَنْتَ لِأَرْجُمَنَّكَ وَأَهْجُرَنِي مَلِيًّا﴾ ١٠

[٣٢٦] لما أطلعه على سماجة صورة أمره، وهدم مذهبه بالحجج القاطعة، وناصحه المناصحة العجيبة مع تلك الملاطفات، أقبل عليه الشيخ بفظاظة الكفر وغلظة العناد، فناده باسمه، ولم يقابل { يَا أَبَتِ } بـ { يَا بَنِي }، وقَدَّمَ الخبر على المبتدأ في قوله { أَرَأَيْتَ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمُ }، لأنه كان أهمّ عنده وهو عنده أعني، وفيه ضرب من التعجب والإنكار لرغبته عن آلهته، وأن آلهته، ما ينبغي أن يرغب عنها أحد. وفي هذا سلوان وثلج لصدر رسول الله ﷺ عما كان يلقي من مثل ذلك من كفر قومه.

[٣٢٧] { لِأَرْجُمَنَّكَ } لأرminك بلساني، يريد الشتم والذمّ، ومنه الرجيم، المرمي باللعن. أو لأقتلنك، من رجم الزاني. أو لأطردنك رمياً بالحجارة. وأصل الرجم:

taş atmaktır. *Meliyye*ⁿ kelimesi *el-melâvetten* türemiş olup “uzun bir süre” demektir. Ya da “Ben seni darbe ile yere sermeden ve kaçacak halin kalmaz duruma düşmeden önce, yanımdan uzaklaş!” anlamındadır. Nitekim “Falan kimse şu işe güç yetirir.” anlamında *fûlânⁱⁿ melîⁱⁿ bi-kezâ* denilir.

- 5 [328] **Şayet** “واهجري (Yanımdan uzaklaş, gözüme gözükmel!) ifadesi nereye ma‘tûftur?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade “Seni taşlarım!” ifadesinin delâlet ettiği “Benden sakın!” şeklindeki hazfedilmiş bir ifadeye ma‘tûftur, çünkü “Seni taşlarım!” ifadesi tehdit ve uyarıdır.

- 10 **47. Dedi ki: “Selâmetle kal! (Sana iman lütfedip) seni bağışlaması için Rabbime dua edeceğim. O bana karşı gerçekten lütufkârdır.”**

48. “Sizi de Allah’tan başka taptıklarınızı da terk ediyorum! Ben sadece Rabbime yalvarırım; Rabbime yalvardığım için de mahrum kalmayacağımı ümit ediyorum.”

- [329] سَلَامٌ عَلَيْكَ (Selâmetle kal) ifadesi bir terkediş ve vedalaşma selâmıdır.
- 15 Tıpkı “Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size aittir; selâmetle!.. Bizim cahillerle işimiz yok!” [Kasas 28/55] ve “Cahiller kendilerine lâf attığında ‘Selâmetle (haydi bana eyvallah)!’ derler.” [Furkân 25/63] ifadelerindeki gibi. Bu ifade böylesi durumlarda nasihat edilen kişiyi terketmenin caiz olduğunu göstermektedir. Yalnız, İbrahim *Aleyhisselâm*’ın, babasını yumuşatma adına babasının *selâmet*
- 20 bulması için dua etmiş olması da mümkündür. Nitekim onun bağışlanması için dua edeceğini vaad etmiştir. “Peki, İbrahim *Aleyhisselâm*’ın bir kâfirin bağışlanması için dua etmesi, ona böyle bir vaatte bulunması nasıl caiz olabilir?” **dersen şöyle derim:** İbrahim *Aleyhisselâm* babasının küfürden tövbe etmesi şartını kastetmiştir, nitekim kâfirlere yönelik şer‘î emir ve yasaklarda da ‘dönüş
- 25 yapıp iman etme şartı’ murat edilir. Aynı şekilde abdestsiz olana namaz kılması, fakire de zekât vermesi emredildiğinde, abdestsiz olanın önce abdest alması, fakir olanın da nisap miktarına sahip olması şartı kastedilir. Bazıları İbrahim *Aleyhisselâm*’ın “Babamı da bağışla! Çünkü o da yoldan çıkanlar arasında...” [Şu‘arâ 26/86] ifadesiyle, babası için bağışlanma dilemiş olmasının sebebinin,
- 30 babasının ona iman edeceğine dair söz vermiş olması olduğunu söylemişler ve buna delil olarak, “İbrahim’in, babası için mağfiret dilemesi ise sadece ona ettiği bir vaatten dolayı idi.” [Tevbe 9/114] âyetini göstermişlerdir. Bu noktada birileri; “Kâfir için bağışlanma duasında bulunmayı yasaklayan şey vahiydir, yoksa aklen böyle bir şey mümkündür. Dolayısıyla, İbrahim *Aleyhisselâm*’ın kendisine bu konuda yasak bildiren vahiy iletilmeden önce babasına bu konuda, aklî değerlendirmeye göre söz vermiş olması da mümkündür.” diyebilir.

الرمي بالرجام. {مَلِيًّا} زمانا طويلاً، من الملاوة، أو ملياً بالذهاب عني والهجران قبل أن أثنحك بالضرب، حتى لا تقدر أن تبرح. يقال: فلان مليّ بكذا، إذا كان مطيقاً له مضطجعاً به.

[٣٢٨] فإن قلت: علام عطف {وَاهْجُرْنِي}؟ قلت: على معطوف عليه محذوف يدل عليه {لَأَرْجُمَنَّكَ}، أي فاحذرنني واهجرني، لأن {لَأَرْجُمَنَّكَ} تهديد وتقريع.

٤٧- ﴿قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا﴾

٤٨- ﴿وَأَعْتَرُكُم مَّا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَأَدْعُو رَبِّي عَسَىٰ أَلَّا أَكُونَ بِدُعَاءِ رَبِّي شَقِيًّا﴾

[٣٢٩] {قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ} سلام توديع ومتاركة، كقوله تعالى {لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ} [الفصل: ٥٥] وقوله {وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا} [الفرقان: ٦٣]. وهذا دليل على جواز متاركة المنصوح له والحال هذه. ويجوز أن يكون قد دعا له بالسلامة استمالة له. ألا ترى أنه وعده الاستغفار. فإن قلت: كيف جاز له أن يستغفر للكافر وأن يعده ذلك؟ قلت: قالوا أراد اشتراط التوبة عن الكفر، كما ترد الأوامر والنواهي الشرعية على الكفار والمراد اشتراط الإيمان، وكما يؤمر المحدث والفقير بالصلاة والزكاة ويراد اشتراط الوضوء والنصاب. وقالوا: إنما استغفر له بقوله {وَأَعِزُّ لَأَبِي} إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ {الشعراء: ٨٦} لأنه وعده أن يؤمن. واستشهدوا عليه بقوله تعالى {وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ} [التوبة: ١١٤]. ولقائل أن يقول: إن الذي منع من الاستغفار للكافر إنما هو السمع، فأما القضية العقلية فلا تأباه، فيجوز أن يكون الوعد بالاستغفار والوفاء به قبل ورود السمع، بناء على قضية العقل؛

Bu sözün doğruluğuna delâlet eden şey, “İbrahim’in, babasına; ‘Senin bağışlanman için dua edeceğim; senin için yapabileceğim başka bir şey yok!..’ demesi müstesna” [Mümtehan 60/4] âyetidir. Eğer İbrahim *Aleyhisselâm* bu sözü söylerken babasının iman etmesini şart koşmuş olsaydı, o zaman böyle bir vaatte bulunması yadırganmaz, örnek alınması gereken hususiyetlerden bu istisna edilmezdi. Kaldı ki, “İbrahim’in, babası için mağfîret dilemesi ise sadece ona ettiği bir vaatten dolayı idi.” [Tevbe 9/114] âyetinde vaatte bulunan kişi, babası Âzer değil, bizzat İbrahim *Aleyhisselâm*’dır, yani İbrahim *Aleyhisselâm*’ın “Babamı da bağışla! Çünkü o da yoldan çıkanlar arasında.” [Şu’arâ 26/86] diye dua etmesinin sebebi, “Senin bağışlanman için dua edeceğim.” [Mümtehan 60/4] demiş olmasıdır. Nitekim Hammâd er-Râviye’nin [v. 160/776-77] *va’adehâ iyyâhu* (ona ettiği vaat) ifadesini *va’adehâ ebâhu* (babasına ettiği vaat) şeklinde okumuş olması da bunu teyit etmektedir. *Doğrusunu Allah bilir.*

[330] *Hafıyy^{en}* “iyilik ve lütfetme konusunda zirvede olan” demek olup, *hafıye bi-hî* ve *teheffâ bi-hî* şeklinde kullanılır.

[331] “Sizi terk ediyorum!” derken Şam diyarına hicret etmeyi kastetmiştir. “Dua ettiğiniz şeyler” ifadesi, ibadet ettiğiniz şeyler anlamındadır. Çünkü dua ibadetin bir parçası ve araçlarından biridir. Peygamber (s.a.)’in “Dua ibadetin ta kendisidir.” sözü de bu mânadadır. [Tirmizî, “De’avât”, 1.] “Onları ve Allah’tan başka *taptıkları* şeyleri terkedince...” [Meryem 19/49] ifadesi de buna delâlet eder. Ayrıca *dua* ile, Şu’arâ suresinde söz edilen duanın, [yani “Ya Rabbi! Bana hikmet bahşet; beni salihlere kat” [Şu’arâ 26/83] ifadesinin] kastedilmiş olması da mümkündür.

[332] “Rabbime yalvardığım için de mahrum kalmayacağımı ümit ediyorum.” Bu ifade ile hem onların putlarına dua etmekle bedbaht olacaklarına gönderme yapmış, hem de “ümit ediyorum” ifadesi ile Allah karşısında tevazuunu ifade etmiştir ki bu ifadede, nefsin köreltilmesi de söz konusudur.

49. Onları ve Allah’tan başka taptıkları şeyleri terk edince Biz de ona İshak’ı ve Yakub’u bahsettik. Ve her birini peygamber kıldık.

50. Kendilerine rahmetimizden hibe ettik ve onlara hayırla yad edilip yüceltmeyi nasip ettik.

[333] Kâfir ve fâsıklar Allah rızası için terketmiş olan hiç kimse hüsrana uğramış değildir. Nitekim Allah Teâlâ da İbrahim *Aleyhisselâm*’a mümin ve peygamber evlatlar bahşetmiştir.

والذي يدل على صحته قوله تعالى {إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ} [المتحنة: ٤]، فلو كان شرطاً للإيمان لم يكن مستنكراً ومستثنى عما وجبت فيه الأسوة. وأما {عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ} فالواعد هو إبراهيم لا آزر، أي ما قال {وَاعْفِرْ لِأَبِي} إلا عن قوله {لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ}. وتشهد له قراءة حماد الراوية: «وعدها أباه». والله أعلم. ٥

[٣٣٠] {حَفِيًّا} الحفي: البليغ في البر والإلطف، حفي به وتحفي به.

[٣٣١] {وَأَعْتَرَلَكُمْ} أراد بالاعتزال المهاجرة إلى الشام. المراد بالدعاء العبادة، لأنه منها ومن وسائطها. ومنه قوله ﷺ: «الدعاء هو العبادة» ويدل عليه قوله تعالى {فَلَمَّا اعْتَرَلَهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ} ويجوز أن يراد الدعاء الذي حكاه الله في سورة الشعراء. ١٠

[٣٣٢] عَرَضَ بِشَقَاوَتِهِمْ بِدَعَاءِ آلِهِتِهِمْ فِي قَوْلِهِ {عَسَىٰ أَلَّا أَكُونَ بِدُعَاءِ رَبِّي شَقِيًّا} مع التواضع لله بكلمة {عَسَى} وما فيه من هضم النفس.

٤٩- ﴿فَلَمَّا اعْتَرَلَهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ وَكُلًّا جَعَلْنَا نَبِيًّا﴾

٥٠- ﴿وَوَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا﴾

[٣٣٣] ما خسر على الله أحد ترك الكفار الفسقة لوجهه، فعوضه أولاداً مؤمنين

أنبياء.

[334] “Rahmetimiz”den kasıt nübüvvettir. Bu görüş Hasan-ı Basrî’den nakledilmiştir. Kelbî’den [v. 146/763] de “mal ve evlat” görüşü nakledilmiştir. Rahmet, ona ihsan edilmiş dinî ve dünyevî her türlü hayrı ihtiva eden genel bir ifade olabilir. *Lisânü’s-sıdk*, güzel övgü demektir. Bu ifadede, dil ile varlığa gelen şey, bizzat dil (*lisân*) kelimesiyle ifade edilmiştir ki bu yönüyle, el ile verilen şeye (yani ihsan ve lütfâ) *el* denilmesi gibi bir durum söz konusudur. Şair şöyle demiştir:

Bana öyle bir *dil* geldi ki, ona sevinmem

Şair burada “dil” ile mesajı kastetmiştir. “Arap lisânı” ifadesi de, Arapların dilleri, sözleri anlamındadır.

[335] Allah Teâlâ İbrahim *Aleyhisselâm*’ın “Sonrakiler arasında hayırla yad edilmemi nasip et.” [Şu’arâ 26/84] şeklindeki duasını kabul etmiş ve onu *rol model*¹ kılmıştır, öyle ki bütün din müntesipleri kendilerini ona nispet etmektedirler. Allah Teâlâ da “Atanız İbrahim’in dini” [Hac 22/78], “İbrahim’in hanif dini” [Bakara 2/135] ve “Samimi bir muvahhit olan, Müşriklerden olmayan İbrahim’in dinine uy.” [Nahl 16/123] buyurmuş, bütün bunları ona vermiş ve kendisine övgüde bulunmuş olduğu gibi zürriyetine de vermiş ve onları da methetmiştir.

51. Kitapta Mûsâ’yı da an. Şüphesiz o, ihlâsa erdirilmişti ve önemli mesajlar getiren bir elçi idi.

[336] *Muhlis*, şirkten ve riyadan uzak bir şekilde kulluk eden, kulluğunu şirkten ve riyadan arındıran kimse ya da kendisini halis kılıp yüzünü bütünüyle Allah’a yönelten kimse demektir. *Muhlâs* ise Allah’ın kendisini kurtardığı kimse demektir. *Resûl* (elçi), kendisine kitap verilen peygamberdir. Önemli mesajlar getiren (*nebi*) ise Yûsâ‘ *Aleyhisselâm* gibi kendisine bir kitap verilmemiş olsa da, Allah’tan haber veren kimsedir.

52. Ona Tûr’un sağ tarafından seslendik ve gizlice söyleşmek için onu yaklaştırdık.

[337] *الْأَيْمَن* *yemînden* türemiş olup sağ taraf anlamındadır ya da *yüm-nden* türemiş olup Tûr’un veya *جَانِب*’in sıfatıdır. Allah Mûsâ *Aleyhisselâm*’ı, kendisiyle bir melek vasıtası olmaksızın konuşmuş olması sebebiyle, büyük kimselerin gizlice konuşmak için kendisine yakınlaştırdığı kimselere benzetmiştir. Ebu’l-Âliye’nin [v. 90/709] “Allah onu Tevrat’ın yazıldığı kalemlerin gıcırtısını duyacak kadar kendisine yaklaştırmış.” dediği nakledilmiştir.

1 Nümüne-i imtisal, paradigma, üsve-i hasene. / ed.

[٣٣٤] {مِنْ رَّحْمَتِنَا} هي النبوة عن الحسن. وعن الكلبي: المال والولد، وتكون عامة في كل خير ديني ودنيوي أوتوه. لسان الصدق: الثناء الحسن. وعبر باللسان عما يوجد باللسان كما عبر باليد عما يطلق باليد وهي العطية. قال:

إِنِّي أَتَنِّي لِسَانَ لَا أُسْرُ بِهَا ❁

٥ يريد الرسالة. ولسان العرب: لغتهم وكلامهم.

[٣٣٥] استجاب الله دعوته {وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ} [الشعراء: ٨٤] فصيره قدوة حتى ادّعاه أهل الأديان كلهم. وقال عز وجل {مَلَّةً أَيْكُمْ إِبْرَاهِيمَ} [الحج: ٧٨] و{مَلَّةً إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا} [البقرة: ١٣٥]، {ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مَلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا} [النحل: ١٢٣] وأعطى ذلك ذريته فأعلى ذكرهم وأثنى عليهم، كما أعلى ذكره وأثنى عليه. ١٠

٥١- ﴿وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَى إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا﴾

[٣٣٦] المخلص - بالكسر - الذي أخلص العبادة عن الشرك والرياء. أو أخلص نفسه وأسلم وجهه لله. وبالفتح: الذي أخلصه الله. الرسول: الذي معه كتاب من الأنبياء: والنبى الذي ينبىء عن الله عز وجل وإن لم يكن معه كتاب كيوشع. ١٥

٥٢- ﴿وَنَادَيْنَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا﴾

[٣٣٧] الأيمن من اليمين: أي من ناحيته اليمنى. أو من اليمن صفة للطور، أو للجانب. شبهه بمن قرب به بعض العظماء للمناجاة، حيث كلمه بغير واسطة ملك. وعن أبي العالية قرب به حتى سمع صريف القلم الذي كتبت به التوراة.

53. Biraderi Hârûn'u da peygamber olarak -rahmetimizden- kendisine hibe ettik.

[338] “Rahmetimizden” yani ona olan rahmet ve şefkatimizden dolayı kendisine Hârûn'u hibe ettik. Ya da “Kendilerine rahmetimizden hibe ettik.”

- 5 [Meryem 19/50] âyetinde olduğu gibi burada da “Onlara rahmetimizin bir kısmını hibe ettik.” anlamındadır. Bu son yoruma göre أَخَاهُ (biraderi) kelimesi bedel, هَارُونَ ise atf-ı beyandır; tıpkı *raeytü racül^{en} ehâke Zeyd^{en}* (Bir adam gördüm, kardeşin Zeyd'i.) ifadesi gibi. Hârûn *Aleyhisselâm* Mûsâ *Aleyhisselâm*'dan yaşça büyük idi.¹ Onun Mûsâ *Aleyhisselâm*'a destek ve takviye olarak verilmesi, bir
- 10 hibe olmuştur. Nitekim İbn Abbas'tan da böyle bir görüş nakledilmiştir.

54. Kitapta İsmail'i de an. Gerçekten vaadine sadıktı; önemli mesajlar ileten bir elçiydi.

55. Kavmine, salâtı ve zekâtı yani gerçek birer dindar olmalarını ve benliklerini arındırmak için vermelerini emrederdi; Rabbi katında, kendisinden razı olunmuş bir kimseydi.

- [339] Vaadine sadık olma özelliği diğer peygamberlerde de olmakla beraber, Allah Teâlâ burada İsmail *Aleyhisselâm*'ı teşrif edip yüceltmek için vaadine sadık olma vasfıyla zikretmiştir. Bu tıpkı (diğer peygamberlere) *halîm* (ağırbaşlı), *evvâh* (içli), *sıddîk* (özü sözü doğru) lakaplarının verilmesi gibidir. Bu onun özellikleri
- 20 arasında meşhur olan nitelik olduğu için böyle zikretmiştir. İbn Abbas'tan nakledildiğine göre İsmail *Aleyhisselâm* bir seferinde bir dostuna kendisini bir yerde bekleyeceği vaadinde bulunmuş; bu yüzden onu orada bir sene beklemiştir. Kaldı ki o, kurban edilmeye sabretme konusunda da vaatte bulunmuştur. Nitekim “İn-şâallah, beni sabredenlerden bulacaksın” [Sâffât 37/102] demiştir.

- 25 [340] İsmail *Aleyhisselâm* önce ailesine salih olmayı ve ibadeti emrederdi ki onları arkalarındaki kimseler için örnek kılsın. Böyle yapmasının bir sebebi de ibadeti emretme konusunda ailenin daha öncelikli olmasıdır. Nitekim Allah Teâlâ, “En yakınlarını, aşiretini uyar!” [Şu'arâ 26/214]; “Ailene namazı emret!” [TâHâ 20/132] ve “Kendinizi ve ailenizi ateşten koruyun!” [Tâhîm 66/6] buyurmuştur. Nitekim dikkat
- 30 edersen, kendilerine sadaka verme konusunda da aile ve yakınlar daha önceliklidir. O halde, dinî anlamda ihsanda bulunma konusunda onlar haydi haydi önceliklidirler. “Ehlî”nin, akrabası olsun olmasın bütün ümmeti anlamında olduğu da söylenmiştir. Çünkü peygamberlerin ümmetleri, onların aileleri kapsamında sayılır. Buradan, salih bir insanın, bırakın yakın akrabalarını ve yakınlarını, uzak kimselere
- 35 bile nasihatten yüksünmemesi, onlara dinî anlamda faydalı olacak şeyleri yapmaktan geri durmaması, bu konuda kusur işlememesi gerektiği anlaşılmaktadır.

1 O sırada Hazret-i Mûsâ 80, Hazret-i Hârûn ise 83 yaşında imiş [Bkz. *Abd-i Atik*, Çıkış, 7/7] / ed.

٥٣- ﴿وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَا أَخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا﴾

[٣٣٨] {مِنْ رَحْمَتِنَا} من أجل رحمتنا له وترأفنا عليه: وهبنا له هرون. أو بعض رحمتنا، كما في قوله {وَوَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا}. و{أَخَاهُ} على هذا الوجه بدل. و{هَارُونَ} عطف بيان، كقولك: رأيت رجلاً أخاك زيداً. وكان هرون أكبر من موسى، فوقعت الهبة على معاضدته وموازرته كذا عن ابن عباس رضي الله عنه.

٥٤- ﴿وَادْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا﴾

٥٥- ﴿وَكَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَكَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِيًّا﴾

[٣٣٩] ذكر إسماعيل عليه السلام بصدق الوعد وإن كان ذلك موجوداً في غيره من الأنبياء، تشريعاً له وإكراماً، كالتلقيب بنحو: الحليم، والأواه، والصديق؛ ولأنه المشهور المتواصف من خصاله عن ابن عباس رضي الله عنه: أنه وعد صاحباً له أن ينتظره في مكان، فانتظره سنة. وناهيك أنه وعد من نفسه الصبر على الذبح فوفى، حيث قال {سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ} [الصفات: ١٠٢].

[٣٤٠] كان يبدأ بأهله في الأمر بالصلاح والعبادة ليجعلهم قدوة لمن وراءهم، ولأنهم أولى من سائر الناس {وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ} [الشعراء: ٢١٤]، {وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ} [طه: ١٣٢]، {فُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا} [التحریم: ٦] ألا ترى أنهم أحق بالتصدق عليهم؛ فالإحسان الديني أولى. وقيل {أَهْلُهُ} أمته كلهم من القرابة وغيرهم؛ لأن أمم النبيين في عداد أهاليهم. وفيه أن من حق الصالح أن لا يألوا نصحاً للأجانب فضلاً عن الأقارب والمتصلين به، وأن يحظيهم بالفوائد الدينية ولا يفرط في شيء من ذلك.

56. Kitapta İdris'i de an. Şüphesiz, önemli mesajlar ileten özü-sözü doğru bir kişiydi.

57. Onu yüce bir 'mekân'a yükselttik.

[341] Söylendiğine göre İdris isminin verilmesi, İdris *Aleyhisselâm*'ın Allah'ın kitabını çok *tedris* etmesinden kaynaklanmakta imiş. Asıl ismi Uhnûh'tur. Ancak bu görüş doğru değildir, zira eğer İdris kelimesi ders kökünden *if'il* vezninde türemiş olsaydı o zaman gayr-i münsarif olmazdı. Çünkü bu durumda bu kelimedede özel isim olmak dışında gayr-i münsarif olmayı gerektiren bir sebep kalmayacak, tek bir sebep yeterli olmadığı için de kelime münsarif olacaktı. Oysa bu kelimenin gayr-i münsarif olması, yabancı bir kelime olduğuna delildir. Aynı şekilde İblis de yabancı bir kelimedir, iddia ettikleri üzere *iblâs*tan türememiştir. Bunun gibi, İbnü's-Sikkî't'in [v. 244/858] iddia ettiğinin aksine, *ya'kûb* kelimesi *'akıbd*en, *isrâ'îl* kelimesi *esri ille* kelimesinden türemiş değildir. *Dil sanatında muhakkik ve deneyimli olmayan kimselerden bu tür yanlışlar çok sadır olmaktadır.* Yalnız, *idris* kelimesinin o dilde de *derse* yakın bir anlama sahip olması ve bu yüzden râvînin bu kelimenin *dersten* türemiş olduğunu zannetmiş olması mümkündür.

[342] "Yüce bir mekân" nübüvvet ve Allah'a yakınlık şerefidir. Allah Teâlâ ona otuz sahife indirmiştir. Kalemle ilk yazan, yıldız ilmi ve hesap konusunda ilk kez *nazarda* bulunan, yani gözlem yapıp düşünen, ilk elbise dikip terzilik yapan odur. Ondan önce insanlar deri giyinirlerdi. Enes b. Mâlik'in merfû' bir rivayet olarak "İdris *Aleyhisselâm*'ın dördüncü kat göğe yükseltilmiş olduğu"nu nakletmiştir. [Tirmizî, "Tefsir", 20.] İbn Abbas'tan ise altıncı semâya yükseltildiği [Müslim, "İman" 162.], Hasan-ı Basrî'nin ise "Cennete yükseltildi, cennetten daha yüksek bir şey yoktur." dediği nakledilmiştir. Yine Nâbiğâ el-Ca'dî'den [v. 65/685] nakledildiğine göre, Peygamber (s.a.)'e sonunda:

Şanımız, şerefimiz ulaştırdı bizi göklere

Bunun üstünde bir nailiyet daha isteriz elbette

mısralarının olduğu bir şiir okuduğu, bu mısralara geldiğinde Peygamber (s.a.)'in "Nedir bu nailiyet ey Ebû Leylâ?" dediği, onun da "cennet" diye cevap verdiği rivayet edilmiştir.

58. İşte bunlar, Allah'ın, nimetine erdirdiği kimseler. Âdem'in zürriyetinden, Nûh ile beraber gemiye bindirdiklerimizden, İbrahim ile Yakub'un zürriyetinden gelen bu peygamberlerin yanı sıra, derleyip kendilerine getirerek doğruya ilettiğimiz nice kimseler... Bunlara Rahman'ın âyetleri okunduğu zaman ağlayarak secdeye kapanırlardı.

٥٦- ﴿وَأَذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا﴾

٥٧- ﴿وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا﴾

[٣٤١] قيل: سمي إدريس لكثرة دراسته كتاب الله عز وجل، وكان اسمه أخنوخ، وهو غير صحيح؛ لأنه لو كان أفعيلاً من الدرس لم يكن فيه إلا سبب واحد وهو العلمية، فكان منصرفاً؛ فامتناعه من الصرف دليل العجمة. وكذلك إبليس أعجمي. ٥ وليس من الإبلas كما يزعمون، ولا يعقوب من العقب، ولا إسرائيل بإسرا كما زعم ابن السكيت، ومن لم يحقق ولم يتدرب بالصناعة كثرت منه أمثال هذه الهنات. ويجوز أن يكون معنى {إدريس} في تلك اللغة قريباً من ذلك، فحسبه الراوي مشتقاً من الدرس.

١٠ [٣٤٢] {وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا}. المكان العلي: شرف النبوة والزلفى عند الله وقد أنزل الله عليه ثلاثين صحيفة، وهو أول من خط بالقلم ونظر في علم النجوم والحساب، وأول من خاط الثياب ولبسها، وكانوا يلبسون الجلود. وعن أنس بن مالك رضي الله عنه يرفعه «إنه رفع إلى السماء الرابعة». وعن ابن عباس رضي الله عنه: إلى السماء السادسة. وعن الحسن رضي الله عنه: إلى الجنة، لا شيء أعلى من الجنة. وعن النابغة الجعدي: أنه لما أنشد عند رسول الله صلى الله عليه وسلم الشعر الذي آخره: ١٥

بَلَعْنَا السَّمَاءَ مَجْدُنًا وَسَنَّاوُنَا ❁ وَإِنَّا لَنَرُجُو فَوْقَ ذَلِكَ مَطْهَرًا

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إلى أين يا أبا ليلى؟» قال: إلى الجنة.

٥٨- ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَةِ آدَمَ وَمِمَّنْ حَمَلْنَا

مَعَ نُوحٍ وَمِنْ ذُرِّيَةِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْرَائِيلَ وَمِمَّنْ هَدَيْنَا وَاجْتَبَيْنَا إِذَا تُتْلَى عَلَيْهِمْ آيَاتُ

الرَّحْمَنِ خَرُّوا سُجَّدًا وَبُكِيًّا﴾ ٢٠

[343] أُولَئِكَ (İşte onlar) surede Zekeriya *Aleyhisselâm*'dan İdris *Aleyhisselâm*'a kadar zikir geçen kimselere işarettir. مِنَ النَّبِيِّينَ (peygamberler) ifadesindeki Min açıklayıcıdır; Fetih suresinin sonundaki وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ (Bunlardan iman edip salih amel işleyenlere Allah, mağfiretin yanı sıra büyük de bir mükâfat vaat etmektedir.- [Fetih 48/29]) âyetinde de böyle kullanılmıştır. Çünkü bütün peygamberler nimete mazhar kılınmış kimselerdir. İkinci Min ise kısmîlik ifade eder. Zira İdris *Aleyhisselâm* Âdem *Aleyhisselâm*'ın zürriyetindendir, hem ona çok yakındır. Çünkü o, Nûh *Aleyhisselâm*'ın babasının dedesidir. İbrahim *Aleyhisselâm* da Nûh *Aleyhisselâm*'ın gemide beraberinde taşıdığı kimselerin zürriyetindendir, çünkü Nûh oğlu Sâm'ın soyundandır. İsmail *Aleyhisselâm* İbrahim zürriyetinden; Mûsâ, Hârûn, Zekeriya ve Yahya peygamberler ise İsrail (Yakup) zürriyetindendir. Aynı şekilde İsa *Aleyhisselâm* da öyledir. Çünkü Hazret-i Meryem onun soyundandır.

[344] وَمِمَّنْ هَدَيْنَا (Doğruya ilettiğimiz nice kimseler) ifadesi birinci Min'e atıf olabileceği gibi, ikinci Min'e de atıf olabilir. أُولَئِكَ ifadesi الَّذِينَ (işte onlar) ifadesinin haberi olursa, o zaman إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ (onlara okunduğu zaman) ifadesi yeni bir cümle başlangıcı olur; fakat الَّذِينَ ifadesi أُولَئِكَ'nin sıfatı olursa, o zaman إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ ifadesi haber olur. Şibl b. Abbâd el-Mekkî [v. 148/765] müzekker olarak *yütlâ* şeklinde okumuştur, çünkü hem "Rahmân'ın âyetleri" ifadesinin müennesliği hakiki değildir, hem de arada fasıla bulunmaktadır.

[345] *el-Bukiyy, bâk'in* (ağlayan) kelimesinin çoğuludur; tıpkı *sâcidi'n* çoğulunun *sücûd*; *kâ'idin* çoğulunun *ku'ûd* olması gibi. Peygamber (s.a.)'in "Kur'ân okuyunuz ve ağlayınız, ağlayamıyorsanız ağlar gibi yapınız." dediği nakledilmiştir [İbn Mâce, "İkâmetüs-salavât", 176. Benzer lafızlarla.] Sâlih el-Mürri'nin de [v. 172/788] "Rüyamda Peygamber (s.a.)'in huzurunda Kur'ân okudum. Bana 'Bu sadece okumaktır ey Sâlih! Peki, ağlamak nerede?' diye sordu" dediği nakledilmiştir. İbn Abbas'ın ise "Münezzeh olan Allah'a secde âyetlerini okuduğunuz zaman ağlamadan secde etme konusunda acele etmeyin, içinizden birinizin gözü ağlamıyorsa bile, kalbi ağlasın." dediği nakledilmiştir. Yine Peygamber (s.a.)'in "Kur'ân hüznle inmiştir, siz de onu okuduğunuz zaman hüznlenin." buyurduğu rivayet edilmiştir. [Ebû Nuaym el-İsfâni, *Hilyetü'l-evliyâ*, VI, 196.]

[346] Âlimler demişlerdir ki: Kişi tilavet secdesi esnasında, okuduğu âyetlerin muhtevasına uygun bir şekilde dua eder; eğer Secde suresindeki secde âyetini okuyorsa, *Allâhumme'âlnî mine's-sâcidi'ne li-vechike el-müsebbihine bi-hamdike ve e'ûzu bi-ke en ekûne mine'l-müstekbirine 'an emrike* (Allah'ım! Beni sana secde eden, seni hamd ederek tesbih eden kullarından eyle, senin emrine karşı kibir gösterenlerden olma-tan sana sığınırım.) diye dua eder. Eğer Sübhân [İsrâ] suresindekini okuyorsa

[٣٤٣] {أُولَئِكَ} إشارة إلى المذكورين في السورة من لدن زكريا إلى إدريس عليه السلام. و«من» في {مِنَ النَّبِيِّينَ} للبيان مثلها في قوله تعالى في آخر سورة الفتح {وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً} [الفتح: ٢٩] لأن جميع الأنبياء منعم عليهم. ومن الثانية للتبعيض، وكان إدريس من ذرية آدم لقربه منه لأنه جد أبي نوح. وإبراهيم عليه السلام من ذرية من حمل مع نوح لأنه من ذرية سام بن نوح، وإسماعيل من ذرية إبراهيم. وموسى وهارون وزكريا ويحيى من ذرية إسرائيل. وكذلك عيسى؛ لأن مريم من ذريته.

[٣٤٤] {وَمِمَّنْ هَدَيْنَا} يحتمل العطف على (من) الأولى والثانية. إن جعلت الذين خبراً لأولئك كان {إِذَا تُتْلَى} كلاماً مستأنفاً. وإن جعلته صفة له كان خبراً. قرأ شبل بن عباد المكي «يتلى» بالتذكير؛ لأن التأنيث غير حقيقي مع وجود الفاصل.

[٣٤٥] البكي: جمع باك، كالسجود والقعود في جمع ساجد وقاعد. عن رسول الله ﷺ: « اَتْلُوا الْقُرْآنَ وَابْكُوا. فَإِنْ لَمْ تَبْكُوا فَتَبَاكَوْا » وعن صالح المري رضي الله عنه: قرأت القرآن على رسول الله ﷺ في المنام فقال لي {هَذِهِ الْقِرَاءَةُ يَا صَالِحُ، فَأَيْنَ الْبَكَاءُ؟} وعن ابن عباس رضي الله عنهما: إذا قرأتُم سجدة سبحان فلا تعجلوا بالسجود حتى تبكوا، فإن لم تبك عينٌ أحدكم فليبك قلبه. وعن رسول الله ﷺ: «إِنَّ الْقُرْآنَ أَنْزَلَ بِحَزْنٍ فَإِذَا قُرَأْتُمُوهُ فَتَحَازَنُوا».

[٣٤٦] وقالوا: يدعو في سجدة التلاوة بما يليق بآيتها؛ فإن قرأ آية تنزيل السجدة قال: اللهم اجعلني من الساجدين لوجهك المسبحين بحمدك، وأعوذ بك أن أكون من المستكبرين عن أمرك. وإن قرأ سجدة سبحان

o zaman *Allâhummec'alnî mine'l-bâkîne ileyke'l-hâşî'îne le-ke* (Allah'ım! Beni senin huzurunda gözyaşı dökken ve sana karşı huşû içinde olanlardan eyle!) diye dua eder. Eğer bu (Meryem'deki) âyeti okuyorsa, o zaman da *Allâhummec'alnî min 'ibâdike'l-mün'ami 'aleyhim el-mehdiyyîne's-sâcidîne le-ke'l-bâkîne 'inde tilâveti âyâtike* (Allah'ım! Beni kendilerine nimet ihsan edilmiş, hidayet edilmiş olan, sana secde eden, âyetlerin okunduğunda ağlayan kullarından eyle!) diye dua eder.

59. Ama onların ardından, arzularına uyan ve namazı zayi eden bir nesil geldi... Ama yakında görecekler bu azgınlıklarının karşılığını!

[347] *Halefehû* “ardından geldi” demektir. Bir şey iyi bir şeyin ardından geldiği zaman onu fetha ile *halef* şeklinde, kötü bir şeyin ardından geldiği zaman ise onu sükun ile *half* şeklinde ifade ederler. Benzer şekilde hayır sözü verildiği zaman va'd, kötülük sözü verildiği zaman ise va'id denilir.

[348] İbn Abbas'tan nakledildiğine göre ayette sözü edilen kimseler, farz olan namazı terkeden, içki içen, baba bir kızkardeş ile evlenmeyi helal gören Yahudilerdir. İbrahim en-Nehaî [v. 96/714] ve Mücâhid'den [v. 103/721] “Bunlar namazı tehir etmek suretiyle zayi etmişlerdir.” görüşü nakledilmiştir. Fakat “Ancak dönüş yaparak iman edip salih amel işleyenler müstesna” [Meryem 19/60] âyeti ilk görüşü, yani bu kimselerin kâfirler olduklarını teyit eder. Hazret-i Ali'nin de “arzularına uydular” ifadesi hakkında, “Bunlar güçlü binalar yapan, gösteriş için bineklere binen, şöhret bulmak için giyinen kimselerdir.” dediği nakledilmiştir. Katâde b. Di'âme es-Sedûsî'nin [v. 117/735] “Bu, bu ümmet hakkındadır.” dediği nakledilmiştir. İbn Mes'ûd, Hasan-ı Basrî ve Dahhâk b. Müzâhim [v. 105/723] *salevât* şeklinde çoğul okumuşlardır.

[349] Araplar her tür şerri *ğayy*, her tür hayrı da *reşâd* kelimesi ile ifade etmişlerdir. Şair el-Murakkîş şöyle demiştir:

Kim bir hayır elde etse, insanlar onun halini övüp durur
Kötülük edense, bu kötülük sebebiyle mutlaka bir kınayıcı bulur

[350] Zeccâc [v. 311/923] *ğayy*^{en} kelimesini *cezâe ğayy*ⁱⁿ (azgınlığın karşılığı) olarak tefsir etmiştir ki bu tıpkı يُلَقَّى أَثَامًا (Günahının vebaliyle karşılaşır. [Furkân 25/68]) ifadesinin “Günahının karşılığını görür.” anlamında olması gibidir. Ya da bu ifade “Cennet yolundan sapmış olur.” anlamındadır. Ğayyin diğer cehennem vadilerinin kendisinden Allah'a sığındıkları bir cehennem vadisi olduğu da söylenmiştir. Ahfeş [v. 215/830] *yelkavne* kelimesini *yulakkevne* şeklinde rivayet etmiştir.

قال: اللهم اجعلني من الباكين إليك الخاشعين لك. وإن قرأ هذه قال: اللهم اجعلني من عبادك المنعم عليهم المهتدين، الساجدين لك، الباكين عند تلاوة آياتك.

٥٩- ﴿فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلَاةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسُوفَ

يَلْقَوْنَ عَذَابًا﴾

[٣٤٧] خلفه: إذا عقبه، ثم قيل في عقب الخير «خلف» بالفتح، وفي عقب السوء: خلف، بالسكون، كما قالوا «وعد» في ضمان الخير، و«وعيد» في ضمان الشر.

[٣٤٨] عن ابن عباس رضي الله عنه: هم اليهود، تركوا الصلاة المفروضة، وشربوا الخمر، واستحلوا نكاح الأخت من الأب. وعن إبراهيم ومجاهد رضي الله عنه: أضاعوها بالتأخير. وينصر الأول قوله {إِلَّا مَنْ تَابَ وَءَامَنَ} يعني الكفار. وعن علي رضي الله عنه في قوله {واتبعوا الشهوات} من بني الشديد، وركب المنظور، ولبس المشهور. وعن قتادة رضي الله عنه: هو في هذه الأمة. وقرأ ابن مسعود والحسن والضحاك رضي الله عنه: «الصلوات» بالجمع.

[٣٤٩] كل شر عند العرب: غي، وكل خير: رشاد. قال المرقش:

فَمَنْ يَلْقَ خَيْرًا تَحْمَدِ النَّاسَ أَمْرُهُ * وَمَنْ يَغْوِ لَا يَعْدُمَ عَلَى الْغَيِّ لَأَنَّمَا

[٣٥٠] وعن الزجاج: جزاء غي، كقوله تعالى {يَلْقَ أَثَامًا} [الفرقان: ٦٨] أي

مجازاة أثام. أو غيا عن طريق الجنة. وقيل: الغي واد في جهنم تستعيز منه أوديتها. وروى الأخفش «يلقون».

60. Ancak dönüş yaparak iman edip salih amel işleyenler müstesna... Çünkü bunlar, hiçbir haksızlığa uğratılmadan Cennet'e gireceklerdir.

[351] *Yüdhâlûne* ve *yedbulûne* şeklinde iki okuyuş vardır. Anlam, “Amel-
lerinin karşılığını eksiksiz alırlar, alacakları karşılıktan herhangi bir şey ek-
siltilemez, aksine kat kat fazlası verilir.” şeklindedir. Bu ifade onların daha
önce kâfir olmalarının, bu şekilde dönüş yapmaları halinde kendilerine bir
zarar vermeyeceğinin beyanıdır. Buradaki *zulüm* kelimesinin kullanımı tıp-
kı, “Şunu şöyle yapmaktan seni alıkoyan nedir.” anlamında *mâ zalemeke en*
tefale kezâ? demen gibidir. Yahut da “Asla zulme uğramazlar, kendilerine
zulüm namına hiçbir şey yapılmaz.” anlamındadır.

61. Yani, Rahman'ın, kullarına gâipten vaat ettiği Adn Cennetleri-ne... Şüphesiz, O'nun sözü daima yerine getirilmiştir.

[352] *Cennet*, “Adn cennetleri”ni de içine aldığı için, burada Adn cenneti¹
ifadesi (önceki âyette geçen) *cennetin* bedeli olarak kullanılmış olup, *ebsartü dâ-*
rake el-kâ'ate ve'l-'alâli (Evinin gördüm, salonu ve odaları.) ifadesine benzemekte-
dir. *Adn* kelimesi özel isim olduğu için ma'rifedir, dolayısıyla el-'Adn anlamın-
dadır; ikâmet demektir. Buna benzer şekilde Araplar *el-feyn* (an), *es-seher* (seher
vakti) ve gayr-i münasirif kabul etmeyenlere göre *el-ems* (dün) mânalarının özel
isimleri olarak *feynet*², *seher*² ve *emsi* kelimelerini kullanırlar; işte '*adn* de bu şe-
kilde kullanılmıştır. Ya da “*Adn* cenneti” cennet topraklarının özel ismidir, zira
cennet toprakları ikâmet mekânlarıdır. Böyle olmasaydı, bu kelimenin bedel
olarak kullanılması mümkün olmazdı. Çünkü nekire kelimeler sıfat almadıkça
ma'rife kelimelerin bedeli olamazlar. Yine, böyle olmasaydı bu kelimenin *elleti*
ile nitelenmesi de mümkün olmazdı. Bu ifade *cennâtu 'adn'in* (Adn cennetleri)
şeklinde çoğul olarak ve *cennetü 'adn'in* (Adn cenneti) şeklinde tekil olarak
mübteda olduğu için merfû' yapılarak okunmuştur. Mâna, “Allah onu kulla-
rın gözünün önünde olmadığı, onlara gaip olduğu halde vaat etmişti.” ya da
“Onlar bu cennetten gaip oldukları, onu müşahede edemedikleri halde vaat
etmişti.” veya “Gaybı tasdik ve ona iman şeklinde vaat etmiştir.” şeklindedir.

[353] *Me'tiyyen* kelimesinin fâ'il anlamında mef'ûl olduğu söylenmiştir.
Oysa vaat edilen şey cennettir, “Onlar ise cennete gireceklerdir.” demek daha
uygundur.² Ya da ifade, “Onun vaadi yerine getirilmiştir, yapılmıştır.” anlamın-
dadır; *etâ ileyhi ihsân'en* (Ona ihsan olarak geldi.) sözünde olduğu gibi.

**62. Orada boş söz değil, sadece 'Selâm!' ışıtırler; sabah-akşam nasip-
lendirilirler orada.**

1 Müfessirin *cennet* '*adn'in* kıraatini esas aldığı anlaşılıyor. / ed.

2 İlk görüş, ilahi vaadin 'gelen' bir şey olduğu gerekçesine dayanmaktadır. Oysa vaat edilen cennettir ve insanlar ona gelecek olduğu için *me'tiyy* “kendisine gelinen” anlamında mef'ûl olmaktadır. / ed.

٦٠- ﴿إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ شَيْئًا﴾

[٣٥١] قرئ «يَدْخُلُونَ» و«يَدْخُلُونَ» أي لا ينقصون شيئاً من جزاء أعمالهم ولا يمنعونهم، بل يضاعف لهم، بياناً لأن تقدّم الكفر لا يضرهم إذا تابوا من ذلك، من قولك: ما ظلمك أن تفعل كذا، بمعنى: ما منعك، أو لا يظلمون البتة، أي شيئاً من الظلم.

٦١- ﴿جَنَّاتٍ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدَ الرَّحْمَنُ عِبَادَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًا﴾

[٣٥٢] لما كانت الجنة مشتملة على جنات عدن أبدلت منها، كقولك: أبصرت دارك القاعة والعلالي. وعدن معرفة علم، بمعنى العدن، وهو الإقامة، كما جعلوا فينة، وسحر، وأمس - فيمن لم يصرفه - أعلاماً لمعاني الفينة والسحر، والأمس، فجرى مجرى العدن لذلك. أو هو علم لأرض الجنة؛ لكونها مكان إقامة، ولولا ذلك لما ساغ الإبدال؛ لأن النكرة لا تبدل من المعرفة إلا موصوفة، ولما ساغ وصفها بالتي. وقرئ «جَنَّاتٍ عَدْنٍ» و«وَجَنَّةُ عَدْنٍ» بالرفع على الابتداء؛ أي وعدها وهي غائبة عنهم غير حاضرة، أو هم غائبون عنها لا يشاهدونها، أو بتصديق الغيب والإيمان به.

[٣٥٣] قيل في {مَأْتِيًا}: مفعول بمعنى فاعل. والوجه أنّ الوعد هو الجنة وهم يأتونها. أو هو من قولك: أتى إليه إحساناً، أي كان وعده مفعولاً منجزاً.

٦٢- ﴿لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا إِلَّا سَلَامًا وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًا﴾

[354] *Lâğv* herhangi bir faydası olmayan boş ve gereksiz söz demektir. Burada boş sözden kaçınmanın, sakınmanın zorunluluğuna dikkat çekilmektedir. Zira Allah Teâlâ mükellefiyetin olmadığı diyarı (cenneti) boş sözden arındırmıştır. Allah Teâlâ'nın şu ifadeleri bu mânâyı ne güzel ifade etmektedir: “Onlar ki asılsız sözlere tanıklık etmezler; boş ve kötü lâkırdılara (dalanlara) uğradıklarında uzaklaşırlar.” [Furkân 25/72], “Boş söz işittiklerinde de (o lâkırdının sahiplerine) ‘Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size aittir. Selâmetle!.. Bizim cahillerle işimiz yok!’ diyerek ondan yüz çevirirler.” [Kasas 28/55]. *Boş sözden, cehaletten, bizi ilgilendirmeye şeylere dalıp gitmekten Allah'a sığınırız.* Mâna şöyledir: Eğer birbirlerine selâm vermeleri ya da meleklerin onlara selâm vermesi boş söz ise, onlar bundan gayrı boş söz işitmezler. Buradaki ifade tarzı şairin şu mısralarındaki gibidir:

Hiçbir kusurları yok; düşman birliklerini doğrarken örselenen
kılıçlarından gayrı!

[355] Ya da anlam “Orada sadece kusur ve eksiklikten kendilerini salim ve beri kılacak olan sözler işitirler.” şeklinde olup istisnâ, munkatı istisna türündendir. Veya *selâm* selâmet duasında bulunmak anlamındadır. Oysa *dârusselâm* (yani cennet), selâmet diyarı demektir. Dolayısıyla selâmet diyarının halkına selâmet duasında bulunmak zahiri itibarıyla boş söz sayılır. Sadece karşıdaki insana bir saygı ve ikram şeklinde faydası vardır.

[356] İnsanlardan bazıları sadece bir öğün yer, bazıları ise her bulduğunda yer ki bu, açgözlülerin âdetidir. Bazı insanlar ise bir sabah bir de akşam yerler; bu da dengeli, övülmeye değer bir âdettir. Aslında cennette gece - gündüz yoktur; burada takdirene böyle söylenmiştir. Ayrıca Araplar nezdinde nimete kavuşmuş kimse, sabah ve akşam yiyecek bulan kimsedir. Burada onlara verilen rızkın devamlılığının kastedilmiş olduğu da söylenmiştir. Nitekim *ene 'inde fülânⁱⁿ sabâh^{an} ve mesâ^{en} ve bükrat^{en} ve 'aşıyy^{en}* (Ben sabah - akşam, erken - geç hep falan kimsenin yanındayım.) der ve bununla zikredilen malum vakitleri değil, devamlılığı kastedersin.

63. İşbu cennetlere, sakınan kullarımızı sahip kılacağız.

[357] نُورُثُ ifadesi isti'âre olarak *nüverrisu* şeklinde de okunmuştur. Mâna, “Vârisi merhûmun malına sahip kılıp malı ona bıraktığımız gibi, cenneti de onlara bırakacağız.” şeklindedir. Takva sahipleri kıyamet günü Rablerine kavuştukları zaman amelleri sona ermiş olsa da amellerinin meyveleri bâki kalacaktır ki

[٣٥٤] اللغو: فضول الكلام ومالا طائل تحته. وفيه تنبيه ظاهر على وجوب تجنب اللغو واتقائه، حيث نزه الله عنه الدار التي لا تكليف فيها. وما أحسن قوله سبحانه {وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا} [الفرقان: ٧٢] {وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ} [النقص: ٥٥] ٥ نعوذ بالله من اللغو والجهل والخوض فيما لا يعنينا. أي إن كان تسليم بعضهم على بعض أو تسليم الملائكة عليهم لغواً، فلا يسمعون لغواً إلا ذلك، فهو من وادي قوله:

وَلَا عَيْبَ فِيهِمْ غَيْرَ أَنَّ سُيُوفَهُمْ * بِهِنَّ فُلُوقٌ مِنْ قِرَاعِ الْكِتَابِ

[٣٥٥] أو لا يسمعون فيها إلا قولاً يسلمون فيه من العيب والنقيصة، على الاستثناء المنقطع. أو لأن معنى السلام هو الدعاء بالسلامة. ودار السلام: هي دار السلامة، وأهلها عن الدعاء بالسلامة أغنياء، فكان ظاهره من باب اللغو وفضول الحديث، لولا ما فيه من فائدة الإكرام. ١٠

[٣٥٦] من الناس من يأكل الوجبة. ومنهم من يأكل متى وجد - وهي عادة المنهومين. ومنهم من يتغدى ويتعشى - وهي العادة الوسطى المحمودة، ولا يكون ثم ليل ولا نهار، ولكن على التقدير؛ ولأن المتنعم عند العرب من وجد غداء وعشاء. وقيل: أراد دوام الرزق ودروره، كما تقول: أنا عند فلان صباحاً ومساءً وبكرة وعشيّاً، يريد: الديمومة، ولا تقصد الوقتين المعلومين. ١٥

٦٣- ﴿تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا﴾

[٣٥٧] {نُورِثُ} وقرئ «نورث» استعارة، أي نبقي عليه الجنة كما نبقي على الوارث مال المورث ولأن الأتقياء يلقون ربهم يوم القيامة قد انقضت أعمالهم وثمرتها باقية ٢٠

o da cennettir. Allah Teâlâ onları cennete soktuğu zaman, tıpkı vârisin merhumun malına sahip olması gibi, onları da takva sahibi olmalarından dolayı cennete mirasçı kılmış olmaktadır. Bunların, cehennemliklerin itaatkâr olmaları durumunda cennette sahip olacakları meskenlere mirasçı kılınacağı da söylenmiştir.

64. Biz, ancak senin Rabbinin emriyle iniyoruz. Önümüzdeki, arkamızdaki ve bu ikisi arasındaki her şey O'na aittir. Ve senin Rabbin unutkan değildir.

[358] “Biz, ancak senin Rabbinin emriyle iniyoruz” cümlesi, Hazret-i Peygamber’e vahyin gelmesi geciktiği zaman Cebrâil *Aleyhisselâm*’ın kendisine söylemiş olduğu sözün aktarımıdır. Rivayete göre vahiy kırk gün boyunca gelmemiştir. Bu sürenin on beş gün olduğu da söylenmiştir. Bu sürenin on beş gün olduğu da söylenmiştir. Bu, Peygamber (s.a.)’e Ashâb-ı Kehf, Zülkarneyn ve ruh konusunda soru sorulduğu zaman olmuştur; Peygamber nasıl cevap vereceğini bilememiş, bu konuda kendisine vahyedilmesini beklemiş ve (bir süre vahiy gelmeyince) bu durum ona çok ağır gelmiştir. Müşrikler, “Rabbi onu terk etti, bıraktı.” demişler, Cebrâil *Aleyhisselâm* vahiy getirdiğinde ise ona, “O kadar geciktin ki seni çok özledim ve sût-i zanda bulundum!” demiş; bunun üzerine “Ben daha çok özledim, ama nihayetinde ben emir kuluyum, gönderildiğim zaman inerim, alıkonulduğum zaman dururum.” demiştir. Allah Teâlâ da bu âyeti ve Duhâ sûresini inzâl etmiştir. Meleklerin *tenezzül* etmesi iki mânadadır; ilki ağır ağır inme, ikincisi ise mutlak olarak inme mânasıdır. Nitekim şair şöyle demiştir:

Bir insanoğlu olamazsın sen; bir meleğin oğlusundur
Ancak, gök boşluğundan aşağı süzülerek inen...

[359] Zira *tenezzele* fiili *nezzele* fiilinin dönüşlü halidir, *nezzele* ise tedrici olarak indirme anlamına gelir. Bu konuma uygun olan fiil, ağır ağır inme anlamındaki fiildir. Kastedilen şudur: Bizim değişik zamanlarda ara ara iniyor olmamız, sadece Allah’ın emri, O’nun doğru ve hikmetli görmesi ile gerçekleşmektedir. Önümüzdeki ve ardımızdaki yön ve mekânlar ve bunların arasındaki kiler, içinde bulunduğumuz mekânlar hep O’na aittir, bizler bir yönden diğer bir yöne, bir mekândan diğer bir mekâna ancak O’nun emri ve isteği ile intikal edebiliriz, her hareket ve sükûnu, olmuş ve olacak her hali bilen ve muhafaza eden O’dur, O’nun hakkında gaffet ve unutma gibi bir şey düşünmek caiz değildir, O bir maslahat ve hikmet görmedikçe ve bize izin vermedikçe bizler onun manevî egemenlik alanı içerisinde nasıl hareket edebiliriz ki?!

وهي الجنة، فإذا أدخلهم الجنة فقد أورثهم من تقواهم كما يورث الوارث المال من المتوفي. وقيل: أورثوا من الجنة المساكن التي كانت لأهل النار لو أطاعوا.

٦٤- ﴿وَمَا نَنْزِلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا بَيْنَ ذَلِكَ وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا﴾

٥ [٣٥٨] {وَمَا نَنْزِلُ} حكاية قول جبريل صلوات الله عليه حين استبطأه رسول الله ﷺ روي أنه احتبس أربعين يوماً. وقيل: خمسة عشر يوماً، وذلك حين سئل عن قصة أصحاب الكهف وذي القرنين والروح، فلم يدر كيف يجيب ورجا أن يوحى إليه فيه، فشق ذلك عليه مشقة شديدة وقال المشركون: ودّعه ربه وقلاه فلما نزل جبريل عليه السلام قال له النبي ﷺ: «أبطأت حتى ساء ظني واشتقت إليك. قال: إني كنت أشوق ولكنني عبد مأمور، إذا بُعثت نزلت، وإذا حُبستُ احتبستُ» وأنزل الله سبحانه هذه الآية وسورة الضحى. والتنزل على معنيين: معنى النزول على مهل، ومعنى النزول على الإطلاق، كقوله:

فَلَسْتُ لِإِنْسِي وَلَكِنْ لِمَلَأَكِ ۖ تَنْزَلُ مِنْ جَوِّ السَّمَاءِ يَصُوبُ

[٣٥٩] لأنه مطاوع نزل، ونزل يكون بمعنى أنزل، وبمعنى التدريج، واللائق بهذا الموضوع هو النزول على مهل والمراد أن نزولنا في الأحيان وقتا غب وقت ليس إلا بأمر الله، وعلى ما يراه صواباً وحكمة، وله ما قدامنا {وَمَا خَلْفَنَا} من الجهات والأماكن {وَمَا بَيْنَ ذَلِكَ} وما نحن فيها فلا نتمالك أن نتقل من جهة إلى جهة ومكان إلى مكان إلا بأمر المليك ومشئته، وهو الحافظ للعالم بكل حركة وسكون، وما يحدث ويتجدد من الأحوال، لا يجوز عليه الغفلة والنسيان، فأنى لنا أن نتقلب في ملكوته إلا إذا رأى ذلك مصلحة وحكمة، وأطلق لنا الإذن فيه.

٥

١٠

١٥

٢٠

[360] Bu ifadenin (yani önümüzdeki, arkamızdaki ve bu ikisi arasındaki her şey ifadesinin), geçmişte olup biten dünyevî şeyler ve gelecekte olacak uhrevî şeyler anlamında olduğu, ‘bu ikisi arasındaki şeyler’in ise Sûr’a iki kez üfleme arasındaki süre olduğu da söylenmiştir ki bu da kırk senedir. Yine, ifadenin
 5 ömrümüzün geçen kısmı ile gelecek kısmı ve şu an içinde bulunduğumuz hal anlamında olduğu, ayrıca, var olmamızdan öncesi ve yok olmamızdan sonrası anlamında olduğu, (peygambere) *tenezzül* ettiğimizde önümüzdeki yer ve ardımızda bıraktığımız gök ve bu ikisinin arası anlamında olduğu da söylenmiştir. Anlam şöyledir: O her şeyi ihata eder, hiçbir gizli şey O’na gizli kalmaz, zerre
 10 kadar bir şey dahi O’ndan saklanamaz, o halde biz O’nun hikmetinden sâdır olmayan ve O’nun bize izin vermediği, emretmediği bir adımı nasıl atabiliriz?!

[361] “Ve senin Rabbin unutkan değildir.” ifadesinin, “Rabbin seni ne terk etti ne de darıldı.” [Duhâ 93/3] ifadesindeki gibi, Rabbin seni terk etmiş ve edecek değildir anlamında olduğu da söylenmiştir. Yani vahyin inmemiş olması, sadece
 15 buna yönelik emrin olmamasındandır. Vahyin gecikmesi ise Allah’ın seni terk etmiş, bırakmış olmasından değil, O’nun neyin maslahat olduğunu çok iyi bilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu ifadenin, müttaklerin cennete girdiklerinde söyleyeceği sözün aktarımı olduğu da söylenmiştir. Yani “Biz cennete ancak Allah’ın amellerimizin karşılığını vermesi ve girmemizi emretmesi sonucunda gir-
 20 dik; geçmişteki, şimdiki ve gelecekte olması beklenen bütün işlerimizin gerçek mâliki O’dur; bütün hayır amellerini bize lütfeden, bizi onlara muvaffak kılan ve o amellerin karşılığını veren O’dur.” Allah Teâlâ da onların bu sözünü onaylama babında şöyle buyurur: “Senin Rabbin” amel eden kimselerin amellerini “unutmaz”, onlara vermesi gereken sevaptan gafil değildir. Yerin, göğün ve bu
 25 ikisi arasındaki şeylerin manevî egemenliğine sahip olan kudret hakkında gaflet ve unutma nasıl mümkün olabilir?! Ardından, peygamberine şöyle demiştir: İmdi, sen Rabbin bu sıfat ile tanımış olduğuna göre, artık amele yönel ve Rabbine ibadet et! O, senden gayrı diğer takva sahiplerine karşılıklarını verdiği gibi sana da karşılığını verecektir.

[362] Humeyd b. Kays el-A’rec [v. 130/747] bu fiili Yâ ile, Cebrâil *Aley-hisselâm*’dan aktarma formunda, fail zamiri vahye raci olacak şekilde *ve mâ yetenezzelü* (Vahiy nâzil olmuyor.) şeklinde okumuştur. İbn Mes’ûd’un da, [illa bi-emri Rabbike ifadesini] *illâ bi-kavli Rabbike* (ancak Rabbinin sözüyle) şeklinde okuduğu nakledilmiştir. *Nesiyy* kelimesi konusundaki ihtilâf [*fe’ül* mi yoksa *fe’il* mi olduğu] aynen *bağıyy* kelimesindeki ihtilâf gibi olmalıdır.¹
 35

1 Bu surenin 20. Ayetinde geçen نسيي kelimesinin tefsirine bakınız. / ed.

[٣٦٠] وقيل: ما سلف من أمر الدنيا وما يستقبل من أمر الآخرة، وما بين ذلك: ما بين النفختين وهو أربعون سنة. وقيل: ما مضى من أعمارنا وما غبر منها، والحال التي نحن فيها. وقيل: ما قبل وجودنا وما بعد فنائنا. وقيل: الأرض التي بين أيدينا إذا نزلنا، والسماء التي وراءنا، وما بين السماء والأرض، والمعنى: أنه المحيط بكل شيء لا تخفى عليه خافية ولا يعزب عنه مثقال ذرة، فكيف نقدم على فعل نحدثه إلا صادراً ٥ عما توجهه حكمته ويأذن لنا فيه.

[٣٦١] وقيل: معنى {وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا} وما كان تاركاً لك، كقوله تعالى {مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلَى} [الضحى: ٣] أي ما كان امتناع النزول إلا لامتناع الأمر به. وأما احتباس الوحي فلم يكن عن ترك الله لك وتوديعه إياك، ولكن لتوقفه على المصلحة. ١٠ وقيل: هي حكاية قول المتقين حين يدخلون الجنة، أي وما ننزل الجنة إلا بأن مَنَّ الله علينا بثواب أعمالنا وأمرنا بدخولها، وهو المالك لرقاب الأمور كلها السالفة والمتروكة والحاضرة، اللطف في أعمال الخير والموفق لها والمجازي عليها. ثم قال الله تعالى - تقريراً لقولهم -: {وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا} لأعمال العاملين غافلاً عما يجب أن يثابوا به، وكيف يجوز النسيان والغفلة على ذي ملكوت السماء والأرض ١٥ وما بينهما؟ ثم قال لرسول الله ﷺ: فحين عرفته على هذه الصفة، فاقبل على العمل واعبده يثبك كما أثناب غيرك من المتقين.

[٣٦٢] وقرأ الأعرج رضي الله عنه «وما يتنزل» بالياء على الحكاية عن جبريل عليه السلام والضمير للوحي. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: «إلا بقول ربك». يجب أن يكون الخلاف في النسي مثله في البغي.

65. Göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbi O'dur. O halde, sadece O'na kulluk et ve O'na kulluk ederken sabırlı ol... O'nunla aynı ismi taşıyan birini biliyor musun?!

[363] “Göklerin ve yerin Rabbi” ifadesi “senin Rabbin” [Meryem 19/64] ifadesinden bedeldir. “O, göklerin ve yerin Rabbidir, (o halde sadece O'na kulluk et)” şeklinde hazfedilmiş bir mübtedanın haberi de olabilir. Nitekim şair şöyle demiştir:

“Havlân kabilesi(dir bunlar)! Evlen kızlarıyla!” diyen nice kadın var

[364] Bu yoruma göre “Ve senin Rabbin unutkan değildir” [Meryem 19/64] ifadesi müttakilerin sözü olabilir; devamındaki ifadeler ise Allah Teâlâ'nın sözüdür.

[365] **Şayet** “وَاضْطَرَّ عَلَيْهَا” fiili [TâHâ 20/132] âyetindeki gibi, sırası olan ‘Alâ ile geçişli olması gerekmiyor muydu?” **dersen şöyle derim:** Burada kulluk, senin [akranıyla] dövüşen kişiye *istabir li-kırnike* (Akranına karşı sebat et!) cümlesindeki *kırn* kelimesinin kullanılışı gibidir. Yani şöyle buyrulmuştur: Sadece Allah’a kul olmak sana çeşitli sıkıntı ve meşakkatler getirecektir, bunlara karşı durma konusunda sabırlı ol. Ehl-i Kitab’ın sana düşmanlıkları, seni zora sokmak için söyledikleri ağır sözler, vahyin bir müddet gecikmiş olması ve Müşriklerin sana karşı kopardıkları yaygara içini daraltmasın.

[366] “O'nunla aynı ismi taşıyan birini biliyor musun?!” Yani hiçbir şey “Allah” ismiyle anılmış değildir. Müşrikler putlarını “ilâh” diye isimlendirirler; Uzzâ’ya “ilah” derlerdi. İlâh kelimesinin başındaki Hemze yerine Elif Lâm takısı getirilerek oluşturulan “Allah” ismi ise hak olan mabuda mahsus olup başkası için kullanılmaz. İbn Abbas’tan, “Allah’tan başka hiçbir varlık *Rahmân* olarak isimlendirilmez.” şeklinde bir görüş nakledilmiştir. İfadenin, “O’ndan gayrı bir varlığın bâtıl şekilde değil de hak olarak O’nun ismiyle isimlendirildiğini biliyor musun?” anlamında olduğu da söylenmiştir. Çünkü bâtıl olarak isim vermek muteber bir isimlendirme olmadığı için, aynı zamanda yok hükmündedir. *Semiy*ⁿ kelimesinin denk ve benzer anlamına gediği de söylenmiştir. Buna göre mâna şöyledir: Kulların kulluk edeceği O’ndan başka bir mabud bulunmadığı ortada olduğuna göre, o zaman O’na kulluk etmek ve bu kulluğun külfet ve meşakkatlerine sabretmek gerekmektedir.

٦٥- ﴿رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا﴾

[٣٦٣] { رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ } بدل من ربك، ويجوز أن يكون خبر مبتدأ محذوف، أي هو رب السماوات والأرض { فَاعْبُدْهُ } كقوله:

وَقَائِلَةٌ خَوْلَانٍ فَأَنْكِحْ فَتَاتَهُمْ ❁

[٣٦٤] وعلى هذا الوجه يجوز أن يكون { وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا } [مريم: ٦٤] من كلام المتقين، وما بعده من كلام رب العزة.

[٣٦٥] فَإِنْ قُلْتَ: هَلَا عَدِّي { وَاصْطَبِرْ } بعلى التي هي صلته، كقوله تعالى { وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا } [طه: ١٣٢]؟ قلت: لأن العبادة جعلت بمنزلة القرن في قولك للمحارب: اصطبر لقرنك، أي اثبت له فيما يورد عليك من شداته أريد أن العبادة تورث عليك شدائد ومشاق، فاثبت لها ولا تنهن، ولا يضق صدرك عن إلقاء عداتك من أهل الكتاب إليك الأغاليط، وعن احتباس الوحي عليك مدة وشماتة المشركين بك.

[٣٦٦] { هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا } أي لم يسم شيء بالله قط، وكانوا يقولون لأصنامهم آلهة، والعزى إله وأما الذي عوض فيه الألف واللام من الهمزة، فمخصوص به المعبود الحق غير مشارك فيه. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: لا يسمى أحد الرحمن غيره. ووجه آخر: هل تعلم من سمي باسمه على الحق دون الباطل، لأن التسمية على الباطل في كونها غير معتد بها كلا تسمية. وقيل: مثلاً وشبيهاً، أي إذا صح أن لا معبود يوجه إليه العباد العبادة إلا هو وحده، لم يكن بد من عبادته والاصطبار على مشاقها وتكاليفها.

٥

١٠

١٥

٢٠

66. Buna rağmen insanoğlu, “Ben, öldüğümde yeniden mi diriltilecekmişim?!” der.

67. Bu insan hiç düşünmez mi ki, kendisi daha önce bir şey değilken, onu Biz yarattık?!

- 5 [367] Burada *insan* kelimesi ile bütün bir insan cinsi kastedilmiş olabileceği gibi bazı insanlar, yani kâfirler kastedilmiş de olabilir. **Şayet** “Neden bütün insanların kastedilmiş olması mümkün olsun ki, zira bütün insanlar bu sözü söylemezler?” **dersen şöyle derim:** Bu söz, insan cinsinden olan kimselerden sadır olduğu için, sözün bütün bir insan cinsine isnat edilmesi
- 10 mümkündür. Nitekim Araplar, “Falan oğulları filan kimseyi öldürdüler.” derler. Oysa öldüren, onlardan sadece biridir. Ferezdak da şöyle demiştir:

‘Abs oğullarının vurdukları o kılıç

Verkâ’nın ellerinden kaydı, Hâlid’in başına isabet etmedi

- Şair burada “Verkâ’nın ellerinden kaydı” ifadesini kullanmakla birlikte,
- 15 kılıç darbesini Abs oğullarına isnat etmiştir. Verkâ dediği, Abs kabilesine mensup Verkâ b. Züheyr b. Cezîme’dir.

- [368] **Şayet** “İzânın أُخْرِجُ (çıkarılacağım / diriltileceğim) fiiliyle mansüb olması mümkün olmadığına göre -zira fiilin başında Lâm vardır, sözgelimi *el-yeyme le-Zeyd^{ün} kâim^{ün}* (Bugün Zeyd elbet ayaktaadır.) şeklinde bir ifade kul-
- 20 lanılmaz- o zaman bu ifade ne ile mansübdür?” **dersen şöyle derim:** Zikredilen ifadelerin delâlet ettiği hazfedilmiş bir fiil ile mansübdür. **Şayet** “Muzari fiilin başına gelen Lâmu’l-ibtidâ, fiile şimdiki zaman mânası verir. O halde bu fiil gelecek zaman anlamı veren *sevfe* ile nasıl bir araya gelebilmiş?” **dersen şöyle derim:** Tıpkı *yâ Allâh* ifadesindeki Hemze’nin sadece telafi için bulunuyor olması
- 25 ve ma’rifelik anlamını kaybetmiş olması gibi, burada da Lâm’ın *sevfe* ile birlikte gelmesi sadece tekit içindir; böylece Lâm’daki şimdiki zaman mânası oldukça azalmış, neredeyse yok olmuştur. *E-izâ mâ* ifadesindeki Mâ da tekit içindir. Sanki yadırgama ve çok uzak görme babında, “Ölümümüz ve helâkimiz kesin olarak gerçekleştiğinde, diri olarak bir daha mı çıkarılacakmışız gerçekten?!”
- 30 demiş olmaktadırlar. Çıkarılmaktan maksat, topraktan ya da yokluk halinden çıkartılmaktır. Ya da “Falanca âlim çıktı.” ve “Falanca cesur çıktı.” ifadelerindeki gibi, o hususta nadir görülür bir kişi oldu mânasında kullanılmış da olabilir. Bu durumda adeta alaycı bir şekilde, “Şimdi ben ‘ender görülür bir canlı’ olarak çıkartılacakmışım öyle mi!?” demiş olmaktadır.

٦٦- ﴿وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ أَإِذَا مَا مِتُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا﴾

٦٧- ﴿أَوَلَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكْ شَيْئًا﴾

[٣٦٧] يحتمل أن يراد بالإنسان الجنس بأسره، وأن يراد بعض الجنس وهم الكفرة. فإن قلت: لم جازت إرادة الأناسي كلهم، وكلهم غير قائلين ذلك؟ قلت: لما كانت هذه المقالة موجودة فيمن هو من جنسهم، صح إسناده إلى جميعهم، كما يقولون: بنو فلان قتلوا فلاناً، وإنما القاتل رجل منهم. قال الفرزدق:

فَسَيْفُ بَنِي عَبْسٍ وَقَدْ ضَرَبُوا بِهِ * نَبَا بِيَدَيِ وَرَقَاءَ عَنْ رَأْسِ خَالِدٍ

فقد أسند الضرب إلى بني عبس مع قوله: «نبا بيدي ورقاء» وهو ورقاء بن زهير

١٠ بن جذيمة العبسي.

[٣٦٨] فإن قلت: بم انتصب {إِذَا} وانتصابه ب (أخرج) ممتنع لأجل اللام؛ لا تقول: اليوم لزيد قائم؟ قلت: بفعل مضمر يدل عليه المذكور. فإن قلت: لام الابتداء الداخلة على المضارع تعطي معنى الحال، فكيف جمعت حرف الاستقبال؟ قلت: لم تجمعها إلا مخلصاً للتوكيد كما أخلصت الهمزة في يا الله للتعويض واضمحل عنها معنى التعريف. و«ما» في {أَإِذَا مَا} للتوكيد أيضاً، فكأنهم قالوا: أحقاً أنا سنخرج أحياء حين يتمكن فينا الموت والهلاك؟ على وجه الاستنكار والاستبعاد. والمراد الخروج من الأرض، أو من حال الفناء. أو هو من قولهم: خرج فلان عالماً، وخرج شجاعاً، إذا كان نادراً في ذلك، يريد: سأخرج حياً نادراً على سبيل الهزؤ.

١٥

[369] Hasan-ı Basrî ve Ebû Hayve [v. 203/818] *le-sevfe ahrucu* (çıkacak mışım öyle mi?) şeklinde okumuşlardır. Talha b. Musarrıf'ın [v. 112/730] ise *le-se-ahrucu* şeklinde okuduğu nakledilmiştir ki bu tıpkı İbn Mes'ûd'un *le-se-yu'tike* [Duhâ 93/5] okuyuşu gibidir.

- 5 [370] Bu ifadede (أَإِذَا مَا مِثُّ لَسَوْفَ أُخْرَجَ حَيًّا) zarfın önce zikredilmesi ve başına yadığama anlamındaki soru harfinin getirilmiş olması, ölüm sonrasında, hayatın sıra dışı hale geldiği bir vakit olmasındandır. Nitekim inkâr-ları da bu yüzdendir. Bu ifade tıpkı iyilik yapan bir kişiye kötülükle karşılık veren birine, *e-hîne temmet 'aleyke ni'metü fülânⁱⁿ ese'te ileyhi* (Falanca sana her türlü imkânı sağladığı halde, ona kötülük ettin hâ)!! demek gibidir.

- 10 [371] (أَوَلَا يَذْكُرُ) (düşünmez mi) ifadesindeki Vav, *lâ yezkürüyyu* [66. Ayetteki] يَقُولُ (der) ifadesine atfeder. Atfedilen ile aufta bulunulan kelime arasına yadığama mânası veren Hemze girmiştir, anlam şöyledir: “Bunu diyor *da* ilk yaratılışını hiç düşünmüyor mu ki sonraki yaratılışı inkâr ediyor!? Oysa ilk yaratış daha sıra dışıdır ve Yaratıcının kudretine daha çok delâlet etmektedir. Zira o yaratılıştaki Yaratıcı, cevherleri ve arzuları yokluktan varlığa çıkarmış, sonra da aklın havsalanın almayacağı türlü hikmetlerle onları birleştirip telif etmiş, üstelik bunu yaparken daha önceden yapılmış herhangi bir örneği taklit etmemiş, kudret sahibinin tamamen kendi icat ve yaratması olarak meydana getirmiştir. O'nun kudreti pek büyük,
- 15 hikmeti çok inceliklidir! İkinci yaratmanın ise daha önce bir benzeri bulunmakta; kendisine uyulacak bir model olarak önünde durmaktadır. Üstelik bu yaratmada sadece zaten önceden mevcut olan parçaların telif ve terkip edilmesi, dağılmanın ardından onların tekrar eskisi gibi birleştirilmesi söz konusudur. Allah Teâlâ'nın “Kendisi daha önce bir şey (yani varlık) değildi.” ifadesi ve “(İlk yaratmaya nazaran) bu, O'nun için çok daha kolaydır.” [Rûm 30/27] ifadesi bu mânaya delildir.
- 20 Bununla beraber, Allah Teâlâ için her iki yaratma da eşittir; O'nun kudreti açısından zor ile kolay arasında bir fark yoktur ve O yaratırken önceden var olan bir örneği izlemeye, bir bilgeden yardım almaya ya da bir model üzerinde düşünmeye muhtaç değildir. Fakat [böyle *karşılaştırmalı* söylenmiştir, çünkü] bu ifade ile dirilişi
- 25 inkâr eden kimseye cevap verilmekte, onun inadı adeta bir deryaya gömülmekte, cehaleti gün yüzüne çıkarılmaktadır.

- 30 [372] Nâfi [v. 169/785], İbn Âmir [v. 118/736] ve Âsım [v. 127/745] hariç bütün kıraat imamları bu fiili *lâ yezzekkeru* şeklinde şedde ile okumuşlar, adı geçen üç imam ise tahfif ile okumuşlardır. Übeyy b. Ka'b'ın okuyuşunda *yetezekkerü* şeklindedir.

[٣٦٩] وقرأ الحسن وأبو حيوة: «لسوف أخرج». وعن طلحة بن مصرف رضي الله عنه «لسأخرج» كقراءة ابن مسعود رضي الله عنه «ولسيعطيك» [الضحى: ٥].

[٣٧٠] وتقديم الظرف وإيلاؤه حرف الإنكار من قبل أن ما بعد الموت هو وقت كون الحياة منكراً، ومنه جاء إنكارهم، فهو كقولك للمسيء إلى المحسن: أحين تمت عليك نعمة فلان أسأت إليه! ٥

[٣٧١] الواو عطفت {أَوَّلَا يَذْكُرُ} على {يَقُولُ} [مريم: ٦٦] ووسطت همزة الإنكار بين المعطوف عليه وحرف العطف، يعني: أيقول ذاك ولا يتذكر حال النشأة الأولى حتى لا ينكر الأخرى، فإن تلك أعجب وأغرب وأدلّ على قدرة الخالق، حيث أخرج الجواهر والأعراض من العدم إلى الوجود، ثم أوقع التأليف مشحوناً بضروب الحكم التي تحار الفطن فيها، من غير حذو على مثال واقتداء بمؤلف، ولكن اختراعاً وإبداعاً من عند قادر جلت قدرته ودقت حكمته. وأما الثانية فقد تقدمت نظيرتها وعادت لها كالمثال المحتذى عليه، وليس فيها إلا تأليف الأجزاء الموجودة الباقية وتركيبها، وردّها إلى ما كانت عليه مجموعة بعد التفكيك والتفريق. وقوله تعالى {وَلَمْ يَكُ شَيْئًا} دليل على هذا المعنى، وكذلك قوله تعالى {وَهُوَ أَهْوَنُ عَلَيْهِ} [الروم: ٢٧] على أن رب العزة سواء عليه النشأتان، لا يتفاوت في قدرته الصعب والسهل، ولا يحتاج إلى احتذاء على مثال؛ ولا استعانة بحكيم، ولا نظر في مقياس، ولكن يواجه جاحد البعث بذلك دفعاً في بحر معاندته، وكشفاً عن صفحة جهله.

[٣٧٢] القراء كلهم على «لا يذكّر» بالتشديد إلا نافعا وابن عامر وعاصم رضي الله عنهم، فقد

٢٠ خففوا. وفي حرف أبي «يتذكر».

[373] مِنْ قَبْلُ (daha önce) ifadesi, içinde bulunduğu halden yani bakâ halinden önce anlamındadır.

68. Senin Rabbine yemin ederim ki Biz onları da şeytanları da mutlaka haşredeceğiz! Sonra Cehennem'in yanına diz çökmüş vaziyette getireceğiz!

5 **69. Sonra, her toplumdaki Rahman'a karşı en çok başkaldıranları çekip çıkaracağız!**

70. Sonra... Cehennem'i boylamaya en lâyık olanları elbette Biz biliriz!..

10 [374] Allah Teâlâ'nın, kendi ismini -ki O'nun isimleri mukaddestir- Resulullah'a izafe ederek yemin etmesinde, Peygamber (s.a.)'in şanını yüceltme ve yükseltme söz konusudur. Aynı durum, "O halde, göğün ve yerin Rabbine yemin ederim ki..." [Zâriyât 51/23] âyetinde yer ve gök için de söz konusudur.

[375] وَالشَّيَاطِينِ ifadesindeki Vav atıf olabileceği gibi "birlikte" anlamında da olabilir, "birlikte" anlamında olması daha uygundur. Mâna, "Bunları 15 kendilerini yoldan çıkaran şeytan dostları ile beraber haşredeceğiz; her kâfir bir şeytanla birlikte zincire vurulmuş olacak!" şeklindedir. **Şayet** "Bu mâna, *insan* kelimesi ile hususen kâfirlerin kastedilmesi durumunda geçerlidir, peki insan kelimesi ile genel olarak bütün insanlar kastediliyorsa, o zaman bütün insanların şeytanlarla beraber haşredilmeleri nasıl mümkün olabilir?" 20 **dersen şöyle derim:** İçlerinde şeytanlarla birlikte zincire vurulmuş insanlar olduğu halde bütün insanlar tek bir mahşerde haşredilince, o zaman bütün insanlar, tıpkı kâfirler gibi, şeytanlarla beraber haşredilmiş sayılırlar.

[376] **Şayet** "Mesutlar bedbahtlardan [yani Cennetlikler Cehennemliklerden] ahirette, alacakları karşılık konusunda ayırt edildiği gibi mahşerde de ayırt 25 edilselerdi olmaz mıydı?" **dersen şöyle derim:** Mahşerde aralarında ayırım yapılmamıştır. Cehennem'in çevresinde toplanma anına kadar hepsi birlikte tutulacak ve hepsi cehenneme bakana kadar aralarında ayırım yapılmayacaktır. Ta ki mesutlar Allah'ın kendilerini kurtarmış olduğu cehennem ahvalini müşahade etsinler, sevinçlerine sevinç, kıvançlarına kıvanç katılsın, Allah'ın ve 30 kendilerinin düşmanları ile alay etsinler ve böylece kâfirlerin kederlerine keder, hayıflarına hayıf eklensin, Allah dostu kimselerin mesut halleri ve kendileri ile alay etmeleri onları iyice öfkeli kilsin!.. Peki "Onların cehennem'in kenarına diz çökmüş vaziyette getirilmeleri ne mânaya geliyor?" **dersen şöyle derim:** İnsan kelimesi hususi mânada (kâfirler şeklinde) anlaşılırsa, o zaman anlam,

[٣٧٣] {مِنْ قَبْلُ} من قبل الحالة التي هو فيها، وهي حالة بقائه.

٦٨- ﴿فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِيًا﴾

٦٩- ﴿ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمَنِ عِتِيًا﴾

٧٠- ﴿ثُمَّ لَنَحْنُ أَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَىٰ بِهَا صِلِيًا﴾

٥ [٣٧٤] في إقسام الله تعالى باسمه تقدست أسماؤه مضافاً إلى رسول الله ﷺ تفخيم لشأن رسول الله ورفع منه، كما رفع من شأن السماء والأرض في قوله تعالى {فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقٌّ} [الذاريات: ٢٣].

[٣٧٥] والواو في {وَالشَّيَاطِينَ} يجوز أن تكون للعطف، وبمعنى مع، وهي بمعنى مع أوقع. والمعنى: أنهم يحشرون مع قرنائهم من الشياطين الذين أغوهم، يقرن كل كافر مع شيطان في سلسلة. فإن قلت: هذا إذا أريد بالإنسان الكفرة خاصة، فإن أريد الأناسي على العموم فكيف يستقيم حشرهم مع الشياطين؟ قلت: إذا حشر جميع الناس حشراً واحداً وفيهم الكفرة مقرونين بالشياطين. فقد حشروا مع الشياطين كما حشروا الكفرة.

[٣٧٦] فإن قلت: هلا عزل السعداء عن الأشقياء في الحشر كما عزلوا عنهم في الجزاء؟ قلت: لم يفرّق بينهم وبينهم في المحشر، وأحضروا حيث تجاثوا حول جهنم، وأوردوا معهم النار ليشاهد السعداء الأحوال التي نجاهم الله منها وخلصهم، فيزدادوا لذلك غبطة إلى غبطة وسروراً إلى سرور، ويشمتوا بأعداء الله وأعدائهم، فتزداد مساءتهم وحسرتهم وما يغيظهم من سعادة أولياء الله وشماتتهم بهم. فإن قلت: ما معنى إحضارهم جثياً؟ قلت: أما إذا فسر الإنسان بالخصوص، فالمعنى

٥

١٠

١٥

bunların mahşerden cehennemin kenarına kadar ayakları üzerine yürüyerek değil, tıpkı mahşerdeki halleri gibi dizlerinin üzerine çökmüş vaziyette sürüklenecekleri şeklindedir. Zira mahşerdeki diz çökmüş olarak nitelenmiştir. Allah Teâlâ “Bütün ümmetleri dizüstü çökmüş görürsün.” [Câsiye 45/28] buyurmuştur. Nitekim tartışma ve atışmalarda taraflar diz üstü çökerler. Zira böyle yapmak insanın içini huzursuz eder, endişeye sevk eder ve daha dikkatli, tetikte olmalarını sağlar. Ya da karşılaşacakları ve ayakları üzerinde durmaya dahi takatlerinin kalmamasına sebep olacak şiddetli hal-
 10 da kabul edilirse, o zaman anlam, “Cehennemin kıyısına vardıkları zaman diz üstü çökecekler.” şeklinde olur ki bu durumda جثيًا (diz üstü vaziyette) ifadesi onların hallerinin tıpkı hesap için durulan yerdeki halleri gibi sürekli diz üstü çökmek olduğu anlamına gelir. Çünkü bu durum, mükâfat ve ce-
 zaya ulaşmadan önce hesap için durdurulmanın tabii sonuçları arasındadır.

[377] *eş-Şi'a* ile -ki bu kelime *fırka* ve *fi'e* kelimeleri gibi *fi'le* vezninde-
 15 dir- azgınlardan olan bir kişiye taraftar olan, yani onun izinden giden grup murat edilmektedir. Allah Teâlâ, “Dinlerini parça parça edip gruplaşanlarla [senin hiçbir alâkan yok].” [En'âm 6/159] buyurmuştur. Âyetle kastedilen şudur: Azgın ve fesatçı grupların her birinden sırasıyla en azgın olanlarından baş-
 20 layarak seçer ve onları topladıktan sonra, azaba en çok müstahak olanlar-
 dan başlayarak bu tertip üzere ateşe atarız. “Cehennemi boylamaya en lâıyk olanlar” ifadesiyle bunlar gibi, içlerinden çekilip alınanlar kastedilmiş de olabilir. Bu durumda adeta “Biz bunlara Cehennem'i boylattırmayı iyi bi-
 25 liriz! Cehennemi boylayacaklar içinde orayı boylamaya en lâıyk olanlar işte
 bunlardır! Onlar buna diğerlerinden çok daha müstahaktırlar; dereceleri
 daha aşağı, azapları daha şiddetlidir.” buyrulmuş olmaktadır. “Rahman'a karşı en çok başkaldıranlar” ifadesiyle bu grupların liderleri ve önderleri
 30 kastedilmiş de olabilir. Zira hem sapkın hem de saptırıcı oldukları için suç-
 ları katmerlidir. Allah Teâlâ, “İnkâr edip de Allah yolundan uzaklaşanla-
 rın, azabına azap katmışsındır bozuculuk edip durduklarından dolayı!” [Nahl
 16/88] ve “Kendi yüklerini elbette taşıyacaklar; ama kendi yüklerinin yanı
 sıra, daha nice yükler yüklenecekler!” [Ankebût 29/13] buyurmuştur.

[378] أَثِمُّهُمْ أَشَدُّ (hangisi daha şiddetli) ifadesinin i'râbı konusun-
 35 da ihtilâf edilmiştir. Halil b. Ahmed'den [v. 175/791] nakledildiğine
 göre bu, direkt aktarım ifadesi olarak merfû'dur ve cümleinin takdiri;

أنهم يقبلون من المحشر إلى شاطئ جهنم عتلا على حالهم التي كانوا عليها في الموقف، جثاة على ركبهم، غير مشاة على أقدامهم، وذلك أن أهل الموقف وصفوا بالجثو. قال الله تعالى {وَتَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَاثِيَةً} [الجاثية: ٢٨] على العادة المعهودة في مواقف المقاولات والمناقلات، من تجاثي أهلها على الركب، لما في ذلك من الاستيفاز والقلق وإطلاق الحبا وخلاف الطمأنينة. أو لما يدهمهم من شدة الأمر التي لا يطيقون معها القيام على أرجلهم، فيحبون على ركبهم حبوا. وإن فسر بالعموم، فالمعنى أنهم يتجاثون عند موافاة شاطئ جهنم، على أن (جثيا) حال مقدرة كما كانوا في الموقف متجاثين؛ لأنه من توابع التواقف للحساب قبل التوصل إلى الثواب والعقاب.

١٠ [٣٧٧] والمراد بالشيعة - وهي فعلة كفرقة وفتية - الطائفة التي شاعت، أي تبعت غاويًا من الغواة. قال الله تعالى {إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيْعًا} [الأنعام: ١٥٩] يريد: ممتاز من كل طائفة من طوائف الغي والفساد أعصاهم فأعصاهم، وأعتاهم فأعتاهم. فإذا اجتمعوا طرحنهم في النار على الترتيب. نقدم أولاهم بالعذاب فأولاهم. أو أراد بـ{بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَىٰ بِهَا صِلًا} المتزعين كما هم، كأنه قال: ثم لنحن أعلم بتصلية هؤلاء، وهم أولى بالصلي من بين سائر الصالين، ودركاتهم أسفل، وعذابهم أشد. ويجوز أن يريد بأشدهم عتيا رؤساء الشيع وأئمتهم، لتضاعف جرمهم بكونهم ضالًا ومضلين. قال الله تعالى {الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ زِدْنَاهُمْ عَذَابًا فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ} [النحل: ٨٨]، {وَلِيَحْمِلُوا أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ} [العنكبوت: ١٣].

٢٠ [٣٧٨] واختلف في إعراب {أَيُّهُمْ أَشَدُّ}؛ فعن الخليل أنه مرتفع على الحكاية، تقديره:

le-nenzi'annellezîne yukâlu fî-bim eyyühüm eşeddü (Haklarında, “Kimmiş Rahman’a karşı en çok başkaldıranlar?!” denilecek olan kimseleri çekip ayırırız) şeklin-
 dedir. Sıbeveyhi’ye [v. 180/796] göre ise *eyyühüm eşeddü* ifadesi, sırası olan cümlelerin
 baş tarafı düştüğü için zamme üzere mebni olup, düşen cümle yerinde getirilecek
 5 olsaydı i’râb kurallarına uyacaktı. Bu ifadenin, *eyyühüm hüve eşeddü* takdirinde
 olduğu da söylenmiştir. Ayrıca söz konusu ‘içinden çekip alma’ fiilinin “her bir
 gruptan” olması da mümkündür ki bu durumda ifade tıpkı “Onlara rahmetimiz-
 den hibe etmiştik.” [Meryem 19/50] ifadesi gibi olur. Yani “Her grubun içinden bir
 kısmını çekip alırız.” buyrulmakta, o sırada biri adeta “Peki kimdir bunlar?” diye
 10 sormakta ve ona cevaben, “Hangileri Rahman’a karşı başkaldırıda daha şiddetli
 ise onlardır.” buyrulmaktadır. Talha b. Musarrıf’tan [v. 112/730] ve Ferrâ’nın [v.
 207/822] hocası olan Mu’âz b. Müslim el-Herrâdan *eyyehum eşeddü* (daha şiddetli
 olanları...) şeklinde nasb okuyuşu da nakledilmiştir.

[379] **Şayet** “‘Alâ ve Bâ harf-i cerleri neye taalluk etmektedir? Zira bun-
 15 ların iki mastarla birden ilişkili olmaları mümkün değil” **dersen şöyle derim:**
 Bu iki harf-i cer beyan anlamında olup, herhangi bir ifade ile ilişkili değildir.
 Ya da ism-i tafdil kalıbında olan fiillerle ilişkilidir, yani *ütüvvuhum eşeddü*
‘alêr-Rahmân (başkaldıranları Rahman’a karşı daha şiddetlidir) ve *sıliyühüm*
evlâ bi’n-nâr (boylamaları ateşe daha lâyıktır) şeklindedir. Nitekim *huve eşed-*
 20 *dü ‘alâ hasmihî* (O hasmına karşı daha serttir.) ve *huve evlâ bi-kezâ* (O şu işe
 daha lâyıktır.) denilir. [Yani *eşeddü* ‘Alâ ile, *evlâ* Bâ ile kullanılır.]

71. İçinizden oraya uğramayacak yoktur, bu, Rabbinin uhdesine aldığı kesinleşmiş bir hükümdür.

72. Daha sonra müttakileri teker teker kurtarıp zalimleri diz üstü
 25 **çökmüş vaziyette orada bırakacağız!**

[380] “İçinizden kimse yoktur ki” ifadesinde hitap tekrar daha önce zikre-
 dilmiş olan [67. âyetteki] “insan” a dönmüştür, nitekim İbn Abbas ve İkrime’nin
 [v. 105/723] bu ifadeyi *ve in minhüm* (içlerinden kimse yok ki) şeklinde okumuş
 olmaları bu yorumu destekler. Ya da bu ifadede daha önce zikredilmiş olan
 30 “insan” ifadesine dönüş olmaksızın, doğrudan insana hitap edilmiştir. Eğer
 “insan” ifadesi ile bütün insan cinsi kastediliyorsa o zaman cehenneme uğra-
 ma ifadesinin mânası, cehennem henüz donuk, cansız iken oraya girmeleri ve
 müminlerin oradan geçip gitmelerine karşılık cehennemin diğerlerini yutma-
 sıdır. İbn Abbas’tan, “Onlar cehenneme, cehennem adeta bir yağ kütlesi -bir
 35 başka rivayette: “katı bir tabaka” - halinde iken girerler.” görüşü nakledilmiştir.
 Rivayete göre Câbir b. Abdullah [v. 78/697] bunu Peygamber (s.a.)’e sormuş, o
 da şöyle buyurmuştur: Cennetlikler cennete girdiği zaman birbirlerine, “Rab-
 bimiz bize cehenneme uğrayacağımızı vaat etmemiş miydi?” diye sorarlar.

لننزعن الذين يقال فيهم أيهم أشد. وسيبويه على أنه مبني على الضم لسقوط صدر الجملة التي هي صلته، حتى لو جيء به لأعرب. وقيل: أيهم هو أشد. ويجوز أن يكون النزع واقعاً على {مِنْ كُلِّ شَيْعَةٍ}، كقوله سبحانه {وَوَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا} [مريم: ٥٠] أي لننزعن بعض كل شيعة، فكأن قائلاً قال: من هم؟ فقيل: أيهم أشد عتياً. وأيهم أشد: بالنصب عن طلحة بن مصرف وعن معاذ بن مسلم الهراء أستاذ الفراء.

[٣٧٩] فإن قلت: بم يتعلق على والباء، فإن تعلقهما بالمصدرين لا سبيل إليه؟ قلت: هما للبيان، لا الصلة. أو يتعلقان بأفعل، أي عتوهم أشد على الرحمن، وصليهم أولى بالنار، كقولهم: هو أشد على خصمه، وهو أولى بكذا.

١٠ -٧١- ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا﴾

-٧٢- ﴿ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا﴾

[٣٨٠] {وَوْنٌ مِنْكُمْ} التفات إلى الإنسان، يعضده قراءة ابن عباس وعكرمة رضي الله عنه: «وإن منهم» أو خطاب للناس من غير التفات إلى المذكور، فإن أريد الجنس كله فمعنى الورود دخولهم فيها وهي خامدة، فيعبرها المؤمنون وتنهار بغيرهم. عن ابن عباس رضي الله عنه: يردونها كأنها إهالة. وروي دواية. وعن جابر بن عبد الله. أنه سأل رسول الله ﷺ عن ذلك؟ فقال: «إذا دخل أهل الجنة الجنة قال بعضهم لبعض: أليس قد وعدنا ربنا أن نرد النار،

Bunun üzerine onlara, “Sizler cehennem donuk iken oraya uğramıştınız.” denilir. Yine bir rivayete göre bu âyet Câbir b. Abdullah’a [v. 78/697] sorulmuş. O da, “Peygamber (s.a.)’in “Uğramak girmek demektir, oraya girmeyen iyi ya da kötü hiç kimse kalmayacaktır. Ama cehennem müminlere tıpkı İbrahim’e olduğu gibi 5 serin ve selâmet olacak, hatta ateş soğuktan çılgık atacaktır.” buyurduğunu söylemiştir. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXII, 396] “Onlar buranın uğultusunu işitmezler.” [Enbiyâ 21/101] âyetinden maksat ise cehennemin azabından uzak olmalarıdır. İbn Mes’ûd, Hasan-ı Basrî ve Katâde’nin [v. 117/735], “Bu, sıratтан geçmek anlamındadır. Zira sırat cehennem üzerindedir.” dedikleri nakledilmiştir. Yine, İbn 10 Abbas’tan “Bir şey diğer bir şeye uğramış, fakat ona girmemiş olabilir.” görüşü nakledilmiştir. Nitekim Allah Teâlâ “Medyen suyuna uğradığında” [Kasas 28/23] buyurmuştur.¹ Ayrıca kafil beldeye yaklaşmış olduktan sonra, oraya girmemiş olsa bile *veradeti’l-kâfileti el-beled* (Kafile beldeye uğradı.) denilir. Mücâhid b. Cebr’den [v. 103/721] “Müminin ateşe uğraması, dünyada bedenine humma 15 hastalığının bulaşması demektir. Zira Peygamber (s.a.), ‘Humma, cehennem ateşindendir.’ buyurmuştur.” dediği nakledilmiştir. [Buhârî, *Bed’ul-halk*, 10.] Yine hadiste “Humma, her müminin ateşten payıdır.” ifadesi geçer [İbn Mâce, “Tib”, 19. Benzer lafızlarla.] Ayrıca uğramak kelimesi ile “cehennemin çevresinde diz çökmüş vaziyette toplanmalarının” kastedilmiş olması da mümkündür. Eğer *insan* ile 20 sadece kâfirler kastediliyorsa, o zaman anlam açıktır.

[381] *حَتْمًا* ifadesi “biri işi kesinleştirdiği” zaman kullanılan *hatem’el-emr*^a fiilinin mastarıdır, kesinleşen şeyin ismi olarak kullanılmıştır; tıpkı *halkullâh* (Allah’ın yarattıkları) ve *darbu’l-emîr* (Emîrin bastırdığı para) ifadelerindeki kullanım gibidir. Yani cehenneme uğramaları Allah üzerine vaciptir; O bunu 25 kendisine vacip kılmış, aksinin olmayacağına hükmedip karara bağlamıştır.

[382] *ثم ننجي الذين اتقوا* (Daha sonra müttakileri teker teker kurtarıp...) [cümlesindeki] *نُنَجِّي* ifadesi *nüncî* şeklinde okunduğu gibi, meçhul fiil formunda *yüneccâ* ve *yüncâ* şeklinde de okunmuştur.² Eğer *insan* ile cins kastediliyorsa anlam açıktır. Ama sadece kâfirler kastediliyorsa, o zaman “Daha sonra, müttakileri kurtaracağız.” ifadesi müttakilerin cehenneme uğrayıp daha sonra 30 oradan kurtarılabilecekleri anlamına değil, “Kâfirlerin cehenneme girmelerinin ardından müttakiler cennete sevk edileceklerdir.” anlamına gelir. İbn Mes’ûd, İbn Abbas, Âsım el-Cahderî [v. 129/746] ve İbn Ebî Leylâ’nın [v. 83/702] okuyuşunda bu ifade “Orada [kurtarıyoruz.]” anlamında *semme nüneccî* şeklindedir.

1 Yani Hazret-i Mûsâ Medyen suyunun içine girmiş değildir. / ed.

2 *نُنَجِّي* “teker teker kurtarıyoruz”, *nüncî* “kurtarıyoruz”, *yüneccâ* “teker teker kurtarırlar”, *yüncâ* “kurtarırlar” anlamındadır. / ed.

فيقال لَهُمْ: قَدْ وَرَدَتْموها وهي خادمة » وعنه عليه السلام أنه سُئِلَ عن هذه الآية؟ فقال: سمعتُ رسولَ الله عليه السلام يقول: « الورودُ الدخولُ، لا يَبْقَى بَرٌّ ولا فاجرٌ إِلَّا دخلها، فتكونُ على المؤمنينَ بَرْدًا وسلامًا كما كانتُ على إبراهيمَ، حتَّى إِنَّ للنَّارِ ضجيجًا منُ بردها » وأما قوله تعالى {أُولَئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ} [الأنبياء: ١٠١] فالمراد عن عذابها. وعن ابن مسعود والحسن وقتادة: هو الجواز على الصراط؛ لأنَّ الصراط ممدود عليها. وعن ابن عباس: قد يرد الشيءُ الشيءَ ولا يدخله، كقوله تعالى {وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ} [القصص: ٢٣] ووردت القافلة البلد، وإن لم تدخله ولكن قربت منه. وعن مجاهد: ورود المؤمن النار هو مس الحمى جسده في الدنيا، بقوله عليه الصلاة والسلام: «الحمى من فيح جهنم». وفي الحديث «الحمى حظ كل مؤمن من النار». ويجوز أن يراد بالورود جثوهم حولها. وإن أريد الكفار خاصة، فالمعنى بَيِّن.

[٣٨١] الحتم مصدر حتم الأمر، إذا أوجبه، فسمى به الموجب، كقولهم: خلق الله، وضرب الأمير، أي كان ورودهم واجبًا على الله، أوجبه على نفسه وقضى به، وعزم على أن لا يكون غيره.

[٣٨٢] {ثُمَّ نُنجِي ۙ الَّذِينَ اتَّقَوْا} قرئ {نُنَجِّي} و«ننجي» و«ينجي» و«ينجي» على ما لم يسم فاعله. إن أريد الجنس بأسره فهو ظاهر، وإن أريد الكفرة وحدهم فمعنى {ثُمَّ نُنجِي الَّذِينَ اتَّقَوْا} أَنَّ المتقين يساقون إلى الجنة عقيب ورود الكفار، لا أنهم يواردونهم ثم يتخلصون. وفي قراءة ابن مسعود وابن عباس والجحدري وابن أبي ليلي «ثُمَّ ننجي» بفتح الثاء، أي هناك.

“Zalimleri diz üstü çökmüş vaziyette orada bırakacağız!” ifadesi, *vürûd* (uğrama) ifadesinden maksadın, onun etrafında diz üstü çökmüş vaziyette toplanmak olduğunun ve müminlerin bu halin ardından kâfileden ayrılıp cennete sevk edileceğinin, kâfirlerin ise yerlerinde diz üstü çökmüş vaziyette kalacaklarının delilidir.

73. Âyetlerimiz kendilerine açık-seçik okunduğunda, nankörce inkâr edenler müminler için; “Bu iki gruptan hangisi (yani, Kur’ân’a iman edenler ve onu reddedenler olarak hangimiz) makam bakımından daha iyi, mevki açısından daha yüksek?” derlerdi.

[383] “Açık seçik,” ifadesi, ya “kelimeleri tertîl üzere okunarak, anlamları ve maksatları açık ve net bir şekilde ortaya konularak, kâh muhkem kâh müteşabih olup fakat hemen akabinde muhkemlerle ve Peygamber (s.a.)’in sözlü ve fiilî beyanlarıyla açıklanarak” ya da “i’câzı ayan beyan ortada, kendisi ile meydan okunmuş, fakat bu meydan okumaya cevap verilememiş bir şekilde” veya da “kanıtlar ve deliller” anlamındadır. En uygun olan yorum bu ifadenin tıpkı “Oysa o, ellerindeki doğrulayan bir kitaptır.” [Bakara 2/91] ifadesi gibi tekit edici bir hal olmasıdır, yoksa Allah’ın âyetleri zaten apaçıktır, kanıttır, başka türlü olmaz.

[384] “Müminler için” ifadesi onların bu sözleri müminlere karşı söyledikleri, bu sözleri müminlere yönelttikleri ve onları kastederek konuştukları anlamına gelebilir. Nitekim “Nankörce inkâr edenler, iman edenler için; ‘Bu, hayırlı bir iş olsaydı, onlar bunda bizi geçemezlerdi!’ dediler.” [Ahkâf 46/11] âyeti de bu mânadadır. İbn Kesîr [v. 120/738] *makâm^{en}* ifadesini zamme ile *mukâm^{en}* okumuştur. Bu kelime ikamet ve konaklama yeri anlamına gelir. Diğer kıraat imamları ise fetha ile *makâm^{en}* okumuşlardır ki bu durumda kelime, kıyam yeri anlamında olur. Kastedilen, yer ve konum mânasıdır. *Nediyy*, insanların toplandıkları yer, meclis anlamında olup mâna şöyledir: Bunlar âyetleri işittiklerinde, cahillikleri ve dünya hayatının sadece zahirini anlamaları yüzünden ‘ilimden nasipleri bu kadar olduğundan, ‘Bu âyetlere iman edenlerle onları inkâr eden gruplardan hangisi dünyadan daha çok nasip sahibidir!’ derler; dünyadan nasiplenmiş olmayı fazilet ve eksikliğin, üstünlük ve alçaklığın ölçüsü olarak kabul ederlerdi. Rivayete göre saçlarını örüp yağlıyorlar, övünç vesilesi sayılan şeylerle süslenip püsleniyorlar, sonra da fakir müminlere üstünlük taslayıp, Allah’ın kendilerini müminlerden üstün kıldığını iddia ediyorlardı.

وقوله {وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثًا} دليل على أنَّ المراد بالورود الجثث حواليتها، وأن المؤمنين يفارقون الكفرة إلى الجنة بعد تجاثيهم، وتبقى الكفرة في مكانهم جاثين.

٧٣- ﴿وَإِذَا تُلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَّقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا﴾

[٣٨٣] {بَيِّنَاتٍ} مرتلات الألفاظ، ملخصات المعاني: مبيّنات المقاصد، إما محكمات أو متشابهات، قد تبعها البيان بالمحكمات. أو بتبيين الرسول قولاً أو فعلاً. أو ظاهرات الإعجاز تحدّى بها فلم يقدر على معارضتها. أو حججاً وبراهين. والوجه أن تكون حالاً مؤكدة كقوله تعالى {وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا} [البقرة: ١٩]، لأن آيات الله لا تكون إلا واضحة وحججاً.

[٣٨٤] {لِلَّذِينَ آمَنُوا} يحتمل أنهم يناطقون المؤمنين بذلك ويواجهونهم به، وأنهم يفوهون به لأجلهم وفي معانهم، كقوله تعالى {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ} [الأحقاف: ١١]. قرأ ابن كثير «مقاماً» بالضم، وهو موضع الإقامة والمنزل، والباقون بالفتح وهو موضع القيام، والمراد المكان والموضع. والندى: المجلس ومجتمع القوم، وحيث يتتدون. والمعنى: أنهم إذا سمعوا الآيات وهم جهلة لا يعلمون إلا ظاهراً من الحياة الدنيا وذلك مبلغهم من العلم، قالوا: أيّ الفريقين من المؤمنين بالآيات والجاحدين لها أوفر حظاً من الدنيا، حتى يجعل ذلك عياراً على الفضل والنقص والرفعة والضعف؟ ويروى أنهم كانوا يرجلون شعورهم ويدهنون ويتطيّبون ويتزينون بالزين الفاخرة، ثم يدعون مفتخرين على فقراء المسلمين أنهم أكرم على الله منهم.

74. Oysa Biz, bunlardan önce öyle nesilleri helâk etmiştik ki, hem eşya hem de gösteriş bakımından bunlardan çok daha yüksektiler!

[385] كَمْ (nice) ifadesi, أَهْلَكْنَا (helâk ettik) fiilinin mef'ûlüdür, *Min* ise *Kem*'deki müphemliği beyan etmek üzere kullanılmıştır. Mâna, “Nesillerin bir çoğunu helâk etmiştik.” şeklindedir. Her asrın halkı kendilerinden sonrakiler için *karn* / nesil konumundadır, çünkü onlardan önce gelmişlerdir. هُمْ أَحْسَنُ (Onlar daha güzeldiler.) ifadesi كَمْ (nice) ifadesinin sıfatı olarak nasp mahallindedir. Nitekim bu ifadedeki هُمْ zamiri kaldırılacak olsa, geride kalan أَحْسَنُ ifadesi sıfat olduğu için nasp olmak durumundadır. 10 الأثاث ev eşyaları demektir; yeni olan tefrişat malzemeleri olduğu da söylenmiştir; eski olanlarına ise *hurda* (خُرْدِي) denilir. Hasen b. Ali et-Tüsî şöyle demiştir:

Ummu'l-Velid'den ayrılalı epey zaman oldu
Ve hurdaya döndü ev eşyalarımız

[386] رِيًّا kelimesi beş türlü okunmuştur:

- *Ri'y^{en}*: Görünüş ve heyet anlamında olup *ra'eytûden* *fi'len* vezninde ve mef'ûl anlamında.
- *Riy^{en}*: Tıpkı *ra'ânın* *ra'eye* dönüşmesi gibi, harflerin yer değiştirmesiyle.
- *Riyy^{en}*: Hemze'nin Yâ'ya çevrilip idğam edilmesiyle, ya da nimet ve refah anlamındaki *rayyden* türetilerek. Nitekim *rayyân^{un} mine'n-na'im¹* denir.
- *Riyeⁿ*: Hemze baştan hazfedilerek. Burada; kalbedilmiş olan *riy^{en}* kelimesi, Hemze atılarak hafifletilmiş ve Hemze'nin harekesi, öncesindeki harekesiz Yâ'ya verilmiş olmaktadır.
- *Ziyy^{en}* (kılık kıyafet) şeklindedir ki bu durumda kelime, toplama anlamındaki *zeyyden* türetilmiştir. Nitekim 'derli-toplu güzellik'ler demektir. Bu durumda, “onlardan daha güzel” anlamında olur.

75. De ki: Her kim dalâlette ise Rahman ona istediği kadar süre versin. Sonunda, tehdit edildikleri şeyi; ya azabı ya da o (Kıyamet) saati(ni) gördüklerinde, kimin yerinin daha kötü, taraftarının da daha güçsüz olduğunu öğreneceklerdir!

1 O yemyeşil güzelim ağaçlı bölge yani reyyân, nimet dolu cennetlerden biridir. / ed.

٧٤- ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَحْسَنُ أَثَاثًا وَرِثِيًا﴾

[٣٨٥] {كَمْ} مفعول {أَهْلَكْنَا} و{مِنْ} تبيين لإيهامها، أي كثيراً من القرون أهْلَكْنَا، وكل أهل عصر قرن لمن بعدهم لأنهم يتقدمونهم. و{هُم أَحْسَنُ} في محل نصب صفة ل (كم). ألا ترى أنك لو تركت {هُم} لم يكن لك بدّ من نصب {أَحْسَنُ} على الوصفية. الأثاث: متاع البيت. وقيل: هو ما جدّ من الفرش. والخرثي: ما بُسّ منها. وأنشد الحسن بن علي الطوسي:

تَقَادَمَ الْعَهْدُ مِنْ أُمِّ الْوَلِيدِ بَنَّا * دَهْرًا وَصَارَ أَثَاثُ الْبَيْتِ خُرْثِيًا
[٣٨٦] قرئ على خمسة أوجه؛

-«رِئِيًّا» وهو المنظر والهيئة فعل بمعنى مفعول، من رأيت.

-و«رِئِيًّا» على القلب كقولهم: راء في رأي.

-و«رِئِيًّا» على قلب الهمزة ياء والإدغام، أو من الرِئ الذي هو

النعمة والترفّة، من قولهم: رِئَانٌ من النعيم.

-و«رِئِيًّا» على حذف الهمزة رأساً، ووجهه أن يخفف المقلوب وهو

«رِئِيًّا» بحذف همزته وإلقاء حركتها على الياء الساكنة قبلها.

-«وَزِيًّا» واشتقاقه من الزِيّ وهو الجمع؛ لأن الزيّ محاسن

مجموعة. والمعنى: أحسن من هؤلاء.

٧٥- ﴿قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا حَتَّىٰ إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ إِمَّا الْعَذَابَ وَإِمَّا السَّاعَةَ فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضْعَفُ جُنْدًا﴾

[387] *فَلْيَمْدُدْ لَهُ* yani Rahman ona süre versin, kendisine ömür süresi bahşetsin. Bu ifade emir kipinde kullanılarak, sözü edilen şeyin zorunluluğuna, adeta emredilmiş ve mutlaka yerine getirilecek bir şey konumunda olup mutlaka gerçekleşeceğine vurgu yapılmıştır. Böylece sapkın olanın mazereti ortadan kaldırılacak ve kendisine kıyamet gününde “Biz sizi, ‘ders çıkaracak birinin ders çıkarabileceği kadar’ yaşatmadık mı?” [Fâtır 35/37] denilecektir. Ya da “Sırf günahları artsın diye onlara mühlet veriyoruz.” [Âl-i ‘İmrân 3/178] anlamındadır. Ayrıca “Her kim dalâlette ise Rahman ona istediği kadar süre versin” ifadesi, Allah’ın onun hayatını uzatması ve kendisine refah bahşetmesi yönünde bir dua ifadesi de olabilir.

[388] Bu âyetin yorumunda iki ihtimal söz konusudur. [i] Bu âyet, üç âyet öncesindeki ifade ile ilişkili olup aradaki iki âyet ara cümledir. Buna göre onlar, “Bu iki gruptan hangisi makam bakımından daha iyi, mevki açısından daha yüksek?” demişler ve “sonunda, tehdit edildikleri şeyi -ya azabı ya da (Kıyamet) saati(ni)- gördüklerinde” yani bu azabı görecekleri zamana kadar böyle söylemeye devam etmişlerdir; kendilerine vaat edilen bu şeyi ayan beyan görünceye kadar bunu söylemekten geri durmamışlar, nihayet “ya azabı” yani dünya azabını -ki bu Müslümanların onlara galip gelmeleri ve kendilerini kâh öldürerek kâh esir ederek azaba uğratmaları, Allah’ın müminler eliyle kendi dinini diğer bütün dinler üzerinde hâkim kılması anlamındadır- ya da “kıyamet gününü” o gün başlarına gelecek rezilliği ve ibretlik cezayı görünceye kadar böyle konuşmaya devam edeceklerdir. Bunları gördüklerinde, yani bu açık seçik, ayan beyan görme anında, durumun kendi düşündüklerinin tam aksi istikamette olduğunu, kendilerinin yer itibariyle daha hayırlı ve konum itibariyle daha yüksek olmadıklarını, aksine “yerlerinin daha kötü, taraflarının da daha güçsüz olduğunu”, müminlerin ise onların düşündüğünün tam aksi noktada olduklarını anlamış olacaklardır. [ii] Âyet devamındaki ifade ile ilişkili olup mâna şöyledir: Dalâlette olanlara dalâletleri içerisinde süre verilmiştir, Allah onları, yani lütfun kendilerine fayda etmeyeceğini ve onların lütuf ehli olmadıklarını, bildiği için mahrumiyet de yakalarına yapışmış vaziyettedir. Dalâletten maksat ise, onları söylemiş oldukları sözü söylemeye sevk eden cehaletleri ve küfürdeki aşırılıklarıdır; Allah’ın müminlere yardımını ayan beyan görünceye ya da kıyameti ve onun alametlerini görünceye kadar dalâletlerinden ayrılacak değillerdir.

[٣٨٧] أي مدّ له الرحمن، يعني: أمهله وأملى له في العمر، فأخرج على لفظ الأمر إيداناً بوجوب ذلك، وأنه مفعول لا محالة، كالمأمور به الممتثل، لتقطع معاذير الضالّ، ويقال له يوم القيامة {أَو لَمْ نُعَمِّرْكُم مَّا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ} [فاطر: ٣٧] أو كقوله تعالى {إِنَّمَا نُمِّلِي لَهُمْ لَيَزِيدُوا إِثْمًا} [آل عمران: ١٧٨].
 ٥ أو {مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَنُ مَدًّا} في معنى الدعاء بأن يمهله الله وينفس في مدّة حياته.

[٣٨٨] في هذه الآية وجهان؛ أحدهما أن تكون متصلة بالآية التي هي رابعتها، والآخران اعتراض بينهما، أي قالوا: أيّ الفريقين خير مقامًا وأحسن نديًا. {حتى إذا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ} أي لا يبرحون يقولون هذا القول ويتولعون به لا يتكافون عنه إلى أن يشاهدوا الموعد رأي عين {إِذَا الْعَذَابُ} في الدنيا وهو غلبة المسلمين عليهم وتعذيبهم إياهم قتلاً وأسرًا وإظهار الله دينه على الدين كله على أيديهم. وإما يوم القيامة وما ينالهم من الخزي والنكال، فحينئذ يعلمون عند المعاينة أن الأمر على عكس ما قدروه، وأنهم شر مكانًا وأضعف جنّدًا، لا خير مقامًا وأحسن نديًا. وأن المؤمنين على خلاف صفتهم. والثاني: أن تتصل بما يليها. والمعنى: أن الذين في الضلالة ممدود لهم في ضلالتهم، والخذلان لاصق بهم لعلم الله بهم، وبأن الألطاف لا تنفع فيهم وليسوا من أهلها. والمراد بالضلالة: ما دعاهم من جهلهم وغلوّهم في كفرهم إلى القول الذي قالوه. ولا ينفكون عن ضلالتهم إلى أن يعاينوا نصره الله المؤمنين أو يشاهدوا الساعة ومقدّماتها.

[389] **Şayet** “Bu, hangi *hattâdır*?” **dersen şöyle derim:** Devamındaki cümlelerin hikâye olarak geldiği *hattâdır*. Dikkat edersen, bu ifadenin ardından şart cümlesi, yani “tehdit edildikleri şeyi gördüklerinde” ifadesi gelmiş ve “Kimin yerinin daha kötü, *taraf*larının da daha güçsüz olduğunu
5 öğrenecekler!” ifadesi “Hangisi (yani, Kur’ân’a iman edenler ve onu reddedenler olarak hangimiz) *makam* bakımından daha iyi, (*mecliste*ki) mevkii açısından daha yüksek?” ifadesinin karşıtı olarak kullanılmıştır. Çünkü ‘*makamları*’ndan maksat, yerleri ve evleridir; *nediyy*, ileri gelenlerin, yardımcı ve kurmaylarının bir araya geldikleri meclis; *cünd* ise taraftar, kurmay
10 ve destekçileri anlamındadır.

76. Buna mukabil, doğru yola girenlerin hidayetini Allah daha da artırır. Kalıcı salih ameller, senin Rabbin katında hem mükâfat bakımından hem de karşılık bakımından daha hayırlıdır.

[390] *زَيْدٌ* (artırır) ifadesi *فَلْيُزِدْ* (öyleyse uzatsın) fiilinin konumuna
15 ma’tûftur, çünkü haber olarak gelmiştir. Takdir, “Her kim dalâlette ise Rahman ona uzatsın / uzatır ve artırır” şeklindedir, yani dalâlette olanları yüz üstü bırakarak dalâletlerini artırır, doğru yolda gidenleri ise muvaffak kılarak hidayetlerini artırır.

[391] “Kalıcı salih ameller” ahirete yönelik bütün amellerdir; “namazlar”
20 olduğu da söylenmiştir. Yine, *sübhânallâhi ve’lhamdülillâhi ve lâ ilâhe illâllâhu vallâhu ekber* (Allah münezzehdir. Allah’a hamdolsun. Allah’tan başka ilâh yoktur. Tek büyük Allah’tır.) ifadesidir de denmiştir. Yani bu, kâfirlerin kendilerini üstün görmelerinden sevap itibariyle çok daha hayırlıdır.

[392] “Hem de karşılık (*مَرْدًا*) bakımından daha hayırlıdır.” yani nihayet
25 ve akıbet itibariyle ya da menfaat itibariyle daha hayırlıdır. Nitekim Araplar, *leyse li-hâze’l-emri meraddün* (bu işin sonu yok) derler. Şair de bu mânada şöyle demiştir:

[Sızlansam da, yırtınsam da,] zerre kâr etmez bu ağlama!

[393] **Şayet** “Âyette nasıl ‘Sevap olarak daha hayırlıdır.’ denilmiş; sanki
30 onların kendilerini üstün görmelerinin bir sevabı varmış da, salih amellerin sevabı onlardan daha hayırlıymış gibi!?” **dersen şöyle derim:** Burada adeta “Onların sevabı ateştir!” denilmekte, fakat bu, şairin şu ifadesinde olduğu gibi dile getirilmektedir:

[Temim kabilesi, müttefikleri ile savaştığımız için bizi kınadı, ama]

35 kınamalarına son verildi keskin kılıçlarımızla

[٣٨٩] فإن قلت: حتى هذه ما هي؟ قلت: هي التي تحكى بعدها الجمل، ألا ترى الجملة الشرطية واقعة بعدها وهي قوله {إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ... فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ شَرُّ مَكَانًا وَأَضْعَفُ جُنْدًا} في مقابلة {خَيْرٌ مَقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا}؟ لأن مقامهم هو مكانهم ومسكنهم. والندى: المجلس الجامع لوجوه قومهم وأعوانهم وأنصارهم. والجند: هم الأنصار والأعوان. ٥

٧٦- ﴿وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ مَرَدًّا﴾

[٣٩٠] {وَيَزِيدُ} معطوف على موضع {فَلْيَمْدُدْ}؛ لأنه واقع موقع الخبر، تقديره: من كان في الضلالة مدّ أو يمدّ له الرحمن. ويزيد: أي يزيد في ضلال الضالّ بخذلانه، ويزيد المهتدين هداية بتوفيقه ١٠

[٣٩١] {وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ} أعمال الآخرة كلها. وقيل: الصلوات. وقيل: سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر، أي هي خَيْرُ ثَوَابًا من مفاخرات الكفار.

[٣٩٢] {وَخَيْرٌ مَرَدًّا} أي مرجعًا وعاقبة، أو منفعة، من قولهم: ليس لهذا الأمر مردّ: وَهَلْ يَرُدُّ بِكَائِي زَنْدًا ❁ ١٥

[٣٩٣] فإن قلت: كيف قيل خير ثوابًا كأنّ لمفاخراتهم ثوابًا، حتى يجعل ثواب الصالحات خيرًا منه؟ قلت: كأنه قيل: ثوابهم النار. على طريقة قوله:

فَأَعْتَبُوا بِالصَّيْلِمِ ❁

Şu beyitte de bu mânada bir kullanım vardır:

Öğlen vakti (hararet ve açlıktan) ağır ağır yürürken develer,
Akşam üstü geviş getirircesine rahattır, süratlidir bu deve

Benzer kullanım şu beyitte de vardır:

- 5 Acıtıcı bir darbeden ibarettir aralarındaki selâmlaşma (dirlik temennileri)!

[394] Daha sonra bu ifadeye “sevap olarak daha hayırlıdır.” ifadesi eklenmiştir. Burada, tehdit edilen birine “Senin cezan ateştir!” demekten daha ağır, daha öfkelenendirici bir alay tonu da vardır.

- 10 [395] **Şayet** “Peki, kalıcı salih amellerin daha üstün olduğunu ifade etmenin gerekçesi nedir? Sanki kâfirlerin kendilerini üstün görmeleri hayır itibarıyla kalıcı salih amellere ortak olabilecekmiş, onunla yarışabilecekmiş gibi?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade Arapların “Yaz kıştan daha sıcaktır.” deyişlerinde olduğu gibi veciz bir kullanım olup, “Yazın sıcaklığı, kışın soğuktan daha yüksektir” denilmek istenmektedir.

77. Ya şu, Bizim âyetlerimizi nankörce inkâr ettiği halde “(Senin iddia ettiğin Âhirette de) mal ve evlât elbette yine bana verilecek!” diyeni gördün mü?

- 20 **78. ‘Gayb’a mı muttalî olmuş yoksa Rahman’ın katından sağlam bir söz mü almış?!**

79. Asla!.. Ne söylediyse yaz(dık; bunun hesabını sor)acağız ve uzatıkça uzatacağız azabını!

80. O söylediği şeylere Biz mirasçı olacağız ve Bize tek başına gelecek!

- 25 [396] Varlıkları müşahede etmek ve görmek, onları tam anlamıyla bilmenin, haklarında sağlıklı bilgi sahibi olmanın yolu olduğu için, Araplar أَفْرَأَيْتَ (Gördün mü?) ifadesini “Söyle bana, bildir.” anlamında kullanmışlardır. أَفْرَأَيْتَ ifadesindeki Fâ, takip anlamını ifade etmek için kullanmış olup sanki, “Şu kâfirin hikâyesini de aynı şekilde haber ver, onları (yani kadim peygamberleri) anlattıktan sonra bunu da anlat.” denilmiştir. “Gayb’a mı muttalî olmuş.” ifadesi, Arapların bir kimse dağın zirvesine ya da bir tepeye çıktığı zaman, *ittala’al-cebel** (Dağa muttali oldu.) demelerine benzer bir kullanımdır. Şair Cerir şöyle demiştir:

[Hakkımda nâhoş şeyler söylerler, ama ben]

Dağların ve yalçın kayalıkların zirvelerine ulaşmışımdır

وقوله:

شَجَعَاءَ جَرَّتْهَا الذِّمِيلُ تَلُوكُهُ * أَصْلًا إِذَا رَاحَ الْمُطِيُّ عِرَاثًا

وقوله:

تَحِيَّةٌ بَيْنَهُمْ ضَرْبٌ وَجِيعٌ *

٥ [٣٩٤] ثم بنى عليه خير ثوابًا. وفيه ضرب من التهكم الذي هو أغبط للمتهدد من أن يقال له: عقابك النار.

[٣٩٥] فإن قلت: فما وجه التفضيل في الخير كأن لمفاخرهم شركًا فيه؟ قلت: هذا من وجيز كلامهم، يقولون: الصيف أحرّ من الشتاء، أي أبلغ [في حرّه] من الشتاء في برده.

١٠ ٧٧- ﴿أَرَأَيْتَ الَّذِي كَفَرَ بِآيَاتِنَا وَقَالَ لَأُوتِيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا﴾

٧٨- ﴿أَطْلَعَ الْغَيْبِ أَمْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا﴾

٧٩- ﴿كَلَّا سَنَكْتُبُ مَا يَقُولُ وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا﴾

٨٠- ﴿وَنُرِثُهُ مَا يَقُولُ وَيَأْتِينَا فَرْدًا﴾

[٣٩٦] لما كانت مشاهدة الأشياء ورؤيتها طريقًا إلى الإحاطة بها علمًا وصحة الخبر عنها، استعملوا «أرأيت» في معنى «أخبر». والفاء جاءت لإفادة معناها الذي هو التعقيب، كأنه قال: أخبر أيضًا بقصة هذا الكافر، واذكر حديثه عقيب حديث أولئك. {أَطْلَعَ الْغَيْبِ} من قولهم: أطلع الجبل: إذا ارتقى إلى أعلاه وطلع الشئ. قال جرير:

لَا قَيْتُ مُطَّلَعِ الْجِبَالِ وَغُورًا *

[397] Yine Araplar *merra muttali^{un} li-zâlike'l-emr* (Şu işe hakim, malik olarak geçti.) derler. Ayette bu kelimenin seçilmiş olmasının bir hususiyeti bulunmaktadır. Buna göre âyette şöyle denilmektedir: “Sadece Bir ve Kah-hâr olan Allah’ın elinde bulunan gayb ilmine yükselecek, erişecek kadar şanı yüce midir, o noktaya ulaşabilmiş midir?” Mâna şöyledir: Onun kendisine verildiğini iddia ettiği ve hakkında yemin ettiği bu şeye ancak iki yolla ulaşılır: Biri gayb ilmine sahip olmak, diğeri de gaybı bilenden söz almış olmaktır. Peki o, bunlardan hangisi ile bu bilgiye ulaşmıştır!?

[398] (لَئِذَا kelimesini) Hamza [v. 156/773] ve Kisâi [v. 189/805] *vüld^{en}* şeklinde okumuşlardır ki bu, tıpkı *esed* kelimesinin çoğulunun üsd şeklinde gelmesinde olduğu gibi, *veledin* çoğuludur. Ya da *el-‘arab* kelimesinin *el-‘urb* şeklindeki kullanımında olduğu üzere bu kelime de *veled* anlamındadır. Yahyâ b. Ya‘mer’in [v. 89/708] *vild^{en}* şeklinde kesre ile okuduğu nakledilmiştir. ‘Ahd (sağlam söz) kelimesinin kelime-i şahadet olduğu söylenmiştir. Katâde’nin [v. 117/735] bu ifadeyi, “Önceden yaptığı bir salih ameli var mı ki o ameliyle buna ulaşmayı ümit etsin!?” şeklinde tefsir ettiği nakledilmiştir. Kelbî’nin [v. 146/763] ise “Allah ona bunu vereceğine dair söz mü vermiştir!?” diye tefsir ettiği nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî *Rahimehullâh*’dan nakledildiğine göre âyet Velîd b. Muğîre hakkında nâzil olmuştur. Ancak meşhur olan, âyetin Âs b. Vâil hakkında nâzil olduğudur. Habbâb b. el-Eret’in şöyle dediği nakledilmiştir: “Âs b. Vâil’den alacağım vardı, gidip ondan istedim. O da bana, ‘Hayır! Vallahi Muhammed’i inkâr etmeden borcunu ödemem!’ dedi. Ben de ‘Olmaz! Yaşarken de, öldüğümde de sen diriltildiğin zaman da Muhammed’i asla inkâr etmem!’ dedim. Bunun üzerine, ‘Ne yani, ben öldüğüm zaman tekrar mı diriltileceğim!’ dedi. Ben de ‘Evet!’ dedim. O ise, ‘Peki o zaman, ben diriltilince yanıma gelirsin, o zaman orada benim malım ve evlatlarım da olacaktır, o zaman sana borcunu öderim.’ dedi.” [Buhârî, “Buyû‘”, 29.] Bir görüşe göre Habbâb b. el-Eret ona (altın) bir takı yapmış ve ücretini istemiş, o da “Sizler yeniden diriltileceğinizi ve cennette altın, gümüş ve ipekler olacağını iddia ediyorsunuz ya, işte ben de sana borcumu o zaman öderim. Çünkü o zaman bana mal ve evlatlar verilecektir.” demiş.

[399] كَلَّا (Asla!) ifadesi hataya dikkat çekme ve olumsuzlama ifadesi olup, o kendisi hakkındaki bu düşüncesinde ve temennisinde hata etmektedir, derhal bu düşünce ve temennisinden vazgeçsin, demektir.

[٣٩٧] ويقولون: مَرَّ مَطْلَعًا لَدُنْكَ الْأَمْرَ، أَي عَالِيًا لَهُ مَالِكًا لَهُ، ولاختيار هذه الكلمة شأن، يقول: أو قد بلغ من عظمة شأنه أن ارتقى إلى علم الغيب الذي توحد به الواحد القهار. والمعنى: أن ما ادعى أن يؤتاه وتألى عليه لا يتوصل إليه إلا بأحد هذين الطريقين؛ إما علم الغيب، وإما عهد من عالم الغيب، فبأيهما توصل إلى ذلك؟ ٥

[٣٩٨] قرأ حمزة والكسائي «وُلِدًا»، وهو جمع ولد، كأسد في أسد. أو بمعنى الولد كالعرب في العرب. وعن يحيى بن يعمر: «وُلِدًا»، بالكسر. وقيل في العهد: كلمة الشهادة. وعن قتادة: هل له عمل صالح قدّمه فهو يرجو بذلك ما يقول؟ وعن الكلبي: هل عهد الله إليه أنه يؤتاه ذلك؟ عن الحسن رحمه الله: نزلت في الوليد بن المغيرة، والمشهور أنها في العاصي بن وائل. قال خباب بن الأرت: كان لي عليه دين فاقتضيته، فقال: لا والله حتى تكفر بمحمد. قلت: لا والله لا أكفر بمحمد حيًّا ولا ميتًا ولا حين تبعث. قال: فإني إذا مت بعثت؟ قلت: نعم. قال: إذا بعثت جئتني وسيكون لي ثم مال وولد فأعطيك. وقيل: صاغ له خباب حليًّا فاقتضاه الأجر، فقال: إنكم تزعمون أنكم تبعثون، وأن في الجنة ذهبًا وفضة وحريرًا، فأنا أقضيك ثم، فإني أوتى مالا وولدًا حينئذ. ١٥

[٣٩٩] {كَلَّا} ردع وتنبه على الخطأ، أي هو مخطئ فيما يصوره لنفسه ويتمناه فليرتدع عنه.

[400] **Şayet** “Allah Teâlâ “(Dudaklarının arasından) attığı her sözü, mutlaka yanında bir gözcü olduğu halde atmakta” [Kâf 50/18] âyetinde buyurduğu üzere, kâfir bu sözü söyler söylemez, hiç tehir edilmeksizin yazıldığı halde bu âyette neden gelecek zaman ifadesi kullanılarak ‘yazacağız’ denilmiştir?” **der-sen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. İlkine göre ifade, “Söylediklerini yazmış olduğumuzu ona göstereceğiz, ona bildireceğiz.” anlamındadır. Bu durumda, ifadede tıpkı şairin şu beytindeki gibi bir üslup kullanılmış olur:

(Bre kadın!) Neseplerimizi sayıp dökecek olsak,
(Senin gibi) beni (de) üç kuruşluk bir kadının doğurmadığı anlaşılır

10 Yani benim değersiz bir kadının oğlu olmadığım nesep ilmi sayesinde bilinecek, anlaşılacaktır. İkinci yoruma göre tehdit eden kimse cinayet işleyen katile, “Senden intikam alacağım” der. Bu ifadeyle, aradan uzun bir zaman geçse ve bu iş gecikse bile, önünde sonunda muhakkak öcünü alacağını kastetmiş olur. İşte bunun gibi, âyette de salt tehdit mânası ifade edilmiş olmaktadır.

15 [401] “Uzattıkça uzatacağız azabını!” Yani azabını uzatılabildiği kadar uzatacağız, alaycı kâfirlere uygulanacak olan azap türünü ona vereceğiz. Ya da onun azabını artıracak, katbekat uzatacağız. *Meddehû* (onu uzattı) fiili ile *emeddehû* fiilinin aynı mânada olduğu da ifade edilmiştir. Hazret-i Ali’nin bunu zamme ile *ve numiddü le-hû* şeklinde okumuş olması bunu 20 reyit eder. Bu ifadenin *meddeⁿ* şeklinde mastar ile tekit edilmiş olması, Allah’ın bu konudaki gazabının ne kadar çok olduğuna delâlet eder. *Gazabına sebep olacak şeyler yapmaktan Allah’a sığınırız!*

[402] “O söylediği şeylere Biz mirasçı olacağız.” yani ahirette sahip olacağını iddia ettiği şeyleri ondan alıkoyup esirgeyecek ve hak eden kimselere vereceğiz. 25 “Söylediği şeyler”den maksat, söylediği şeylerin müsemmaları olup kastedilen, mal ve evlâttır. Nitekim biri “Ben şuna şuna sahibim.” der, sen de buna karşılık “Ben senin *dediğinden* fazlasına sahibim.” dersin. Bu sözü söyleyen kişinin Allah’ın dünyada kendisine mal ve evlat vermesini temenni etmiş, istemiş ve ağgözlülüğünün “Elbette yine bana verilecek!” diye yemin etmesine sebep olacak noktaya varmış olması da mümkündür. Zira “elbette yine bana verilecek” ifadesi, gizli 30 bir yeminin cevabıdır. Gerçek şu ki; kim böyle Allah adına konuşursa, Allah onu yalancı çıkartır. Nitekim Allah Teâlâ, “Diyelim ki onun istediği şeyleri kendisine verdik, peki işin akıbetinde (ahirette) onlara Biz mirasçı olmayacak mıyız? O yarın bize malsız ve evlatsız olarak tek başına gelmeyecek mi?” buyurmaktadır. Bu ifade 35 tıpkı “İşte şimdi Bize tek başınıza geldiniz.” [En’âm 6/94] ifadesine benzemektedir.

[٤٠٠] فإن قلت: كيف قيل {سَنَكْتُبُ} بسين التسويف، وهو كما قاله كتب من غير تأخير، قال الله تعالى {مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ} [ق: ١٨]؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما سنظهر له ونعلمه أنا كتبنا قوله، على طريقة قوله:

إِذَا مَا انْتَسَبْنَا لَمْ تَلِدْنِي لِيَمَّةٌ ❁

٥ أي تبين وعلم بالانتساب أنني لست بابن لثيمة. والثاني: أن المتوعد يقول للجاني: سوف أنتقم منك، يعني أنه لا يخل بالانتصار وإن تطاول به الزمان واستأخر، فجرد ههنا لمعنى الوعيد.

[٤٠١] {وَوَعَدُ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدًّا} أي نطوّل له من العذاب ما يستأمله ونعذبه بالنوع الذي يعذب به الكفار المستهزئون. أو نزيده من العذاب ونضاعف له من المدد. يقال: مده وأمده بمعنى، وتدل عليه قراءة عليّ بن أبي طالب: «وَوَعَدَ لَهُ»، ١٠ بالضم. وأكد ذلك بالمصدر، وذلك من فرط غضب الله. نعوذ به من التعرّض لما نستوجب به غضبه.

[٤٠٢] {وَوَرِثُهُ مَا يَقُولُ} أي نزوي عنه ما زعم أنه يناله في الآخرة ونعطيه من يستحقه. والمعنى مسمى ما يقول. ومعنى {مَا يَقُولُ} وهو المال والولد. ١٥ يقول الرجل: أنا أملك كذا، فتقول له: ولي فوق ما تقول. ويحتمل أنه قد تمنى وطمع أن يؤتيه الله في الدنيا مالاً وولداً، وبلغت به أشعبيته أن تألّى على ذلك في قوله {لَأُوتِيَنَّ}، لأنه جواب قسم مضمر، ومن يتألّى على الله يكذبه، فيقول الله عز وجل: هب أنا أعطينا ما اشتهاه، إما نرثه منه في العاقبة ويأتينا فرداً غداً بلا مال ولا ولد، كقوله عز وجل {وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فَرَادَى...} [الأنعام: ٩٤]

Böylece, kâfirin ne temennisi kendisine bir fayda verecektir ne de ettiği yeminler. Ayrıca bu ifade, “Kâfir bunu ancak hayatta olduğu sürece söyleyebilir; onun canını alıp katımıza çektiğimizde ise kendisi ile söyledikleri arasına engel koyarız, onlardan uzak, tek başına, o sözleri söylemez halde bize gelir.” anlamında da olabilir. Yine onun bu sözünü unutmayacak ve yok saymayacağız, aksine amel defterine yazacağız, böylece hesap gününde bu sözünü yüzüne vuracak ve onu rezil rüsva edeceğimiz anlamına da gelebilir.

[403] “Bize” fakirlik ve miskinliği içerisinde, malından ve evlatlarından ayrı olarak “tek başına gelecektir.” İstediklerini, umduklarını ona vermeyeceğiz. Böylece iki musibet de başına gelmiş olacaktır, yani hem söylediği sözün vebalini taşıyacak hem de istediği şeyden mahrum kalacaktır. Birinci yoruma göre فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ (Oraya ebedi olarak girin.) [Zümer 39/73] ifadesinde olduğu gibi mukadder haldir. Zira bu sözü söyleyen kişi, ahirette Allah’ın huzuruna gelirken tek başına olma konusunda diğer insanlarla aynı konumdadır. Ancak oraya geldikten sonra durumları farklılaşacaktır.

81. Kendileri için izzet vesilesi olsun diye Allah’tan başka birtakım tanrılar edindiler.

82. Yok böyle bir şey! Onlar bunların kendilerine ettiği kulluğu reddedecek ve onların aleyhine dönecekler.

[404] Yani tanrılara Allah katında kendilerine şefaathçi olsunlar, azaptan kurtaracak yardımcıları olsunlar diye tapınırlar ve böylece onların kendilerine izzet kazandırmasını isterler.

[405] كَلَّا (Yok böyle bir şey)! Bu ifade onların ilâhları ile izzet umma düşüncelerine yönelik bir reddiyedir. İbn Nehîk bu ifadeyi *kell^{en} se-yekfürüne bi-’ibâdetihim* şeklinde okumuştur. Bu durumda ifade, “Bu anlamsızlığı inkâr edecekler, onların kulluğunu reddedecekler.” anlamında olup tıpkı *Zeyd^{en} merartü bi-ğulâ-mihî* (Zeyd’in kölesine uğradım.) demek gibidir. İbn Cinnî’nin [v. 392/1001] *el-Muhtesib* isimli eserinde “Kâf”ın fethası ve tenvin ile *kell^{en}* şeklinde geçer ve İbn Cinnî bunun *kelle hâze’r-ra’yü ve’l-i’tikâdü kell^{en}* (Bu düşünce ve inanç anlamsızdır) anlamında olduğunu iddia etmiştir. Bu noktada biri çıkıp, “Eğer bu rivayet doğru ise o zaman bu *kell^{en}* ifadesi, reddetme anlamındaki *kellânın* ta kendisidir. Sadece kelimenin sonunda vakfe yapan (duran) kimse, tıpkı *kavârinâ* [İnsan 76/15] âyetinde olduğu gibi sonundaki Elif’i Nun’a dönüştürmüştür.” diyebilir.¹

1 قَوَارِيرَ (*kavârinâ*) kelimesi normalde Elif’siz olup, durmaksızın öteki ayete geçildiğinde medsi olarak *kavârinâ kavârinâ min fiddatin...* şeklinde okunur. Vakfe yapıldığında ise, İnsan suresinde ayet sonları “â” sesiyle bittiği için, *kavârinâ* şeklinde okunur. Müfessir, *kellâ*daki â sesini *kavârinâ*daki ânın da aslında tenvin olmasıyla irtibatlandırmış olmaktadır. / ed.

فما يجدي عليه تمنيه وتأليه. ويحتمل أن هذا القول إنما يقوله ما دام حيًا، فإذا قبضناه حلنا بينه وبين أن يقوله، ويأتينا رافضًا له منفردًا عنه غير قائل له، أو لا ننسى قوله هذا ولا نلغيه، بل نثبته في صحيفته لنضرب به وجهه في الموقف ونعيّره به

٥ [٤٠٣] {وَيَأْتِينَا} على فقره ومسكنته {فَرْدًا} من المال والولد، لم نوله سؤله ولم نؤته متمناه، فيجتمع عليه الخطبان: تبعة قوله ووباله، وفقد المطموع فيه. {فَرْدًا} على الوجه الأول حال مقدرة، نحو {فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ} [الزمر: ٧٣]، لأنه وغيره سواء في إتيانه فردًا حين يأتي، ثم يتفاوتون بعد ذلك.

٨١- ﴿وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا﴾

١٠ ٨٢- ﴿كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا﴾

[٤٠٤] أي ليتعزّزوا بآلهتهم حيث يكونون لهم عند الله شفعاء وأنصارًا ينقذونهم من العذاب.

[٤٠٥] {كَلَّا} ردع لهم وإنكار لتعزّزهم بالآلهة. وقرأ ابن نهيك «كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ»، أي سيجحدون كلا سيكفرون بعبادتهم، كقولك: زيدًا مررت بغلامه. وفي محتسب ابن جني: كَلَّا بفتح الكاف والتنوين، وزعم أن معناه كل هذا الرأي ١٥ والاعتقاد كَلَّا. ولقائل أن يقول: إن صحت هذه الرواية فهي كلا التي هي للردع، قلب الواقف عليها ألفها نونًا كما في قواريرًا.

[406] سَيَكْفُرُونَ (inkâr edecekler) ifadesindeki zamir (fâ'il/özne) onların ilâhlarına aittir, yani ilâhları onların kulluğunu reddedip inkâr edecek; "Sizler bize kulluk etmediniz, yalan söylüyorsunuz." diyeceklerdir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "(O gün ki,) şirk koşanlar, ortaklarını gördüklerinde 'Ya Rabbi! Bunlar, Senden başka yalvardığımız ortaklarımızdır.' derler. Ama onlar; 'Siz kat'ıyyen yalancısınız!' diyerek sözü onlar(ın suratın)a çarparlar..." [Nahl 16/86]. Ayrıca سَيَكْفُرُونَ'deki zamir Müşriklere ait de olabilir. Bu durumda mâna, "Onlar akıbetlerinin kötü olması sebebiyle, vaktiyle putlara kulluk etmiş olduklarını inkâr edeceklerdir." şeklinde olur. Bu mânada da Allah Teâlâ "Kandırmaya çalışmak adına söyleyebilecekleri tek şey, 'Rabbimiz Allah'a yemin ederiz ki biz Müşrik değildik!' demekten ibaret olacaktır." [En'âm 6/23] buyurmuştur.

[407] "Onların aleyhine dönecekler" ifadesi "kendileri için izzet vesilesi olsun diye" ifadesinin mukabilidir. Maksat izzetin zıttı, yani zillet ve alçaklıktır. Yani onlar, onların amaçladığının, istediğinin tam zıttı olacaklardır. Sanki "Onlar için izzet değil zillet vesilesi olacaklar." denilmiştir. Yahut bu kelime "onlara yardımcı olacaklar." anlamındadır. ضِدّ kelimesi 'avn (yardım) anlamına da gelir. Nitekim "Yardımcılarınız kimlerdir?" anlamında *men azdâdüküm* denilir. Yardımcının ضِدّ olarak isimlendirilmesi sanki onun, senin düşmanına zıt durmasından, onun aleyhine sana yardım ederek ona karşı durmasından kaynaklanmaktadır. **Şayet** "Ayette bu kelime neden tekil olarak kullanılmıştır?" **dersen şöyle derim:** Bu ifade tıpkı Peygamber (s.a.)'in *ve hüm yedⁱⁿ 'alâ men sivâhüm* (Onlar kendilerinin dışındakilere karşı tek bir "el" dirler) sözü gibidir. [Ebû Dâvûd, "Cihâd", 157.] Burada Peygamber (s.a.) müminlerin sözlerinin bir olmasından, birbirlerine muvafık ve tam bir dayanışma içinde olmalarından dolayı onları sanki tek bir şeymiş gibi ifade etmiştir. İlahların onlara 'yardımcı' olmasının mânası ise, onların ateşin yakıtı ve cehennemin odunu olmaları ve Müşriklerin onlar yüzünden azap görmeleridir. Ancak سَيَكْفُرُونَ (inkâr edecekler) ve وَيَكُونُونَ (olacaklar) ifadesindeki Vav'ın (yani fâ'il zamirinin) Müşriklere ait olduğunu düşünürsen o zaman mâna, "İlâhlarına düşman olacaklar, başlangıçta onlara kulluk ettikleri halde sonra onları inkâr edecek ve onlara zıt olacaklardır." şeklinde olur.

83. Bilmiyor musun ki, inkârcı nankörlere onları kışkırttıkça kışkırtan 'şeytan'lar göndermekteyiz?

[408] *el-Ezz*, *el-Hezz* ve *el-İstifzâz* kelimeleri (kışkırtmak anlamında) kardeşirler; anlamları harekete geçirmek, şiddetli bir şekilde sarsmak, tahrik etmektir. Yani onları günahlara sevk ederler, vesvese ve desiselerle günaha kışkırtırlar. "Onlarla şeytanların arasından çekiliriz,

[٤٠٦] والضمير في {سَيَكْفُرُونَ} للآلهة، أي سيجحدون عبادتهم وينكرونها ويقولون: والله ما عبدتمونا وأنتم كاذبون. قال الله تعالى {وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ أَشْرَكُوا شُرَكَاءَهُمْ قَالُوا رَبَّنَا هَؤُلَاءِ شُرَكَائُنَا الَّذِينَ كُنَّا نَدْعُوا مِنْ دُونِكَ فَأَلْقَوْا إِلَيْهِمُ الْقَوْلَ إِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَ} [النحل: ٨٦] أو للمشركين: أي ينكرون لسوء العاقبة أن يكونوا قد عبدوها. قال الله تعالى {ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فَتَنْتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ} [الأنعام: ٢٣]

[٤٠٧] {عَلَيْهِمْ ضِدًّا} في مقابلة {لَهُمْ عِزًّا} والمراد ضدّ العز وهو الذل والهوان، أي يكونون عليهم ضدًّا لما قصدوه وأرادوه، كأنه قيل: ويكونون عليهم ذلًّا، لا لهم عزًّا أو يكونون عليهم عونًا، وال ضدّ: العون. يقال من أضدادكم: أي أعوانكم وكأنّ العون سمي ضدًّا لأنه يضادّ عدوك وينافيه بإعانتة لك عليه. فإن قلت: لم وحد؟ قلت: وحد توحيده قوله عليه الصلاة والسلام: «وهم يدّ على من سواهم»، لاتفاق كلمتهم، وأنهم كشيء واحد لفرط تضامهم وتوافقهم ومعنى كون الآلهة عونًا عليهم: أنهم وقود النار وحصب جهنم، ولأنهم عذبوا بسبب عبادتها وإن رجعت الواو في سيكفرون ويكونون إلى المشركين، فإن المعنى: ويكونون عليهم - أي أعداءهم - ضدًّا، أي كفرة بهم، بعد أن كانوا يعبدونها.

٨٣- ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَوَسُّوهُمْ أَرْأَ﴾

[٤٠٨] الأرز، والهزّ، والاستفزاز: أخوات، ومعناها التهييج وشدة الإزعاج، أي تغريهم على المعاصي وتهيجهم لها بالوساوس والتسويلات. والمعنى: خلينا بينهم وبينهم

onları engellemeyiz.” demek istiyor. Allah Teâlâ dileseydi onlara zorla mani olurdu. Maksat, inatçı, amansız kâfirlerin sözlerinin, peygamberlere karşı inatçılıklarının, söz anlamazlıklarının, din ile alay etmelerinin, inat ve azgınlığa iyice dalıp bu konuda aşırı gitmelerinin, küfürde ısrarcılıklarının, 5 hakkın hiçbir şüpheye yer bırakmayacak açıklıkta ortaya çıkmasının ardından onun aleyhinde birleşmelerinin ve bu sebeple şeytanları ve şeytanların kendilerine cazip gösterdiği şeyleri takip etmelerinin anlatılmasının ardından (ألم تر) Peygamber (s.a.)’in şaşkınlığını ifade etmektir.

84. O halde, onlara karşı acele etme. Çünkü Biz, onlar için sadece 10 gün sayıyoruz!

[409] *‘Aciltü ‘aleyhi bi-kezâ* ifadesi, bir şeyi birinden âcilen istediğin zaman kullanılır. Söylenmek istenen şudur: Sen ve müminler kâfirlerin şerrinden kurtulup rahata eresiniz, köklerinin kazınmasıyla yeryüzü onlardan temizlensin diye helâk edilmeleri için acele etme. Zira istediğin bu şey ile aranda sadece 15 sayılı günler, sayılı nefesler bulunmaktadır. Bu günler öylesine hızlı geçmektedir ki, saymaya kalksan sayılacak kadar hızlı geçmektedir. Bunun bir benzeri, “[O halde, sen de o azimli peygamberler gibi sabret!] Bunlar için acele etme. Nasılsa, tehdit edildikleri azabı gördüklerinde, ancak gündüzün tek bir saati kadar kalmış gibi olacaklar!” [Ahkâf 46/35] âyetinde söz konusudur. İbn Abbas’ın bu âyeti 20 okuduğu zaman ağladığı ve “Sayının sonu canın bedenden çıkmasıdır. Sayının sonu aileden ayrılıştır. Sayının sonu kabrine giriştir.” dediği nakledilmiştir. İbn-ü-Semmâk’ın de bu âyeti Halife Me’mûn’un [v. 218/833] yanında okuduğu ve “Nefesler sayılıysa ve ilave yoksa ne de çabuk tükenir!” dediği nakledilmiştir.

85-86. Müttakîleri önemli konuklar olarak Rahman’a haşrettiğimiz; 25 mücrimleri ise bir sürü gibi Cehennem’e sürdüğümüz gün...

[410] *يَوْمَ* (gün) kelimesi gizli bir ifade ile mansûb olup cümlemin takdiri *jevme nahşüru... ve nesûku... nef’alü bi’l-ferîkayni mâ lâ yuhîtu bi’l-vasf*(... haşrettiğimiz ve ... sevk ettiğimiz gün her iki gruba da tarifi imkânsız şeyler yapacağız.) şeklinde ya da üzkür *jevme nahşüru* (Haşredeceğimiz günü zikret!) şeklindedir. Bu ifadenin (87. âyetteki) *لَا يَمْلِكُونَ* (sahip olamayacaklar) 30 fiili ile mansûb olması da mümkündür.

[411] Ayette müttakîlerden tebci edilmek bahsedilmiştir ki buna göre onlar; kendilerini rahmetine gark eden ve hoşnutluk ve ikramını onlara özgü kılan Allah’ın huzuruna, tıpkı bir kralın huzurunda saygın bir 35 şekilde konuk edilip ağırlanan misafirlerin girdikleri gibi gireceklerdir.

ولم نمنعهم. ولو شاء لمنعهم قسراً. والمراد تعجيب رسول الله ﷺ بعد الآيات التي ذكر فيها العنة والمردة من الكفار، وأقاولهم، وملاحظتهم، ومعاندتهم للرسول، واستهزاؤهم بالدين من تماديهم في الغي وإفراطهم في العناد، وتصميمهم على الكفر، واجتماعهم على دفع الحق بعد وضوحه وانتفاء الشك عنه، وإنهماكهم لذلك في اتباع الشياطين وما تسوّل لهم.

٨٤- ﴿فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ إِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ عَذَابًا﴾

[٤٠٩] عجلت عليه بكذا، إذا استعجلته منه، أي لا تعجل عليهم بأن يهلكوا ويبيدوا، حتى تستريح أنت والمسلمون من شرورهم، وتطهر الأرض بقطع دابرهم، فليس بينك وبين ما تطلب من هلاكهم إلا أيام محصورة وأنفاس معدودة، كأنها في سرعة تقضيها الساعة التي تعدّ فيها لو عدّت. ونحوه قوله تعالى ﴿وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبُثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ﴾ [الأحقاف: ٣٥]. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: أنه كان إذا قرأها بكى وقال: آخر العدد خروج نفسك، آخر العدد فراق أهلك، آخر العدد دخول قبرك. وعن ابن السّمّاك: أنه كان عند المأمون فقرأها، فقال: إذا كانت الأنفاس بالعدد ولم يكن لها مدد، فما أسرع ما تنفذ!

٥٨- ﴿يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَنِ وَفْدًا﴾

٨٦- ﴿وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَى جَهَنَّمَ وَرْدًا﴾

[٤١٠] نصب {يَوْمَ} بمضمر، أي يوم {نَحْشُرُ} ونسوق، نفعل بالفريقين ما لا يحيط به الوصف. أو اذكر يوم نحشر. ويجوز أن ينتصب بـ{لَا يَمْلِكُونَ}.

[٤١١] ذكر المتقون بلفظ التبجيل، وهو أنهم يجمعون إلى ربهم الذي غمرهم

برحمته وخصهم برضوانه وكرامته، كما يفد الوفاد على الملوك منتظرين للكرامة عندهم،

Hazret-i Ali'nin "Vallahi, onlar ayakları üzerine haşredilmeyecekler, fakat altın semerli develer, yakut eğerli binekler üzerinde haşredileceklerdir." dediği nakledilmiştir. Kâfirler ise cehenneme aşağılanarak, hafife alınıp değersiz düşürülerek, tıpkı susuz kalmış hayvanların suya götürüldükleri gibi sevk edileceklerdir. *el-Vird*, susuz [hayvan sürüsü] anlamındadır, zira suya ancak susamış olan gelir. Bu kelimenin asıl anlamı, suyun başına gelmektir. Şair şöyle demiştir:

Suya gel ey devam suya gel, boz renkli sağır [*avcının sesini duymayan ve ürkmeyen*] kayakuşunun suya gelişi gibi

usulca ve suyun serinliğinden mest olmuş vaziyette

Böylece suyun başına gelenler de bu isimle isimlendirilmişlerdir.

[412] Hasan-ı Basrî *Rahimehu'llâh, yuhşeru'l-mutteküne...* ve *yüsâku'l-mücrimüne* (Müttakiler haşredilir... mücrimler sevk edilir.) şeklinde okumuştur.

87. Rahman'ın katında söz alabilenler dışında hiç kimse şefaata hakkına sahip olmayacak!

[413] لَا يَمْلِكُونَ 'deki Vav zamir olarak düşünülecekse, o zaman "kullar" a işaret eder; müttakilerin ve mücrimlerin zikredilmiş olması da buna delâlet eder. Zira kullar bu şekilde gruplara ayrılmış durumdadır. Ancak bu Vav'ın tıpkı *ekelûnî el-berâğîsü* (yediler beni pireler!) ifadesinde olduğu gibi sadece kelimenin çoğul oluşuna delâlet eden Vav olması da mümkündür. Fâ'il ise *مَنْ اتَّخَذَ* (alan kimse) ifadesidir. Çünkü bu ifade çoğul anlamındadır. *مَنْ اتَّخَذَ* ifadesi bedel olarak ya da fâ'il olarak ref mahallindedir. Ancak muzâfın hazfı takdir edilerek nasp mahallinde olması da mümkündür. Bu durumda, *illâ* şefâ'ate men ittehaze (sadece alan kimsenin şefaatine) şeklinde olur ve kendilerine şefaata edilmesi gibi bir hakka sahip olamayacakları murat edilir. Söz almak ise, iman ve amel ızhar etmek demektir.

[414] İbn Mes'ûd'un rivayetine göre Peygamber (s.a.) bir gün ashabına, "Herhangi biriniz her sabah ve her akşam Allah katında söz almaktan âciz midir?" buyurmuş, kendisine "Bu nasıl olacak?" diye sorduklarında ise şöyle buyurmuştur: Her sabah ve akşam, "Ey yeri ve gökleri yaratan, gaybı da şهادeti de bilen Allah'ım! 'Senden başka ilâh yok, ilâh sadece sensin, senin ortağın yok; Muhammed de senin kulun ve elçindir.' diyerek seninle ahitleşiyorum. Ayrıca, beni kendime bırakırsan nefsim beni şerre yaklaştıırıp, hayırdan uzaklaştıracaktır. Ben tamamen senin rahmetine güveniyorum.

وعن عليٍّ عليه السلام: ما يحشرون والله على أرجلهم، ولكنهم على نوق رحالها ذهب، وعلى نجائب سروجها ياقوت. وذكر الكافرون بأنهم يساقون إلى النار بإهانة واستخفاف كأنهم نعم عطاش تساق إلى الماء. والورود: العطاش لأن من يرد الماء لا يرده إلا لعطش وحقيقة الورد: المسير إلى الماء، قال:

رِدِّي رِدِّي وَرَدَ قَطَاةٍ صَمًا * كُذِرِيَّةٍ أَعْجَبَهَا بَرْدُ الْمَا

فسمى به الواردون.

[٤١٢] وقرأ الحسن «يحشر المتقون»، و«يساق المجرمون».

٨٧- ﴿لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا﴾

[٤١٣] الواو في {لَا يَمْلِكُونَ} إن جعل ضميرًا فهو للعباد، ودل عليه ذكر المتقين والمجرمين، لأنهم على هذه القسمة. ويجوز أن تكون علامة للجمع، كالتي في أكلوني البراغيث، والفاعل {مَنْ اتَّخَذَ} لأنه في معنى الجمع، ومحل {مَنْ اتَّخَذَ} رفع على البدل، أو على الفاعلية. ويجوز أن ينتصب على تقدير حذف المضاف، أي إلا شفاعاة من اتخذ، والمراد لا يملكون أن يشفع لهم. واتخاذ العهد الاستظهار بالإيمان والعمل.

[٤١٤] وعن ابن مسعود أن النبي ﷺ قال لأصحابه ذات يوم. "أعجز أحدكم أن يتخذ كل صباح ومساءً عند الله عهدًا؟" قالوا: وكيف ذلك؟ قال: «يقول كل صباح ومساءً: اللهم فاطر السماوات والأرض عالم الغيب والشهادة إني أعهد إليك بأني أشهد أن لا إله إلا أنت وحدك لا شريك لك وأن محمدًا عبدك ورسولك، وأنت إن تكلمي إلى نفسي تقرّبي من الشرّ وتباعدني من الخير، وأني لا أثق إلا برحمتك

Katında benim için kıyamet günü yerine getirip bana vereceğin bir ahit meydana getir ya Rabbi! Muhakkak ki sen ahdinden dönmezsin.” diye dua eder. Bu şekilde dua ettiği zaman, verdiği ahit mühürlenir ve Arş'ın altına konulur. Kıyamet günü geldiği zaman bir münadi; “Allah katında ahdi olanlar nerede?” diye seslenir ve onlar cennete girerler.

[415] Bu ahdin kelime-i şهادet olduğu da söylenmiştir. Ya da ‘*ahide'l-emîr ilâ fülân*ⁱⁿ bi-kezâ (Emîr falancaya şunun verilmesini ferman bu-yurdu.) ifadesindeki gibi kullanılmış da olabilir. Bu durumda, “Ancak kendilerine şefaât emri ve izni verilmiş olanlar şefaât ederler.” anlamında olur¹ ki Kur’ân’daki bazı âyetler de bunu teyit eder:

- “Göklerde nice melekler vardır ki, şefaâtleri hiçbir fayda sağlamaz. Ancak Allah, diledikleri yani razı oldukları için izin verdikten sonra.” [Necm 53/26]
- “O’nun katında şefaât kâr etmez; sadece O’nun izin verdiklerine.” [Sebe’ 34/23]
- “O gün şefaât kâr etmez; Rahman’ın izin verdiği ve sözünden razı olduğu kimseler müstesna.” [TâHâ 20/109]

88. “Rahman çocuk edindi.” dediler!..

89. (Siz ey bu iddianın sahipleri!) Gerçekten, öylesine çirkin bir şey yaptınız ki,

90. Onun yüzünden neredeyse gökler parçalanacak, Arz ikiye ayrılacak ve dağlar yığılıp yere kapaklanacak!

91. Rahman’a çocuk isnat ettikleri için...

[416] إِذَا (çirkin bir şey) ifadesi kesre ile ve fetha ile okunmuştur. İbn Hâleveyhi [v. 370/980], “*el-İdd* ve *el-üdd* kelimeleri hayret anlamına gelir.” demiştir. Bu kelimenin, “yadırganan büyük kabahat” anlamına geldiği de söylenmiştir. *el-İddetü* şiddet demektir. *Eddenî el-emrü* ve *âddenî el-emrü*, “İş benim için çok ağır ve vahim hale geldi.” anlamındadır. كَذَّبَ (neredeyse) kelimesinde Kisâf’ın [v. 189/805] ve Nâfî’in [v. 169/785] kıraati Yâ iledir (*yekâdu*). يَنْفَطِرُنَ (parçalanacak) ifadesi *yenfâtirne* şeklinde de okunmuş olup *infîtâr*, “açtı, yardı” anlamındaki *fetaradan*; *tefattur* ise “yardı durdu, bu işi defalarca yaptı” anlamındaki *fettaradan* gelir. İbn Mes’ûd *yensadi’ne* (çatlayacak) şeklinde okumuştur. Anlam, “yığılıp -ya da- yığılmış olarak yere kapaklanacak” şeklindedir. هَذَا *mefûlün leh* de olabilir ki bu durumda anlam, “yığılmış olduğu için (yere kapaklanacak)” şeklinde olur.

1 ملك kökü, şefaât bekleyenlerle değil, şefaât edeceklerle ilgilidir; şefaât hakkına malik olmak demektir. Fâtiha 1/3, Gâfir 39/16, İnfitâr 82/17-19 vb. âyetlerde Allah Teâlâ “ceza gününün tek *mâlik*i” -yani tek söz sahibi- olarak işbu sebeple nitelendirilmektedir. وَلَا يَغْلِبُكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشُّفَاعَةَ إِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَخْلَعُونَ [Zuhruf 43/86] ifadesi bu konuda nettir. / ed.

فاجعل لي عندك عهدًا توفينيهِ يومَ القيامةِ إِنَّكَ لا تخلُفُ المعياذَ. فإذا قال ذلك طُبِعَ عليه بطابع ووضع تحت العرش، فإذا كان يوم القيامة نادى مناد: أين الذين لهم عند الرحمن عهد؟ فيدخلون الجنة.“

[٤١٥] وقيل: كلمة الشهادة. أو يكون من عهد الأمير إلى فلان بكذا. إذا أمره به،

° أي لا يشفع إلا المأمور بالشفاعة المأذون له فيها. وتعضده مواضع في التنزيل:

{وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ لَا تُغْنِي شَفَاعَتُهُمْ شَيْئًا إِلَّا مِنْ بَعْدِ أَنْ يَأْذَنَ اللَّهُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيَرْضَى} [النجم: ٢٦]

و{لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ} [سبا: ٢٣]

و{يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا} [طه: ١٠٩].

١٠ - ٨٨- ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ

٨٩- ﴿لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِدًّا﴾

٩٠- ﴿تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًّا﴾

٩١- ﴿أَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا﴾

[٤١٦] قرئ «إدًا» بالكسر والفتح. قال ابن خالويه: الإدّ والأدّ العجب. وقيل:

١٥ العظيم المنكر. والإدّة: الشدة. وأدني الأمر وأدني، أثقلني وعظم عليّ إدًا. «يكاد»

قراءة الكسائي ونافع بالياء. وقرئ «ينفطرن». الانفطار من فطره، إذا شقه. والتفطر

من فطره، إذا شققه، وكّرر الفعل فيه. وقرأ ابن مسعود: «ينصدعن». أي تهدّ هداً، أو

مهودة، أو مفعول له، أي لأنها تهدّ.

[417] **Şayet** “Göklerin parçalanması, Yer’in yarılması ve dağların yığılıp yere kapaklanması ne anlama gelmektedir; bu (Allah’ın oğlu var, kızı var!) ifade(si) cansız varlıkları nasıl böyle etkileyebilir ki?” **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. İlkine göre Allah Teâlâ, “Eğer Ben ağır hareket eden yumuşak başlı biri olmasaydım, cezayı âcilen veriyor olsaydım onlar bu sözleri söyledikleri vakit gazabımdan gökleri, dağları ve yeri böyle yapardım.” buyurmaktadır. Bu durumda ifade tıpkı “Zeval bulmasınlar diye gökleri ve yeri kesinlikle Allah tutmaktadır. Bir de (kıyamet günü O’nun emri ile) zeval bulmaları kesinleşti mi, bunları O’ndan başka hiç kimse tutamaz. O, gerçekten Halîm’dir, bağışlayıcıdır.” [Fâtır 35/41] ifadesine benzenmektedir. İkincisine göre ise burada (kâfirlerin ağızından çıkan) kelimenin ne kadar ağır ve çirkin olduğunu ifade etmek, dinde bu sözün etkisinin ne kadar büyük olduğunu, dinin kaide ve temellerini yerle bir edeceğini tasvir etmek, bu sözün dindeki tesirinin tıpkı âlemi ayakta tutan bu varlıklara isabet edecek olsa onları parçalayacak, yaracak ve yere yıkacak kadar etkili olduğunu ifade etmek için böyle söylenmiştir.

[418] Daha önce gaib sıygası kullanılmışken (لَقَدْ جِئْتُمْ [yaptınız]) ifadesinde muhatap sıygasına geçilmiş olmakla -ki Belâgat ilminde buna *iltifat* sanatı denir- onların Allah’a karşı cür’etkârlıkları ve O’nun gazabına maruz kaldıkları daha bir vurgu ile tescil edilmiş, söyledikleri sözün ağırlığına daha ziyade dikkat çekilmiştir.

[419] “İsnat ettikleri için” ifadesinin üç farklı değerlendirmesi olabilir. İlkine göre bu ifade منه (onun yüzünden) ifadesindeki Hâ’dan (yani zamirden) bedel olarak mecrurdur. Bu durumda tıpkı şairin şu ifadesine benzer:

Öyle bir hal üzreler ki, içlerinde Hâtim-i Tâi olsaydı bile,
bütün cömertliğine rağmen Hâtim dahi cimrilik ederdi su konusunda¹

Bir diğer ihtimal de, [Sebep bildiren] Lâm’ın düştüğü ve fiilin yalın olarak kaldığı takdir edilerek ifadenin mansûb olmasıdır; *hedd^{en} li-en de’av* (iddia ettikleri için yere kapaklanmak) şeklinde olur. Böylece bu ifadede yere kapaklanmak yığılmanın gerekçesi, Rahman’a evlat isnat etmek ise yere kapaklanmanın gerekçesi olarak dile getirilmiştir. اُنْ دَعَوْا in fâ’ili olarak, merfû‘ da olabilir, yani dağları yere Rahman’a evlat isnat etmeleri kapakladı!

1 Ferezdak’ın [v. 114/732], cömertliğini anlattığı bu şiirinde, ‘alâ cûdihîdeki mecrur zamirden bedel olarak, son kelimeyi *Hâtimi* şeklinde söylemiştir; normalde *Hâtimu* denmesi gerekiyordu. / ed.

[٤١٧] فإن قلت: ما معنى انفطار السماوات وانشقاق الأرض وخرور الجبال، ومن أين تؤثر هذه الكلمة في الجمادات؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أن الله سبحانه يقول: كدت أفعل هذا بالسماوات والأرض والجبال عند وجود هذه الكلمة غضباً مني على من تفوّه بها، لولا حلمي ووقاري، وأني لا أعجل بالعقوبة، كما قال {إِنَّ اللَّهَ يُمَسِّكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَنْ تَزُولَا وَلَئِنْ زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِنْ بَعْدِهِ إِنَّهُ كَانَ خَلِيفًا غَفُورًا} [فاطر: ٤١]. والثاني: أن يكون استعظاً للكلمة، وتهويلاً من فظاعتها، وتصويراً لأثرها في الدين وهدمها لأركانها وقواعده، وأن مثال ذلك الأثر في المحسوسات أن يصيب هذه الأجرام العظيمة التي هي قوام العالم ما تنفطر منه وتنشق وتخرّ.

١٠ [٤١٨] وفي قوله {لَقَدْ جِئْتُمْ} وما فيه من المخاطبة بعد الغيبة، وهو الذي يسمى الالتفات في علم البلاغة، زيادة تسجيل عليهم بالجرأة على الله، والتعرض لسخطه، وتنبيه على عظم ما قالوا.

[٤١٩] في {أَنْ دَعَوْا} ثلاثة أوجه؛ أن يكون مجروراً بدلاً من الهاء في منه، كقوله:

١٥ عَلَى حَالَةٍ لَوْ أَنَّ فِي الْقَوْمِ حَاتِمًا ❦ عَلَى جُودِهِ لَضَنَّ بِالْمَاءِ حَاتِمٌ

ومنصوباً بتقدير سقوط اللام وإفضاء الفعل، أي هذا لأن دعوا، علل الخورر بالهدّ، والهدّ بدعاء الولد للرحمن. ومرفوعاً بأنه فاعل {هَذَا}، أي هدها دعاء الولد للرحمن.

[420] Âyette Allah'ın bilhassa *Rahmân* isminin seçilmesinin ve tekrarlanmasının anlama pek çok katkısı vardır; ilk olarak bu durum, sadece O'nun *Rahmân*¹ olduğuna, bu isme O'ndan başkasının lâıyk olmadığına delâlet eder. Zira bütün nimetlerin kökleri ve dalları O'ndandır; O âlemleri yaratmış, beraberlerindeki her şeyi onlar için var etmiştir. Nitekim âlim zatlardan biri bu meyanda şöyle demiştir:

Hele bir kaldırılsın O'nu gizleyen perde

Anlarsın ki, sen de O'nun vergisisin, sahip olduğun her şey de...

İşbu sebeple, Yüce Allah'a evlat isnat eden kimse, O'nu yarattıkları gibi düşünmüş, böylece onu *Rahman* ismine lâıyk olmaktan çıkarmış olur.

[421] *De'â* (iddia etti) fiili, iki mef'ûl alan bir fiil olup *semmâ* (isimlendirdi) anlamına gelir. Ancak burada iki mef'ûlden sadece ikincisinin zikredilmesiyle yetinilmiş, böylece ifadenin genel olması, Allah'a evlat olarak isnat edilen herkesi kapsaması murat edilmiştir. Bir başka ihtimal ise *de'â* fiilinin *nesebe* (nispet etti) anlamında olmasıdır ki bu fiilin dönüşlü hali Hazret-i Peygamber (s.a.)'in *men idde'â ilâ ğayri mevâlibi*... (Her kim efendisinden başkasına mensubiyet iddia ederse...) şeklindeki hadisinde [*Müslim*, "Hâc", 85] ve şairin şu beytinde kullanılmıştır:

Biz Nehşel oğulları, kendimizi başka bir ataya nispet etmeyiz

Şair burada *lâ nedde'î* ifadesini nispet etmeyiz anlamında kullanmıştır.

92. Oysa çocuk edinmek Rahman'a uymuyor / yakışmıyor.

[422] *يَتْبَغِي* fiili "talep etti" anlamındaki *beğâ* fiilinin dönüşlü halidir, yani "Farz-ı muhal böyle bir talep söz konusu olsa dahi, evlât edinmek O'nun için söz konusu değildir. Çünkü bu imkânsızdır, sıhhat/imkân kapsamında değildir." demektir. Zira bildik yolla çocuk sahibi olmanın Allah hakkında imkânsız olduğu, üzerinde konuşulmayacak denli açıktır. Evlat edinmek suretiyle çocuk sahibi olmak ise ancak evlat ile evlat edinenin aynı cinsten olmaları halinde söz konusu olur. Oysa *kadîm* olan Allah Teâlâ'nın hemcinsi söz konusu değildir. *Allah Teâlâ zalimlerin dillerine doladıklarıından tamamen münezzehtir!*

93. Çünkü göklerde ve yerde her kim varsa hepsi Rahman'a sadece kul olarak gelecektir.

94. Gerçek şu ki O, bunları bir bir sayıp kaydetmiş bulunuyor.

95. Kıyamet günü, tamamı, O'na tek başına gelecektir.

1 Her tür rahmetin ezeli ebedi ilkesi ve kaynağı, sınırsız merhamet sahibi. / ed.

[٤٢٠] وفي اختصاص الرحمن وتكريره مرات من الفائدة أنه هو الرحمن وحده، لا يستحق هذا الاسم غيره. من قبل أن أصول النعم وفروعها منه؛ خلق العالمين، وخلق لهم جميع ما معهم، كما قال بعضهم:

فلينكشف عن بصرك غطاؤه ... فأنت وجميع ما عندك عطاؤه

٥ فمن أضاف إليه ولدًا فقد جعله كبعض خلقه وأخرجه بذلك عن استحقاق اسم الرحمن.

[٤٢١] هو من دعا بمعنى سمي المتعدي إلى مفعولين، فاقصر على أحدهما الذي هو الثاني، طلبًا للعموم والإحاطة بكل ما دعى له ولدًا. أو من دعا بمعنى نسب، الذي مطاوعه ما في قوله عليه السلام. "مَنْ ادَّعى إِلَى غيرِ مواليه". وقول الشاعر:

١٠ إِنَّا بَنِي نَهْشَلٍ لَا نَدْعِي لِأَبٍ ❁

أي لا ننسب إليه.

٩٢- ﴿وَمَا يَنْبَغِي لِلرَّحْمَنِ أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا﴾

[٤٢٢] انبغى: مطاوع «بغي» إذا طلب، أي ما يتأتى له اتخاذ الولد وما يتطلب لو طلب مثلاً، لأنه محال غير داخل تحت الصحة. أما الولادة المعروفة فلا مقال في استحالتها. وأما التبني فلا يكون إلا فيما هو من جنس المتبنى، وليس للتقديم سبحانه ١٥ جنس، تعالى عما يقول الظالمون علواً كبيراً.

٩٣- ﴿إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتِي الرَّحْمَنِ عَبْدًا﴾

٩٤- ﴿لَقَدْ أَحْصَاهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدًّا﴾

٩٥- ﴿وَكُلُّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَرْدًا﴾

[423] كَلَّ (kim) ifadesi] sıfat alan mendir. Zira nekire olarak gelen كَلَّ (her) ifadesinin ardından kullanılmıştır; bu kullanım aynı edatın şairin şu mısrasında *rubbe* (nice) ifadesinin ardından gelen kullanımına benzemektedir:

5 Yüreğini alev alev yakıp öfkeden kudurttuğum niceleri var!

[424] İbn Mes'ûd ve Ebû Hayve [v. 203/818] *âtini'r-Rahmân*^e şeklinde, izafet öncesindeki aslı üzere okumuşlardır. *el-İhsâ* saymak, zapt etmek demektir; "İlmiyle onları zaptetmiş, kuşatmıştır."¹ anlamındadır. "Onlar"dan maksat, meleklerin, İsâ *Aleyhisselâm*'ın ve Üzeyir *Aleyhisselâm*'ın Allah'ın evlatları olduğuna inananlardır. Bu kimseler iki küfür arasındadırlar ki biri, Rahmân'ın evlat sahibi olmasının mümkün olduğu, ikincisi ise Allah'ın evladı olduğunu iddia ettikleri kimseleri yine O'na ortak koşmaları, tıpkı insanların kralların evlatlarına, babalarına hizmet edercesine hizmetkârlık yapmaları gibi onlara kulluk etmeleridir. İşbu iki küfürden ilkinin Allah

10 Teâlâ daha önceki âyetlerde yerle bir etmiş, daha sonra da ikinci küfrü yerle bir etmiştir. Anlam şöyledir: "Göklerde ve yerde kâh meleklerden kâh insanlardan, Müşriklerin, Yahudi ve Hıristiyanların ibadet ettiği her kim varsa, hepsi Rahmân'ın huzuruna gelecektir, yani O'na sığınacak, huşû içinde, ümit ve korku halinde, boyun eğip itaat etmiş vaziyette O'na iltica edecektir; tıpkı kölelerin yaptığı, yapması gerektiği gibi yapacak, kendisi için bu sapkınların iddia ettikleri şeyleri iddia etmeyecektir. Bunun benzeri şu ayette söz konusudur: "O çağırdıkları şeyler; Rablerinin rahmetini umup, azabından korkarak 'Hangimiz O'na daha yakın olacağız!' diye O'na götürren vesileyi ararlar." [İsrâ 17/57] O gün, tamamı Allah'ın manevi hükümran-

20 lığında, mutlak egemenliği altında bulunacak; O'nun kudretine boyun eğeceklerdir. O, onlara hükmedecek, onları ve bütün amellerini, hem de bütün tafsilatı, nicelik ve niteliği ile birlikte tamamen kuşatmış olacak; hallerine dair hiçbir şey O'ndan gizli kalmayacaktır. Her biri kıyamet günü O'nun huzuruna tek başına, bu Müşriklerden berî olarak çıkacak, beraberinde bu

25 Müşriklerden hiçbirisi bulunmayacaktır."

30

96. İman edip salih amel işleyenler için, Rahman, bir sevgi meydana getirecektir.

1 Gelmişleriyle, gelecekleriyle, yaptıklarıyla ve geride bıraktıklarıyla tamamen bilmektedir. / ed.

[٤٢٣] موصوفة لأنها وقعت بعد كل نكرة، وقوعها بعد رب في قوله:

رُبَّ مَنْ أَنْضَجْتُ غَيْظًا صَدْرَهُ ❁

[٤٢٤] وقرأ ابن مسعود وأبو حيوة «آتِ الرَّحْمَنَ» على أصله قبل الإضافة.

الإحصاء الحصر والضبط، يعني حصرهم بعلمه وأحاط بهم. {وَعَدَّهُمْ عَدًّا}

الذين اعتقدوا في الملائكة وعيسى وعزير أنهم أولاد الله، كانوا بين كفرين؛

أحدهما القول بأن الرحمن يصح أن يكون والدًا. والثاني: إشراك الذين زعموهم

لله أولادًا في عبادته، كما يخدم الناس أبناء الملوك خدمتهم لأبائهم، فهدم الله

الكفر الأول فيما تقدم من الآيات؛ ثم عقبه بهدم الكفر الآخر. والمعنى: ما

من معبود لهم في السماوات والأرض من الملائكة ومن الناس إلا وهو يأتي

الرحمن، أي يأوي إليه ويلتجئ إلى ربوبيته عبدًا منقادًا مطيعًا خاشعًا خاشيًا

راجيًا، كما يفعل العبيد وكما يجب عليهم، لا يدعي لنفسه ما يدعيه له هؤلاء

الضلال. ونحوه قوله تعالى {أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ

أَيُّهُمْ أَقْرَبُ وَيَزْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ} [الإسراء: ٥٧] وكلهم متقلبون

في ملكوته مقهورون بقهره وهو مهيمن عليهم محيط بهم ويجمل أمورهم

وتفاصيلها وكيفيتهم وكميتهم؛ لا يفوته شيء من أحوالهم. وكل واحد منهم

يأتيه يوم القيامة منفردًا ليس معه من هؤلاء المشركين أحد وهم برآء منهم.

٩٦- ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا﴾

[425] Cenâh b. Hubeyş دَا (sevgi) kelimesini, kesre ile *vidd^{en}* şeklinde okumuştur. Anlam, “Allah onlar için kalplerde sevgi ihdas edecek, aralarında birbirlerini sevmeleri için gerekli olan sebeplerin hiçbirisi bulunmaksızın, insanların birbirlerini sevmelerini sağlayan akrabalık, dostluk, hayır-hasenat ve benzeri vesileler olmaksızın onlar için bu sevgiyi kalplere ekecektir. Bu sevgi [herhangi bir sebepten hâsıl olmayıp] bütünüyle Allah tarafından doğrudan var edilmiş, O’nun velilerine hususi bir ikram ile tahsis edilmiş olacaktır. Buna karşılık, düşmanlarının kalplerine de korku ve heybet salacak, böylece onların müminlerin konumlarını tazim edip büyük görmelerini sağlayacaktır.

[426] سَيَجْعَلُ (meydana getirecektir) ifadesindeki Sîn, ya bu sûrenin Mekke’de nâzil olmasındandır, -Zira müminler o dönemde kâfirler arasında sevilmeyen, kendilerine öfke duyulan kimselerdi; bu yüzden de Allah onlara İslâm’ın güneşinin yayıldığı günlerde böyle olacağını vaat etmişti.- ya da bu olay kıyamet günü gerçekleşecektir. O gün Allah müminlerin amel defterlerini ortaya serecek, güzel amellerini herkese arz edecek, böylece bütün mahlûkata onları sevdirecektir.

[427] Rivayete göre Peygamber (s.a.) Hazret-i Ali’ye “Ey Ali! ‘Allah’ım! Bana katında bir ahit nasip et¹, müminlerin kalplerinde bana yönelik bir sevgi yarat!’ diye dua et.” buyurmuştur. Bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur. İbn Abbas’tan nakledildiğine göre anlam, “Allah onları sevecek ve yaratıklarına sevdirecektir.” şeklindedir. Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu da nakledilmiştir: “Allah Teâlâ ‘Ey Cebrâil! Ben falanı sevdim, sen de onu sev.’ buyurur, böylece Cebrâil de onu sever ve gök ehline ‘Allah falanı sevmiştir, sizler de onu seviniz.’ diye nida eder. Bunun üzerine bütün gök ehli onu sever. Sonra yeryüzü halkının kalplerine de onun sevgisini koyar.” [Buhârî, “Edeb”, 38.] Katâde’nin [v. 117/735] de “Allah’a yönelen hiçbir kul yoktur ki Allah kullarının kalbini ona yöneltmiş olmasın.” dediği nakledilmiştir.

97. İşte Biz bununla müttakileri müjdeleyesin ve inatçı bir kavmi uyarasın diye onu senin dilinle (indirerek) kolaylaştırdık.

98. Onlardan önce nice nesilleri helâk etmiştik. Şu anda onlardan herhangi birini hissediyor veya onlara ait bir ses işitiyor musun?

[428] Burası surenin sonu ve nihai yargısıdır, sanki “Sana inzâl edilen işbu mesajı tebliğ et, bununla müjdele ve uyar, çünkü Biz onu senin dilinle, apaçık bir Arapça ile indirdik, kolaylaştırdık, açık seçik bildirdik ki onunla müjdeleyesin ve uyarasın.” denilmiştir.

1 Yani beni ‘duası makbul’ kullarından kıl. / ed.

[٤٢٥] قرأ جناح بن حبيش «وَدًّا» بالكسر، والمعنى: سيحدث لهم في القلوب مودة ويزرعها لهم فيها من غير تودد منهم ولا تعرض للأسباب التي توجب الود ويكتسب بها الناس مودات القلوب، من قرابة أو صداقة أو اصطناع بمبرة أو غير ذلك، وإنما هو اختراع منه ابتداء اختصاصاً منه لأوليائه بكرامة خاصة، كما قذف في قلوب أعدائهم الرعب والهيبة إعظاماً لهم وإجلالاً لمكانهم. ٥

[٤٢٦] والسين إما لأن السورة مكية وكان المؤمنون حينئذ ممقوتين بين الكفرة، فوعدهم الله تعالى ذلك إذا دجا الإسلام. وإما أن يكون ذلك يوم القيامة يحبيبهم إلى خلقه بما يعرض من حسناتهم وينشر من ديوان أعمالهم.

[٤٢٧] وروي أن النبي ﷺ قال لعلي رضي الله عنه: «يا علي قل اللهم اجعل لي عندك عهداً، واجعل لي في صدور المؤمنين مودة» فأنزل الله هذه الآية. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: يعني يحبهم الله ويحبهم إلى خلقه. وعن رسول الله ﷺ: يقول الله عز وجل يا جبريل قد أحببت فلاناً فأحبته، فيحبه جبريل، ثم ينادي في أهل السماء، إن الله قد أحب فلاناً فأحبته، فيحبه أهل السماء، ثم يضع له المحبة في أهل الأرض. وعن قتادة: ما أقبل العبد إلى الله إلا أقبل الله بقلوب العباد إليه. ١٠

٩٧- ﴿فَإِنَّمَا يَسْرُنَا بِلسَانِكَ لِنُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَتُنذِرَ بِهِ قَوْمًا لُدًّا﴾

١٥

٩٨- ﴿وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ

رِكْزًا﴾

[٤٢٨] هذه خاتمة السورة ومقطعها، فكأنه قال: بلغ هذا المنزل، أو بشر به وأنذر، فإنما أنزلناه {بِلِسَانِكَ} أي بلغتك وهو اللسان العربي المبين، وسهلناه وفصلناه {لِنُبَشِّرَ بِهِ} وتنذر. ٢٠

[429] *Lüdd*, bâtılda husumeti şiddetli olan, her türlü *ledîdî* alan, yani aşırı inatçılığı yüzünden her tür tartışma ve cedel yoluna başvuran kimseler demektir ki kastedilen Mekkelilerdir.

[430] “Nice nesilleri helâk etmiştik” ifadesi onlara yönelik bir uyarı ve korkutmadır. تُحَسِّس ifadesi *tehussü* şeklinde de okunmuştur. Bu ifade “Onu hissetti.” anlamında *hassehû* fiilinden gelir. *Havâss* (duyu organları) ve *mahsûsât* (duyulur/algılanır varlıklar) ifadeleri de bu köktendir. تَسْمَعُ (işitiyorsun) ifadesini] Hanzale, üsmi’te fiilinin muzarisi olarak *tüsmu* (sana işittiriliyor) şeklinde okumuştur. *Rikz* gizli ses demektir. Kişi mızrağın ucunu yere saplayıp gizlediği zaman *rakeze’r-rumh*^a derler. *Rikâz* da gömülü mal anlamına gelir.

[431] Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: Her kim Meryem sûresini okursa, ona Zekeriya, Yahya, Meryem, İsa, İbrahim, İshâk, Ya’kûb, Mûsâ, Hârûn, İsmail ve İdrîs’e inananların ve bunları yalanlayanların sayısının ve dünyada Allah’a dua / kulluk eden ve etmeyen kimse-
lerin sayısının on katı kadar sevap verilir.

[٤٢٩] واللّد: الشّداد الخصومة بالباطل، الآخذون في كل لديد، أي في كل شق من المراء والجدال لفرط لجاجهم، يريد أهل مكة.

[٤٣٠] وقوله {وَكَمْ أَهْلَكْنَا} تخويف لهم وإنذار. وقرئ «تَحُسُّ» من حسه، إذا شعر به، ومنه الحواس والمحسوسات. وقرأ حنظلة «تُسْمَعُ» مضارع أَسْمِعْتَ. ° والركز: الصوت الخفي. ومنه: ركز الرمح، إذا غيب طرفه في الأرض. والركاز: المال المدفون.

[٤٣١] عن رسول الله ﷺ: مَنْ قرأ سورة مريم أعطي عشر حسناتٍ بعدد من كَذَّبَ زكريا وصدق به، ويحيى ومريم وعيسى وإبراهيم وإسحاق ويعقوب وموسى وهارون وإسماعيل وإدريس، وعشرَ حسناتٍ بعدد من دعا الله في الدنيا وبعددٍ مَنْ لَمْ يدع الله.

TÂHÂ SÛRESİ

Mekke’de nâzil olmuştur, yüz otuz beş âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. TâHâ.

5 2. Kur’ân’ı sana perişan olası diye indirmedik.

3. O, sadece saygılı kimseler için bir öğüt olarak,

4. peyderpey indirilmektedir yeri ve yüce gökleri yaratan tarafından.

[432] Ebû Amr [v. 154/771] Tâ’yı isti’lâ özelliğinden dolayı tefhîm ile, Hâ’yı ise imâle ile [TâHi] okumuştur. İbn Kesîr [v. 120/738] ve İbn Âmir [v. 118/736] ise aslına uygun olarak Hâ’yı da tefhîm ile [TâHâ] okumuşlardır. Diğer kıraat imamları ise hem Tâ’yı hem de Hâ’yı imale ile [TiHi] okumuşlardır. Hasan-ı Basrî’nin bunu *tah* şeklinde okuduğu ve “ayağını yere bas” şeklinde açıkladığı, zira Peygamber (s.a.)’in teheccüd kılarken bir ayağı üzerinde durduğunu [ağırlığını bir ayağına verdiğini], bu sebeple yere iki ayağı ile birlikte basmasının emredildiğini söylediği nakledilmiştir. Yine ondan nakledildiğine göre bu kelimenin aslı *ta’* fiili olup Hemze’si Hâ’ya dönüştürülmüş ya da tıpkı şairin [*heneeki*y] *henâki*ye dönüştürmesi gibi, *yetauda* [*yetâ* şeklinde] bir dönüştürme olmuştur:

Afiyet olmasın sana bu mera(da otladıkların)!

20 (Getirildiğin idari görev hayırlı olmasın!)

[433] Daha sonra kelime emir formuna sokulmuştur. Sonundaki Hâ ise durma esnasında telaffuz edilen Hâ’dır. Ayrıca TâHâ kelimesinin her iki harfinin iki farklı ismin birer parçası olması ve bunların her birinin iki müsemmaya delâlet etmesi de mümkündür. Ne kadar doğru olduğunu Allah bilir, ama denildiğine göre *Tâhâ* kelimesi ‘Akk lehçesinde “Ey Adam” anlamına geliyormuş. Belki de ‘Akk kabilesi *yâ hâzâ* (Be adam!) şeklindeki ifadede bir tasarrufta bulunmuş; nida harfi olan *yâyı* *tâ* olarak değiştirmiş, *hâzânın* ise sadece başındaki Hâ’yı almakla yetinmiş [ve *TâHâ* kelimesini oluşturmuş]lardır. Nitekim bu görüşe delil olarak gösterilen şu beyitte, bu sanatın etkisi gayet açıkça görülmektedir:

30 Be adam! Beyinsizlik sizin tabiatınızda var.
Mel’unların ahlâkını Allah güzelleştirmez!

سورة طه

مكية وهي مائة وخمس وثلاثون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿طه﴾

٢- ﴿مَا أُنزِلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى﴾

٣- ﴿إِلَّا تَذَكُّرَةً لِّمَن يَخْشَى﴾

٤- ﴿تَنْزِيلًا مِّمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَاوَاتِ الْعُلَى﴾

[٤٣٢] {طه} أبو عمرو فخم الطاء لاستعلائها، وأمال الهاء وفخمها ابن كثير وابن عامر على الأصل، والباقون أمالوها. وعن الحسن عليه السلام: طه، وفسر بأنه أمر بالوطة، وأن النبي ﷺ كان يقوم في تهجده على إحدى رجليه فأمر بأن يطا الأرض بقدميه معاً؛ وأن الأصل طاً، فقلبت همزته هاء أو قلبت ألفا في يطاء فيمن قال:

لَا هَنَّاكَ الْمَرْتَعُ ❁

[٤٣٣] ثم بني عليه الأمر، والهاء للسكت. ويجوز أن يكتفي بشطري الاسمين، وهما الدالان بلفظهما على المسميين. والله أعلم بصحة ما يقال: إن «طاها» في لغة عك في معنى يا رجل، ولعل عكاً تصرفوا في «يا هذا»، كأنهم في لغتهم قالون الياء طاء، فقالوا في يا: طا، واختصروا هذا فاقصروا على ها، وأثر الصنعة ظاهر لا يخفى في البيت المستشهد به:

إِنَّ السَّفَاهَةَ طَاهَا فِي خَلَاتِكُمْ ❁ لَا قَدَسَ اللَّهُ أَخْلَاقَ الْمَلَاعِينِ

Ancak sure başlarındaki harflerle ilgili olarak [Dilbilim ve Tefsir’de] behre sahibi muhakkik âlimlerin itibar ettiği görüşler, Kur’ân’ın hakikatlerini keşfeden [*el-Kâşif ‘an hakâiki’t-tenzîl* adlı] tefsirimizin başında zikrettiğimiz ilk üç görüştür.¹

- 5 [434] “İndirmedik.” Eğer *TâHâ* ifadesini orada açıklandığı üzere harflerin isimlerinin sayılması şeklinde bir ifade olarak değerlendirirsen, o zaman bu ifade cümle başlangıcıdır. Yok, *TâHâyı* surenin ismi olarak değerlendirirsen, o zaman sure ismi olan *TâHâ* ifadesi mübteda olabilir, bu da onun haberi olabilir. Bu durumda *el-kur’ân*² zamir yerine açıkça zikredilmiş bir kelime olur², çünkü sure de zaten *kur’ân*’dır. Ayrıca *TâHâ* yemin olup devamındaki bu cümle yeminin
- 10 cevabı da olabilir. “Kur’ân’ı sana indirmedik.” ifadesi meçhul formda *mâ nuz-zile ‘aleyke’l-kur’ân*^u (Kur’ân sana [... diye] indirilmedi.) şeklinde de okunmuştur.

- [435] Onlar için, nankörce inkâr etmeleri sebebiyle “perişan olasin diye.” Yani “Mümin olmuyorlar diye nerede ise kendini paralayacaksın!”
- 15 [Şu‘arâ 26/3] âyetinde ifade edildiği üzere inanmamalarından duyduğu aşırı üzüntüden kendini yorasın diye [Kur’ân’ı indirmedik]. Şekâ kelimesi yorulma anlamında da kullanılır. Nitekim bu mânada *eşkâ min râidi mühr*ⁱⁿ (Tay terbiyecisinden daha perişan / yorgun) şeklinde bir deyiş vardır. Ayette, “Sana düşen görev, tebliğ etmek ve hatırlatmaktan ibarettir, sana bunları
- 20 mutlaka iman ettireceksin diye bir görev yazılmış değildir; yeter ki elçilik ve güzel öğüt vazifesinde kusurlu olma.” buyrulmuş olmaktadır.

- [436] Söylendiğine göre Ebû Cehl ve Nadr b. Hâris Peygamber (s.a.)’e “Sen bedbahtsın, çünkü atalarının dinini terk ettin!” demişlerdi. İşbu âyette Allah Teâlâ İslâm dininin ve bu Kur’ân’ın her türlü başarıya ulaşmanın ye-
- 25 gâne merdiveni, her türlü saadeti elde etmenin tek sebebi olduğunu, kâfirlerin içerisinde bulunduğu durumun ise bedbahtlığın ta kendisi olduğunu ifade ederek onlara cevap vermeyi murat etmiştir.

- [437] Rivayete göre Peygamber (s.a.) geceleyin ayakları şişinceye kadar namaz kılarmış. Bunun üzerine Cebrâil *Aleyhisselâm* ona, “Kendini bu ka-
- 30 dar yorma, zira nefsinin de senin üzerinde hakkı var.” demiş. Yani biz sana Kur’ân’ı, kendini ibadetle perişan edip bitiresin, amansız meşakkatleri nef-sine tattırasın diye indirmedik. Sen kolay olan hanif din ile gönderildin.

1 Bkz. el-Keşşaf, Bakara 1/1.

2 *TâHâ mâ enzelnâhu ‘aleyke* yerine açıkça *TâHâ mâ enzelnâ ‘aleyke’l-kur’âne* buyrulmuş olur. / ed.

الأقوال الثلاثة في الفواتح، أعني التي قدمتها في أول الكاشف عن حقائق التنزيل، هي التي يعول عليها الألباء المتقنون.

[٤٣٤] { مَا أُنْزِلْنَا } إن جعلت { طه } تعديداً لأسماء الحروف على الوجه السابق ذكره فهو ابتداء كلام، وإن جعلتها اسماً للسورة احتملت أن تكون خبراً عنها وهي في موضع المبتدأ، و{ الْقُرْآنَ } ظاهر أوقع موقع الضمير لأنها قرآن، وأن يكون جواباً لها وهي قسم. وقرئ «ما نزل عليك القرآن»

[٤٣٥] { لَتَشْقَى }، لتتعب بفرط تأسفك عليهم وعلى كفرهم، وتحسرك على أن يؤمنوا، كقوله تعالى { لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ } [الشعراء: ٣]. والشقاء يجيء في معنى التعب. ومنه المثل: أشقى من راضٍ مهر. أي ما عليك إلا أن تبلغ وتذكر، ولم يكتب عليك أن يؤمنوا لا محالة، بعد أن لم تفرط في أداء الرسالة والموعظة الحسنة.

[٤٣٦] وقيل: إن أبا جهل والنضر بن الحارث قالوا له: إنك شقي، لأنك تركت دين آبائك، فأريد رد ذلك بأن دين الإسلام وهذا القرآن هو السلم إلى نيل كل فوز، والسبب في درك كل سعادة، وما فيه الكفرة هو الشقاوة بعينها.

[٤٣٧] وروي أنه عليه الصلاة والسلام صلى بالليل حتى اسمغدت قدماء، فقال له جبريل عليه السلام: أبق على نفسك فإن لها عليك حقاً، أي ما أنزلناه لتنهك نفسك بالعبادة وتذيقها المشقة الفادحة، وما بعثت إلا بالحنيفية السمحة.

[438] لَيْشَقَى (perişan olasın diye) ve تَذَكَّرْ (öğüt olarak) ifadelerinden her biri indirme fiilinin illeti konumundadır. Ancak ilkinin Lâm ile gelmesi gerekmiştir, çünkü bu, gerekçelendirilmiş fiilin fâ‘iline ait değildir.¹ Bu yüzden, mef’ûl olarak mansûb olma şartlarını haiz değildir. İkincisinin ise Lâm’sız gelmesi mümkündür, zira onda ilkinde bulunmayan şartlar bir araya gelmiştir. **Şayet** “Tıpkı 5 لَيْشَقَى أَعْمَالُكُمْ (Amelleriniz boşa gider diye... [Hucurât 49/2]) âyetinde olduğu gibi burada da *mâ enzelnâ ‘aleyke’l-Kur’âne en teşkâ* (Kur’ân’ı sana perişan olasın diye indirmedik.) denilmesi caiz olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Olurdu, ama buradaki mansûbluk, tıpkı واختار موسى قَوْمَهُ (Mûsâ kavminden seçti. [A’râf 7/155]) âyetinde olduğu gibi ârızı bir mansûbluktur.² تَذَكَّرْ (öğüt olarak) ifadesindeki mansûbluk ise tıpkı *darabtu Zeyd*^{en} (Zeyd’e vurdum.) ifadesindeki mansûbluk gibi [aslı mansûbluk]tur. Çünkü diğer bütün mef’ûl türleri için asıl ve kaide konumunda olan beş mef’ûl çeşidinden biridir. “**Peki تَذَكَّرْ**’in لَيْشَقَى’nın mahallinden bedel olması mümkün müdür?” **dersen şöyle derim:** Hayır de- 15 ğildir, çünkü ikisi farklı cinstedir. Ancak bu ifade لَآ’nın *lâkin* / ama anlamına geldiği munkatı istisna türünden bir istisnadır ve anlamın şöyle olması şöyle olması mümkündür. Biz sana Kur’ân’ı, tebliğin zorluklarını üstlenesin, azgın İslâm düşmanıya mücadele edip savaşsın ve nübüvvetin diğer meşakkatlerine tahammül edesin diye gönderdik; sana bu ağır ve yorucu şeyi sırf öğüt olarak 20 indirdik. Buna göre تَذَكَّرْ’ın hal ve mef’ûlün leh olması mümkündür.

[439] “Saygılı kimseler için” yani işin sonunda Allah korkusu haline varacak olanlar için, küfürden vazgeçip iman edeceğini ve kasveti bırakıp haşyete sahip olacağını Allah’ın bildiği kimseler için.

[440] تَنْزِيلًا (peyderpey indirilmektedir) ifadesinin mansûb olması konu- 25 sunda birkaç ihtimal vardır. [i] تَذَكَّرْ (öğüt olarak) ifadesi mef’ûlün leh değil de hal olarak takdir edilirse -zira bir şey kendi kendisinin sebebi olmaz, kendisi ile illetlendirilmez-, o zaman bu ifade تَذَكَّرْ’dan bedel olabilir. [ii] Gizli bir *nüzzile* (peyderpey indirildi) fiili ile ya da *enzelnâ* (indirdik) fiili ile mansûb olabilir. Çünkü “Biz onu öğüt olması dışında bir şey için indirmedik.” de- 30 mek, “Biz onu öğüt olsun diye indirdik.” demektir. [iii] Bu ifade övgü ve ihtisas ifadesi olduğu için mansûb olabilir. [iv] يَحْشَى (saygı duyan/korkan) fiilinin mef’ûl olarak mansûb olabilir. Buna göre anlam, “Allah onu, Allah’ın indirmesinden korkup saygı duyan kimselere öğüt olarak indirdi.” şeklinde olur ki bu mâna gayet güzeldir ve bu ihtimalde ifadenin i’râbı da gayet açıktır.

1 Yani perişanlık (şakâvet / meşakkat), indirme fiilinin sahibi olan Allah’a değil, Peygamber’e ait bir fiildir. / ed.

2 Çünkü aslında *min kavmihi* şeklindedir. / ed.

[٤٣٨] وكل واحد من {لِتَشْقَى} و{تَذْكِرَةٌ} علة للفعل، إلا أن الأول وجب

مجيئه مع اللام، لأنه ليس لفاعل الفعل المعلن، ففاته شريطة الانتصاب على المفعولية، والثاني جاز قطع اللام عنه ونصبه لاستجماعه الشرائط. فإن قلت:

أما يجوز أن تقول: ما أنزلنا عليك القرآن أن تشقى، كقوله تعالى {أَنْ تَحْبَطَ

أَعْمَالُكُمْ} [الحجرات: ٢]؟ قلت: بلى، ولكنها نصب طارئة، كالنصبه في {وَاخْتَارَ

مُوسَى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥]. وأما النصبه في {تَذْكِرَةٌ} فهي كالتي في ضربت

زيذاً، لأنه أحد المفاعيل الخمسة التي هي أصول وقوانين لغيرها. فإن قلت: هل

يجوز أن يكون {تَذْكِرَةٌ} بدلا من محل {لِتَشْقَى}؟ قلت: لا، لاختلاف الجنسيتين،

ولكنها نصب على الاستثناء المنقطع الذي "إلا" فيه بمعنى لكن. ويحتمل أن

يكون المعنى: إنا أنزلنا عليك القرآن لتحتمل متاعب التبليغ ومقاولة العتاة من ١٠

أعداء الإسلام ومقاتلتهم وغير ذلك من أنواع المشاق وتكاليف النبوة، وما أنزلنا

عليك هذا المتعب الشاق إلا ليكون تذكرة. وعلى هذا الوجه يجوز أن يكون

تذكرة حالاً ومفعولاً له

[٤٣٩] {لِمَنْ يَخْشَى} لمن يؤول أمره إلى الخشية، ولمن يعلم الله منه أنه يبدل

بالكفر إيماناً وبالقسوة خشية. ١٥

[٤٤٠] في نصب {تَتَرِيلاً} وجوه: أن يكون بدلاً من تذكرة إذا جعل حالاً،

لا إذا كان مفعولاً له؛ لأن الشيء لا يعلل بنفسه، وأن ينصب بنزل مضمراً، وأن

ينصب بأنزلنا؛ لأن معنى: ما أنزلناه إلا تذكرة: أنزلنا تذكرة، وأن ينصب على

المدح والاختصاص وأن ينصب ب (يخشى) مفعولاً به. أي أنزله الله تذكرة لمن

٢٠ يخشى تنزيل الله، وهو معنى حسن وإعراب يبين.

[441] تنزِيلًا (peyderpey indirilmektedir) ifadesi hazfedilmiş bir mübteda-
nın haberi olarak düşünülüp *tenzîlün* şeklinde merfû‘ da okunmuştur. تنزِيلًا
(peyderpey indirilmektedir) ifadesinden sonra “En güzel isimler O’nun-
dur.” [TâHâ 20/8] ifadesine kadar olan bölüm, inzal edilenin şanını yüceltme
5 meyanındadır. Zira bu âyetlerde Kur’ân, fiil ve sıfatları böylesine muazzam
olan Allah’a nispet edilmiştir. Bu ifadelerin mütaallakı ya bizzat تنزِيلًا (pey-
derpey indirilmektedir) ifadesidir -çünkü bunlar bu ifadenin sılasıdır- ya da
hazfedilmiş bir ifadedir ve bunlar o ifadenin sıfatıdır.

[442] **Şayet** “Burada mütekellim sıygasından gaip sıygasına geçmenin ne
10 faydası var?” **dersen şöyle derim:** Pek çok faydası var. Bunlardan biri, sözde çe-
şitlilik sağlama âdeti ve bunun söze kattığı güzellik ve hoşluktur. Diğeri, bütün
bu sıfatların ancak gaip lafzı ile sayılıp dökülebilecek olmasıdır. Bir diğeri, burada
“indirdik.” buyrulur fiil önce, herkesin itaat ettiği Bir’e (yani Yüce Allah’a) izafe
edilmek suretiyle fiilin azameti gösterilmiş; sonra fiil ikinci kez tekrar azamet ve
15 yücelik sıfatlarının tek sahibine (yani Yüce Allah’a) nispet edilerek fiildeki fahâmet
iki yoldan ikiye katlanmıştır. أَنْزَلْنَا (indirdik) ifadesinin Cebrâil *Aleyhisselâm*’ın ve
beraberinde inen meleklerin sözlerinin aktarımı olması da mümkündür. “Yüce
gökler” derken, göklerin yüce sıfatı ile nitelendirilmesi onun gibi yüce ve büyük
varlıklar yaratmış olan zatın muazzam kudretine delâlet etmektedir.

20 **5. Rahman (tarafından... ki); mutlak hükümlerlik tahtına kurul-
muştur;**

**6. göklerde, yerde, ikisinin arasında ve toprağın altında ne varsa
hepsi O’nundur.**

[443] مَنْ خَلَقَ الرَّحْمَنُ (yaratan [TâHâ 20/4]) ifadesinin sıfatı ola-
25 rak *er-rahmân* şeklinde mecrur da okunmuştur, ancak merfû‘ okuyuş daha
güzeldir. Çünkü bu ifade “O Rahmandır.” şeklinde takdir edilip, bir övgü
ifadesi olarak merfû‘dur. Ya da mübteda olur ve başındaki Lâm-ı tarif ile مَنْ
خَلَقَ (yaratan) ifadesine işaret eder. “**Peki,** الرَّحْمَنُ kelimesi *er-rahmân*’ şek-
linde mecrur okunduğunda ya da övgü ifadesi olarak merfû‘ okunduğun-
30 da, عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى (Arş’a, yani mutlak hükümlerlik tahtına kurulmuştur)
cümlesinin i’râbtaki mahalli ne olur?” **dersen şöyle derim:** Eğer الرَّحْمَنُ ke-
limesini mecrur okursan, o zaman عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى cümlesi ancak hazfedil-
miş bir mübtedanın haberi olur; الرَّحْمَنُ kelimesini merfû‘ okursan o zaman
عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى cümlesinin hem hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olması
35 hem de الرَّحْمَنُ ile birlikte mübtedanın iki haberi olması mümkündür.

[٤٤١] «وقرئ «تنزيل» بالرفع على خبر مبتدأ محذوف. ما بعد {تَنْزِيلًا} إلى قوله {لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى} تعظيم وتفخيم لشأن المنزل، لنسبته إلى من هذه أفعاله وصفاته، ولا يخلو من أن يكون متعلقه إما {تَنْزِيلًا} نفسه فيقع صلة له، وإما محذوفاً فيقع صفة له.

٥ [٤٤٢] «فإن قلت: ما فائدة النقلة من لفظ المتكلم إلى لفظ الغائب؟ قلت: غير واحدة؛ منها عادة الافتنان في الكلام وما يعطيه من الحسن والروعة. ومنها أنّ هذه الصفات إنما تسردت مع لفظ الغيبة. ومنها أنه قال أولاً {أَنْزَلْنَا} ففخم بالإسناد إلى ضمير الواحد المطاع، ثم ثنى بالنسبة إلى المختص بصفات العظمة والتمجيد فضوعفت الفخامة من طريقين. ويجوز أن يكون {أَنْزَلْنَا} حكاية لكلام جبريل والملائكة النازلين معه. {وَالسَّمَاوَاتِ الْغُلَى} وصف السماوات بالعلو ١٠ دلالة على عظم قدرة من يخلق مثلها في علوها وبعد مرتقاها.

٥- ﴿الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى﴾

٦- ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ الثَّرَى﴾

[٤٤٣] قرئ «الرحمن» مجروراً صفة لـ {مَنْ خَلَقَ}. والرفع أحسن، لأنه إما ١٥ أن يكون رفعاً على المدح على تقدير: هو الرحمن، وإما أن يكون مبتدأً مشاراً بلامه إلى {مَنْ خَلَقَ}. فإن قلت: الجملة التي هي {عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى} ما محلها - إذا جررت الرحمن أو رفعته على المدح؟ قلت: إذا جررت فهي خبر مبتدأ محذوف لا غير، وإن رفعت جاز أن تكون كذلك وأن تكون مع الرحمن خبرين للمبتدأ.

[444] *Ârş* kralın tahtı olduğu ve krallığının ayrılmaz parçası olduğu için, tahta kurulmak / oturmak ifadesi, mülk sahibi olmak, kral olmak anlamında kinaye olarak kullanılmıştır. Nitekim “Falanca tahta çıktı.” dedikleri zaman, onun fiilen bir tahtın üzerine oturmuş olmasa da kral olduğunu kastederler.

- 5 Bu tarz kullanım, “Kral oldu, malik oldu” anlamında meşhur olduğu ve aynı mânayı ifade ettiği için de böyle söylenir. Haddizatında bu şekilde ifade etmek (yani kral oldu demektense ‘tahta çıktı’ demek) daha açıklayıcı ve güçlüdür. Bunun bir benzeri, “Falanca’nın eli bağlıdır.”, “Fılanın eli açıktır.” gibi ifadelerin cimrilik ve cömertlik anlamında kullanılmasıdır ki bu örneklerde de iki ibare arasında ifade şekli dışında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Hatta elini hiç açmamış olan, hatta hiç eli olmayan kimse hakkında bile “eli açık” ifadesi cömert anlamında kullanılır. Çünkü bu ifade Araplar nezdinde “cömert” ifadesi ile aynıdır. Nitekim “Yahudiler ‘Allah’ın eli bağlıdır’ dediler!” [Maide 5/64] ifadesinde de kastedilen “O cimridir.” mânasıdır. Aynı şekilde, “Aksine, O’nun iki
- 10 eli de açıktır.” [Maide 5/64] ifadesinde de “O cömerttir.” mânası kastedilmiştir. Bu ifadelerde ne ‘el’ ne ‘açıklık’ ne de ‘kapalılık’ kavramları tasavvur edilmektedir. [Eli açık / kapalı olma ifadelerini] nimet anlamında tefsir edip “el”in tesniye olarak (iki el şeklinde) kullanılmış olmasını da buna gerekçe göstermek, çapsızlıktan ve (Ma’ânî ve) Beyan ilminden hiç nasiplenmemiş olmak ve ondan
- 15 fersah fersah uzak olmaktır.

[445] “Toprağın altında” yani yedi kat yerin altında. Muhammed b. Ka’b el-Kurazî [v. 108/726] ve Süddî’den [v. 127/745] “Bu, yedinci yerin altındaki kayadır.” şeklinde bir görüş nakledilmiştir.

7. Sözü açığa vursan da (vurmasan da), şüphesiz O gizliyi de bilir daha gizliyi de...

8. Allah’tan başka tanrı yoktur\ en güzel isimler O’nundur.

[446] Yani, başkasına gizlice söylediğin şeyi de bilir, ondan daha gizlisini de... ki bu söylemeyip aklından geçirdiklerin ya da kendi gönlünde gizli tuttuklarındır; “daha gizliyi de” yani ondan daha gizli olanı, onun içerisinde bile gizlemiş olduklarını da. Bazı kimseler buradaki أَخْفَى’nın [ism-i tafdil değil] fiil olduğunu, mânanın da “O kulların sırlarını bilir ve bildiğini onlardan gizler.” şeklinde olduğunu; bu itibarla ifadenin “O onların önlerindeki de bilir arkalarındaki de... Onlardan hiçbirinin ilmi ise O’nu kavrayamaz.” [TâHâ 20/110] ifadesi gibi olduğunu söylemişlerdir. Ancak bu doğru değildir.

[٤٤٤] لما كان الاستواء على العرش وهو سرير الملك مما يردف الملك، جعلوه كناية عن الملك فقالوا: استوى فلان على العرش، يريدون ملك، وإن لم يقعد على السرير البتة. وقالوه أيضًا لشهرته في ذلك المعنى ومساواته ملك في مؤداه وإن كان أشرح وأبسط وأدل على صورة الأمر. ونحوه قولك: يد فلان مبسوط، ويد فلان مغلول، بمعنى أنه جواد أو بخيل، لا فرق بين العبارتين إلا فيما ٥ قلت. حتى أن من لم ييسط يده قط بالنوال، أو لم تكن له يد رأسًا قيل فيه: يده مبسوط، لمساواته عندهم قولهم: هو جواد. ومنه قول الله عز وجل {وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ} [المائدة: ٦٤] أي هو بخيل، {بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ} [المائدة: ٦٤] أي هو جواد، من غير تصوّر يد ولا غل ولا بسط، والتفسير بالنعمة والتمحل للتثنية من ضيق العطن، والمسافرة عن علم البيان مسيرة أعوام. ١٠

[٤٤٥] {وَمَا تَحْتِ الثَّرَى} ما تحت سبع الأرضين. عن محمد بن كعب وعن السدي: هو الصخرة التي تحت الأرض السابعة.

٧- «وإن تجهز بالقول فإنه يعلم السر وأخفى»

٨- «الله لا إله إلا هو له الأسماء الحسنى»

[٤٤٦] أي يعلم ما أسرته إلى غيرك وأخفى من ذلك، وهو ما أخطرت به بالك، ١٥ أو ما أسرته في نفسك {وَأَخْفَى} منه وهو ما ستره فيها. وعن بعضهم: أن أخفى فعل [ماضي، لا أفعل تفضيل] يعني: أنه يعلم أسرار العباد وأخفى عنهم ما يعلمه، هو كقوله تعالى {يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا} [طه: ١١٠] وليس بذاك.

[447] **Şayet** “Bu cümlede şart ve cevabı arasında nasıl bir mutabakat var?” **dersen şöyle derim:** Bu, “Dua ederek ve başka bir şekilde Allah’ı açıkça zikredersen, bil ki Allah senin açıktan zikretmene muhtaç değildir.” anlamındadır. Bu durumda, ifade ya “Sen Rabbini, sabah ve akşam vakitleri, içli bir şekilde ve endişeyle yalvarıp yakararak sesini de fazla yükseltmeksizin zikret!” [A‘râf 7/205] ifadesindeki gibi açıktan zikretmeyi yasaklayan bir ifadedir ya da açıktan zikretmenin maksadının zikri Allah’a duyurmak olmadığını, bunun başka bir amacının olduğunu kullara öğretme meyanında bir ifadedir.

[448] الْحُسْنَى kelimesi *ahsenin* müennesidir, ilâhî isimlerin bu sıfatla nitelenmesinin sebebi, *esmâ* (isimler) kelimesinin müennes hükmünde olmasıdır. Bunun bir benzeri *el-cemâ‘atü’l-hüsna* (güzel topluluk) ifadesinde ve مَارَبْتُ أُخْرَى (Başka meziyetler... [TâHâ 20/18]), مِنْ آيَاتِنَا الْكُبْرَى (En büyük âyetlerimizden... [TâHâ 20/23]) ifadelerinde söz konusudur.

[449] Allah Teâlâ’nın isimlerini diğer isimlerden ‘daha güzel’ kılan şey, bu isimlerin kutsallık, şan, azamet ve Rablik mânalarına ve güzellikte zirve olan fiillere delâlet etmesidir.

9. Sahi, Mûsâ’nın haberi gelmiş miydi sana?

10. Hani, (Medyen dönüşü) bir ateş görmüştü de ailesine; “Burada bekleyin. Bir ateş gördüm; belki size ondan bir kor getiririm (hep beraber ısınırız) ya da ateşin yanında bir kılavuz bulurum.” demişti.

[450] Bunu takiben Allah Teâlâ Mûsâ *Aleyhisselâm* kıssasını zikretmiş ve Peygamber (s.a.)’in nübüvvetin zorluklarını, mesajı iletmenin meşakkatini yüklenme, karşılaşacağı zorluk ve sıkıntılara sabretme konusunda onu örnek almasını, böylece Allah katında kurtuluşa ve övülen makama nail olmasını istemiştir.

[451] إِذْ (Hani) ifadesi, حَدِيثُ’nin (haber’in) zarfı olarak mansüb olabilir, zira bu gerçekleşmiş bir olaydır. Yahut gizli bir *hîne* (o zaman ki) ifadesi ile mansüb da olabilir ki bu durumda “Bir ateş gördüğü zaman şöyle şöyle oldu.” anlamında olur. Ya da [gizli bir] *üzkür* (zikret) ifadesinin mef’ûlü de olabilir.

[452] Mûsâ *Aleyhisselâm* annesinin yanına gitmek için Şuayb *Aleyhisselâm*’dan izin almış ve ailesini de alarak yola koyulmuştu. Yolda karanlık, soğuk ve karlı bir kış gecesi bir çocuğu dünyaya gelmişti. Yolu kaybetmişlerdi ve hayvanları da dağılmıştı. Yanlarında su da yoktu. Çakmak taşını çakmış, fakat taştan sadece ses çıkmış, ateş çıkmamıştı. İşte tam o sırada ateşi görmüştü. Söylendiğine göre bu olay bir Cuma gecesi yaşanmıştı.

[٤٤٧] فإن قلت كيف طابق الجزاء الشرط؟ قلت: معناه وإن تجهر بذكر الله من دعاء أو غيره فاعلم أنه غني عن جهرك، فإما أن يكون نهياً عن الجهر كقوله تعالى {وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ} [الأعراف: ٢٠٥] وإما تعليمًا للعباد أن الجهر ليس لإسماع الله وإنما هو لغرض آخر.

٥ [٤٤٨] {الْحُسْنَى} تأنيث الأحسن، وصفت بها الأسماء لأن حكمها حكم المؤنث، كقولك: الجماعة الحسنى، ومثلها {مَارِبٌ أُخْرَى} [طه: ١٨]، و{مِنْ آيَاتِنَا الْكُبْرَى} [طه: ٢٣].

[٤٤٩] والذي فضلت به أسماءه في الحسن على سائر الأسماء دلالتها على معاني التقديس والتمجيد والتعظيم والربوبية، والأفعال التي هي النهاية في الحسن.

٩- ﴿وَهَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ مُوسَى﴾

١٠- ﴿إِذْ رَأَى نَارًا فَقَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ أَوْ أَجْدٍ عَلَى النَّارِ هُدًى﴾

[٤٥٠] ففاه بقصة موسى عليه السلام ليتأسى به في تحمل أعباء النبوة وتكاليف الرسالة والصبر على مقاساة الشدائد، حتى ينال عند الله الفوز والمقام المحمود.

١٥ [٤٥١] يجوز أن ينتصب {إِذْ} ظرفًا للحديث لأنه حدث، أو لمضمر، أي حين رءا نارا {كان كيت وكيت. أو مفعولاً للذكر.

[٤٥٢] استأذن موسى شعبيًا عليهما السلام في الخروج إلى أمه، وخرج بأهله، فولد له في الطريق ابن في ليلة شاتية مظلمة مثلجة. وقد ضل الطريق، وتفرقت ماشيته، ولا ماء عنده، وقدح فصلد زنده، فرأى النار عند ذلك. قيل: كانت ليلة جمعة.

[453] “Burada bekleyin” yerinizde kalın. *el-Înâs* hiçbir şüphe barındırmayan açık seçik görme anlamına gelir, *insânu’l-’ayn* (göz bebeği) ifadesi de buradan gelir, zira o, kendisi ile varlıkların ayan beyan görüldüğü şey demektir. Varlıkların açıkta, zahir olanlarına *ins*, gizli olanlarına da *cin* denir. Burada, ünsiyet kurduğu şeyler görmesi anlamında olduğu da söylenmiştir. Mûsâ *Aleyhisselâm* ateşi açıkça ve kesin, emin bir şekilde görmüş olduğu için bunu *inne* (muhakkak) edatı ile başlayan bir cümle ile ifade etmiş, böylece çocukğunun gönlünü rahatlatmak istemiştir. Oradan ateş korunun getirilmesi ve onunla yol bulmak, kesin olmayıp gerçekleşmesi beklenen şeyler olduğu için de, bunları ifade eden fiilleri ümit ve istek ifade eden *le’alle* (belki) kelimesi ile ifade etmiş, kesinlik bildiren “muhakkak getireceğim” ifadesi yerine “belki getiririm” ifadesini kullanmış; kesin olarak yerine getireceğinden emin olmadığı bir sözü vermek istememiştir.

[454] *el-Kabes*, bir odunun, fitilin ya da başka bir şeyin ucundan alınan ateş demektir. Nitekim kendisinden kor vb. şeyler alınan kaynağa *el-mıkbeset* denilmesi de buradan gelir.

[455] “Kılavuz”, “bana yol gösterecek kimseler” ya da “din konusunda edecekleri kılavuzlukla bana faydalı olacak kimseler” demektir. Bu görüş Mücâhid [v. 103/721] ve Katâde’den [v. 117/735] nakledilmiştir. Zira *ebrârın* yani ‘iyi’lerin aklı fikri, her hallerinde dinî bir amaç peşindedir, onları başka şeyler meşgul etmez. Bu durumda *هُدًى* (kılavuz) ifadesinin anlamı, *zevî hude* (kılavuzluk vasfına sahip kimseler) şeklindedir. Ya da “yol gösterecek kimseler”i bulduğu zaman, “kılavuz”u da bulmuş demektir.

[456] *على النار* (mot-a-mot “ateşin üzerinde”) ifadesinde ‘Alâ’nın verdiği “üzerinde oluş / *isti’lâ*” mânası, ateş başındaki insanların onun yakınına gelip ateşin üzerine doğru eğilmeleridir. Benzer şekilde Sîbeveyhi [v. 180/796] *merartü bi-Zeyd’in* (Zeyd’e uğradım.) ifadesindeki Bâ hakkında, “Bu, Zeyd’e çok yakın olma, onunla aynı mekânı paylaşma anlamı verir.” demiştir. Ya da ateşin sığağından faydalanan kimseler onun etrafını sarmış, kâh ayakta kâh oturur vaziyette onun başında toplanmış oldukları için bu harf kullanılmıştır. Şair A’şâ’nın şu beytinde de bu kullanım vardır:

Kerem sahibi ile Muhallak (adlı kişi) ateşin başında gecelediler

11. Oraya gelince, kendisine şöyle seslenildi: “Ey Mûsâ!”

12. “Şüphesiz (bu sesin sahibi olarak) Ben, senin Rabbinim! Haydi pabuçlarını çıkart, çünkü kutsal vadi Tuvâ’da bulunuyorsun.”

[٤٥٣] {امْكُثُوا} أقيموا في مكانكم. الإيناس: الإبصار البين الذي لا شبهة فيه، ومنه إنسان العين، لأنه يتبين به الشيء، والإنس لظهورهم، كما قيل الجنّ، لاستتارهم. وقيل: هو إبصار ما يؤنس به. لما وجد منه الإيناس فكان مقطوعاً متيقناً، حققه لهم بكلمة إنّ، ليوطّن أنفسهم، ولما كان الإتيان بالقبس ووجود الهدى مترقبين متوقعين بني الأمر فيهما على الرجاء والطمع وقال {لعلّي} ولم يقطع فيقول: إني آتيكم، لثلاث ٥ يعد ما ليس بمستيقن الوفاء به.

[٤٥٤] القبس: النار المقتبسة في رأس عود أو فتيلة أو غيرها. ومنه قيل: المقبسة، لما يقتبس فيه من سعة أو نحوها.

[٤٥٥] {هْدَى} أي قومًا يهدونني الطريق؛ أو ينفعونني بهداهم في أبواب الدين، ١٠ عن مجاهد وقتادة. وذلك لأنّ أفكار الأبرار مغمورة بالهمة الدينية في جميع أحوالهم لا يشغلهم عنها شاغل. والمعنى: ذوي هدى. وإذا وجد الهداة فقد وجد الهدى.

[٤٥٦] ومعنى الاستعلاء في {عَلَى النَّارِ} أنّ أهل النار يستعلون المكان القريب منها، كما قال سيبويه في مررت بزيد: إنه لصوق بمكان يقرب من زيد. أو لأنّ المصطلين بها والمستمتعين بها إذا تكنفوها قيامًا وقعودًا كانوا مشرفين ١٥ عليها، ومنه قول الأعشى:

وَبَاتَ عَلَى النَّارِ النَّدَى وَالْمُحَلَّقُ ❁

١١- ﴿فَلَمَّا أَتَاهَا نُودِيَ يَا مُوسَى﴾

١٢- ﴿إِنِّي أَنَا رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى﴾

13. “Seni seçtim, öyleyse vahyedileceklerle kulak ver.”

14. “Şüphesiz Ben, Allah’ım, Benden başka tanrı yok, öyleyse sadece Bana kulluk et ve Beni daima hatırlamak için ‘namaz’ kıl.”

[457] Ebû ‘Amr [v. 154/771] ve İbn Kesîr [v. 120/738; اِنِّی ifadesini] *ennî* şeklinde fetha ile okumuşlardır. Buna göre ifade, *nûdiye bi-ennî* (Ben... diye nida edildi.) şeklinde olur. Diğerleri ise kesre ile okumuşlardır. Bu durumda da anlam, “Nida edildi ve denildi ki: Ey Mûsâ!” şeklinde olur. Ya da nidâ da bir tür söz olduğu için ona da söz muamelesi yapılmıştır.¹

[458] اِنِّی اَنَا رَبُّكَ (Ben, senin Rabbinim) ifadesinde zamirin tekrarlanmasının sebebi, anlamı vurgulamak, bilgiyi sağlamlaştırmak ve şüpheleri ortadan kaldırmaktır. Rivayete göre “Ey Mûsâ!” diye seslenildiğinde, Mûsâ *Aleyhisselâm*, “Kim o konuşan?” demiş, Allah Teâlâ da, “Ben, senin Rabbinim.” buyurmuştur. O sırada İblis onu vesveselendirerek “Belki de şeytanın sesini işitmişsindir!” demiş, o ise “Bunun Allah kelâmı olduğunu biliyorum, çünkü her tarafımdan işitiyorum, bu sesi bütün uzuvlarımdan duyuyorum.” demiş. Yine rivayete göre oraya vardığı zaman baştan aşağıya yeşil, adeta tutuşmuş bir beyaz ateş gibi bir ağaç görmüş, meleklerin tesbihatını işitmiş, büyük bir nur görmüş ve korkup geri çekilmiş. Bunun üzerine ardından seslenilerek kendisine bir sükûnet ilkâ edilmiştir. Ağaç da tekedikenî ağacı imiş.

[459] Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm* sese yaklaşıp da uzaklaşıp da duyduğu ses değişmiyormuş. İbn İshâk’tan [v. 151/768] nakledildiğine göre ise yaklaştığı zaman ses ondan uzaklaşıyormuş. Bunu görünce geri dönmüş ve içini korku kaplamış. Geri dönmek istediğinde, ses ona yaklaşmış ve sonra kendisiyle konuşulmuş.

[460] Ayaklarındaki pabuçları çıkartmasının, bunlar ölü bir merkebin tabaklanmamış derisinden yapıldığı için emredilmiş olduğu da söylenmiştir. Bu, Süddî [v. 127/745] ve Katâde’den [v. 117/735] nakledilmiştir. Kutsal vadiye teberrüken ayakları ile basması için böyle emredildiği de, yalınayak olmak Allah karşısında tevazu anlamına geldiği için böyle emredildiği de söylenmiştir. Bu sebeple selef, Kâbe’yi çıplak ayaklarla tavaf ederlerdi. Hatta bazıları mescidin içine pabuçlarla girmeyi çok kötü karşılarlardı. Çok nadir olarak pabuçla girdiklerinde ise (kefareti olarak) sadaka verirlerdi. Nitekim Kur’ân da bunun o yere bir hürmet, oranın kutsiyetine bir tazim olduğuna delâlet etmektedir. Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm* pabuçlarını çıkarmış ve vadinin arka tarafına doğru atmıştır.

1 Elif Nun maddesi (ن), kavl ve türevlerinden sonra inne şeklinde okunur. “Kendisine seslenildi” fiilinde de kavl anlamı bulunduğundan, nûdiyeden sonra gelen ن de inne okunabilmiştir. İkinci ihtimalle üçüncüsü arasındaki fark, ilkinde kile açıkça takdir edilirken, diğerinde salt nûdiye ile yetinilmesidir. / ed.

١٣- ﴿وَأَنَا اخْتَرْتُكَ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحَى﴾

١٤- ﴿إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي﴾

[٤٥٧] قرأ أبو عمرو وابن كثير «أَنِّي» بالفتح، أي نودي بأني أَنَا رَبُّكَ، وكسر الباقون، أي نودي فقيلاً: يا موسى. أو لأنَّ النداء ضرب من القول فعومل معاملته.

[٤٥٨] تكرير الضمير في {إِنِّي أَنَا رَبُّكَ} لتوكيد الدلالة وتحقيق المعرفة

وإمالة الشبهة. روي أنه لما نودي {يَا مُوسَى} قال: من المتكلم؟ فقال له الله عز

وجل {إِنِّي أَنَا رَبُّكَ}، وأن إبليس وسوس إليه فقال: لعلك تسمع كلام شيطان!

فقال: أنا عرفت أنه كلام الله بأني أسمع من جميع جهاتي الست، وأسمعه بجميع

أعضائي. وروي أنه حين انتهى رأى شجرة خضراء، من أسفلها إلى أعلاها كأنها

نار بيضاء تتقد، وسمع تسبيح الملائكة، ورأى نوراً عظيماً فخاف وبُهِت، فألقيت

عليه السكينة ثم نودي، وكانت الشجرة عوسجة.

[٤٥٩] وروي: كلما دنا أو بعد لم يختلف ما كان يسمع من الصوت. وعن

ابن إسحاق: لما دنا استأخرت عنه، فلما رأى ذلك رجع وأوجس في نفسه خيفة،

فلما أراد الرجعة دنت منه، ثم كُلم.

[٤٦٠] قيل: أمر بخلع النعلين لأنهما كانتا من جلد حمار ميت غير مدبوغ

عن السدي وقتادة. وقيل: لياشر الوادي بقدميه متبركاً به. وقيل: لأن الحفوة

تواضع لله، ومن ثم طاف السلف بالكعبة حافين، ومنهم من استعظم دخول

المسجد بنعليه، وكان إذا نذر منه الدخول منتعلاً تصدق، والقرآن يدل على أن

ذلك احترام للبقعة وتعظيم لها وتشريف لقدسها. وروي أنه خلع نعليه وألقاهما

من وراء الوادي

[461] طُوًى yer ve mekân anlamında yorumlanarak zamme ve kesre ile munsarîf ve gayr-i munsarîf olarak okunmuştur. Bir görüşe göre bu kelime tıpkı *sine* kelimesi gibi “iki kez / çifte” anlamına gelir. Yani “İki kez nida edildi.” veya “Vadi art arda iki kez kutsal kılındı.” manasındadır.

5 [462] “Seni seçtim.” yani “Seni nübüvvet için seçtim.” Hamza [v. 156/773] bunu *ve enna’hternâke* (Ve Biz seni seçtik.) şeklinde okumuştur. “Öyleyse vahyedileceklerle” yani sana vahyedilene ya da vahye [kulak ver.] لَمَّا’daki Lâm [“Vahye kulak ver.” ve “Seni vahiy için seçtim.” anlamlarında] ya “kulak ver” ifadesi ile ya da “seni seçtim” ifadesiyle ilişkilidir.

10 [463] لَذِكْرِي “Beni zikretmen için” anlamındadır. Bu ise kulluğun Bana edilmesi ve namazın - niyazın Bana yapılmasıdır.

- Veya namazda Beni zikretmen için. Zira namaz zikirleri ihtiva eder. Bu görüş Mücâhid’den [v. 103/721] nakledilmiştir.
- Yahut Ben namazı kitaplarda zikretmiş ve onu emretmiş olduğum için.
- 15 • Yahut seni övgü ve sena ile zikredeyim, sana güzelce anılmayı nasip edeyim diye.
- Ya da Benden başkasının zikrini karıştırmaksızın, sadece Beni zikrederek.
- Yahut Bana ihlâsla zikirde bulunasın diye; riyakârlık yapmadan sadece Benim rızamı talep edesin, bununla başka bir amaç gütmeyesin diye.
- Veyahut Beni daima hatırlayan bir kişi olasın, unutmayasın, her daim 20 Rabbini zikreden, O’nu sürekli aklında tutan ve bütün fikir ve himmetini O’na yönelten ihlâslı kulları gibi olasın diye. Nitekim bu mânada “Öyle ‘er’ler ki, Allah’ı zikretmekten, namazı dosdoğru kılmaktan ve zekâtı vermekten onları ne ticaret ne de alış-veriş alıkoyar.” [Nûr 24/37] buyrulmuştur.
- “Beni zikretme vakitleri için -ki bunlar da namaz vakitleridir-” anlamı da 25 ihtimal dâhilinde görülmüştür. Nitekim “Namazı tamamladığınızda, gerek ayakta iken, gerek otururken, gerekse yanlarınız üstüne yatarken Allah’ı anın” [Nisâ 4/103] buyrulmuştur. Bu durumda, (لَذِكْرِي) Lâm, tıpkı *ci’rûke li-vakti kezâ* (sana falan vakitte geldim) ve *ve kâne zâlike li-sitti leyâlî* halevne (bu olay ayın altıncı gecesinde yaşandı) ifadelerindeki Lâm’a benzer; 30 يا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي (“Âh! Keşke şu hayatım için önden bir şey gönderseydim!” der) [Fecr 89/24] ifadesindeki Lâm da bu şekilde kullanılmıştır.
- İfade namazı unuttuktan sonra hatırlama anlamına da hamledilebilir. Nitekim Peygamber (s.a.) “Kim uyuyakalır veya unutarak namazdan geri kalırsa, hatırladığı zaman onu kılın.” buyurmuştur. [Ebü Dâvûd, 35 “Salât”, 11.] Ancak o zaman âyette de tıpkı Hazret-i Peygamber *izâ zekerahâ* (hatırladığı zaman) dediği gibi, *li-zikrihâ* denmesi gerekirdi.

[٤٦١] {طُوًى} بالضم والكسر منصرف وغير منصرف بتأويل المكان والبقة.

وقيل: مرتين، نحو ثنى أي نودي نداءين أو قدس الوادي كرة بعد كرة

[٤٦٢] {وَأَنَا اخْتَرْتُكَ} اصطفتيك للنبوّة. وقرأ حمزة «وإنا اخترناك». {لِمَا

يُوحَى} للذي يوحى. أو للوحي. تعلق اللام باستمع، أو باخترتك.

[٤٦٣] {لِذِكْرِي} لتذكرني، فإن ذكري أن أعبد ويصلى لي.

أو لتذكرني فيها، لاشتمال الصلاة على الأذكار، عن مجاهد.

أو لأنني ذكرتها في الكتب وأمرت بها.

أو لأن أذكرك بالمدح والثناء وأجعل لك لسان صدق.

أو لذكري خاصة لا تشوبه بذكر غيره.

أو لإخلاص ذكري وطلب وجهي لا ترائي بها ولا تقصد بها غرضاً آخر.

أو لتكون لي ذاكرة غير ناس فعل المخلصين في جعلهم ذكر ربهم على بال
منهم وتوكيل همهم، وأفكارهم به، قال {لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ}

[النور: ٣٧].

أو لأوقات ذكري، وهي مواقيت الصلاة، كقوله تعالى {إِنَّ الصَّلَاةَ كَانَتْ عَلَى

الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا} [النساء: ١٠٣]، واللام مثلها في قولك: جئتك لوقت كذا، وكان

ذلك لست ليال خلون، وقوله تعالى {يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي} [الفجر: ٢٤].

وقد حمل على ذكر الصلاة بعد نسيانها من قوله عليه السلام: «من نام عن صلاة أو نسيها

فليصلها إذا ذكرها». وكان حق العبارة أن يقال: لذكرها، كما قال رسول الله ﷺ «إِذَا ذَكَرَهَا».

Bu ifadeyi biraz zorlayan biri, “Kim namazı hatırlarsa Allah’ı hatırlamış olur.” ya da muzâfın hazfedilmiş olduğunu takdir ederek, ifadenin “Benim namazımı zikretmek için” anlamına geldiğini söyleyebilir.

- Ya da “Zikir de unutma da hakikatte Allah’tandır.” diye yorum yapabilir. Peygamber (s.a.) bu ifadeyi *li’z-zikrâ* (öğüt almak için) şeklinde okumuştur.

15. “Neredeyse gizleyeceğim o (Kıyamet) saat(i) kesinlikle gelecek ki herkes kendi çabasının karşılığını alsın.”

[464] Yani neredeyse gizleyip geleceğini söylemeyeceğim... Çünkü gizlenmesine dair çok kuvvetli iradem bulunmaktadır. Eğer vaktini gizlemekle beraber bazı belirtilerini haber vermek bir lütuf olmasaydı, onu da haber vermezdim. Mânanın, “Neredeyse kendimden bile gizleyeceğim...” şeklinde olduğu da söylenmiştir. Ancak sözün içerisinde, hazfedilmiş böyle bir ifade bulunduğu dair bir delil bulunmamaktadır. Varlığına dair bir delil bulunmayan bir ifadenin hazfedilmiş olduğunu düşünmek ise geçerli değildir. Böyle düşünenleri yanıltan, Übeyy b. Ka’b mushafında bu ifadenin *ekâdü uhfihâ min nefsi* (Onu neredeyse kendimden bile gizleyeceğim.) şeklinde, diğer bazı mushaflarda ise *ekâdü uhfihâ min nefsi fe-keyfe uzhirukum âleyhâ* (Onu neredeyse kendimden bile gizleyeceğim, size nasıl açıklayabilirim ki?!) şeklinde yer almasıdır. Yine, Ebu’d-Derdâ ve Sa’îd b. Cübeyr’in [v. 94/713] fetha ile *ahfihâ* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Bu durumda kelime, “izhar etti” anlamındaki *hafâhûdan* türemiş olup “İzhar vakti yaklaşmıştır.” anlamına gelir. “Kıyamet yaklaştı.” [Kamer 54/1] ifadesi gibidir. Bazı lehçelerde *ahfâhu* kelimesi (bu) *hafâhu* anlamında kullanılmıştır ki İmru’ül-Kays’ın [v. 25/645] şu beytindeki de bu şekilde açıklanmıştır:

Siz hastalığı gömer (savaşı unuttur)sanız, biz de açığa çıkartmayız onu.

Ama harbi tekrar kızıştırırsanız, biz de yerimizde oturmayız!

Buna göre أَكَادُ أَخْفِيهَا ifadesi iki mânaya da [gizleyeceğim/açıklayacağım] gelebilir. تَنْجِزِي (karşılığını alsın) ifadesi آتِي (kesinlikle gelecektir) ifadesine taalluk eder. بِمَا تَسْعَى, gösterdiği çabanın demektir.

16. “Hevasına uyarak ona iman etmeyenler sakın seni ondan alıkoymasın; yoksa helâk olursun!”

[465] Yani onu tasdik etmekten seni alıkoymasın. “O”ndan (عَنْهَا) maksat kıyamettir; namaz da olabilir. Şayet “Bu ifadede, Mûsâ *Aleyhisselâm*’a inanmayan kimsenin onu alıkoyması yasaklanmaktadır. Ama maksat, Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın dirilişi yalanlamaktan men edilmesi veya kendisine onu tasdik etmenin emredilmesidir. Peki, bu maksadın bu ibare ile ifade edilmesi nasıl uygun olmaktadır?” dersin şöyle derim:

ومن يتمحل له يقول: إذا ذكر الصلاة فقد ذكر الله. أو بتقدير حذف المضاف، أي لذكر صلاتي.

أو لأن الذكر والنسيان من الله عز وجل في الحقيقة. وقرأ رسول الله ﷺ «للذكرى».

١٥- ﴿إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَىٰ﴾

هـ [٤٦٤] أي أكاد أخفيها فلا أقول هي آتية، لفرط إرادتي إخفاءها؛ ولولا ما في الإخبار بإتيانها مع تعمية وقتها من اللطف لما أخبرت به. وقيل: معناه أكاد أخفيها من نفسي، ولا دليل في الكلام على هذا المحذوف، ومحذوف لا دليل عليه مطرح. والذي غرهم منه أن في مصحف أبي: «أكاد أخفيها من نفسي». وفي بعض المصاحف: «أكاد أخفيها من نفسي فكيف أظهركم عليها». وعن أبي الدرداء وسعيد بن جبير «أخفيها» بالفتح، من خفاء، إذا أظهره، أي قرب إظهارها، كقوله تعالى ﴿اِقْرَبَتِ السَّاعَةُ﴾ [القمر: ١]. وقد جاء في بعض اللغات: أخفاه، بمعنى خفاه. وبه فسر بيت امرئ القيس:

فَإِنْ تَدْفِنُوا الدَّاءَ لَأَنْخِفَهُ ❁ وَإِنْ تَبْعَثُوا الْحَرْبَ لَا نَقْعُدِ

فأكاد أخفيها محتمل للمعنيين. {لِتُجْزَى} متعلق بآية. {بِمَا تَسْعَى} بسعيها.

١٦- ﴿فَلَا يَصُدُّنَكَ عَنْهَا مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَتَرْدَىٰ﴾

[٤٦٥] أي: لا يصدنك عن تصديقها. والضمير للقيامة، ويجوز أن يكون للصلاة. فإن قلت: العبارة لنهي من لا يؤمن عن صد موسى، والمقصود نهى موسى عن التكذيب بالبعث أو أمره بالتصديق، فكيف صلحت هذه العبارة لأداء هذا المقصود؟ قلت:

Bu iki şekilde açıklanabilir; ilkinde göre, kâfirin dirilişi tasdik etmekten onu alıkoyması, onun yalanlamasına sebep olabilir. Bu sebeple, sonuca delâlet etmesi için sebep zikredilmiştir. İkinci açıklamaya göre kâfirin, birini alıkoyması o kişinin din konusundaki gevşekliğinin, azim zaafının sonucu olabilir; bu durumda da sebebe delâlet etmesi için sonuç zikredilmiş olur. Nitekim “Seni burada görmeyeyim!” denildiği zaman, muhatabın orada görülmesinin, orada bulunmasının yasaklanması kastedilir. O kişinin orada bulunması, sözü söyleyen kimse-
 5 nin onu orada görmesinin sebebidir. Dolayısıyla, sonucun zikredilmesi sebebe delâlet etmesi içindir. Bu itibarla, âyette sanki şöyle denilmiştir: Öyle kararlı,
 10 öyle tavizsiz ol ki, dirilişi inkâr eden kimse seni yolundan çevirebilme konusunda hiçbir ümide kapılmasın. Söylemek istediği şudur: Ahirete inanmayanlar dünyada çoğunluğu teşkil ederler ve yeniden diriliş kadar kâfirin canını sıkı bir şey yoktur; kâfirler hiçbir şeyi yeniden dirilişi yadırgadıkları şiddette yadırgamazlar. Dolayısıyla, onların sayıca çok olması, kitlelerinin kalabalık olması
 15 seni korkutmasın, karşı tarafın çokluğu ayaklarını kaydırmasın. Bil ki her ne kadar böyle kalabalık olsalar da, takip ettikleri şey heva ve hevaya tâbi olmaktır, kanıt ve onun üzerinde derinlemesine düşünmek değildir. Bu ifadede kanıtlı amel etmeye yönelik büyük bir teşvik, taklitten kaçınılması yönünde büyük bir uyarı, ve helâk ve perişanlığın taklit ve taklitçilerle birlikte olacağı, onların
 20 başına geleceği yönünde bir ikaz söz konusudur.

17. “O sağ elindeki nedir ey Mûsâ?”

18. Dedi ki: “O benim asamdır; ona dayanırım, onunla koyunlarıma yaprak silkelerim. Onun bana sağladığı daha başka faydalar da var.”

[466] وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى (O sağ elindeki nedir ey Mûsâ?) ifadesi, hâlin
 25 işaret anlamıyla mansûb olması bakımından tıpkı هَذَا بَعْلِي شَيْخًا (Şu kocam da bir ihtiyar iken...) [Hûd 11/72] ifadesi gibidir. Ayrıca تِلْكَ (o) ifadesinin ismi mevsûl olması, بِيَمِينِكَ'nin de sıla cümlesi olması da mümkündür.¹

[467] Allah Teâlâ bu soruyu ona, elindeki kuru ağaç parçasından muazzam bir şey ihdas ederek onu hareketli bir yılanı dönüştüreceğini göstermek ve bu
 30 ikisi arasındaki farkın ne kadar büyük olduğunu iyice anlamasını, böylece ilâhî kudretin muazzamlığını fark etmesini sağlamak için sormuştur. Bu bir zırh ustasının sana bir demir yığını göstererek “Bu nedir?” diye sorması, senin de “Bu bir demir parçasıdır.” demen, sonra aradan birkaç gün geçince sana düzgün dokunmuş bir zırh gösterip “İşte o gördüğün demir yığını budur, bak onu nasıl
 35 muhteşem bir şeye, düzgün bir zırha dönüştürdüm.” demesi gibidir.

1 İfade, ilkinde هَذَا بَعْلِي شَيْخًا (Bu, yaşlı biri olarak, benim kocamdır. [Hûd 11/72]) cümlesinde olduğu gibi, تِلْكَ'de bulunan işaret mânâsının ameliyle hal yapılmış olmaktadır; anlamı “Şu nesne, sağ elinde olarak, nedir ey Mûsâ?” şeklindedir. İkincide ise “Şu sağ elindeki nedir ey Mûsâ?” anlamındadır. / ed.

فيه وجهان؛ أحدهما أن صدّ الكافر عن التصديق بها سبب للتكذيب، فذكر السبب ليدل على المسبب. والثاني أن صدّ الكافر مسبب عن رخاوة الرجل في الدين ولين شكيمته، فذكر المسبب ليدل على السبب، كقولهم: لا أريّتك ههنا، المراد نهيه عن مشاهدته والكون بحضرته. وذلك سبب رؤيته إياه، فكان ذكر المسبب دليلاً على السبب. كأنه قيل: فكن شديد الشكيمة صليب المعجم حتى لا يتلوّح منك لمن يكفر بالبعث أنه ٥ يطمع في صدّك عما أنت عليه. يعني: أن من لا يؤمن بالآخرة هم الجّمّ الغفير، إذ لا شيء أطمّ على الكفرة ولا هم أشدّ له نكيراً من البعث، فلا يهلونك وفور دهمائهم ولا عظم سوادهم، ولا تجعل الكثرة مزلة قدمك، واعلم أنهم وإن كثروا تلك الكثرة فقدوّتهم فيما هم فيه هو الهوى واتباعه، لا البرهان وتدبره. وفي هذا حثّ عظيم على العمل بالدليل، وزجر بليغ عن التقليد، وإنذار بأن الهلاك والردى مع التقليد وأهله. ١٠

١٧- ﴿وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى﴾

١٨- ﴿قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَأَهُشُّ بِهَا عَلَى غَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَى﴾

[٤٦٦] {وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَا مُوسَى} كقوله تعالى {وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا} [هود: ٢٧] في انتصاب الحال بمعنى الإشارة. ويجوز أن تكون {تِلْكَ} اسماً موصولاً صلته {بِيَمِينِكَ}. ١٥

[٤٦٧] إنما سأله ليريه عظم ما اخترعه عزّ وعلا في الخشبة اليابسة من قلبها حية نضناضة وليقرر في نفسه المباينة البعيدة بين المقلوب عنه والمقلوب إليه، وينبئه على قدرته الباهرة. ونظيره أن يريك الزرّاد زبرة من حديد ويقول لك: ما هي؟ فتقول: زبرة حديد، ثم يريك بعد أيام لبوساً مسرداً فيقول لك: هي تلك الزبرة، صيرتها إلى ما ترى من عجيب الصنعة وأنيق السرد. ٢٠

[468] İbn Ebî İshâk [v. 117/735] Hüzeyl lehçesince ‘*asayye*’ şeklinde okumuştur ki, [Yûsuf suresinin 19. ayetindeki *yâ büşrâ* ifadesinin] *yâ büşrayye* şeklinde okuyuşu buna benzer. Bu şekilde okuyanlar mütekellim Yâ’sından önce gelen harfi kesre yapmak istemişler, fakat bunu yapamayınca Elif’i kesrenin

5 kardeşi olan Yâ’ya dönüştürmüşlerdir. Hasan-ı Basrî iki sakin harfin bir araya gelmiş olması sebebiyle sonundaki Yâ’yı kesre yaparak ‘*asâyi*’ şeklinde okumuştur ki bu, [İbrahim suresinin 22. ayetindeki *بمضرحي* ifadesini] Hamza’nın [v. 156/773] *bi-musrihiyyi* şeklinde okuyuşuna benzer. İbn Ebî İshâk’ın [v. 117/735] Yâ’yı sükûnla [*asây* şeklinde] okuduğu da nakledilmiştir.

10 [469] “Ona dayanırım” yorulduğumda, sürümün başında dikilirken ve sıçrarken ona dayanırım. *Heşşu’l-varak* (Yaprak silkelemek) ağaç yapraklarını düşürmek demektir, yani hayvanlarımın başına onlardan dökülmesini sağlarım ki yesinler. ‘Âd’ın oğlu Lokman [Hekim]’in şöyle dediği nakledilmiştir: *Ekeltu hıkkân ve’bne lebûnin ve ceza’ ve heşşete nahîbin ve seylen defa’ ve’l-hamdu li’llâhi*

15 *min ğayri şîba’* (Yetişkin develerin de süt emen develerin de etinden yedim. Nahib’de ağaçların altına dökülen meyvelerden yedim, oranın selinden istifade ettim. Tam doymadan da Allah’a hamd ederim). Bunu pek çok Araptan duymuşluğum vardır. Nahip, Tâif civarındaki kiraz ağaçlarıyla dolu bir vadidir.

[470] İbrâhîm en-Nehaî’nin [v. 96/714] kıraatinde kelime *ve ehişşü* şeklin-
 20 dedir. Her iki durumda da, ekmek, gevrekliğinden ufalanıp döküldüğünde kullanılan *heşşe’l-hubzu yehişşü* ifadesinden gelir. İkrime’nin [v. 105/723] bunu Sin ile *ehüssü* şeklinde okuduğu nakledilmiştir ki, “bununla onları engelle-
 yerek (Başkasına ait yerlerden) uzaklaştırıyorum.” demektir. *el-Hessü* koyun
 gütmek anlamındadır.

25 [471] Mûsâ *Aleyhisselâm* bu ifadesiyle asasının faydalarını hem genel hem tafsilatlı bir şekilde zikretmiş, sanki bu soruyu takiben Allah tarafından ihdas edilecek olan muazzam mucizeyi hissetmiş ve “Bu sadece benzerlerinin sağladığı faydaları sağlayan, herhangi bir odun parçasının gördüğü işleri gören bir asadan ibarettir.” demiştir. Böylece verdiği cevabın Allah Teâlâ’nın sözlerinin fehvasından anlamış
 30 olduğu maksada mutabık olmasını istemiştir. Ayrıca burada Allah Teâlâ’nın önce bu asa ile sağlamış olduğu birçok faydanın tadat edilmesini, bu faydaların çok ve büyük olduklarının dile getirilmesini, sonra da o büyük mucizeyi ona göstermeyi murat etmiş olması da mümkündür. Sanki ona asanın faydası ve işlevleri cümlesinden sayıp döktüğün her şeyi gölgede bırakacak, yanında hepsinin küçük
 35 kalacağı öyle büyük bir faydası vardır ki ona aklın ermez?” demiştir.

[٤٦٨] قرأ ابن أبي إسحاق «عصي»، على لغة هذيل. ومثله {يا بُشْرَى} [يوسف: ١٩] أرادوا كسر ما قبل ياء المتكلم فلم يقدروا عليه، فقلّبوا الألف إلى أخت الكسرة. وقرأ الحسن «عصاي» بكسر الياء، لالتقاء الساكنين، وهو مثل قراءة حمزة {بِضْرِي} [إبراهيم: ٢٢]. وعن ابن أبي إسحاق: سكّون الياء.

٥ [٤٦٩] {أَتَوَكُّؤًا عَلَيْهَا} أعتد عليها إذا أعيت، أو وقفت على رأس القطيع وعند الطفرة. هَشَّ الورق: خبطه، أي أخبطه على رؤوس غنمي تأكله. وعن لقمان ابن عاد: «أكلت حقًا وابن لبون وجذع، وهشّة نخب وسيلاً دفع، والحمد لله من غير شيع.» سمعته من غير واحد من العرب. ونخب: واد قريب من الطائف كثير السدر.

١٠ [٤٧٠] وفي قراءة النخعي: أهشّ، وكلاهما من هَشَّ الخبز يهش، إذا كان ينكسر لهشاشته. وعن عكرمة: أهس، بالسين، أي أنحى عليها زاجرًا لها. والهس: زجر الغنم.

[٤٧١] ذكر على التفصيل والإجمال المنافع المتعلقة بالعصا، كأنه أحس بما يعقب هذا السؤال من أمر عظيم يحدثه الله تعالى فقال: ما هي إلا عصا لا تنفع إلا ١٥ منافع بنات جنسها وكما تنفع العيدان، ليكون جوابه مطابقًا للغرض الذي فهمه من فحوى كلام ربه. ويجوز أن يريد عزّ وجلّ أن يعدّد المرافق الكثيرة التي علقها بالعصا ويستكثرها ويستعظمها، ثم يريه على عقب ذلك الآية العظيمة، كأنه يقول له: أين أنت عن هذه المنفعة العظمى والمأربة الكبرى المنسية عندها كل منفعة ومأربة كنت تعتدّ بها وتحتفل بشأنها؟

[472] Demişlerdir ki: Allah Teâlâ'nın bu soruyu Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı rahatlatmak, göreceği mucizenin üzerinde bırakacağı tesiri azaltmak için sormuştur. Yine, demişlerdir ki: Mûsâ (a.s.)'ın cevabı genel olarak vermesinin sebebi, Allah Teâlâ'nın kendisine yönelik ikramını artırmasını istemiş olmasıdır. Demişlerdir ki: Gördüğü manzara ve heybet karşısında dili tutulduğu için böyle genel konuşmuştur. Demişlerdir ki: Asanın ismi Neb'a imiş. Söylendiğine göre bu asanın ikili bir çatalı ve bir de çengeli varmış; Mûsâ (a.s.) uzun dalları silkelirken çengelini kullanır, kırmak istediği zaman da çatalını kullanırmış. Yürüdüğü zaman asasını omzuna koyar ve yay, ok kılıfı, süt kovanı ve benzeri eşyalarını ona asarmış. Araziye çıktığı zaman onu yere diker, çatallarına da yatay olarak çakmak çubuklarını uzatıp üzerine abasını serer ve böylece kendine gölgelik yaparmış. Kuyudan su çıkaracağı zaman ipi kısa gelince onunla uzatır, yine onunla koyunlarını yabani hayvanlara karşı müdafaa edermiş.

[473] Söylendiğine göre asanın birtakım mucizeleri de varmış. Sözelimi kuyudan su almak istediği zaman asa kuyunun derinliği boyunca uzanır ve çatalları da kova şeklini almış. Yine çatalları geceleyin kandile dönüşürmüş. Karşısına bir düşman çıktığı zaman asa onlarla savaşır, canı bir meyve istediği zaman hemen asayı yere diker ve derhal asa bir ağaç gibi yeşerip yapraklanır ve meyve veririlmiş. Azığını, su kırbasını onun üzerine asar, o da kendisi ile birlikte yanı sıra yürümüş. Diktiği yerden su çıkar, çekip çıkardığı zaman su kaynağı kesilirmiş. Asa onu haşerattan da korumuş.

19. "At onu ey Mûsâ!" dedi.

20. O da attı... Bir de ne görsün; koşarcasına sürünen bir yılan!

[474] *es-Sa'y* hızlıca yürümek, kolaylıkla hareket etmek demektir. **Şayet** "Bu yılan Kur'ân'da neden *hayye* (yılan), *cânn* (küçük yılan) ve *sü'bân* (ejderha) gibi farklı kelimelerle ifade edilmiştir?" **dersen şöyle derim:** *Hayye* cins isim olup dişi-erkek, büyük-küçük her yılan için kullanılır, *sü'bân* ve *cânn* kelimeleri arasında ise anlam zıtlığı vardır. Çünkü *sü'bân* büyük yılan, *cânn* küçük yılanadır. Bunun iki açıklaması vardır. İlkine göre asa ilk kez yılanı dönüştüğü zaman ince ve sarı renkli bir yılanı dönüştürmüş, daha sonra büyüyüp kabarmış ve *sü'bân* halini almıştır. Dolayısıyla, âyetle *cânn* kelimesi ile bu yılanın ilk hali, *sü'bân* kelimesi ile de nihai olarak aldığı şekil kastedilmiştir. İkinci açıklamaya göre bu yılan bir *cânn* hızında ve *sü'bân* büyüklüğünde olduğu için böyle denilmiştir. Bunun delili ise "Onun kıvrak bir yılan gibi hareket ettiğini görünce" [Neml 27/10] ifadesidir. Yılanın at kokusuna benzer bir kokusu olduğu söylenmiştir. Yine alt çenesi ile üst çenesi arasında kırk dirsek boyu mesafe olduğu da söylenmiştir.

[٤٧٢] وقالوا: إنما سألته ليسط منه ويقلل هيئته. وقالوا: إنما أجمل موسى ليسأله عن تلك المآرب فيزيد في إكرامه. وقالوا: انقطع لسانه بالهبة فأجمل. وقالوا: اسم العصا نبعة. وقيل في المآرب: كانت ذات شعبتين ومحجن، فإذا طال الغصن حناه بالمحجن، وإذا طلب كسره لواه بالشعبتين، وإذا سار ألقاها على عاتقه فعلق بها أدواته من القوس والكنانة والحلاب وغيرها، وإذا كان في البرية ركزها وعرض الزندين ٥ على شعبتيها وألقى عليها الكساء واستظل وإذا قصر رشاؤه وصله بها، وكان يقاتل بها السباع عن غنمه.

[٤٧٣] وقيل: كان فيها من المعجزات أنه كان يستقي بها فتطول بطول البئر وتصير شعبتها دلوًا، وتكونان شمعيتين بالليل، وإذا ظهر عدو حاربت عنه، وإذا اشتهى ثمرة ركزها فأورقت وأثمرت، وكان يحمل عليها زاده وسقاءه فجعلت تماشيه، ويركزها فينبع الماء، فإذا رفعها نضب، وكانت تقيه الهوام.

١٩- ﴿قَالَ أَلْقَهَا يَا مُوسَى﴾

٢٠- ﴿فَأَلْقَاهَا فَإِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعَى﴾

[٤٧٤] السعي: المشي بسرعة وخفة حركة. فإن قلت: كيف ذكرت بألفاظ مختلفة؛ بالحية، والجان، والثعبان؟ قلت: أمّا الحية فاسم جنس يقع على الذكر والأنثى والصغير والكبير. وأمّا الثعبان والجان فينبهما تناف، لأنّ الثعبان العظيم من الحيات، والجان الدقيق. وفي ذلك وجهان؛ أحدهما أنها كانت وقت انقلابها حية تنقلب حية صفراء دقيقة، ثم تتورّم ويتزايد جرمها حتى تصير ثعبانًا؛ فأريد بالجان، أول حالها، وبالثعبان مآلها. الثاني: أنها كانت في شخص الثعبان وسرعة حركة الجان. والدليل عليه قوله تعالى {فَلَمَّا رَأَاهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ} [النمل: ١٠]. وقيل: كان لها عرف كعرف الفرس. ٢٠ وقيل: كان بين لحييها أربعون ذراعًا.

21. Dedi ki: “Tut onu, korkma! Biz onu eski şekline çevireceğiz.”

[475] Mûsâ *Aleyhisselâm* bu ilginç ve dehşet verici durumu görünce, bu tür dehşet ve korku anlarında insanların kapıldığı türden bir ürperti ve korku hissetmiştir. İbn Abbas’ın, “Asa iri bir erkek ejderhaya dönüşmüş ve kayayı ve ağacı yutmuştu. Mûsâ *Aleyhisselâm* onun her şeyi yiyip yuttuğunu görünce korktu ve kaçtı.” dediği nakledilmiştir. Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın yılan-
 5 dan korkmasının, Âdem *Aleyhisselâm*’ın yılan yüzünden düştüğü kötü durumu bilmesinden kaynaklandığı da söylenmiştir. Yine söylendiğine göre Allah Teâlâ ona “korkma” dediği zaman korkusu öyle bir gitmiş ve içi o
 10 kadar rahatlayıp mutmain olmuş ki elini yılanın ağzına sokmuş ve çenesini tutmuştu.

[476] “Eski şekline...” *es-Sîrat^ü* (şekil) kelimesi, tıpkı *er-rekbenin rukûb-* dan gelmesi gibi, *es-seyr*den gelir. *Sâra fûlânⁱⁿ sîrat^{en} hasenet^{en}* (Falanca güzel bir şekilde seyretti/ilerledi.) denilir. Daha sonra bu kelimenin anlamı geniş-
 15 lemiş ve yol, gidişat anlamında kullanılır olmuş; *sîratü’l-evvelîn* (öncekilerin gidişatı) ifadesi kullanılmıştır. Bu ifadenin zarf olarak mansûb olması da mümkündür. Bu durumda anlam, “Onu ilk yoluna, yani asa haline getireceğiz.” şeklinde olur. Yine (سُنْعِيدُهَا’daki) *e’âde* fiilinin “Ona döndü.” anlamındaki *âdehûdan* menkul olması da mümkündür. Nitekim Züheyr şöyle
 20 demiştir:

Uzaklık ve meşguliyet seni onunla karşılaşmaktan alıkoyduğunda

[477] Dolayısıyla, fiil iki mef’ûl almaktadır. Üçüncü ve güzel bir yorum da şöyledir: سُنْعِيدُهَا cümlesi, سِيرَتَهَا’ya taalluk etmeyip müstakil bir ifadedir ve anlamı, “Bu, ilk yaratılışında asa olarak yaratılmış, daha sonra yılan-
 25 dönüşmekle asılığı yok olmuştur. Şimdi, bu yok oluşun ardından, tıpkı ilk yarattığımız gibi onu yeniden yaratacağız.” şeklindedir. O zaman, سِيرَتَهَا ifadesi *tesîru sîratehe’l-ûlâ* şeklinde gizli bir fiille mansûb olur. Yani onu tekrar ilk seyrinde seyreder hale getireceğiz; kendisine dayandığın ve bildiğin türlü marifetlerinden faydalandığın ilk haline...

30 **22. “Elini de koltuğunun altına koy; -(abraş vb. bir) kusurdan kaynaklanmış olmaksızın- bir başka mucize olarak bembeyaz çıksın.”**

23. “Böylece sana büyük mucizelerimizden birkaçını göstermiş olalım.”

٢١- ﴿قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى﴾

[٤٧٥] لما رأى ذلك الأمر العجيب الهائل ملكه من الفزع والنفاز ما يملك البشر عند الأهوال والمخاوف. وعن ابن عباس: انقلبت ثعباناً ذكراً يتلعب الصخر والشجر، فلما رآه يتلعب كل شيء خاف ونفر. وعن بعضهم: إنما خافها لأنه عرف ما لقي آدم منها. وقيل: لما قال له ربه {لَا تَخَفْ} بلغ من ذهاب خوفه وطمأنينة نفسه أن أدخل يده في فمها وأخذ بلحيتها.

[٤٧٦] {سِيرَتَهَا} السيرة: من السير، كالركبة من الركوب. يقال: سار فلان سيرة حسنة، ثم اتسع فيها فنقلت إلى معنى المذهب والطريقة، وقيل: سير الأولين، فيجوز أن ينتصب على الظرف، أي سنعيدها في طريقتها الأولى، أي في حال ما كانت عصا، وأن يكون أعاد منقولاً من عاده، بمعنى عاد إليه. ومنه بيت زهير:

وَعَادَكَ أَنْ تُلَاقِيَهَا عَدَاءُ ❁

[٤٧٧] فيتعدى إلى مفعولين. ووجه ثالث حسن، وهو أن يكون {سَنُعِيدُهَا} مستقلاً بنفسه غير متعلق بـ{سِيرَتَهَا}، بمعنى أنها أنشئت أول ما أنشئت عصا، ثم ذهبت وبطلت بالقلب حية، فسنعيدها بعد ذهابها كما أنشأناها أولاً. ونصب {سِيرَتَهَا} بفعل مضمر، أي تسير سيرتها الأولى، يعني سنعيدها سائرة سيرتها الأولى حيث كنت تتوكأ عليها ولك فيها المآرب التي عرفتھا.

٢٢- ﴿وَاضْمُمْ يَدَكَ إِلَى جَنَاحِكَ تَخْرُجَ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ آيَةً أُخْرَى﴾

٢٣- ﴿لِنُرِيكَ مِنْ آيَاتِنَا الْكُبْرَى﴾

[478] Bir şeyin iki yanını teşkil eden her şeye “iki kanat” denir. Sözelimi ordunun sağ ve sol kısmındaki birliklere iki kanat denilir, ayrıca insanın iki koluna da iki kanat denir. Bu kelime asıl itibariyle kuşun iki kanadından isti’âre olarak kullanılır, kuşun iki tarafındaki şeye kanat denilmesinin sebebi, uçarken onları germesidir. Mâna, “Onu yanına, pazunun altına koy.” şeklindedir. Nitekim “çıksın” ifadesi de buna delâlet eder.

[479] *es-Sû’î* (kusur) ifadesi her şeyde adilik ve çirkinliktir, nasıl ki avretten kinaye olarak *sev’et* kelimesi kullanılıyorsa, abraş hastalığından kinaye olarak da *es-sû’î* (kusur) ifadesi kullanılmıştır. (Arap kraliçesi) ez-Zebâ’nın eşi olan [Himyer kralı] Cüzeyme abraş hastalığına maruz kaldığı için kendisine abraş (alaca) diye lakap vermişlerdir. Arapların en nefret ettikleri şey bu hastalıktır, adını duymaya dahi tahammülleri yoktur. Bu sebeple, ayette doğrudan zikredilmemiş; kinaye yollu ifade edilmiştir. *Kinaye konusunda Kur’ân’ın kinayelerinden ve edebî ifadelerinden daha latif, daha güzel ve insanın içine daha çok işleyeni yoktur.*

[480] Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm* esmer tenli imiş, fakat elini koy-nundan çıkardığında bembeyaz, tıpkı Güneş’in göz alıcı ışığı gibi ışık saçarak vaziyete geliyormuş. *بَيَضَاءٌ* (bembeyaz) ve *آيَةٌ* (mucize olarak) kelimelerinin her ikisi de haldir. *مِنْ غَيْرِ سُوءٍ* (kusursuz olarak) ifadesindeki *Min*, *بَيَضَاءٌ* kelimesinin sılasıdır. Bu ifade tıpkı *ibyddat min gayri sû’in* (Kusurlu olmaksızın bembeyaz oldu.) ifadesi gibidir. *آيَةٌ* kelimesinin mansûb oluşunun bir başka açıklaması daha vardır ki buna göre kelime “al”, “işte” ve benzeri bir gizli lafızla mansûbdur. Bu gizli lafzın hazfedilmiş olması, sözün kendisine delâlet etmesinden kaynaklanır. Ki bu hazfedilmiş ifade “Sana gösterelim diye” ifadesine de taalluk eder, yani asanın yılana dönüşmesinin ardından işbu mucizeyi de al ki sana bu iki mucize ile büyük mucizelerimizden bazılarını göstermiş olalım. Veya bunlarla sana en büyük iki mucizemizi göstermiş olalım. Ya da sana büyük ayetlerimizden bazılarını gösterelim diye böyle yaptık.

24. “Firavun’a git! O gerçekten azıttı!”

25. (Mûsâ) dedi ki: “Ya Rabbi! Göğsümü (yani zihnimi) aç

26. da kolaylaştır bana işimi.

27. Dilimdeki düğümü çöz ki

28. iyi anlasınlar dediklerimi.

29. Kendi ailemden bir vezir ver bana;

[٤٧٨] قيل لكل ناحيتين جناحان، كجناحي العسكر لمجنتيه، وجناحا الإنسان جنباه. والأصل المستعار منه جناحا الطائر. سميا جناحين لأنه يجنحهما عند الطيران. والمراد: إلى جنبك تحت العضد، دل على ذلك قوله {تَخْرُجْ}

[٤٧٩] {السوء: الرداءة والقبح في كل شيء، فكني به عن البرص كما كنى عن العورة بالسَّوَاءِ، وكان جذيمة صاحب الزباء أبرص فكنوا عنه بالأبرش. والبرص أبغض شيء إلى العرب، وبهم عنه نفرة عظيمة، وأسماعهم لاسمه مجاجة؛ فكان جديراً بأن يكنى عنه، ولا نرى أحسن ولا ألطف ولا أحرز للمفاصل من كنيات القرآن وآدابه.

[٤٨٠] يروى أنه كان آدم، فأخرج يده من مدرعته بيضاء لها شعاع كشعاع الشمس يعشي البصر. {بَيِّضَاءُ} و{آيَةٌ} حالان معاً. و{مِنْ غَيْرِ سُوءٍ} من صلة لـ{بَيِّضَاءُ}، كما تقول: ابيضت من غير سوء. وفي نصب {آيَةٌ} وجه آخر، وهو أن يكون بإضمار نحو خذ، ودونك، وما أشبه ذلك. حذف لدلالة الكلام، وقد تعلق بهذا المحذوف {لِنُرِيكَ} أي خذ هذه الآية أيضاً بعد قلب العصا حية لنريك بهاتين الآيتين بعض آياتنا الكبرى. أو لنريك بهما الكبرى من آياتنا. أو لنريك من آياتنا الكبرى فعلنا ذلك.

٢٤- ﴿اذْهَبْ إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ﴾

٢٥- ﴿قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي﴾

٢٦- ﴿وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي﴾

٢٧- ﴿وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِّن لِّسَانِي﴾

٢٨- ﴿يَفْقَهُوا قَوْلِي﴾

٢٩- ﴿وَاجْعَلْ لِّي زَوِيْرًا مِّنْ أَهْلِي﴾

30. Biraderim Hârûn’u.

31. Beni onunla destekle.

32. Ortak kıl onu işime

33. Ki seni daha çok tesbih edelim

5 **34. ve seni daha çok zikre delim.**

35. Şüphesiz Sen bizi görmektesin.”

[481] Allah Teâlâ Mûsâ *Aleyhisselâm*’a, -Allah’ın belası- azgın Firavun’a gitmesini emrettiği zaman, kendisine çok büyük bir mükellefiyet tevdi edilmiş olduğunu, bu zor görev için ancak sağlam bir göğse, büyük bir cesarete sahip olan kimselerin katlanabileceği zorluklara katlanması gerektiğini anlamıştır. Bu yüzden, Rabbinden göğsünü açmasını, kalbini ferahlatmasını, kendisini olgunlaştırmasını, sabır ehli kimselerin sebat ve sabırlarının tükenmesine sebep olacak zorluklarla karşılaşması halinde bunlara tahammül gösterecek olgunluğa ulaştırmasını, genel olarak işini, yani Allah’ın yeryüzündeki halifesi olma görevini ve bu göreve eşlik eden çok zorlu ve çetin işlerin üstesinden gelmeyi kendisine kolaylaştırmasını niyaz etmiştir.

[482] **Şayet** “رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي” (*Benim göğsümü aç ve benim işimi kolaylaştır*) ifadesinde [iki kez geçen] لِي (benim) ifadesinin mânaya ne katkısı vardır, zira bu ifade olmadan da sözün anlamı sabittir?” **dersen şöyle derim:** Burada önce “Benim için aç ve kolaylaştır.” denilerek, söz müphem bırakılmış, böylece ortada açılan ve kolaylaştırılan bir şey olduğu anlaşılmış, ardından bu iki şeyi, [yani göğüs ve iş kelimelerini] zikrederek müphem olanı beyan etmiştir. Böylece ifade, göğsün açılması ve işin kolaylaştırılması hususlarını talep etme konusunda basitçe *ışrah sadri ve yessir emri* ifadesinden daha vurgulu olmuştur. Çünkü bu ifadede aynı mânâ hem mücmel hem de mufassal yolların her ikisi ile tekrar edilmektedir.

[483] İbn Abbas’ın, “Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın dilinde kekemelik vardı. Bunun sebebi ise ateş korunu ağzına aldığına dair rivayette¹ anlatılmıştır.” dediği nakledilir. Bir rivayete göre bir defasında eli yanmış, Firavun onu iyileştirmek için çok çaba göstermişse de iyileşmemiş. Gün gelip Mûsâ *Aleyhisselâm* kendisini [hakka] davet ettiğinde Firavun ona, “Beni hangi Rabbe çağırıyorsun?” diye sormuş.

1 Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm* çocukluğunda oyun oynarken elindeki sopayla Firavun’un başına vurmuş, o da kendisini cezalandırmak isteyince, annesi Âsiye, “O daha çocuk, akli başında değil” demiş, bunun üzerine Firavun onun ateş kuru ile madeni birbirinden ayırt edemediğini denemek için önüne ateş kuru ve maden koymuş, Mûsâ *Aleyhisselâm* madeni almak isteyince Cebrâil gelip elini ateş koruna doğru götürmüş, o da ateş korunu ağzına koyunca dili yanmış ve böylece kekeme olarak kalmış. / çev.

٣٠- ﴿هَارُونَ أَخِي﴾

٣١- ﴿اشْدُدْ بِهِ أَزْرِي﴾

٣٢- ﴿وَأَشْرِكُهُ فِي أَمْرِي﴾

٣٣- ﴿كَيْ نُسَبِّحَكَ كَثِيرًا﴾

٣٤- ﴿وَنَذْكُرَكَ كَثِيرًا﴾

٣٥- ﴿إِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا﴾

[٤٨١] لما أمره بالذهاب إلى فرعون الطاغى لعنه الله عرف أنه كلف أمرًا عظيمًا وخطبًا جسيمًا يحتاج معه إلى احتمال ما لا يحتمله إلا ذو جأش رابط وصدر فسيح، فاستوهب ربه أن يشرح صدره ويفسح قلبه، ويجعله حليمًا حمولًا يستقبل ما عسى ١٠ يرد عليه من الشدائد التي يذهب معها صبر الصابر بجميل الصبر وحسن الثبات، وأن يسهل عليه في الجملة أمره الذي هو خلافة الله في أرضه وما يصحبها من مزاولة معازم الشؤن ومقاساة جلائل الخطوب.

[٤٨٢] فَإِنْ قُلْتَ {لِي} فِي قَوْلِهِ {أَشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي} ما جدواه والكلام بدونه مستتب؟ قلت: قد أبهم الكلام أولاً فقل: اشرح لي ويسر لي، فعلم أن ١٥ ثم مشروحًا وميسرًا، ثم بين ورفع الإبهام بذكرهما، فكان أكد لطلب الشرح والتيسير لصدره وأمره، من أن يقول: اشرح صدري ويسر أمري على الإيضاح الساذج، لأنه تكرير للمعنى الواحد من طريقي الإجمال والتفصيل.

[٤٨٣] عن ابن عباس: كان في لسانه رُتَّة لما روي من حديث الجمرة. ويروى أن يده احترقت، وأن فرعون اجتهد في علاجها فلم تبرأ، ولما دعاه قال: إلى أي رب تدعوني؟

O da, “Sen iyileştiremediğin halde benim elimi iyileştiren Rabbe çağırıyorum.” diye cevap vermiş. Söylendiğine göre Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın elinin [çocukken] iyileşmemiş olmasının sebebi, kendisinin Firavun ile aynı yola girmemesini, aralarında bir güven ve saygı ilişkisi oluşmamasını sağlamaktır. 5 Dilindeki kekemeliğin bütünüyle yok olup olmadığı konusunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre kekemelik kısmen gitmiş, bir nebze kalmıştır. Zira “Hem biraderim Hârûn dil bakımından benden daha fasihtir.” [Kasas 28/34] ve [Firavun’un Mûsâ hakkında kullandığı] “Neredeyse meramını bile anlamayan...” [Zuhruf 43/52] ifadeleri de buna delâlet eder. Hazret-i Ali’nin 10 oğlu Hüseyin’in dilinde de kekemelik varmış. Peygamber (s.a.), “O bunu amcası Mûsâ’dan tevarüs etmiştir.” dermiş. Hazret-i Mûsâ’nın dilindeki kekemeliğin bütünüyle gittiği, “Ey Mûsâ! İstedğin sana verildi.” [TâHâ 20/36] ifadesinin de buna delâlet ettiği de söylenmiştir. Ayrıca *va’hlul ‘ukdete lisânî* (dilimin bağını çöz) yerine *‘ukde* kelimesinin nekire olarak kullanılmış olmasında, Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın, söylediklerinin doğru düzgün anlaşılabilmesi için dilindeki kekemeliğin kısmen çözülmesini istediği, kekemeliğin bütünüyle giderilmesini istemediği gibi bir mâna vardır. من لسانی ifadesi *‘ukde* (dügüm) kelimesinin sıfatı olup sanki “Dilimdeki düğümlerden birini 15 çöz.” demiş olmuştur.

[484] *Vezîr* kelimesi *vizr* (yük) kelimesinden gelir, zira vezir, hükümdarın yerine onun yükünü, sorumluluklarını yüklenmektedir. Ya da bu kelime *vezer* (sığınak) kökünden gelir, çünkü hükümdar onun görüşü ile kendini muhafaza eder, işlerini onun görüşüne havale eder. Veya da “yardımlaşma” manasına gelen *muâzera* kökünden gelir. el-Asma’î’nin [v. 216/831] “Kiyasa 25 göre bu kelime *ezîr^{an}* şeklinde olmalıdır, ama Hemze Vav’a dönüşmüştür, çünkü *fe’îl* vezni *mufâ’îl* vezni anlamına pekala gelir. Sözelimi *‘aşîr*, *celîs*, *ka’îd*, *halîk*, *sadîk* ve *nedîm* kelimeleri böyledir. Benzerlerinde Hemze Vav’a dönüştüğü gibi, bu da dönüşmüştür. Bir kelimenin benzerine hamledilmesi pek de nadir bir durum değildir. İşte *yuâziru* ve *muâzera* kelimeleri 30 *vezîr^{an}* kelimesinin benzeridir. *Vezîr^{an}* ve *Hârûn^e* kelimeleri واجل ifadesinin iki mefûlü olup, vezirlik makamına verilen önem sebebiyle ikincisi ilkinin önüne geçirilmiştir. Ya da لى وزير (bana vezir) ifadesi bu cümleinin iki mefûlü, *Hârûn* da *vezîr*’in atf-ı beyanı olabilir. أخى (kardeşim) kelimesi her iki durumda da *Hârûn*’dan bedeldir. Ancak, bir başka atf-ı beyan olarak 35 kabul edilecek olsa bu da mümkün ve güzel bir değerlendirme olurdu.

قال: إلى الذي أبرأ يدي وقد عجزت عنها. وعن بعضهم: إنما لم تبرأ يده لثلاث يدخلها مع فرعون في قصعة واحدة فتعقد بينهما حرمة المواكلة. واختلف في زوال العقدة بكمالها فقليل: ذهب بعضها وبقي بعضها، لقوله تعالى {وَأَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا} [القصص: ٣٤] وقوله تعالى {وَلَا يَكَاذُ يَبِينُ} [الزخرف: ٥٢]. وكان في لسان الحسين بن علي عليه السلام رُتَّة فقال رسول الله ﷺ: ورثها من عمِّه موسى. وقيل: زالت بكمالها، لقوله تعالى {قَدْ أُوتِيَ سُورَتُكَ يَا مُوسَى} [طه: ٣٦]. وفي تنكير العقدة - وإن لم يقل عقدة لساني - أنه طلب حلَّ بعضها إرادة أن يفهم عنه فهمًا جيدًا، ولم يطلب الفصاحة الكاملة، و{من لِسَانِي} صفة للعقدة، كأنه قيل: عقدة من عقد لساني.

١٠ [٤٨٤] الوزير من الوزر، لأنه يتحمل عن الملك أوزاره ومؤنه. أو من الوزر، لأن الملك يعتصم برأيه ويلجئ إليه في أموره. أو من المؤازرة وهي المعاونة. عن الأصمعي قال: وكان القياس أزيًا، فقلبت الهمزة إلى الواو، ووجه قلبها أنَّ فعلاً جاء في معنى مفاعل مجيئًا صالحًا، كقولهم: عشير وجليس وقعيد و خليل وصديق ونديم. فلما قلبت في أخيه قلبت فيه. وحمل الشيء على نظيره

١٥ ليس بعزير، ونظرًا إلى يوازر وأخواته، وإلى الموازرة. {وَزِيرًا} و{هَارُونُ} مفعولا قوله {وَأَجْعَلْ}، قدم ثانيهما على أولهما عناية بأمر الوزارة. أو {لى وَزِيرًا} مفعولاه، وهارون عطف بيان للوزير. و{أَخِي} في الوجهين بدل من {هَارُونُ}، وإن جعل عطف بيان آخر جاز وحسن.

[485] Kıraat imamları, duâ ifadesi olarak اُشْدُدْ (destekle) ve اُشْرِكْهُ (onu ortak kıl) şeklinde okumuşlar, sadece İbn ‘Âmir [v. 118/736] *eşdud* (ki [gücümü onunla] pekiştireyim) ve *uşrikhû* (ki onu işime ortak kılayım.) şeklinde cevap ifadeleri olarak okumuştur. İbn Mes‘ûd’un mushafında bu ifade *ahî ve üşdüd* şeklindedir.¹ Übeyy b. Ka‘b’in *eşrikhu fi emrî veşdüd bi-hî ezrî* (Onu işime ortak kıl ve onunla gücümü destekle!) şeklinde okuduğu nakledilir. Bu ifadeleri emir formunda okuyanlar açısından da *ahî* (kardeşim) kelimesinin mübtada olarak merfû‘ kabul edilmesi mümkündür. Buna göre üşdüd bi-hî (onunla destekle) ifadesi de onun haberi olur ve *Hârûnda* vakıf yapılı.

[486] *el-Ezr* kuvvet anlamında olup *ezerehû* “Onu takviye etti.” demektir. Ayette “Onu risalet konusunda bana ortak kıl ki sana kulluk etme ve seni anma konusunda yardımlaşalım.” denilmiştir. Çünkü yardımlaşma – arzuları kamçılayıcı olduğu için- hayırlar onunla artar, çoğalır.

[487] “Şüphesiz Sen bizi görmektesin” halimizi biliyorsun, birbirimize destek olmanın bizim maslahatımıza olduğunu, *Hârûn*’un da benden yaşça büyük olması ve dilinin daha fasih olması sebebiyle benim için en iyi yardımcı ve destekçi olacağını bilirsin.

36. Buyurdu: “Ey Mûsâ! İsteddiğin sana verildi.”

37. “Sana bir kere daha lütufta bulunmuştuk...”

[488] **38. “Hani annene, şu vahyedilenleri vahyetmiştik:”**

39. “Onu bir sandığa koy ve sandığı o sazlı nehre bırak... Nehir onu kıyıya atsın ve hem Bana hem de ona düşman olan birisi onu alsın. Ayrıca, gözümün önünde (onun sarayında özenle) yetiştirilesin diye, sana tarafımdan bir sevimlilik bahşetmişim.”

[488] *es-Sü’l*, istek anlamında olup mef’ûl anlamında *fu’l* veznindedir. Tıpkı *hubz* (ekmek) kelimesinin *mahbûz* (ekmek olarak pişirilmiş) anlamında ve *ekl* kelimesinin *me’kûl* (yiyecek) anlamında kullanılması gibi.

[489] Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın annesine vahyedilmesi ya dönemindeki bir peygamberin diliyle vahyin kendisine bildirilmesi şeklindedir ki bu durumda “Hani, Havarilere ‘Bana ve Resûlûme iman edin.’ diye vahyetmişim.” [Mâide 5/111] ifadesindeki vahye benzer. Ya da kendisine melek gönderilmiştir, ama bu gönderme nübüvvet şeklinde değil, tıpkı Hazret-i Meryem’e melek gönderilmesi gibidir. Veya bunun ona rüyasında gösterilmiş ve dikkati çekilmiş olması, ya da “Rabbim bal arısı-na vahyetti.” [Nahl 16/68] ifadesindeki gibi ona da ilham edilmiş olması şeklindedir.

1 Yani cevap olarak alınmaya uygun değildir. / ed.

[٤٨٥] قرؤوا جميعاً {أُشْدُدْ}، {وَأَشْرِكْهُ} على الدعاء. وابن عامر وحده «أُشْدُدْ» و«أَشْرِكْهُ» على الجواب. وفي مصحف ابن مسعود «أُخِي واشدد» وعن أبي بن كعب «أشركه في أمري واشدد به أذري». ويجوز فيمن قرأ على لفظ الأمر أن يجعل {أُخِي} مرفوعاً على الابتداء، و{اشدد به} خبره، ويوقف على {هَارُونَ}.

[٤٨٦] الأزر: القوّة. وأزره: قواه، أي اجعله شريكى في الرسالة حتى نتعاون على عبادتك وذكرك، فإن التعاون - لأنه مهيج الرغبات - يتزايد به الخير ويتكاثر. [٤٨٧] {إِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا} أي عالمًا بأحوالنا وبأن التعاضد مما يصلحنا، وأن هارون نعم المعين والشاذّ لعضدي، بأنه أكبر مني سنًا وأفصح لسانًا.

١٠ -٣٦- ﴿قَالَ قَدْ أُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَا مُوسَى﴾

-٣٧- ﴿وَلَقَدْ مَنَّا عَلَيْكَ مَرَّةً أُخْرَى﴾

-٣٨- ﴿إِذْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّكَ مَا يُوحَىٰ﴾

-٣٩- ﴿أَنِ اقْذِفِيهِ فِي التَّابُوتِ فَاقْذِفِيهِ فِي الْيَمِّ فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ يَأْخُذْهُ عَدُوٌّ لِّي وَعَدُوٌّ لَهُ وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّي وَلِتُصْنَعَ عَلَىٰ عَيْنِي﴾

١٥ [٤٨٨] السؤل: الطّلبة، فعل بمعنى مفعول، كقولك: خبز، بمعنى مخبوز، وأكل، بمعنى مأكول.

[٤٨٩] الوحي إلى أم موسى إما أن يكون على لسان نبيّ في وقتها، كقوله تعالى {وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ} [المائدة: ١١١]، أو يبعث إليها ملكا لا على وجه النبوة، كما بعث إلى مريم. أو يريها ذلك في المنام فتتنبه عليه، أو يلهمها كقوله تعالى {وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ} [النحل: ٦٨].

١٠

١٥

٢٠

Mâna şöyledir: Biz ona ancak vahiy yoluyla ulaşılabilir, öğrenilebilecek olan önemli bir şey vahyettik. Bunda büyük bir dinî maslahat bulunduğundan, vahyedilmesi, ihmal edilmemesi gerekmiştir, yani bu vahyettiğimiz şey, mutlaka vahyedilmesi gereken önemli bir iştir.

- 5 [490] [أَنْ أَقْدِفِيهْ] (onu at *diye*) ifadesindeki] En, [vahyedilenin ne olduğunu] açıklamaktadır, çünkü *vahy* söyleme anlamındadır. *Kazif* de atma, bırakma anlamında kullanılmıştır. Nitekim “Kalplerine korku salarak...” [Ahzab 33/26] ifadesinde de bu mânadadır. *Remy* (atma) kelimesi de bu mânada kullanılır. Şair şöyle demiştir:

- 10 Öyle bir çocuk ki, daha emeklemeye başladığında Allah kendisine
güzellik vermiştir

Yani, onda güzellik hâsıl etmiş, ona güzellik koymuştur.

- [491] Ayette geçen zamirlerin tümü Mûsâ *Aleyhisselâm*'a râcidir; bazılarının Mûsâ *Aleyhisselâm*'a, bazılarının da sandığa gittiği düşünüldüğünde, ifadede bir çirkinlik söz konusu olacaktır. Zira bu durum nazmın bozulmasına, kakafoniye neden olur. **Şayet** “Ama nehre atılan, sandıktır; aynı şekilde kıyıya vuran da odur.” **dersen şöyle derim:** Denize atılan da, kıyıya vuran da, sandığın içerisindeki Mûsâ'dır diyecek olsan bir zararı olmaz. Böylece zamirleri bölmemiş ve âyetin nazmını bozmamış olursun. Zira âyetin nazmı Kur'ân i'câzının esası, onunla meydan okumanın temelinde yer alan kanundur. Buna dikkat etmek müfessirin en önemli vazifesidir.

- [492] Allah Teâlâ'nın iradesi nehir suyunun akışının dosdoğru sandığı sahile ulaştırıp kıyıyı vurması şeklinde tecelli etmiş ve bu durum mecazî olarak ifade edilmiş; sanki nehir akıl/temyiz sahibi imiş de ona emre uyması, gereğini yerine getirmesi için emir verilmiş gibi ifade edilmiş ve “Nehir de onu sahile vursun.” denilmiştir. Rivayete göre annesi sandığın içine pamuklu bir kumaş koymuş ve Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı onun içine yerleştirmiş, sonra da onu kireç ve ziftle sıvamış, ardından nehre bırakmıştır.

- [493] Nehir Firavun'un bahçesine kadar varıp orada büyük bir nehre karışıyordu. Firavun da Asiye ile birlikte bahçesinde göletin kıyısında otururlarken ansızın sandığı gördüler. Firavun derhal sandığın çıkartılmasını emretti. Sandık çıkartılıp açıldı ve içinde insanların en güzel yüzlüsü olan bir çocuk olduğu görüldü. Allah düşmanı Firavun dayanamadı ve onu çok sevdi.

أي أوحينا إليها أمراً لا سبيل إلى التوصل إليه ولا إلى العلم به إلا بالوحي، وفيه مصلحة دينية فوجب أن يوحي ولا يخلّ به، أي هو مما يوحي لا محالة وهو أمر عظيم، مثله يحق بأن يوحي.

[٤٩٠] {أَنَّ} هي المفسرة، لأن الوحي بمعنى القول. القذف مستعمل في معنى الإلقاء والوضع. ومنه قوله تعالى {وَقَذَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ} [الأحزاب: ٢٦]. وكذلك الرمي، قال:

غَلَامٌ رَمَاهُ اللَّهُ بِالْحُسْنِ يَافِعَا ❁

أي حُضِّل فيه الحُسْنُ ووضعه فيه.

[٤٩١] والضمائر كلها راجعة إلى موسى، ورجوع بعضها إليه وبعضها إلى التابوت فيه هجئة، لما يؤدي إليه من تنافر النظم. فإن قلت: المقذوف في البحر هو التابوت، وكذلك الملقى إلى الساحل. قلت: ما ضَرَك لو قلت: المقذوف والملقى هو موسى في جوف التابوت، حتى لا تفرق الضمائر فيتنافر عليك النظم الذي هو أم إعجاز القرآن والقانون الذي وقع عليه التحدي، ومراعاته أهم ما يجب على المفسر.

[٤٩٢] لما كانت مشيئة الله تعالى وإرادته أن لا تخطئ جرية ماء اليم الوصول به إلى الساحل وألقاه إليه، سلك في ذلك سبيل المجاز، وجعل اليم كأنه ذو تمييز، أمر بذلك ليطيع الأمر ويمثل رسمه، فقليل: {فَلْيُلْقِهِ الِيمُ بِالسَّاحِلِ}. روي أنها جعلت في التابوت قطناً محلوجاً، فوضعت فيه وجصصته وقيرته، ثم ألقته في اليم.

[٤٩٣] وكان يشرع منه إلى بستان فرعون نهر كبير، فبينا هو جالس على رأس بركة مع آسية إذا بالتابوت، فأمر به فأخرج ففتح، فإذا صبي أصبح الناس وجهاً، فأحبه عدو الله حباً شديداً لا يتمالك أن يصبر عنه.

[494] Âyetin zahirinden anlaşılan odur ki nehir sandığı sahile atmış-
tır; *sâhil* kelimesi ile kıyı kastedilmektedir, çünkü su kıyıyı *sahl* eder (yalar,
dokur), yani bir kabuk gibi kaplar. İşte, nehir onu buraya atmış ve sandık
sahilden alınmıştır. Veya nehir onu sahil tarafında, Firavun’un bahçesine
doğru akan nehrin ağzına sürüklemiş, o nehir de sandığı Firavun’un göleti-
nin olduğu yere getirmiştir.

[495] مِّنِّي (tarafımdan) ifadesi ya الْفَيْثُ (bahşetmiştim) ifadesine taalluk
eder ki bu durumda mâna, “Ben seni sevdim.” şeklinde olur, Allah’ın sev-
diği kimseyi ise bütün kalpler sever. Ya da bu ifade sevgi kelimesinin sıfatı
olan hazfedilmiş bir başka kelimeye taalluk eder ve mâna, “Benden hâsıl
olan, kalplere yerleştirdiğim, ektiğim, hem Firavun’un hem de gören her-
kesin seni sevmesine sebep olan bir sevgi” şeklinde olur. Rivayete göre Mûsâ
Aleyhisselâm’ın yüzünde müstesna bir güzellik, gözlerinde de öyle bir tatlılık
vardı ki gören kimse dayanamazdı.

[496] عَلَى عَيْنِي (gözümün önünde) yani benim gözetimimde yetiştirile-
sin, sana iyi davranılsın diye. Bu ifade tıpkı kişinin bir şeye özen gösterdiği
zaman onu gözünün önünde tutmasına benzer. Sözgelimi ustaya, “Şunu
benim gözümün önünde yap ki istediğimden farklı bir ürün çıkarmayasın.”
dersin. وَلِئُضَاعَ (ve yetiştirilesin diye) ifadesi, “sana şefkat gösterilsin diye”
ve “sevilesin diye” gibi sebep bildiren bir başka gizli ifadeye ma‘tûftur. Ya
da وَلِئُضَاعَ ifadesinin neye gerekçe olduğunu bildiren kelime hazfedilmiştir;
anlam, “yetiştirilesin diye böyle yaptım” şeklindedir. Bu ifade Lâm’ın kes-
resi ile okunduğu gibi sükûnu ile [*ve’ltusna’a* şeklinde] de okunmuştur. [*Ve’ltus-
na’a* şeklindeki] cezimli okuyuş emir fiili olaraktır. Tâ’nın fethası ile mansûb
olarak *ve li-tasna’a* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda mâna, “İşin ve
tasarrufların gözümün önünde olsun diye” şeklindedir.

**40. “Hani, ablan gidip ‘Onun bakımını üstlenecek birini size göste-
reyim mi?’ diyordu... Böylece, mahzun olmasın, gözü aydın olsun diye
seni anneciğine döndürmüştük. Ayrıca, bir cana kıymıştın fakat seni
o tasadan da kurtarmıştık. Seni türlü türlü musibetle denemiştik; yıl-
larca Medyenlilerin arasında kalmıştın. Sonra da işte, takdir edildiği
şekilde buraya geldin ey Mûsâ.”**

41. “Ben seni kendim için yetiştirmiştim.”

[٤٩٤] وظاهر اللفظ أنّ البحر ألقاه بساحله وهو شاطئه، لأنّ الماء يسحله، أي يقشره، وقذف به ثمة فالتقط من الساحل، إلا أن يكون قد ألقاه اليم بموضع من الساحل فيه فوهة نهر فرعون، ثم أذاه النهر إلى حيث البركة.

[٤٩٥] {مِنِّي} لا يخلو إما أن يتعلق بـ{أَلْقَيْتُ}، فيكون المعنى على أي أحببتك، ومن أحبه الله أحبته القلوب. وإما أن يتعلق بمحذوف هو صفة لمحبة، أي محبة حاصلة أو واقعة مني، قد ركزتها أنا في القلوب وزرعتها فيها، فلذلك أحبك فرعون وكل من أبصرك. روي أنه كانت على وجهه مسحة جمال، وفي عينيه ملاحه، لا يكاد يصبر عنه من رآه.

[٤٩٦] {عَلَى عَيْنِي} لترى ويحسن إليك وأنا مراعيك وراقبك، كما يراعي الرجل الشيء بعينه إذا اعتنى به، وتقول للصانع: اصنع هذا على عيني أنظر إليك لئلا تخالف به عن مرادي وبغيتي. {وَلِتُصْنَعَ} معطوف على علة مضمرة، مثل: ليتعطف عليك وترأم ونحوه. أو حذف معلله، أي ولتصنع فعلت ذلك. وقرئ «ولتصنع»، بكسر اللام وسكونها. والعزم على أنه أمر. وقرئ «ولتصنع» بفتح التاء والنصب، أي وليكون عملك وتصرفك على عين مني.

٤٠- ﴿إِذْ تَمْشِي أُخْتُكَ فَتَقُولُ هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ مَن يَكْفُلُهُ ۖ فَرَجَعْنَاكَ إِلَىٰ أُمِّكَ كَيْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ ۚ وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا ۚ فَلَبِثْتَ سِنِينَ فِي أَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلَىٰ قَدَرٍ يَا مُوسَىٰ﴾

٤١- ﴿وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي﴾

[497] إِذْ تَمْشِي (hani gidip) ifadesinin âmili, [39. Ayetteki] أَلْقَيْتُ ya da لَتُصْنَعَ fiilidir; [38. Ayetteki] إِذْ أَوْحَيْنَا ifadesinden bedel olması da mümkündür. **Şayet** “İki olayın zamanları farklı olduğu ve aralarında epeyce bir süre bulunduğu halde إِذْ تَمْشِي (hani gidip) ifadesinin إِذْ أَوْحَيْنَا (hani vahyetmiştik) ifadesinden bedel olması nasıl mümkün olur?” **dersen şöyle derim:** Bu tıpkı iki görme fiili arasında uzun süre bulunduğu halde, “Falancayı filan sene gördüm.” diyen birine, “Onu aynı sene ben de gördüm.” demek gibidir; oysa senin bu şahsı o senenin başında görmüş olman, onun da sonunda görmüş olması mümkündür.

[498] Rivayete göre Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın ablasının adı Meryem’miş ve onunla ilgili haber almak için geldiği zaman, Firavun ailesinin çocuğun süt emmeyi kabul edeceği bir sütanne aradıklarını görmüş. Zira Mûsâ *Aleyhisselâm* hiçbir kadının göğsünden süt emmeyi kabul etmemiştir. Bunun üzerine ablası onlara “Size onun bakımını üstlenecek birini göstereyim mi?” demiş ve annesini getirmiş. O da annesinin sütünü kabul etmiştir. Bir rivayete göre ise Asiye onu Firavun’dan istemiş ve evlat edinmiş, ona şefkat göstermiş ve ona süt emzirecek bir kadın aramaya koyulmuştur.

[499] “Ayrıca, bir cana kıymıştın” ifadesinde sözü edilen kimse, kendisine karşı bir İsrailinin Mûsâ *Aleyhisselâm*’dan yardım istediği kişidir. Mûsâ *Aleyhisselâm* bu şahsı on iki yaşında iken öldürmüştür. Öldürdüğü için de hem Allah’ın vereceği cezadan hem de Firavun’un uygulayacağı kısıstan korkup kederlenmiş; “Ya Rabbi! Ben kendime zulmettim, beni bağışla!” [Kasas 28/16] diye dua ederek bağışlanma dilemiş, Allah da onu bu istiğfarı sebebiyle bağışlamış ve Meyden’e hicret ederken Firavun’un kendisine pençelerini geçirmesinden korumuştur.

[500] فَتُونًا (türülü türülü) ifadesi tıpkı geçişli *sübûr^{an}*, *şükûr^{an}* ve *küfür^{an}* masdarları gibi *fu’ûl* vezninde mastar da olabilir, *fiten* ya da *fitne* kelimesinin cem’i de olabilir; bu durumda, *huczet^{un}* ve *bedrat^{un}* kelimelerinden *hucûz^{un}* ve *budûr^{un}* kelimelerinin türeyişinde olduğu gibi, sonundaki müenneslik Tâ’sı düşmüş olur. Anlam, “Seni türülü fitnelerle denedik.” şeklindedir. Sa’îd b. Cübeyr [v. 94/713; bu fitneleri] İbn Abbas’a sorunca şöyle demiştir: Bu ifade “Seni sıkıntı ardına sıkıntıdan kurtardık. Mûsâ *Aleyhisselâm* erkek çocukların öldürüldüğü bir yılda doğmuştur; işte bu bir fitnedir ey İbn Cübeyr! Annesi onu denize atmıştır, işte bu bir fitnedir ey İbn Cübeyr! Firavun onu öldürmeye yeltenmiştir, işte bu bir fitnedir ey İbn Cübeyr! Bir Mısırlıyı öldürmüş ve kendisini on yıl ücretli işçi olarak kiralamıştır, işte bu bir fitnedir ey İbn Cübeyr! Karanlık bir gecede yolunu kaybetmiş ve koyunları dağılmıştır, işte bu bir fitnedir ey İbn Cübeyr!”¹

1 Rivayetin sonunda فتهه فتنة يا ابن جبير: فهذه فتنة يا ابن جبير: فهذه فتنة يا ابن جبير (İbn Abbas, her seferinde ‘İşte bu bir fitnedir ey İbn Cübeyr!’ diyordu.) ifadesi yer almaktadır. Ancak bu, çeviriye yansıtılmıştır. / ed.

[٤٩٧] العامل في {إِذْ تَمْشِي} {أَلْقَيْتُ} [الآية: ٣٩]، أو {لِتُضَنَعَ} [الآية: ٣٩]. ويجوز أن يكون بدلاً من {إِذْ أَوْحَيْنَا} [الآية: ٣٨]. فإن قلت: كيف يصح البدل والوقتان مختلفان متباعداً؟ قلت: كما يصح - وإن اتسع الوقت وتباعد طرفاه - أن يقول لك الرجل: لقيت فلاناً سنة كذا، فتقول: وأنا لقيته إذ ذاك. وربما لقيه هو في أولها وأنت في آخرها. ٥

[٤٩٨] يروى أن أخته واسمها مريم جاءت متعرّفة خبره، فصادفتهم يطلبون له مرضعة يقبل ثديها، وذلك أنه كان لا يقبل ثدي امرأة، فقالت: هل أدلكم؟ فجاءت بالأمّ فقبل ثديها. ويروى أن آسية استوهبته من فرعون وتبنته، وهي التي أشفقت عليه وطلبت له المراضع.

[٤٩٩] {وَقَتَلْتُ نَفْسًا} هي نفس القبطي الذي استغاثه عليه الإسرائيلي. قتله وهو ابن اثنتي عشرة سنة. اغتَمَّ بسبب القتل خوفاً من عقاب الله ومن اقتصاص فرعون، فغفر الله له باستغفاره حين قال {رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي} [الفصل: ١٦]، ونجاه من فرعون أن ينشب فيه أظفاره حين هاجر به إلى مدين.

[٥٠٠] {فُتُونًا} يجوز أن يكون مصدرًا على فعول في المتعدي، كالشور والشكور والكفور، وجمع فتن أو فتنة، على ترك الاعتداد بتاء التأنيث، كحجوز وبدور، في حجة وبدرة، أي فتنك ضرورياً من الفتن. سأل سعيد بن جبیر ابن عباس رضي الله عنه، فقال: خلصناك من محنة بعد محنة. ولد في عام كان يقتل فيه الولدان، فهذه فتنة يا ابن جبیر! وألقته أمه في البحر، وهم فرعون بقتله، وقتل قبطياً وأجر نفسه عشر سنين، وضلّ الطريق وتفرّقت غنمه في ليلة مظلمة. وكان

٢٠ يقول عند كل واحدة: فهذه فتنة يا ابن جبیر!

[501] *Fitne*, sıkıntı anlamına gelir; insana ağır gelen ve Allah'ın kullarını kendisi ile imtihan ettiği her şeye *fitne* denir. Nitekim Allah Teâlâ, “Sınamak için, şer ile de hayır ile de sizleri deniyoruz” [Enbiyâ 21/35] buyurmuştur.

[502] Medyen, Mısır'dan bir kervanın sekiz mola vererek vardığı uzaklıktadır. Vehb b. Münebbih'in şöyle dediği nakledilmiştir: “Mûsâ *Aleyhisselâm* Şuayb *Aleyhisselâm*'ın yanında yirmi sekiz sene kalmıştır. Bunun içinde kızının mehri¹ de vardı ve belirledikleri iki sürenin daha uzun olanını tamamlamıştır.”

[503] [Sonra da işte, takdir edildiği şekilde buraya geldin ey Mûsâ. Yani] Seninle konuşmak, aynı vakitte seni peygamber kılmak Benim kaza ve takdirimde belirlenmiştir. Bunun için bu vakti belirlemiştim ve sen, ne geç ne erken, tam zamanında geldin. Bu ifadenin, “Vahyin peygamberlere verildiği zamanda geldin.” anlamında olduğu da söylenmiştir ki vahiy kırk yaşında verilmektedir.²

[504] وَاضْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي (Ben seni kendim için yetiştirmiştim.) ifadesi, Allah Teâlâ'nın Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı kendine yaklaştırıp ona izzet ü ikram etmesinin ve onunla bizzat konuşmasının temsili bir anlatımıdır. Mûsâ'nın durumu burada öyle bir kişinin durumuna benzetilmiştir ki o, sahip olduğu haslet ve nitelikler sayesinde bir kral tarafından ‘krala hiç kimsenin olamayacağı kadar yakın, hiç kimsenin nüfuz edemeyeceği kadar ona vâkıf’ olmaya lâyık görülmüş, onun teveccüh ve tercihiyle has adamı olmuş; kralı görüp sözlerini bizzat işitme imkânına sahip biridir; kral en gizli sırlarını bile kendisinden başkasına güvenip verememektedir.

42. “Sen ve kardeşin mucizelerimle birlikte gidin ve Beni anmakta gevşeklik göstermeyin.”

43. “Firavun’a gidin, o gerçekten azdı!”

44. “Ve ona yumuşak söz söyleyin, belki düşünüp ders çıkarır ya da korkar.”

[505] *el-Veny*ⁱⁱ gevşeklik gösterme ve kusur işleme anlamına gelir; وَلَا تَنِيَا ifadesi] itbâ kuralı gereği muzarilik harfinin kesresi ile *ve lâ tiniyâ* şeklinde de okunmuştur. Anlam şöyledir: Beni unutmayın, ne halde olursanız olun Ben hep hatırlınızda olayım, beni *zikretmek* uçtuğunuz kanatlarınız olsun.

1 Kızını Mûsâ'ya verirken şart koştuğu 8 yıllık hizmeti kast ediyor. “Bunu 10 yıla tamamlarsan o da senin lütfun olur” dediğinden, süreyi 10'a tamamlamıştır. / ed.

2 *Tevrat*, Çıkış, VII, 7'ye göre o sırada Mûsâ 80, Hârûn ise 83 yaşında imiş. (*Aleyhisselâm*) / ed.

[٥٠١] والفتنة: المحنة، وكل ما يشق على الإنسان وكل ما يبتيلى الله به عباده فتنة. قال {وَنَبُلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً} [الأنبياء: ٣٥].

[٥٠٢] {مَدِينٍ} على ثمانى مراحل من مصر. وعن وهب: أنه لبث عند شعيب ثمانيا وعشرين سنة، منها مهر ابنته، وقضى أوفى الأجلين.

[٥٠٣] {ثُمَّ جِئْتُ عَلَى قَدَرٍ يَا مُوسَى} أي سبق في قضائي وقدرى أن أكلمك وأستنبئك، وفي وقت بعينه قد وقته لذلك، فما جئت إلا على ذلك القدر غير مستقدم ولا مستأخر. وقيل: على مقدار من الزمان يوحي فيه إلى الأنبياء، وهو رأس أربعين سنة.

[٥٠٤] {وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي}. هذا تمثيل لما حوّله من منزلة التقريب والتكريم والتكليم. مثل حاله بحال من يراه بعض الملوك لجوامع خصال فيه وخصائص، أهلاً لئلا يكون أحد أقرب منزلة منه إليه، ولا أطف محلاً، فيصطنعه بالكرامة والأثرة، ويستخلصه لنفسه، ولا يبصر ولا يسمع إلا بعينه وأذنه، ولا يآتمن على مكنون سره إلا سواء ضميره.

٤٢- «اذْهَبْ أَنْتَ وَأَخُوكَ بِآيَاتِي وَلَا تَنِيَا فِي ذِكْرِي»

٤٣- «اذْهَبَا إِلَى فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَى»

٤٤- «فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى»

[٥٠٥] الونى: الفتور والتقصير. وقرئ «تنيا» بكسر حرف المضارعة للإتباع، أي لا تنسياني ولا أزال منكما على ذكر حيثما تقلبتما، واتخذنا ذكري جناحاً تصيران به

Böylece hem benden yardım ve teyit ister halde olun, hiç kimsenin hiçbir işi Beni zikretmeksiz yürütemeyeceğine inanın. Ayrıca, *zîkr* ile ilâhî mesajın iletilmesi kastedilmiş de olabilir. Nitekim *zîkr* kelimesi diğer bütün ibadetler için de kullanılır ki ilâhî mesajın tebliği bunların en büyüğüdür.

5 Dolayısıyla, *zîkir* kelimesi ile ifade edilmeye lâyıktır.

[506] Rivayete göre Hârûn *Aleyhisselâm* Mısır'da iken Allah Teâlâ kendisine, gidip Mûsâ ile buluşmasını vahyetmiş. Hârûn *Aleyhisselâm*'ın O'nun gelişini işittiği söylenmiştir. Bunun Hârûn *Aleyhisselâm*'a ilham edildiği de söylenmiştir.

[507] [يَمُشًا (yumuşak) kelimesi] tahfif ile *leym^{en}* şeklinde de okunmuştur. Yumuşak söz tıpkı “Arınmaya ne dersin?! Sana Rabbine giden yolu göstereyim de saygılı olasın.” [Nâzîât 79/18-19] ifadesi gibi sözlerdir. Zira bu sözün zahirinde bir soru ve danışma, görüş isteme ifadesi, büyük kurtuluşun teklif edilmesi söz konusudur. Bu ifadenin, “Siz ikiniz Firavun’a, artık hiç yaşlanmayacağı bir gençlik, ölünceye kadar elinden alınmayacak bir hükümlanlık ve ölünceye kadar yeme, içme, cinsel ilişki gibi şeylerin lezzetini alabilme imkânı
15 vaat edin.” anlamına geldiği de söylenmiştir. Bunun; “Onun karşısına hoşlanmayacağı bir yüzle çıkmayın, ona güzel ve yumuşak söz söyleyin, çünkü o Mûsâ’yı büyüttüştür, babalık hakkı gibi bir hakka sahiptir.” anlamına geldiği de söylenmiştir. Yine bu ifadenin “Ona [doğrudan ismi ile değil] künyesi ile hitap
20 edin.” anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim Firavun üç künyeye sahip olan kimselerdendir. Bu künyeler Ebu'l-Abbas, Ebu'l-Velid ve Ebû Mirre'dir.

[508] “Belki” ifadesi Mûsâ ve Hârûn *Aleyhisselâm*'a aittir, yani bu ümit ve isteği taşıyarak gidin, çalışmasının meyvesini alacağını, elinin boş kalmayacağını düşünen ve ümit eden, bu yüzden de bütün gayreti ile çalışan, gücünün son noktasına kadar bu uğurda harcayan kimsenin yaptığı
25 gibi işinize dört elle sarılın. Firavun'un iman etmeyeceği malum olduğu halde, yine de ona gönderilmelerinin faydası, Firavun'a karşı hüccetin tamamlanması ve bahanelerinin tüketilmesidir. Nitekim Allah Teâlâ, “Biz onları bundan önce helâk etseydik, o zaman da mutlaka ‘Ya Rabbi! Bize bir
30 peygamber gönderseydin de rezil rüsva olmadan önce Senin âyetlerine uysaydık olmaz mıydı?’ diyeceklerdi.” [TâHâ 20/134] buyurmuştur. Yani belki düşünür, insafa gelir ve hakka boyun eğer, durumun sizin anlattığınız gibi olmasından ve inkârının kendisini helâke sürüklemesinden “korkar”.

45. İkisi de “Ya Rabbi! Onun bize karşı ileri gideceğinden ya da azgınlık edeceğinden endişe ediyoruz.” dediler.

مستمدين بذلك العون والتأييد مني، معتقدين أن أمراً من الأمور لا يتمشى لأحد إلا بذكري. ويجوز أن يريد بالذكر تبليغ الرسالة، فإن الذكر يقع على سائر العبادات، وتبليغ الرسالة من أجلها وأعظمها، فكان جديراً بأن يطلق عليه اسم الذكر.

٥ [٥٠٦] روي أن الله تعالى أوحى إلى هارون وهو بمصر أن يتلقى موسى. وقيل: سمع بمقبله. وقيل: ألهم ذلك.

[٥٠٧] قرئ «لينا» بالتخفيف. والقول اللين: نحو قوله تعالى {هَلْ لَكَ إِلَى أَنْ تَزَكَّى وَأَهْدِيكَ إِلَى رَبِّكَ فَتَخْشَى} [النازعات: ١٨]، لأن ظاهره الاستفهام والمشورة، وعرض ما فيه من الفوز العظيم. وقيل: عداه شباباً لا يهرم بعده، وملكا لا ينزع منه إلا بالموت، وأن تبقى له لذة المطعم والمشرب والمنكح إلى حين موته. ١٠ وقيل: لا تجبهاه بما يكره، والطفاً له في القول، لما له من حق تربية موسى، ولما ثبت له من مثل حق الأبوة. وقيل: كنياه وهو من ذوي الكنى الثلاث: أبو العباس، وأبو الوليد، وأبو مزة.

[٥٠٨] والترجي لهما، أي اذهبا على رجائكما وطمعكما، وباشرا الأمر مباشرة من يرجو ويطمع أن يثمر عمله ولا يخيب سعيه، فهو يجتهد بطوقه، ويحتشد بأقصى وسعه. وجدوى إرسالهما إليه مع العلم بأن لن يؤمن إلزام الحجة وقطع المعذرة {وَلَوْ أَنَّا أَهْلَكْنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِنْ قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَتَتَّبِعَ آيَاتِكَ} [طه: ١٣٤]، أي يتذكر ويتأمل فيبدل النصفة من نفسه والإذعان للحق، {أَوْ يَخْشَى} أن يكون الأمر كما تصفان، فيجزه إنكاره إلى الهلكة.

٥ هـ - ﴿قَالَ رَبَّنَا إِنَّنا نَخَافُ أَنْ يُفْرِطَ عَلَيْنَا أَوْ أَنْ يَطْغَى﴾

[509] *Farata* öne geçti, ileri atıldı demektir. Nitekim *el-fârıt* su kuyusunun başına gelenlerin önüne geçen, en önde gelen demektir. *Ferasⁱⁿ furut^{um}* “diğerlerini geçen, öncü at” demektir. Yani “Bize hemen bir ceza vermesinden, bizi cezaya çarptırmasından endişe ediyoruz.” demektedirler. يَفْرُطُ (ileri gideceğinden) ifadesi *yufrata* şeklinde de okunmuştur ki bu da, “başkasının kendisini aceleye sürüklemesi” anlamındaki *efratahû ğayruhû* ifadesinden gelir. Buna göre, onlar herhangi bir sebebin mesela şeytanın veya kendi zorbalığının, kibrinin, Rablık iddiasının, liderlik sevdasının veya Allah Teâlâ’nın haklarında “Kavminin ileri gelenleri dedi ki” [A’râf 7/60], “Ve kavminin ileri gelenleri dedi ki” [Müminün 23/33] ifadesini kullandığı Mısır’ın ileri gelen inatçı Kıptîlerinin Firavun’u kendilerini derhal cezalandırmaya sevk etmelerinden korkmuşlardır. Yine bu ifade “aşırı eziyet etme” anlamındaki *ifrâtan yufrita* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam “Bizi derhal cezalandırarak ilâhi mesajı iletme görevimize engel olmasından ya da derhal ceza vermese bile bizi cezalandırma konusunda haddi aşmasından korkarız.” şeklindedir. Bu sözü, Firavun’un geçmişteki kötülük ve azgınlıklarını bildikleri için söylemişlerdir.

[510] “Ya da azgınlık edeceğinden” (Ya Rabbi) Sana karşı cüretkârlığı ve taş kalpli oluşu sebebiyle Senin hakkında ağza alınmayacak sözler söyleyeceğinden... Bu ifadenin herhangi bir kayıt altına alınmaksızın ve sembolik olarak dile getirilmiş olmasında, Allah hakkında yakışıksız ve büyük günah olacak sözleri ağza almaktan kaçınma ve edebe riayet söz konusudur.

46. Buyurdu: “Korkmayın, Çünkü Ben sizinle beraberim, iştirim ve görürüm!”

47. “Gidin ona ve deyin ki: Şüphesiz, biz sizin Rabbinin iki elçisiyiz, o halde, İsrail oğullarını bizimle gönder, onlara işkence etme. Biz sana Rabbinden bir mucize getirdik... Selâm olsun doğru yolu izleyenlere!”

48. “Bize vahyolundu ki azap, yalanlayıp sırt çevirenler üzerinedir.”

[511] “Ben sizinle beraberim” yani sizi muhafaza ederim, size yardım ederim, sizinle onun arasında geçen konuşmaları ve fiilleri “iştirim ve görürüm,” size yönelik yardım ve korumamın gereği neyse onu yaparım. “İştirim ve görürüm” ifadesinin ardından “sözlerinizi ve fiillerinizi” ifadesinin takdir edilmesi mümkün olduğu gibi, herhangi bir takdir yapılmaması da mümkündür. Bu durumda sanki “Ben sizin muhafızınızım, yardımcınızım, görürüm, iştirim” denilmiş olur. Muhafız ve yardımcı böyle [iştirir, görür] olunca artık muhafaza ve yardım tastamam gerçekleşir, düşmanı önemseme düşüncesi yok olup gider.

[٥٠٩] فرط: سبق وتقدّم، ومنه الفارط الذي يتقدّم الواردة. وفرس فرط، يسبق الخيل، أي نخاف أن يعجل علينا بالعقوبة ويبادرنا بها. وقرئ «يفرط»، من أفرطه غيره، إذا حمّله على العجلة. خافا أن يحمله حامل على المعاجلة بالعقاب من شيطان، أو من جبروته واستكباره وادّعائه بالربوبية، أو من حبه الرياسة، أو من قومه القبط المتمزدين الذين حكى عنهم ربّ العزة {قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ} [الأعراف: ٦٠]، {قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ} [المؤمنون: ٣٣]. وقرئ «يفرط» من الإفراط في الأذية، أي نخاف أن يحول بيننا وبين تبليغ الرسالة بالمعاجلة. أو يجاوز الحدّ في معاقبتنا إن لم يعاجل، بناء على ما عرفا وجربا من شرارته وعتوّه

[٥١٠] {أَوْ أَنْ يَطْغَى} بالتخطي إلى أن يقول فيك ما لا ينبغي، لجرائته عليك وقسوة قلبه. وفي المعجىء به هكذا على الإطلاق وعلى سبيل الرمز: باب من حسن الأدب وتحاش عن النفوّه بالعظيمة.

٤٦- «قَالَ لَا تَخَافَا إِنِّي مَعَكُمْ أَسْمَعُ وَأَرَى»

٤٧- «فَأَتِيَاهُ فَقُولَا إِنَّا رَسُولَا رَبِّكَ فَأَرْسِلْ مَعَنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَا تُعَذِّبْهُمْ قَدْ جِئْنَاكَ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكَ وَالسَّلَامُ عَلَيَّ مَنْ اتَّبَعَ الْهُدَى»

٤٨- «إِنَّا قَدْ أُوحِيَ إِلَيْنَا أَنَّ الْعَذَابَ عَلَى مَنْ كَذَّبَ وَتَوَلَّى» ١٥

[٥١١] {مَعَكُمْ}، أي حافظكما وناصركما، {أَسْمَعُ وَأَرَى} ما يجري بينكما وبينه من قول وفعل، فأفعل ما يوجبه حفظي ونصرتي لكما. فجائز أن يقدر أقوالكم وأفعالكم، وجائز أن لا يقدر شيء، وكأنه قيل: أنا حافظ لكما وناصر سامع مبصر. وإذا كان الحافظ والناصر كذلك، تمّ الحفظ وصحت النصرة، وذهبت المبالاة بالعدوّ. ٢٠

[512] İsrail oğulları Firavun'un ve Kıptîlerin hükümrânlığı altında idiler; oğlanlarını öldürüp kadınlarını hizmetçi olarak kullandıkları gibi, kendilerini de kazı, taş taşıma ve inşaat gibi ağır işlerde çalıştırıyorlar, ne kadar adi iş varsa bunlara yaptırıyorlardı.

- 5 [513] “Biz sana Rabbinden bir mucize getirdik.” cümlesi “Biz senin Rabbinin iki elçisiyiz.” ifadesinin beyan ve tefsiri mahiyetindedir. Zira elçilik iddiası ancak kanıtı ile sabit olur ki bu kanıt da mucize getirmektir. Beraberlerinde iki mucize olduğu halde burada “bir mucize” demiş olmasının sebebi, burada maksadın iddianın kanıtlarla ispatlanmasına yönelik olmasıdır. Sanki “Sana iddia ettiğimiz risaleti kanıtlayacak delil, burhan ve mucize getirdik.” demiştir. 10 Aynı durum “Rabbinizden size apaçık bir mucize getirdim.” [A‘râf 7/105], “Doğru söyleyenlerdensen, haydi bir mucize getir.” [Şu‘arâ 26/154] ve “Sana aşikâr bir şey getirmiş olsam da mı?!” dedi.” [Şu‘arâ 26/30] ifadelerinde de söz konusudur.

- [514] Mâna şudur: Cennetin muhafızları olan meleklerin selâmı doğru 15 yolu izleyenlerin; cehennem ve azap bekçilerinin kınaması ise yalanlayanların üzerinedir!¹

49. “Ey Mûsâ! Siz ikinizin Rabbi de kim?!” dedi.

50. Dedi ki: “Bizim Rabbimiz, her şeye yaratılışını verip sonra da ona doğru yolu gösterendir.”

- 20 [515] Burada iki kişiye hitap edildiği halde seslenme sadece birine, yani Mûsâ *Aleyhisselâm*'a yöneltilmiştir, çünkü nübüvvet görevi asıl onundur, Hârûn *Aleyhisselâm* ise onun veziridir, ona tâbidir. Ayrıca Firavun'u sadece Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın muhatap alıp Hârûn *Aleyhisselâm*'a hitap etmemeye sevk eden şey, onun çirkefliliği ve fâsıklığı da olabilir. Zira kendisi Hârûn *Aleyhisselâm*'ın gayet 25 fasih, akıcı konuştuğunu, Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın ise dilinde kekemelik bulunduğunu bilmektedir. Nitekim “Ben mi daha hayırlıyım, yoksa, neredeyse meramını bile anlatamayan şu zavallı mı?!” [Zuhruf 43/52] demesi de buna delâlet eder.

- [516] خَلَقَهُ (yaratılışını) ifadesi أُعْطِيَ (verdi) fiilinin iki mef'ûlünden ilki olup *a'tâ halîkatehû kulle şeyⁱⁿ*... (O yarattıklarına muhtaç oldukları, dayanacakları her şeyi verdi.) demektir. İkinci mef'ûlü de olabilir, yani O, her şeye hangi fonksiyonla ilgiliyse ona uygun düşecek şekli verdi. Sözge- 30 limi göze görme fiiline uygun olan şekli, kulağa işitme fiiline uygun şekli, aynı şekilde burun, el, ayak ve dil gibi uzuvların her birine ilgili oldukları faydaya uygun düşecek şekilleri vermiş, bundan hiç şaşmamıştır.

1 Burada, “Selâm olsun doğru yolu izleyenlere! Bize vahyolundu ki azap, yalanlayıp sırt çevirenler üzerinedir.” ayetleri açıklanmaktadır. / ed.

[٥١٢] كانت بنو إسرائيل في ملكة فرعون والقبط، يعذبونهم بتكليف الأعمال الصعبة من الحفر والبناء ونقل الحجارة، والسخرة في كل شيء، مع قتل الولدان، واستخدام النساء.

[٥١٣] {قَدْ جِئْنَاكَ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكَ} جملة جارية من الجملة الأولى، وهي {إِنَّا رَسُولَا رَبِّكَ} مجرى البيان والتفسير، لأنّ دعوى الرسالة لا تثبت إلا ببينتها التي هي المعجزة بالآية. إنما وحد قوله {بآية} ولم يثن ومعه آيتان، لأنّ المراد في هذا الموضع تثبيت الدعوى ببرهانها، فكأنه قال: قد جئناك بمعجزة وبرهان وحجة على ما ادعيناه من الرسالة، وكذلك {قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ} [الأعراف: ١٠٥]، {فَأْتِ بِآيَةٍ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصّٰدِقِیْنَ} [الشعراء: ١٥٤]، {أَوَلَوْ جِئْتُكَ بِشَيْءٍ مُّبِينٍ} [الشعراء: ٣٠].

[٥١٤] يريد وسلام الملائكة الذين هم خزنة الجنة على المهتدين، وتوبيخ خزنة النار والعذاب على المكذبين. ١٠

٤٩- ﴿قَالَ فَمَنْ رَبُّكُمَا يَا مُوسَى﴾

٥٠- ﴿قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى﴾

[٥١٥] خاطب الاثنين، ووجه النداء إلى أحدهما، وهو موسى؛ لأنه الأصل في النبوة، وهارون وزيره وتابعه. ويحتمل أن يحمله خبثه ودعارته على استدعاء كلام موسى دون كلام أخيه. لما عرف من فصاحة هارون والرّثة في لسان موسى. ويدل عليه قوله {أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ وَلَا يَكَادُ يُبِينُ} [الزخرف: ٥٢]. ١٥

[٥١٦] {خَلَقَهُ} أول مفعولي {أَعْطَى}، أي أعطى خليفته كلّ شيء يحتاجون إليه ويرتفقون به. أو ثانيهما، أي أعطى كل شيء صورته وشكله الذي يطابق المنفعة المنوطة به، كما أعطى العين الهيئة التي تطابق الإبصار، والأذن الشكل الذي يوافق الاستماع، وكذلك الأنف واليد والرجل واللسان كل واحد منها مطابق لما علق به من المنفعة، غير ناب عنه. ٢٠

Veya her bir canlıya yaratılış ve suret itibariyle kendi benzeri olan bir eş vermiş; erkeğe kadını, deveye dişi deveyi, aygıra kısrağı vermiş ve bütün bunların sadece kendisi ile aynı şekilde yaratılmış olan hemcinsleri ile çiftleşmesini sağlamıştır.

[517] خَلَقَهُ (yaratılışını) ifadesi muzâfın ya da muzâfun ileyhın sıfatı olarak *halekahû* (yarattığı) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda ifade “Allah, yarattığı hiçbir şeyi ihsan ve nimetinden mahrum bırakmamıştır.” anlamında olur. “Sonra da ona doğru yolu gösterendir,” yani verdiğine nasıl uyum sağlayacağını, onu nasıl kullanacağını ve Allah’a nasıl ulaşacağını da öğretmiştir.

[518] Şu cevabın muazzamlığına bakın, ne kadar özlü, ne kadar anlamlı! Zihnini toplayıp düşünen, insaf nazarı ile bakan ve gerçeklerin peşinde koşan kimse için ne kadar açıklayıcı!

51. “Peki, (kendilerine elçi gönderilmediği için doğru yoldan habersiz kalan) ilk çağların durumu ne olacak?!” dedi.

52. Dedi ki: “Onların bilgisi Rabbimin katında bir kitaptadır, benim Rabbim şaşırmaz, unutmaz...”

53. O ki yeryüzünü sizin için beşik kılmuş, orada sizin için yollar var etmiş, gökten su indirmiştir. Biz de o su ile çeşitli bitkilerden çiftler çıkarmışızdır.

54. Hem siz yiyecek hem de hayvanlarınızı otlatın... Vicdan sahipleri için bunda elbette âyetler vardır.

[519] Firavun Mûsâ’ya geçip gitmiş çağlarda yaşayanların durumunu, bedbaht/cehennemlik olacakların bedbahtlığını ve mesut/cennetlik olacakların saadetini sormuş; o ise bunun gaybı sormak demek olduğunu ve gayb ilmini Allah’ın tamamen kendisine mahsus kıldığını, Allah’tan başkasının gaybı bilemeyeceğini söyleyerek cevap vermiş ve şöyle demiştir: Ben sadece senin gibi bir kulum, Allâmu’l-guyûb olan Rabbimin bildirdiğinden başkasını bilmem; geçmiş çağların hallerine dair bilgi Allah katında Levh-i Mahfuz’da yazılıdır. Allah’ın herhangi bir hata yapması ya da en ufak bir şeyi dahi unutmaması mümkün değildir. Bir şeyi kaybettiğin ve yerini bulamadığın azman *daleltü’ş-şey*^e dersin, benzer şekilde *daleltü’t-tarik*^a (Yolu şaşırdım.) ve *daleltü’l-menzil*^k (Evin yolunu kaybettim.) ifadelerini de kullanırsın. [يَضِلُّ ifadesi] “Onu kaybetti.” anlamındaki *edallehû* ifadesinden *yudillû* şeklinde de okunmuştur. İbn Abbas’ın, “Kendisini inkâr edeni cezalandırmadan bırakmaz, kendisini ‘Bir’ kabul edeni ise mükâfatlandırmadan bırakmaz.” dediği nakledilmiştir.

أو أعطى كل حيوان نظيره في الخلق والصورة، حيث جعل الحصان والحجر زوجين، والبعير والناقة، والرجل والمرأة، فلم يزوج منها شيئاً غير جنسه وما هو على خلاف خلقه.

[٥١٧] وقرئ «خَلَقَهُ» صفة للمضاف، أو للمضاف إليه، أي كل شيء خلقه الله لم يخله من عطائه وإنعامه. {ثُمَّ هَدَى}، أي عرف كيف يرتفق بما أعطى، وكيف يتوصل إليه.

[٥١٨] والله درّ هذا الجواب ما أخصره وما أجمعه، وما أبينه لمن ألقى الذهن ونظر بعين الإنصاف وكان طالباً للحق!

٥١- ﴿قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَى﴾

٥٢- ﴿قَالَ عَلِمَهَا عِنْدَ رَبِّي فِي كِتَابٍ لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنْسَى﴾

٥٣- ﴿الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَسَلَكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْ نَبَاتٍ شَتَّى﴾

٥٤- ﴿كُلُوا وَارْزُقُوا أَنْعَامَكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِأُولِي النُّهَى﴾

[٥١٩] سأله عن حال من تقدم وخلا من القرون، وعن شقاء من شقي منهم وسعادة من سعد، فأجابه بأنّ هذا سؤال عن الغيب، وقد استأثر الله به لا يعلمه إلا هو، وما أنا إلا عبد مثلك لا أعلم منه إلا ما أخبرني به علام الغيوب، وعلم أحوال القرون مكتوب عند الله في اللوح المحفوظ، لا يجوز على الله أن يخطئ شيئاً أو ينساه. يقال: ضللت الشيء، إذا أخطأته في مكانه فلم تهتد له، كقولك: ضللت الطريق والمنزل. وقرئ «يضل» من أضله، إذا ضيعه. وعن ابن عباس: لا يترك من كفر به حتى ينتقم منه، ولا يترك من وحده حتى يجازيه.

[520] Firavun'un Mûsâ *Aleyhisselâm* ile Allah'ın her şeyi kuşatıcılığı, bilgiye konu olan her şeyden haberdar olması konularında tartışmış ve inatlaşmış olması, bu yüzden de "Peki, geçip giden çağlarda yaşayanlar bu kadar fazla sayıda oldukları halde, senin Rabbin, bunları, bunların cüzlerini ve özlerini (cevherlerini) ilmiyle nasıl kuşatacak?" demiş olması da mümkündür. Bu durumda Mûsâ *Aleyhisselâm* ona, "Ey zelil kul, ey zayıf insan! Var olan her şeyi Allah ilmiyle kuşatmıştır. Her şey O'nun katında bir kitapta sabittir, senin hakkında caiz olan unutmama ve hata O'nun hakkında caiz değildir." demiş olur. Yani ey cahilce ve arsızca Rablık iddiasında bulunan kişi! Allah senin gibi hata etmez, senin gibi unutmaz!

[521] الذي جعل (O ki kılmıştır) ifadesi ربي (Rabbim) kelimesinin sıfatı olarak yahut hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olarak merfû'dur. Veya övgü ifadesi olarak mansûbdur ki bu, sözün anlamına daha uygundur.

[522] Kûfeliler مَهْدًا şeklinde okumuşlardır. Yani Arz'ı bir beşik gibi hazırlamıştır. Veya orayı beşik edinmişlerdir. Arz onlar için beşik gibi olmuştur; beşik bebek için hazırlanan [yumhede] yerdir. *Seleke* fiili, tıpkı "Sizi sokan nedir bu Kavurucu'ya?" [Müddessir 74/42], "Onu sokarız." [Şu'arâ 26/200] ve "Biz, onu mücrimlerin kalbine işte böyle sokarız." [Hicr 15/12] âyetlerindeki gibi kullanılmıştır. Yani sizin için orada yollar hâsıl etti, dağları, vadileri ve karaları yollarla ortaladı.

[523] "Çıkarmışsızdır." ifadesinde gaipten mütekellime geçilmiş ve mütekellim sıygasının "emrine itaat edilen kişi" (Biz!) anlamı veren hali kullanılmıştır. Bunun sebebi, daha önce zikrettiğimiz üzere, ifadeye çeşitlilik kazandırma sanatını uygulamak ve Allah Teâlâ'nın, farklı farklı varlıkların kendisine itaat ettiği, farklı bütün cinslerin iradesine boyun eğdiği kudret olduğunu, iradesinden hiçbir şeyin müstesna olamayacağını bildirmektir ki şu âyetlerde de *iltifat* sanatı söz konusudur:

- "O'dur gökten su indiren... ki Biz her şeyin bitkisini onunla çıkardık." [En'âm 6/99]
- "Görmüyor musun ki gökten suyu Allah indirmekte; Biz de onunla çeşitli renklerde meyveler çıkartmaktayız?" [Fâtır 35/27]
- "Gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren kim? -Ki [tek bir ağacını bile yetiştiremeyeceğiniz] nice güzel bahçeler yetiştirmişsizdir onun sayesinde.- [Allah'la birlikte bir başka tanrı mı?]" [Neml 27/60]

[٥٢٠] ويجوز أن يكون فرعون قد نازعه في إحاطة الله بكل شيء وتبينه لكل معلوم، فتعنت، وقال: ما تقول في سوائف القرون، وتمادي كثرتهم، وتباعد أطراف عددهم، كيف أحاط بهم وبأجزائهم وجواهرهم؟ فأجاب بأن كل كائن محيط به علمه، وهو مثبت عنده في كتاب، ولا يجوز عليه الخطأ والنسيان، كما يجوز أن عليك أيها العبد الذليل والبشر الضئيل، أي لا يضلل كما تضل أنت، ولا ينسى كما تنسى يا مدعي الربوبية بالجهل والوقاحة.

[٥٢١] {الَّذِي جَعَلَ مَرْفُوعَ صِفَةٍ لِرَبِّي}، أو خبر مبتدأ محذوف، أو منصوب على المدح، وهذا من مظانه ومجازه.

[٥٢٢] {مَهْدًا} قراءة أهل الكوفة، أي مهدها مهذاً. أو يتمهدونها فهي لهم كالمهد، وهو ما يمهّد للصبي. {وَسَلَكَ} من قوله تعالى {مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرٍ} [المدثر: ٤٢]، {سَلَكَنَاهُ} [الشعراء: ٢٠٠]، {نَسْلُكُهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ} [الحجر: ١٢]، أي حَصَلَ لكم فيها سبلاً ووسطها بين الجبال والأودية والبراري.

[٥٢٣] {فَأَخْرَجْنَا} انتقل فيه من لفظ الغيبة إلى لفظ المتكلم المطاع، لما ذكرت من الافتتان والإيذان بأنه مطاع تنقاد الأشياء المختلفة لأمره، وتدعن الأجناس المتفاوتة لمشيئته، لا يمتنع شيء عن إرادته. ومثله قوله تعالى

- {وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ} [الأنعام: ٩٩]،

- {أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا}

[فاطر: ٢٧]،

- {أَمِنْ خَلْقِنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ

ذَاتَ بَهْجَةٍ} [النمل: ٦٠].

[524] Yine bu ifadede “Bu tür bir şeye sadece biz kâdiriz ve bu, bizden başka hiç kimsenin kudreti dâhilinde değildir.” şeklinde bir ihtisas anlamı da bulunur.

[525] “Çiftler” yani türler. Türlerin çiftler olarak isimlendirilmesi, bunları çiftler çiftler ve birbiri ile bitişik olmasındadır. شَتَّى kelimesi “çiftler” kelimesinin sıfatı olup tıpkı *marîdın* çoğulunun *mardâ* gelmesi gibi şetîtin çoğuludur. Kelimenin *nebâtın* sıfatı olması da mümkündür. *Nebât* ise yerden biten şeyler için isim olarak kullanılan bir mastardır. Aynı mânada *nebt* de kullanılır ve bu kelimenin tekili de çoğulu da aynıdır. Anlam, “Bunlar çeşit çeşittir; faydaları, tatları, renkleri, koku ve şekilleri birbirinden farklıdır; bazıları insanlara bazıları da hayvanlara faydalıdır.” şeklindedir. Demişlerdir ki: Allah Teâlâ’nın nimetlerinden biri de kulların rızıklarının hayvanların çalışması ile elde ediliyor olmasıdır ki Allah Teâlâ insanların artıklarını ve yiyemedikleri şeyleri hayvanların yiyeceği kılmıştır. كُلُوا وَارْزَعُوا أَنْعَامَكُمْ (Hem siz yiyin hem de hayvanlarınızı otlatın.) diyerek¹ ki Bu, فَأَخْرَجْنَا (çıkarmışsınız) ifadesindeki zamirin halidir ve anlam şöyledir: Türlü türlü bitkileri, kendilerinden faydalanılmasına izin vererek, bazılarından yemenizi bazılarıyla da hayvanlarınızı yemlemenizi mubah kılarak çıkarmışsınız.

55. Sizi ondan yarattık, yine oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız.

[526] ‘Onların topraktan yaratılması’ ile asılları olan Âdem *Aleyhis-selâm*’ın topraktan yaratılmış olması kastedilmiştir. Söylendiğine göre melek gelip, insanın defnedileceği yerdeki topraktan alır ve onu nutfenin üzerine saçmış. Böylece insan hem topraktan hem nutfeden yaratılmış olurmuş. ‘Onların topraktan yaratılması’ ile, toprağa karışıp dağılmış olan parçalarının birleştirilip telif edileceği ve canlı oldukları zamanki hallerine döndürülecekleri, bu şekilde mahşere çıkacakları kastedilmiştir. Bunun bir benzeri de “O gün ki yattıkları yerden, dikilmiş hedeflere doğru çıkarlar.” [Ma’âric 70/43] âyetidir.

[527] Allah Teâlâ insanlara toprakla ilgili sağladığı destekleri saymıştır ki buna göre O öncelikle Yer’i insanlar için üzerinde hareket edecekleri bir döşek ve beşik kılmış, yeryüzünde diledikleri gibi gidip gelecekleri yolları onlar için dümdüz yaratmış, orada türlü bitkiler bitirmiş ve onların hem kendilerine rızık hem de hayvanlarına yem temin etmelerini sağlamıştır. Yine toprak, kendisinden neşet ettikleri asılları, kendisinden doğdukları anaları ve öldüklerinde varacakları yerleridir. Bu sebeple, Peygamber (s.a.), “Toprakla mesh ediniz, çünkü toprak sizin için çok iyilikseverdir.” buyurmuştur. [İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, I, 149]

¹ Müfessir, âyetteki كُلُوا وَارْزَعُوا (Hem siz yiyin hem de otlatın) ifadesinin başında bir ‘söyleme’ fiili bulunduğunu belirtiyor ve bunu hal olarak takdir ediyor. / ed.

[٥٢٤] وفيه تخصيص أيضًا بأننا نحن نقدر على مثل هذا، ولا يدخل تحت قدرة أحد.

[٥٢٥] {أَزْوَاجًا} أصنافًا، سميت بذلك، لأنها مزدوجة ومقترنة بعضها مع بعض. {شَتَّى} صفة للأزواج، جمع شتيت، كمريض ومرضى. ويجوز أن يكون صفة للنبات. والنبات مصدر سمي به النابت كما سمي بالنبت، فاستوى فيه الواحد والجمع، يعني أنها شتى مختلفة النفع والطعم واللون والرائحة والشكل، بعضها يصلح للناس وبعضها للبهائم. قالوا: من نعمته عزّ وعلا أن أرزاق العباد إنما تحصل بعمل الأنعام. وقد جعل الله علفها مما يفضل عن حاجتهم ولا يقدرّون على أكله، أي قائلين: {كُلُوا وَارْزَعُوا}، حال من الضمير في {فَأَخْرَجْنَا}. المعنى: أخرجنا أصناف النبات آذنين في الانتفاع بها، مبيحين أن تأكلوا بعضها وتعلفوا بعضها.

٥٥- ﴿مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَى﴾

[٥٢٦] أراد بخلقهم من الأرض خلق أصلهم هو آدم عليه السلام منها. وقيل: إنّ الملك لينطلق فيأخذ من تربة المكان الذي يدفن فيه فيبددها على النطفة فيخلق من التراب والنطفة معًا. وأراد بإخراجهم منها أنه يؤلف أجزاءهم المتفرقة المختلطة بالتراب، ويردهم كما كانوا أحياء، ويخرجهم إلى المحشر، {يَوْمَ يُخْرِجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ سِرَاعًا} [المعارج: ٤٣].

[٥٢٧] عدّد الله عليهم ما علق بالأرض من مرافقهم، حيث جعلها لهم فراشًا ومهاذاً يتقبلون عليها، وسوى لهم فيها مسالك يترددون فيها كيف شاؤوا، وأنبت فيها أصناف النبات التي منها أقواتهم وعلوفات بهائمهم، وهي أصلهم الذي منه تفرعوا، وأمهم التي منها وُلدوا، ثم هي كفاتهم إذا ماتوا. ومن ثم قال رسول الله ﷺ: «تَمَسَّحُوا بِالْأَرْضِ، فَإِنَّهَا بِكُمْ بَرَّةٌ».

56. Gerçek şu ki (Mûsâ'ya verdiğimiz) bütün mucizelerimizi ona gösterdik, ama yalanladı, şiddetle kaçındı.

[528] “Ona” [Firavun’a] bunların doğruluğunu “gösterdik” bildirdik, kendisine bu konuda yakın verdik. Ancak zalimliği yüzünden yalanlamıştır. Bu mânada Allah Teâlâ “Vicdanları bunlara yakinen inandığı halde, zulmederek ve büyüklük kompleksine kapılarak bunları reddettiler.” [Neml 27/14] ve “Aslında, sen bunları göklerin ve yerin Rabbinin, gözlerinizi açacak birer gösterge olarak indirmiş olduğunu biliyorsun. Ey Firavun!” [İsrâ 17/102] buyurmuştur.

[529] “Bütün mucizelerimizi” ifadesi iki şekilde açıklanabilir: İlkine göre آیات (mucizeler) kelimesinin izafet tamlaması ile ma’rife olması tıpkı Lâmi-tarif ile ma’rife olması gibidir. Dolayısıyla, tıpkı *el-âyâti* küllehâ (bütün mucizeleri) denilmiş gibidir. Yani ona ancak biliniyor olan mucizeler verilmiştir ve burada hususi olarak Mûsâ *Aleyhisselâm*’a verilmiş olan dokuz mucizeye, yani asa, el, denizin yarılması, taş, çekirge, bit, kurbağa, kan ve dağın yerinden sökülmesi mucizelerine işaret edilmiştir. İkincisine göre ise Mûsâ *Aleyhisselâm* Firavun’a kendisine verilmiş olan mucizeleri göstermiş, kendisine verilmeyip diğer peygamberlere verilmiş olan mucizeleri ise bir bir saymıştır. Kendisi doğru sözlü bir peygamber olduğu için, bizzat gösterdiği ile haber verdiği arasında bir fark yoktur. Ancak Firavun bunların hepsini inkâr etmiş, herhangi birini kabul etmekten “şiddetle kaçınmıştır.” وَأَبَى فَكَذَّبَ ifadesinin, “Mucizeleri yalanladı,” hakkı kabulden “şiddetle kaçındı!” anlamında olduğu da söylenmiştir.

57. Ve dedi ki: “Sen, bizi sihrinle yurdumuzdan çıkarmaya mı geldin ey Mûsâ!?”

[530] “Sen, bizi sihrinle yurdumuzdan çıkarmaya mı geldin!?” bu ifadenin derinliğinden Firavun’un Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın getirmiş olduğu şeyden duyduğu korku sebebiyle dizlerinin titrediği anlaşılmaktadır. Çünkü Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın hak üzere olduğunu kesin olarak biliyordu. Üstelik hak üzere olan kimsenin dilese dağları dize getirebileceğini, böyle bir kimsenin asla yüzüstü bırakılmayacağını ve nice destekçisi olacağını, önünde sonunda muhakkak kendi saltanatına da sahip olacağını biliyordu. “Sihrinle...” Bu, bir bahane ve şaşkınlık ifadesidir. Yoksa bir sihirbazın kendisi gibi bir hükümdarı sihirle alt edemeyeceğini ve ülkeden çıkaramayacağını bilmemesi, anlamaması nasıl mümkün olabilir ki?

58. “Biz de sana seninkine denk bir sihir göstereceğiz! Haydi bizimle senin aranda bir randevu belirle; senin de bizim de caymayacağımız eşit bir yer olsun.”

٥٦- ﴿وَلَقَدْ أَرَيْنَاهُ آيَاتِنَا كُلَّهَا فَكَذَّبَ وَأَبَى﴾

[٥٢٨] {أَرَيْنَاهُ} بصرناه أو عرّفناه صحتها ويقتّاه بها. وإنما كذب لظلمه، كقوله تعالى {وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنْفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا} [النمل: ١٤]، وقوله تعالى {لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بِضَائِرٍ} [الإسراء: ١٠٢].

٥ [٥٢٩] وفي قوله تعالى {كُلَّهَا فَكَذَّبَ} وجهان؛ أحدهما أن يحذى بهذا التعريف الإضافي حذو التعريف باللام، لو قيل الآيات كلها، أعني أنها كانت لا تعطي إلا تعريف العهد، والإشارة إلى الآيات المعلومة التي هي تسع الآيات المختصة بموسى عليه السلام: العصا، واليد، وقلق البحر، والحجر، والجراد، والقمل، والضفادع، والدم، ونتق الجبل. والثاني: أن يكون موسى قد أراه آياته وعدّد عليه ما أوتيّه غيره من الأنبياء من آياتهم ومعجزاتهم، وهو نبي صادق لا فرق بين ما يخبر عنه وبين ما يشاهد به، فكذبها جميعاً {وَأَبَى} أن يقبل شيئاً منها. وقيل: فكذب الآيات وأبى قبول الحق.

٥٧- ﴿قَالَ أَجِئْتَنَا لِنُخْرِجَكَ مِنْ أَرْضِنَا بِسِحْرِكَ يَا مُوسَى﴾

[٥٣٠] يلوح من جيب قوله {أَجِئْتَنَا لِنُخْرِجَكَ مِنْ أَرْضِنَا بِسِحْرِكَ} أن فرائضه كانت ترعد خوفاً مما جاء به موسى عليه السلام، لعلمه وإيقانه أنه على الحق، وأن المحق لو أراد قود الجبال لانقادت، وأن مثله لا يخذل ولا يقل ناصره، وأنه غالبه على ملكه لا محالة. وقوله {بِسِحْرِكَ} تعلل وتحير وإلا فكيف يخفى عليه أن ساحراً لا يقدر أن يخرج ملكاً مثله من أرضه ويغلبه على ملكه بالسحر؟

٥٨- ﴿فَلَنَأْتِيَنَّكَ بِسِحْرٍ مِثْلِهِ فَاجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ مَوْعِدًا لَا نُخْلِفُهُ نَحْنُ وَلَا أَنْتَ

مَكَانًا سَوًى﴾ ٢٠

59. “Belirlediğimiz vakit; ziynet(lerin takıldığı bayram) günü olsun; insanlar kuşluk vakti bir araya getirilecektir.” dedi.

60. Bunun üzerine Firavun tuzağını kurmaya başladı... Sonra belirlenen yere geldi.

- 5 [531] “Haydi bizimle senin aranda bir yer ve zamanı belirle!” ifadesinde مُوعِدًا (randevu) ifadesi ya zaman ya da mekân bildirir veya mastardır. Eğer “belirlediğimiz vakit, ziynet[lerin takıldığı bayram] günü olsun.” ifadesinden hareketle bunun zaman bildirdiğini söylersen, o takdirde hem zamanın “kendisinden cayılan bir şey” olması gerekecek hem de مَكَانًا (yer) ifadesinin ne münasebetle
- 10 mansup olduğunu izah etmen güçleşecektir. Randevu ifadesinin مَكَانًا سَوَى (eşit bir yer)den hareketle mekân bildirdiğini söylersen, o takdirde de hem “cayma” ifadesini mekânla ilişkilendirmen zor olacaktır hem de bu ifade “Belirlediğimiz vakit; ziynet(lerin takıldığı bayram) günü olsun.” ifadesi ile uyumlu olmayacaktır. Hasan-ı Basrî’nin okuyuşuna göre ise, kelime ne zaman ne de mekân anlamına uymaktadır. Çünkü nasp ile *yevme’z-zîynet* okumuştur. Bu durumda geriye kalan tek seçenek, ifadenin *va’d* anlamında mastar olması ve başına hazfedilmiş bir muzâf takdir edilmesidir, buna göre anlam *mekân* *mev’id*ⁱⁿ (randevu mekânı) şeklinde olur ve لَا نُخْلِفُهُ (kendisinden caymayacağımız) ifadesindeki zamir *mev’id*ⁱⁿ (randevu) kelimesine gider; مَكَانًا (yer) de bu hazfedilmiş *mekân* (yer) ifadesinin bedeli olur.

- [532] **Şayet** “Belirlediğimiz vakit; bayram günü olsun” ifadesi nasıl soruya uyumlu olabilir? Zira مُوعِدًا kelimesi zaman anlamında olmalıdır. Oysa sorulan şey zaman değil, mekândır?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade lâfzan soruya uyumlu olmasa da mâna itibariyle uyumludur. Çünkü onların bayram günü mutlaka
- 25 belli bir yerde toplanıyor olmaları, o gün için orada toplanmanın herkes tarafından biliniyor olması gerekir. Bu sebeple, zamanın zikredilmesi ile mekân da öğrenilmiş olmaktadır. Hasan-ı Basrî’nin okuyuşunda ise مُوعِدًا sadece mastardır ve anlam “Size verilen vaadin gerçekleşmesi bayram günüdür.” şeklindedir. Bu ifadenin de soruya uygunluğu mâna itibariyledir. Diğer taraftan, hazfedilmiş bir
- 30 muzâf takdir edilmemesi de mümkündür ki bu durumda anlam, “Bizimle senin arada caymayacağımız bir vaat belirle!” şeklinde olur.

- [533] **Şayet** “مَكَانًا kelimesi ne ile mansûb olmuştur?” **dersen şöyle derim:** Mastarla ya da mastarın delâlet ettiği bir fiille mansûbdur. “Peki, cevap buna nasıl mutabık olur?” **dersen şöyle derim:** Hasan-ı
- 35 Basrî’nin okuyuşuna göre uyum açıktır, çoğunluğun okuyuşuna göre ise

٥٩- «قَالَ مَوْعِدُكُمْ يَوْمَ الزَّيْنَةِ وَأَنْ يُخْشَرَ النَّاسُ ضُحًى»

٦٠- «فَتَوَلَّى فِرْعَوْنُ فَجَمَعَ كَيْدَهُ ثُمَّ أَتَى»

[٥٣١] لا يخلو الموعد في قوله {فَاجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ مَوْعِدًا} من أن يجعل زمانًا أو مكانًا أو مصدرًا. فإن جعلته زمانًا نظرًا في أن قوله تعالى {مَوْعِدُكُمْ يَوْمَ الزَّيْنَةِ} مطابق له، لزمت شيان؛ أن تجعل الزمان مخلفًا، وأن يعضل عليك ناصب {مَكَانًا}، وإن جعلته مكانًا لقوله تعالى {مَكَانًا سُوًى} لزمت أيضًا أن توقع الإخلاف على المكان، وأن لا يطابق قوله {مَوْعِدُكُمْ يَوْمَ الزَّيْنَةِ}. وقراءة الحسن غير مطابقة له مكانًا وزمانًا جميعًا، لأنه قرأ «يَوْمَ الزَّيْنَةِ»، بالنصب، فبقي أن يجعل مصدرًا بمعنى الوعد، ويقدر مضاف محذوف، أي مكان موعد، ويجعل الضمير في {نُخْلِفُهُ} للموعد و{مَكَانًا} بدل من المكان المحذوف.

[٥٣٢] فإن قلت: فكيف طابقه قوله {مَوْعِدُكُمْ يَوْمَ الزَّيْنَةِ} ولا بد من أن تجعله زمانًا، والسؤال واقع عن المكان لا عن الزمان؟ قلت: هو مطابق معنى وإن لم يطابق لفظًا، لأنهم لا بدّ لهم من أن يجتمعوا يوم الزينة في مكان بعينه، مشتهر باجتماعهم فيه في ذلك اليوم، فبذكر الزمان علم المكان. وأما قراءة الحسن فالموعد فيها مصدر لا غير. والمعنى: إنجاز وعدكم يوم الزينة. وطباق هذا أيضًا من طريق المعنى. ويجوز أن لا يقدر مضاف محذوف، ويكون المعنى: اجعل بيننا وبينك وعدًا لا نخلفه.

[٥٣٣] فإن قلت: فيم ينتصب {مَكَانًا}؟ قلت: بالمصدر، أو بفعل يدل عليه المصدر. فإن قلت: فكيف يطابقه الجواب؟ قلت: أما على قراءة الحسن فظاهر. وأما على قراءة العامة

“Size verilen vaat, bayram günü vaadidir.” şeklinde takdir edilir. Hasan-ı Basrî’nin okuyuşuna göre de مَوْعِدُكُمْ (vaadiniz) ifadesinin mübteda olup vakit anlamında olması, ضَحَى (kuşluk vakti) ifadesinin de haber olması mümkündür. Ancak ضَحَى (kuşluk vakti) ifadesinden ma‘rife mânası (belirli bir kuşluk vakti mânası) kastedilmiştir. Çünkü sözü edilen kuşluk vakti, tam da o günün kuşluk vaktidir.

[534] Ziynet gününün aşure günü olduğu söylendiği gibi Nevruz günü olduğu da söylenmiştir. Bu gün, onların her yıl bayram olarak kutladıkları, pazar kurup süslandıkları, ziynetlerini takındıkları gündür. مَوْعِدُهُ ifadesi randevu) kelimesinin sıfatı olarak merfû‘ okunduğu gibi emir ifadesinin cevabı olarak cezm ile (nuhliḥḥu) da okunmuştur. سَوْى da zamme ile okunduğu gibi kesre ile de okunmuş, ayrıca hem tenvinli hem de tensinsiz okunmuştur; “bizimle senin aranda ortak” anlamındadır. Bu görüş Mücâhid’den [v. 103/721] nakledilmiştir. Kelime *istivâ* kökünden gelir, çünkü bir şeyin ortasından her iki tarafına yönelik mesafe eşittir, birbirinden farklı değildir. Kelimeyi tensinsiz okuyanlar ise geçiş durumunu tıpkı vakıf gibi değerlendirmiş olmaktadır.

[535] وَأَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ (insanların bir araya getirileceği) ifadesi bu şekilde Yâ ile okunduğu gibi, “Ey Firavun! Senin insanları bir araya getireceğin” anlamında *en tahşurâ’n-nâs* şeklinde Tâ ile ve “insanları o günün bir araya getireceği” anlamında *en yehşurâ’n-nâs* şeklinde de okunmuştur. *En yehşurâ’n-nâs* ifadesinde zamir (güne değil de) Firavun’a gidiyor da olabilir ki zamirin gaip sıygası ile zikredilmiş olması ya genellikle hükümdarlara bu şekilde¹ hitap ediliyor olmasından kaynaklanmaktadır ya da مَوْعِدُكُمْ (randevunuz) ifadesi ile topluluğa hitap etmiş, *yahşura* (toplayacağı) ifadesi ile ise Firavun’u kastetmiş olmasından kaynaklanmaktadır. *En yahşura* ya *yevme* atıf olarak cer mahallinde ya da *ziynete* atıf olarak ref mahallindedir. Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın onlara insanların toplandığı bu bayram gününü randevu zamanı olarak vermesinin sebebi, Allah’ın sözünün üstün gelişinin, dininin galip oluşunun, kâfirin zelil ve perişan hale gelişinin toplumun mâşeri kalabalığının, ileri gelenlerinin gözlerinin önünde cereyan etmesini; böylece hakka tâbi olmak isteyenlerin rağbetlerinin artırılmasını, bâtıl ehlinin ve taraftarlarının emellerinin son bulmasını, bu hadisenin meşhur bir hadise olarak köyde, kentte, dağda ovada, şehirlerde ve kırsalda dillere destan olmasını sağlamak istemesidir.

61. Mûsâ onlara dedi ki: “Yazıklar olsun size! Allah’a yalan isnat etmeyin, sonra bir azapla kökünüzü kurutur. İftira atan, kaybeder!..”

1 Hükümdarlardan, “majesteleri, ekselansları, zâtîlileri, haşmetmeâb” vs. ifadelerle, yani kendilerine hitap edilmeden söz edilmesi âdettendir. Yani “majestelerinin insanları toplayacağı gün...” / ed.

فعلى تقدير وعدكم وعد يوم الزينة. ويجوز على قراءة الحسن أن يكون {مَوْعِدُكُمْ} مبتدأ، بمعنى الوقت، و{ضُحَى} خبره، على نية التعريف فيه؛ لأنه ضحى ذلك اليوم بعينه.

[٥٣٤] وقيل في يوم الزينة: يوم عاشوراء، ويوم التَّيْرُوز، ويوم عيد كان لهم في كل عام، ويوم كانوا يتخذون فيه سوقاً ويتزينون ذلك اليوم. قرئ «نخلُفُه»، بالرفع على الوصف للموعِد، وبالجزم على جواب الأمر. وقرئ «سوى» و«سوى»، بالكسر والضم، ومنوَّناً وغير منوَّن. ومعناه: منصفاً بيننا وبينك. عن مجاهد، وهو من الاستواء؛ لأنَّ المسافة من الوسط إلى الطرفين مستوية لا تفاوت فيها. ومن لم ينوَّن فوجهه أن يجري الوصل مجرى الوقف.

[٥٣٥] قرئ «وَأَنْ تَحْشُرَ النَّاسَ»، بالتاء والياء. يريد وأن تحشر يا فرعون، وأن يحشُرَ اليوم. ويجوز أن يكون فيه ضمير فرعون ذكره بلفظ الغيبة، إما على العادة التي يخاطب بها الملوك، أو خاطب القوم بقوله {مَوْعِدُكُمْ} وجعل {يُحْشَرُ} لفرعون. ومحل {وَأَنْ يُحْشَرُ} الرفع أو الجرّ، عطفاً على اليوم أو الزينة؛ وإنما واعدهم ذلك اليوم ليكون علوّ كلمة الله وظهور دينه وكبت الكافر، وزهوق الباطل على رؤوس الأشهاد وفي المجمع الغاص لتقوى رغبة من رغب في اتباع الحق، ويكلّ حدّ المبطلين وأشياعهم، ويكثر المحدث بذلك الأمر العلم في كل بدو وحضر، ويشيع في جميع أهل الوبر والمدر.

٦١- ﴿قَالَ لَهُمْ مُوسَى وَيْلَكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَيُسْحِتَكُمْ بِعَذَابٍ وَقَدْ

خَابَ مِنْ افْتَرَى﴾

[536] “Allah’a yalan isnat etmeyin” yani O’nun âyet ve mucizelerini sihir olarak nitelemeyin. **فَيُسْجَنَكُمْ** (kökünüzü kurutur) şeklinde de okunmuştur¹ ki, *suht* Hicaz lehçesinde, *ishât* ise Necd ve Temim oğulları lehçesinde kullanılır. Ferezdak’ın -i’rabını doğru yapacağım derken dizlerin bağının

5 çözüldüğü- şu beyti de buna örnektir:

... bir tek helâk ve harabe kaldı geriye...

62. Bunun üzerine kendi aralarında sessizce konuşarak ne yapacaklarını tartışılar.

10 **63. Ve dediler ki: “Bu ikisi, büyüleriyle sizi yurdunuzdan çıkarmak ve ideal yaşam tarzınızı yok etmek isteyen iki büyüciden başka bir şey değil!”**

64. “Bu bakımdan, tuzağınızı iyi kurun; sonra da tek sıra haline geli(p bütün hünerinizi hep birlikte ortaya koyu)n. Bugün galip gelen âbat olacak!..”

[537] İbn Abbas’ın, “aralarında sessizce konuşmaları, ‘Mûsâ bize galip gelirse ona tâbi oluruz.’ şeklindeydi” dediği nakledilmiştir. Katâde’den [v. 117/735] ise “Sihirbaz ise onu yeneriz, ama (ilettikleri) semadan geliyorsa o zaman o galip gelecektir” dedikleri nakledilmiştir. Vehb b. Münebbih’in ise “Mûsâ *Aleyhisselâm* onlara ‘Yazıklar olsun size!’ dediği zaman onlar ‘Bu sihirbaz sözü olmaz.’ demişlerdi.” dediği nakledilmiştir. Ancak ifadenin zahirinden anlaşılan

20 odur ki gizlice görüş alışverişinde bulunmuşlar ve nihayetinde en zayıf görüşte karar kılmış ve “Bu ikisi iki büyücüdür.” demişlerdir. Dolayısıyla gizlice konuşmaları işte bu sözü uydurup söylemek amacına matuftur. Çünkü onlar Mûsâ ve Hârûn *Aleyhimesselâm*’ın kendilerine galip geleceğinden korkmuşlar ve insanların onlara tabi olmasını engellemek için böyle demişlerdir.

25 [538] Ebû Amr [v. 154/771] bu ifadeyi *inne hâzeyni le-sâhirâni* şeklinde açıkça aslına uygun olarak okumuş, İbn Kesîr [v. 120/738] ve Hafs [v. 180/796] *in hâzâni le-sâhirâni* şeklinde okumuşlardır ki bu durumda ifade tıpkı *in Zeyd^{ün} le-muntalik^{un}* (Muhakkak Zeyd, gidicidir.) ifadesine benzer. Aradaki Lâm *in* edatının olumsuzluk anlamındaki edat değil, İn-

30 ne’nin hafifletilmiş hali olduğunu göstermek için kullanılmış ayırt edici Lâm’dır. Übeyy b. Ka’b bu ifadeyi *in zâni illâ sâhirâni* şeklinde, İbn Mes’ûd fethalı *en* ile ve Lâm olmaksızın *en hâzâni sâhirâni* şeklinde okumuştur ki bu durumda ifade النجوى’dan (sessizce konuşmadan) bedel olur.

1 Genelde ifâlden **فَيُسْجَنَكُمْ** şeklinde okunan kelimeyi müfessir, sülâsiden *fe-yeshateküm* kıraatini esas almakta, bunun da Hicaz lehçesinin böyle oluşuna bağlamaktadır. / ed.

[٥٣٦] { لَا تَقْتُزُوا عَلَى اللَّهِ كَذِبًا } أي لا تدعو آياته ومعجزاته سحراً. قرئ {فَيُسْحِتْكُمْ}، والسُّحْت لغة أهل الحجاز، والإسحات لغة أهل نجد وبني تميم. ومنه قول الفرزدق:

... إِلَّا مُسْحِتًا أَوْ مُجَلَّفٌ

ه في بيت لا تزال الرُّكْب تصطك في تسوية إعرابه.

٦٢- ﴿فَتَنَازَعُوا أَمْرَهُم بَيْنَهُمْ وَأَسْرُوا النَّجْوَى﴾

٦٣- ﴿قَالُوا إِنَّ هَٰذَا لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ أَنْ يُخْرِجَاكُم مِّنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلَى﴾

٦٤- ﴿فَاجْمِعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ اتُّو صَفًّا وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلَى﴾

١٠ [٥٣٧] عن ابن عباس: إن نجواهم: إن غلبنا موسى اتبعناه. وعن قتادة: إن كان ساحراً فسنغلبه، وإن كان من السماء فله أمر. وعن وهب لما قال {وَيَلْكُمْ} الآية قالوا: ما هذا بقول ساحر. والظاهر أنهم تشاوروا في السر وتجادبوا أهداب القول، ثم قالوا: إن هذان لساحران. فكانت نجواهم في تليق هذا الكلام وتزويره، خوفاً من غلبتهما، وتثبيطاً للناس عن اتباعهما.

١٥ [٥٣٨] قرأ أبو عمرو «إن هذين لساحران»، على الجهة الظاهرة المكشوفة. وابن كثير وحفص «إن هذان لساحران»، على قولك: إن زيداً لمنطلق. واللام هي الفارقة بين إن النافية والمخففة من الثقيلة. وقرأ أبي «إن ذان إلا ساحران»، وقرأ ابن مسعود «أن هذان ساحران»، بفتح أن وبغير لام، بدل من {النَّجْوَى}.

Yaygın kıraatin yani *inne hâzâni le-sâhirâni* okuyuşunun, Belhâris b. Ka'b lehçesi olduğu söylenmiştir. Bu lehçeyi kullananlar tesniye kelimeleri *عصا* ve *سعدى* gibi son harfleri Elif olan isimler gibi değerlendirirler ve kelimenin mecrur ve mansûb olduğu durumlarda Elif'i Yâ'ya dönüştürmezler. Kimilerine göre *in* “evet” anlamındadır, *sâhirâni* (iki sihirbaz) ise hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir, Lâm ile bir bütün olarak cümlenin başına gelmiştir. İfadenin takdiri, *le-humâ sâhirâni* (Bu ikisi elbet iki sihirbazdır.) şeklindedir. Ebû İshâk [ez-Zeccâc; v.311/923] bu yorumu beğenmiştir.

[539] Sihirbazlar kendi *mezheplerini* (yani gittikleri yolu) en ideal *tari-kat* ve en üstün *sünnet* olarak isimlendirmişlerdir.¹ Zaten [Mü'minûn 23/53'te belirtildiği üzere] “Her grup kendi elindekinden gayet memnundur!” Bu ifadeleriyle, en ideal yaşam tarzının sahiplerini yani İsrail oğullarını kastettikleri de söylenmiştir. Bu sözü Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın, “İsrail oğullarını benimle gönder.” şeklindeki sözüne karşılık söylemişlerdir. Yine, *tarikât* ifadesinin diğer insanlara örnek olan eşraf ve önderler için kullanıldığı da söylenmiştir; *hum tarikatu kavmihim* (Onlar, kavimlerinin yoludur.) denilir. Aynı şekilde bir kişi için de “O, kavminin yoludur.” denilir.

[540] (Sülasiden) *fe'cme'û keydeküm* okuyuşu, *فَجَمَعَ كَيْدَهُ* (Tuzağını hazırladı.) ifadesince desteklenmektedir. Ayrıca, *فَأَجْمَعُوا كَيْدَكُمْ* şeklinde (ifâlden) de okunmuştur ki bu durumda mâna, “Tuzağınızı kararlaştırın, üzerinde ittifak edin, hiçbiriniz farklı bir şey yapmasın, üzerinde ittifak edilmiş bir şey gibi olsun.” şeklinde olur. Yine sihirbazların “saf halinde” gelmelerinin emredilmiş olması, izleyicilere daha heybetli bir görüntü arz etmelerini sağlamak içindir. Rivayete göre sihirbazlar yetmiş bin kişi imiş, her birinin elinde bir ip ve asa varmış ve tek vücut halde gelmişler. Ebû 'Ubeyde'nin [v. 209/824] *صَفًّا* kelimesini tapınak olarak tefsir ettiği nakledilir. Zira insanlar bayram günü orada toplanırlar ve ibadetlerini saf tutarak yaparlar. Bu görüş, *saff* kelimesinin, belli bir tapınak için özel isim olarak kullanıldığı düşünüldüğü takdirde doğrudur. Buna göre onlara bu tapınağa gelmeleri emredilmiş olmaktadır. Ya da “Tapınaklardan birine gelin.” denilmiş olması da mümkündür. “Bugün galip gelen âbat olacak!” Bu cümle bir ara cümle olup “Galip gelen kazanacak!” anlamındadır.

65. Dediler ki: “Ey Mûsâ! Hünerini ilk sen mi ortaya koyarsın, yoksa ilk koyan biz mi olalım?”

66. “Hayır, siz koyun.” dedi... Sihirleri yüzünden, ipleri ve değnekleri, kendisine gerçekten koşuyorlarmış gibi görmeye başladı.

1 Tarikat erbabına ve Ehl-i “Sünnet”e tariz. / ed.

وقيل في القراءة المشهورة «إِنَّ هَٰذَا نَ لِسَاحِرَانِ»، هي لغة بلحرث بن كعب؛ جعلوا الاسم المثنى نحو الأسماء التي آخرها ألف، كعصا وسعدى، فلم يقلبوها ياء في الجر والنصب. وقال بعضهم {إِنْ} بمعنى نعم، و{لساحران} خبر مبتدأ محذوف، واللام داخل على الجملة، تقديره: لهما ساحران. وقد أعجب به أبو إسحاق. ٥

[٥٣٩] سموا مذهبهم الطريقة المثلى والسنة الفضلى، و{كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ} [المؤمنون: ٥٣]. وقيل: أرادوا أهل طريقتهم المثلى، وهم بنو إسرائيل، لقول موسى {فَأَرْسِلْ مَعَنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ}. وقيل: الطريقة اسم لوجوه الناس وأشرفهم الذين هم قدوة لغيرهم. يقال: هم طريقة قومهم. ويقال للواحد أيضاً: هو طريقة قومه. ١٠

[٥٤٠] فَاجْمَعُوا كَيْدَكُمْ، يعضده قوله: {فَجَمَعَ كَيْدَهُ}. وقرئ {فَاجْمَعُوا كَيْدَكُمْ}، أي أزمعوه واجعلوه مجمعا عليه، حتى لا تختلفوا ولا يخلف عنه واحد منكم، كالمسألة المجمع عليها. أمروا بأن يأتوا صفًا لأنه أهيب في صدور الرائيين. وروي أنهم كانوا سبعين ألفًا مع كل واحد منهم جبل وعصا وقد أقبلوا إقبالة واحدة. وعن أبي عبيدة أنه فسر الصف بالمصلى، لأن الناس يجتمعون فيه لعيدهم وصلاتهم مصطفين. ووجه صحته أن يقع علمًا لمصلى بعينه، فأمروا بأن يأتوه أو يراد. اتوا مصلى من المصليات. {وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنْ اسْتَعْلَى} اعتراض. يعني وقد فاز من غلب. ١٥

٦٥- ﴿قَالُوا يَا مُوسَى إِمَّا أَنْ تُلْقِيَ وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَلْقَى﴾

٦٦- ﴿قَالَ بَلْ أَلْقُوا فَإِذَا حِجَابُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى﴾

[541] اُنْ edatı, devamındaki ifade ile birlikte ya gizli bir fiille mansûbdur ya da hazfedilmiş bir mübtedanın haberi olarak merfû'dur. Anlamı da "İki seçenekten birini seç." veya "Durum senin koyman veya bizim koymamız şeklinde olacak." şeklindedir. Sihirbazların tercihi bu şekilde Mûsâ *Aleyhisselâm*'a bırakmış olmaları ona karşı bir güzel edep, tevazu ve alçakgönüllülüktür, ayrıca ona kendiliklerinden insaflı davrandıklarını göstermek istemişlerdir. Sanki Allah Teâlâ bunu böyle yapmalarını kendilerine ilham etmiş ve Mûsâ *Aleyhisselâm*'a da hünerlerini önce onların ortaya koymasını tercih etmesini bildirmiş; böylece güzel edebe güzel edeple muamele etmesini sağlamış ve onların ellerindeki bütün hile ve tuzakları ortaya koymalarını, bütün güçlerini sergilemelerini istemiştir. Bunu yaptıklarında ise Allah Teâlâ kudretini izhar etmiş ve hakkı bâtılın tepesine indirerek onun beynini yok etmiş, mucizeyi sihre üstün kılıp onu perişan etmesini sağlamıştır. Böylece bu, görenler için çok aydınlatıcı bir mucize, ibret almasını bilenler için ayan beyan bir ibret olmuştur.

[542] إِذَا'nın ansızın gerçekleşme anlamını veren edat olduğu söylenmiştir. Ancak işin doğrusu şudur ki bu, vakit anlamında kullanılan, kendisini nasbeden bir ifadeyi ve kendisine izafe edilecek bir cümleyi gerektiren edattır. Bazı konumlarda hususi olarak bu edatı nasbeden unsur hususi bir fiil olur ki bu da ansızın gerçekleşme mânası veren fiildir. Bu cümle yeni başlayan bir cümledir, başka da bir şey değildir. Dolayısıyla, Allah Teâlâ'nın إِذَا جَالَهُمْ وَعَصِيَهُمْ (bir de baktı ki ipleri ve değnekleri...) ifadesinin takdiri, "Mûsâ ansızın onların ip ve değneklerinin hareket etmeye başladığını gördüğü vakit şaşırdı." şeklindedir. Bu bir temsil olup "Ansızın değneklerini ve iplerini görünce onlar kendisine sanki hareket ediyorlarmış gibi geldi." anlamındadır. عَصِيَهُمْ ifadesi *'usîyyuhum* şeklinde zamme ile de okunmuştur ki aslolan budur; kesre ile okunması ise itbâ kuralı gereğidir. [yani komşu harfin harekesine tâbi kılınmıştır.] Bunun benzeri *düliyyîm* - *diliyyîm* ve *kusiyyîm* - *kısiyyîm* kelimeleridir.

[543] [(‘Öyle geldi’ anlamındaki) يُخِيلُ “ipler ve değnekler”in zamirine isnat edilecek *tuhayyelü* şeklinde de okunmuştur. Bu durumda اُنْهَا تَسْعَى (hareket ediyorlarmış) ifadesi, tıpkı *a'cebenü Zeydîm keremuhû* (Zeyd, yani cömertliği hoşuma gitti.) ifadesi gibi bedel-i iştilal olarak bu zamirden bedel olmaktadır. *Tuhayyilü* (Öyle gelmesini sağladı.) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda ipler ve değnekler, kendilerinin hareket ettiklerini hayal ettiriyor olmaktadır. Yine *tetehayyelü* anlamında *tehayyelü* (Yavaş yavaş öyle geldi.) şeklinde de okunmuştur; bunun gerekçesi de *tuhayyelü* okuyuşu ile aynıdır. *Nuhayyilü* (Öyle gelmesini sağladık.) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda iplerin ve değneklerin hareket edermiş gibi görünmesini sağlama fiili, imtihan maksadıyla Allah'ın yaptığı bir fiil olmaktadır.

[٥٤١] {أَنَّ} مع ما بعده إما منصوب بفعل مضمر. أو مرفوع بأنه خبر مبتدأ محذوف. معناه: اختر أحد الأمرين؛ أو الأمر إلقاءك أو إلقاءنا. وهذا التخيير منهم استعمال أدب حسن معه، وتواضع له وخفض جناح، وتنبية على إعطائهم النصفة من أنفسهم، وكأن الله عزّ وعلا ألهمهم ذلك. وعلم موسى صلوات الله عليه اختيار إلقاءهم أولاً، مع ما فيه من مقابلة أدب بأدب، حتى يبرزوا ما معهم من مكاييد السحر، ويستنفدوا أقصى طوقهم، ومجهودهم، فإذا فعلوا: أظهر الله سلطانه وقذف بالحق على الباطل فدمغه، وسلط المعجزة على السحر فمحقته، وكانت آية نيرة للناظرين، وعبرة بينة للمعتبرين.

[٥٤٢] يقال في {إِذَا} هذه إذا المفاجأة، والتحقيق فيها أنها إذا الكائنة بمعنى الوقت، الطالبة ناصباً لها وجملة تضاف إليها، خست في بعض المواضع بأن يكون ناصبها فعلاً مخصوصاً وهو فعل المفاجأة، والجملة ابتدائية لا غير، فتقدير قوله تعالى {فَإِذَا جِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ} ففاجأ موسى وقت تخيل سعي حبالهم وعصيتهم. وهذا تمثيل. والمعنى: على مفاجأته حبالهم وعصيتهم مخيلة إليه السعي. وقرئ «عصيتهم» بالضم، وهو الأصل، بالكسر إتباع ونحوه: ذُلِّي ودُلِّي، وَقُسِّي وقُسِّي. ١٥

[٥٤٣] «تُخَيِّلُ»، على إسناده إلى ضمير الحبال والعصي، وإبدال قوله {أَنَّهَا تَسْعَى} من الضمير بدل الاشتمال، كقولك: أعجبني زيد كرمه؛ و«تُخَيِّلُ» على كون الحبال والعصي مخيلة سعيها، و«تَخَيَّلُ»، بمعنى تتخيل، وطريقه طريق تُخَيِّلُ؛ و«نُخَيِّلُ»، على أَنَّ الله تعالى هو المخيل للمحنة والابتلاء.

[544] Rivayete göre sihirbazlar iplerini ve değneklerini cıvaya batırmışlar, üzerlerine güneş vurunca cıva hareketlenmiş, böylece sanki hareket ediyorlarmış gibi görünmüştür.

67. Ve içinde bir korku hissetti.

5 **68. “Korkma! Üstün gelecek kesinlikle sensin!” dedik.**

69. “Sağ elindeki at da onların bu ustaca yaptıklarını yutuver sin. Çünkü o sergiledikleri maharetler, bir sihirbaz numarasından ibaret. Sihirbaz ise ne yaparsa yapsın iflâh olmaz.”

10 [545] Îcâsü'l-havf gizliden gizliye bir parça korku taşımak demektir, *te-veccüsüs-savt* da küçücük bir ses çıkırtısını duymak demektir. Korku hissetmek insanın beşerî tabiatında vardır ki bundan neredeyse hiç kimse müstesna değildir. (Yalnız) Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın insanların şüpheye düşmelerinden ve kendisine tâbi olmayacaklarından endişe ettiği de söylenmiştir.

15 [546] إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلَى (Üstün gelecek kesinlikle sensin!) ifadesinde Mûsâ'nın galip geleceği ve karşısındakileri adeta ezeceği belirtilmekte; cümle yeni bir ifade başlangıcı yapılarak, pekiştirme bildiren kelime (ن) kullanılarak, zamir tekrar edilerek, Lâm-ı tarif kullanılarak, açık bir galibiyet anlamına gelen *uluuv* (üstünlük) lafzı kullanılarak bu vurgu güçlendirilmektedir.

20 [547] “Asanı” denmeyip, “sağ elindeki” buyrulmuş olması, asayı küçümseme anlamında olabilir. Buna göre anlam, “Onların iplerinin ve değneklerinin çokluğuna bakma, sağ elindeki şu küçücük odun parçasını ativer. Çünkü o tek ve küçücük bir odun parçası olduğu halde Allah'ın kudreti ile onların çok sayıda ve kocaman ip ve yılanlarını yiyip yutacaktır.” şeklindedir. Bu ifade asayı büyütme anlamında da olabilir ki bu durumda 25 da sanki “O kocaman ve çok sayıdaki şeylere aldırma, çünkü senin elinde onların hepsinden daha büyük olan bir şey var. Onlar sayıca çok olmalarına rağmen seninkinin yanında en az ve küçücük kalırlar. Şimdi elindeki at da Allah'ın izniyle onları yiyip yutsun, yok etsin.” denilmiş olur.

30 [548] تَلَقَّفَ fiili yeni bir ifade ya da hal olarak merfû‘ şekilde *telekkafu* (bir bir yutuverecek şekilde) diye okunduğu gibi, tahfif ile *telkaf* (yutuver sin) şeklinde de okunmuştur. صَنَعُوا (o ustaca yaptıklarını) ifadesi, تَلَقَّفَ مَا يَأْكُرُونَ [A'râf 7/117] ifadesindeki gibi, “uydurdıklarını” anlamındadır.¹

1 ‘Gerçeği ters yüz etmek’ anlamındaki أَلَفَ masdarının kullanıldığı A'râf 7/117'de, bu sihirbaz numaralarının bir gerçekliği olmadığını ifade ederken, ‘yaptığı işi özene bezene yapmak’ anlamındaki صَنَعَ masdarının kullanıldığı bu ayette, söz konusu numaraları ne kadar sanatkârane ve ustaca icra ettiklerini ifade etmektedir. / ed.

[٥٤٤] يروى أنهم لطخوها بالزئبق، فلما ضربت عليها الشمس اضطربت واهتزت. فخيلت ذلك.

٦٧- ﴿فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَى﴾

٦٨- ﴿قُلْنَا لَا تَخَفْ إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلَى﴾

٥- ٦٩- ﴿وَأَلْقَى مَا فِي يَمِينِكَ تَلَقَّفَ مَا صَنَعُوا إِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدُ سَاحِرٍ وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ أَتَى﴾

[٥٤٥] إيجاس الخوف: إضمام شيء منه، وكذلك توجس الصوت، تسمع نباءة يسيرة منه، وكان ذلك لطبع الجبلية البشرية، وأنه لا يكاد يمكن الخلو من مثله. وقيل: خاف أن يخالغ الناس شك فلا يتبعوه.

١٠- [٥٤٦] {إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلَى} فيه تقرير لغلبته وقهره، وتوكيد بالاستئناف وبكلمة التشديد وبتكرير الضمير وبلاد التعريف وبلطف العلو، وهو الغلبة الظاهرة، وبالترفضيل.

[٥٤٧] وقوله {مَا فِي يَمِينِكَ} ولم يقل عصاك، جائز أن يكون تصغيراً لها، أي لا تبال بكثرة حبالهم وعصيتهم، وألق العويد الفرد الصغير الجرم الذي في يمينك، فإنه بقدره الله يتلقفها على وحدته وكثرتها، وصغره وعظمتها؛ وجائز أن يكون تعظيماً لها، أي لا تحتفل بهذه الأجرام الكبيرة الكثيرة، فإن في يمينك شيئاً أعظم منها كلها، وهذه على كثرتها أقل شيء وأنزله عنده، فألقه يتلقفها بإذن الله ويمحقها.

[٥٤٨] وقرئ «تَلَقَّفَ» بالرفع على الاستئناف، أو على الحال، أي ألقها متلقفة.

وقرئ «تَلَقَّفَ» بالتخفيف. {صَنَعُوا} ههنا بمعنى زوّروا وافعلوا، كقوله تعالى {تَلَقَّفَ

٢٠ مَا يَأْفِكُونَ} [الأعراف: ١١٧].

- [549] كَيْدُ سَاحِرٍ (sihirbaz numarası) ifadesi merfû‘ okunduğu gibi mansûb da okunmuştur. Merfû‘ okuyana göre م ism-i mevsûl, mansûb okuyana göre ise amele engel olan (kâffe) Mâ’sıdır. İfade *keydu sihrⁱⁿ* (sihir numarası) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda *sihr* kelimesi, sihir sahibi ya da sihirli anlamına gelir.
- 5 Ya da sihre iyice dalıp gitmiş oldukları için sanki kendileri bizzat sihirmiş gibi ifade edilmiştir. Veya *sihr* ifadesi “numara”yı beyan etmektedir, çünkü numara, sihirle olabileceği gibi başka şeyle de yapılabilir. Bu tıpkı [*mietü dirhemⁱⁿ* ifadesinde] *mietü* (yüz) kelimesinin *dirhem* ile beyan edilmesi gibidir ki *‘ilmu fikhⁱⁿ* (Fıkah ilmi) ve *‘ilmu nahvⁱⁿ* (Nahiv ilmi) gibi ifadeler de böyledir. **Şayet** “Neden *sâhir* (sihirbaz)
- 10 kelimesi tekil olarak kullanılmış da çoğul yapılmamıştır?” **dersen şöyle derim:** Çünkü kastedilen, cins mânasıdır, sayı mânası değildir. Çoğul yapılsaydı, o zaman maksadın sayı bildirmek olduğu gibi bir yanlış anlaşılmaya sebep olabilirdi. Dikkat edersen, “Sihirbaz ise ne yaparsa yapsın iflâh olmaz.” ifadesinde de “Sihirbaz cinsi iflâh olmaz.” mânası kastedilmiştir. “Peki, neden *sâhir* kelimesi önce nekire,
- 15 daha sonra ma’rife olarak kullanılmış?” **dersen şöyle derim:** Nekire kullanılması sebebi, kendisine izafe edildiği kelimenin de nekire olmasıdır, yoksa bizzat kendisinin nekire olması değildir; tıpkı el-’Accâc’ın [v. 97/716] şu ifadesindeki gibi:

Ne kadar uzun sürerse süsün yine de
dünyevî (küçücük, basit) bir koşturma içinde

- 20 [550] Yine Ömer hadisinde geçen *lâ fi emri dünyâ ve lâ fi emri âhîratⁱⁿ* ifadesinde [Ebû Dâvûd, *ez-Zühâd*, s. 171] de bu kullanım vardır. Dolayısıyla, *sâ-hir* kelimesinin nekire kullanılmasından maksat, durumun nekireliğini belirtmektir. Sanki “Yaptıkları, bir sihirbaz numarasıdır.” denilmiştir. Burada da [şiirdeki *sa’yi dünyadan*] dünyevi bir çaba, [hadisteki *emri dünyâ ve emri âhiretten* ise] dünyevi bir iş ve uhrevi bir iş kastedilmiştir.

[551] حَيْثُ أَتَى (ne yaparsa yapsın) ifadesi tıpkı *haysu suyyira* (nereye götürülürse götürülsün), *eyyete seleke* (hangi yola girerse girsün) ve *eynemâ kâne* (nerede olursa olsun) ifadeleri gibidir.

- 30 **70. Bunun üzerine sihirbazlar secdeye kapanarak “Biz, Mûsâ ve Hârûn’un Rabbine iman ettik.” dediler.**

[552] Bu sihirbazların hali ne kadar enteresandır ya Rabbi! Önce inkâr ve red uğruna yere iplerini ve değneklerini koymuş-larken, kısa bir süre sonra yere şükür ve secde için başlarını koymuşlardır. Her iki ortaya koyuş arasında ne muazzam bir fark var!

1 “Sizi ne bir dünya işinde ne de bir ahiret işinde gevşek davranırken görmeyeyim!” / ed.

[٥٤٩] قرئ {كَيْدٌ سَاحِرٍ} بالرفع والنصب. فمن رفع فعلى أنَّ ما موصولة؛ ومن نصب فعلى أنها كافة. وقرئ «كيد سحر»، بمعنى: ذي سحر، أو ذوي سحر. أو هم لتوغلهم في سحرهم كأنهم السحر بعينه وبذاته. أو بين الكيد، لأنه يكون سحرًا وغير سحر، كما تبين المائة بدرهم. ونحوه علم فقه، وعلم نحو. فإن قلت: لم وحد ساحر ولم يجمع؟ قلت: لأنَّ القصد في هذا الكلام إلى معنى الجنسية، لا إلى معنى العدد، فلو جمع، لخیل أنَّ المقصود هو العدد. ألا ترى إلى قوله {وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ} أي هذا الجنس. فإن قلت: فلم نكر أوَّلًا وعرف ثانياً؟ قلت: إنما نكر من أجل تنكير المضاف، لا من أجل تنكيره في نفسه كقول العجاج:

فِي سَعْيِ دُنْيَا طَالَمَا قَدْ مَدَّتْ ❁ ١٠

[٥٥٠] وفي حديث عمر رضي الله عنه: ”لا في أمر دنيا ولا في أمر آخرة“. المراد تنكير الأمر، كأنه قيل: إن ما صنعوا كيد سحري؛ وفي سعي دنيوي، وأمر دنيوي وأخروي.

[٥٥١] {حَيْثُ أَتَى} كقولهم: حيث سير، وأية سلك، وأينما كان.

٧٠- ﴿فَأَلْقَى السَّحَرَةُ سُجَّدًا قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ هَارُونَ وَمُوسَى﴾ ١٥

[٥٥٢] سبحان الله ما أعجب أمرهم؛ قد ألقوا حبالهم وعصيتهم للكفر والجحود، ثم ألقوا رؤوسهم بعد ساعة للشكر والسجود. فما أعظم الفرق بين الإلقاءين!

Rivayete göre cennet ve cehennemi ve halklarının aldığı karşılığı görünceye kadar da başlarını secdeden kaldırmamışlar. İkrime'nin [v. 105/723], "Secdeye kapandıklarında Allah onlara cennette varacakları makamı secde halinde iken göstermiştir." dediği nakledilir.

- 5 **71. (Firavun) dedi ki: "Ben size izin vermeden ona (yani Mûsâ'ya) iman ettiniz hâ?! Anladım ki oymuş size sihri öğreten büyüünüz... El-lerinizi, ayaklarınızı çaprazlama kestirip sizi hurma dallarına astırayım da! O zaman, hangimizin azabı daha çetin ve devamlıymış görürsünüz!"**

10 [553] "Büyüğünüz" derken, Hazret-i Mûsâ'nın onların en sihirbazı, sanatlarında en üst derecede olanı olduğunu kastetmiş ya da "hocanız, mualliminiz" demek istemiştir. Nitekim Mekkeliler kendilerine Kur'ân ya da başka bir şey öğretmiş olan muallimlerini kastederek "Büyüğüm bana şöyle dedi.", "Büyüğüm şöyle emretti." derler.

15 [554] فَلَا أَقْطَعَنَّ (teker teker kestireyim) ifadesi *fe-le-akta'anne* (keseyim) şeklinde, وَلَا أَصْلَبَنَّ (bir bir astırayım) ifadesi de *ve-le-aslubenne* (asayım) şeklinde tahfif ile okunmuştur. Çaprazlama kesme, sağ el ve sol ayağın kesilmesi demektir. Çünkü bu durumda, kesilen iki uzuvdan her biri diğerine ters olmaktadır, zira biri el diğeri ayak, biri sağ diğeri soldur. [من خلاف] Min, başlangıç noktasını ifade eder, çünkü kesme eylemi, bir uzuv diğerine uygun olarak değil, ters olarak başlamakta, meydana gelmektedir. Harf-i cer ve mecrurunun [yani من خلاف من ifadesinin] i'râbdaki mahalli, hal olarak mansüblük olup "Onları çapraz olarak keseceğim!" anlamındadır. Kesilen uzuvlar farklı olduğu için, *hılâf* kelimesi ile nitelenmişlerdir. Yine, فِي جُذُوعِ النَّخْلِ (hurma dalları içine) ifadesinde, dala asılan şeyin oraya bağlanmış hali, bir şeyin, konulduğu kabın içindeki yerleşmişliğine benzetilmiş ve bu sebeple *fî* harf-i ceri kullanılmıştır.

25 [555] Allah'ın belası Firavun, "hangimiz" derken, kendisini ve Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı kastetmektedir. آمَنَتمْ له (Demek ona iman ettiniz ha!?) ifadesi de buna delâlet eder. Allah'ın kitabında îmân kelimesi, Lâm harf-i ceri ile kullanıldığında Allah'tan başkasına iman anlamına gelmektedir. Sözelimi 30 يُّؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ (Allah'a iman eder ve müminlere güvenir." [Tevbe 9/61]) âyetinde böyledir.¹

1 İman kökü, *tasdik* edilmesi gereken ilkeler bağlamında Bâ ile kullanılırken, peygambere *ittibâ*, teslimiyet ve inkiyâd anlamı söz konusu olduğunda Lâm'la kullanılmaktadır. -Bâ ile kullanılmasının sebebi, Zemahşerî'nin de Bakara 2/3'de belirttiği gibi, imanın zımnen *ikrar* ve *kabul* mânalarını taşımasıdır; çünkü bir kişiye/şeye iman eden, onu zımnen kabul etmiş ve onun doğruluğunu itiraf etmiş olmaktadır. - Kökün Lâm ile kullanılışı, Bâ ile kullanılışından farklı olduğundan, sözelimi مَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَّنَا ifadesinde Yusuf'un gaddar ağabeyleri, babalarına, "Sen zaten hiç bizi *doğrulamazsın*" demeyip, "Sen zaten hiç bizim sözümüzle hareket etmezsin!" demiş olmaktadır. Nitekim Firavun da أَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ أَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ derken, "Kavimleri bizim kölemiz iken, biz bu iki kişiye nasıl *inkiyat* edebiliriz?!"

وروي أنهم لم يرفعوا رؤوسهم حتى رأوا الجنة والنار ورأوا ثواب أهلها. وعن عكرمة:
لما خروا سجداً أراهم الله في سجودهم منازلهم التي يصيرون إليها في الجنة.

٧١- ﴿قَالَ آمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ
فَلَأَقْطَعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَأُصَلِّبَنَّكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ وَلَتَعْلَمُنَّ
أَيُّنَا أَشَدُّ عَذَابًا وَأَبْقَى﴾

[٥٥٣] {لَكَبِيرُكُمُ} لعظيمكم، يريد: أنه أسحروهم وأعلاهم درجة في صناعتهم،
أو لمعلمكم، من قول أهل مكة للمعلم: أمرني كبير، وقال لي كبير كذا،
يريدون معلمهم وأستاذهم في القرآن وفي كل شيء.

[٥٥٤] قرئ «فَلَأَقْطَعَنَّ» «وَلَأُصَلِّبَنَّ» بالتخفيف. والقطع من خلاف: أن تقطع
اليد اليمنى والرجل اليسرى، لأن كل واحد من العضوين خالف الآخر بأن هذا يد
وذاك رجل، وهذا يمين وذاك شمال. ومن لا ابتداء الغاية، لأن القطع مبتدأ وناشئ
من مخالفة العضو العضو، لا من وفاقه إياه. ومحل الجار والمجرور النصب
على الحال، أي لأقطعنها مختلفات؛ لأنها إذا خالف بعضها بعضاً فقد اتصفت
بالاختلاف. شبه تمكن المصلوب في الجذع بتمكن الشيء الموعى في وعائه،
فلذلك قيل {فِي جُذُوعِ النَّخْلِ}.

[٥٥٥] {أَيُّنَا} يريد نفسه لعنه الله وموسى صلوات الله عليه، بدليل قوله {آمَنْتُمْ
لَهُ؟!}. واللام مع الإيمان في كتاب الله لغير الله تعالى، كقوله تعالى {يُؤْمِنُ بِاللَّهِ
وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ} [التوبة: ٦١].

[556] Bu ifadesiyle Firavun, sahip olduğu kudretle ve ezici güçle övünmüş, insanlara türlü eziyetler ederek zarar vermesiyle iftihar etmiş olmakta; bu arada Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı da hem küçümsemekte hem de alay etmektedir. Çünkü Mûsâ *Aleyhisselâm* hiç kimseye *azap* etmiş değildir.

5 **72. Dediler ki: “Bize gelen apaçık kanıtlara ve bizi yaratana seni asla tercih etmeyeceğiz. Ne hüküm vereceksen ver; sen hükmünü sadece bu dünya hayatında geçirirsin.”**

73. “Biz Rabbimize iman ettik. O bizim yanlışlarımızı ve bize zorla yaptırdığın sihri bağışlayacaktır; Allah(‘ın vereceği mükâfat da senin-
10 kinden) daha hayırlı ve daha kalıcıdır.”

74. Mücrim olarak Rabbine gelen biri için öyle bir Cehennem vardır ki orada ne ölür ne de yaşar.

75. İman edip salih amel işlemiş olarak O’na gelenler ise, bunlarındır işte en üstün dereceler.

15 **76. Yani, altından ırmakların aktığı, temelli kalacakları Adn Cennetleri... Arınanların mükâfatı da budur işte...**

[557] “Bizi yaratana” ifadesi “bize gelen”e ma’tuftur ya da yemin ifadesidir. [هَذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا ifadesi] *tukdâ hâzihi'l-hayâtü'd-dünyâ* şeklinde de okunmuştur. Meşhur kıraatte *el-hayât* kelimesi zarf olarak mansübdür, ancak bu zarf [diğer kıraatte] anlam genişlemesine uğrayarak, mef’ul konumunda kullanılmıştır. Nitekim *sumtu yevme'l-cumu'ati* (Cuma günü Oruç tuttum.) ifadesi *sîme yevmü'l-cumu'ati* (Cuma günü oruç tutuldu.) şeklinde de kullanılır.

demiştir, “Biz Mûsâ ve Hârûn’u tasdik etmeyiz.” değil. (Esasen Bâ’lı kullanımda da bir teslimiyet söz konusudur; ancak bu ‘henüz gerçekleşmemiş’ bir *teslimiyet iradesi*dir. Lâmlı kullanımdaki teslimiyetin ise gerçekleştiği üçüncü şahıslarla müşahade edilmektedir. Bu sebeple, kişi birisine *ittibâ* edecek olsa dahi bunu له آمنت şeklinde değil, به آمنت diye ifade eder; onun *ittibâ* ettiğini gören bir başkası ancak, bu gerçekleşmiş *ittibâ* eylemini görerek -gaib zamiriyle- له آمنت diyebilir. Nitekim Firavun’un, Hz. Mûsâ’nın Rabbine iman eden sihirbazlara çıkışması, yani aynı olgu, Kur’ân’da hem Bâ’lı hem de Lâmlı olarak ifade edilmiştir [A’râf 7/123; Şu’arâ 28/49]. Çünkü “Ben size izin vermeden ona iman ettiniz hâ?” sözü, Hz. Mûsâ’ya *ittibâ* etme iradesi göstermelerine rağmen, henüz fiilen *ittibâ* etmemiş durumda iken sarfedilmiştir.) Lâmlı kullanımı en iyi yansıtan örnek, Şu’arâ 26/111’deki اَتَّبَعَكَ الْاَزْدَلُونَ ifadesidir. Burada, kavminin eşrafı Nûh Aleyhisselâm’a, “Sana aşağı tabakadakiler *ittibâ* etmişken biz teslimiyet gösterebilir miyiz?” demektedirler ki Lâmlı kullanımın *ittibâ* anlamını açıkça göstermektedir. Hâsılı müfessir îmânın Kur’ân’da Lâmlı kullanımının Allah dışındaki şeylerle ilgili olduğunu söylerken, izleme ve *ittibâ* etme kavramının Yüce Allah’la ilgili olduğunda düşünülemeyecek olmasına dayandırmış oluyor. [Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *İman – Amel İlişkisi*, s. 56-62]

[٥٥٦] وفيه نفاجة باقتداره وقهره، وما ألفه وضرى به، من تعذيب الناس بأنواع العذاب؛ وتوضيع لموسى عليه السلام، واستضعاف له مع الهزء به، لأن موسى لم يكن قط من التعذيب في شيء.

٧٢- ﴿قَالُوا لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلَى مَا جَاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالَّذِي فَطَرَنَا فَاقْضِ مَا أَنْتَ قَاضٍ إِنَّمَا تَقْضِي هَذِهِ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا﴾ ٥

٧٣- ﴿إِنَّا آمَنَّا بِرَبِّنَا لِيَغْفِرَ لَنَا خَطَايَانَا وَمَا أَكْرَهْتَنَا عَلَيْهِ مِنَ السِّحْرِ وَاللَّهُ خَيْرٌ وَأَبْقَى﴾

٧٤- ﴿إِنَّهُ مَنْ يَأْتِ رَبَّهُ مُجْرِمًا فَإِنَّ لَهُ جَهَنَّمَ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَى﴾

٧٥- ﴿وَمَنْ يَأْتِهِ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَأُولَئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ ١٠ الْعُلَى﴾

٧٦- ﴿جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ جَزَاءُ مَنْ تَزَكَّى﴾

[٥٥٧] {وَالَّذِي فَطَرَنَا} عطف على {مَا جَاءَنَا}، أو قسم. قرئ «تُقْضَى هذه الحياة الدنيا»؛ ووجهها أن الحياة في القراءة المشهورة منتصبة على الظرف، فأتسع في الظرف بإجرائه مجرى المفعول به، كقولك في صمت يوم الجمعة: ١٥ صيم يوم الجمعة.

[558] Rivayete göre sihirbazlar, yani liderleri yetmiş iki kişi imiş. İkiisi Mısırlılardan, geri kalanları, İsrail oğullarındanmış. Firavun bunları sihir öğrenmeye zorlamış imiş. Yine rivayete göre Firavun'a "Bize Mûsâ'yı uyurken göster." demişler, o da göstermiş ve bakmışlar ki asası onu koruyor.

5 Bunun üzerine, "Bu bir sihirbaz sihri değil, çünkü sihirbaz uyuduğu zaman sihri geçersiz hale gelir." demişler, fakat Firavun onları Mûsâ *Aleyhisselâm*'a karşı çıkmaya zorlamaktan vazgeçmemiştir.

[559] "Arınanların" yani günah kirlerinden temizlenenlerin. İbn Abbas'ın "*Lâ ilâhe illâllâh* (Allah'dan başka tanrı yok) diyenlerin" şeklinde tefsir ettiği nakledilmiştir.

[560] Bu üç âyetteki [74-76] ifadelerin, sihirbazların sözlerinin aktarılması olduğu da, aktarım değil doğrudan Allah Teâlâ'nın ifadeleri olduğu da söylenmiştir.

15 **77. Gerçek şu ki Mûsâ'ya, "Yetişirler diye korkmadan, endişe etmeden Benim kullarımı geceleyin yola çıkar ve denizde onlara kuru bir yol aç..." diye vahyettik.**

78. Firavun da ordusuyla onları takip etti... Fakat denizde, onları ne kapladıysa kaplayıverdi!

79. Firavun, kavmini saptırmış; onları doğru yola iletememişti...

20 [561] "Onlara bir yol aç" buradaki فَاضْرَبْ kelimesi *fe'c'al* (kıl / aç) anlamında olup, *darabe le-hû fi mâlihî sehm^{en}* (Malından ona bir pay verdi.) *darabe'l-lebin^e* (Kerpici yaptı.) ifadeleri gibidir. *el-Yebes* (kuru) kelimesi sıfat olarak kullanılmış mastardır, nitekim bu kelime *yebese - yûbs^{en}* ve *yebese - yebes^{en}* şeklinde kullanılır ki tıpkı *el-'udm^u* ve *el-'adem^u* kelimeleri gibidir. Dolayısıyla, müennes kelimenin de sıfatı olarak kullanılır. Sözelimi süt vermez olunca *şâtünâ yebes^{ün}* (Koyunumuz kurudur.), *nâkatünâ yebes^{ün}* (Devemiz kurudur.) denilir. Kelime *yeb^{en}* ve *yâbis^{en}* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda *el-yeb^s* ya *el-yebes* kelimesinin hafifletilmiş halidir ya da *fe'lⁱⁿ* vezninde sıfattır. Veya *sahib* ve *sahb* kelimeleri gibi *yâbis* kelimesinin çoğulu olup, tekit maksadıyla tekil kelimenin sıfatı olarak kullanılmıştır. Nitekim şairin;

ve bağırsaklar ki açlıktan kıvranırlar

ifadesinde de bu kullanım vardır. Zira şair aşırı açlığından dolayı çoğul kelime kullanmış, sanki aç bir topluluk varmış gibi ifade etmiştir.

[٥٥٨] وروي أن السحرة - يعني رؤوسهم - كانوا اثنين وسبعين؛ الاثنان من القبط، والساير من بني إسرائيل، وكان فرعون أكرهمهم على تعلّم السحر. وروي أنهم قالوا لفرعون: أرنا موسى نائمًا، ففعل، فوجدوه تحرسه عصاه، فقالوا: ما هذا بسحر الساحر؛ لأن الساحر إذا نام بطل سحره، فأبى إلا أن يعارضوه.

٥ [٥٥٩] {تَزَكَّى} تطهر من أدناس الذنوب. وعن ابن عباس: قال لا إله إلا الله.

[٥٦٠] قيل في هذه الآيات الثلاث: هي حكاية قولهم. وقيل: خبر من الله، لا على وجه الحكاية.

٧٧- ﴿وَلَقَدْ أَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي فَاصْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا لَا تَخَافُ دَرَكًا وَلَا تَخْشَى﴾

١٠ ٨٧- ﴿فَاتَّبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهِ فَغَشِيَهُمْ مِنَ اللَّيْلِ مَا غَشِيَهُمْ﴾

٧٩- ﴿وَأَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ وَمَا هَدَى﴾

[٥٦١] {فَاصْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا} فاجعل لهم، من قولهم: ضرب له في ماله سهما. وضرب اللبن: عمله. اليبس: مصدر وصف به. يقال: يبس يُبَسًا وَيَبَسًا ونحوهما: العدم والعدم. ومن ثم وصف به المؤنث فقل: شاتنا يبس؛ وناقطنا يبس: إذا جف لبنها. وقرئ «يَبَسًا» و«يَابَسًا»، ولا يخلو اليبس من أن يكون مخففاً عن اليبس. أو صفة على فعل. أو جمع يابس، كصاحب وصحب، وصف به الواحد تأكيدا، كقوله:

... وَمَعَى جِيعًا... ❁

جعله لفرط جوعه كجماعة جياع

- [562] لَا تَخَافْ (korkmadan) ifadesi “vur / aç” ifadesindeki zamirin halidir; *lâ tehaf* (korkma) şeklinde cevap ifadesi olarak da okunmuştur. Ebû Hayve [v. 203/818] *derak^{en}* kelimesini sükûn ile *derk^{en}* şeklinde okumuştur. *Derk* ve *derek* kelimeleri *idrâk* (yakalama, ele geçirme) anlamında isimdirler, yani “Firavun ve ordusu seni yakalayamayacak; sana yetişemeyecektir.” demektir. *Lâ tehaf* (korkma) okuyuşu esas alındığında لَا تَخْشَى (endişe etmeden) ifadesinde üç ihtimal söz konusu olur: İlkine göre bu yeni bir ifade olup sanki “ve sen endişe etmezsin” yani senin özelliklerinden biri de emniyet içinde, endişesiz olmandır denilmiş olur. İkincisine göre kelimenin sonundaki Yâ’dan dönüşmüş olan Elif, fiilin asli harfi değildir, fiile fâsıla (kafiye) uyumu ve mutlaklık mânası vermek üzere ilave edilmiştir. Tıpkı فَأَصْلَحُوا السَّبِيلَ (Bizi yoldan onlar çıkardılar! [Ahzâb 35/67]), وَتَتَذَكَّرُونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا (Allah hakkında türlü türlü suizanlar ediyordunuz! [Ahzâb 35/10]) ifadelerin ile şu beyitte olduğu gibi:

Sanki benden önce hiç Yemenli esir görmemiş gibi

- [563] “Ne kapladıysa” ifadesi, özlü ve muhtasar ifade kullanma, az sözle çok mâna anlatma anlamındaki özlü söz söyleme sanatının bir örneğidir. Yani onları kühnünü ancak Allah’ın bileceği bir şey kapladı. Bu ifade *fe-ğaşşâhum minel-yemmi mâ* gaşşâhum (Fakat denizde, onları ne kapladıysa kaplayıverdi birer birer!) şeklinde de okunmuştur. *Tağşiye* masdarı *tağtiye* (kaplama, örtme) anlamındadır. Bu durumda gaşşâhum fiilinin fâ’ili ya Yüce Allah’tır ya *mâ* gaşşâhum (onları ne kapladıysa) ifadesidir ya da Firavundur. Çünkü ordusunu böyle bir aşırılığa zorlayan ve helâk olmalarına sebep olan odur. “Onları doğru yola iletememişti.” ifadesi ise Firavun’un “Ben size size yalnızca doğru yolu gösteriyorum.” [Ğafir 40/29] şeklindeki sözlerine karşılık alay mahiyetindedir.

- 25 **80. Ey İsrail oğulları! Sizi düşmanınızdan kurtardık ve sizinle Tûr’un sağ yanında vaatleştik; size kudret helvası ve bildircin indirdik.**

81. Size nasip ettiğimiz rızıkların temizlerinden yiyin; bunda taşkınlık etmeyin ki gazabıma müstahak olmayasınız! Benim gazabıma müstahak olan, uçuruma yuvarlanmış demektir!

- [564] “Ey İsrail oğulları!” ifadesi, onların denizden kurtarılımları ve Firavun hanedanının helâk edilmesinden sonra İsrail oğullarına yönelik bir hitaptır. Bunun, Peygamber (s.a.) döneminde yaşayan İsrail oğullarına hitap olduğu da söylenmiştir; Allah Teâlâ onlara, atalarına bahşetmiş olduğu karşılıksız nimetleri hatırlatmaktadır. Ancak ilk görüş daha doğrudur. İfade-
35 denin başında “Dedik ki” şeklinde bir ifade takdir edilir; Kur’ân’da “söyleme” ifadelerinin hazfedilmiş olduğu pek çok yer vardır.

[٥٦٢] { لَا تَخَافْ } حال من الضمير في (فاضرب) وقرئ «لا تخف» على الجواب. وقرأ أبو حيوة «دَرْكًا» بالسكون. والدرك والدرك: اسمان من الإدراك، أي لا يدركك فرعون وجنوده ولا يلحقونك. في { وَلَا تَخْشَى } إذا قرئ «لا تخف» ثلاثة أوجه؛ أن يستأنف، كأنه قيل وأنت لا تخشى، أي ومن شأنك أنك آمن لا تخشى، وأن لا تكون الألف المنقلبة عن الياء هي لام الفعل ولكن زائدة للإطلاق من أجل الفاصلة، كقوله { فَأَضْلُوْنَا السَّبِيلَا } [الأحزاب: ٦٧]، { وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا } [الأحزاب: ١٠] وأن يكون مثله قوله:

كَأَنَّ لَمْ تَرَى قَبْلِي أَسِيرًا يَمَانِيَا ❁

[٥٦٣] { مَا غَشِيَهُمْ } من باب الاختصار ومن جوامع الكلم التي تستقل مع قلتها بالمعاني الكثيرة، أي غشيهم ما لا يعلم كنهه إلا الله. وقرئ «غشاهم من اليم ما غشاه»، والتغشية: التغطية. وفاعل غشاهم إما الله سبحانه، أو ما غشاهم، أو فرعون؛ لأنه الذي ورط جنوده وتسبب لهلاكهم. وقوله { وَمَا هَدَى } تهكم به في قوله { وَمَا أَهْدَيْكُمُ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ } [غافر: ٢٩].

٨٠- { يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ قَدْ أَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ عَدُوِّكُمْ وَوَاعَدْنَاكُمْ جَانِبَ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّاءَ وَالسَّلْوَى } ١٥

٨١- { كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَنْ يَحِلِّ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَى } ١٥

[٥٦٤] { يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ } خطاب لهم بعد إنجائهم من البحر وإهلاك آل فرعون. وقيل: هو للذين كانوا منهم في عهد رسول الله ﷺ؛ من الله عليهم بما فعل آبائهم. والوجه هو الأول، أي قلنا: يا بني إسرائيل، وحذف القول كثير في القرآن. ٢٠

[565] [اَنْجَيْنَاكُمْ'dan رَزَقْنَاكُمْ'e kadarki fiiller] *enceyтікүм* (Sizi kurtardım.), *razektікүм* (Size rızık verdim.) şeklinde nefis-i mütekellim sıygasında; ayrıca *vâ'd* ve *muvâ'ade* köklerinden okunmuştur.¹ الأيمن kelimesi yakınındaki kelimeye atıfla mecrur okunmuştur ki, tıpkı *hucru dabbⁱⁿ haribⁱⁿ* (harabe kertenkele yuvası) ifadesi gibidir.²

[566] Allah Teâlâ onlara kendilerini kurtarmış olması ve düşmanlarını helâk etmesi, Sina dağının yamacında kendisiyle gizlice söyleşmek için Mûsâ *Aleyhisselâm*'la vaatleşmesi, Tevrat'ın levhalara yazılması gibi nimetlerini hatırlatmıştır. Mûsâ *Aleyhisselâm*'a verilen 'gizlice söyleşme' vaadini de bu çerçevede saymasının sebebi, peygamberleri (Mûsâ'nın ve temsilcilerinin bu gizli söyleşide bulunacak olmaları ve bunun din ve şeriatlarını ayakta tutacak faydalarının yine kendilerine dönecek olmasıdır. Yanı sıra, Allah Teâlâ onlara diğer nimet ve rızıklarını da saymıştır.

[567] Nimette taşkınlık etmelerinden maksat, nankörlük ederek eğlen-ce ve istifadeye dalıp şükrünü eda etmekten gafil kalarak Allah'ın sınırlarını aşmaları ve mallarını günah şeyler için harcamaları, fakir fukaranın hakkını vermemeleri, harcarken israf etmeleri, malları ile şıarmaları, küstahlaşmaları ve kibre kapılmalarıdır.

[568] [فَيَحِلُّ (yoksa müstahak olursunuz) ifadesi] *fe-yehulle* (yoksa iner) şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd'un bunu *lâ yehullenne* (sakın inmesin) şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Esre ile *من يَحِلُّ* (kime müstahak olursa) ifadesi zorunluluk ifade eder; "Borcun ödenmesi gereklilik kesp etti." manasındaki *halled-deyn^u* *yahillu* ifadesinden gelmektedir. حتى يَبْلُغَ الهدى مَجَلَّهُ (Hediye kurban yerine varıncaya kadar... [Bakara 2/196]) ifadesi de bunun gibidir. *Men yahlul* (kime müstahak olursa) şeklinde zamme ile okunması durumunda, "inmek" anlamına gelir. Allah'ın gazabından maksat ise cezalandırmalarıdır; bu yüzden *gazap* 'inme' ile nitelenmiştir. هَوَى helâk oldu anlamında olup kök anlamı, (i) dağdan düştü ve helâk oldu şeklindedir. Şair şöyle demiştir:

Gözetleme kulesinin tepesinden düştü;
çiğeri ve [kaburgaları] dağılıverdi aşağıda!

Yine Araplar *hevet ümmühû* (Anası düşüp-ölesice!) derler. (ii) Ya da *sekata sukûr^{an}* lâ nühûda ba'dehû (Öyle bir düştü ki, bir daha asla kalkamaz.) ifadesindeki gibidir.

82. Şüphesiz 'bağışladıkça bağışlayıcı'yımdır Ben; dönüş yapan, iman edip salih amel işleyen, sonra da doğru yolda giden kimseler için...

1 *Va'adnâkum* "Size vaatte bulunduk" / *va'adtukum* "Size vaatte bulundum" ; *va'adnâkum* "Sizinle vaatleştik" / *va'adtukum* "Sizinle vaatleştim" / ed.

2 *Haribⁱⁿ* kelimesinin normalde hucrun sıfatı olarak merfû ' okunması gerekiyordu. / ed.

[٥٦٥] وقرئ «أنجيتكم» إلى «رزقتكم»، وعلى لفظ الوعد والمواعدة.
 وقرئ «الأيمن»، بالجر على الجوار، نحو حجرٍ ضبٍ خربٍ.

[٥٦٦] ذكرهم النعمة في نجاتهم وهلاك عدوهم، وفيما واعد موسى صلوات الله عليه من المناجاة بجانب الطور، وكتب التوراة في الألواح. وإنما
 ٥ عدى المواعدة إليهم، لأنها لا يستهم واتصلت بهم حيث كانت لنبيهم ونقبائهم،
 وإليهم رجعت منافعها التي قام بها دينهم وشرعهم، وفيما أفاض عليهم من
 سائر نعمه وأرزاقه.

[٥٦٧] طغيانهم في النعمة: أن يتعدوا حدود الله فيها بأن يكفروها ويشغلهم
 اللهو والتنعيم عن القيام بشكرها، وأن ينفقوها في المعاصي، وأن يزووا حقوق
 ١٠ الفقراء فيها، وأن يسرفوا في إنفاقها وأن ييطروا فيها ويأشروا ويتكبروا.

[٥٦٨] قرئ «فَيَحُلُّ»، وعن عبد الله «لا يحلِّن». {وَمَنْ يَحْلِلْ} المكسور
 في معنى الوجوب، من حلَّ الدين يحل، إذا وجب أداؤه. ومنه قوله تعالى
 {حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ} [البقرة: ١٩٦] والمضموم في معنى النزول. وغضب
 الله: عقوباته. ولذلك وصف بالنزول. {هَوَى} هلك. وأصله أن يسقط من جبل
 ١٥ فيهلك. قالت:

هَوَى مِنْ رَأْسِ مَرْقَبَةٍ ❁ فَفُتَّتَ تَحْتَهَا كَبْدُهُ

ويقولون: هوت أمه. أو سقط سقوطاً لا نهوض بعده.

٨٢- ﴿وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِمَن تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدَى﴾

[569] İhtidâ, istikamet bulmak ve zikredilen hidayet -yani tövbe, iman ve salih amel- üzere sebat etmektir ki “Bizim yegâne Rabbimiz Allah’tır’ deyip sonra da istikamet üzere yaşayanlar” [Fussilet 41/30] âyetinde de ifade edilmiştir. “Sonralık” ifadesi (ثم), salih amel ile doğru yolda gitmenin, zaman itibariyle farklı olduğu gibi konum itibariyle de farklı olduğunu gösterir. Nitekim *câenî Zeyd^{ün} sümmê Amr^{ün}* (Bana Zeyd geldi, sonra da Amr.) ifadesi böyledir. Yani ‘hayır üzere dosdoğru yaşama’ mertebesi, ‘salt hayır’ mertebesinden farklıdır, çünkü ondan daha yüce ve üstün bir konumdadır.

83. “Ey Mûsâ! Seni, kavminden ayrılıp alelacele buraya getiren nedir?”

84. “Onlar benim izimdedirler. Rızâ olası diye ben Sana çabucak geldim ya Rabbi!” dedi.

[570] “Seni acele ettiren nedir?” Onlardan ayrılıp alelacele gelmene sebep olan şey nedir? Bu ifade yadırgama şeklinde söylenmiştir. Mûsâ *Aleyhisselâm* kavminden seçtiği kimselerle, belirlenmiş olan vakitte Sina dağına gitmiş; sonra Rabbinin kelâmına özlem duyarak ve kendisine vaat edilen şeyin bir an önce gerçekleşmesini isteyerek, kendi içtihadı ve bunun Allah rızasına daha yakın olduğu zannıyla ileri atılmış, diğerlerinin önüne geçmiştir. Ancak Mûsâ *Aleyhisselâm* hata etmiş, Allah Teâlâ’nın bütün fiillerini ancak bir hikmet gerekçesi ile yaptığını, her zamana dair maslahatı bildiğini düşünememiştir.

[571] “Kavim”den maksat seçilmiş kimselerdir. Bu ifadenin bütün kavim anlamına gelebileceğini ve Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın kavmini vakti gelmeden önce terk etmiş olduğunu söyleyen görüşün hiçbir sahih gerekçesi yoktur. “Onlar benim izimdedirler.” ifadesi de bunu geçersiz kılmaktadır. (أُزِّي) (izim) ifadesini) Ebû Amr [v. 154/771] ve Ya’kûb’un [v. 205/821] *isrî* şeklinde kesre okudukları, İsâ b. Ömer’in [v. 149/766] *üsri* şeklinde zamme okuduğu, yine onun (أولاء) kelimesini) *ulâ* şeklinde kasr ile okuduğu nakledilir. *Eser* okuyuşu *üsri* okuyuşundan daha fasihtir, ama *üsri* okuyuşu da rivayet edilmiştir. Diğer okuyuşun daha fasih oluşundan maksat, fasih kimselerin dilinde daha çok kullanılıyor olmasıdır. Nitekim kılıcın parlaklığına hem *esrü’s-seyf* denilir hem de *üsri’s-seyf* denilir. Kelimenin *el-isr* şeklinde kullanımı ise nadirdir.

[572] **Şayet** “Seni acele ettiren nedir?” ifadesi Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın acele etmiş olmasının sebebine dair bir sorudur, dolayısıyla buna uygun düşecek olan cevap Mûsâ *Aleyhisselâm*’ın ‘Senin rızanı daha fazla talep etmek veya senin kelâmına ve vaadinin gerçekleşmesine duyduğum iştiaak’ gibi bir söz söylemesi olacaktı. Oysa onun söylediği ‘Onlar benim izimdedirler.’ ifadesi, senin de gördüğün üzere, soruya uygun bir cevap değildir?” **dersen şöyle derim:**

[٥٦٩] الاهتداء هو الاستقامة والثبات على الهدى المذكور، وهو التوبة والإيمان والعمل الصالح، ونحوه قوله تعالى {إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا} [فصلت: ٣٠]. وكلمة التراخي دلت على تباين المنزلتين دلالتها على تباين الوقتين في «جاءني زيد ثم عمرو»، أعني أنّ منزلة الاستقامة على الخير مبينة لمنزلة الخير نفسه؛ لأنها أعلى منها وأفضل.

٨٣- ﴿وَمَا أَغْجَلَكَ عَنْ قَوْمِكَ يَا مُوسَى﴾

٨٤- ﴿قَالَ هُمْ أَوْلَاءِ عَلَى أَثَرِي وَعَجِلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَى﴾

[٥٧٠] {وَمَا أَغْجَلَكَ} أي شيء عجل بك عنهم؛ على سبيل الإنكار، وكان قد مضى مع النقباء إلى الطور على الموعد المضروب. ثم تقدمهم شوقاً إلى كلام ربه وتنجز ما وعد به، بناء على اجتهاده وظنه أن ذلك أقرب إلى رضا الله تعالى، وزل عنه أنه عز وجل ما وقت أفعاله إلا نظراً إلى دواعي الحكمة، وعلماً بالمصالح المتعلقة بكل وقت.

[٥٧١] فالمراد بالقوم: النقباء، وليس لقول من جَوَز أن يراد جميع قومه وأن يكون قد فارقهم قبل الميعاد وجهٌ صحيح، ياباه قوله {هُمُ أَوْلَاءِ عَلَى أَثَرِي}. وعن أبي عمرو ويعقوب «إثري» بالكسر، وعن عيسى بن عمر «أثرى» بالضم. وعنه أيضاً «أولى» بالقصر. والأثر أفصح من الأثر. وأما الأثر فمسموع، والمراد بالأفصح كثرة جريانه على السنة الفصحاء في فِرْد السيف مدوّن في الأصول. يقال: أثر السيف وأثره، وهو بمعنى الإثر غريب.

[٥٧٢] فإن قلت {وَمَا أَغْجَلَكَ} سؤال عن سبب العجلة فكان الذي ينطبق عليه من الجواب أن يقال: طلب زيادة رضاك أو الشوق إلى كلامك وتنجز موعدك. وقوله {هُمُ أَوْلَاءِ عَلَى أَثَرِي} كما ترى غير منطبق عليه. قلت:

Allah Teâlâ'nın ona yöneltmiş olduğu "Seni acele ettiren nedir?" ifadesi iki şey ihtiva eder: İlki acele etmiş olmanın bizzat kendisinin yadığanması, ikincisi ise yadığanan bu davranışa sebep olan şeyin sorulmasıdır. Bu iki şeyden Mûsâ *Aleyhisselâm* açısından daha önemli olan, Allah Teâlâ'nın ya-
 5 dırgamış olduğu şeyin gerekçesini sunmak, özür beyan etmek idi. Bu yüz-
 den, "Ben sadece çok az, önemsenmeyecek kadar az bir miktar acele ettim,
 benimle geride kalanlar arasında bir kervanın başı ile sonu arasındaki kadar
 kısa bir mesafe var." demiş; ardından da "Razı olasın diye ben Sana çabucak
 geldim ya Rabbi." diyerek sebebi bildirmiştir. Birinin çıkıp, "Mûsâ *Aley-*
 10 *hisselâm* Allah'ın azarlaması karşısında heybet ve korkuya kapılmış ve bu
 yüzden soruya uygun cevap verememiştir." demesi de mümkündür.

**85. "Ama Biz senin ardından kavmini sınadık, Sâmirî onları saptır-
 dı." dedi.**

[573] "Sınanan kavim"le, Hârûn *Aleyhisselâm* ile birlikte geride kalanları
 15 kastetmiştir. Bunlar altı yüz bin kişi idiler, fakat içlerinden sadece on iki bin kişi
 buzağıya tapmaktan kendini korumuştur. **Şayet** "Kıssada onların Mûsâ *Aleyhis-*
selâm'ın ayrılmasının ardından yirmi gece kaldıkları, geceleri de hesaba katarak
 bunu kırk olarak saydıkları ve sayıyı tamamladık dedikleri, daha sonra buzağıya
 tapınma olayının meydana geldiği anlatılır. Peki, bununla Allah Teâlâ'nın 'Biz
 20 senin ardından kavmini sınadık.' ifadesi arasında nasıl bir uyum vardır?" **dersen**
şöyle derim: Allah Teâlâ meydana gelmesi beklenen bu fitneyi sanki olup bit-
 miş bir olay gibi haber vermiştir ki bu tür ifade biçimi Allah Teâlâ'nın âdetidir.
 Ya da Sâmirî Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın yokluğunu fırsat bilmiş ve o gider gitmez he-
 men kavmi saptırmaya çalışmış; bu işi düşünmeye, planlamaya başlamıştır. Do-
 25 layısıyla sınama, (Allah Teâlâ bu sözü söylediği esnada) başlamış durumdadır.

[574] وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ (ve Sâmirî onları saptırdı) ifadesi] *ve edallühümüs-Sâmirî* (En
 sapkınları Sâmirî idi) şeklinde de okunmuştur; zira sapkın hem de saptırıcı idi.
Sâmirî ismi, İsrail oğullarından Sâmira isimli kabileye mensup kişi demektir.
 Sâmira kabilesinin bir Yahudi kabilesi olduğu, bazı dini konularda Yahudiler-
 30 den farklı inançlara sahip olduğu söylenmiştir.¹ Yine, Sâmirî'nin, Bâcermâ [Mu-
 sul civarında bir köy] halkından olduğu da söylenmiştir. Ayrıca, Mûsâ b. Zafer
 adlı Kirmanlı bir gavur olduğu, görünüşte Müslüman olmakla beraber aslında
 münafık olduğu, sığıra tapan bir kavimden olduğu da söylenmiştir.

1 Nitekim Sâmirî'nin, Hazret-i Yusuf'un oğullarından devam eden bir kol olduğu değerlendirilmektedir.
 / ed.

قد تضمن ما واجهه به رب العزة شيئين؛ أحدهما إنكار العجلة في نفسها. والثاني: السؤال عن سبب المستنكر والحامل عليه، فكان أهمّ الأمرين إلى موسى بسط العذر وتمهيد العلة في نفس ما أنكر عليه، فاعتلّ بأنه لم يوجد مني إلا تقدّم سير، مثله لا يعتد به في العادة ولا يحتفل به؛ وليس بيني وبين من سبقته إلا مسافة قريبة يتقدّم بمثلها الوفد رأسهم ومقدمهم. ثم عقبه بجواب السؤال عن السبب فقال {وَعَجِلْتُ إِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضَى}. ولقائل أن يقول: حار لما ورد عليه من التهيب لعتاب الله، فأذهله ذلك عن الجواب المنطبق المرتب على حدود الكلام.

٨٥- ﴿قَالَ فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ﴾

١٠ [٥٧٣] أراد بالقوم المفتونين الذي خلفهم مع هارون وكانوا ستمائة ألف، ما نجا من عبادة العجل منهم إلا اثنا عشر ألفاً. فإن قلت: في القصة أنهم أقاموا بعد مفارقتهم عشرين ليلة، وحسبوا أربعين مع أيامها، وقالوا: قد أكملنا العدة، ثم كان أمر العجل بعد ذلك. فكيف التوفيق بين هذا وبين قوله تعالى لموسى عند مقدمه {فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ}؟ قلت: قد أخبر الله تعالى عن الفتنة المترتبة بلفظ الموجودة الكائنة على عادته، أو افترض السامري غيبته فعزم على إضلالهم غبً انطلاقه، وأخذ في تدبير ذلك. فكان بدء الفتنة موجوداً.

[٥٧٤] قرئ «وَأَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ»، أي هو أشدهم ضلالاً، لأنه ضال مضل، وهو منسوب إلى قبيلة من بني إسرائيل يقال لها السامرة. وقيل: السامرة قوم من اليهود يخالفونهم في بعض دينهم. وقيل: كان من أهل باجرما. وقيل: كان علجاً من كرمان، واسمه موسى بن ظفر، وكان منافقاً قد أظهر الإسلام، وكان من قوم يعبدون البقر.

86. Bunun üzerine, Mûsâ kızgın ve üzgün bir şekilde kavmine döndü ve “Ey kavmim! Rabbiniz size güzel bir vaatte bulunmadı mı? Aradan çok mu uzun bir zaman geçti ki, ya da Rabbinizden üzerinize bir gazap inmesini mi istediniz ki bana verdiğiniz sözden caydınız?!” dedi.

5 87. Dediler ki: “Sana verdiğimiz sözden kendi kendimize caymış değiliz. Fakat o kavmin (yani Mısırlıların) ziynetlerinden yüklenmiştik ya, işte onları (ateş dolu bir çukura) attık; aynı şekilde Sâmirî de attı...”

88. Böylece Sâmirî, onlara, böğürmesi olan bir buzağı heykeli çıkar-mıştı ve “İşte sizin tanrınız bu... Mûsâ’nın tanrısı da bu, ama o (bunu) unuttu.” demeye başlamışlardı.

[575] *el-Esif* “öfkesi şiddetli olan kişi” demektir. Ani ölümle ilgili olarak, Peygamber (s.a.) “Mümin için rahmettir; kâfir için ise öfkeli bir zatın yakalayışıdır!” buyurmuştur. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLI, 491] “Hüzünlü” anlamına geldiği de söylenmiştir.

15 [576] **Şayet** “Mûsâ *Aleyhisselâm* kavmine ne zaman dönmüştür?” **dersen şöyle derim:** Kırk günü tamamladıktan, yani Zilkade ayını ve Zilhiccenin on gününü geçirdikten sonra dönmüştür. Allah Teâlâ onlara içerisinde hidayet ve nur bulunan Tevrat’ı vereceğini vaat etmiştir ki bundan daha iyi, daha güzel bir vaat olamaz. Bize anlatıldığına göre Tevrat’ta bin sure varmış, her bir surede de 20 bin ayet bulunuyormuş. Onun yazılı olduğu ciltleri yetmiş deve taşıyormuş.

[577] *el-Ahd* zaman demektir; kastedilen, onlardan ayrılış süresidir. Bu kelime “senden ayrılalı uzun zaman oldu” mânasında *tâle ‘ahdî bike* şeklin-de kullanılır. Kavmi, yokluğunda emirlerine uygun olarak yaşayacaklarını, kendilerine bıraktığı inancı muhafaza edeceklerine dair Mûsâ *Aleyhisselâm*’a 25 söz vermişler, ama buzağıya taparak bu sözü bozmuşlardır.

[578] *بِمَلِكِنَا* ifadesi üç hareke ile de (*melkinâ – milkinâ – mulkinâ*) okunmuştur; anlam şöyledir: Sana verdiğimiz sözden kendi durumumuza hâkim bir vaziyette caymadık, yani eğer biz kendimize kalsaydık, kararı kendimiz verseydik senin sözünden çıkmazdık. Ama Sâmirî ve onun tuzağı tarafından 30 mağlup edildik. Yani Kıptilerden ödünç aldığımız ‘yük’leri yüklenmiştik ya... Ya da *أَوْزَارًا* ifadesiyle ‘günah’ anlamını kastetmişler; bunları yüklenmenin günah olduğunu ifade etmişlerdir. Çünkü İsrail oğulları Mısırlılarla birlikte Mısırda darulharpde kendilerine eman verilmiş zimmi statüsünde idiler. Eman verilmiş kimsenin ise darulharp halkının malını almaya hakkı 35 yoktur. Kaldı ki, o dönemde ganimet de helal değildi.

٨٦- ﴿فَرَجَعَ مُوسَى إِلَى قَوْمِهِ غَضْبَانَ أَسِفًا قَالَ يَا قَوْمِ أَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعَدًّا حَسَنًا أَفَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ أَمْ أَرَدْتُمْ أَنْ يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَأَخْلَفْتُمْ مَوْعِدِي﴾

٨٧- ﴿قَالُوا مَا أَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلِكِنَا وَلَكِنَّا حُمِلْنَا أَوْزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ فَقَذَفْنَاهَا فَكَذَلِكَ أَلْقَى السَّامِرِيُّ﴾

٨٨- ﴿فَأَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ فَقَالُوا هَذَا إِلَهُكُم وَإِلَهُ مُوسَى فَنَسِيَ﴾

[٥٧٥] الأُسُف: الشديد الغضب، ومنه قوله عليه السلام في موت الفجأة. «رحمة للمؤمن وأخذة أسف للكافر». وقيل: الحزين.

[٥٧٦] فَإِنْ قُلْتُ: متى رجع إلى قومه؟ قلت: بعد ما استوفى الأربعين؛ ذا

١٠ القعدة وعشر ذي الحجة. وعدهم الله سبحانه أن يعطيهم التوراة التي فيها هدى ونور، ولا وعد أحسن من ذاك وأجمل. حكى لنا أنها كانت ألف سورة كل سورة ألف آية، يحمل أسفارها سبعون جملاً.

[٥٧٧] {الْعَهْدُ} الزمان، يريد مدة مفارقتهم لهم. يقال: طال عهدي بك، أي

١٥ طال زمني بسبب مفارقتك. وعده أن يقيموا على أمره وما تركهم عليه من الإيمان، فأخلفوا مواعده بعبادتهم العجل.

[٥٧٨] {بِمَلِكِنَا} قرئ بالحركات الثلاث، أي ما أخلفنا موعدك بأن ملكنا

أمرنا، أي لو ملكنا أمرنا وخلينا وراءنا لما أخلفناه، ولكننا غلبنا من جهة السامري وكيده. أي حملنا أحمالاً من حلي القبط التي استعرتها منهم. أو أرادوا بالأوزار أنها آثام وتبعات، لأنهم كانوا معهم في حكم المستأمنين في دار الحرب. وليس للمستأمن أن يأخذ مال الحربي، على أن الغنائم لم تكن تحل حيثئذ. ٢٠

[579] “İşte onları attık” Sâmirî’nin bir çukurda yakmış olduğu ve içine ziynetleri atmamızı emrettiği ateşe attık. İfade¹ حُمِّلْنَا (bize yüklenmişti ya...) şeklinde de okunmuştur. “Aynı şekilde Sâmirî de attı.” Elindeki ziyneti onlar gibi ateşe attığı izlenimi verdi. Aslında [ziynet değil], Cebrâil *Aleyhisselâm*’ın atı
 5 Hayzûm’un bastığı yerden aldığı toprağı atmıştı. Dostu şeytan, kendisine bu toprağın bir ölüye karıştığında onu canlandıracağını fısıldamıştı.

[580] “Böylece onlara çıkardı.” Sâmirî o ateş çukurundan, Allah’ın ateşin erittiği ziynetlerden yarattığı, buzağılar gibi “böğürmesi olan bir buzağı çıkar-
 10 dı.” **Şayet** “Bu toprağın nasıl ölülerin diriltilmesi gibi bir konuda tesiri olur?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ’nın Rûhulkudüs’te böyle hususi kerametler şeklinde bir tesir yaratması, ona verdiği diğer kerametler gibi mümkün de-
 ğil midir? Burada Cebrâil *Aleyhisselâm*’ın ayağının toynağı bir toprağa temas etmiştir ki bu toprak cansız bir şeye temas ettiğinde, Allah -eğer dilerse- doğ-
 rudan canlı bir varlık yaratır. Dikkat edersen, İsa Mesih de Rûhulkudüs’ün
 15 Hazret-i Meryem’in koynuna vâki bir üflemesi ile babasız yaratılmıştı.

[581] **Şayet** “Allah Teâlâ neden ziynet eşyalarından bir buzağı yaratmıştır da bu buzağı İsrail oğulları için bir sinama ve sapma vesilesi olmuştur?” **dersen şöyle derim:** Bu, Allah’ın, iman edenler dünya hayatında ve ahirette sabit söz ile se-
 bat bulsunlar ve zalimler sapsın diye kullarını tâbi tuttuğu ilk sinama değildir.²
 20 Buzağının yaratılmasına şaşırın kişi, İblis’in yaratılmasına daha çok şaşırmalıdır.³ Nitekim “Biz senin ardından kavmini sinadık.” ifadesi, buzağının imtihan için yaratıldığı anlamına gelir. Yani “Bir buzağı yaratarak ve Sâmirî’nin ‘İşte tanrınız bu... Mûsâ’nın tanrısı da bu; ama o unuttu!’ diyerek, onları sapkınlığa düşürme-
 siyle onları imtihan ettik.” [“Mûsâ’nın tanrısı da bu; ama o unuttu.” ifadesi] “Mûsâ tanrısı-
 25 nı burada aramayı unuttu da gidip O’nu Tûr’da aramaya koyuldu.” ya da “Sâmirî unuttu.” yani Sahip olduğu ‘görünür’ imanını da terk etti.” demektir.

89. Görmüyorlar mıydı ki kendilerine ne cevap verebiliyordu ne de zarar veya fayda verme gücüne sahipti?!

90. Aslında, Hârûn(un buzağının tanrı edinilmesinde suçu yoktu; çünkü) daha önce onlara; “Ey kavmim! Siz, bununla sinanıyorsunuz. Sizin Rabbiniz, şüphesiz, Rahman’dır. O halde bana uyun ve emrime itaat edin.” demişti.

1 Müfessir genel kıraat olan “yüklemedi.” anlamındaki *hamelnâ* kıraatini esas almaktadır. / ed

2 İbrahim 14/27’ye telmih. / ed.

3 Çünkü İblis, sadece İsrail oğullarını değil, Adem’in bütün oğullarını saptırmakta, sapmalarına yol açmaktadır. / ed.

[٥٧٩] {فَقَذَفْتَاهَا} في نار السامري، التي أوقدها من الحفرة وأمرنا أن نطرح فيها الحلي. وقرئ «حُمِلْنَا». {فَكَذَلِكَ أَلْقَى السَّامِرِيُّ}، أراهم أنه يلقي حليًا في يده مثل ما ألقوا. وإنما ألقى التربة التي أخذها من موطن حيزوم فرس جبريل؛ أوحى إليه وليه الشيطان أنها إذا خالطت مواتا صار حيوانًا.

٥ [٥٨٠] {فَأَخْرَجَ لَهُمُ} السامري من الحفرة عجلًا خلقه الله من الحلي التي سبكتها النار يخور كما تخور العجايل. فإن قلت: كيف أثرت تلك التربة في إحياء الموات؟ قلت: أما يصح أن يؤثر الله سبحانه روح القدس بهذه الكرامة الخاصة كما أثره غيرها من الكرامات؟ وهي أن يباشر فرسه بحافره تربة إذا لاقت تلك التربة جمادًا أنشأه الله إن شاء عند مباشرته حيوانًا. ألا ترى كيف أنشأ المسيح من غير أب عند نفخه في الدرع. ١٠

[٥٨١] فإن قلت: فلم خلق الله العجل من الحلي حتى صار فتنة لبني إسرائيل وضلالاً؟ قلت: ليس بأول محنة محن الله بها عباده ليثبت الله الذين آمنوا بالقول الثابت في الحياة الدنيا وفي الآخرة ويُضِلَّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ. ومن عجب من خلق العجل فليكن من خلق إبليس أعجب. والمراد بقوله {فَإِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ} هو خلق العجل للامتحان، أي امتحانهم بخلق العجل وحملهم السامري على الضلال، وأوقعهم فيه حين قال لهم: {هَذَا إِلَهُكُمْ وَإِلَهُ مُوسَى فَنَسِيَ} أي فنسي موسى أن يطلبه ههنا، وذهب يطلبه عند الطور. أو فنسي السامري، أي ترك ما كان عليه من الإيمان الظاهر.

٨٩- ﴿أَفَلَا يَرَوْنَ أَلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا وَلَا يَمْلِكُ لَهُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا﴾

٩٠- ﴿وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هَارُونُ مِنْ قَبْلُ يَا قَوْمِ إِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهِ وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ

فَاتَّبِعُونِي وَأَطِيعُوا أَمْرِي﴾ ٢٠

**91. Onlar ise “Mûsâ bize dönene kadar bunun başından ayrılmaya-
cağız!” demişlerdi.**

[582] يَرْجِعُ fiilini merfû‘okuyanlar, لَّا’daki En’in, Enne’nin hafifletilmiş olduğu, mansûb olarak okuyanlar ise fiilleri nasp eden En olduğu görüşün-
5 dedirler.

[583] “Daha önce” yani Sâmirî onlara söylediklerini söylemeden önce. Sanki İsrail oğulları buzağının çukurdan çıktığını ilk gördüklerinde onu güzel görmüş ve hoşlanmışlar, ama daha Sâmirî konuşmaya başlamadan önce Hârûn *Aleyhisselâm* derhal söze atılmış ve “Siz, bununla sınanıyorsunuz. Sizin Rabbiniz, şüphesiz, Rahman’dır.” demiştir.
10

92. (Mûsâ) dedi ki: “Ey Hârûn! Bunların saptıklarını görünce seni ne alıkoydu ki”

93. “Benim yolumu izlemedin?! Yoksa emrime karşı mı geldin?!”

[584] لَّا’daki Lâ zaittir [mânaya katkısı yoktur]. Anlam, “Allah yolunda, Al-
15 lah için öfkelenme ve inkâr ve günahattan şiddetle alıkoyma konusunda bana uymana engel olan şey nedir? İman edenleri yanına alıp inkâr edenlerle savaşıydın ya! Ben böyle bir şey göreceğim olsam derhal bu işe koyulurdum, neden sen de benim davranacağım gibi davranmadın, derhal işe koyulmadın?” şeklindedir. Ya da neden gelip bana yetişmedin / bildirmedi?!

**94. (Hârûn) “Ey anamın oğlu! Saçımı-sakalımı tutma... Senin, ‘Be-
nim sözümü gözetmedin de İsrail oğullarının arasına ayrılık soktun!’
diyeceğinden korktum.” dedi...**

[585] لِحَيْتِي (sakalım) ifadesi] Lâh’in fethası ile *lahyetî* şeklinde de okun-
muştur ki bu, Hicaz lehçesidir.

[586] Mûsâ *Aleyhisselâm* yaratılışı itibariyle çok sert, her konuda çok
25 katı biri idi. Allah yolunda ve onun dini[ni savunma] konusunda da son de-
rece öfkeliydi. Bu yüzden, kavminin, gördükleri onca muazzam mucize-
den sonra Allah’ı bırakıp buzağıya taptıklarını görünce kendisine hâkim
olamadı. Öylesine büyük bir dehşete kapıldı ve bu dehşet zihnini öylesine
30 kapladı ki, Allah yolundaki öfkesiyle, hamiyet ve gayretiyle elindeki Tevrat
levhalarını fırlattı ve kardeşinin, kavmine kendi yerine halife olarak bıraktı-
ğı Hârûn *Aleyhisselâm*’ın üzerine tıpkı bariz bir düşman üzerine yürür gibi
şiddetle yürüdü ve –kel olan- Hârûn’u başının ve yüzünün kıllarından ya-
kalayıp kendine doğru çekmeye başladı.

٩١- ﴿قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتَّىٰ يَرْجِعَ إِلَيْنَا مُوسَىٰ﴾

[٥٨٢] {يَرْجِعُ} من رفعه فعلى أَنَّ أن مخففة من الثقيلة ومن نصب فعلى أنها الناصبة للأفعال.

[٥٨٣] {مِنْ قَبْلُ} من قبل أن يقول لهم السامري ما قال، كأنهم أول ما وقعت عليه أبصارهم حين طلع من الحفرة افتتنوا به واستحسنوه، فقبل أن ينطق السامري ٥ بادرهم هارون عليه السلام بقوله {إِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهِ وَإِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمَنُ}.

٩٢- ﴿قَالَ يَا هَارُونُ مَا مَنَعَكَ إِذْ رَأَيْتَهُمْ ضَلُّوا﴾

٩٣- ﴿أَلَا تَتَّبِعَنِ أَفَعَصَيْتَ أَمْرِي﴾

[٥٨٤] لا مزيدة. والمعنى ما منعك أن تتبعني في الغضب لله وشدة الزجر عن ١٠ الكفر والمعاصي، وهلا قاتلت من كفر بمن آمن؟ ومالك لم تباشر الأمر كما كنت أباشره أنا لو كنت شاهداً؟ أو مالك لم تلحقني؟

٩٤- ﴿قَالَ يَبْنَؤُ أُمَّ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي إِنِّي خَشِيتُ أَنْ تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَآئِيلَ وَلَمْ تَرْقُبْ قَوْلِي﴾

[٥٨٥] قرئ «بِلِحْيَتِي»، بفتح اللام وهي لغة أهل الحجاز.

[٥٨٦] كان موسى صلوات الله عليه رجلاً حديدًا مجبولاً على الحدة والخشونة ١٥ والتصلب في كل شيء، شديد الغضب لله ولدينه، فلم يتمالك حين رأى قومه يعبدون عجلًا من دون الله بعد ما رأوا من الآيات العظام، أن ألقى ألواح التوراة لما غلب ذهنه من الدهشة العظيمة، غضبا لله واستنكافاً وحمية، وعنف بأخيه وخليفته على قومه، فأقبل عليه إقبال العدو المكاشف قابضاً على شعر رأسه - وكان أقرع - وعلى شعر وجهه يجزّه إليه.

[587] [Hârûn *Aleyhisselâm*] şunu söylemek istiyordu: Onların bir kısmını yanıma alıp diğerleri ile savaşmış olsaydım, bölünürler ve eriyip giderlerdi. Bu yüzden, senin gelip duruma bizzat müdahale etmeni, re'yinle durumu telafi etmeni bekledim. Giderken bana vasiyet ettiğin 'birliği muhafaza etme' görevini yerine getirememiş olduğum için beni kınayacağından endişe ettim, emrine uymaktan ve bunun gereğini yapmaktan başka seçeneğim yoktu.

95. “Peki, senin amacın ne ey Sâmirî?!” dedi.

96. O da: “Ben onların görmediği bir şey gördüm ve o elçinin izinden bir avuç avuçlayıp bunu (ziynetlerin eritildiği çukura) attım. Nefsim bana bunu hoş gösterdi.” dedi.

[588] الْخَطْبُ kelimesi, kişi bir şeyi talep ettiğinde kullanılan *hatabe'l-em-râ* fiilinin mastarıdır. Herhangi bir şey yapan kimseye *mâ hatbuke* denildiği zaman bu “Amacın, aradığın şey nedir?” anlamındadır.

[589] بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ (Ben onların görmediği bir şey gördüm) ifadesi] kesre ile *basirtu bi-mâ lem tubsirû bi-hî* şeklinde de okunmuştur ki “Ben onların bilmediği bir şeyi bildim, onların anlamadığını anladım.” anlamındadır. Hasan-ı Basrî Kâf'ın zammesi ile *kubdat^{en}* şeklinde okumuştur; *kubda* tıpkı ğurfe ve *mudğa* gibi, avuçlanan şeyin ismi anlamındadır. *Kabda* ise *kabdın* ism-i merresidir. [Yani bir avuç anlamındadır.] Avuçlanan şeyin bu kelime ile isimlendirilmesi, tıpkı *darbu'l-emîr* (emîrin bastığı para) ifadesinde olduğu gibi mef'ûlün mastar ile isimlendirilmesi kabilindendir. Bu ifade Sâd ile *fe-kabastu kabsat^{en}* şeklinde de okunmuştur ki Dât ile okunduğunda bütün bir el ile avuçlamak, Sâd ile okunduğunda ise parmak uçları ile almak anlamına gelir. Aynı farklılık الْخَضْمِ ve الْقَضْمِ kelimelerinde de söz konusudur; الْخَضْمِ bütün ağız ile almak, الْقَضْمِ ise sadece dudak ucu ile bir küçük yudum almak demektir.

[590] مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ ifadesini] İbn Mes'ûd, *min eseri ferasi'r-rasûl* (elçinin atının izinden) şeklinde okumuştur. **Şayet** “Neden Cebrâil ya da Rûhulkudüs değil de elçi kelimesi kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Tûr'a çıkma zamanı gelince Allah Teâlâ Mûsâ *Aleyhisselâm*'ı götürmesi için Cebrâil *Aleyhisselâm*'ı, hayat atı olan Hayzum'a binmiş vaziyette göndermiş, o sırada Sâmirî bunu görmüş ve “Bu işte bir iş var!” diye düşünüp atın ayak bastığı yerden bir avuç almış. Mûsâ *Aleyhisselâm* kendisine [neden böyle yaptığını] sorunca, “Sana Tûr'a gideceğin zaman gönderilen elçinin atının izinden bir avuç aldım” demiştir. Muhtemelen, onun Cebrâil olduğunu anlamamıştı.

[٥٨٧] أي لو قاتلت بعضهم ببعض لتفرقوا وتفانوا، فاستأنيتك أن تكون أنت المتدارك بنفسك، المتلافي برأيك؛ وخشيت عتابك على إطراح ما وصيتني به من ضم النثر وحفظ الدهماء، ولم يكن لي بد من رقبة وصيتك والعمل على موجبها.

٥ - ٩٥ ﴿قَالَ فَمَا خَطْبُكَ يَا سَامِرِيُّ﴾

٩٦ - ﴿قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا وَكَذَلِكَ سَوَّلَتْ لِي نَفْسِي﴾

[٥٨٨] الخطب: مصدر خطب الأمر، إذا طلبه، فإذا قيل لمن يفعل شيئاً: ما خطبك؟ فمعناه: ما طلبك له؟

١٠ [٥٨٩] قرئ {بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ} بالكسر، والمعنى: علمت ما لم تعلموه، وفطنت ما لم تفتنوا له. قرأ الحسن «قُبْضَةً» بضم القاف وهي اسم المقبوض، كالغرفة والمضعة، وأما القَبْضَة فالمرة من القبض، وإطلاقها على المقبوض من تسمية المفعول بالمصدر، كضرب الأمير. وقرأ أيضاً «فقبضت قبضة»، بالصاد المهملة. الضاد بجميع الكف، والصاد بأطراف الأصابع. ونحوهما الخضم والقضم. الخاء بجميع الفم، والقاف بمقدمه. ١٥

[٥٩٠] قرأ ابن مسعود: «من أثر فرس الرسول». فإن قلت: لم سماه الرسول دون جبريل وروح القدس؟ قلت: حين حل ميعاد الذهاب إلى الطور أرسل الله إلى موسى جبريل راكب حيزوم فرس الحياة ليذهب به، فأبصره السامري فقال: إن لهذا شأنًا، فقبض قبضة من تربة موطنه، فلما سأله موسى عن قصته قال: قبضت من أثر فرس المرسل إليك يوم حلول الميعاد. ولعله لم يعرف أنه جبريل. ٢٠

97. Dedi ki: “Defol git! Artık, hayatın boyunca ‘Dokunmak yok!’ diyeceksin. Şüphesiz, senin için asla cayılmayacak bir (uhrevî azap) randevu(su) daha var! Şimdi, şu başından ayrılmadığın tanrına bak bakalım onu nasıl cayır cayır yakacağız! Sonra da onu un-ufak edip (tozlarını) nasıl nehre savuracağız!”

[591] Sâmirî bu dünyada daha beteri olmayan bir azap ile cezalandırılmıştır; insanlarla muhatap olmaktan bütünüyle alıkonulmuş, karşılaşma, konuşma, yüz yüze gelme ve insanlar arası ilişkilerde yaşanan herhangi bir şey kendisine haram kılınmıştır. Erkek veya kadın, herhangi birisine tesadüfen temas edecek olsa, temas ettiği kişi de, kendisi de hummaya yakalanırdı. Bu yüzden, insanlar ondan, o da insanlardan kaçır, “Dokunmak yok!” diye bağırırdı. İnsanlar arasında harem bölgeye sığınmış katilden, çöle kaçır gitmiş yabandan daha yabani durumuna düşmüştü. Söylendiğine göre bu durum onun kavminden bugüne kadar devam edegelmiştir.

[592] لَا مَسَاسَ (dokunmak yok) ifadesi] *fecâr* vezninde *lâ mesâs* şeklinde de okunmuştur. *Mesâs* tıpkı ceylanlar hakkında kullanılan *izâ veradeti'l-mâe fe-lâ 'abâb* ve *in fekadethu fe-lâ ebâb* (Ceylan suya vardığında dokunmak yok, su bulamadığında ise peşine düşmek yok.) sözüne benzer. Dolayısıyla, *mesâs* kelimesi *el-messet*“, *‘abâb* kelimesi *el-‘abbet*“, *ebâb* kelimesi de *el-ebbet*“ anlamında özel isim olup, *el-ebbet*“ talep etme anlamındaki *ebb* kökünden ism-i merredir.

[593] لَنْ تُخْلَفَهُ (Sana asla hulf edilmeyecek) Yani Allah yeryüzündeki bu fesat ve kötülüğüne karşılık sana vaat ettiği şeyden asla caymayacak; dünyada seni bu şekilde cezalandırdıktan sonra ahirette de mutlaka cezayı verecek! Sen dünyada da, ahirette de hüsrana uğramış bulunuyorsun ki apaçık hüsrana budur. لَنْ تُخْلَفَهُ ifadesi] *len tuhlifehû* şeklinde de okunmuştur ki bu *ableftu'l-mev'id* (Randevunun kaçmış olduğunu gördüm.) ifadesinden gelir. el-A'şâ şöyle demiştir:

Bekledi... Kendisine bir şeyler verilsin diye; kısa geldi gözüne o uzun gece Vakit geçti, ama sözünü tutmadı (sevgilisi) Kuteyle

[594] İbn Mes'ûd'un bu ifadeyi Nun ile *len nuhlifehû* (asla caymayacağımız) şeklinde okuduğu nakledilmiştir ki bu, “Allah'ın asla caymayacağı” anlamında olup sanki لَأَهَبَ لَكَ (Sana bağışlayayım diye [Meryem 19/19]) ifadesinde olduğu gibi Allah Teâlâ'nın sözünün aktarımı şeklinde olur.¹

1 Rûhulkudûs'ün bâkire Meryem'e “Ben Allah'ın ‘Sana bağışlayayım diye’ gönderdiği elçisiyim” ifadesinde, zahire göre bahşeden Rûhulkudûs'tür, oysa gerçekte Allah'tır; o, O'nun sözünü aktarmış olmaktadır. Bu okuyuşta da Hazret-i Mûsâ Sâmirî'ye “asla caymayacağımız” derken, Allah'tan aktararak söylemiş olmaktadır. / ed.

٩٧- ﴿قَالَ فَاذْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيَاةِ أَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَ وَإِنَّ لَكَ مَوْعِدًا لَنْ تُخْلَفَهُ وَانْظُرْ إِلَى إِلْهِكَ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا لَنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا﴾

[٥٩١] عوقب في الدنيا بعقوبة لا شيء أطم منها وأوحش. وذلك أنه منع من مخالطة الناس منعاً كلياً، وحرم عليهم ملاقاته ومكالمته ومبايعته ومواجهته، وكل ما يعايش به الناس بعضهم بعضاً. وإذا اتفق أن يماس أحداً رجلاً أو امرأة، حم الماس والممسوس، فتحامى الناس وتحاموه، وكان يصيح: لا مساس! وعاد في الناس أوحش من القاتل اللاجئ إلى الحرم، ومن الوحشي النافر في البرية. ويقال: إن قومه باق فيهم ذلك إلى اليوم.

١٠ [٥٩٢] وقرئ «لَا مَسَاسَ»، بوزن فجار. ونحوه قولهم في الظباء: "إذا وردت الماء فلا عباب، وإن فقدته فلا أباب." وهي أعلام للمسمة والعبة والأبة، وهي المرة من الأب، وهو الطلب.

[٥٩٣] {لَنْ تُخْلَفَهُ} أي لن يخلفك الله موعدة الذي وعدك على الشرك والفساد في الأرض، ينجزه لك في الآخرة بعد ما عاقبك بذلك في الدنيا، فأنت ممن خسر الدنيا والآخرة، ذلك هو الخسران المبين. وقرئ «لن تخلفه» وهذا من أخلفت الموعد إذا وجدته خلفاً قال الأعشى:

أَثْوَى وَقَصَّرَ لَيْلَهُ لِيُزَوِّدَا ۖ فَمَضَى وَأَخْلَفَ مِنْ قُتَيْلَةَ مَوْعِدًا

[٥٩٤] وعن ابن مسعود «نخلفه» بالنون، أي لن يخلفه الله، كأنه حكى قوله عز وجل، كما مر في {لَا ذَهَبَ لَكَ} [مريم: ١٩].

[595] ظَلَّتْ (ayrılmadığın) ifadesi *zâlte* şeklinde de okunmuştur; aslı *za-lelledir*. Ama ilk Lâm'ı hazfedip harekesini Zâ'ya nakletmişlerdir; nakletmeden okuyanlar da vardır.

[596] لَنْحَرَقَنَّ ifadesi] *le-tuharrikannehû* ve *le-nahrukannehû* şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd kıraatinde *le-nezbehannehû* (onu keseceğiz) şeklin-dedir. *le-nuharrikannehû* ve *le-tuharrikannehû* okuyuşlarında kelime *ihrâk* kökünden gelir. Ebû Ali el-Fârisî [v. 377/987] ise لَنْحَرَقَنَّ okuyuşuyla ilgili ola-rak, *harra*kanın “Törpü/eğe ile törpüledi.” anlamındaki *haraka* kelimesinden mübalağa formunda türetilmiş olmasının mümkün olduğunu [yani ‘onu un ufak edeceğiz’ anlamında olduğunu] ifade etmiştir. Nitekim üçüncü okuyuş, yani Hazret-i Ali’nin (*le-nahrukannehû*) okuyuşu, tam da buna uygundur.¹

[597] لَنْتَسِفَنَّ (un ufak edip savuracağız) ifadesi Sin’in kesresiyle ve zam-mesiyle okunmuştur. Bu, Sâmirî’ye verilen üçüncü ceza olup böylece, ken-disi fitneye düşüp insanları da fitneye düşürdüğü şey ortadan kaldırılmakta, çabası boşa çıkarılmakta, tuzağı yerle bir edilmektedir: “Onlar tuzak kur-muşlardı... Allah da tuzak kur(arak hilelerini boşa çıkardı ve onları cezalan-dır)dı. Allah, tuzak kur(up cezalandıranları)n en iyisidir.” [Âl-i ‘İmrân 3/54]

98. “Sizin yegâne tanrınız Allah’tır; O’ndan başka tanrı yoktur; O, her şeyi ilmiyle kuşatmıştır.”

[598] Talha b. Musarrıf [v. 112/730] bu âyeti *Allâhu'llezî lâ ilâhe illâ hu-ver-rahmânu Rabbû'l-'arş*² şeklinde okumuştur. وَسِعَ ifadesi Mücâhid [v. 103/721] ve Katâde'den [v. 117/735] وَسِعَ şeklinde nakledilmiş olup, şöyle izah edilebilir: Bu fiil tek mef'ûl almıştır; o da كُلُّ شَيْءٍ (her şeyi) ifadesidir; عَلِمًا (ilmiyle) kelimesi ise temyiz olarak mansûb ise de anlam olarak fâ'ildir (yani “O’nun ilmi her şeyi kuşatmıştır.” anlamındadır. İ’rab itibariyle) bu durum ağır olduğu için, fiil iki mef'ûl alır hale getirilmiş ve gerek كُلُّ شَيْءٍ gerekse عَلِمًا kelimeleri mef'ûl olarak mansûb olmuşlardır. Çünkü temyiz, anlam itibariyle fâ'ildir. Sözelimi *hâfe Zey-dün ‘Amrân* (Amr Zeyd’den korktu) ifadesini *havvestu Zeydün ‘Amrân* (Zeyd’i Amr ile korkuttum.) şeklinde ifade edebilir ve böylece (anlam itibariyle) fâ'il olan unsuru mef'ûl konumuna nakledebilirsin.

1 Değerli madenlerin izâbe edilip buzağı şekli verilmesiyle meydana getirilen –ve muhtemelen rüzgâra mâruz bırakıldığından içinden böğürtüye benzer bir ses işitilen ya da Mısır sihirleri sayesinde canlıymış izlenimi bırakan- bu heykel, cansızdır. Dolayısıyla, İbn Mes'ûd’un okuduğu gibi “madeni bir heykelin bo-gazlanması” ancak mecazen söz konusu olabilir. Yine, madenî bir heykelin cayıp cayıp yakılarak küllerinin savrulmuş olması da sıkıntılıdır, çünkü böyle bir cisim küle dönüşmez, erir. Müfessirin, Hazret-i Ali’ye nispet ettiği üçüncü kıraate göre ise heykel yakılmamakta, törpülenerek toz haline getirilmektedir. Bu tozların ise “nehre savrulabileceği” aşikârdır; لَنْتَسِفَنَّ فِي الْيَمِّ نَسْفًا ifadesinin anlamı ancak böyle tahakkuk eder. İşbu sebeple, Ebû Ali “cayıp cayıp yakma” anlamını bu kıraatteki anlama hamletmektedir. / ed.

2 Allah odur ki kendisinden başka tanrı yoktur, Rahmetin mutlaka sahibidir, mutlak hükümlerlik tahtı-nın sahibidir. / ed.

[٥٩٥] {ظَلَّتْ} وظَلَّتْ، والأصل ظَلَلَتْ، فحذفوا اللام الأولى ونقلوا حركتها إلى الظاء، ومنهم من لم ينقل.

[٥٩٦] {لُنَحَرَقَتْهُ}، و«لُنَحَرَقَتْهُ»، و«لُنَحَرَقَتْهُ». وفي حرف ابن مسعود «لنذبحنه». وَلُنَحَرَقَتْهُ وَلُنَحَرَقَتْهُ، القراءتان من الإحراق. وذكر أبو علي الفارسي ه في لُنَحَرَقَتْهُ أنه يجوز أن يكون حَرَقَ مبالغة في حَرَقَ، إذا برد بالمبرد، وعليه القراءة الثالثة، وهي قراءة علي بن أبي طالب رضي الله عنه.

[٥٩٧] {لَنَسْفَنَّهُ}، بكسر السين وضمها. وهذه عقوبة ثالثة، وهي إبطال ما افتتن به وفتن، وإهدار سعيه، وهدم مكره؛ {وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ} [آل عمران: ٥٤].

٩٨- ﴿إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا﴾

[٥٩٨] قرأ طلحة: «اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ رَبُّ الْعَرْشِ». {وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا} وعن مجاهد وقتادة: وَسِعَ، ووجهه أن وَسِعَ متعدّ إلى مفعول واحد، وهو {كل شيء}، وأما {عِلْمًا} فانتصابه على التمييز. وهو في المعنى فاعل، فلما ثقل نقل إلى التعدية إلى مفعولين، فنصبهما معًا على المفعولية، لأنَّ المميز فاعل في المعنى، كما تقول في "خاف زيد عمرًا" خَوَّفَ زيدًا عمرًا، فترد بالنقل ما كان فاعلاً مفعولاً.

١٠

١٥

99. Resûlüm! Böylece, geçmişe ait haberlerin bir kısmını sana anlatmış oluyoruz. Şüphesiz, sana da katımızdan bir mesaj (Kur'ân) verdik.

100. Her kim ondan yüz çevirirse, Kıyamet günü muazzam bir yük taşıyacaktır!

5 101. Temelli taşıy(arak altında ezil)ecekleri bir yük... Kendileri için ne kötü bir yük olacak bu, Kıyamet gününde!

[599] كَذٰلِكَ (Böylece) ifadesindeki Kâf nasp mahallindedir. Bu ifade Allah Teâlâ'dan Peygamber (s.a.)'e yönelik bir vaattir, yani şöyle denilmektedir: Elindeki delilleri çoğaltmak, mucizeleri artırmak ve dinleyenlerin ibret almasını, basiret sahiplerinin dindeki basiretlerinin daha da artmasını, inat edip kibirlenenlere karşı ise kanıtın iyice pekişmesini sağlamak için, tıpkı bu anlatım gibi yani Mûsâ ve Firavun'un kıssasını sana anlattığımız gibi diğer ümmetlerin haberlerini, kıssa ve hâllerini de anlatıyoruz. Ve sana katımızdan verdiğimiz bu *zikir* yani Kur'ân, üzerinde tefekkür edip ibret almayı hak eden bütün kıssaları ihtiva eden bir kitap olarak gerçekten muazzam bir öğüttür, *kerîm* bir Kur'ân'dır. Kendisine yönelen kimse için kurtuluş ve saadet kaynağıdır, ondan yüz çeviren kimse ise helâk olur, bedbaht duruma düşer.

[600] “Yük” ile ağır ve şiddetli günah kastedilmiştir. Günahın yük olarak isimlendirilmesinin sebebi, cezalandırılacak kişiye verdiği tahammül zorluğu itibarıyla, belî büken, taşıyıcısını perişan eden ağır yüke benzetilmiş olmasıdır. Ya da bu ifade günahın cezası anlamındadır. يَحْمِلُ (taşır) ifadesi *yuhammeliu* (kendisine yüklenir) şeklinde de okunmuştur.

[601] مَنْ خَالِدِينَ kelimesi anlam esas alınarak çoğul kullanılmıştır. Çünkü مَنْ (her kim) ifadesi mutlak olup tek bir yüz çeviren kimseden başkasını da içerir. 25 أَعْرَضَ (yüz çevirdi) fiilinin ve devamındaki ifadelerin tekil kullanılmasının sebebi ise lafza hamledilmiş olmalarıdır. Bunun bir benzeri de وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا (Kim Allah ve Resûlüne karşı gelirse, şüphesiz onun için Cehennem ateşi vardır. Ebediyen içinde kalmak üzere. [Cin 72/23]) ifadesidir. فِيهِ (onda) ifadesi, “o yükte” ya da “onu taşımada” anlamına gelir. 30 وَسَاءَ (ne kötü) fiili *bi'se* ile aynı hükümdedir. Bu fiildeki zamir müphem olmalıdır, bu müphem zamiri حِمْلًا (yük olarak) ifadesi izah eder. Kınamaya konu olan şey hazfedilmiştir, çünkü daha önce geçen *vizir* (yük/günah) kelimesi buna delâlet eder; cümlelerin takdiri *sâe himl^{en} vizruhum* (Onların yükleri ne kötü bir yüküdür.) şeklindedir. Benzer şekilde نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ (Ne güzel kuldu o!.. Daima Allah'a yönelirdi. [Sâd 30/38, 44]) âyetinde de övgüye konu olan Eyyûb ismi hazfedilmiştir. Yine وَسَاءَ مَصِيرًا (Ne kötü varacak yerdir. [Nisâ 4/97, 115]) âyetinde de yergiye konu olan “cehennem” ifadesi hazfedilmiştir.

٩٩- ﴿كَذَلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ مَا قَدْ سَبَقَ وَقَدْ آتَيْنَاكَ مِنْ لَدُنَّا ذِكْرًا﴾

١٠٠- ﴿مَنْ أَعْرَضَ عَنْهُ فَإِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وِزْرًا﴾

١٠١- ﴿خَالِدِينَ فِيهِ وَسَاءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حِمْلًا﴾

[٥٩٩] الكاف في {كَذَلِكَ} منصوب المحل، وهذا موعد من الله عز وجل
 ٥ لرسوله ﷺ، أي مثل ذلك الاقتصاص ونحو ما اقتصصنا عليك قصة موسى وفرعون،
 نقص عليك من سائر أخبار الأمم وقصصهم وأحوالهم، تكثيراً لبيناتك، وزيادة في
 معجزاتك، وليعتبر السامع ويزداد المستبصر في دينه بصيرة، وتؤكد الحجة على من
 عاند وكابر، وأن هذا الذكر الذي آتيناك، يعني القرآن مشتملاً على هذه الأقسام
 والأخبار الحقيقية بالتفكر والاعتبار، لذكر عظيم وقرآن كريم، فيه النجاة والسعادة لمن
 ١٠ أقبل عليه، ومن أعرض عنه فقد هلك وشقي.

[٦٠٠] يريد بالوزر العقوبة الثقيلة الباهظة، سماها وزراً تشبيهاً في ثقلها على
 المعاقب وصعوبة احتمالها بالحمل الذي يفدح الحامل، وينقض ظهره، ويلقي عليه
 بهره، أو لأنها جزاء الوزر، وهو الإثم. وقرئ «يحمل».

[٦٠١] جمع {خَالِدِينَ} على المعنى، لأنَّ مَنْ مطلق متناول لغير معرض واحد.
 ١٥ وتوحيد الضمير في {أَعْرَضَ} وما بعده للحمل على اللفظ. ونحوه قوله تعالى {وَمَنْ
 يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا} [الجن: ٢٣]. {فِيهِ} أي في ذلك الوزر،
 أو في احتمالها. {وَسَاءَ} في حكم بئس، والضمير الذي فيه يجب أن يكون مبهماً
 يفسره {حِمْلًا}، والمخصوص بالذم محذوف لدلالة الوزر السابق عليه، تقديره: ساء
 حملاً وزرهم؛ كما حذف في قوله تعالى {نِعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ} [ص: ٤٤] أيوب هو
 ٢٠ المخصوص بالمدح. ومنه قوله تعالى {وَسَاءَتْ مَصِيرًا} [النساء: ٩٧، ١١٥] أي وساءت
 مصيراً جهنم.

- [602] **Şayet** “لهم (onlar için) ifadesinde yer alan Lâm nedir, neye taalluk eder?” **dersen şöyle derim:** Bu ifade tıpkı هَيْتَ لَكَ (Haydi gel! [Yusuf 12/23]) ifadesinde olduğu gibi beyan içindir. “Peki, سَاءَ fiilinde vizr (yük) ifadesine işaret eden zamirin bulunmasını neden yadırgadın?” **dersen şöyle derim:** Bu fiil *bi’sê* ile aynı hükümde olduğu halde, müphem olmayan herhangi bir ifadeye işaret eden bir zamir içermesi doğru olmaz. “O zaman bu *sâe*, *bi’sê* ile aynı hükümde olan *sâe* değil de بَيِّنْتُ وُجُوهَ الَّذِينَ كَفَرُوا (Nankörce inkâr edenlerin yüzleri buruşur. [Mülk 67/27]) âyetinde olduğu gibi, kederlendi, hüznüldendi anlamındaki *sâe* fiili olsun [bu durumda ne dersin?]” **dersen şöyle derim:** Allah kelâmının senin söylediğin bu mânaya gelmesine engel olarak şu husus yerlidir: O zaman, “Kıyamet günü yük, onları, taşıdıkları bir yük olarak hüznüldendirdi.” şeklinde tekellüflü bir ifade ortaya çıkar. Üstelik, bu durumda 10 *لهم* zamirindeki Lâm ve جَمَلًا şeklindeki mansüb ifade işlevini yitirmiş olur.

15 **102. Sûr’a üflendiği gün, işte o gün; mücrimleri, gözleri dehşetten gövermiş vaziyette bir araya getiririz.**

103. Aralarında gizlice konuşarak “Siz (dünyada) olsa olsa on gün kalmışsınızdır!” derler.

104. Onların neler söylediğini Biz daha iyi biliriz... En makul olanları bile “Sadece bir gün kalmışsınızdır.” der.

- 20 [603] يُنْفَخُ (üflenir) ifadesini Nun ile *nenfuhu* (üfleriz) şeklinde okuyanlara göre üfleme fiili, emri verene atfedilmiş olur ya da (Sûr’a üfleyen) İsrâfil *Aleyhisselâm*’ın da dâhil olduğu *mukarreb* melekler, O’na çok yakın bir konumda oldukları ve O’nun nezdinde çok saygın oldukları için, onların üstlendikleri bir fiilin Allah’a isnat edilmesi sahih olmaktadır. Ayrıca bu ifade meçhul fiil olarak *yunfehu* (üflenir) şeklinde ve *yenfuhu* (üfler) şeklinde de okunmuştur. Aynı şekilde نَحْشُرُ (haşrederiz) ifadesi de gaip zamir olarak, fethalı ye harfi ile *yehşuru* (haşreder) şeklinde de okunmuştur ki bu durumda zamir ya Allah Teâlâ’ya ya da İsrâfil *Aleyhisselâm*’a gider. İfade *yuhşeru’l-mücrimûne* (günahkârlar haşredilir) şeklinde sadece Hasan-ı Basrî tarafından okunmuştur. *es-Sûr* kelimesi Vav’ın fethası ile, *sûretin* çoğulu olarak, *suver* şeklinde de okunmuştur. *Sûrun* anlamı konusunda iki görüş vardır. İlkine göre *suretler* anlamındadır ki bu okuyuş buna delâlet eder. İkincisine göre boynuz anlamındadır.

[٦٠٢] فَإِنْ قُلْتَ: اللام في {لهم} ما هي، وبم تتعلق؟ قلت: هي للبيان، كما في {هَيْتَ لَكَ} [يوسف: ٢٣]. فَإِنْ قُلْتَ: ما أنكرت أن يكون في ساء ضمير الوزر؟ قلت: لا يصح أن يكون في ساء، وحكمه حكم بئس، ضمير شيء بعينه غير مبهم. فَإِنْ قُلْتَ: فلا يكن ساء الذي حكمه حكم بئس، وليكن ساء الذي منه قوله تعالى {سَيِّئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الملك: ٢٧] بمعنى أهم وأحزن؟ قلت: كفاك صاذاً عنه أن يؤول كلام الله إلى قولك: وأحزن الوزر لهم يوم القيامة حملاً، وذلك بعد أن تخرج عن عهدة هذا اللام وعهدة هذا المنصوب.

١٠٢- ﴿يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقًا﴾

١٠٣- ﴿يَتَخَفَتُونَ بَيْنَهُمْ إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا عَشْرًا﴾

١٠٤- ﴿نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَقُولُونَ إِذْ يَقُولُ أَمْثَلُهُمْ طَرِيقَةً إِنْ لَبِثْتُمْ إِلَّا يَوْمًا﴾

[٦٠٣] أسند النفخ إلى الأمر به فيمن قرأ «نفخ»، بالنون، أو لأن الملائكة المقربين، وإسرافيل منهم، بالمنزلة التي هم بها من رب العزة، فصح لكرامتهم عليه وقربهم منه أن يسند ما يتولونه إلى ذاته تعالى. وقرئ «ينفخ»، بلفظ ما لم يسم فاعله؛ و«ينفخ»، و«يحشر»، بالياء المفتوحة على الغيبة والضمير لله عز وجل، أو لإسرافيل عليه السلام. وأما «يُحْشَرُ المجرمون» فلم يقرأ به إلا الحسن. وقرئ: «فِي الصُّور» بفتح الواو جمع صورة. وفي الصور قولان؛ أحدهما أنه بمعنى الصور، وهذه القراءة تدل عليه. والثاني: أنه القرن.

[604] Söylendiğine göre الرزق (gökgözlülük) hakkında iki görüş vardır. İlkine göre bu, Arapların en nefret ettikleri gözrengidir. Çünkü Arapların düşmanı olan Rumlar (genelde) mavi gözlüdürler. Bu yüzden Araplar düşmanı nitelerken “Siyah böğürlü, kızıl bıyıklı, gökgözlü” demişlerdir. İkinci görüşe göre burada kastedilen körlüktür, çünkü gözünün ışığı sönen, körelen kimsenin göz bebeği göverir.

[605] Gizlice konuşmalarının sebebi içlerini dolduran korku ve dehşettir. Dünyada kaldıkları süreyi kısa bulmalarının sebebi ise ya orada gördükleri zorlukların, kendilerine dünyada geçirdikleri nimet ve huzur dolu günleri hatırlatması, o günlerin ne kadar kısa ve çabuk geçtiğini düşünüp hayıflanmalarıdır. Çünkü huzur ve sevinç dolu günler insana kısa gelir. Ya da o huzur dolu günler geçip gitmiş olduğu için böyle düşünmüşlerdir. Çünkü geçip gitmiş olan şey, zamanında uzun sürmüş olsa da sona ermiş olduğu için kısadır. Nitekim [Abbâsi halifelerinden] Abdullah b. el-Mu'tezz'in [v. 296/908] (kendisi hakkında yazılan) “Allah *bâkî*liğini uzatsın!” ifadesinin altına, “Sonunun gelecek olması kısa sayılmak için yeter.” diye imza atması da buna örnektir. Bir diğer ihtimal de onların bu sözü ahiret hayatının uzun ve ebedî olduğunu gördüklerinde, dünya hayatının ona kıyasla çok kısa olduğunu, dünya ehlinin dünyada kaldıkları sürenin ahirette kalınan süreye kıyasla çok çok az olduğunu ifade etmek üzere söylemiş olmalarıdır. Nitekim Allah Teâlâ da bu kimseler arasında dünya hayatının süresini en kısa olarak ifade eden kişinin sözlerini hatırlatmış ve şöyle buyurmuştur; “En makul olanları bile ‘Sadece bir gün kalmışsınızdır.’ der.” Bunun bir benzeri de “Siz yeryüzünde yıl sayısı olarak ne kadar kaldınız?” buyurur. ‘Bir gün veya daha az bir süre kaldık. Sayabilenlere sor.’ derler.” [Mü'minûn 23/112-113] âyetleridir. Kastedilen şeyin, kabirlerde kalma süreleri olduğu da söylenmiştir. Nitekim şu âyetler bu mânâyı teyit eder: “Kıyamet gelip çatdığı gün, mücrimler ‘(Ölümlerinden o ana kadar) bir saatten fazla kalmadıklarına’ yemin ederler. Bunlar, dünyada da böyle ters-yüz ediliyorlardı işte!..” [Rum 30/55]. “Kendilerine ilim ve iman verilenler ise şöyle derler: Gerçek şu ki siz, Allah'ın kitabında bildirilen yeniden diriliş gününe kadar kaldınız.” [Rum 30/56]

105. Sana dağları soruyorlar. De ki: Benim Rabbim (o gün) onları öyle bir savuruş savuracak ki!

106. Arz'ı dümdüz, kuru bir toprağa dönüştürecek;

107. ne bir girinti göreceksin orada ne de bir çıkıntı...

[٦٠٤] قيل: في الزرق قولان؛ أحدهما أن الزرقة أبغض شيء من ألوان العيون إلى العرب، لأنّ الروم أعداؤهم وهم زرق العيون، ولذلك قالوا في صفة العدو: أسود الكبد، أصهب السبال، أزرق العين. والثاني: أنّ المراد العمى؛ لأنّ حدقة من يذهب نور بصره تزرأق.

٥ [٦٠٥] تخافتهم لما يملأ صدورهم من الرعب والهول، يستقصرون مدّة لبثهم في الدنيا، إما لما يعاينون من الشدائد التي تذكرهم أيام النعمة والسرور فيتأسفون عليها ويصفونها بالقصر، لأنّ أيام السرور قصار؛ وإما لأنها ذهبت عنهم وتقصت، والذاهب وإن طال مدّته قصير بالانتهاء. ومنه توقيع عبد الله بن المعتز تحت «أطال الله بقاءك» «كفى بالانتهاء قصراً»؛ وإما لاستطالتهم الآخرة وأنها أبد سرمد يستقصر إليها عمر الدنيا، ويتقال لبث أهلها فيها بالقياس إلى لبثهم في الآخرة. وقد استرجح الله قول من يكون أشدّ تقاؤلاً منهم في قوله تعالى {إِذْ يَقُولُ أَمْثَلُهُمْ طَرِيقَةً إِنْ لَبِثُمْ إِلَّا يَوْمًا} ونحوه قوله تعالى {قَالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ فَاسْأَلِ الْعَادِيْنَ} [المؤمنون: ١١٢ - ١١٣]. وقيل: المراد لبثهم في القبور. ويعضده قوله عز وجل {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ كَذَلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ} [الروم: ٥٥]، {وَقَالَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ الْبَعْثِ} [الروم: ٥٦].

١٠٥- ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبِّي نَسْفًا﴾

١٠٦- ﴿فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا﴾

١٠٧- ﴿لَا تَرَى فِيهَا عِوَجًا وَلَا أَمْتًا﴾

[606] يَسْفُهًا (onları savuracak), yani onları kum haline getirecek, sonra da üzerlerine rüzgâr estirecek ve tıpkı [buğday vs.] yiyeceklerin öğütüldüğü gibi onları öğütecek, parçalar haline getirecektir. “Onu dümdüz edecek” yani Arz’ın merkezini, yerleşim yerini düzleyecek. Ya da “onu” zamiri doğrudan Arz’a işaret edebilir. Daha önce Arz ifadesi geçmemiş olsa bile bu mümkündür. Nitekim “Onun (Arzın) üzerinde hiçbir canlı bırakmazdı.” [Fâtır 35/45] âyetinde de böyle kullanılmıştır.

[607] **Şayet** “[Dilbilimciler] *’ivec* ve *’avec* kelimeleri arasında fark olduğunu, kesreli olanın (*’ivec*) soyut şeylerdeki eğrilikler için, fethalı olanın (*’avec*) ise somut şeylerdeki yamukluklar için kullanıldığını söylemişlerdir; Arz da somut bir şeydir. O halde, Arz’daki eğrilikten söz edilirken *’ivecin* kullanılması nasıl doğru olabilir?” **dersen şöyle derim:** Bu lafzın seçilmiş olmasının, yeryüzünün dümdüz, engebesiz olarak nitelenmesi noktasında son derece güzel ve etkileyici bir rolü bulunmakta, onda en ufak bir eğrilik dahi bulunmadığını ifade etmektedir. Şöyle ki herhangi bir arazi parçasını dümdüz edecek, senin ve en gözü keskin çiftçinin gözüyle bile hiçbir eğrilik görülmeyecek kadar düzleyecek olan ve gözü keskin çiftçilerle birlikte hepimiz o arazide en ufak bir eğrilik olmadığı konusunda ittifak etmiş olsanız, daha sonra da bu konuda bir mühendisin görüşüne başvursanız ve ondan o arazinin düzlüğünü geometrik ölçümler yaparak tespit etmesini isterseniz, muhakkak orada birçok yerde gözle görülemeyen, ancak geometrik ölçümlerle, mühendislik hesaplamalarıyla tespit edilebilen eğrilikler bulacaktır. İşte, Allah Teâlâ duyu organları ile idrak edilemeyecek kadar ince ve küçük olan, ancak ölçüm yapabilen bir mühendisin fark edebileceği bu eğriliklerin bile yeryüzünde olmayacağını ifade etmektedir. Mevcut olmayacağı ifade edilen bu eğrilik duyularla değil de ancak ölçümlerle tespit edilebilen bir eğrilik olduğu için de somut değil, soyut şeyler kategorisinde değerlendirilmiş ve kesre ile olan *’ivec* (eğrilik) kelimesi ile ifade edilmiştir.

[608] الْأَمْتُ ise hafif çıkıntı demektir. Nitekim *medde hablehû hatta mâ fihî emtûn* (İpi hiçbir çıkıntı kalmayacak şekilde gerdi.) denilir.

108. O gün hiçbir tarafa sapmadan davetçiye uyarlar. Rahman’ın heybetinden sesler kısılmıştır; uğultudan başka bir şey işitmezsin.

109. O gün şefaât kâr etmez... Rahman’ın izin verdiği ve sözünden razı olduğu kimseler müstesna...

[٦٠٦] {يَنْسِفُهَا} يجعلها كالرمل، ثم يرسل عليها الرياح فتفرّقها كما يذرّي الطعام. {فَيَذَرُهَا} أي فيذر مقارّها ومراكزها، أو يجعل الضمير للأرض وإن لم يجز لها ذكر، كقوله تعالى {مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِنْ دَابَّةٍ} [فاطر: ٤٥].

[٦٠٧] فإن قلت: قد فرّقوا بين العوج والعوج، فقالوا: العوج بالكسر في المعاني، والعوج بالفتح في الأعيان، والأرض عين، فكيف صح فيها المكسور العين؟ قلت: اختيار هذا اللفظ له موقع حسن بديع في وصف الأرض بالاستواء والملاسة، ونفي الاعوجاج عنها على أبلغ ما يكون. وذلك أنك لو عمدت إلى قطعة أرض فسوّيتها وبالغت في التسوية على عينك وعيون البصراء من الفلاحة، واتفقت على أنه لم يبق فيها اعوجاج قط، ثم استطلعت رأي المهندس فيها وأمرته أن يعرض استواءها على المقاييس الهندسية، لعثر فيها على عوج في غير موضع، لا يدرك ذلك بحاسة البصر ولكن بالقياس الهندسي، فنفى الله عزّ وعلا ذلك العوج الذي دقّ ولطف عن الإدراك، اللهمّ إلا بالقياس الذي يعرفه صاحب التقدير والهندسة، وذلك الاعوجاج لما لم يدرك إلا بالقياس دون الإحساس لحق بالمعاني، فقليل فيه عوج، بالكسر.

[٦٠٨] الأمت التتو اليسير، يقال: مدّ حبله حتى ما فيه أمت. ١٥

١٠٨- ﴿يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَجَ لَهُ وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا﴾

١٠٩- ﴿يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلًا﴾

- [609] *يَوْمَئِذٍ* (o gün) ifadesinde *yevm*, dağların savrulacağı zamana izafe edilmiştir, yani “savrulmanın olacağı gün” anlamındadır. İfadenin kıyamet gününden bedel olup (önceki) bedelin ardından bir başka bedel olması da mümkündür. Davetçiden maksat, mahşere çağırandır. Bunun İsrail olduğunu, Beyt-i Makdis'teki kayanın¹ üzerine çıkıp insanları çağıracağını ve insanların da her taraftan doğruca, hiç sapmadan ona doğru yöneceklerini söylemişlerdir. “Sapmadan” yani çağrılanların hiçbiri ondan başka tarafa yönelmez, aksine hiç sapma, şaşma olmadan hepsi onun sesine doğru dümdüz yönelirler. Korkunun şiddetinden dolayı sesler kısılmış, azalmıştır; “uğultudan başka bir şey işitmezsin.”
- 10 *Hems* gizli ses / fısıltı demektir; *hurûf-i mehmûse*² de buradan gelir. Bu ifadenin “Devenin yürürken çıkardığı ayak sesleri” anlamındaki *hemsül-ibil* ifadesinden gelmekte olup “Ancak onların mahşere doğru yürürken ayak seslerini duyarsın.” anlamında olduğu da söylenmiştir. *مَنْ* (kimse) ifadesi *merfû* da olabilir, *mansûb* da olabilir. *Merfû* olma ihtimali, *şefâ*’atten bedel olmasıyla olur; bu durumda bir
- 15 *muzâf* takdir edilir ve cümle *lâ tenfe’ûş-şefâ’atü illâ şefâ’atü men ezine le-hu’r-Rahmân*“ (Rahman’ın izin verdiği kişinin şefaati dışında şefaât kâr etmez.) şeklinde olur. *Mansûb* olma ihtimali ise *mef’ûl* olmasından dolayıdır. *أُذِنَ لَهُ* (izin verdiği) ve *رَضِيَ لَهُ* (razı olduğu) ifadeleri[ndeki *Lâm*], *li-eclihi* anlamında olup, “Kendisi hakkında izin verip, söyleyeceği sözden razı olduğu şefaâtçi” anlamındadır. Bu
- 20 *Lâm*’ın bir benzeri, *وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ* (Nankörce inkâr edenler, iman edenler *hakkında* “Bu, hayırlı bir iş olsaydı, onlar bunda bizi geçemezlerdi!” dediler. [Ahkâf 46/11]) âyetindeki *lâm* harfidir.

110. O onların önlerindeki de bilir arkalarındaki de... Onlardan hiçbirinin ilmi ise O’nu kavrayamaz.

- 25 **111. Yüzler ‘mutlak hayat sahibi’nin, ‘bütün varlığı çekip çeviren’in (Hayy, Kayyûm) karşısında eğiktir. Bir zulüm yükü taşıyanlar gerçekten kaybetmiştir.**

112. Kim de mümin olarak salih amel işlemişse, ne zulme uğrayacağından ne de hakkının yeneceğinden endişe eder.

- 30 [610] Yani O, onların önlerinde olan durumları ve geride bıraktıkları durumları bilir; onlar ise O’nun bildiği malumattan hiçbir şeyi ilimleri ile ihata edemezler. “Yüzler”den maksat, isyankârların yüzleridir. Onların kıyamet günü bir hayal kırıklığı, eli boş kalma, bedbahtlık ve kötü hesap durumunu gördükleri zaman yüzlerinin tıpkı esirlerin yüzleri gibi zillet ve korku içinde olacağı ifade edilmiştir.

1 Muhtemelen, Kudüs’ün simgesi niteliğindeki, şu an “altınrenkli bir kubbe” (Kubbetussahra) ile kaplı bulunan kayayı kast ediyor. / ed.

2 ث، ت، ح، خ، س، ش، ص، ف، ك، ه Bu harfler, ağızdan çıkarken mahrecin tam kapanmayıp zayıf kalması sebebiyle nefesin akması suretiyle telaffuz edilirler. Bunların dışında kalan 19 harfe ise *hurûf-i mechûre* (açık, net telaffuz edilen harfler) denir. [DÎÂ] / ed.

[٦٠٩] أضاف اليوم إلى وقت نسف الجبال في قوله {يَوْمَئِذٍ}، أي يوم إذ نسفت. ويجوز أن يكون بدلاً بعد بدل من يوم القيامة. والمراد: الداعي إلى المحشر. قالوا: هو إسرافيل قائماً على صخرة بيت المقدس يدعو الناس، فيقبلون من كل أوب إلى صوبه لا يعدلون. {لَا عِوَجَ لَهُ}، أي لا يعوجُّ له مدعو، بل يستوون إليه من غير انحراف متبعين لصوته. أي خففت الأصوات من شدة الفزع وخفتت، {فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا} وهو الركن الخفي، ومنه الحروف المهموسة. وقيل: هو من همس الإبل، وهو صوت أخفائها إذا مشت، أي لا يسمع إلا خفق الأقدام ونقلها إلى المحشر. {مَنْ} يصلح أن يكون مرفوعاً ومنصوباً، فالرفع على البذل من الشفاعة بتقدير حذف المضاف، أي لا تنفع الشفاعة إلا شفاعته من {أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ}؛ والنصب على المفعولية. ومعنى {أَذِنَ لَهُ} {وَرَضِيَ لَهُ} لأجله، أي أذن للشافع ورضي قوله لأجله. ونحو هذه اللام اللام في قوله تعالى {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْرًا مَّا سَبَقُونَا إِلَيْهِ} [الأحقاف: ١١].

١٠-١١٠ ﴿يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا﴾

١١-١١١ ﴿وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا﴾

١٢-١١٢ ﴿وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا﴾

[٦١٠] أي يعلم ما تقدّمهم من الأحوال وما يستقبلونه، ولا يحيطون بمعلوماته علماً. المراد بالوجوه وجوه العصاة، وأنهم إذا عاينوا يوم القيامة الخيبة والشّقوة وسوء الحساب، صارت وجوههم عانية، أي ذليلة خاشعة، مثل وجوه العناة، وهم الأسارى.

Bunun bir benzeri de “Onu yaklaşıırken gördüklerinde, nankörce inkâr edenlerin yüzleri buruşur.” [Mülk 67/27] ve “Birtakım yüzler ise asıktır o gün.” [Kiyame 75/24] âyetleridir.

[611] وَقَدْ خَابَ (gerçekten kaybetmiştir) ifadesi ve ilişigindeki cümle ara cümledir ve tıpkı “Kaybettiler, hüsrana uğradılar. Zulmeden herkes kaybetmiş ve hüsrana uğramıştır.” ifadesi gibi (tekit ifadesi)dir.

[612] *Zulüm*, insanın muhatabından hakkından fazlasını alması demektir. *هضم* kişinin kardeşinin hakkını kısıması, ona hakkını tastamam vermemesidir. Bu tıpkı insanlara kendileri için bir şey ölçtürüp tarttırırken tam olmasını isteyen, fakat kendileri ölçüp tartarken eksiltten hilekâr kimselerin özelliği gibidir.¹ Yani ne zulüm ve da hakkının yenilmesi endişesini taşır, çünkü ne zulmetmiştir ne de hak yemiştir. فَلَا يَخَافُ (korkmaz) ifadesi *fe-lâ yehaf* (korkmasın) şeklinde nehiy ifadesi olarak da okunmuştur.

113. Evet, böylece, onu Arapça bir Kur’ân olarak indirdik ve -belki sakınırlar veya kendilerine ibret verir diye- onda çeşit çeşit tehditlerde bulunduk.

[613] كَذَلِكَ نَقُصُّ (böylece anlatıyoruz) ifadesine ma’tûf olup mâna şöyledir: İşte bu indirme şeklinde, yani sana tehdit içeren bu âyetleri indirdiğimiz gibi bütün Kur’ân’ı da bu minval üzere, yani tehdit âyetlerini sık sık tekrar ederek indiririz ki insanlar kendilerinden istenildiği gibi günahları terk etsinler ya da hayır ve itaat fiillerini işlesinler.

[614] Daha önce de ifade ettiğimiz üzere *zîkr* kelimesi ibadet ve itaat anlamında kullanılır. *يُحْدِثُ* ifadesi) Nun ve Tâ ile *nuhdisu* (ihdas ederiz) ve *tuhdisü* (sen ihdas edersin) şeklinde de okunmuştur. Bazıları hafifletmek maksadıyla peltek Sâ’yı harekesiz kılmışlardır. Bunun bir benzeri şairin şu satırında vardır:

İşte bugün içiyorum; üstelik ne Allah’a karşı günah işlemiş olarak ne de davetsiz bir misafir...

114. Yüceler yücesidir ‘gerçek hükümdar’ Allah. Kur’ân’ın sana vahyedilişi tamamlanmadan acele etme, ve “İlmimi artır ya Rabbi!” de.

1 Mutaffifin suresinin ilk âyetlerine telmih. / ed.

ونحوه قوله تعالى {فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سَيِّئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الملك: ٢٧]، {وَوُجُوهُ يُؤْمِنُونَ بَاسِرَةً} [القيامة: ٢٤].

[٦١١] وقوله تعالى {وَقَدْ خَابَ} وما بعده اعتراض، كقولك: خابوا وخسروا، وكل من ظلم فهو خائب خاسر.

[٦١٢] الظلم: أن يأخذ من صاحبه فوق حقه. والهضم: أن يكسر من حق أخيه فلا يوفيه له، كصفة المطففين الذين إذا اكتالوا على الناس يستوفون ويسترجحون، وإذا كالوهم أو وزنوهم يخسرون، أي فلا يخاف جزاء ظلم ولا هضم، لأنه لم يظلم ولم يهضم. وقرئ «فلا يخف»، على النهي.

١١٣- ﴿وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَصَرَفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا﴾ ١٠

[٦١٣] {وَكَذَلِكَ} عطف على {كَذَلِكَ نَقُصُّ} [طه: ٩٩]، أي ومثل ذلك الإنزال، وكما أنزلنا عليك هؤلاء الآيات المضمنة للوعيد أنزلنا القرآن كله على هذه الوتيرة مكررين فيه آيات الوعيد ليكونوا بحيث يراد منهم ترك المعاصي أو فعل الخير والطاعة.

١٥ [٦١٤] والذكر - كما ذكرنا - يطلق على الطاعة والعبادة. وقرئ «نحدث» و«تحدث» بالنون والتاء، أي تحدث أنت. وسكن بعضهم التاء للتخفيف، كما في:

فَالْيَوْمَ أَشْرَبُ غَيْرَ مُسْتَحَقِّبٍ ❁ إِثْمًا مِنَ اللَّهِ وَلَا وَاعِلٍ

١١٤- ﴿فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا﴾

[615] “Yüceler yücesidir ‘gerçek hükümdar’ Allah.” Bu ifade Yüce Allah’ı ve O’nun kullarına yönelttiği emir ve yasakları, vaat ve tehditleri, kulların amellerine göre kâh sevap kâh ceza vermesini ve hükümlerinin câri olduğu diğer şeyleri ululamaktadır. Allah Teâlâ Kur’ân’dan ve onun indirilmesinden daha önce söz etmiş olduğu için, burada da değerlendirme babında şöyle demiştir: Cebrâil sana vahyedilen Kur’ân’ı getirip sana telkin ettiği vakit onun sana okuduğu ve anlamayı sağladığı kadarıyla yetin, acele etme, teenni ile davran, daha sonra onu ezberlemek için çalış. Senin okuman Cebrâil’in okuması ile eş zamanlı olmasın. Bunun bir benzeri “Onu alel’acele söyleyeceğim diye dilini kıpırdatma!” [Kıyâme 75/16] âyetidir. Bu ifadenin “Kur’ân’ın *mücmel* kısımlarını, onlarla ilgili açıklama sana gelinceye kadar tebliğ etme!” anlamına geldiği de söylenmiştir.¹

[616] *Hattâ nakdî ileyke vahyebu* (Biz Kur’ân’ın sana vahy edilmesini tamamlayıncaya dek) şeklinde bir okuyuş daha vardır.

[617] “İlmimi artır ya Rabbi” ifadesi ilmin hangi sıra ile öğrenileceğini öğrenmiş olduktan sonra Allah karşısında tevazu sahibi olma ve ona şükretme mânâsı içerir. Yani “Ya Rabbi! Bana ilim öğrenme konusunda, bilmediğim bir inceliği ve sahip olmadığım güzel bir edebi öğrettin; ilmime ilim kat, zira senin her şeyde bir hikmetin vardır.” anlamındadır. Allah Teâlâ’nın Peygamber (s.a.)’e, “daha fazlasını isteme”yi sadece ilim konusunda emrettiği söylenmiştir.

20 **115. Gerçek şu ki Biz daha önce Adem ile de sözleşmiştik, fakat o unuttu! Ama Biz onda kararlı bir karşı çıkış görmedik.**

[618] Kralların emir ve tavsiyeleri ifade edilirken; *tekaddeme’l-meliku ilâ fulânin* (Kral falancaya öncelik verdi.), *ev’aze ileyh* (Ona işaret etti.), *âzeme âleyh* (Onda karar kıldı.) ve *ahide ileyh* (Onunla sözleşti.) gibi ifadeler kullanılır. Allah Teâlâ Âdem *Aleyhisselâm* kıssasını “Evet, böylece, onu Arapça bir Kur’ân olarak indirdik.” [TâHâ 20/113] ifadesinin akabinde zikretmiş, ona atfetmiştir. Anlam şöyledir: Yemin ederim ki biz onların babaları Âdem’e ağaca yaklaşmamasını emretmiş, ona yaklaşırsa zalimler cümlesine dâhil olacağı uyarısında bulunmuş-tuk. Bu olay zalimler henüz yaratılmadan ve kendilerine bu uyarılar yapılmadan önce cereyan etmişti, ama Âdem de tıpkı onların muhalefet ettiği gibi kendisine konulan yasağa ve yapılan uyarıya muhalefet etti, tıpkı onların uyarılara aldırma-dığı gibi o da aldırmamıştı. Burada adeta şöyle denmektedir: Âdem’in oğulları-nın durumunun temelinde işte bu vardır, onların damarları bu kökün içindedir.

1 Bu ayette sadece kâfirlerin değil, başta Hazret-i Peygamber olmak üzere inananların da zihnini meşgul eden ‘ilahi tehditlerin neden gerçekleşmediğine’ dair sorular cevaplanmaktadır: Doğru, ağır baskı ve işkence altındasınız, ama henüz her şey bitmedi. Kur’ân vahyi devam ediyor; Kur’ân’ın vaatleri de tehditleri de bir bir gerçekleşecek, merak etmeyin. / ed.

[٦١٥] {فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ} استعظام له ولما يصَرِّف عليه عباده من أوامره ونواهيهِ ووعدهِ ووعيدهِ والإدارة بين ثوابهِ وعقابه على حسب أعمالهِم، وغير ذلك مما يجري عليه أمر ملكوته. ولما ذكر القرآن وإنزاله قال على سبيل الاستطراد: وإذا لقنك جبريل ما يوحى إليك من القرآن، فتأَنَّ عليك رَيُّمَا يسمعك ويفهمك، ثم أقبل عليه بالتحفظ بعد ذلك، ولا تكن قراءتك مساوقة لقراءته. ٥ ونحوه قوله تعالى {لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتُغَيِّرَ بِهِ} [القيامة: ١٦]. وقيل: معناه لا تبلغ ما كان منه مجملًا حتى يأتيك البيان.

[٦١٦] وقرئ «حتى نقضى إليك وحيه».

[٦١٧] وقوله تعالى {رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا} متضمن للتواضع لله تعالى والشكر له عند ما علم من ترتيب التعلم، أي علمتني يا رب لطيفة في باب التعلم وأدبًا جميلًا ما كان عندي، فزدني علمًا إلى علم، فإنَّ لك في كل شيء حكمة وعلمًا. ١٠ وقيل: ما أمر الله رسوله بطلب الزيادة في شيء إلا في العلم.

١١٥- ﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا﴾

[٦١٨] يقال في أوامر الملوك ووصاياهم: تقدَّم الملك إلى فلان وأوعز إليه، وعزم عليه، وعهد إليه. عطف الله سبحانه قصة آدم على قوله {وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ} [طه: ١١٣] والمعنى: وأقسم قسمًا لقد أمرنا أباهم آدم ووصيناه أن لا يقرب الشجرة، وتوعدناه بالدخول في جملة الظالمين إن قربها، وذلك من قبل وجودهم ومن قبل أن تتوعدهم، فخالف إلى ما نهى عنه، وتوعد في ارتكابه مخالفتهم، ولم يلتفت إلى الوعيد كما لا يلتفتون، كأنه يقول: إنَّ أساس أمر بني آدم على ذلك، وعرقهم راسخ فيه. ٢٠

[619] **Şayet** “[i] Unutma, (ii) göz ardı etme anlamlarına gelen] *nisyân* ile kastedilen nedir?” **dersen şöyle derim:** Bununla, hatırlamanın tersi olan unutma anlamının kastedilmiş olması, yani Âdem *Aleyhisselâm*’ın ilâhi emre gerçek bir özen göstermemiş, kalbini ve gönlünü buna iyice bağlamamış, bu yüzden de kendisinden unutma fiili sadır olmuş olduğu ifade edilmiş olabileceği gibi, göz ardı etme anlamının kastedilmiş olması; kendisine verilen ağaçtan uzak durma, korunma ve meyvesinden yememe emrini terketmiş olduğu da ifade edilmiş olabilir. [نَسِيَ kelimesi] *nüssiye* (kendisine unutturuldu) şeklinde de okunmuştur ki onu şeytan unutturmuştur. *’Azim*, o ağaçtan yememe konusunda kararlı olma, kendisine vesvese vermeye çalışan şeytanı ümitsizliğe düşürecek kararlılığı sergileme anlamına gelir. [ولم نجد] (görmedik) ifadesindeki *vucûd* fiili, bilme anlamında olabilir ki له عزمًا (onda azim) ifadeleri onun iki mefûlû olur. Bir diğer ihtimal ise *vücudun*, “yokluk”un zıttı anlamına gelmesidir ki bu durumda adeta *ve ’ademnâ le-hû ’azm^{en}* (Onda bir kararlılık bulamadık.) demiş olur.

116. Hani, meleklerle “Âdem’e secde edin.” demiştik de İblis hariç tamamı secde etmişti. O ise şiddetle kaçınmıştı.

[620] **إِذْ** (hani) ifadesi gizli bir ifade ile mansûbdur, yani “İblis’in ona düşmanlık ettiği, vesvese verdiği, ağaçtan yemeyi cazip gösterdiği, Allah’ın kendisine açık seçik öğüdünden, şeytanın tuzağına yönelik uyarısından sonra onun yine şeytana uyması gibi hususları hatırla ve Âdem’in azim ve sebat sahiplerinden olmadığını anla.

[621] **Şayet** “İblis cinlerden idi, zira Allah Teâlâ, ‘O ise cinlerden olduğu için Rabbinin emrinden çıkmıştı.’ [Kehf 18/50] buyurmuştur. O halde, hususen meleklerle yöneltilen bir emre nasıl muhatap olabildi?” **dersen şöyle derim:** İblis meleklerin yanında idi, onlar gibi Allah’a ibadet ederdi, meleklerle Âdem’e secde etmeleri, ona saygı sunmak üzere tevazu göstermeleri emredildiğine göre cinlerden olan İblis’in Âdem’e tevazu göstermesi öncelikli olarak gereklidir. Sözelimi bir meclise giren bir kişinin karşısında, oradakilerin en üstün ve büyükleri ayağa kalkıyorsa, onlardan daha alt mertebede olanların ayağa kalması çok daha gerekli olur. Hatta kalkmayacak olsalar, kınanıp azarlanırlar ve kendilerine; “Bak, falanca da filanca da ayağa kalktı, sen kim oluyorsun da kalkmaya yüksünüyorsun?!” denilir. “Peki, İblis cinlerden olduğu halde melekler zümresinden istisna edilmesi nasıl mümkün olur?” **dersen şöyle derim:** “Melekler” ismi hem melekleri hem de İblis’i kapsayacak şekilde tağlib kuralı gereği kullanılmış, istisna ifadesi de buna binaen kullanılmıştır. Sözelimi *haracû illâ fülânet^{en}* (Falan kadın hariç hepsi çıktılar.) der ve bir tek kadını “erkekler” zümresinden istisna edebilirsin.

[٦١٩] فإن قلت: ما المراد بالنسيان؟ قلت يجوز أن يراد النسيان الذي هو نقيض الذكر، وأنه لم يُعَنَّ بالوصية العناية الصادقة، ولم يستوثق منها بعقد القلب عليها وضبط النفس، حتى تولد من ذلك النسيان؛ وأن يراد الترك، وأنه ترك ما وصى به من الاحتراس عن الشجرة وأكل ثمرتها. وقرئ «فُنْسِي»، أي نساها الشيطان. العزم: التصميم والمضي على ترك الأكل، وأن يتصلب في ذلك تصلباً يؤيس الشيطان من التسويل له. والوجود: يجوز أن يكون بمعنى العلم، ومفعولاه {لَهُ عَزْمًا}، وأن يكون نقيض العدم، كأنه قال: وعدمنا له عزمًا.

١١٦- ﴿وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى﴾

[٦٢٠] {إِذْ} منصوب بمضمر، أي واذكر وقت ما جرى عليه من معاداة إبليس ووسوسته إليه وتزيينه له الأكل من الشجرة، وطاعته له بعد ما تقدّمت معه النصيحة والموعظة البليغة والتحذير من كيدته، حتى يتبين لك أنه لم يكن من أولي العزم والثبات.

[٦٢١] فإن قلت: إبليس كان جنيًا بدليل قوله تعالى {كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِ} [الكهف: ٥٠] فمن أين تناوله الأمر، وهو للملائكة خاصة؟ قلت كان في صحبتهم، وكان يعبد الله تعالى عبادتهم، فلما أمروا بالسجود لآدم والتواضع له كرامة له، كان الجني الذي معهم أجدر بأن يتواضع، كما لو قام لمقبل على المجلس عليه أهله وسراتهم، كان القيام على واحد بينهم هو دونهم في المنزلة أوجب، حتى إن لم يقم عنف. وقيل له: قد قام فلان وفلان، فمن أنت حتى تترفع عن القيام؟ فإن قلت: فكيف صحّ استثناءه، وهو جني، عن الملائكة؟ قلت: عمل على حكم التغليب في إطلاق اسم الملائكة عليهم وعليه، فأخرج الاستثناء على ذلك، كقولك: خرجوا إلا فلانة، لامرأة بين الرجال.

[622] “Şiddetle kaçındı” ifadesi yeni bir cümle olup birinin “Peki, neden secde etmedi?” şeklindeki mukadder sorusuna cevaptır. En doğru yorum, أبى’nın “şiddetle kaçınma tavrı gösterdi”, “duraksadı”, “ağırdan aldı” anlamlarında olmasıdır; yoksa “Tamamı secde etmişti” ifadesinin delâlet ettiği *secdeyi* mef’ûl olarak takdir etmek değildir.

117. Biz de demiştik ki: “Ey Adem! Şüphesiz bu, senin ve eşinin düşmanıdır. Dolayısıyla, sakın ikinizi Cennet’ten çıkarmasın, yoksa bedbaht olursun.”

[623] “Sakın ikinizi çıkarmasın.” Sakın çıkmanıza sebebiyet vermesin. Cennetten çıkma ifadesi hem Havvâ hem de Âdem için kullanıldığı halde bedbaht olma durumunun Havvâ için değil de sadece Âdem için söz konusu edilmesinin sebebi, ailenin reisi olan erkeğin bedbaht duruma düşmesinin aile üyeleri için de bedbahtlık ihtiva ediyor olmasıdır. Nitekim erkeğin mesut olması, onların mesut olmaları anlamını da içerir. Durum böyle olduğu için, ifadede kısaltma yoluna gidilmiş ve bedbaht olma hali sadece Âdem’e isnat edilmiştir. Hem böylece kafiye uyumu da muhafaza edilmiştir. Ya da bedbahtlık ile rızık peşinde koşup yorulma mânası kastedilmiştir ki bu görev erkeğin uhdesindedir, onun vazifesidir. Rivayete göre Âdem’in yanına bir de kızıl öküz indirilmiş; çiftlik ve ekim işlerini öküzün üzerinden yürütüyor, alnının terini siliyormuş.

118. “Zira orada ne acıkman söz konusudur ne de çıplak kalman.”

119. “Ne susaman söz konusudur orada, ne de güneşin altında yanman...”

[624] وَأَنْتَ ifadesi kesre ile okunduğu gibi fetha ile de okunmuştur. Fetha ile okunduğunda أَنْ لَا تَجُوعَ (acıkman) ifadesine atıf olur. Şayet “İnne, Enne’nin başına gelmez, meselâ *inne enne Zeyd^{en} müntalik^{un}* denmez; oysa (وَأَنْتَ)deki Vav İnne konumundadır, onun yerine kullanılmıştır. O halde, bu İnne neden Enne’nin başına gelmiş?” **dersen şöyle derim:** Vav her zaman İnne’nin yerine kullanılsın diye ihdas edilmiş değildir, aksine bütün âmillerin yerine kullanılmak için üretilmiştir. Bu harf, tıpkı İnne gibi hususi olarak [müstakil olarak] bir mâna ifade etmek üzere vaz edilmiş [üretilmiş, ihdas edilmiş] olmadığı için, İnne ve Enne’nin bir araya gelmesindeki sakınca bu harfin Enne ile bir araya gelmesinde söz konusu değildir.

[٦٢٢] {أَبَى} جملة مستأنفة، كأنه جواب قائل قال: لم لم يسجد؟ والوجه أن لا يقدّر له مفعول، وهو السجود المدلول عليه بقوله {فَسَجَدُوا}، وأن يكون معناه أظهر الإباء وتوقف وتبّط.

١١٧- ﴿فَقُلْنَا يَا آدَمُ إِنَّ هَذَا عَدُوٌّ لَكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكَ مِنَ الْجَنَّةِ

فَتَشْقَى﴾ ٥

[٦٢٣] {فَلَا يُخْرِجَنَّكَ} فلا يكون سبباً لإخراجكما. وإنما أسند إلى آدم وحده فعل الشقاء دون حواء بعد إشراكهما في الخروج؛ لأنّ في ضمن شقاء الرجل وهو قيم أهله وأميرهم شقائهم، كما أنّ في ضمن سعادته سعادتهم، فاختصر الكلام بإسناده إليه دونها، مع المحافظة على الفاصلة. أو أريد بالشقاء التعب في طلب القوت، وذلك معصوب برأس الرجل وهو راجع إليه. وروي أنه أهبط إلى آدم ثور أحمر فكان يحرث عليه، ويمسح العرق من جبينه.

١١٨- ﴿إِنَّ لَكَ أَلًا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَى﴾

١١٩- ﴿وَأَنَّكَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَلَا تَصْحَى﴾

[٦٢٤] قرئ «وإنك» بالكسر والفتح. ووجه الفتح العطف على «أن لا تجوع». ١٥ فإن قلت: إنّ لا تدخل على أن، فلا يقال: إنّ أنّ زيداً منطلق، والواو نائبة عن إنّ وقائمة مقامها، فلم أدخلت عليها؟ قلت: الواو لم توضع لتكون أبداً نائبة عن إنّ، إنما هي نائبة عن كل عامل، فلما لم تكن حرفاً موضوعاً للتحقيق خاصة - كإن - لم يمتنع اجتماعهما كما امتنع اجتماع إنّ وأن.

[625] Karnını doyurma, su içme, giyinme ve barınma insanın temel ihtiyaçlarının asli unsurlarıdır. Bu yüzden Allah Teâlâ bunların hepsini cennette vereceğini Âdem'e hatırlatmış, orada her şeyinin tastamam olacağını, dünya ehli için söz konusu olduğu üzere başka birinin desteğine, 5 kazanan birinin kazancına muhtaç olmayacağını belirtmiş, bütün bunları da zıtlarının olmayacağını, yani açlık, çıplaklık, susuzluk ve güneşin altında kalma durumlarının söz konusu olmayacağını belirterek ifade etmiştir ki içine düşmekten sakındığı bu zorluk türlerinin isimlerini duyunca dikkat kesilsin ve bunlardan duyduğu hoşnutsuzluk sebebiyle, böylesi durumlara 10 düşmesine sebep olacak şeylerden kendisini korusun.

120. Ama şeytan ona vesvese vererek: “Ey Adem! Seni ebedîlik ağacına; bitmez-tükenmez bir mülke götürüyüm mi?” dedi.

[626] **Şayet** “فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ فِئْلًا وَسْوَسَ” (Şeytan o ikisine vesvese verdi. [A'râf 7/20]) ifadesinde Lâm ile kullanıldığı halde burada neden İlâ ile kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Şeytanın vesvesesi tıpkı evladını kaybeden kadının velvelesi, kurt uluması, tavuk gıdıklaması gibi, birtakım seslerin ismidir [Yani yansıma sesleridir.] ve “ses çıkardı”, “cınla” fiilleri ile aynı hükümdedir. *Vesvese'l-mübersemü* (Bersam hastası vesvese yaptı.) denilir. Bu kelimenin fâ'il hali *müvesvis* (vesvese sahibi) şeklinde kesrelidir, *müvesves* 20 şeklindeki fethalı telaffuz yanlıştır. Ru'be İbnü'l-Arabî şu beyti irat etmiştir:

Sabah aydınlığının Rabbine tam bir ihlâsla, fısıltı halinde dua etti

Vesvese le-hû şeklinde kullanırsan, o zaman *le-hû* ifadesi 'onun için' anlamında olur, nitekim şair bu Lâ'm'ı bu mânada şöyle kullanmıştır:

Deveni dehle (de çekip gitsin) ey İbn Ebû Kibâş!

25 *Vesvese ileyhi* ifadesi ise “Ona vesvesesini ulaştırdı.” anlamındadır; İlâ'nın kullanımı tıpkı *haddese ileyhi* (Ona konuştu.), *eserra ileyhi* (Ona gizlice sır verdi.) ifadelerindeki gibidir.

[627] [شجرة الخلد] ifadesinde] ağacı ebediliğe izafe etmesinin sebebi, ondan yiyen herkesin -iddiasına göre- ebedî olacak olmasıdır. Benzer şekilde 30 Cebrâil'in atı olan Hayzûm için de “hayat atı” denmiştir, çünkü onun izine temas eden hayat bulur.

[628] “Bitmez-tükenmez bir mülke...” ifadesi, *-Allah tamamından razı olsun!-* Hazret-i Ali'nin oğlu Hasan ve İbn Abbas'ın *illâ en tekûnâ melikeyni* (Sırf, iki kral olmayasınız diye... [A'râf 7/20]) şeklindeki kesreli okuyuşlarına delil teşkil eder.

[٦٢٥] الشَّيْبَع والرِّيَّ والكسوة والكَيْن: هي الأقطاب التي يدور عليها كفاف الإنسان، فذكره استجماعها له في الجنة، وأنه مكفّي لا يحتاج إلى كفاية كاف ولا إلى كسب كاسب كما يحتاج إلى ذلك أهل الدنيا، وذكرها بلفظ النفي لنقائضها التي هي الجوع والعري والظمأ والضحو، ليطرق سمعه بأسامي أصناف الشُّوة التي حذره منها، حتى يتحامى السبب الموقع فيها كراهة لها. ٥

١٢٠- ﴿فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَا يَبْلَى﴾

[٦٢٦] فإن قلت: كيف عدى وسوس تارة باللام في قوله {فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ} [الأعراف: ٢٠] وأخرى بالياء؟ قلت: وسوسة الشيطان كولولة الشكلى ووعوعة الذئب ووقوقة الدجاجة، في أنها حكايات للأصوات، وحكمها حكم صَوْتٍ وأَجْرَسَ. ومنه: ١٠
وسوس المبرسم، وهو موسوس، بالكسر؛ والفتح لحن. وأنشد ابن الأعرابي:

وَسْوَسَ يَدْعُو مُخْلِصًا رَبَّ الْفَلَقِ ❁

فإذا قلت: وسوس له، فمعناه لأجله، كقوله:

أَجْرَسَ لَهَا يَا ابْنَ أَبِي كِبَاشٍ ❁

١٥ ومعنى «وسوس إليه» أنهى إليه الوسوسة، كقولك: حدّث إليه وأسرّ إليه.

[٦٢٧] أضاف الشجرة إلى الخلد وهو الخلود، لأن من أكل منها خلد بزعمه، كما قيل لحيزوم: فرس الحياة، لأنّ من باشر أثره حيي.

[٦٢٨] {وَمُلْكٍ لَا يَبْلَى} دليل على قراءة الحسن بن علي وابن عباس رضي الله عنهما «إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلِكَيْنِ» [الأعراف: ٢٠] بالكسر.

121. Bunun üzerine ikisi birden ondan yediler. Ayıp yerleri artık kendilerine açılmıştı... Cennet yaprakları ile üzerlerini örtmeye başladılar... Adem, Rabbine karşı gelmiş ve ne yapacağını şaşırmıştı.

[629] *Tafika yef'alu kezâ* (Şunu yapmaya başladı.) ifadesi tıpkı *ce'ale yef'alu*, *ehaze yef'alu* ve *enşee yef'alu* (Yapmaya koyuldu.) ifadeleri gibidir. Bu fiiller muzari fiili *haber* alma konusunda *kâde* hükmündedirler. Ama bunlarla *kâde* arasında ufak bir fark vardır. Şöyle ki bu fiiller bir şeye ilk olarak başlama anlamını verirler, *kâde* ise o şeye yaklaşma, yapmaya ramak kalma anlamı verir.

[630] *يُخْصِنَان* (örtmeye) ifadesi çokluk ve tekrar bildirmek üzere *ya-hassifâni* şeklinde de okunmuştur. Bu fiil ayakkabıcının çarığı dikmesi/kaplaması anlamına gelen *hasafe'n-na'le* (Çarığı kapladı.) ifadesinden gelir. Anlam, “avret yerlerini örtmek için üzerlerine yaprak kapattılar.” şeklindedir. Bu yaprak, incir yaprağıdır. Söylendiğine göre incir yaprağı başlangıçta yuvarlak imiş, onların parmaklarının altında bu hâle gelmiş. Söylendiğine göre elbiseleri tırnağın renk ve şeklinde, vücutlarını kaplamakta imiş; günah işledikleri vakit bu elbise üzerlerinden çekilip alınmış ve geriye sadece parmakların ucundaki kısımlar kalmış.

[631] İbn Abbas'ın şöyle dediği nakledilmiştir: Âdem *Aleyhisselâm*'ın Allah'ın kendisine verdiği emre bağlı kalmadığı, itaat alanının dışına çıktığı konusunda şüphe yoktur. Ki bu da *isyandır*. Âdem *Aleyhisselâm* isyan edince davranışı rüşd ve hayır olmaktan çıkmış, kaçınılmaz olarak ğayy (şaşkınlık) olmuştur, çünkü şaşkınlık rüşdün tersidir. Allah Teâlâ'nın “Adem, Rabbine karşı gelmiş ve ne yapacağını şaşırmıştı.” şeklinde böylesine açık, kesin bir ifade kullanması, “Âdem hata etti, ayağı kaydı (*zelle*)” ve benzeri hafif bir ifade kullanmamış, küçük hataları ifade eden kelimeleri tercih etmemiş olmasında mükelleflere yönelik bir lütuf, çok caydırıcı bir öğüt ve açık bir uyarı söz konusudur. Adeta şöyle buyrulmaktadır: Bakın ve ibret alın, tiksinti uyandırmayacak küçücük hatalar dışındaki günahlardan korunmuş olan Allah'ın sevgili, masum bir peygamberinin küçücük bir hatasını bile nasıl da böylesine şiddetli, ağır sözlerle kınıyorum; işte bundan ibret alın ve değil büyük günahlara cüret etmek, işlediğiniz küçük günahları bile sakın hafife almayın!

[632] Bazıları *فَعَوَى* (ne yapacağını şaşırdı) ifadesinin “çok yemekten dolayı tiksindi” anlamına geldiğini söylemişlerdir ki çok kötü bir tefsirdir. Her ne kadar, öncesinde kesreli harf bulunan Yâ'yı Elif'e dönüştürerek telaffuz eden ve *feniyyeyi fenâ*, *bakiyyeyi bakâ* şeklinde okuyan Benî Tayy lehçesine göre doğru olsa da...

١٢١- ﴿فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى﴾

[٦٢٩] طفق يفعل كذا مثل جعل يفعل، وأخذ، وأنشأ. وحكمها حكم كاد في وقوع الخبر فعلاً مضارعاً؛ وبينها وبينه مسافة قصيرة هي للشروع في أول الأمر، وكاد لمشارفته والدنو منه. ٥

[٦٣٠] قرئ «يَخْصِفَانِ» للتكثير والتكرير، من خصف النعل، وهو أن يخرز عليها الخصاف. أي يلزقان الورق بسوآتهما للتستر، وهو ورق التين. وقيل: كان مدوراً فصار على هذا الشكل من تحت أصابعهما. وقيل: كان لباسهما الظفر، فلما أصابا الخطيئة نزع عنهما وتركت هذه البقايا في أطراف الأصابع.

١٠ [٦٣١] عن ابن عباس: لا شبهة في أنّ آدم لم يمثل ما رسم الله له، وتخطى فيه ساحة الطاعة، وذلك هو العصيان. ولما عصى خرج فعله من أن يكون رشداً وخيراً، فكان غيًّا لا محالة؛ لأنّ الغي خلاف الرشد، ولكن قوله {وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى} بهذا الإطلاق وبهذا التصريح، وحيث لم يقل: وزل آدم وأخطأ وما أشبه ذلك، مما يعبر به عن الزلات والفرطات، فيه لطف بالمكلفين ومزجرة بليغة وموعظة كافية، وكأنه قيل لهم: انظروا واعتبروا كيف نعت على النبي المعصوم ١٥ حبيب الله الذي لا يجوز عليه إلا اقتراف الصغيرة غير المنفرة زلته بهذه الغلطة وبهذا اللفظ الشنيع، فلا تتهاونوا بما يفرط منكم من السيآت والصغائر، فضلاً أن تجسروا على التورّط في الكبائر.

[٦٣٢] وعن بعضهم {فَغَوَى} فبشم من كثرة الأكل، وهذا، وإن صح، على لغة ٢٠ من يقلب الياء المكسور ما قبلها ألفاً فيقول في فني وبقي: فنا وبقا، وهم بنو طيّ، تفسير خبيث.

122. Sonra Rabbi onu derleyip kendine getirdi de tövbesini kabul edip onu doğru yola iletti.

[633] **Şayet** “Sonra Rabbi onu derleyip kendine getirdi” ifadesi ne mânaya gelir?” **dersen şöyle derim:** Sonra tövbesinin ardından onu kabul etti, kendine yaklaştırdı anlamına gelir. Bu ifade *cübiye ileyye kezâ fe’tebeytühû* (Falan şey bana derlendi, ben de onu derledim.) ifadesinden gelmektedir. Benzeri *cüliyet ‘aleyye’l-’arûs’ fe’teleytühâ* (Gelin süslenip bana arz edildi, ben de ona süslü haliyle baktım.) ifadesidir. Yine *وَإِذَا لَمْ تَأْتِهِمْ بِآيَةٍ قَالُوا لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَا* (Bunlara bir âyet getirmedeğin zaman, “Onu da düzüp kotaraydın ya!” derler. [A’râf 7/203]) âyetinde de bu ifade vardır, yani “Sana arz edilseydi de sen de onu derleseydin ya!” demişlerdir. Kelimenin aslı toplamaktır. Kaçıp giden (parlayan) at geri döndüğü zaman *ictebeti’l-feras’ nefsehâ* derler.

[634] “Onu doğru yola iletti” yani tövbesini muhafaza etme ve diğer takva ve ismet (günahlardan korunma) sebepleri konusunda onu muvaffak kıldı.

123. Buyurdu ki: “İkiniz de inin oradan; hepiniz birbirinize düşmansınız. Tarafımdan size her ne zaman bir kılavuz gelir de kim Benim kılavuzuma uyarsa, ne sapar ne de bedbaht olur.”

[635] Âdem ve Havvâ *Aleyhimesselem* insanlığın iki aslı ve kendilerinden türeyip neşet ettiği kökenleri oldukları için, insanlığın bizzat kendisi imiş gibi değerlendirilmiş ve kendilerine çoğul sıygası ile “Her ne zaman size gelecek olursa” diye hitap edilmiştir. Bunun benzeri Arapların, fiili sebebe isnat etmeleridir ki aslında fiil sebebe değil, ona sebep olana aittir.¹

[636] “Kılavuz” kitap ve şeriattır. İbn Abbas’ın “Allah Kur’ân’a tâbi olan kimseye dünyada sapmamayı, ahirette de bedbaht duruma düşmemeyi garanti etmiştir.” dediği, sonra da “Kim Benim kılavuzuma uyarsa, ne sapar ne de bedbaht olur.” âyetini okuduğu nakledilmiştir. Mâna şöyledir: Ahiret bedbahtlığı, dünyada din yolundan sapan kimsenin cezasıdır. Her kim Allah’ın kitabına tâbi olur, onun emirlerine bağlı kalır, yasaklarından uzak durursa, sapmaktan ve cezasından kurtulur.

124. “Kim de Benim öğüdümünden yüz çevirirse, şüphesiz onun için dar bir geçim söz konusudur; Kıyamet günü de kör olarak haşrederiz onu!”

125. “Ya Rabbi! Neden beni kör olarak haşrettin? Ben gören biriydim!” der.

1 Sözelimi “Halife Kâbe’ye hil’at giydirdi” ifadesi. Aslında, güzel örtülerle Kâbe’yi örten halife değildir. Ama emri vererek buna sebep olan halife olduğu için fiil ona isnat edilmiştir.

١٢٢- ﴿ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَىٰ﴾

[٦٣٣] فَإِنْ قُلْتَ: ما معنى {ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ}؟ قلت: ثم قبله بعد التوبة وقرّبه إليه، من جبي إليّ كذا فاجتبّيته. ونظيره: جلّيت عليّ العروس فاجتليتّها. ومنه قوله عز وجل {وَإِذَا لَمْ تَأْتِيَهُمْ بآيَةٌ قَالُوا لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَا} [الأعراف: ٢٠٣] أي هلا جيت إليك فاجتبّيتها. وأصل الكلمة الجمع. ويقولون: اجتبت الفرس نفسها إذا اجتمعت نفسها ٥ راجعة بعد النفار.

[٦٣٤] و{هَدَى} أي وفقه لحفظ التوبة وغيره. من أسباب العصمة والتقوى.

١٢٣- ﴿قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَىٰ﴾

[٦٣٥] لما كان آدم وحواء عليهما السلام أصلي البشر، والسببين اللذين منها نشؤا ١٠ وتفرعوا جعلاً كأنهما البشر في أنفسهما، فخطوبا مخاطبتهم فقل: {فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ} على لفظ الجماعة. ونظيره إسنادهم الفعل إلى السبب، وهو في الحقيقة للمسبّب.

[٦٣٦] {هُدًى} كتاب وشريعة. وعن ابن عباس: ضمن الله لمن اتبع القرآن أن لا يضل في الدنيا ولا يشقى في الآخرة، ثم تلا قوله {فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَى}. والمعنى: أن الشقاء في الآخرة هو عقاب من ضلّ في الدنيا ١٥ عن طريق الدين، فمن اتبع كتاب الله وامثل أوامره وانتهى عن نواهيه نجا من الضلال ومن عقابه.

١٢٤- ﴿وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمًى﴾

١٢٥- ﴿قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمًى وَقَدْ كُنْتُ بَصِيرًا﴾

126. Buyurur ki: “Böyle... Sana âyetlerimiz gelmiş, fakat sen onları göz ardı etmişsin. Bugün de sen nisyana terk edileceksin işte!”

[637] ضَنْك (dar) müzekker ve müennes için eşit bir şekilde sıfat olarak kullanılan bir mastardır. Bu ifade *fa'lâ* vezninde *dankâ* şeklinde de okunmuştur. Mâna şöyledir: Dinde; teslimiyet, kanaat, Allah’a ve O’nun rızık taksimine tevekkül vardır. Dindar insan Allah’ın verdiği rızık rahatlıkla infak eder ve Allah Teâlâ’nın “Ona hoş bir hayat yaşatırız” [Nahl 16/97] âyetinde buyurduğu gibi rahat bir hayat sürer. Dinden yüz çeviren kimse ise hırs kurbanı olur, bu hırs sebebiyle sürekli dünya malını artırmayı arzular; kendisine cimrilik musallat olur ve elini infaktan uzak tutar, böylece dar, sıkıntılı bir geçim sürer, hali karanlıktır. Bazı sûfilerin dedikleri gibi “Rabbini zikretmekten yüz çeviren hiç kimse yoktur ki vakti kararmasın, rızık bulanmasın.”

[638] Öyle kâfirler vardır ki Allah küfürleri sebebiyle onlara zillet ve miskinlik yaşatır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur:

- “Üzerlerine zillet ve miskinlik damgası vuruldu ve Allah’ın gazabına maruz kaldılar. Çünkü Allah’ın âyetlerini inkâr ediyorlardı!” [Bakara 2/61]
- “Şayet onlar, Tevrat’ı, İncil’i ve Rablerinden kendilerine indirilmekte olan (Kur’ân)ı dosdoğru tutsalardı, şüphesiz hem üstlerinden hem de ayaklarının altından yerler (nimete garkolurlar) dı...” [Mâide 5/66]
- “Bu şehirlerin halkı iman edip sakınmış olsalardı, elbette üzerlerine gökten ve yerden bereket kapıları açardık” [A’râf 7/96]
- “Rabbinizden mağfiret dileyin, çünkü O çok bağışlayıcıdır. Böylece gökten üzerinize bol yağmur yağdırsın,” [Nûh 71/10-11]
- “Gerçek şu ki şayet bu yolda dosdoğru giderlerse, onları bol su ile suvarırız.” [Cin 72/16].

[639] Hasan-ı Basrî’nin bu ifadenin “kanlı-irinli bir su ve Ateş’teki zak-kum ağacı” anlamına geldiğini söylediği nakledilir. Ebû Sa’îd el-Hudrî’nin [v. 74/694] ise bu kelimenin “kabir azabı” anlamında olduğunu söylediği nakledilir.

١٢٦- ﴿قَالَ كَذَلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيتَهَا وَكَذَلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَى﴾

[٦٣٧] الضنك: مصدر يستوي في الوصف به المذكر والمؤنث. وقرئ «ضنكى» على فعلى. ومعنى ذلك: أن مع الدين التسليم والقناعة والتوكل على الله وعلى قسمته؛ فصاحبه ينفق ما رزقه بسماع، وسهولة، فيعيش عيشاً رافعاً، كما قال عز وجل {فَلْنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً} [النحل: ٩٧]؛ والمعرض عن الدين مستول عليه الحرص الذي لا يزال يطمح به إلى الازدياد من الدنيا، مسلط عليه الشح الذي يقبض يده عن الإنفاق، فعيشه ضنك وحاله مظلمة، كما قال بعض المتصوفة: لا يعرض أحد عن ذكر ربه إلا أظلم عليه وقته وتشوش عليه رزقه.

[٦٣٨] ومن الكفرة من ضرب الله عليه الذلة والمسكنة لكفره. قال الله تعالى:

- {وَضَرَبْتُ عَلَيْهِمُ الدَّلَّةَ وَالْمَسْكَنَةَ وَبَاءُوا بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ ذَلِكَ

بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ} [البقرة: ٦١] وقال:

- {وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكْلُوا

مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ} [المائدة: ٦٦] وقال:

- {وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ

وَالْأَرْضِ} [الأعراف: ٩٦] وقال:

- {اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا}

[نوح: ١٠-١١] وقال:

- {وَالْوَلَّ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقِيَنَّهُمْ مَاءً غَدَقًا} [الجن: ١٦]

[٦٣٩] وعن الحسن: هو الضريع والزقوم في النار. وعن أبي سعيد الخدري:

عذاب القبر.

[640] فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا (Onun için dar bir geçim söz konusudur.) ifadesinin mahalline atfedilerek cezm ile *nahşurhu* şeklinde de okunmuştur. Zira bu ifade şartın cevabıdır. Yine vakıf halinde olduğu üzere, sonundaki Hâ'nın sükûnu ile *nahşuruh* şeklinde de okunmuştur. Bu âyet tıpkı “Biz onları Kıyamet günü kör, dilsiz ve sağır olarak yüzüstü haşrederiz!” [İsrâ 17/97] âyeti gibidir. Yine زُرْقَى kelimesi nasıl körlükle tefsir edilmişse bu ifade de öyle tefsir edilir.

[641] “Böyle” yani işte sen de böyle yaptın. Daha sonra bu ifadeyi açıklamak üzere ona şöyle denilir: Âyetlerimiz sana gayet açık ve aydınlatıcı bir şekilde gelmişti, ama sen onlara ibret nazarı ile bakmadın, basiret ile onları görmedin, onları göz ardı ettin, onlara karşı kör kesildin. İşte bugün de biz seni bu körlüğünle bırakacağız, gözündeki perdeyi kaldırmayacağız.

127. Aşırı giderek Rabbinin âyetlerine iman etmeyenleri böyle cezalandırırız Biz. Üstelik Âhret azabı kesinlikle daha şiddetlidir, daha kalıcıdır.

[642] Allah Teâlâ öğüdünden yüz çevirenleri iki ceza ile, yani dünyada dar bir geçim ve ahirette kör olarak haşredilmek ile uyardıktan sonra, uyarı âyetlerini “Âhret azabı kesinlikle daha şiddetlidir, daha kalıcıdır!” ifadesiyle sonlandırmakta; adeta “hiçbir zaman geçmeyecek olan bir körlük hali üzere haşredilmek, geçici olan dünyada dar geçim sıkıntısına maruz kalmaktan daha şiddetlidir.” demiş olmaktadır. Ya da Bizim onu körlük içinde nisyanı terk etmemiz, onun Bizim âyetlerimizi terketmesinden daha şiddetli ve kalıcıdır buyurmaktadır.

128. Kendilerinden önceki -yurtlarında dolaştıkları- nice nesilleri helâk etmiş olmamız bunlara doğru yolu göstermedi mi?! Sağduyu sahipleri için elbette bunda âyetler vardır.

[643] لَمْ يَهْدِ (doğru yolu göstermedi [mi]) ifadesinin fâ‘ili devamındaki cümledir; “Şu cümlede ifade edilen mâna ve muhteva bunlara doğru yolu göstermedi mi?” demek istemektedir. Bunun benzeri, وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ [Sâffât 37/78-80] âyetidir; onun bu sözlerle [yani “Âlemlerin içinde Nûh’a selâm olsun!” / سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ] yâd edilmesini sağladık denmektedir.¹ Zamirin Allah veya Resulüne gitmesi de mümkündür; Nun ile *nehdi* (doğru yolu göstermedik [mi]) şeklindeki kıraat de bunu teyit eder.

1 “Sonrakiler arasında şunu bıraktık: Âlemlerin içinde Nûh’a selâm olsun!” Yani sonraki insanlar arasında Nûh’un güzellece yâd edilmesini sağladık; şu anda herkesin selâmladığı biridir, herkese göre ‘iyi’dir Nûh. / ed.

[٦٤٠] وقرئ {وَنَحْشُرُهُ}، بالجزم عطفًا على محل {فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا}، لأنه جواب الشرط. وقرئ «وَنَحْشُرُهُ»، بسكون الهاء على لفظ الوقف. وهذا مثل قوله {وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ عُمْيًا وَبُكْمًا وَضُمًّا} [الإسراء: ٩٧] وكما فسر الزرق بالعمى.

٥ [٦٤١] {كَذَلِكَ} أي مثل ذلك فعلت أنت. ثم فسر بأن آياتنا أتكك واضحة مستنيرة، فلم تنظر إليها بعين المعتمر ولم تتبصر، وتركها وعميت عنها، فكذلك اليوم نتركك على عماك ولا نزيل غطاءه عن عينيك.

١٢٧- ﴿وَكَذَلِكَ نَجْزِي مَنْ أَسْرَفَ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِآيَاتِ رَبِّهِ وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَدُّ وَأَبْقَى﴾

١٠ [٦٤٢] لما توعد المعرض عن ذكره بعقوبتين؛ المعيشة الضنك في الدنيا، وحشره أعمى في الآخرة ختم آيات الوعيد بقوله {وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَشَدُّ وَأَبْقَى}، كأنه قال: وللحشر على العمى الذي لا يزول أبدًا أشد من ضيق العيش المنقضي. أو أراد: ولتركنا إياه في العمى أشد وأبقى من تركه لآياتنا.

١٢٨- ﴿أَفَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النُّهَى﴾

[٦٤٣] فاعل {لَمْ يَهْدِ} الجملة بعده. يريد: ألم يهد لهم هذا بمعناه ومضمونه؟ ونظيره قوله تعالى {وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ سَلَامٌ عَلَىٰ نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ} [الصفوات: ٧٩]، أي تركنا عليه هذا الكلام. ويجوز أن يكون فيه ضمير الله أو الرسول، ويدل عليه القراءة بالنون.

[644] يَمْشُونَ (dolaştıkları) ifadesi *yumeşşevne* (dolaştırıldıkları) şeklinde de okunmuştur. Âyette Kureyşlilerin ‘Âd ve Semûd kavimlerinin memleketlerinde dolaştıkları, yurtlarında gezdikleri ve helâk izlerini bizzat gözleriyle gördükleri ifade edilmek istenmektedir.

5 **129. Şayet senin Rabbinin verilmiş bir sözü; yani adı konulmuş bir ecel(e kadar azap etmeyeceği’ne dair hükmü) olmasaydı, azap kesinlikle onların da yakasına yapışırdı.**

[645] “Verilmiş söz” cezalarının ahirete kadar erteleneneğine dair vaat-
tir; bu vaat olmasaydı, tıpkı ‘Âd ve Semûd’u helâk ettiğimiz gibi bu kâfirlere
10 de helâk hak olurdu, yakalarına yapışırdı buyrulmaktadır. لَزَامَ kelimesi ya
lâzemenin mastarı olup sıfat olarak kullanılmıştır ya da *mif’al* anlamında-
ki *fi’âl* vezninde olup *milzem* anlamındadır; tıpkı *lizâzûn hasımun* (amansız
bela, ayrılmaz dert) dedikleri gibi, sıkıca bağlı, ayrılmaz durumda olduğu
için sanki yapışma ‘aleti’ imiş gibi ifade edilmiştir.

15 [646] “Adı konulmuş ecel” ifadesi ya “söz”e ya da كَان (olurdu) fiilindeki
zamire ma’tûftur, yani âcilen cezalandırılma ve adı konulmuş ecel ‘Âd ve
Semûd’un olduğu gibi onların da yakalarına yapışırdı; sadece ‘adı konul-
muş ecel’ cezası ile kalmazlar, âcilen cezalandırılmaya da maruz kalırlardı.

20 **130. O halde, bunların söylediklerine sabret ve güneş doğmadan önce ve batmadan önce Rabbine hamd ederek O’nu tenzih ve takdis et. Gece saatlerinde ve gündüzleri de tenzih ve takdis et; belki (sana vereceklerinden) razı olursun.**

[647] “Rabbine hamd ederek” ifadesi hal konumundadır, yani seni tesbihe
muvaaffak kıldığı, bu konuda sana yardım ettiği için Rabbine hamdeder vaziyette.
25 Tesbihten maksat namazdır, ya da lafzın zahirinden anlaşılan şeydir. Âyette önce,
fiil vakitlerden evvel zikredilmiş; devamında ise önce vakitler zikredilmiştir; adeta
şöyle denmektedir: Güneşin doğumundan önce, yani fecir vakti ve batımından
önce yani öğlen ve ikinci vakitleri -zira bu iki namazın vakti Güneşin tepe nok-
tasını geçişinden batışına kadarli sürede, yani gündüzün son yarısında yer alırlar-
30 namaz kıl, gece vaktinin bir kısmını ve gündüzün uçlarını da hususi olarak na-
maza tahsis et, çünkü zikrin en faziletlisi gece yapılanıdır. Zira gece insan sükûnet
bulur, kalbi ve aklı Rabbi ile baş başa kalır. Allah Teâlâ “Geceleyin şüphesiz hem
hafıza daha güçlüdür hem de söylenenler daha iyi kavranır.” [Müzzemmil 73/6] ve
35 “Şimdi, [böyle biri mi daha hayırlıdır, yoksa hem Âhiret korkusuyla hem de Rabbinin rahme-
tine nail olma ümidiyle] gecenin bir saati kâh secdeye kapanarak kâh ayakta durarak
Allah’a gönülden kulluk eden biri mi?” [Zümer 39/9] buyurmuştur.

[٦٤٤] وقرئ {يُمَشُّونَ} يريد أن قريشاً يتقبلون في بلاد عاد وثمود ويمشون {فِي مَسَاكِينِهِمْ} ويعاينون آثار هلاكهم.

١٢٩- ﴿وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى﴾

[٦٤٥] الكلمة السابقة هي العدة بتأخير جزائهم إلى الآخرة، يقول: لولا هذه العدة لكان مثل إهلاكنا عادًا وثمودًا لازمًا لهؤلاء الكفرة. والليزام: إما مصدر لازم وصف به، وإما فعال بمعنى وفعل، أي ملزم، كأنه آلة اللزوم لفرط لزومه، كما قالوا: لزاز خصم.

[٦٤٦] {وَأَجَلٌ مُّسَمًّى} لا يخلو من أن يكون معطوفًا على {كَلِمَةٌ} أو على الضمير في {كَانَ}، أي لكان الأخذ العاجل وأجل مسمى لازمين لهم كما كانا لازميين لعاد وثمود، ولم ينفرد الأجل المسمى دون الأخذ العاجل.

١٣٠- ﴿فَاضْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَى﴾

[٦٤٧] {بِحَمْدِ رَبِّكَ} في موضع الحال، أي وأنت حامد لربك على أن وفقك للتسبيح وأعانك عليه، والمراد بالتسبيح الصلاة، أو على ظاهره. قدم الفعل على الأوقات أولًا، والأوقات على الفعل آخرًا، فكأنه قال: صل لله قبل طلوع الشمس، يعني الفجر، وقبل غروبها، يعني الظهر والعصر، لأنهما واقعتان في النصف الأخير من النهار بين زوال الشمس وغروبها. وتعمد آناء الليل وأطراف النهار مختصًا لهما بصلاتك، وذلك أن أفضل الذكر ما كان بالليل، لاجتماع القلب وهتو الرجل والخلو بالرب. وقال الله عز وجل {إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْأً وَأَقْوَمُ قِيلًا} [المزم: ٦]، وقال {أَمَّنْ هُوَ قَانِثٌ آَنَاءَ اللَّيْلِ سَاجِدًا وَقَائِمًا} [الزمر: ٩]؛

Ayrıca gece sükûnet ve dinlenme vaktidir. İnsan bu vakti ibadete sarfettiği zaman bu durum nefse çok daha zor ve ağır gelir, beden için çok daha yorucu ve meşakkatli olur. Dolayısıyla, yapılan ibadet mükellefiyet açısından daha makbul, Allah katında daha faziletli olur. Geceleyin tesbih etme ifadesinin kapsamına gece namazı, gündüzün uçlarında tesbih ifadesinin kapsamına ise akşam ve sabah namazları da dâhildir. Böylece bu namazlar, hususi olarak vurgulanmak maksadıyla tekrar edilmiş olmaktadır ki bu durumda tıpkı “tam aradaki namaz”ı ikindi namazı olarak gören müfessirlerin tefsirine göre “Bütün namazları, özellikle de tam aradaki namazı üzerine titreyerek mutlaka eda edin.” [Bakara 2/238] âyetinde ifade edildiği gibi olmaktadır.

[648] **Şayet** “Neden اَطْرَافُ النَّهَارِ (gecenin uçları) şeklinde çoğul ifade kullanılmıştır, zira ‘gündüzün *iki* ucunda ve gecenin yakın saatlerinde namazı dosdoğru kıl!’ [Hûd 11/114] âyetinde de ifade edildiği gibi, kastedilen gündüzün *iki* ucudur?” **dersen şöyle derim:** Anlamın karışma ihtimali olmadığı için böyle kullanılmıştır. “Gündüzün iki ucu” şeklindeki kullanım ise daha ziyade açıklama sağlamak içindir. Tesniye ve çoğul kalıplarının bu iki âyetteki kullanımlarının bir benzeri şairin şu satırlarında da vardır:

O ikisinin sırtları tıpkı iki kalkanın dış tarafları gibidir

[649] Bu ifade اَنَاءَ اللَّيْلِ ifadesine atıf olarak *etrâfi’n-nehâr* şeklinde de okunmuştur.

[650] “Belki” ifadesi muhatap açısından, yani “Allah katında nefsinin razı olacağı, kalbinin huzurla dolacağı şeylere nail olma istek ve ümidiyle bu vakitlerde Allah’ı zikret!” anlamındadır. تَرْضَى (razı olacağın) ifadesi *turdâ* (Rabbinin seni razı edeceği) şeklinde de okunmuştur.

131. Bunlardan bazısına sırf denemek için verdiğimiz dünya hayatının güzelliğine sakın gözlerini dikme. Rabbinin rızkı daha hayırlıdır, daha kalıcıdır.

[651] “Sakin gözlerini dikme” yani gözlerinin bakışlarını dikme. Bakışları dikmek, bakılan şeyden çok hoşlanıp ona sahip olma arzusuna kapılarak uzun uzun bakmak ve gözünü alamaz hale gelmek demektir. Bu tıpkı Kârûn’un malına-mülküne bakanların “Keşke şu Kârûn’a verilenlerin bir benzeri de bizim olsaydı. Gerçekten, muazzam bir varlık sahibiymiş!” [Kasas 28/79] dediklerinde yaptıkları gibidir. Ancak ilim ve iman sahipleri bu durumda onlara karşı çıkmış ve “Yazıklar olsun size!.. İman edip salih amel işleyenler için Allah’ın vereceği karşılık daha hayırlıdır. Buna da ancak sabredenler kavuşturulur.” [Kasas 28/80] demişlerdir.

ولأنَّ الليل وقت السكون والراحة، فإذا صرف إلى العبادة كانت على النفس أشد وأشق؛ وللبدن تعب وأنصب، فكانت أدخل في معنى التكليف وأفضل عند الله. وقد تناول التسبيح في آناء الليل صلاة العتمة، وفي أطراف النهار صلاة المغرب وصلاة الفجر على التكرار، إرادة الاختصاص، كما اختصت في قوله {حافظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى} [البقرة: ٢٣٨] عند بعض المفسرين.

[٦٤٨] فإن قلت: ما وجه قوله {وَأَطْرَافَ النَّهَارِ} على الجمع، وإنما هما طرفان، كما قال {أَقِمِ الصَّلَاةَ طَرَفَيْ النَّهَارِ} [هود: ١١٤]؟ قلت: الوجه أمن الإلباس، وفي التثنية زيادة بيان. ونظير مجيء الأمرين في الآيتين مجيئهما في قوله: ظَهَرَا هُمَا مِثْلَ ظُهُورِ التُّرْسَيْنِ ❁

[٦٤٩] وقرئ «وأطراف النهار» عطفًا على {آنَاءَ اللَّيْلِ}.

[٦٥٠] ولعل للمخاطب، أي اذكر الله في هذه الأوقات، طمعًا ورجاء أن تنال عند الله ما به ترضى نفسك ويسر قلبك. وقرئ «تَرْضَى»، أي يرضيك ربك.

١٣١- ﴿وَلَا تَمُدَّنْ عَيْنَيْكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقَى﴾

[٦٥١] {وَلَا تَمُدَّنْ عَيْنَيْكَ}، أي نظر عينيك. ومدّ النظر تطويله، وأن لا يكاد يرده، استحسانًا للمنظور إليه وإعجابًا به، وتمنيًا أن يكون له، كما فعل نظارة قارون حين قالوا {يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ} [القصص: ٧٩] حتى واجههم أولو العلم والإيمان بـ{وَيَلْكُمْ ثَوَابُ اللَّهِ خَيْرٌ لِمَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا} [القصص: ٨٠].

[652] Âyette, uzun uzun olmayan bakışın affedileceği anlamı da vardır. Sözelimi bir şeye ansızın gözü çarpan, fakat sonra derhal gözünü kısan, çeviren kimse mesul değildir. Süslü, güzel şeylere bakmak insan tabiatına nakşedilmiş bir özellik olduğu, bu tür bir şeye bakan kimsenin ona uzun uzun bakmak isteyeceği, o şey onun gözünü dolduracağı için Allah Teâlâ “sakın gözlerini dikme”
5 buyurmuş, yani “mutat olarak yapmanın şeyi yapma” demiştir.

[653] Takvalı âlimler, zalimlerin yaptıkları binalara ve fâsıkların elbise, binek ve benzeri süs ve ziynetlerine bakmamak gerektiği üzerinde ısrarla durmuşlardır. Çünkü bu zalim ve fâsıklar bu tür şeyleri, insanların gözleri
10 onlara takılıp kalsın diye almaktadırlar. Dolayısıyla, onlara gözlerini diken kimse fâsıkların maksatlarını gerçekleştirmiş ve onları o tür şeyler edinmeye adeta teşvik etmiş olmaktadır.

[654] أَزْوَاجًا مِنْهُمْ “kafirlerden bir grup” demektir. Bu ifadenin هِ’deki Hâ zamirinden hal olarak mansûb olması da mümkündür; bu durumda fiil
15 مِنْهُمْ (onlardan) ifadesine bağlıdır. Âdeta “içlerinden sadece bir kesim *olmak üzere* [bunlara] yaşattığımız lükse” denmektedir.

[655] **Şayet** “زُھْرَة (güzelliği) ifadesi ne ile mansûbdur?” **dersen şöyle derim:** Dört ihtimal vardır: İlkinde göre bu ifade kınama ifadesidir ve özel olarak kınamaya konu olan ifade olarak mansûbdur. İkinciye göre مَتَّعَنَا fiili
20 “verdiğimiz” ve “tevdi ettiğimiz” anlamına gelir ve زُھْرَة (güzelliği) ifadesi de bunun ikinci mef’ûlüdür. Üçüncüye göre harf-i cer ile mecrur olan ifadenin (ه) mahallinden bedeldir. Dördüncüye göre ise bu kelime *zevî zehrâtⁱⁿ* (güzel-lik sahibi) şeklinde takdir edilir ve أَزْوَاجًا ifadesinin bedeli olarak mansûbdur. “Peki, زُھْرَة kelimesinin, (*zeherate* şeklinde) harekeleyenlerin okuyuşuna göre
25 mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bizzat زُھْرَة’nin mânasıdır, yani ziynet ve hoşluk demektir. Benzer hareke farklılığı *cehra* ve *cehera* kelimelerinde de vardır, nitekim أَرَانَا اللَّهَ جَهْرَةً (Allah’ı bize açıkça göster. [Nisâ 4/154]) şeklinde bir okuyuş da vardır. Ayrıca *zeherat^{un}* kelimesi (parlak, süslü kişi anlamındaki) زَاهِر’in çoğulu da olabilir. Bu durumda, kıyafetleri sert, kaba ve renkleri sol-
30 gun olan salihlerin ve müminlerin aksine bu kâfirler, sahip oldukları imkânlar dolayısıyla renkleri arı duru, kıyafetleri gösterişli, yüzleri parlak olduğu için “bu dünyanın süslüleri” olarak nitelendirilmişler olurlar.

[656] “Sırf denemek için” yani kendilerini deneyelim de gösterdikleri nankörlük sebebiyle azaba müstahak olsunlar diye. Ya da bu sebeple onları
35 ahirette azaba uğratalım diye.

[٦٥٢] وفيه أن النظر غير الممدود معفو عنه، وذلك مثل نظر من باده الشيء بالنظر ثم غص الطرف. ولما كان النظر إلى الزخارف كالمركز في الطباع، وأن من أبصر منها شيئاً أحب أن يمد إليه نظره ويملاً منه عينيه قيل {وَلَا تَمُدَّنْ عَيْنَيْكَ} أي لا تفعل ما أنت معتاد له وضار به.

٥ [٦٥٣] ولقد شدد العلماء من أهل التقوى في وجوب غص البصر عن أبنية الظلمة وعدد الفسقة في اللباس والمراكب وغير ذلك، لأنهم إنما اتخذوا هذه الأشياء لعيون النظارة؛ فالناظر إليها محصل لغرضهم، وكالمغري لهم على اتخاذها.

[٦٥٤] {أَزْوَاجًا مِنْهُمْ} أصنافاً من الكفرة. ويجوز أن ينتصب حالاً من هاء الضمير، والفعل واقع على {مِنْهُمْ}، كأنه قال: إلى الذي متعنا به، وهو أصناف بعضهم، وناساً منهم. ١٠

[٦٥٥] فإن قلت: علام انتصب {زَهْرَةً}؟ قلت: على أحد أربعة أوجه: على الذم وهو النصب على الاختصاص. وعلى تضمين {مَتَّعْنَا} معنى أعطينا وخولنا، وكونه مفعولاً ثانياً له. وعلى إبداله من محل الجار والمجرور. وعلى إبداله من أزواجاً، على تقدير ذوي زهرة. فإن قلت: ما معنى الزهرة، فيمن حرّك؟ قلت: معنى الزهرة بعينه وهو الزينة والبهجة، كما جاء في الْجَهْرَةُ الْجَهْرَةُ. وقرئ {أَرَنَا اللَّهُ جَهْرَةً} [النساء: ١٥٣]، وأن تكون جمع زاهر، وصفاً لهم بأنهم زاهرو هذه الدنيا، لصفاء ألوانهم مما يلهون ويتنعمون؛ وتهلل وجوههم وبهاء زيهم وشارتهم، بخلاف ما عليه المؤمنون والصلحاء من شحوب الألوان والتكشف في الثياب.

[٦٥٦] {لِنَقْتِنَهُمْ} لنبلوهم حتى يستوجبوا العذاب لوجود الكفران منهم، أو لنعذبهم في الآخرة بسببه. ٢٠

[657] “Rabbinin rızkı” biriktirdiği ahiret sevabıdır ki bu bizatihi daha hayırlı ve devamlıdır. Yahut vermiş olduğu İslâm ve nübüvvet rızkıdır. Veya onların malları ekseriyetle gasp, hırsızlık ve harama bulaşmış mallardır, oysa helal olan mal “daha hayırlıdır, daha kalıcıdır.” Çünkü Allah Teâlâ kendisine ancak helal ve temiz olan malı nispet eder, haram ve iğrenç olanı nispet etmez. Bu yüzden, haram mal asla *rızık* olarak isimlendirilmez. Ebû Râfi’den [v. 40/660] Yezid b. Abdullah b. Kuseyt kanalıyla şöyle nakledilmiştir: Peygamber (s.a.) beni bir Yahudiye gönderdi ve “Allah Resulü senden Receb ayına kadar ödemek üzere borç istiyor.” dememi istedi. Yahudi “Vallahi, ona ancak bir rehin karşılığında borç veririm!” deyince Peygamber (s.a.); 10 “Ben gökte de emînim, yerde de emînim! Ona şu demir zırhımı götür.” dedi. İşte “Sakın gözlerini dikme!” âyeti bunun üzerine nâzil olmuştur.

132. Ehline namazı emret, kendin de sabırla ona tahammül et. Biz senden rızık istemiyoruz, Biz seni rızıklandırırız. Akıbet takvadır.

[658] “Ehline namazı emret” yani sen ve beraberindekiler; çoluk çocuğun, adamların, Allah’a kulluğa ve namaza yönelin, düştüğünüz zor durumlar karşısından namazla yardım dileyin. Sen rızık ve geçim meselesinde endişe etme, çünkü senin rızkın tarafımızdan karşılanacak, sana rızık Biz vereceğiz. Senden kendine ve beraberindekilere rızık temin etmeni istemiyoruz. Sen aklını- fikrini tamamen ahiret işine yönelt.

[659] Bu mânada bazı kimseler, “Her kim Allah için iş yaparsa, Allah da onun işini yapar.” demişlerdir. Yine nakledildiğine göre ‘Urve b. Zübeyr [v. 94/713] sultanların sahip olduğu şeyleri gördüğü zaman bu âyeti okur ve 25 “Namaza! Namaza! Allah sizlere rahmet eylesin!” diye bağırırmış. Bekr b. Abdullah el-Müzenî’nin [v. 108/726] ise ailesine bir geçim sıkıntısı geldiğinde, “Kalkıp namaz kılın, çünkü Allah, Resulüne böyle emretmişti.” dediği ve sonra bu âyeti okuduğu nakledilmiştir.

133. “(Muhammed) Rabbinden bize bir mucize getirse ya!” dediler. Önceki kitaplardaki apaçık delil kendilerine gelmedi mi?!

134. Biz onları bundan önce helâk etseydik, o zaman da mutlaka “Ya Rabbi! Bize bir peygamber gönderseydin de zelil ve rezil-rüsvâ olmadan önce Senin âyetlerine uysaydık olmaz mıydı?!” diyeceklerdi.

[٦٥٧] {وَرَزَقُ رَبِّكَ} هو ما ادّخر له من ثواب الآخرة الذي هو خير منه في نفسه وأدوم. أو ما رزقه من نعمة الإسلام والنبوة. أو لأن أموالهم الغالب عليها الغصب والسرقة والحرمة من بعض الوجوه، والحلال {خَيْرٌ وَأَبْقَى} لأن الله لا ينسب إلى نفسه إلا ما حل وطاب دون ما حرم وخبث، والحرام لا يسمى رزقاً أصلاً. وعن يزيد بن عبد الله بن قسيط عن أبي رافع قال: بعثني رسول الله ﷺ إلى يهودي وقال: «قل له: يقول لك رسول الله أقرضني إلى رجب»، فقال: والله لا أقرضه إلا برهن، فقال رسول الله ﷺ «إني لأمين في السماء وإني لأمين في الأرض، احمل إليه درعي الحديد»، فزكّ ولا تمدن عيّتك.

١٣٢- «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا لَا نَسْأَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ

وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقَى»

[٦٥٨] {وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ} أي وأقبل أنت مع أهلك على عبادة الله والصلاة، واستعينوا بها على خصاصتكم، ولا تهتم بأمر الرزق والمعيشة، فإن رزقك مكفى من عندنا، ونحن رازقوك ولا نسألك أن ترزق نفسك ولا أهلك، ففرغ بالك لأمر الآخرة.

[٦٥٩] وفي معناه قول الناس: من كان في عمل الله كان الله في عمله. وعن عروة بن الزبير أنه كان إذا رأى ما عند السلاطين قرأ {وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ}، ثم ينادي الصلاة الصلاة رحمكم الله! وعن بكر بن عبد الله المزني كان إذا أصابت أهله خصاصة قال: قوموا فصلوا، بهذا أمر الله رسوله، ثم يتلو هذه الآية.

١٣٣- «وَقَالُوا لَوْلَا يَأْتِينَا بِآيَةٍ مِنْ رَبِّهِ أَوَلَمْ تَأْتِهِمْ بَيِّنَةٌ مَا فِي الصُّحُفِ الْأُولَى»

١٣٤- «وَلَوْ أَنَا أَهْلَكْنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِنْ قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَتَتَّبِعَ آيَاتِكَ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَذِلَّ وَنَخْزَى»

[660] Müşrikler âdetleri olduğu üzere sırf inat olsun diye, Peygamber (s.a.)’den nübüvvetini kanıtlamak üzere mucize getirmesini istemişler, bunun üzerine onlara şöyle denilmiştir: Size mucizelik konusunda bütün mucizelerden daha büyük, hepsinin anası olan bir mucize, yani Kur’ân-ı Kerim gelmemiş midir? Ki Kur’ân diğer ilâhî kitaplarda olan şeylerin de delili, onların da doğruluğunun kanıtıdır. Çünkü başlı başına mucizedir, onlar ise mucize değillerdir. Dolayısıyla, tıpkı iddianın delile, ispata muhtaç oluşu gibi Kur’ân’ın kendilerini ve içindekileri doğrulamasına muhtaçtırlar.¹

[661] بَيِّنَةُ kelimesi hafifletilerek *es-suhfi* şeklinde de okunmuştur. بَيِّنَةُ (delil) kelimesine işaret eden (مِنْ قَبْلِهِ)deki zamir müzekker olarak kullanılmıştır, çünkü بَيِّنَةُ *burhan* ve *delil* anlamındadır (anlam esas alınmıştır). نَزَّلَ (zelil, rezil-rüsva *olmadan*) ifadesi meçhul formda *nüzelle ve nuhzâ* (zelil, rezil-rüsva *edilmeden*) şeklinde de okunmuştur.

135. De ki: Herkes gözlemekte... Gözleyin bakalım! Ama yakında öğreneceksiniz doğru yola kimin sahip olduğunu, kimin doğru yolda gittiğini!..

[662] “Herkes” yani bizden ve sizden her biri, akıbeti; bize ve size sonunda ne olacağını “gözlemektedir.” *es-Seviyy* (doğru) kelimesi *es-sevâ* şeklinde de okunmuştur; dengeli, iyi veya düzgün anlamındadır. Yine *es-sû* (kötü yol) ve *es-suveyy* (kötü daryol) şeklinde de okunmuştur ki, *es-sû* kelimesinin ism-i taşıdır.

[663] فَسَتَعْلَمُونَ (yakında öğreneceksiniz) ifadesi *fe-temette’û fe-sevfe te’lemûne* (yaşayın yaşayın! İleride öğreneceksiniz!) şeklinde de okunmuştur. Ebû Râfi‘ [v. 40/660] “Ben bu okuyuşu Peygamber (s.a.)’den öğrenip hıfz ettim.” demiştir.

[664] Peygamber (s.a.)’in, “Her kim TâHâ suresini okursa, kıyamet günü kendisine muhacirlerin ve ensârın sevabı verilir.” buyurduğu, yine “Cennet ehli Kur’ân’dan sadece TâHâ ve YâSîn surelerini okurlar.” buyurduğu nakledilmiştir.

1 Müfessir, Kur’ân’ın kadim kutsal kitaplar açısından bir kanıt oluşturduğunu söylemektedir. Ve bu mazmun, birtakım ayetlerle desteklenebilir. Ancak Müşriklerin Kur’ân’a dair kanıt istediği bu bağlamda, tersine, söz konusu kitapların Kur’ân’ın içeriğinin gerçekliğine ve doğruluğuna ilişkin fiili tanıklığına başvurulduğu anlaşılmaktadır. بَيِّنَةُ مَا فِي الصُّحُفِ الْأُولَى ifadesi “ilk suhurlardaki içeriğin kanıtı olan Kur’ân” değil de, “Kur’ânî anlatıya dair ilk suhurlardaki içerikten ibaret kanıt” anlamındadır. Ayrıca bkz. Ra’d 13/43, Şu’arâ 26/196-197 vb. ayetlerde belirtildiği gibi. / ed.

[٦٦٠] اقترحوا على عاداتهم في التعنت آية على النبوة، فقليل لهم: أو لم تأتكم آية هي أم الآيات وأعظمها في باب الإعجاز يعني القرآن، من قبل أن القرآن برهان ما في سائر الكتب المنزلة ودليل صحته لأنه معجزة، وتلك ليست بمعجزات، فهي مفتقرة إلى شهادته على صحة ما فيها، افتقار المحتج عليه إلى شهادة الحجة. ٥

[٦٦١] وقرئ «الصحف»، بالتخفيف. وذكر الضمير الراجع إلى البينة، لأنها في معنى البرهان والدليل. قرئ «نُذِلَّ وَنُحْزِي»، على لفظ ما لم يسم فاعله.

١٣٥- ﴿قُلْ كُلُّ مُتَرَبِّصٍ فَتَرَبِّصُوا فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ أَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدَى﴾

١٠ [٦٦٢] {كُلُّ} أي كل واحد منا ومنكم {مُتَرَبِّصٌ} للعاقبة ولما يؤول إليه أمرنا وأمركم. وقرئ «السواء»، بمعنى الوسط والجيد، أو المستوى؛ و«السوء»، و«السُويّ»، والسُويّ تصغير السوء.

[٦٦٣] وقرئ «فتمتعوا فسوف تعلمون». قال أبو رافع: حفظته من رسول الله ﷺ.

[٦٦٤] عن رسول الله ﷺ: مَنْ قرأ سورة طه أُعطي يوم القيامة ثواب المهاجرين والأنصار. وقال: لا يقرأ أهل الجنة من القرآن إلا طه ويس. ١٥

ENBİYÂ SÛRESİ

Mekke’de inmiştir. 112 âyettir.

Rahman Rahîm Allah’ın Adıyla

1. İnsanların hesap zamanı yaklaştı, fakat hâlâ gaflet içinde yüz çeviriyorlar!

[665] Bu (لِّلنَّاسِ) daki Lâm, ya اقْتَرَبَ (yaklaştı) filinin sılasıdır ya da (*hisâbuhum* şeklinde) hesâbın onlara izafe edilmesini tekit etmek için gelmiştir. Tıpkı, *ezife li’l-hayyi rahîluhum* (Kervanları kabileye yaklaştı.) sözünde olduğu gibi. Cümlelerin aslı, *ezife rahîlu’l-hayyi* (Kabilenin kervanı yaklaştı) şeklindedir. Sonra *ezife li’l-hayyi’r-rahîl* (Kervan kabileye yaklaştı.) haline gelmiş, sonunda ise *ezife li’l-hayyi rahîluhum* olmuştur. Sibeveyhi’nin [v. 180/796] “Tekit maksadıyla zarf-ı müstakarrın ikilenmesi / tekrarlanması babı”nda örnek verdiği; *‘aleyke Zeyd^{un} harîs^{un} ‘aleyke* (Sana düşkündür Zeyd sana.) ve *fi-ke Zeyd^{un} râğib^{un} fi-ke* (Sana rağbeti vardır Zeyd’in sana.) cümleleri de bunun gibidir. Arapların *lâ eb^{en} leke* (Babasız kalasıca!) sözü de bu kabildendir. Çünkü buradaki Lâm da izafet anlamını pekiştirmek için gelmiştir. Bu görüş, birincisinden daha gariptir.

[666] Maksat, kıyamet vaktinin yaklaştığını haber vermektir. Kıyamet yaklaştığı zaman onda meydana gelecek *hesap*, sevap, ceza ve benzeri diğer şeyler de yaklaştığını olacaktı. Nitekim وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ (Ve o gerçek vaat yaklaştı. . . [Enbiyâ 21/97]) âyeti de aynı mânâyı vermektedir. **Şayet** “Bu âyetin inişi üzerinden beş yüz¹ yıldan fazla vakit geçtiği halde, hesap nasıl ‘yakın’ olmakla vasıflandırılmış?” **dersen şöyle derim:** Hesap, Allah’a göre yakındır. Delili ise “Allah asla vaadinden caymayacağı halde, senden azabı hemen istiyorlar! Oysa senin Rabbinin katında bir gün, sizin saydıklarınızdan bin yıl gibidir.” [Hac 22/47] âyet-i kerimesidir. -Her ne kadar onu karşılama ve gözleme vakti uzasa da- her gelecek olan şey yakındır. Uzak olan şey ise, var olup (bir daha geri dönmeyecek şekilde) yok olandır. [Evet, Kıyamet yakındır,] çünkü dünyanın bâki kalan ömrü, geçip gidene nispetle daha kısa ve daha azdır. Bunun delili, ahir zamanda geleceği vaat edilen *Son Peygamber* (s.a.)’in artık gönderilmiş olmasıdır. Nitekim Peygamber *Aleyhisselâm*: “Ben, kıyametin ilk esintilerinin gelmeye başladığı bir zaman diliminde gönderildim.” buyurmuştur. [Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, IV, 161]

1 2018’e göre yaklaşık 1400. / ed.

سورة الأنبياء

مكية وآياتها اثنتا عشرة ومائة

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١- ﴿اَقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ﴾

٥ [٦٦٥] هذه اللام لا تخلو من أن تكون صلة لـ {اقترب}، أو تأكيداً لإضافة

الحساب إليهم، كقولهم: أزف للحَيِّ رحيلهم. الأصل أزف رحيل الحي، ثم أزف للحيّ الرحيل، ثم أزف للحيّ رحيلهم. ونحوه ما أورده سيويه في باب ما يشني فيه المستقرّ توكيداً: "عليك زيد حريص عليك"، و"فيك زيد راغب فيك". ومنه قولهم: لا أبالك، لأنّ اللام مؤكدة لمعنى الإضافة، وهذا الوجه أغرب من الأوّل.

١٠ [٦٦٦] والمراد اقتراب الساعة، وإذا اقتربت الساعة فقد اقترب ما

يكون فيها من الحساب والثواب والعقاب وغير ذلك. ونحوه {اَقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ} [الأنبياء: ٩٧]. فإن قلت: كيف وصف بالاقتراب وقد عدّت دون

هذا القول أكثر من خمسمائة عام؟ قلت: هو مقترب عند الله. والدليل عليه قوله عزّ وجلّ {وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ

رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ} [الحج: ٤٧] ولأنّ كلّ آت - وإن طالّت أوقات

استقباله وترقبه - قريب، إنما البعيد هو الذي وجد وانقرض، ولأنّ ما بقي

في الدنيا أقصر وأقلّ مما سلف منها، بدليل انبعث خاتم النبيين الموعود

مبعثه في آخر الزمان. وقال عليه الصلاة والسلام: "بعثت في نسمة الساعة".

Öncekilerden birinin¹ konuşmasında da şöyle bir ifade vardır: “Dünyanın akışı tersine döndü, [baş aşağı çevrilen bir] kabın içinde kalan damlacıklar kadar bir ömrü kaldı dünyanın.” [Müslim, “Zühd”, 53] Bir şeyin geride kalan kısmı, eğer büyük kısmına nispetle az ise, -haddizatında çok olsa bile- azlıkla ve mesafe kısıllığıyla vasıflandırılmaya lâyıktır.

[667] İbn Abbâs’tan [v. 68/688] rivayet edildiğine göre “insanlar” dan maksat Müşriklerdir. Bu, var olan bir delil sebebiyle, cins ismin o cinsin bir kısım fertlerine verilmesi kabilindendir. Söz konusu delil ise, bu âyetin hemen peşinden Müşriklerin sıfatlarından bahsediliyor olmasıdır. Müşriklerin, (haktan) yüz çevirmekle beraber bir de gaffet ile vasıflandırılmalarının mânası şudur: Onlar gafildirler, hesaba çekileceklerinden bîhaberdirler. Aslında, iyilik yapana da kötülük işleyene de mutlaka bir karşılık verileceğini kendi akılları da gerekli bulduğu halde akıbetlerinin nice olacağını düşünmüyor, yaptıklarının sonucu olarak başlarına nelerin geleceğini bir türlü anlamıyorlardı. Fakat “sopa ile başlarına vurulup”² gaffet uykusundan uyandırıldıklarında, kendilerine okunan âyet ve uyarılar vesilesiyle bu gerçeği anladıklarında, bundan yüz çevirdiler, ona kulaklarını kapadılar ve ondan kaçıp uzaklaştılar.

2-3. Rablerinden ne zaman kendilerine yeni bir öğüt gelse, bunu mutlaka kalpleri gaffet içerisinde, eğlenerek dinlemişlerdir. “Bu sizin gibi bir insan değil mi?! O halde, göz göre göre kanacak mısınız bu büyüye?!” diye kendi aralarında kulis yapmışlardır zalimler!

[668] Burada, uyandıranın uyandırmasından ve ikaz edenin ikazından yüz çevirdikleri iyice belirlenmiş olmaktadır. Şöyle ki Allah Teâlâ, onlara öğüdünü zaman zaman yenilemekte, bir âyetin peşinden yeni bir âyet, bir sûrenin peşinden yeni bir sûre göndermekte, böylece kulaklarına hatırlatma ve öğüdü tekrar duyurmaktadır ki gerekli dersi çıkarabilsinler. Ancak onların bu âyet ve sûreleri ve bunların içerdiği çeşitli öğütleri ve göz açıcı gerçekleri -ki bunlar en doğru, en ciddi bilgilerdir- dinlemeleri, onların sadece eğlenmelerini, gaffet ve alaylarını artırmaktadır.

[669] *Zikirden* maksat, Kur’ân-ı Kerim’den nazil olan âyet gruplarıdır. İbn Ebû Able [v. 152/769], [مُحَدَّثٌ مِنْ ذِكْرٍ kelimesini, ifadesinin] mahalline sıfat olmak üzere ref’ ile *muhdes*^{am} şeklinde okumuştur.

1 Yani sahabilerden ‘Utbe b. Gazvân’ın. / ed.

2 *İzâ kuri’at lebumu’l-asâ* ifadesi bir deyim olup “Kişinin, ikaz edilince aklının başına gelip gerçeği anlaması” anlamında kullanılır. Aslı; *inne’l-asâ kuri’at li zi’l-bilmi* (Şüphesiz ki asâ akıllı olana vurulur.) şeklindedir. (Tıybî’den)

وفي خطبة بعض المتقدمين: ولّت الدنيا حذاء، ولم تبقى إلا ضبابة كصباية الإناء. وإذا كانت بقية الشيء وإن كثرت في نفسها قليلةً بالإضافة إلى معظمه كانت خليقة بأن توصف بالقلة وقصر الذرع.

[٦٦٧] وعن ابن عباس رضي الله عنه أنّ المراد بالناس: المشركون. وهذا من إطلاق اسم الجنس على بعضه للدليل القائم. وهو ما يتلوه من صفات المشركين. وصفهم بالغفلة مع الإعراض، على معنى: أنهم غافلون عن حسابهم ساهون، لا يتفكرون في عاقبتهم، ولا يتفطنون لما ترجع إليه خاتمة أمرهم، مع اقتضاء عقولهم أنه لا بدّ من جزاء للمحسن والمسيء؛ وإذا قُرعت لهم العصا ونبهوا عن سنة الغفلة وفتنوا لذلك بما يتلى عليهم من الآيات والنذر أعرضوا وسدوا أسماعهم ونفروا. ١٠

٢- ﴿مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحَدَّثٍ إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ يَلْعَبُونَ﴾

٣- ﴿لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ وَأَسْرَأُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ أَفَتَأْتُونَ السِّحْرَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ﴾

[٦٦٨] قرّر إعراضهم عن تنبيه المنبه وإيقاظ الموقظ بأنّ الله يجدّد لهم الذكر وقتًا فوقتًا، ويحدث لهم الآية بعد الآية والسورة بعد السورة، ليكرّر على أسماعهم التنبيه والموعظة لعلهم يتعظون، فما يزيدهم استماع الآي والصور وما فيها من فنون المواعظ والبصائر - التي هي أحقّ الحق وأجدّد الجدّ - إلا لعبًا وتلهيًا واستسحارًا.

[٦٦٩] والذكر: هو الطائفة النازلة من القرآن. وقرأ ابن أبي عتبة «مُحَدَّثٌ»، بالرفع ٢٠ صفة على المحل.

[670] لَا هِيَّةٌ قُلُوبُهُمْ ve وَهُمْ يَلْعَبُونَ ifadeleri, müteradif veya mütedâhil iki hal-
dir.¹ [لَا هِيَّةٌ kelimesini] ref' ile *lâhiyet^{um}* okuyana göre hal tek olur. Çünkü *lâhiyet^{um}*
kulûbuhum ifadesi *hum* zamirinin birinci haberinden sonra ikinci haberidir.

[671] *el-Lâhiyet^u* kelimesi umursamadı, ihmal etti, gafil ve habersiz oldu anla-
mındaki *lehâ 'anhu* ifadesinden gelmektedir. Yani, sahip oldukları azıcık fetânetle
her ne kadar biraz anlıyorlarsa da aslında hiçbir şey anlamamaktadırlar; kalpleriyle
düşünmekten ve gerçeği görmekten tam bir gaflet ve umursamazlık içindedirler.

[672] **Şayet** “*et-Tenâcî* kökünden gelen *en-necvâ* (gizli kapaklı konuşma)
zaten gizli gizli yapılıır. O halde, başında وَأَسْرُوا (gizlice yaptılar) fiilinin getiril-
mesinin hikmeti nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası şudur: Yaptıkları
kulisi gizlemekte ileri gittiler. Veya bu işi, yaptıkları kulisi hiç kimsenin anlama-
yacağı ve onların kulis yapan kimseler olduğunu bilemeyeceği gizlilikte yaptılar.

[673] الَّذِينَ ظَلَمُوا ifadesi وَأَسْرُوا'nun Vav'ından bedel yapılmış, böylece on-
ların, gizli gizli kulis yaptıkları şey yüzünden aşırı bir *zulüm*le damgalandıkla-
rı hissettirilmek istenmiştir. Veya bu الَّذِينَ ظَلَمُوا ifadesi *ekelûni'l-berâğîs^u* (Yediler
beni pireler!) diyenlerin lügati üzere gelmiştir. [الَّذِينَ ظَلَمُوا ifadesi bu kişileri] zemmet-
mek üzere nasb mahallinde gelmiş de olabilir. Yahut bu, mübtedadır; haberi ise
kendisinin önüne geçmiş olan وَأَسْرُوا النَّجْوَى ifadesidir ve mâna, *hâulâi eserru'n-
necvâ* (İşte *bunlar* kulis yaptı!) şeklindedir; ancak yaptıkları işin *zulüm* olduğu-
nu tescillemek için zamir yerine açık ifade (zalimler) kullanılmıştır.²

[674] “Bu sizin gibi bir insan değil mi?! O halde, göz göre göre kanacak
mısınız bu büyüye?!” ifadesi, bütünüyle *necvâ*dan bedel olmak üzere nasb
mahallindedir. Yani, aralarında gizli gizli işte bu sözü konuşmuşlardır! Bu
ifadenin gizli bir *kâlû* (dediler) fiiline bağlı olması da mümkündür. On-
lar Tanrı elçisinin (*peygamberin*) mutlaka melek olması gerektiğini düşü-
nüyorlar, insanlardan peygamberlik iddiasında bulunan ve mucize getiren
kimseyi büyücü, gösterdiği mucizeyi de büyü olarak niteliyorlardı. Bundan
dolayı inkâr maksadıyla; “Bunun bir büyü olduğunu açıkça gördüğünüz
halde, göz göre göre bu büyüye kanacak mısınız?” demişlerdir.

1 وَهُمْ يَلْعَبُونَ ve وَهُمْ قُلُوبُهُمْ ifadelerinin ikisi birden اِسْتَمْعَوْه'daki zamirden -müteradif- haldir. Ancak وَهُمْ يَلْعَبُونَ ifadesi اِسْتَمْعَوْه'daki fâ'il zamirinden, لَا هِيَّةٌ قُلُوبُهُمْ da لَا هِيَّةٌ قُلُوبُهُمْ'daki zamirden hal yapılsa o takdirde mütedâhil hal olurlar. Mâna, birincisinde “... bunu mutlaka kalpleri gaflet içerisinde, eğlenerek dinlemişlerdir.” şeklinde; ikincisinde ise “... bunu mutlaka *kalpleri gafletle eğlenerek* dinlemişlerdir.” şeklindedir. İlkinde iki ayrı hal, diğerinde ise iç içe tek hal söz konusu olmaktadır. / ed.

2 Aslında, burada ve Furkân 25/4-8 gibi yerlerde, “zalimler”in genel Müşrik kitesinden ayrılarak *özellikle* eleştirildikleri anlaşılmaktadır. Çünkü Müşrikler temelde iki gruptur; genel kitle ve azılı elebaşları. İşte, genel kitleyi kendilerinin ve statükonun çıkarları doğrultusunda maniple etmeye çalışan elebaşları Kur'an'da “zalimler” diye diğerlerinden ayrılmış olmaktadır. Yani *tüm* insanlar gaflet içindedir, ancak onları gafletten kurtarmaya çalışan Peygamber'e karşı toplumu kıskırtanlar sadece zalimlerdir. / ed

[٦٧٠] قوله {وَهُمْ يَلْعَبُونَ لَأَهِيَّةٍ قُلُوبُهُمْ} حالان مترادفتان أو متداخلتان. ومن قرأ «لَأَهِيَّةً»، بالرفع فالحال واحدة، لأن {لَأَهِيَّةً قُلُوبُهُمْ} خبر بعد خبر، لقوله {وَهُمْ}.

[٦٧١] واللاهية: من لها عنه، إذا ذهل وغفل. يعني أنهم وإن فطنوا فهم في قلة جدوى فطنتهم كأنهم لم يفتنوا أصلاً، وثبتوا على رأس غفلتهم، وزهولهم عن التأمل والتبصر بقلوبهم.

[٦٧٢] فإن قلت: النجوى وهي اسم من التناجي لا تكون إلا خفية، فما معنى قوله {وَأَسْرُوا}؟ قلت: معناه وبالغوا في إخفائها، أو جعلوها بحيث لا يظن أحد لتناجيهم ولا يعلم أنهم متناجون.

[٦٧٣] أبدل {الَّذِينَ ظَلَمُوا} من واو {وَأَسْرُوا} إشعاراً بأنهم الموسومون بالظلم الفاحش فيما أسروا به. أو جاء على لغة من قال: أكلوني البراغيث، أو هو منصوب المحل على الذم، أو هو مبتدأ خبره {وَأَسْرُوا النَّجْوَى}، قدّم عليه. والمعنى: وهؤلاء أسروا النجوى، فوضع المظهر موضع المضمّر تسجيلًا على فعلهم بأنه ظلم.

[٦٧٤] {هَلْ هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ أَفَتَأْتُونَ السَّحَرَ وَأَنْتُمْ تَبْصُرُونَ}. هذا الكلام كله في محل نصب بدلاً من النجوى، أي وأسروا هذا الحديث. ويجوز أن يتعلق بقالوا مضمراً. اعتقدوا أنّ رسول الله لا يكون إلا ملكاً، وأن كل من ادّعى الرسالة من البشر وجاء بالمعجزة هو ساحر ومعجزته سحر، فلذلك قالوا على سبيل الإنكار: أفتحضرون السحر وأنتم تشاهدون وتعاينون أنه سحر.

[675] **Şayet** “Bunu neden gizlemiş ve gizlemekte ileri gitmiş olabilirler?” **dersen şöyle derim:** Bu, bir hususu kendi aralarında istişare etmek, Peygamber (s.a.)’in davetini yok etmek talebiyle konuşmak ve onu bu işten alıkoymak için plânlar yapmak kabilinden bir şeydir. Nitekim önemli bir konuda istişare edenlerin âdeti, düşmanlarını bu istişarelerine ortak etmemek ve imkân ölçüsünde ve güçleri yettiği nispette sırlarını düşmanlarından gizlemeye çalışmaktır. Bu mânada insanlar şöyle demişlerdir: “İhtiyaçlarınızı giderme hususunda gizlilikten yardım isteyiniz.” Bu sözün Peygamber (s.a.)’e ait olduğu da söylenmiştir. Onların bu şekilde kulis yapıp sonra Peygamber (s.a.) ve müminlere: “İddia ettiğiniz şey doğru ise o zaman gizlice konuşup kulis yaptığımız şeyi bize haber veriniz.” demiş olmaları da mümkündür.

4. O da “Benim Rabbim, gökte ve yerde söylenen ne varsa hepsini bilir... O’dur işiten; ‘mutlak ilim sahibi’ (Semî‘, ‘Alîm)” demiştir.

[676] **Şayet** وَأَسْرُوا السِّرَّ [Enbiyâ 21/3] ifadesine uygun olarak *ya’lemu’s-sirr^a* (sırları bilir) demesi gerekmez miydi?” **dersen şöyle derim:** *Kavl* (söz), ‘âm bir lafız olup hem gizli hem de açık sözleri kapsamına almakta ve *kavlî* bilmek, gizliyi ve daha fazlasını bilmek anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu ifade, onların kulislerine muttali oluşu beyan etme bakımından *ya’lemu’s-sirr^a* demekten daha tekitlidir. Nitekim *ya’lemu’s-sirr^a* demek de *ya’lemu sirrahum* demekten daha tekitlidir. Sonra Allah Teâlâ bu gerçeği bizâtihî semî‘ ve ‘alîm oluşuyla beyan etmiştir. Böyle olunca herhangi bir gizlilik O’na nasıl gizli kalabilir? “Peki, Allah Teâlâ Furkân sûresindeki ‘De ki: Onu göklerin ve yerin sırrını bilen (Allah) indirmektedir’ [Furkân 25/6] âyetinde bu ‘tekitli’ ifadeyi kullanmayı neden terketmiş?” **dersen şöyle derim:** Her yerde böyle tekitli ifade kullanmak vacip değildir. Fakat bir yerde normal hali başka bir yerde tekitli hali kullanılabilir. Nitekim sözün üslubunu çeşitlendirmek ve ideal/en üst ile onun altında olanı bir araya getirebilmek için bir yerde güzel geldiği gibi, bir başka yerde daha güzel gelebilir. Kaldı ki, [tefsirini yaptığımız] Enbiyâ sûresindeki âyetin üslubu, Furkân sûresindeki âyetin üslubundan farklıdır. Şu cihetle ki, Enbiyâ sûresindeki âyetten önce, onların kulis yaptıkları dile getirilmiştir. Sanki burada “Şüphesiz benim Rabbim onların gizlediklerini bilir.” demek istemiş, *sır* kelimesi yerine *kavl* kelimesini de mübalâğa için kullanmıştır. Furkân sûresinde ise zatını, ‘göklerin ve yerin sırrını bilen’ olarak Kur’ân’ı indirmekle vasıflandırmayı amaçlamıştır. Tıpkı “Bütün gaybleri hakkıyla bilir.” [Mâide 5/110] ve “Göklerde ve yerde zerre kadar bir şey bile O’nun ilmi dışında kalmaz.” [Sebe’ 34/3] âyetlerindeki gibi.

[٦٧٥] فَإِنْ قُلْتَ: لِمَ أَسْرَوْا هَذَا الْحَدِيثَ وَبَالِغُوا فِي إِخْفَائِهِ؟ قُلْتَ: كَانَ ذَلِكَ شَبْهَ التَّشَاوُرِ فِيمَا بَيْنَهُمْ، وَالتَّحَاوُرِ فِي طَلَبِ الطَّرِيقِ إِلَى هَدْمِ أَمْرِهِ، وَعَمَلِ الْمَنْصُوبَةِ فِي التَّشْيِيطِ عَنْهُ. وَعَادَةُ الْمُتَشَاوِرِينَ فِي خُطْبِ أَنْ لَا يَشْرَكُوا أَعْدَاءَهُمْ فِي شُورَاهُمْ، وَيَتَجَاهَدُوا فِي طَيِّ سِرِّهِمْ عَنْهُمْ مَا أَمَكْنَ وَاسْتَطَاعُوا. وَمِنْهُ قَوْلُ النَّاسِ: «اسْتَعِينُوا عَلَى حَوَائِجِكُمْ بِالْكَتْمَانِ». وَيُرْفَعُ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ ﷺ. وَيَجُوزُ أَنْ يَسْرُوا نَجْوَاهُمْ بِذَلِكَ ثُمَّ يَقُولُوا لِرَسُولِ اللَّهِ ﷺ وَالْمُؤْمِنِينَ: إِنْ كَانَ مَا تَدْعُونَهُ حَقًّا فَأَخْبِرُونَا بِمَا أَسْرَرْنَا.

٤- ﴿قَالَ رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[٦٧٦] فَإِنْ قُلْتَ: هَلَا قِيلَ: يَعْلَمُ السِّرَّ، لِقَوْلِهِ {وَأَسْرُوا النَّجْوَى} [الأنبياء: ٣]؟ قُلْتَ: الْقَوْلُ عَامٌ يَشْمَلُ السِّرَّ وَالْجَهْرَ. فَكَانَ فِي الْعِلْمِ بِهِ الْعِلْمُ بِالسِّرِّ وَزِيَادَةُ، فَكَانَ أَكْدٌ فِي بَيَانِ الْإِطْلَاعِ عَلَى نَجْوَاهُمْ مِنْ أَنْ يَقُولَ: يَعْلَمُ السِّرَّ، كَمَا أَنَّ قَوْلَهُ: يَعْلَمُ السِّرَّ أَكْدٌ مِنْ أَنْ يَقُولَ: يَعْلَمُ سِرَّهُمْ. ثُمَّ بَيَّنَ ذَلِكَ بِأَنَّهُ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ لِذَاتِهِ فَكَيْفَ تَخْفَى عَلَيْهِ خَافِيَةٌ. فَإِنْ قُلْتَ: فَلِمَ تَرَكَ هَذَا الْآكَدَ فِي سُورَةِ الْفُرْقَانِ فِي قَوْلِهِ {قُلْ أَنْزَلَهُ الَّذِي يَعْلَمُ السِّرَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} [الفرقان: ٦]؟ قُلْتَ: لَيْسَ بِوَاجِبٍ أَنْ يَجِيءَ بِالْآكَدِ فِي كُلِّ مَوْضِعٍ، وَلَكِنْ يَجِيءُ بِالْوَكِيدِ تَارَةً وَبِالْآكَدِ أُخْرَى، كَمَا يَجِيءُ بِالْحَسَنِ فِي مَوْضِعٍ وَبِالْأَحْسَنِ فِي غَيْرِهِ، لِيَفْتَرَّ الْكَلَامُ افْتِنَانًا، وَتَجْمَعَ الْغَايَةُ وَمَا دُونَهَا، عَلَى أَنْ أَسْلُوبُ تِلْكَ الْآيَةِ خِلَافُ أَسْلُوبِ هَذِهِ، مِنْ قَبْلِ أَنَّهُ قَدِمَ هَهُنَا أَنَّهُمْ أَسْرُوا النَّجْوَى. فَكَأَنَّهُ أَرَادَ أَنْ يَقُولَ: إِنْ رَبِّي يَعْلَمُ مَا أَسْرَوْهُ، فَوْضَعَ الْقَوْلَ مَوْضِعَ ذَلِكَ لِلْمُبَالَغَةِ، وَثُمَّ قَصَدَ وَصْفَ ذَاتِهِ بِأَنْ أَنْزَلَهُ الَّذِي يَعْلَمُ السِّرَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، فَهُوَ كَقَوْلِهِ {عَلَّامُ الْغُيُوبِ} [المائدة: ١١٠] و{عَالِمُ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ} [سبأ: ٣].

[677] [Âyetin başı] Peygamber (s.a.)’in onlara söylediklerinin aktarımı olarak قَالَ رَبِّي ([Peygamber] dedi ki: Benim Rabbim...) şeklinde de okunmuştur.¹

5 **5. Onlar ise “Saçma sapan rüyalar... Yok yok, onu kendisi uydurmuş! Yok, bir şairdir o... Değilse, haydi önceki peygamberler (mucizeyle) gönderildiği gibi, o da bize bir mucize getirsin” demişlerdir.**

[678] Onlar ise [karar kılamayıp] “sihirdir.”den “saçma sapan rüyalar”a, oradan “uydurulmuş bir kelâm”a, oradan da “bir şairin sözü”ne geçtiler. İşte bâtil, böyle kararsız; bâtil ehli de şaşkın ve dönektir, bir tek söz üzere sabit kalamaz.

10 [679] Ayette, Allah Teâlâ’nın onların sözlerini basamak basamak bozuluk seviyelerine indirdiği bildirilmekte de olabilir, yani ikinci söyledikleri birinciden, üçüncüsü ikinciden, dördüncüsü de üçüncüden daha bozuktur.

[680] “Önceki peygamberler (mucizeyle) gönderildiği gibi” ifadesindeki teşbihin doğruluğu şu yöndendir: Bu ifade, “önceki peygamberler mucizelerle geldiği gibi” anlamındadır. Çünkü “peygamber gönderme” ifadesi mucize getirme anlamını içerir. Nitekim “Muhammed gönderildi.” ile 15 “Muhammed mucize getirdi.” sözü arasında bir fark yoktur.

6. Onlardan önce helâk ettiğimiz hiçbir şehir halkı iman etmemişti! Şimdi, bunlar mı iman edecek?!

[681] “Şimdi, bunlar mı iman edecek?!” ifadesinde Müşriklerin, peygamberlerinden küstahça mucize isteyen ve istedikleri olursa inanacaklarına söz veren önceki toplumlardan daha azgın olduklarına dair bir işaret vardır. Önceki toplumlar, istedikleri mucize kendilerine gösterildiğinde sözlerinden dönmüşler, Allah da onları helâk etmişti. Yani Biz bu Müşriklere, küstahça istedikleri mucizeleri gösterseydik onlar sözlerinden çok daha fazla dönerlerdi, çok daha!..

25 **7. Senden önce de kendilerine vahyettiğimiz ‘er’lerden (yani insanlardan) başkasını göndermemiştik. Bilmiyorsanız, ilâhî mesajdan anlayanlara² sorun.**

[682] Allah Müşriklere, ilâhî mesajın ne olduğunu bilen Ehl-i Kitap’tan gerçeği soruşturmalarını emretmiştir. Ta ki Allah’tan vahiy alan 30 peygamberlerin birer insan olduğunu, sandıkları gibi melek olmadığını kendilerine öğretsinler. Allah Teâlâ Müşrikleri Ehl-i Kitap’a yönlendirmiştir, çünkü Ehl-i Kitap Peygamber (s.a.)’e düşmanlıkta Müşriklerle beraber hareket ediyorlardı.³ Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

1 Mufessirin, قَالَ رَبِّي (De ki: Benim Rabbim...) şeklindeki kıraati esas aldığı anlaşıyor. / ed

2 Yani Tevrat ve İncil’den dolayı vahiy ve nübüvvet kavramına aşına olan Yahudi ve Hristiyan âlimlerine. / ed.

3 Bu, Kur’ân’ın ilk dönem ayetleri için pek geçerli değildir. Müslümanlarla Ehl-i Kitap inanç açısından ilk zamanlar bir nev-i müttefik idi ve bu, ortak devlet ile sonuçlanmıştır. Ancak zamanla Uhud mağlubiyet-

[٦٧٧] وقرئ {قَالَ رَبِّي} حكاية لقول رسول الله ﷺ لهم.

٥- ﴿بَلْ قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ بَلِ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ فَلْيَأْتِنَا بِآيَةٍ كَمَا أُرْسِلَ الْأَوَّلُونَ﴾

[٦٧٨] أضربوا عن قولهم: هو سحر إلى أنه تخاليط أحلام، ثم إلى أنه كلام مفترى من عنده، ثم إلى أنه قول شاعر. وهكذا الباطل لجلج، والمبطل متحير رجاء غير ثابت على قول واحد.

[٦٧٩] ويجوز أن يكون تنزيلاً من الله تعالى لأقوالهم في درج الفساد، وأن قولهم الثاني أفسد من الأول، والثالث أفسد من الثاني، وكذلك الرابع من الثالث.

[٦٨٠] صحة التشبيه في قوله {كَمَا أُرْسِلَ الْأَوَّلُونَ} من حيث أنه في معنى: كما أتى الأولون بالآيات، لأن إرسال الرسل متضمن للإتيان بالآيات. ألا ترى أنه لا فرق بين أن تقول: أرسل محمد ﷺ، وبين قولك: أتى محمد بالمعجزة.

٦- ﴿مَا آمَنَتْ قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَفَهُمْ يُؤْمِنُونَ﴾

[٦٨١] {أَفَهُمْ يُؤْمِنُونَ} فيه أنهم أعتى من الذين اقترحوا على أنبيائهم الآيات وعاهدوا أنهم يؤمنون عندها، فلما جاءتهم نكثوا وخالفوا، فأهلكهم الله؛ فلو أعطيناهم ما يقترحون لكانوا أنكث وأنكث.

٧- ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ إِلَّا رِجَالًا نُوْحِي إِلَيْهِمْ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾

[٦٨٢] أمرهم أن يستعلموا أهل الذكر وهم أهل الكتاب، حتى يعلموهم أن رسل الله الموحى إليهم كانوا بشرًا ولم يكونوا ملائكة كما اعتقدوا، وإنما أحالهم على أولئك لأنهم كانوا يشايعون المشركين في معاداة رسول الله ﷺ. قال الله تعالى

“[Mallarınız ve canlarınız konusunda mutlaka deneneceksiniz] ve gerek sizden önce kitap verilenlerden gerekse Müşriklerden pek çok incitici şey işiteceksiniz...” [Âl-i ‘İmrân 3/186] Dolayısıyla, Ehl-i Kitap Peygamber (s.a.)’e kötülük sayılabilecek hususlarda Müşriklere yalan söyleyecek değillerdi.

5 **8. Onları, yemek yemez bir yapıda yaratmamıştık, ölümsüz de değillerdi.**

[683] لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ جَسَدًا ifadesi, جَسَدًا’nın sıfatıdır. Mâna şöyledir: Biz, Hazret-i Muhammed’den önceki peygamberleri yemek yemeyen kuru bir ceset sahibi kimseler yapmadık. Âyette cins mânası murad edilip “bir çeşit ceset sahibi” anlamı verilmesi için جَسَدًا tekil kullanılmıştır.

10 [684] Bu âyet, Müşriklerin “Bu nasıl bir peygamber ki (hem ‘Allah resulüyüm’ diyor hem de) yemek yiyor, [çarşı-pazar dolaşıyor?]” [Furkân 25/7] sözlerine bir cevaptır. **Şayet** “Evet, bahsettiğin gibi Allah, âyetin ilk kısmıyla Müşriklerin peygamberin yiyip içen bir insan olmaması gerektiği yönündeki sözlerini reddetmiştir. Peki, ‘O peygamberler ölümsüz de değillerdi.’ ifadesiyle onların
15 hangi sözlerini reddetmektedir?” **dersen şöyle derim:** Onlar “Peygamber de bizim gibi bir insan; biz nasıl yaşıyorsak o da öyle yaşıyor, biz nasıl ölüyorsak o da öyle ölüyor.” demiş olabilirler. “Peygamberin hiçbir şey yemeyen ve ebediyen yaşayan bir melek olması gerekmez miydi?” demiş olmaları da mümkündür ki bunun sebebi, ya meleklerin ölümsüz olduğuna inanmaları veya
20 onların uzun süre yaşamalarını “ebedilik” olarak isimlendirmeleridir.¹

9. Sonuçta, kendilerine verdiğimiz sözü tuttuk; onları ve dilediklerimizi kurtardık; aşırı gidenleri ise helâk ettik.

[685] وَآخِزَارُ صَدَقْنَاَهُمُ الْوَعْدُ (Kendilerine verdiğimiz sözü tuttuk.) ifadesi tıpkı وَآخِزَارُ صَدَقْنَاَهُمُ الْوَعْدُ [A’râf 7/155] ifadesi gibi olup, aslında الوعد في (ettiğimiz vaatte) ve
25 وَمِنْ قَوْمِهِ (kavmi *arasından*) şeklindedirler.² Arapların *sadakūhumu’l-kitâb* (Savaş hakkında onlara sadık kaldılar.) ve *sadakanî sinne bekrihî* (Devesinin yaşı hakkında bana doğru söyledi.) sözleri de aynı şekildedir. “Dilediklerimiz” sözüyle kastedilen kişiler, müminler ve hayatta kalmasında bir maslahat bulunanlardır.

ti ve kiblenin çevrilmesi ile araları bozulmuş; vatana ihanetler ve kanlı savaşlar yaşanmıştır. Müfessirin atf yaptığı Âl-i ‘İmrân ayeti işbu ayrışma dönemine aittir. Oysa tefsir edilen Enbiya ayeti bu dönemden çok öncedir. / ed.

1 Burada, fiziki göklerde bedenleriyle basbayağı yaşadığına inanılan İsa Mesih, Hızır, İlyas vb. mübarek insanların aslında ölümsüz olmadıkları, herkes gibi onların da öldüğü ifade edilmektedir. Aşağıda 34. ayette de belirtileceği üzere. / ed

2 *Hazf u isâl* kaidesi uygulanmıştır, yani bu harfler hafzedilmiş olmakla birlikte, ‘de’ ve ‘den’ anlamları zımnen düşünülmektedir. / ed.

{وَلْتَسْمَعْنَ مِنَ الَّذِينَ أَوْثُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيرًا} [آل عمران: ١٨٦] فلا يكاذبونهم فيما هم فيه ردة لرسول الله ﷺ.

٨- ﴿وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ﴾

[٦٨٣] {لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ} صفة لجسدًا والمعنى: وما جعلنا الأنبياء عليهم السلام قبله ذوي جسد غير طاعمين. ووجد الجسد لإرادة الجنس، كأنه قال: ذوي ضرب من الأجساد.

[٦٨٤] وهذا رد لقولهم {مَا لِهَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ} [الفرقان: ٧]. فإن قلت: نعم قد رد إنكارهم أن يكون الرسول بشرًا يأكل ويشرب بما ذكرت، فماذا رد من قولهم بقوله {وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ}؟ قلت: يحتمل أن يقولوا: إنه بشر مثلنا، يعيش كما نعيش ويموت كما نموت؛ أو يقولوا: هلا كان ملكًا لا يطعم ويخلد، إما معتقدين أن الملائكة لا يموتون، أو مسمين حياتهم المتطاولة وبقاءهم الممتد خلودًا.

٩- ﴿ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَأَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَاءُ وَأَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ﴾

[٦٨٥] {صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ} مثل {وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥]. والأصل في الوعد، ومن قومه. ومنه صدقوهم القتال، وصدقني سن بكره. {وَمَنْ نَشَاءُ} هم المؤمنون ومن في بقائه مصلحة.

10. Gerçek şu ki size de ‘zikr’inizin bulunduğu bir kitap indirdik. Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?

[686] ذِكْرُكُمْ “şan ve şerefınız” demektir. Nitekim şöyle buyrulmuştur: “Aslında, o (Kur’ân), hem senin için hem de kavmin için bir şan-şeref vesilesidir.” [Zuhuf 43/44] Veya onda sizin için öğüt vardır. Yahut onda; sayesinde övülmek ve iyi diye anılmak istediğiniz iyi komşuluk, ahde vefa, doğru sözlülük, emâneti eda, cömertlik vb. güzel ahlâklar vardır.

11. Biz, nice zalim şehri kırıp geçirdik ve onlardan sonra başka bir kavim meydana getirdik.

[687] “Biz, nice zalim şehri kırıp geçirdik!” Bu, büyük bir öfke ve müthiş bir hışım çağrıştırmaktadır. Çünkü *kasm* kırıp geçirmenin en şiddetlisi olup, organların eklem yerlerini birbirinden koparıp ayıran bir kırıştır. Bu anlam, *fasm* kelimesinde yoktur. “Şehir” derken orada yaşayan insanları murad etmekte ve bu sebeple onu, zulmetmekle vasıflandırmakta ve “başka bir kavim” buyurmaktadır. Yani anlam, “Bir kavmi helâk ettik, sonra başka bir kavim meydana getirdik.” şeklindedir.

[688] İbn Abbâs’tan [v. 68/688] şöyle bir bilgi gelmiştir: “Helâk edilen şehir Hadûr, onun yerine gelen şehir ise Sehûl’dür. Bunlar Yemen’de iki şehir olup (ince, beyaz) giysiler buralara nispet edilir.” Nitekim Peygamber (s.a.)’in Sehûl’e -bir başka rivayete göre Hadûr’a- ait iki parça örtü ile kefenlendiği nakledilmiştir. [Buhârî, “Cenâiz”, 24; Müslim, “Cenâiz”, 45] Allah bu şehir halkına bir peygamber göndermiş, onu öldürmüşlerdir. Allah da Beyt-i Makdis ehline yaptığı gibi onlara Buhtunnasr’ı musallat etmiş, o da onların köklerini kazımıştır. Rivayete göre bu şehir halkı peygamberlerini öldürmek üzere kılıçlarına sarılınca gökten bir münadi “Ey peygamber kâ-tilleri!” diye seslenmiş; yaptıklarına pişman olmuşlar ve yanlış yaptıklarını itiraf etmişler. Fakat o vakit pişmanlıkları onlara bir fayda sağlamamıştır. İmdi, ayetin zahirinden helâk edilen şehirlerin çok olduğu anlaşılmaktadır. İbn Abbas [v. 68/688] ise bunun Hadûr olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla İbn Abbas’ın maksadı, Allah’ın bu âyetle murad ettiği şehirlerden birinin de Hadûr olduğunu belirtmek olmalıdır.

12. Bizim baskınımızı(n artık kesinlikle geleceğini) anladıklarında, (bineklerini) mahmuzlayıp ondan kaçmaya çalışıyorlardı.

١٠- ﴿لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

[٦٨٦] {ذِكْرُكُمْ} شرفكم وصيتكم، كما قال {وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ} [الزخرف: ٤٤]، أو موعظتكم، أو فيه مكارم الأخلاق التي كنتم تطلبون بها الشاء أو حسن الذكر كحسن الجوار، والوفاء بالعهد، وصدق الحديث، وأداء الأمانة، والسخاء وما أشبه ذلك. ٥

١١- ﴿وَكَمْ قَصَمْنَا مِنْ قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً وَأَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ﴾

[٦٨٧] {وَكَمْ قَصَمْنَا مِنْ قَرْيَةٍ} واردة عن غضب شديد ومنادية على سحق عظيم؛ لأنَّ القصم أفطع الكسر، وهو الكسر الذي يبين تلاؤم الأجزاء، بخلاف الفصم. وأراد بالقرية: أهلها، ولذلك وصفها بالظلم، وقال {قَوْمًا آخَرِينَ}، لأن المعنى: أهلكنا قوماً وأنشأنا قوماً آخرين. ١٠

[٦٨٨] وعن ابن عباس: أنها حضور، وهي سحول؛ قريتان باليمن، تنسب إليهما الثياب. وفي الحديث. «كُفِنَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ فِي ثَوْبَيْنِ سَحُولَيْنِ». وروي «حضوريين». بعث الله إليهم نبياً فقتلوه، فسلط الله عليهم بختنصر كما سلطه على أهل بيت المقدس فاستأصلهم. وروي أنهم لما أخذتهم السيوف ونادى مناد من السماء "يا لثارات الأنبياء!" ندموا واعترفوا بالخطأ. وذلك حين لم ينفعهم الندم. وظاهر الآية على الكثرة. ولعل ابن عباس ذكر حضور بأنها إحدى القرى التي أرادها الله بهذه الآية. ١٥

١٢- ﴿فَلَمَّا أَحْسَوْا بِأَسْنَا إِذَا هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ﴾

[689] Azabımızın şiddetini ve sert br şekilde yakalayacağımızı hiç şüpheden duymadan, gözleriyle görürcesine yakinen anlayınca, hızla belgelerinden uzaklaşp gittiler. رَكُضٌ kökü, binite ayakla vurmak anlamındadır. Nitekim اَرْكُضُ بَرَجِلِكَ (Ayağını yere vur! [Sâd 38/42]) buyrulmaktadır. Azabın öncüsü kendilerini 5 ni yakaladığında binitlerine binip mahmuzlayarak hezimete uğramış vaziyette belgelerinden kaçmış olmaları da mümkündür. Yine, süratle yayan yürümleri itibariyle 'binitlerini mahmuzlayarak giden süvariler'e benzetilmiş de olabilirler.

13. "Mahmuzlamayın! Konfor içinde yaşatıldığınız yere; yurtlarınıza dönün; herhalde sizden (bir şeyler) istenecek!"

[690] Bunun üzerine kendilerine "Mahmuzlamayın!" denmiştir. -Burada *kîle lehüm* (Onlara denildi ki:) sözü hafzedilmiştir. - **Şayet** "Söyleyen kimdir?" **dersen şöyle derim:** Birtakım melekler olabilir. Veya oradaki müminler olabilir. Yahut bunlar, her ne kadar kendilerine böyle bir şey denmemiş olsa bile, bu hitaba lâayık kişiler haline getirilmişlerdir. Yahut bu sözü 15 söyleyen her türlü izzet ve şerefin Rabbi (Allah) olup, dinlerinde kendilerine faydalı olması için bunu meleklerine işittirmiştir. Veya bu sözü onlara ilham etmiş, onlar da bunu kendi kendilerine söylemişlerdir.

[691] "Konfor içinde yaşatıldığınız yere" konforlu ve refah dolu hayata "dönün." *İtrâf* kelimesi, nimet ve refahın insana verdiği rahatlık ve şımarıklığı ifade eder. "Herhalde sizden (bir şeyler) istenecek" ifadesi, o kimselerle 20 alay etmek ve onları azarlamak içindir. Yani

- Nimetlerinize ve evlerinize dönün, zira yarın başınıza neler geldiği, mallarınıza ve evlerinize ne olduğunda size sorulacak, siz de sorana görüp, bilerek cevap vereceksiniz.
- 25 • Veya dönün ve daha önce olduğu şekliyle meclislerinizde yerlerinize oturun da, köle ve hizmetçileriniz ne yapacaklarını, nasıl davranacaklarını size sorsunlar. Bir şeyin yapılması veya yapılmaması hususunda sizin ne arzunuz varsa harfiyen yerine getirilsin; tıpkı konfor içinde olup da kendilerine hizmet edilen kimselere yapıldığı gibi, "Ne yapılmasını istersiniz efendim, paşa gönlünüz ne arzu eder? Ne yapalım, ne 30 yapmayalım?" desinler.
- Veya insanlar sizin yardım derneklerinize gelip karşılaştıkları zor durumlar için sizden yardım talebinde bulunsunlar; önemli önemsiz bütün işlerinde sizinle istişare etsinler, problemlerini sizin teklif ve 35 önerilerinizle çözsünler, serdettiğiniz görüşlerle aydınlansınlar.

[٦٨٩] فلما علموا شدة عذابنا وبطشتنا علم حس ومشاهدة، لم يشكّوا فيها، ركضوا من ديارهم. والركض: ضرب الدابة بالرجل. ومنه قوله تعالى {أَرْكُضْ بِرَجْلِكَ} {اص: ٤٢}. فيجوز أن يركبوا دوابهم يركضونها هاربين منهزمين من قريتهم لما أدركتهم مقدمة العذاب. ويجوز أن يشبّوها في سرعة عدوهم على أرجلهم بالراكبين الراكضين لدوابهم.

٥ - ﴿لَا تَرْكُضُوا وَارْجِعُوا إِلَى مَا أُتْرِفْتُمْ فِيهِ وَمَسَاكِنِكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْأَلُونَ﴾

[٦٩٠] فقليل لهم: {لَا تَرْكُضُوا} والقول محذوف. فإن قلت: من القائل؟ قلت يحتمل أن يكون بعض الملائكة، أو من ثم من المؤمنين، أو يجعلوا خلقاء بأن يقال لهم ذلك وإن لم يقل. أو يقوله رب العزة ويسمعه ملائكته لينفعهم في دينهم، أو يلهمهم ذلك فيحدثوا به نفوسهم.

١٠ [٦٩١] {وَارْجِعُوا إِلَى مَا أُتْرِفْتُمْ فِيهِ} من العيش الرافه والحال الناعمة. والإتراف: إبطار النعمة، وهي الترفة. {لَعَلَّكُمْ تُسْأَلُونَ} تهكم بهم وتوبيخ، أي

-ارجعوا إلى نعيمكم ومسكنكم لعلكم تسألون غدا عما جرى عليكم ونزل بأموالكم ومسكنكم، فتجيبوا السائل عن علم ومشاهدة.

-أو ارجعوا واجلسوا كما كنتم في مجالسكم، وترتبوا في مراتبكم حتى يسألكم عبيدكم وحشمكم ومن تملكون أمره وينفذ فيه أمركم ونهيكم ويقول لكم: بم تأمرون؟ وبماذا ترسمون؟ وكيف نأتي ونذر، كعادة المنعمين والمخدّمين؟

-أو يسألكم الناس في أنديتكم المعاون في نوازل الخطوب، ويستشيرونكم في المهمات والعوارض ويستشفون بتدابيركم، ويستضيئون بآرائكم.

- Yahut büyük bir arzuyla size gelen heyetler sizden talepte bulunsunlar, avuçlarınızın ‘bulut’larından yağmur dilensinler, ellerinize sarılıp gerçekte sizde bulunmayan iyiliklerden gâfletle faydalanmak istesinler. Bunun sebebi ya onların cömert kimseler olup insanlara gösteriş yapmak ve övgüye nail olmak maksadıyla mallarını harcamalarıdır. Veya cimri olmalarıdır, alay üstüne alay, azarlama üstüne azarlama olması için onlara böyle söylenmiştir.

14. “Vay başımıza gelenler! Gerçekten zalimmişiz!..” diyorlardı.

15. Bu çığırışları, Biz onları biçilmiş ota, sönüp gitmiş ocağa çevirene kadar devam ederdi.

[692] تِلْكَ (bu), “Vay başımıza gelenler!” ifadesine işaret etmektedir. Çünkü bu bir çığırıştır. Sanki ‘Çığırışları işbu çığırış olmuştur’ denilmiştir. *Da‘vâ* çağırış anlamındadır. Nitekim Allah şöyle buyurur: وَأَخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (Dualarının sonu ‘Hamdolsun Âlemlerin Rabbi Allah’a!’ şeklindedir. [Yunus 10/10]). “Peki, bu çığırışmaları niçin çağırış olarak isimlendirilmiştir?” **dersen şöyle derim:** [Başına bela gelip de] *velvele* yapan kişi, adeta *veyhî* çağırmakta, Allah da “Ey veyl gel artık! Tam senin vaktin!..” buyurmaktadır. تِلْكَ ya isim olarak merfû‘ veya haber olarak mansubtur; دَعْوَاهُمْ kelimesi de aynı şekildedir.¹

[693] حَصِيد biçilmiş ot demektir. Yani onları biçilmiş ot gibi yaptık. Allah Teâlâ, köklerinden sökülüp yok edilmeleri bakımından onları biçilmiş ota benzetmektedir. Nitekim “Onları kül gibi yaptık.” anlamında *ce‘alnâhum ramâd^{en}* dersin. Aslında جَعَلْنَاهُمْ kelimesindeki mansub zamir mübtada, peşinden gelen iki mansub kelime de onun iki haberidir. Fakat başa جَعَلَ fiili gelince mef’ûl olmak üzere hepsini nasbetmektedir. **Şayet** “جَعَلَ üç mef’ûlü birden nasıl nasbedebilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Son iki mef’ûl (حَصِيدًا خَامِدِينَ) tek mef’ûl hükmündedir. Çünkü *ce‘altuhû hulv^{en} hâmid^{an}* (Ben onu mayhoş, tatlı yaptım.) sözün, “Ben onu acı tatlı iki tadı da içinde barındırıcı kıldım” anlamındadır. Âyetteki ifadenin anlamı da böyledir; Biz onları biçilmiş ot ve sönüp gitmiş ocak vasıflarını cem edici kıldık, demektir.

16. Göğü, yeri ve ikisinin arasındakileri iş olsun diye yaratmadık Biz.

1 Burada iki mâna söz konusudur: “Çığırışları bu olmuştur.” veya “Bu, onların çığırışı olmuştur.” تِلْكَ (Bu) ve دَعْوَاهُمْ (çığırışları) kelimelerinin i‘râbdaki yeri bu anlamlara göre değişmektedir. / ed.

-أو يسألکم الوافدون علیکم والطماع ویستمطرون سحائب أكفکم،
ویمترون أخلاف معروفکم وأیادیکم؛ إما لأنهم کانوا أسخياء ینفقون
أموالهم رثاء الناس وطلب الثناء، أو کانوا بخلاء فقيل لهم ذلك تهکماً إلى
تهکم، وتوبيخاً إلى توبيخ.

٥ - ١٤ ﴿قَالُوا يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ﴾

١٥ - ﴿فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ حَتَّى جَعَلْنَاهُمْ حَصِيدًا خَامِدِينَ﴾

[٦٩٢] {تِلْكَ} إشارة إلى {يَا وَيْلَنَا}، لأنها دعوى، كأنه قيل: فما زالت تلك
الدعوى {دَعْوَاهُمْ}. والدعوى بمعنى الدعوة. قال تعالى {وَأَخِرْ دَعْوَاهُمْ أَنْ
الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} [يونس: ١٠]. فإن قلت: لم سميت دعوى؟ قلت: لأن
المولود كأنه يدعو الوليل، فيقول تعالى: يا ويل فهذا وقتك. و{تِلْكَ} مرفوع أو
منصوب اسماً أو خبراً وكذلك {دَعْوَاهُمْ}. ١٠

[٦٩٣] الحصيد: الزرع المحصود، أي جعلناهم مثل الحصيد، شبههم به في
استئصالهم واصطلامهم كما تقول: جعلناهم رماداً، أي مثل الرماد. والضمير
المنصوب هو الذي كان مبتدأ والمنصوبان بعده كانا خبرين له، فلما دخل عليها
جعل نصبها جميعاً على المفعولية. فإن قلت كيف ينصب جعل ثلاثة مفاعيل؟
قلت: حكم الاثنين الآخرين حكم الواحد؛ لأن معنى قولك «جعلته حلواً حامضاً»
جعلته جامعاً للطعنين. وكذلك معنى ذلك؛ جعلناهم جامعين لمماثلة الحصيد
والخمود.

١٦ - ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ﴾

[694] Biz şu yükseltilmiş tavanı, şu konulmuş beşiği ve onlar arasında bulunup çeşit çeşit güzelliklerle ve sanat incelikleriyle dolu olan varlıkları zalimlerin, tavanlarını, döşeklerini, süslerini - püslerini oyun eğlence için yaptıkları gibi iş olsun diye yapmadık. Biz bunları ancak kulların tefekkür edip ibret almasına, düşünüp istidlal etmesine vesile olacak dinî faydalar ve rabbânî hikmetlerle yarattık. Ayrıca bunlarda kullar için sayılamayacak kadar fayda, çetelesi tutulamayacak kadar destek bulunmaktadır.

17. Eğlence edinmek isteseydik, elbette onu kendi katımızdan edinirdik. Biz hiç böyle bir şey yapmamışızdır.

[695] Allah Teâlâ, oyun eğlence edinmeyi bırakmayı ve fillerimde abes diye bir şeyin olmamasını gerektiren sebebi ‘*hikmetin* bunu engelleyici oluşu’ ile açıklamaktadır. Böyle bir hikmet olmasaydı, dilediğim takdirde onları oyun eğlence edinebilirdim, çünkü Benim her şeye gücüm yeter.

[696] “Onu kendi katımızdan edinirdik.” sözü “katımızdan bir rızık” [Kasas 28/57] ifadesi gibidir, ‘kudretimiz cihetiyle’ demektir. *Lehvin* Yemen dilinde çocuk anlamına geldiği de kadın anlamında olduğu da söylenmiştir. Yine, “katımızdan” ifadesinin, Mesih ve Üzeyir’in Allah’ın çocuğu olduğu düşüncesini reddetmek üzere, “İnsanlardan değil de, meleklerden (edinirdik.)” anlamında olduğu da söylenmiştir.

18. Aksine, Biz(im her şeyimiz ‘hak’tır); hakkı bâtılın tepesine öyle bir indiririz ki onun beynini parçalar; bir de bakarsın, can çekişmeye başlamış! (Allah’a) yakıştırdıklarınızdan dolayı yazıklar olsun size!

[697] *كَلَّا* (Aksine) kelimesi, Allah’ın bir şeyi oyun eğlence edinmekten yüce, ve zatı itibariyle bundan münezzeh olduğunu haber vermektedir. Adeta şöyle buyurmaktadır: “Biz bir şeyi oyun eğlence edinmekten pak ve uzağız. Bilakis hikmetimizin ve kötü olan şeylerden müstağni oluşumuzun gereği olarak Bizim âdetimiz, oyunu bırakıp ciddiyetle davranmak ve bâtılı hak ile yok etmektir. Bu sebeple, bâtılın iptalini, mahv ve yok oluşunu tasvir etmek üzere *kazf* ve *demğ* kelimelerini isti’âre olarak kullanmıştır. Buna göre hak adeta taş gibi son derece katı ve sert bir cisim olmakta; Allah onu içi boş yumuşak bir şeyin üzerine indirerek onun beynini parçalamaktadır. Sonra; “Allah hakkında caiz olmayan, O’nun hikmetine yaraşmayan şeyleri O’na yakıştırmamızdan dolayı yazıklar olsun size!” buyurmaktadır. *فَيَذْمُوهُ* kelimesi nasb ile *فَيَذْمُوهُ* şeklinde de okunmuştur. Bu okuyuşta şu beyitteki gibi bir zayıflık vardır:

[٦٩٤] أي: وما سَوَّينا هذا السقف المرفوع وهذا المهاد الموضوع وما بينهما من أصناف الخلائق مشحونة بضروب البدائع والعجائب، كما تسوي الجبابة سقوفهم وفرشهم وسائر زخارفهم للهو واللعب، وإنما سَوَّيناها للفوائد الدينية والحكم الربانية، لتكون مطارح افتكار واعتبار واستدلال ونظر لعبادنا، مع ما يتعلق لهم بها من المنافع التي لا تعدّ، والمرافق التي لا تحصى. ٥

١٧- ﴿لَوْ أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهُمْ لَا تَتَّخِذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا إِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ﴾

[٦٩٥] ثم بين أنّ السبب في ترك اتخاذ اللهو واللعب وانتفائه عن أفعالي هو أن الحكمة صارفة عنه، وإلا فأنا قادر على اتخاذه إن كنت فاعلاً، لأنني على كل شيء قدير.

١٠ [٦٩٦] وقوله {لَا تَتَّخِذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا} كقوله {رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا} [القصص: ٥٧]، أي من جهة قدرتنا. وقيل: اللهو الولد، بلغة اليمن. وقيل المرأة. وقيل: {مِنْ لَدُنَّا}، أي من الملائكة لا من الإنس، ردًا لولادة المسيح وعزير.

١٨- ﴿بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ﴾

١٥ [٦٩٧] {بَلْ} إضراب عن اتخاذ اللهو واللعب، وتنزيه منه لذاته، كأنه قال: سبحانه أن نتخذ اللهو واللعب، بل من عادتنا وموجب حكمتنا واستغنائنا عن القبيح أن نغلب اللعب بالجد، وندحض الباطل بالحق. واستعار لذلك القذف والدفع، تصويرًا لإبطاله وإهداره ومحقه فجعله كأنه جرم صلب كالصخرة مثلاً، قذف به على جرم رخو أجوف فدمغه. ثم قال: وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ به مما لا يجوز عليه وعلى حكمته. وقرئ «فيدمغه» بالنصب، وهو في ضعف قوله: ٢٠

Benî Temim'e bırakacağım yerimi - yurdumu
Ve Hicaz'a gideceğim... Orada istirahat ederim.

19. Göklerde ve yerde ne varsa tamamen O'nundur. Katındaki (melek)ler de O'na kulluk etmekten büyüklenmezler, bıkip usanmazlar.

5 **20. Gece-gündüz; hiç ara vermeksizin O'nu tenzih ve takdis ederler.**

[698] “Katındakiler”den murat meleklerdir. Maksat onların şerefli kullar olduğunu beyan etmektir. Allah katındaki şereflerinden dolayı ve bütün mahlûkattan daha üstün ve şerefli olduklarını açıklamak maksadıyla, temsil yoluyla kralların yakınındaki gözde kimseler mevkiine konulmuşlardır. **Şayet** “İstihsâr sıygası bıkip usanmada mübalağa ifade eder. Oysa melekleri vasıflandırmada daha belîğ olan, onlarda en küçük bir bıkkınlık bile olmadığını söylemektir.” **dersen şöyle derim:** İstihsâr meleklerin yaptığı işlerin, son derece bıkip usanmayı gerektiren işler olduğunu göstermektedir. Böylece, yaptıkları işlerde asla bıkip usanmamakla bu ağır ibadetleri yapmaya en lâıyk varlıklar olmaktadır. Meleklerin tesbihi bütün vakitlerde kesintisiz devam etmektedir. Hiçbir fetret veya meşguliyet onları bu tesbihten alıkoyamaz.

21. Yoksa onlar (yani Müşrikler), yerden birtakım tanrılar edindiler de onlar mı hayat veriyormuş?!

[699] **م (Yoksa?)** Em-i munkatı'a olup *bel e* anlamındadır; kendisinden öncesini bir kenara bırakıp kendisinden sonrasının yadırgandığını ifade eder. Yadırganan ise onların yeryüzünde yaşayanlar arasından ‘ölüleri diriltecek’ birtakım tanrılar edinmeleridir. Hayatım üzerine ant içerim ki gerçekleşmesi mümkün olmayan en büyük şey, kendileri ölü olan şeylerin ölüleri diriltecek olmasıdır! **Şayet** “Ölüleri diriltecek ilâhlar edinmeyi Müşriklere isnad edip sonra bunun doğru bir şey olmadığını söylemek nasıl mümkün olabilir? Onlar, ilâhlarının böyle bir şey yapabileceğini iddia etmiyorlardı ki! Onlar böyle bir iddiadan son derece uzak oldukları halde onlara böyle bir suç nasıl izafe edilebilir? Şu da var ki “Aslında, onlara ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye sorsan, kesinlikle, ‘Allah’ derler.” [Lokman 31/25] ayetinde belirtildiği üzere Allah’ın göklerin ve yerin yaratıcısı olduğunu ikrar ettikleri ve ‘Allah’ın ilk yaratılış dâhil bütün her şeye kadir olduğunu söyledikleri halde yeniden dirilişi inkâr ediyorlar ve “Şu çürüyüp un-ufak olmuş kemikleri kim diriltebilir?!” [YâSîn 36/78] diyorlardı. İkinci bir *kadîm* varlığın muhâl olması gibi, ölüleri yeniden diriltmeyi, her şeye kadir olan Allah’ın kudreti dışında muhal bir şey olarak görüyorlardı. Böyle olmakla birlikte, nasıl olur da, kudretle vasıflandırılmaları asla mümkün olmayan cansız varlıkların ölüleri dirilteceğini iddia etmiş olabilirler?” **dersen şöyle derim:**

سَأْتُرْكُ مَنْزِلِي لِبَنِي تَمِيمٍ * وَالْحَقُّ بِالْحِجَازِ فَأَسْتَرِيحَا

١٩- ﴿وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ﴾

٢٠- ﴿يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ﴾

٥ [٦٩٨] {وَمَنْ عِنْدَهُ} هم الملائكة. والمراد أنهم مكرمون، منزلون - لكرامتهم عليه - منزلة المقرّبين عند الملوك، على طريق التمثيل والبيان لشرفهم وفضلهم على جميع خلقه. فإن قلت: الاستحسار مبالغة في الحسور، فكان الأبلغ في وصفهم أن ينفي عنهم أدنى الحسور. قلت: في الاستحسار بيان أن ما هم فيه يوجب غاية الحسور وأقصاه، وأنهم أحقاء لتلك العبادات الباهظة بأن يستحسروا فيما يفعلون. أي تسبيحهم متصل دائم في جميع أوقاتهم، لا يتخلله فترة بفراغ أو شغل آخر.

٢١- ﴿أَمْ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ﴾

[٦٩٩] هذه أم المنقطعة الكائنة بمعنى بل والهمزة، قد أذنت بالإضراب عما قبلها والإنكار لما بعدها، والمنكر: هو اتخاذهم {آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ} الموتى. ولعمري أن من أعظم المنكرات أن ينشر الموتى بعض الموات. فإن قلت: كيف أنكر عليهم اتخاذ آلهة تنشر وما كانوا يدعون ذلك لآلهتهم؟ وكيف وهم أبعد شيء عن هذه الدعوى؟ وذلك أنهم كانوا - مع إقرارهم لله عزّ وجل بأنه خالق السماوات والأرض؛ {وَلَئِنْ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ} [لقمان: ٢٥]، وبأنه القادر على المقدورات كلها وعلى النشأة الأولى - منكرين البعث ويقولون: {مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَهِيَ رَمِيمٌ} [يس: ٧٨]، وكان عندهم من قبيل المحال الخارج عن قدرة القادر، كثاني القديم، فكيف يدعونه للجماذ الذي لا يوصف بالقدرة رأساً؟ قلت:

Durum senin bahsettiğin gibidir. Fakat onların putlarına ilâhlık vasfı vermele-
ri, onların putlarında ölüleri diriltme kudretinin de olduğunu iddia etmelerini
gerektirir. Çünkü ilâh ismini alma hakkına ancak her şeye gücü yeten bir var-
lık sahip olabilir. Ölüleri diriltmek de güç yetirilmesi gerekli şeyler arasında-
dır. Dolayısıyla, bu ifadede Müşriklerle alay etme, onları azarlama ve onların
cahilliklerini ortaya koyma anlamı bulunmaktadır. Yine bu ifade, onların Al-
lah'ın kudretinden uzak gördükleri şeyin aslında uzak olmadığını, bu konuda
kendilerinin yanılğı içinde olduklarını hissettirmektedir. Çünkü bir varlığın
ilâh olduğu kesinleşince, artık onun varlıkları hem yoktan yaratmaya hem de
öldükten sonra diriltmeye de kadir olduğu kesinleşir.

[700] مِنَ الْأَرْضِ (yerden) ifadesi, bir kişinin Mekkeli veya Medineli olma-
sı murad edilerek *min Mekke* (Mekke'den) veya *mine'l-medine* (Medine'den)
denmesi gibidir. Putların yere nispet edilmesi, Müşriklerin taptığı o putların
yerde olduklarını bildirmektedir. Çünkü iki çeşit 'ilâh' vardır; yer tanrıları, gök
tanrıları. Cariye hadisi bu kabildendir. Peygamber (s.a.) ona "Senin Rabbin
nerede?" diye sorduğunda, göğe işaret etmiş; Peygamber (s.a.) de "O mümin-
dir." Buyurmuştur. [*Müslim*, "Mesâcid", 33; *Ebü Dâvûd*, "Eymân ve'n-nüzûr", 19] Çünkü
Peygamber (s.a.) onun bu hareketinin, göğün Allah'ın mekânı olduğunu söy-
lemek değil, ilâh diye tapılan yerdeki putları nefyetmek olduğunu anlamıştı.
"Yerden" ifadesiyle, ilâhların yer cinsinden olduğu murad edilmiş de olabilir.
Çünkü onların bazıları taştan, bazıları da değişik madenlerden yontuluyordu.¹
Şayet هُمْ (onlar) zamirinin kullanılmasında bir incelik olmalı. **dersen şöyle**
derim: Bundaki incelik özel bir mâna ifade etmesidir. Adeta şöyle denmektedir:
Yeniden diriltmeye *yalnızca kendileri* güç yetirebilen ilâhlar mı edindiler!?

[701] Hasan-i Basrî [v. 110/728; يَنْشُرُونَ kelimesini] *yenşurûne* şeklinde oku-
muştur. İki okuyuş da aynı anlamdadır; "Allah ölüleri diriltti." anlamında
neşerallâhu'l-mevtâ dendiği gibi *neşerallâhu'l-mevtâ* da denebilir.

**22. Gökte ve yerde Allah'tan başka tanrılar olsaydı, ikisi de kesin-
likle bozulup gitmişti. Demek ki mutlak hükümlerlik tahtının sahibi
(Allah) onların nitelendirdiklerinden münezzehtir...**

[702] آلِهَةٌ (ilahlar) kelimesi, إِلَٰه ile vasıflandırılmıştır; tıpkı âliheth^{um} ğay-
rullâh (Allah'tan başka ilâhlar) denilmiş olma ihtimaline göre غَيْر ile vasıf-
landırılacağı gibi. **Şayet** "Allah lafzının âliheden bedel olarak ref konu-
munda olduğunu söylemekten seni alıkoyan nedir?" **dersen şöyle derim:**
Kullanıldığı cümle olumlu olduğu takdirde Lev, İn konumunda olur.

1 Taştan mamul putlara *vesen* (ç. *evsân*), taş dışındaki ahşap, tunç, bronz vb. maddelerden mamul putlara
ise *sanem* (ç. *asnâm*) denmektedir. Putperestlik *el-veseniyye* adıyla anılır / ed.

الأمر كما ذكرت، ولكنهم بادعائهم لها الإلهية، يلزمهم أن يدعوا لها الإنشار، لأنه لا يستحق هذا الاسم إلا القادر على كل مقدور، والإنشار من جملة المقدورات. وفيه باب من التهكم بهم والتوبيخ والتجهيل، وإشعار بأن ما استبعدوه من الله لا يصح استبعاده؛ لأن الإلهية لما صحت صحَّ معها الاقتدار على الإبداء والإعادة. ٥

[٧٠٠] ونحو قوله {مِنَ الْأَرْضِ} قولك: فلان من مكة أو من المدينة، تريد: مكّي أو مدني. ومعنى نسبتها إلى الأرض الإيذان بأنها الأصنام التي تعبد في الأرض، لأن الآلهة على ضربين؛ أرضية وسماوية. ومن ذلك حديث الأمة التي قال لها رسول الله ﷺ: «أين ربك؟» فأشارت إلى السماء، فقال: «إنها مؤمنة»، لأنه فهم منها أن مرادها نفي الآلهة الأرضية التي هي الأصنام، لا إثبات السماء مكاناً لله عزّ وجل. ويجوز أن يراد آلهة من جنس الأرض؛ لأنها إما أن تنحت من بعض الحجارة، أو تعمل من بعض جواهر الأرض. فإن قلت: لا بدّ من نكتة في قوله {هُمْ}. قلت: النكتة فيه إفادة معنى الخصوصية، كأنه قيل: أم اتخذوا آلهة لا يقدر على الإنشار إلا هم وحدهم؟! ١٠

[٧٠١] وقرأ الحسن {يُنْشُرُونَ} وهما لغتان؛ أنشر الله الموتى، ونشرها. ١٥

٢٢- ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ﴾

[٧٠٢] وصفت آلهة يالا كما توصف بغير لو قيل: آلهة غير الله. فإن قلت: ما منعك من الرفع على البذل؟ قلت: لأنّ لو بمنزلة إن في أنّ الكلام معه موجب،

- Bedel ise ancak olumsuz cümlede caizdir. (Hiçbirinin (kavminizin o sırada çıkardığı bağırtılardan dolayı) geri bakmasın. Karın hariç... [Hûd 11/81]) âyetinde olduğu gibi. Çünkü tam genel mânalı ifadelerin [*mâ fi'd-dâri illâ Zeyd^{un}* gibi] 'olumsuz' olması sahih olurken, [*kâne fi'd-dâri illâ Zeyd^{un}* gibi] 'olumlu' olması sahih değildir. Mâna şöyledir: "Göklerin ve yerin işlerini, onları yaratan tek ilâhın dışında çeşitli ilâhlar üstlenseydi ve idare etmeye çalışsaydı, ikisinin düzeni de kesinlikle bozulup giderdi." Bu ifadede iki hususa delâlet vardır: Birincisi, göklerin ve yerin yöneticisinin tek olması gerektiği; ikincisi ise **اللَّهُ** **إِلَّا** ifadesinden hareketle, bu tek yöneticinin sadece Allah olması gerektiğidir. "Peki, bu iki husus neden gerekmektedir?" **dersen şöyle derim:** Biliyoruz ki aralarındaki yenişme gayreti, birbirini reddetme, birinin söylediğine diğerinin karşı çıkması gibi problemler yüzünden, iki hükümdarın birlikte yönetmeye çalıştığı bir toplumun düzeni bozulur. Amr b. Sa'îd el-Eşdak¹ [v. 70/690] öldürüldüğünde Abdülmelik b. Mervan [v. 86/705] şöyle demişti: "Onun öldürülmesi benim gibi birinin kanının dökülmesinden bana daha ağır gelmiştir. Fakat bir gelinle gerdeğe iki damat giremez!"²

- [703] Ayette ne denilmek istendiği açıktır. (İsbât-ı Vâcib delillerinden) *temânû'* metoduna gelince, Kelâmcıların bu çerçevede farklı görüş ve açıklamaları olmuştur. Bir de şu var ki, bu (göklerde ve yerde meydana gelen) fiiller, sübut ve istikrar kazanabilmek (yani gerçekleşip, kararlı bir şekilde devam edebilmek) için malum özelliklere sahip Za'ın varlığına muhtaçtırlar.

23. O, yaptıklarından sorumlu değildir, fakat onlar sorumludur.

- [704] Hükümdar ve zorbalar genelde ülkede yaşayanlarca hesaba çekilmezler; millet korku ve saygısından bunlara yönetimleri esnasında yapıp ettiklerinden, getirip götürdüklerinden sorgu sual etmez. Oysa hükümdarlar da hata edebilir, ayakları sürçebilir ve envâiçeşit bozuk icraatlar sergileyebilirler. Bu böyle olduğuna göre Hükümdarlar Hükümdarı, Efendiler Efendisi, insanların yaratıcısı ve rızık vericisi olan Allah, yaptıklarından sorumlu tutulmamaya elbette daha lâyıktır. Üstelik akıllar şunu kesinlikle bilir ve kabul eder ki Allah'ın her işi hikmetin bir gereği olarak yapılmıştır; Allah'ın hata yapması ve kötü işlerle uğraşması mümkün değildir. "Fakat onlar" yaptıklarından "sorumludurlar;" çünkü kuldurlar, köledirler, hata doludurlar.³ Bu sebeple yaptıkları her bir iş için "Niçin böyle yaptın?" denmeye son derece lâyıktırlar.

1 ağzını doldura doldura konuşan gür sesli hatip anlamındadır. / ed.

2 Mot-a-mot: Dişi bir deveyi dölemek için iki damızlık deve olmaz. / ed.

3 "Onlar"dan maksadın, Hristiyan ve Müşriklerce 'ilah'laştırılan İsa Mesih, melekler vb. varlıklar olduğu anlaşılmaktadır. / ed.

والبدل لا يسوّغ إلا في الكلام غير الموجب، كقوله تعالى {وَلَا يُلْتَفَتُ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا أَمْرًا تُكُتُّ} [هود: ٨١]. وذلك لأنّ أعمّ العامّ يصح نفيه ولا يصح إيجابه. والمعنى: لو كان يتولاهما ويدبر أمرهما آلهة شتى غير الواحد الذي هو فاطرهما لفسدتا. وفيه دلالة على أمرين؛ أحدهما وجوب أن لا يكون مدبرهما إلا واحدًا. والثاني: أن لا يكون ذلك الواحد إلا إياه وحده، لقوله {إِلَّا اللَّهُ}.
 ٥ فإن قلت: لم وجب الأمران؟ قلت: لعلمنا أنّ الرعية تفسد بتدبير الملكين، لما يحدث بينهما من التغالب والتناكر والاختلاف. وعن عبد الملك بن مروان حين قتل عمرو ابن سعيد الأشدق: كان والله أعزّ عليّ من دم ناظري، ولكن لا يجتمع فحلان في شول.

١٠ [٧٠٣] وهذا ظاهر. وأمّا طريقة التمانع فللمتكلمين فيها تجاول وطراد، ولأنّ هذه الأفعال محتاجة إلى تلك الذات المتميزة بتلك الصفات حتى تثبت وتستقرّ.

٢٣- ﴿لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ﴾

[٧٠٤] إذا كانت عادة الملوك والجبابرة أن لا يسألهم من في مملكتهم عن أفعالهم وعما يوردون ويصدرون من تدبير ملكهم، تهيئًا وإجلالًا، مع جواز الخطأ والزلل وأنواع الفساد عليهم - كان ملك الملوك وربّ الأرباب خالقهم ورازقهم أولى بأن لا يسئل عن أفعاله، مع ما علم واستقرّ في العقول من أن ما يفعله كله مفعول بدواعي الحكمة، ولا يجوز عليه الخطأ ولا فعل القبائح. {وَهُمْ يُسْأَلُونَ} أي هم مملوكون مستعبدون خطاءون، فما أخلقهم بأن يقال لهم "لم فعلتم؟" في كل شيء فعلوه.

٢٠

24. Yoksa O’ndan başka tanrılar mı edinmişler? De ki: Getirin kanıtınızı! Benimle birlikte olanlara verilen öğüt de budur benden öncekilere verilen öğüt de... Ama çoğu, gerçeği bilmedikleri için yüz çevirmekte!

[705] Allah Teâlâ, Müşriklerin durumunun fecaatini ve küfürlerinin büyüklüğünü göstermek üzere “Yoksa O’ndan başka tanrılar mı edinmişler?!” ifadesini tekrarlamıştır. Yani siz Allah’ın ortağı olduğunu söylüyorsunuz. Öyleyse ister akıl ister vahiy yönünden bu iddianızın doğruluğuna delil getirin. Ama siz öncekilerin kitaplarından hangisini bulursanız bulun, orada Allah’ın birliğinden, O’nun ortaklardan münezzehe olduğundan ve insanların buna inanmaya çağırıldığından, yine orada Allah’a şirk koşmanın yasaklandığından ve şirk koşanların azapla tehdit edildiğinden bahsedildiğini göreceksiniz. Yani Allah’ın birliğinin; ortağı olmadığının belirtilmesi anlamında bana vahiy geldiği gibi bütün peygamberlere de gelmiştir. O, benimle birlikte olanlara yani ümmetime ve benden öncekilere yani önceki peygamberlerin ümmetlerine bir zikirdir; verilen bir öğüttür.

[706] [ذَكَرَ مَنْ مَعِيَ وَذَكَرَ مَنْ قَبْلِي] ifadesindeki *zîkr* kelimeleri tenvinli olarak da okunmuştur. Buna göre مَنْ’ler *zîkr* masdarıyla mansub mef’ûl olur. Tıpkı أُؤْطِعَامٌ أَوْ أُطْعِمُ (Ya da -kendisi aç olduğu halde- doyurmaktır akrabası olan yetimi. [Beled 90/14-15]) âyeti[ndeki يَتِيمًا kelimesinin إِطْعَامٌ masdarıyla mansub mef’ûl olması] gibi. Zaten aslanan budur. İzafet ise masdarın mef’ûle izafeti kabilindendir. Tıpkı غُلِبَتِ الرُّومُ فِي أَذْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ (Rumlar [Farslara] yenildiler; Arz’ın [Araplara] en yakın yerinde... Ama bu yenilgilerinden sonra, birkaç yıl içinde galip gelecekler. [Rûm 30/2-3]) âyeti[nde أَذْنَى kelimesinin الْأَرْضِ kelimesine izafeti] gibi. مَنْ مَعِيَ ve قَبْلِي ifadeleri, izafet *Minî* ile *min ma’îye* ve *min kabli* (benim yanımdakileri ve benden öncekileri) şeklinde okunmuştur. Aslında مع edatının başında harf-i cer gelmesi gariptir, ama buradaki mazeret onun da *kabl*, *ba’d*, *inde*, *ledün* ve benzerleri gibi zarf olmasıdır, benzerlerinin önüne geldiği gibi burada onun da önüne *min* gelmiştir. Yine, هَذَا ذَكَرَ مَنْ مَعِيَ وَذَكَرَ مَنْ قَبْلِي ifadesi *zîkr* kelimesinin tenvini ve *menin* hazfiyle *hâzâ zîkr^{um} ma’îye ve zîkr^{um} kabli* şeklinde de okunmuştur. Adeta şöyle denmiş olmaktadır: Bilakis bütün kötülüklerin ve bozgunculukların aslı onların yanındadır ki o da cehalet, ilimsizlik ve hak ile bâtılı ayıramamaktır. Haktan bu sebeple yüz çevirmişlerdir; böyle bir inkâr bu yüzden meydana gelmiştir.

[707] Sebeple sonuç arasına tekid konması kabilinden, الْحَقُّ merfu olarak *el-hakku* şeklinde de okunmuştur; mâna şöyledir: Bunların cehalet sebebiyle yüz çevirmeleri gerçektir, boş bir iddia değildir. Mansûb الْحَقُّ kelimesinin bu anlamda olması da caizdir; tıpkı *hâzâ ‘abdullâh el-hakk^a le’l-bâtıl^e* (Bu gerçekten Abdullah’tır, bâtıl olarak değil.) sözünde olduğu gibi.

٢٤- ﴿أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ هَذَا ذِكْرٌ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرٌ مَنْ قَبْلِي بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ فَهُمْ مُعْرِضُونَ﴾

[٧٠٥] كَرَّرَ { أَمْ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً } استفظاعًا لشأنهم واستعظامًا لكفرهم، أي وصفتهم الله تعالى بأنَّ له شريكًا، فهاتوا برهانكم على ذلك؛ إمَّا من جهة العقل، وإمَّا من جهة الوحي، فإنكم لا تجدون كتابًا من كتب الأولين إلا وتوحيد الله وتنزيهه عن الأنداد مدعوٌ إليه، والإشراك به منهي عنه متوعد عليه. أي هذا الوحي الوارد في معنى توحيد الله ونفي الشركاء عنه، كما ورد عليّ فقد ورد على جميع الأنبياء، فهو ذكر، أي عظة للذين معي، يعني أمته، وذكر للذين من قبلي، يريد أمم الأنبياء عليهم السلام.

١٠ [٧٠٦] وقرئ { ذِكْرٌ مَنْ مَعِيَ وَذِكْرٌ مَنْ قَبْلِي } بالتثنية ومن مفعول منصوب بالذكر، كقوله { أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْعَبَةٍ يَتِيمًا } [البلد: ١٤]. وهو الأصل والإضافة من إضافة المصدر إلى المفعول، كقوله { غُلِبَتِ الرُّومُ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلِبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ } [الروم: ٣]. وقرئ «مَنْ مَعِيَ»، و«مَنْ قَبْلِي»، على من الإضافة في هذه القراءة. وإدخال الجار على مع غريب، والعدر فيه أنه اسم هو ظرف، نحو: قبل، وبعد، وعند، ولدن، وما أشبه ذلك، فدخل عليه مَنْ كما يدخل على أخواته. ١٥ وقرئ «ذِكْرٌ مَعِيَ وَذِكْرٌ قَبْلِي»، كأنه قيل: بل عندهم ما هو أصل الشرِّ والفساد كله وهو الجهل وفقد العلم، وعدم التمييز بين الحق والباطل، فمن ثم جاء هذا الإعراض، ومن هناك ورد هذا الإنكار.

[٧٠٧] وقرئ { الْحَقُّ } بالرفع على توسط التوكيد بين السبب والمسبب. والمعنى أن إعراضهم بسبب الجهل هو الحق لا الباطل. ويجوز أن يكون المنصوب ٢٠ أيضًا على هذا المعنى، كما تقول: هذا عبد الله الحق لا الباطل.

25. Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberlere mutlaka: “Benden başka tanrı yok; sadece Bana kulluk edin.” diye vahyetmiştir.

[708] *Yûhâ* (vahyediliyor) ve *nûhî* (biz vahyediyoruz) iki meşhur kıraattir. Bu âyet, tevhidle ilgili kendinden önce geçen âyetlerin doğruluğunu onaylamaktadır.

26. Bir de; “Rahman çocuk edildi.” dediler... Hâşâ!.. (O çocuk dedikleri melekler) aksine, öyle değerli kullardır ki...

27. O’ndan önce söz söylemezler; sadece O’nun emrettiğini yaparlar.

[709] Bu âyet Huza‘a kabilesi hakkında inmiştir. Çünkü onlar “Melekler Allah’ın kızlarıdır.” diyorlardı. Bu âyetle Allah, zatını bundan tenzih etmiş, sonra da onların kul olduklarını haber vermiştir. Kulluk ise Allah’ın çocuğu olmaya aykırı bir durumdur. Melekler ancak, başkalarında olmayıp sadece kendilerinde olan sıfat ve özellikler sebebiyle diğer varlıklardan faziletli, bana yakın ve katımda değerli varlıklardır. Bu sebeple onları benim çocuklarım zannedenler aldanmışlardır. Ben böyle bir şeyden son derece yüceyim. Âyetteki *مُكْرَمُونَ* (değerli) kelimesi [aynı anlamda] *مُكْرَمُونَ* şeklinde de okunmuştur.

[710] *لَا يَسْبِقُونَهُ* ifadesi zamme ile *lâ yesbukûnehû* şeklinde de okunmuştur. Bu kelime “onunla yarıştım ve onu geçtim - geçerim” anlamındaki *sâbektuhû fe-sebektuhû - esbukuhû* köklerinden gelmekte olup, mâna şöyledir: “Melekler Allah’ın sözüne uyarlar, O söylemeden bir şey söylemezler, sözleri Allah’ın sözünün önüne geçmez.” *بِالْقَوْلِ* (söz) ifadesiyle, kelimenin başındaki Lâm-ı tarif izafet için kullanılmak suretiyle *يقولهم* (sözleriyle) anlamı murad edilmiştir. Yani sözleriyle Allah’ın sözünün önüne geçmezler. Senin, *sebaktu bi-ferasî ferasehû* (Atımla onun atını geçtim.) sözünde olduğu gibi. Nitekim sözleri Allah’ın sözüne tâbidir, aynı şekilde amelleri de Allah’ın emrine bağlıdır; kendilerine emredilmedikçe hiçbir şey yapmazlar.

28. O, onların önlerindeki de bilir, arkalarındakini de... Allah’ın razı olduklarından başkasına şefaât etmezler; çok dikkatlidirler O’na saygılarından dolayı.

[711] Yaptıkları ve yapmadıkları, öne aldıkları ve geri bıraktıkları her şey Allah’ın murakabesi ve gözetimi altındadır; ona göre kendilerine karşılık verecektir. Bu gerçeği çok iyi bildikleri için, kendilerini kontrol altında tutmakta, hallerini dikkatle takip etmekte ve vakitlerini (güzel işlerle doldurup) ihya etmektedirler. Hal ve hareketlerini kontrol altında tutmalarının bir gereği olarak da, ancak Allah’ın razı olduğu ve şefaât edilmeye ehil kimselere -sevabının artırılması bakımından- şefaât ederler.

٢٥- ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا نُوحِي إِلَيْهِ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ﴾

[٧٠٨] يُوحَى و{نُوحِي} مشهورتان. وهذه الآية مقررة لما سبقها من أي التوحيد.

٢٦- ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَ﴾

٢٧- ﴿لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِأَمْرِهِ يَعْمَلُونَ﴾

[٧٠٩] نزلت في خزاعة حيث قالوا: الملائكة بنات الله. نزه ذاته عن ذلك، ثم أخبر عنهم بأنهم عباد، والعبودية تنافي الولادة؛ إلا أنهم {مُكْرَمُونَ} مقربون عندي مفضلون على سائر العباد، لما هم عليه من أحوال وصفات ليست لغيرهم، فذلك هو الذي غرّ منهم من زعم أنهم أولادي، تعاليت عن ذلك علوًا كبيرًا. وقرئ «مكرمون».

[٧١٠] و«لَا يَسْبِقُونَهُ» بالضم، من سابقته فسبقتة أسبقته. والمعنى: أنهم يتبعون قوله ولا يقولون شيئًا حتى يقوله، فلا يسبق قولهم قوله. والمراد: بقولهم، فأنيب اللام مناب الإضافة، أي لا يتقدمون قوله بقولهم، كما تقول: سبقت بفرسي فرسه، وكما أنّ قولهم تابع لقوله، فعملهم أيضًا كذلك مبني على أمره، لا يعملون عملاً ما لم يؤمروا به.

٢٨- ﴿يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ﴾

[٧١١] وجميع ما يأتون ويذرون مما قدّموا وأخروا بعين الله، وهو مجازيهم عليه، فلا حاطتهم بذلك يضبطون أنفسهم، ويراعون أحوالهم، ويعمرون أوقاتهم. ومن تحفظهم أنهم لا يجسرون أن يشفعوا إلا لمن ارتضاه الله وأهله للشفاعة في ازدياد الثواب والتعظيم،

Ayrıca, Allah'a saygılarından dolayı çok dikkatlidirler. En küçük bir işareti ve alameti bile dikkate alır, dört gözle takip ederler; büyük bir korku ve dikkatli bir bekleyiş üzere bulunurlar, Allah'ın azabından yana asla güvende olmazlar. Rivayete göre miraç gecesinde Peygamber (s.a.) Cebrâil'i Allah korkusundan dolayı eskimiş ince bir örtü gibi perişan bir halde görmüştür.

29. Bunlardan her kim “O’ndan başka ben de tanrıyım!” derse, bunları derhal Cehennem’le cezalandırırız! Zalimleri böyle cezalandırıyoruz Biz!

[712] Allah Teâlâ melekleri ‘kendisi açısından değerli’ olmakla vasıflan-
dırıp, katındaki yakınlıklarını bildirdikten, onları överek kendilerine yüce
fiiller ve hoşnut olacağı ameller nispet ettikten sonra, birdenbire, içlerinde
şirk koşacak olanları şiddetli bir tehditle uyarmakta ve onları cehennem
azabından sakındırmaktadır. Bu, farz-ı muhal ve temsil kabilinden bir ifa-
dedir, çünkü meleklerin her şeyini eksiksiz bilen Allah, onlardan böyle bir
şeyin sadır olmayacağını çok iyi bilmektedir. Nitekim [peygamberler hakkında-
ki] “Şirk koşsalar, yapageldikleri şeyler boşa giderdi!” [En’âm 6/88] âyetinde
de aynı durum söz konusudur. Bununla Allah'ın maksadı, şirkin ne kadar
çirkin bir şey olduğunu göstermek ve tevhidin şanını yüceltmektir.

30. Nankörce inkâr edenler bilmezler mi ki gökler ve yer bitişik iken onları Biz ayırdık ve canlı olan her şeyi sudan yarattık? Hâlâ iman etmeyecekler mi?

[713] *أَوَلَمْ يَر* ifadesi Vav'sız olarak *e-lem yera* şeklinde de okunmuştur. *رُتُّا*
kelimesi de Tâ'nın fethasıyla *ratek^{an}* şeklinde okunmuştur. İki okuyuşla da ke-
lime *halk* (yaratık) ve *nakd* (bozuk) kelimeleri gibi mefûl anlamındadır, yani
gökler ve yer bitleştirilmiş idi. **Şayet** “*Ratk^{an}*” kelimesinin *mertûkateyni* (iki biti-
şik) anlamında kullanılması doğrudur. Çünkü o, masdardır. O halde *ratek^{an}*
okuyuşunun durumu nedir?” **dersen şöyle derim:** *Ratek^{an}* okuyuşu, *kânetâ*
şey^{en} ratek^{an} (O ikisi bitişik bir şeydi.) şeklinde mevsûfu takrir içindir. Mâna
şöyledir: Gök yerle yapışık haldeydi, aralarında uzay boşluğu yoktu. Veya gök-
ler kendi içinde birbirine yapışık, yerler de aynı şekilde birbirine yapışık, ara-
larında bir açıklık, boşluk yoktu; Allah onların arasını ayırdı. Âyetin şu anlamda
olduğu da söylenmiştir: “Biz gökleri ve yeri”, birbirine bitişik iken ve aralarında
bir boşluk yokken yağmurla ve bitkilerle “ayırdık.” Âyette [tesniye olarak] *kânetâ*
(o ikisi) denmiş, [çoğul olarak] *künne* (onlar) denmemiştir, çünkü maksat [iki top-
luluk, yani] gökler topluluğu ve yerler topluluğudur. Arapların, “iki deve toplu-
luğu” anlamındaki *likâhânî sevdâvânî* sözlerinde olduğu gibi; açıkça zikredilen
likâhânî isminde yapılan şey, âyette *kânetâ* zamirinde yapılmıştır.

ثم أنهم مع هذا كله من خشية الله {مُشْفِقُونَ}، أي متوقعون من أماره ضعيفه، كائنون على حذر ورقبة لا يأمنون مكر الله. وعن رسول الله ﷺ: أنه رأى جبريل عليه السلام ليلة المعراج ساقطاً كالحلس من خشية الله.

٢٩- ﴿وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّي إِلَهٌ مِنْ دُونِهِ فَلِكُ نَجْزِيهِ جَهَنَّمُ كَذَلِكَ نَجْزِي الظَّالِمِينَ﴾ ٥

[٧١٢] وبعد أن وصف كرامتهم عليه، وقرب منزلتهم عنده، وأثنى عليهم، وأضاف إليهم تلك الأفعال السنية والأعمال المرضية فاجأ بالوعيد الشديد، وأنذر بعذاب جهنم من أشرك منهم إن كان ذلك على سبيل الفرض والتمثيل، مع إحاطة علمه بأنه لا يكون، كما قال {وَلَوْ أَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} [الأنعام: ٨٨] قصد بذلك تفضيع أمر الشرك وتعظيم شأن التوحيد. ١٠

٣٠- ﴿أَوَلَمْ يَرِ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ﴾

[٧١٣] قرئ «أَلَمْ يَرَوْا» بغير واو، و«رَتْقًا» بفتح التاء، وكلاهما في معنى المفعول، كالخلق والنقض، أي كانتا مرتوقيتين. فإن قلت: الرق صالح أن يقع موقع مرتوقيتين لأنه مصدر، فما بال الرتق؟ قلت: هو على تقرير موصوف، أي كانتا شيئاً رتقاً. ومعنى ذلك: أن السماء كانت لاصقةً بالأرض لا فضاء بينهما، أو كانت السماوات متلاصقات، وكذلك الأرضون لا فرج بينها، ففتقها الله وفرج بينها. وقيل: {فَفَتَقْنَاهُمَا} بالمطر والنبات بعد ما كانت مصمتة، وإنما قيل {كَانَتَا} دون كنّ، لأنّ المراد جماعة السماوات وجماعة الأرض، ونحوه قولهم: لقاحان سوداوان، أي جماعتان، فعل في المضممر نحو ما فعل في المظهر. ٢٠

[714] **Şayet** “Bu insanlar göklerin ve yerin bitişik olduğunu ne zaman gör-
düler ki bunun doğruluğunu ikrar edebilsinler?” **dersen şöyle derim:** Bu iki
tür türlü izah edilebilir. Birincisi; bu bilgi mucize olan Kur’ân’da yer almaktadır,
dolayısıyla, gözle görülmüş, tanık olunmuş gibi kesinlik arzeden bir bilgi ko-
numundadır. İkincisi; göklerle yerin bitişik olduğunu ve sonradan birbirinden
ayrıldıklarını akıl ile düşünüp anlamak mümkündür. Ancak bunların bitişik
olmalarıyla ilgili değil de birbirlerinden ayrılmalarıyla ilgili açıklama yapacak
bir varlık geermektedir ki bu da Kadîm olan Yüce Allah’tır.

[715] جَعَلْنَا (yaratık) fiili ya bir veya iki mef’ûl alır; bir mef’ûl aldığını dü-
şünürsek mâna “Biz bütün canlıları sudan yarattık.” şeklinde olur. Tıpkı “Allah
bütün canlıları sudan yaratmıştır.” [Nûr 24/45] âyetinde olduğu gibi. Mânanın,
canlıların suya olan aşırı ihtiyaçları, arzuları ve susuzluğa dayanamamaları sebe-
biyle sanki onları sudan yaratmış gibiyiz, şeklinde olması da mümkündür. Tıp-
kı “İnsan aceleci yaratılmıştır.” [Enbiyâ 21/37] âyetinde olduğu gibi. جَعَلْنَا’nın iki
mef’ûl aldığını düşünürsek o takdirde de mâna şöyle olur: Biz her canlıyı içinde
mutlaka suyun bulunduğu bir *sebeb* ile meydana getirdik; canlıların yaratılma-
sında su mutlaka vardır. Buradaki Min, Peygamber (s.a.)’in *mâ ene min ded’in ve
lâid-dedü minnî* (Benim oyun-eğlenceyle, oyun-eğlencenin de benimle işi yok-
tur. [Buhârî, *el-Edebül-müfred*, I, 274, no: 785]) hadisinde geçen Min anlamındadır.
حيّ (canlı) kelimesi ikinci mef’ûl olmak üzere *hayy^{en}* şeklinde de okunmuştur ki
bu durumda zarf *lâğv* (işlevsiz) olur.

**31. Arz’a da onları sarsar diye çakılı dağlar yerleştirdik. Ayrıca orada,
yollarını bulabilsinler diye yol olarak geniş açıklıklar meydana getirdik.**

[716] أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ (sarsar diye) ifadesi *kerâhete en temîde bi-him* (onları
sarsmasını istemediğimiz için) veya *li-en lâ temîde bi-him* (onları sarsma-
ması için) anlamındadır. İkinci ihtimale göre Lâm (li) ve Lâ hazfedilmiştir.
Karışıklık olmadığında Lâ’yı hazfetmek caizdir. Ancak لَيْلًا يَغْلَمَ (bilmemesi
için..) [Hadîd 57/29] âyetinde olduğu üzere karışıklık olacağına Lâ zikredi-
lir. Bu Kûfelilerin görüşüdür.

[717] *Ficc* geniş yol demektir. **Şayet** “*Ficc* kelimesinde sıfat anlamı vardır.
Öyleyse niçin فَجَاجًا (...ki geniş yollara girip dolaşasınız... [Nûh
71/20]) âyetinde olduğu gibi *sübü^{en}* kelimesinden sonra getirilmedi de burada
فَجَاجًا şeklinde öne alındı?” **dersen şöyle derim:** Burada kelime sıfat olarak
öne alınmış değildir; fakat hal yapılmıştır. Tıpkı şu beyitte olduğu gibi:

[٧١٤] فَإِنْ قُلْتَ: متى رأوهما رتقا حتى جاء تقريرهم بذلك؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أنه وارد في القرآن الذي هو معجزة في نفسه، فقام مقام المرئي المشاهد. والثاني: أن تلاصق الأرض والسماء وتباينهما كلاهما جائز في العقل، فلا بدّ للتباين دون التلاصق من مخصص وهو القديم سبحانه.

هـ [٧١٥] {وَجَعَلْنَا} لا يخلو أن يتعدى إلى واحد أو اثنين، فإن تعدى إلى واحد فالمعنى: خلقنا من الماء كل حيوان، كقوله {وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَّاءٍ} [النور: ٤٥]، أو كأنما خلقناه من الماء لفرط احتياجه إليه وحبه له وقلة صبره عنه، كقوله تعالى {خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ} [الأنبياء: ٣٧]. وإن تعدى إلى اثنين فالمعنى: صيرنا كل شيء حيّ بسبب من الماء لا بدّ له منه. ومن هذا نحو من في قوله عليه السلام: «مَا أَنَا مِنْ دِدٍ وَلَا الدُّدُ مِنِّي». وقرئ «حيّا» وهو المفعول الثاني، والظرف لغو.

٣١- «وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِي أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ»

[٧١٦] أي كراهة {أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ} وتضطرب. أو لئلا تميد بهم، فحذف لا واللام. وإنما جاز حذف لا لعدم الالتباس، كما تزداد لذلك في نحو قوله {لئلاَّ يَعْلَمَ} [الحديد: ٢٩] وهذا مذهب الكوفيين.

[٧١٧] الفج: الطريق الواسع. فإن قلت: في الفجاج معنى الوصف، فما لها قدمت على السبل ولم تؤخر كما في قوله تعالى {لَتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلًا فِجَاجًا} [نوح: ٢٠] قلت: لم تقدّم وهي صفة، ولكن جعلت حالاً كقوله:

Azze'ye ait, insanda yalnızlık hissi uyandıran çok eski bir kalıntı var¹

Şayet “Mâna bakımından ikisi arasındaki fark nedir?” **dersen şöyle de-
rim:** فِجَاجًا سُبُلًا ifadesinde, Allah'ın yerde ‘geniş yollar’ yaptığı bildirilmek-
tedir. فِجَاجًا سُبُلًا (yol olarak geniş açıklıklar) ifadesinde ise Allah'ın o yolları
işbu sıfat üzere yarattığı bildirilmektedir. Buna göre, oradaki [Nûh 20'deki]
mübhemlik burada beyan edilmiş olmaktadır.

32. Gökyüzünü korunmuş bir tavan haline getirdik, fakat onun âyetlerinden yüz çeviriyorlar!

[718] “Korunmuş” ifadesi, Allah Teâlâ'nın kudretiyle gökyüzünü tutup
onun yerin üstüne düşmesini ve yerin sarsılmasını engelleyerek veya şihablar
vasıtasıyla şeytanların, gökyüzü sakinleri olan melekleri dinlemelerine mani
olarak korumasıdır. “Göğün âyetlerinden” maksat; Allah'ın Güneş, Ay, yıl-
dızlar, bunların doğru bir hesaba ve hayretengiz bir tertibe göre hareketleri,
doğuşları ve batışları ile göğe yerleştirdiği deliller ve ibretlerdir. Bunlar son
derece büyük hikmete ve apaçık kudrete delâlet ederler. Bu âyetlerden yüz
çevirenin, aklını bu delilleri düşünmeye yönlendirmeyenin, bu delillerden
ibret almayanın, Allah'ın şanının yüceliğine bunları delil tanımayanın cehale-
tinden daha büyük cehalet var mıdır? Ki Allah, bütün bu varlıkları yoktan var
eden, onları yöneten, onları esrarengiz bir şekilde ortaya koyan, onları ma-
hiyetini ancak kudreti yüce ve ilmi sonsuz olanın bileceği şekilde yerli yerine
yerleştirendir. عَنْ آيَاتِهَا (âyetlerinden) ifadesi müfred olarak عَنْ آيَتِهَا (âyetinden)
şeklinde de okunmuş, cinse delâlet etme bakımından müfredle yetinilmiştir.
Aslında, onlar gökten kendilerine gelen Güneş ve Ay'ın ışıyla aydınlanmak,
yıldızlarıyla yönlerini bulmak, yağmuruyla yerin dirilmesi ve hayvanların ya-
şamaları gibi dünyevi faydaları çok iyi biliyorlardı. Bütün bunlar Yaratıcı'nın
varlığına apaçık delil iken, onlar yine de bunlardan “yüz çeviriyorlardı.”

33. Geceyi, gündüzü, Güneş'i ve Ay'ı yaratan O'dur. Her biri bir yörüngede yüzmektedir.

[719] كُلٌّ kelimesindeki tenvin, muzâfun ileyhin yerini tutmakta olup
küllühüm (hepsi) anlamındadır. Yani hepsi “bir yörüngede yüzmektedir.”
يَسْبُحُونَ (yüzmektedir) fiilindeki zamir Güneş'e ve Ay'a aittir. Güneş ve Ay'dan
murat ise her gece ve gündüz doğan gök cisimlerinin cinsidir. Doğuş yerle-
rinin çokluğundan dolayı çoğul yapılmışlardır. Şemsin şumûs, kamerin de
akmâr olarak çoğul yapılmasının sebebi de budur. Yoksa şems de, kamer de
bir tanedir. Güneş ve Ay'a râci zamirin akıllılar için kullanılan zamir olması,
akıllı varlıkların bir fiili olan *yüzmek* ile vasıflandırılmalarından ötürüdür.

1 Burada hal olan *mûhiş*^m kelimesi, zilhâl olan *talel*^m kelimesinden önce gelmiştir.

لِعَزَّةٍ مُّوَحِّشًا طَلَّلَ قَدِيمٌ *

فإن قلت: ما الفرق بينهما من جهة المعنى؟ قلت: أحدهما الإعلام بأنه جعل فيها طرفًا واسعة. والثاني: بأنه حين خلقها خلقها على تلك الصفة، فهو بيان لما أبهم ثمة.

٣٢- ﴿وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَهُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرَضُونَ﴾

٥ [٧١٨] {مَحْفُوظًا} حفظه بالإمساك بقدرته من أن يقع على الأرض ويتزلزل، أو بالشهب عن تسمع الشياطين على سكانه من الملائكة. {عَنْ آيَاتِهَا} أي عما وضع الله فيها من الأدلة والعبر بالشمس والقمر وسائر النيرات، ومساييرها وطلوعها وغروبها؛ على الحساب القويم والترتيب العجيب، الدال على الحكمة البالغة والقدرة الباهرة. وأي جهل أعظم من جهل من أعرض عنها ولم يذهب به وهمه إلى تدبرها، والاعتبار بها، والاستدلال على عظمة شأن من أوجدها عن عدم، ١٠ ودبرها ونصبها هذه النصب، وأودعها ما أودعها مما لا يعرف كنهه إلا هو عزت قدرته ولطف علمه. وقرئ «عن آيتها» على التوحيد، اكتفاء بالواحدة في الدلالة على الجنس، أي هم متفطنون لما يرد عليهم من السماء من المنافع الدنيوية، كالاستضاءة بقمرها، والاهتداء بكواكبها، وحياة الأرض والحيوان بأمطارها، وهم ١٥ عن كونها آية بينة على الخالق {مُعْرَضُونَ}.

٣٣- ﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ﴾

[٧١٩] {كُلٌّ} التنوين فيه عوض من المضاف إليه، أي كلهم {فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ} والضمير للشمس والقمر، والمراد بهما جنس الطوالع كل يوم وليلة، جعلوها متكاثرة لتكاثر مطالعها وهو السبب في جمعهما بالشموس والأقمار، وإلا فالشمس واحدة ٢٠ والقمر واحد، وإنما جعل الضمير واو العقلاء للوصف بفعلهم وهو السباحة.

- Şayet** “كُلُّ فِي فَلَكٍ يَسْبُحُونَ” cümlesinin mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Güneş ve Ay’dan hal olmak üzere mansubtur. **Şayet** “Bu cümle, öncesinde geçen gece ve gündüzden ayrı tutulup niçin sadece Güneş ve Ay’dan hal olarak mansub oldu?” **dersen şöyle derim:** Bu senin, bahsettiğin kişilerden sadece birini ilgilendiren bir sıfat zikrettiğinde “Ben Zeyd’i ve Hind’i dekolte gördüm.” ve benzeri bir şey söylemen gibidir. [*Dekolte, Zeyd’in değil Hind’in halidir.*] وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً (Ona İshak’ı -ve fazladan Yakub’u- hibe ettik. [Enbiyâ 21/72]) âyetinde de aynı durum sözkonusudur. Veya bir başlangıç cümlesi olmasından dolayı bu cümlenin i’râbda mahalli yoktur. **Şayet** “Güneş ve Ay’dan her birine ait özel bir yörünge olduğu halde hepsinin tek yörüngede döndüğü nasıl söylenebilir?” **dersen şöyle derim:** Bu Arapların *kesâhumu’l-emîr^u hullet^{en} ve kalledehum seyy^{en}* (Emîr onlara hil’at giydirdi ve onlara kılıç kuşandırdı.) sözü gibidir. Bu ifade, “Her birine hil’at giydirdi, kılıç kuşandırdı.” veya “Bu iki cins eşyayı her birine giydirdi.” demektir. Görüldüğü üzere burada, sözü kısa tutmak için, cinse delâlet eden bir kelimeyle yetinilmiştir. Zira maksat cinse delâlet etmektir.

34. Senden önce hiçbir insana ölümsüzlük bahşetmedik. Şimdi, sen öleceksin de bunlar baki mi kalacak?!

- [720] Müşrikler, Peygamber (s.a.)’in öleceğini ve onun ölümüyle alay edeceklerini düşünüyorlardı. Allah Teâlâ dünyada hiçbir insanı ebedî kılmayacağını beyan ederek Hazret-i Peygamber’le alay etmelerinin önüne geçmiş oldu. Sen de, onlar da ölümlüdür; Allah hepinizi ölecek şekilde yaratmıştır. Durum böyle olunca, sen öleceksin de onlar baki mi kalacaklar!? Şairin şu sözü de bu mânadadır:

Bizimle şamata yapanlara “Aklınızı başınıza alın!” de.
Onların başına da gelecek; bizim başımıza ne geldiye!..

- 35. Herkes ölümü tadacak! Sınamak için, şer ile de hayır ile de sizleri deniyoruz. Sonuçta Bize döndürüleceksiniz.**

- [721] “Sizleri deniyoruz.” Yani Biz sizi bir yandan sabredilmesi gereken belalarla bir yandan şükredilmesi gereken nimetlerle imtihan ediyoruz. Sonuçta dönüşünüz Bize olacak ve size sabrınıza ve şükcrünüze göre karşılık vereceğiz. Allah Teâlâ, insanların amellerini henüz meydana gelmeden bildiği halde, yaptığı bu işi *ibtîlâ* (imtihan) olarak isimlendirdi. Çünkü bu, imtihan suretinde gerçekleşen bir durumdur. فَتْنَةً (sınamak için) kelimesi, aynı kökten olmamakla birlikte وَتَبْلُوكُمْ (sizleri sınıyoruz) fiilini tekid eden bir masdardır.

فإن قلت: الجملة ما محلها؟ قلت: محلها النصب على الحال من الشمس والقمر.
فإن قلت: كيف استبدَّ بهما دون الليل والنهار بنصب الحال عنهما؟ قلت: كما
تقول: رأيت زيدًا وهندًا متبرجة ونحو ذلك؛ إذا جئت بصفة يختص بها بعض ما
تعلق به العامل. ومنه قوله تعالى في هذه السورة {وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ
نَافِلَةً} [الأنبياء: ٧٢] أو لا محل لها لاستثناها. فإن قلت: لكل واحد من القمرين
فلك على حدة، فكيف قيل: جميعهم يسبحون في فلك؟ قلت: هذا كقولهم:
كساهم الأمير حلة وقلدهم سيفًا، أي كل واحد منهم، أو كساهم وقلدهم هذين
الجنسين، فاكتمى بما يدل على الجنس اختصارًا، ولأنَّ الغرض الدلالة على
الجنس.

١٠ - ٣٤- ﴿وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ﴾

[٧٢٠] كانوا يقدِّرون أنه سيموت فيشمتون بموته، فنفى الله تعالى عنه الشماتة
بهذا، أي قضى الله أن لا يخلد في الدنيا بشرًا، فلا أنت ولا هم إلا عرضة للموت،
فإذا كان الأمر كذلك فإن مت أنت أبقى هؤلاء؟ وفي معناه قول القائل:

فَقُلْ لِلشَّامِتِينَ بِنَا أَفِيقُوا ❁ سَيَلْقَى الشَّامِتُونَ كَمَا لَقِينَا

١٥ - ٣٥- ﴿كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وَنَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ﴾

[٧٢١] {وَنَبْلُوكُمْ} أي نختبركم بما يجب فيه الصبر من البلاء، وبما يجب
فيه الشكر من النعم، وإلينا مرجعكم فنجازيكم على حسب ما يوجد منكم
من الصبر أو الشكر، وإنما سمي ذلك ابتلاء وهو عالم بما سيكون من أعمال
العاملين قبل وجودهم، لأنه في صورة الاختبار. و{فِتْنَةً} مصدر مؤكد لنبلوكم
من غير لفظه. ٢٠

36. Nankörce inkâr edenler seni gördükleri zaman, seni eğlence konusu etmekten başka bir şey yapmıyorlar ve “Tanrılarınızı diline dolayan bu mu?!” diyorlar. Aslında (senin şahsıyla bir alıp veremedikleri yok; sırf) Rahman’ın mesajını inkâr ediyorlar!

- 5 [722] Birini anmak (*zîkr*) iyilikle de olabilir kötülükle de. Eğer bağlam ve durum bunlardan birine açıkça delâlet ediyorsa ifade mutlak bırakılır, takyid edilmez. Birisine, “Falan kişinin seni andığını duydum.” demen gibi. Anan kişi dostsa övgüdür, düşmansa yergidir. Nitekim “İbrahim denilen bir gencin bunları (putları) diline doladığını duymuştuk.” [Enbiyâ 21/60] ve “Tanrılarınızı diline dolayan bu mu?!” [Enbiyâ 21/36] âyetlerinde de aynı durum sözkonusudur. Mâna şöyledir: Müşrikler, bütün gayretleriyle kendilerini putlarını anmaya, öylece anılmaları hiç de gerekmediği halde, putlarının şefaâtçi ve şahit olacaklarını söylemeye adanmışlardı. Herhangi birinin o putları bunun dışında kötü bir vasıfla anması hiç hoşlarına gitmiyordu. Ama iş Allah’ı anmaya ve gerekli olduğu üzere O’nun tekliğinden bahsetmeye gelince, bunu inkâr ediyorlar, asla tasdik etmiyorlardı. Dolayısıyla, onlar alay edilmeye senden daha lâyıktırlar; çünkü sen hak taraftarı, onlar ise bâtil taraftarlarıdır. “Aslında Rahman’ın zikrini inkâr ediyorlar!” ifadesinin mânası onların “Biz Müseylime’den başka Rahman tanımayız” ve “Rahman da ne?!” [Rahman, Rahman deyip duruyorsun! Biz sadece Allah’tan anlarız!] Biz hiç senin bize emrettiğine secde eder miyiz?” [Furkân 25/60] sözlerinde yer almaktadır. “Rahman’ın zikri”nden muradın, “Kur’ân’dan sana indirilen âyetler” olduğu da söylenmiştir. Cümle, hal konumunda olup mâna şöyledir: Onlar, Allah’ı inkâr etmek suretiyle tam da alay edilecek bir halde bulunuyorlarken kalkmış seninle alay ediyorlar!

- 25 **37. İnsan aceleci yaratılmıştır. ‘Âyet’lerimi size yakında göstereceğim! Acele etmeyin!**

- [723] Müşrikler, Allah’ın azabının çarçabuk gelmesini ve gerçeği öğrenip ikrara [insanı] mecbur bırakan mucizelerinin hemen gösterilmesini istiyorlar ve “(alaylı bir tavırla) “Ne zamanmış bu vaat?” diyorlardı.” Bu âyetle Allah, onları böyle acele etmekten nehyetmekte ve sakındırmaktadır. Öncelikle insanı fitratı gereği son derece aceleci olması yüzünden yermekte, sonra da onları böyle davranmaktan nehyedip sakındırmaktadır. Sanki şöyle demiş olmaktadır: Acele etmeniz sizden beklenmedik bir durum değildir. Çünkü siz böyle bir özellikte yaratıldınız, bu sizin tabiatınız ve seciyenizdir. İbn Abbas’ın (r.a.) şöyle dediği nakledilir: “İnsan ile Âdem (a.s.) murat edilmiştir. Üflenen ruh onun sadrına ulaştınca henüz tüm vücuduna tam yerleşmeden ayağa kalkmak istedi.”

٣٦- ﴿وَإِذَا رَأَى الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُوءًا أَهَذَا الَّذِي يَذْكُرُ آلِهَتَكُمْ
وَهُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمَنِ هُمْ كَافِرُونَ﴾

[٧٢٢] الذكر يكون بخير وبخلافه، فإذا دلت الحال على أحدهما أطلق ولم يقيد، كقولك للرجل: سمعت فلانًا يذكرك، فإن كان الذاكر صديقًا فهو ثناء، وإن كان عدوًّا فذم. ومنه قوله تعالى {سَمِعْنَا قَتَّى يَذْكُرُهُمْ} [الأنبياء: ٦٠] وقوله {أَهَذَا الَّذِي يَذْكُرُ آلِهَتَكُمْ} والمعنى أنهم عاكفون على ذكر آلِهَتهم بهمهمهم وما يجب أن لا تذكر به، من كونهم شفعاء وشهداء. ويسوءهم أن يذكرها ذاكر بخلاف ذلك. وأما ذكر الله وما يجب أن يذكر به من الوجدانية، فهم به كافرون لا يصدقون به أصلاً فهم أحق بأن يتخذوا هُزُوءًا منك، فإنك محق وهم مبطلون. وقيل معنى {بِذِكْرِ الرَّحْمَنِ} قولهم: ما نعرف الرحمن إلا مسيلمته. وقولهم {وَمَا الرَّحْمَنُ أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا} [الفرقان: ٦٠] وقيل {بِذِكْرِ الرَّحْمَنِ} بما أنزل عليك من القرآن. والجملة في موضع الحال، أي يتخذونك هُزُوءًا. وهم على حال هي أصل الهُزء والسخرية وهي الكفر بالله.

٣٧- ﴿خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ سَأَرِيكُمْ آيَاتِي فَلَا تَسْتَعْجِلُون﴾

[٧٢٣] كانوا يستعجلون عذاب الله ونزول آياته الملجئة إلى العلم والإقرار {وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ} فأراد نهيهم عن الاستعجال وزجرهم، فقدم أولاً ذم الإنسان على إفراط العجلة، وأنه مطبوع عليها، ثم نهاهم وزجرهم، كأنه قال: ليس ببدع منكم أن تستعجلوا، فإنكم مجبولون على ذلك وهو طبعكم وسجيتكم. وعن ابن عباس رضي الله عنه: أنه أراد بالإنسان آدم عليه السلام، وأنه حين بلغ الروح صدره ولم يتبالغ فيه أراد أن يقوم.

Yine rivayete göre ruh Âdem'in gözüne ulaşınca hemen cennetin meyvelerine bakmaya başlamış. Karnına ulaşınca yemek yemek istemiş. Yine denildi ki: Allah Âdem'i Cuma günü günün sonunda Güneş batmadan önce yaratmıştı, Güneş batmadan bu işi bitireyim diye de acele etmişti. İbn Abbas (r.a.)'dan
5 diğer bir nakle göre bu kişi Nadr b. el-Hâriştir. Açık olan, bundan insan cinsinin kastedilmiş olmasıdır. *Âcel* kelimesinin Hımyer dilinde çamur anlamında olduğu da söylenmiştir. Bu mânada onlardan bir şair şöyle demiştir:

Hurma su ile çamurun arasından biter.

Ama doğruluğunu Allah bilir.

10 [724] **Şayet** "Allah, 'İnsan aceleci yaratılmıştır.' [Enbiyâ 21/37] ve 'Çok acelecidir insanoglu!' [İsra 17/11] beyanlarına rağmen niçin onları acele davranmaktan nehyetti? Bu, güç yetirilemeyecek bir şeyin teklif edilmesi kabilinden değil midir?" **dersen şöyle derim:** Bu durum, Allah'ın insana şehvet yükleyip onu kontrolü altında tutmasını emretmesi gibidir. Çünkü Allah
15 insana şehvetini engelleyebilecek ve aceleciliği terkedecek bir kudret vermiştir. Âyetteki *خُلِقَ الْإِنْسَانُ* (İnsan yaratılmıştır.) ifadesi *haleka'l-insâne* (İnsanı yaratmıştır.) şeklinde de okunmuştur.

38. "Doğru söylüyorsanız, ne zamanmış bu vaat?" diyorlar.

39. Nankörce inkâr edenler; yüzlerini ve sırtlarını Ateş'ten koruyamayacakları ve kimseden yardım alamayacakları zamanı bilselerdi!..

20 [725] *لَوْ* (şayet) edatının cevabı mahzuftur; *حِينَ* (zaman) kelimesi ise *يَعْلَمُ* (biliyor) fiilinin mef'ûlüdür. Mâna şöyledir: **Şayet** onlar "Ne zamanmış bu vaat!" sözleriyle öğrenmek istedikleri o vaktin, Ateş'in kendilerini önle-
25 rinden ve arkalarından tümüyle kuşatacağı, onu kendilerinden uzaklaştırmayacakları ve kendilerine yardım edebilecek bir yardımcı bulamayacakları çok şiddetli ve zor bir vakit olduğunu bilselerdi, bu şekilde inkâr ve alay etmezler, hiç böyle azapta acele etmezlerdi. Fakat bu vaktin nasıl bir vakit olduğunu bilmemeleri, onlara o zor vakti kolaymış gibi göstermiştir.

[726] *يَعْلَمُ* (biliyor) fiilinin mef'ûl almamış olması da caizdir ki o zaman mâna şöyle olur: Gerekli bilgiye sahip olsalardı ve cahil olmasalardı Allah'ın azabını böyle çarçabuk istemezlerdi. Bu durumda, *حِينَ* (zaman) kelimesi gizli bir fiille mansub olur, yani yüzlerini [ve sırtlarını] Ateş'ten koruyamayacakları ve [kimse-
30 den yardım alamayacakları] zaman, bâtil üzere olduklarını bilecekler ve bu husustaki büyük cehaletleri ortadan kalkacaktır. Evet, kendilerini Ateş'ten koruyamayacaklar; bilakis Ateş onlara birdenbire gelecek ve onları dört bir yandan kuşatacaktır.

وروي أنه لما دخل الروح في عينه نظر إلى ثمار الجنة، ولما دخل جوفه اشتهى الطعام. وقيل: خلقه الله تعالى في آخر النهار يوم الجمعة قبل غروب الشمس، فأسرع في خلقه قبل مغيبها. وعن ابن عباس رضي الله عنه أنه النضر بن الحارث. والظاهر أن المراد الجنس. وقيل: العجل الطين بلغة حمير. وقال شاعرهم:

وَالنَّخْلُ يَنْبُتُ بَيْنَ الْمَاءِ وَالْعَجَلِ ❁

والله أعلم بصحته.

[٧٢٤] فإن قلت: لم نهاهم عن الاستعجال مع قوله {خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ} وقوله {وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا} [الإسراء: ١١] أليس هذا من تكليف ما لا يطاق؟ قلت: هذا كما ركب في الشهوة وأمره أن يغلبها، لأنه أعطاه القدرة التي يستطيع بها قمع الشهوة وترك العجلة. وقرئ «خلق الإنسان».

٣٨- ﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

٣٩- ﴿لَوْ يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حِينَ لَا يَكُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ وَلَا عَنْ ظُهُورِهِمْ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ﴾

[٧٢٥] جواب {لَوْ} محذوف. و{حِينَ} مفعول به ل{يَعْلَمُ}، أي لو يعلمون الوقت الذي يستعلمون عنه بقولهم. {مَتَى هَذَا الْوَعْدُ} وهو وقت صعب شديد تحيط بهم فيه النار من وراء وقدام، فلا يقدرّون على دفعها ومنعها من أنفسهم، ولا يجدون ناصراً ينصرهم: لما كانوا بتلك الصفة من الكفر والاستهزاء والاستعجال، ولكن جهلهم به هو الذي هوّنه عندهم.

[٧٢٦] ويجوز أن يكون {يَعْلَمُ} متروكاً بلا تعدية، بمعنى: لو كان معهم علم ولم يكونوا جاهلين لما كانوا مستعجلين. وحين: منصوب بمضمر، أي حين {لَا يَكُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ} يعلمون أنهم كانوا على الباطل وينتفي عنهم هذا الجهل العظيم، أي لا يكفونها، بل تفجّؤهم فتغلبهم.

40. Aksine, o, (göz göre göre değil) aniden gelecek ve onları şaşkına çevirecektir; onu ne geri çevirebilecekler ne de kendilerine mühlet verilecektir.

[727] Tartışmada mağlup olana *mebhût* denilir. Nitekim kelime şu ayette de bu anlamda kullanılmıştır., “Apışıp kalmıştı inkârcı nankör!..” [Bakara 2/258] yani İbrahim (a.s.) o kâfir Nemrud’a galip gelmişti.

[728] A’mes [v. 148/765] fiilleri müzekker olarak *ye’tihim* (onlara gelecek) ve *fe-yebhetuhum* (onları şaşkına çevirecek) şeklinde okumuştur. Buna göre, fiillerin zamiri *va’d* veya *hin* (zaman) kelimelerine döner. **Şayet** “Bu kıraate göre رَدًّا (onu geri çevirmeye) kelimesindeki müennes zamir nereye döner?” **dersen şöyle derim:** *Nâra* (ateş) veya *va’d* döner, çünkü *va’d* da onlara vaat edilen ateş anlamındadır. Yahut *vâdin* *idet* veya *mev’idet* şeklinde tevil edilmesine göre böyle (müennes) olmuştur. Veya *hine* (zaman) kelimesine döner; çünkü *sâ’at* anlamındadır. Ya da *bağtet^{en}* (ansızın) kelimesine döner. Müennes zamirin, birinci kıraate (fiillerin müennes okuyuşlarına) göre *sâ’at* kelimesine dönebileceği de söylenmiştir. A’mes *بَغْتَةً* (ansızın) kelimesini Gayın’ın fethasıyla *beğatet^{en}* şeklinde okumuştur.

[729] “Ne de kendilerine mühlet verilecektir” ifadesi, Allah’ın onlara süre ve mühlet tanıdığını; düşünüp ders çıkartacakları vakti kendilerine geniş geniş verdiğini haber vermektedir. Yani bunca mühlet verildikten sonra bir daha mühlet verilmeyecektir!

41. Aslında, senden önce de peygamberlerle alay edilmişti; ama onlarla dalga geçenlerin başına, alay ettikleri şey gelivermişti!

[730] Allah Teâlâ burada Peygamber (s.a.)’i, inkârcıların kendisiyle alay etmelerine karşılık teselli etmektedir. Bu vesileyle, önceki peygamberlerde onun için güzel bir örnek olduğunu; alay ettikleri şey önceki peygamberlerle dalga geçenlerin başına geldiği gibi, kendisiyle dalga geçenlerin başına da alay ettikleri şeyin geleceğini haber vermektedir.

42. De ki: Gece - gündüz sizi Rahman’dan kim koruyabilir? Ama bunlar, Rablerinin öğüdünden yüz çevirmekteler.

[731] “Rahman’dan” yani “O’nun azabından ve cezalandırmasından.” Onlar, Allah’ın azabından korkmak bir tarafa, O’nu anmaktan bile yüz çevirmekte, O’nu akıllarına bile getirmemektedirler ki Allah’ın korumasıyla rızıklandırıldıklarında koruyanın kim olduğunu bilebilsinler de O’ndan sormaya elverişli hale gelebilsinler. Maksat şudur: Allah Teâlâ Peygamber (s.a.)’e, koruyanın kim olduğunu onlara sormasını emretmiş, sonra da bunların kendilerini koruyan Allah’ın *zikrinden* bile yüz çevirmeleri sebebiyle böyle bir soruya lâayık olmadıklarını beyan buyurmuştur.

٤٠- ﴿بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ﴾

[٧٢٧] يقال للمغلوب في المحاجة مبهوت، ومنه {فَبْهَتَ الَّذِي كَفَرَ} [البقرة: ٢٥٨]، أي غلب إبراهيم عليه السلام الكافر.

[٧٢٨] وقرأ الأعمش «يأتيهم»، «فيبتهتهم»، على التذكير. والضمير للوعد أو للحين. فإن قلت: فإلام يرجع الضمير المؤنث في هذه القراءة؟ قلت: إلى النار أو إلى الوعد، لأنه في معنى النار وهي التي وعدوها، أو على تأويل العدة أو الموعدة. أو إلى الحين، لأنه في معنى الساعة. أو إلى البغته. وقيل في القراءة الأولى: الضمير للساعة. وقرأ الأعمش: «بغته»، بفتح الغين.

[٧٢٩] {وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ} تذكير بإنظاره إياهم وإمهاله، وتفسيح وقت التذكر عليهم، أي لا يمهلون بعد طول الإمهال.

٤١- ﴿وَلَقَدْ اسْتَهْزَأَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ﴾

[٧٣٠] سلى رسول الله ﷺ عن استهزائهم به بأن له في الأنبياء عليهم السلام أسوة، وأن ما يفعلونه به يحق بهم، كما حاق بالمستهزئين بالأنبياء عليهم السلام ما فعلوا.

٤٢- ﴿قُلْ مَنْ يَكْلُؤُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمَنِ بَلْ هُمْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ مُعْرِضُونَ﴾

[٧٣١] {مَنْ الرَّحْمَنِ} أي من بأسه وعذابه. {بَلْ هُمْ} معرضون عن ذكره لا يخطرונה ببالهم، فضلاً أن يخافوا بأسه، حتى إذا رزقوا الكلاءة منه عرفوا من الكالئ، وصلحوا للسؤال عنه. والمراد أنه أمر رسوله عليه الصلاة والسلام بسؤالهم عن الكالئ، ثم بين أنهم لا يصلحون لذلك لإعراضهم عن ذكر من يكلؤهم.

43. Yoksa bunların, kendilerini Bize karşı savunacak tanrıları mı varmış? Onlar kendilerine bile yardım edemez; Bizden bir yakınlık da görecektir!..

[732] Allah Teâlâ اَمْ (yoksa) edatıyla bir önceki âyetteki بَل (bilakis) anlamından öteye geçmiş ve “Yoksa bunların, bizim engelleme ve korumamızı geçip kendilerini azaptan koruyacak tanrıları mı varmış?!” buyurmuştur. Sonra da kendine yardım edemeyen, kendini azaptan koruyamayan ve Allah’tan bir yardım ve yakınlık da görmeyen birinin, bir başkasına yardım edemeyeceğini ve onu azaptan koruyamayacağını beyan etmiştir.

44. Gerçi Biz onları da atalarını da öyle yaşattık ki, ömürleri kendilerine uzun geldi (ve esaslı bir din üzere bulundukları zehabına kapıldılar). Ama görmüyorlar mı ki Biz çevresinden eksilte eksilte topraklarının üzerine yürüyoruz?! Böyleyken, onlar galip gelecek, öyle mi?!

[733] Sonra şöyle demiştir: Şu an içinde bulundukları azaptan korunma hali ancak Bizim katımızdandır. Biz onları helâk etmek istediğimizde onları Bizim elimizden kurtaracak hiç kimse yoktur. Onları ve geçmiş atalarını korumamız ise ancak kendilerini dünya hayatından istifade ettirmek ve onlara mühlet tanımak içindir. Nitekim onların dışındaki kâfirleri de yaşatmış ve onlara mühlet vermiştik; ömürleri “kendilerine uzun gelmişti”, içinde bulundukları rahatlık ve refah günleri uzayıp gitmişti. Öyle ki, bu halin ebediyen böyle devam edeceğini, asla mağlup olmayacaklarını ve bu ömür ve güven elbisesinin üzerlerinden hiç çıkarılmayacağını sanmışlardı. Hâlbuki bu boş bir arzu ve yalancı bir ömürdü.

[734] “Ama görmüyorlar mı ki Biz” Müslümanları o yerlere yönlendirip kâfir ahalisi üzerine onları galip kılmak ve oraları dârulislâma döndürmek suretiyle kâfirlerin topraklarını ve dâruharp olan yerleri çevresinden peyderpey eksiltiyoruz?! **Şayet** “نَاتِي الْأَرْضَ” (Topraklarının üzerine yürüyoruz.) ifadesinin kullanılmasındaki fayda nedir?” **dersen şöyle derim:** Burada Allah’ın Müslümanlar eliyle yaptıklarının bir tasviri yapılmaktadır. Çünkü Müslüman askerler ve seriyyeler Müşriklerin beldelerine doğru gazaya çıkıyorlar, orada savaşarak galip geliyorlar, elde ettikleri topraklar sebebiyle de o beldeleri çevrelerinden eksiltiyorlardı.

45. De ki: Ben sizi tamamen vahiyle uyarıyorum. Ama ‘sağır’lar uyarıldıkları zaman çağrışı işitmezler.

٤٣- ﴿أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنَا لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَ أَنْفُسِهِمْ وَلَا هُمْ مِنْنا يُضْحِكُونَ﴾

[٧٣٢] ثم أضرب عن ذلك بما في أم من معنى بل، وقال {أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ} من العذاب تتجاوز منعنا وحفظنا. ثم استأنف فبين أن ما ليس بقادر على نصر نفسه ومنعها ولا بمصحوب من الله بالنصر والتأييد، كيف يمنع غيره وينصره؟

٤٤- ﴿بَلْ مَتَّعْنَا هَؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ حَتَّى طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَا نَأْتِي الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا أَفَهُمُ الْغَالِبُونَ﴾

[٧٣٣] ثم قال: بل ما هم فيه من الحفظ والكلاءة إنما هو منا، لا من مانع يمنعهم من إهلاكنا، وما كلاًناهم وآباءهم الماضين إلا تمتيعاً لهم بالحياة الدنيا وإمهالاً، كما متعنا غيرهم من الكفار وأمهلناهم {حَتَّى طَالَ عَلَيْهِمُ} الأمد، وامتدت بهم أيام الرُّوح والطمأنينة، فحسبوا أن لا يزالوا على ذلك لا يغلبون ولا ينزع عنهم ثوب أمنهم واستمتاعهم، وذلك طمع فارغ وأمد كاذب.

[٧٣٤] {أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَا} ننقص أرض الكفر ودار الحرب، ونحذف أطرافها بتسليط المسلمين عليها وإظهارهم على أهلها وردّها دار إسلام. فإن قلت: أي فائدة في قوله {نَأْتِي الْأَرْضَ}؟ قلت فيه تصوير ما كان الله يجريه على أيدي المسلمين، وأن عساكرهم وسرايهم كانت تغزو أرض المشركين وتأتيها غالبية عليها، ناقصة من أطرافها.

٤٥- ﴿قُلْ إِنَّمَا أُنذِرُكُمْ بِالْوَحْيِ وَلَا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعَاءَ إِذَا مَا يُنذَرُونَ﴾

**46. Senin Rabbinin azabından bunlara bir esinti dokunurse, hem-
men; “Vay başımıza gelenler! Biz gerçekten zalimmiştik be!..” demeye
başlardı.**

[735] وَلَا يَسْمَعُ الصُّمُّ (Sağırılar işitmezler.) ifadesi Tâ ve Yâ ile “Sen sağır-
lara işittiremezsin.” ve “Peygamber (s.a.) sağırlara işittiremez.” mealinde وَلَا
يَسْمَعُ الصُّمُّ ve لَا يَسْمَعُ الصُّمُّ şeklinde; ayrıca, *usmi*’adan يَسْمَعُ الصُّمُّ (Sağırılar
işittirilemez.) şeklinde okunmuştur. **Şayet** Sağırılar uyaran kimsenin çağ-
rısını işitmedikleri gibi müjdeleyen kişinin çağrısını da işitmezler. O halde
nasıl إِذَا مَا يُنذَرُونَ (Uyarıldıkları zaman [işitmezler.]) denebilir ki?” **dersen şöyle**
derim: يَسْمَعُ الصُّمُّ’daki Lâm, bu uyarılanlara işaret etmektedir ve uyarılan herkesi
değil malum kişileri ifade etmektedir. Aslında ibare “Uyarıldıklarında işit-
mezler.” şeklindedir. Bu ‘sağır’lar (الصُّمُّ) normalde açıkça söylenmeyip وَلَا
يَسْمَعُونَ diye] zamirle ifade edilmeleri gerekirken, uyarıldıklarında tamamen
sağır davrandıklarına ve kulaklarını tıkadıklarına delâlet etmesi için [Bu ‘sa-
ğır’lar diye] açıkça söylenmişlerdir. Böylece, “Onlar uyarıcı âyetler karşısında
sağır davranma hususunda bu cür’et ve cesarettedirler.” demek istenmiştir.

[736] “Onlara” bu uyarıldıkları (azaptan) en ufak bir şey “dokunurse” he-
men itaat eder, boyun eğerler ve duymazdan gelip yüz çevirdikleri zaman kendile-
rine zulmetmiş olduklarını itiraf ederler. *Mess* ve *nefh* kelimelerinde üç mübalağa
vardır: (i-ii) *Mess* (dokunma) kökü de, *nefh* kökü de azlık ve küçüklük ifade eder.
Nitekim *nefahathu’d-dâbbetu* (Hayvan tırnağının ucuyla hafifçe dokundu.) denir
ki basit bir dürtmedir; *nefahahû bi-‘atıyyet*ⁱⁿ (Ona küçük bir hediye verdi.) denir.
(iii) *Nefhat*^{um} binâ-i merre içindir [olayın bir defa olduğunu ifade eder].

**47. Kıyamet günü hassas adalet terazileri koyarız ve hiç kimseye hiç-
bir şekilde haksızlık edilmez; hardal tanesi kadar bile olsa, yapılan her
şeyi getiririz. Hiç kimse Bizim kadar iyi hesaba çekemez.**

[737] Âyette “teraziler”, mübalağa ifade etmesi için القسط sıfatıyla vasıf-
landırılmıştır; teraziler adeta bizzat adaletmiş gibi. Veya muzâf hazfedilmiş
olup mâna; “adalet*li* [teraziler]” şeklindedir.

[738] لَيُؤْمَرُ الْقِيَامَةِ terkibindeki Lâm, *ci’tuhû li-hamsi leyâlin halevne mi-
neş-şehr* (Onun yanına ayın beşinci gecesi gittim.) ifadesindeki gibidir.
Nâbiğâ’nın [v. 604m.] şu beyti de buna delildir:

Sevgilinin kaybolan izlerini araştırdım ve onu altı yıl sonra
taniyabildim; ki bu yıl yedincidir

٤٦- ﴿وَلَيْنَ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِنْ عَذَابِ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ﴾

[٧٣٥] قرئ «وَلَا يُسْمِعُ الصَّمَّ»، «وَلَا تُسْمِعُ الصَّمَّ»، بالتاء والياء، أي لا تسمع أنت الصم، ولا يسمع رسول الله ﷺ؛ «وَلَا يُسْمِعُ الصَّمَّ»، من أسمع. فإن قلت: الصم لا يسمعون دعاء المبشر كما لا يسمعون دعاء المنذر، فكيف قيل {إِذَا مَا يُنذَرُونَ}؟ قلت: اللام في الصم إشارة إلى هؤلاء المنذرين، كائنة للعهد لا للجنس. والأصل: ولا يسمعون إذا ما ينذرون، فوضع الظاهر موضع المضمَر للدلالة على تصامهم وسدّهم أسماعهم إذا أنذروا، أي هم على هذه الصفة من الجراءة والجسارة على التصام من آيات الإنذار.

[٧٣٦] {وَلَيْنَ مَسَّتْهُمْ} من هذا الذي ينذرون به أدنى شيء، لأذعنوا وذلوا، وأقروا بأنهم ظلموا أنفسهم حين تصاموا وأعرضوا. وفي المس والنفحة ثلاث مبالغات، لأنّ النفح في معنى القلة والنزارة. يقال: نفحته الدابة وهو رمح يسير، ونفحه بعطية، رضحته؛ ولبناء المرة.

٤٧- ﴿وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا وَكَفَى بِنَا حَاسِبِينَ﴾

[٧٣٧] وصفت الموازين بالقسط وهو العدل مبالغة، كأنها في أنفسها قسط؛ أو على حذف المضاف، أي ذوات القسط.

[٧٣٨] واللام في {لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ} مثلها في قولك: جئته لخمس ليال خلون من الشهر. ومنه بيت النابغة:

تَرَسَّمْتُ آيَاتِ لَهَا فَعَرَفْتُهَا ❁ لِسِتَّةِ أَغْوَامٍ وَذَا الْعَامِ سَابِعُ

[739] Bu Lâm'ın *li-ehli yevmi'l-kıyâmeti* takdirinde olduğu da söylenmiştir. Yani “Kıyamet günü ehli için...”

[740] **Şayet** “Terazilerin konmasından kasıt nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki görüş vardır: (i) Doğru, dürüst ve âdil bir hesabın olacağını, amellere adalet ve insafla karşılık verileceğini, Allah'ın kullarına zerre kadar zulmetmeyeceğini göstermektir. Bu anlamı, tartılacak eşyaları tartmak için insanların terazi koymasını örnek göstererek ifade etmiştir. (ii) Allah Teâlâ gerçek mânada teraziler kurar ve onlarla amelleri tartar. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] rivayet edildiğine göre “O, iki kefesi ve bir dili olan bir terazidir.” Yine rivayete göre Dâvûd (a.s.) Rabbinden kendisine ‘terazi’yi göstermesini istemiş ve onu gördüğünde de bayılmış. Bir müddet sonra ayrılmış ve “Ya Rab! Bunun kefesini kim iyiliklerle doldurabilir ki?” demiş. Allah Teâlâ “Ey Dâvûd! Ben kulumdan razı olduğumda onu bir hurma ile dahi doldururum.” buyurmuş.

[741] **Şayet** “Ameller nasıl tartılacak? Çünkü onlar arazdır.” **dersen şöyle derim:** Bu konuda iki görüş vardır: birincisine göre amellerin yazılı olduğu sayfalar, defterler tartılır. İkincisine göre ise iyilik kefesine beyaz ve parlak, kötülük kefesine de siyah ve karanlık cevherler konur [o şekilde tartılır]. *كَانَ* tam fiil kabul edilerek *مِثْقَالُ حَبَّةٍ* (tane kadar bir şey olursa) şeklinde de okunmuştur. Tıpkı “Borçlunun eli darda ise...” [Bakara 2/280] âyetinde olduğu gibi. *آتَيْنَا بِهَا* ifadesini İbn Abbas [v. 68/688] ve Mücâhid [v. 103/721] *آتَيْنَا بِهَا* şeklinde okumuştur. Bu durumda fiil *ityân* kökünden müfâ'ale babında olur ve “karşılık verme, mükâfatlandırma” anlamına gelir. Zira insanlar O'nun huzuruna amelleriyle gelirler; O da onlara bunların karşılığını verir. Humeyd [v. 130/747-48] *sevâb* kökünden *esebnâ bi-hâ* (O amellere karşılık veririz.) şeklinde okumuştur. Übeyy [v. 33/654] kıraatinde *ci'nâ bi-hâ* (Onu getiririz.) şeklindedir. *مِثْقَال* kelimesi *حَبَّةٍ*'ye izafe edildiği için ona işaret eden zamir müennes gelmiştir. Tıpkı *zehebet ba'du esâbi'ihî* (Parmaklarının biri gitti.) ifadesinde olduğu gibi.

48. Gerçek şu ki Biz, furkânı Mûsâ ile Hârûn'a ışık olarak ve müttakîler için öğüt olarak verdik.

49. Onlar ki gaip olduğu halde Rablerinden korkarlar ve (Kıyamet) saat(in)e karşı dikkatlidirler.

[742] O ikisine “*furkâm*” yani Tevrat'ı ışık olarak ve müttakîler için öğüt olarak “verdik.” Yani o bizzat ışık ve öğüttür. Mâna şöyle de olabilir: Onlara Tevrat'ın içindeki şer'î kaideleri ve nasihatları ışık ve öğüt olarak verdik.

[٧٣٩] وقيل: لأهل يوم القيامة، أي لأجلهم.

[٧٤٠] فإن قلت: ما المراد بوضع الموازين؟ قلت: فيه قولان؛ أحدهما إرصاد الحساب السوي، والجزاء على حسب الأعمال بالعدل والنصفة، من غير أن يظلم عباده مثقال ذرة، فمثل ذلك بوضع الموازين لتوزن بها الموزونات. والثاني: أنه يضع الموازين الحقيقية ويزن بها الأعمال. عن الحسن: هو ميزان له كفتان ولسان. ويروى أن داود عليه السلام سأل ربه أن يريه الميزان، فلما رآه غشي عليه، ثم أفاق فقال: يا إلهي، من الذي يقدر أن يملأ كفته حسنات، فقال: يا داود، إني إذا رضيت عن عبدي ملأتها بتمرة.

[٧٤١] فإن قلت: كيف توزن الأعمال وإنما هي أعراض؟ قلت: فيه قولان؛ أحدهما توزن صحائف الأعمال. والثاني: تجعل في كفة الحسنات جواهر بيض مشرقة، وفي كفة السيئات جواهر سود مظلمة. وقرئ: «مِثْقَالُ حَبَّةٍ» على كان التامة، كقوله تعالى {وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ} [البقرة: ٢٨٠]. وقرأ ابن عباس ومجاهد {آتَيْنَا بِهَا} وهي مفاعلة من الإتيان بمعنى المجازاة والمكافأة، لأنهم أتوه بالأعمال وأتاهم بالجزاء. وقرأ حميد «أثبنا بها»، من الثواب. وفي حرف أبي «جئنا بها». وأنت ضمير الميثقال لإضافته إلى الحبة، كقولهم: ذهب بعض أصابعه.

٤٨- ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى وَهَارُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَاءَ وَذِكْرًا لِّلْمُتَّقِينَ﴾

٤٩- ﴿الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِّنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ﴾

[٧٤٢] أي آتيناهما {الْفُرْقَانَ}، وهو التوراة وآتيناه به {ضِيَاءَ وَذِكْرًا لِّلْمُتَّقِينَ}. والمعنى: أنه في نفسه ضياء وذكر، أو آتيناهما بما فيه من الشرائع والمواعظ ضياءً وذكرًا.

İbn Abbas'ın [v. 68/688] *furkânı* hakkın batıldan ayrılması (*feth*) olarak tefsir ettiği nakledilmiştir. Nitekim الْفُرْقَانِ (Furkân günü... [Enfâl 8/41]) âyetinde de bu mânadadır. Dahhâk [v. 105/723], *furkân*dan kastın denizin yarılması olduğunu söylemiştir. Muhammed b. Kâ'b [el-Kurazî; v. 108/726] ise “şüphelerden kurtuluş” olarak tefsir etmiştir. İbn Abbas [v. 68/688] Vav olmadan sadece *zıyâ^{en}* şeklinde okumuştur. O zaman bu kelime *furkân*ın hâli olur.

[743] *Zikr* “öğüt” demektir. Veya “dinleri ve maslahatları (dünyevî faydaları) hususunda ihtiyaç duydukları şeyler” demektir. Ya da “şeref” anlamındadır.

[744] الَّذِينَ sıfat olmak üzere mahallen mecrur, müttakileri methetmek için mansûb veya yine methetmek için ref mahallindedir.

50. İşte bu da Bizim indirdiğimiz mübarek bir mesajdır. Şimdi siz bunu mu yadırgıyorsunuz?!

[745] *Mübârek zikirden* kasıt Kur'ân'dır; bereketi ise faydalarının çokluğu ve hayırlarının bolluğudur.

51. Gerçek şu ki; daha önce İbrahim'e de o olgunluğu Biz vermiştik; Biz onu(n bu işe ehil olduğunu) bilmekteydik.

52. Hani, babasına ve kavmine; “Şu başından ayrılmadığınız heykeller de neyin nesî?!” demişti de...

53. “Atalarımızı bunlara tapmakta bulduk” demişlerdi.

[746] *Rüşd*, her tür salah ve ehliyetle yol bulmak demektir. Allah Teâlâ söyle buyurmuştur: “**Şayet** onlarda bir olgunluk görürseniz, mallarını kendilerine verin.” [Nisâ 4/6] [*Rüşdehû* kelimesi] *raşedehû* şeklinde de okunmuştur. *Rüşd* - *raşed* kelimeleri *udm* ve *adem* gibidir. *Rüşdün* İbrahim'e izafe edilmesi, onun İbrahim gibi bir zatın olgunluğu olarak çok değerli bir olgunluk olduğunu bildirmek içindir.

[747] “Daha önce” ifadesi “Mûsâ ve Hârûn (a.s.)’dan önce” mânasındadır. “Allah'ın onu bilmesi”nin mânası şudur: Allah, İbrahim'in harika hallerini, şaşırtıcı sıralarını ve onun üzerinde bulunan razı olduğu ve övdüğü sıfatları biliyordu ki sonunda onu dostluğuna ve has kulu olmaya ehil hâle getirdi. Bu ifade, hayırlı bir insan için söylenen “Ben falanı bilirim.” sözüne benzer. Bu sözünle, o kişinin pek çok güzel vasfı taşıdığını anlatmak istersin.

[748] إِذْ ya آتَيْنَا veya رَشَدَهُ kelimesine yahut mahzûf bir kelimeye bağlıdır. [Üçüncü ihtimale göre] anlam şöyledir: Şimdi onun *rüşd* ile (olgunlukla) hareket ettiği vakitlerden özellikle şu vakti hatırla!

وعن ابن عباس رضي الله عنه الفرقان: الفتح، كقوله {يَوْمَ الْفُرْقَانِ} [الأنفال: ٤١]. وعن الضحاك: فلق البحر. وعن محمد بن كعب: المخرج من الشبهات. وقرأ ابن عباس: «ضياء»، بغير واو، وهو حال عن الفرقان.

[٧٤٣] والذكر: الموعظة، أو ذكر ما يحتاجون إليه في دينهم ومصالحهم، أو

الشرف. ٥

[٧٤٤] محل {الَّذِينَ} جرّ على الوصفية، أو نصب على المدح، أو رفع عليه.

٥٠- ﴿وَهَذَا ذِكْرٌ مُّبَارَكٌ أَنْزَلْنَاهُ أَفَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ﴾

[٧٤٥] {وهذا ذِكْرٌ مُّبَارَكٌ} هو القرآن، وبركته: كثرة منافعه، وغزارة خيره.

٥١- ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ﴾

١٠- ٥٢- ﴿إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِي أَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ﴾

٥٣- ﴿قَالُوا وَجَدْنَا آبَاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ﴾

[٧٤٦] الرشد: الاهتداء لوجه الصلاح. قال الله تعالى {فَإِنْ أَنْسَلْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا

فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ} [النساء: ٦]. وقرئ «رَشْدَهُ»، والرشد والرشد، كالعدم والعدم.

ومعنى إضافته إليه: أنه رشد مثله، وأنه رشد له شأن

١٥ [٧٤٧] {مِنْ قَبْلُ}، أي من قبل موسى وهارون عليهما السلام. ومعنى علمه به:

أنه علم منه أحوالاً بديعة وأسراراً عجيبة وصفات قد رضيها وأحمدها، حتى أهله

لمخالته ومخالصته، وهذا كقولك في خير من الناس: أنا عالم بفلان، فكلامك هذا

من الاحتواء على محاسن الأوصاف بمنزل.

[٧٤٨] {إِذْ} إما أن يتعلق بـ{آتَيْنَا}، أو بـ{رُشْدَهُ}، أو بمحذوف، أي اذكر من

٢٠ أوقات رشده هذا الوقت.

[749] İbrahim (a.s.)’ın “Şu heykeller de neyin nesi?!” sözü, olayı bilmezden gelme ve ondan habersizmiş gibi davranmadır. Bunu da kavminin heykellere tâzimde bulunduğunu ve yücelttiğini bildiği halde onları tahkir etmek ve şereflerini küçük düşürmek için yapmıştır.

- 5 [750] Allah عاكفون kelimesi için mef’ûl getirmemiş; geçişli olan bu kelimayı geçişsiz bir kelime gibi kabul etmiştir. Tıpkı *fâ’ilûne’l-’ukûfe le-hâ* (Onlar için *el-pençe divan durma işini* yapıyorlar.) ya da *vâkıfûne le-hâ* (Onlar için duruyorlar.) der gibi. **Şayet** “يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ” (Putlarının başından ayrılmayan bir topluluk... [A’raf 7/138]) âyetinde olduğu gibi, *’aleyhâ ’âkifûn* deseydi olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Kelimeyi geçişli yapmayı murâd etseydi kendi sılası olan *على* ile geçişli yapardı.¹

- [751] Taklitçilik ve bir sözü delilsiz-kanıtsız kabul etmek ne kadar kötü ve çirkin bir şeydir! Şeytanın taklitçilere kurduğu tuzak ne büyüktür! O bunları yavaş yavaş heykellere tapınma ve onların önünde yüzünü toprağa sürme hususunda atalarını taklide sürüklüyor; bunlar da doğru yolda olduklarına inanıyor ve mezheplerini müdafaa için gayret gösteriyorlar; hak ehline karşı bâtıl dâvalarını savunuyorlar. *Taklitçilere kötülük olarak ‘putperestlerin kendi içlerinden çıkması’ yeter.*

54. “Gerçek şu ki siz de atalarınız da açık bir sapma içindesiniz!” dedi.

- [752] أَنْتُمْ zamiri, kullanılmadığında sözün düzgün olmadığı tekit sözcüklerindendir. Zira filin bir cüz’ü hükmündeki zamire atıf yapmak imkânsızdır. Bunun benzeri *أَسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ* (Sen ve eşin birlikte Cennet’te oturun. [Bakara 2/35]) ayetidir.

- [753] Burada, taklit edenlerin de edilenlerin de dalâlete düştüğünü kast etmektedir. Bu, azıcık akıllı olan kimseye gizli kalmaz. Çünkü bu iki grup, içinde bulundukları hâlin sapıklık olmadığı konusunda delilsiz bir şeye dayanıyor, hatta nefislerinin arzusuna ve şeytana uyuyorlar.

55. “Sen, bize gerçeği mi getirdin, yoksa bizimle eğleniyor musun?” dediler.

- [754] İbrahim (a.s.)’ın onlara sapıklık içinde olduklarını söylemesine şaşırdılar. Bu söz şaka ve oyun için söylediğini, ciddi söylemediğini zannettiler ve “Bu söylediğin ciddi ve gerçek mi yoksa oyun ve şaka mı?” dediler.

1 Dolayısıyla kelimedeki Lâm geçişlilik için değil beyan içindir; عاكفون (başından ayrılmadığınız) ifadesi mübalâğa için kayıtsız bırakılmıştır. / çev.

[٧٤٩] قوله { مَا هَذِهِ التَّمَاثِيلُ } تجاهل لهم وتغاب، ليحقر آلهتهم ويصغر شأنها، مع علمه بتعظيمهم وإجلالهم لها.

[٧٥٠] لم ينو للعاكفين مفعولاً، وأجراه مجرى ما لا يتعدى، كقولك: فاعلون العكوف لها، أو واقفون لها. فإن قلت: هلا قيل عليها عاكفون، كقوله تعالى {يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ} [الأعراف: ١٣٨]؟ قلت: لو قصد التعدية لعداه بصلته التي هي على.

[٧٥١] ما أفصح التقليد والقول المتقبل بغير برهان، وما أعظم كيد الشيطان للمقلدين حين استدرجهم إلى أن قلدوا آباءهم في عبادة التماثيل وعفروا لها جباههم، وهم معتقدون أنهم على شيء، وجادّون في نصرة مذهبهم، ومجادلون لأهل الحق عن باطلهم، وكفى أهل التقليد سبة أن عبدة الأصنام منهم.

١٠ - ٥٤- ﴿قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ﴾

[٧٥٢] { أَنْتُمْ } من التأكيد الذي لا يصح الكلام مع الإخلال به، لأنّ العطف على ضمير هو في حكم بعض الفعل ممتنع. ونحوه: {أُسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ} [البقرة: ٣٥]،

[٧٥٣] أراد أن المقلدين والمقلّدين جميعاً، منخرطون في سلك ضلال لا يخفى على من به أدنى مسكة، لاستناد الفريقين إلى غير دليل، بل إلى هوى متبع وشيطان مطاع، لاستبعادهم أن يكون ما هم عليه ضلالاً.

١٥ - ٥٥- ﴿قَالُوا أَجِئْنَا بِالْحَقِّ أَمْ أَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ﴾

[٧٥٤] بقوا متعجبين من تضليله إياهم، وحسبوا أن ما قاله إنما قاله على وجه المزاح والمداعبة، لا على طريق الجدّ. فقالوا له: هذا الذي جئتنا به، أهو جدّ وحق،

٢٠ أم لعب وهزل؟

56. Dedi ki: “Ne münasebet!.. Sizin Rabbiniz, göklerin ve yerin Rabbidir ki onları O yaratmıştır. Ben de buna şahitlik edenlerdenim.”

[755] “Onları O yaratmıştır” ifadesindeki zamirle ya gökler ve yer ya da heykeller kastedilmiştir. Ancak heykellerin kastedilmesi, Müşriklerin dalâlette olduğu bildirme hususunda daha tesirli ve onlara karşı delil getirme yönüyle daha sağlamdır. Hazret-i İbrahim’in bu duruma “şahitlik etmesi”, sözünün doğruluğuna delil getirmesi ve bu şahitliği ile [her şeyin Rabbinin Allah olduğu] gerçeğini ispat etmesidir. Tıpkı dâvaların mahkemede şahitlikle ispat edilmesi gibi. Adeta şöyle demektedir: Dâvalar nasıl delillerle açıklığa kavuşuyorsa, ben de bunu öyle açıklıyor ve ona delil getiriyorum. Çünkü ben sizin gibi değilim; delille ispat edemeyebileceğim [ancak vahyen bilinebilecek] şeyler söylüyorum. Tıpkı sizin tuttuğunuz yolun doğruluğuna delil getiremediğiniz ve atalarınızı o yol üzere bulduğunuzu söylemekten başka bir şey bulamadığınız gibi!

57. (İçinden) “Vallahi, siz arkanızı dönüp gittikten sonra putlarınıza öyle bir oyun oynayacağım ki!..”

58. Derken, -ona başvursunlar diye bıraktığı- büyükleri dışında hepsini paramparça etti.

[756] Mu‘âz b. Cebel [v. 17/638, تَالَهُ kelimesini] بِاللّٰهِ şeklinde okumuştur. تَوَلَّوْا kelimesi de تَوَلَّوْا (siz dönüp gittiğinizde) anlamında تَوَلَّوْا şeklinde okunmuştur. “Onlar da arkalarını dönüp gittiler.” [Saffât 37/90] âyeti de bu okuyuşu güçlendirmektedir. **Şayet** “Bâ ile Tâ arasında ne fark var?” **dersen şöyle derim:** Bâ asıldır, Tâ ise yerine bedel olarak başka harflerin gelebildiği Vav’dan bedeldir. Tâ’da fazla bir mâna da vardır ki o da şaşırmadır. Sanki tuzağın kendi eliyle kolayca kurulup uygulandığına şaşırmaktadır. Çünkü böyle bir şey zorluğu sebebiyle imkânsız görünebilir. Hayatım üzerine ant içerim ki böyle bir şey her zaman zordur! Özellikle de Nemrut zamanında, üstelik iyice azıtmış, büyüklenmiş, iktidarı güçlenmiş ve inandığı dine yardım etmek için çok istekli bulunuyor iken. Lâkin:

Allah bir şeyin düğümünü çözdüğünde, kolaylaşır.

[757] Rivayete göre bir bayram günü Âzer İbrahim’le beraber yola çıkmış. Kavmiyle birlikte önce putların bulunduğu eve gelip içeri girmişler; putlara secde etmişler. Yanlarında getirdikleri yemekleri putların önüne koyarak, “Biz dönünceye kadar ilâhlar yemeklerimizi bereketlendirir” demişler ve gitmişler. Orada bir tek İbrahim kalmış... Putlara bakmış, 70 tane imişler ve sıra sıra dizili imişler.

٥٦- ﴿قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الَّذِي فَطَرَهُنَّ وَأَنَا عَلَىٰ ذَلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ﴾

[٧٥٥] الضمير في {فَطَرَهُنَّ} للسَّمَاوَاتِ والأَرْضِ، أو للتماثيل. وكونه للتماثيل أدخل في تضليلهم، وأثبت للاحتجاج عليهم. وشهادته على ذلك: إدلاؤه بالحجة عليه وتصحيحه بها كما تصحح الدعوى بالشهادة، كأنه قال: وأنا أبين ذلك وأبرهن عليه كما تبين الدعاوى بالبينات، لأنني لست مثلكم، فأقول ما لا أقدر على إثباته بالحجة، كما لم تقدروا على الاحتجاج لمذهبكم، ولم تزيدوا على أنكم وجدتم عليه آباءكم.

٥٧- ﴿وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ بَعْدَ أَنْ تُولَّوْا مُدْبِرِينَ﴾

٥٨- ﴿فَجَعَلَهُمْ جُذَاذًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ﴾

[٧٥٦] قرأ معاذ بن جبل «بِاللَّهِ». وقرئ «تَوَلَّوْا»، بمعنى تتولوا. ويقويها قوله {فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِينَ} [الصفات: ٩٠]. فإن قلت: ما الفرق بين الباء والتاء؟ قلت: أن الباء هي الأصل، والتاء بدل من الواو المبدلة منها، وأن التاء فيها زيادة معنى وهو التعجب، كأنه تعجب من تسهل الكيد على يده وتأتيه، لأن ذلك كان أمراً مقنوطاً منه لصعوبته وتعذره. ولعمري إن مثله صعب متعذر في كل زمان، خصوصاً في زمن نمرود مع عتوه واستكباره وقوة سلطانه وتهالكه على نصرة دينه، ولكن:

إِذَا اللَّهُ سَنَىٰ عَقْدَ شَيْءٍ تَيَسَّرَا ❁

[٧٥٧] روي أن آزر خرج به في يوم عيد لهم، فبدؤوا ببيت الأصنام فدخلوه وسجدوا لها ووضعوا بينها طعاماً خرجوا به معهم وقالوا: إلى أن نرجع بركت الآلهة على طعامنا، فذهبوا وبقي إبراهيم فنظر إلى الأصنام وكانت سبعين صنماً مصطفة،

Kapıya doğru dönük büyük bir put daha varmış. Bu, altından olup gözlerinde geceleyin parlayan iki mücevher varmış. Elindeki balta ile hepsini kırmış, sadece büyük putu bırakmış ve baltayı onun boynuna asmış.

[758] Katâde'den [v. 117/735] gelen bir rivayete göre İbrahim [a.s.; 57. âyet-
5 teki sözünü] kavmine duyurmadan gizlice söylemiştir. Başka bir rivayete göre de onun bu sözünü bir adam işitmiş.

[759] جَدًّا kelimesi “kırmak, tam dibinden kesmek, paramparça etmek” anlamına gelen الْجَدَّ kökündendir; kesre ve fetha ile [cizâz^{en} - cezâz^{en}] okunmuştur. Yine, cezîzin çoğulu olarak cezez^{en} ve cüzzenin çoğulu olarak
10 cüzez^{en} şeklinde de okunmuştur.

[760] Büyük putu bırakmasının sebebi şu idi: Bu olayı öğrenen kavminin doğrudan kendisine geleceğini büyük ihtimalle tahmin edebiliyordu. Çünkü İbrahim'in, dinlerini inkâr ettiğini ve ilâhlarına hakaret ettiğini birbirlerinden işitip duruyorlardı. İşte, İbrahim (a.s.), kavmi geldiğinde onlara
15 “Aksine, şu büyükleri yapmıştır. Şunlara sorun...” [Enbiyâ 21/93] diye cevap vererek onları susturmak istemişti.

[761] Kelbî'den [v. 146/763] nakledildiğine göre إِلَهِ (ona) ifadesi “büyük puta” demektir. Bunun mânası şudur: Problemlerin çözümü için âlime müracaat edildiği gibi onlar da büyük puta başvursunlar. Ona: “Bunlara ne oldu
20 da böyle kırıldılar, sen ise sağlam duruyorsun ve balta da boynunda?” desinler. İbrahim (a.s.) bu sözü, onlar hakkındaki kanaatine binaen söylemiştir. Zira onları daha önce tecrübe etmiş, akıllarıyla büyüklüklerini, ilâhlarına olan itikatları ve tazimlerindeki ısrar ve sebatlarını görmüştü. Veya onların büyük puta gitmeyeceğini bildiği halde kendileriyle alay etmek ve cahilliklerini ortaya koymak için böyle söylemiştir. Zira puta secde eden ve onu tapılmaya lâyık
25 gören birinin, bütün problemlerinde ona başvurması normaldir.

[762] **Şayet** “Düşünelim ki onlar, akıllı olduklarını zannederek ve şirkin iliklerine işlemesi sebebiyle puta müracaat ettiler. Peki, bunda nasıl bir dinî fayda vardır ki İbrahim (a.s.) onları puta yönlendirmiş olsun?” **dersen söyle**
30 **derim:** Çünkü onlar puta başvurdıklarında onun âciz olduğu, herhangi bir fayda ve zarar veremediği anlaşılacaktır. Böylece, puta tapmakla ne kadar büyük bir cehalet içinde oldukları ortaya çıkacaktır.

59. “Bunu tanrılarımıza kim yaptıysa, gerçekten zalimlerdendir!” dediler.

وثم صنم عظيم مستقبل الباب، وكان من ذهب وفي عينيه جوهرتان تضيئان بالليل، فكسرها كلها بفأس في يده، حتى إذا لم يبق إلا الكبير علق الفأس في عنقه.

[٧٥٨] عن قتادة: قال ذلك سرًا من قومه. وروي: سمعه رجل واحد.

٥ [٧٥٩] {جُذَذًا} قطاعًا، من الجذ، وهو القطع. وقرئ بالكسر والفتح. وقرئ «جَذَذًا»، جمع جَذِذ، و«جُذَذًا»، جمع جذة.

[٧٦٠] وإنما استبقى الكبير، لأنه غلب في ظنه أنهم لا يرجعون إلا إليه، لما تسامعوه من إنكاره لدينهم وسبه لآلهتهم، فيبكتهم بما أجاب به من قوله {بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَاسْتَئْتَوْهُمْ}.
١٠

[٧٦١] وعن الكلبي: {إِلَيْهِ}، إلى كبيرهم. ومعنى هذا: لعلهم يرجعون إليه كما يرجع إلى العالم في حل المشكلات، فيقولون له: ما لهؤلاء مكسورة ومالك صحيحًا والفأس على عاتقك؟! قال هذا بناء على ظنه بهم، لما جرب وذاق من مكابرتهم لعقولهم واعتقادهم في آلهتهم وتعظيمهم لها. أو قاله مع علمه أنهم لا يرجعون إليه استهزاء بهم واستجهالًا، وأن قياس حال من يسجد له ويؤمله للعبادة أن يرجع إليه في حل كل مشكل.
١٥

[٧٦٢] فإن قلت: فإذا رجعوا إلى الصنم بمكابرتهم لعقولهم ورسوخ الإشراك في أعراقهم، فأى فائدة دينية في رجوعهم إليه حتى يجعله إبراهيم صلوات الله عليه غرضًا؟ قلت: إذا رجعوا إليه تبين أنه عاجز لا ينفع ولا يضر، وظهر أنهم في عبادته على جهل عظيم.

٥٩- «قَالُوا مَنْ فَعَلَ هَذَا بِآلِهَتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ»

[763] Yani bu kırıp parçalama işini kim yaptıysa, gerçekten büyük bir zulüm işlemiştir; ya onlar katında tazime lâıyk olan ilâhlara karşı bunca cüretkâr davrandığı için ya da putların kırılmasında büyük bir aşırılık, ve gitgide küçük düşme ihtimali gördükleri için, bunu yapan kişi ‘zalim’ler arasında sayılmalıdır!

5 **60. “İbrahim denilen bir gencin bunları diline doladığını duymuştuk.” dediler.**

61. Dediler ki: “O halde, onu insanların gözünün önüne getirin, belki şahitlik ederler.”

[764] **Şayet** “سَمِعْنَا فَتَى (bir genç duymuştuk) ifadesinden sonraki iki fiilin 10 hükmü nedir ve aralarında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** O iki fiil فَتَى kelimesinin sıfatlarıdır. Ancak ilk fiil olan يَذْكُرُهُمْ önce geçen سمع fiili sebebiyle mutlaka bulunması gereken bir fiildir. Çünkü sen “Zeyd’i işittim” deyip, işitilen şeyleri zikretmeden sözü bitirmezsin. İkinci fiil ise öyle değildir.

[765] **Şayet** “إِبْرَاهِيمَ kelimesi nedir?” **dersen şöyle derim:** O mahzuf bir 15 mübtedanın haberidir veya münâdâdır. Doğru olan ise onun يُقَالُ fiilinin [nâib-i] fâili olmasıdır. Çünkü kasıt, müsemmâ değil, ismidir.

[766] عَلَى أَغْيَنِ النَّاسِ ifadesi hâl yerindedir; “görünerek, müşahede edile- rek” demektir. Yani “onların göreceği şekilde, bakarlarken” anlamındadır. **Şayet** 20 “عَلَى’daki ‘üzerinde oluş’un (isti’lâ) mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** O, ifadeye temsili bir anlam katmak için kullanılmıştır. Mâna şöyledir: “İbrahim’in gelişi gözlemlere yerleşsin, binek üzerindeki binici yüksekte rahatça görülebildiği gibi, o da herkes tarafından rahatça görülebilsin.” Belki insanlar” ondan duydukları söz- ler ve yaptığı işlerle onun aleyhine “şahitlik ederler.” Yahut biz ona ceza verirken insanlar bunu seyretmeye gelirler. Rivayete göre bu haber Nemrut ve kavminin 25 ileri gelenlerine ulaşmış, onlar da hemen onun getirilmesini emretmişlerdir.

62. “İbrahim! Sen mi yaptın bu işi tanrılarımıza?!” dediler.

63. “Aksine, şu büyükleri yapmıştır. Şunlara sorun, tabii konuşabiliyorlarsa...” dedi.

[767] Bunlar tarizli, tevriyeli sözlerdendir. Sözün bu türündeki ince- 30 liklere ancak Ma’ânî âlimlerinden pratik zekâ sahipleri dalabilir. Bununla ilgili söylenecek söz şudur: İbrahim (a.s.)’ın kastı, kendi yaptığı işi puta nispet etmek değildir. O, tarizli bir üslupla bunu kendisinin yaptığını, fiilin kendine ait olduğunu bildirmek istemektedir. Ve bu tarizli üslûbuyla maksadına ulaşmış, kesin delillerle muhataplarını alt edip susturmuştur.

[٧٦٣] أي أن من فعل هذا الكسر والحطم لشديد الظلم، معدود في الظلمة؛ إمّا لجرائته على الآلهة الحقيقة عندهم بالتوقير والإعظام، وإمّا لأنهم رأوا إفراطاً في حطمها وتمادياً في الاستهانة بها.

٦٠- ﴿قَالُوا سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ إِبْرَاهِيمُ﴾

٦١- ﴿قَالُوا فَأْتُوا بِهِ عَلَى أَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ﴾

[٧٦٤] فإن قلت: ما حكم الفعلين بعد {سَمِعْنَا فَتًى} وأي فرق بينهما؟ قلت: هما صفتان لفتى، إلا أن الأول وهو {يَذْكُرُهُمْ}، لا بد منه لسمع، لأنك لا تقول: سمعت زيداً وتسكت، حتى تذكر شيئاً مما يسمع، وأمّا الثاني فليس كذلك.

[٧٦٥] فإن قلت {إِبْرَاهِيمُ} ما هو؟ قلت: قيل هو خير مبتدأ محذوف، أو منادى.

والصحيح أنه فاعل يقال، لأن المراد الاسم لا المسمى.

[٧٦٦] {عَلَى أَعْيُنِ النَّاسِ} في محل الحال، بمعنى معانين مشاهداً، أي بمرأى منهم ومنظر. فإن قلت: فما معنى الاستعلاء في على؟ قلت: هو وارد على طريق المثل، أي يثبت إتيانه في الأعين ويتمكن فيها ثبات الراكب على المركوب وتمكُّنه منه. {لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ} عليه بما سمع منه. وبما فعله أو يحضرون عقوبتنا له. روي أن الخبر بلغ نمرود وأشراف قومه، فأمرُوا بإحضاره.

٦٢- ﴿قَالُوا أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِالْهَيْتَا يَا إِبْرَاهِيمُ﴾

٦٣- ﴿قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ هَذَا فَسَلُّوهُمْ إِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ﴾

[٧٦٧] هذا من معاريض الكلام ولطائف هذا النوع لا يتغلغل فيها إلا أذهان الراضية من علماء المعاني. والقول فيه أن قصد إبراهيم صلوات الله عليه لم يكن إلى أن ينسب الفعل الصادر عنه إلى الصنم، وإنما قصد تقريره لنفسه وإثباته لها على أسلوب تعريضي يبلغ فيه غرضه من إلزامهم الحجة وتبكيتهم.

Bu senin güzel yazı yazmakla meşhur birisi olup da, güzel bir hatla bir şeyler yazdığında, arkadaşının sana “Bunu sen mi yazdın?” diye sormasına benzer. O arkadaşın ise ümmî biri olup güzel yazı yazamıyor, ancak eğri büğrü bir şeyler çizebiliyor. Şimdi sen onun bu sorusuna “Bilakis onu sen yazdın.”
 5 desen bu cevapla senin kastın arkadaşınla alay etmekle birlikte yazıyı da kendinin yazdığını bildirmek olur. Böyle bir cevap o yazıyı senin yazmadığını göstermediği gibi, bunu eğri büğrü bir şeyler çizen o ümmî kişinin yazdığını da göstermez. Bilâkis onu ikinizden âciz olana nispet etmek, âciz olanı alaya almak sayılacağı gibi yazıyı yazanın da bunu yapabilecek kişi
 10 olduğuna bildirir. Zira olay ikinizin arasında geçmektedir.

[768] Bir başkası da bunu şöyle açıklayabilir: İbrahim (a.s.), putları böyle sıra sıra dizilmiş görünce öfkeleni, büyüklerine olan öfkesi ise daha fazla ve daha şiddetli idi. Çünkü Müşrikler ona daha fazla saygı gösteriyorlardı. Bu sebeple, fiili o büyük puta izafe etti. Zira putları küçük düşürmesine ve
 15 kırmasına o sebep olmuştu. Nitekim bir fiil onu yapana izafe edildiği gibi, o fiile sebep olana da izafe edilebilir.

[769] İbrahim (a.s.)’ın bu sözüyle Müşriklerin benimsediği inanca uygun bir anlayışı nakletmiş olması da mümkündür. Bu durumda, adeta onlara şöyle demiş olmaktadır: “Bu işi büyük putun yaptığına niçin şaşıırıyorsunuz? Zira kendisine ibadet ve dua edilen bir ilâhın buna ve bundan daha büyük şeylere gücünün yetmesi en tabii hakkıdır.”
 20

[770] İbrahim (a.s.)’ın onlara şöyle dediği de nakledilir: “Bu işi şu büyükleri yaptı. Hepsinden daha büyük olduğu halde, kendisinin yanında şu küçük putlara da ibadet edilmesine kızdı!” Muhammed b. es-Semeyfa‘ [v. 215/830, فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ (Onu büyükleri yapmıştır) ifadesini] *fe-le’allehû* anlamında *fe-’allehû kebîruhum* (Bunu yapan herhalde büyükleridir.) şeklinde okumuştur ki “Fâil büyükleri olabilir” demektir.
 25

64. Bunun üzerine, birbirlerine dönüp; “Gerçekte siz zalimsiniz!” dediler.

[771] İbrahim (a.s.) onlara zokayı yutturup nefeslerini kesince kendilerine döndüler ve “Gerçekte siz zalimsiniz. Yoksa ‘Bunu tanrılarımıza kim yaptıysa, gerçekten zalimlerdendir!’ [Enbiyâ 21/59] diyerek zulümle suçladığınız kişi değil!” dediler.
 30

65. Sonra, “Biliyorsun ki, bunlar konuşmaz!” diyerek, alt-üst oldular.

وهذا كما لو قال لك صاحبك وقد كتبت كتاباً بخط رشيق وأنت شهير بحسن الخط: "أأنت كتبت هذا؟" وصاحبك أتمّي لا يحسن الخط ولا يقدر إلا على خرمشة فاسدة، فقلت له: "بل كتبه أنت!" كان قصدك بهذا الجواب تقريره لك مع الاستهزاء به، لا نفيه عنك وإثباته للأتمّي أو المخرمش، لأنّ إثباته - والأمر دائر بينكما للعاجز منكما - استهزاء به وإثبات للقادر.

[٧٦٨] ولقائل أن يقول: غاظته تلك الأصنام حين أبصرها مصطفة مرتبة، وكان غيظ كبيرها أكبر وأشدّ لما رأى من زيادة تعظيمهم له. فأسند الفعل إليه لأنه هو الذي تسبب لاستهانتها بها وحطمه لها، والفعل كما يسند إلى مباشرة يسند إلى الحامل عليه.

[٧٦٩] ويجوز أن يكون حكاية لما يقول إلى تجويزه مذهبهم، كأنه قال لهم: ما تنكرون أن يفعلوه كبيرهم، فإنّ من حق من يعبد ويدعى إلهاً أن يقدر على هذا وأشدّ منه.

[٧٧٠] ويحكى أنه قال: فعله كبيرهم هذا غضب أن تعبد معه هذه الصغار وهو أكبر منها. وقرأ محمد بن السّمّيع «فعلهُ كبيرهم»، يعني فعله، أي فعللّ الفاعل كبيرهم.

٦٤- ﴿فَرَجَعُوا إِلَى أَنْفُسِهِمْ فَقَالُوا إِنَّكُمْ أَنْتُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[٧٧١] فلما ألقمهم الحجر وأخذ بمخانتهم رجعوا إلى أنفسهم فقالوا: أنتم الظالمون على الحقيقة، لا من ظلمتموه حين قلتم: {مَنْ فَعَلَ هَذَا بِآلِهَتِنَا إِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ} [الأنبياء: ٥٩].

٦٥- ﴿ثُمَّ نَكِسُوا عَلَى رُءُوسِهِمْ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا هَؤُلَاءِ يَنْطِقُونَ﴾

[772] *Nekestuhû* “Onu çevirdim, altını üstüne getirdim.” demektir. İntekese ise “Ters döndü, geri döndü ve değişti.” anlamındandır. Yani müşrikler kendilerine dönünce doğruyu buldular, doğru bir düşünceye geldiler; ama sonra bundan vazgeçtiler, [putların kendilerine zarar vermesinden korkarak] “bunla-
 5 rın her ne kadar ‘konuşan bir canlı’nın durumundan eksik durumda olsalar da, kendisinden zarar görülebilecek tapınılan ilâhlar oldukları” bâtil dâvası için mücadele ve *mükâbere*¹ etmeye başladılar. Veya İbrahim (a.s.) ile cedelleşirken, putların konuşma kudretinden yoksun olduğunu iyice anlayınca bu kez onun lehinde [birbirleriyle] cedelleşmeye başladılar. Veya utançları, hezime-
 10 te uğramaları ve İbrahim (a.s.)’ın sözü karşısında donup kalmaları sebebiyle başlarını o kadar aşağı eğdiler ki âdeti gerçekten baş üstü dönmüş gibi oldu-
 lar; kendi aleyhlerine delil olacak bir sözden başka hiçbir cevap veremediler.

[773] نَكِسُوا kelimesi şeddeli olarak *nukkisû* ve faili ma’lûm olarak *nekesû* şeklinde de okunmuştur ki son okuyuşa göre mâna şöyle olur: Onlar kendi-
 15 lerini baş aşağı çevirdiler. Bu kıraat Rıdvân b. Abdülma’bûd’a aittir.

66. Dedi ki: “Öyleyse, ne diye Allah’ı bırakıp da size hiçbir şekilde fayda ve zarar veremeyen şeylere taparsınız?!”

67. “Öff!.. Size de, Allah’ı bırakarak taptıklarınıza da!.. Hâlâ, aklınızı zı başınıza almayacak mısınız?”

[774] أُفِّ (Öff!) öyle bir sestir ki, bu ses çıkarıldığında sahibinin canının sıkıldığı ve bıkıp usandığı anlaşılır. Mazeretleri tükendikten ve hak ortaya çıkıp bâtil can vermeye başladıktan sonra kavmini hâlâ putlara taparken görmek İbrahim (a.s.)’ın canını sıkımsı ve işte bunun üzerine “Öff!” demiştir. [لَمَّا وَلِمَّا] ifadesindeki] Lâam, öfflemeye sebep olan şeyi açıklamak içindir,
 25 yani bu öfflemem size ve ilâhlarınıza yöneliktir.

68. Dediler ki: “Bir şey yapacaksanız, şunu cayır cayır yakın da tanelarınıza yardım edin!”

69. “Ey ateş! İbrahim’e serin ve selâmet ol!” dedik.

**70. Ona bir tuzak kurmak istemişlerdi, ama Biz, asıl hüsrana uğra-
 30 yanları onlar yaptık.**

[775] Kavmi mağlup olunca İbrahim’i (a.s.) öldürmek üzere ittifak etti-
 ler. Zaten bâtil ehli böyledir; delil ile şüphesini yok edip onu rezil ettiğinde artık onun en fazla buğz ettiği kişi sen olursun. Sana düşmanlık edip savaş açmaktan başka bir yolu kalmaz. Tıpkı Kur’ân’ın benzerini getirmekten
 35 âciz kaldıklarında Kureyş kabilesinin Peygamber’e (s.a.) yaptıkları gibi.

1 Gerçek iyice ortaya çıktığı halde, bunu kabul etmeyi kendine yediremeyip, hâlâ cedele devam etmek. / ed.

[٧٧٢] نكسته: قلبته، فجعلت أسفله أعلاه، وانتكس: انقلب، أي استقاموا حين رجعوا إلى أنفسهم وجاءوا بالفكرة الصالحة، ثم انتكسوا وانقلبوا عن تلك الحالة، فأخذوا في المجادلة بالباطل والمكابرة، وأنّ هؤلاء - مع تقاصر حالها عن حال الحيوان الناطق - آلهة معبودة، مضارة منهم. أو انتكسوا عن كونهم مجادلين لإبراهيم عليه السلام مجادلين عنه، حين نفوا عنها القدرة على النطق. أو قلبوا على رؤوسهم حقيقة، لفرط إطرافهم خجلاً وانكساراً وانخزلاً مما بهتهم به إبراهيم عليه السلام، فما أचारوا جواباً ما هو حجة عليهم.

[٧٧٣] وقرئ «نكسوا» بالتشديد و«نكسوا»، على لفظ ما سمي فاعله، أي نكسوا أنفسهم على رؤوسهم. قرأ به رضوان بن عبد المعبود.

١٠ - ٦٦- ﴿قَالَ أَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْئًا وَلَا يَضُرُّكُمْ﴾

٦٧- ﴿أَفِ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

[٧٧٤] {أَفِ} صوت إذا صوّت به علم أنّ صاحبه متضجر، أضجره ما رأى من ثباتهم على عبادتها بعد انقطاع عذرهم وبعد وضوح الحق وزهوق الباطل، فتأفف بهم. واللام لبيان المتأفف به، أي لكم ولآلهتكم هذا التأفف.

١٥ - ٦٨- ﴿قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانصُرُوا آلِهَتَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ﴾

٦٩- ﴿قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَى إِبْرَاهِيمَ﴾

٧٠- ﴿وَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَخْسَرِينَ﴾

[٧٧٥] أجمعوا رأيهم - لما غلبوا - بإهلاكه؛ وهكذا المبطل إذا قرعت شبهته بالحجة وافتضح، لم يكن أحد أبغض إليه من المحق. ولم يبق له مفرع إلا مناصبته، كما فعلت قريش برسول الله ﷺ حين عجزوا عن المعارضة.

١٠

١٥

٢٠

[776] Hazret-i İbrahim'i yakma teklifini ortaya atan Nemrut'tur. İbn Ömer (r.a.), bu teklifi yapan kişinin acemlerin bedevilerinden biri olduğunu söylemiştir. O bu sözünü Kürtleri kastetmiştir.

[777] Rivayete göre Hazret-i İbrahim'i yakmaya azmedince onu hapsedmişler. Sonra Kûsâ'da¹ etrafı çevrili avlu gibi bir ev yapmışlar. Bir ay boyunca her türden sağlam odunu toplamışlar. Hatta bir kadın hastalandığında, "Eğer Allah bana âfiyet verir de iyileşirsem, İbrahim için odun toplayacağım!" diye adakta bulunuyormuş. Sonra büyük bir ateş yakmışlar. Öyle ki, bu ateşin hararetinden neredeyse gökteki kuşlar yanacaktı. Hazret-i İbrahim'i elleri ve ayakları bağlı vaziyette mancınığa koyup ateşe atmışlar. Tam o esnada Cibrîl (a.s.) ateşe "Ey ateş! İbrahim'e serin ve selâmet ol!" diye nida etmiş.

[778] Nakledildiğine göre ateş sadece onu bağladıkları ipleri yakmış. Ateşe atıldığı esnada Cibrîl ona "Bir ihtiyacın var mı?" diye sormuş. Hazret-i İbrahim: "Sana ihtiyacımın olup olmadığını soruyorsan, yok!" demiş. Cibrîl: "O zaman Rabbinden iste!" deyince, "O'nun benim hâlimi biliyor olması istek olarak yeter." demiş.

[779] İbn Abbas [v. 68/688], "İbrahim (a.s.), 'Allah bana yeter, o ne güzel vekildir.' sözü sayesinde kurtuldu." demiştir.² Nemrut köşkünün üzerine çıkıp bakmış; bir de ne görsün, İbrahim bir bahçenin içinde oturuyor, yanında da meleklerden bir arkadaşı var. [Bunun üzerine onu yanına çağırıp ikramlarda bulunmuş ve] "Ben senin ilâhına kurbanlar keseceğim" demiş. Dört bin sığır kurban etmiş ve bir daha İbrahim'e dokunmamış. İbrahim (a.s.) o sırada on altı yaşında imiş.

[780] Hazret-i İbrahim'i ateşle cezalandırmayı tercih etmişlerdi, çünkü cezaların en korkuncu ve en dehşetlisi ateştir. Bu sebeple şöyle bir rivayet gelmiştir: "Ateş ile ancak yaratıcısı azap edebilir." ["Cihâd", 120] Bundan dolayı "Bir şey yapacaksanız" yani "ilâhlarınıza *kuvvatli* bir yardımda bulunacaksınız" demişler ve Hazret-i İbrahim için cezaların en korkuncunu seçmişlerdir ki o da ateşle yakmaktır. "Aksi takdirde, ilâhlarınıza yardımda kusur etmiş olursunuz." demek istemişlerdir. Bu sebeple, ateşi iyice büyütmüşler, her tarafa duyurup önemini anlatmak için büyük çaba sarf etmişler, bu uğurda ellerinden geleni yapmışlardır.

1 Irak topraklarında Bâbil yakınlarında bir yerleşim birimi. İbrahim (a.s.) burada doğmuş, burada ateşe atılmış, daha sonra da buradan Beyt-i Makdis'e hicret etmiştir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut: Dâru Sâdir, 1995, IV, 487-488, V, 166.

2 İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre İbrahim (a.s.) "Allah bize yeter, o ne güzel vekildir." sözünü ateşe atılırken söylemiştir. Bkz. *Buhârî*, "Tefsir", 3/13.

[٧٧٦] والذي أشار بإحراقه نمروود. وعن ابن عمر رضي الله عنهما: رجل من أعراب العجم، يريد الأكراد.

[٧٧٧] وروي أنهم حين هموا بإحراقه، حبسوه ثم بنوا بيتًا كالحظيرة بكوثي، وجمعوا شهرًا أصناف الخشب الصلاب، حتى إن كانت المرأة لتمرّض فتقول: إن عافاني الله لأجمعنّ حطبًا لإبراهيم! ثم أشعلوا نارًا عظيمة كادت الطير تحترق في الجوّ من وهجها. ثم وضعوه في المنجنيق مقيدًا مغلولًا، فرموا به فيها، فناداها جبريل عليه السلام. {قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا}

[٧٧٨] ويحكى ما أحرقت منه إلا وثاقه. وقال له جبريل عليه السلام حين رمي به: هل لك حاجة؟ فقال: أما إليك فلا. قال: فسل ربك. قال: حسبي من سؤالي علمه بحالي. ١٠

[٧٧٩] وعن ابن عباس رضي الله عنهما: إنما نجا بقوله حسبي الله ونعم الوكيل. وأطل عليه نمروود من الصرح فإذا هو في روضة ومعه جليس له من الملائكة، فقال: إني مقرب إلى إلهك، فذبح أربعة آلاف بقرة وكفّ عن إبراهيم. وكان إبراهيم صلوات الله وسلامه عليه إذ ذاك ابن ست عشرة سنة.

[٧٨٠] واختاروا المعاقبة بالنار لأنها أهول ما يعاقب به وأفظعه، ولذلك جاء: لا يعذب بالنار إلا خالقها. ومن ثم قالوا {إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ}، أي إن كنتم ناصرين آلهتكم نصرًا مؤزرًا فاختراروا له أهول المعاقبات، وهي الإحراق بالنار، وإلا فرّطتم في نصرتها. ولهذا عظموا النار وتكلفوا في تشهير أمرها وتفخيم شأنها، ولم يألوا جهدًا في ذلك. ١٥

[781] Burada ateş, Allah'ın fiiline ve iradesine itaati sebebiyle, kendisine emredilip de o emre uyan bir memur yerine konmuştur. ["Serin ve selâmet ol" ifadesi,] "Serinlik ve selâmetli ol!" anlamındadır; mübalağa yapılarak, sanki ateşin kendisi soğuk ve selâmetmiş gibi bir ifade kullanılmıştır. Yani "Serin ol ki İbrahim senin içinde selâmette olsun." veya "Zarar vermeyecek bir soğuklukla serin ol." demektir. İbn Abbas [v. 68/688] şöyle demiştir: "Böyle demeseydi, ateş soğukluğu ile İbrahim'i öldürürdü!" **Şayet** "Ateş ateş olduğu hâlde nasıl serin olur?" **dersen şöyle derim:** Allah yaratırken kendisine verdiği sıcaklık ve yakıcılık vasfını ateşten çekip almış, onu sadece aydınlatma ve tutuşma hâli üzere bırakmıştır. Allah her şeye kadirdir! Kudretiyle ateşin hararetinin vereceği eziyeti İbrahim (a.s.)'ın vücudundan uzaklaştırmış ve cehennem bekçilerine yaptığı gibi ona ateşin içinde bunun aksini tattırmış olması da mümkündür. Âyetteki "İbrahim'in üzerine" ifadesi de buna delâlet etmektedir.

[782] Hâsılı, kavmi ona tuzak kurup hile yapmak istemişler, ancak mağlup olup, yenilmişlerdir. Tartışarak ona galip gelmek istemişler, fakat Allah İbrahim'i üstün kılmış, galip geleceği delilleri ona telkin etmiştir. Kuvvet ve zorbalığa başvurmuşlar, fakat Allah İbrahim'e yardım edip, onu desteklemiştir.

71. Onu ve Lût'u kurtarıp (o malum millet için değil) âlemler için bereketli kıldığımız topraklara ulaştırdık.

[783] Hazret-i İbrahim ve Lût Irak'tan kurtarılacak Şam civarına götürüldüler. Şam civarının bütün âlemlere ulaşan *bereketi* şudur: Peygamberlerin *aleyhimüsselâm* çoğu orada görevlendirilmiş; şeriatleri ve dinî tesirleri her tarafa buradan yayılmıştır ki bunlar hakiki birer berekettir. Şöyle de denilmiştir: Allah orayı suyunun, ağaçlarının, meyvelerinin bolluğuyla, verimlilikle ve ister zengin ister fakir olsun herkesin hoş bir hayat yaşamasıyla bereketlendirmiştir. Süfyan [v. 178/794]) bir gün Şam'a doğru yola çıkmıştı. Kendisine "Nereye?" diye sorulunca "Heybenin bir dirhemle doldurulduğu beldeye" diye cevap verdi. Şöyle denilmiştir: "Nerede bir tatlı su varsa onun kökü Beyt-i Makdis'teki kayanın altından kaynar." Rivayete göre Hazret-i İbrahim Filistin'e, Hazret-i Lût da daha sonra altı üstüne getirilecek olan o şehirlere inmiş, yerleşmiştir. Bu iki bölge arasında bir gün ve gecelik mesafe vardır.

72. Ona İshak'ı -ve fazladan Yakub'u- hibe ettik ve her birini salih eyledik.

[784] *Nâfile* (fazladan) kelimesi, oğlun oğlunu (torunu) ifade eder. Şöyle de denilmiştir: O İshak'ı istemişti, kendisine verildi, buna ilaveten, istemesine gerek kalmadan, bir lütuf olarak Yakup da verildi.

[٧٨١] جعلت النار لمطاوعتها فعل الله وإرادته كمأمور أمر بشيء فامتثله. والمعنى: ذات برد وسلام، فيبلغ في ذلك، كأن ذاتها برد وسلام. والمراد: ابردي فيسلم منك إبراهيم، أو ابردي بردًا غير ضارّ. وعن ابن عباس رضي الله عنه: لو لم يقل ذلك لأهلكته ببردها. فإن قلت: كيف بردت النار وهي نار؟ قلت: نزع الله عنها طبعها الذي طبعها عليه من الحرّ والإحراق، وأبقاها على الإضاءة والاشتعال كما كانت، والله على كل شيء قدير. ويجوز أن يدفع بقدرته عن جسم إبراهيم عليه السلام أذى حرّها ويذيقه فيها عكس ذلك، كما يفعل بخزنة جهنم، ويدل عليه قوله {عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ}.

[٧٨٢] وأرادوا أن يكيدوه ويمكروا به، فما كانوا إلا مغلوبين مقهورين غالبوه بالجدال فغلبه الله ولقنه بالمبكت، وفرعوا إلى القوة والجبروت، فنصره وقواه.

٧١- ﴿وَنَجِّنَاهُ وَلَوْطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ﴾

[٧٨٣] نجيا من العراق إلى الشام. وبركاته الواصلة إلى العالمين أن أكثر الأنبياء عليهم السلام بعثوا فيه فانتشرت في العالمين شرائعهم وآثارهم الدينية، وهي البركات الحقيقية. وقيل: بارك الله فيه بكثرة الماء والشجر والثمر والخصب وطيب عيش الغني والفقير. وعن سفيان أنه خرج إلى الشام ف قيل له: إلى أين؟ فقال: إلى بلد يملأ فيه الجراب بدرهم. وقيل: ما من ماء عذب إلا وينبع أصله من تحت الصخرة التي ببيت المقدس. وروي أنه نزل بفلسطين، ولوط بالمؤتفكة، وبينهما مسيرة يوم وليلة.

٧٢- ﴿وَوَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً وَكُلًّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ﴾

[٧٨٤] النافلة: ولد الولد. وقيل: سأل إسحاق فأعطيه، وأعطى يعقوب نافلة، أي زيادة وفضلاً من غير سؤال.

73. Ve onları emrimizle doğru yolu gösteren önderler kıldık; kendilerine hayır yapmalarını, gerçek dindarlar olmalarını ve benliklerini arındırmak için vermelerini vahyettik. Onlar da (sadece) Bize kulluk eden kimseler oldular.

- 5 [785] يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا ifadesinde şu mâna vardır: Allah'ın dininde önderlik etmeye lâyık olan birinin, önce kendisi doğru yolda olmak zorundadır; Allah tarafından buna memurdur; hidayete bir halel getirmesi ve o hususta ağırdan alması düşünülemez. İşin başında kendisi hidayete erer, zira onun hidayetinden istifade umumîdir ve nefisler, hidayet üzere olan bir kişiye
- 10 uymaya daha meyillidir.

[786] فَعَلَ الْخَيْرَاتِ (Hayır yapmalarını) ifadesinin aslı *en tûf'ale'l-hayrât*ⁱⁱ (hayırların yapılmasını) şeklindedir. Sonra *fi'len el-hayrât* şeklinde, daha sonra da *fi'le'l-hayrât* şekline dönüşmüştür. Aynı şey, إِقَامَ الصَّلَاةِ (namazı dosdoğru kılmak) ve إِيْتَاءَ الزَّكَاةِ (zekâtı vermek) ifadeleri için de geçerlidir.

- 15 **74. (Bu arada) Lût'a da hüküm ve ilim verdik ve kendisini o çirkin işleri yapan memleketten kurtardık. Gerçekten yoldan çıkmış kötü bir kavim idiler!**

75. Ve onu rahmetimize dâhil ettik. Gerçekten, salih kimselerdendi.

- 20 [787] حُكِّمًا hikmet demek olup, yapılması gerekli olan şey budur. Veya dâvalıların arasını ayırmak, aralarında hüküm vermektir. *Hüküm*ün nübüvvet olduğu da söylenmiştir. “Memleket”ten kasıt da Sodom şehridir.

- [788] “Rahmetimize dâhil ettik” yani rahmetimize nâil olan insanların içine veya cennete koyduk. Şu hadis de (rahmetin cennet anlamında kullanıldığı) yerlendendir: “Benim, dilediğime merhamet ettiğim rahmetim işte budur.” [*Buhârî*, “Tefsir”, 50; *Müslim*, “Cennet”, 34]
- 25

76. Nûh'u da (önder kıldık). Hani, daha evvel Bize seslenmişti de duasını kabul edip kendisini ve ehlini büyük sıkıntıdan kurtarmıştık;

77. âyetlerimizi yalanlayan kavme karşı ona yardım etmiştik. Gerçekten, kötü bir kavimdiler... Biz de tamamını suda boğduk.

- 30 [789] “Daha evvel” ifadesi “bu zikredilenlerden önce” anlamındadır. *Nasara* fiili *intasara* gibi (مِنْ harf-i ceri ile) geçişli yapılmıştır. Hüzeyl kabilinden birini işitmiştim; *Allâhümme'nсурhum minhu* yani “Hırsıza karşı onları muzaffer et!” diye hırsıza beddua ediyordu. الْكَرْبُ (sıkıntı) kelimesiyle tufan ve kavminin Nûh'u yalanlaması kastedilmektedir.

٧٣- ﴿وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ﴾

[٧٨٥] {يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا} فيه أن من صلح ليكون قدوة في دين الله فالهداية محتومة عليه مأمور هو بها من جهة الله، ليس له أن يخل بها ويتناقل عنها، وأول ذلك أن يهتدي بنفسه؛ لأن الانتفاع بهداه أعم، والنفوس إلى الاقتداء بالمهدي أميل. ٥

[٧٨٦] {فِعْلَ الْخَيْرَاتِ} أصله أن تفعل الخيرات، ثم فعلاً الخيرات، ثم فعل الخيرات. وكذلك إقام الصلاة وإيتاء الزكاة.

٧٤- ﴿وَلَوْ طَآءَنَّا حُكْمًا وَعِلْمًا وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ تَعْمَلُ الْخَبَائِثَ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمٌ سَوْءٍ فَاسِقِينَ﴾

٧٥- ﴿وَادْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾

[٧٨٧] {حُكْمًا} حكمة، وهو ما يجب فعله. أو فصلاً بين الخصوم. وقيل: هو النبوة. والقرية: سدوم.

[٧٨٨] {وَادْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا} أي في أهل رحمتنا. أو في الجنة؛ ومنه الحديث: «هذه رحمتي أرحم بها من أشياء».

٧٦- ﴿وَنُوحًا إِذْ نَادَى مِنْ قَبْلُ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ﴾

٧٧- ﴿وَنَصْرَانَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمٌ سَوْءٍ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[٧٨٩] {مِنْ قَبْلُ} من قبل هؤلاء المذكورين. هو نصر الذي مطاوعه انتصر. وسمعت هذلياً يدعو على سارق: اللهم انصرهم منه، أي اجعلهم منتصرين منه.

٢٠ والكرب: الطوفان وما كان فيه من تكذيب قومه.

78. Dâvûd ve Süleyman'ı da... Hani, o ekin hakkında hüküm veriyorlardı ya... Hani, o kavmin koyunları orada yayılmıştı... Biz onların hükmüne şahittik.

79. Gerçi her ikisine de hüküm ve ilim vermiştik, ama onu Süleyman'a 'anla'ttık... Dâvûd'la birlikte tenzih ve takdis etsinler diye de dağları ve kuşları amade kıldık. Bunları yapan, Bizdik.

[790] Yani ikisini de zikret. ^ذ edatı ikisinden bedeldir. *Nefeş*, gece yayılmak demektir. ^{لِحُكْمِهِمْ} kelimesindeki zamir çoğul gelmiştir, çünkü bununla Dâvûd, Süleyman ve muhakeme olmak üzere onlara gelen kişiler kastedilmiştir. Bu kelimeyi ^{لِحُكْمِهِمَا} şeklinde okuyan da olmuştur. ^{فَقَهَّمْنَاهَا}daki zamir hüküm vermeye ve fetvaya işaret eder [hükmü / fetvayı ona 'anla'ttık]. Bu ifade, *fe-efhemnâhâ* şeklinde de okunmuştur.

[791] Dâvûd (a.s.) koyunların ekin sahibinin olmasına hükmetmişti. Süleyman (a.s.) -ki on bir yaşında idi-: “Diğer bir hüküm iki taraf için de daha uygundur.” dedi. Dâvûd ona bu konuda hüküm vermesi için ısrar etti. O da: “Ben koyunları ekin sahiplerine vermeni uygun görüyorum. Sütünden, yavrularından ve yünlerinden faydalansın. Ekini de koyun sahiplerine ver, bozdukları günkü sağlam hâline gelinceye kadar ona bakıp gözetinler. Ekin ıslah olduğunda herkes elindeki malı sahibine iade etsin. Hazret-i Dâvûd, “Doğru olan hüküm, senin verdiğinizdir.” dedi ve hükmü bu şekilde onayladı.

[792] **Şayet** “Hazret-i Dâvûd ve Süleyman, vahiyle mi yoksa içtihatla mı hüküm vermişlerdi?” **dersen şöyle derim:** İkisi de vahiyle hüküm vermişlerdi. Ancak Dâvûd'un hükmü Süleyman'ın hükmü ile neshedilmiştir. Bir görüşe göre ikisi de içtihat etmiş, Süleyman (a.s.)'ın içtihadı doğruya daha yakın olmuştur.

[793] “Peki, bu hükümleri verirken meseleye bakış tarzları nasıl olmuştur?” **dersen şöyle derim:** Dâvûd (a.s.)'ın bakışı şöyledir: Zararı koyunlar vermiştir. Bu sebeple zarar veren şey, zarar gören kişiye teslim edilmiştir. Ebû Hanife *Rahimehullah*'ın adam öldüren köle hakkındaki hükmü gibi. Kölenin sahibi ya o köleyi öldürülen kişinin velisine teslim eder veya fidye öder. Şâfi'î *Rahimehullah*'a göre ise borcunu ödemek üzere köleyi satar veya ayrıca fidye verir. Herhalde koyunların değeri ekinde zarara uğratılan kısmın değeri kadardı. Süleyman (a.s.)'ın bakışı ise şu yönden olmuştur: O, koyunlardan istifade etmeyi, ekinden elde edilemeyen istifadenin karşılığı olarak gördü.

٧٨- ﴿وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ﴾

٧٩- ﴿فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعَلَّمْنَا دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ﴾

٥ [٧٩٠] أي واذكرهما. وإذ بدل منهما. والنفش: الانتشار بالليل. وجمع الضمير، لأنه أرادهما والمتحاكمين إليهما. وقرئ «لحكمهما». والضمير في {فَفَهَّمْنَاهَا} للحكومة أو الفتوى. وقرئ «فأفهمناها».

[٧٩١] حكم داود بالغنم لصاحب الحرث فقال سليمان عليه السلام وهو ابن إحدى عشرة سنة: غير هذا أرفق بالفريقين، فعزم عليه ليحكم، فقال: أرى أن تدفع الغنم إلى أهل الحرث ينتفعون بألبانها وأولادها وأصوافها، والحرث إلى أرباب الشاء يقومون عليه حتى يعود كهيئته يوم أفسد، ثم يترادان. فقال: القضاء ما قضيت، وأمضى الحكم بذلك.

١٠

[٧٩٢] فإن قلت: أحكما بوحى أم باجتهاد؟ قلت: حكما جميعاً بالوحي، إلا أن حكومة داود نسخت بحكومة سليمان. وقيل: اجتهدا جميعاً، فجاء اجتهد سليمان عليه السلام أشبه بالصواب.

١٥

[٧٩٣] فإن قلت: ما وجه كل واحدة من الحكومتين؟ قلت: أما وجه حكومة داود عليه السلام، فلأن الضرر لما وقع بالغنم سلمت بجنايتها إلى المجني عليه، كما قال أبو حنيفة رضي الله عنه في العبد إذ جنى على النفس: يدفعه المولى بذلك أو يفديه، وعند الشافعي رضي الله عنه: يبيعه في ذلك، أو يفديه. ولعل قيمة الغنم كانت على قدر النقصان في الحرث. ووجه حكومة سليمان عليه السلام أنه جعل الانتفاع بالغنم بإزاء ما فات من الانتفاع بالحرث،

٢٠

Ancak sahibinin koyunlardaki mülkiyet hakkını da ortadan kaldırmadı. Koyunların sahibini, zarar ve noksan giderilinceye kadar ekin üzerinde çalışmaya mecbur etti. Bunun benzeri Şâfi'î âlimlerinin, bir köleyi gasbedip sonra onu elinden kaçıran kimse hakkındaki hükümleridir. Bu adam kölenin değerini tazmin eder.

- 5 Kölenin sahibi, gâsıbın sebep olduğu istifade kaybı karşılığında bu maldan istifade eder. Eğer köle bulunursa o zaman birbirlerine mallarını iade ederler.

[794] **Şayet** “Bu olay bizim şeriatimizde yaşansaydı hükmü ne olurdu?” **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe ve arkadaşları *Rahimehumullah*, zarar ister gece ister gündüz olsun tazmin edilmeyeceği; ancak hayvanların yanında çoban olursa o zaman tazmin gerektiği görüşündedirler. Şâfi'î *Rahimehul-*
10 *lah* ise gece zarar verildiği takdirde tazmin edileceği görüşündedir.

[795] “Onu Süleyman’a ‘anla’ttık.” ifadesinde, en doğrusunun Süleyman (a.s.)’ın verdiği hüküm olduğuna delil vardır. “Gerçi her ikisine de hüküm ve ilim vermiştik.” sözünde ise ikisinin hükmünün de doğru oldu-
15 ğuna bir delil bulunmaktadır.

[796] “Tenzih ve takdis etsinler diye” ifadesi “tenzih ve takdis ederek” anlamında hâl veya cümle başlangıcıdır. Sanki biri “Onları ne hâlde amade kıldı?” diye sormuş, o da “Tesbih eder vaziyette” demiştir.

[797] وَالطَّيْرِ kelimesi ya öncesindeki الْجِبَال kelimesine atfedilmiştir veya
20 *meḥ*’ülün ma’ahtır. **Şayet** “Niçin *cibâl* (dağlar) kelimesi *taḥr* (kuşlar) kelimesinden önce gelmiştir?” **dersen şöyle derim:** Çünkü dağların amade kılınması ve tesbih etmesi daha şaşırtıcıdır, Allah’ın kudretine daha kuvvetli delâlet eder ve daha büyük bir mucizedir. Zira onlar cansız varlıklardır, kuşlar ise ses çıkaran -ama konuşamayan- canlılardır. Rivayete göre Dâvûd (a.s.) tesbih ederek
25 dağların yanından geçer, onlar da kendisine aynı tesbihle cevap verirlerdi. O nereye giderse dağların da kendisiyle beraber gittiği de söylenmiştir [!] **Şayet** “Dağlar nasıl konuşur ve tesbih eder?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ Mûsâ ile konuşurken ağaçta konuşma özelliği yarattığı gibi dağlarda da konuşma özelliği yaratmış olabilir. Diğer bir cevap ise şöyledir: Allah’ın yürütmesiyle
30 dağların gittiğini gören kimseler tesbih ederler. Dağlar, insanların tesbih etmesine vesile oldukları için kendileri de tesbih etmekle vasıflandırılmışlardır.

[798] “Bunları yapan, Bizdik.” Yani size göre şaşırtıcı olsa da bunu yapmaya gücümüz yeter. Bu ifadenin şu mânaya geldiği de söylenmiştir: “Biz peygamberlere bunun gibi şeyler yapıyoruz [bu tür mucizeler veriyoruz].”

من غير أن يزول ملك المالك عن الغنم، وأوجب على صاحب الغنم أن يعمل في الحرث حتى يزول الضرر والنقصان. مثاله ما قال أصحاب الشافعي فيمن غصب عبداً فأبق من يده: أنه يضمن القيمة فينتفع بها المغصوب منه بإزاء ما فوّته الغاصب من منافع العبد، فإذا ظهر ترادفاً.

٥ [٧٩٤] فإن قلت: فلو وقعت هذه الواقعة في شريعتنا ما حكمها؟ قلت: أبو حنيفة وأصحابه رحمهم الله لا يرون فيه ضماناً بالليل أو بالنهار؛ إلا أن يكون مع البهيمة سائق أو قائد. والشافعي رحمته الله يوجب الضمان بالليل.

[٧٩٥] وفي قوله {فَقَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ} دليل على أن الأصوب كان مع سليمان عليه السلام، وفي قوله {وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا} دليل على أنهما جميعاً كانا على الصواب. ١٠

[٧٩٦] {يُسَبِّحْنَ} حال بمعنى مسبحات، أو استئناف، كأن قائلًا قال: كيف سخرهن؟ فقال: يسبحن.

[٧٩٧] {والطير} إمّا معطوف على الجبال، أو مفعول معه. فإن قلت: لم قدمت الجبال على الطير؟ قلت: لأنّ تسخيرها وتسبيحها أعجب وأدّل على القدرة وأدخل في الإعجاز، لأنها جماد والطير حيوان، إلا أنه غير ناطق. روي أنه كان يمرّ بالجبال مسبحاً وهي تجاوبه. وقيل: كانت تسير معه حيث سار. فإن قلت: كيف تنطق الجبال وتسبح؟ قلت: بأن يخلق الله فيها الكلام كما خلقه في الشجرة حين كلم موسى. وجواب آخر: وهو أن يسبح من رآها تسير بتسيير الله، فلما حملت على التسبيح وصفت به.

[٧٩٨] {وَكُنَّا فَاعِلِينَ} أي قادرين على أن نفعل هذا وإن كان عجباً عندكم. وقيل: وكنا نفعل بالأنبياء مثل ذلك. ٢٠

80. Zırh yapma sanatını kendisine öğrettik ki savaşta sizi birbirinizin sertliğinden korusun. Peki, şükrediyor musunuz?

[799] *Lebûs*, elbise demektir. Şair [Beyhes el-Fezârî] şöyle demiştir:

5 Her duruma elbisesini giydiririm (Her vakit için, ona uygun olan şeyi hazırla)!

Elbiseden kasıt da zırhtır. Katâde şöyle demiştir: Daha önce zırhlar plakalar halinde yapılıyordu. Onu ilk defa örgü ve halkalar hâlinde yapan Dâvûd (a.s.) olmuştur. Böylece o, hafiflik ile sağlamlığı bir araya getirmiştir.

10 [800] لِيُخَصِّنْكُمْ (sizi koruması için) kelimesi Nun, Yâ ve Tâ ile, Sâd'ın şeddesiz ve şeddeli halleriyle okunmuştur. Fâ'il, Nun ile okunduğunda Allah Teâlâ (Biz sizi koruyalım diye); Tâ ile okunduğunda *san'at* veya zırh mânasıyla *lebûs*; Yâ ile okunduğunda ise *Davud* veya (elbise) mânasıyla *lebûs* olur.

15 **81. Süleyman'a ise şiddetli esen rüzgârı amade kıldık; onun emriyle, bereketli kıldığımız topraklara giderdi. Biz her şeyi biliriz.**

[801] الرِّيحَ ve الرِّيحَ şeklinde her iki kelimenin sonu da mansub ve merfû' olarak okunmuştur. Merfû' okunduğunda mübteda kabul edilmiş, mansub okunduğunda ise [79. âyetteki] *cibâl* kelimesine atfedilmiştir.

20 [802] **Şayet** “Bu rüzgârların, burada şiddetli, diğer bir yerde ise yumuşak yumuşak [Sâd 38/36] estiği belirtilmiştir. Bu ikisinin arasını nasıl telif edebiliriz?” **dersen şöyle derim:** Rüzgârlar aslında meltem gibi yumuşak ve hoştur. Hazret-i Süleyman'ın tahtını aldığı anda “Sabahleyin bir aylık, akşamleyin bir aylık mesafe kat'eder.” [Sebe' 34/12] âyetinde ifade edildiği gibi, çok kısa sürede uzaklara götürebiliyordu. İki durumun arasını bulma-
25 ya gelince, bu rüzgârlar aslen yumuşaktır, ancak yaptıkları iş bakımından serttirler. Süleyman'a itaat eder, onun arzusuna göre eserlerdi. Süleyman için onun yumuşak esmesi bir mucize, sert esmesi ayrı bir mucize idi. Şu da söylenmiştir: Rüzgârlar onun iradesinin hükmüne göre estikleri için bir vakit yumuşak, diğer vakit sert oluyordu.

30 [803] Bizim ilmimiz her şeyi kuşatmıştır; her şeyi ilim ve hikmetimizin gereğine göre icra ederiz.

٨٠- ﴿وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ لَتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ﴾

[٧٩٩] اللبوس: اللباس. قال:

الْبَسَ لِكُلِّ حَالَةَ لَبُوسَهَا ❁

والمراد الدرع. قال قتادة: كانت صفائح فأول من سردها وحلقها داود، فجمعت

الخفة والتحصين ٥

[٨٠٠] {لَتُحْصِنَكُمْ} قرئ بالنون والياء والتاء، وتخفيف الصاد وتشديدها؛ فالنون

لله عز وجل، والتاء للصنعة أو لللبوس على تأويل الدرع، والياء لداود أو لللبوس.

٨١- ﴿وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِي بِأَمْرِهِ إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا وَكُنَّا

بِكُلِّ شَيْءٍ عَالِمِينَ﴾

[٨٠١] قرئ «الريح» و«الرياح» بالرفع والنصب فيهما؛ فالرفع على الابتداء،

والنصب على العطف على الجبال.

[٨٠٢] فإن قلت: وصفت هذه الرياح بالعصف تارة وبالرخاوة أخرى، فما

التوفيق بينهما؟ قلت: كانت في نفسها رخية طيبة كالنسيم، فإذا مرت بكرسيه أبعدت

به في مدة يسيرة، على ما قال {عُدُّوْهَا شَهْرٌ وَرَوَاحُهَا شَهْرٌ} [سبأ: ١٢]، فكان جمعها

بين الأمرين أن تكون رخاء في نفسها وعاصفة في عملها، مع طاعتها لسليمان ١٥

وهبوبها على حسب ما يريد ويحتكم، آية إلى آية، ومعجزة إلى معجزة. وقيل كانت

في وقت رخاء، وفي وقت عاصفًا؛ لهبوبها على حكم إرادته.

[٨٠٣] وقد أحاط علمنا بكل شيء فنجري الأشياء كلها على ما يقتضيه علمنا

وحكمتنا.

82. Onun nâmına, denize dalacak ve daha başka işler görecek birtakım ‘şeytan’ları da (kendisine amade kıldık.) Onları gözetim altında tutan da Bizdik.

[804] Yani, bu ‘şeytan’lar, onun için denizlere dalıp oradan cevherler çıkartmaya çalışırlar, bundan daha öte işlere ve hizmetlere koşarak, şehirler ve saraylar kurarlar, şaşırtıcı sanatlar icat ederlerdi. Nitekim Allah Teâlâ bu hususta şöyle buyurmuştur: “Ona dilediği her şeyi; mabetler ve heykelleri yapıyorlardı.” [Sebe’ 34/13]

[805] Allah, şeytanların, Süleyman (a.s.)’ın emrinden sapmalarına, onu değiştirmelerine veya başka bir şeye çevirmelerine yahut amade kılındıkları hususlarda herhangi bir fesat çıkarmalarına engel oluyor, onları gözetim altında tutuyordu.

83. Eyyûb’u da... Hani, Rabbine seslenerek; “Başıma dermansız bir dert gelip çattı; Sen de merhametlilerin merhametlisinin (medet ya Rab!)” demişti de,

84. Ona icabet edip başındaki sıkıntıyı kaldırmıştık. Üstelik katımızdan bir rahmet ve (sadece Bize) kulluk edenlere bir hatıra olmak üzere, ona ailesini ve bir mislini vermiştik.

[806] Hazret-i Eyyûb, “Başıma dermansız bir dert gelip çattı.” diye Allah’a yalvarıyordu. *أَيُّ* kelimesi, önünde gizli bir *kavl* (söz) kelimesi bulunduğu düşünülerek veya nidâ *kavl* anlamını ihtiva ettiği için *innî* şeklinde de okunmuştur. Fetha ile *ed-darr*, umumî olarak her şeyde vaki olan zararı, zamme ile *ed-durr* ise hususî olarak insandaki hastalık ve zayıflık gibi zararları ifade eder. İki mâna farklı olduğu için Kur’ân’da bu iki kelimenin yapıları da ayrılmıştır. Eyyûb (a.s.) dua ederken çok hoş ve nazik bir üslup kullanmıştır. Önce merhameti celbedecek şekilde kendisinden bahsetmiş, sonra da Rabbinin son derece merhametli olduğunu söylemiş, ancak isteğini açıkça zikretmemiştir. Anlatıldığına göre yaşlı bir kadın [Emevî sultanı] Süleyman b. Abdülmelik’in [v. 99/717] karşısına çıkıp: “Ey mü’minlerin emiri! Evimin fareleri bastonlara dayanarak çekip gittiler!” demiş. O da “Çok hoş ve ince bir üslupla istedin. Şüphən olmasın, onları pars gibi sıçrayacakları şekilde sana geri getireceğim.” demiş ve kadının kilerini hububatla doldurmuş.

٨٢- ﴿وَمِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَلِكَ وَكُنَّا لَهُمْ

حَافِظِينَ﴾

[٨٠٤] أي يغوصون له في البحار فيستخرجون الجواهر، ويتجاوزون ذلك إلى الأعمال والمهن وبناء المدائن والقصور واختراع الصنائع العجيبة، كما قال
 ٥ {يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِبَ وَتَمَاثِيلَ} [سبأ: ١٣].

[٨٠٥] والله حافظهم أن يزيغوا عن أمره، أو يبدلوا أو يغيروا، أو يوجد منهم فساد في الجملة فيما هم مسخرون فيه.

٨٣- ﴿وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ أَنِّي مَسْنِيَ الضُّرِّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾

٨٤- ﴿فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ ضُرٍّ وَآتَيْنَاهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنْ

عِنْدِنَا وَذَكَرَىٰ لِلْعَابِدِينَ﴾

[٨٠٦] أي: ناداه بأني مسني الضر. وقرئ «إني»، بالكسر على إضمار القول، أو لتضمن النداء معناه. والضر - بالفتح -: الضرر في كل شيء، وبالضم: الضرر في النفس من مرض وهزال، فرق بين البناءين لافتراق المعنيين. ألطف في السؤال حيث ذكر نفسه بما يوجب الرحمة، وذكر ربه بغاية الرحمة ولم يصرح بالمللوب. ويحكي أنّ عجوزاً تعرضت لسليمان بن عبد الملك فقالت: يا أمير المؤمنين، مشت جردان بيتي على العصي! فقال لها: ألطفت في السؤال، لا جرم لأردنّها تثب وثب الفهود، وملاً بيتها حباً.

[807] Eyyûb (a.s.) Rum bölgesinden olup, İshâk b. Yakup (a.s.)'ın evladından idi. Allah ona nübüvvet verdi. Dünyayı önüne serip ailesini ve malını çoğalttı. Yedi oğlu, yedi de kızı vardı. Her çeşitten hayvanları oldu. Beş yüz sabanı ve onların ardından giden beş yüz kölesi vardı. Her kölenin de bir hanımı, bir çocuğu ve hurma ağaçları vardı. Allah onu evlatlarının ölümü ile imtihan etti; üzerlerine ev çöktü ve hepsi birden öldüler. Sonra mallarının helâki ve bedenindeki on sekiz sene süren hastalıkla imtihan etti. Katâde bu hastalığın on üç, Mukâtil [v. 150/767] yedi sene yedi ay yedi saat sürdüğünü nakleder. Bir gün hanımı ona: "Allah'a dua etsen [de bu sıkıntıları bizden giderse]!" dedi. Eyyûb: "Rahatlık zamanımız ne kadar sürmüştü bizim?" diye sordu. Hanımı: "Seksen sene" deyince, "İmtihan günlerim rahatlık günlerime ulaşmadan Allah'a dua edip [sıkıntımı gidermesini] istemekten hayâ ederim!" dedi.

[808] Allah ondan bu belaları kaldırıncı Eyyûb'a [ölen] evlatları kadar çocuk nasip ederek onları [bir nev-i] diriltmiş ve kendisine, nasip ettiği bu çocuklardan olan torunlar bağışlamış. Rivayete göre hanımı, bundan sonra yirmi altı erkek çocuk daha doğurmuş.

[809] [Katımızdan bir rahmet olmak üzere] yani sadece Bize kulluk edenlere merhamet ettiğimiz ve onları ihsanlarla hatırlayıp asla unutmadığımız için. Veya Eyyûb'a olan rahmetimiz sebebiyle ve onun dışındaki ihlaslı kullara bir hatıra ve öğüt olması için; ta ki onlar da Eyyûb gibi dünyada ve âhirette karşılık alıncaya kadar sabretsinler.

85. İsmail'i, İdris'i ve Zülkifl'i de... Bunların her biri sabredenlerdendi.

86. Onları da rahmetimize dâhil etmiştik. Gerçekten, salih kimse-lerden idiler.

[810] Zülkifl'in İlyas olduğu da, Zekerîya olduğu da, Yûşa' b. Nûn olduğu da söylenmiştir. Allah tarafından büyük bir *kifl* (nasip) sahibi, gerçekten talihli bir kişi olduğu için böyle isimlendirilmiş gibidir. Söylendiğine göre kendisine zamanındaki nebilerin amellerinin ve sevaplarının bir katı verilmişti. Şu da söylenmiştir: Peygamberlerden beş tanesinin iki ismi vardır: İsrâîl - Yakup, İlyas - Zülkifl, İsa - Mesih, Yûnus - Zünnûn, Muhammed - Ahmed. Allah'ın salât ve selâmı hepsinin üzerine olsun!

[٨٠٧] كان أيوب عليه السلام روميًا من ولد إسحاق بن يعقوب عليهم السلام. وقد استنبأه الله وبسط عليه الدنيا وكثر أهله وماله؛ كان له سبعة بنين وسبع بنات، وله أصناف البهائم، وخمسائة فدان يتبعها خمسائة عبد، لكل عبد امرأة وولد ونخيل، فابتلاه الله بذهاب ولده - انهدم عليهم البيت فهلكوا - وبذهاب ماله، وبالمرض في بدنه ثماني عشرة سنة. وعن قتادة: ثلاث عشرة سنة. وعن مقاتل: سبعا وسبعة أشهر وسبع ساعات. وقالت له امرأته يوماً: لو دعوت الله، فقال لها: كم كانت مدة الرخاء فقالت ثمانين سنة، فقال: أنا أستحي من الله أن أدعوه وما بلغت مدة بلائي مدة رخائي.

[٨٠٨] فلما كشف الله عنه أحيا ولده ورزقه مثلهم ونوافل منهم. وروي أن امرأته ولدت بعد ستة وعشرين ابناً.

[٨٠٩] أي لرحمتنا العابدين وأنا نذكرهم بالإحسان لا ننسأهم. أو {رَحْمَةً مِنَّا} لأيوب وتذكروا لغيره من العابدين، ليصبروا كما صبر حتى يثابوا كما أثيب في الدنيا والآخرة.

٨٥- ﴿وَإِسْمَاعِيلَ وَإِدْرِيسَ وَذَا الْكِفْلِ كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ﴾

٨٦- ﴿وَادْخُلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ ١٥

[٨١٠] قيل في ذي الكفل: هو إلياس. وقيل: زكريا. وقيل: يوشع بن نون. وكأنه سمي بذلك لأنه ذو الحظ من الله والمجدود على الحقيقة. وقيل: كان له ضعف عمل الأنبياء في زمانه وضعف ثوابهم. وقيل: خمسة من الأنبياء ذوو اسمين؛ إسرائيل ويعقوب، إلياس وذو الكفل، عيسى والمسيح، يونس وذو النون، محمد وأحمد، صلوات الله وسلامه عليهم أجمعين.

87. Zünnûn'u da... Hani, öfkelenerek, (uyarması gereken kavminin yanından ayrılıp kaçak bir köle gibi) gitmişti de Bizim kendisine gücümüzün yetmeyeceğimizi zannetmişti! Ama sonunda karanlıklar içinde; “(Ya Rab!) Senden başka tanrı yok! Seni tenzih ederim. Ben, gerçekten zalimlerdenmişim!” diye seslenmişti.

[811] الثَّوْنُ balık demektir. [Yûnus (a.s.)] ona izafe edilmiştir. Uzun süre öğüt verdiği halde dinlemedikleri ve inkâr üzere kaldıkları için kavminden bıktı. Kızarak yanlarından ayrıldı. Bunun caiz olacağını düşünüyordu. Zira bunu Allah için öfkelendiği için, O'nun dinine olan bağlılığı, küfre ve kâfirlere olan buğzu sebebiyle yapmıştı. Ancak sabretmesi, kavminden ayrılıp hicret etmek için Allah'tan iznin gelmesini beklemesi gerekiyordu. [İzinsiz gittiği için de] balığın karnına atılarak cezalandırıldı.

[812] Hazret-i Yunus ile kavmi arasında vuku bulan *muğâdabe* [karşılıklı öfke] şu anlamdadır: O da ayrılışı ile kavmini kızdırmıştı, zira Yûnus'un ayrılışı ile başlarına ceza geleceğinden korkmuşlardı. Nitekim Ebû Şeref (Mevlâ Kinde) *مُعَاضِبًا* kelimesini *مُعْضِبًا* [kendisine öfkelenilen bir olarak] şeklinde okumuştur.

[813] نَكَدَرْ kelimesi, *nukaddira*, *yakdira*, meçhul fiil olarak *yukdera*, *yukad-dera* şekillerinde de okunmuş ve “sıkıştırılacağı, daraltılacağı” ve “Allah'ın ona ceza takdir edeceği” şeklinde tefsir edilmiştir. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre bir gün Mu'âviye'nin yanına gitmiş. Mu'âviye, “Dün akşam Kur'ân dalgaları beni fena çarptı, Kur'ân denizinde boğuluyordum az daha! Ve senden başka beni kurtaracak birini de bulamadım” demiş. İbn Abbas: “Mesele nedir ey Mu'âviye?” diye sorunca bu âyeti okumuş ve “Allah'ın bir nebisi Allah'ın gücünün kendisine yetmeyeceğini düşünebilir mi?” demiş. İbn Abbas: “O kelime *kudret* kökünden değil, *kadr* (takdir etme) kökündendir.” demiş. Kelimenin şeddesiz okunuşu da *kudret* anlamında tefsir edilebilir; buna göre “Kudretimizi kendisi hakkında harekete geçirmeyeceğimizi zannetti.” anlamında olur. Temsil kabilinden “Onun hâli, Allah'ın emrini beklemeden kavminden ayrılması sebebiyle, kendisine gücümüzün yetmeyeceğimizi zanneden kişinin hâline benziyordu.” anlamında da olabilir. Böyle bir düşüncenin şeytanın vesvesesi ile kalbine gelivermesi, sonra onu delil ile geri çevirip reddetmiş olması da mümkündür. Tıpkı tahkik ehli bir müminin her vakit şeytandan gelen tahrikleri ve vesveseleri kalbinden uzaklaştırmaya çalıştığı gibi. Müminlere hitap eden “Allah hakkında çeşitli suizanlarda bulunuyordunuz!” [Ahzâb 33/10] âyeti de bu şekilde anlaşılmalıdır.

٨٧- ﴿وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ
أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾

[٨١١] النون: الحوت، فأضيف إليه. بَرِمَ بقومه لطول ما ذكرهم فلم يذكروا وأقاموا على كفرهم، فراغمهم، وظنَّ أنَّ ذلك يسوغ حيث لم يفعله إلا غضباً لله وأنفة لدينه وبغضاً للكفر وأهله، وكان عليه أن يصابر ويتنظر الإذن من الله في المهاجرة عنهم، فابتلي ببطن الحوت.

[٨١٢] ومعنى مغاضبته لقومه أنه أغضبهم بمفارقته، لخوفهم حلول العقاب عليهم عندها. وقرأ أبو شرف «مغضَّباً».

[٨١٣] قريء «نقدر» و«نقدِّر»، مخففاً ومثقلاً؛ و«يقدر»، بالياء بالتخفيف، و«يُقَدِّر»، و«يقدِّر»، على البناء للمفعول مخففاً ومثقلاً. وفسرت بالتضييق عليه، ١٠ وبتقدير الله عليه عقوبة. وعن ابن عباس: أنه دخل على معاوية فقال: لقد ضربتني أمواج القرآن البارحة فغرقت فيها، فلم أجد لنفسي خلاصاً إلا بك. قال: وما هي يا معاوية؟ فقرأ هذه الآية، وقال: أو يظن نبي الله أن لا يقدر عليه؟ قال: هذا من القدر لا من القدرة. والمخفف يصح أن يفسر بالقدرة، على معنى: أن لن ١٥ نعمل فيه قدرتنا، وأن يكون من باب التمثيل، بمعنى: فكانت حاله ممثلة بحال من ظنَّ أن لن نقدر عليه في مراغمته قومه، من غير انتظار لأمر الله. ويجوز أن يسبق ذلك إلى وهمه بوسوسة الشيطان، ثم يردعه ويرده بالبرهان، كما يفعل المؤمن المحقق بنزغات الشيطان وما يوسوس إليه في كل وقت. ومنه قوله تعالى {وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونًا} [الأحزاب: ١٠]، والخطاب للمؤمنين.

[814] “Karanlıklar içinde” ifadesi, “balığın karnında yoğun ve koyu karanlık içinde” demektir. Aynen, “Allah onların nurunu gidermekte ve onları karanlıklar içinde bırakmaktadır.” [Bakara 2/17] ve “Onları aydınlıktan karanlıklara çıkarırlar.” [Bakara 2/257] âyetlerinde olduğu gibi. Şöyle de

5 denilmiştir: [Üst üste karanlıklar,] balığın karnının verdiği karanlık, denizin karanlığı ve gecenin karanlığıdır. Şöyle bir görüş de vardır: Yûnus (a.s.)’ı yutan balığı, ondan daha büyük bir balık yutmuştur, böylece iki balığın karınlarının karanlığı ile bir de denizin karanlığı [üst üste gelmiştir.]

[815] *أَنْ bi-ennehû* demektir. Yani “Sen’den başka ilâh yoktur.” diyerek.

10 Veya *ey* (yani) anlamındadır. Peygamber (s.a.)’den şöyle nakledilmiştir: “Herhangi bir sıkıntıya düşüp de bu duayı okuyan kişiye mutlaka icabet edilir.” [Ahmed b. Hanbel, III, 66; Tirmizî, “Deavât, 83. Benzer lafızlarla] Hasan-ı Basrî’nin de şöyle dediği nakledilmiştir: “Vallahi, onu; nefesine zulmettiğini ıkrar etmesinden başka bir şey kurtarmamıştır.”

15 **88. Bunun üzerine, kendisine icabet edip onu o tasadan kurtarmıştı. Müminleri böyle kurtarırsız işte Biz.**

[816] *نُنَجِّي* kelimesi *nuneccî* ve *nuccî* şeklinde de okunmuştur. Ancak Nûn Cîm’e idğam edilemez. Kim birtakım atraksiyonlarla bunun doğru olduğunu ispatlamaya çalışır da, kelimeyi meçhul fiil-i mazi [*fu’ile*] sayıp *nucciyê’n-necâü’l-müminîne* takdirinde bulunarak Yâ’yı atar, fiili masdarına isnad edip *müminîne* kelimesini de *en-necâ’* ile mansub yaparsa büyük bir zorlama yapmış olur.¹

89. Zekeriya’yı da... Hani, Rabbine seslenerek; “Ya Rabbi! Gerçi, mirasçılardan en hayırlısı Sensin, ama Beni tek başıma (evlâtsız) bırakma!” demişti.

25 **90. Biz de ona icabet ederek eşini ıslah etmiş (yani, doğum yapabilecek hale getirmiş); kendisine Yahya’yı hibe etmiştik. Şüphesiz onlar, hayırlı işlerde yarışıyorlardı, hem korkuyla hem de umutla Bize yalvarıyorlardı; Bize karşı mütevazı idiler.**

[817] Hazret-i Zekeriya, Rabbinden kendisine mirasçı olacak bir evlat lütfetmesini, kendisini vârisiz tek başına bırakmamasını istedi; sonra da teslimiyet gösterip “Mirasçılardan en hayırlısı Sensin” diyerek işi Allah’a havale etti. Yani “Bana mirasçı olacak birini vermezsen buna çok da aldırmam, zira en hayırlı mirasçı Sensin.”

1 Zemaşşerî, İmam Âsım’dan Ebû Bekr’in rivayet ettiği bu okuyuşu hatalı bulmaktadır. Bazılarının, bu okuyuşu doğrulamak için verdikleri [“müminlere kurtama işlemi yapıldı” mealindeki] *nucciyê’n-necâü’l-müminîne* örneği de Gramercilerin tamamına göre yanlıştır. Meçhul fiilin naib-i fâ’ili olarak kelimenin *el-müminîne* olması gerekirdi. Nitekim “Zeyd’e darbe vuruldu” anlamında *duribe’d-darbu zeyden* denmez; *duribe zeydun* denir. (Tiybî’den) / ed.

[٨١٤] { فِي الظُّلُمَاتِ } أي في الظلمة الشديدة المتكاثفة في بطن الحوت، كقوله { ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ } [البقرة: ١٧]، وقوله { يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ } [البقرة: ٢٥٧]. وقيل: ظلمات بطن الحوت والبحر والليل. وقيل: ابتلع حوته حوت أكبر منه، فحصل في ظلمتي بطني الحوتين وظلمة البحر. ٥

[٨١٥] { أَنْ }، أي بأنه { لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ }، أو بمعنى «أي». عن النبي ﷺ: «ما مِنْ مَكْرُوبٍ يَدْعُو بِهَذَا الدُّعَاءِ إِلَّا اسْتَجِيبَ لَهُ.» وعن الحسن: ما نجاه، والله، إلا إقراره على نفسه بالظلم.

٨٨- ﴿فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّ وَكَذَلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ﴾

[٨١٦] { نُنْجِي }، «وَنُجِّي»، «وُنْجِي»؛ والنون لا تدغم في الجيم، ومن تمحل لصحته فجعله فعلاً وقال نجى النجاء المؤمنين - فأرسل الياء وأسندته إلى مصدره ونصب المؤمنين بالنجاء - فمتعسف بارد التعسف.

٨٩- ﴿وَزَكَرِيَّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ﴾

٩٠- ﴿فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيَى وَأَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ

١٥ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ﴾

[٨١٧] سأل ربه أن يرزقه ولدًا يرثه ولا يدعه وحيدًا بلا وارث، ثم رد أمره إلى الله مستسلمًا فقال { وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ }، أي إن لم ترزقني من يرثني فلا أبالي، فإنك خير وارث.

[818] “Hanımının ıslah edilmesi” ise kısır iken doğurmaya elverişli hâle gelmesidir. Bu ıslâhın, ahlâkının güzelleştirilmesi olduğu da söylenmiştir. Zira nakledildiğine göre, kötü huylu biri imiş.

5 [819] [إِنهـم] (şüphesiz onlar) ifadesindeki çoğul] zamir, daha önce zikredilen ne-bîlere işaret etmektedir. Demek istiyor ki; onlar taleplerinin karşılanması-
nı ancak hayırlı amellere koşmaları ve onları elde etmek için birbirleriyle
yarışmaları sebebiyle hak etmişlerdir. Tıpkı önemli işler başarmak isteyen
gayretli insanların yaptığı gibi.

10 [820] رَغَبًا وَرَهَبًا kelimeleri, *rağben ve rahben* şeklinde de okunmuştur. Bu ifadelerin anlamı şu âyetteki gibidir: “Hem Âhiret korkusuyla hem de Rabbinin rahmetine nail olma ümidiyle...” [Zümer 39/9]

[821] خَاشِعِينَ kelimesini Hasan Basrî “Allah’ın emrine boyun eğerek” şek-
linde açıklamıştır. Mücâhid’den nakledildiğine göre *huşû* kalpteki devamlı
korkudur. Bu ifadenin anlamının “mütevazı idiler” şeklinde olduğu da söylen-
miştir. Bu kelime A‘meşe [v. 148/765] sorulmuş; şöyle demiş: Ben bunu İb-
rahim [en-Neha]’ye [v. 96/714] sordum. Bana: “Bilmiyor musun?” dedi. “İyice
anlat bana.” dedim. Şu açıklamayı yaptı: Kişiyle Allah arasındaki bir şeydir; kişi,
hayırlı işler yaptığını sadece Allah görsün diye perdesini indirip, kapısını ka-
pattığında gerçekleşir. Sen galiba *huşû*’un, kuru ve katıksız ekmek yemek, kaba
20 elbiseler giymek ve insanlar içinde başı yere eğmek olduğunu zannediyordun.

91. İrzini koruması hasebiyle kendisine ‘ruh’umuzdan üfleyip onu da oğlunu da âlemlere ‘âyet’ kıldığımız o kadına da...

[822] “İrzini korudu” ifadesi, helal-haram her şeyden tam bir koruma
ile ırzını korudu demektir. Nitekim Meryem şöyle demişti: “Bana bir insan
25 eli değmedi ve ben kötü bir kadın da değilim!” [Meryem 19/20] **Şayet** “Cese-
de ruh üflemek, onu canlandırmak demektir. Allah Teâlâ ‘Onu düzenleyip
ruhumdan kendisine üflediğinde...’ [Hicr 15/29] yani ‘ona can verdiğim-
de...’ buyurmuştur. Durum böyle olunca, ‘Kendisine ruhumuzdan üfle-
yip...’ ifadesinde bir problem olduğu açıktır, çünkü Meryem’e can verildi-
ğine delâlet etmektedir.” **dersen şöyle derim:** Bu ifadenin anlamı, “Onun
30 içindeki İsa’ya ruh üfledik.” şeklindedir. Yani İsa’ya onun içinde can verdik.
Bunun benzeri kavalcının *nefahtu fî beyti fulânin* sözüdür; “Falanın evinde
kavala üfledim.” demek istemektedir [“Falanın *evine* üfledim” değil]. Bu ifadeye
şöyle mâna vermek de mümkündür: “Meryem’e ruh üfleme işini Rûh’umuz
35 Cibril vasıtasıyla yaptık.” Zira o Meryem’in elbisesinin yakasından içeri üf-
lemiş, bu üfle-yiş de onun içine ulaşmıştır.

[٨١٨] إصلاح زوجه أن جعلها صالحة للولادة بعد عقرها. وقيل: تحسين خلقها، وكانت سيئة الخلق.

[٨١٩] الضمير للمذكورين من الأنبياء عليهم السلام. يريد أنهم ما استحقوا الإجابة إلى طلباتهم إلا لمبادرتهم أبواب الخير ومساعدتهم في تحصيلها، كما يفعل الراغبون في الأمور الجادون. ٥

[٨٢٠] وقرئ «رَغْبًا وَرَهْبًا»، بالإسكان، وهو كقوله تعالى {يُحَذِّرُ الْآخِرَةَ وَيَزْجُوا رَحْمَةً رَبِّهِ} [الزمر: ٩].

[٨٢١] {خَاشِعِينَ} قال الحسن: دُلَّا لأمر الله. وعن مجاهد: الخشوع الخوف الدائم في القلب. وقيل: متواضعين. وسئل الأعمش فقال: أما إني سألت إبراهيم فقال: ألا تدري؟ قلت: أفدني. قال: بينه وبين الله إذا أرخى ستره وأغلق بابه، فلير الله منه خيرًا، لعلك ترى أنه أن يأكل خشنًا ويلبس خشنًا ويطأ طئ رأسه. ١٠

٩١- ﴿وَالَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ﴾

[٨٢٢] {أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا} إحصائًا كليًا من الحلال والحرام جميعًا، كما قالت ١٥ {وَلَمْ يَمَسِّنِي بَشَرٌ وَلَمْ أَكُ بَغِيًّا} [مريم: ٢٠]. فإن قلت: نفخ الروح في الجسد عبارة عن إحيائه؛ قال الله تعالى {فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي} [الحجر: ٢٩]، أي أحييته. وإذا ثبت ذلك كان قوله {فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا} ظاهر الإشكال؛ لأنه يدل على إحياء مريم. قلت: معناه نفخنا الروح في عيسى فيها، أي أحييناه في جوفها. ونحو ذلك أن يقول الزمار: نفخت في بيت فلان، أي نفخت في المزمار في بيته. ويجوز أن يراد: ٢٠ وفعلنا النفخ في مريم من جهة روحنا، وهو جبريل عليه السلام؛ لأنه نفخ في جيب درعها فوصل النفخ إلى جوفها.

[823] **Şayet** [Onu da oğlunu da âlemlere âyet kıldığımız...] ifadesinde, “Gece ile gündüzü iki âyet kıldık.” [İsrâ 17/12] ifadesinde olduğu gibi “iki âyet” denmeli değil miydi?” **dersen şöyle derim:** İkisinin toplam halleri, yani Meryem’in İsa’yı herhangi bir dölleme olmadan dünyaya getirmiş olması
5 bir âyet (mucize) olduğu için böyle denmiştir.

92. “Şüphesiz bu, -tek bir ümmet olarak- sizin ümmetinizdir; Ben de Rabbinizim. O halde, sadece Bana kulluk edin.”

[824] Ümmet, millet demektir. هَذِهِ İslâm milletine işaret eder, yani İslâm milleti, üzerinde birleşmeniz ve asla kendisinden sapmamanız gereken milleti-
10 nizdir. Bu millet, kendisine farklı farklı değil, tek bir millet olarak işaret edilen bir dindir. Ve “Ben”, tek olan ilâhınızım. “O halde sadece Bana kulluk edin!”

[825] Hasan-ı Basrî اُمَّتُكُمْ kelimesini هذه’den bedel yaparak ümmetekum şeklinde mansub okumuştur. اُمَّة kelimesini de haber kabul ederek merfû‘ okumuştur. Yine onun, iki kelimeyi de هذه’nin iki haberi sayarak veya ikinci-
15 cisi için bir mübteda takdir ederek merfû‘ okuduğu da rivayet edilmiştir.

[826] Burada hitap bütün insanlardır.

93. (Yahudilik, Hıristiyanlık ve bu iki dinin alt mezhepleri olarak) aralarındaki işlerde bölük-pörçük oldular... Ama hepsi Bize dönecek!..

[827] Aslında “bölük-pörçük oldunuz” demek istenmektedir, ancak *il-tifat* sanatına başvurularak söz üçüncü şahsa çevrilmiştir. Sanki bozdukları
20 şeyler arkadan gelenlere haber verilmekte ve bunların yanında öncekilerin yaptıkları kötülenererek, “Şunların Allah’ın dini hususunda işledikleri günahın büyüklüğünü görüyor musunuz?!” denmektedir. Mâna şöyledir: Dinlerini aralarında parçaladılar, tıpkı bir topluluğun bir şeyi aralarında dağıtmaları ve
25 paylaşmaları, şuna şu payın, buna bu payın düşmesi gibi. Bu, içine düştükleri ihtilâfı, çeşitli fırka ve gruplara ayrılmalarını anlatan bir temsildir. Daha sonra Allah (c.c.) onları tehdit ederek bu çeşitli fırkaların hepsinin kendisine döneceğini, onları hesaba çekip cezalandıracağını haber vermiştir.

94. Ve kim mümin olarak salih amel işlemişse, sa’y ü gayreti görmezden gelinmeyecektir. Çünkü Biz onu yazmaktayız.

[828] *Küfrân* sevaptan mahrum kalmayı anlatan bir meseldir. Tıpkı Allah için Şekûr dendiğinde şükr kelimesinin, mükâfat vermeyi ifade eden bir temsil olması gibi. Sa’y ü gayretlerin görmezden gelinmeyeceği söylenirken nefy-i cins kullanılmış, “görmezden gelme” hareketinin asla olmayacağı ifa-
35 de edilmiştir. Böyle umumi bir ifade “Onun gayretini görmezden gelmeyiz.” sözünden daha belîğdir. [Mânâyı daha güzel ve kuvvetli ifade eder.]

[٨٢٣] فإن قلت: هلا قيل آيتين كما قال {وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَتَيْنِ} [الإسراء]:

١٢؟ قلت: لأن حالهما بمجموعهما آية واحدة، وهي ولادتها إياه من غير فعل.

٩٢- ﴿إِنَّ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ﴾

[٨٢٤] الأمة: الملة، و{هَذِهِ} إشارة إلى ملة الإسلام، أي إن ملة الإسلام هي

ملتكم التي يجب أن تكونوا عليها لا تنحرفون عنها، يشار إليها ملة واحدة غير

مختلفة. {وَأَنَا} إلهكم إله واحد، {فاعبدون}.

[٨٢٥] ونصب الحسن {أُمَّتُكُمْ} على البدل من {هَذِهِ}، ورفع {أُمَّةً} خبرًا. وعنه

رفعهما جميعًا خبرين لهذه؛ أو نوى للثاني مبتدأ.

[٨٢٦] والخطاب للناس كافة.

٩٣- ﴿وَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ كُلُّ إِلَيْنَا رَاغِبُونَ﴾

[٨٢٧] والأصل وتقطعتم، إلا أن الكلام حرف إلى الغيبة على طريقة الالتفات،

كأنه ينعي عليهم ما أفسدوه إلى آخرين ويقبح عندهم فعلهم، ويقول لهم: ألا ترون

إلى عظيم ما ارتكب هؤلاء في دين الله؟! والمعنى: جعلوا أمر دينهم فيما بينهم

قطعةً، كما يتوزع الجماعة الشيء ويتقسمونه، فيطير لهذا نصيب ولذاك نصيب،

تمثيلًا لاختلافهم فيه، وصيرورتهم فرقًا وأحزابًا شتى. ثم توعدهم بأن هؤلاء الفرق

المختلفة إليه يرجعون، فهو محاسبهم ومجازيهم.

٩٤- ﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ لِسَعْيِهِ وَإِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ﴾

[٨٢٨] الكفران: مثل في حرمان الثواب، كما أن الشكر مثل في إعطائه إذا قيل لله

شكور. وقد نفى نفى الجنس ليكون أبلغ من أن يقول: فلا نكفر سعيه.

[829] “Çünkü Biz onu yazmaktayız.” Yani biz o gayreti yazmakta ve amel defterine kaydetmekteyiz. Bizim yazdığımız bir şey ise asla kaybolmaz ve sahibi onun mükâfatını mutlaka alır.

5 **95. (Bize) dönmedikleri için helâk ettiğimiz bir şehir halkına ise bu haramdır.**

96. Nihayet, Ye’cuc ve Me’cuc (önlerindeki set) açılıp da bütün derelerden - tepelerden (kurt yürüyüşüyle) dar ve serî adımlarla çıkageldiklerinde...

10 [830] حَرَامٌ kelimesi, isti’âre yoluyla, meydana gelmesi imkânsız olan şeyler için kullanılmıştır. Aynı şey şu âyette de geçerlidir: “Allah bunları o inkârcı nankörlere haram kıldı.” [A’râf 7/50] Yani [cennetteki suyun ve rızıkların] kâfirlere ulaşmasını engelledi, bunların hiçbir zaman onlara ait olmamasına kesin bir şekilde hükmetti. حَرَامٌ kelimesi [aynı anlamda] fetha ve zamme ile *harm^{um}* ve *hirm^{um}*; *harrame* (haram kıldı) ve *hurtime* (haram kılındı) şekillerinde de okunmuştur.

15 [831] “Helâk ettiğimiz” ifadesi, “helâk etmeyi istediğimiz” veya “helâkini takdir ettiğimiz” demektir. *Rucû’* (dönmek) ile küfürden İslâm’a dönmek ve *inâbe* (Allah’a yönelik olmak) kastedilmektedir. Âyetteki mecaz şöyle açıklanabilir: Allah’ın helâk etmeye karar verdiği bir kavmin artık dönüş yapıp Allah’a yönelmesi düşünülemez; ancak kıyamet koptuğunda dönebilirler ve “Yazıklar olsun bize! Daha önce biz buna karşı gaffet içindeydik. Aslında, zalimmiştiz!” [Enbiyâ 21/97] derler. Yani kalpleri mühürlenmiştir; azabı görünceye kadar küfürleri üzere devam edecek ve o halde öleceklerdir.

25 [832] اِنَّهُمْ kelimesi] esre ile *innehum* (Çünkü onlar) şeklinde de okunmuştur. Böyle okunduğunda, sözün bu kelimedenden önce bitmiş olması, sonra da mahzûf bir kelime takdir edilmesi gerekir. O zaman şöyle denmiş gibi olur: “*Bu*” yani önceki ayette geçen ‘mükâfatı verilecek, görmezden gelinmeyecek salih amel ile sa’y ü gayret’ “helâk ettiğimiz bir şehir halkına haramdır.” Daha sonra haram oluşun sebebi açıklanarak, “İnkârdan dönmüyorlar, o halde *bu* nasıl imkânsız olmaz ki?” denmektedir. اِنَّهُمْ şeklinde fethalı okuyuş da bu mânaya hamledilebilir. Yani “Dönmedikleri için.” İlkine [*innehum*] göre, böyle bir bağlantı yoktur.

35 [833] **Şayet** “حتی nereye bağlıdır, neyin son sınırır ve üç tür *hattâ*dan hangisine girer?” **dersen şöyle derim:** حَرَامٌ kelimesine bağlıdır ve onun son sınırır. Zira dönüşlerinin imkânsızlığı kıyamet kopuncaya kadar devam edecektir. [İkinci olarak;] bu *hattâ*, kendisinden sonra bir sözün nakledildiği *hattâ*dır; *hattâ*dan sonra nakledilen söz ise şart ve cezadan oluşan, yani *izâ* ve onu takip eden cümledir.

[٨٢٩] {وَأَنَّا لَهُ كَاتِبُونَ} أي نحن كاتبو ذلك السعي ومثبتوه في صحيفة عمله، وما نحن مثبتوه فهو غير ضائع ومثاب عليه صاحبه.

٩٥- ﴿وَحَرَامٌ عَلَىٰ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ﴾

٩٦- ﴿حَتَّىٰ إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ﴾

٥ [٨٣٠] استعير الحرام للممتنع وجوده. ومنه قوله عز وجل {إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَهَا عَلَىٰ الْكَافِرِينَ} [الأعراف: ٥٠]، أي منعهما منهم، وأبى أن يكونا لهم. وقرئ «حزم» و«حزم»، بالكسر والكسر؛ و«حزم» و«حزم».

[٨٣١] ومعنى {أَهْلَكْنَاهَا} عزمنا على إهلاكها، أو قدرنا إهلاكها. ومعنى الرجوع: الرجوع من الكفر إلى الإسلام والإنابة. ومجاز الآية: أن قومًا عزم الله على إهلاكهم غير متصور أن يرجعوا وينبوا، إلى أن تقوم القيامة، فحينئذ يرجعون ويقولون {يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ} [الأنبياء: ٩٧]، يعني: أنهم مطبوع على قلوبهم فلا يزالون على كفرهم ويموتون عليه حتى يروا العذاب.

[٨٣٢] وقرئ «إنهم»، بالكسر. وحق هذا أن يتم الكلام قبله، فلا بد من تقدير محذوف، كأنه قيل: وحرام على قرية أهلكناها ذاك. وهو المذكور في الآية المتقدمة من العمل الصالح والسعي المشكور غير المكفور. ثم علل فقول: إنهم لا يرجعون عن الكفر، فكيف لا يمتنع ذلك؟! والقراءة بالفتح يصح حملها على هذا، أي لأنهم لا يرجعون. ولا صلة على الوجه الأول.

[٨٣٣] فإن قلت: بم تعلقت {حَتَّى} واقعة غاية له، وأية الثلاث هي؟ قلت: هي متعلقة بـ {حَرَامٌ}، وهي غاية له، لأن امتناع رجوعهم لا يزول حتى تقوم القيامة، وهي حتى التي يحكى بعدها الكلام. والكلام المحكي الجملة من الشرط والجزاء، أعني إذا وما في حيزها.

- [834] *Karyenin muzâfı olan ehl hazfedildiği gibi “Ye’cûc ve Me’cûc” un muzâfı olan sedd de hazfedilmiştir. أَهْلُكُنَّا denildiği gibi فُتِحَتْ denilmiş, (zikredilen şeye itibar edilerek fiil müennes yapılmıştır). [آجُوجُ kelimesi] أَجُوجُ şeklinde de okunmuştur. Bunlar insan cinsinden iki kabiledir. Denilmiştir ki:*
- 5 “İnsanlar on kısımdır, bunların dokuzu Ye’cûc ve Me’cûc’dur.” وَهُمْ ifadesi mahşere sevk edilen insanlara işaret eder. Onların Ye’cûc ve Me’cûc olduğu ve sed açıldığında çıkacakları da söylenmiştir. *el-Hadeb*, yeryüzündeki yükseltileri ifade eder. İbn Abbas (r.a.) bu ifadeyi *min külli ced* şeklinde okumuştur. *Cedes* kabir demektir. [Yani bütün kabirlerden çıkıp koşarlar.] Hicazlılar bu kelimeyi
- 10 Peltek Sâ ile [*cedes*], Temim kabilesi ise Fâ ile [*cedef* şeklinde] söylerler.

[835] [يَسْلُونَ] kelimesi] Sîn’in zammesi ile *yensulüne* şeklinde de okunmuştur. *Nesele* ve *’asele* kelimeleri “acele etti, koştu, hızlı yürüdü” anlamına gelir.

- 97. Ve o gerçek vaat yaklaştığında, bir de bakarsın ki nankörce inkâr edenlerin gözleri dehşetle açılmış; “Yazıklar olsun bize! Daha önce biz buna karşı gaflet içindeydik. Aslında, zalimmişiz!” demekteler...**
- 15

- [836] إِذَا anilik bildirir; şartların cevaplarında Fâ’nın yerine gelir. إِذَا هُمْ (... bir de bakmışsın ümitsizliğe düşüvermişler! [Rûm 30/36] âyetinde olduğu gibi. إِذَا ile birlikte Fâ da gelirse cezayı şart ile birleştirme hususunda yardımlaşır ve mâna pekişir; [aslında sadece biri, yani] إِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ da dense,
- 20 فَهِيَ شَاخِصَةٌ da dense doğru olurdu.

[837] *el-ebşârın* (gözler) açıklayıp tefsir ettiği bir müphem zamirdir; tıpkı الَّذِينَ ظَلَمُوا (zulmedenler) ifadesi وَأَسْرُوا (gizlediler) kelimesini [Enbiyâ 21/3] tefsir ettiği gibi.

- [838] يَا mahzûf bir kelimeye bağlı olup takdiri şöyledir: *Yekûlûne yâ veylenâ* (“Yazıklar olsun bize!” derler.) *Yekûlûne* (derler) kelimesi كَفَرُوا’ (inkâr edenler) ifadesinin hâlidir.
- 25

98. Şüphesiz, hem siz hem de Allah’tan başka taptıklarınız Cehennem odunuzunuz; oraya mutlaka gireceksiniz!

99. Tanrı olsalardı oraya uğramazlardı. Oysa hepsi orada kalıcıdır.

- 100. Orada öyle bir nefes alıp vereceklerdir ki!.. Bunlar ise orada (onları bu feci durumdan kurtarmak bir yana) iştımayeceklerdir (bile)!..**
- 30

[٨٣٤] حذف المضاف إلى {يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ} وهو سدّهما، كما حذف المضاف إلى القرية وهو أهلها. وقيل: فتحت كما قيل {أَهْلَكْنَاهَا} [الأنبياء: ٩٥]. وقرئ «آجوج». وهما قبيلتان من جنس الإنس، يقال: الناس عشرة أجزاء، تسعة منها يأجوج ومأجوج. {وَهُمْ} راجع إلى الناس المسوقين إلى المحشر. وقيل: هم يأجوج ومأجوج يخرجون حين يفتح السدّ. الحذب: النشز من الأرض. وقرأ ابن عباس رضي الله عنه «من كل جدث»، وهو القبر. الثاء: حجازية، والفاء: تميمية.

[٨٣٥] وقرئ {يَنْسُلُونَ} بضم السين؛ ونسل وعسل: أسرع.

٩٧- ﴿وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ﴾

١٠ [٨٣٦] و{إِذَا} هي إذا المفاجأة، وهي تقع في المجازاة سادة مسدّ الفاء، كقوله تعالى {إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ} [الروم: ٣٦]. فإذا جاءت الفاء معها تعاونتا على وصل الجزاء بالشرط، فيتأكد. ولو قيل: إذا هي شاخصة، أو فهي شاخصة، كان سديداً.

[٨٣٧] {هِيَ} ضمير مبهم توضحه الأبصار وتفسره، كما فسر {الَّذِينَ ظَلَمُوا} {وَأَسْرُوا}. [الأنبياء: ٣] ١٥

[٨٣٨] {يَا وَيْلَنَا} متعلق بمحذوف، تقديره: يقولون يا ويلنا، و«يقولون» في موضع الحال من {الَّذِينَ كَفَرُوا}.

٩٨- ﴿إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصْبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ﴾

٩٩- ﴿لَوْ كَانَ هَؤُلَاءِ آلِهَةً مَا وَرَدُوهَا وَكُلٌّ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

١٠٠- ﴿لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَهُمْ فِيهَا لَا يَسْمَعُونَ﴾

[839] “Allah’tan başka taptıklarınız” ifadesi putları, İblis’i ve yardımcılarını içine alır. Çünkü bunlar, onlara itaatleri ve onların adımlarını izlemeleri sebebiyle onların kulları hükmündedirler. Şu rivayet de bunu tasdik etmektedir: Peygamber (s.a.) Mescid’e girmişti. Kureyş’in ileri gelenleri Hatim’de
 5 [Kâbe’nin yarım daire şeklindeki açık kısmında] oturuyorlardı. Kâbe’nin etrafında 360 put vardı. Peygamber (s.a.) onların yanına oturdu. Karşısına Nadr b. Hâris çıkartıldı. Peygamber (s.a.) onunla konuşarak onu mat etti. Sonra onlara “Hem siz hem de Allah’tan başka taptıklarınız Cehennem odunusunuz...” âyetini okudu. Bu esnada Abdullah b. Ziba’râ geldi ve onların aralarında fısıldaştıklarını gördü. “Ne konuşuyorsunuz?” diye sordu. Velid b. Muğîre Peygamber’in (s.a.) sözünü ona haber verdi. İbn Ziba’râ: “Vallahi onu bulsaydım tartışır ve yenerdim!” dedi. Peygamber (s.a.)’i çağırdılar. İbn Ziba’râ: “Bu sözü sen mi söyledin?” dedi. O “Evet” cevabını verdi. Bunun üzerine, “Kâbe’nin Rabbine yemin olsun ki seni yendim!” dedi ve devam
 10 etti: “Yahudiler Üzeyir’e, Hıristiyanlar Mesih’e, Melih oğulları da meleklerle tapmıyorlar mı?¹” Peygamber (s.a.): “Hayır, onlar kendilerine bunu emreden şeytanlara tapıyorlar!” dedi. Bunun üzerine Allah Teâlâ “Haklarında daha evvel tarafımızdan ‘en güzel’in takdir edildiği kimseler...” [Enbiyâ 21/101] âyetini indirdi. Âyette kastedilenler Üzeyir, İsa Mesih ve meleklerdir.

[840] **Şayet** “Müşrikler neden cehennemde ‘ilâh’larıyla bir araya getirildiler?” **dersen şöyle derim:** Çünkü beraber olunca daha fazla üzüntü ve pişmanlık duyarlar. Zira başlarına gelen musibet onlar sebebiyle gelmiştir. Düşmanın yüzüne bakmak da bir çeşit azaptır. Bir de, ilâhlarının ahirette kendilerine şefaate edeceğini, şefaatlerinden istifade edeceklerini kuruyorlardı.
 25 Durumun kurduklarının aksine olduğunu görünce artık, ‘ilâh’larından daha fazla nefret edilecek bir şey olamayacağı açıktır.

[841] **Şayet** “‘Taptığınız şeyler’ ifadesiyle putları kastedersen, o zaman ‘Orada öyle bir nefes alıp vereceklerdir ki!’ ifadesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Onlar ve putları cehennemin aynı yerinde olurlarsa, her
 30 ne kadar nefes alanlar putları değil de sadece kendileri olsa bile hepsini kastederek “Onlar nefes alıp verirler.” demek caizdir. Bu, tağlib içindir ve herhangi bir karışıklık söz konusu olmayacağından dolayıdır.

1 Yani bu sözünle, kendi değer verdiğin bu büyük zevatı kendin Cehennem odunu yapmış oluyorsun! Ayrıca bkz. Zuhruf 43/57-58. / ed.

[٨٣٩] {مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ} يحتمل الأصنام وإبليس وأعوانه، لأنهم بطاعتهم لهم واتباعهم خطواتهم في حكم عبدتهم. ويصدق ما روي أن رسول الله ﷺ دخل المسجد وصناديد قريش في الحطيم، وحول الكعبة ثلاثمائة وستون صنماً، فجلس إليهم فعرض له النضر بن الحارث، فكلمه رسول الله ﷺ حتى أفحمه، ثم تلا عليهم {إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ} الآية، فأقبل عبد الله بن الزبيري فرآهم يتهايمسون، فقال: فيم خوضكم؟ فأخبره الوليد بن المغيرة بقول رسول الله ﷺ، فقال عبد الله: أما والله لو وجدته لخصمته، فدعوه. فقال ابن الزبيري: أنت قلت ذلك؟ قال: نعم. قال: قد خصمتك ورب الكعبة! أليس اليهود عبدوا عزيزاً، والنصارى عبدوا المسيح، وبنو مليح عبدوا الملائكة؟ فقال ﷺ: "بل هم عبدوا الشياطين التي أمرتهم بذلك!" فأنزل الله تعالى {إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ} [الأنبياء: ١٠١]، يعني عزيزاً والمسيح والملائكة عليهم السلام.

[٨٤٠] فإن قلت: لم قرنوا بالهتهم؟ قلت: لأنهم لا يزالون لمقارنتهم في زيادة غم وحسرة، حيث أصابهم ما أصابهم بسببهم. والنظر إلى وجه العدو باب من العذاب؛ ولأنهم قدرُوا أنهم يستشفعون بهم في الآخرة ويستشفعون بشفاعتهم، فإذا صادفوا الأمر على عكس ما قدرُوا لم يكن شيء أبغض إليهم منهم.

[٨٤١] فإن قلت إذا عنيت بـ{مَا تَعْبُدُونَ} [الأنبياء: ١٠٠] الأصنام، فما معنى {لَهُمْ} فيها زفير؟ قلت: إذا كانوا هم وأصنامهم في قرن واحد، جاز أن يقال: لهم زفير، وإن لم يكن الزافرين إلا هم دون الأصنام، للتغليب ولعدم الإلباس.

[842] *el-Hasab*, yakılan şey demektir, yani bunlar ateşte yakılacaktır. *el-Hasab* atmak anlamına da gelir. Sâd'ın sükûnuyla masdar olarak da okunmuştur. Yine aynı anlamda حَطَبٌ şeklinde, harekeli ve sakin olarak حَضَبٌ ve حَضْبٌ şeklinde de okunmuştur. İbn Mes'ûd'dan [v. 32/653] nakle-
5 dildiğine göre ateşten tabutlara konulacaklar ve işitemeyeceklerdir. Allah'ın onları kör ettiği gibi sağır yapması da mümkündür.

101. Tabii (tanrı edinilmekle birlikte), haklarında daha evvel tarafımızdan 'en güzel'in takdir edildiği (İsa Mesih, melekler vb.) kimseler buradan uzaklaştırılmış olacaktır.

10 **102. Onlar buranın uğultusunu duymazlar; üstelik canlarının istediği şeylerin içinde temelli kalıcıdırlar.**

103. O en büyük korku onları üzmez. Melekler de "İşte, size vaat edilen gününüz!" diyerek kendilerini karşılarlar.

[843] *Hüsna*, üstün ve tercihe şayan güzel bir durumu ifade eder; *ahse-*
15 *nin* müennesi olup, ilgili kişilerin ya sa'îd (cennetlik) oldukları, ya sevapla (cennetle) müjdelendikleri veya Allah'a itaat etme hususunda başarılı kıldıkları kastedilmektedir. Rivayete göre Ali (r.a.) bir gün bu âyeti okumuş ve "Ben de onlardanım; Ebû Bekr, Ömer, Osman, Talha, Zübeyr, Sa'd, Sa'îd ve Abdurrahman b. Avf da..." demiş. Sonra kâmet getirilmiş, elbisesini çekerek kalkmış, bu esnada âyetin "Onlar cehennemın uğultusunu duymazlar." kısmını okuyormuş.

[844] *Hasîs* hissedilen ses, *şehvet* ise nefsin zevk istemesidir.

[845] لَا يَحْزَنُهُمْ (onları üzmez) kelimesi aynı anlamda *ahzeneden lâ yuhzinuhum* şeklinde de okunmuştur. "En büyük korku"dan kastın Sûr'a en son üfle-yiş olduğu söylenmiştir. Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Sûr'a üfürüldüğü gün, göklerde ve yerde kim varsa dehşete kapılır..." [Neml 27/87] Hasan-ı Basrî'den rivayet edildiğine göre (en büyük korku) cehenneme doğru gitmektir. Dah-hâk'e göre ise cehennem(den çıkarılacak kişilerin çıkarılıp, kalanların) üzerine kapıların kilitlendiği andır. Ölümün alaca bir koç suretinde getirilip kesildiği an
25
30 [Bkz. *Buhârî*, "Rikâk", 51; *Müslim*, "Cennet", 40-43] olduğu da söylenmiştir.

[846] "Melekler de ["İşte, size vaat edilen gününüz!" diyerek] kendilerini karşılarlar." Yani melekler cennetin kapılarında onları tebrik ederek karşılarlar ve "Bu, Rabbinizin size vaat ettiği karşılık alma gününüzdür. İşte o vakit geldi." derler.

[٨٤٢] والحصب: المحسوب، أي يحصب بهم في النار. والحصب: الرمي. وقرئ بسكون الصاد، وصفًا بالمصدر. وقرئ «حطب»، و«حضب» بالضاد متحرّكًا وساكنًا. وعن ابن مسعود: يجعلون في توايت من نار فلا يسمعون. ويجوز أن يُصمهم الله كما يعميهم.

٥ - ١٠١ ﴿إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ﴾

١٠٢ - ﴿لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا وَهُمْ فِي مَا اشْتَهَتْ أَنفُسُهُمْ خَالِدُونَ﴾

١٠٣ - ﴿لَا يَخْزَنُهُمُ الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ وَتَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ هَٰذَا يَوْمُكُمْ الَّذِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ﴾

[٨٤٣] {الْحُسْنَى} الخصلة المفضلة في الحسن، تأنيث الأحسن: إمّا السعادة، وإمّا البشري بالثواب وإمّا التوفيق للطاعة. يروى أَنَّ عَلِيًّا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قرأ هذه الآية ثم قال: أنا منهم، وأبو بكر وعمر وعثمان وطلحة والزبير وسعد وسعيد وعبد الرحمن بن عوف؛ ثم أقيمت الصلاة فقام يجزّ رداءه وهو يقول {لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا}.

[٨٤٤] والحسيس: الصوت يحس، والشهوة: طلب النفس اللذة.

[٨٤٥] وقرئ {لَا يَخْزَنُهُمُ} من أحزن. و{الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ} قيل: النفخة الأخيرة، لقوله تعالى {يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ} [النمل: ٨٧] وعن الحسن: الانصراف إلى النار. وعن الضحاك: حين يطبق على النار. وقيل: حين يذبح الموت على صورة كبش أملح.

[٨٤٦] أي [وَتَتَلَقَّاهُمْ] تستقبلهم {الْمَلَائِكَةُ} مهئين على أبواب الجنة. ويقولون: هذا وقت ثوابكم الذي وعدكم ربكم قد حلّ.

١٠٤- ﴿يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجْلِ لِلْكِتَابِ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ
وَعَدًا عَلَيْنَا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ﴾

[٨٤٧] العامل في {يَوْمَ نَطْوِي} {لَا يُخْزِنُهُمْ} [الأنبياء: ١٠٣]، أو الفزع. أو
{تَتَلَقَّاهُمْ} [الأنبياء: ١٠٣]. وقرئ «تطوى السماء»، على البناء للمفعول. و«السَّجِّلُ»،
بوزن العتلّ و«السَّجِّلُ» بلفظ الدلو. وروي فيه الكسر، وهو الصحيفة، أي كما
يطوى الطومار للكتابة، أي ليكتب فيه، أو: لما يكتب فيه؛ لأن الكتاب أصله
المصدر كالبناء؛ ثم يوقع على المكتوب. ومن جمع فمعناه: للمكتوبات، أي
لما يكتب فيه من المعاني الكثيرة. وقيل: {السَّجِّلُ} ملك يطوي كتب بني آدم
إذا رفعت إليه. وقيل: كاتب كان لرسول الله ﷺ. والكتاب - على هذا - اسم
الصحيفة المكتوب فيها. ١٠

[٨٤٨] {أَوَّلَ خَلْقٍ} مفعول نعيد الذي يفسره {نُعِيدُهُ}، والكاف مكفوفة بما.
والمعنى: نعيد أول الخلق كما بدأناه، تشبيها للإعادة بالإبداء في تناول القدرة
لهما على السواء. فإن قلت: وما أول الخلق حتى يعيده كما بدأه؟ قلت: أوله
إيجاده عن العدم، فكما أوجده أولاً عن عدم، يعيده ثانياً عن عدم. فإن قلت: ما
بال {خَلْقٍ} منكر؟ قلت: هو كقولك: هو أول رجل جاءني، تريد أول الرجال،
ولكنك وحدته ونكرته إرادة تفصيلهم رجلاً رجلاً، فكذلك معنى {أَوَّلَ خَلْقٍ}
أول الخلق، بمعنى: أول الخلائق، لأن الخلق مصدر لا يجمع. ووجه آخر، وهو
أن ينتصب الكاف بفعل مضمر يفسره {نُعِيدُهُ}، وما موصولة، أي نعيد مثل الذي
بدأناه نعيده. وأول خلق: ظرف لـ {بَدَأْنَا}، أي أول ما خلق؛ أو حال من ضمير
الموصول الساقط من اللفظ، الثابت في المعنى. {وَعَدًا} مصدر مؤكد، لأن قوله
{نُعِيدُهُ} عدة للإعادة. {إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ} أي قادرين على أن نفعل ذلك. ٢٠

105. Gerçek şu ki; Tevrat'tan sonra Zebur'da da şunu yazdık: Yeryüzüne Benim salih kullarım mirasçı olacaktır.

[849] Şa‘bî *Rahimehullâh* [v. 104/722] Zebur’un Hazreti Dâvud (a.s.)’ın kitabı olduğunu söylemiştir. الذِّكْرُ ise Tevrat’tır. Zebur’un, peygamberlere indirilen bütün kitaplar için cins ismi olduğu, *zikrin* ise Ümmü’l-Kitâb yani Levh-i Mahfuz olduğu da söylenmiştir.

[850] Kâfirlerin sürülmesinden sonra oraya müminler sahip olacaklardır. Tıpkı şu âyetlerde ifade edildiği gibi: “Sürekli hor görülen o kavmi de, bölgenin bereketlendirdiğimiz doğu ve batı kısımlarına mirasçı kıldık...” [A‘râf 7/137], “Mûsâ, kavmine dedi ki: ‘Allah’tan yardım isteyin ve sabredin. Şüphesiz yeryüzünün tamamı Allah’ındır; O, kullarından dilediğini oraya mirasçı kılar. Âkibet müttakîlerindir’.” [A‘râf 7/128] İbn Abbas (r.a.), “Bu[ra-da kastedilen arz] cennet arzıdır.” demiştir. Arz-ı Mukaddes olduğu, Hazreti Muhammed’in (s.a.) ümmetinin oraya sahip olacağı da söylenmiştir.

106. Şüphesiz bunda, kulluk edenler için yeterli tebliğât mevcuttur.

[851] “Bu” zamiri bu sûrede zikredilen haberler, vaat ve tehditler ile tesirli öğütlere işaret etmektedir. *el-Belâğ* kelimesi yeterli ve kendisiyle mak-sada ulaşılan şey demektir.

107. Biz seni tamamen ‘âlemlere rahmet’ olarak gönderdik.

[852] Peygamber (s.a.) “âlemlere rahmet” olarak gönderilmiştir, zira kendisine uyduklarında onları saadete ulaştıracak şeyler getirmiştir. Ona muhalefet edip tâbi olmayan kimse ise nefesine mağlup olmuş ve bu rahmetten nasibini kaybetmiştir. Bu şuna benzer: Allah suyu bol bir pınar fışkırtmıştır. Bir grup insan onun suyu ile ekinlerini ve hayvanlarını sulayıp rahata ererler. Bir kısım insanlar da sulamayı terkeder, bu konuda ihmalkâr davranırlar ve neticede ziyan ederler. Fışkıran pınar haddizâtında Allah’tan gelen bir nimettir ve iki grup için de rahmettir. Ancak tembel kişi kendi kendine sıkıntı ve musibet olmuştur, zira kendini, kendisine faydalı olacak şeyden mahrum bırakmıştır. Şöyle bir görüş de vardır: Fâcirlere rahmet olması, onların cezalarının Peygamber (s.a.) sebebiyle geciktirilmesi ve onun hürmetine büyük bir azapla köklerinin kazınmasından emin olmalarıdır.

108. “Bana sadece; ‘tanrınızın bir tek tanrı olduğu’ vahyediliyor. Şimdi, siz buna teslimiyet göstere(rek Müslüman ola)cak mısınız?” de.

١٠٥- ﴿وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزُّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ﴾

[٨٤٩] عن الشعبي رحمة الله عليه: زبور داود عليه السلام، والذكر: التوراة. وقيل اسم لجنس ما أنزل على الأنبياء من الكتب، والذكر: أم الكتاب، يعني اللوح.

٥ [٨٥٠] أي يرثها المؤمنون بعد إجلاء الكفار، كقوله تعالى {وَأَوْزَنَّا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضَعُونَ مَشَارِقَ الْأَرْضِ وَمَغَارِبَهَا} [الأعراف: ١٣٧]، {قَالَ مُوسَى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللَّهِ وَاصْبِرُوا إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ} [الأعراف: ١٢٨] وعن ابن عباس رضي الله عنه: هي أرض الجنة. وقيل: الأرض المقدسة، ترثها أمة محمد ﷺ.

١٠٦- ﴿إِنَّ فِي هَذَا لَبَلَاغًا لِقَوْمٍ عَابِدِينَ﴾ ١٠

[٨٥١] الإشارة إلى المذكور في هذه السورة من الأخبار والوعد والوعيد والمواعظ البالغة. والبالغ: الكفاية وما تبلغ به البغية.

١٠٧- ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾

[٨٥٢] أرسل ﷺ {رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ}، لأنه جاء بما يسعدهم إن اتبعوه. ومن خالف ولم يتبع فإنما أتى من عند نفسه حيث ضيع نصيبه منها. ومثاله: أن يفجر الله عينا غديقة، فيسقي ناس زروعهم ومواشيهم بمائها فيفلحوا، ويبقى ناس مفرطون عن السقي فيضيعوا، فالعين المفجرة في نفسها نعمة من الله ورحمة للفريقين، ولكن الكسلان محنة على نفسه؛ حيث حرمها ما ينفعها. وقيل: كونه رحمة للفجار من حيث أن عقوبتهم أخرت بسببه وأمنوا به عذاب الاستئصال.

١٠٨- ﴿قُلْ إِنَّمَا يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾ ٢٠

[853] إِنَّمَا edatı, hükmü bir şeye veya bir şeyi hükme tahsis etmek içindir. *Innemâ Zeyd^{ün} kâim^{ün}* (Sadece Zeyd ayaktadır.) ve *innemâ yekûmu Zeyd^{ün}* (Zeyd sadece ayağa kalkıyor.) sözünde olduğu gibi. Bu âyette iki örnek bir araya gelmiştir, çünkü إِنَّمَا يُوحِي إِلَيَّ (Bana sadece vahyolunuyor.) kısmı [nâib-i] 5 fâ'iliyle birlikte *innemâ yekûmu Zeyd^{ün}* yerindedir; إِنَّمَا إِلَهُكُمُ اللَّهُ وَاحِدٌ (tanrının tek bir tanrı olduğu) ise *innemâ Zeyd^{ün} kâim^{ün}* yerindedir. İki örneğin bir araya gelmesinin faydası ise Rasûlullah'a gelen vahiylerin öncelikle Allah'ın, birliği kendisine has kıldığını haber verdiğini göstermektir. “Şimdi, siz buna teslimiyet göstere(rek Müslüman ola)cak mısınız?” sözünde şu mâna vardır: 10 Bu minval üzere gelen vahiyler, insanların Allah'ı halis-muhlis ‘Tek’ kılma-larını ve ortakları bırakmalarını gerektirmektedir. Onda şu mâna da vardır: Vahdaniyet sıfatını ispat etmenin en doğru yolu naklî delillerdir. مَا mevsûle kabul edildiğinde anlamın “bana vahyedilen şey” olması da mümkündür.

109. Yüz çevirirlerse de ki: Ben hepinize eşit olarak bildirmiş olayım da!.. Tehdit edildiğiniz şey yakın mıdır, uzak mıdır bilemiyorum. 15

110. Şüphesiz O, sözün açıktan söyleneni de bilir, gizlediklerinizi de bilir.

111. Bu (tehditlerin henüz gerçekleşmemesi) belki de sizin için bir sınamadır; bir süre daha mı yaşamanız isteniyor, bilemiyorum.

[854] *Âzene* fiili “bildi” anlamındaki *ezineden* [ilan etmek, bildirmek anlamında] olup, daha çok uyarı anlamında kullanılmaktadır. Şu âyette de bu mânadadır: “Bunu yapmazsanız, Allah ve Resulü’ne savaş açmış olduğunuzu bilin!” [Bakara 2/279] İbn Hillize’nin [v. 570 ?] şu mısraı da aynı mânadadır: 20

Ayrılacağını söyleyerek uyardı bizi Esmâ.

[855] Âyetin mânası şöyledir: Allah'ın birliğini kabul etmenin, O'nu benzer ve ortaklardan tenzih etmenin zorunlu olduğu size arz edilince, bunu kabul etmekten yüz çevirdiğinize göre, sizleri öyle bir adam gibi uyarıyorum ki kendisiyle düşmanları arasında bir barış var, ama bir hainlik yapacaklarını anlayıp anlaşmayı bozuyor ve anlaşmayı bozduğunu açıklıyor, yayıyor ve hepsine ilan ediyor. 25

[856] عَلَى سَوَاءٍ yani, bunu bildirme hususunda hepsine eşit davrandı, tamamına açıkladı; “Sopanın kabuğunu soydu.” [deyiminde olduğu gibi] içinde ne varsa açıkça söyledi; düşmanlığını ilan etti. Müslümanların size galip geleceği vaadi hiç şüphesiz gerçekleşecek. Böylece zillet ve alçaklık mutlaka sizi bulacak! Her ne kadar ben bunun ne zaman olacağını bilmesem de... 30

[٨٥٣] {إِنَّمَا} لقصر الحكم على شيء، أو لقصر الشيء على حكم، كقولك: إنما زيد قائم، وإنما يقوم زيد. وقد اجتمع المثالان في هذه الآية، لأن {إِنَّمَا يُوحَىٰ إِلَيْ} مع فاعله بمنزلة إنما يقوم زيد، و{أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ} بمنزلة إنما زيد قائم. وفائدة اجتماعهما: الدلالة على أن الوحي إلى رسول الله ﷺ مقصور على استئثار الله بالوحدانية، وفي قوله {فَهَلْ أُنْتُمْ مُّسْلِمُونَ} أن الوحي الوارد على هذا السنن موجب أن تخلصوا التوحيد لله، وأن تخلعوا الأنداد. وفيه أن صفة الوحدانية يصح أن تكون طريقها السمع. ويجوز أن يكون المعنى: أن الذي يوحى إلي، فتكون {ما} موصولة.

١٠٩- ﴿فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ آذَنْتُكُمْ عَلَىٰ سَوَاءٍ وَإِنْ أَذْرِي أَقْرَبُ أَمْ بَعِيدٌ مَّا تُوعَدُونَ﴾

١١٠- ﴿إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ وَيَعْلَمُ مَا تَكْتُمُونَ﴾

١١١- ﴿وَإِنْ أَذْرِي لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَّكُمْ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ﴾

[٨٥٤] آذن منقول من آذن، إذا علم، ولكنه كثر استعماله في الجري مجرى الإنذار. ومنه قوله تعالى {فَأَذْنُوا بِحَرْبٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ} [البقرة: ٢٧٩] وقول ابن حنبل:

أَذْنَتْنَا بَيْنَهَا أَسْمَاءُ ❁

[٨٥٥] والمعنى: أني بعد توليكم وإعراضكم عن قبول ما عرض عليكم من وجوب توحيد الله وتنزيهه عن الأنداد والشركاء، كرجل بينه وبين أعدائه هدنة فأحس منهم بغدرة فنبذ إليهم العهد، وشهر النبذ وأشاعه وأذنبهم جميعاً بذلك.

[٨٥٦] {على سَوَاءٍ} أي مستويين في الإعلام به، لم يطوه عن أحد منهم وكاشف كلهم، وقشر العصا عن لحائها. و{مَا تُوعَدُونَ} من غلبة المسلمين عليكم كائن لا محالة، ولا بد من أن يلحقكم بذلك الذلة والصغار. وإن كنت لا أدري متى يكون ذلك،

Çünkü Allah onun bilgisini bana vermemiş, beni ona muttali kılmamıştır. Allah her şeyi bilir. İslâm'ı kötöleyenlerin sözlerinden açığa vurduklarınız da kalbinizde Müslümanlara karşı sakladığınız düşmanlık ve kinler de O'na gizli kalmaz. Allah bunlar sebebiyle sizi cezalandıracaktır! Bilmiyorum, bel-
 5 ki de bu tehdidin geciktirilmesi sizin nasıl davranacağınızı ortaya koymak için bir imtihandır veya delil aleyhinize kesinleşsin ve tehdit nice hikmetler bulunan bir vakitte gerçekleşsin diye belli bir süreye kadar sizi yaşatmaktır?

112. “Ya Rabbi! (Bunlarla aramızda) hakkaniyetle hükmet...” (diye dua etti ve) “Sizin nitelendirmelerinize karşı yardımına sığınılacak olan, bizim Rahman Rabbimizdir.” Dedi.

[857] قَالَ (de ki) şeklinde hem de Peygamber'in (s.a.) sözünü naklen قَالَ (dedi ki) şeklinde okunmuştur. رَبِّ احْكُم (Rabbim hükmet) ifadesi, [Aynı anlamda olmak üzere] يَا harfi kaldırılıp sadece kesre ile رَبِّ احْكُم, Zamme ile رَبِّ احْكُم şeklinde, Tafdil bildiren ef'alu kalıbında رَبِّي أَحْكُم (En âdil hükmü Rabbim verir.) ve “Hüküm vermek” kökünden رَبِّي أَحْكُم (Rabbim hüküm verdi) şeklinde okunmuştur. Nitekim Allah Teâlâ, Resûlüne azabın kavmine çarçabuk gelmesini istemesini emretmiş; onlar da Bedir'de azaba uğramışlardır.

[858] بِالْحَقِّ kelimesinin mânası şudur: “Onları himaye etme! Onlara hak ettikleri şekilde sert davran! Allah Resûlü'nün “Allah'ım! Mudar'ın¹ üzerine cezanı sert indir!” [Buhârî, “İstiskâ”, 2; Müslim, “Mesâcid”, 294] duasında olduğu gibi.

[859] تَصِفُون fiili Tâ ve Yâ ile okunmuştur [sizin nitelendirmelerinize / onların nitelendirmelerine]. Onlar durumu olduğunun aksine anlatıyor; kuvvet ve galibiyetin kendilerinde olmasını istiyorlardı. Allah onların düşüncelerini yalanlamış, ümitlerini boşa çıkarmış, Peygamber (s.a.)'e ve mü'minlere yardım etmiş, onları ise yüz üstü bırakmıştır.

[860] Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Kim اقترَب للناس حسابهم [Enbiyâ] sûresini okursa Allah onu kolay bir hesaba çeker, Kur'ân'da ismi geçen bütün nebiler onunla musafaha yapar ve ona selâm verirler.”

1 Adnân ve Kahtân'dan sonra Arapların nispet edildiği dört ana koldan biri. Mudar, İslâmiyet'ten önce Hindif ve Kays Aylân adında iki kola ayrılmıştır. Sayı ve güç itibarıyla çok defa bütün Mudar kabilelerini temsil eden Kays Aylân'ın en meşhur kolları Süleym, Hevâzin, Mâzin, Gatafân, Muhârib, Advân, Fehm ve Enmâr; Hindif'in kolları ise Kureyş, Eşrâf, Kinâne, Hüzeyl, Temim, Huzâa ve Müzeynedir. (DÎÂ) / ed.

لأن الله لم يعلمني علمه ولم يطلعني عليه، والله عالم لا يخفى عليه ما تجاهرون به من كلام الطعانين في الإسلام، و{مَا تَكْتُمُونَ} في صدوركم من الإحن والأحقاد للمسلمين، وهو يجازيكم عليه. وما أدري لعل تأخير هذا الموعد امتحان لكم لينظر كيف تعلمون. أو تمتيع لكم {إِلَى حِينٍ} ليكون ذلك حجة عليكم؛ وليقع الموعد في وقت هو فيه حكمة. °

١٢١- ﴿قَالَ رَبِّ احْكُم بِالْحَقِّ وَرَبُّنَا الرَّحْمَنُ الْمُسْتَعَانُ عَلَى مَا تَصِفُونَ﴾

[٨٥٧] قرئ «قل» وقال، على حكاية قول رسول الله ﷺ. و{رَبِّ احْكُم} على الاكتفاء بالكسرة «ورب احكم» على الضم «وربي أحكم»، على أفعل التفضيل «وربي أحكم» من الإحكام، أمر باستعجال العذاب لقومه فعذبوا ببدر.

[٨٥٨] ومعنى {بِالْحَقِّ} لا تحابهم وشدد عليهم كما هو حقهم، كما قال: "اشدد وطأتك على مضر"

[٨٥٩] قرئ {تَصِفُونَ} بالتاء والياء. كانوا يصفون الحال على خلاف ما جرت عليه، وكانوا يطمعون أن تكون لهم الشوكة والغلبة، فكذب الله ظنونهم وخيب آمالهم، ونصر رسول الله ﷺ والمؤمنين، وخذلهم.

[٨٦٠] عن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: "من قرأ اقترب للناس حسابهم حاسبه الله حسابًا يسيرًا، وصافحه وسلم عليه كل نبي ذكر اسمه في القرآن".

HAC SÛRESİ

6 âyet, yani 19 - 24. âyetler hariç Mekke'de nâzil olmuştur.

78 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

5 **1. Ey insanlar! Rabbinizden sakının; o (Kıyamet) saatin(in) sarsıntısı gerçekten muazzam bir şeydir.**

[861] *Zelzele* şiddetle hareket ettirmek, rahatsızlık vermek ve varlıkların oldukları yerden ve merkezlerinden ‘kayış’ının katmerli hale gelmesi, iyice şiddetlenmesi demektir (*zelle - zelzele*). -Hükmî mecaz ile- varlıkları sarsan Kıyamet saatinin kendisiymiş gibi, zelzelenin fâ‘ili olarak Kıyamet saati takdir edilebilir ki bu durumda *zelzelet^{um}* kelimesi fâ‘iline muzâf olmuş bir masdar olur. Yahut *mefûlün fih* takdiriyle; genişletmeye (mecaza) gidilerek zarfın (السَّاعَةِ) *mefûlün bih* yerine konulması söz konusudur; tıpkı مَكْرَ بَلِّ الْكَوْكَبِ وَالنَّهَارِ [Sebe’ 34/33] ayetinde olduğu gibi [“bizzat gece ve gündüzün komploları” değil de “gece gündüz Müşriklerin yaptığı komplolar”].

[862] Bu sarsıntı, إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا (“Arz, o kendisine mahsus sarsıntısıyla sarsıldığında” [Zilzâl 99/1]) ayetinde geçen *zelzele* olup, vakti hakkında ihtilâf edilmiştir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bunun “kıyamet günü” olduğunu, Alkame [v. 62/682] ve Şa‘bî [v. 104/722] ise “güneşin, battığı yerden doğacağı vakit” olduğunu söylemişlerdir.

[863] Allah Teâlâ, Âdemoğullarına takvayı emretmiş; bunun gerekliliğini de kıyameti anıp, onun en korkunç özelliğini zikretmek suretiyle ortaya koymuştur. Böylece, bu özelliğe basiret gözüyle bakacaklar; durumun vahametini akılları ile tasavvur edecekler ve bu günün dehşetine karşı kendilerine acıyıp, başlarının çaresine bakacaklardır. Bu günün korkularından kurtaracak yegâne çarenin Rablerinin, takva elbisesine bürünmeleri şeklindeki emrini dinlemeleri olduğu belirtilmiştir.

[864] Rivayete göre bu iki âyet Benî Mustalık gazvesi gecesinde inmiştir. Peygamber (s.a.) bu iki ayeti okumuş ve [o kadar ağlamıştır ki], o geceki ağlayışından daha fazla ağladığı görülmemiştir. Sabah olunca, kimse eyerleri hayvanların üzerinden indirmemiş, öğlen sıcaklığında konaklarında çadırları kurmamış, yemek için kazan kaynatmamıştır. Çünkü kimi üzgündü, kimi ağlıyordu, kimi de düşünceliydi. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIII, 133. Benzer bir rivâyet]

سورة الحج

مكية غير ست آيات، وهي {هذان خصمان} إلى {صراط الحميد}

وهي ثمان وسبعون آية

بسم الله الرحمن الرحيم

٥ - ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ﴾

[٨٦١] الزلزلة: شدة التحريك والإزعاج، وأن يضاعف زليل الأشياء عن مقارّها ومراكزها. ولا تخلو {الساعة} من أن تكون على تقدير الفاعلة لها، كأنها هي التي تنزل الأشياء على المجاز الحكمي، فتكون الزلزلة مصدرًا مضافًا إلى فاعله، أو على تقدير المفعول فيها على طريقة الاتساع في الظرف وإجرائه مجرى المفعول به، كقوله تعالى {بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ} [سبأ: ٣٣]

[٨٦٢] وهي الزلزلة المذكورة في قوله {إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا} [الزلزلة: ١]. واختلف في وقتها، فعن الحسن أنها تكون يوم القيامة، وعن علقمة والشعبي عند طلوع الشمس من مغربها.

[٨٦٣] أمر بني آدم بالتقوى، ثم علل وجوبها عليهم بذكر الساعة ووصفها بأهول صفة، لينظروا إلى تلك الصفة ببصائرهم ويتصوّروها بعقولهم، حتى يبقوا على أنفسهم ويرحموها من شدائد ذلك اليوم، بامثال ما أمرهم به ربهم من الترتدي بلباس التقوى، الذي لا يؤمنهم من تلك الأفزاع إلا أن يتردوا به.

[٨٦٤] وروي أن هاتين الآيتين نزلتا ليلاً في غزوة بني المصطلق، فقرأهما رسول الله ﷺ فلم ير أكثر باكيًا من تلك الليلة، فلما أصبحوا لم يحطوا السروج عن الدواب، ولم يضربوا الخيام وقت النزول، ولم يطبخوا قدرًا، وكانوا ما بين حزين وباك ومفكر.

2. Onu gördüğünüz gün, bütün emzirenler emzirdiklerini unutacak, bütün hamileler yüklerini bırakacaktır; insanları da ‘sarhoş’ göreceksin. Aslında sarhoş değillerdir, ama Allah’ın azabı çok şiddetlidir!

[865] يَوْمَ تَرَوْهَا (Onu gördüğünüz gün) *tezbelü* fiilinin [zarfı olmak üzere] mansûbdur; zamir ise *zelzele*ye gitmektedir. تُذْهِلْ meçhul olarak *tüzbelü* şeklinde de okunmuştur. Malum olarak *tüzhilü külle murdı’atin* (zelzele emziren her varlığa unutturur) şeklinde de okunmuştur. *Zühûl* korku ve dehşetle birlikte aklın baştan gitmesidir.

[866] **Şayet** “Neden *murdı*’ değil de Tâ’lı olarak *murdı’at^{un}*” şeklinde gelmiştir [emziren zaten dışı olur?]” **dersen şöyle derim:** Burada; emzikli kadının bebeğinin ağzına memesini vermiş emzirmekte olduğu hal bildirilmektedir. *Murdı*’ ise emzikli kadın demektir, halihazırda emzirmiyor olsa bile kadın için bu kelime kullanılır. Tâ’lı şekli ise bilfiil emzirmekte olan kadın için kullanılmaktadır. *Murdı’atⁱⁿ* denilmiştir. Çünkü Sözü edilen korku o kadar şiddetlidir ki, emzikli kadın bebeğini emzirmek üzere memesini ağzına vermiş olsa, tam da o sıra bu korku sahnesi ortaya çıksa, dehşetinden dolayı memesini ağzından çeker alır [ve kendi başının çaresine bakar.]

[867] عَمَّا أَرْضَعْتُ “emzirmesinden” ya da “emzirmekte olduğu şeyden” yani çocuktan. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] şöyle nakledilmiştir: Emzikli kadın süt emen çocuğunu henüz süten kesmeden unuttur; hamile kadın yükü daha tamam olmadan onu düşürür.

[868] وَتُرَى şeklinde zamme ile de okunmuştur. Bu takdirde üritüke kâ’i-men ya da *ru’itüke kâ’imen* (seni ayakta zannettim) şeklindeki kullanımdan türetilmiş olur [ve “Sen insanları sarhoş olmuşlar sanırsın” anlamına gelir.] الْمَأْسُ mansûb ve merfû’ olarak okunmuştur. Mansûb olması daha uygundur. Merfû’ okuyanlar 25 *الْمَأْس* kelimesini تَرَى’nin ismi yapmışlar ve onu cemaat takdirinde müennes saymışlardır. سَكْرَى [سَكَزَى وَمَا هُمْ بِسَكَزَى] ve بَسْكْرَى şeklinde de okunmuştur. Bu şekliyle *cev’ânu* ve *atşânu* kelimelerinin çoğulları olan *cev’â* ve *atşâ* gibi olmaktadır. *Küsâlâ* ve *ucâlâ* gibi سُكَارَى ve بَسْكَارَى şeklinde de okunmuştur. A’meş’ten [v. 30 148/765] de سُكَرَى ve بَسْكَرَى şeklinde bir kıraat nakledilmiştir ki *garîb*dir.

[869] Mâna şöyledir: Benzerlik bakımından onları sarhoş gibi görürsün ama gerçekte sarhoş değillerdir. Lakin Allah’ın azabından korkuları yüzünden içinde bulundukları tükenmişlik hali akıllarını başlarından almış, temyiz güçlerini gidermiş ve onları sarhoşluk sebebiyle aklı başından gitmiş ve temyiz yetisini kaybetmiş kimse haline getirmiştir. Şöyle de denilmiştir: Onların içki içmekten değil korkudan sarhoş olduklarını görürsün.

٢- ﴿يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ وَمَا هُمْ بِسُكَارَىٰ وَلَٰكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ﴾

[٨٦٥] {يَوْمَ تَرَوْنَهَا} منصوب بـ{تذهل}، والضمير للزلزلة. وقرئ «تذهل كل مرضعة» على البناء للمفعول، و«تذهل كل مرضعة»، أي تذهلها الزلزلة. والذهول: الذهاب عن الأمر مع دهشة. ٥

[٨٦٦] فإن قلت: لم قيل {مُرْضِعَةٍ} دون مرضع؟ قلت: المرضعة التي هي في حال الإرضاع ملقمة ثديها الصبي. والمرضع: التي شأنها أن ترضع وإن لم تبشر الإرضاع في حال وصفها به، فقليل مرضعة؛ ليدل على أن ذلك الهول إذا فوجئت به هذه وقد ألقمت الرضيع ثديها نزعته عن فيه لما يلحقها من الدهشة.

١٠ [٨٦٧] {عَمَّا أَرْضَعَتْ} عن إرضاعها، أو عن الذي أرضعته وهو الطفل. وعن الحسن: تذهل المرضعة عن ولدها لغير فطام، وتضع الحامل ما في بطنها لغير تمام. [٨٦٨] قرئ «وتُزَّى»، بالضم من أُرِيتك قائمًا، أو رُؤيتك قائمًا. و{الناس} منصوب ومرفوع، والنصب ظاهر، ومن رفع جعل الناس اسم {ترى}، وأنه على تأويل الجماعة. وقرئ «سكّري» و«بسكّري» وهو نظير: جوعى وعطشى، في جوعان وعطشان. و «سكّارى» و«بسكّارى»، نحو كسالى وعجالى. وعن الأعمش «سكّرى» و«بسكّرى» بالضم، وهو غريب.

[٨٦٩] والمعنى: وتراهم سكّارى على التشبيه، وما هم بسكّارى على التحقيق، ولكن ما رهقهم من خوف عذاب الله هو الذي أذهب عقولهم وطير تمييزهم وردّهم في نحو حال من يذهب السكر بعقله وتمييزه. وقيل: وتراهم سكّارى من الخوف، وما هم بسكّارى من الشراب. ٢٠

[870] **Şayet** “Önce niye تَرَى denildi de sonra ترى şeklinde tekil kipi kullanıldı?” **dersen şöyle derim:** Çünkü *rü’yet* (görme) fiili, önce *zelzeleye* bağlanmış ve bütün insanların onu gördükleri ifade edilmiştir. Fiil daha sonra, insanların ‘sarhoş’ oldukları hale bağlanmıştır; bu durumda mutlaka birinin diğerlerini görüyor olması gerekecektir.

3. İmdi; öyle insanlar var ki ne kadar azgın ‘şeytan’ varsa ona uyarak Allah hakkında bilgisizce tartışıyor!

4. Oysa şeytan hakkında şuna hükmedilmiştir: O, kendisini velî edineni mutlaka saptırır ve onu (götüre götüre) Çılgın Ateş azabına götürür.

[871] Rivayete göre âyet Nadr b. Hâris hakkında inmiştir. Bu, tartışmacı biriydi; “Melekler Allah’ın kızlarıdır, Kur’ân evvelkilerin masallarındır (mitoloji); Allah, ölmüş ve çürümüş kimseyi yeniden diriltmeye kadir değildir.” derdi. [İniş sebebi özel olmakla birlikte,] âyet Allah hakkında caiz olan - olmayan her türlü sıfat ve fiile ilişkin tartışmalara giren kimseler hakkında geneldir. Âyetin mevzubahis ettiği bu kimseler bilgiye başvuramaz, ilmî verilere dört elle sarılmaz, kanıtlara tabi olmak gibi bir dertleri olmaz, hak ve nasfet gereği asılsız iddialarından vazgeçme gibi bir tutum içinde olmaz. Bunlar, hak ile bâtil arasını ayırmaksızın körü körüne iddialarını sürdürürler ve bu konuda her azgın şeytanın adımlarına “uyarlar.” Oysa Şeytanın durumu şöyle bilinmektedir; şu açıktır ki her kim onu kendisine *velî* edinirse, onun velîliği kendisini sadece cennetin yolundan saptırmakla ve cehenneme iletmekle sonlanır. Allah’ın dininde *imam* diye anılan; hevâ ve heveslerinin zebunu olmuş, bidatlere batmış öyle Haşvîler¹ var ki, burada sözü edilen azgın şeytanların kapsamına öncelikle dâhildirler! Hatta bunlar saptırma ve Hakk’ın yolunu kesme hususunda şeytana taş çıkartırlar. Öyle ki nerede bir sapıklık varsa hepsini bir bir kitaplaştırmışlar; onları kendileri gibi olanlara telkin edip durmaktalar. Sapıklık adeta iliklerine işlemiş!.. Şu beytin sahibi ne kadar da isabet etmiş ve bize söz bırakmamıştır!

Kavmi içinde adımları takip edilen, kurtuluş yolu ve istikamet adresi görülen nice kimse var ki Levh-i Mahfuz’da bunun yolunun eğriliğine dair yazılanları okusalar, çılgılığı basarlardı!..

[872] Allah’ım sen bizi, göklerde meleklerin, yeryüzünde nebilerin için hoşnut olduğun sahih itikat üzere sabit eyle. Bizi rahmetinle salih kullarının arasına dâhil eyle.

¹ Selef’e intisap iddiasında bulunan ve Kelâm ilmine vâkıf olmayan bir kısım Ehl-i Hadis, Kelâm âlimleri tarafından bu adla anılmaktadır. Dinî konularda akli hafife alarak, naklin zahirine sarılmak Haşviliğin özünü oluşturur. (DİA) / çev.

[٨٧٠] فإن قلت: لم قيل أولاً {ترونها}، ثم قيل {ترونها} على الأفراد؟ قلت لأن الرؤية أولاً علقت بالزلزلة فجعل الناس جميعاً رائيين لها، وهي معلقة أخيراً بكون الناس على حال السكر، فلا بد أن يجعل كل واحد منهم رائيًا لسائرهم.

٣- ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَّرِيدٍ﴾

٤- ﴿كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَإِنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ﴾

[٨٧١] قيل: نزلت في النضر بن الحارث، وكان جدلاً؛ يقول: الملائكة بنات الله، والقرآن أساطير الأولين، والله غير قادر على إحياء من بلي وصار تراباً. وهي عامة في كل من تعاطى الجدال فيما يجوز على الله وما لا يجوز من الصفات والأفعال، ولا يرجع إلى علم ولا يعرض فيه بضرر قاطع، وليس فيه اتباع للبرهان ولا نزول على النصفة، فهو يخطب خطب عشواء، غير فارق بين الحق والباطل، {وَيَتَّبِعُ} في ذلك خطوات {كُلِّ شَيْطَانٍ} عات، علم من حاله وظهر وتبين أنه من جعله ولياً له لم تثمر له ولايته إلا الإضلال عن طريق الجنة والهداية إلى النار. وما أرى رؤساء أهل الأهواء والبدع والحشوية المتلقبين بالإمامة في دين الله إلا داخلين تحت كل هذا دخولاً أولياً، بل هم أشد الشياطين إضلالاً وأقطعهم لطريق الحق، حيث دونوا الضلال تدويناً ولقنوه أشياعهم تلقيناً، وكأنهم ساطوه بلحومهم ودمائهم، وإياهم عنى من قال:

وَيَا رَبِّ مَقْفُورِ الْخَطَا بَيْنَ قَوْمِهِ * طَرِيقُ نَجَاةٍ عِنْدَهُمْ مُسْتَوْنَهُجْ

وَلَوْ قَرَأُوا فِي اللَّوْحِ مَا خُطَّ فِيهِ مِنْ * بَيَانِ اعْوِجَاجٍ فِي طَرِيقَتِهِ عَجُوا

[٨٧٢] اللهم ثبتنا على المعتقد الصحيح الذي رضيته لملائكتك في سمواتك، وأنبيائك في أرضك، وأدخلنا برحمتك في عبادك الصالحين.

[873] “Şeytanın üzerine yazılması” temsili bir anlatımdır. Yani sanki kendisini velî edinenleri saptırmak ve yoldan çıkarmak, bu hal kendinde zahir olması sebebiyle onun üzerine yazılmış, başka türlü yapamazmış gibi.

[874] أَنَّهُ مِنْ تَوَلَّاهُ فَآنَهُ ifadesinde) Elif nun maddesi Hemze'nin fethiyle de kesriyle de okunmuştur. Fethalı okuyan, birincisini (ardındaki cümle ile birlikte) kutibenin fâ'ili, ikincisini (başında bulunduğu cümle ile birlikte ve cezanın da hazfi takdiriyle) onun üzerine atıf şekliyle okumuş olur. Kesreli okuyan ise yazılanın olduğu gibi (turnak içinde) hikâye edilmesi takdirinde bulunmuş olur. Sanki bizzat bu ifade onun üzerine yazılmış gibi. Nitekim şöyle dersin: ketebtu inna'llâhe ğaniyyun hamîd (Yazdım ki: “Şüphesiz Allah zengin ve övgüye lâyık olandır.”) Ya da kile innehû takdirinde ya da kutibe fiili kavlı¹ anlamında olur.

5. Ey insanlar! Öldükten sonra dirilip dirilmeyeceğiniz hususunda şüphemiz varsa, şurası herhalde kesindir ki Biz sizi topraktan, sonra nutfeden, sonra yapışkan bir maddeden (yani dölllenmiş yumurtadan), sonra da belli-belirsiz bir et parçasından yarattık -ki size açıkça bildirelim.- İşte, dilediğimizi rahimlerde belli bir vakte kadar tutup daha sonra sizi bebek şeklinde çıkarıyoruz. Sonra da zamanla ergin çağınıza erişiyorsunuz. İçinizden kiminin işi daha önce bitiriliyor, kimi de ömrünün en rezil çağına kadar götürülüyor ve böylece, bir zamanlar bilirken hiçbir şey bilmez hâle geliyor. (İkinci olarak) yeryüzünü kupkuru görüyorsun, ama Biz ona suyu indirdiğimizde, harekete geçip kabarıyor ve her çeşit güzel bitkiden çift çift bitiriyor.

[875] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] الْبُعْثِ şeklinde orta harfi harekeli okumuştur ki *el-celb* ve *et-tard* yerine *el-celeb* ve *et-tarad* denilmesi de buna benzer. Âyette sanki şöyle denilmiş olmaktadır: Eğer öldükten sonra yeniden diriltirme konusunda şüphemiz varsa, sizin bu şüpheni giderecek olan şey kendi yaratılışınızın başlangıcına bakmanızdır.

[876] الْعَلَقَةِ kan pıhtısı demektir. الْمُضْغَةَ bir çiğnem miktarı küçük et parçasıdır. الْمُخَلَّطَةُ eksiklikten ve kusurdan uzak tesviye edilmiş dümdüz şey demektir. Kişinin misvakı ve çöpü yontup dümdüz ve pürüzsüz hale getirmesi halinde *haleka's-sivâke vel-'ûd*^e denilir. Bu anlam, kayanın yalçın, düz ve kaypak olduğunu ifade etmek için kullandıkları *sabrat^{un} halkâⁿ* ifadesinden alınmıştır. Sanki Allah Teâlâ *mudğayı* farklı yaratmaktadır; bir kısmını her türlü kusurdan uzak şekilde yaratırken bir kısmını da aksi şekilde kusurlu yaratmaktadır. Bu farklılık insanların yaratılışına da yansımakta; suretleri, uzunluk ve kısalıkları, tam ve noksan oluşları bakımından sonuçta farklılıklar oluşmaktadır.

1 Çünkü kavlı sözcüğünden sonra اِنَّ maddesi kesreli okunur. / çev.

[٨٧٣] والكتابة عليه مثل، أي كأنما كتب إضلال من يتولاه عليه ورقم به لظهور ذلك في حاله.

[٨٧٤] وقرئ «انه»، «فانه»، بالفتح والكسر؛ فمن فتح فلأن الأول فاعل {كُتِبَ}، والثاني عطف عليه، ومن كسر فعلى حكاية المكتوب كما هو، كأنما كتب عليه هذا الكلام، كما تقول: كتبت: إن الله هو الغني الحميد. أو على تقدير: قيل، أو على أن كتب فيه معنى القول.

٥- ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُم مِّن تَرَابٍ ثُمَّ مِّن نُّطْفَةٍ ثُمَّ مِّن عَلَقَةٍ ثُمَّ مِّن مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُّخَلَّقَةٍ لِّنُبَيِّنَ لَّكُمْ وَنُقَرِّئَ فِي الْأَرْحَامِ مَا نَشَاءُ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَّن يَتُوفَىٰ وَمِنْكُمْ مَّن يُرْدُّ إِلَىٰ أَرْدَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مَن بَعْدَ عِلْمٍ شَيْئًا وَتَرَى الْأَرْضَ هَامِدَةً فَإِذَا أَنزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَأَنْبَتَتْ مِّن كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ﴾

[٨٧٥] قرأ الحسن «مَن البعث» بالتحريك، ونظيره: الجلب والطرْد، في الجلب والطرْد، كأنه قيل: إن ارتبتم في البعث فمزيل ريبكم أن تنظروا في بدء خلقكم.

١٥ [٨٧٦] والعلقة: قطعة الدم الجامدة. والمضغة: اللحمة الصغيرة قدر ما يمضغ. والمخلقة: المسواة الملساء من النقصان والعيب. يقال: خلق السواك والعود، إذا سواه وملسه، من قولهم: صخرة خلقاء، وإذا كانت ملساء، كأن الله تعالى يخلق المضغ متفاوتة؛ منها ما هو كامل الخلقة أملس من العيوب، ومنها ما هو على عكس ذلك، فيتبع ذلك التفاوت تفاوت الناس في خلقهم وصورهم وطولهم وقصرهم، وتماهم ونقصانهم. ٢٠

[877] Biz sizi halden hale, yaratıştan yaratışa çevirmekteyiz ki bu aşamalılıkla kudretimizi size şunu “açıklamış olalım”: İnsanı yok iken topraktan yaratmaya, sonra nutfе haline döndürmeye -ki su ile toprak arasında bir tenasüp bulunmamaktadır-, sonra nutfeyi kan pıhtısı haline getirmeye kadir olan -ki bu ikisi arasında da tam bir ayrılık vardır-, sonra kan pıhtısını bir 5 çığnem ete ve eti de kemiğe dönüştürmeye kadir olan, onu öldükten sonra yeniden inşa etmeye de kadirdir. Hatta bu, öncekine nispetle kudret altına girmede daha bir mümkün ve öncekine kıyasla daha kolaydır.

[878] لَبِيبٌ fiilinin, beyan edilen şeye geçişli olarak kullanılmaması şu hususu 10 bildirmek içindir: Allah Teâlâ'nın kudret ve ilmine delâlet eden öyle fiilleri vardır ki onlar tam olarak anlatılamayacak, kapsamlı şekilde nitelenemeyecek kabildendir.¹

[879] İbn Ebû Able [v. 152/769] Yâ ile *li-yubeyyine le-kûim ve yukırru* okumuştur. Nûn ile ve mansûb olarak *ve nukırra* ve *nuhricekûm* şeklinde de okunmuştur. *Ve yukırra* şeklinde mansûb ve *yuhricukûm* şeklinde merfû' da okunmuştur. 15 Ya'kûb [v. 205/821] “Suyu döktü” anlamındaki *karra'l-mâ'e* kullanımından hareketle Nun ile ve Kâf'ın zammesiyle *nekurru* (dilediklerimizi [rahimlere] dökeriz) şeklinde okumuştur. Merfû' okunması, Allah'ın rahimde karar kılmasını dilediği şeyi belirlenen süreye kadar barındıracağını bildirir. Bu süre de altı ayın yahut dokuz ayın ya da iki ve dört senenin bitiminde ya da kendi dilediği ve takdir 20 ettiği sürenin sonunda yükün indirilmesi (yani doğum) vaktidir. Orada kalmasını istemediğini ise rahim reddeder veya düşürür. Mansûb okunması halinde ise ta'lîle atfedilmiş bir ta'lildir [gerekçelendirme] ve mâna şöyledir: Biz sizi şu iki amaçla aşama aşama yarattık; ilkin kudretimizi açıklamak istedik, ikinci olarak da rahimde kalmasını murat ettiklerimizin orada kalmasını, doğmalarını ve ardından büyüyerek gelişip mükellefiyet çağına ulaşmalarını sağladık. Bununla 25 da onları mükellef kılmayı amaçladık. Bu kıraat şeklini sadece *ثُمَّ لَتَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ* (Sonra da zamanla ergin çağınıza erişiyorsunuz.) ifadesi destekler. Çünkü amaç cinse delâlettir. Şu da mümkündür: Sizden her birinizi bebek olarak çıkarırız.

[880] الْأَشَدُّ güç, akıl ve temyiz yetisinin kemal halidir; tekili kullanılmayan çoğul anlamlı kelimelerdendir. *Esidde*, *kutûd* ve *ebâtîl* gibi kelimeler de 30 böyledir. Sanki o tek bir şeye mahsus olmayan bir güç halidir. O yüzden, çoğul kipiyle kullanılmaktadır.²

1 Yani Allah'ın “böylece neyi beyan ettiği” açıklanmamış; nice gerekçeleri kapsayacak şekilde genel bırakılmıştır. / ed.

2 *Eşüdd* çağına eren bir kişi, sadece fizyolojik olarak büyüyüp güçlenmemekte, aynı zamanda aklen ve zihnen de yetkinleşmektedir. İşte, insanın bu vb. fiziki ve manevî güçlerinin tamamı *eşüdd* olarak nitelenmiş olmaktadır. İkinci olarak yetimin *eşüdd* çağı ile Yusuf ve Mûsâ peygamberlerin ulaştıkları *eşüdd* çağı aynı yaşı ve aynı akli olgunluğu ifade etmez; ilkinde malını idare edebilecek bir kapasite, diğer ikisinde ise peygamberlik gibi ağır bir yükü taşıyabilecek daha kapsamlı bir yetkinliği ifade eder. / ed.

[٨٧٧] وإنما نقلناكم من حال إلى حال ومن خلقة إلى خلقة {لُبِّيْن لَكُم} بهذا التدرج قدرتنا وحكمتنا وأن من قدر على خلق البشر من تراب أولاً، ثم من نقطة ثانياً ولا تناسب بين الماء والتراب وقدر على أن يجعل النقطة علقه وبينهما تباين ظاهر، ثم يجعل العلقه مضغة والمضغة عظماً قدر على إعادة ما أبداه، بل هذا أدخل في القدرة من تلك، وأهون في القياس. ٥

[٨٧٨] وورود الفعل غير معدي إلى المبيّن إعلام بأن أفعاله هذه يتبين بها من قدرته وعلمه ما لا يكتننه الذكر ولا يحيط به الوصف.

[٨٧٩] وقرأ ابن أبي عبله «ليبين لكم ويقرّ»، بالياء. وقرئ «ونقرّ»، و«نخرجكم»، بالنون والنصب، و«يقرّ، ويخرجكم»، و«يقرّ، ويخرجكم»، بالنصب والرفع. وعن يعقوب «نقرّ»، بالنون وضم القاف، من قرّ الماء، إذا صبه. فالقراءة بالرفع إخبار بأنه يقرّ {في الأرحام ما يشاء} أن يقره من ذلك {إلى أجلٍ مُّسمًّى}، وهو وقت الوضع آخر ستة أشهر، أو تسعة، أو سنتين، أو أربع، أو كما شاء وقدر. وما لم يشأ إقراره محته الأرحام أو أسقطته. والقراءة بالنصب: تعليل معطوف على تعليل. ومعناه: خلقناكم مدرجين هذا التدرج لغرضين؛ أحدهما أن نبين قدرتنا، والثاني: أن نقرّ في الأرحام من نقّر، حتى يولدوا وينشأوا ويبلغوا حد التكليف فأكلفهم. ويعضد هذه القراءة قوله {ثُمَّ لَتَبْلُغُوا أَشُدَّكُمْ} وحده، لأن الغرض الدلالة على الجنس. ويحتمل: نخرج كل واحد منكم طفلاً. ١٥

[٨٨٠] الأشد: كمال القوة والعقل والتمييز، وهو من ألفاظ الجموع التي لم يستعمل لها واحد كالأسدة والقتود والأباطيل وغير ذلك، وكأنها شدة في غير شيء واحد، فبنيت لذلك على لفظ الجمع. ٢٠

[881] وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى (ifadesi) “Onu Allah öldürür” anlamında *ve min-kum men yeteveffî* şeklinde de okunmuştur. أَرْدَلُ الْعُمْرِ ihtiyarlık ve bunaklık demektir. “Böylece, ilk doğduğu zamanki o bünyesi zayıf, akli kıt, anlayışı yok gibi olan haline dönüşecek” anlamındadır. Allah Teâlâ şunu açıklamış olmaktadır ki insanın gücünü nasıl aşama aşama kemal noktasına kadar yükseltmeye kadirse kemal halinden sıfır noktasına kadar yavaş yavaş düşürmeye de kadirdir; böylece, “bir zamanlar bilirken hiçbir şey bilmez hâle gelir”; bir şey hakkında bilgi sahibi olsa onu unutması an meselesi olur ve ona dair bilgisi kalmaz, o şey hakkında anında gene sormaya başlar. Sana “Bu kim?” der. Sen de “Falan.” dersin. Saniye geçmeden onu sana tekrar sorar. Ebû Amr [v. 242/857; الْعُمْرُ kelimesini], Mim’in sükûnu ile *el-‘umr* okumuştur.

[882] الْهَامِدَةُ ölü ve kurumuş (bitki) demektir. Bu da öldükten sonra diriltilmeye delâlet eden ikinci kanıttır. Bu açık ve herkesçe gözlenebilen ve görülen bir şey olduğu için Allah Teâlâ onu kitabında tekrarlamıştır. اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ top-
15 rağın otlar sebebiyle harekete geçip kabarması demektir. Yükseldi anlamında *rabeet* şeklinde de okunmuştur. *Behîc* güzel, bakana neşe veren demektir.

6. Bütün bunlar şundan kaynaklanmaktadır: Mutlak gerçek Allah'tır ve ölümlere O hayat verir, O her şeye kadirdir;

7. (Kıyamet) saat(i) kesinlikle gelecek ve Allah kabirlerde olanları diriltecektir.

[883] Âdem oğullarının yaratılışı ve yeryüzünün canlandırılması ve bu esnada cereyan eden nice hikmet ve incelikle ilgili bu anlattıklarımız, işbu sebeple (yani mutlak gerçeğin Allah olması sebebiyle) hâsıl olmaktadır. Bunların meydana gelişinde mutlak sebep O'dur; O olmasaydı onların oluşu tasavvur edilemezdi. Bu sebep; Allah'ın mutlak gerçeklik (*hak*), yani
25 sabit ve mevcut oluşu ve ölümleri diriltmeye ve *kudret* dâhilindeki her şeye kadir oluşu, hikmet sahibi ve vaadinden asla dönmez oluşudur. O, kıyameti ve öldükten sonra tekrar diriltmeyi de vaad etmiştir, öyle ise vaadini mutlaka yerine getirecektir.

8. Öyle insanlar var ki doğruya götüren bir kılavuzu olmadan, aydınlatıcı bir kitabı bulunmadan, bilgisizce Allah hakkında tartışıp duruyor;

9. Allah yolundan saptırmak için kasıla kasıla konuşuyor. Dünyada rüsvaylık onun hakkıdır; Kıyamet günü de ona o Yangın Azabını tattırırız.

[٨٨١] وقرئ «ومنكم من يتوفى»، أي يتوفاه الله. {أزْدَلْ العمر} الهرم والخرف، حتى يعود كهيته الأولى في أوان طفولته؛ ضعيف البنية، سخيْف العقل، قليل الفهم. بين أنه كما قدر على أن يرقيه في درجات الزيادة حتى يبلغه حد التمام، فهو قادر على أن يحطه حتى ينتهي به إلى الحالة السفلى. {لِكَيْلَا يَغْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْئًا}، أي ليصير نساء بحيث إذ كسب علمًا في شيء لم ينشب إن ينساه ويزل عنه علمه حتى يسأل عنه من ساعته، يقول لك: من هذا؟ فتقول: فلان، فما يلبث لحظة إلا سألك عنه. وقرأ أبو عمرو «العمر»، بسكون الميم.

[٨٨٢] الهامدة: الميتة اليابسة. وهذه دلالة ثانية على البعث، ولظهورها وكونها مشاهدة معاينة، كررها الله في كتابه. {اهتزت وزَبَتْ} تحرّكت بالنبات وانتفخت. وقرئ «ربأت»، أي ارتفعت. البهيج: الحسن السارّ للناظر إليه. ١٠

٦- ﴿ذَلِكِ بَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُحْيِي الْمَوْتَى وَأَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

٧- ﴿وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ﴾

[٨٨٣] أي ذلك الذي ذكرنا من خلق بني آدم وإحياء الأرض، مع ما في تضاعيف ذلك من أصناف الحكم واللطائف، حاصل بهذا؛ وهو السبب في حصوله، ولولاه لم يتصور كونه، وهو {أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ}، أي الثابت الموجود، وأنه قادر على إحياء الموتى وعلى كل مقدور، وأنه حكيم لا يخلف ميعاده، وقد وعد الساعة والبعث، فلا بد أن يفي بما وعد.

٨- ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ﴾

٩- ﴿ثَانِي عِطْفِهِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَنُذِيقُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

عَذَابَ الْحَرِيقِ﴾ ٢٠

10. Bu, kendi yapıp ettiklerinden ötürüdür! Yoksa Allah, asla kullarına zulmedici değildir.

[884] İbn Abbas’a göre sözü edilen kişi Ebû Cehl b. Hişam’dır. Diğer kısımlar tekrarlandığı gibi bunun¹ da tekrarlandığı söylenmiş; yine, ilkinin [Hac 22/3] taklit edenlere, ikincisinin ise taklit edilenlere ait olduğu ifade edilmiştir. “Bilgi” den maksat zorunlu bilgidir; “kılavuz” *istidlâl* ve *nazar* yoludur, çünkü bilgiye götürmektedir. “Aydınlatıcı kitap” ise vahiydir. Yani o, bu üç bilgi yoluyla değil, kuruntu ve tahmine dayalı olarak tartışıp durmaktadır.

[885] *Senyu’l-ıtf* (kasılma) tabiri, büyüklük taslamak anlamındadır; tıpkı *tas’iru’l-hadd* (muhabatabına karşı şişinme)² ve *leyyu’l-cîd* (gerdan kırma) tabirleri gibi. İlahi öğütten yüz çevirmek anlamında olduğu da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî’nin, Ayın’ın fethası ile ثَانِي عَظْمِهِ -yani “şefkat duygusunu yitirmiş halde” - şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. لِيُضِلَّ onun tartışmasının illetini beyan etmekte olup, fiil Ya’nın zammesiyle ve fethası ile okunmuştur (saptırmak için – sapmak için). **Şayet** “Onun tartışmasının maksadı ‘Allah yolundan’ sapmak olmadığına göre, nasıl olur da bununla gerekçelendirilebilir? Ayrıca, o hidayet üzere değildi ki tartışma sonucu hidayetten sapıklığa çıkmış olsun?” **dersen şöyle derim:** Tartışması sapma ile sonuçlanınca, bu sonuç onun amacıymış gibi değerlendirilmiştir. Yine, hidayet; kendisine arz edilip de yüz çevirdiği, terk edip arkasını döndüğü ve kendisiyle bâtıl gerekçelerle tartıştığı şey olunca, bu haliyle sanki hidayetten sapıklığa çıkmış biri gibi değerlendirilmiştir.

[886] “Rüsvaylık”tan maksat Bedir günü başına gelen aşağılanma hali ve öldürülmesi durumudur. Onun dünyada rüsvaylığa, ahirette de azaba maruz kalmasının sebebi, kendi elleriyle işledikleri ve Allah’ın günahkârları cezalandırma ve salihleri ödüllendirme konusundaki adaletidir.

11. Öyle insanlar da var ki Allah’a kıyısından - köşesinden kulluk ediyor; (girdiği din sayesinde) bir iyilik elde ederse tatmin oluyor, başına bir musibet gelirse, gerisingeri dönüveriyor! Dünyayı da kaybediyor Âhireti de... ki apaçık hüsrân budur!

12. Allah’tan başka kendisine fayda ve zarar veremeyecek şeylere tapınıyor... ki derin sapma budur.

1 İfade yukarıda üçüncü ayette de geçmektedir. / ed.

2 Bu tabir, aslında “devenin boynunda ortaya çıkan, boynunu hareket ettirmesine mani bir rahatsızlık / yara olup, hayvanın boynunun tutulması” anlamındadır. Zamanla, muhabatabına karşı gerdan kırarak şişine şişine konuşanların bu kibirli tutumundan kinaye hale gelmiştir. / ed.

١٠- ﴿ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتَ يَدَاكَ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَامٍ لِلْعَبِيدِ﴾

[٨٨٤] عن ابن عباس أنه أبو جهل بن هشام. وقيل: كرر كما كررت سائر الأقباص. وقيل: الأول في المقلدين، وهذا في المقلدين. والمراد بالعلم: العلم الضروري. وبالهدى: الاستدلال والنظر؛ لأنه يهدي إلى المعرفة. وبالكتاب المنير: الوحي، أي يجادل بظن وتخمين، لا بأحد هذه الثلاثة. ٥

[٨٨٥] وثنى العطف: عبارة عن الكبر والخيلاء، كتصغير الخدّ وليّ الجيد. وقيل: عن الإعراض عن الذكر. وعن الحسن: ثاني عطفه، بفتح العين، أي مانع تعطفه. {لِيُضِلَّ} تعليل للمجادلة؛ قرئ بضم الياء وفتحها. فإن قلت: ما كان غرضه من جداله الضلال {عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ} فكيف علل به؟ وما كان أيضًا مهتديًا، حتى إذا جادل خرج بالجدال من الهدى إلى الضلال؟ قلت: لما أدى جداله إلى الضلال، جعل كأنه غرضه، ولما كان الهدى معرضًا له فتركه وأعرض عنه وأقبل على الجدال بالباطل، جعل كالخارج من الهدى إلى الضلال. ١٠

[٨٨٦] وخزيه: ما أصابه يوم بدر من الصغار والقتل، والسبب فيما مني به من خزي الدنيا وعذاب الآخرة هو {مَا قَدَّمْتَ يَدَاكَ}، وعدل الله في معاقبته الفجار وإثابته الصالحين. ١٥

١١- ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَى حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ وَإِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ انْقَلَبَ عَلَى وَجْهِهِ خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ ذَلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ﴾

١٢- ﴿يَدْعُو مِن دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُ وَمَا لَا نُنْفَعُهُ ذَلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعِيدُ﴾

13. Tapınıyor; çünkü kendisine zararı faydasından daha yakın olan kimseler (yani, yetki ve nüfuz sahibi inkârcı önderler) söz konusu... Ne kötü efendi! Ne kötü yoldaş!

[887] *عَلَى حَزَفٍ* dinin ortası ve kalbi değil, kıyısı köşesi demektir. Bu onların dinlerinde, huzur ve gönül rahatlığı içinde değil, aksine kaygı içinde ve huzursuz olduklarının temsili bir anlatımıdır. Aynen askerî alanda benzer tavır içerisinde olanlar gibi. Bu tür kimseler eğer bir zafer ve ganimet öngörürlerse durur ve sebat ederler. Aksi takdirde firar eder, yüz üstü bırakıp kaçarlar.

[888] Rivayete göre bu âyet Medine'ye gelen bir takım bedevîler hakkında inmiştir. Bunlar; bedenleri sağlıklı olur, kısırakları güzel bir tay doğurur, karıları sağlıklı bir çocuk dünyaya getirir, malları artar, hayvanları çoğalırsa “Ben bu dine girdiğimden beri hep hayır gördüm.” der ve huzur bulurdu. Eğer durum aksi istikamette gelişmiş ise o takdirde de “Başıma kötülükten başka bir şey gelmedi!” der ve dinden dönerdi.

[889] Ebû Sa'îd el-Hudrî'den [v. 74/694] rivayet edildiğine göre Yahudilerden biri Müslüman olmuştu. Başına birtakım musibetler geldi ve bunları İslâm'ın uğursuzluğuna yordu. Hazret-i Peygamber (s.a.)'e geldi ve ona “Caymamı kabul et!” dedi. Hazret-i Peygamber, “İslâm'dan cayılmaz!” diye karşılık verdi. Âyet işte bu olay üzerine indi.

[890] Başına bir musibet gelip de Allah'ın kazasına teslim olmayı terk ederek gazabını gerektirecek bir tutum içine girmek kişinin kendisini iki sıkıntı içine sokması demektir. Birincisi musibetin alıp götürdüğü şey, ikincisi de sabredenlerin sevabından yoksun kalması. Bu haliyle o her iki cihanda da kaybetmiş olmaktadır. *خَاسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ* ifadesi) mansûb ve merfû' olarak *خَاسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ* şeklinde de okunmuştur. Mansûb okunması halinde hal; merfû' okunması durumunda fâ'il olur. Bu halde zamir yerine zahir isim getirilmiş olur ki bu da güzel bir şeydir. Ya da mahzûf bir mübtedânın haberi olmak üzere, merfû'dur.

[891] *الْبُعِيدُ الصَّلَاةُ* tabiri çölde yolunu kaybedip de iyice hedeften uzaklaşan ve sapma mesafesi iyice artan kimsenin halinden isti'âredir.

[892] **Şayet** “Bu iki âyette yarar ve zarar verme özelliği putlarda hem varmış gibi gösterilmekte hem de olmadığı belirtilmektedir ki bu bir çelişkidir.” **dersen, şöyle derim:** Mâna anlaşılırsa bu vehim ortadan kalkar. Şöyle ki; Allah Teâlâ kâfiri ne bir yararı ne de bir zararı dokunan cansız varlıklara tapınması sebebiyle beyinsizlikle nitelemiştir. Oysa kâfir, cehalet ve sapıklığı yüzünden ondan şefaât dilemesi halinde kendisine yararının dokunacağına itikat etmektedir.

١٣- ﴿يَدْعُو لَمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ لِبَيْسَ الْمَوْلَىٰ وَلِبَيْسَ الْعَشِيرِ﴾

[٨٨٧] على طرف من الدين لا في وسطه وقلبه. وهذا مثل لكونهم على قلق واضطراب في دينهم، لا على سكون وطمأنينة، كالذي يكون على طرف من العسكر، فإن أحسّ بظفر وغنيمة قرّ واطمأن، وإلا فرّ وطار على وجهه.

٥ [٨٨٨] قالوا: نزلت في أعراب قدموا المدينة، وكان أحدهم إذا صح بدنه ونتجت فرسه مهرًا سريعًا، وولدت امرأته غلامًا سريعًا، وكثر ماله وماشيته قال: ما أصبت منذ دخلت في ديني هذا إلا خيرًا، واطمأن. وإن كان الأمر بخلافه قال: ما أصبت إلا شرًا، وانقلب.

[٨٨٩] وعن أبي سعيد الخدري أن رجلاً من اليهود أسلم فأصابته مصائب، فشاءم بالإسلام، فأتى النبي ﷺ فقال: أقلني، فقال «إنَّ الإسلام لا يقال»، فنزلت. ١٠

[٨٩٠] المصاب بالمحنة بترك التسليم لقضاء الله والخروج إلى ما يسخط الله جامع على نفسه محنتين؛ إحداهما ذهاب ما أصيب به، والثانية: ذهاب ثواب الصابرين، فهو خسران الدارين. وقرئ «خاسر الدنيا والآخرة»، بالنصب والرفع، فالنصب على الحال، والرفع على الفاعلية. ووضع الظاهر موضع الضمير، وهو وجه حسن. أو على أنه خبر مبتدأ محذوف. ١٥

[٨٩١] استعير {الضلال البعيد} من ضلال من أبعد في التيه ضالًّا، فطالت وبعدت مسافة ضلالته.

[٨٩٢] فإن قلت: الضرر والنفع منفيان عن الأصنام مثبتان لها في الآيتين، وهذا تناقض. قلت: إذا حصل المعنى ذهب هذا الوهم، وذلك أن الله تعالى سَفَّه الكافر بأنه يعبد جمادًا لا يملك ضرًا ولا نفعًا، وهو يعتقد فيه بجهله وضلاله أنه يستنفع به حين يستشفع به، ٢٠

Sonra şöyle buyurmuştur: Kıyamet günü bu kâfir, putlar yüzünden zarar göreceğini ve onlara tapındığı için cehenneme gireceğini gördüğü zaman, putlar için iddia ettiği şefaatten de hiçbir eser göremeyince feryadı basacak, cızık cızık bağıracaktır. *لَمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ لِبَيْتِ الْمَوْلَى وَلِبَيْتِ الْعَشِيرِ* ifadesinde fiilini 5 tekrarlamıştır; sanki “Allah’tan başka kendisine zarar da veremeyen yarar da sağlayamayan putlara tapınır da tapınır!..” buyurmakta, sonra şöyle demektedir: Mabut olması sebebiyle yol açacağı zararı, ‘şefaatchi’ olması sebebiyle ‘sağlayacağı’ yarardan daha yakın olan ‘kişi’ meğer ne kötü dost imiş!..¹ İbn Mes’ûd kıraatinde Lâ’m’sız olarak *لَمَنْ ضَرُّهُ* şeklindedir. *الْمَوْلَى* yardımcı, *العشیر* da sahip, 10 dost demektir. [Zuhruf 43/38’deki] *فَبَيْتِ الْقَرِينِ* (Ne kötü yoldaş) ifadesi gibidir.

14. İman edip salih amel işleyenleri, Allah, altından ırmakların aktığı cennetlere sokacaktır. Allah, murad ettiği şeyi mutlaka yapar.

15. Her kim; Allah’ın, dünyada ve Âhirette kendisine yardım etmeyeceğini zannediyorsa, göğe bir araç uzatıp sonra (ayağını yerden) kes- 15 **sin de (oralarda dolaşıp) baksın bakalım; bulduğu bu çare, kendisini öfkeliendiren şeyi giderebilecek mi?**

[893] Bu ifadede bir ihtisar vardır; mâna şöyledir: Allah Teâlâ dünyada - ahirette mutlaka Resulüne yardım edecektir. Onun hasetçilerinden ve düşmanlarından her kim ‘Allah bunun aksini yapar’ diye bir kuruntuya kapılıyor ve umutlanıyorsa, onun istediğini elde etmesi kendisini kızdırıyorsa, o takdirde kin ve 20 öfkelerini gidermek için bütün gücünü ortaya koysun; öfkesi son hadde varıp da artık dayanamayıp evinin tavanına bir ip atıp asılarak kendini öldüren adamın yaptığı gibi yapsın; sonra da baksın ve kendi içinde tasavvur etsin, acaba bunu yapacak olsa, kendisini kin ve öfke ateşine salan Allah’ın nusreti yok olacak mı?!

[894] Burada kendisini boğmak “kesmek” olarak adlandırılmıştır, çünkü 25 kü boğulan kimse hava alıp verme yollarını tıkamak suretiyle nefesini keser. Nefeslerin kesik kesik olmasına *el-kat*‘ denilmesi de bu noktadan hareketle olmaktadır. Yapacağı “fiil”e *keyd*, yani taktik hile denilmiştir, çünkü başka bir şey elinden gelmediği için yapabildiği fiili *keyd* yerine koymuştur.

1 Bu ki ayetten birincisinde, tapılan cansız putlar, ikincisinde ise insanları bunlara tapınmaya zorlayan Müşrik elebaşları, yani statukodan nemalanan etki ve yetki sahibi insanlar söz konusudur. Nitekim ilkinde cansız varlıklar için kullanılan *mâ*, ikincisinde canlı, akıllı kimseler için kullanılan *men* kullanılmıştır. Ayette şöyle buyrulmaktadır: “Kendilerine zararı ve faydası olmayan şeylere tapıyor! Tapıyor; çünkü kendisine zararı faydasından daha yakın olan *kimseler* (yani inkârcı önderler) söz konusu... Ne kötü efendi! Ne kötü yoldaş!” Efendilik ve yoldaşlık putun vasfı değil, şirk statukosunun yılmaz bekçileri olan Ebû Cehl vb. liderlerin özelliğidir. Mâna şudur: Aslında bu cansız şeylere tapacakları yok, ama ne yapsınlar, liderleri böyle istiyor... *Ve billâhi't-tevfik*. 1 ed.

ثم قال: يوم القيامة يقول هذا الكافر بدعاء وصراخ حين يرى استضراره بالأصنام ودخوله النار بعبادتها، ولا يرى أثر الشفاعة التي ادعاها لها. {لَمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ لَبِئْسَ الْمَوْلَى وَلِبِئْسَ الْعَشِيرُ} وكرر يدعو، كأنه قال: يدعو يدعو من دون الله ما لا يضره وما لا ينفعه، ثم قال: لمن ضره بكونه معبودًا أقرب من نفعه بكونه شفيعًا؛ {لَبِئْسَ الْمَوْلَى}! وفي حرف عبد الله «مَنْ ضَرُّهُ» بغير لام. المولى: الناصر. والعشير: صاحب، كقوله {فَبِئْسَ الْقَرِينُ} [الزخرف: ٣٨].

١٤- ﴿إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ﴾

١٥- ﴿مَنْ كَانَ يَظُنُّ أَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ لِيَقْطَعْ فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدُهُ مَا يَغِيظُ﴾ ١٠

[٨٩٣] هذا كلام قد دخله اختصار. والمعنى إن الله ناصر رسوله في الدنيا والآخرة. فمن كان يظن من حاسديه وأعدائه أن الله يفعل خلاف ذلك ويطمع فيه، ويغيطه أنه يظفر بمطلوبه، فليستقص وسعه وليستفرغ مجهوده في إزالة ما يغيطه؛ بأن يفعل ما يفعل من بلغ منه الغيط كل مبلغ، حتى مدَّ حبلًا إلى سماء بيته فاختنق، فليُنظر وليصوّر في نفسه أنه إن فعل ذلك هل يذهب نصر الله الذي يغيطه؟ ١٥

[٨٩٤] وسمي الاختناق قطعاً، لأنَّ المختنق يقطع نفسه بحبس مجاريه. ومنه قيل للبهز: القطع. وسمي فعله كيداً، لأنه وضعه موضع الكيد، حيث لم يقدر على غيره،

Ya da istihza yoluyla böyle denilmiştir. Çünkü o haset ettiği kişiye değil aksine kendi nefesine taktik hile kurmuş olmaktadır; maksat şudur: Onun elinden, öfkesini giderebilecek hiç bir şey gelmez.

[895] Şu da söylenmiştir: Bir ip alsın ve onu göğze uzatsın sonra ona tırman-
sın ve gidip vahyi veya ona inen şeyi kessin. Şu da söylenmiştir: Müslümanlar-
dan bir grup vardı, bunlar Müşriklerle karşı şiddetli öfke ve kinleri yüzünden
Allah Teâlâ'nın Resulüne vaad eylediği zaferin gecikmesinden sızlanıyorlardı;
yine öyle Müşrikler vardı ki, Peygamber'e tâbi olmak istiyorlardı, fakat işlerinin
yolunda gitmeyeceği endişesi taşıyorlardı. Ayet işbu sebeple indi.

[896] *en-Nasr* (ilahi yardım) rızık ile de tefsir edilmiş ve mânanın şöyle
olduğu söylenmiştir: Rızık Allah'ın elindedir; ona ancak Allah'ın dilemesi
sonucu ulaşılabilir ve kulun kendisine pay edilen nasibine rıza göstermesi
gerekir. Her kim ki rızkını veren Allah değildir sanır, keza sabır ve teslimi-
yeti yoktur, o zaman her ne feveran edecekse etsin ki bunun da nihai nok-
tası kendisini asarak yok etmektir; en son noktada yaptığı dahi kendisine
ayrılan payını çevirecek ve kendisini rızık bol bir hale getirecek değildir.

**16. Biz onu işte böyle apaçık âyetler olarak indirdik; Allah -diledi-
ğini- hidayete erdiliyor.**

[897] İşte böyle bir indirişle Kur'an'ın tümünü apaçık âyetler olarak
indirdik; Allah, inanacaklarını bildiği kimseleri Kur'an'la hidayet erdirdiği
için. Yahut O, iman edenleri dinlerinde sabit kılmakta ve onların hidayetini
artırmaktadır; Kur'an'ı işbu şekilde açıklayıcı olarak indirmiştir.

**17. İman edenler, Yahudiler, Sâbiüler, Hristiyanlar, Mecusiler ve
Müşrikler; Allah bunların arasını şüphesiz Kıyamet günü ayıracaktır
(kimin hak üzere, kimin bâtıl üzere bulunduğu dair hâkimlik ede-
cektir). Allah her şeye gerçekten şahittir.**

[898] الفصل (ayırma) mutlak zikredildiği için “onları içinde bulundukları
haller ve mekânlar itibarıyla de ayırır” anlamı içermesi mümkündür. Buna göre
onları farklılık olmaksızın hep aynı cezaya çarptırmaz, onları tek bir mekânda da
toplamaz. Şu da söylenmiştir: Dinler beştir; dördü şeytana, biri Rahman'a aittir;
Sâbiüler, Hristiyanlarla birliktedir, çünkü onların bir türüdür. “Aralarını ayırır”
ifadesiyle, aralarında yani müminler ile kâfirler arasında hükmeder anlamının
kastedildiği de söylenmiştir. Âyetle cümlelerin her iki cüzünün (mübtedâ ve ha-
ber) başına İnne getirilmesi tekid içindir. Benzeri Cerir'in [v. 110/728] şu sözüdür:

Halife... Allah ona saltanat libasını gerçekten kuşandırmış
Öyle ki kendisinden hayırlı sonuçlar umulmakta

أو على سبيل الاستهزاء؛ لأنه لم يكذب به محسوده، إنما كاد به نفسه. والمراد: ليس في يده إلا ما ليس بمذهب لما يغيظه.

[٨٩٥] وقيل: فليمدد بحبل إلى السماء المظلة، وليصعد عليه فليقطع الوحي أو ما ينزل عليه. وقيل: كان قوم من المسلمين لشدة غيظهم وحنقهم على المشركين يستبطنون ما وعد الله رسوله من النصر، وآخرون من المشركين يريدون اتباعه ويخشون أن لا يثبت أمره. فنزلت.

[٨٩٦] وقد فسر النصر بالرزق، وقيل: معناه أن الأرزاق بيد الله لا تنال إلا بمشيئته ولا بد للعبد من الرضا بقسمته، فمن ظن أن الله غير رازقه وليس به صبر واستسلام، فليبلغ غاية الجزع، وهو الاختناق، فإن ذلك لا يقلب القسمة ولا يردّه مرزوقًا.

١٠ - ﴿وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَأَنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يُرِيدُ﴾

[٨٩٧] أي ومثل ذلك الإنزال أنزلنا القرآن كله {آيات بينات و} {لأن الله يهدي} به الذين يعلم أنهم يؤمنون. أو يثبت الذين آمنوا ويزيدهم هدى، أنزله كذلك مبيّنًا.

١٧ - ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾

١٥ [٨٩٨] الفصل مطلق يحتمل الفصل بينهم في الأحوال والأماكن جميعًا، فلا يجازيهم جزاء واحدًا بغير تفاوت، ولا يجمعهم في موطن واحد. وقيل: الأديان خمسة: أربعة للشيطان وواحد للرحمن؛ جعل الصابئون مع النصارى، لأنهم نوع منهم. وقيل {يُفْصَلُ بَيْنَهُمْ}، يقضي بينهم، أي بين المؤمنين والكافرين. وأدخلت {إن} على كل واحد من جزأي الجملة لزيادة التوكيد. ونحوه قول جرير:

٢٠ إِنَّ الْخَلِيفَةَ إِنَّ اللَّهَ سَرَبَلَهُ * سِرْبَالٌ مُلْكٌ بِهِ تُرْجَى الْخَوَاتِيمُ

18. Görmüyor musun ki göklerdekilere ve yerdekilere; Güneş, Ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar Allah'a secde etmektedir? Ve birçok insan... Ki birçoğu da azaba müstehaktır. Kimi Allah alçaltırsa, ona değer verecek kimse yoktur. Allah dilediğini mutlaka yapar.

- 5 [899] Varlıkların Allah Teâlâ'nın kendileri hakkındaki fiillerine, haklarındaki tedbirine ve onları emre âmade kılışına boyun eğmesi "Allah'a *secde* etmek" olarak isimlendirilmiştir. Bu, onların boyun eğişinin teşbih yoluyla itaat ve boyun eğme konusunda mükellefin fiillerine katılması suretiyle olmuştur. Benzetilen fil de *secdedir* ki bütün boyun eğişler onun yanında aşağıda kalır. **"Peki,**
- 10 **'İnsanlardan birçoğu' kaydını ne yapacaksınız?'**¹ Kaldı ki, iki de itiraz var; birincisi: Senin tefsir ettiğin mânada secdeyi insanların tamamı yapmamaktadır. İkincisi, secde halinin önce; insan cin yeryüzünde kim varsa hepsine genel olarak nispet edilmesi, sonra ise "insanlardan *birçoğu*" na isnat edilmesidir ki bu bir çelişkidir." **dersen şöyle derim: (i)** Ben burada *kesîr*^{an} kelimesini يسجد fiilinin hükmü altına giren (Ay, Güneş vs.) birbiriyle uyumlu müfred kelimeler arasında değerlendir-
- 15 miyor, كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ'ı gizli bir fiil ile merfû' kılıyorum ki o da يُسْجُدُ'nün delâlet ettiği fiildir. Yani insanlardan birçoğu O'na itaat ve ibadet secdesiyle secde eder. Yalnız يسجد fiilini bunlar hakkında -aşîkâr anlamıyla- itaat ve ibadet anlamında tefsir ediyorum, demiyorum; zira tek bir lafzın aynı bağlamda iki farklı anlamıyla kullanılması doğru olmaz. **(ii)** Yahut كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ'ı haberi hazfedilmiş bir mübtedâ olmak üzere de merfû' kılabilirim ki ibare; "birçok insan da *sevaba nail olur*" şeklinde takdir edilebilir. Çünkü karşıtı olan ifadenin haberi yani حَقٌّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ (*hakkında azap kesinleşmiştir*) ifadesi buna delâlet etmektedir. **(iii)** Ayrıca كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ'in ona haber kılınması da caiz olup takdiri şöyledir: "İnsanlardan gerçekten *insan* olan öyleleri vardır ki bunlar salihler ve müttakilerdir." **(iv)**
- 25 Yine, azabı hak edenlerin çokluğunu ifade etmekte bir mübalağa anlamı vermesi de mümkündür; bu durumda كَثِيرٌ حَقٌّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ ifadesindeki *kesîr*, (كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ'daki) *kesîr* üzerine atfedilmiş olur. Sonra da haberle onların üzerlerine azabın hak olduğunu bildirir ve şöyle denilmiş gibi olur: İnsanlardan niceleri, nice
- 30 kimseler vardır ki haklarında azap kesinleşmiştir!

[900] حَقٌّ fiili حَقٌّ şeklinde zammeli ve حَقًّا şeklinde (mef'ûl-i mutlak olmak üzere) mansûb da okunmuştur ki takdiri *hakka 'aleyhimu'l-'azâbu hakk*^{an} (Haklarında azap kesinlik kazandı, gerçekleşti) şeklindedir.

1 Yani evrendeki cansız varlıkların secdesini bu şekilde tevîl ediyorsun, ama secde ettiği belirtilenlerin arasında, gerçekten secde edebilen 'insanoğlu' da var. / ed.

١٨- ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالْدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ وَمَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُكْرِمٍ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ﴾

[٨٩٩] سميت مطاوعتها له فيما يحدث فيها من أفعاله ويجريها عليه من تديره وتسخيره لها سجوداً له، تشبيهاً لمطاوعتها بإدخال أفعال المكلف في ٥ باب الطاعة والانقياد، وهو السجود الذي كل خضوع دونه. فإن قلت: فما تصنع بقوله {وَكَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ} وبما فيه من الاعتراضين؛ أحدهما أَنَّ السجود على المعنى الذي فسرت به، لا يسجده بعض الناس دون بعض. والثاني: أَنَّ السجود قد أسند على سبيل العموم إلى من في الأرض من الإنس والجن أولاً، فإسناده إلى كثير منهم آخرًا مناقضة؟ قلت: لا أنظم {كثِيرٌ} في المفردات المتناسقة ١٠ الداخلة تحت حكم الفعل، وإنما أرفعه بفعل مضمر يدل عليه قوله {يَسْجُدُ}، أي ويسجد له كثير من الناس سجود طاعة وعبادة. ولم أقل: أفسر يسجد الذي هو ظاهر بمعنى الطاعة والعبادة في حق هؤلاء؛ لأنَّ اللفظ الواحد لا يصح استعماله في حالة واحدة على معنيين مختلفين. أو أرفعه على الابتداء، والخبر محذوف وهو مثاب، لأنَّ خبر مقابله يدل عليه، وهو قوله {حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ}. ويجوز ١٥ أن يجعل {من الناس} خبراً له، أي من الناس الذين هم الناس على الحقيقة، وهم الصالحون والمنتقون. ويجوز أن يبالغ في تكثير المحقوق عليهم بالعذاب، فيعطف {كثِيرٌ} على {كثِيرٌ}، ثم يخبر عنهم بـ{حَقَّ عَلَيْهِمُ الْعَذَابُ}. كأنه قيل: وكثير وكثير من الناس حق عليهم العذاب.

٢٠ [٩٠٠] وقرئ «حَقٌّ»، بالضم. وقرئ «حقاً»، أي حَقَّ عليهم العذاب حقاً.

[901] Allah kimi –ilminde zatınca malum olan küfrü ya da fıskı sebebiyle- şakâvetini yazmak suretiyle hor ve hakir kılmışsa artık o hep hor ve hakir kalır. Artık sen ona değer kazandıracak birini bulamazsın. مَكْرَم kelimesi Râ'nın fethiyle *değer vermek* anlamında *mukram*ⁱⁿ şeklinde de okunmuştur. “O dilediğini” yani değer verme ya da zelil kılma şeklindeki dileğini “mutlaka yapar.” Ancak O’nun dilemesi amel sahiplerinin amelleri ve itikat sahiplerinin itikatları doğrultusunda gerçekleşir.

19. Bunlar Rableri hakkında çekişen iki hasımdır; nankörce inkâr edenlere ateşten giysiler kesilmiştir, başlarının üstünden kaynar sular dökülür

20. ve karınlarındakiler de bununla eritilir derileri de...

21. Demirden kamçılar vardır onlara bir de.

22. Her ne zaman çektikleri ıstıraptan dolayı oradan çıkmak isteseler, oraya döndürülürler... “Tadın şu yangın azabını!”

[902] الخصم kelimesi grup ya da topluluğu niteleyen bir sıfattır; şöyle denilmiş gibidir: “Bunlar Rableri hakkında çekişen iki hasım grup ya da topluluktur.” هَذَانِ (bu ikisi) lafza yönelik olarak ikil, اِخْتَصَمُوا da mânaya yönelik olarak çoğul olmaktadır. Benzer bir kullanım şekli de إِذَا خَرَجُوا حَتَّىٰ إِلَىٰكَ (Bunların içinde, seni dinleyenler de var; [ama söylediklerini önemsemedikleri ve gerektiği gibi dinlemedikleri için, senin sözünden bir şey anlamıyorlar] hatta yanından çıktıklarında... [Muhammed 47/16]) âyetinde mevcuttur. Bu itibarla eğer اِخْتَصَمُوا veya هَذَانِ خَصْمَانِ denilseydi o da caiz olurdu. İki topluluktan kastedilen, müminler ve kâfirlerdir. İbn Abbas âyetin altı din ehline yönelik olduğunu söylemiştir.

[903] فِي رَبِّهِمْ (Rableri hakkında) yani O’nun dini ve sıfatları hakkında. Rivayete göre Ehl-i Kitap müminlere şöyle demişlerdir: “Biz, Allah’a sizden daha yakınız; çünkü kitap bakımından sizden daha önceyiz, nebimiz de sizin nebinizden daha öncedir.” Müminler de onlara; “Allah’a biz daha yakınız; zira biz Muhammed’e de inandık, sizin nebinize de inandık, Allah’ın indirmiş olduğu bütün kitaplara inandık. Siz bizim nebimizi ve kitabımızı aslında biliyorsunuz, ama sonra onu hasedinizden terkedip inkâr ediyorsunuz!” Ayette sözü edilen ‘Rableri hakkındaki husumet’ işte budur.

[904] إِنَّ اللَّهَ يُفَصِّلُ الْفَالِذِينَ (nankörce inkâr edenler) ifadesiyle يُفَصِّلُ (Allah bunların arasını şüphesiz Kıyamet günü ayıracaktır [kimin hak üzere, kimin bâtıl üzere bulunduğu dair hâkimlik edecektir.] [Hac 22/17]) ifadesi ile kastedilen husumet ikiye ayrılmaktadır. Kisâ’den [v. 189/805] gelen bir rivayete göre Sâd’ın kesresiyle *hasımâni* şeklindedir.

[٩٠١] ومن أهانه الله، بأن كتب عليه الشقاوة لما سبق في علمه من كفره أو فسقه، فقد بقي مهاناً لن تجد له مكرماً. وقرئ «مكرماً»، بفتح الراء بمعنى الإكرام. إنه {يَفْعُلُ مَا يَشَاءُ} من الإكرام والإهانة؛ ولا يشاء من ذلك إلا ما يقتضيه عمل العاملين واعتقاد المعتقدين.

٥ - ١٩- ﴿هَذَانِ خَصْمَانِ اخْتَصَمُوا فِي رَبِّهِمْ فَالَّذِينَ كَفَرُوا قُطِّعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِنْ نَارٍ يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُءُوسِهِمُ الْحَمِيمُ﴾

٢٠- ﴿يُضْهِرُّ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ وَالْجُلُودُ﴾

٢١- ﴿وَلَهُمْ مَقَامِعٌ مِنْ حَدِيدٍ﴾

٢٢- ﴿كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ أُعِيدُوا فِيهَا وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ﴾ ١٠

[٩٠٢] الخصم صفة وصف بها الفوج أو الفريق، فكأنه قيل: هذان فوجان أو فريقان مختصمان. وقوله {هذان} للفظ، و{اختصموا} للمعنى، كقوله {وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّى إِذَا خَرَجُوا} [محمد: ١٦]. ولو قيل: هؤلاء خصمان، أو اختصما جاز؛ يراد المؤمنون والكافرون. قال ابن عباس رجع إلى أهل الأديان الستة.

١٥ [٩٠٣] {فِي رَبِّهِمْ} أي في دينه وصفاته. وروي أن أهل الكتاب قالوا للمؤمنين: نحن أحق بالله، وأقدم منكم كتاباً، ونبينا قبل نبيكم. وقال المؤمنون: نحن أحق بالله، آمنا بمحمد، وآمنا بنبيكم وبما أنزل الله من كتاب، وأنتم تعرفون كتابنا ونبينا ثم تركتموه وكفرتم به حسداً. فهذه خصومتهم في ربهم.

[٩٠٤] {فَالَّذِينَ كَفَرُوا} هو فصل الخصومة المعني بقوله تعالى {إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ} [الحج: ١٧]. وفي رواية عن الكسائي: «خصمان» بالكسر، ٢٠

Bir kıraatte de şeddesiz olarak *kutî'at* şeklinde okunmuştur. Sanki Allah cüsseleri ölçüsüne göre, elbisenin bedene uygun olarak kesilip biçilmesi gibi onlara ateşten kalıplar takdir etmiştir. Onlardan her birinin üzerinde bu ateşten üstlüklerin, aynen üst üste giyinen kimsenin üst elbisesi gibi görünmesi de mümkündür. Benzeri سَرَابِلُهُمْ مِنْ قَطْرَانٍ (“gömlükleri katrandandır” [İbrahim 14/50]) ifadesidir.

[905] الْحَمِيمُ “kaynar su” demektir. İbn Abbas (r.a.) “Ondan dünyadaki dağların üstüne tek bir damla düşecek olsa onları eritirdi” demiştir.

[906] يُضْهِرُ “Eritilir” demektir. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] mübalağa için Hâ’nın şeddesi ile de okunduğu nakledilmiştir. Yani kaynar su başlarına döküldüğü zaman, içteki etkisi aynen dıştaki etkisi gibi olur; derilerini erittiği gibi bütün iç organlarını ve bağırsaklarını da eritir. Bu âyet ifadeyi meram bakımından وَسُقُوا مَاءَ حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَنْعَاءَهُمْ (“bağırsaklarını parça parça edecek kaynar su içirilen kimseler” [Muhammed 47/15]) kavlı celîlinden daha belîğdir.

[907] المقامع “kamçılar” demektir. Hadiste şöyle gelmiştir: “Onlardan tek bir kamçı yeryüzüne konulacak olsa, ins ve cin bir araya gelse onu yerinden oynatamazlardı.” A‘meş [v. 148/765; أَعِيدُوا فِيهَا] *ruddû fi-hâ* şeklinde okumuştur. İ‘âde ve *redd*, her ikisi de ancak çıkıştan sonra söz konusu olur. Buna göre mâna şudur: Onlar, orada her ne zaman boğulur vaziyetten çıkmak isteseler ve de çıksalar hemen tekrar onun içine atılırlar. Çıkmanın mânası Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] rivayet edildiği üzere, ateş kuyularındaki alevlerin onları dipten vurarak yukarı çıkarması, tam üst kısmına geldiklerinde ise kamçılarla kendilerine vurulup cehennemin yetmiş güzlük mesafedeki dibine düşmeleri demektir; kendilerine denilir ki: “Tadın şu yangın azabını!” الحريق “Her yeri tutan ve önüne geleni yok eden harlı ateş” demektir.

23. İman edip salih amel işleyenleri ise Allah, şüphesiz altından ırmakların aktığı cennetlere sokar; orada altın bilezikler ve inciler takınırlar, elbiseleri de ipektendir.

24. Çünkü tertemiz, sapasağlam bir söze iletilmiş; ‘bizatihî hamde lââyık’ın (Hamîd) yoluna getirilmişlerdir.

[908] يُحَلَّوْنَ kelimesi, İbn Abbas’tan gelen rivayete göre “Kadın, takı takındı” anlamındaki *halîyeti’l-mer’etü fe-biye hâli* fiilindendir.

وقرئ «قطعت» بالتخفيف، كأن الله تعالى يقدّر لهم نيراناً على مقادير جثثهم تشتمل عليهم كما تقطع الثياب الملبوسة. ويجوز أن تظاهر على كل واحد منهم تلك النيران كالثياب المظاهرة على اللابس بعضها فوق بعض. ونحوه {سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطَرَانٍ} [إبراهيم: ٥٠].

٥ [٩٠٥] {الحميم} الماء الحار عن ابن عباس رضي الله عنه: لو سقطت منه نقطة على جبال الدنيا لأذابتها.

[٩٠٦] {يُضْهِرُ} يذاب. وعن الحسن بتشديد الهاء للمبالغة، أي إذا صب الحميم على رؤوسهم كان تأثيره في الباطن نحو تأثيره في الظاهر، فيذيب أحشاءهم وأمعاءهم كما يذيب جلودهم. وهو أبلغ من قوله {وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ} [محمد: ١٥]. ١٠

[٩٠٧] والمقامع: السياط. في الحديث: ”لو وضعت مقمعة منها في الأرض فاجتمع عليها الثقلان ما أقلوها“. وقرأ الأعمش: «رُدُّوا فيها»، والإعادة والرد لا يكون إلا بعد الخروج. فالمعنى: كلما أرادوا أن يخرجوا منها من غم فخرجوا أعيدوا فيها. ومعنى الخروج: ما يروى عن الحسن أن النار تضربهم بلهبها فترفعهم، حتى إذا كانوا في أعلاها ضربوا بالمقامع فهووا فيها سبعين خريفاً، وقيل لهم {ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ}، والحريق: الغليظ من النار المنتشر العظيم الإهلاك. ١٥

٢٣- ﴿إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ﴾
٢٤- ﴿وَهُدُوا إِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِ وَهُدُوا إِلَى صِرَاطٍ الْحَمِيدِ﴾

٢٠ [٩٠٨] {يُحَلَّوْنَ} عن ابن عباس: من حلّيت المرأة فهي حال.

[909] وَلَوْلَا kelimesi وَيُؤْتُونَ لَوْلَا (kendilerine inci verilir) takdirinde mansûbdur; وَحُورًا عَيْنًا ifadesinde olduğu gibi. Kelime; İkinci Hemze Vav'a dönüştürülerek *ve lu'luvâ*, Her iki Hemze de - اَدِل kelimesinde olduğu gibi- Vav'a, ardından ikinci Vav Yâ'ya dönüştürülerek *ve lûluyâ*, Mecrur okuyana göre, اَدِل'de¹ olduğu gibi *ve lûlin* ve *ve lûlu'in*, İki Yâ ile *ve lîliyâ* şekillerinde de okunmuştur.

[910] İbn Abbas; onlara Allah hidayet etmiş ve kendilerine “Vaadinde doğru olan Allah’a hamdolsun!” [Zümer 39/74] demelerini ilham etmiş, onları cennetin yoluna iletmıştır.

25. Evet, nankörce inkâr edenler ve Allah yolundan ve -yerli, taşralı bütün insanlar için ayrıcalıksız, tamamen eşit kıldığımız- Mescid-i Haram'dan (insanları) alıkoyanlar... Her kim burada zalimce hareket ederek (hac menâsikini) eğip bük(er; birtakım merasimleri kendi lehine yontarak uygulat)mak isterse, ona can yakıcı bir azap tattırırız!

[911] “Falanca, yoksullara iyilik yapar ve çaresiz zavallıların elinden tutar” denildiği zaman, bununla hal ya da gelecek zaman kastedilmez; aksine iyilik yapma ve çaresizlere el uzatma özelliğinin bütün zamanlarda ve vakitlerde onda sürekli bir özellik olduğu ifade edilmiş olur. İşte، وَيُصَّدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ kavlı celîli de öyledir. Yani “Allah yolundan (insanları) alıkoyanlar” derken, bu özelliğin onlarda sürekli bir tavır olduğunu ifade eder.²

[912] “İnsanlar”dan maksat kendilerine insan denilebilen herkeştir; şehirli, bedevî, yerli, sonradan yerleşen, Mekkeli, Mekke'ye dışarıdan gelen arasında fark yoktur. Ebû Hanîfe *Rahimehullah*'ın takipçileri, “Mescid-i Haram”dan maksat Mekke'dir deyip, Mekke evlerinin satımının ve kiraya verilmesinin caiz olmadığını savunurlarken bu âyeti delil getirmişlerdir. Şâfi'î *Rahimehullah*'a göre ise bu engellenemez. O, İshak b. Râheveyhi [v. 238/853] ile bu konuyu tartışmış ve الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ (“yurtlarından çıkarılanlar” [Hac 22/40]) âyetini delil getirerek, “Burada *yurt* kelimesi sahiplerine mi yoksa başkalarına mı nispet edilmiştir? Hazret-i Ömer *Radıya'llâhu Anh* hapishane yapmak için aldığı evi sahiplerinden mi almıştır yoksa sahipleri olmayanlardan mı?” demiş (ve böylece onu iskât etmiş)tir.

1 *Edlin, delv* (kova) kelimesinin çoğulu olmak hasebiyle *edluvin* olması gerekirken, Vav hafzedilerek *edlin* olmuştur. / ed.

2 Müfessir, ayette aynı kişilerin özellikleri anlatılırken neden fiil-i mazi [كفروا] ile birlikte fiil-i muzari [يُصَّدُّونَ] kullanıldığını açıklamaya çalışmaktadır: Kâfirlerin nankörce inkâr etme fiilleri mazide olup bitmiş, küfürleri tahakkuk etmiştir, fakat Allah yolundan alıkoyma eylemleri hâlâ devam etmektedir. Benzer bir açıklamayı Mü'minûn 23/76'daki مَا يَتَضَرَّغُونَ ve اسْتَكَانُوا fiilleri için de yapmaktadır. / ed.

[٩٠٩] {وَلَوْلُوا} بالنصب على ويؤتون لؤلؤا، كقوله: وهورا عينا. «ولؤلؤا»، بقلب الهمزة الثانية واوا. «ولوليا»، بقلبهما واوين، ثم بقلب الثانية ياء كأدل، «ولول» كأدل فيمن جز، «ولولو»، «وليليا»، بقلبهما ياءين.

[٩١٠] عن ابن عباس: وهدهم الله وألهمهم أن يقولوا: {الحمد لله الذي صَدَقْنَا وَعَدَهُ} [الزمر: ٧٤]، وهدهم إلى طريق الجنة.

٢٥- ﴿إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ﴾

[٩١١] يقال: فلان يحسن إلى الفقراء وينعش المضطهدين، لا يراد حال ولا استقبال، وإنما يراد استمرار وجود الإحسان منه والنعشة في جميع أزمنته وأوقاته. ومنه قوله تعالى {وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ}، أي الصدود منهم مستمر دائم.

[٩١٢] {لِلنَّاسِ} أي الذين يقع عليهم اسم الناس من غير فرق بين حاضر وباد وتاني وطارئ ومكي وآفاقي. وقد استشهد به أصحاب أبي حنيفة قائلين "إنَّ المراد بالمسجد الحرام مكة" على امتناع جواز بيع دور مكة وإجارتها. وعند الشافعي لا يمتنع ذلك، وقد حاور إسحاق بن راهويه فاحتج بقوله {الذين أَخْرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ} [الحج: ٤٠]، وقال: أنسب الديار إلى مالكيها أو غير مالكيها؟ واشترى عمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنه دار السجن من مالكيه أو غير مالكيه؟

[913] سَوَاءٌ mansûb olarak Hafs kıraatidir. Diğerleri ise merfû‘ okumuşlardır. Mansûb okunması halinde i‘râb açısından, جعلناه fiilinin ikinci mef‘ûlü olur. Takdiri: *ca‘alnâhu müsteviyen el-‘âkifu fi-hi ve’l-bâdi* (onu yerli, taşralı bütün insanların eşit olduğu bir yer kıldık) şeklindedir. Merfû‘ okuyuşta ise cümle¹ ikinci mef‘ûldür.

[914] İlhâd adaletten sapmaktır. Kök anlamı, mezar kazıcısının lahitte -yani alt kısımda- bir yana doğru sapma yapmasıdır. بِالْحَادِ بِظُلْمٍ (zalimce hareket ederek eğip bükmek) ifadesi müteradif anlamlı iki haldir. يُرِدُ fiilinin mef‘ûlü, kapsamına girebilecek her şeyi içine alabilmesi için terkedilmiştir. Sanki şöyle denilmiştir: *ve men yurid fi-hi murâd^{en}-mâ ‘âdil^{en} ‘ani’l-kasdi zâlim^{en}* (Her kim adaletten saparak ve zulmederek herhangi bir murat murâd ederse) “ona can yakıcı bir azap tattırırız!” Yani orada olan kimse kendi nefesine hâkim olmalı, düşündüğü ve yöneldiği her şeyin tamamında doğru yolu tutmalı, adalete yönelmelidir. Şu da söylenmiştir: Haremde *ilhâd* etmekten maksat, insanların orayı âbat etmelerini engellemektir. Sa‘îd b. Cübeyr [v. 95/713] ilhâdı karaborsacılık olarak yorumlamıştır. Arâ [v. 114/732] ise “Alış veriş yaparken ‘Hayır vallahi!’ ve ‘Evet, vallahi!’ demesidir” diye tefsir etmiştir. rivayete göre Abdullah b. Amr’ın [v. 65/684] biri *hill* bölgesinde diğeri de *haremde* olmak üzere iki tane çadırı varmış; adamlarını azarlamak istediği zaman onları *hill* bölgesinde azarlarmış. Kendisine bunun sebebi sorulunca, “Biz kişinin ‘Hayır vallahi’, ‘Evet vallahi’ demesini de *ilhâd* kapsamında diye konuşurduk” demiş.

[915] ومن يُرِدُ ifadesi) *vurûd* masdarından Yâ’nın fethası ile *yurid* şeklinde de okunmuştur; o zaman “Kim zalimce hareket edip, eğip bükmüş olarak oraya gelirse” demek olur. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] *ve men yurid ilhâdehû bi-zulmⁱⁿ* şeklinde bir okuyuş nakledilmiştir. Asıl itibarıyla *ilhâd^{en} fi-hi* şeklinde olması gerekirken zarfların kullanımındaki müsamaha sebebiyle مكر الليل - [Sebe’ 34/33] örneğinde olduğu gibi- zarfına muzâf edilerek *ilhâdehû* şeklini almıştır. “Kim zalimce hareket ederek, orada bir eğip bükme murat ederse” demektir. İnnenin haberi, şartın cevabı delâlet ettiği için mahzûftur ve takdiri şöyledir: Nankörce inkâr eden ve Mescid-i Haram’dan alıkoyanlar var ya, onlara acıklı bir azap tattırırız ve orada her kim bir günah işlerse, o da aynı şekilde (karşılık görür). İbn Mes‘ûd’un [v. 32/653] “Harem’de, günah işlemeyi düşünmek de günah yazılır” dediği rivayet edilmiştir.

26. Hani, “Bana hiçbir şeyi ortak koşma; tavaf edenler, kıyama duranlar, rükû edenler ve secdeye varanlar için Ev’imi temiz tut” diye, bu Ev’in yerini İbrahim’e hazırlamıştık.

1 Yani salt سَوَاءٌ değil, bütün olarak وَالْبَادِ فِيهِ الْعَاكِفُ ifadesi. / ed.

[٩١٣] {سَوَاءٌ}، بالنصب قراءة حفص، والباقون على الرفع. ووجه النصب أنه ثاني مفعولي {جعلناه}، أي جعلناه مستويًا. {العاكف فيه والباد} وفي القراءة بالرفع الجملة مفعول ثان.

[٩١٤] الإلحاد: العدول عن القصد، وأصله إلحاد الحافر. وقوله {بِإِلْحَادٍ بِظُلْمٍ} حالان مترادفتان. ومفعول {يُرْدُ} متروك ليتناول كل متناول، كأنه قال: ومن يرد فيه مرادًا ما عادلاً عن القصد ظالمًا {نَذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ}، يعني أَنَّ الواجب على من كان فيه أن يضبط نفسه ويسلك طريق السداد والعدل في جميع ما يهَمُّ به ويقصده. وقيل: الإلحاد في الحرم: منع الناس عن عمارته. وعن سعيد بن جبير: الاحتكار. وعن عطاء: قول الرجل في المبايعه: ”لا، والله“، و”بلى، والله“. وعن عبد الله بن عمرو أنه كان له فسطاطان؛ أحدهما في الحل، والآخر في الحرم، فإذا أراد أن يعاتب أهله عاتبهم في الحل، فقل له، فقال: كنا نحدث أن من الإلحاد فيه أن يقول الرجل: ”لا، والله“، و”بلى، والله“.

[٩١٥] وقرئ «يرد»، بفتح الياء من الورود، ومعناه من أتى فيه بإلحاد ظالمًا. وعن الحسن: ومن يرد إلحاده بظلم. أراد: إلحادًا فيه، فأضافه على الاتساع في الظرف، كـ {مكر الليل} [سبأ: ٣٣]. ومعناه من يرد أن يلحد فيه ظالمًا. وخبر إن محذوف لدلالة جواب الشرط عليه، تقديره: إن الذين كفروا ويصدون عن المسجد الحرام نذيقهم من عذاب أليم؛ وكل من ارتكب فيه ذنبًا فهو كذلك. عن ابن مسعود: الهمة في الحرم تكتب ذنبًا.

٢٦- ﴿وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ﴾

[916] İbrahim'e Bu Ev'in yerini bir dönüş yeri, yani âbat etmek ve ibadet için dönülüp gelinecek bir yer olarak hazırladığımız anı hatırla. [Rivayete göre] *Beytullah*, Tufan günlerinde göğe kaldırılmış; kızıl yakuttan imiş. Allah onun yerini Hazret-i İbrahim'e, gönderdiği *hacûc* (hortum) adı verilen bir rüzgâr ile bildirmiş; rüzgâr etrafını savurmuş [ve böylece temelleri ortaya çıkmış]. Hazret-i İbrahim onu eski temelleri üzerine bina etmiş.

[917] *أَنْ لَا تُشْرِكْ* (teki) *أَنْ* 'diye' anlamında (*en-i* müfessire)dir. **Şayet** "Şirki yasaklamak ve Beytullah'ın temizlenmesini emretmek nasıl 'dönüş yeri kılma'nın tefsiri olabilir ki?!" **dersen şöyle derim:** Evin dönüş yeri oluşu ibadet için amaçlanan bir şey olmasıdır. Şöyle buyrulmuş gibidir: İbrahim'den Bize kullukta bulunmasını istedik; dedik ki: Bana hiçbir şeyi ortak koşma ve evimi, tapınmak için konulan her türlü heykel ve puttan arındır; etrafına pislik atılmasını engelle!" Kelime üçüncü tekil şahıs olarak *يَا* ile *يُشْرِكْ* (şirk koşmasın diye) şeklinde de okunmuştur.

27. "İnsanlara haccı ilan et de, gerek yayan gerekse -nice derin vadiler katederek gelen- zayıf, bitkin her türlü binit üzerinde sana gel-sinler."

[918] *وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ* (İnsanlar içinde duyur) ifadesi onların arasında seslen demektir. İbn Muhaysın [v. 123/741] *ve âzin* okumuştur. Haccı duyurması "Haccedin!" ya da "Haccetmeniz gerekiyor!" demesidir. Rivayete göre Hazret-i İbrahim, Ebû Kubey's tepesine çıkmış ve "Ey insanlar! Rabbinizin beytini haccedin!" diye seslenmiştir. Hasan-ı Basrî'ye [v. 110/728] göre bu hitap, Hazret-i Peygamber (s.a.)'e yöneliktir ve bunu veda haccında yapmasını emretmiştir. *رَجَالًا* *râcîlîn* çoğuludur ve piyade, yayalar anlamındadır; *kâim* - *kıyâm* gibi. Râ'nın zammesi ve Cim de şeddeli ve şeddesiz olmak üzere *ruccâl* ve *rucâl* şeklinde okunmuş; *ucâlâ* gibi *rucâlâ* şeklinde okuyan da olmuştur ki bu İbn Abbas'tan rivayet edilir.

[919] *وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ* (zayıf, bitkin her türlü binit üzerinde) ifadesi hâl üzerine ma'tûf haldir; sanki "yaya ve binitli olarak" denilmiş gibidir. *يَأْتِينَ* (gelirler...) cümlesi *كُلِّ ضَامِرٍ* kelimesinin sıfatıdır. Çoğul anlamı olduğu için fiil de çoğul kipiyle gelmiştir. *Ricâl* ve *Rukbân* kelimelerinin sıfatı olmak üzere [müzekker] *ye'tûne* şeklinde de okunmuştur. *العميق* "uzak" demektir. İbn Mes'ûd [v. 32/653], *me'ik* şeklinde okumuştur, nitekim ("Dibi derin kuyu" mealinde) *bi'ru'n ba'idetu'l-'umk'* de [*ba'idetu*]'l-ma'k' de denmektedir.

[٩١٦] واذكر حين جعلنا {لإبراهيم مَكَانَ البيت} مباءةً، أي مرجعًا يرجع إليه للعمارة والعبادة. رفع البيت إلى السماء أيام الطوفان، وكان من ياقوتة حمراء، فأعلم الله إبراهيم مكانه بريح أرسلها يقال لها الخجوج، كنست ما حوله، فبناه على أسه القديم.

٥ [٩١٧] و{أَنْ} هي المفسرة. فإن قلت: كيف يكون النهي عن الشرك والأمر بتطهير البيت تفسيرًا للتبوءة؟ قلت: كانت التبوءة مقصودة من أجل العبادة، فكأنه قيل: تعبدنا إبراهيم قلنا له {لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَطَهِّرْ بَيْتِيَ} من الأصنام والأوثان والأقذار أن تطرح حوله. وقرئ «يشرك» بالياء على الغيبة.

٢٧- ﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ﴾ ١٠

[٩١٨] {وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ} ناد فيهم. وقرأ ابن محيصن: «وآذن»، والنداء بالحج أن يقول: حجوا، أو عليكم بالحج. وروي أنه صعد أبا قبيس فقال: يا أيها الناس، حجوا بيت ربكم. وعن الحسن أنه خطاب لرسول الله ﷺ، أمر أن يفعل ذلك في حجة الوداع. {رِجَالًا} مشاة، جمع راجل، كقائم وقيام. وقرئ «رجالاً» بضم الراء مخفف الجيم ومثقلة، و«رُجَالِي»، كعجالي، عن ابن عباس. ١٥

[٩١٩] {وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ} حال معطوفة على حال، كأنه قال: رجالاً وركبائاً. {يَأْتِينَ} صفة لـ {كل ضامر}، لأنه في معنى الجمع. وقرئ «يأتون»، صفة للرجال والركبان. والعميق: البعيد، وقرأ ابن مسعود: «معيق»؛ يقال: بئر بعيدة العمق والمعق.

28. Böylece, (haccın) kendilerine sağlayacağı birtakım faydalara şahit olsunlar ve kendilerine Allah'ın nasip ettiği kurbanlık hayvanları o malum günlerde keserken (sadece) O'nun adını ansınlar. Bunlardan hem kendiniz yiğın hem de sıkıntı içindeki yoksulları doyurun.

5 [920] Diğer ibadetlerde bulunmayan, hacca özgü dünyevî ve uhrevî menfaatleri murad ettiği için مَنَافِع (birtakım faydalar) kelimesini nekire kılmıştır. Rivayete göre Ebû Hanîfe *Rahimehullah* hacca gitmeden önce ibadetlerden hangisinin daha üstün olduğu konusunda farklı düşünüyormuş. Hacca gidince, ona ait birtakım özellikler sebebiyle onun bütün ibadetlerden daha üstün olduğuna kâni olmuş.

10 [921] *Nahr*¹ ve *zebh* yerine kinaye olarak “Allah'ın adının anılması” denilmiştir, çünkü Müslümanlar gerek deve kesimi gerekse diğer hayvanların boğazlanması sırasında Allah'ın adını anmaktan asla geri durmazlar. Burada; Allah'a yaklaşmak istenen her taatte aslî maksadın Allah'ın adını anmak olduğuna dair de bir uyarı vardır. لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ ile مَا رَزَقَهُمْ عَلَى ifadesinin birlikte getirilmesi [yani “Kendilerine Allah'ın nasip ettiği kurbanlık hayvanları keserken (sadece) O'nun adını ansınlar.” buyrulması] kelâma açık bir güzellik katmıştır. Şayet düz bir ifade ile “Malum günlerde deve, sığır ve davar cinsi hayvanlardan kurban kessinler!” denilseydi, bu güzellikten ve mükemmellikten eser göremezdin.

20 [922] “Malum günler” Ebû Hanîfe'ye göre, (Zilhicce'nin ilk) on günüdür. -Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve Katade'nin [v. 117/735] görüşü de budur. İki talebesine [Ebû Yusuf ve İmam Muhammed] göre ise kurban kesim günleridir.

[923] *Behîme* dört ayaklı kara ve deniz hayvanları için belirsiz olarak kullanılan bir kelime olup, *en'âm* kelimesine izafetle açıklık kazanmıştır ki *en'âmdan* maksat, deve, sığır, koyun ve keçidir.

25 [924] Kurbandan yeme emri mübahlık ifade eder, çünkü Cahiliye halkı kestikleri kurbanların etlerinden yemezlerdi. Emrin mendubluk ifade ediyor olması da mümkündür, çünkü etin yenmesi halinde fakirlerle eşit bir beraberlik ve onlarla hayatı paylaşma hali söz konusudur. Ayrıca tevazu hali de mevcuttur. O yüzdendir ki fakihler varlıklı insanların kurbanlarından üçte bir oranında yemelerini müstehap görmüşlerdir. Rivayete göre İbn Mes'ûd [v. 32/653] Kâbe'ye hediye edilmek üzere [Alkame (v. 62/682) ile birlikte] bir kurbanlık göndermiş ve şöyle demişti: “Kurbanı kestiğinde kendin ondan ye, başkalarına tasaddukta bulun ve ondan, -oğlunu kasdederek- Utbe'ye de gönder.” Hadiste de şöyle buyurulmuştur: “Yiğın, saklayın² ve ecir kazanmak adına tasaddukta bulunun!”

35 [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXIV, 323]

1 *Nahr*, devenin alt boyun kökünün gerdana bitiştiği yerden kesilmesi, *zebh* de sığır ve davar cinsinin çenenin hemen altından boğazlanması. / çev.

2 Yani güneşte kurutarak vs. yöntemlerle. / ed.

٢٨- ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِيعُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ﴾

[٩٢٠] نكر المنافع، لأنه أراد منافع مختصة بهذه العبادة دينية وديوية لا توجد في غيرها من العبادات. وعن أبي حنيفة رحمه الله أنه كان يفاضل بين العبادات قبل أن يحج، فلما حجَّ فضل الحج على العبادات كلها، لما شاهد من تلك الخصائص.

[٩٢١] وكنى عن النحر والذبح بذكر اسم الله، لأن أهل الإسلام لا ينفكون عن ذكر اسمه إذا نَحَرُوا أو ذَبَحُوا. وفيه تنبيه على أن الغرض الأصلي فيما يتقرب به إلى الله أن يذكر اسمه، وقد حسن الكلام تحسباً بيناً أن جمع بين قوله {وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ}، وقوله {عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ}. ولو قيل: لينحروا في أيام معلومات بهيمة الأنعام، لم تر شيئاً من ذلك الحسن والروعة.

[٩٢٢] الأيام المعلومات: الأيام العشر عند أبي حنيفة، وهو قول الحسن وقتادة. وعند صاحبيه: أيام النحر.

[٩٢٣] البهيمة: مبهمة في كل ذات أربع في البر والبحر، فبينت بالأنعام؛ وهي الإبل والبقر والضأن والمعز.

[٩٢٤] [فكلوا] الأمر بالأكل منها أمر بإباحة، لأن أهل الجاهلية كانوا لا يأكلون من نسائكهم. ويجوز أن يكون ندباً، لما فيه من مساواة الفقراء ومواساتهم ومن استعمال التواضع. ومن ثمة استحباب الفقهاء أن يأكل الموسع من أضحيتيه مقدار الثلث. وعن ابن مسعود أنه بعث بهدي وقال فيه: إذا نحرته فكل وتصدق وابعث منه إلى عتبة، يعني ابنه. وفي الحديث: «كلوا وادخروا وابتغوا».

[925] الْبَائِسِ Şiddetli geçim sıkıntısı çeken kişi; الْفَقِيرِ ise yoksulluğun belini büktüğü kişidir.

29. “Sonra; (turnaklarını kısaltıp, bedenine ilgili kısımlarını tıraş edip elbise giyerek) ihramdan çıksınlar, adaklarını yerine getirsinsinler ve bu kadim Ev’i tavaf etsinler.”

[926] *Kadāu’t-tefes* (vücut temizliği) ifadesi; bıyığın kısaltılması, turnakların kesilmesi, koltuk altı ve etek tıraşı yapılması [gibi temizliklerdir]. *Tefes* kir demek olup, maksat da bu temizliğin yapılmasıdır. (وَلْيُوفُوا ifadesi) *ve’lyuvef-fū* şeklinde Fâ’nın şeddidi ile de okunmuştur. نُذَوِّرُهُمْ haclarının gerekleri ya da hac esnasında olası iyi işler yapmaya yönelik adakları demektir.

[927] وَلْيَطُوفُوا yani *ifâda* tavafını yapsınlar. Bu, hacın rükünlerinden biri olan ziyaret tavafıdır. Tam anlamıyla ihramdan çıkış bu rükünün edasıyla gerçekleşir. Bundan maksadın *sader*, yani veda tavafı olduğu da söylenmiştir. الْكَادِمِ kadîm, eski anlamındadır. Çünkü Beytullah insanlar için kurulan ‘ilk’ evdir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ve Katade’ye [v. 117/735] göre *el-’atik* ifadesi, Beytullah’ın zorbaların tasallutundan azade oluşu ile irtibatlıdır. Nice zorba onu yıkmak üzere yola düşmüş, ama her defasında Allah onlara engel olmuştur. Mücahid [v. 103/721] “Kimse ona asla sahip olamadı” anlamını vermiştir. O, ‘suya gark olmaktan azadedir’ anlamı da vermiştir. Yine, *itâku’l-hayli ve’t-tayr* (at ve kuş asaleti) kullanımında olduğu gibi, *el-’atik*ten maksadın “şerefli ev” olduğu da söylenmiştir. **Şayet** “Haccac [v. 95/714] Kâbe’ye musallat oldu, ama engellenmedi?” **dersen şöyle derim:** Aslında Haccac oraya hücum ederken Beytullah’a saldırmış değildi, aksine [Emevîlere karşı çıkarak halifeliğini ilân eden] İbnü’z-Zübeyr [v. 73/692] orayı bir kale olarak kullanıyordu; o da onu oradan çıkarmak için saldırmıştı. Ama sonra tekrar inşa etti. Ebrehe ise bizzat Beytullah’a saldırma kastıyla gelmişti. Onun başına da gelen geldi!..

30. İşte böyle... Her kim Allah’ın saygın kıldıklarını ulu bilirse, kendisi için bu, Rabbi katında daha hayırlıdır. Size (Maide: 3’te) okunanlar dışında bütün ehli hayvanlar size helâl kılınmıştır. Öyleyse, murdar putlardan uzak durun ve (gerek Allah hakkında gerekse hangi hayvanların etinin yenip yenmeyeceği hakkında) asılsız sözler(le yalan-yanlış hüküm vermek)ten kaçının.

1 Kâbe’nin “insanlar için kurulan ilk mabet oluşu” [Âl-i ‘İmrân 3/96], onun bölge insanı -yani Peygamber’in etrafındaki Yahudiler, Hristiyanlar ve Araplar- için kurulan ilk mabet olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Çünkü insanoglu yerleşik hayata geçmeden yaklaşık on bin yıl önce -yani Hazret-i İbrahim’den binlerce yıl evvel- Allah namına görkemli, sağlam, güzel, estetik tapınaklar yapmaya başlamış bulunuyordu. Kâbe’nin “ilk mabet oluşu”nu konu alan Âl-i ‘İmrân 3/96’da, Mevdudî’nin de belirttiği gibi, Ehl-i Kitab’ın, kiblenin Kudüs’ten/Beyt-i Makdis’ten Mekke’ye/Kâbe’ye çevrilmesine yönelik itirazlar reddedilmekte Kâbe’nin Beyt-i Makdis’tekinden tabii ki daha önce ve asil olduğu öğretilmektedir. Buradaki kıyaslama, dünyanın herhangi bir yerindeki herhangi bir mabetle Kâbe arasında değil, Kâbe’den 1350 yıl sonra Hazret-i Süleyman tarafından inşa edilen Mescid-i Aksâ ile Kâbe arasındadır. Aynı mukayese Âl-i ‘İmrân 3/65-68’de, yine Hazret-i İbrahim bağlamında bu kez İslâmiyet’le Yahudilik ve Hristiyanlık arasında yapılmıştır. *Ve bi’llâhi’t-tevfik*. / ed.

[٩٢٥] البائس: الذي أصابه بؤس، أي شدة. والفقير: الذي أضعفه الإعسار.

٢٩- ﴿ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلْيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾

[٩٢٦] قضاء التفث: قصّ الشارب والأظفار ونتف الإبط والاستحداد.

والتفث: الوسخ، فالمراد قضاء إزالة التفث. وقرئ «وليوّفوا»، بتشديد الفاء.

٥ {نُذُورَهُمْ} مواجب حجهم، أو ما عسى يندرونه من أعمال البر في حجهم.

[٩٢٧] {وَلْيَطَّوَّفُوا} طواف الإفاضة، وهو طواف الزيارة الذي هو من أركان

الحج، ويقع به تمام التحلل. وقيل: طواف الصدر، وهو طواف الوداع <

{العتيق} القديم، لأنه {أول بيت وضع للناس} [آل عمران: ٩٦]، عن الحسن.

وعن قتادة: أعتق من الجبابة، كم من جبار سار إليه ليهدمه فمنعه الله. وعن

١٠ مجاهد: لم يملك قط. وعنه: أعتق من الغرق. وقيل: بيت كريم، من قولهم:

عتاق الخيل والطيور. فإن قلت: قد تسلط عليه الحجاج فلم يمنع؟ قلت: ما قصد

التسلط على البيت، وإنما تحصن به ابن الزبير، فاحتال لإخراجه ثم بناه. ولما

قصد التسلط عليه أبرهة، فعل به ما فعل.

٣٠- ﴿ذَلِكَ وَمَنْ يُعِظْمِ حُرْمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَأُحِلَّتْ لَكُمْ

١٥ الْأَنْعَامُ إِلَّا مَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ

الزُّورِ﴾

31. Allah'a şirk koştukaysınız; samimi birer muvahhit olarak... Allah'a ortak koştan kişi de zaten; bir nevî gökten düşmekte ve kendisini kuşlar kapışmaktadır ya da rüzgâr kendisini uzak, ıssız bir yere savurmaktadır.

5 [928] ذٰلِكَ (İşte böyle...) ifadesi, mahzûf bir mübtedânın haberidir. “Durum, vaziyet işte böyledir.” takdirindedir. Nitekim yazarlar, kitaplarında bazı anlamlarla ilgili olarak daha evvel bir cümle yazar; sonra başka bir mânaya girmek istediği zaman, *hâzâ ve kad kâne kezâ* (İşte böyle... Ayrıca, şöyle şöyle) der ya, bu da öyledir.

10 [929] الْحُرْمَةُ Çiğnenmesi helal olmayan ve Allah Teâlâ'nın hac *menâsiki* ve benzeri konularda bu özellikte olmak üzere yükümlü kıldığı her şeydir. Bu durumda, bütün hac yükümlülükleri için genel anlamda da olabilir, özellikle hacla ilgili yasaklar anlamında da. Zeyd b. Eslem'den [v. 136/754] şöyle bir açıklama nakledilmiştir: Dokunulmazlığı olan şeyler beştir: Kâbe-yi Harâm, Mescid-i Harâm, Beled-i Harâm (Mekke), Şehr-i Harâm ve çıkıncaya kadar ihramlı kişi.

[930] “Bu onun için daha hayırlıdır” yani ona tazim göstermek sizin için daha hayırlıdır. Tazim; hukukunu gözetmenin gerekli olduğunu bilmek[le kalmayıp], buna riayet etmek ve yerine getirmek anlamındadır.

20 [931] “Okunanlar” ifadesi, *en'âm*'dan istisna değildir. Aksine haram kılan âyette okunanlar hariç demektir. Bu âyet de Mâide suresindeki “Ölü, kan... size haram kılınmıştır.” âyetidir [Mâide 5/3]. Mâna şöyledir: Allah size -kitabında istisna etmiş olduğu haramlar hariç- *en'âm*'ın tümünü, [yani deve, sığır ve davar cinsini] helal kılmıştır. Bu itibarla, O'nun koyduğu sınırlara riayet edin; putperestler *bahîre*, *sâibe* vb. haramlar icat ettikleri gibi, aman O'nun helal kıldığı şeyleri haram kılmayın! Yine, *meyle* olan, tokmakla kafasına vurularak öldürülen vb. hayvanları yedikleri gibi, aman Allah'ın haram kıldığı şeyleri helal kılmayın!

30 [932] Allah Teâlâ, haramlara riyeti teşvik edip, onlara saygı gösterenleri övgü ile anınca bunun arkasından hemen putlardan kaçınma ve yalan sözden uzak durma emrini getirdi. Çünkü Allah'ı tevhid edip, ‘şerik’leri O’ndan uzak kılmak ve sözü doğru söyle[meye riayet et]mek, gerekli *hurumâtın* en büyükleridir ve hepsinin başında gelir.

٣١- ﴿حُنَفَاءَ لِلَّهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ أَوْ تَهْوِي بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ﴾

[٩٢٨] {ذلك} خبر مبتدأ محذوف، أي الأمر والشأن ذلك، كما يقدم الكاتب جملة من كتابه في بعض المعاني، ثم إذا أراد الخوض في معنى آخر قال: هذا وقد كان كذا. ٥

[٩٢٩] والحرمة: ما لا يحل هتكه، وجميع ما كلفه الله تعالى بهذه الصفة من مناسك الحج وغيرها، فيحتمل أن يكون عامًا في جميع تكاليفه، ويحتمل أن يكون خاصًا فيما يتعلق بالحج. وعن زيد بن أسلم: الحرمات خمس: الكعبة الحرام، والمسجد الحرام، والبلد الحرام، والشهر الحرام، والمحرم حتى يحل.

[٩٣٠] {فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ}، أي فالتعظيم خير له. ومعنى التعظيم: العلم بأنها واجبة المراعاة والحفظ والقيام بمراعاتها. ١٠

[٩٣١] المتلَو لا يستثنى من الأنعام، ولكن المعنى {إِلَّا مَا يُثَلَّى عَلَيْكُمْ} آية تحريمه، وذلك قوله في سورة المائدة {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ} [المائدة: ٣]. والمعنى: أن الله قد أحل لكم الأنعام كلها إلا ما استثناه في كتابه، فحافظوا على حدوده؛ وإياكم أن تحرموا مما أحل شيئًا، كتحریم عبدة الأوثان البحرية والسائبة وغير ذلك، وأن تحلوا مما حرم الله، كإحلالهم أكل الموقوذة والميتة وغير ذلك. ١٥

[٩٣٢] لما حث على تعظيم حرماته وأحمد من يعظمها أتبعه الأمر باجتناب الأوثان وقول الزور؛ لأن توحيد الله ونفي الشركاء عنه وصدق القول أعظم الحرمات وأسبقها خطوًا. ٢٠

[933] Şirk ile yalan söz aynı âyette birlikte zikredilmiştir. Zira şirk, yalanın bir şubesidir. Çünkü Allah'a ortak koşan biri, taptığı putun tapınılmayı hak ettiği iddiasındadır. Bu itibarla, sanki şöyle buyrulmuş olmaktadır: Yalanın başı olan putlara tapmaktan kaçının, yalan sözün her türlüşünden kaçının. Yalan olan hiç-

5 bir şeye, çirkinliği ve pespayeliği devamlı olması sebebiyle asla yaklaşmayın! Hal böyle iken putlara tapınmak gibi iğrenç bir durum hakkında ne demeli?!

[934] Putlara pislik denilmiş; aynı niteleme [Mâide 5/90'da] teşbih yoluyla şarap, kumar ve fal okları için de yapılmıştır. Yani tabiatınız itibariyle nasıl pislikten nefret edip iğreniyor ve ondan uzak duruyorsanız, bu sayılan şeylerden de

10 aynı şekilde nefret edip uzak durunuz. Bu mânaya "Ey iman edenler! İçki, kumar, dikili taşlar ve fal okları tamamen şeytan işi birer pisliktir. (Toplum olarak) bunlardan kaçının ki felâha eresiniz." [Mâide 5/90] ifadesi ile de dikkat çekilmiştir. Kaçınma, bunların pislik oluşuna bağlanmıştır, pislik kaçınılan bir şeydir.

[935] مِنَ الْاَوْثَانِ ifadesi pisliği beyan etmektedir; onun temyizidir. Mesela

15 'indi 'işrûne min'el-derâhimi (Bende yirmi dirhem var) der [ve 'yirmi'deki müphemliği min'el-derâhimi sözcüğü ile giderir]sin. Pislik kelimesi de müphemdir; başka şeyleri de kapsar. Sanki "Putlardan ibaret olan pisliklerden kaçının!" denilmiştir.

[936] الزُّور kelimesi sapma anlamındaki ez-zever ve el-izvirâr kökünden alınmıştır. Nitekim ifk de bir şeyi asıl halinden çevirip ters yüz ettiğin zaman kullanılan efkebhûdan alınmıştır. Kavî-i zûrdan maksadın [bilir bilmez] kullandıkları "Bu helaldir.", "Şu haramdır." [Bkz. Nahl 16/116] vb. ifadelerle Allah'a iftira etmeleri olduğu da söylenmiştir. Bunun, yalan yere edilen şahitlik olduğu da söylenmiştir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'den şöyle bir rivayet gelmiştir: O sabah namazını kıldı, selâm verince doğrulup kalktı; yüzünü insanlara döndü ve; "Yalancı şahitlik Allah'a şirk koşmakla eşittir! Yalancı şahitlik Allah'a şirk koşmakla eşittir! Yalancı şahitlik Allah'a şirk koşmakla eşittir!" diyerek bu âyeti okudu. [Ahmed b. Hanbel, Müsned, XXXI, 194] Yalan ve iftira olduğu da söylenmiştir. Bir başka izah da şöyledir: Cahiliye halkının telbiyede bulunurken; "Buyur! Senin ortağın yoktur. Sadece bir ortağın var; o da yine senindir; onun mülkiyeti de, sahip olduklarının

30 mülkiyeti de Sana aittir!" demeleridir.

[937] Bu teşbihin mürekkebe ve mufarrak (mefrûk) olması da mümkündür. Eğer mürekkebe teşbih ise şöyle denmiş gibi olur: Kim şirk koşarsa kendisini öyle bir helâk etmiş olur ki ondan ötesi yoktur! Bunu gökten düşen ve kuşların kapıştığı, onların kursaklarında parça parça dağılıp yok olan kimsenin duru-

35 muna yahut rüzgârın kendisini savurduğu ve uzak, ıssız bir yere attığı kimsenin haline benzetmek suretiyle yapmıştır. Teşbih mufarrak ise o da şöyledir:

[٩٣٣] وجمع الشرك وقول الزور في قران واحد، وذلك أن الشرك من باب الزور، لأن المشرك زاعم أن الوثن تحقق له العبادة، فكأنه قال: فاجتنبوا عبادة الأوثان التي هي رأس الزور، واجتنبوا قول الزور كله، لا تقربوا شيئاً منه لتمامه في القبح والسماجة؛ وما ظنك بشيء من قبيله عبادة الأوثان!؟

٥ [٩٣٤] وسمى الأوثان رجساً، وكذلك الخمر والميسر والأزلام [المائدة: ٩٠]، على طريق التشبيه، يعني: أنكم كما تنفرون بطباعكم عن الرجس وتجتنبونه فعليكم أن تنفروا عن هذه الأشياء مثل تلك النفرة؛ ونبه على هذا المعنى بقوله {رَجَسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ} [المائدة: ٩٠]، جعل العلة في اجتنابه أنه رجس، والرجس مجتنب.

[٩٣٥] {مِنَ الْأَوْثَانِ} بيان للرجس وتمييز له، كقولك: عندي عشرون من الدراهم؛ لأنّ الرجس مبهم يتناول غير شيء، كأنه قيل: فاجتنبوا الرجس الذي هو الأوثان.

١٠

[٩٣٦] والزُّور من الزور والأزورار، وهو الانحراف، كما أن الإفك من أفكه، إذا صرفه. وقيل: {قَوْلَ الزُّورِ} قولهم: هذا حلال وهذا حرام، وما أشبه ذلك من افتراءهم. وقيل: شهادة الزور. عن النبي ﷺ: أنه صلى الصبح فلما سلم قام قائماً واستقبل الناس بوجهه وقال: «عدلتُ شهادةَ الزورِ الإشراكَ بالله! عدلتُ شهادةَ الزورِ الإشراكَ بالله! عدلتُ شهادةَ الزورِ الإشراكَ بالله!» وتلا هذه الآية. وقيل: الكذب والبهتان. وقيل: قول أهل الجاهلية في تلبيتهم: "لبيك لا شريك لك إلا شريك هو لك تملكه وما ملك".

١٥

[٩٣٧] ويجوز في هذا التشبيه أن يكون من المركب والمفرق. فإن كان تشبيهاً مركباً فكأنه قال: من أشرك بالله فقد أهلك نفسه إهلاكاً ليس بعده نهاية، بأن صور حاله بصورة حال من خرّ من السماء فاخطفته الطير، فتفرق مزعاً في حواصلها، أو عصفت به الريح حتى هوت به في بعض المطاوح البعيدة. وإن كان مفروقاً

٢٠

İman, yüceliği bakımından semaya benzetilmiştir. İmanı terkeden ve Allah'a şirk koşan ise gökten düşene; düşüncelerini dağıtan heva ve hevesleri, kapışan kuşlara; sapıklık vadisinde onu uzaklara atan şeytan, önüne kattığı şeyleri itlâf edici uçurumlara savuran rüzgâra benzetilmiştir.

- 5 [938] (فَتْحُطْفُ) ifadesi) Hâ'nın ve Tâ'nın kesresi ile *fe-tehıttıfuhû* şeklinde okunmuş; ayrıca Tâ'nın ve her iki harfin kesresi ile [*fe-tihıttıfuhû*] da okunmuştur ki Hasan-ı Basrî'nin [v. 110/728] kıraatidir; aslı *tahtetıfuhû*dur. (الرَّيحِ) da) çoğul olarak *er-riyâh* şeklinde okunmuştur.

10 **32. İşte böyle... Kim Allah'ın simgelerini ulu bilirse, bu, şüphesiz kalplerin takvasındandır.**

33. Bunlardan belli bir vakte kadar faydalanabilir (üzerlerine binebileceğiniz gibi, sütlerinden, kullarından, yünlerinden de yararlanabilir)siniz; sonunda varacakları yer, o kadîm Ev'dir.

- 15 [939] [Allah'ın simgelerini...] Kurbanlar haccın alametlerinden oluşu sebebiyle *şe'âirden* olmakta ve bunların *ta'zimi* cüsse olarak iri, güzel ve alımlı olanın, fiyatı pahalı olanın seçilmesi, alırken pazarlığın terkedilmesidir. Selef üç şey için harcama yapmaktan çekinmez ve onlar hakkında pazarlıkla fiyatın düşürülmesini hoş görmezdi: Kâbeye hediye edilen kurbanlıklar (*bedy*), [normal] kurbanlıklar ve köleler. İbn Ömer babasından *Radıyallâhu Anhumâ* rivayet etmiştir: Babası çok değerli bir deveyi Kâbeye hediye edilecek bir kurbanlık olarak belirlemişti. Kendisine ona karşılık üç yüz dinar teklif edildi. O, Hazret-i Peygamber'e onu satıp parasıyla daha çok *bedene* (kurbanlık deve) satın almasını [n daha iyi olup olmayacağını] sordu. Hazret-i Peygamber, ona bunu yasakladı ve "Aksine onu *bedy* kurbanı olarak sun!" dedi. [Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, IX, 485] Hazret-i Peygamber
- 20 (s.a.) de yüz *bedeneyi* Kâbe'ye hediye olarak kurban etmişti. İçlerinde [müşrikleri tahrik için] Ebû Cehl'e ait burnunda altın hızma bulunan bir deve de vardı. İbn Ömer, *bedy* develerini Mısır işi çullar ile örtülmüş olarak sevkeder, onların etlerini ve çullarını tasadduk ederdi. Ve inanırdı ki kendisi ile yakınlaşma konusunda Allah'a itaat etmek ve O'nun kutlu evine *bedy* kurbanları sevk etmek mutlaka
- 25 yerine getirilmesi ve bu konuda koşuşturulması gereken çok büyük bir iştir. [Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, V, 381]

- [940] فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ Bu, yani *şe'âire* tazim, şüphesiz kalplerin takvasındandır. Yani kalpleri takvalı olanların fiillerindendir. Bu muzâflar hafzedilmiş olup onları takdir etmeden mâna düzgün olmamaktadır. Çünkü *cezâ* (cümlesinden)
- 35 Men şart ismine irtibatı sağlamak için raci bir zamir bulunması gerekir. Özellikle kalpler zikredilmiştir, çünkü kalpler takvanın merkezidir ve eğer kalplerde takva olursa ve oraya iyice yerleşirse onun belirtileri bütün organlarda kendisini gösterir.

فقد شبه الإيمان في علوه بالسماء، والذي ترك الإيمان وأشرك بالله بالساقط من السماء، والأهواء التي تتوزع أفكاره بالطير المختطفة، والشيطان الذي يطوح به في وادي الضلالة بالريح التي تهوي بما عصفت به في بعض المهاري المتلفة.

[٩٣٨] وقرئ «فتخطفه»، بكسر الخاء والطاء، وبكسر التاء مع كسرهما، وهي قراءة الحسن. وأصلها: تختطفه. وقرئ «الرياح».

٣٢- ﴿ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظِمَ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ﴾

٣٣- ﴿لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى ثُمَّ مَحِلُّهَا إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ﴾

[٩٣٩] تعظيم الشعائر، وهي الهدايا لأنها من معالم الحج، أن يختارها عظام الأجرام حسناً سمائاً غالية الأثمان، ويترك المكاس في شرائها، فقد كانوا يغالون في ثلاث ويكرهون المكاس فيهنّ: الهدى، والأضحية، والرقبة. وروى ابن عمر عن أبيه عليه السلام: أنه أهدى نجبية طلبت منه بثلاثمائة دينار، فسأل رسول الله ﷺ أن يبيعها ويشترى بثلثها بدناً، فنهاه عن ذلك وقال: «بل أهدها». وأهدى رسول الله ﷺ مائة بدنة، فيها جمل لأبي جهل في أنفه برة من ذهب. وكان ابن عمر يسوق البدن مجللة بالقباطي فيتصدق بلحومها وبجلالها، ويعتقد أن طاعة الله في التقرب بها وإهدائها إلى بيته المعظم أمر عظيم لا بد أن يقام به ويسارع فيه.

[٩٤٠] {فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ}، أي فإن تعظيمها من أفعال ذوي تقوى القلوب، فحذفت هذه المضافات، ولا يستقيم المعنى إلا بتقديرها، لأنه لا بد من راجع من الجزاء إلى {من} ليرتبط به، وإنما ذكرت القلوب، لأنها مراكز التقوى التي إذا ثبتت فيها وتمكنت ظهر أثرها في سائر الأعضاء.

[941] “Belli bir vakte kadar” yani kurban kesilip, eti tasaddukta bulunulup da ondan yenildiği ana kadar. ثُمَّ zaman itibariyle sonralık ifade eder; fiil aralığında belli bir zamanın geçtiğini bildirir. Burada ise isti‘âre yoluyla haller için kullanılmıştır. Mâna şöyledir: *Hedy* kurbanlarında sizin için dünyanızda ve ahiretinizde pek çok fayda vardır. Allah Teâlâ sadece dinî menfaatleri dikkate alır. 5 Şöyle buyurmaktadır: “Siz geçici dünya menfaatini istiyorsunuz, halbuki Allah ahireti (kazanmanızı) istiyor.” [Enfâl 8/68] Bu menfaatler içinde en büyüğü ve fayda bakımından en önemli olanı, onların kesilmesinin vacip oluşudur. Ya da Harem-i Şerif’e varacak şekilde kurbanlıkların kesim vaktinin girmesi gereğidir; 10 “Kâbe’ye hediye olarak varmak üzere...” [Mâide 5/95] ayetinde ifade edildiği gibi. Murad kurbanlıkların Beytullah hükmünde olan Harem-i Şerif’te kesilmesidir. Çünkü harem, Beytullah’ın harîm-i ismeti olmaktadır. Bu şekilde mecazî benzer kullanım şekli şu sözündür: *Belağne’l-beled* “Memlekete vardık.” dersin aslında yaklaştığınızı ve hududuna ulaştığınızı ifade etmek istersin. Şe‘âirden maksadın 15 hac menâsikinin tamamı olduğu da söylenmiştir. Ancak مَجْلُهَا إِلَى النَّبْتِ الْعَتِيقِ (sonunda varacakları yer, o kadîm Ev’dir) ifadesi bu yoruma uygun düşmez.

34. Kurban kesmeyi her ümmete meşru kıldık ki, Allah’ın kendilerine nasip ettiği hayvanları keserken (sadece) O’nun adını ansınlar. Sizin tanrınız, bir tek tanrıdır; o halde, sadece O’na teslim olun. Sen de mütevazı olanları müjdele. 20

35. Onlar ki Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir; bilhassa, başlarına gelenlere sabreden, namazı dosdoğru kılan kimselerdir; kendilerine Bizim nasip ettiğimiz şeylerden de infak ederler.

[942] Allah Teâlâ her ümmete kendisine yaklaşımları maksadıyla sırf kendisi için kurban kesme yükümlülüğü getirmiştir. Bunun gerekçesini de 25 yüce adının –tüm isimleri mukaddes olsun- kurbanlıklar üzerine anılması kılmıştır. مَنْسَكًا kelimesi Sin’in fethası ile de kesresi ile de okunmuştur. Bu kelime *nesk^{en}* anlamında [Mimli] masdar olmaktadır. Kesreli olması halinde mekân ismi olur ve kurban kesim yeri anlamına gelir.

[943] فَلَهُ أَشْلُوا yani zikri halisane O’na yapın, kurbanı sırf O’nun rızasından 30 başka her niyetten uzak tutun yani şirke bulaştırmadan halisane bir şekilde sunun.

[944] هُشُو الْمُخْبِتُونَ huşû sahibi mütevazı kişiler demektir. “Engin yer” anlamına gelen *habt* kelimesinden türetilmiştir. Bunların ‘zulmetmeyenler, zulme uğradıkları zaman da öç almaya kalkışmayanlar’ olduğu da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728; 35 الصَّالَةِ وَالْمُقِيمِ الصَّلَاةِ ifadesini], Nun’u var kabul ederek¹ *ve’l-mukîmî’s-salât* şeklinde mansûb okumuştur. İbn Mes‘ûd [v. 32/653] da aslı üzere *ve’l-mukîmîne’s-salât* okumuştur.

1 Yani Nun izafetten dolayı değil, hafifletme sebebiyle düşmüştür. / cev.

[٩٤١] {إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى} إِلَى أَنْ تَنْحَرُ وَيَتَصَدَّقَ بِلَحْمِهَا وَيُؤْكَلَ مِنْهَا. وَ{ثُمَّ}

لِلتَّرَاخِي فِي الْوَقْتِ. فَاسْتَعِيرَتْ لِلتَّرَاخِي فِي الْأَحْوَالِ. وَالْمَعْنَى: أَنْ لَكُمْ فِي الْهَدَايَا مَنَافِعَ كَثِيرَةً فِي دُنْيَاكُمْ وَدِينِكُمْ، وَإِنَّمَا يَعْتَدُّ اللَّهُ بِالْمَنَافِعِ الدِّينِيَّةِ، قَالَ سُبْحَانَهُ {تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ} [الأنفال: ٦٧] وَأَعْظَمَ هَذِهِ الْمَنَافِعَ وَأَبْعَدَهَا شَوْطًا فِي النَّفْعِ {مَحَلُّهَا إِلَى الْبَيْتِ} أَيَّ وَجُوبٍ نَحَرَهَا. أَوْ وَقْتُ وَجُوبٍ نَحَرَهَا فِي الْحَرَمِ مُنْتَهِيَةً إِلَى الْبَيْتِ، كَقَوْلِهِ {هَذِيَّا بَالِغِ الْكَعْبَةِ} [المائدة: ٩٥] وَالْمُرَادُ نَحَرَهَا فِي الْحَرَمِ الَّذِي هُوَ فِي حَكْمِ الْبَيْتِ؛ لِأَنَّ الْحَرَمَ هُوَ حَرِيمُ الْبَيْتِ. وَمِثْلُ هَذَا فِي الْإِتْسَاعِ قَوْلُكَ: بَلَّغْنَا الْبَلَدَ، وَإِنَّمَا شَارَفْتُمُوهُ وَاتَّصَلَ مَسِيرُكُمْ بِحُدُودِهِ. وَقِيلَ: الْمُرَادُ بِالشَّعَائِرِ: الْمَنَاسِكُ كُلُّهَا، وَ{مَحَلُّهَا إِلَى الْبَيْتِ الْعَتِيقِ} يَأْبَاهُ.

١٠ ٣٤- ﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِّيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةٍ الْأَنْعَامِ فَالْهَيْكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ﴾
٣٥- ﴿الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَالصَّابِرِينَ عَلَىٰ مَا أَصَابَهُمْ وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ﴾

[٩٤٢] شَرَعَ اللَّهُ لِكُلِّ أُمَّةٍ أَنْ يَنْسَكُوا لَهُ، أَيَّ يَذْبَحُوا لَوَجْهِهِ عَلَى وَجْهِ التَّقَرُّبِ، وَجَعَلَ الْعِلَّةَ فِي ذَلِكَ أَنْ يَذْكُرَ اسْمَهُ تَقَدَّسَتْ أَسْمَاؤُهُ عَلَى النَّسَائِكِ. قَرَأَ «مَنْسَكًا» بَفَتْحِ السِّينِ وَكَسْرِهَا، وَهُوَ مُصَدَّرٌ بِمَعْنَى النَّسَكِ، وَالْمَكْسُورُ يَكُونُ بِمَعْنَى الْمَوْضِعِ.
١٥ [٩٤٣] {فَلَهُ أَسْلِمُوا} أَيَّ أَخْلَصُوا لَهُ الذِّكْرَ خَاصَّةً، وَاجْعَلُوهُ لَوَجْهِهِ سَالِمًا، أَيَّ خَالِصًا لَا تَشُوبُوهُ بِإِشْرَاكِ.

[٩٤٤] الْمُخْبِتُونَ: الْمُتَوَاضِعُونَ الْخَاشِعُونَ، مِنَ الْخَبْتِ، وَهُوَ الْمَطْمَئِنُّ مِنَ الْأَرْضِ. وَقِيلَ: هُمُ الَّذِينَ لَا يَظْلُمُونَ، وَإِذَا ظَلِمُوا لَمْ يَتَنَصَّرُوا. وَقَرَأَ الْحَسَنُ: «وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةِ»، بِالنَّصْبِ عَلَى تَقْدِيرِ النَّوْنِ. وَقَرَأَ ابْنُ مَسْعُودٍ: «وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ» عَلَى الْأَصْلِ.

36. O iri cüsseli hayvanları sizin için Allah'ın simgelerinden kıldık; onlarda sizin için (muazzam) bir hayır vardır. O halde, onları ön ayaklarını sıralı olarak yere basmış durumda keserken, Allah'ın adını anın; yanları üstüne düştükleri vakit de onlardan hem kendiniz yiye hem de, kanaat edip istemeyene de hâlini arz edip isteyene de yedirin. Onları size böyle boyun eğdirdik ki şükredesiniz.

[945] البَدَنُ *bedenenin* çoğuludur. Bedenin iri olması sebebiyle bu adı almıştır. *Bedene*, özel olarak deve için kullanılır, çünkü Peygamber (s.a.) sığır cinsini devenin yanında ayrıca zikretmiş ve “*Bedene* de yedi kişi adına, sığır da yedi kişi adına kurban olur.” [*Ebü Dâvûd*, “Edâhi”, 7] diyerek, sığırı deve hükmünde kılmıştır. Bu haliyle şeriat ıstılahında *bedene*, Ebû Hanîfe ve ashabına göre her iki cinsi de içine almaktadır. Yoksa *bedene* sadece deveye özgü bir isimdir ve âyet de buna delâlet etmektedir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] iki zamme ile *ve'l-büdüne* şeklinde okumuştur. *Semerinin* çoğulu olan sümür gibi. İbn Ebî İshâk [v. 117/735] ise iki zamme ile ve vakıf hali üzere¹ Nun'un şeddesi ile okumuştur. Yine, وَالْقَمَرُ *ve'l-kamer* ifadesinde² [YâSîn 36/39] olduğu gibi nasb ve ref' ile de okunmuştur.

[946] “Allah'ın simgelerinden” yani Allah Teâlâ'nın teşrî kılmış olduğu şeriatın simgelerinden. Şe'âirin Allah'ın adına izafeti, onları yüceltmek içindir. “Onda sizin için görülmedik hayır vardır” ifadesi “Onda sizin için birtakım yararlar vardır” [Hac 22/33] ifadesi gibidir. Hac ibadetini yapan kişinin ibadetini ifa ederken, Allah Teâlâ'nın [“muazzam hayırlar var” diye] şahitlik ettiği hayır ve menfaatler[i yakalama] konusunda oldukça gayretli olması gerekir.

[947] Selef-i salihînden biri hakkında anlatırlar. Sadece dokuz dinarı varmış. Onunla kurbanlık bir büyükbaş hayvan satın almış. Bu konuda hakkında şöyle böyle konuşulunca, demiş ki: Ben Rabbimin “Onda sizin için hayır vardır.” dediğini işittim. İbn Abbas'tan “Dünya ve ahiret [hayırları]” yorumu nakledilmiştir. İbrahim en-Nehaî [v. 96/714] de şöyle demiştir: Her kim kurbanlık deveye binme ihtiyacı duyarsa biner, sütüne ihtiyaç duyarsa içer.

[948] “Allah'ın adının anılması” kurban keserken *Allâhu ekber! Lâ ilâhe illâllâhu va'llâhu ekber! Allahumme minke ve ileyke* [Allah uludur, Allah'tan başka tanrı yoktur. Allah uludur. Allah'ım bu kurban Sendendir ve Sanadır] denilmesidir.

1 *ve'l-büdn* kelimesi, üzerinde vakfe yapıldığında, -iki harekesiz harf yan yana gelemeyeceğinden- nasıl mecburen *ve'l-büdn* şeklinde şeddeli okunuyorsa... / ed.

2 *والقمر* kelimesi ızmar 'alâ şerîti't-tefsir [yani kelimeyi nasp eden âmilin, sonraki fiil tarafından açıklanmak üzere gizlenmesi] kaidesi ile *ve'l-kamera* şeklinde de okunabilmekte, mübtada-haber olmak üzere *ve'l-kameru* da okunabilmektedir. / ed.

٣٦- ﴿وَالْبَدَنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافً فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِعُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ كَذَلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾

[٩٤٥] {والبدن} جمع بدنة، سميت لعظم بدنها. وهي الإبل خاصة،
 ٥ ولأن رسول الله ﷺ ألحق البقر بالإبل حين قال: "البدنة عن سبعة، والبقرة عن سبعة"؛ فجعل البقر في حكم الإبل، صارت البدنة في الشريعة متناولة للجنسين عند أبي حنيفة وأصحابه، وإلا فالبدن هي الإبل، وعليه تدل الآية. وقرأ الحسن «والبدن»، بضمين، كثر في جمع ثمرة. وابن أبي إسحاق بالضمين وتشديد النون، على لفظ الوقف. وقرأ بالنصب والرفع، كقوله
 ١٠ {وَالْقَمَرَ قَدْرَنَاهُ} [يس: ٣٩].

[٩٤٦] {مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ} أي من أعلام الشريعة التي شرعها الله. وإضافتها إلى اسمه تعظيم لها. {لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ} كقوله {لَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ} [الحج: ٣٣]. ومن شأن الحاج أن يحرص على شيء فيه خير ومنافع بشهادة الله.

[٩٤٧] عن بعض السلف أنه لم يملك إلا تسعة دنانير، فاشتري بها بدنة،
 ١٥ فقيل له في ذلك، فقال: سمعت ربي يقول {لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ}. وعن ابن عباس: دنيا وآخرة. وعن إبراهيم: من احتاج إلى ظهرها ركب، ومن احتاج إلى لبنها شرب.

[٩٤٨] وذكر اسم الله: أن يقول عند النحر: الله أكبر، لا إله إلا الله والله أكبر،
 اللهم منك وإليك.

[949] صَوَافٌ “ayakta ön ve arka ayakları aynı hizada *sıra* halinde olacak şekilde” demektir. Atın üçayağı yerde iken ön ayaklarından birini toynağının ucu üzerine dikmesi demek olan *sufûnu'l-feres* tabirinden alınmış olarak صَوَافٍ şeklinde de okunmuştur. Çünkü devenin ön ayaklarından biri bağlanır ve hayvan
5 üçayağı üzerinde durur. صَوَافٍ şeklinde de okunmuştur; ‘Allah için katkısız, saf halde’ demektir. Amr b. Ubeyd’in [v. 144/761] ise vakıf halinde ıtlak harfinden bedel olmak üzere¹ tenvinli olarak صَوَافٍ şeklinde okuduğu nakledilmiş; yine bazılarının بَارِيهَا الْقَوْسُ (Yayı ustasına ver!) şeklindeki Arap meseline olduğu gibi Ya’nın sükûnu ile صَوَافٍ şeklinde okuduğu aktarılmıştır.

[950] *Vücûbu'l-cünûb* kurbanlık hayvanın yere düşmesi demektir. Duvar yıkılıp düştüğü zaman *vecebe'l-hâit*^{en} *veebet*^{en}; güneş battığı zaman da *vecebeti's-şems*^{en} *cibet*^{en} denilir. Mânası şudur: Hayvan kesilip yere düştüğü ve son nefeslerini verip hareketten kesildiği zaman size ondan yemek ve yedirmek helal olur.

[951] الْقَانِعُ isteyen demektir; birine boyun büküp ondan talepte bulunduğu zaman *kana'tu ileyhi* ve *kena'tu ileyhi* dersin; الْقَانِعُ işte bu kullanımdan alınmıştır; 15 الْقَانِعُ istemeksizin kendisini sana arz eden kimsedir. Yahut الْقَانِعُ o, talepte bulunmadığı halde kendisine verilen şeyle yetinen veya elindekine razı olan kimsedir; bu durumda, *kana'tu kane*^{en} ve *kanâ'at*^{en} fiilinden türemiş olur; الْقَانِعُ ise önüne çıkıp isteyen kimse anlamına gelir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728], والمعْتَرِي şeklinde okumuştur ki 'arrâhû, 'arâhu, i'terâhu ve i'terrehu hepsi aynı mânadadır. Ebû Recâ' [İmrân b. Teym el-Utâridî; v. 105/723-24] الْقَانِعُ şeklinde okumuştur ve başka değil sadece 20 rıza gösteren anlamındadır. *Kane'a fe-huve kani*^{en} ve *kâni*^{en} şeklinde kullanılır.

[952] Allah Teâlâ kullarına karşılıksız ihsanlarda bulunmuş ve kendilerinden hamdetmelerini istemiştir. Bunun sebebi ise koca koca kurbanlık develeri, gör- 25 dükleri ve bildikleri tarzda emirlerine amade kılmasıdır, öyle ki onları isteklerine boyun eğmiş halde alırlar, bağlarlar, ayakları bağlanmış vaziyette sıra sıra dizerler sonra da gerdanına kesici aleti saplarlar. Eğer Allah Teâlâ'nın sözünü ettiği *tes-hîr* (amade kılma) olmasaydı, onlarla asla baş edilemezdi ve onlar kendilerinden daha küçük cüsseli ve daha az güçlü olan yırtıcı hayvanlardan daha âciz olmaz- 30 lardı. Devenin vahşileşmesi ve kontrolden çıkması halinde görülen [dehşet verici manzara], [Yüce kudret ve hikmete] tanıklık etme ve ibret alma bakımından yeterlidir.

37. Onların ne etleri, ne de kanları Allah'a ulaşır; O'na sadece sizin takvanız ulaşır. Bunları size O boyun eğdirdi ki, sizi hidayete erdirdiği için siz de (yalnızca) Allah'ı tekbir edesiniz. Sen ihsan üzere hareket edenleri müjdelemeye bak.

1 Yani normal tenvin olarak değil, vakfelere has bir uzatma olarak. *Savâfînâ* normalde -tenvin ile- *savâfînen* şeklinde olmakla birlikte, burada vakfe söz konusudur. İnsan suresindeki قَوَارِيرَا vb.leri gibi. / ed.

[٩٤٩] {صَوَافٌ} قائمات قد صففن أيديهن وأرجلهن. وقرئ «صوافن»، من صفون الفرس، وهو أن يقوم على ثلاث وينصب الرابعة على طرف سنبكه؛ لأن البدنة تعقل إحدى يديها فتقوم على ثلاث. وقرئ «صوافي» أي خوالص لوجه الله. وعن عمرو بن عبيد «صوافنا»، بالتنوين عوضاً من حرف الإطلاق عند الوقف. وعن بعضهم «صواف» نحو مثل العرب: أعط القوس باريها، بسكون الياء. ٥

[٩٥٠] وجوب الجنوب: وقوعها على الأرض، ومن وجب الحائط وجبة، إذا سقط. ووجبت الشمس جبة، غربت. والمعنى {فإذا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا} وسكنت نسائسها حلّ لكم الأكل منها والإطعام.

[٩٥١] {القانع} السائل، من قنعت إليه وكنعت، إذا خضعت له وسألته قنوعاً. {والمعتر} المعترض بغير سؤال، أو القانع الراضي بما عنده وبما يعطى من غير سؤال، من قنعت قنعة وقناعة. والمعتر: المعترض بسؤال. وقرأ الحسن «والمعترى». وعزّه وعراه واعتراه واعتزّه، بمعنى. وقرأ أبو رجاء «القَنع»، وهو الراضي لا غير. يقال: قنع فهو قنع وقانع. ١٠

[٩٥٢] من الله على عباده واستحمد إليهم بأن سخر لهم البدن مثل التسخير الذي رأوا وعلموا، ويأخذونها منقاداً للأخذ طيعة فيعقلونها ويحبسونها صافة قوائمها، ثم يطعنون في لبانها. ولولا تسخير الله لم تطق، ولم تكن بأعجز من بعض الوحوش التي هي أصغر منها جرماً وأقلّ قوّة، وكفى بما يتأبد من الإبل شاهداً وعبرة. ١٥

٣٧- ﴿لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومُهَا وَلَا دِمَاؤُهَا وَلَكِنْ يَنَالُهُ الْقُلُوبُ مِنْكُمْ كَذَلِكَ

سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتَكْتَبِرُوا اللَّهُ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ﴾ ٢٠

[953] Yani Allah Teâlâ'nın rızasına kurbanların ne tasadduk edilen etleri ne de kesilerek akıtılan kanları ulaştır; maksat bu etlerin ve kanların sahipleridir. Mâna şudur: Kurban kesenler ve takdimde bulunanlar Rablerini ancak halisane bir niyet ve ihlas ile hoşnut edebilirler, kendisi ile yaklaşılabilecek şeylerde riayet edilmesi gereken takva şartlarına uyarak ve benzeri şer'an korunması ve gözetilmesi gereken şeyleri gözetererek, *verayı* gerekli kılan emirleri yerine getirerek ancak bunu başarabilirler. Bunlara riayet edilmediği zaman, kestikleri kurban ve sundukları takdime miktar olarak çok olsa bile onlara fayda vermez.

[954] Tâ'lı ve Yâ'lı olmak üzere *len tenâlä'llâhe [...]* ve *lâkin tenâluhû* şeklinde de okunmuştur. Rivayete göre Cahiliye halkı develeri kurban ettikleri zaman kanlarını Beytullah'ın etrafına serperler ve onu kana buluyorlardı. Müslümanlar haccedince onlar da aynısını yapmak istediler; işte ayet bunun üzerine nâzil olmuştur.

[955] *Teshîr* (bazı şeylerin insana âmade kılınması) nimetini bir kez daha belirttikten sonra şöyle buyurmuştur: Size dininin simgelerini ve haccın nasıl yapılacağını göstermesine karşılık, tekbir getirip *lâ ilâhe illâllâh* diyerek Allah'a şükretmeniz için... Buna göre ifade özet geçilmiş olmaktadır, çünkü *tekbîr* zımında şükür anlamı vererek, *tekbîr* fiilini onun gibi ['Alâ ile] geçişli kılmıştır.

38. Allah elbette iman edenleri savunur... Çünkü Allah nankör hainleri sevmez.

[956] Allah Teâlâ sadece iman edenleri savunacağını ve sadece onlara yardım edeceğini belirtmektedir. Tıpkı "Biz peygamberlerimize ve iman edenlere dünya hayatında ve şahitlerin şahitlik edecekleri günde mutlaka yardım ederiz." [Gâfir 40/51] ve "Mutlaka yardıma mazhar olacaklar kendileridir." [Sâffât 37/172] "Hoşunuza gidecek bir başka kazanç daha var: Allah'tan bir yardım ve yakın bir fetih... Sen müminleri müjdele!" [Saf 61/13] âyetlerinde olduğu gibi. Bunu da onların zıttı olanları sevmemesiyle gerekçelendirmektedir ki bunlar, Allah ve Resulüne gadr eden, kendi emânetlerine hainlik eden, Allah'ın nimetlerine karşı nankörlükte bulunan ve onları tahkir eden nankör hainlerdir! *يُدْفَعُ* şeklinde okuyan¹, onları savunmada mübalağalıdır anlamı vermiş olur. Bunu *yağlibu* yerine *yugâlibu* ile ifade edenin daha etkili olması gibi. Çünkü *muğâlib* daha güçlü ve etkilidir.²

39. Kendileri ile savaşılana -zulme uğradıkları için- (saldırganlarla savaşabilecekleri) bildirilmiştir. Allah elbette onlara yardım etmeye kadirdir.

1 *يدفع* değil de... / ed.

2 Kelimelerde harf sayısı arttıkça mânada da artış olmaktadır; *muğâlib* "yenışmede galip gelen" anlamındadır. *Gâlibde* ise yenen anlamı bulunmakla birlikte, yenişme ve bu uğurda sarfedilen çaba mevcut değildir. / ed.

[٩٥٣] أي لن يصيب رضا الله اللحوم المتصدق بها ولا الدماء المهرقة بالنحر، والمراد أصحاب اللحوم والدماء، والمعنى: لن يرضي المضحون والمقرَّبون ربهم إلا بمراعاة النية والإخلاص والاحتفاظ بشروط التقوى في حلِّ ما قرب به، وغير ذلك من المحافظات الشرعية وأوامر الورع. فإذا لم يراعوا ذلك، لم تغن عنهم التضحية والتقريب وإن كثر ذلك منهم. ٥

[٩٥٤] وقرئ «لن تنال الله»، «ولكن تناله» بالتاء والياء. وقيل: كان أهل الجاهلية إذا نحروا البدن نضحوا الدماء حول البيت ولطخوه بالدم، فلما حجَّ المسلمون أرادوا مثل ذلك، فنزلت.

[٩٥٥] كثر تذكير النعمة بالتسخير ثم قال: لشكروا الله على هدايته إياكم لأعلام دينه ومناسك حجّه، بأن تكبروا وتهللوا، فاختصر الكلام بأن ضمن التكبير معنى الشكر، وعدى تعديته. ١٠

٣٨- ﴿إِنَّ اللَّهَ يُدَافِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفُورٍ﴾

[٩٥٦] خَصَّ الْمُؤْمِنِينَ بِدَفْعِهِ عَنْهُمْ وَنَصْرَتِهِ لَهُمْ، كَمَا قَالَ {إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا} [غافر: ٥١]، وَقَالَ {إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ} [الصف: ١٧٢]، وَقَالَ {وَأُخْرَى تُجِئُونَهَا نَصْرٌ مِّنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ} [الصف: ١٣]. وَجَعَلَ الْعِلَّةَ فِي ذَلِكَ أَنَّهُ لَا يُحِبُّ أَضْدَادَهُمْ، وَهُمْ الْخَوْنَةُ الْكَفْرَةُ الَّذِينَ يَخُونُونَ اللَّهَ وَالرَّسُولَ، وَيَخُونُونَ أَمَانَاتِهِمْ وَيَكْفُرُونَ نَعَمَ اللَّهَ وَيَغْمِطُونَهَا. وَمَنْ قَرَأَ {يُدَافِعُ} فَمَعْنَاهُ يَبَالِغُ فِي الدَّفْعِ عَنْهُمْ، كَمَا يَبَالِغُ مَنْ يَغَالِبُ فِيهِ؛ لِأَنَّهُ فَعَلَ الْمَغَالِبَ يَجِيءُ أَقْوَى وَأَبْلَغَ. ١٥

٣٩- ﴿أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ﴾

40. Onlar ki, sırf “Rabbimiz Allah’tır” dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarılmışlardı... Allah’ın insanları birbiriyle savuşturması olmasaydı; içinde sürekli Allah’ın adı anılan mescitler, mânastırlar, kiliseler ve havralar kesinlikle yıkılır giderdi. Allah elbette kendisine yardım edene yardım edecek! Şüphesiz, Allah kuvvetlidir, ‘mutlak izzet sahibi’dir (Kavî, Aziz).

[957] يقاتلون ve أذن kelimeleri hem malum hem de meçhul sıyga ile okunmuş olup, “Onlara ‘savaş hakkında’ izin vermiştir / verilmiştir.” anlamındadır. İzin verilen şey, arkadan gelen يقاتلون fiili delâlet ettiği için hazfedilmiştir.

[958] يَأْتِيهِمْ ظُلْمًا yani mazlum olmaları sebebiyle. Onlar Peygamber (s.a.)’in ashâbı idiler. Mekke Müşrikleri onlara şiddetli işkence yapıyorlar; onlar da gördükleri zulümden şikâyet etmek üzere kimi yaralı kimi bereli olduğu halde Peygamber (s.a.)’e geliyorlardı. Hazret-i Peygamber de onlara her defasında “Sabredin, çünkü bana savaş emredilmedi!” diyordu. Sonunda (Medine’ye) hicret etti ve bu âyet burada geldi. Bu âyet, savaşı yasaklayan yetmiş küsur âyetten sonra ona izin veren ilk âyettir. Bu âyetin, hicret etmek üzere yola çıkan ve Mekke Müşrikleri tarafından yolları kesilen bir topluluk hakkında indiği ve savaşmaları için Allah’ın bunlara izin verdiği de söylenmiştir.

[959] Allah’ın onlara yardım etmeye kadir olduğunun bildirilmesi, onlara yardım edeceğine dair ilahî bir vaat ve bu, *cebbâr*¹ iktidar sahiplerinin konuşma üslubuyla vârit olmuştur. Yukarıdaki, ‘iman edenleri savunacağına dair’ ifade de yine bunun gibi bir vaat bildirmektedir.

[960] أَن يَقُولُوا ifadesi حَقِّ’den bedel kılınmak üzere cer mahallindedir. Yani -memleketten çıkartılmayı ve sürülmeyi değil, benimsenmeyi ve sahiplenilmeyi gerektirmesi icap eden *tevhidden* başka- hiçbir haklı gerekçe olmaksızın... “Sırf, Allah’a iman ettiğimiz için mi bizi cezalandırmaya çalışıyorsunuz?!” [Mâide 5/59] âyeti de buna benzemektedir.

[961] “Allah’ın insanları birbiriyle savuşturması” yani Allah Teâlâ’nın insanlar arasında Müslümanları üstün kılması ve onları cihatla kâfirlerin başına musallat etmesi “olmasaydı” o takdirde *paganlar*, kendi zamanlarındaki diğer muhtelif din mensuplarını ve mabetlerini ele geçirip yıkarlardı; Hristiyanlar için kilise, rahipleri için manastır, Yahudiler için havra, Müslümanlar için de mescid namına bir şey bırakmazlardı.

¹ *Cebbâr*, tuttuğunu kopartan, istediğini zorla da olsa mutlaka yapan/yaptıran demektir. İnsanlar için kullanımı ‘zorba’ anlamıyla genelde olumsuzdur. / ed.

٤٠- ﴿الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهْدِمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾

[٩٥٧] {أذن} و{يقاتلون} قرئاً على لفظ المبني للفاعل والمفعول جميعاً،

والمعنى: أذن لهم في القتال، فحذف المأذون فيه لدلالة {يقاتلون} عليه.

[٩٥٨] {بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا} أي بسبب كونهم مظلومين، وهم أصحاب رسول الله

ﷺ؛ كان مشركو مكة يؤذونهم أذى شديداً، وكانوا يأتون رسول الله ﷺ من بين مضروب ومشجوج يتظلمون إليه، فيقول لهم: «اصبروا فإنني لم أؤمر بالقتال»،

حتى هاجر فأنزلت هذه الآية. وهي أول آية أذن فيها بالقتال بعد ما نهى عنه في

١٠ نيف وسبعين آية. وقيل: نزلت في قوم خرجوا مهاجرين فاعترضهم مشركو مكة فأذن لهم في مقاتلتهم.

[٩٥٩] والإخبار بكونه قادراً على نصرهم عدة منه بالنصر واردة على سنن

كلام الجابرة، وما مر من دفعه عن الذين آمنوا مؤذن بمثل هذه العدة أيضاً.

[٩٦٠] {أَنْ يَقُولُوا} في محل الجرّ على الإبدال من {حَقٍّ}، أي بغير موجب

١٥ سوى التوحيد الذي ينبغي أن يكون موجب الإقرار والتمكين، لا موجب الإخراج والتسيير. ومثله {هَلْ تَنْقُمُونَ مِنَّا إِلَّا أَنْ آمَنَّا بِاللَّهِ} [المائدة: ٥٩].

[٩٦١] دفع الله بعض الناس ببعض إظهاره وتسليطه المسلمين منهم

على الكافرين بالمجاهدة، ولولا ذلك لاستولى المشركون على أهل الملل

المختلفة في أزمته، وعلى متعبداتهم فهدموها، ولم يتركوا للنصارى

٢٠ بيعاً، ولا لرهبانهم صوامع، ولا لليهود صلوات، ولا للمسلمين مساجد.

Yahut Ümmet-i Muhammed [devri] Müşrikleri, Müslümanlara ve onların zimmetinde olan Ehl-i Kitab'a saldırıp, her iki grubun mabetlerini de yıkarlardı. [دفع kelimesi] *difâ'u* şeklinde okunmuş; [لَهْدِمَتْ de] *le-hudimet* şeklinde şeddesiz okunmuştur.¹

5 [962] Kiliseye² *salât* denilmiştir, çünkü içinde *salât* (dua) edilmektedir. Şu da söylenmiştir: Bu kelimenin aslı İbranice صَلَوَاتَا'dır ve zamanla Arapçalaşmıştır.

[963] "O'na" yani O'nun dinine ve velilerine "yardım edene..." Bu, Allah kendilerini yeryüzünde muktedir kılıp geniş imkânlar verdiğinde, Muhacirlerin –Allah onlardan razı olsun!- gidişatının nasıl olacağına ve nasıl *Allah'ın dinine göre icraat* sergileyeceklerine dair Allah Teâlâ'nın gaybî bir bildirimidir. Hazret-i Osman'dan "Vallahi bu, beladan önce senadır!" dediği rivayet edilmektedir. Daha, gerçekleştirecekleri hayırlı işleri gerçekleştirmeden Allah onları övmüştür, demek istiyor.

15 [964] [Âlimler] demişlerdir ki: Bu âyette râşit halifelerin idarelerinin sahih olduğuna dair delil vardır. Çünkü Allah Teâlâ 'yeryüzünde iktidar sahibi olma ile emrini âdilâne infaz etme' imkânını onlardan[yani Hulefâ-i Râşidîn'den] başka muhacirlere vermemiş; Ensâr'ın ve *tulekânın*³ da bundan herhangi bir payı olmamıştır. -Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ise "Bunlar Ümmet-i Muhammed'dir" demiştir.-

20 **41. Onlar ki yeryüzünde kendilerine iktidar bahşetsek (gerçek din-darlar olarak) namazı dosdoğru kılar, zekâtı veri(p benliklerini arındır)rlar, marufu emredip münkeri yasaklarlar. İşlerin akıbeti tamamen Allah'a aittir.**

25 [965] *الَّذِينَ* nin, *يَنْصُرُهُ* dan bedel olmak üzere mansûb olduğu söylenmiştir, ancak zahir olan, *الَّذِينَ أُخْرِجُوا* ya tâbi olarak mecrur olmasıdır.⁴

[966] "İşlerin akıbeti tamamen Allah'a aittir" yani hükmünde ve takdirinde işlerin sonu hep Allah'a çıkar. Bu ifade ile Allah'ın, *velî*lerini üstün kılacağına ve dâvalarını yücelteceğine dair vaadi teyid edilmektedir.

30 **42. Eğer seni yalanlıyorlarsa, onlardan önce Nûh kavmi, Âd ve Semûd da yalanlamıştı.**

43. İbrahim'in kavmi ile Lût'un kavmi de...

1 Sülâside "Mabetler yıkıldı." anlamı, tef'il sıygasında ise "Mabetler teker teker yıkıldı." anlamı vardır. / ed.

2 "Havraya" demek istiyor. Nitekim yukarıda *salevât* kelimesini Yahudi havraları diye tefsir etmişti. / ed.

3 Mekke'nin fethinden sonra teslim bayrağını çektikleri için, Hazret-i Peygamber tarafından azat edilen kılıç artıkları. / ed.

4 *الَّذِينَ أُخْرِجُوا* ifadesi *نُصْرَهُمْ* deki [Hac 22/39] mecrur zamire bağlıdır. Anlam şöyledir: Allah elbette bu mazlumlara yardım etmeye kadirdir; onlar ki yurtlarından çıkartılmışlardır...; onlar ki kendilerine iktidar bahşetsek... / ed.

أو لغلب المشركون من أمة محمد ﷺ على المسلمين وعلى أهل الكتاب الذين في ذمتهم وهدموا متعبدات الفريقين. وقرئ «دفاع»، و«لهدمت»، بالتخفيف. [٩٦٢] وسميت الكنيسة صلاةً لأنه يصلى فيها. وقيل: هي كلمة معربة، أصلها بالعبرانية: صلوثا.

٥ [٩٦٣] {مَنْ يَنْصُرُهُ}، أي ينصر دينه وأوليائه. هو إخبار من الله عز وجل بظهر الغيب عما ستكون عليه سيرة المهاجرين ﷺ إن مكنهم في الأرض وبسط لهم في الدنيا، وكيف يقومون بأمر الدين. وعن عثمان رضي الله عنه: هذا والله ثناء قبل بلاء. يريد: أن الله قد أثنى عليهم قبل أن يحدثوا من الخير ما أحدثوا.

[٩٦٤] وقالوا: فيه دليل على صحة أمر الخلفاء الراشدين؛ لأن الله لم يعط التمكين ونفاذ الأمر مع السيرة العادلة غيرهم من المهاجرين، لا حظ في ذلك ١٠ للأنصار والطلقاء. وعن الحسن: هم أمة محمد ﷺ.

٤١- ﴿الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَلِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ﴾

[٩٦٥] وقيل: {الذين} منصوب بدل من قوله {من ينصره} [الحج: ٤٠]. ١٥ والظاهر أنه مجرور، تابع لـ {الذين أخرجوا} [الحج: ٤٠].

[٩٦٦] {ولله عاقبة الأمور} أي مرجعها إلى حكمه وتقديره. وفيه تأكيد لما وعده من إظهار أوليائه وإعلاء كلمتهم.

٤٢- ﴿وَإِنْ يَكْذِبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَنَمُودٌ﴾

٤٣- ﴿وَقَوْمُ إِبْرَاهِيمَ وَقَوْمُ لُوطٍ﴾

44. Medyen halkı da... Mûsâ (o koca peygamber) bile yalanlanmıştı. Nankörce inkâr edenlere mühlet vermiştim, ama daha sonra onları yalayıverdim... Nasılmış (gördüler), Benim o misli görülmemiş azabım!

[967] Allah Teâlâ, resulüne teselli için buyuruyor ki yalanlanma konusunda sen tek başına değilsin; senden önce de peygamberler kavimleri tarafından yalanlanmışlardı. Onların yolundan gidiyor olman senin için yeterlidir.

[968] Eğer dersin ki niçin مَوْسَى (Mûsâ yalanlandı) denildi de [diğerleri gibi] وَقَوْمَ مَوْسَى (ve Mûsâ'nın kavmi) denilmedi? Cevaben derim ki: Çünkü Mûsâ, kendi kavmi İsrailoğuları tarafından yalanlanmadı. Onu kendi kavmi olmayan başka bir kavim -ki Kıbtîler idi- yalanladı. Onda bir şey daha var: Sanki şöyle denilmiş gibi oldu: Her kavmin kendi peygamberlerini yalanladıklarını zikrettikten sonra, âyetlerinin açıklığı ve mucizelerinin büyüklüğüne rağmen Mûsâ bile yalanladı. Hal böyle iken diğerleri hakkında zannın ne ola ki?!

[969] النِّكَارِ inkâr ve tağyir anlamındadır. Bu, içinde bulundukları nime-ti sıkıntıya, hayatı da helâke, bayındırlığı da yıkıma çevirme hasebiyledir.

45. Nice memleket vardır ki, zulmettiği için helâk etmişizdir de çatıları çökmüştür... Nice körelmiş kuyu, nice sağlam saray...

[970] Senin üzerini örten ev çatısı, çadır, gölgelik, asma gibi yüksekçe her şey arştır. *el-Hâviyet*^u düşen anlamındadır ve yıldızın düşmesini ifade için kullanılan *have'n-necm*^u tabirinden alınmıştır. Ya da evde yaşayan kimse kalmadığı zaman *have'l-menzil*^u denmesinden hareketle “hâli, boş” anlamındadır. Gebenin karnının boş olduğunu ifade için *havâ batnu'l-hâmil* denmesi de yine bu mânadadır.

[971] عَلَى غُرُوشِهَا ifadesinde iki ihtimalden biri mutlaka geçerlidir: [i] Ya خَاوِيَةٌ kelimesine bağlıdır; o takdirde mâna şöyle olur: Kentler[deki binalar] çatılarının üzerine çökmüş haldedir. Yani [önce] çatıları yere kapaklanmış, sonra [yavaş yavaş] duvarları çökmüş ve binalar çatıların üzerine düşmüştür. Yahut çatıları, olduğu gibi sâlimen kaldığı halde binalar çökmüş veya hâlî / bomboş kalmıştır. [ii] Ya da haber arkasından haberdur ve şöyle denilmiş gibi olur. *Hiye hâliyet*^{un} ve *hiye 'alâ 'urûşihâ* [Binalar boştur, çatıları da üzerindedir], yani ayaktadır ve çatılarına bakmaktadır. Şu mânada ki; çatılar zemine çökmüş ve duvarlar gibi [yere] yerleşir hale gelmiş, duvarlar da yere kapanan çatıların üzerine düşmek üzere meyletmeye yüz tutmuş haldedir; bu haliyle duvarlar çatıya yukarıdan bakmaktadır.

٤٤- ﴿وَأَصْحَابُ مَدْيَنَ وَكُذِّبَ مُوسَىٰ فَأَمَلَيْتُ لِلْكَافِرِينَ ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ﴾

[٩٦٧] يقول لرسوله ﷺ تسلياً له: لست بأوحد في التكذيب، فقد كذب الرسل قبلك أقوامهم، وكفاك بهم أسوة.

٥ [٩٦٨] فإن قلت: لم قيل {وَكُذِّبَ مُوسَىٰ} ولم يقل: قوم موسى؟ قلت: لأن موسى ما كذبه قومه بنو إسرائيل، وإنما كذبه غير قومه وهم القبط. وفيه شيء آخر، كأنه قيل بعد ما ذكر تكذيب كل قوم رسولهم: وكُذِّبَ موسى أيضاً مع وضوح آياته وعظم معجزاته، فما ظنك بغيره.

[٩٦٩] {نَكِيرِ} التنكير: بمعنى الإنكار والتغيير، حيث أبدلهم بالنعمة محنة، وبالحياة هلاكاً، وبالعمارة خراباً. ١٠

٤٥- ﴿فَكَأَيُّنَ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ فَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا وَبِئْسَ مَعْطَلَةٌ وَقَصْرٌ مَشِيدٌ﴾

[٩٧٠] كل مرتفع أظلك من سقف بيت أو خيمة أو ظلة أو كرم فهو عرش. والخاوي الساقط، من خوى النجم، إذا سقط. أو الخالي، من خوى المنزل، إذا خلا من أهله. وخوى بطن الحامل. ١٥

[٩٧١] وقوله {على عُرُوشِهَا} لا يخلو من أن يتعلق بـ{خاوية}، فيكون المعنى أنها ساقطة على سقوفها، أي خَرَّتْ سقوفها على الأرض، ثم تهدمت حيطانها فسقطت فوق السقوف. أو أنها ساقطة أو خالية مع بقاء عروشها وسلامتها. وإما أن يكون خبراً بعد خبر. كأنه قيل: هي خالية، وهي على عروشها، أي قائمة مطلة على عروشها، على معنى أن السقوف سقطت إلى الأرض فصارت في قرار الحيطان وبقيت الحيطان ماثلة، فهي مشرفة على السقوف الساقطة. ٢٠

[972] **Şayet** “Bu iki cümlelerin, yani *وَهِيَ ظَالِمَةٌ فَبُهِتَ خَاوِيَةً* cümlelerinin i’râbdan mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** Birincisi hal olmak üzere mahallen mansûbdur. İkincisinin ise mahalli yoktur, çünkü *أَهْلَكْنَاهَا* üzerine atfedilmiştir. Bu fiilin ise i’râbdan mahalli bulunmamaktadır.

- 5 [973] Hasan-ı Basrî [v. 110/728], *مُعْطَلَةٌ* şeklinde okumuştur. Bu *‘attalahû* anlamındaki *a’talahû* fiilindendir. *Mu’attalanın* anlamı şudur: Kuyu aslında marmurdur, içinde su vardır, yanında su çekmek için gerekli alet edevat da vardır, fakat âtil bırakılmıştır. Yani sahipleri ölüp gittiği için terkedilmiş ve artık su çekilmez olmuştur. *المشيد* ise kireçle (horasanla) sağlam halde yapılmış, yahut
- 10 yüksek olarak inşa edilmiş demektir. Mâna şöyledir: Nice yerleşim merkezini helâk ettik! Nice kuyuyu onu kullananları helâk etmek suretiyle âtil hale çevirdik! Nice muhkem sarayı içinde oturanlardan hâlî hale getirdik. Bunları zikretmemesi *مُعْطَلَةٌ* kelimesinin buna delâlet etmesi sebebiyledir. Burada *على*
- 15 *عُرُوشِهَا*’daki [normalde, üzerinde anlamına gelen] *‘Alâ*’nın *ma’a* (birlikte) anlamında kullanılmasının (*binalar ayakta olduğu halde içinde yaşayan kimsenin kalmaması anlamında*) daha uygun olduğuna da bir delâlet bulunmaktadır.

- [974] Rivayete göre bu kuyu Salih Peygamber’in beraberinde kendisine inanmış dört bin kişi ile birlikte etrafına konakladığı ve Allah’ın kendilerini
- 20 azaptan koruduğu kuyudur. Hadramut’tadır. Buraya *hadramut*¹ denilmesinin sebebi şudur: Salih Peygamber, bu kuyuya vardığı (*hadara*) zaman ölmüştür (*mâte*). Orada kuyunun yanında Salih Peygamber’in kavmi tarafından kurulan ve adı Hâdûrâ olan bir de belde vardır. Celhes b. Cûlâs’ı başlarına emir tayin etmişler ve orada belli bir süre ikamet etmişler, fakat sonra küfre düşüp bir puta tapmaya başlamışlar. Allah Teâlâ da onlara Hanzala b. Safvan’ı peygamber
- 25 göndermiştir; ne var ki onu öldürmüşler, Allah Teâlâ da onları helâk etmiş, kuyularını âtil hale getirmiş ve saraylarını yıkıp harabeye çevirmiştir.

46. Yeryüzünde dolaşmadılar mı ki akledecek kalpleri ya da işitecek kulakları olsun. Şüphesiz, sadece gözler kör olmaz; göğüslerdeki kalpler de körelir (akılları olduğu halde bir işe yaramaz!).

- 30 [975] Muhtemeldir ki yeryüzünde dolaşmamışlar ve bu yüzden de buna teşvik edilmişlerdir ki Allah Teâlâ’nın küfürleri sebebiyle helâk etmiş olduğu kavimlerin harabelerini görsünler, onlardan geri kalan eserlere bakıp ibret alsınlar. Ya da yeryüzünde dolaşmış ve olup biteni görmüşlerdir

1 Aden’in doğusunda küçük bir yerleşim yeri. Aslı: *Hadramevt*.

[٩٧٢] فإن قلت: ما محلّ الجملتين من الإعراب، أعني {وَهِيَ ظَالِمَةٌ فَمَهَيَ خَاوِيَةً؟} قلت: الأولى في محلّ النصب على الحال، والثانية لا محلّ لها، لأنها معطوفة على {أهلكتها}، وهذا الفعل ليس له محلّ.

[٩٧٣] وقرأ الحسن «مُعْطَلَةٌ»، من أعطله بمعنى عطّله. ومعنى المعطلة: أنها عامرة فيها الماء، ومعها آلات الاستقاء، إلا أنها عطلت، أي تركت لا يستقى منها لهلاك أهلها. والمشيد: المخصص، أو المرفوع البنيان. والمعنى: كم قرية أهلكتنا، وكم بئر عطلنا عن سقّاتها، وقصر مشيد أخليناه عن ساكنيه! فترك ذلك لدلالة {معطلة} عليه. وفي هذا دليل على أنّ {على غُرُوشِهَا} بمعنى مع أوجه.

[٩٧٤] روي: أن هذه بئر نزل عليها صالح عليه السلام مع أربعة آلاف نفر ممن آمن به، ونجاهم الله من العذاب، وهي بحضرموت. وإنما سميت بذلك لأنّ صالحًا حين حضرها مات، وثمة بلدة عند البئر اسمها حاضوراء، بناها قوم صالح، وأمروا عليهم جلهمس بن جلاس، وأقاموا بها زمانًا ثم كفروا وعبدوا صنمًا، وأرسل الله إليهم حنظلة بن صفوان نبيًا فقتلوه، فأهلكهم الله وعطل بئره وخرب قصورهم.

١٥ -٤٦- ﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ﴾

[٩٧٥] يحتمل أنهم لم يسافروا فحُتُّوا على السفر، ليروا مصارع من أهلكهم الله بكفرهم، ويشاهدوا آثارهم فيعتبروا؛ وأن يكونوا قد سافروا ورأوا ذلك

fakat ibret almamışlardır. Bu sebeple, Allah Teâlâ onları sanki hiç gezip dolmamış ve hiç görmemiş kimseler gibi kılmıştır. [تَكُونُ لَهُمْ قُلُوبٌ] Ya ile *fe-yekûne le-hum kulûb^{ün}* şeklinde de okunmuştur. Yani akledilmesi gerekli olan tevhibi akletsinler, duyulması gerekli olan vahyi duysunlar... فَإِنَّهَا ifadesinde 5 zamir şan ve kıssa zamiri olup, müzekker ve müennes gelebilir. Nitekim İbn Mes'ûd [v. 32/653] kıraatında فَاِنَّه şeklinde [فَاِنَّه'nın] الْإِبْصَارُ kelimesinin tefsir ettiği mübhem bir zamir olması ve تَعْمَى'da kendisine giden bir zamir olması da mümkündür. Mâna şöyledir: Onların gözleri sağlam ve kusursuzdur, kendisinde körlük yoktur; körlük tamamen kalplerindedir. Anlam şöyle de olabilir: 10 Baştaki gözlerin kör olmasına itibar edilmez, kalplerdeki körlüğe nispetle bu, körlük sayılmaz. “Peki, الصدور (göğüsler) kelimesinin zikredilmesinde ne yarar var¹?” **dersen, şöyle derim:** Öteden beri bilinegelen ve inanılan, körlüğün gerçek anlamda gözde olduğudur. O da gözbebeğine ışığını giderecek bir illet ârız olmasıdır. Körlüğün kalp için kullanılması isti'âre ve meseldir. Kabul gören anlayışın aksi murat edilerek, ‘körlüğün gözlerde değil asıl kalplerde olduğu’nun hakikat olduğu vurgulanmak istenince, körlüğün yerinin gözler değil, kalpler olduğunun iyice yer etmesi için bu tasvir daha fazla tayin ve tarife ihtiyaç göstermiştir. Tıpkı *leysel-madâ^u li’s-seyf ve lakinnehu li-lisânike’llêzî beyne fekkeyke* [Kesip atma kılıcın işi değil, aksine iki çenen arasındaki dilin işidir] demen gibi; *ellezî beyne fekkeyke* ifadeni dili için iddia etmiş olduğun şeyi takrir ve tesbit için zikretmektesindir. Çünkü bir şeyi kesip atan başkası değil bizzat odur. Sanki şöyle demiş gibi olursun: Kesip atma özelliğinin kılıçta olmadığını, asıl senin dilinde olduğunu söylerken bunu gelişigüzel söylemedim; bu bir dil sürçmesi değildi, aksine bu bizzat ifade etmeyi amaçladığım şeydi.

25 **47. Allah asla vaadinden caymayacağı halde, senden azabı hemen istiyorlar! Oysa senin Rabbinin katında bir gün, sizin saydıklarınızdan bin yıl gibidir.**

30 **48. Nice memleket vardır ki zalim oldukları halde onlara mühlet vermiştim; ama sonunda onları yakalayiverdim... Yalnız Banadır çünkü nihaî dönüş!**

[976] Kendilerine tehdit ile vaat edilen dünya veya ahiret azabının bir an evvel gelmesi için çabalamalarını yadırgamakta ve onlara adeta; “Niçin azabın bir an evvel gelmesini istiyorsunuz ki?!” demektedir. Sanki onlar azabın gelmeyebileceğini mümkün görüyorlardı. Sizin bu beklentiniz vaadinden dönmesi mümkün olan kimselerin vaadinde ancak söz konusu olabilir.

1 Yani kalp zaten göğüste olur; bunu özellikle belirtmeye gerek var mıydı? / ed.

ولكن لم يعتبروا، فجعلوا كأن لم يسافروا ولم يروا. وقرئ «فيكون لهم قلوب»،
 بالياء، أي يعقلون ما يجب أن يعقل من التوحيد، ويسمعون ما يجب سماعه من
 الوحي. {فَإِنَّهَا} الضمير ضمير الشأن والقصة، يجيء مذكراً ومؤنثاً. وفي قراءة ابن
 مسعود «فإنه». ويجوز أن يكون ضميراً مبهماً يفسره {الأبصار} وفي {تعمى} ضمير
 راجع إليه. والمعنى: أن أبصارهم صحيحة سالمة لا عمى بها، وإنما العمى بقلوبهم.
 أو لا يعتدّ بعمى الأبصار، فكأنه ليس بعمى بالإضافة إلى عمى القلوب. فإن قلت: أي
 فائدة في ذكر الصدور؟ قلت: الذي قد تعورف واعتقد أن العمى على الحقيقة مكانه
 البصر، وهو أن تصاب الحدقة بما يطمس نورها. واستعماله في القلب استعارة ومثل،
 فلما أريد إثبات ما هو خلاف المعتقد من نسبة العمى إلى القلوب حقيقة ونفيه عن
 الأبصار احتاج هذا التصوير إلى زيادة تعيين وفضل تعريف، ليتقرر أن مكان العمى هو
 القلوب لا الأبصار، كما تقول: ليس المضاء للسيف ولكنه للسانك الذي بين فكيك،
 فقولك: «الذي بين فكيك» تقرير لما ادّعيته للسانه وتثبيت، لأن محلّ المضاء هو هو
 لا غير، وكأنك قلت: ما نفيت المضاء عن السيف وأثبتته للسانك فلتة ولا سهواً مني،
 ولكن تعمدت به إياه بعينه تعمداً.

٤٧- ﴿وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ
 كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ﴾

٤٨- ﴿وَكَايْنٍ مِنْ قَرْيَةٍ أَمْلَيْتُ لَهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ ثُمَّ أَخَذْتُهَا وَإِلَيَّ الْمَصِيرُ﴾

[٩٧٦] أنكر استعجالهم بالمتوعد به من العذاب العاجل أو الآجل، كأنه قال: ولم
 يستعجلون به؟ كأنهم يحوزون الفوت وإنما يجوز ذلك على ميعاد من يجوز عليه الخلف،

Oysa Allah Teâlâ asla vaadinden dönmez. Onun vaat buyurduğu şey belli bir süre sonra da olsa mutlaka başlarına gelecektir. O –her türlü noksanlıktan münezzeh zat- hilim sahibidir, acele etmez. Hilminin, vakarının ve uzûn zamanları kısacık görmesinin gereği olarak da, katındaki tek bir gün
5 sizin yıllarınızdan bin sene gibidir. Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Tek bir azap günü -sıkıntı içinde geçen günler *insana uzun geldiğinden*- sizin senelerinizden bin! sene kadar olan Zat'ın azabı için nasıl 'hemen gelsin' dersiniz?! Yahut sanki o tek bir gün azabın şiddetinden dolayı azap ile geçen bin sene gibidir. Şu da söylenmiştir: Allah Teâlâ erteleme ve mühlet verme
10 konusundaki vaadinden asla dönmez. تَعْدُونَ Tâ'lı ve Yâ'lı okunmuştur.

[977] Sonra şöyle buyurmaktadır: Nice memleket halkı vardı ki onlar da sizin gibi zalimdi, ben onlara bir süre mühlet vermiştim, sonra onları azapla yakaladım; dönüş banadır ve benim hükmümedir.

[978] **Şayet** “Önceki فَكَأَيِّنْ [Hac 22/44] Fâ ile ma'tüftü; bu (وَكَأَيِّنْ) niye
15 Vav ile?” **dersen, şöyle derim:** Birincisi, فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرٍ (“Nasılmış [gördüler] Benim o misli görülmemiş azabım!” [Hac 22/44]) ifadesinde bedeldir. Bunun hükmü ise, bundan önce geçen ve Vav ile atfedilmiş olan iki cümlenin, yani وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ (Allah asla vaadinden caymaz. Senin Rabbinin katında bir gün, sizin saydıklarınızdan bin yıl gibidir) ifadesinin [Hac 22/47] hükmüdür.
20

49. De ki: Ey insanlar! Ben sizin için sadece ‘apaçık bir uyarıcı’yım.

50. Şöyle ki; iman edip salih amel işleyenler için mağfiret ve değerli bir rızık vardır.

51. Bizim âyetlerimizi geçersiz kılmak için sa'yü gayret edenler, cayır cayır yanan Ateş'in sahipleri de bunlardır işte...
25

[979] Çabası ile birinin işini düzene koyduğu ya da bozduğu zaman *sa'ay-tü fi emri fulân* denir. Âcezehû ise yarışmak demektir, çünkü ikisinden her biri diğerini kendisine yetişmekten âciz bırakmak için çabalamaktadır. Biri diğerini geçtiği zaman *a'cezehû* ve *accezehû* denilir. Mâna şöyledir: Âyetle-
30 rimizi sihir, şiir veya mitoloji diye adlandırarak onların 'anlam'ına saldırmak ve insanları onlardan alıkoymak için *fesat amacıyla* öne çıkarak *-ya da İslâm'ı yok etmek için izledikleri stratejinin başarı ile sonuçlanacağını yana yakıla umup kendi iddia ve değerlendirmelerine göre bu uğurda yarışarak-* çabalarlar.

والله عزّ وعلا لا يخلف الميعاد، وما وعده ليصيبنهم ولو بعد حين، وهو سبحانه حلیم لا يعجل، ومن حلمه ووقاره واستقصاره المدد الطوال أنّ يوماً واحداً عنده كألف سنة عندكم. قيل: معناه كيف يستعجلون بعذابٍ من يومٍ واحد من أيام عذابه في طول ألف سنة من سنيكم؛ لأن أيام الشدائد مستطالة. أو كأن ذلك اليوم الواحد لشدة عذابه كألف سنة من سني العذاب. وقيل: ولن يخلف الله وعده في النظرة والإمهال. وقرئ «تعدون» بالتاء والياء.

[٩٧٧] ثم قال: وكم من أهل قرية كانوا مثلكم ظالمين قد أنظرتهم حيناً ثم أخذتهم بالعذاب والمرجع إليّ وإلى حكمي.

[٩٧٨] فإن قلت: لم كانت الأولى معطوفة بالفاء، وهذه بالواو؟ قلت: الأولى وقعت بدلاً عن قوله {فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ} [الحج: ٤٤]، وأمّا هذه فحكمها حكم ما تقدّمها من الجملتين المعطوفتين بالواو، أعني قوله {وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ} [الحج: ٤٧].

٤٩- ﴿قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّمَا أَنَا لَكُمْ نَذِيرٌ مُبِينٌ﴾

٥٠- ﴿فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾

٥١- ﴿وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ﴾ ١٥

[٩٧٩] يقال: سعيت في أمر فلان، إذا أصلحه أو أفسده بسعيه. وعاجزه، سابقه؛ لأنّ كل واحد منهما في طلب إعجاز الآخر عن اللحاق به، فإذا سبقه قيل: أعجزه وعجزه. والمعنى: سعوا في معناها بالفساد من الطعن فيها، حيث سموها سحرًا وشعراً وأساطير، ومن تثبیط الناس عنها سابقين، أو مسابقين في زعمهم وتقديرهم طامعين أن كيدهم للإسلام يتمّ لهم. ٢٠

[980] **Şayet** “Normalde, ardından gelen âyette iki grup zikredildiğine göre ‘Ben sizin için bir müjdeci ve uyarıcıyım denilmeliydi.” **dersen, şöyle derim:** Söz, Müşriklere yönelik sevkedilmektedir; “Ey insanlar!” hitabı onlara yöneliktir; haklarında *يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ* (“Yeryüzünde gezip...” [Rûm 30/9]) denilen ve azabın gelmesi için acelecilik göstermekle nitelenen kimseler de bunlardır. Müminlerin ve sevaplarının bu araya sokuşturulması [sadece] onların kin ve öfkelerini artırmak içindir.¹

52. Senden önce hiçbir resul ve nebi göndermemişsizdir ki o, bir şey tasarladığında şeytan onun tasarısına bir şey katm(aya çalışm)ış olmasın. Ama Allah şeytanın kat(maya çalış)tığı şeyi gidermiş; sonra da -evet, Allah- kendi âyetlerini sapasağlam yerleştirmiştir. Allah; ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (Alîm, Hakîm).

[981] *مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ* (hiçbir resul ve nebi) ifadesi *resûl* ile *nebînin* farklı şeyler olduğuna açık bir delildir. Hazret-i Peygamber (s.a.)’e *nebî*ler sorulmuş; “Yüz yirmi dört bin!” buyurmuştur. “Onlardan kaç *resûldür*?” denince, “Üç yüz on üç. Bir hayli fazla!..” demiştir. [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV, 437-348] Aralarında şu fark vardır: Peygamberlerin *resûl* olanları, mucize yanında kendisine indirilen bir kitaba da sahip olanlardır. *Nebî* ise *resûlden* farklı olup kendisine kitap indirilmiş olmayan, kendinden önceki peygamberin şeriatına davet etmekle memur kişidir.²

[982] Bu âyetin indirilmesinin sebebi şudur: Hazret-i Peygamber (s.a.) davete başlayıp da kavmi kendisinden yüz çevirip ona her tür meşakkatli reva görünce, aşireti bile kendisine karşı çıkıp getirdiklerine destek olmayınca, yüz çevirmeleri yüzünden aşırı öfkelenmesi, Müslüman olsunlar diye aşırı hırs göstermesi ve kendini tüketircesine çabalaması sebebiyle, [Kur’ân’dan] onları etrafından kaçırarak bir şey inmemesini istemeye başladı. Böylece, belki de onların meylini kazanacak, içinde bulundukları sapıklıktan vazgeçmelerini, muannitliklerinden kurtulmalarını sağlayacaktı! Bu *temenni* esnasında kavminin eğleştiği yerde (kulüp) idi. O sırada Necm suresi indi; bu temenni içindeyken, inen âyetleri okumaya koyuldu.

1 Yani burada müminler de muhatap alınıyor olsaydı, “aynı zamanda bir müjdeciyim” denmesi beklenebilirdi. / ed.

2 Ancak Kur’ân’da bu ayrımı haksız çıkaracak kullanışlar da vardır. A’râf 7/158 ve Meryem 19/51-54’te bazı peygamberlerin, hem *nebî* hem de *resûl* olarak adlandırılmasından, bu tip kesin bir ayırım yapmanın biraz şüpheli olduğu anlaşılmaktadır. Burada en salim yol, iki kelimenin kök anlamlarından hareket etmektir. Buna göre aynı şahıs bir itibarla *nebî*, bir itibarla da *resûl* olabilir. ‘Yücelik ve şeref’ (ثَبَاتٌ) sahibi ya da ‘önemli bir mesaj’ (تَبَاتٌ) getiren kişi olması hasebiyle *nebî* olarak anılan kişi, bu mesajı kavmine götürmekle memur olduğu yani ‘elçi olarak gönderildiği’ (إِرسال) için *resûl/mursel* sıfatını ihraz etmiş olmaktadır. Nitekim bizzat Hazret-i Muhammed (s.a.) için bazı ayetlerde *nebî*, bazı ayetlerde *resûl* denirken, A’râf 7/157’de “nebî resûl” [Rabbından önemli haberler ileten elçi] dendiği de görülmektedir. / ed.

[٩٨٠] فَإِنْ قُلْتُ: كَانَ الْقِيَاسُ أَنْ يَقَالَ: إِنَّمَا أَنَا لَكُمْ بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ، لَذَكَرَ الْفَرِيقَيْنِ بَعْدَهُ. قُلْتُ: الْحَدِيثُ مَسْقُوقٌ إِلَى الْمُشْرِكِينَ، وَ{يَا أَيُّهَا النَّاسُ} نِدَاءٌ لَهُمْ، وَهُمْ الَّذِينَ قِيلَ فِيهِمْ {أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ} [الحج: ٤٦]، وَوَصَفُوا بِالْإِسْتِعْجَالِ. وَإِنَّمَا أَفْحَمَ الْمُؤْمِنُونَ وَثَوَابَهُمْ لِيُغَاظُوا.

٥- ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكُمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[٩٨١] {مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ} دَلِيلٌ بَيِّنٌ عَلَى تَغَايُرِ الرُّسُولِ وَالنَّبِيِّ. وَعَنْ النَّبِيِّ ﷺ أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الْأَنْبِيَاءِ فَقَالَ: مِائَةُ أَلْفٍ وَأَرْبَعَةٌ وَعِشْرُونَ أَلْفًا. قِيلَ: فَكَمْ الرُّسُلُ مِنْهُمْ؟ قَالَ: ثَلَاثُمِائَةٍ وَثَلَاثَةُ عَشَرَ جَمًّا غَفِيرًا. وَالْفَرْقُ بَيْنَهُمَا أَنَّ الرُّسُولَ مِنْ الْأَنْبِيَاءِ مَنْ جُمِعَ إِلَى الْمَعْجِزَةِ الْكِتَابِ الْمَنْزُولِ عَلَيْهِ. وَالنَّبِيُّ غَيْرُ الرُّسُولِ؛ مَنْ لَمْ يَنْزَلْ عَلَيْهِ كِتَابٌ، وَإِنَّمَا أَمْرٌ أَنْ يَدْعُو النَّاسَ إِلَى شَرِيعَةٍ مِّنْ قَبْلِهِ.

[٩٨٢] وَالسَّبَبُ فِي نَزُولِ هَذِهِ الْآيَةِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ لَمَّا أَعْرَضَ عَنْهُ قَوْمٌ وَشَاقُّوهُ وَخَالَفُوهُ عَشِيرَتَهُ وَلَمْ يَشَايَعُوهُ عَلَى مَا جَاءَ بِهِ تَمَنَّى لِفَرْطِ ضَجْرِهِ مِنْ إِعْرَاضِهِمْ وَلِحَرَصِهِ وَتَهَالُكِهِ عَلَى إِسْلَامِهِمْ أَنْ لَا يَنْزَلَ عَلَيْهِ مَا يَنْفَرُهُمْ، لَعَلَّهُ يَتَّخِذُ ذَلِكَ طَرِيقًا إِلَى اسْتِمَالَتِهِمْ وَاسْتِنْزَالِهِمْ عَنْ غِيهِمْ وَعِنَادِهِمْ، فَاسْتَمَرَّ بِهِ مَا تَمَنَّى حَتَّى نَزَلَتْ عَلَيْهِ سُورَةُ "وَالنَّجْمِ"، وَهُوَ فِي نَادِي قَوْمِهِ، وَذَلِكَ التَّمَنَّى فِي نَفْسِهِ، فَأَخَذَ يَقْرَأُهَا

٥

١٠

١٥

وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَى [ve diğeri; üçüncüleri olan Menât] âyetine gelince, tam o sırada şeytan onun *temennide* bulunduğu tasarıya bir şey katmaya çalıştı (الْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ), yani aklına taktığı hususa dair kendisine vesvese verdi ve dilinden -sehven ve yanlışlıkla- *tilke'l-garânîku'l-'ulâ ve inne şefâ'atehunne le-turtecâ*¹ sözü çıkıverdi. -*el-Garânîk*^u kelimesi *el-ğarânikat*^u diye de rivayet edilmiştir.- Kendisi bunun farkına varmamıştı. Ama sonunda peygamberlik *ismeti* imdadına yetişti de işin farkına vardı. Bir rivayete göre onu Cibril (a.s.) uyarmıştır. Ya da bu sözü şeytanın kendisi söyledi ve bunu insanlara duyurdu. Peygamber (s.a.) surenin sonunda secde edince, o meclisteki [mümin-müşrik] herkes onunla birlikte secde etti ve bu durumdan çok memnun kaldılar. -Şeytanın böyle bir şeye imkân bulması Allah'tan bir imtihan ve sınama idi.- Bunun üzerine münafıklar şek ve şüphe bakımından iyice azıttılar ve karanlığa gömüldüler. Müminlerin ise nurları arttı ve imanlarına daha bir kesinlik geldi.

[983] Mâna şöyledir: Senden önceki resul ve nebîlerin halleri de aynı şekildegdi. Onlar senin temennide bulunduğun gibi bir şey temenni ettiklerinde Allah şeytana imkân verir, o da onların temennileri içine senin temennin içine kattığı türden bir şeyler katardı. Bu şekilde Allah, onların etrafındakileri sınamak istiyordu. Allah Teâlâ -noksanlıklardan tenzih ederiz- kullarını imtihan unsurlarından dilediği şeyle sınayabilir ve bu şekilde dinde sabit olanların sevabını artırmak, bir gelip bir gidenlerin de azabını artırmak ister.

[984] Bu *قَمْنَى*'nın "okudu" anlamındaki *temennâ* olduğu da söylenmiştir. Nitekim şiirde şöyle geçmektedir:

Gecenin başında okudu Allah'ın kitabını
Dâvûd'un Zebur'u okuduğu gibi; tertîl ile...

O zaman *أُمْنِيَّتِهِ* de "kıraatına" yani okumasına demektir. Şu da söylenmiştir: *Tilke'l-garânîk* meleklerle işaretler, yani şefaataçı olan, putlar değil meleklerdir.

[985] *فَيَنْسُخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ* yani Allah şeytanın kat(maya çalış)tığı şeyi giderip iptal etmiş; *ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ* sonra da âyetlerini sapasağlam yerleştirmiş [yani *yensebu* giderme; *yuhkimu* sağlamca yerleştirme anlamındadır].

53. Böylece O, şeytanın kat(maya çalış)tığı şeyi; kalplerinde hastalık bulunan ve kalpleri kaskatı olan kimseleri sınama vesilesi yapmış olur ve bu zalimler derin bir cepheleşme içine girerler!

1 Bu yüce kuğular var ya bu yüce kuğular, bunların şefaati elbette umulur! / ed.

فلما بلغ قوله {وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَى} [النجم: ٢٠] ألقى الشيطان في أميئته التي تمنأها، أي وسوس إليه بما شيعها به، فسبق لسانه على سبيل السهو والغلط إلى أن قال: "تلك الغرائق العلى، وإن شفاعتهن لترتجى" - وروي: "الغرانقة" - ولم يفتن له حتى أدركته العصمة فتنبه عليه. وقيل: نبهه جبريل عليه السلام، أو تكلم الشيطان بذلك فأسمعه الناس. قيل: فلما سجد في آخرها سجد معه جميع من في النادي وطابت نفوسهم. وكان تمكين الشيطان من ذلك محنة من الله وابتلاءً، زاد المنافقون به شكًا وظلمة، والمؤمنون نورًا وإيقانًا.

[٩٨٣] والمعنى: أن الرسل والأنبياء من قبلك كانت هجيرا هم كذلك إذا تمنوا مثل ما تمنيت، مكن الله الشيطان ليلقي في أمانهم مثل ما ألقى في أمنتك، إرادة امتحان من حولهم، والله سبحانه له أن يمتحن عباده بما شاء من صنوف المحن وأنواع الفتن، ليضاعف ثواب الثابتين، ويزيد في عقاب المذنبين.

[٩٨٤] وقيل {تَمَنَّى} قرأ. وأنشد:

تَمَنَّى كِتَابِ اللَّهِ أَوَّلَ لَيْلَةٍ * تَمَنَّى دَاوُدَ الرُّبُورَ عَلَى رِسْلِ

وأمنيته: قراءته. وقيل: "تلك الغرائق" إشارة إلى الملائكة، أي هم الشفعاء، لا الأصنام.

[٩٨٥] {فَيَنْسُخُ اللَّهُ مَا يُلقَى الشيطان} أي يذهب به ويطله، {ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ} أي يثبتها.

٥٣- ﴿لِيَجْعَلَ مَا يُلقى الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ﴾

54. Yine böylece, kendilerine ilim verilenler, onun, Rablerinden gelen bir gerçek olduğunu bilerek ona iman ederler ve ona daha bir can ü gönülden bağlanırlar. İman edenleri Allah elbette dosdoğru bir yola iletecektir.

- 5 [986] “Kalplerinde hastalık bulunanlar” münafıklar ve imanlarında şüphe olanlardır; “kalpleri kaskatı olan kimseler” ise yalanlayan Müşriklerdir. “Bu zalimler” derken münafıklarla Müşrikleri kastetmektedir. Aslında “bunlar” demesi yeterliydi, ancak bunların zalim olduklarına hükmetmek için zamir yerine açık isim getirilmiştir. “Rabbinden gelen bir gerçek olduğunu...” Yani
- 10 şeytanın ilkâsına imkân verilmesi Rabbinden gelen bir gerçek ve hikmettir. “İman edenleri Allah elbette dosdoğru bir yola iletecektir.” İman edenleri Allah elbette dinde müteşabihattan olan konuları sahih teviller yapmaya, müşkil olan konuları hakem kılınan usul ve esasların, mebadi kabilinden olan kanunların gereği doğrultusunda yorumlar yapmaya muvaffak kılacaktır.
- 15 Böylece onlar için bir şaşkınlık kalmayacak ve onlara herhangi bir şüphe de arız olmayacak, ayakları da sabit olup kaymayacaktır. (لَهُدَى الَّذِينَ آمَنُوا) ifadesi) *le-hâdini'llezîne âmenû* şeklinde tenvinli olarak da okunmuştur.¹

55. Nankörce inkâr edenler ise (Kıyamet) saat(i) -veya kısır bir günün azabı- ansızın başlarına gelene kadar ondan yana şüphe içinde kalmaya devam ederler.

- 20 [987] “Ondan yana” ifadesindeki zamir Kur’ân’a ya da Hazret-i Peygamber (s.a.)’e racidir. “Kısır gün” ise Bedir günüdür. Savaş günü ‘kısır’ gün diye nitelendirilmiştir. Çünkü kadınların çocukları savaşlarda öldürülmekte ve bu sebeple kadınlar sanki kısırımı gibi kalmaktadırlar. Bu adlandırma, savaşçılara “savaşın çocukları” denilmesi sebebiyle de olabilir. Hal böyle iken öldürülmeleri halinde savaş günü mecaz yoluyla “kısır” diye nitelenmiştir. Şu da söylenmiştir: *‘Akîm* hayırsız şey demektir; yağmur getirmeyen ve ağaçları aşılama yaramayan rüzgara *rihün ‘akîm^{un}* (hayırsız rüzgâr) derler. Şu da söylenmiştir: Melekler de savaşa katıldığı için onun durumunun büyüklüğünde emsali yoktur. Dahhâk’e [v. 105/723]
- 25 göre o kıyamet günüdür ve *sâ’atten* maksat da kıyametin öncülleridir. *Sâ’at ve jevm^{un} akîm* ile kıyamet gününün murat edilmesi de mümkündür; adeta şöyle denmiş gibi: Saat yani kıyamet gelene kadar ya da onun azabı gelene kadar. Buna göre *يَوْمَ عَقِيمٍ* terkihi zamir yerine getirilmiş olmaktadır.
- 30

1 İsm-i fâ'ilin mef'ûlüne izafe edildiği ilk kıraat, Allah'ın iman edenleri doğruya *erdireceğini*, yani şu an baskı ve işkenceye uğramakta iseler de ileride işlerini yoluna *koyacağını* gösterirken, tenvinli okuyuş, Allah'ın iman sahiplerine *daima* doğruyu gösterdiği, hep doğruya ilettiği anlamına gelmektedir. / ed

٥٤- ﴿وَلْيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ اللَّهَ لَهَادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

[٩٨٦] والذين فى قلوبهم مرضُ المنافقون والشاكون، والقاسية قلوبهم المشركون المكذبون. {وَإِنَّ الظَّالِمِينَ} يريد وإن هؤلاء المنافقين والمشركين. وأصله: وإنهم، فوضع الظاهر موضع الضمير قضاء عليهم بالظلم. {أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ} أي ليعلموا أن تمكين الشيطان من الإلقاء هو الحق من ربك والحكمة، {وَإِنَّ اللَّهَ لَهَادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلَى} أن يتأولوا ما يتشابه في الدين بالتأويلات الصحيحة، ويطلبوا لما أشكل منه المحمل الذي تقتضيه الأصول والمحكمة والقوانين الممهدة، حتى لا تلحقهم حيرة ولا تعثرهم شبهة ولا تزل أقدامهم. وقرئ «لهادِ الذين آمنوا»، بالتثنية.

٥٥- ﴿وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً أَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ يَوْمٍ عَقِيمٍ﴾

[٩٨٧] الضمير في {مِرْيَةٍ مِنْهُ} للقرآن، أو الرسول ﷺ. اليوم العقيم يوم بدر، وإنما وصف يوم الحرب بالعقيم، لأن أولاد النساء يقتلون فيه، فيصرون كأنهن عقم لم يلدن؛ أو لأن المقاتلين يقال لهم أبناء الحرب، فإذا قتلوا وصف يوم الحرب بالعقيم على سبيل المجاز. وقيل: هو الذي لا خير فيه، يقال: ربح عقيم إذا لم تنشئ مطراً ولم تلقح شجراً. وقيل: لا مثل له في عظم أمره لقتال الملائكة عليهم السلام فيه. وعن الضحاك أنه يوم القيامة، وأن المراد بالساعة مقدماته. ويجوز أن يراد بالساعة ويوم عقيم يوم القيامة، كأنه قيل: حتى تأتيتهم الساعة أو يأتيتهم عذابها، فوضع {يَوْمٍ عَقِيمٍ} موضع الضمير.

56. Ki o gün mülk tamamen Allah'ındır; aralarında O hâkimlik eder: İman edip salih amel işleyenler nimet dolu cennetlerdedir.

57. Nankörce inkâr edip âyetlerimizi yalanlayanların hakkı ise alçaltıcı bir azaptır.

- 5 [988] **Şayet** “يَوْمَئِذٍ (o gün) ifadesindeki tenvin hangi cümlemin yerini tutuyor?” **dersen, şöyle derim:** “Nankörce inkâr edenler ise (Kıyamet) saat(i) -veya kısır bir günün azabı- ansızın başlarına gelene kadar ondan yana şüphe içinde kalmaya devam ederler.” [Hac 22/55] ifadesine itibarla takdiri; *yevme yu'minûne* (iman ettikleri gün) veya *yevme tezûlû miryetuhum* (şüpheleri zail olduğu gün) şeklindedir.

58. Allah yolunda hicret edip de daha sonra öldürülen veya ölen kimseleri Allah elbette güzel bir nasiple nasiplendirecektir. Şüphesiz, nasiplendirenlerin en hayırlısı Allah'tır.

- 15 **59. Onları elbette razı olacakları bir yere sokacaktır. Şüphesiz, Allah 'mutlak ilim sahibi'dir (Alîm), Halîm'dir.**

- [989] Allah yolunda muhâceretin aralarındaki ortak payda olması hasebiyle hepsi vaatle bir tutulmuş ve onlardan normal şekilde ölenlere, öldürülenlere verilen mükâfatın aynısının Allah'tan bir lütuf ve ihsan olmak üzere verileceği bildirilmiştir. Amel işleyenlerin derecelerini ve onların hak ettikleri mertebeleri Allah bilir. O Halîm'dir; onlardan gevşeklik gösterenleri lütuf ve keremiyle karşılar. Rivayete göre Hazret-i Peygamber (s.a.)'in ashabından bir grup *Radiyâ'llâhu Anhum*: “Ey Allah'ın nebisi! Şu öldürülenlere Allah Teâlâ'nın ne hayırlar vereceğini biliyoruz. Biz de onların mücadele ettiği gibi seninle birlikte cihâd ediyor ve elimizden geleni yapıyoruz. Bu durumda, seninle beraberken ölürsek bize ne var?!” demişler. İşbu iki âyeti Allah bunun üzerine indirmiş.

60. İşte böyle... Kim cezalandırıldığı cezanın dengiyle cezalandırır da sonra yine kendisine saldırılırsa, Allah mutlaka ona yardım eder. Şüphesiz, Allah affedicidir, bağışlayıcıdır (Afüvv, Gafûr).

- 30 [990] İlk kez yapmanın “karşılık verme” diye adlandırılması onunla yakın alakasından dolayıdır, çünkü bu sebeptir, o ise bu sebebin sonucudur. Nitekim aralarındaki yakınlıktan dolayı naziri nazire, çelişigi de çeliştigi şeye hamlederler.¹

1 مِثْلُ مَا عُوِقِبَ بِهِ (cezalandırıldığı cezanın dengiyle) ifadesinde; yaşanan hak ihlalleri -sözelimi müşriklerin müminlere yaptıkları eziyetler, baskı ve işkenceler- *mu'âkabel'ikâb* köküyle ifade edilmiştir. Bu kelime daha evvel işlenmiş bir suçla ceza verildiğinde kullanılır. Oysa müminler “Rabbimiz Allah'tır” demekten başka hiçbir suçları olmadığı halde baskı ve işkenceye tâbi tutulmuşlardır. İşte ayette; “Gördükleri bu baskı ve işkenceye, yaşadıkları hak ihlallerine ‘karşılık’ ve bunların ‘sonuç’u olarak bu kâfirleri cezalandırırlarsa” buyrulmaktadır. Aynı durum *ke-mâ tedînu tudânu* [Cezalandırığın gibi cezalandırılırsın!] ifadesinde de söz konusudur; burada da normalde ilk hareketin, *deyn* (cezalandırma) masdarıyla ifade edilmemesi gerekir. / ed.

٥٦- ﴿الْمَلِكُ يَوْمَئِذٍ اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فَأَلْذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ﴾

٥٧- ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهِينٌ﴾

[٩٨٨] فإن قلت: التنوين في {يَوْمَئِذٍ} عن أي جملة ينوب؟ قلت: تقديره
 ٥ الملك يوم يؤمنون. أو يوم تزول مریتهم، لقوله {وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ} [الحج: ٥٥].

٥٨- ﴿وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قُتِلُوا أَوْ مَاتُوا لَيَرْزُقَنَّهُمُ اللَّهُ رِزْقًا حَسَنًا وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾

٥٩- ﴿لِيَدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلًا يَرْضَوْنَهُ وَإِنَّ اللَّهَ لَعَلِيمٌ حَلِيمٌ﴾

١٠ [٩٨٩] لما جمعتهم المهاجرة في سبيل الله سوى بينهم في الموعد وأن يعطى من مات منهم مثل ما يعطى من قتل تفضلاً منه وإحساناً. والله عليم بدرجات العاملين ومراتب استحقاقهم {حَلِيمٌ} عن تفریط المفرط منهم بفضله وكرمه. روي أن طوائف من أصحاب رسول الله ﷺ ورضي عنهم قالوا: يا نبي الله، هؤلاء الذي قتلوا قد علمنا ما أعطاهم الله من الخير، ونحن نجاهد معك كما جاهدوا، فما لنا إن متنا معك؟ فأنزل الله هاتين الآيتين. ١٥

٦٠- ﴿ذَلِكَ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ لَيَنْصُرَنَّهُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَغَفُورٌ﴾

[٩٩٠] تسمية الابتداء بالجزاء لملاسته له من حيث أنه سبب وذاك مسبب عنه، كما يحملون النظر على النظر والنقيض على النقيض للملاسة.

Şayet “Burada ‘Şüphesiz, Allah affedicidir, bağışlayıcıdır’ denmesi nasıl uygun düşer ki?!” **dersen, şöyle derim:** Haksızlığa dengi ile karşılık verecek olan kişi Cenab-ı Hak Teâlâ tarafından, suçluyu affetmeye ve onu cezalandırmamaya teşvik edilmekte, *tahrîm* değil *tenzih* yöntemiyle¹ buna yönlendirilmektedir. Kişi işbu *mendubu* tercih ederek tenzih yolunu tutup affederse bu, Allah katında övgüyü gerektirici bir durum olmaktadır. Eğer bunu tercih etmez ve bu konuda affi teşvik eden

- “Kim affedip barışırsa, onun ecri Allah’a düşer” [Şûrâ 42/40]),
- “Ki bağışlamanız takvaya daha yakındır.” [Bakara 2/237]),
- “Kim sabredip bağışlarsa... Bu da gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir.” [Şûrâ 42/43])

gibi âyetlere aldırmandan intikam almaya kalkarsa, Allah o takdirde de affedicidir, bağışlayıcıdır. Yani teşvik etmiş olduğu şeyi terkettiği için onu kınamaz; ikinci defa da af [esasın]ı ihlâl edip, saldırgandan intikamını aldığı anda, saldırgana karşı kendisine yardım edeceğini garanti eder. Şu da mümkündür: Allah Teâlâ, saldırgana karşı ona yardım edeceği garantisini verirken, affin ‘kendisi’ için de uygun olduğunu, bu iki sıfatını zikretmek suretiyle dolaylı olarak ifade etmiş olur. Ya da af ve mağfiretin zikredilmesi ile kendisinin ukubete kadir olduğunu göstermiş olur, çünkü birinin ‘affedici’ olarak nitelenebilmesi için zıttına kadir olması gerekir.

61. Bu Allah’ın geceyi gündüze, gündüzü geceye sokması ve Allah’ın iştirici, görücü olması sebebiyledir.

[991] “Bu” yani söz konusu yardım, “Allah’ın” kadir olması sebebiyledir. Ve O, eşsiz kudretinin âyetlerinden olmak üzere “geceyi gündüze, gündüzü de geceye” sokmaktadır. Ya da Allah’ın, gecenin gündüzün yaratıcısı ve onlarda tasarruf edici olması sebebiyle bu ikisinde kullarının elleri marifetiyle işlenmiş olan hayır - şer ve taşkınlık - insaf namına ne varsa hiçbir şeyin kendisine gizli kalmaması sebebiyledir. Ve “Allah’ın” söylediklerini “iştirici,” yaptıklarını “görücü olması sebebiyle...”

[992] **Şayet** “Gece ve gündüzden birini diğerinin içine sokmak ne demektir?” **dersen, şöyle derim:** Güneşin kaybolmasıyla, birinin karanlığının ötekinin aydınlığının yerini alması, doğmasıyla da birinin aydınlığının diğerinin karanlığının yerini doldurmasıdır.

1 Yani sana saldıran birine karşılık vermen (onu cezalandırman) hukuken senin hakkın olmakla birlikte, yani “Bunu cezalandırma!” şeklinde bir haram konulmuş olmamakla birlikte, ondan intikam almamak ahlâka ve mürevvete uygun, *nezih* bir davranış olarak gösterilmektedir. / ed.

فإن قلت: كيف طابق ذكر العفو الغفور هذا الموضع؟ قلت: المعاقب مبعوث من جهة الله عز وجل على الإخلال بالعقاب والعفو عن الجاني - على طريق التنزيه لا التحريم - ومندوب إليه، ومستوجب عند الله المدح إن أثر ما ندب إليه وسلك سبيل التنزيه، فحين لم يؤثر ذلك وانتصر وعاقب، ولم ينظر في قوله تعالى

{فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ} [الشورى: ٤٠]،

{وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى} [البقرة: ٢٣٧]،

{وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ الْأُمُورِ} [الشورى: ٤٣]

إن الله لعفو غفور، أي لا يلومه على ترك ما بعثه عليه، وهو ضامن لنصره في كرتة الثانية من إخلاله بالعفو وانتقامه من الباغي عليه. ويجوز أن يضمن له النصر على الباغي، ويعرض مع ذلك بما كان أولى به من العفو، ويلوح به بذكر هاتين الصفتين. أو دلّ بذكر العفو والمغفرة على أنه قادر على العقوبة، لأنه لا يوصف بالعفو إلا القادر على ضده.

٦١- ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾

[٩٩١] {ذلك} أي ذلك النصر بسبب أنه قادر، ومن آيات قدرته البالغة أنه {يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ}. أو بسبب أنه خالق الليل والنهار ومصيرهما، فلا يخفى عليه ما يجري فيهما على أيدي عباده من الخير والشر والبعي والإنصاف، وأنه {سَمِيعٌ} لما يقولون، {بَصِيرٌ} بما يفعلون.

[٩٩٢] فإن قلت: ما معنى إيلاج أحد الملوئين في الآخر؟ قلت: تحصيل ظلمة هذا في مكان ضياء ذاك بغيوبة الشمس، وضياء ذاك في مكان ظلمة هذا بطلوعها،

Dehlizin lamba ile aydınlanması ve yokluğunda da karanlık olması gibi. Söyle bir izah da yapılmıştır: Bu, gün ve gecelerin kısıp uzaması, birinin kısılarken diğersinin saat itibariyle uzamasıdır.

62. Bu, Allah'ın 'mutlak gerçek' olmasına karşılık, O'ndan başka yalvardıklarının, tamamen boş şeyler olması ve yücenin, büyüğün, sadece Allah olması sebebiyledir.

[993] يَدْعُونَ fiili Tâ'lı ve Yâ'lı okunmuştur. el-Yemânî *ve enne mâ yud'avne* (kendisine yalvarılanların) şeklinde meçhul okumuş olup, Vav (zamir) Mâ'ya raci olmaktadır, çünkü Mâ ilâhlar anlamındadır. Yani Allah Teâlâ'nın geceyi gündüzü yaratması, onlarda olup biten her ne varsa onlardan haberdar olması, her sözü ve fiili biliyor olması şeklindeki vasıflamalar, O'nun 'mutlak gerçek' ve 'kesin ilâh' oluşu sebebiyledir. O'nun dışında ilâh olduğunun iddia edilmesi ise bâtil bir çağrıdır. Ve Allah'tan şanı daha yüce ve kudreti daha büyük hiçbir şey yoktur.

63. Görmedin mi ki Allah gökten su indirmekte ve yeryüzü yemyeşil olmaktadır! Şüphesiz, Allah bütün inceliklere nüfuz eder, 'her şeyden haberdar'dır (Latîf, Habîr).

64. Göklerde ve yerde ne varsa, hepsi O'nundur. Sadece Allah'tır şüphesiz, hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, 'bizatihi hamde lâıyk' (Ganî, Hamîd).

[994] **Şayet** “مَخْضَرَةٌ” kelimesi *makbele* ve *mesba'a* kelimeleri gibi *me'fale* vezninde “yeşillik yeri” anlamında okunmuştur; bu durumda *fe-asbahat* denilmeli değil miydi, niçin muzari sıygasına dönüştürüldü ki?” **dersen, şöyle derim:** Bu, yağmurun etkisinin belli bir zaman sonra da kalmasını ifade etme nüktesi sebebiyledir. Mesela *en'ame 'aleyke fulân 'âme kezâ fe-erûhu ve ağıdû şâkir^{an} le-hû* (Falanca bana filan sene bir iyilikte bulundu, bu sayede sabah akşam ona teşekkür ederek yaşıyıp gidiyorum.) dersin. Bunun yerine *fe-rihtu* ve *gadevtu* (sabah gittim – akşam geldim) deseydin söz tam yerini bulmazdı.

[995] **Şayet** “Neden istifhamın cevabı olan فَتَضَبُّحُ fiili mansûb değil de merfû' oldu?” **dersen, şöyle derim:** Mansûb kılınsaydı o takdirde maksadın aksi bir mânâyı ifade ederdi, çünkü amaçlanan mâna yeşilliğin isbatıdır. Nasb halinde bu, yeşillik olmadığı anlamına gelmiş olurdu. Mesela arkadaşına *e-lem tera enni en'amtu 'aleyke fe-teşkur* dediğin zaman, cevap fiilini *fe-teşkura* diye mansûb kılar-san mâna, “Görmedin mi ki ben sana iyilikte bulundum da sen teşekkür edecek-sin ha!”¹ şeklinde olur. Bu durumda sen onun müteşekkir olmadığını ifade etmiş, teşekkürde gevşek davrandığı konusunda şüphen olduğunu belirtmiş olursun.

1 Mansûbluk *En-i Masdariyye* ile olur. *En* ise fiilin gelecekte olacağını bildirir. Oysa merfû' olması halinde o fiil el'an işleniyor demektir. Bu itibarla, gelecekte olacak fiilde şüphe olabilir. / çev.

كما يضيء السرب بالسراج ويظلم بفقده. وقيل: هو زيادته في أحدهما ما ينقص من الآخر من الساعات.

٦٢- ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾

٥ [٩٩٣] وقرئ {تَدْعُونَ} بالتاء والياء. وقرأ اليماني «وَأَنَّ مَا يُدْعُونَ»، بلفظ المبني للمفعول، والواو راجعة إلى ما، لأنه في معنى الآلهة، أي ذلك الوصف بخلق الليل والنهار والإحاطة بما يجري فيهما وإدراك كل قول وفعل بسبب أنه الله الحق الثابت إلهيته، وأن كل ما يدعى إلهاً دونه باطل الدعوة، وأنه لا شيء أعلى منه شأنًا وأكبر سلطانًا.

١٠ ٦٣- ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَتُصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَّةً إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ﴾

٦٤- ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُ الْغِنَى الْحَمِيدُ﴾

[٩٩٤] قرئ «مُخْضَرَّةً»، أي ذات خضر، على مفعلة كمَقْبَلَة وَمَسْبَعَة. فإن قلت: هلا قيل: فأصبحت، ولم صرف إلى لفظ المضارع؟ قلت: لنكتة فيه، وهي إفادة بقاء أثر المطر زمانًا بعد زمان، كما تقول: أنعم عليّ فلان عام كذا، فأروح وأغدو شاكرًا له. ولو قلت: فرحت وغدوت، لم يقع ذلك الموقع.

[٩٩٥] فإن قلت: فما له رفع لم ينصب جوابًا للاستفهام؟ قلت: لو نصب لأعطى ما هو عكس الغرض، لأنّ معناه إثبات الاخضرار، فينقلب بالنصب إلى نفي الاخضرار. مثاله أن تقول لصاحبك: ألم تر أنّي أنعمت عليك فتشكر. إن نصبتَه فأنت ناف لشكره شاك تفريطه فيه.

[996] Ama *fe-teşkuru* diye merfû‘ kıalarsan, onun müteşekkik olduğunu ifade edersin [ve mâna şöyle olur: “Görmedin mi; ben sana iyilikte bulundum, sen de teşekkür ediyorsun?”] Bu ve benzeri dil incelikleri, İ‘rab ilminde behresi olanlar tarafından üzerinde durulması ve bu işin erbabı olanlara takdir hislerinin gösterilmesi gerekir.

[997] “Şüphesiz, Allah Latif’tir”; yani O’nun ilmi veya lütfu bütün inceliklere ulaşır, insanların maslahat ve menfaatine olan şeylerden “haberdardır.”

65. Görmedin mi ki Allah; yeryüzündekileri ve denizde O’nun emriyle aheste aheste giden gemileri hizmetinize vermiş? Göğü (yani gökteki cisimleri) de tutmaktadır ki yerin üzerine düşmesin. Kendi izni olursa başka... Allah insanlara karşı gerçekten şefkatlidir, merhametlidir (Raûf, Rahîm).

66. Size hayat veren, sonra sizi öldürüp sonra yeniden size hayat verecek olan O’dur. Gerçekten nankördür insanoğlu!

[998] Allah Teâlâ “yeryüzündeki” hayvan“ları” karada binmeniz için “ve denizde aheste aheste giden gemileri” –ayrıca, emrinize amade diğer varlıkları- “hizmetinize vermiştir.” (والفلك) *ve’l-mülkü* şeklinde mübteda olmak üzere merfû‘ da okunmuştur. أَنْ تَقَعَ ifadesi *kerâhete en teka’a* (düşmesini istemediği için) takdirindedir. “İzni ile” yani dilemesi ile. Daha önce cansız toprak, erlik suyu, rahim cidarına tutunan bir embriyo ve bir çiğnemlik et parçası iken “size hayat veren.” Allah Teâlâ’nın üzerine yağdırıldığı envâ-i çeşit nimete karşı “gerçekten nankördür insanoğlu!”

67. Biz her ümmete, izledikleri bir ibadet usulü koymuşuzdur. Öyleyse, sakın bu hususta seninle çekişmesinler! Sen Rabbine davet etmeye bak. Şüphesiz, dosdoğru bir kılavuzluk üzerinde bulunuyorsun.

[999] Bu hitap, Hazret-i Peygamber’e yönelik bir nehiydir, yani sen onların sözlerine bakma ve onların seninle tartışmalarına imkân verme. Ya da inkârcılara yöneliktir ve onların din konusunda bir bilgiye sahip olmadıkları ve cahil oldukları halde Hazret-i Peygamber (s.a.) ile tartışmaya kalkışmaları hususunda onlara yönelik bir sakındırmadır. Bunlar Huzâ’a kâfirleridir. Rivayete göre Huzâ’alî Büdeyl b. Varkâ ile Bişr b. Süfyan ve daha başkaları Müslümanlara dediler ki: “Kendi öldürdüğünüzü yiyorsunuz da Allah’ın öldürdüğünü -meyteyi kastediyorlar- yemiyorsunuz. Bu ne iştir?!”

[٩٩٦] وإن رفعت فأنث مثبت للشكر. وهذا وأمثاله مما يجب أن يرغب له من اتسم بالعلم في علم الإعراب وتوقير أهله.

[٩٩٧] {لَطِيفٌ} واصل علمه أو فضله إلى كل شيء {خَبِيرٌ} بمصالح الخلق ومنافعهم.

٥ -٦٥- ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُم مَّا فِي الْأَرْضِ وَالْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَيُمْسِكُ السَّمَاءَ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَّءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

٦٦- ﴿وَهُوَ الَّذِي أَحْيَاكُم ثُمَّ يَمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَكَفُورٌ﴾

[٩٩٨] {مَا فِي الْأَرْضِ} من البهائم مذلة للركوب في البر، ومن المراكب جارية في البحر، وغير ذلك من سائر المسخرات. وقرئ «والفلك»، بالرفع على الابتداء. {أَنْ تَقَعَ} كراهة أن تقع. {إِلَّا} بمشيئته. {أَحْيَاكُمْ} بعد أن كنتم جمادًا ترابًا، ونطفة، وعلقة، ومضغة. {لَكَفُورٌ} لجحود لما أفاض عليه من ضروب النعم.

١٥ -٦٧- ﴿لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلَا يُنَازِعُكَ فِي الْأَمْرِ وَادْعُ إِلَى رَبِّكَ إِنَّكَ لَعَلَى هُدًى مُسْتَقِيمٌ﴾

[٩٩٩] هو نهى لرسول الله ﷺ، أي لا تلتفت إلى قولهم ولا تمكنهم من أن ينازعوك. أو هو زجر لهم عن التعرض لرسول الله ﷺ بالمنازعة في الدين، وهم جهال لا علم عندهم. وهم كفار خزاعة، روي أن بديل بن ورقاء وبشر بن سفيان الخزاعيين وغيرهما قالوا للمسلمين: ما لكم تأكلون ما قتلتم، ولا تأكلون ما قتله الله؟! يعنون الميتة. ٢٠

[1000] Zeccâc [v. 311/923] demiştir ki: Bu âyet Hazret-i Peygamber’e, onlarla tartışmaya girmemesine yönelik bir nehiydir. Nitekim *lâ yudâribenneke fulân^{un}* (Falanca sakın seninle vuruşmasın!) dersin ki, “Sakın onunla dövüşme!” demektir. Bu ancak iki [ve daha fazla] kişi arasında söz konusu olabilecek

5 [işteş] fiillerde caizdir.

[1001] “Bu hususta” yani din konusunda. Bir izaha göre de hac merasimleri (*menâsik*) hakkında. *فَلَا يُنَازِعُكَ* ifadesi *fe-lâ yenze’unneke* şeklinde de okunmuştur. Yani dininde öyle bir sebat göster ki seni dininden kaydırmak isteyenlerin arzuları kursaklarında kalsın. Murat Hazret-i Peygamber (s.a.)’i,

10 onun hamiyetini harekete geçirecek ve Allah ve dini için öfkesini alevlendirecek bir söylemle ziyadesiyle desteklemek ve teyit etmektir. Bu kabilden olmak üzere şu âyetleri görüyoruz:

- “Allah’ın âyetleri sana indirildikten sonra, sakın seni onlardan alıkoymasınlar.” [Kasas 28/87];
- 15 • “Sakın Müşriklerden olma!” [En’âm 6/14];
- “Öyleyse, sakın inkârcı nankörlere arka çıkma!” [Kasas 28/86].

[1002] Hazret-i Peygamber’in himmetinin bu koruluk etrafında otlaması ne kadar uzak bir şeydir. Ancak bu ifade ve üslup, sana söylediğim gibi sırf galeyana getirme ve alevlendirme iradesi ile varit olur.

20 [1003] Zeccac [v. 311/923] şöyle demiştir: *فَلَا يُنَازِعُكَ* ifadesi “Yendim, ona galebe çaldım” anlamındaki *nâze’tuhû fe-neza’tuhû enzi’uhû* fiilindendir. Buna göre ifade, “Tartışmada asla seni yenemesin!” anlamındadır.

[1004] **Şayet** “Niçin bu âyetin benzeri [Hac 22/22] Vav ile atfedilmiş olarak geldiği halde, burada Vav çıkartıldı?” **dersen, şöyle derim:** Çünkü o âyet, *menâsik* hakkında varit olan âyetlere uygun ve yakın olarak zikredilmiş

25 ve o yüzden, benzerleri üzerine atfedilmiştir. Bu âyet ise mâna bakımından onlarla uzak olan bir bağlamda zikredilmiştir, o yüzden de atıf harfi kullanılmamıştır.

30 **68. Seninle cedelleşirlerse, de ki: Sizin yaptıklarınızı en iyi, Allah bilmektedir!**

69. Anlaşmazlığa düştüğünüz hususlarda, Allah Kıyamet günü aranızda hâkimlik edecektir.

70. Bilmez misin ki gökte ve yerde ne varsa Allah hepsini bilir! Çünkü bu, şüphesiz, bir kitaptadır; bu, Allah için gerçekten kolaydır.

[١٠٠٠] وقال الزجاج: هو نهى له ﷺ عن منازعته، كما تقول: لا يضاربك فلان، أي لا تضاربه. وهذا جائز في الفعل الذي لا يكون إلا بين اثنين.

[١٠٠١] {فِي الْأَمْرِ} فِي أَمْرِ الدِّينِ. وقيل: فِي أَمْرِ النَّسَائِكِ، وقرئ «فلا ينزعنك»، أي اثبت في دينك ثباتاً لا يطمعون أن يجذبوك ليزيلوك عنه. والمراد: زيادة الثبوت للنبي ﷺ بما يهيج حميته ويلهب غضبه لله ولدينه. ومنه قوله:

{وَلَا يَصُدُّنَكَ عَنْ آيَاتِ اللَّهِ} [القصص: ٨٧]،

{وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} [الأنعام: ١٤، يونس: ١٠٥، القصص: ٨٧]،

{فَلَا تَكُونَنَّ ظَهيراً لِلْكَافِرِينَ} [القصص: ٨٦].

[١٠٠٢] وهيئات أن ترتع همة رسول الله ﷺ حول ذلك الحمى، ولكنه وارد على ما قلت لك من إرادة التهيج والإلهاب. ١٠

[١٠٠٣] وقال الزجاج: هو من نازعته فنزعته أنزعه، أي غلبته، أي لا يغلبنك في المنازعة.

[١٠٠٤] فإن قلت: لم جاءت نظيرة هذه الآية معطوفة بالواو وقد نزعته عن هذه؟ قلت: لأن تلك وقعت مع ما يدانيها ويناسبها من الآي الواردة في أمر النساءك، فعطفت على أخواتها. وأما هذه فواقعة مع أباعد عن معناها فلم تجد معطفاً. ١٥

٦٨- ﴿وَإِنْ جَادَلُوكَ فَقُلِ اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

٦٩- ﴿اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ﴾

٧٠- ﴿أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّ ذَلِكَ فِي كِتَابٍ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ﴾

[1005] Aranınızda bir anlaşmazlık olmasın diye elinden geldiğince çabalasan da, onlar tartışma isteme konusundaki ısrarları yüzünden hakka yanaşmazlarsa; çirkin amellerini ve bu işledikleri şeyler yüzünden hak ettikleri cezayı en iyi bilenin Allah olduğunu ve kendilerini buna mukabil cezalandıracağını söyleyerek onları başından sav. -Bu onlara yönelik bir tehdit ve uyarı olmakla birlikte, rıfk ile ve yumuşaklıkla yapılmıştır.-

[1006] “Allah aranınızda hâkimlik edecektir.” Bu, Allah’ın müminlere ve kâfirlere yönelik bir hitabı olup, sevap ve azap ile sizleri ayıracaktır anlamındadır; aynı zamanda Hazret-i Peygamber’i onlardan yana başına gelenler karşısında teselli etmektedir. Hem o yaptıkları Allah’a nasıl gizli kalabilir ki?! Allah Teâlâ’nın göklerde ve yerde meydana gelen her yeni şeyi bildiği âlimlerin malumudur. O, bunları daha meydana gelmeden önce Levh-i Mahfuz’a yazmıştır. Bunları kuşatması, ispat etmesi ve kayıt altına alması O’nun için “kolay”dır, çünkü *Zatı İtibariyle Âlim* olana bu hiç de zor gelmez; O’nun ilminin mâluma taalluku da imkânsız değildir.

71. Haklarında Allah’ın hiçbir güçlü kanıt indirmedeği, Allah’tan başka şeylere tapıyorlar; bu hususta hiçbir bilgileri bulunmamaktadır!.. Yardımcısı yoktur bu zalimlerin!

[1007] Kendilerine ibadet etmenin sıhhati hakkında vahiy ve nakil yoluyla ellerine ulaşan semavî bir kanıtı yahut kendilerini buna mecbur eden zorunlu bir bilgiye ya da yönlendiren aklî bir kanıtı dayanmadıkları birtakım ‘şey’lere “tapıyorlar.” Böylesi bir *zulmü* işleyenler için kendilerine yardım edecek ve tuttukları yolu tasvip edecek hiç kimse “yoktur.”

72. Âyetlerimiz kendilerine apaçık okunduğu zaman, nankörce inkâr edenlerin yüzlerindeki yadırgamayı anlarsın; âyetlerimizi kendilerine okuyanlara saldıracak gibi olurlar! De ki: Ben size bundan daha kötüsünü haber vereyim mi? Ateş!.. Nankörce inkâr edenlere vaat etmiştir Allah onu... Ne kötü dönüş yeri!

[1008] *الْمُنْكَرُ* “somurtkanlık ve yüzdeki ekşilik” demektir. Ya da inkâr etme yani yadırgama anlamındadır. *Mükrem*in *ikrâm* anlamında olması gibi. *يُعْرِفُ ... الْمُنْكَرُ* [yadırgamayı anlarsın] ifadesi) *يُعْرِفُ ... الْمُنْكَرُ* (yadırgama anlaşılır) şeklinde de okunmuştur. *es-Satv*“ sıçrama ve kavrama demektir. *النَّارُ* şeklinde, mahzûf bir mübtedânın haberi olmak üzere merfû okunmuştur. Sanki biri: “O nedir?” demiş de cevap olarak “Ateş!..” denilmiştir. Yani *huve’n-nâr*“ (O, ateştir!) takdirindedir.

[١٠٠٥] أي وإن أبوا للجاحهم إلا المجادلة بعد اجتهادك أن لا يكون بينك وبينهم تنازع، فادفعهم بأن الله أعلم بأعمالكم وبقبحها وبما تستحقون عليها من الجزاء فهو مجازيكم به. وهذا وعيد وإنذار، ولكن برفق ولين.

[١٠٠٦] {اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ} خطاب من الله للمؤمنين والكافرين، أي يفصل بينكم بالثواب والعقاب؛ ومسلاة للنبي ﷺ مما كان يلقي منهم. وكيف يخفى عليه ما يعملون، ومعلوم عند العلماء بأن الله يعلم كل ما يحدث في السماوات والأرض، وقد كتبه في اللوح قبل حدوثه. والإحاطة بذلك وإثباته وحفظه عليه {يسير}، لأن العالم بالذات لا يتعذر عليه ولا يمتنع تعلق بمعلوم.

٧١- ﴿وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَمْ يَنْزِلْ بِهِ سُلْطَانًا وَمَا لَيْسَ لَهُمْ بِهِ عِلْمٌ

وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ نَصِيرٍ﴾ ١٠

[١٠٠٧] {وَيَعْبُدُونَ} ما لم يتمسكوا في صحة عبادته ببرهان سماوي من جهة الوحي والسمع، ولا ألجأهم إليها علم ضروري، ولا حملهم عليها دليل عقلي. {وما} للذين ارتكبوا مثل هذا الظلم من أحد ينصرهم ويصوب مذهبهم.

٧٢- ﴿وَإِذَا تُلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِ الَّذِينَ كَفَرُوا الْمُنْكَرَ

يَكَادُونَ يَسْطُونِ بِالَّذِينَ يَنْتُلُونَ عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا قُلْ أَفَأَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ دَلِكُمُ النَّارُ ١٥

وَعَدَهَا اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَبَشَرِ الْمَصِيرِ﴾

[١٠٠٨] {المنكر} الفظيع من التجهم والبسور، أو الإنكار، كالمكرم بمعنى الإكرام. وقرئ «يعرف»، و«المنكر». والسطو: الوثب والبطش. وقرئ «النار»، بالرفع على أنه خبر مبتدأ محذوف، كأن قائلًا قال: ما هو؟ فقيل: النار، أي هو النار.

İhtisas üzere [yani *ahussu* gibi mahzûf bir fiilin mef'ûlü olmak üzere] mansûb da okunmuştur (yani “Hele o Ateş!..”). ذَلِكُمْ مِنْ بَشَرٍ den bedel olmak üzere mecrur da okunmuştur. Yani tilâvet edenlere karşı olan gayzınız ve onlara yönelik yüzlerinizdeki somurtkanlıktan, yahut onlara okunan sebebiyle kendilerine isabet eden hoşnutsuzluk ve kızgınlık halinden “daha kötü”. “Allah onu vaat etmiştir...” ifadesi söz başı olmaktadır [Dolayısıyla i' râb açısından öncekilerle ilgisi yoktur]. النَّارُ mübtedâ وَعَدَهَا'nın haber olması da mümkündür. Yine, النار i' mansûb ya da mecrur kıldığı zaman gizli bir *kad* takdiri ile “ateş”in hali olması da mümkündür.

73. Ey insanlar! Size bir temsil getiriliyor; onu iyi dinleyin: Allah'tan başka taptığınız o şeyler bir araya gelse, bir sinek bile yaratamazlar. Sinek onlardan bir şey kapsa, bunu bile ondan kurtaramazlar. İsteyen de âcizdir çünkü istenen de...

[1009] **Şayet** “Burada getirilen söz mesel değildir. Bu durumda onu nasıl *mesel* diye adlandırdı ki?!” **dersen, şöyle derim:** Güzel bulunan ve tuhaf görülen mükemmel bir niteleme ya da kıssa *mesel* diye isimlendirilebilmektedir. Bu, kendilerince güzel ve tuhaf olduğu için dilde dolaşan bazı mesellere teşbih edilmek yoluyla olmaktadır.

[1010] تَدْعُونَ fiili Tâ'lı (taptığınız) ve Yâ'lı (taptıkları) olarak okunmuştur. Meçhul sıygasıyla *yud'avne* (kendisine tapılan) şeklinde de okunmuştur.

[1011] لَنْ gelecekte olumsuzluk anlamı verme bakımından Lâ ile aynı gruptandır. Ancak لَنْ olumsuzluğu tekitli bir şekilde yapar. Burada tekit ettiği şey, onlar tarafından sineğin yaratılmasının, halleri itibarıyla muhal oluşudur. Adeta “Yaratmaları muhaldir.” denilmiştir.

[1012] “Peki اجْتَمَعُوا لَهُ cümlesinin i'râbdan mahalli nedir?” **dersen, şöyle derim:** Hal olmak üzere mansûb olmasıdır. Sanki onların yaratmak için tümüyle bir araya gelmeleri, aralarında dayanışmaları şart koşulmuş olarak sineği yaratmaları muhaldir. Bu, Allah Teâlâ'nın Kureyş'in cehaletini, akılsızlığını, şeytanın burunlarına geçirdiği halka ile kendileriyle oynadığını belirtme bağlamında indirdiği en beliğ âyetlerdendir. [Bilindiği üzere] onlar birtakım putları ve heykelleri ulûhiyet vasfıyla nitelemekteydiler. Oysa ilâhlık, kudret dâhilinde olan her şeye muktedir olmayı, bilinebilen her şeyi sonuna kadar bilmeyi gerektirir. Bu putlar ise Allah Teâlâ'nın yaratmış olduğu şeylerden en az, en hor, en küçük ve hakir olanına hepsi dayanışma içinde bir araya gelseler bile güç yetiremezler, böyle bir şey onlar için muhaldir.

وبالنصب على الاختصاص. وبالجرّ على البدل من {بَشَرٍ مِنْ ذَلِكَ} من غيظكم على التالين وسطوكم عليهم، أو مما أصابكم من الكراهة والضرر بسبب ما تلي عليكم. {وَعَدَهَا اللَّهُ} استئناف كلام. ويحتمل أن تكون {النار} مبتدأ و{وَعَدَهَا} خبرًا، وأن يكون حالًا عنها إذا نصبتها أو جررتها بإضمار قد.

٥ - ٧٣- «يَا أَيُّهَا النَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاستَمِعُوا لَهُ إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ وَإِنْ يَسْلُبْهُمُ الذُّبَابُ شَيْئًا لَا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُ ضَعُفَ الطَّالِبُ وَالْمَطْلُوبُ»

[١٠٠٩] فإن قلت: الذي جاء به ليس بمثل، فكيف سماه مثلاً؟ قلت: قد سميت الصفة أو القصة الرائعة الملتقاة بالاستحسان والاستغراب مثلاً، تشبيهاً لها ببعض الأمثال المسيرة، لكونها مستحسنة مستغربة عندهم.

[١٠١٠] قرئ «تدعون» بالتاء والياء و«يُدْعُونَ»، مبتدأ للمفعول.

[١٠١١] {لَنْ} أخت لا في نفي المستقبل، إلا أن لن تنفيه نفياً مؤكداً، وتأكيده ههنا الدلالة على أن خلق الذباب منهم مستحيل مناف لأحوالهم، كأنه قال: محال أن يخلقوا.

١٥ [١٠١٢] فإن قلت: ما محل {وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ}؟ قلت: النصب على الحال، كأنه قال: مستحيل أن يخلقوا الذباب مشروطاً عليهم اجتماعهم جميعاً لخلقه وتعاونهم عليه. وهذا من أبلغ ما أنزله الله في تجهيل قريش واستركاك عقولهم، والشهادة على أن الشيطان قد خزمهم بخزائمه حيث وصفوا بالإلهية - التي تقتضي الاقتدار على المقدورات كلها، والإحاطة بالمعلومات عن آخرها - صوراً وتمائيل يستحيل منها أن تقدر على أقل ما خلقه وأذله وأصغره وأحقره، ولو اجتمعوا لذلك وتساندوا.

١٠

١٥

٢٠

Onların bu aciziyetine bundan daha da açık bir şekilde delâlet eden husus da sözü edilen en küçük ve en hakir şeyin kendilerinden bir şey kapması halinde hepsi bir araya gelseler bile onu geri almaya muktedir olmadıklarının bildirilmesidir.

- 5 [1013] “İsteyen de âcizdir çünkü, istenen de...” ifadesi zayıflıkta onlarla sineği eşitlemekte gibidir. Ama biraz tahkikle düşünecek olursan, o takdirde isteyen daha bir âciz ve çaresiz bulursun. Çünkü sinek bir canlıdır, put ise cansızdır; bu galip, öteki ise mağluptur. İbn Abbas’tan rivayet edildiğine göre putlarını zaferan ile sıvazlarlar, başlarına bal sürerler, üzerlerine de kapıyı kapatırlarmış. Sinekler de oyuklardan girip balı yermiş.

74. [Birtakım varlıkları Allah’a ortak koşanlar ve Allah’ın ‘insan peygamber’ göndermesini akıldışı bulanlar] Allah’ı hakkıyla takdir edememişlerdir. Allah gerçekten kuvvetlidir, ‘mutlak izzet sahibi’dir (Kavî, Azîz).

- 15 [1014] “Allah’ı hakkıyla takdir edememişlerdir.” Yani O’nu gerçek anlamda bilememişlerdir ki O’nun sıfatlarından tümüyle uzak olan putları O’nun ismiyle isimlendirmeyeler, onları ibadete ehil görmeyeler ve onları O’na ortak koşmayalar. Şüphesiz Allah, kadirdir ve gâlibdir. Âciz ve mağlûb olan nasıl O’nun benzeri olabilir ki?!

- 20 **75. Allah meleklerden de elçi seçer, insanlardan da... Allah gerçekten iştir, görür (Semî’, Basîr).**

76. O, onların önlerindeki de bilir arkalarındakini de... Bütün işler Allah’a döndürülür.

- 25 [1015] Bu âyet peygamberin insan oluşunu yadırgamalarına yönelik bir reddiyedir; Allah *resullerinin* melekler ve beşer olmak üzere iki kısım olduğunu açıklamakta, sonra şunu zikretmektedir ki, Allah Teâlâ kuşatılabilen her şeyi kuşatır, mükelleflerin halleriyle ilgili gelip geçmiş ne varsa hepsini bilir ve onlardan hiçbir şey kendisine gizli kalmaz. Her şeyin dönüp dolaşp varacağı yer O’dur. İşbu özelliklere sahip olan Allah Teâlâ, “yaptığından sorguya çekilmez.” [Enbiya 21/23], O’nun verdiği hükme, aldığı tedbirlere, 30 peygamberlerini seçimine hiç kimsenin karşı çıkma imkânı yoktur.

77. Ey iman edenler! Rükû edin, secdeye varın, (sadece) Rabbinize kulluk edin ve iyilik yapın ki kurtuluşa eresiniz.

وأدّل من ذلك على عجزهم وانتفاء قدرتهم أن هذا الخلق الأقل الأذل لو اختطف منهم شيئاً فاجتمعوا على أن يستخلصوه منه لم يقدرُوا.

[١٠١٣] وقوله {ضَعُفَ الطالب والمطلوب} كالتسوية بينهم وبين الذباب في الضعف. ولو حققت وجدت الطالب أضعف وأضعف، لأن الذباب حيوان، وهو جماد، وهو غالب وذاك مغلوب. وعن ابن عباس: أنهم كانوا يطلونها بالزعفران، ورؤوسها بالعسل ويغلقون عليها الأبواب، فيدخل الذباب من الكوي فيأكله.

٧٤- ﴿مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾

[١٠١٤] ﴿مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ﴾ أي ما عرفوه حق معرفته، حتى لا يسموا باسمه من هو منسلخ عن صفاته بأسرها، ولا يؤهلوه للعبادة، ولا يتخذوه شريكاً له. إن الله قادر غالب، فكيف يتخذ العاجز المغلوب شبيهاً به؟ ١٠

٧٥- ﴿اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ﴾

٧٦- ﴿يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ﴾

[١٠١٥] هذا ردّ لما أنكروه من أن يكون الرسول من البشر، وبيان أن رسل الله على ضربين: ملائكة وبشر. ثم ذكر أنه تعالى ذرّاء للمدركات، عالم بأحوال المكلفين ما مضي منها وما غبر، لا تخفى عليه منهم خافية. وإليه مرجع الأمور كلها، والذي هو بهذه الصفات لا يسأل عما يفعل [الأنبياء: ٢٣]، وليس لأحد أن يعترض عليه في حكمه وتدابيره واختيار رسله. ١٥

٧٧- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[1016] Allah'ı anmanın (*zikir*), diğer taatlerden farklı ayrı bir özelliği bulunmaktadır. Bu surede bu hususa birtakım delâletler vardır. Bunlardan biri, önce müminlerin tamamen *zikir* olan namaza davet etmesidir. Sonra namaz dışındaki oruç, hac, cihat gibi diğer ibadetlere çağırıştır. Sonra diğer hayırlı işlere teşvikle genel bir çağrıda bulunmuştur.

[1017] Söylendiğine göre insanlar ilk Müslüman olduklarında rükûsuz secde ve secdesiz rükû ediyorlarmış. Bunun üzerine namazlarını rükûlu ve secdeli kılmaları emredilmiş. Denilmiştir ki: *وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ* ifadesi “rükû ve secdenizle Allah'ın rızasını kastedin” demektir. İbn Abbas (r.a.) “iyilik yapın” ifadesini sıla-yı rahim ve güzel ahlâk olarak açıklamıştır. “... ki kurtuluşa eresiniz” yani bütün bunları felâhı umar ve arzular halde yapın! Kendinizden emin olmayın, işlediğiniz amellere güvenmeyin!

[1018] ‘Ukbe b. ‘Âmir *Radya’llâhu Anh* [v. 58/678] anlatır: Dedim ki: “Ya Rasûlallah! Hac suresinde iki secde âyeti mi vardır?” “Evet... Secde etmeyeceksen onları okuma!” dedi. İbn Ömer *Radya’llâhu Anh* da “Hac suresi iki secde ile üstün kılınmıştır.” demiştir. Şâfi’î *Rahimehullah* bunu delil olarak kullanmış ve Hac suresinde iki secde âyeti olduğuna kani olmuştur. Ebû Hanîfe ve ashâbı *Rahimehumu’llâh* ise bu surede tek bir secde âyeti olduğu görüşündedirler; şöyle derler: Bu âyetle *secde* rükû ile birlikte zikredilmiştir. Bu da gösteriyor ki secdeden maksat tilâvet secdesi değil namaz secdesidir.

78. Ve Allah uğrunda hakkıyla cihâd edin. O, (elçisine vahyettiği diriltici nefesi ile) sizi derleyip kendinize getirmiş ve bu dinde size hiçbir zorluk çıkarmamıştır. Tıpkı atanız İbrahim’in dininde olduğu gibi... Hem daha önce hem de bunda, sizi (kendisine kayıtsız-şartsız) ‘teslimiyet gösteren’ler¹ olarak adlandırmıştır ki Peygamber size, siz de insanlara model olasınız. O halde, (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılın, zekâtı veri(p benliğinizi arındırı)n ve Allah’a sımsıkı tutunun. Çünkü ‘mevlâ’nız O’dur (size sahip çıkar). Ne güzel Mevlâ! Ne güzel yardımcı!..

[1019] “Cihâd edin!” ifadesi hem gaza yapmayı hem de nefisle ve arzularla mücahede etmeyi emretmektedir ki bu ikincisi *cihâd-ı ekber*dir. Hazret-i Peygamber (s.a.)’den gelen rivayete göre o gazvelerinin birinden dönmüştü. Şöyle buyurdu: Küçük cihâddan *cihâd-ı ekber*e döndük!”

1 Yani Müslümanlar... Ancak “Müslüman” dendiğinde, artık Muhammedî Müslümanlar anlaşılmalıdır. Oysa âyetle dinlerin ilk/aslı hallerinde, bütün din müntesiplerinin “Allah’a teslimiyetkâr” oldukları anlatılmaktadır ki Allah katında bundan başka din yoktur. / ed.

[١٠١٦] للذكر شأن ليس لغيره من الطاعات، وفي هذه السورة دلالات على ذلك؛ فمن ثمة دعا المؤمنين أولاً إلى الصلاة التي هي ذكر خالص، ثم إلى العبادة بغير الصلاة كالصوم والحج والغزو، ثم عمّ بالحث على سائر الخيرات.

[١٠١٧] وقيل: كان الناس أول ما أسلموا يسجدون بلا ركوع ويركعون بلا سجود، فأمرُوا أن تكون صلاتهم بركوع وسجود. وقيل: معنى {وَأَعْبُدُوا رَبَّكُمْ} اقصدوا بركوعكم وسجودكم وجه الله. وعن ابن عباس في قوله {وافعلوا الخير} صلة الأرحام ومكارم الأخلاق. {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} أي افعلوا هذا كله وأنتم راجون للفلاح طامعون فيه، غير مستيقنين ولا تتكلوا على أعمالكم.

[١٠١٨] وعن عقبة بن عامر رضي الله عنه قال: "قلت يا رسول الله في سورة الحج سجدتان؟" قال: «نعم، إن لم تسجدهما فلا تقرأهما». وعن عبد الله ابن عمر رضي الله عنه فضلت سورة الحج بسجدتين. وبذلك احتج الشافعي رضي الله عنه، فرأى سجدتين في سورة الحج، وأبو حنيفة وأصحابه رضي الله عنهم لا يرون فيها إلا سجدة واحدة، لأنهم يقولون: قرن السجود بالركوع، فدل ذلك على أنها سجدة صلاة، لا سجدة تلاوة.

١٥ ٧٨- ﴿وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ وَفِي هَذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ﴾

[١٠١٩] {وجاهدوا} أمر بالغزو وبمجاهدة النفس والهوى، وهو الجهاد الأكبر. عن النبي ﷺ أنه رجع من بعض غزواته فقال: رجعنا من الجهاد الأصغر إلى الجهاد الأكبر.

[1020] فِي اللَّهِ “Allah’ın zatı hakkında” ve “O’nun için” demektir.

[1021] *Huve hakku âlimⁱⁿ ve ciddu âlimⁱⁿ* denir *âlimⁱⁿ hakkan ve cidden* (gerçekten ve cidden âlim) demektir. حَقَّ جِهَادِهِ ifadesi de böyledir.

5 **Şayet** “Bu izafetin izahı nedir? Kural gereği *hakka’l-cihâdi fî-hi* ya da *hakka cihâdiküm fî-hi* şeklinde olmalıydı. Nitekim اللَّهُ وَجَاهِدُوا فِي (Ve Allah uğrunda cihâd edin!) buyurmuştur?” **dersen şöyle derim:** İzafet en ufak bir alâka ve ilişkilendirme yolu ile olabilir. *Cihâd*, sırf rızası için yapılması istenilen ve bu itibarla Allah’a özgü kılınması gerekli bir durum olunca, doğrudan Allah’a izafeti sahih olmuştur. Kaldı ki zarfların
10 kullanımında genelde bir esneklik söz konusudur. Şairin şu sözünde olduğu gibi:

“Süleym ve Âmir’i gördüğümüz gün...”¹

[1022] اجْتَبَاكُمْ yani dini ve yardımı için sizi seçmiş; “Bu dinde size hiçbir zorluk çıkarmamıştır.” Allah Teâlâ, günahkârlara tevbe kapısını
15 açarak, envâ-i çeşit ruhsat, kefare, diyet ve yaralama diyeti (*erş*) gibi hükümlerle genişlik getirmiştir. Bunun benzeri, “Allah sizin için zorluk istemez; O, sizin için kolaylık ister.” [Bakara 2/185] ayetidir. Muhammed ümmeti önceki kitaplarda özellikleri bu şekilde anılan ümmet-i merhûmedir.

20 [1023] *Millet^e* kelimesini önce geçenlerin içeriği itibariyle mansûb kıl-
mıştır. Sanki şöyle denmiş gibidir: *Vesse’a dîneküm tevsî’ate milleti ebîküm İbrâhim^e* (Dininizi atanız İbrahim’in dini gibi geniş kıldı). Sonra muzâfî
25 *hazfetmiş* ve yerine muzâfun ileyhi getirmiştir. Ya da *a’nî bi’d-dîn millete ebîküm* (Din derken atanızın dinini kastediyorum) takdiriyle ihtisas üzere
mansûbdur; *el-hamdu lillahi’l-hamîd^e* (Allah’a hamdolsun, bizzat hamde lâ-yık olana!) demen gibi.

[1024] **Şayet** “Hazret-i İbrahim, ümmetin tamamının atası değildir.” **dersen, şöyle derim:** O Allah Resulü’nün atasıdır. Bu itibarla ümmetin de atası sayılır. Çünkü Resulün ümmeti onun çocukları hükmündedir.

30 [1025] هُوَ (O) zamiri Allah’a racidir. İbrahim’e gittiği de söylenmiştir. Ancak Übeyy b. Ka’b’ın *Allâhu semmâkum* (sizi Allah adlandırmıştır) şeklindeki kıraati birinci görüşü destekler.

1 Normalde *ve yevmⁱⁿ şehidnâhu* değil, *ve yevmⁱⁿ şehidnâ fî-hi* olmalıydı. / ed.

[١٠٢٠] {فِي اللَّهِ} أَي فِي ذَاتِ اللَّهِ وَمِنْ أَجْلِهِ.

[١٠٢١] يقال: هو حق عالم، وجدّ عالم، أي عالم حقًا وجدًا. ومنه {حَقَّ جهاده}. فإن قلت: ما وجه هذه الإضافة، وكان القياس: حق الجهاد فيه، أو حق جهادكم فيه، كما قال {وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ}؟ قلت: الإضافة تكون بأدنى ملابسة واختصاص، فلما كان الجهاد مختصًا بالله من حيث أنه مفعول لوجهه ومن أجله، صحت إضافته إليه. ويجوز أن يتسع في الظرف كقوله:

وَيَوْمَ شَهِدْنَاهُ سُلَيْمًا وَعَامِرًا ❁

[١٠٢٢] {اجْتَبَاكُمْ} اختاركم لدينه ولنصرته. {وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ} فتح باب التوبة للمجرمين، وفسح بأنواع الرخص والكفارات والديات والأروش. ونحوه قوله تعالى {يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ} [البقرة: ١٨٥]. وأمة محمد ﷺ هي الأمة المرحومة الموسومة بذلك في الكتب المتقدمة.

[١٠٢٣] نصب الملة بمضمون ما تقدّمها، كأنه قيل: وسع دينكم توسعة ملة أبيكم، ثم حذف المضاف وأقام المضاف إليه مقامه. أو على الاختصاص، أي أعني بالدين ملة أبيكم، كقولك: الحمد لله الحميد.

[١٠٢٤] فإن قلت: لم يكن {إبراهيم} أبًا للأمة كلها. قلت: هو أبو رسول الله ﷺ، فكان أبًا لأمته، لأنّ أمة الرسول في حكم أولاده.

[١٠٢٥] {هُوَ} يرجع إلى الله تعالى. وقيل: إلى إبراهيم. ويشهد للقول الأوّل قراءة أبي بن كعب: «اللّٰهُ سَمَاكُمْ».

[1026] “Hem daha önce hem de bunda” yani Kur’ân’dan önce diğer kitaplarda ve Kur’ân’da. Yani Allah Teâlâ sizi diğer ümmetlere üstün kıldı ve sizi bu saygın isimle adlandırdı ki, size tebliğ etmiş olduğuna dair peygamber size tanık olsun; siz de peygamberlerin onlara tebliğ etmiş olduğuna dair de insanlara tanık olasınız... Sizi bu saygınlıkla özel ve ayrıcalıklı kıldığına göre siz de O’na kulluk edin, O’na güvenin; yardımını ve sahipliği (*velâyeti*) sadece O’ndan isteyin; çünkü en hayırlı sahip, en iyi yardımcı O’dur.

[1027] Hazret-i Peygamber’den şöyle rivayet edilmiştir: “Kim Hac suresini okursa, kendisine, gelmiş geçmiş bütün hacıların ve umrecilerin sayısından hac etmiş gibi hac sevabı, umre yapmış gibi umre sevabı verilir!”

[١٠٢٦] {مِنْ قَبْلُ وَفِي هَذَا} أي من قبل القرآن في سائر الكتب وفي القرآن، أي فضلكم على الأمم وسماكم بهذا الاسم الأكرم. {لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ} أنه قد بلغكم {وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ} بأن الرسل قد بلغتهم وإذ خصكم بهذه الكرامة والأثرة فاعبدوه وثقوا به ولا تطلبوا النصرة والولاية إلا منه، فهو خير مولى وناصر. °

[١٠٢٧] عن رسول الله ﷺ: ”من قرأ سورة الحجّ أعطي من الأجر كحجّة حجها وعمره اعتمرها بعدد من حجّ واعتمر فيما مضى وفيما بقي“.

MÜ'MİNÛN SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, yüz on dokuz âyettir. Kufelilere göre yüz on sekiz âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

5 **1. Şu müminler kesinlikle felâha ermişlerdir ki**

2. namazlarında huşû içindedirler;

[1028] *Kad* edatı *lemmân*ın zıttıdır, [gerçekleşmesi] beklenen şeyin gerçekleşmiş olduğunu ifade eder; *lemmâ* ise, henüz gerçekleşmemiş olduğunu ifade eder. Kuşkusuz, müminler böyle bir müjdeyi, yani felâha ereceklerine dair müjdeyi beklemekteydiler, işte bu âyette onlara hitap edilerek, beledikleri bu şeyin gerçekleşmiş olduğu haberi kendilerine verilmiştir. *Felâh*, murada ermek demektir, bir diğer görüşe göre ise hayır üzere bâki kalmak demektir. *Efleha* fiili, felâha dâhil oldu anlamında olup tıpkı *ebşera* fiilinin beşârete, müjdeye, mutluluğa dâhil oldu anlamına gelmesine benzer. *Eflehabû* ise, “onu felâha ulaştırdı” anlamındadır, nitekim Talha b. Musarrıf [v. 112/730] bu ifadeyi meçhul fiil formunda *ufliha* şeklinde okumuştur. Yine onun *ekelûni'l-berâğîsu* (yediler beni pireler) ifadesinde olduğu üzere [fiilin cümle başında çoğul kullanımı şeklinde] veya da önce ifadeyi müphem bırakıp sonra tefsir etme kullanımı uyarınca bu ifadeyi *eflehu* olarak okuduğu da nakledilmiştir. Ayrıca yine onun sonundaki Vav'ı atıp yerine, son harf olarak kalan Hâ'yı zamme yaparak *eflehu* şeklinde okuduğu da nakledilmiştir ki şairin;

Doktorlar etrafımda olsalardı keşke...

ifadesindeki kullanımıdır.¹

25 [1029] **Şayet** “Mümin ‘ne’dir?” **dersen, şöyle derim:** Sözlükte, “tasdik eden” anlamına gelir, şer’î anlamı konusunda ise iki farklı görüş vardır. İlkine göre, kelime-i şهادeti ve kelime-i tevhidi dili ile söyleyen ve kalbi ile de diliyle söylediğini onaylayan herkes mümindir. İkincisine göre bu ifade bir övgü sıfatı olup, ancak takva ve vera sahibi iyi kimselerin hak edeceği bir isimdir, fâsık ve bedbaht kimselere bu isim verilmez.

1 كَانُوا ifadesi aslında كَانُوا'dur. / ed.

سورة المؤمنون

مكية وهي مائة وتسع عشرة آية، وثمانية عشرة عند الكوفيين

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ﴾

٢- ﴿الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ﴾

[١٠٢٨] {قَدْ} نقيضه «لما» هي تثبت المتوقع و«لما» تنفيه، ولا شك أن المؤمنين كانوا متوقعين لمثل هذه البشارة، وهي الإخبار بثبات الفلاح لهم، فخطبوا بما دلّ على ثبات ما توقعوه. والفلاح: الظفر بالمراد، وقيل: البقاء في الخير. و{أَفْلَحَ} دخل في الفلاح، كأبشر، دخل في البشارة. ويقال: أفلحه، أصاره إلى الفلاح. وعليه قراءة طلحة بن مصرف: «أُفْلِحَ»، على البناء للمفعول. ١٠ وعنه: «أَفْلَحُوا»، على: أكلوني البراغيث، أو على الإبهام والتفسير. وعنه: «أُفْلِحَ» بضممة بغير واو، اجتزاء بها عنها، كقوله:

فَلَوْ أَنَّ الْإِطْبَاءَ كَانُوا حَوْلِي ﷺ

[١٠٢٩] فإن قلت: ما المؤمن؟ قلت: هو في اللغة المصدق، وأما في الشريعة فقد اختلف فيه على قولين؛ أحدهما أن كل من نطق بالشهادتين موطنًا قلبه لسانه فهو مؤمن؛ والآخر أنه صفة مدح لا يستحقها إلا البرّ التقى دون الفاسق الشقي. ١٥

[1030] “Huşû içindedirler.” Namazda *huşû* kalbin haşyet duyması, ürpermesi ve gözlerin bir yerde kalmasıdır; Katâde’den [v. 117/735] nakledildiğine göre secde mekânına dikilmesidir. Rivayete göre Peygamber (s.a.) gözünü semaya dikerek namaz kılarmış; bu âyet indirilince artık gözünü secde ettiği yere doğru çevirmiş. Ulemânın önde gelenlerinden biri, namaza kalktığı zaman Rahmân’ın huzurunda gözlerinin başka bir şeye yönelmesinden ya da aklına dünya işlerinden birinin gelmesinden çok korkardı. Bir görüşe göre huşû, insanın aklını fikrini tamamen namaza toplaması, ondan gayri her şeyden yüz çevirip hepsini aklından atmasıdır. İnsan namazın edeplerine riayet etmesi, namaz esnasında elbiseyle oynamak, gereksiz yere üstünü başını düzeltmek, bedenini sallamak, sağa sola yönelmek, elini / kolunu uzatmak, göz kırpmak, esnemek, ağzını kapatmak, elleri elbisenin altından bağlamak, parmak çıklatmak, bir şeye dayanmak gibi şeylerden kaçınması da *huşû*’dandır. Rivayete göre Peygamber (s.a.) bir kişinin namazda sakalı ile oynadığını görmüş ve “Eğer şu adamın kalbi huşû içinde olsaydı, uzuvları da huşû içinde olurdu” demiştir. Hasan-ı Basrî de bir yandan çakıl taşlarıyla oyalanırken, bir yandan da “Allah’ım! Beni ahu gözlü cennet dilberleriyle evlendir!” diye dua eden birine bakmış ve “Sen ne kötü bir talipsin! Kız isterken, böyle boş işlerle uğraşıyorsun!” demiştir.

[1031] **Şayet** “Neden *salât* (namaz) kelimesi “onlar”a izafe edilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Çünkü namaz, onu kılan ile kendisine namaz kılınan arasında döner, namazın faydasını gören ise sadece onu kılan kişidir, namaz onun azığı, hazırlığıdır; bu yüzden de onun namazıdır. Kendisine namaz kılınan ise namaza ve ondan gelecek faydaya muhtaç değildir, müstağnîdir.

3. Boş sözlerden yüz çevirirler;

[1032] Boş söz; oyun, eğlence, şaka, kişilik sahibi insanın uzak durması gereken türden seni ilgilendirmeyen söz ve fiillerdir. Yani “onlarda kendilerini şakadan alıkoyacak bir ciddiyet mevcuttur.” Allah Teâlâ müminleri namazda huşû sahibi olmakla niteleyince, akabinde hemen onları boş sözlerden yüz çevirmekle nitelemiş, böylece onlarda mükellefiyetin temeli olan ve insan nefesine ağır gelen bir ‘yapma’ ve ‘yapmama’ hasleti bir arada bulunmuştur.

4. (zekât, sadaka ve infak ile) arınma işlemlerini yaparlar;

[١٠٣٠] {خاشعون} الخشوع في الصلاة: خشية القلب وإلباد البصر عن

قتادة، وهو إلزامه موضع السجود. وعن النبي ﷺ: أنه كان يصلي رافعاً بصره إلى السماء، فلما نزلت هذه الآية رمى بصره نحو مسجده، وكان الرجل من العلماء إذا قام إلى الصلاة هاب الرحمن أن يشدّ بصره إلى شيء، أو يحدث نفسه بشأن من شأن الدنيا. وقيل: هو جمع الهمة لها، والإعراض عما سواها.

ومن الخشوع: أن يستعمل الآداب، فيتوقى كَفَّ الثوب، والعبث بجسده وثيابه والالتفات، والتمطي، والتثاؤب، والتغميض، وتغطية الفم، والسدل، والفرقة، والتشبيك، والاختصار، وتقليب الحصا. روي عن النبي ﷺ: أنه أبصر رجلاً يعبث بلحيته في الصلاة فقال: "لو خشع قلبه خشعت جوارحه". ونظر الحسن إلى رجل يعبث بالحصا وهو يقول: اللهم زوّجني الحور العين، فقال: بئس الخاطب أنت! تخطب وأنت تعبث.

[١٠٣١] فإن قلت: لم أضيف الصلاة إليهم؟ قلت: لأنّ الصلاة دائرة بين المصلي والمصلى له، فالمصلي هو المنتفع بها وحده، وهي عدّته وذخيرته فهي صلاته. وأمّا المصلى له، فغنيّ متعال عن الحاجة إليها والانتفاع بها.

٣- ﴿وَالَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ﴾

[١٠٣٢] اللغو: ما لا يعينك من قول أو فعل، كاللعب والهزل وما توجب المروءة إلغائه وإطراحه يعني أنّ بهم من الجدّ ما يشغلهم عن الهزل. لما وصفهم بالخشوع في الصلاة، أتبعه الوصف بالإعراض عن اللغو، ليجمع لهم الفعل والترك الشاقين على الأنفس اللذين هما قاعدتا بناء التكليف.

٤- ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِلزَّكَاةِ فَاعِلُونَ﴾

[1033] *Zekât*, biri *'ayn* (somut) diğer *ma'nâ* (soyut) olmak üzere ["zekât olarak verilen mal" ve "zekât verme fiili" olmak üzere] iki şeyin ortak ismidir; *'ayn* (somut) olan, zekât veren kimsenin fakire vermek üzere malından çıkarıp ödediği miktardır; *ma'nâ* (soyut) olan ise, zekâtı veren kimsenin yapmış olduğu *tezkiye* (arınma) fiilidir. Allah Teâlâ'nın murat ettiği de budur, bu yüzden zekât verenleri "*zekât* yapanlar" olarak ifade etmiştir. Zaten bu ifade için bundan başka anlam da söz konusu değildir, çünkü bütün masterların anlamları fiil ile ifade edilir ve bu fiili yapana *fâ'il* denilir. Sözelimi vurma fiilinin fâ'ili *vuran* olarak, katletme fiilinin fâ'ili *kâtil* olarak, tezkiye fiilinin fâ'ili de *müzekkî* olarak ifade edilir. Bütün ifadelerde bu durum geçerlidir. Şöyle ki; bütün sonradan yaratılmış varlıklar hakkında "Bunun fâ'ili kimdir?" diye sorabilirsin ve bu soruya karşılık sana "Onun fâ'ili Allah'tır." ya da "yaratılmışlardan bazılarıdır." diye cevap verilir. Dolayısıyla somut bir varlığa delâlet eden *zekât*'ın fâ'illerinin olması da imkânsız değildir, çünkü o da bir fâ'ilin elinden çıkmıştır. Ancak yaratılmış varlıklar bunun fâ'ili olmadıkları için¹ [diğer mânada kullanılmıştır.] Nitekim Ümeyye b. Ebi's-Salt'ın [v. 8/630] şu beyti okunur:

Kıtlık yılında yedirenler ve zekâtı yapanlar (verenler)

[1034] *Zekât* ile somut zekât malının kastedilmiş olması da mümkündür; bu durumda hazfedilmiş bir muzâf takdir edilir ki bu muzâf da *edâ* kelimesidir. Beytin anlamını da bu şekilde yorumlamak daha doğrudur, çünkü beyitte *zekât* kelimesi çoğul olarak kullanılmıştır.

5. ırzlarını (herkesten) korurlar;

**6-7. -eşleri ya da ellerinin altındakiler müstesna... Çünkü bunlar yüzünden kınanacak değillerdir. Kim de bunun ötesini ararsa, bunlar-
dır işte, haddi aşanlar!-**

[1035] *عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ* (eşleri) ifadesi hal konumundadır, yani "eşlerine yönelenler" ya da "eşleri üzerine kâim / reis olanlar" anlamındadır. Nitekim *kâne fülânⁱⁿ* 'alâ fülânetⁱⁿ fe-mâte 'anhâ fe-halefe 'aleyhâ fülânⁱⁿ (falan kimse filan hanımın üzerindeydi (onun kocasıydı), sonra kadın vefat etti, falanca da kadının yeni kocası oldu) ifadesindeki kullanım da böyledir. Yine *kâne Ziyâdⁱⁿ 'ale'l-Basra* (Ziyâd Basra valisi idi) ifadesi ve *fülânetⁱⁿ tahte fülânⁱⁿ* (falan kadın filan kişinin [nikâhı] altındadır) ifadeleri de böyledir. Bu sebeple, kadına *fırâş* (yatak) denilmiştir. Anlam, "Onlar, evlenmeleri ya da cariye almaları durumu hariç bütün durumlarda ırzlarını korurlar." şeklindedir. Ya da 'Alâ harf-i ceri hazfedilmiş bir ifadeye taalluk eder; *غَيْرُ مُلُومِينَ* (kınanacak değillerdir) ifadesi de bu hazfedilmiş ifadeye delâlet eder,

1 Yani zekât olarak verilen altın, gümüş vb. mallar ile deve, sığır, koyun, keçi gibi hayvanlar insanlar tarafından yapılmadığı için. / çev.

[١٠٣٣] الزكاة اسم مشترك بين عين ومعنى، فالعين: القدر الذي يخرج المزكي من النصاب إلى الفقير. والمعنى: فعل المزكي الذي هو التزكية، وهو الذي أراد الله، فجعل المزكين فاعلين له ولا يسوغ فيه غيره، لأنه ما من مصدر إلا يعبر عن معناه بالفعل ويقال لمحدثه فاعل، تقول للضارب: فاعل الضرب، وللقاتل: فاعل القتل، وللمزكي: فاعل التزكية. وعلى هذا الكلام كله. والتحقيق فيه أنك تقول ٥ في جميع الحوادث: من فاعل هذا؟ فيقال لك: فاعله الله، أو بعض الخلق. ولم يمتنع الزكاة الدالة على العين أن يتعلق بها فاعلون، لخروجها من صحة أن يتناولها الفاعل، ولكن لأنّ الخلق ليسوا بفاعليها. وقد أنشد لأمية ابن أبي الصلت:

الْمُطْمَعُونَ الطَّعَامَ فِي السَّنَةِ الِ * أَزَمَةُ وَالْفَاعِلُونَ لِلزَّكَاةِ

[١٠٣٤] ويجوز أن يراد بالزكاة العين، ويقدر مضاف محذوف وهو الأداء، وحمل البيت على هذا أصح، لأنها فيه مجموعة.

٥- ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ﴾

٦- ﴿إِلَّا عَلَىٰ أَزْوَاجِهِمْ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ﴾

٧- ﴿فَمَنْ ابْتَغَىٰ وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْعَادُونَ﴾

[١٠٣٥] {على أزواجهم} في موضع الحال، أي الأولين على أزواجهم، أو قوامين عليهن، من قولك: كان فلان على فلانة فمات عنها فخلف عليها فلان. ونظيره: كان زياد على البصرة، أي واليًا عليها. ومنه قولهم: فلانة تحت فلان، ومن ثمة سميت المرأة فراشاً. والمعنى: أنهم لفروجهم حافظون في كافة الأحوال، إلا في حال تزوجهم أو تسريهم. أو تعلق {على} بمحذوف يدلّ عليه {غَيْرُ مَلُومِينَ}. ١٥

bu durumda sanki “eşleri dışında kınanırlar” denilmiş, yani “ancak kendilerine helal kılınan yol dışında her türlü ilişkiden kınanırlar, ama eşleri ile olan ilişkilerinden kınanmazlar” denilmek istenmiştir. ‘Alâ harf-i ceri حافظون (korurlar) ifadesinin de sılası olabilir. Bu durumda ifade *ihfiz ‘aleyye*
 5 *‘anâne ferasî* (benim için atımın yularını tut) ifadesindeki ‘Alâ gibi kullanılmış olur. Zira tıpkı *neşedtüke billâhi illâ fe‘alte* (Allah aşkına, senden bunu yapman dışında bir şey istemiyorum!) ifadesinde olduğu gibi, bu ifade de olumsuzluk mânası içerir.

[1036] **Şayet** “(Mâ meleket [malik olduğunuz şeyler] yerine) *men meleket* (malik olduğunuz *kimseler*) denilmesi gerekmiyor muydu?” **dersen, şöyle derim:** Mâ ile akıl sahibi olanlar içerisindeki ‘akıl sahibi olmayan konumundakiler’ kastedilmiştir ki bunlar da kadınlardır. Allah Teâlâ burada istisna ettiği şeyi, durulması gereken sınır olarak belirlemiş, sonra da “Kim kendisine geniş bir alan ve rahatlık sağlandığı, yani dört hür kadınla evlenme ve dilediği kadar
 15 cariye alabilme imkânı verildiği halde hâla bu sınırdan ötesine göz dikerse, işte onlar haddi aşmada nihai noktaya varmış kimselerdir.” demiştir.

[1037] **Şayet** “Burada *mut‘a* nikâhının haram olduğuna dair bir delil var mı?” **dersen şöyle derim:** Hayır, çünkü *mut‘a* nikâhıyla nikâhlanan kadının da eğer nikâh sahihse ‘eşler’den sayılır.¹

20 8. emânetlerine ve anlaşmalarına riayet ederler;

[1038] [لِأَمَانَتِهِمْ] (emânetlerine) şeklindeki çoğul ifade *li-emânetihim* (güvenilirliğine) şeklinde de okunmuştur. Güvenilip verilen ve ahitleşmeye konu olan şeylere *emânet* ve *‘ahd* denir. Benzer bir kullanım “Allah size, emânetleri mutlaka ehline vermenizi emreder.” [Nisâ 4/58] ve “Bile bile kendi emânetlerinize hıyanet etmiş olursunuz.” [Enfâl 8/27] âyetinde de mevcuttur.
 25

[1039] Bu âyette sahibine verilmesi emredilen şey, soyut emânet değil, somut emânettir. Yine ihanet edilen şey de emânetin bizzat kendisi değil, güvenceye konu olan şeydir. Riâyet eden demek, bir şeyi muhafaza eden ve onun için uygun olanı yapan demektir, Sözelimi koyun çobanına ve sürü
 30 çobanına *râ’îl-ğānem* ve *râ’îr-ra’iyye* denilmesi böyledir. Yine *men râ’î hâze’s-şey’i* (Şu şeyin sorumlusu kim?) ifadesi de böyledir. Âyette kullanılan ifade gerek insanlarla gerekse Allah’la anlaşma yapılarak güvence altına alınmış olan her şeyi² içeren genel bir ifade olabileceği gibi, sadece muhatapların insanlardan aldıkları emânet ve ahitleri kasteden hususî bir ifade de olabilir.

1 Mut‘a nikahı hakkında Nisa 4/24’ün tefsirine bakınız. / ed.

2 Yani hukuki emanetleri ve *kelime-i şehadet* getirerek ifa edileceğine söz verilen dini mükellefiyetleri. / ed.

لأنه قيل: يلامون إلا على أزواجهم، أي يلامون على كل مباشر إلا على ما أطلق لهم، فإنهم غير ملومين عليه، أو تجعله صلة لحافظين، من قولك: احفظ عليّ عنان فرسي، على تضمينه معنى النفي، كما ضمن قولهم: نشدتك بالله إلا فعلت معنى ما طلبت منك إلا فعلك.

٥ [١٠٣٦] فإن قلت: هلا قيل: من ملكت؟ قلت: لأنه أريد من جنس العقلاء ما يجري مجرى غير العقلاء، وهم الإناث. جعل المستثنى حدًا أوجب الوقوف عنده ثم قال: فمن أحدث ابتغاء وراء هذا الحدّ مع فسحته واتساعه، وهو إباحة أربع من الحرائر، ومن الإماء ما شئت {فَأُولَئِكَ هُمُ} الكاملون في العدوان المتناهون فيه.

١٠ [١٠٣٧] فإن قلت: هل فيه دليل على تحريم المتعة؟ قلت: لا؛ لأنّ المنكوحه نكاح المتعة من جملة الأزواج إذا صحّ النكاح.

٨- ﴿وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ﴾

[١٠٣٨] وقرئ «لأمانتهم». سمي الشيء المؤتمن عليه والمعاهد عليه أمانة وعهدًا. ومنه قوله تعالى {إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا} [النساء: ٥٨] وقال {وَتَحْضَرُوا أَمَانَاتَكُمْ} [الأنفال: ٢٧]

[١٠٣٩] وإنما تؤدّي العيون لا المعاني، ويحان المؤتمن عليه، لا الأمانة في نفسها. والراعي: القائم على الشيء بحفظ وإصلاح كراعي الغنم وراعي الرعية. ويقال: من راعي هذا الشيء؟ أي متوليه وصاحبه: ويحتمل العموم في كل ما اتّمتوا عليه وعوهدوا من جهة الله تعالى ومن جهة الخلق، والخصوص فيما حملوه من أمانات الناس وعهودهم.

9. namazlarını, üzerine titreyerek eda ederler.

[1040] (عَلَى صَلَوَاتِهِمْ) *‘alâ salâtihim* şeklinde de okunmuştur. **Şayet** “*Salât* kelimesi neden başta ve sonda tekrar edilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Bu iki ifade birbirinden farklı olup tekrar değildir. İlkinde müminler namazlarında huşû sahibi olmakla nitelenmiş, ikincisinde ise namazı muhafaza etmekle, yani unutmamak, vaktinde edâ etmek, rükünlerini tam yerine getirmek ve ona çok önem vermek, tam bir namaz için olması gerekli bütün özellikleri yerine getirmeye çalışmakla nitelenmişlerdir. Yine, ilkinde *salât* kelimesi tekil kullanılarak, hangi namaz olursa olsun namaz cinsinde huşû olması gerektiği ifade edilmiş, ikincisinde ise çoğul kullanılarak, namazların tamamını muhafaza etmek gerektiği ifade edilmiştir: beş vakit namazı, vitir namazını, her farz namazla birlikte kılınan sünnet namazları, cuma namazını, iki bayram namazını, yağmur duası namazını, cenaze namazını, kûsûf ve husûf namazlarını, kuşluk namazını, teheccüd namazını, tesbih namazını, hâcet namazını ve diğer bütün nafîle namazları.

10. Bunlardır işte, o mirasçılar

11. ki Firdevs’e mirasçı olacak; orada temelli kalacaklardır.

[1041] Yani, işbu vasıflara sahip olanlardır işte, mirasçı olmaya hak kazananlar. Bunlardan başkaları buna lâyık değildir. Daha sonra bunların neye mirasçı oldukları “Firdevs’e mirasçı olacak” şeklinde ifade edilmiş, onların mirasçı oluşları, ifadeye bakan kimsenin derhal dikkatini çekecek bir yücelik ve ihtişam ile ifade edilmiştir. Mirasçı olmanın anlamı Meryem suresinde [6. ayette] izah edilmişti.

[1042] *Firdevs*, cennet anlamına geldiği için müennes olarak kullanılmıştır. Firdevs, türlü meyveleri içeren geniş bostan, bahçe demektir. Rivayete göre Allah Teâlâ, Firdevs cennetini biri altından diğeri gümüşten iki (tür) tuğladan yapmış; aralarına da [harç olarak] miski-amber yerleştirmiş. Bir başka rivayete göre saçılan miskten yapmış ve içinde en güzel meyve ve kokular yetiştirmiş.

12. Gerçek şu ki; Biz insanı çamurdan süzölmüş bir özden yarattık.

13. Sonra onu sağlam bir yere nutfе olarak yerleştirdik.

٩- ﴿وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ﴾

[١٠٤٠] وقرئ «على صلاتهم». فإن قلت: كيف كرّر ذكر الصلاة أولاً وآخرًا؟ قلت: هما ذكران مختلفان، فليس بتكرير؛ وصفوا أولاً بالخشوع في صلاتهم، وآخرًا بالمحافظة عليها. وذلك أن لا يسهوا عنها، ويؤدّوها في أوقاتها، ويقيموا أركانها، ويوكلوا نفوسهم بالاهتمام بها وبما ينبغي أن تتمّ به أوصافها. وأيضًا فقد وُحِدَتْ 5 أولاً ليفاد الخشوع في جنس الصلاة أيّ صلاة كانت، وجمعت آخرًا لثفاد المحافظة على أعدادها؛ وهي الصلوات الخمس، والوتر، والسنن المرتبة مع كل صلاة وصلاة الجمعة، والعيدين، والجنّازة، والاستسقاء، والكسوف والخسوف، وصلاة الضحى، والتهجد وصلاة التسبيح، وصلاة الحاجة، وغيرها من النوافل.

١٠- ﴿أُولَئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ﴾

١١- ﴿الَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

[١٠٤١] أي {أولئك} الجامعون لهذه الأوصاف {هُمُ الْوَارِثُونَ} الأحقاء بأن يسمّوا ورثاء دون من عداهم. ثم ترجم الوارثين بقوله {الَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ} فجاء بفخامة وجزالة لإرثهم لا تخفى على الناظر. ومعنى الإرث ما مرّ في سورة مريم.

[١٠٤٢] أنث الفردوس على تأويل الجنة، وهو: البستان الواسع الجامع لأصناف الثمر. روي أنّ الله عزّ وجلّ بنى جنة الفردوس لبنة من ذهب ولبنة من فضة، وجعل خلالها المسك والأذفر. وفي رواية: ولبنة من مسك مدريّ وغرس فيها من جيد الفاكهة وجيد الرياح.

١٢- ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ﴾

١٣- ﴿ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ﴾

14. Sonra nutfeyi yapışkan bir madde haline getirdik. Derken, o yapışkan maddeyi bir çiğnemlik et yaptık; bu çiğnemlik eti kemik olarak yaratıp kemiklere et giydirdik. Sonuçta onu bambaşka bir yaratık olarak meydana getirdik. Ne kadar zengin ve cömerttir yaratanların en güzeli olan Allah!

5 [1043] *es-Sülâle* kelimesi hulasa, öz anlamındadır, çünkü o bulanık çamurdan süzölmüştür. Fu'âle vezni azlık bildirir, sözgelimi bu vezindeki *el-kulâme* (kesilmiş küçük turnak parçaları) ve *el-kumâme* (çer çöp) kelimelerinde azlık anlamı vardır. Hasan-ı Basrî'den nakledildiğine göre bu kelime, çamurun içinden süzülen su anlamındadır.

10 [1044] **Şayet** “İlk Min ile ikinci Min arasındaki fark nedir?” **dersen, şöyle derim:** ilki başlangıç (den, dan mânası) ifade eder, ikincisi ise tıpkı *mine'l-ev-sân* (“yani putları” [Hac 22/30]) ifadesinde olduğu gibi beyan anlamındadır. **Şayet** “İnsanı nutfе kıldık” ifadesi ne mânaya gelir?” **dersen, şöyle derim:** Bunun mânası, Allah Teâlâ'nın insanın özünü önce bir çamur olarak yarattığı, 15 sonra da onun özünü nutfе haline getirdiğidir. *el-Karâr* (yer) ifadesi *müstekarr* (yerleşilen yer) anlamında olup rahim kastedilmiştir. Bu yer kelimesi, aslında içerisinde yerleşilen yerin niteliği olan *mekânet* (sağlamlık) niteliği ile nitelenmiştir ki bu niteleme tıpkı *tarîk^{ün} sâir^{ün}* (işlek yol) ifadesi gibidir. Ya da doğrudan rahmin kendisinin sağlam olduğu anlamında bu niteleme yapılmıştır, 20 zira rahim, bulunduğu konum itibariyle sağlam kılınmış ve korunmuştur.

[1045] [عَظَامًا فَكَسَوْنَا] ifadesi], '*azm^{en} fe-kesevne'l-'azme* (kemik olarak yaratıp kemiğe [et] giydirdik); '*izâm^{en} fe-kesevne'l-'izâme* (kemikler olarak yaratıp kemiklere [et] giydirdik); '*azm^{en} fe-kesevne'l-'izâme* (kemik olarak yaratıp kemiklere [et] giydirdik); '*izâm^{en} fe-kesevne'l-'azme* (kemikler olarak yaratıp kemiğe [et] giydirdik) şekillerinde okunmuştur. Herhangi bir anlam karışıklığı 25 ihtimali bulunmadığı için, tekil kelime çoğul yerine kullanılmıştır, çünkü insanda çok sayıda kemik bulunmaktadır.

[1046] “Bambaşka bir yaratık olarak” yani ilk yarattığımızdan büsbütün farklı olarak yarattık. Nitekim o cansız iken onu canlı hale getirmiş, sonra 30 dilsiz iken konuşkan hale getirmiş, sağır iken işitir hale getirmiş, görmez iken görür hale getirmiş, içine-dışına, hatta bütün uzuvlarına, her bir parçasına hiçbir kelime ile nitelenemeyecek, hiçbir açıklayıcı söz ile izah edilemeyecek derecede sıradışı yaratılış özellikleri ve hikmetler yerleştirmiştir.

١٤- ﴿ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ﴾

[١٠٤٣] السلسلة: الخلاصة؛ لأنها تسلّ من بين الكدر. وفعالة، بناء للقلة كالقلامة والقمامة. وعن الحسن: ماء بين ظهرايني الطين.

٥ [١٠٤٤] فإن قلت: ما الفرق بين من ومن؟ قلت: الأوّل للابتداء، والثاني للبيان، كقوله {مِنْ الْأَوْتَانِ} [الحج: ٣٠]. فإن قلت: ما معنى {جَعَلْنَا} الإنسان نطفة؟ قلت: معناه أنه خلق جوهر الإنسان أوّلاً طيناً، ثم جعل جوهره بعد ذلك نطفة. القرار: المستقرّ، والمراد الرحم. وصفت بالمكانة التي هي صفة المستقرّ فيها، كقولك. طريق سائر. أو بمكانتها في نفسها؛ لأنها مكنت بحيث ١٠ هي وأحرزت.

[١٠٤٥] قرئ «عظماً فكسونا العظم»، و«عظاماً فكسونا العظام»، و«عظماً فكسونا العظام»، و«عظماً فكسونا العظم»؛ وضع الواحد مكان الجمع لزوال اللبس؛ لأنّ الإنسان ذو عظام كثيرة.

[١٠٤٦] {خَلَقًا آخَرَ} أي خلقاً مبيئاً للخلق الأوّل مبيئته ما أبعدها، حيث ١٥ جعله حيواناً وكان جماداً، وناطقاً وكان أبكم، وسميعاً وكان أصمّ، وبصيراً وكان أكمه، وأودع باطنه وظاهره بل كل عضو من أعضائه وكل جزء من أجزائه عجائب فطرة وغرائب حكمة لا تدرك بوصف الواصف ولا تبلغ بشرح الشارح.

Ebû Hanîfe, bir yumurta çalan kişinin çaldığı yumurtanın üzerine bir tavuğun kuluçkaya yatması ile içinden civciv çıkması durumunda sadece yumurtayı tazmin etmesi (bedelini vermesi), içerisinden çıkan civcivi tazmin etmek zorunda olmadığı şeklindeki görüşüne bu ifadeyi delil getirmiş ve “Yumurtayı tazmin eder, civcivi etmez; çünkü o yumurtadan ayrı, bambaşka bir yaratıktır.” demiştir.

[1047] “Ne kadar zengin ve cömerttir” kudret ve ilmi itibariyle ne kadar yücedir “*hâlik*ların” yani ölçüp biçenlerin “en güzeli olan Allah!” Bu ifade-
de, *hâlik*in kelimesinin yeterli delâleti sebebiyle temyiz hafzedilmiştir; bunun benzeri “Kendileri ile savaşılanlara izin verilmiştir.” [Hac 22/39] ifadesinde,
izne konu olan şeyin hafzedilmiş olmasıdır ki orada da bu, sıla cümlesinden anlaşılmaktadır. Hazret-i Ömer’den rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a.), “Sonuçta onu bambaşka bir yaratık olarak meydana getirdik.” ifadesine kadar kendisine vahyedildiği zaman -kendisi- “Ne kadar zengin ve cömerttir yaratanların en güzeli olan Allah!” demiş. Yine rivayete göre Abdullah b. Sa’d b. Ebû Serh Peygamber (s.a.) için vahiy kâtipliği yapıyormuş; bu âyeti yazarken, bu son ifadeyi daha Peygamber (s.a.) yazdırmadan söylemiş. Peygamber (s.a.) de “Yaz, zaten bu şekilde nâzil olmuştu” deyince, Abdullah b. Sa’d b. Ebû Serh, “Muhammed kendisine vahyedilen bir nebi ise ben de vahiy alan bir nebiyim!” demiş ve kâfir olarak varıp Mekke’ye sığınmış. Bu zat daha sonra fetih günü yeniden Müslüman olmuştur.¹

15. Sonra bunun arkasından, hiç şüphesiz öleceksiniz.

16. Sonra, Kıyamet günü kesinlikle yeniden diriltileceksiniz.

[1048] (لَمَّيْتُونَ) İbn Ebû Able [v. 151/769] ve İbn Muhaysın [v. 123/741] *le-mâitûn* şeklinde okumuşlardır. *Meyyit* ve *mâit* kelimeleri arasındaki fark şudur: Meyyit, tıpkı *hayy* kelimesi gibi sabit bir sıfattır, *mâit* ise sonradan oluşa delâlet eder. Sözelimi *Zeydün mâit^{ün} el-âne* (Zeyd şu an ölüyor) *mâit^{ün} ğad^{en}* (yarın ölür) gibi ifadelerde *mâit* kelimesi tıpkı *yemûtü* (ölüyor) fiili gibi kullanılır. Bunun benzeri, وَصَائِقُ بِهِ صَدْرُكَ (“onunla için daralır” [Hûd 11/12]) âyetinin *dâik ve dayyik^{ün}* şeklinde okunmasıdır.

1 Hazret-i Peygamber Mekke’yi fethettiğinde, Müslümanlarla savaşmayan Müşriklerle dokunulmamasını emrederken, Kur’an ve Peygamber aleyhine propaganda yaparak milleti ifsat eden Abdullah b. Sa’d ve benzerlerinin katlini emretmişti. Osman b. Affan ise Peygamber’in gözünde müstesna bir konumu bulunduğundan, kendisine sığınan sütkardeşi Abdullah b. Sa’d’ı idamdan kurtarmak için gizlemiş, ortalık yatışınca da Peygamber’in huzuruna getirerek ona ‘şefa’at’ etmişti. Peygamber “oradaki adamlarından biri bunu kendiliğinden katletsin diye” uzunca bir süre herhangi bir şey söylemeden beklemiş; fakat kimsenin bunu yapmaması üzerine affetmek zorunda kalmıştı. Osman oradan ayrılınca, Peygamber-bunu açıkça söylemiştir. Ensârilardan biri “Keşke, bir işaret etseydiniz ya Rasûlallah!” deyince de, “Peygamber [hainlere mahsus] bu tip ima ve işaretlerle iş görmez!” buyurmuştur. Bu zat daha sonra, “Kuzey Afrika fâtihi” olacaktır. Bkz. İbn Hişâm, *Sîret* [www.al-mostafa.com], s. 667 vd. / ed.

وقد احتجّ به أبو حنيفة فيمن غصب بيضة فأفرخت عنده قال: يضمن البيضة ولا يرد الفرخ، لأنه خلق آخر سوى البيضة.

[١٠٤٧] {فَتَبَارَكَ اللَّهُ} فتعالى أمره في قدرته وعلمه {أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ} أي أحسن المقدّرين تقديراً، فترك ذكر المميز لدلالة الخالقين عليه. ونحوه طرح المأذون فيه في قوله {أُذِنَ لِلَّذِينَ يَقَاتِلُونَ} [الحج: ٣٩]، لدلالة الصلة. وروي عن عمر رضي الله عنه: أن رسول الله ﷺ لما بلغ قوله {خَلَقًا آخَرَ}، قال: "فتبارك الله أحسن الخالقين!" وروي أن عبد الله بن سعد بن أبي سرح كان يكتب للنبي ﷺ، فنطق بذلك قبل إملائه، فقال له النبي ﷺ: «اكتب، هكذا نزلت». فقال عبد الله: إن كان محمد نبياً يوحى إليه فأنا نبي يوحى إليّ، فلحق بمكة كافراً، ثم أسلم يوم الفتح. ١٠

١٥- {ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَلِكَ لَمَيِّتُونَ}

١٦- {ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ}

[١٠٤٨] قرأ ابن أبي عبة وابن محيصن: «المائتون». والفرق بين الميت والمائت: أن الميت كالحَيِّ صفة ثابتة، وأمّا المائت فيدلّ على الحدوث. تقول: زيد مائت الآن، ومائت غداً، كقولك يموت. ونحوهما: ضيق وضائق ١٥ في قوله تعالى {وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ} [هود: ١٢].

[1049] Allah Teâlâ hayatı yok etmesi demek olan “öldürme”yi, ve yok ettiği, fânî kıldığı şeyi yeniden diriltme anlamındaki “baas”ı, yaratma ve var etmenin ardından, büyük kudretinin iki delili olarak ifade etmektedir.

[1050] **Şayet** “Bu âyetten anlaşıldığına göre demek ki iki hayat var; biri yaratılış sonrasındaki (dünya) hayatı, diğeri de diriliş sonrasındaki hayat.” **dersen, şöyle derim:** İki hayattan söz edilmiş olması üçüncü bir hayatın, yani kabir hayatının olmadığı anlamına gelmez. Nitekim elinde bulunan malın sadece üçte ikisini söylemiş, fakat geri kalan üçte birini söylememiş olsan, bu durum o malın senin elinde olmadığı anlamına gelmez. Aynı şekilde burada maksat üç şeyi, yani yaratma, öldürme ve diriltmeyi zikretmektir; zikredilmemiş olan (kabir hayatı) ise, diriltme cinsi kapsamına girer.

17. Gerçek şu ki; Biz sizin üzerinizde de yedi yol yarattık. Yani, Biz ‘yaratmak’tan gafil değiliz (her türlü yaratmayı biliriz).

[1051] *Tarâik* (yollar) kelimesi “gökler” anlamındadır, çünkü onlar, bir pabucun bağcıklarının üst üste gelmesi gibi (*mutâraka*) üst üste binmiş vaziyettedirler. Üzerinde kendisi gibi bir şey bulunan her şeye *tarîka* denilir. Ya da bunlar meleklerin yolları, deveran güzergâhları olduğu için “yollar” denilmiştir. Bir görüşe göre bunlar yörüngelerdir, zira yörüngeler gökcisimlerinin seyir güzergâhlarıdır. الخلق ile [i] gökler kastedilmiştir, sanki “Gökleri onların üzerinde Biz yarattık ve Biz o göklerden gafil değiliz, onları muhafaza etmekten, üzerlerine düşmesine kudretimizle mani olmaktan gafil değiliz.” denilmiştir. [ii] Ya da insanlar kastedilmiş ve Allah’ın gökleri insanların üzerinde yaratmasının sebebinin, onlara göklerden rızık ve bereket kapıları açmak, onlara göklerin türlü menfaatlerini sunmak olduğu ve Allah’ın insanlardan, onların maslahatına uygun şeylerden gafil olmadığı ifade edilmiştir.

18. Gökten belli miktarda su indirdik ve onu Arz’a yerleştirdik. -Tabîî, onu öyle bir gidermeye de kadirizdir ki!..-

[1052] “Belli miktarda” yani kendilerini zarardan koruyacak ve faydaya ulaştıklarını temin edecek bir ölçüyle. Ya da ihtiyaç ve maslahatlarına dair bilğimiz miktarınca. “Onu Arz’a yerleştirdik” ifadesi tıpkı “Onu topraktaki kaynaklara sokuyor.” [Zümer 39/21] ifadesi gibidir. Bir görüşe göre ise “Onu yerde sabit kıldık.” anlamındadır. Söylendiğine göre bunlar beş nehirdir: Hint nehri Seyhun, [Afganistan’daki] Belh nehri Ceyhun, Irak nehirleri Dicle ve Fırat ile Mısır nehri Nil. Allah bunların hepsini cennet pınarlarından birinden indirmiş ve dağlara dağıtmış; yerde akıtmış ve bunlarda kendileri için nice menfaatler var etmiş; insanların çeşitli geçim vasıtalarını bunlara bağlamıştır.

[١٠٤٩] جعل الإماتة التي هي إعدام الحياة، والبعث الذي هو إعادة ما يفنيه ويعدمه دليلين أيضًا على اقتدار عظيم بعد الإنشاء والاختراع.

[١٠٥٠] فإن قلت: فإذا لا حياة إلا حياة الإنشاء وحياة البعث. قلت: ليس في ذكر الحياتين نفي الثالثة وهي حياة القبر، كما لو ذكرت ثلثي ما عندك وطويت ذكر ثلثه ٥ لم يكن دليلًا على أن الثلث ليس عندك. وأيضًا فالغرض ذكر هذه الأجناس الثلاثة؛ الإنشاء والإماتة والإعادة، والمطوي ذكرها من جنس الإعادة.

١٧- ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَائِقَ وَمَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ﴾

[١٠٥١] الطرائق: السموات، لأنه طورق بعضها فوق بعض، كمطارقة النعل، وكل شيء فوقه مثله فهو طريقة. أو لأنها طرق الملائكة ومتقلباتهم. وقيل: الأفلاك؛ لأنها طرائق الكواكب فيها مسيرها. أراد بالخلق السموات، كأنه قال: خلقناهم فوقهم، {وَمَا كُنَّا} عنها {غافلين} وعن حفظها وإمسакها أن تقع فوقهم بقدرتنا. أو أراد به الناس وأنه إنما خلقها فوقهم ليفتح عليهم الأرزاق والبركات منها، وينفعهم بأنواع منافعها، وما كان غافلاً عنهم وما يصلحهم.

١٨- ﴿وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ فَأَسْكَنَّاهُ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّا عَلَى ذَهَابٍ بِهِ لَقَادِرُونَ﴾

[١٠٥٢] {بِقَدَرٍ} بتقدير يسلمون معه من المضرة، ويصلون إلى المنفعة. أو بمقدار ما علمناه من حاجاتهم ومصالحهم. {فَأَسْكَنَّاهُ فِي الْأَرْضِ} كقوله {فَسَلَكَهُ يَنَابِيعَ فِي الْأَرْضِ} {الزمر: ٢١}. وقيل: جعلناه ثابتًا في الأرض. وقيل: إنها خمسة أنهار: سيحون نهر الهند، وجيحون نهر بلخ، ودجلة والفرات نهر العراق، والنيل نهر مصر؛ أنزلها الله من عين واحدة من عيون الجنة، فاستودعها الجبال، وأجراها في الأرض، وجعل فيها منافع للناس في أصناف معاشهم.

[1053] Allah yağmuru indirmeye kadir olduğu gibi ortadan kaldırmaya ve gidermeye de kadirdir. عَلَىٰ ذَهَابٍ بِهِ (onu öyle bir gidermeye) ifadesinde nekire kelimenin en etkili ve insanın mafsallarını en çok titretecek [içine işleyip tüylerini ürpertecek] tarzda kullanımı söz konusudur. “Herhangi bir şekilde, herhangi bir
5 metodla gidermeye...” anlamındadır. Burada, onu giderecek olan zatın iktidar ve kudreti ifade edildiği gibi, böyle bir şeyi irade ettiği zaman hiçbir şeyin O’na engel olamayacağı da belirtilmektedir. Bu ifade, tehdit hususunda “De ki: Düşünün bakalım bir: Suyunuz çekilirse, şu şırl şırl akan suları size kim
10 getirebilir?” [Mülk 67/30] ayetinden daha etkilidir. Dolayısıyla insanlara düşen, suyun ne kadar muazzam bir nimet olduğunu kavrayıp bu nimeti *daimî şükür* bağıyla bağlamak, aksi takdirde kaçacağından endişe etmektir.

19. Ve onunla sizin için hurmalıklar ve üzüm bağları meydana getirdik. Sizin için onlarda nice faydalar vardır; (meselâ) onlardan yersiniz.

20. Özellikle Sina dağında çıkan öyle bir ağaç yarattık ki, hem yağı işe yarayacak hem de yiyenler için güzel bir katık olacak şekilde yetişir.
15

[1054] Ağaçlar içerisinde en değerli, en faydalı ve en üstün ağaçlar bunlar olduğu için hususi olarak bu üç tür ağacı zikretmiştir. Burada Allah Teâlâ hurma ve üzüm ağacının meyvesinin iki şeye birden sahip olduğunu söyleyerek nitelemiştir ki, biri bunların hem meyve olarak yenilmesi hem de gerek
20 kuru gerek taze olarak yenilebilmeleridir; üzüm kuru ve yaş olarak yenildiği gibi hurma da taze ve kuru olarak yenir. Zeytinin ise yağı hem aydınlatma hem de katık olarak kullanılmaya uygundur. “Onlardan yersiniz” ifadesi “Falanca, iştigal ettiği meslekten, ürün devşirdiği araziden ve kâr ettiği ticaretten ekmek yer.” ifadesi gibidir ki bununla, rızkını, geçimini bunlardan sağladığı
25 anlatılmak istenir. Sanki “İşte bu bahçeler sizin rızık ve geçim kaynaklarınızdır, bunlardan rızkınızı temin eder, geçiminizi sağlarsınız.” denilmiştir.

[1055] شجرة (ağaç) kelimesi جنات (bahçeler) kelimesine ma‘tûftur; mübtada olarak merfû‘ da okunmuştur ki bu durumda anlamı, “Sizler için yaratılmış olanlardan biri de ağaçtır” olur.

[1056] *Tûru seynâ’e* ifadesi kullanıldığı gibi, *tûru sînîn* ifadesi de kullanılır. Bu ifadelerde ya *tûr* kelimesi, adı *Seynâ* ve *Sînûn* olan yere izafe edilmiştir ya da bu isim, tıpkı *İmru’ül-kays*, -ve izafetle okuyanlara göre *Ba’lebekke* isimleri gibi, tamlayan ve tamlanandan müteşekkil bir tamlama olarak dağın özel ismidir. سيناء kelimesini Sin’i kesreli olarak [*Sînâ*] okuyanlar, kelimeyi hem ma‘rife hem de yabancı kelime olduğu gerekçesiyle
35 ya da müennes olduğu gerekçesiyle gayr-i munsarif kabul etmişlerdir.

[١٠٥٣] وكما قدر على إنزاله فهو قادر على رفعه وإزالته. وقوله {على ذهاب به} من أوقع النكرات وأحزها للمفصل. والمعنى: على وجه من وجوه الذهاب به وطريق من طرقه. وفيه إيذان باقتدار المذهب، وأنه لا يتعابى عليه شيء إذا أراد. وهو أبلغ في الإيحاء من قوله {قل أرايتم إن أصبح ماؤكم غورا فمن يأتيكم بماء معين} [الملك: ٣٠]. فعلى العباد أن يستعظموا النعمة في الماء ويقيدها بالشكر الدائم، ويخافوا نفارها إذا لم تشكر.

١٩- ﴿فَأَنشَأْنَا لَكُمْ بِهِ جَنَّاتٍ مِّنْ نَّخِيلٍ وَأَعْنَابٍ لَّكُمْ فِيهَا فَوَاحٍ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ﴾

٢٠- ﴿وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورٍ سَيْنَاءَ تَنبُتُ بِالذَّهْنِ وَصِنِغٍ لِلَّكِلَيْنِ﴾

١٠ [١٠٥٤] خص هذه الأنواع الثلاثة، لأنها أكرم الشجر وأفضلها وأجمعها للمنافع. ووصف النخل والعنب بأن ثمرهما جامع بين أمرين؛ بأنه فاكهة يتفكه بها، وطعام يؤكل رطبًا ويابسًا، رطبًا وعنبًا، وتمرا وزبيبا؛ والزيتون بأن دهنه صالح للاستصباح والاصطباغ جميعًا. ويجوز أن يكون قوله {ومنها تأكلون} من قولهم: يأكل فلان من حرفة يحترفها، ومن ضيعة يغتلبها، ومن تجارة يتربح بها، يعنون أنها طعمته وجهته التي منها يحصل رزقه، كأنه قال: وهذه الجنات وجوه أرزاقكم ومعاشكم، منها ترتزقون وتعيشون.

[١٠٥٥] {وَشَجَرَةً} عطف على {جَنَاتٍ}. وقرئت مرفوعة على الابتداء، أي ومما أنشئ لكم شجرة.

[١٠٥٦] و«طُور سَيْنَاءَ» و«طُور سَيْنِ» لا يخلو إما أن يضاف فيه الطور إلى بقعة اسمها سيناء وسينون، وإما أن يكون اسمًا للجبل مركبًا من مضاف ومضاف إليه، كما مرئ القيس، وكعبلك، فيمن أضاف. فمن كسر سين سيناء فقد منع الصرف للتعريف والعجمة أو التأنيث؛

Çünkü سِنَاء yer ismidir ve *fi'lâu* vezninin sonundaki Elif 'ilbâu (boyun siniri) ve *hırbâu* (günebakan) kelimelerinde olduğu gibi müenneslik ifade etmez. Kelimeyi Sin'i fethalı olarak okuyanlar ise, sondaki Elif'in *sahrâu* kelimesindeki gibi müenneslik ifade etmesi sebebiyle munsarif kabul et-

5 **memişlerdir.** Bir görüşe göre bu dağ, Filistin dağıdır. Bir başka görüşe göre Mısır ve Eyle arasında bir dağ olup Mûsâ *Aleyhisselâm*'a bu dağdan nida edilmiştir. A'meş [v. 148/765] bunu kasr ile *Sînâ* şeklinde okumuştur.

[1057] بِالذُّهْنِ (yağlı olarak) kelimesi hal konumundadır, yani "içerisinde yağ olduğu halde biter, yetişir" anlamındadır. تَنْبُتُ (biter) fiili *tünbitü* (biter/bitirir) şeklinde de okunmuştur. Burada iki açıklama söz konusudur. Bu okuyuş ya *nebet*e anlamındaki *enbeteden* gelmektedir ki bu durumda Zühreyr'in şu kullanımına benzer:

İhtiyaç sahiplerinin, [bahar gelip] baklagiller yetişinceye kadar evlerinin etrafında el pençe divan durduklarını görürsün

15 Ya da bu okuyuşta mef'ûl mahzûf kabul edilmiştir; "Zeytinini, içerisinde zeytinyağı olduğu halde yetiştirir." anlamındadır. Tâ'nın zammesi ve Bâ'nın fethası ile *tünbetü* şeklinde de okunmuştur ki bu okuyuşta kelimenin hükmü *tenbütü* okuyuşundaki gibidir. İbn Mes'ûd *tuhricu'd-dühni* ve *sıbgâ'l-âkilîn* (yağı ve yiyenlerin azığını çıkarır) şeklinde, diğerleri ise *tahrucu bi'd-dühni* şeklinde okumuşlardır. Übeyy b. Ka'b'ın okuyuşu *tüsmiru bi'd-dühni* (yağlı meyve verir) şeklindedir. Bazı kimselerin *tenbütü bi'd-dihâni* şeklinde okudukları da nakledilir. A'meş [v. 148/765] ve *sıbgâ* şeklinde okumuştur. Bu ifade *sıbgâ* şeklinde de okunmuştur ki *dibgâ* ve *dibgâ* gibidir. *Sıbgâ* katığa ekmek bandırmak anlamına gelir. Söylendiğine göre, zeytin ağacı Tufan'dan sonra yetişen ilk ağaçmış; Allah Teâlâ "mübarek bir ağaçtan; zeytinden tutuşturulup yakılmaktadır." [Nûr 24/35] ifadesinde bu ağacı 'mübarek' olarak nitelemiştir.

25

21. Sizin için elbette hayvanlarda da ibret vardır. Onların karınlarındaki ile susuzluğunuzu gideririz; sizin için onlarda daha birçok fayda vardır; meselâ onlardan yersiniz.

30 **22. Ayrıca, onların sırtında -bir de gemilerin üstünde- (çok uzak mesafelere kolayca) taşınırsınız.**

[1058] تُسْقِيكُمْ (susuzluğunuzu gideririz) ifadesi, fethalı Tâ ile *teskikum* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlam "Hayvanlar sizin susuzluğunuzu giderir." şeklinde olur.

لأنها بقعة، وفعلاء لا يكون ألفه للتأنيث كعلباء وحرباء. ومن فتح فلم يصرف؛ لأنّ الألف للتأنيث كصحراء. وقيل: هو جبل فلسطين. وقيل: بين مصر وأيلة، ومنه نودي موسى عليه السلام. وقرأ الأعمش: «سينا»، على القصر.

[١٠٥٧] {بالدهن} في موضع الحال، أي تنبت وفيها الدهن. وقرئ «تُنبِت»،

وفي وجهان؛ أحدهما أن أنبت بمعنى نبت، وأنشد لزهير:

رَأَيْتَ ذَوِي الْحَاجَاتِ حَوْلَ بُيُوتِهِمْ * قَطِينًا لَهُمْ حَتَّى إِذَا أَنْبَتَ الْبَقْلُ

والثاني: أنّ مفعوله محذوف، أي تُنبِت زيتونها وفيه الزيت. وقرئ «تنبت»، بضم

التاء وفتح الباء، وحكمه حكم تنبت. وقرأ ابن مسعود «تخرج الدهن وصبغ

الأكلين». وغيره «تخرج بالدهن». وفي حرف أبي «تثمر الدهن». وعن بعضهم:

«تنبت بالدهان». وقرأ الأعمش: «وصبغاً»، وقرئ «وصباغ»؛ ونحوهما دبغ ودباغ.

والصبغ: الغمس للائتمام. وقيل: هي أول شجرة نبتت بعد الطوفان، ووصفها الله

تعالى بالبركة في قوله {يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مَبَارَكَةٍ} [النور: ٣٥].

٢١- ﴿وَإِنْ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةٌ نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهَا وَلَكُمْ فِيهَا

مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ﴾

٢٢- ﴿وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ﴾

[١٠٥٨] قرئ «تسقيكم»، بتاء مفتوحة، أي تسقيكم الأنعام.

[1059] “Onlardan yersiniz” yani onlar içerisinde katır, eşek ve at gibi eti yenilmeyen hayvanlarda sizin için binme, taşıma ve diğer faydalar söz konusu olduğu gibi, buna ilave bir fayda da söz konusudur ki bu da hayvanları yemek, yani onların bizzat kendilerinden faydalanmaktır. Hayvanlar ile kastedilen develerdir, çünkü genellikle yük taşımak için onlar kullanılır. Bununla birlikte, hemen gemilerden de söz edilmesinin sebebi, develerin kara gemileri olarak isimlendirilmesidir. Nitekim Zü'r-umme [v. 117/735] -devesi Saydah'ı kastederek- şöyle demiştir:

Öyle bir kara gemisi ki yanağımın altındadır yuları¹

23. Gerçek şu ki; Nûh'u kavmine Biz gönderdik; dedi ki: “Ey kav-mim! Sadece Allah'a kulluk edin. O'ndan başka tanrınız yoktur. Hâlâ sakınmayacak mısınız?”

24. Bunun üzerine, kavminin nankörce inkâr eden önde gelenleri şöyle dediler: “Bu da aslında sizin gibi bir insan. Ama size üstünlük kurmak istiyor. Allah (elçi göndermek) isteseydi, melek indirirdi. Biz, ilk atalarımızdan böyle bir şey işitmedik!”

25. “Bu, başında cinnet bulunan bir adamdan başka bir şey değil! Bir süre gözetleyin bakalım şunu!..”

[1060] غَيْرِه (O'ndan başka) kelimesi mahalli itibariyle merfû' okunduğu gibi lafzı itibariyle mecrur da okunmuştur.² (مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ) ifade(si), yeni bir cümle olup kulluğun gerekçesini belirtmektedir. (Çünkü O'ndan başka tanrınız yok!) “Hâlâ sakınmayacak mısınız?” Rabbiniz, yaratıcınız ve rızık vericiniz olan Allah'ın sizlere verdiği sayamayacağımız kadar çok nimete karşılık şükretmek vazifeniz iken O'na kulluğu reddedip de hiçbir şekilde kulluğu hak edecek bir durumları olmayan başka varlıklara kulluk etmekten korkmaz mısınız?!

[1061] “Size üstünlük kurmak istiyor” üzerinizde üstünlük kurmak, size lider olmak istiyor. Tıpkı “Ülkede büyüklük siz ikinizin olsun diye gel-diniz, değil mi?” [Yûnus 10/78] ifadesi gibi.

[1062] “Böyle bir şey” ifadesinde, Nûh *Aleyhisselâm*'a ya da anlat-tığı Allah'a kulluğa teşvik edici ifadelere işaret edilmektedir. Yani “Hiç böyle sözler duymadık!” Veya “Bir beşer olduğu halde, Allah resu-lü olduğunu iddia eden bunun gibi birini işitmemiştik!” demişlerdir.

1 Gece uyurken yastığının altına aldığı yuları geminin suya demirlendiği halata benzetiyor. / ed.

2 Cümledeki yeri itibariyle Mâ'nın ismi olan مِنْ إِلَهٍ ifadesinin merfû' oluşuna tâbi olarak merfû' okunan غَيْرِه kelimesi, mecrur مِنْ kelimesinden dolayı da mecrur (غَيْرِه) okunmaktadır. / ed.

[١٠٥٩] {وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ} أي تتعلق بها منافع من الركوب والحمل وغير ذلك، كما تتعلق بما لا يؤكل لحمه من الخيل والبغال والحمير. وفيها منفعة زائدة، وهي الأكل الذي هو انتفاع بذواتها. والقصد بالأنعام إلى الإبل، لأنها هي المحمول عليها في العادة. وقرنها بالفلك التي هي السفائن، لأنها سفائن البر. قال ذو الرمة:

سَفِينَةُ بَرٍّ تَحْتَ حَدِّي زَمَامُهَا ❁

٥

يريد صيدحه.

٢٣- ﴿وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ﴾

٢٤- ﴿فَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُرِيدُ أَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي آبَائِنَا الْأَوَّلِينَ﴾

١٠

٥- ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا رَجُلٌ بِهِ جِنَّةٌ فْتَرَبُّصُوا بِهِ حَتَّىٰ حِينٍ﴾

[١٠٦٠] {غَيْرُهُ} بالرفع على المحل، وبالجر على اللفظ؛ والجملة استئناف تجري مجرى التعليل للأمر بالعبادة. {أَفَلَا تَتَّقُونَ} أفلا تخافون أن ترفضوا عبادة الله الذي هو ربكم وخالقكم ورازقكم، وشكر نعمته التي لا تحصونها واجب عليكم، ثم تذهبوا فتعبدوا غيره مما ليس من استحقاق العبادة في شيء.

١٥

[١٠٦١] {أَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ} أن يطلب الفضل عليكم ويرأسكم، كقوله تعالى {وَتَكُونُ لَكُمْ الْكِيرِيَاءُ فِي الْأَرْضِ} [يونس: ٧٨].

[١٠٦٢] {بهذا} إشارة إلى نوح عليه السلام، أو إلى ما كلمهم به من الحث على عبادة الله، أي ما سمعنا بمثل هذا الكلام، أو بمثل هذا الذي يدعي، وهو بشر، أنه رسول الله.

Şu sapkınların durumu ne acıptır! Hem bir beşerin peygamber olmasına rıza göstermezler hem de bir taşın ilâh olmasını içlerine sindirirler! “Böyle bir şey işitmedik” şeklindeki sözleri onların da atalarının da uzun bir fetret dönemi boyunca kâfir olarak yaşadıklarına delâlet etmektedir. Ya da bu sözü söylerlerken, azgınlığa iyice batmış oldukları ve hakka karşı bütün imkânlarını seferber etme, doğru yanlış ayırt etmeksizin ellerinden gelen her yolla hakla mücadele etme arzusuyla yalan söylemektedirler. Dikkat edersen, peygamberin insanların en akli başında olanı ve [en hikmetli,] dengeli konuşanı olduğunu bildikleri halde, onu *mecnun* diye ni-telemektedirler! *Cinnet*, delirme (*cünûn*) ya da *cinler* demektir, yani “Onun aklını karıştıran cinleri var.” “Bir süre gözetleyin bakalım şunu!” Yani şuna bir süreliğine sabır ve tahammül gösterin de işinin akıbetinin nereye varacağı iyice ortaya çıksın; mecnunluğundan ayılıp kendine gelirse ne âla! Aksi takdirde, öldürürsünüz!..

26. (Nûh da en sonunda) “Ya Rabbi! Beni yalanlamalarına karşılık bana yardım et!” dedi.

27. Bunun üzerine, kendisine şöyle vahyettik: gemiyi Bizim gözetimimiz altında; vahyimizle yap. Nihayet buyruğumuz gelip (içinde ateş yakılan) tandır(lardan bile su) kaynamaya başlayınca, “Her şeyden ikişer eş (yani birer çift), -hakkında hüküm verilmiş olan dışında- ehlini (yani, aileni ve müminleri) gemiye bindir. Zalimler için Benimle muhatap olma; çünkü boğulacaklar!”

28. “Beraberindeki kimselerle birlikte sen de gemiye yerleştiğinde; ‘Bizi o zalim kavimden kurtaran Allah’a hamdolsun!’ de.”

29. “Yine, de ki: ‘Ya Rabbi! Beni bereketli bir yerde indirip konaklat; Sen indirip konaklatanların en hayırlısıdır.’ “

30. Bunda elbette âyetler vardır; Biz (insanları) hep böyle denemiştir.

[1063] Peygambere yardım edilmesi onların helâkini de içerir; adeta ‘Beni yalanladıkları için bunları helâk et.’ ya da ‘Yalanlamalarına karşılık bana yardım et’ demiştir ki bu, “Bu şuna karşılıktır.” ifadesi gibidir; anlam “Yalanlamalarından neşet eden gam ve keder yerine sen bana onlara karşı muzaffer olma tesellisini ver.” ya da “Onlara vaat ettiğin azabı gerçekleştirerek bana yardım et.” şeklindedir ki bu azap, kendilerine; “Doğrusu ben, sizin için büyük bir günün azabından endişe ediyorum!” [A‘râf 7/59] dediği vakit yalanlamış oldukları azaptır.

وما أعجب شأن الضلال لم يرضوا للنبوة ببشر وقد رضوا للإلهية بحجر. وقولهم {مَا سَمِعْنَا بِهَذَا} يدلّ على أنهم وآباؤهم كانوا في فترة متطاوله، أو تكذبوا في ذلك لأنهم اكهم في الغي، وتشمرهم لأن يدفعوا الحق بما أمكنهم وبما عن لهم، من غير تمييز منهم بين صدق وكذب. ألا تراهم كيف جتنوه وقد علموا أنه أرجح الناس عقلاً وأوزنهم قولاً. والجنة: الجنون أو الجن، أي به جنّ يخلونه. {حتى حين} أي احتملوه واصبروا عليه إلى زمان، حتى ينجلي أمره عن عاقبة، فإن أفاق من جنونه، وإلا قتلتموه.

٢٦- ﴿قَالَ رَبِّ انصُرْنِي بِمَا كَذَّبُونَ﴾

٢٧- ﴿فَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ أَنْ اصْنَعْ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحَيْنَا فَإِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ فَاسْلُكْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ مِنْهُمْ وَلَا تُخَاطِبُنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُغْرَقُونَ﴾ ١٠

٢٨- ﴿فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلْكَ فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَجَّانَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

٢٩- ﴿وَقُلْ رَبِّ أَنْزِلْنِي مُنْزَلًا مُبَارَكًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ﴾

٣٠- ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ وَإِنْ كُنَّا لَمُبْتَلِينَ﴾ ١٥

[١٠٦٣] في نصرته إهلاكهم، فكأنه قال: أهلكهم بسبب تكذيبهم إياي، أو انصُرني بدل ما كذبوني، كما تقول: هذا بذاك، أي بدل ذاك ومكانه. والمعنى: أبدلني من غمّ تكذيبهم سلوة النصره عليهم، أو انصُرني بإنجاز ما وعدتهم من العذاب، وهو ما كذبوه فيه حين قال لهم {إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ}

[1064] “Bizim gözetimimiz altında” yani bizim korumamız ve gözetimimiz altında. Sanki yanında Allah tarafından gönderilmiş ve kendisine saldırılmasın ve işini bozacak bir bozucu kendisine müdahale etmesin diye gözleriyle onu gözetleyen muhafızlar bulunmaktaymış gibi. Nitekim *‘aleyhi minallâhi ‘ayn^{im} kâliet^{im}* (onun üzerinde Allah’tan bir koruyucu göz var) sözü de buna benzer bir kullanımdır.

[1065] “Ve vahyimizle” yani sana nasıl yapacağını emredecek ve öğreteceğiz. Rivayete göre, gemiyi bir kuşun gövdesi gibi yapması emredilmiş. Bir rivayete göre Nûh *Aleyhisselâm*’a, “suyun tandırdan kaynadığını gördüğün zaman sen ve beraberindekiler gemiye binin” diye vahyedilmiş, sona su tandırdan (kaynayıp) çıkınca hanımı bunu ona haber vermiş, o da gemiye binmiştir. Bir görüşe göre bu tandır Âdem *Aleyhisselâm*’ın taştan mamul tandırı olup, daha sonra Nûh *Aleyhisselâm*’a kalmıştır. Bu tandırın nerede olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir. Şa‘bî’den [v. 104/722] Kûfe mescidinde, iç kısmın sağ tarafında Kinde kapısının yanında olduğu ve Nûh *Aleyhisselâm*’ın gemiyi mescidin ortasına denk gelen yerde inşa ettiği rivayet edilmiştir. Bir görüşe göre bu tandır Şam’da *‘Aynuwerde* adlı yeredir. Bir başka görüşe göre Hindistan’dadır. İbn Abbas’ın “Tandır yeryüzüdür.” dediği, Katâde’nin [v. 117/735] ise “Yeryüzündeki en yüksek yerdir.” dediği nakledilmiştir. Hazret-i Ali’nin “*Tandır kaynadı* ifadesi *tanyeri ağardı* anlamındadır.” dediği nakledilmiştir. Bunun, “Tandırın kaynaması, tanyerinin ağarması esnasındadır.” anlamına geldiği söylenmiştir. Bir başka görüşe göre bu ifade tıpkı *hamiye’l-vatîs* (tandır kızıştı / iş zora girdi) ifadesi gibi bir deyimdir. Ancak doğru olan, ilk görüştür.

[1066] *Seleke fî-hi* ifadesi “onun içine girdi” anlamında kullanılır, *seleke* 25 *ğayrahû* ve *eslekehû* ise “onu soktu” anlamındadır. Şair şöyle demiştir:

Nihayet onları Kutâide (isimli dar geçide) soktular

[1067] *Min külli¹ zevceyni* (her ‘ikili’den bir) ifadesi, ikili her iki topluluktan demek olup, bunlar da erkek ve dişi topluluğudur, yani erkek ve dişi develer ile aygırlar ve kısıraklar gibi. إثنين kelimesi, erkek ve dişi deve ile aygır ve kısırak gibi “birbirinin eşi olan iki tek” anlamındadır. Rivayete göre Nûh (a.s.) sadece yavruleyen ve yumurtlayan hayvanları almıştır. *Min külli* ifadesi tenvin ile من كُلِّ şeklinde de okunmuştur. Bu durumda anlam “Her ümmetten iki çift” şeklinde olur ve *isneyni* ifadesi tekit ve daha fazla açıklama yapmış olmak için kullanılmış olur.

1 Mufessirin, من كُلِّ زوجين (her şeyden ikiye eş) kıraatini değil, *min külli zevceyni* (her ‘ikili’den bir) okuyuşunu esas aldığı anlaşıyor. / ed.

[١٠٦٤] {بَأَعْيُنِنَا} بحفظنا وكلاءتنا، كأن معه من الله حفاظاً يكلؤونه بعيونهم،
 لئلا يتعرض له ولا يفسد عليه مفسد عمله. ومنه قولهم: عليه من الله عين كائلة.
 [١٠٦٥] {وَوَحِينَا} أي نأمرك كيف تصنع ونعلمك. روي أنه أوحى إليه أن
 يصنعها على مثال جوجؤ الطائر. روي أنه قيل لنوح عليه السلام: إذا رأيت الماء
 ٥ يفور من التنور فاركب أنت ومن معك في السفينة. فلما نبع الماء من التنور
 أخبرته امرأته فركب. وقيل: كان تنور آدم عليه السلام، وكان من حجارة، فصار
 إلى نوح. واختلف في مكانه، فعن الشعبي: في مسجد الكوفة عن يمين الداخل
 مما يلي باب كندة، وكان نوح عمل السفينة وسط المسجد. وقيل: بالشام بموضع
 يقال له عين وردة. وقيل: بالهند. وعن ابن عباس رضي الله عنه: التنور وجه الأرض.
 ١٠ وعن قتادة: أشرف موضع في الأرض، أي أعلاه. وعن علي رضي الله عنه: فار التنور:
 طلع الفجر. وقيل: معناه أن فوران التنور كان عند تنوير الفجر. وقيل: هو مثل
 كقولهم: حمي الوطيس. والقول هو الأول.

[١٠٦٦] يقال: سلك فيه: دخله. وسلك غيره، وأسلكه. قال:

حَتَّى إِذَا أَسْلَكُوهُمْ فِي قُتَائِدَةٍ ❁

[١٠٦٧] {مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ} من كل أمتي زوجين، وهما أمة الذكر وأمة الأنثى،
 ١٥ كالجمال، والنوق، والحصن والرمك. {اثنين} واحد من مزدوجين، كالجمال
 والناقة، والحصان والرمكة. روي أنه لم يحمل إلا ما يلد وبييض. وقرئ «من
 كلّ» بالتنوين، أي من كل أمة زوجين؛ و{اثنين} تأكيد وزيادة بيان.

[1068] *Sebeka* kelimesi, olumsuz hüküm anlamında kullanılınca 'Alâ ile, olumlu hüküm anlamında kullanılınca ise Lâm ile kullanılmıştır. Nitekim *إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ* ("Haklarında daha evvel tarafımızdan 'en güzel'in takdir edildiği (İsa Mesih, melekler vb.) kimseler" [Enbiyâ 21/101]); 5 *وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ* ("Gerçek şu ki; peygamber olarak gönderilen kullarımız hakkında sözümüz önceden verilmiştir" [Sâffât 37/171]) ve *لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ* ("Herkesin kazandığı kendi lehine, işlediği kendi aleyhinedir." [Bakara 2/286]) âyetleri ve Hazret-i Ömer'in *leytehâ kânet kifâf^{en} lâ 'aleyye ve lâ li* (keşke [şu hilafet görevinden vebalim] ucu ucuna gelse! Ne aleyhime ne de lehime olsa!..) şeklindeki sözü bu kullanıma örnektir. 10

[1069] **Şayet** "Onların kurtuluşu için dua etmesini neden yasaklamıştır?" **dersen, şöyle derim:** Çünkü âyetin anlamı onların zalim olduklarını ihtiva etmektedir ve hikmet gereği bu kimselerin mutlaka boğulmaları gerekmektedir, zira Allah Teâlâ boğulmalarında yarar, hayatta kalmalarında ise zarar 15 olduğunu bilmektedir. Kendilerine oldukça uzun bir süre ömür verdiği halde sadece sapkınlıkta ileri gitmişlerdir ve gösterilen kesin kanıtlar onları ilzâm etmiş, bahanelerini tüketmiştir. Dolayısıyla geriye sadece onların ibret alacak kimseler için birer ibret kılınması (helâk edilmeleri) kalmıştır.

[1070] Hatta Allah Teâlâ onlar için dua etmeyi yasaklamanın hemen ar- 20 dından, onların helâk edilmesi ve kendilerinden kurtulması sebebiyle Nûh *Aleyhisselâm*'ın hamd etmesini emrederek bu hususu oldukça vurgulu bir şekilde ifade etmiştir. Bunun bir benzeri, "Ve böylece, zulmeden toplumun kökü kurutulurdu!.. Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun!" [En'âm 6/45] âyetinde vardır. Sonra Allah Teâlâ Nûh *Aleyhisselâm*'a, kendisi için daha önemli 25 ve faydalı olan bir konuda dua etmesini emretmiştir ki bu da onu gemide ya da gemiden çıktuktan sonra yeryüzünde mübarek kıldığı bir yere yerleştirmesini, kendisine iki cihanda (nimeti) ziyadesiyle vermesini istemesidir. Yine bu duayla birlikte, talebine uygun bir şekilde Allah'a övgüde bulunmasını da emretmiştir ki bu da "Sen indirip konaklatanların en hayırlısısın" ifadesidir.

[1071] **Şayet** "Beraberindeki kimselerle birlikte sen de gemiye yerleştiğinde" ifadesi 'yerleştiğinizde' anlamına geldiği için, 'de' yerine, çoğul olarak 'deyiniz' denmesi gerekmiyor muydu?" **dersen, şöyle derim:** [Tekil olarak Nûh (a.s.)'a hitap edilmiştir,] çünkü o onların peygamberi ve önderidir, dolayısıyla onun söylemesi, hepsinin söylemesi anlamına gelir. Üstelik sadece ona hitap edilmesinde nübüvvet makamının üstünlüğüne ve rubûbiyet makamının büyüklüğüne, bu makama muhatap olma seviyesine ancak melek ya da 35 peygamberlerin yükselebileceğine işaret bulunmaktadır.

[١٠٦٨] جيء بعلى مع سبق الضارّ، كما جيء باللام مع سبق النافع. قال الله تعالى {إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحَسَنَىٰ} [الأنبياء: ١٠١]، {وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ} [الصافات: ١٧١]، ونحو قوله تعالى {لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ} [البقرة: ٢٨٦]، وقول عمر رضي الله عنه: ليتها كانت كفافاً، لا عليّ ولا لي.

٥ [١٠٦٩] فإن قلت: لم نهأه عن الدعاء لهم بالنجاة؟ قلت: لما تضمنته الآية من كونهم ظالمين، وإيجاب الحكمة أن يغرقوا لا محالة، لما عرف من المصلحة في إغراقهم، والمفسدة في استبقائهم، وبعد أن أملى لهم الدهر المتطاوّل فلم يزدوا إلا ضلّالاً، ولزمتهم الحجّة البالغة لم يبق إلا أن يجعلوه عبرة للمعتبرين.

[١٠٧٠] ولقد بالغ في ذلك حيث أتبع النهي عنه، الأمر بالحمد على هلاكهم والنجاة منهم، كقوله {فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} [الأنعام: ٤٥]، ثم أمره أن يدعوه بدعاء هو أهم وأنفع له، وهو طلب أن ينزله في السفينة أو في الأرض عند خروجه منها منزلاً يبارك له فيه ويعطيه الزيادة في خير الدارين، وأن يشفع الدعاء بالثناء عليه المطابق لمسأله، وهو قوله {وَأَنْتَ خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ}.

١٥ [١٠٧١] فإن قلت: هلا قيل: "فقولوا"، لقوله {فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ}، لأنه في معنى: فإذا استويتم؟ قلت: لأنه نبههم وإمامهم، فكان قوله قولهم؛ مع ما فيه من الإشعار بفضل النبوة وإظهار كبرياء الربوبية، وأن رتبة تلك المخاطبة لا يترقى إليها إلا ملك أو نبي.

[1072] [*Menzil*^{kn} şeklindeki okuyuşun yanı sıra] *münzel*^{kn} şeklinde de okunmuştur. Bu durumda kelime ‘konaklama olarak’ (*inzâl*^{kn}) ya da “konaklama yeri” anlamına gelir ki bunun bir benzeri de “Onları elbette razı olacakları bir yere sokacaktır” [Hac 22/59] âyetinde[ki müdhale kelimesinde] söz konusudur. İn edatı, İnné’nin hafifletilmiş hali, Lâm ise bu İn’in olumsuzluk anlamındaki İn’den ayrılmasını sağlayan Lâm’dır. Anlam, “Durum şudur ki bizler imtihan ederiz”, yani “Nûh kavmini büyük bir bela ve şiddetli bir azaba maruz bırakacağız” şeklindedir. Ya da “İşte bu âyetlerle kullarımızı imtihan ederiz ki kimin ibret ve öğüt aldığını görelim” şeklindedir. Bunun benzeri “Gerçek şu ki Biz, onu (Cudî’de) bir âyet olarak bıraktık. Ama düşünüp ders alan var mı?!” [Kamer 54/15] âyetinde vardır.

31. Bunların ardından bir başka nesil meydana getirdik.

32. Onlara da; “Sadece Allah’a kulluk edin; sizin O’ndan başka tanrınız yoktur. Hâlâ sakınmayacak mısınız?” diyen kendi içlerinden bir peygamber gönderdik.

[1073] “Bir başka nesil” Hûd *Aleyhisselâm*’ın kavmi olan Âd kavmidir. Bu görüş İbn Abbas’tan nakledilmiştir. Nitekim Allah Teâlâ’nın Hûd *Aleyhisselâm*’ın “Şunu hayırla yâd etsenize: Nûh’un kavminden sonra, O sizi onların yerine getirmiş ve size daha üstün bir bünye bahşetmişti...” [A’râf 7/69] şeklindeki sözünü nakletmiş olması ve Hûd kıssasının A’râf, Hûd ve Şu‘arâ surelerinde hemen Nûh kıssasının akabinde zikredilmiş olması bu görüşü desteklemektedir.

[1074] **Şayet** “Ersele (gönderdi) fiili tıpkı benzerleri olan *veccehe*, *enfeze* ve *ba‘ase* fiilleri gibi mef‘ûlünü İlâ ile alır. Peki, bu fiil Kur’ân’da neden bazen İlâ ile kullanılırken bazen Fî ile kullanılmıştır? Sözelimi كَذَلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ قَرْيَةٍ مِنْ (‘İşte, seni de bir topluluğa gönderdik ki” [Ra’d 13/30]); وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِنْ (‘Biz herhangi bir şehre bir uyarıcı gönderdiğimiz zaman” [Sebe 34/34]) ve نَذِيرٍ (‘Onlara da peygamber gönderdik.” [Mü’minûn 23/32]) denilmiş, bir başka yerde ise وَإِلَىٰ عَادٍ أَخَاهُمْ هُودًا (‘Âd’a da kardeşleri Hûd’u gönderdik.” [A’râf 7/65]) denilmiştir?” **dersen, şöyle derim:** Aslında bu fiil Fî ile, İlâ ile olduğu gibi mef‘ûl almış, onunla ilişkilendirilmiş değildir, aksine (örnek verilen âyetlerde geçen) toplum ve şehir gibi kelimeler, gönderme fiilinin mekânı olarak ifade edilmiştir. Nitekim Ru’be de [v. 145/762] şöyle demiştir:

Onlara gözünü budaktan sakınmayan ve kolay teslim olmayan birini gönderdin

[١٠٧٢] وقرئ «مُنْزَلًا»، بمعنى إنزالًا، أو موضع إنزال، كقوله {لَيَدْخِلْنَهُمْ مُدْخَلَآ يَرْضَوْنَهُ} [الحج: ٥٩]. {إن} هي المخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة بين النافية وبينها في المعنى، وإن الشأن والقصة {كُنَّا لَمُبْتَلِينَ}، أي مصيبين قوم نوح ببلاء عظيم وعقاب شديد. أو مختبرين بهذه الآيات عبادنا لننظر من يعتبر ويذكر، كقوله تعالى {وَلَقَدْ تَرَكْنَاهَا آيَةً فَهَلْ مِنْ مُدْكِرٍ} [القم: ١٥]

٣١- ﴿ثُمَّ أَنشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا آخَرِينَ﴾

٣٢- ﴿فَأَرْسَلْنَا فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ أَفَلَا تَتَّقُونَ﴾

[١٠٧٣] {قَرْنًا آخَرِينَ} هم عاد قوم هود، عن ابن عباس رضي الله عنه. وتشهد له حكاية الله تعالى قول هود: {وَاذْكُرُوا إِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ} [الأعراف: ٦٩] ومجيء قصة هود على أثر قصة نوح في سورة الأعراف وسورة هود والشعراء. [١٠٧٤] فَإِنْ قُلْتُ: حق أرسل أن يعدي بإلى، كأخواته التي هي وجه، وأنفذ، وبعث. فما باله عدّي في القرآن بإلى تارة، وبفي أخرى، كقوله {كَذَلِكَ أَرْسَلْنَاكَ فِي أُمَّةٍ} [الرعد: ٣٠]، و{وَمَا أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ} [سبأ: ٣٤]، {فَأَرْسَلْنَا فِيهِمْ رَسُولًا} أي في عاد، وفي موضع آخر {وإلى عادِ أَخَاهُمْ هُودًا} [الأعراف: ٦٥]، [هود: ٥٠]؟ قلت: لم يعدّ بفي كما عدّي بإلى، ولم يجعل صلة مثله، ولكن الأمة أو القرية جعلت موضعًا للإرسال، كما قال رؤبة:

أَرْسَلْتُ فِيهَا مُضْعَبًا ذَا إِقْحَامٍ ❁

[1075] Ayrıca *قَوِيَّةٌ نَذِيرٌ* ("Dileseydik, her şehre bir uyarıcı gönderirdik." [Furkân 25/51]) âyetinde *ba'ase* fiili de bu şekilde kullanılmıştır.

[1076] En (diye) edatı, *erselnâ* (gönderdik) fiilini izah eder, yani onlara peygamberlerin diliyle 'Allah'a kulluk edin' dedik.

5 **33. Kavminin ileri gelenleri -ki dünya hayatında refah verdiğimiz halde nankörce inkâr etmiş ve âhiretle karşı karşıya geleceklerini yalanlamışlardı- dediler ki: "Bu da aslında sizin gibi bir insan; sizin yedikle-**
rinizden yiyor, sizin içtiklerinizden içiyor!"

10 **34. "Kendiniz gibi bir insana itaat ederseniz, o takdirde kesinlikle hüsrana uğrarsınız!"**

[1077] **Şayet** "Hûd kavminin Hûd *Aleyhisselâm*'a cevap olarak söyledikleri A'râf suresinde ve Hûd suresinde nakledilirken başında Vav olmaksızın *قَالَ الْمَلَأُ* *الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ* ("Kavminin nankörce inkâr eden ileri gelenleri; "Biz, seni tam bir beyinsizlik içinde görüyoruz" dediler" [A'râf 7/66]) şeklinde
15 ve *قَالُوا يَا هُوْدُ مَا جِئْتَنَا بِبَيِّنَةٍ* (Dediler ki: "Ey Hûd! Sen bize [bizi imana icbar edecek] apaçık bir kanıt getirmiş değilsin! [Hûd 11/53]) şeklinde zikredilmiş, burada ise Vav ile zikredilmemiştir; bu ikisi arasındaki fark nedir?" **dersen, şöyle derim:** Vav olmaksızın kullanılan ifadelerde sanki biri "Peki kavmi ne dedi?" şeklinde bir soru sormuş da ona cevaben "Şöyle şöyle dediler." şeklinde cevap verilmiştir.
20 Vav ile ifade edilen kullanımlarda ise cümlede onların söyledikleri peygamberin söylediğine atfedilmiştir; anlam da "İşte bu hak söz ile bu bâtıl söz bir araya geldi, aralarında ne kadar da büyük bir fark var!" şeklindedir.

[1078] "Ahiretle karşı karşıya geleceklerini" yani ahiretteki hesap, sevap ve ceza ile karşı karşıya geleceklerini. Bu ifade tıpkı "Ah keşke Mekke'nin
25 komşusu olsam!" ifadesi gibidir, zira burada da "Ah keşke Mekke'de Allah'ın civarında olsam!" mânası kastedilir.

[1079] *مِمَّا تَشْتَرُونَ* ifadesinde] zamir hafzedilmiş olup, *min meşrûbikum* (sizin içtiğinizden) anlamındadır. Ya da zamir, öncesindeki ifadenin kendisine delâlet etmesi sebebiyle hafzedilmiştir. *İze*ⁿ (o takdirde) ifadesi şart
30 cümlesinin cevabı olup Hûd kavminden bu karşılıklı konuşmayı yapanların birbirlerine verdikleri cevabı ifade eder; anlam "aklınızı hüsrana uğratar, görüşünüzde aldanırsınız" şeklindedir.

35. "Ölüp de toprağa ve kemiğe dönüştüğünüzde (topraktan) çıkarılacağınızı mı vaat ediyor size?!"

[١٠٧٥] وقد جاء "بعث" على ذلك في قوله {وَلَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ نَذِيرًا} [الفرقان: ٥١].

[١٠٧٦] {أَنْ} مفسرة لأرسلنا، أي قلنا لهم على لسان الرسول: {اعبدوا الله}.

٥ ٣٣- ﴿وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِإِلْقَاءِ الْآخِرَةِ وَأَتْرَفْنَاهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يَأْكُلُ مِمَّا تَأْكُلُونَ مِنْهُ وَيَشْرَبُ مِمَّا تَشْرَبُونَ﴾

٤٣- ﴿وَلَئِنْ أَطَعْتُمْ بَشَرًا مِثْلُكُمْ إِنَّكُمْ إِذَا لَخَاسِرُونَ﴾

[١٠٧٧] فإن قلت: ذكر مقال قوم هود في جوابه في سورة الأعراف وسورة هود بغير واو؛ {قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ إِنَّا لَنَرَاكَ فِي سَفَاهَةٍ} [الأعراف: ٦٦]، {قَالُوا يَا هُوَذَا مَا جِئْتَنَا بِبَيِّنَةٍ} [هود: ٥٣]، وههنا مع الواو، فأى فرق بينهما؟ قلت: الذي بغير واو على تقدير سؤال سائل قال: فما قال قومه؟ فقل له: قالوا كيت وكيت. وأما الذي مع الواو، فعطف لما قالوه على ما قاله. ومعناه: أنه اجتمع في الحصول هذا الحق وهذا الباطل، وشتان بينهما!

[١٠٧٨] {بِلِقَاءِ الْآخِرَةِ} بلقاء ما فيها من الحساب والثواب والعقاب، كقولك: يا حبذا جوار مكة، أي جوار الله في مكة. ١٥

[١٠٧٩] حذف الضمير، والمعنى: من مشروبكم، أو حذف منه لدلالة ما قبله عليه. {إِذَا} واقع في جزاء الشرط وجواب للذين قالوهم من قومهم، أي تخسرون عقولكم وتغبنون في آرائكم.

٥٣- ﴿أَيَعِدْكُمْ أَنْكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا أَنْكُمْ مُخْرَجُونَ﴾

36. “Ne kadar uzak size vaat edilen ne kadar uzak!..”

37. “Dünyadaki hayatımızdan başka bir hayat yok; ölürüz yaşıyoruz, tekrar diriltilecek değiliz!”

38. “O, kendi uydurduğu yalanı Allah’a isnat eden bir adamdan başka bir şey değil!.. Ona iman edip bağlanacak değiliz!”

[1080] *أنكم* ifadesi tekit için iki kez tekrar edilmiştir; ilki ile ikincisi arasına bir zarf girerek bunları birbirinden ayırt ettiği için bu tekrar gayet güzel olmuştur; *مُخْرَجُونَ* ilk *أنكم*’ün haberidir. Ya da *ihrâcukum izâ mittum* (çıkarılışınız öldüğünüz vakittir) anlamında *مُخْرَجُونَ* *أنكم* mübteda, *إذا متُّم* haberdur ve bu cümleyi sonra *أنكم*’ün haberi olarak getirmiştir. Ya da *مُخْرَجُونَ* ifadesi şartın cevabı olan bir fiil ile merfû’dur; sanki *izâ mittum vaka’a ihrâcukum* (Çıkarılışınız öldüğünüz zaman gerçekleşir) denilmiş; ardında da şart cümlesi (ikinci) *أنكم*’ün haberi olarak gelmiştir. İbn Mes’ûd’un kıraatinde *e-ya’idüküm izâ mittüm* (size; öldüğünüzde ... mı vaat ediyor?) şeklindedir.

[1081] *Heyhât* (Ne uzak!) kelimesi, her biri hem tenvinli hem tenvinsiz olmak üzere fetha, kesre ve zamme ile okunmuş olduğu gibi, vakıf halindeki lafzı esas alınarak sükûn ile de okunmuştur. **Şayet** “ما توعدون” (size vaat edilen) ifadesi ile kastedilen, uzak görülen şeydir, dolayısıyla [*heyhâte* kelimesinin fâ’ili olduğu için] bu kelime ile merfû’ olması gerekir. Nitekim şairin şu beytinde merfû’ olarak kullanılmıştır:

Ne kadar da uzak Akîk vadisi
ve (sevdiğimin de içlerinde yer aldığı) ahalisi, ne uzak!..

[1082] O halde âyetle (ما توعدون) ifadesinin başında yer alan) Lâm nedir¹?” **dersen, şöyle derim:** Zeccâc [v. 311/923] tefsirinde şöyle demiştir: [Burada ifadenin takdiri] *el-bu’du li-mâ tû’adûn* (size vaat edilen şey için uzaklık söz konusudur) şeklinde ya da *heyhâte* kelimesini tenvinli okuyup mastar konumunda değerlendirenlerin okuyuşuna göre *bu’dîn li-mâ tû’adûn* (uzak olsun size vaat edilen) şeklindedir. Burada bir başka yorum daha mümkündür; buna göre Lâm önce “uzaktır” anlamına gelen *heyhâte* kelimesinin kullanılmasının ardından, bu kelimeyi (yani uzak olanın ne olduğunu) açıklamak için kullanılmıştır. Nitekim *هَيْتَ لَكَ* (“Sen!.. Gel haydi!” [Yûsuf 12/23]) ifadesinde, kime ‘haydi’ dendiğini beyan etmek için de aynı Lâm kullanılmıştır.

1 Yani ifadenin *هيهات هيهات* şeklinde olması gerekmiyor mu? / ed.

٣٦- ﴿هِيَاتَ هِيَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ﴾

٣٧- ﴿إِنْ هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ﴾

٣٨- ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا رَجُلٌ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا وَمَا نَحْنُ لَهُ بِمُؤْمِنِينَ﴾

[١٠٨٠] ثنى {أَنْتُمْ} للتوكيد، وحسن ذلك لفصل ما بين الأول والثاني بالظرف. و{مُخْرَجُونَ} خبر عن الأول. أو جعل {أَنْتُمْ مُخْرَجُونَ} مبتدأ، و{إِذَا مِثْمُ} خبرًا، على معنى: إخراجكم إذا متم؛ ثم أخبر بالجملة عن {أَنْتُمْ}. أو رفع {أَنْتُمْ مُخْرَجُونَ} بفعل هو جزاء للشرط، كأنه قيل: إذا متم وقع إخراجكم؛ ثم أوقعت الجملة الشرطية خبرًا عن {أَنْتُمْ}. وفي قراءة ابن مسعود: «أبعدكم إذا متم».

١٠ [١٠٨١] قرئ «هيهات» بالفتح والكسر والضم، كلها بتنوين وبلا تنوين، وبالسكون على لفظ الوقف. فإن قلت: ما توعدون هو المستبعد، ومن حقه أن يرتفع بهيهات، كما ارتفع في قوله:

فَهَيْهَاتَ هَيْهَاتَ الْعَقِيقُ وَأَهْلُهُ ❁

[١٠٨٢] فما هذه اللام؟ قلت: قال الزجاج في تفسيره: البعد لما توعدون، أو بعد لما توعدون فيمن نون؛ فنزله منزلة المصدر. وفيه وجه آخر: وهو أن يكون اللام لبيان المستبعد ما هو بعد التصويت بكلمة الاستبعاد، كما جاءت اللام في {هَيْتَ لَكَ} [يوسف: ٢٣] لبيان المهيت به.

[1083] Bu هي , anlamı ancak devamındaki ifadelerle anlaşılan bir zamir-
 dir; ibarenin aslı, *ini'l-hayâtu illâ hayâtune'd-dünyâ* (Hayat tamamen şu dünya
 hayatından ibaret) şeklindedir. Ancak ilk “hayat”ın yerine هي zamiri kullanıl-
 mıştır. Çünkü haber, bu zamirin bu anlama geldiğine delâlet etmekte ve onu
 5 beyan etmektedir. Bunun bir benzeri *hiye'n-nefsü tetehammelu mâ hummilet*
 (Nefistir; kendisine yüklenene tahammül eder.) ve *hiye'l-'arab tekülû mâ şâet*
 (Arap bunlar, diledikleri gibi konuşurlar [Arapçayı!]) ifadeleridir. Anlam, “Bu
 hayattan başka hayat yok.” şeklindedir. Çünkü burada olumsuzluk anlamı
 veren *în*, hayat anlamına gelen ve bütün bir hayat cinsini ifade eden هي'nin
 10 başına gelmiş ve onu olumsuzlamıştır, bu yönüyle, kendisinden sonrakini bir
 cins olarak tamamen olumsuzlayan Lâ'ya benzer. “Ölürüz yaşarız” yani kimi
 ölür, kimi doğar, bir nesil gider diğer nesil gelir [dedikten] sonra “Bu, peygam-
 berim derken ve bize yeniden dirilmeyi vaat ederken Allah'a iftira eden bir
 kişiden başka bir şey değil! Onu doğrulayacak değiliz!” demişlerdir.

15 **39. “Ya Rabbi! Beni yalanlamalarına karşılık bana yardım et!” dedi.**

40. “Az sonra kesinlikle pişman olacaklar!” buyurdu (Allah da...)

41. Ve hak ettikleri o müthiş sarsıntı kendilerini yakalayırverdi. Ve onları çer çöp haline getirdik. Helâk olup gitti böylece, zalimler!

[1084] قليل (az) ifadesi tıpkı *mâ raeytühu kadîm^{en} ve lâ hadîs^{en}* (onu ne
 20 eskiden ne de yakın zamanda gördüm) ifadesindeki *kadîm ve hadîs* kelime-
 leri gibi zamanı nitelemektedir; *'an karîbⁱⁿ* (yakında) ifadesi de bu mânada-
 dır. Mâ, sözü edilen sürenin azlığını ve kısalığını tekit eder.

[1085] “Sarsıntı” Cebrâil *Aleyhisselâm*'ın sarsıntısıdır, onları sarsmış ve
 yerle bir etmiştir. بالحق yani hak ettikleri. Çünkü onlar helâk edilmesi ge-
 25 reken kimselerdi. Ya da bu ifade “Allah'ın adaleti olarak” anlamındadır. Bu
 durumda bu kelime (*bi'l-hakki* kelimesi) bir kimse kararlarında adil olduğu
 zaman kullanılan *fülân^{ün} yakdî bi'l-hakki* (falan kişi adilce karar verir) ifa-
 desindeki kullanıma benzer.

[1086] Allah Teâlâ âyetle onları, helâk olmuş hallerinde “*güsâ^{en}*” şeklin-
 30 de nitelemiş, çer çöpe benzetmiştir. Bu kelime akıntının sürüklediği yaprak,
 çöp ve benzeri şeyler anlamına gelir. Yine (“sonra da kara bir çöp yığına
 çeviren” [A'lâ 87/5]) âyetinde de bu ifade vardır. Bu kelime İmru'ül-Kays'ın
 [v. 25/645] şu beytinde şeddeli olarak [*ğussâ^{en}* şeklinde] gelmiştir:

Akıntıdan ve çer çöpten sanki bir kirmenin eğirdiği yumak gibiydi

[١٠٨٣] {إِنْ هِيَ} هذا ضمير لا يعلم ما يعنى به إلا بما يتلوه من بيانه. وأصله إن الحياة {إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا} ثم وضع {هِيَ} موضع الحياة، لأنَّ الخبر يدلُّ عليها ويبينها. ومنه: هي النفس تتحمل ما حملت، وهي العرب تقول ما شاءت. والمعنى: لا حياة إلا هذه الحياة؛ لأنَّ «إِنْ» النافية دخلت على «هي» التي في معنى الحياة ٥ الدالة على الجنس ففتتها، فوازنت «لا» التي نفت ما بعدها نفي الجنس. {نَمُوتُ وَنَحْيَا} أي يموت بعض ويولد بعض، ينقرض قرن ويأتي قرن آخر. ثم قالوا: ما هو إلا مفترٍ على الله فيما يدعيه من استنبائه له، وفيما يعدنا من البعث، وما نحن بمصدقين.

٣٩- ﴿قَالَ رَبِّ انصُرْنِي بِمَا كَذَبُونَ﴾

٤٠- ﴿قَالَ عَمَّا قَلِيلٍ لِيُضِیْحُنَّ نَادِمِينَ﴾

٤١- ﴿فَأَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ بِالْحَقِّ فَجَعَلْنَاهُمْ غُثَاءً فَبَعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

[١٠٨٤] {قَلِيلٍ} صفة للزمان، كقديم وحديث، في قولك: ما رأيته قديمًا ولا حديثًا. وفي معناه: عن قريب. و{مَا} تأكيد قلة المدة وقصرها.

[١٠٨٥] {الصَّيْحَةُ} صيحة جبريل عليه السلام؛ صاح عليهم فدمرهم. {بِالْحَقِّ}

١٥ بِالْجَوْبِ، لأنهم قد استوجبوا الهلاك. أو بالعدل من الله، من قولك: فلان يقضي بالحق، إذا كان عادلاً في قضاياه.

[١٠٨٦] {فَجَعَلْنَاهُمْ غُثَاءً} شبههم في دمارهم بالغثاء، وهو حميل السيل مما

بلي واسودَّ من العيدان والورق. ومنه قوله تعالى {فَجَعَلَهُ غُثَاءً أَحْوَى} [الأعلى: ٥] وقد جاء مشدَّدًا في قول امرئ القيس:

مِنَ السَّيْلِ وَالْغُثَاءِ فَلَكَّةٌ مِغْزَلٍ ❁

[1087] *Bu'd^{en}* (uzak olsun), *subhk^{an}* (defolsun), *defer^{an}* (pis kokulu) vb. kelimeler, fiil yerine kullanılan mastarlardandır, Sibeveyh bu mastarlar hakkında, “açıkça ifade edilerek kullanılmayan fiillerle mansûbdurlar” demiştir. Âyette *bu'd^{en}* kelimesi, *ba'udû* (helâk oldular) anlamındadır. Bu kelime tıpkı *raşide - ruşd^{en} / raşed^{en}* gibi, *ba'ide - bu'd^{en} / ba'ad^{en}* şeklinde gelir.

[1088] “Zalimler” ifadesi, def olup gitmeleri yönünde beddua edilen kimseleri açıklamakta olup tıpkı *هَيْتَ لَكَ* (“Sen! Gel haydi!” [Yûsuf 12/23]) ifadesindeki ve *لما توعدون* (size vaat edilen şey) ifadesindeki kullanım gibidir.

42. Sonra, bunların ardından başka nesiller yarattık.

10 43. Hiçbir kavim ecelini geçemiyor, sonraya da kalamıyordu...

[1089] “Nesiller” Salih *Aleyhisselâm*’ın, Lût *Aleyhisselâm*’ın, Şu‘ayb *Aleyhisselâm*’ın ve diğerlerinin kavimleridir. İbn Abbas’tan, “Bunlar İsrail oğullarıdır.” şeklinde bir görüş nakledilmiştir. “Ecelini” yani helâki için belirlenmiş, yazılmış olan süreyi.

15 44. Sonra, peygamberlerimizi peşpeşe gönderdik. Hangi ümmete bir peygamber geldiyse, onu mutlaka yalanladılar! Biz de onları birbirleri ardınca getirdik ve tamamını birer söylentiye çevirdik. Helâk olup gitti böylece, iman etmeyen kavimler!

[1090] *تَتْرَا* (peşpeşe) kelimesi fa‘lâ vezninde olup sonundaki Elif müenneslik ifade eder, zira “peygamberler” bir cemaat teşkil etmektedir [cemaat da müenneslik]. Bu kelime tenvin ile *tetran* şeklinde de okunmuştur. Başındaki Tâ, Vav’ın yerine kullanılmıştır; *tevlec* (in) ve *teykûr* (vakar) kelimelerinde kullanıldığı gibi. Yani “birbiri ardından, teker teker” anlamında olup “tek” anlamındaki *vitr* kökünden gelir.

[1091] Allah Teâlâ peygamberleri Kur’ân’da kâh kendisine kâh toplumlarına izafe etmiştir. İlkinin örneği “Peygamberlerimiz onlara apaçık delillerle geldiler.” [Mâide 5/32] âyeti, ikincisinin örneği ise “Peygamberleri, bunlara apaçık deliller getirmişlerdi.” [A‘râf 7/101] âyetidir. Çünkü izafet bir ilişki sebebiyle yapılır, peygamberler ise hem kendilerini gönderenle hem de gönderildikleri toplumla ilişkilidirler. “Onları birbiri ardınca getirdik” yani o millet ve nesilleri birbiri ardınca helâk ettik “ve tamamını birer söylentiye çevirdik;” insanların, gece toplantılarında hayretle anlattıkları [ibretlik] birer söylenti haline getirdik.

[١٠٨٧] بعدًا، وسحقًا، ودفنًا ونحوها مصادر موضوعة مواضع أفعالها، وهي من جملة المصادر التي قال سيبويه: نصبت بأفعال لا يستعمل إظهارها. ومعنى {فَبَعْدًا}: بعدوا، أي هلكوا. يقال: بعد بعدًا وبعْدًا، نحو رشد رشدًا ورشدًا.

[١٠٨٨] و{لَلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ} بيان لمن دعي عليه بالبعد، نحو {هَيْتَ لَكَ}

٥ [يوسف: ٢٣]. و{لَمَّا تَوَعَّدُونَ} [المؤمنون: ٣٦].

٤٢- {ثُمَّ أَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قُرُونًا آخَرِينَ}

٤٣- {مَا تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ}

[١٠٨٩] {قُرُونًا} قوم صالح ولوط وشعيب وغيرهم. وعن ابن عباس رضي الله عنه:

بني إسرائيل. {أَجَلَهَا} الوقت الذي حدّ لها كلها وكتب.

١٠ ٤٤- {ثُمَّ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا تَتْرًا كُلٌّ مَّا جَاءَ أُمَّةً رَسُولُهَا كَذَّبُوهُ فَاتَّبَعْنَا بَعْضَهُمْ

بَعْضًا وَجَعَلْنَاهُمْ أَحَادِيثَ فَبَعْدًا لِقَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ}

[١٠٩٠] {تتراً} فعلى. الألف للتأنيث؛ لأن الرسل جماعة. وقرئ «تترى»،

بالتنوين، والتاء بدل من الواو، كما في: تولج، وتيقور، أي متواترين واحداً بعد واحد، من الوتر، وهو الفرد.

١٥ [١٠٩١] أضاف الرسل إليه تعالى وإلى أممهم {وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ}

[المائدة: ٣٢] {وَلَقَدْ جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ} [الأعراف: ١٠١]، لأن الإضافة تكون

للملابسة، والرسول ملابس المرسل والمرسل إليه جميعاً بالملابسة. {فَاتَّبَعْنَا} الأمم

أو القرون {بَعْضَهُمْ بَعْضًا} في الإهلاك، {وجعلناهم} أخباراً يسمربها ويتعجب منها.

el-Ehâdis kelimesi *hadîs* (söz) kelimesinin çoğulu da olabilir -ki Hazret-i Peygamberin *hadîs*lerine bu itibarla *ehâdis* denir- insanların eğlenmek ve hayrete düşmek amacıyla anlattıkları şeyleri ifade eden *uhdûse* (eğlenti) kelimesinin çoğulu da olabilir; tıpkı *udhûke*, *ul'ûbe* ve *u'cûbe* (komedi, oyun-eğlence, [illüzyon vb.] hayret verici şeyler) gibi. Burada kastedilen de budur.

45. Sonra, Mûsâ'yı ve biraderi Hârûn'u mucizelerimizle, -aşikâr güçlü bir kanıtla- gönderdik.

46. Firavun'a ve kurmaylarına... Fakat büyüklüklerine yediremediler. Çünkü kibirli bir kavimdi onlar.

[1092] **Şayet** “Güçlü kanıttan maksat nedir?” **dersen, şöyle derim:** Bununla asânın kastedilmiş olması mümkündür, çünkü o, Mûsâ *Aleyhisselâm*'ın mucizelerinin esası ve en önde gelenidir. Nitekim yılanı dönüştürme, sihirbazların sihirlerini silip süpürme, denizi yarma, kayaya vurmaya suretiyle oradan pınarlar fışkırtma, koruyucu görevi yapma, şamdan gibi aydınlatma, yemyeşil meyveli ağaç haline gelme, kuyudan su çekmek için kova ve ip işlevi görme gibi pek çok ‘mucize’ onunla ilgilidir. Âyette “güçlü kanıt”, diğerlerinden üstün başlı başına bir mucize olduğu için, sanki onlardan biri değilmiş gibi ayrıca ifade edilmiş, bu yüzden de diğer mucizeleri ifade eden kelimeye atfedilmiştir. Bunun bir benzeri [“Meleklerle” ifadesinden sonra, sanki Cebrâil ve Mikâil meleklerden ayrı imiş gibi] “... Cebrâil'e ve Mikâil'e...” [Bakara 2/98] denmesidir. Ya da “güçlü kanıt” ile mucizelerin kendisi kastedilmiş de olabilir, buna göre, bu mucizelerden her biri ‘aşikâr güçlü birer kanıt’ olmaktadır.

[1093] عَالِينَ “kibirli” anlamına gelir. Nitekim şu âyetlerde bu mânâdadır: “Firavun, ülkesinde iyice kibirlenmiş...” [Kasas 28/4], “Yeryüzünde böbürlenme ve bozuculuk arzusu bulunmayan kimselere...” [Kasas 28/83]. Ya da “insanlara tahakküm eden, azgınlık ve zulümle onları baskı altına alan” anlamındadır.

47. “Bizim gibi iki beşere mi iman edip bağlanacağız; hem de kavimleri bizim kulumuz - kölemiz iken?!” dediler.

48. Onları yalanladılar ve bu yüzden helâk edilenlerden oldular.

[1094] *Beşer* kelimesi tekil olarak kullanıldığı gibi çoğul olarak da kullanılır. Tekil kullanıma örnek “düzgün bir beşer” [Meryem 19/17] ifadesi, çift kullanıma örnek “iki beşere” [Mü'minûn 23/47] ifadesi ve çoğul kullanıma örnek “Herhangi bir beşer görecektir” [Meryem 19/26] ifadesidir.

الأحاديث: تكون اسم جمع للحديث، ومنه: أحاديث رسول الله ﷺ. وتكون جمعاً للأحدوثة التي هي مثل الأضحوكة والألعوبة والأعجوبة. وهي: مما يتحدث به الناس تلهياً وتعجباً، وهو المراد ههنا.

٤٥- ﴿ثُمَّ أَرْسَلْنَا مُوسَى وَأَخَاهُ هَارُونَ بِآيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾

٤٦- ﴿إِلَىٰ فِرْعَوْنَ وَمَلَأَتْهُ فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا عَالِينَ﴾

[١٠٩٢] فإن قلت: ما المراد بالسلطان المبين؟ قلت: يجوز أن تراد العصا، لأنها كانت أم آيات موسى وأولاهها، وقد تعلق بها معجزات شتى: من انقلابها حية، وتلقفها ما أفكته السحرة، وانفلاق البحر، وانفجار العيون من الحجر بضربهما بها، وكونها حارساً، وشمعة، وشجرة خضراء مثمرة، ودلوا ورشاء. وجعلت كأنها ليست بعضها لما استبدت به من الفضل، فلذلك عطف عليها، كقوله تعالى {وَجَبْرِيلَ وَمِيكَالَ} [البقرة: ٩٨]. ويجوز أن تراد الآيات أنفسها، أي هي آيات وحجة بيّنة.

[١٠٩٣] {عالين} متكبرين {إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ} [الفصل: ٤]، {لَا يُرِيدُونَ غُلُوقًا فِي الْأَرْضِ} [الفصل: ٨٣]، أو متطاولين على الناس قاهرين بالبغي والظلم.

٤٧- ﴿فَقَالُوا أَنْتُمْ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ﴾

٤٨- ﴿فَكَذَّبُوهُمَا فَكَانُوا مِنَ الْمُهْلَكِينَ﴾

[١٠٩٤] البشر يكون واحداً وجمعاً؛ {بَشَرًا سَوِيًّا} [مريم: ١٧]، {لِبَشَرَيْنِ}، {فَإِذَا تَرَيْنَ مِنَ الْبَشَرِ} [مريم: ٢٦].

[1095] *Mislü* ve *ğayru* gibi kelimelerle tesniye ve çoğul lafızlar nitelenebileceği gibi hem müzekker hem de müennes lafızlar nitelenebilir. وَمِنْ إِنْكُمْ إِذَا مِثْلُهُمْ (“O zaman siz de onlar gibi olursunuz!” [Nisa 4/140]); وَمِنْ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ (“Arz’dan da bir o kadar...” [Talâk 65/12]) âyetleri, *humâ mislâhu* (Bu ikisi, onun iki benzeridir.) ve *hum emsâluhu* (Onlar, onun benzerleridir.) ifadeleri ile إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادٌ أََمْثَالُكُمْ (“Allah’tan başka yalvardıklarınız kesinlikle sizin gibi birer kuldur.” [A’raf 7/194]) âyetidir.

[1096] “Hem de kavimleri” yani İsrail oğulları; bize adeta kulluk eder gibi boyun eğmiş durumda iken..!? Ya da Firavun ilâhlık iddiasında bulunduğ, insanların kendisine ibadet etmesini istemiş olduğı ve kendisine itaatlerini *ibadet* olarak değerlendirdiğı için böyle denilmiştir.

49. Gerçek şu ki o kitabı Mûsâ’ya, (İsrail oğulları) belki doğru yola gelirler diye vermiştik.

[1097] Belki yasa ve öğütleri ile amel ederler diye “o kitabı” yani Tevrat’ı “Mûsâ’ya” yani Mûsâ’nın kavmine vermiştik. Burada tıpkı “Firavun ve kurmaylarının kendilerine işkence edeceği korkusuyla” [Yunus 10/83] ifadesinde olduğı gibi Firavun hanedanı kastedilmiştir. Nitekim Hâşim, Sakîf, Temîm gibi özel isimler kullanıldığında bunların kabileleri kastedilir. “Belki ...ler diye” ifadesindeki zamirin Firavun ve kurmaylarına işaret etmesi mümkün değildir, çünkü Tevrat İsrail oğullarına Firavun ve kurmayları boğulduktan sonra verilmiştir: “İşte, bu ilk nesilleri helâk ettikten sonra, Mûsâ’ya o kitabı verdik.” [Kasas 28/43].

50. Meryemoğlu’nu da annesini de bir mucize kıldık; her ikisini de verimli, suyu bol, yüksekçe bir yerde barındırdık.

[1098] **Şayet** “İki mucize’ denseydi, onun da bir açıklaması olur muydu?” **dersen şöyle derim:** Evet. Çünkü Meryem, kendisine erkek eli değmeden doğurmuştur, İsa *Aleyhisselâm* ise Allah’ın ruhu olup Meryem’ [in rahmin]e [vasıtasız] ilkâ edilmiştir. Beşikte iken konuşmuştur. ‘Ölü’leri diriltmiş ve diğerk pek çok mucize göstermiştir. Dolayısıyla, başlı başına bir mucizedir. Lafız “iki mucize” anlamına da gelebilir; bu durumda mâna “Meryem’i de mucize kıldık, oğlunu da mucize kıldık.” şeklinde olur ve ilk “mucize” kelimesi, ikincisinin yeterli delâletinden dolayı hazfedilmiştir.

[١٠٩٥] ومثل وغير يوصف بهما الاثنان، والجمع، والمذكر، والمؤنث؛ {إِنَّكُمْ إِذَا مَثَلْتُمْ} [النساء: ١٤٠]، {وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ} [الطلاق: ١٢]. ويقال أيضاً: هما مثلاه، وهم أمثاله، {إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادٌ أَمْثَالُكُمْ} [الأعراف: ١٩٤].

٥ [١٠٩٦] {وَقَوْمُهُمَا} يعني بني إسرائيل، كأنهم يعبدوننا خضوعاً وتذلاً. أو لأنه كان يدعي الإلهية فادعى للناس العبادة، وأن طاعتهم له عبادة على الحقيقة.

٤٩- ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ﴾

[١٠٩٧] {مُوسَى الْكِتَابَ} أي قوم موسى التوراة {لَعَلَّهُمْ} يعملون بشرائعها ومواعظها، كما قال: {عَلَى خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِمْ} [يونس: ٨٣] يريد آل فرعون، وكما يقولون: هاشم، وثقيف، وتميم، ويراد قومهم. ولا يجوز أن يرجع الضمير في {لَعَلَّهُمْ} إلى فرعون وملئه، لأن التوراة إنما أوتيتها بنو إسرائيل بعد إغراق فرعون وملئه: {وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى} [القصص: ٤٣].

٥٠- ﴿وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً وَآوَيْنَاهُمَا إِلَى رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ﴾

[١٠٩٨] فإن قلت: لو قيل آيتين هل كان يكون له وجه؟ قلت: نعم، لأن مريم ولدت من غير مسيس، وعيسى روح من الله ألقى إليها، وقد تكلم في المهد وكان يحيي الموتى مع معجزات أخر، فكان آية من غير وجه، واللفظ محتمل للتشبيه على تقدير {وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ} آية {وَأُمَّهُ آيَةً}، ثم حذفت الأولى لدلالة الثانية عليها. ٢٠

[1099] *Rabvet*ⁱⁿ (yüksekçe yer) kelimesi *rabâvet*ⁱⁿ şeklinde de okunmuştur ki bu iki kelimenin Râsı her üç hareke ile de okunmuştur.¹ Anlamı yüksek yerdir. Bir görüşe göre burası, Beyt-i Makdis toprağı olan İlyâdır ve yeryüzünün tam orta yeridir. Yine söylendiğine göre, Yeryüzünün gökyüzüne en yakın yeri olup, aradaki mesafe on sekiz mil imiş. Bu görüş Kâ'b'dan nakledilmiştir. Bir görüşe göre ise Dımaşk ve [yakınındaki] el-Ğûta bölgesidir. Hasan-ı Basrî'den "Filistin ve Ramle bölgesidir." görüşü nakledilmiştir. Ebû Hureyre'den "Şu Ramle'ye, Filistin'in Ramle bölgesine sahip çıkınız, çünkü Allah'ın zikrettiği o 'yüksekçe yer' orasıdır" dediği nakledilmiştir. Bir başka görüşe göre ise bu bölge Mısır'dır.

[1100] *Karâr*, düz ve yerleşime elverişli yer demektir. Katâde'den [v. 117/735] "meyveli ve sulak yer" anlamında olduğu nakledilmiştir, yani "meyveli, verimli olduğu için sakinleri oraya yerleşirler" anlamındadır. مَعِين yerin üzerinde açık ve görünür şekilde akan su demektir. Başındaki Mîm'in kelimenin aslından mı yoksa ilave mi olduğu konusunda ihtilâf edilmiştir; kelimeyi mefûl vezninde kabul edenlerin yaklaşımı açısından bu kelime, tıpkı *rakebehû* (ona bindi) kelimesinin "ona üzengisiyle vurdu" anlamında kullanılması gibi, açık seçik olduğu için gözle görülen, idrak edilen anlamında olup *ânehû* (gözüyle ayan beyan gördü) kökünden gelir. Kelimeyi *fâ'il* vezninde kabul edenler açısından ise bunun kökü *mâ'ûn* (fayda, menfaat) olup anlamı, "açıklığı ve akıyor oluşu sebebiyle çok faydalı su" şeklindedir.

51. "Ey peygamber gönderilenler! Tertemiz şeylerden yiye ve salih amel yapın; çünkü Ben yaptıklarınızı bilmekteyim!"

[1101] Bu nida ve hitap, lafızdan anlaşıldığı gibi peygamberlere yönelik değildir. Zira peygamberler değişik zamanlarda birbirinden ayrı olarak gönderilmişlerdir. Dolayısıyla, hepsine birden hitap etmek nasıl mümkün olabilir ki? Aksine mâna, "Kendi zamanında gönderilmiş olan her bir peygambere bu şekilde nida edilmiş, bu emir verilmiştir" şeklindedir. Böylece bunu dinleyen kimse, bu hususun bütün peygamberlere söylenmiş, hepsine emredilmiş olduğunu ve dolayısıyla dikkate alınmaya, uygulanmaya değer olduğunu anlamış olur.

[1102] "Tertemiz şeyler" ifadesi ile hoş ve helal olan şeyler kastedilmiştir. Denmiştir ki: Rızkın temiz olanı helâl, saf ve besleyici olanıdır. Helâlden maksat, kullanmakla Allah'ın emrine karşı gelinmiş olmayan rızık; saftan maksat Allah'ın unutulmadığı rızık, besleyiciden maksat ise canı ayakta tutan ve akli muhafaza eden rızıktır. Ya da insanların hoşuna giden lezzetli yiyecek ve meyveler kastedilmiş de olabilir.

1 *Rabvetin - ribvetin - rubvetin, rabâvetin - ribâvetin - rubâvetin* / ed.

[١٠٩٩] الربوة والرباوة في رائهما الحركات. وقرئ «ربوة» و«رباوة» بالضم، و«رباوة» بالكسر وهي الأرض المرتفعة. قيل: هي إيليا، أرض بيت المقدس، وأنها كبد الأرض وأقرب الأرض إلى السماء بثمانية عشر ميلاً: عن كعب. وقيل: دمشق وغطتها. وعن الحسن: فلسطين والرملة. وعن أبي هريرة: الزموا هذه الرملة رملة فلسطين، فإنها الربوة التي ذكرها الله. وقيل: مصر. ٥

[١١٠٠] والقرار: المستقر من أرض مستوية منبسطة. وعن قتادة: ذات ثمار وماء، يعني أنه لأجل الثمار: يستقر فيها ساكنوها. والمعين: الماء الظاهر الجاري على وجه الأرض. وقد اختلف في زيادة ميمه وأصالته، فوجه من جعله مفعولاً أنه مدرك بالعين لظهوره، من عانه، إذا أدركه بعينه، نحو: ركه، إذا ضربه بركبته. ١٠ ووجه من جعله فعلاً أنه نفاع بظهوره وجريه، من الماعون: وهو المنفعة.

٥١- ﴿يَا أَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾

[١١٠١] هذا النداء والخطاب ليسا على ظاهرهما، وكيف والرسول إنما أرسلوا متفرقين في أزمنة مختلفة. وإنما المعنى الإعلام بأن كل رسول في زمانه نودي لذلك ووحي به، ليعتقد السامع أن أمراً نودي له جميع الرسل ووصوا به تحقيق ١٥ أن يؤخذ به ويعمل عليه.

[١١٠٢] والمراد بالطيبات: ما حل وطاب. وقيل: طيبات الرزق حلال وصاف وقوام، فالحلال: الذي لا يعصى الله فيه، والصافي: الذي لا ينسى الله فيه، والقوام: ما يمسك النفس ويحفظ العقل. أو أريد ما يستطاب ويستلذ من المأكول والفواكه.

Bu ifadenin “Her ikisini de verimli, suyu bol, yüksekçe bir yerde barındırdık.” ifadesinin hemen akabinde zikredilmiş olması da bu yorumu destekler. Bu bildirimin İsa *Aleyhisselâm*’ın ve Hazret-i Meryem’in yüksekçe yere sığınmaları esnasında yapılmış olması da mümkündür. Bu durumda ifade aktarım tarzındadır: “Onları oraya yerleştirdik ve kendilerine bunu söyledik.” Yani o ikisine bütün peygamberlerin buna muhatap olduğunu bildirdik ve “peygamberlerin izinden giderek size verdiğimiz rızıktan yiyecek, salih amel işleyen” dedik.

52. “Şüphesiz bu, -tek bir ümmet olarak- sizin ümmetinizdir. Sizin yegâne Rabbiniz Benim; o halde, sadece Benden sakının!”

[1103] İnne, yeni başlayan bir cümle olarak kesre ile okunduğu gibi, *li-enne* (çünkü) anlamında üstün ile (*enne*) ve hafifletilmiş olarak *en* şeklinde de okunmuştur. *أُمَّتُكُمْ* (sizin ümmetiniz) ifadesi ise bütün bu okuyuşlarda merfû’dur.

53. Fakat aralarındaki birliği paramparça edip birtakım kitaplar edindiler. Her grup kendi elindekinden gâyet memnun!

[1104] *زُبُرًا* şeklinde okunmuştur. Bu kelime *zebûrun* çoğuludur, yani farklı kitaplara bölündüler, dinlerini farklı dinler haline getirdiler anlamında. Yine *züber^{en}* (parçalar halinde) şeklinde de okunmuştur. Bu durumda, gümüş ve demir kütleleri anlamındaki *züberden* isti’âre olarak kullanılmış olur. Yine Bâ tahfif edilerek -tıpkı *rûsûl* kelimesin *rûsl* olarak okunmasında olduğu gibi- *zübr^{en}* şeklinde de okunmuştur. Anlam, “Dinlerini parçalara ayırıp ihtilâfa düşen bu fırkalardan her biri kendi batılı ile sevinç duymakta, nefsi onunla mutmain olmakta, onun hak olduğuna inanmaktadır.” şeklindedir.

54. Onları bir süreliğine cehalet ve körlükleri içinde bırak.

[1105] *el-Ğamre*, boyu geçen derinlikteki su anlamındadır, ama burada onların içine gömüldükleri cehalet ve körlüğü anlatan bir mesel olarak kullanılmıştır. Ya da bunlar, içerisinde bulundukları bâtıl durum sebebiyle, suya batıp çırpınan kimselere benzetilmişlerdir. Nitekim şair şöyle demiştir:

Sanki suya batmış, çırpınarak yüzmeye çalışıyorum

[1106] Hazret-i Ali’nin bu kelimeyi *fî ğamerâtihim* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. “Bir süreliğine” yani ölünceye ya da öldürülünceye kadar.

55-56. Zannediyorlar mı ki kendilerine mal ve evlât verdik diye onların iyiliği için yarışıyoruz?! Aksine onlar farkında değiller.

ويش هد له مجيئه على عقب قوله {وَأَوَيْنَاهُمَا إِلَى رُبُوعٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ} [المؤمنون: ٥٠]. ويجوز أن يقع هذا الإعلام عند إيواء عيسى ومريم إلى الرُبُوع، فذكر على سبيل الحكاية، أي أويئاهما وقلنا لهما هذا، أي أعلمناهما أَنَّ الرسل كلهم خاطبوا بهذا، فكلما مما رزقناكما واعملا صالحًا اقتداء بالرسول.

٥٢- ﴿وَإِنْ هَذِهِ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً وَأَنَا رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ﴾

[١١٠٣] قرئ {وَإِنْ}، بالكسر على الاستئناف، و«أَنَّ» بمعنى ولأنَّ. و«أَنَّ» مخففة من الثقيلة، و{أُمَّتُكُمْ} مرفوعة معها.

٥٣- ﴿فَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًا كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ﴾

[١١٠٤] وقرئ {زُبُرًا}، جمع زبور، أي كتبًا مختلفة، يعني: جعلوا دينهم أديانًا، وزبُرًا قطعًا. استعيرت من زبر الفضة والحديد، و«زُبُرًا» مخففة الباء، كرسل في رسل، أي كل فرقة من فرق هؤلاء المختلفين المتقطعين دينهم، فرح بباطله، مطمئن النفس، معتقد أنه على الحق.

٥٤- ﴿فَذَرَهُمْ فِي غَمَرَتِهِمْ حَتَّىٰ حِينٍ﴾

[١١٠٥] الغمرة: الماء الذي يغمر القامة فضربت مثلًا لما هم مغمورون فيه من جهلهم وعمائيتهم. أو شبهوا باللاعبيين في غمرة الماء لما هم عليه من الباطل. قال:

كَأَنِّي ضَارِبٌ فِي غَمْرَةٍ لَعِبُ ❁

[١١٠٦] وعن علي عليه السلام: في غمراتهم. {حتى حِينٍ} إلى أن يقتلوا أو يموتوا.

٥٥- ﴿أَيَحْسَبُونَ أَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَّالٍ وَبَنِينَ﴾

٥٦- ﴿نُسَارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِ بَلْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

[1107] Bu ifadelerle Hazret-i Peygamber (s.a.) teselli edilmiş, onların derhal azaba uğratılmasını istemesi ve azabın ertelenmiş olmasından üzüntü duyması yasaklanmıştır. *يُمِدُّهُمْ* *yümidduhum* şeklinde, *نُسَارِعُ* da *yusâri'ü* ve *yüsri'ü* şeklinde Yâ ile okunmuştur ki bu durumda bu fiillerin fâ'ili Yüce Allah olur.

- 5 Ayrıca *yusâri'ü* ve *yüsri'ü* şeklindeki okuyuşlarda kelimenin “verilen şey” anlamına işaret eden zamiri ihtiva ediyor olması da mümkündür. Yine *yusâra'ü* şeklinde meçhul formda da okunmuştur. Anlam şudur: Onlara verilen bu nimetler, iyice günaha dalmalarından, derece derece günaha batıp, daha fazla günahkârlığa sürüklenmelerinden başka bir şeye yönelik değildir. Oysa onlar bu-
- 10 nun kendilerinin iyiliği için yarışmak olduğunu zannetmektedirler; kendilerine fayda ve ikramda bulunulduğunu, vakti gelmeden önce ödüllерinin verildiğini düşünmektedirler. Ayrıca burada tıpkı Müslümanlardan hayır sahiplerine hayırlarının karşılığı derhal verilmiş olduğu gibi, kendilerine de verilmiş olmasının kastedilmesi de mümkündür. *بَلْ* (Aksine) kelimesi “Zannediyorlar mı ki”
- 15 ifadesinin istidrâkidir, yani aksine onlar tıpkı hayvanlar gibidirler, anlamazlar, fark etmezler ki, bunların kendilerini iyice günaha batıran bir istidraç mı yoksa onların iyiliği için yarış mı olduğunu düşünsün, tefekkür etsinler.

- [1108] **Şayet** “*İnne*’nin haber içerisinde bir zamir gizli değilse, o zaman bu haberden *İnne*’nin ismine dönen, ona işaret eden zamir nerededir?” **der-**
- 20 **sen, şöyle derim:** Bu zamir hazfedilmiştir, takdiri [değişik kıraatlere göre] *nusâri'ü bi-hî*, *yusâra'ü bi-hî* ve *yusâri'ü'llâhu bi-hî* şeklindedir. Bu yönüyle, *إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ* (“Bu gerçekten kararlılık isteyen şeylerdendir.” [Şûra 42/43]) ifadesi gibi olup, *inne zâlike minhu le-min...* şeklindedir. Cümle daha da uzamasın diye ve anlam karışıklığı endişesi olmadığı için hazfedilmiştir.

- 25 **57. (Buna karşılık) Rablerine saygılarından dolayı dikkatli davrananlar,**
58. Rablerinin âyetlerine iman edenler,
59. Rablerine şirk koşmayanlar,
60. verdiklerini -Rablerine dönecekleri için- kalpleri ürpererek verenler...
61. Bunlardır işte, hayırdan yarışıp da önde gidenler.

- 30 [1109] *يُؤْتُونَ مَا آتَوْا* ifadesi “verdiklerini verenler” anlamında olup, Peygamber (s.a.)’in ve Hazret-i Âişe’nin kıraatinde *ye'tüne ve etev*; anlamı da “yaptıklarını yapanlar” şeklindedir. Rivayete göre Hazret-i Âişe şöyle demiştir: Peygamber (s.a.)’e; “Ya Rasûlallah! Bu âyette kastedilen kimse, zina eden, hırsızlık yapan, içki içen, fakat buna rağmen (bu esnada) Allah’tan korkan kimse midir?” diye sordum. O da “Hayır ey Sıddık’ın kızı!
- 35

[١١٠٧] سلى رسول الله ﷺ وسلم بذلك، ونهى عن الاستعجال بعذابهم والجزع من تأخيره. وقرئ «يمدّهم»، و«يسارع»، و«يسرع»، بالياء، والفاعل الله سبحانه وتعالى. ويجوز في يسارع ويسرع أن يتضمن ضمير الممدّ به. و«يسارع»، مبنياً للمفعول. والمعنى: أنّ هذا الإمداد ليس إلا استدراجاً لهم إلى المعاصي، واستجاراً إلى زيادة الإثم، وهم يحسبونه مسارعة لهم في الخيرات، وفيما لهم فيه نفع وإكرام، ومعالجة بالثواب قبل وقته. ويجوز أن يراد في جزاء الخيرات كما يفعل بأهل الخير من المسلمين. و{بل} استدراك لقوله {أَيَحْسَبُونَ} يعني بل هم أشباه البهائم لا فطنة بهم ولا شعور، حتى يتأملوا ويتفكروا في ذلك؛ أهو استدراج، أم مسارعة في الخير.

١٠ [١١٠٨] فإن قلت: أين الراجع من خبر أنّ لها اسمها إذا لم يستكنّ فيه ضميره؟ قلت: هو محذوف تقديره: نسارع به، ويسارع به، ويسارع الله به، كقوله {إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} [الشورى: ٤٣]، أي إن ذلك منه، وذلك لاستطالة الكلام مع أمن الإلباس.

٥٧- ﴿إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشْيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ﴾

٥٨- ﴿وَالَّذِينَ هُمْ بِآيَاتِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ﴾

٥٩- ﴿وَالَّذِينَ هُمْ بِرَبِّهِمْ لَا يُشْرِكُونَ﴾ ١٥

٦٠- ﴿وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ﴾

٦١- ﴿أُولَئِكَ يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَهُمْ لَهَا سَابِقُونَ﴾

[١١٠٩] {يُؤْتُونَ مَا آتَوْا} يعطون ما أعطوا. وفي قراءة رسول الله ﷺ وعائشة:

«يأتون ما أتوا»، أي يفعلون ما فعلوا. وعنهما أنها قالت: قلت يا رسول الله، هو الذي

٢٠ يزني ويسرق ويشرب الخمر وهو على ذلك يخاف الله؟ قال: «لا، يا ابنة الصديق،

Aksine, bu kimse namaz kılan, oruç tutan, sadaka veren, ama buna rağmen, bu yaptıklarının kabul edilmeyeceği endişesiyle Allah'tan korkan kişidir.” buyurdu. [Tirmizi, “Tefsir”, 24]

[1110] “Hayırda yarışanlar” ifadesi iki anlama gelebilir. İlkinde göre “ibadetlere olabilecek en yüksek rağbeti gösteren ve derhal ibadete koşanlar” anlamına, ikincisine göre ise “dünyada menfaatlara ve ikrama mazhar olurlar” anlamına gelir ki Allah Teâlâ bu mânada “Allah da onlara hem dünyevî karşılığı hem de âhiretteki karşılığın güzelini vermiştir.” [Âl-i ‘İmrân 3/148] ve “Ona daha dünyada iken mükâfatını verdik; ama o âhirette de salihlerdendir.” [Ankebût 29/27] buyurmuştur. Çünkü müminler dünyada ibadete koşarcasına gittikleri zaman, onun (ödülünü) elde etmeye de yarışmış olurlar. Bu, önceki âyetlerle uyumlu olmak itibarıyla daha güzeldir, çünkü bu yorumda, kâfirlere verilmeyen bir şeyin müminler için söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Bu ifade *yusri*’üne fi’l-hayrâtı (hayra koşanlar) şeklinde de okunmuştur.

[1111] “Önde gidenler” yani onun için yarışanlar ya da onu elde etmek için insanları geçenler veya “onu önce alanlar” yani ahiretten önce dünya da âcil olarak onu elde edenler. Bu ifadenin haberin ardından gelen ikinci bir haber olması da mümkündür. وَهُمْ لَهَا (ve onlar ona) ifadesin[deki Lâmi]’in mânası da şairin;

Ahmed! İnsanlık içinde ona (yani nübüvvete) en lâyık olan sensin. ifadesi gibidir.

62. Biz hiç kimseye gücünün yettiğinden fazlasını yüklemeyiz. Bizim katımızda, gerçeği konuşan bir kitap vardır; asla haksızlığa uğratılmazlar.

[1112] Yani salihleri niteleyen bu özellik, insanın güç ve kudretinin kapsamı dışında değildir. Aynı şekilde Allah’ın kullarını mükellef kıldığı ve onların yaptığı ameller Allah katında boşa gitmez. Aksine, O’nun katında bir kitapta -Levh-i Mahfuz’da- ya da amel defterlerinde sabittir ve bu kitap hakkı söyler, onlar kıyamet günü onda sadece doğru ve âdil olanı eksiksiz ve noksansız bir şekilde okurlar, içlerinden hiçbiri haksızlığa uğramaz. Şu da kastedilmiş olabilir: Allah ancak güç yetirilebilecek olan şeylerle mükellef kılar; mükellef elinden gelen bütün gayreti gösterdiği halde yine de bu öne geçenlerin özelliklerine sahip olma noktasına ulaşamazsa, o zaman ona bir vebal yoktur. Bizim katımızda bir kitap vardır ki orada önde olanların amelleri de orta karar olanların amelleri de yazılıdır; hiç kimseye hakkı konusunda zulmetmez, derecesini düşürmeyiz. Aksine, kâfirlerin kalpleri bundan yana gaflet içindedir.

ولكن هُوَ الَّذِي يصلي ويصوم ويتصدق، وهو على ذلك يخاف الله أن لا يقبل منه.

[١١١٠] {يسارعون في الخيرات} يحتمل معنيين؛ أحدهما أن يراد يرغبون في الطاعات أشد الرغبة فيبادرونها. والثاني: أنهم يتعجلون في الدنيا المنافع ووجوه الإكرام، كما قال: {فَاتَاهُمُ اللَّهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْآخِرَةِ} [آل عمران: ١٤٨]، {وَاتَيْنَاهُ أَجْرَهُ فِي الدُّنْيَا وَإِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} [العنكبوت: ٢٧]. لأنهم إذا سارع بها لهم فقد سارعوا في نيلها وتعجلوها. وهذا الوجه أحسن طباقاً للآية المتقدمة، لأنَّ فيه إثبات ما نفى عن الكفار للمؤمنين. وقرئ «يسرعون في الخيرات».

[١١١١] {لَهَا سَابِقُونَ} أي فاعلون السبق لأجلها، أو سابقون الناس لأجلها، أو إياها سابقون، أي ينالونها قبل الآخرة حيث عجلت لهم في الدنيا. ويجوز أن يكون {لَهَا سَابِقُونَ} خبراً بعد خبر، ومعنى {وَهُمْ لَهَا} كمعنى قوله:

أَنْتَ لَهَا أَحْمَدُ مِنْ بَيْنِ الْبَشَرِ ❁

٦٢- ﴿وَلَا تَكْلَفْ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا وَلَدَيْنَا كِتَابٌ يَنْطِقُ بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾

[١١١٢] يعني أن هذا الذي وصف به الصالحين غير خارج من حدِّ الوسع والطاقة، وكذلك كل ما كلفه عباده وما عملوه من الأعمال فغير ضائع عنده، بل هو مثبت لديه في {كتاب}، يريد اللوح، أو صحيفة الأعمال، ناطق بالحق لا يقرؤون منه يوم القيامة إلا ما هو صدق وعدل، لا زيادة فيه ولا نقصان ولا يظلم منهم أحد. أو أراد أن الله لا يكلف إلا الوسع، فإن لم يبلغ المكلف أن يكون على صفة هؤلاء السابقين بعد أن يستفرغ وسعه ويبدل طاقته فلا عليه، {ولدينا كتاب} فيه عمل السابق والمقتصد، ولا نظلم أحداً ولا نحطه دون درجته، بل قلوب الكفرة في غفلة غامرة لها.

63. Fakat kalpleri bundan yana gaffler içindedir; bunun dışında, yapıp durdukları daha başka işleri de vardır!

[1113] “Bundan yana” yani nitelikleri anlatılan bu müminlerin özelliklerinden yana. “Bunun dışında”, bunu yani müminlerin nitelendiği bu özellikleri aşan, geçen; “yapıp durdukları” yani Allah kendilerini azap ile yakalayınca kadar bir türlü vazgeçemedikleri, hırsla devam ettikleri “daha başka işleri de vardır!”

64. Sonunda, refah içinde şımaranlarını azapla yakaladığımız zaman, feryat etmeye başlarlar.

10 **65. Hiç feryat etmeyin bugün!.. Çünkü Bizden yardım göremezsiniz!**

66. Âyetlerim size okunuyordu da sırt çeviriyordunuz!

67. Onunla büyüklük taslayıp, gece sohbetleri düzenleyerek (peygamber hakkında) ileri geri konuşuyordunuz!

[1114] Bu حَتَّى, sözün kendisinden sonra başladığı *hattâ*dır, kendisinden sonra gelen ifade ise şart cümlesidir. Azaptan maksat Bedir günü öldürülmek ya da Peygamber (s.a.)’in kendileri hakkında “Allah’ım! Mudar’ın başına sıkıntılar getir! Onlara Yusuf *Aleyhisselâm*’ın kıtlık yılları gibi kıtlık yılları ver!” diye dua etmesi [Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XII, 202] ve Allah’ın kendilerini kıtlıkla imtihan etmesi, nihayetinde leşleri, köpekleri, yanmış kemikleri, derileri ve çocukları yiyecek hale gelmeleridir!

[1115] *el-Cüâr*, yardım çağrısı ile feryat etmek demektir, şair şöyle demiştir:

Uyku saatlerinde sürekli feryat ederek Rabbinden yardım diler

Yani o zaman onlara denilir ki: Feryat etmeyin, zira feryat size bir fayda sağlamaz. “Çünkü Bizden yardım göremezsiniz” imdat bulamazsınız, sizi bizden koruyacak biri olmaz. Ya da bizden size bir yardım ve imdat gelmez.

[1116] به (onunla) ifadesindeki zamirin Kadim Ev’e (Kâbe’ye) ya da Harem’e işaret ettiği söylenmiştir. Nitekim “Hiç kimse bize galip gelemez, çünkü biz Harem ehliyiz!” derlerdi. Bunun açıkça değil de bu şekilde zamirle ifade edilmesini mümkün kılan şey, onların Kâbe ile büyüklük taslamalarının ve her türlü övgüye sadece kendilerinin lâyık olduğunu iddia etmelerinin oldukça meşhur ve bilinen bir durum olmasıdır. Zamirin, “âyetlerim” ifadesine işaret etmesi de mümkündür,

٦٣- ﴿بَلْ قُلُوبُهُمْ فِي غَمْرَةٍ مِنْ هَذَا وَلَهُمْ أَعْمَالٌ مِنْ دُونِ ذَلِكَ هُمْ لَهَا عَامِلُونَ﴾

[١١١٣] {مِنْ هَذَا} أي مما عليه هؤلاء الموصوفون من المؤمنين، {وَلَهُمْ أَعْمَالٌ} متجاوزة متخفية لذلك، أي لما وصف به المؤمنون {هُمْ لَهَا عَامِلُونَ} معتادون وبها ضارون، لا يفتمون عنها حتى يأخذهم الله بالعذاب.

٦٤- ﴿حَتَّىٰ إِذَا أَخَذْنَا مُتْرَفِيهِم بِالْعَذَابِ إِذَا هُمْ يَجَارُونَ﴾

٦٥- ﴿لَا تَجَارُوا الْيَوْمَ إِنَّكُمْ مِنَّا لَا تُنْصِرُونَ﴾

٦٦- ﴿قَدْ كَانَتْ آيَاتِي تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فَكُنْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ تَنْكِصُونَ﴾

٦٧- ﴿مُسْتَكْبِرِينَ بِهِ سَامِرًا تَهْجُرُونَ﴾

١٠ [١١١٤] {حتى} هذه هي التي يبدأ بعدها الكلام، والكلام: الجملة الشرطية. والعذاب قتلهم يوم بدر، أو الجوع حين دعا عليهم رسول الله ﷺ فقال: اللَّهُمَّ اشْدُدْ وَطْأَتَكَ عَلَىٰ مُضْرٍ، واجعلها عليهم سنين كسني يوسف! فابتلاههم الله بالقحط حتى أكلوا الجيف والكلاب والعظام المحترقة والقَدَّ والأولاد.

[١١١٥] الجوار: الصراخ باستغاثة؛ قال:

جَنَّاؤُ سَاعَاتِ النَّيَامِ لِرَبِّهِ ❁

١٥ أي يقال لهم حينئذ: {لَا تَجَرُّوْا}، فإن الجوار غير نافع لكم. {مِنَّا لَا تُنْصِرُونَ} لا تغاثون ولا تمنعون منا، أو من جهتنا، لا يلحقكم نصر ومغوثة.

[١١١٦] قالوا: الضمير في {بِهِ} للبيت العتيق أو للحرم، كانوا يقولون: لا يظهر علينا أحد؛ لأننا أهل الحرم. والذي سَوَّغَ هذا الإضممار شهرتهم بالاستكبار بالبيت، وأنه لم تكن لهم مفخرة إلا أنهم وُلَاتِه والقائمون به. ويجوز أن يرجع إلى {آيَاتِي} [المؤمنون: ٦٦]،

ancak “âyetlerim” ifadesi [müzekker] “*kitabım*” anlamında olduğu için,[mânası esas alınarak zamir müzekker kılınmıştır.] Kur’ân’a karşı kibirlenmeleri ise onu kibirle yalanlamaları anlamındadır. مستكبرين (kibirlenerek) ifadesi “yalanlayarak” anlamını içerir; bu yüzden de mef’ûlünü, yalanlama anlamındaki *mükezzibîn* ifadesi gibi almıştır. Ya da anlam, “Onu dinlemek sizde kibir ve inatçılık oluşturuyor, sizler onun yüzünden kibirli oluyorsunuz!” anlamındadır. Veya buradaki *Bâ* سَامِرًا (gece sohbetleri düzenleyerek) ifadesi ile ilişkilidir, yani “Gece sohbetleri düzenleyip Kur’ân’dan söz ediyor, onu tenkit ediyorsunuz!” anlamındadır. Nitekim onlar geceleyin Kâbe’nin yanında toplanıyorlar ve sohbetler yapıyorlardı. Sohbetlerinin genel konusu ise Kur’ân idi; ona sihir, şiir gibi isimler koymak ve Peygamber (s.a.)’e hakaretler etmek idi. Ya da bu *Bâ* “ileri-geri konuşuyordunuz” ifadesi ile ilişkilidir. *Sâmir* tıpkı *hâzır* gibi, mutlak olarak çoğul mânada kullanılır; ancak *sümmer^{en}* ve *sümmâr^{en}* şeklinde [açıkça çoğul sıygalarla] da okunmuştur. تَهْجُرُونَ (ileri geri konuşuyordunuz) ifadesi, *tuhcirûn* (saçmalıyor, ağzınızı bozuyordunuz) ve *tuheccirûn* (hezeyanda bulunuyordunuz) şeklinde de okunmuştur ki *tuhcirûn* kökü açık-saçık konuştuğunda kullanılan *ehcera fî mantikihî* (saçmaladı) ifadesinden gelir. Zamme ile *hiür*; çirkinlikte aşırılık (*fuhş*) anlamındadır. *Tuheccirûn* kökü ise “hezeyanda bulundu” anlamındaki *hecera* fiilinin mübalağa sıygası olan *hecceradan* gelir. Fetha ile *el-hecr* kelimesi hezeyan anlamına gelir.

68. Bu söz üzerinde hiç düşünmediler mi? Yoksa, ilk atalarına gelmeyen bir şey mi geldi kendilerine?!

69. Yoksa peygamberlerini hiç tanımıyorlar da bunun için mi onu inkâr ediyorlar?!

70. Yoksa “Onda cinnet var!” mı diyorlar?! Hayır! O kendilerine gerçeği getirmiştir; ama onların çoğu ‘gerçek’ten hoşlanmamakta (gerçekleri cinnet olarak nitelemekte)dir!

[1117] “Söz” Kur’ân’dır; “Onun açık seçik hak olduğunu anlayıp da onu ve onu getiren peygamberi tasdik etmek üzere hiç Kur’ân’ı düşünmezler mi?” denilmiştir. Yoksa peygamber onlara atalarına gelmemiş bir şey getirdiği için mi onu inkâr ediyor, imkânsız görüyorlar. Bu, tıpkı “Ataları uyarılmadığı için gafil kalmış bir kavmi uyarasın diye” [Yâsîn 36/6] ifadesi gibidir. Ya da “Onun ayetlerini, anlattığı kıssaları düşünürken kendilerinden önceki inkârcıların başına gelenlerden korksunlar, yoksa onlara atalarına gelmemiş olan bir güven hissi mi gelmiştir ki inanmıyorlar? Zira Allah atalarını korkuttuğu zaman onlar Allah’a, kitaplarına ve peygamberlerine iman ve itaat etmişlerdi.” anlamındadır. Bu durumda “ataları”ndan maksat İsmail *Aleyhisselâm* ve onun ardından gelen Adnan ve Kahtân’dır.

إلا أنه ذكر لأنها في معنى كتابي. ومعنى استكبارهم بالقرآن تكذيبهم به استكبارًا. ضمن {مستكبرين} معنى مكذبين، فعديّ تعديته. أو يحدث لكم استماعه استكبارًا وعتوًّا، فأنتم مستكبرون بسببه، أو تتعلق الباء بـ{سامرًا}، أي يسمرون بذكر القرآن وبالطعن فيه. وكانوا يجتمعون حول البيت بالليل يسمرون. وكانت عامة سمرهم ذكر القرآن وتسميته سحرًا وشعرًا وسبّ رسول الله ﷺ. أو يتهجرون. والسامر نحو الحاضر في الإطلاق على الجمع. وقرئ «سمراً» و«سمارًا» و«تهجرون» و«تهجرون»، من أهجر في منطقته إذا أفحش. والهجر بالضم: الفحش، ومن هجر الذي هو مبالغة في هجر إذا هذي. والهجر بالفتح: الهذيان.

٦٨- ﴿أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأَوَّلِينَ﴾

٦٩- ﴿أَمْ لَمْ يَعْرِفُوا رَسُولَهُمْ فَهُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ﴾

٧٠- ﴿أَمْ يَقُولُونَ بِهِ جِنَّةٌ بَلْ جَاءَهُمُ بِالْحَقِّ وَأَكْثَرُهُمُ لِلْحَقِّ كَارِهُونَ﴾

[١١١٧] {القول} القرآن، يقول: أفلم يتدبروه ليعلموا أنه الحق المبين

فيصدّقوا به وبمن جاء به، بل {جاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمْ} فلذلك أنكروه

واستبعدوه، كقوله {لِتُنذِرَ قَوْمًا مَا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ} [يس: ٦].

أو ليخافوا عنه تدبر آياته وأقاصيصه مثل ما نزل بمن قبلهم من المكذبين. ١٥

{أم جاءهم} من الأمن {ما لم يأت آباءهم} حين خافوا الله فآمنوا به

وبكتبه ورسله وأطاعوه؟ وآباؤهم: إسماعيل وأعقابه من عدنان وقحطان.

Peygamber (s.a.)'in "Mudar ve Rebî'a hakkında ileri geri konuşmayın, çünkü onlar Müslüman idi, Kuss (b. Sâ'ide) hakkında ileri geri konuşmayın, o da Müslüman idi, el-Hâris b. Kâ'b ve Esed b. Huzeyme ve Temîm b. Mürre hakkında ileri geri konuşmayın, onlar İslâm dini üzere idiler. Her 'ne'den
 5 şüphe ederseniz edin, fakat Tübba'ın Müslüman olduğundan şüphe etmeyin." buyurduğu nakledilmiştir. [Dabbe oğulları kabilesinin atası olan] Dabbe'nin de Müslüman olduğu ve Süleyman Peygamber'in muhafız kuvvetlerinin başında görev yaptığı rivayet edilir.

[1118] "Yoksa" Muhammed'i "tanımıyorlar mı?" onun nesebinin sıhhati-
 10 ni, Hâşim oğullarının en hayırlılarından olduğunu, güvenilirliğini, doğruluğunu, aklını, keskin zekâsını, Kureyş'in en hayırlı delikanlısı olma özelliğine sahip olduğunu bilmiyorlar mı? Ki Ebû Tâlib'in, Huveylid kızı Hazret-i Hattice'yi [ona] isterken yaptığı konuşma, bu gerçeği net biçimde haykırmaktadır.

[1119] *Cinnet*, delirme demektir. Onlar Peygamber (s.a.)'in böyle bir
 15 şeyden berî olduğunu, içlerinde en akli başında olanın ve zihni en sağlam olanın o olduğunu gayet iyi biliyorlardı. Ancak Peygamber (s.a.) onların arzu ve isteklerine muhalif olan, içerisinde yetişmiş oldukları şeye uygun olmayan bir şey getirmişti. Bu yüzden de bâtila tâbi olmak onların adeta etlerine ve kanlarına karışmış (iliklerine işlemiş)ti. Böylece, Peygamber (s.a.)'in getirmiş
 20 olduğu şeyi reddedecek, onu savacak bir yol bulamadılar; çünkü o güneş gibi parlayan bir hakikat ve dosdoğru bir yol idi. Bu yüzden, iftira atmaya, yalanlara başvurmaya, ona delirme, sihir ve şiir gibi şeylere atfetmeye yöneldiler.

[1120] **Şayet** "Onların çoğu' ifadesinden, içlerinden az bir kısmının hakkı yadığamadığı gibi bir mâna anlaşıyor." **dersen, şöyle derim:** Onların içinde
 25 hakkı yadığamaktan dolayı değil, fakat halkının kınamasından, "Dinden çıktı! Atalarının dinini terk etti!" gibi konuşmalarından çekindikleri ve kibirlerine yediremedikleri için iman etmeyenler de vardı. Nitekim Ebû Tâlib'in bu sebeple iman etmediği anlatılır. **Şayet** "Bazı kimseler Ebû Tâlib'in Müslüman olduğu yönündeki görüşün doğru olduğunu iddia ederler." **dersen, şöyle derim:** *Fe-sübbhâ-*
 30 *nallâh!* Sanki Ebû Tâlib Peygamber (s.a.)'in amcaları içerisinde en silik, adı sanı bilinmez olanı mıydı ki, Hamza ve Abbas gibi amcalarının Müslüman oldukları yaygınlık kazanıp meşhur olmuş da, onun Müslüman olduğu gizli kalmış olsun!?

71. Şayet hak onların arzu ve ihtiraslarına uysaydı, gökler, yer ve oralandakiler kesinlikle bozulup giderdi. Aksine, Biz onlara kendi şan ve şereflerini (içeren gerçekleri) getirdik; ama kendilerine şan-şeref sağlayacak bir şeyden yüz çeviriyorlar!
 35

وعن النبي ﷺ: «لا تسبوا مضرَ ولا ربيعةَ فإنَّهما كانا مسلمين، ولا تسبوا قسًا فإنَّه كان مسلمًا، ولا تسبوا الحارثَ بنَ كعبٍ ولا أسدَ بنَ خزيمةَ ولا تميمَ بنَ مرَّةٍ. فإنَّهم كانوا على الإسلام، وما شكَّكُتم فيه من شيء فلا تشكُّوا في أن تَبَعًا كان مسلمًا». وروي في أنَّ ضبة كان مسلمًا، وكان على شرطة سليمان بن داود.

٥ [١١١٨] {أَمْ لَمْ يَعْرِفُوا} محمدًا وصحة نسبه، وحلوله في سطة هاشم، وأمانته، وصدقه، وشهامته، وعقله واتسامه بأنه خير فتیان قريش؟ والخطبة التي خطبها أبو طالب في نكاح خديجة بنت خويلد كفى برغائها منادياً.

[١١١٩] الجنة: الجنون، وكانوا يعلمون أنه بريء منها وأنه أرجحهم عقلاً وأثقبهم ذهنًا، ولكنه جاءهم بما خالف شهواتهم وأهواءهم، ولم يوافق ما نشأوا عليه، وسيط بلحومهم ودمائهم من اتباع الباطل، ولم يجدوا له مردًّا ولا مدفعًا ١٠ لأنه الحق الأبلج والصراط المستقيم، فأخلدوا إلى البهت وعولوا على الكذب من النسبة إلى الجنون والسحر والشعر.

[١١٢٠] فإن قلت: قوله {وَأَكْثَرُهُمْ} فيه أن أقلهم كانوا لا يكرهون الحق. قلت: كان فيهم من يترك الإيمان به أنفة واستنكافًا من توبيخ قومه وأن يقولوا صباً وترك دين آبائه، لا كراهة للحق، كما يحكى عن أبي طالب. فإن قلت: ١٥ يزعم بعض الناس أن أبا طالب صحَّ إسلامه. قلت: يا سبحان الله، كأن أبا طالب كان أحمل أعمام رسول الله ﷺ، حتى يشتهر إسلام حمزة والعباس ﷺ، ويخفى إسلام أبي طالب!

٧١- «وَلَوْ اتَّبَعَ الْحَقُّ أَهْوَاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ

بَلْ أَتَيْنَاهُمْ بِذِكْرِهِمْ فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُعْرِضُونَ» ٢٠

[1121] Allah Teâlâ, *hakk*ın şanının yüceliğini ve göklerin, yerin ve bunlarda bulunanların ancak *hak* ile kâim olduklarını göstermektedir. Buna göre eğer *hak* onların hevasına tâbi olacak olsa, bâtıla dönüşür ve âlemin kendisi ile kâim olduğu şey [*kıvâm*] ortadan kalkar; ondan sonra artık âlemin
 5 ayakta kalması söz konusu olmazdı. Ya da burada Allah, Hazret-i Muhammed *Aleyhisselâm*'ın getirmiş olduğu şeyin, yani İslâm'ın, hak olduğunu kastetmiş ve onun onların hevâsına tâbi olması durumunda inancın şirke dönmüş olacağını, bu durumda da Allah'ın derhal kıyamet gününe getireceğini ve tehir etmeksizin âlemi helâk edeceğini kastetmiştir. Katâde'den
 10 [v. 117/735] “Hak, Allah Teâlâ'dır.” görüşü nakledilmiştir. Buna göre âyetin mânası, “Eğer Allah onların hevasına tâbi olan; şirki ve günah işlemeyi emreden bir ilâh olsaydı, o zaman ilâh değil şeytan olurdu ve yerleri ve gökleri ayakta tutmaya kadir olamazdı!” şeklinde olmaktadır.

[1122] بذكرهم yani onlara ders veya öğüt veren ya da onların iftihar
 15 vesilesi olacak, namlarını yüceltecek kitabı getirdik. Ya da *zıkr* ile onların daha önceden temenni ettikleri ve “Bize de evvelkiler gibi bir mesaj gelmiş olsaydı, biz de herhalde Allah'ın, (ihlâsları sayesinde) kurtardığı kullarından olurduk!” [Sâffât 37/168-169] dedikleri şey kastedilmiştir ki بذكرهم ifadesi *bi-zikrâhum* (mesajlarını) şeklinde de okunmuştur.

20 **72. Yoksa sen onlardan haraç mı istiyorsun? (Böyle düşünüyorlarsa, bilsinler ki) senin Rabbinin vergisi daha hayırlıdır. Çünkü nasiplendirenlerin en hayırlısı O'dur.**

[1123] *Harâc*^{en} *fe-harâcu* şeklinde de, *harc*^{en} *fe-harc*^u şeklinde de, *harc*^{en} *fe-harâc*^u şeklinde okunmuştur. Bu, toprakların için devlet başkanına verdiği
 25 zekât ve onun memurlarına ödediğin her tür ücret ve paydır. Bir görüşe göre *el-harc* gönüllü verilen, *el-harâc* ise vermenin zorunlu olduğu şeydir. Doğrusu şudur: *Harc*, *harac*dan daha hususidir; nitekim *harâcu'l-karye* (köy vergisi) ifadesi umumi olarak kullanılırken, bazı *ekili* alanların vergisini ifade etmek üzere *harcu'l-kürde* denilir. Kelimeye harf ilavesi anlam ilavesini de getirir. Bu sebeple,
 30 ifadeyi خَزَجًا فَخَرَجَ رَبِّكَ şeklinde okuyanların okuyuşu daha güzel olup mâna şöyledir: Yoksa sen onlara doğru yolu göstermek için yaratılmışın o azıcık vergisini mi istiyorsun!? Oysa Yaratıcının bol vergisi çok daha hayırlıdır.

73. Şüphesiz, sen onları dosdoğru bir yola çağırıyorsun.

74. Ama Âhirete iman etmeyenlerdir ki, bu yoldan sapmaktalar!

[١١٢١] دلّ بهذا على عظم شأن الحق، وأنّ السماوات والأرض ما قامت ولا من فيهنّ إلا به، فلو اتبع أهواءهم لانقلب باطلاً، ولذهب ما يقوم به العالم فلا يبقى له بعده قوام. أو أراد أنّ الحق الذي جاء به محمد ﷺ وهو الإسلام، لو اتبع أهواءهم وانقلب شركاً، لجاء الله بالقيامة ولأهلك العالم ولم يؤخر. وعن قتادة: أنّ الحق هو الله. ومعناه: لو كان الله إلهاً يتبع أهواءهم ويأمر بالشرك والمعاصي، لما كان إلهاً ولكان شيطاناً، ولما قدر أن يمسك السماوات والأرض.

[١١٢٢] {بِذِكْرِهِمْ} أي بالكتاب الذي هو ذكرهم، أي وعظهم أو وصيتهم وفخرهم. أو بالذكر الذي كانوا يتمنونونه ويقولون: {لو أنّ عندنا ذكراً من الأولين لكننا عباد الله المخلصين} [الصفات: ١٦٨-١٦٩]. وقرئ «بذكراهم».

٢٧- «أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجًا فَخَرَّاجُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ»

[١١٢٣] قرئ «خراجاً فخراج»، و«خرجاً فخرج»، و«خرجاً فخراج». وهو ما تخرجه إلى الإمام من زكاة أرضك، وإلى كل عامل من أجرته وجعله. وقيل: الخرج: ما تبرعت به، والخراج: ما لزمك أداؤه. والوجه أنّ الخرج أخص من الخراج، كقولك: خراج القرية، وخرج الكرّة؛ زيادة اللفظ لزيادة المعنى. ولذلك حسنت قراءة من قرأ: {خَرْجًا فَخَرَّاجُ رَبِّكَ}، يعني: أم تسألهم على هدايتك لهم قليلاً من عطاء الخلق، فالكثير من عطاء الخالق خير.

٧٣- «وَإِنَّكَ لَتَدْعُوهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ»

٧٤- «وَإِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ عَنِ الصِّرَاطِ لَنُكَيِّبُونَ»

[1124] Allah Teâlâ bu âyetlerde onlara kesin kanıtlar koyarak mazeretlerini tüketmiş; kendilerine gönderilen peygamberin halinin herkesçe malum olduğunu, gizli açık her halinin bilindiğini, dolayısıyla bu görev için seçilmeye gayet uygun olduğunu, bu zamana kadar herhangi bir töhmet altında kalmadığını, dolayısıyla böyle büyük bir iddiayı bâtil olarak ortaya koymasını, peygamberlik dâvasını dünyalık kazanmaya vesile etmeye çalışmayacağını ve onları dosdoğru yol olan İslâm dinine davet etmekten başka bir şey yapmadığını ifade ederek onların gerekçelerini ortadan kaldırmıştır. Yine Allah Teâlâ onların gizli hastalıklarını da gün yüzüne çıkarmıştır ki o da düşünme ve tefekkür etme vazifelerini ihlal etmeleri, ellerinde bir delil olmaksızın sapkın atalarının dinlerine körü körüne bağlı olmaları, Allah tarafından parlak delil ve mucizelerle tasdik edilmiş ve doğruluğu onaylanmış, gerçek açıkça ortaya çıkmış olduğu halde onların yine de Peygamber (s.a.)'i *meecnun* diye vasfederek inkârlarını gerekçelendirmiş olmaları ve *hakkı* yadırgayıp *zikir*den paylarına düşen nasiplerini reddetmeleridir. Cümlelerin “İşte bu kimselerin nitelikleri, ahirete inanmamaktır.” anlamında olması da mümkündür.

[1125] *Nâkibûn*, “dosdoğru bir yol” olarak ifade edilen mezkûr yoldan uzaklaşanlar anlamına gelir ki buna göre, ahirete inanmayan herkes yoldan uzaklaşmış, ayrılıp sapmış demektir.

[1126] Sümâme b. Üsâl el-Hanefî Müslüman olduktan sonra Yemâme'ye gitmiş ve orada Mekkeye giden bütün erzak sevkiyatını durdurmuştu. Bunun üzerine, Allah Mekkelileri öyle bir kıtlıkla imtihan etti ki, kıtlık zamanları için sakladıkları deve kanlarını bile içmeye başladılar. Sonunda Ebû Süfyan Peygamber (s.a.)'in yanına geldi ve “Senden Allah adına ve akrabalık bağları adına istirham ediyorum!.. Sen ‘âlemlere rahmet’ olarak gönderildiğini iddia etmiyor musun?” demiş; “Evet öyle.” deyince, Ebû Süfyan, “İyi ama babaları kılıçla, evlatları da açlıkla öldürmekte sin!” demiştir.

75. Şayet onlara acıyıp da başlarındaki sıkıntıyı gidersek, yine azgınlıklarında ısrar ederlerdi!

76. Aslında, Biz onları azapla yakalamıştık, ama Rablerine karşı ne uslandılar ne de yalvarıp yakardılar.

77. Sonunda, onlara şiddetli bir azabın kapısını açtığımızda, ondan yana ümitsizliğe düşüverdiler!

[١١٢٤] قد ألزمهم الحجّة في هذه الآيات وقطع معاذيرهم وعلّهم بأن الذي أرسل إليهم رجل معروف أمره وحاله، مخبور سرّه وعلمه، خليق بأن يجتبي مثله للرسالة من بين ظهرائهم، وأنه لم يعرض له حتى يدعى بمثل هذه الدعوى العظيمة بباطل، ولم يجعل ذلك سلماً إلى النيل من دنياهم واستعطاء أموالهم، ولم يدعهم إلا إلى دين الإسلام الذي هو الصراط المستقيم، مع إبراز المكنون من أدوائهم وهو إخلالهم بالتدبر والتأمل، واستهتارهم بدين الآباء الضلال من غير برهان، وتعلّهم بأنه مجنون بعد ظهور الحق وثبات التصديق من الله بالمعجزات والآيات النيرة، وكرهاتهم للحق، وإعراضهم عما فيه حظهم من الذكر. يحتمل أنّ هؤلاء وصفتهم أنهم لا يؤمنون بالآخرة.

١٠ [١١٢٥] {لَنَّاكِبُونَ} أي عادلون عن هذا الصراط المذكور، وهو قوله {إلى صراطٍ مُسْتَقِيمٍ} وأن كل من لا يؤمن بالآخرة فهو عن القصد ناكب.

[١١٢٦] لما أسلم ثمامة بن أثال الحنفي ولحق باليمامة ومنع الميرة من أهل مكة وأخذهم الله بالسنين حتى أكلوا العلهز، جاء أبو سفيان إلى رسول الله ﷺ فقال له: أنشدك الله والرحم، أأنت تزعم أنك بعثت رحمة للعالمين؟ فقال: بلى، فقال: قتلت الآباء بالسيف، والأبناء بالجوع! ١٥

٧٥- ﴿وَلَوْ رَحِمْنَاهُمْ وَكَشَفْنَا مَا بِهِمْ مِنْ ضُرٍّ لَلَجُّوا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

٧٦- ﴿وَلَقَدْ أَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ فَمَا اسْتَكَانُوا لِرَبِّهِمْ وَمَا يَتَضَرَّعُونَ﴾

٧٧- ﴿حَتَّىٰ إِذَا فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا ذَا عَذَابٍ شَدِيدٍ إِذَا هُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ﴾

[1127] Anlam şöyledir: Eğer Allah, onlardan bu zararı, yani kendilerine isabet etmiş olan bu kıtlık ve perişanlığı rahmetiyle kaldıracak olsa ve onlar da verimlilik, bolluk bulacak olsalar, derhal eski kibirlerine, Peygamber (s.a.)'e ve müminlere karşı düşmanlık ve aşırılıklarına dönecekler, bu uslanmışlık ve Allah'ın huzurunda merhamet dilenme halleri kaybolup gidecektir. “Biz onları önce kılıçla cezalandırdık, Bedir günü büyük liderleri öldürüldü ve esir edildi, ama hâla uslanmadılar, tevazu göstermediler, nihayet onlara ölüm ve esaretten daha şiddetli olan açlık kapısını açtık -ki azapların en ağırıdır- bunun üzerine bir anlık uslandılar, boyunları eğildi, içlerinde en azgın ve şedit, en inatçı olanı [Ebû Süfyan] gelip senden merhamet diledi.” buyurarak buna delil getirmiştir. Ya da “Onları ölüm, açlık vb. her tür sıkıntı ile imtihan ettik, ama onlarda bir yumuşama ve boyun eğme görülmedi. Onlar böyledir, ancak cehennem azabı ile azaplandırıldıkları zaman uslanırlar!” Bu durumda, ifade tıpkı “(Kıyamet) saat(i) gelip çatdığı gün, mücrimler ümitsizliğe düşerler” [Rûm 30/12] ve “azaplarına ara verilmez... Orada tamamen ümitsizdirler.” [Zuhuf 43/75] âyetleri gibi olur. *el-İblâs*, her tür hayırdan ümit kesmek demektir. Şaşkın duruma düşüp sessiz kalmak anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1128] **Şayet** “*İstekâne* fiilin vezni nedir?” **dersen, şöyle derim:** *Kevn*-den *istefâ*ledir, bir oluştan diğerine intikal etti anlamındadır. Nitekim aynı formdaki *istehâle* fiili de bir halden diğerine intikal etti anlamındadır. Kelimenin *sükûndan ifte'ale* vezninde olması da mümkün olup, orta harfinin fethası uzatılarak okunmuştur. Benzer bir durum, (*bi-münetezah* [uzak] kelimesinin) *bi-müntezâh* (uzâk) şeklinde telaffuz edilmesidir.

[1129] **Şayet** “[فَمَا اسْتَكَانُوا] ifadesine uygun olarak] *ve mâ tedarra'û* (alçak gönüllük göstermediler) ya da [وَمَا يَتَضَرَّعُونَ] ifadesine uygun olarak] *fe-mâ yestekînûne* (yine de uslanmaz, ümitsizliğe düşmezler) denilseydi olmaz mıydı?” **dersen, şöyle derim:** Bu şekilde kullanılmış olmasının sebebi, ifadenin; “Biz onları sınadık, fakat sınanmanın ardından onlarda herhangi bir uslanma olmadı, bu kimselerin âdeti böyledir, onlar kendilerine şiddetli azap kapısı açılana dek [kibirden vazgeçip] alçakgönüllü olmaz, uslanmazlar.” anlamında olmasıdır.¹

[1130] فَتَحْنَا (açtık) kelimesi *fettahnâ* (açtık da açtık) şeklinde de okunmuştur.

1 Malum sınama karşısında uslanmamaları bir kez gerçekleştiğinden fiil-i mazi ile, yalvarıp yakarmamaları ise süreklilik arz ettiğinden muzari fiil ile anlatılmış olmaktadır. / ed.

[١١٢٧] والمعنى: لو كشف الله عنهم هذا الضرّ وهو الهزال والقحط الذي أصابهم برحمته عليهم ووجدوا الخصب؛ لارتدوا إلى ما كانوا عليه من الاستكبار وعداوة رسول الله ﷺ والمؤمنين وإفراطهم فيها، ولذهب عنهم هذا الإبلاس وهذا التملق بين يديه ويسترحمونه، واستشهد على ذلك بأننا أخذناهم أولاً بالسيوف وبما جرى عليهم يوم بدر من قتل صناديدهم وأسرههم،
 ٥ فما وجدت منهم بعد ذلك استكانة ولا تضرّع. حتى فتحنا عليهم باب الجوع الذي هو أشدّ من الأسر والقتل وهو أطمّ العذاب، فأبلسوا الساعة وخضعت رقابهم، وجاء أعتاهم وأشدّهم شكيمة في العناد يستعطفك. أو محناهم بكل محنة من القتل والجوع فما روي فيهم لين مقادة وهم كذلك، حتى إذا عذبوا بنار جهنم فحينئذ يبلسون، كقوله {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ} [الروم: ١٠]، {لَا يُفْتَرُّ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ} [الزخرف: ٧٥]. والإبلاس: اليأس من كل خير. وقيل: السكوت مع التحير.

[١١٢٨] فإن قلت: ما وزن استكان؟ قلت: استفعل من الكون، أي انتقل من كون إلى كون، كما قيل: استحال، إذا انتقل من حال إلى حال. ويجوز أن يكون افتعل من السكون أشبعت فتحة عينه، كما جاء: بمنتراح.

[١١٢٩] فإن قلت: هلا قيل: وما تضرّعوا، أو فما يستكينون؟ قلت: لأنّ المعنى: محناهم فما وجدت منهم عقيب المحنة استكانة. وما من عادة هؤلاء أن يستكينوا ويتضرّعوا حتى يفتح عليهم باب العذاب الشديد.

[١١٣٠] وقرئ «فتحنا».

78. Sizin için kulak, göz ve gönül meydana getiren O'dur. Ne de az şükrediyorsunuz!

79. Sizi yeryüzünde yaratıp türeten de O'dur; işte yine O'na haşre-dileceksiniz.

- 5 [1131] Kulak, göz ve gönlün özellikle zikredilmesinin sebebi, bu uzuv-
ların diğer uzuvlarda olmayan dinî ve dünyevî yararlarla ilişkili olmasıdır.
Bunların ilişkili olduğu yararların başında da, gözlerini ve kulaklarını Allah'ın
âyetleri ve fiillerini görüp işitme konusunda çalıştırmaları, sonra da kalpleri
ile nazar edip istidlalde bulunmaları gelmektedir. Bu uzuvları, yaratılış amaç-
10 ları doğrultusunda kullanmayan kişi, adeta bunlara hiç sahip olmayan biri
konumundadır. Nitekim Hak Teâlâ bu hususta şöyle buyurmuştur: "Aslında
bunlara, size vermediğimiz imkânlar bahşetmiştik. Onlara da kulak, göz ve
gönül vermiştik; fakat ne kulaklarının, ne gözlerinin ne de gönüllerinin ken-
dilerine bir faydası oldu. Çünkü Allah'ın âyetlerini, bile bile reddediyorlardı!"
15 [Ahkâf 46/26]. Bu uzuvlara karşılık yapılacak şükürün başı da, bu nimetleri vere-
ni kabul ve itiraf etmek, ona ortak ve denk koşmamaktır. Yani "Çok az şük-
rediyorsunuz!" ما "gerçekten" anlamını tekit etmek için gelmiş zait bir harftir.

- [1132] ذَرَأَكُمْ fiili, "sizi yarattı ve tenasül yoluyla yayıp çoğalttı" anla-
mındadır. Öncesinde dağınık halde iken "Kıyamet günü O'na" [haşredilip]
20 toplanacaksınız.

[1133] "Gece ile gündüzün birbiri ardı sıra gelmesi de O'nun sayesinde-
dedir" yani bu sadece O'na has bir fiildir, bu fiili üstlenmiş olan O'dur,
O'ndan başkası bunlar üzerinde tasarrufta bulunmaya kadir değildir.

- 80. Dirilten de O'dur, öldüren de... Gece ile gündüzün birbiri ardı sıra
25 gelmesi de O'nun sayesinde. Hâlâ, aklınızı başınıza almayacak mısınız?**

[1134] تَعْلُونَ fiilinin Ebû Amr [v. 154/771] tarafından Yâ ile *e-felâ ya'kılûn*
(Hâlâ akıllarını başlarına almayacaklar mı!?) şeklinde okunduğu nakledilmiştir.

**81. Hayır! Onlar da öncekilerin söylediklerine benzer şeyler söyle-
diler.**

- 30 **82. Dediler ki "Ölüp de toprak ve kemik olduğumuzda, gerçekten
diriltilecekmışiz öyle mi?"**

**83. "Gerçekten, biz ve -daha evvel, atalarımız- bununla tehdit edil-
mişizdir. Ama bu eskilerin masallarından başka bir şey değildir!"**

٧٨- ﴿وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ﴾

٧٩- ﴿وَهُوَ الَّذِي ذَرَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ وَإِلَيْهِ تُحْشَرُونَ﴾

[١١٣١] إنما خَصَّ السمع والأبصار والأفئدة، لأنه يتعلق بها من المنافع الدينية والدنيوية ما لا يتعلق بغيرها. ومقدمة منافعها أن يعملوا أسماعهم وأبصارهم في آيات الله وأفعاله، ثم ينظروا ويستدلوا بقلوبهم. ومن لم يعملها فيما خلقت له فهو بمنزلة عادمها، كما قال الله تعالى {فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَا أَبْصَارُهُمْ وَلَا أَفْئِدَتُهُمْ مِنْ شَيْءٍ إِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ} [الأحاف: ٢٦]، ومقدمة شكر النعمة فيها الإقرار بالمنعم بها، وأن لا يجعل له نَدَّ ولا شريك. {قليلًا مَّا تَشْكُرُونَ} أي تشكرون شكرًا قليلًا، و{ما} مزية للتأكيد بمعنى حقًا.

١٠ [١١٣٢] {ذَرَأَكُمْ} خلقكم وبثكم بالتناسل، {وَإِلَيْهِ} تجمعون يوم القيامة بعد تفرقكم.

[١١٣٣] {وَلَهُ اخْتِلَافُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ} أي هو مختص به وهو متوليه، ولا يقدر على تصريفهما غيره.

٨٠- ﴿وَهُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ وَلَهُ اخْتِلَافُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾

[١١٣٤] وقرئ «يعقلون»، بالياء عن أبي عمرو.

٨١- ﴿بَلْ قَالُوا مِثْلَ مَا قَالَ الْأَوَّلُونَ﴾

٨٢- ﴿قَالُوا إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا إِنَّنَا لَمَبْعُوثُونَ﴾

٨٣- ﴿لَقَدْ وَعَدْنَا نَحْنُ وَآبَاؤُنَا هَذَا مِنْ قَبْلُ إِنْ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ﴾

[1135] Yani Mekkeliler kendilerinden önceki kâfirlerin söylediği sözleri söylediler. *el-Esâtîr* kelimesi *estâr* kelimesinin çoğuludur, *estâr* ise *satırın* çoğuludur. Ru'be [v. 145/762] şöyle demiştir:

Satır satır yazılmış olan kitaplara yemin olsun ki ben...

- 5 [1136] *el-Esâtîr* öncekilerin yazdığı aslı astarı olmayan şeyler anlamında olduğundan, *ustûre*¹ kelimesinin çoğulu olması daha uygundur.

84. De ki: Arz ve üzerindeki kimindir? Biliyorsanız (söyleyin).

85. “Allah’ındır.” diyecekler. “Öyleyse, hâlâ düşünüp ders çıkarmayacak mısınız?” de.

- 10 **86. De ki: Yedi göğün Rabbi ve o ulu ‘mutlak hükümrânlık tahtı’nın sahibi kimdir?**

87. “Allah’tır” diyecekler. “Öyleyse, hâlâ sakınmayacak mısınız?” de.

- [1137] Yani sizden bilgi istediğim konuda bana cevap verin; tabî, bu konuda elinizde bilgi varsa! Bu ifadede onlara yönelik bir küçümseme ve
15 din konularındaki aşırı cehaletleri sebebiyle böylesine açık ve zahir bir hususu dahi bilmemelerinin mümkün olduğuna dair ima söz konusudur. تذكرون ifadesi ikinci Tâ hafzedilerek okunmuştur; “Düşünüp ders çıkarmayacak ve Arz’ı ve üzerindekiyi yoktan var edip yaratan kudretin mahlukatı yenisinden yaratmaya da kadir olduğunu, rububiyet konusunda yarattıklarından
20 bazılarının kendisine şirk koşulmaması gerektiğini bilmeyecek misiniz?” anlamındadır.

- [1138] [Üç kez geçen] الله lafzı, ilkinde sadece الله şeklinde, diğer ikisinde ise hem Lâm ile الله şeklinde hem de Lâm’sız okunmuştur. Haremeyen, Kûfe ve Suriye mushaflarında ilk şekilde, Basra mushaflarında ise ikinci şekilde
25 yazılmıştır. Lâm’lı okuyuşta mâna esastır, çünkü *men rabbuhû* (Onun rabbi kimdir?) ifadesi ile *li-men huve* (O kime aittir?) ifadesi aynı mânaya gelir. Lâm’sız okuyuş ise lafza göredir. İlk الله lafzının da Lâm’sız okunması caizdir, ancak bu şekilde okuyuş rivayet edilmemiştir.

- [1139] “Hâlâ sakınmayacak mısınız?” Yani hâlâ O’ndan korkmayacak ve
30 O’na ortak koşmayı ve peygamberlerine isyan etmeyi terk etmeyecek misiniz?

1 Yazılı belge ve kanıtlara dayanan bilimsel, gerçekçi bir anlatıma değil, Mitolojiye dayanan tarih / history. / ed

[١١٣٥] أي قال أهل مكة كما قال الكفار قبلهم. الأساطير: جمع أسطار، جمع سطر. قال رؤبة:

وَإِنِّي وَأَسْطَارٍ سَطِرْنَ سَطْرًا ❁

[١١٣٦] وهي ما كتبه الأولون مما لا حقيقة له. وجمع أسطورة أوفق.

٥ -٨٤- ﴿قُلْ لِمَنِ الْأَرْضُ وَمَنْ فِيهَا إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

-٨٥- ﴿سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾

-٨٦- ﴿قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ﴾

-٨٧- ﴿سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ أَفَلَا تَتَّقُونَ﴾

[١١٣٧] أي أجيئوني عما استعلمتكم منه إن كان عندكم فيه علم. وفي استهانة بهم وتجويز لفرط جهالتهم بالديانات أن يجهلوا مثل هذا الظاهر البين. وقرئ «تذكرون»، بحذف التاء الثانية ومعناه: أفلا تتذكرون فتعلموا أن من فطر الأرض ومن فيها اختراعاً كان قارداً على إعادة الخلق، وكان حقيقاً بأن لا يشرك به بعض خلقه في الربوبية.

[١١٣٨] قرئ الأول باللام لا غير، والأخيران باللام. وهو هكذا في مصاحف أهل الحرمين والكوفة والشام، وبغير اللام، وهو هكذا في مصاحف أهل البصرة. فباللام على المعنى، لأن قولك «من ربه»، و«لمن هو؟» في معنى واحد، وبغير اللام على اللفظ. ويجوز قراءة الأول بغير لام، ولكنها لم تثبت في الرواية.

[١١٣٩] {أَفَلَا تَتَّقُونَ} أفلا تخافونه فلا تشركوا به وتعصوا رسله.

88. De ki: Her şeyin gerçek hükümrânlığı tekeline olan; kendisi koruma altına alan, fakat hiç kimsenin koruması altına girmeyen kimdir? Biliyorsanız (söyleyin).

89. “Allah’tır” diyecekler. “Öyleyse, nasıl büyüleni(p aldatılı)yorsunuz!?” de.

[1140] Bir kimseye bir başkasına karşı yardım edip onu ondan koruduğun zaman *ecartu fülân^{en} ‘alâ fülânⁱⁿ* dersin. Mâna, “Allah dilediğine, dilediğine karşı yardım eder, ancak hiç kimse hiç kimseye O’na karşı yardım edemez.” şeklindedir.

[1141] “... büyüleni(p aldatılı)yorsunuz!?” yani O’nu bir kabul etme ve O’na itaat etme konusunda aldatılıyorsunuz!? Aldatan ise şeytan ve hevadır.

90. Aksine, Biz onlara gerçeği getirdik... Asıl, kendileri yalan söylemekte!..

91. Allah çocuk edinmemiştir; O’ndan başka tanrı da yoktur!.. Olsaydı, o zaman, her tanrı kendi yarattığını alıp götürür ve birbiri üzerinde üstünlük kurmaya çalışırdı. Allah onların nitelediklerinden münezzehdir.

92. Gaybı da bilir, aşikârı da... Dolayısıyla, koştukları ortaklardan ‘aşkın’dır.

[1142] أَتَيْنَاهُمْ (getirdik) ifadesi *eteytebhüm* (getirdin) ve *eteytühüm* (getirdim) şeklinde fetha ve zamme ile okunmuştur. “Gerçeği” yani kendisine evlat nispet edilmesinin imkânsız olduğunu ve şirkin bâtil olduğu gerçeğini getirdik. O’na evlat ve ortak isnat ederlerken “asıl kendileri yalan söylemektedir!”

[1143] “O zaman, her tanrı kendi yarattığını alıp götürürdü” her bir ‘ilâh’ kendi yarattığını alırdı ve onun üzerinde tek başına hâkimiyet kurardı; onlardan her birinin hükümrânlığını diğerlerininkinden ayrı olduğunu görürdün; birbirlerine galip gelmeye çalışırlardı. Nitekim görüyorsun ki dünya hükümdarlarının durumu böyledir; krallık ve hâkimiyet alanları birbirinden ayrıdır ve birbirlerine yenmeye çalışır dururlar. Kâinata, hükümrânlığın ayrışmasından ve böyle bir galip gelme yarışından kaynaklanan bir eser [düzensizlik ve kaos] asla göremeyeceğinize göre, bilin ki sadece tek bir ilâh vardır ve her şeyin hükümrânlığı O’nun tekelindedir.

٨٨- ﴿قُلْ مَنْ بِيَدِهِ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ يُجِيرُ وَلَا يُجَارُ عَلَيْهِ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

٨٩- ﴿سَيَقُولُونَ لِلَّهِ قُلْ فَأَنَّى تُسْحَرُونَ﴾

[١١٤٠] أجزتُ فلانًا على فلان، إذا أغثته منه ومنعته، يعني: وهو يغيث من يشاء ممن يشاء، ولا يغيث أحد منه أحدًا.

[١١٤١] {تُسْحَرُونَ} تخدعون عن توحيده وطاعته. والخادع: هو الشيطان والهوى.

٩٠- ﴿بَلْ أَتَيْنَاهُم بِالْحَقِّ وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ﴾

٩١- ﴿مَا اتَّخَذَ اللَّهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ إِذَا لَذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَّا بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ سُبْحَانَ اللَّهِ عَمَّا يُصِفُونَ﴾ ١٠

٩٢- ﴿عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[١١٤٢] وقرئ «أَتَيْتَهُمْ» و«أَتَيْتُهُم» بالفتح والضم {بالحق} بأن نسبة الولد إليه محال والشرك باطل، {وَإِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ} حيث يدعون له ولدًا ومعه شريكًا.

[١١٤٣] {لَذَهَبَ كُلُّ إِلَهٍ بِمَا خَلَقَ} لانفرد كل واحد من الآلهة بخلقه الذي خلقه واستبدَّ به، ولرأيتهم ملك كل واحد منهم متميزًا من ملك الآخرين، ولغلب بعضهم بعضًا، كما ترون حال ملوك الدنيا؛ ممالكهم متميزة وهم متغالبون. وحين لن تروا أثرًا لتمييز الممالك وللتغالب، فاعلموا أنه إله واحد بيده ملكوت كل شيء.

[1144] **Şayet** “إِذَا (o zaman) ifadesi aslında sadece ceza ve cevap cümlelerinin başına gelir, peki burada لَذَّهَبَ (götürürdü) ifadesi, başında herhangi bir şart ifadesi olmadığı ya da herhangi bir soru yer almadığı halde, nasıl ceza ve cevap olarak kullanılmış?” **dersen, şöyle derim:** Şart ifadesi hazfedilmiş olup takdiri, “Eğer onunla birlikte birtakım ilâhlar olsaydı.” şeklindedir. Bu ifadenin hazfedilmesinin sebebi, “Onunla birlikte hiçbir ilâh yoktur.” ifadesinin buna yeterince delâlet ediyor olmasıdır. Bu ifade, kendileri ile tartışılan Müşriklere cevap mahiyetindedir.

[1145] “Nitelediklerinden” yani ortak ve evlatlardan münezzehtir. *Âli-mi'l-ğaybi* (gaybın âlimi) ifadesi cer ile okunduğunda Allah lafzının sıfatı, merfû' okunduğunda ise hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir.

93. De ki: Ya Rabbi! Bunların tehdit edildiği şeyi bana göstereceksen,

94. Beni bu zalim kavmin arasında bulundurma ya Rabbi!

95. Onları tehdit ettiğimiz şeyi sana göstermeye elbette kadiriz (ama Bizim katımızda her şeyin belli bir süresi vardır.)

[1146] (إِنَّمَا تُرِيدُ) ifadesindeki) Mâ ve Nûn, tekit harfleridir, yani eğer bunları tehdit ettiğin azabı dünyada ya da ahirette bana ille de göstermen gerekiyorsa, “beni bu zalim kavmin arasında bulundurma;” onlarla birlikte kılma, onlara ettiğin azabı bana da etme. Hasan-ı Basrî'nin “Allah ona, onun ümmetinden de alacağı bir intikam olduğunu haber vermiş, ancak bunun onun hayatı esnasında mı yoksa ölümünden sonra mı olacağını bildirmemiş ve bu şekilde dua etmesini emretmiştir” dediği nakledilmiştir. **Şayet** “Allah'ın masum peygamberini zalimlerle birlikte tutması nasıl mümkün olabilir ki o, Rabbinden kendisini onlarla birlikte tutmamasını talep etmiş?” **dersen, şöyle derim:** Kulun Allah'ın yapacağını bildiği bir şeyi O'ndan istemesi ve onun yapmayacağını bildiği bir şeyden de O'na sığınması caizdir, çünkü bu, kulun ubudiyetini ızhar etmesi ve Rabbi karşısında tevazu göstermesi, O'nun huzurunda eğilmesi anlamına gelir. Hazret-i Peygamber (s.a.)'in, oturduğu bir yerden kalkarken yetmiş ya da yüz kez Rabbine istiğfar etmesi de bu yüzdendir. Hazret-i Ebû Bekr'in “Başınıza idareci kıldım, ama en hayırlınız değilim” sözü [Ebû Dâvûd, *ez-Züh'd*, s. 56] hakkında Hasan-ı Basrî'nin yaptığı şu değerlendirme ne kadar güzeldir! “Hazret-i Ebû Bekr onların en hayırlısı olduğunu biliyordu, fakat mümin insan nefsinin bastırır.”

[١١٤٤] . فإن قلت: إذا، لا تدخل إلا على كلام هو جزاء وجواب، فكيف وقع قوله {لذهب} جزاء وجواباً ولم يتقدمه شرط ولا سؤال سائل؟ قلت: الشرط محذوف تقديره: ولو كان معه آلهة. وإنما حذف، لدلالة قوله {وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ إِلَهٍ} عليه. وهو جواب لمن معه المحاجة من المشركين.

٥ [١١٤٥] {عَمَّا يَصِفُونَ} من الأنداد والأولاد. {عالم الغيب} بالجر صفة لله. وبالرفع: خبر مبتدأ محذوف.

٩٣- ﴿قُلْ رَبِّ إِمَّا تُرِيْنِي مَا يُوعَدُونَ﴾

٩٤- ﴿رَبِّ فَلَا تَجْعَلْنِي فِي الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ﴾

٩٥- ﴿وَإِنَّا عَلَىٰ أَنْ نُرِيْكَ مَا نَعِدُهُمْ لَقَادِرُونَ﴾

١٠ [١١٤٦] ما والنون مؤكدتان، أي إن كان لا بدّ من أن تريني ما تعدهم من العذاب في الدنيا أو في الآخرة {فَلَا تَجْعَلْنِي} قريناً لهم ولا تعذبني بعذابهم. عن الحسن: أخبره الله أن له في أمته نقمة ولم يخبره أفي حياته أم بعد موته، فأمره أن يدعو بهذا الدعاء. فإن قلت: كيف يجوز أن يجعل الله نبيه المعصوم مع الظالمين، حتى يطلب أن لا يجعله معهم؟ قلت: يجوز أن يسأل العبد ربه ما علم أنه يفعله، وأن يستعذ به مما علم أنه لا يفعله، إظهاراً للعبودية وتواضعاً لربه، وإخباراً له. واستغفاره ﷺ إذا قام من مجلسه سبعين مرة أو مائة مرة لذلك. وما أحسن قول الحسن في قول أبي بكر الصديق رضي الله عنه «وَلَيْتُكُمْ وَلَسْتُ بِخَيْرِكُمْ»: كان يعلم أنه خيرهم، ولكن المؤمن يهضم نفسه.

[1147] تُرِيَّيْ ifadesi Hemze ile *türiennâ* şeklinde de okunmuştur ki tıpkı *fe-immâ tereinne* [Meryem 19/26] ve *le-teräünne'l-cehim* [Tekâsür 102/6] âyetlerindeki okuyuşa benzer. Ancak, zayıftır.

[1148] “Ya Rabbi!” ifadesinin şart ve cevap ifadelerinin öncesinde iki kez tekrarlanmış olması, kulun Allah karşısında alçakgönüllülük ve boyun eğmişlik hali içerisinde olmasına yönelik bir teşviktir. Müşrikler azap tehdidini inkâr ediyor ve onunla alay ediyorlardı, azabın ale'l-acele gelmesini ist[iyor görün]meleri de bu yüzdendi. Bu sebeple onlara, “Allah, vaat ettiği şeyi yerine getirmeye kadirdir, düşünürseniz siz de bunu anlarsınız, o halde bu şekilde inkâr etmenizin sebebi, mânası nedir?!” denilmiş olmaktadır.

96. (Dolayısıyla) sen kötülüğü en güzel olanla savmaya bak; onların nitelendirmekte olduklarını Biz çok iyi bilmekteyiz!

[1149] بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةِ [sen kötülüğü en güzel olanla] ifadesi, *bi'l-hase-neti's-seyyiete* [kötülüğü iyilikle] demekten daha etkilidir, çünkü burada iyiliğin kötülükten daha fazla oluşuna işaret söz konusudur; sanki “Sen kötülüğü en güzel olanla sav.” buyrulmaktadır. Anlam, “Onların kötülüklerini görmezden gelmek ve karşılığında mümkün olan en iyi şekilde davranmak, hatta görmezden gelme davranışı ile iyilikte bulunma ve bu konuda elinden geleni yapma davranışı bir araya geldiklerinde, iyiliğin kötülük karşısında katbekat üstün olması” şeklindedir. “En güzel olanla” ifadesinin gereği budur. İbn Abbas’tan “en güzel olanla” ifadesinin kelime-i şهادet, kötülüğün ise şirk olduğu, Mücahid b. Cebr’den [v. 103/721] “en güzel olanla” ifadesinin selâm vermek olduğu ve müminin kötü kimse ile karşılaştığında ona selâm vermesi gerektiği görüşü nakledilmiştir. Hasan-ı Basrî’den ise “Bu, göz yummak ve görmezden gelmektir.” görüşü nakledilmiştir. Bu ayetin, kılıç ayetiyle [Tevbe 9/5] neshedildiği de söylenmiştir. Ancak bu ayetin [neshedilmeyip] muhkem olduğu da söylenmiştir, çünkü karşı tarafı idare etmek, dini yaralamadığı ve şahsiyeti zedelediği sürece, teşvik edilen bir davranıştır.

[1150] “Nitelendirmekte olduklarını” yani senin ahvaline dair, senin sıfatlarının aksi istikamette söyledikleri şeyleri. Ya da sana yönelik kötü nitelendirmelerini “Allah” sende daha iyi “bilmektedir” ve onlara gerekli karşılığı vermeye kadirdir!

97. Ve de ki: Ya Rabbi! Sana sığınırım ‘şeytan’ların kışkırtmalarından!

98. Ya Rabbi! Sana sığınırım yanımda bulunmalarından!..

[١١٤٧] وقرئ «إما ترئنهم» بالهمز مكان تريني؛ كما قرئ «فإما ترئن» [مريم:

٢٦]، و «لترؤن الجحيم» [التكاثر: ٦] وهي ضعيفة.

[١١٤٨] وقوله {رَبِّ} مرتين قبل الشرط وقبل الجزاء حث على فضل تضرع

وجؤار. وكانوا ينكرون الموعد بالعذاب ويضحكون منه؛ واستعجالهم له لذلك،

فقيل لهم: إن الله قادر على إنجاز ما وعد إن تأملتكم، فما وجه هذا الإنكار؟! ٥

٩٦- ﴿ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةِ نَحْنُ أَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ﴾

[١١٤٩] هو أبلغ من أن يقال: بالحسنة السيئة لما فيه من التفضيل. كأنه قال:

ادفع بالحسنى السيئة. والمعنى: الصفح عن إساءتهم ومقابلتها بما أمكن من

الإحسان، حتى إذا اجتمع الصفح والإحسان وبذل الاستطاعة فيه كانت حسنة

مضاعفة بإزاء سيئة. وهذه قضية قوله {بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ}. وعن ابن عباس رضي الله عنه:

هي شهادة أن لا إله إلا الله، والسيئة: الشرك. وعن مجاهد: السلام: يسلم عليه

إذا لقيه. وعن الحسن: الإغضاء والصفح. وقيل: هي منسوخة بآية السيف. وقيل:

محكمة؛ لأنّ المداراة محثوث عليها ما لم تؤدّ إلى ثلم دين وإزراء بمروءة.

[١١٥٠] {بِمَا يَصِفُونَ} بما يذكرونه من أحوالك بخلاف صفتها، أو بوصفهم

لك وسوء ذكرهم، والله أعلم بذلك منكم وأقدر على جزائهم. ١٥

٩٧- ﴿وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ﴾

٩٨- ﴿وَأَعُوذُ بِكَ رَبِّ أَنْ يَحْضُرُونِ﴾

[1151] *el-Hemz* dürmek demektir. *el-Hemezât* bu ifadenin cem-'i merresi, yani sayısal olarak çokluk bildiren formudur. *Mihmâzü'r-râid* (süvarinin mahmuzu) ifadesi de buradan gelir. İfade "Tıpkı süvarinin hayvanı yürümeye zorlamak için mahmuzlaması gibi şeytanlar da insanı günaha teşvik eder, kışkırtırlar." anlamındadır. Allah Teâlâ'nın أَزَّا تَوَزَّهُمْ أَزَّا ("onları kışkırttıkça kışkırtan" [Meryem 19/83]) ifadesindeki *ezz* de *el-hemz* gibidir.

[1152] Peygamber (s.a.)'e bunların kışkırtmaları karşısında Allah'a sığınması, Rabbine yalvaran kimsenin ifadelerini kullanması, "Ya Rabbi! Ya Rabbi!" diye tekrarlaması, onların kendisine daha baştan yaklaşamamaları ve etrafını saramamaları için Allah'a sığınması emredilmiştir. İbn Abbas'ın, "Bu sığınma Kur'ân okuma esnasında yapılır." dediği, İkrime'nin [v. 105/723] ise, "Şeytanın dürtmesi esnasında yapılır." dediği nakledilmiştir.

99-100. İçlerinden birine ölüm geldiğinde; "Ya Rabbi! Beni geri döndürün de, geriye bıraktığım şeyde salih amel işleyeyim." der. Hayır! Bu, sadece kendisinin söylediği (hükümsüz) bir sözdür. Ötelerinde ise tekrar diriltilecekleri güne kadar devam edecek bir berzah vardır.

[1153] حَتَّى ifadesi [96. ayetteki] "nitelendirmekte olduklarını" ifadesi ile ilişkilidir, yani "Onlar işbu zamana kadar senin hakkında kötü konuşmaya devam edecekler!" anlamındadır. Bu iki ayet arasındaki ifadeler ara cümle olup onları görmezden gelme emrinin tekidi mahiyetindedir. Yani şeytanın onu olgunca davranmaktan uzaklaştırma çabalarına ve düşmanlarından intikam almaya sevk etmeye çalışmasına karşılık Allah'tan yardım istemesi ve onları görmezden gelmesi emredilmektedir. Ya da حَتَّى ifadesi "Asıl onlar yalan söylemekte!.." [Müminun 90] ifadesi ile ilişkilidir.

[1154] Allah'a çoğul sıygası ile ("döndürün" diye) hitap edilmiş olması, tazim anlamındadır. Nitekim şu ifadelerde de bu kullanım vardır:

Sen istersen cenabınızdan başka bütün kadınları kendime yasaklarım¹

Hey, bana merhamet edin, ey Muhammed'in ilâhı!

¹ Ey benim soylu, akıllı zevcem! Eğer sen istersen cenabınızdan başka bütün kadınları kendime yasaklarım, hiç evlenmem. Sen istersen ne [bir yudum] tatlı, soğuk su tadarım ne de en ufak bir serinlik misali uyku uyurum! / ed.

[١١٥١] الهمز: النخس. والهمزات: جمع المرة منه. ومنه: مهماز الرائص. والمعنى: أنّ الشياطين يحثّون الناس على المعاصي ويُغرّونهم عليها، كما تهمز الراضة الدواب حثًا لها على المشي. ونحو الهمز الأزّ في قوله تعالى {تَوَّزُّهُمْ أَزًّا} [مريم: ٨٣].

٥ [١١٥٢] أمر بالتعوّذ من نخساتهم بلفظ المبتهل إلى ربه، المكرّر لندائه، وبالتعوّذ من أن يحضروه أصلاً ويحوموا حوله. وعن ابن عباس رضي الله عنه: عند تلاوة القرآن. وعن عكرمة: عند النزاع.

٩٩- ﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ﴾

١٠٠- ﴿لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ

بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ﴾

١٠

[١١٥٣] {حتى} يتعلق بـ{يصفون} [المؤمنون: ٩٦]، أي لا يزالون على سوء الذكر إلى هذا الوقف. والآية فاصلة بينهما على وجه الاعتراض والتأكيد للإغضاء عنهم، مستعيناً بالله على الشيطان أن يستزله عن الحلم ويغريه على الانتصار منهم. أو على قوله: {وإنهم لكاذبون} [الصافات: ١٥٢].

١٥ [١١٥٤] [ارجعون] خطاب الله بلفظ الجمع للتعظيم، كقوله:

فَإِنْ شِئْتَ حَرَمْتُ النِّسَاءَ سِوَاكُمْ ❁

وقوله:

أَلَا فَارْحَمُونِي يَا إِلَهَ مُحَمَّدٍ ❁

[1155] Kişi ölümden kesin emin olup işin hakikatini anlayınca, o zamana kadar iman etme ve salih amel işleme fırsatını kaçırmış olduğu için üzerine pişmanlık çöker ve Rabbinden kendisini geri döndürmesini ister, “salih amel işleyeyim” yani “daha önce terketmiş olduğum imana dönüp imanlı olarak salih amel işleyeyim” der. Mâna, “Belki terketmiş olduğum imanı gerçekleştirim ve o iman içerisinde salih amel işlerim” şeklindedir. Bu ifade tıpkı *le'alli ebnî 'alâ üssⁱⁿ* (bir temel üzerine bina yaparım belki) ifadesi gibidir, yani “önce bir temel inşa ederim, sonra da üzerine bina yaparım” anlamındadır.¹

[1156] “Geriye bıraktığım şeyde” ifadesinin “geriye bıraktığım malda” anlamına geldiği de söylenmiştir. Hazret-i Peygamber (s.a.)’in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: “Mümin, melekleri gördüğü zaman melekler ona, ‘Seni dünyaya geri döndürelim mi?’ diye sorarlar; o da “Keder ve hüznü diyârına mı? Aksine, beni Allah’a doğru götürün.” diye cevap verir. Kâfir ise ‘Rabbim, n’olur beni geri döndürün!’ der.” [Hadis kaynaklarından nakledilmemiş]

[1157] “Hayır!” ifadesi, geri dönüş talebinin reddi, böyle bir talebin imkânsız olduğunu bildirip yadırganmasıdır. “Bu, sadece kendisinin söylediği (hükümsüz) bir sözdür.” ifadesindeki “söz”den maksat, birbiri ile belli bir düzen içerisinde bir araya gelmiş olan sözler bütünüdür ki o da “geriye bıraktığım şeyde salih amel işleyeyim” ifadesidir.

[1158] “Sadece kendisinin söylediği” yani susmaksızın sürekli tekrarlayacağı, aşırı derecede pişman olup dizlerini döver halde olduğu için dilinden düşürmeyeceği bir sözdür. Ya da sadece kendisinin söyleyeceği fakat kimsenin dinlemeyeceği, icabet etmeyeceği.

[1159] “Ötelerinde ise tekrar diriltilecekleri güne kadar devam edecek bir berzah vardır.” Zamir topluluğa işaret eder, yani “Önlerinde kendileri ile geriye dönüş arasında kıyamete kadar baki bir engel vardır.” anlamındadır. Ancak bu, “diriliş günü dönecekleri” anlamına gelmez. Aksine, diriliş günü sadece ahirete dönüleceği malum olduğu için, tamamen ümit kesici bir ifadedir.

101. Sûr’a üflendiği zaman; o gün aralarında ne soy-sop kalır ne de birbirlerini arayıp sorarlar!

[1160] Hasan-ı Basrî’nin *es-sûru* Vav’ın fethası ile *es-suver* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Ebû Rezîn’den ise *es-siver* şeklinde kesre ve fethalı bir okuyuş nakledilmiştir. Bu da *sûr* kelimesini *sûretin* çoğulu olarak tefsir edenler için bir delildir. “Ne soy sop kalır...” demek,

1 Burada salt salih amel zikredilmekte ise de ‘imanlı olarak yapılan salih amel’in kastedildiği açıktır, demek istiyor. / ed

[١١٥٥] إذا أيقن بالموت واطلع على حقيقة الأمر، أدركته الحسرة على ما فرّط فيه من الإيمان والعمل الصالح فيه، فسأل ربه الرجعة. وقال {لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا} في الإيمان الذي تركته، والمعنى: لعلني آتي بما تركته من الإيمان، وأعمل فيه صالحًا، كما تقول: لعلني أبني على أس، تريد: أؤسس أسًا وأبني عليه.

[١١٥٦] وقيل: فيما تركت من المال. وعن النبي ﷺ: «إذا عاين المؤمن الملائكة قالوا: نرجعك إلى الدنيا، فيقول: إلى دارِ الهموم والأحزان! بل قدومًا إلى الله. وأما الكافر فيقول: ربّ ارجعون».

[١١٥٧] {كَلَّا} ردغ عن طلب الرجعة، وإنكار واستبعاد. {إِنَّهَا كَلِمَةٌ} والمراد بالكلمة: الطائفة من الكلام المنتظم بعضها مع بعض، وهي قوله {لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ}.

[١١٥٨] {هُوَ قَائِلُهَا} لا محالة، لا يخليها ولا يسكت عنها لاستيلاء الحسرة عليه وتسلط الندم. أو هو قائلها وحده لا يجاب إليها ولا تسمع منه.

[١١٥٩] {وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ} والضمير للجماعة، أي أمامهم حائل بينهم وبين الرجعة إلى يوم البعث، وليس المعنى: أنهم يرجعون يوم البعث، وإنما هو إقناط كلي لما علم أنه لا رجعة يوم البعث إلا إلى الآخرة.

١٠١- «فَإِذَا تُفْخَ فِي الصُّورِ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ»

[١١٦٠] «الصُّور» بفتح الواو، عن الحسن. و«الصُّور» بالكسر والفتح، عن أبي رزين. وهذا دليل لمن فسر الصور بجمع الصورة. ونفي الأنساب:

aralarında gerçek bir kopukluk olmasa bile herkes herkesi tanımazlıktan gelecektir, anlamına gelebilir. Zira kimi cezalandırılmak kimi de ödüllendirilmek üzere ayrılmış olacaktırlar ve aralarında hiçbir ilişki ve ülfet kalmayacaktır. Bu ilişki ve ülfetin tek yolu amellerdir. Böylece soy sopa ortadan kaldırılmış olacaktır. Bir diğer ihtimal ise orada soya sopa önem verilmeyeceği, çünkü akrabalar arasında bile şefkat ve merhametin kalmayacağıdır. Çünkü “O gün kişi kaçacaktır; kardeşinden, annesinden, babasından, hayat arkadaşından, evlatlarından!” [Abese 82/34-36].

[1161] İbn Mes'ûd'un Tâ'yî Sin'e idğam ederek *ve lâ yessâelûn* şeklinde okuduğu nakledilmiştir. **Şayet** “Bu ifade, “Can-ciğer hiçbir dost, can-ciğer bir dostunu sor(a)maz!” [Ma'âric 70/10]; “Birbirlerine dönerler ve (çekişerek) soruşurlar.” [Sâffât 37/27] ve “Onları ‘dünyada adeta gündüzün -birbirleri ile tanışacak kadar- bir saati kadar kalmışlarmış gibi’ haşredeceğimiz gün...” [Yunus 10/45] ifadeleri ile çelişmektedir, bunlar nasıl uzlaştırılacak?” **dersen, şöyle derim:** Bu konuda iki açıklama yapılabilir; ilkinde göre kıyamet gününün süresi elli bin senedir ve orada birbirinden farklı zaman ve haller olacaktır. Bunlardan bazılarında birbirlerini tanıyacak ve soru soracaklar, bazılarında ise durumun şiddetinden ve yaşadıkları dehşetten dolayı buna fırsat bulamayacaklardır. İkincisine göre ise birbirlerini tanımamaları Sûr'a ilk üfürüş esnasında olacaktır; ikinci üfürüşte kalkacaklar ve birbirlerini tanıyıp birbirlerine sorular sormaya başlayacaklardır.

102. Artık, kimin tartıya giren (salih amel)leri ağır basarsa, felâha erecekler sadece bunlardır.

103. Kimin tartıya giren (salih amel)leri de hafif gelirse, bunlardır işte, Cehennem'de temelli kalarak kendilerini hüsrana uğratacaklar!

104. Ateş yüzlerini öyle kavuracaktır ki orada pişmiş kelle misali (dişleri ortada) kalakalacaklardır!..

[1162] İbn Abbas'tan “*Mevâzîn* kelimesi *mevzûn*un çoğuludur, bu da tartılan ameller, yani Allah katında değeri olan salih amellerdir.” görüşü nakledilmiştir. Nitekim Allah Teâlâ “Kıyamet günü onlara *değer* vermeyeceğiz.” [Kehf 18/105] buyurmuştur. “Cehennem'de temelli kalarak” ifadesi “kendilerini hüsrana uğratacaklar” ifadesinden bedeldir ve bu iki ifadenin de i'râbda mahalli yoktur, çünkü sıra cümlesinin i'râbda mahalli olmaz. Ya da bu ifade *ulâike* (işte bunlar) ifadesinin haberinin ardından gelen ikinci bir haber veya hazfedilmiş bir mübtedanın haberidir.

يحتمل أن التقاطع يقع بينهم حيث يتفرّقون معاقبين ومثابين، ولا يكون التواصل بينهم والتآلف إلا بالأعمال، فتلغو الأنساب وتبطل، وأنه لا يعتد بالأنساب لزوال التعاطف والتراحم بين الأقارب، إذ {يفرّ المرء من أخيه وأمه وأبيه وصاحبه وبنيه} [عبس: ٣٤-٣٦].

٥ [١١٦١] وعن ابن مسعود: «لا يسّاءلون»، بإدغام التاء في السين. فإن قلت: قد ناقض هذا ونحو قوله {وَلَا يَسْأَلُ حَمِيمٌ حَمِيمًا} [المعارج: ١٠] قوله {وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ} [الصفات: ٢٧]، وقوله {يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ} [يونس: ٤٥] فكيف التوفيق بينهما؟ قلت: فيه جوابان؛ أحدهما أن يوم القيامة مقداره خمسون ألف سنة، ففيه أزمنة وأحوال مختلفة يتساءلون ويتعارفون في بعضها، وفي بعضها لا يفتنون لذلك لشدة الهول والفرع، والثاني: أن التناكر يكون عند النفخة الأولى، فإذا كانت الثانية قاموا فتعارفوا وتساءلوا.

١٠٢- ﴿فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

١٠٣- ﴿وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فِي جَهَنَّمَ خَالِدُونَ﴾

١٠٤- ﴿تَلْفَحُ وُجُوهُهُمُ النَّارُ وَهُمْ فِيهَا كَالِحُونَ﴾ ١٥

[١١٦٢] عن ابن عباس الموازين: جمع موزون، وهي الموزونات من الأعمال، أي الصالحات التي لها وزن وقدر عند الله، من قوله تعالى {فَلَا تُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا} [الكهف: ١٠٥]. {في جهنّم خالدون} بدل من {خسروا أنفسهم}، ولا محلّ للبدل والمبدل منه؛ لأنّ الصلة لا محلّ لها، أو خبر بعد خبر لأولئك، أو خبر مبتدأ محذوف.

[1163] تَلْفَحُ (kavurur) ifadesi *tesfe'u* (yakar) anlamındadır. Zeccâc [v. 311/923], “*Lefh* ve *nefh* kelimeleri aynı mânadadır, ancak *lefh* daha tesirlidir.” demiştir. *Külûh*, dudakların yanıp dökülmesi ve dişlerin üzerinden damakların sıyrılmasıdır. Nitekim ateşte kızartılmış (hayvan) kellelerinde bunu görebilirsin. Malik b. Dînar’ın [v. 131/748?] dediğine göre ‘Utbetü’l-Ğulâm’ın tövbe etmesinin sebebi, çarşıda fırından çıkartılmış bir hayvan kellesi görmesi olmuş; bu olayın ardından üç gün üç gece baygın kalmıştır. Rivayete göre Hazret-i Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Ateş onu öyle yakıp kızartır ki üst dudağı başının orta yerine kadar açılır, alt dudağı ise göbeğine kadar sarkar!” [Tirmizî, “Sıfetü cehennem”, 5] *Kâlihûn* ifadesi *kelihûn* şeklinde de okunmuştur.

105. “Benim âyetlerim size okunurdu da onları yalanladınız hâ!” (diye çıkışınca)

106. derler ki: “Ya Rabbi! (Bize gerçekten çeşitli kanıtlar sunulmuştu, ama) bedbahtlığımız bizi alt etti ve yoldan çıkan bir kavim olduk.”

107. “Ya Rabbi! Bizi buradan çıkar. (Tekrar inkâra) dönersek, o zaman gerçekten zalimiz demektir.”

108. Buyurur ki “Sinin itler gibi (yıkılın karşımdan)!.. Konuşmayın Benimle!”

[1164] “Bizi alt etti” yani bize malik oldu. Bu ifade *ğalebenî fülân^{ün} ‘alâ kezâ* (falanca bana galip gelip şunu elimden aldı) ifadesinden gelir. Bu bedbahtlık, Allah’ın onların kötü amelleri neticesinde müstahak olacaklarını bildiği kötü akıbetir. Bu ifade *şıkvetüna ve şakâvetüna* şeklinde her ikisinde de Şin’in fethası ve kesresi ile okunmuştur.

[1165] اخْسَوْا فِيهَا ifadesi “Orada zelil hale gelin, tıpkı [üstüne hamle yapılarak] kovulan itler gibi sinin!” anlamındadır. Nitekim *hasee’l-kelb^e* (köpeği sindirdi) ve *hasee bi-nefsihî* (kendi kendine sindi) denilir.

[1166] “Konuşmayın Benimle!” Yani azabın kaldırılması konusunda benimle konuşmayın, çünkü azap kaldırılmaz ve hafifletilmez. Söylendiğine göre bu onlarla konuşulacak olan son sözdür, bundan sonra artık konuşma diye bir şey yoktur! Sadece hıçkırıklar, inlemeler, eşek anırması[nın son aşamalarındaki sesler] ve köpek uluması... Artık ne birilerini anlayacaklar ne de başkalarına bir şey ‘anla’tabileceklerdir!..

[١١٦٣] {تَلْفَحُ} تسفع. وقال الزجاج: اللفح والنفح واحد، إلا أن اللفح أشد تأثيراً. والكلوح: أن تقلص الشفتان وتتشمرا عن الأسنان، كما ترى الرؤوس المشوية. وعن مالك بن دينار: كان سبب توبة عتبة الغلام أنه مر في السوق برأس أخرج من التنور، فغشي عليه ثلاثة أيام وليالهن. وروي عن النبي ﷺ أنه قال: «تشويه النار فتقلص شفته العليا حتى تبلغ وسط رأسه، وتسترخي شفته السفلى حتى تبلغ سرتة». وقرئ «كلحون».

١٠٥- ﴿أَلَمْ تَكُنْ آيَاتِي تُتْلَىٰ عَلَيْكُمْ فَكُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ﴾

١٠٦- ﴿قَالُوا رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْمًا ضَالِّينَ﴾

١٠٧- ﴿رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْهَا فَإِنْ عُدْنَا فَإِنَّا ظَالِمُونَ﴾

١٠٨- ﴿قَالَ اخْسَئُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونَ﴾

١٠

[١١٦٤] {غَلَبَتْ عَلَيْنَا} ملكتنا، من قولك: غلبني فلان على كذا، إذا أخذه منك وامتلكه. والشقاوة سوء العاقبة التي علم الله أنهم يستحقونها بسوء أعمالهم. قرئ {شِقْوَتُنَا}، و«شقاوتنا»، بفتح الشين وكسرها فيهما.

[١١٦٥] {اخْسَئُوا فِيهَا} ذلوا فيها وانزجروا كما تنزجر الكلاب إذا زجرت.

١٥ يقال: خسأ الكلب، وخسأ بنفسه.

[١١٦٦] {وَلَا تُكَلِّمُونَ} في رفع العذاب، فإنه لا يرفع ولا يخفف. قيل: هو

آخر كلام يتكلمون به، ثم لا كلام بعد ذلك إلا الشهيق والزفير والعواء كعواء الكلاب لا يفهمون ولا يفهمون.

[1167] İbn Abbas'ın şöyle dediği nakledilmiştir: Onların altı duası olacaktı; Cehenneme girdiklerinde

- Bin yıl boyunca “Ya Rabbi! Gördük, işittik...”¹ [Secde 32/12] şeklinde seslenecekler ve kendilerine “Benim sözüm hak olmuştur...”² [Secde 32/13] diye cevap verilecektir.
- Sonra bin yıl “Ya Rabbi! Bizi iki kez öldürdün...”³ [Ğâfir 40/11] şeklinde seslenecekler ve kendilerine “[Çıkış yok.] Şu sebeple ki; siz yalnızca Allah’a çağrıldığında nankörce inkâr etmekte, O’na şirk koşulduğunda ise iman etmekteydiniz!” [Ğâfir 40/12] diye cevap verilecektir.
- Sonra bin yıl “Ey Mâlik! Canımızı alsın artık Rabbin!” [Zuhuf 43/77]) şeklinde seslenecekler ev kendilerine “Siz orada kalıcısınız!” [Zuhuf 43/77] diye cevap verilecektir.
- Ardından bin sene “Ya Rabbi! Bizi tehir et...”⁴ [İbrahim 14/44] şeklinde seslenecekler ve kendilerine “Siz daha önce, ‘asla sonunuzun gelmeyeceği’ne yemin etmez miydiniz?” [İbrahim 14/44] diye cevap verilecektir.
- Sonra bin sene “Bizi çıkar da salih amel işleyelim” [Fâtır 35/37] şeklinde seslenecekler ve kendilerine “Biz sizi; ‘ders çıkaracak birinin ders çıkarabileceği kadar’ yaşatmadık mı?” [Fâtır 35/37] diye cevap verilecektir.
- Sonra “Ya Rabbi! Beni döndürün” [Mü’minûn 23/99] şeklinde seslenecekler ve kendilerine “Defolup gidin! Konuşmayın Benimle!..” [Mü’minûn 23/108] diye cevap verilecektir.

109. “Benim kullarımın arasında; ‘Ya Rabbi! Biz iman ettik; bağışla bizi, acı bize; merhamet edenlerin en hayırlısı Sensin!’ diyen bir zümre vardı.”

110. “Siz ise onları eğlence vesilesi yapıp durdunuz ve sonunda, Benim zikrimi size unutturdular! Yine, onlara güler dururdunuz!”

111. “İşte, ‘başarı kazananların tâ kendileri olma’ mükâfatını, bu sabırlarına karşılık verdim bugün onlara.”

1 Tamamı: “Ya Rabbi! Gerçekten, gördük ve işittik; haydi artık bizi dünyaya döndür de salih amel işleyelim! Gerçekten, yakinen iman ettik.” / ed.

2 Tamamı: “İsteseydik, elbette herkesi doğru yola getirirdik... Fakat Benim; ‘Cehennem’i tamamen cinlerle ve insanlarla dolduracağım!” şeklindeki sözüm kesinleşmiş bulunuyor.” / ed.

3 Tamamı: “Ya Rabbi! (Biri ana rahmine düşmeden önceki ‘hayat’sız hâlimiz, diğeri ise hayâta gözlerimizi yumuşumuz olmak üzere) bizleri iki kere öldürdün ve (biri ana rahminde kazandığımız dünyevî hayâtı- yet diğeri ise şu anki dirilişimiz olmak üzere) bize iki kere hayat verdin; biz de suçlarımızı itiraf ettik. O halde, bir çıkış yolu yok mu?’ derler.” / ed

4 Tamamı: “Ya Rabbi! Bizi yakın bir müddete kadar geciktirsen de Senin davetine uysak, peygamber- ler(in)e tâbi olsak!..” / ed.

[١١٦٧] وعن ابن عباس: إِنَّ لَهُمْ سِتَ دَعَوَاتٍ: إِذَا دَخَلُوا النَّارَ،

قالوا أَلْفَ سَنَةٍ {رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا} [السجدة: ١٢] فيجابون {حَقَّ

القول مِنِّي} [السجدة: ١٣]،

فينادون أَلْفًا {رَبَّنَا أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ} [غافر: ١١]، فيجابون {ذَلِكُمْ بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ

وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ} [غافر: ١٣]،

فينادون أَلْفًا {وَنَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ} [الزخرف: ٧٧]،

فيجابون {إِنَّكُمْ مَّا كُنْتُمْ} [الزخرف: ٧٧]،

فينادون أَلْفًا {رَبَّنَا أَخْرِنَا} [إبراهيم: ٤٤]، فيجابون {أَوْ لَمْ تَكُونُوا}،

فينادون أَلْفًا {رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا} [فاطر: ٣٧]، فيجابون {أَوْ لَمْ

نَعْمَرْكُمْ} [فاطر: ٣٧]،

فينادون {رَبِّ ارْجِعُونِ} [المؤمنون: ٩٩]، فيجابون {اِخْسَتُوا فِيهَا}

[المؤمنون: ١٠٨] .

١٠٩- ﴿إِنَّهُ كَانَ فَرِيقٌ مِّنْ عِبَادِي يَقُولُونَ رَبَّنَا آمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَأَنْتَ

خَيْرُ الرَّاحِمِينَ﴾

١١٠- ﴿فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سِحْرِيًّا حَتَّى أَنْسَوْكُمْ ذِكْرِي وَكُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَكُونَ﴾

١١١- ﴿إِنِّي جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوا أَنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾

[1168] إِنَّهُ كَانَ فَرِيقٌ مِّنْ عِبَادِي ifadesi) Übeyy b. Kâ'b'ın okuyuşunda *ennehu kâne ferîk^{un}* şeklinde fethalıdır. Anlam, *li-ennehû* (çünkü) şeklindedir. *السخري* kelimesi zammeli ve kesreli okunmuştur; tıpkı *es-suhr* gibi *sehıranın* mastarıdır, ancak sonuna nispet Yâ'sının gelmiş olması, fiile ziyade bir kuvvet katar. Nitekim *husûs* kelimesinin de sonuna nispet Yâ'sı getirilerek *husûsiyyet* kelimesi türetilmiştir ki onda da bu durum söz konusudur. Kisâî [v. 189/805] ve Ferrâ'nın [v. 207/822] *es-sihriyy^u* şeklindeki kesreli okuyuşları, kelimenin alay anlamında olduğu, *es-suhriyyü* şeklindeki zammeli okuyuşun ise amade olmak ve kulluk anlamında olduğu, yani ifadenin “Onlara amade oldular, kulluk ettiler” anlamına geldiği görüşü nakledilmiştir. İlk görüş Halil b. Ah-med'in [v. 175/791] ve Sîbeveyhi'nin [v. 180/796] görüşüdür. Bu alay edilenlerin sahâbiler olduğu da, hususen Ashâb-ı Suffe olduğu da söylenmiştir.

[1169] Mâna şöyledir: Bunlarla o kadar alay ettiniz ki sonunda, kendileriyle alay etme meşguliyetiniz yüzünden Beni anmayı size unutturmuş oldular, yani onlarla bu şekilde alay edip durmak Beni anmayı size unutturdu ve bunu -yani Beni hatırlamayı ve velîlerim konusunda Benden korkmayı- terk ettiniz!..

[1170] أَنَّهُمْ fetha ile okunmuştur; kesreli okunduğunda cümle başlangıcı olur. Anlam şöyledir: Sabrettikleri için kazanmış oldular, bu yüzden de, sabırları sebebiyle en güzel karşılıkla ödüllendirildiler. Fethalı okuyuşta ise ifade جَزَّيْتُهُمْ [أَنَّهُمْ هُمُ الْفَائِزُونَ], (onlara karşılık verdik) ifadesinin mef'ûlü olup, tıpkı *cezeytuhum fevzehum* (onlara, karşılık olarak başarılı olmayı verdim) denmiş gibi olur.

112. “Siz yeryüzünde yıl sayısı olarak ne kadar kaldınız?” buyurur.

113. “Bir gün veya daha az bir süre kaldık... Sayabilenlere sor.” derler.

114. Buyurur ki; “Çok az bir süre kaldınız. Keşke (bunu orada yaşıyorsanız de) biliyor olsaydınız!”

[1171] (قُلْ ifadesi) Kûfelilerin mushaflarında *kâle* (buyurdu) şeklinde, Haremeyn, Basra ve Suriye mushaflarında ise *kul* (söyle) şeklinde yer almaktadır. *Kâle* (buyurdu) ifadesinde sözü söyleyen ya Allah'tır ya da onları sorgulamakla memur olan meleklerdir. *Kul* (söyle) ifadesinde ise zamir me- leğe ya da cehennemliklerin liderlerinden birine râcidir.¹

1 Bu, Elif'siz yazılan قُلْ kelimelerinde zaman zaman rastlanan bir durumdur. Yani mezkûr soruyu cehennem ashâbına -ilk okuyuşta- bizzat Allah sorarken, ikincide ya bir meleğe ya da Cehennemdeki önde gelen kâfirlerden birine sordurmuş olmaktadır. / ed.

[١١٦٨] في حرف أبي: «أنه كان فريق» بالفتح، بمعنى: لأنه. السخري، بالضم والكسر: مصدر سخر كالسخر، إلا أن في ياء النسب زيادة قوّة في الفعل، كما قيل الخصوصية في الخصوص. وعن الكسائي والفراء: أن المكسور من الهزء، والمضموم من السخرة والعبودية، أي تسخّروهم واستعبدوهم. والأوّل مذهب الخليل وسيبويه. قيل: هم الصحابة، وقيل: أهل الصفة خاصة. ٥

[١١٦٩] ومعناه: اتخذتموهم هزواً وتشاغلتم بهم ساخرين {حتى أنسوكم} بتشاكلهم بهم على تلك الصفة {ذكري} فتركتموه، أي تركتم أن تذكروني فتخافوني في أوليائي.

[١١٧٠] وقرئ {أنهم} بالفتح، والكسر استئناف، أي قد فازوا حيث صبروا، فجُزوا بصبرهم أحسن الجزاء. وبالفتح على أنه مفعول {جزيتهم}، كقولك جزيتهم فوزهم. ١٠

١١٢- ﴿قَالَ كَمْ لَبِئْتُمْ فِي الْأَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ﴾

١١٣- ﴿قَالُوا لَبِئْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ فَاسْأَلِ الْعَادِينَ﴾

١١٤- ﴿قَالَ إِنْ لَبِئْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا لَوْ أَنْتُمْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ﴾

[١١٧١] {قال} في مصاحف أهل الكوفة. و«قل» في مصاحف أهل الحرمين والبصرة والشام؛ ففي {قال} ضمير الله أو المأمور بسؤالهم من الملائكة، وفي «قل» ضمير الملك، أو بعض رؤساء أهل النار. ١٥

[1172] Onlar dünyada kaldıkları süreyi ‘sonsuz’a dek cehennemde kalış’ları ile ve oradaki azapla mukayese edince çok kısa bulmuşlardır. Çünkü sıkıntı içerisinde olan kimseye o sıkıntılı günler çok uzun gelir; buna kıyasla müreffeh günleri ise çok kısa gelir. Ya da onlar dünyada huzur ve mutluluk içinde idiler, bu tür günler ise insana kısa gelir. Bu yüzden böyle söylemişlerdir. Veya geçip gitmiş olan sanki hiç yaşanmamış hükmündedir. Allah Teâlâ onların dünyada kalış süreleri hakkındaki bu söylediklerini tasdik etmiş ve içerisinde bulundukları gaflet sebebiyle kendilerini kınamıştır.

[1173] فَسْئَلِ الْعَادِّينَ (sayabilenlere sor) ifadesi *fe-seli'l-’âddîn* şeklinde de okunmuştur. Anlam, “Bu senelerin sayısını bilmiyoruz, ancak çok az olduğunu düşünüyoruz; sanki bir gün hatta günün bir kısmı kadar olduğunu sanıyoruz. Çünkü bir azabın içerisindeyiz; aramızda o yılları olduğu gibi sayabilecek biri yok, bu yüzden sen bunu sayması mümkün olanlara, bunun üzerinde düşünmeye güç yetirebilecek olanlara sor!” şeklindedir. Anlamın “Kulların ömürlerini ve amellerini sayan meleklerle sor.” şeklinde olduğu da söylenmiştir. (*el-’Âddîn* [sayanlar] ifadesi) *el-’âddîn* (hadsiz saldırganlara) şeklinde şeddesiz de okunmuştur ki bu durumda anlam, “Zalimlere sor, onlar da bizim dediğimiz gibi diyeceklerdir.” şeklindedir. Yine, *el-’âdiyyîn* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda da mâna, “O uzun ömürlü kadim insanlara sor, onlar bile dünya hayatını az buluyorlar; diğerleri nasıldır, var düşün!” anlamındadır. İbn Abbas’ın, “İki nefha arasında çektikleri azap onlara unutturmuştur.” dediği nakledilmiştir.

115. “Yoksa, sizi boşuna yarattığımızı ve Bize hiç döndürülmeyeceğinizi mi sanmıştınız?!”

116. Hulâsa, yüceler yücesidir ‘gerçek hükümdar’ Allah. O’ndan başka tanrı yoktur; o değerli ‘mutlak hükümlerlik tahtı’nın sahibi de O’dur.

117. -Hiçbir kanıt olmadığı halde- Allah’la birlikte başka bir ‘tanrı’ya yalvaran kimsenin hesabı Rabbinin katında mutlaka görülecektir! Kesinlikle felâha eremez inkârcı nankörler!

118. De ki: Ya Rabbi! Bağışla, acı; Sensin acıyanların en hayırlısı.

[1174] عَبَّأ ifadesi hal olup, “abesle iştigal ederek, boşu boşuna” anlamındadır. Tıpkı لَا عِبْسَ (“oyun oynarcasına” [Enbiyâ 21/16]) ifadesi gibidir. Ya da mefûlun lehtir; Anlam şöyledir: Sizi oyun olsun diye yaratmadık, bizi sizi yaratmaya sevk eden tek şey, bunu gerektiren bir hikmettir ki o da sizleri kul edinmemiz ve sizi zor itaatleri yerine getirmekle ve günahlardan kaçınmakla mükellef kılıp, sizi mükellefiyet diyarından mükâfat ve ceza diyarına döndürmek ve iyilik edenlere ödülünü, kötülük edenlere de cezasını vermektir.

[١١٧٢] استقصروا مدّة لبثهم في الدنيا بالإضافة إلى خلودهم ولما هم فيه من عذابها، لأنّ الممتحن يستطيل أيام محنته ويستقصر ما مرّ عليه من أيام الدعة إليها. أو لأنهم كانوا في سرور، وأيام السرور قصار. أو لأنّ المنقضي في حكم ما لم يكن، وصدقهم الله في تقالّهم لسني لبثهم في الدنيا ووبخهم على غفلتهم التي كانوا عليها. ٥

[١١٧٣] وقرئ «فسل العادّين»، والمعنى: لا نعرف من عدد تلك السنين إلّا أنا نستقله ونحسبه يومًا أو بعض يوم؛ لما نحن فيه من العذاب، وما فينا أن نعدّها، فسل من فيه أن يعدّ، ومن يقدر أن يلقي إليه فكره. وقيل: فسل الملائكة الذين يعدّون أعمار العباد ويحصون أعمالهم. وقرئ «العادين» بالتخفيف، أي الظلمة، فإنهم يقولون كما نقول. وقرئ «العاديين»، أي القدماء المعمرين، فإنهم يستقصرونها، فكيف بمن دونهم؟ وعن ابن عباس: أنساهم ما كانوا فيه من العذاب بين النفختين. ١٠

١١٥- «أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنْتُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ»

١١٦- «فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ»

١١٧- «وَمَنْ يَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا بُرْهَانَ لَهُ بِهِ فَإِنَّمَا حِسَابُهُ عِنْدَ رَبِّهِ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ» ١٥

١١٨- «وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ»

[١١٧٤] {عَبَثًا} حال، أي عابثين، كقوله {لَاعِبِينَ} أو مفعول له، أي ما خلقناكم للعبث، ولم يدعنا إلى خلقكم إلّا حكمة اقتضت ذلك، وهي: أن نتعبكم ونكلفكم المشاق من الطاعات وترك المعاصي، ثم نرجعكم من دار التكليف إلى دار الجزاء، فنتيب المحسن ونعاقب المسيء. ٢٠

[1175] “Bize hiç döndürülmeyeceğinizi” ifadesi “sizi boşuna yarat-tığımızı” ifadesine ma’tûttur. “Boşu boşuna” ifadesine ma’tûf da olabilir, yani “Boşu boşuna ve geri döndürülmeyecek vaziyette bırakalım diye...” anlamındadır. تُرْجَعُونَ (döndürülmeyeceğinizi) ifadesi Tâ’nın fethası ile *ter-ci’ün* (dönmeyeceğinizi) şeklinde de okunmuştur. *el-Hakk* (gerçek) ifadesi, mülkün kendisi için hak olduğu hükümdar anlamındadır, çünkü her şey ondandır ve ona dönecektir. Ya da bu ifade “zeval bulmayan, sabit olan, mülkü kalıcı olan” anlamındadır.

[1176] Allah Teâlâ Arş’ı kerem sıfatı ile nitelendirmiştir, çünkü rahmet, ha-yır ve bereket oradan inmektedir. Ya da *Ekreme’l-ekremîn*’e (Allah’a) nispetinden dolayı böyle nitelemiştir. Nitekim bir evin sakinleri kerem sahibi insanlar ise, oraya *beytⁱⁿ kerimⁱⁿ* (kerim ev) denilir. *الكريم* ifadesi¹ merfû‘ da okunmuştur; bunun benzeri *zü’l-’arşı’l-mecîd⁴* (“[Senin Rabbin] mutlak hükümrânlık tahtının sahibidir; şanlıdır-şereflidir.” [Burûc 85/15]) âyetinde söz konusudur.

[1177] “Hiçbir kanıt olmadığı halde” ifadesi tıpkı “haklarında hiçbir de-lil indirmedigi” [Âl-i ‘İmrân 3/151] ifadesi gibidir. Bu nitelik Allah’tan başka ilâh kabul edilen varlıkların ayrılmaz niteliğidir. Tıpkı² “kanatlarıyla uçan” [En’âm 6/38] ifadesi gibi, tekit için kullanılmıştır. Yoksa Allah’tan başka kendilerine tapılan varlıklardan bazıları hakkında kanıt olabileceği anlamına gelmez. Ay-rica, bu ifadenin şart ve ceza ifadesi arasında bir ara söz olması da mümkün-dür. Bu durumda, tıpkı “Her kim Zeyd’e ihsanda bulunursa -ki ihsana ondan daha lâıyk olan yoktur- Allah onun sevabını verir.” sözü gibidir.

[1178] *إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ* (Kesinlikle felâha eremez) ifadesi Hemze’nin fet-hası ile *ennehû lâ yuflihu* şeklinde de okunmuştur ki bu durumda anlamı, “Onların hesabı, felâha ermemektir” şeklinde olup aslı, *hisâbuhû ennehû lâ yuflihu* (Onun hesabı, felâha erememesidir) şeklindedir, ancak zamirin yerine “kâfirler” ifadesi kullanılmıştır, çünkü “Allah’la birlikte başka bir ‘tanrı’ya yal-varan kimse” ifadesinde çoğul mânası vardır; *إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ* şeklindeki okuyuşta da mâna aynı şekilde, “Onların hesabı, kurtuluşa erememeleridir.” şeklindedir.

[1179] Allah Teâlâ bu surenin başında “Müminler felâha ermişlerdir.” demiş; sonunda ise “Kesinlikle felâha eremez inkârcı nankörler!” buyur-muştur. Surenin başıyla sonu arasında³ ne büyük fark var!

1 Arş’in değil, Rabbin sıfatı olarak. / ed.

2 Kuş vb. uçan varlıklar hakkında kullanılan. / ed.

3 Yani nihâi felâhı yakalamakla yakalayamamak arasında... / ed.

[١١٧٥] {وَأَنْتُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجِعُونَ} معطوف على {أَنْتُمْ خَلَقْنَاكُمْ}. ويجوز أن يكون معطوفاً على {عَبَثًا}، أي للعبث، ولترككم غير مرجوعين. وقرئ «ترجعون»، بفتح التاء. {الحق} الذي يحق له الملك؛ لأن كل شيء منه وإليه. أو الثابت الذي لا يزول ولا يزول ملكه.

٥ [١١٧٦] وصف العرش بالكرم لأن الرحمة تنزل منه والخير والبركة، أو لنسبته إلى أكرم الأكرمين. كما يقال: بيت كريم، إذا كان ساكنوه كراماً. وقرئ «الكريم»، بالرفع. ونحوه {ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ} [البروج: ١٥].

[١١٧٧] {لَا بُرْهَانَ لَهُ بِهِ} كقوله {مَا لَمْ يُنْزَلْ بِهِ سُلْطَانًا} [آل عمران: ١٥١] وهي صفة لازمة، نحو قوله {يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ} [الأنعام: ٣٨] جيء بها للتوكيد، لا أن يكون ١٠ في الآلهة ما يجوز أن يقوم عليه برهان. ويجوز أن يكون اعتراضاً بين الشرط والجزاء؛ كقولك: من أحسن إلى زيد، لا أحق بالإحسان منه، فالله مثيبه.

[١١٧٨] وقرئ «أنه لا يفلح»، بفتح الهمزة. ومعناه: حسابه عدم الفلاح، والأصل: حسابه أنه لا يفلح هو، فوضع الكافرون موضع الضمير لأن {مَنْ يَدْعُ} في معنى الجمع، وكذلك حِسَابُهُ... إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ، في معنى: «حسابهم أنهم لا ١٥ يفلحون».

[١١٧٩] جعل فاتحة السورة {قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ} وأورد في خاتمتها {إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ} فستان ما بين الفاتحة والخاتمة!

[1180] Peygamber (s.a.)'in şöyle buyurduğu nakledilmiştir: Her kim Mü'minûn suresini okursa, ölüm meleği kendisine geldiği vakit melekler ona rahatlık, hoş koku ve göz aydınlığı müjdesi verirler.

5 [1181] Rivayete göre Mü'minûn suresinin başı ve sonu Arş hazinelerindendir, bu surenin başından üç âyetle amel eden ve sonundaki dört ayetten öğüt alan kimse kurtulmuş, felâha ermiştir.

10 [1182] Hazret-i Ömer'den şöyle rivayet edilmiştir: Peygamber (s.a.)'e vahiy geldiği esnada arı uğultusu gibi bir ses işitilirdi. Bir keresinde yine vahiy geldi, bir süre bekledik, sonra kibleye doğru yöneldi, ellerini kaldırdı ve "Allah'ım! Bize fazla fazla ver, eksiltme. Bize değer ver, zelil kılma. Bize ver, mahrum bırakma. Bizi tercih et, başkalarının kendisine tercih edildiği kişilerden kılma bizi! Bizden razı ol ve bizi razı et!" diye dua etti; sonra "Bana öyle on âyet nazil oldu ki her kim onların gereğini yaparsa cennete girer." buyurdu ve "Müminler felâha ermiştir." âyetinden başlayıp on ayeti
15 tamamlayıncaya kadar okudu. [Tirmizî, "Tefsîr", 24]

[١١٨٠] عن رسول الله ﷺ: «مَنْ قَرَأَ سُورَةَ الْمُؤْمِنُونَ بِشَرِّهِ الْمَلَائِكَةُ بِالرُّوحِ وَالرِّيحَانِ وَمَا تَقَرَّبُ بِهِ عَيْنُهُ عِنْدَ نَزُولِ مَلِكٍ الْمَوْتِ».

[١١٨١] وروى أَنَّ أَوَّلَ سُورَةٍ قَدْ أَفْلَحَ وَآخِرُهَا مِنْ كُنُوزِ الْعَرْشِ، مِنْ عَمَلِ بَثَلَاثِ آيَاتٍ مِنْ أَوَّلِهَا، وَاتَّعَظَ بِأَرْبَعِ آيَاتٍ مِنْ آخِرِهَا فَقَدْ نَجَا وَأَفْلَحَ.

هـ [١١٨٢] وعن عمر بن الخطاب رضي الله عنه: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ إِذَا نَزَلَ عَلَيْهِ الْوَحْيُ يَسْمَعُ عِنْدَهُ دَوِيَّ كَدَوِيِّ النَّحْلِ، فَمَكْنَتُنَا سَاعَةً، فَاسْتَقْبَلَ الْقِبْلَةَ وَرَفَعَ يَدَهُ وَقَالَ: ”اللَّهُمَّ زِدْنَا وَلَا تَنْقُصْنَا، وَأَكْرِمْنَا وَلَا تَهِنَّا، وَأَعْطِنَا وَلَا تَحْرِمْنَا، وَآثَرْنَا وَلَا تَوَثِّرْ عَلَيْنَا، وَارْضَ عَنَّا وَأَرْضْنَا“. ثُمَّ قَالَ: ”لَقَدْ أُنْزِلَتْ عَلَيَّ عَشْرُ آيَاتٍ مِنْ أَقَامِهِنَّ دَخَلَ الْجَنَّةُ“، ثُمَّ قَرَأَ {قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ} حَتَّى خَتَمَ الْعَشْرَ.

NÛR SÛRESİ

Medine'de nazil olmuştur; 62 ayettir.

64 ayet olduğu da söylenmiştir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. (Bu;) indirerek yasa haline getirdiğimiz; düşünüp ibret alasınız diye içerisinde apaçık âyetler indirdiğimiz bir sûre(dir):

[1183] أَنْزَلْنَاهَا kelimesi mahzuf bir mübtedanın haberi, (indirdiğimiz) ise sıfattır. [yani, indirdiğimiz bir sûredir] Yahut nitelenmiş mübteda olup, haberi mahzuftur, *fi-mâ evhaynâ ileyke sûratun enzelnâhâ* (sana vahyettiklerimiz içerisinde indirdiğimiz bir sûre vardır) anlamında. سُوْرَةٌ kelimesi mansub da okunmuştur. Bu, ya *Zeyden darabtuhû* örneğindeki gibidir ki bu durumda أَنْزَلْنَاهَا (indirdiğimiz) cümlesinin i'râbda mahalli yoktur, çünkü mukadder fiilin¹ açıklayıcısıdır, dolayısıyla onun hükmündedir. Veya *dûneke sûraten* (al; bir sûre...) ya da *utlu sûraten* takdirindedir ki, bu durumda أَنْزَلْنَاهَا cümlesi sıfat olur (yani indirdiğimiz bir sûre oku).

[1184] فرضناها ifadesi “içindeki hükümleri farz kıldık” anlamındadır. *Farz* kelimesinin aslı kesmektir, yani o hükümleri kesin olarak farz kıldık. Bu fiilin şeddeli okunması ise *faraztu'l-farizate* ve *farraztu'l-ferâiza* (farizayı farz kıldım, farizaları birer birer farz kıldım) örneğinde olduğu gibi farz kılma konusunda vurgu ve pekiştirme içindir. Veya öncekilerden ve onlardan sonra gelenlerden kendilerine hüküm farz kılınan kimseler çok olduğu içindir.

[1185] تَذَكَّرُونَ (düşünüp ibret alasınız diye) ifadesinde Zâl şeddeli de şeddesiz de okunmuştur.

2. Zinakâr kadın ve zinakâr erkek; bu ikisinden her birine yüzer sopa vurun. Allah'a ve 'Son Gün'e iman ediyorsanız, bu ikisine karşı hissettiğiniz acıma duygusu, Allah'ın cezasını uygulamaktan sizi alıkoymasın. Müminlerden bir grup da o ikisinin cezalandırılışına şahit olsun.

[1186] الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي ifadesi, Halil [v. 786] ve Sîbeveyhi'ye [v. 796] göre mübteda olmak üzere merfû' olup haberi [yani *fi-mâ furida 'aleykum*] mahzuftur: Size farz kılınanlar arasında “zinakâr kadın ve zinakâr erkek” de vardır, yani bunlara vurulacak sopa hükmü... Haberin, فَاجْلِدُوا (sopa vurun) ifadesi olması da caizdir.

¹ Buna göre, ifade *enzelnâ surat^m enzelnâhâ* şeklinde takdir edilmektedir. / ed.

سورة النور

مدنية وهي اثنتان وستون آية. وقيل أربع وستون.

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿سُورَةُ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا وَأَنْزَلْنَا فِيهَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لَّعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

٥ [١١٨٣] {سُورَةُ} خبر مبتدأ محذوف، و{أَنْزَلْنَاهَا} صفة. أو هي مبتدأ موصوف والخبر محذوف، أي فيما أوحينا إليك سورة أنزلناها. وقرئ بالنصب على زياداً ضربته، ولا محلّ لـ{أَنْزَلْنَاهَا}، لأنها مفسرة للمضمر فكانت في حكمه. أو على دونك سورة، أو اتل سورة؛ و{أَنْزَلْنَاهَا} صفة.

[١١٨٤] ومعنى {فرضناها} فرضنا أحكامها التي فيها. وأصل الفرض القطع،

١٠ أي جعلناها واجبة مقطوعاً بها. والتشديد للمبالغة في الإيجاب وتوكيده، أو لأنّ فيها فرائض شتى، وأنك تقول: فرضت الفريضة، وفرضت الفرائض. أو لكثرة المفروض عليهم من السلف ومن بعدهم.

[١١٨٥] {تَذَكَّرُونَ} بتشديد الدال وتخفيفها.

٢- ﴿الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلْيَشْهَدْ عَذَابُهُمَا طَائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١١٨٦] رفعهما على الابتداء، والخبر محذوف عند الخليل وسيبويه، على معنى:

فيما فرض عليكم {الزانية والزاني}، أي جلدهما. ويجوز أن يكون الخبر {فاجلدوا}،

Haberin başına Fâ gelmesi, الرَّانِيَّةُ وَالرَّانِي kelimelerinin başındaki Elif Lâm takısının *ellezî* (o ki) anlamına gelmesinden ve şart anlamı içermesinden dolaydır. Takdir şöyledir: “O kadın ki zina eder, o erkek ki zina eder, her ikisine de sopa vurun!” Tıpkı *men zenâ fe'clidûhu* (kim zina ederse ona sopa vurun) ifadesi gibi ve وَالَّذِينَ يَزُمُونَ الْمَحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ (Namuslu kadınlara zina isnadında bulunup da, sonra dört şahit getiremeyenlere de [seksen sopa] vurun.” [Nûr 24/4]) ayeti gibi.

[1187] الرَّانِيَّةُ وَالرَّانِي kelimeleri, فَاجْلِدُوا fiilinin tefsir ettiği mukadder bir fiil (اجْلِدُوا) ile mansub da okunmuştur. Bu, fiil emir kipinde olduğu için *sûrat^{en} enzelnâhâ* kıraatindekinden daha güzel olmuştur.¹

[1188] الرَّانِي kelimesi Yâsız *ez-zâni* şeklinde de okunmuştur. *Celd* cilde vurmak anlamına gelir; *celedehû* “onun cildine vurdu” demektir; *zaharahû* “sırtına vurdu”, *betanehû* “karnına vurdu”, *ra'esehû* “başına vurdu” ifadeleri de böyledir.

[1189] **Şayet** “Bu, zina eden bütün erkek ve kadınların hükmü müdür yoksa bazılarını mı mahsustur?” **dersen şöyle derim:** Hayır. Bu, *muhsan* olmayanlara mahsustur, çünkü *muhsan*ın hükmü taşılayarak öldürmedir (*recm*).

[1190] Ebû Hanîfe [v. 150/767] *Rahimehullâh*'a göre *muhsan* olmanın 6 şartı vardır: Müslüman olmak, hür olmak, akıllı olmak, bülûğ çağına ermiş olmak, sahih bir nikâhla evlenmiş olmak ve cinsel ilişkide bulunmuş olmak. Bu şartlardan biri bulunmaz ise kişi *muhsan* sayılmaz. Şaî'î'ye [v. 204/820] göre Müslüman olmak şart değildir, zira rivayete göre Hazret-i Peygamber (s.a.) zina eden iki yahudiye recmetmiştir. [*İbn Mâce*, “Hudûd”, 10] Ebû Hanîfe *Rahimehullâh*'ın delili Hazret-i Peygamber (s.a.)'in şu sözüdür: “Kim Allah'a ortak koşarsa *muhsan* değildir.” **Şayet** “Ayetin lâfzı, hükmün zina eden erkek ve kadınların tümüne uygulanmasını gerektirir. Çünkü ‘zinakâr erkek ve zinakâr kadın’ ifadesi geneldir; muhsanı da, muhsan olmayanı da kapsar” **dersen şöyle derim:** Evet ‘zinakâr erkek ve zinakâr kadın’ kelimeleri ‘ifetli erkek ve ifetli kadın’ cinslerine aykırı iki cinse *mutlak*² bir delâletle delâlet eder. Bu cinslik [zinakârların] tamamında da söz konusudur, bir kısmında da. *Müşterek* kelimelerde olduğu gibi, söyleyen hangisini kastederse kasdetsin bundan dolayı yadırganmaz.

1 Her ikisinde de *izmâr kable'z-zikr* olmakla birlikte, ızmâr edilen fiil birinde (*sûrat^{en} enzelnâhâ*) mazi, diğerinde (*ez-zâniyete ve'z-zâni fe'clidû*) ise emr-i hazır; müfessir bu ikinci ızmârın emir kipinde olduğu için daha güzel olduğunu belirtiyor. / ed.

2 Evli-bekâr olup olmadığı bir tarafa. / ed.

وإنما دخلت الفاء لكون الألف واللام بمعنى الذي وتضمنيه معنى الشرط، تقديره: التي زنت والذي زنى فاجلدوهما، كما تقول: من زنى فاجلدوه، وكقوله {والذين يَزْمُونَ المحصناتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ} [النور: ٤].

٥ [١١٨٧] وقرئ بالنصب على إضمار فعل يفسره الظاهر، وهو أحسن من سورة أنزلناها، لأجل الأمر.

[١١٨٨] وقرئ «والزان»، بلا ياء. والجلد: ضرب الجلد، يقال: جلده، كقولك: ظهره، وبطنه، ورأسه.

[١١٨٩] فإن قلت: أهذا حكم جميع الزناة والزواني، أم حكم بعضهم؟ قلت: بل هو حكم من ليس بمحصن منهم، فإن المحصن حكمه الرجم. ١٠

[١١٩٠] وشرائط الإحصان عند أبي حنيفة ست: الإسلام، والحرية، والعقل، والبلوغ، والتزوج بنكاح صحيح، والدخول. إذا فقدت واحدة منها فلا إحصان. وعند الشافعي: الإسلام ليس بشرط، لما روي أن النبي ﷺ رجم يهوديين زنيا. وحجة أبي حنيفة قوله ﷺ: «مَنْ أَشْرَكَ بِاللَّهِ فَلَيْسَ بِمَحْصِنٍ». فإن قلت: اللفظ

١٥ يقتضي تعليق الحكم بجميع الزناة والزواني، لأن قوله {الزانية والزاني} عام في الجميع، يتناول المحصن وغير المحصن. قلت: {الزانية والزاني} يدلان على الجنسين المتنافيين لجنسي العفيف والعفيفة دلالة مطلقة، والجنسية قائمة في الكلّ والبعض جميعاً، فأيهما قصد المتكلم فلا عليه، كما يفعل بالاسم المشترك.

[1191] رَأْفَةً (kelimesi) لَا يَأْخُذُكُمْ şeklinde Yâ ile de okunmuştur. رَأْفَةً kelimesi, Hemze'nin fethiyle *ra'efet^{un}* ve *fe'âlet^{un}* kalıbında *ra'âfet^{un}* şeklinde de okunmuştur. Mâna şöyledir: Müminlerin, Allah'ın verdiği cezada ciddiyet, sertlik ve metanet göstermeleri gerekir. Allah'ın kanunlarını tam mânasıyla uygulama konusunda onlara gevşeklik ve pıtilik hâkim olmamalıdır. Bu konuda örnek olarak Peygamber (s.a.) yeterlidir. O, şöyle buyurmuştur: “Muhammed'in kızı Fâtıma dahi hırsızlık ederse onun elini de keserim!” [Müslim, “Hudûd”, 9] *إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ* (Allah'a ve 'Son Gün'e iman ediyorsanız) ifadesi, Allah ve O'nun öngördüğü ceza hakkında öfkeleri kamçılanmaktadır. Mânanın şöyle olduğu da söylenmiştir: Onlara acımayın ki kanunları ihmal etmeyesiniz. Veya acıtmayacak şekilde vurmayasınız. Hadiste şöyle buyurulmuştur: “Had cezasından bir kırbaç eksik vuran kişi (kıyamet günü) getirilir (ve sebebi sorulur); “Senin kullarına merhametinden dolayı...” der. Kendisine; “Sen onlara karşı benden daha mı merhametlisin!?” buyrulur ve ateşe atılması emredilir. Yine had cezasından bir kırbaç fazla vuran da getirilir (ve sebebi sorulur); “Sana karşı isyana son versinler diye...” diye cevap verir. Onun da ateşe atılması emredilir. Ebû Hüreyre'den [v. 58/678] Hazret-i Peygamber'in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Bir yerde haddin uygulanması, o yer halkı için kırk gece yağmur yağmasından daha hayırlıdır.” [Nesâî, “Kat'ûs-sârik”, 7] Devlet başkanının, had cezalarını uygulamak için, basiret sahibi ve nasıl vuracağını bilen uzman bir kişiyi tayin etmesi gerekir. Erkeğe, belden aşağısını örten giysisi hariç, tüm elbisesi çıkarılmış olarak ayakta, ne çok hafif ne de çok şiddetli; orta şiddette sopa vurulur. Sopa yüz, baş ve avret mahalli olmak üzere üç âza hariç, tüm âzalara dağıtılarak vurulur. *Celd* kelimesinde, acımanın ete geçmesi gerekmediğine işaret vardır. Kadına sopa oturduğu halde vurulur; kürk ve fazla giysileri dışında elbisesi çıkarılmaz.

[1192] Ebû Hanîfe [v. 150/767] *Rahimehullâh* bu âyeti delil getirerek *muhsan* olmayan kimse için had cezasının -sürgün edilmeksizin- sadece sopa olduğunu söyler. Sürgünün farz olduğuna dair Şâfi'i'nin [v. 204/820] getirdiği delil ise Hazret-i Peygamber'in (s.a.) şu hadisidir: “Bekârın bekârla zina etmesinin (cezası) yüz sopa ve bir yıl sürgündür.” [Müslim, “Hudûd”, 12] Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göre, Sahabenin hem sopa vurduğu hem de sürgün ettiğine dair rivâyetin [Tirmizî, “Hudûd”, 11] hükmü bu âyetle kaldırılmıştır yahut bu bir *gerekliklik* olarak değil de, tâzir ve tedip olarak yorumlanır. Hür kimsenin sürgün edilmesi konusunda Şâfi'i'nin tek görüşü vardır. Kölenin sürgün edilmesi konusunda ise onun üç görüşü vardır: [i] Hür kimse gibi bir sene sürgün edilir. [ii] (100 sopanın yarısı) 50 sopa vurulduğu gibi yarım sene sürgün edilir. [iii] Ebû Hanîfe'nin dediği gibi hiç sürgün edilmez.

[١١٩١] وقرئ «ولا يأخذكم»، بالياء. و«رأفة»، بفتح الهمزة. و«رأفة»، على فعالة. والمعنى: أن الواجب على المؤمنين أن يتصلبوا في دين الله ويستعملوا الجدّ والمتانة فيه، ولا يأخذهم اللين والهوادة في استيفاء حدوده. وكفى برسول الله ﷺ أسوة في ذلك حيث قال: «لو سرقت فاطمة بنت محمد لقطعت يدها!» وقوله {إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ} من باب التهيج وإلهاب الغضب لله ولدينه. وقيل: لا تترحموا عليهما حتى لا تعطلوا الحدود أو حتى لا توجعهما ضرباً. وفي الحديث: «يُؤْتَى بِوَالٍ نَقَصَ مِنَ الْحَدِّ سَوَاطِئَ، فيقول: رحمة لعبادك، فيقال له: أنت أرحم بهم مِنِّي؛ فيؤمر به إلى النار! ويؤتى بمن زاد سوطاً فيقول لينتهوا عن معاصيك؛ فيؤمر به إلى النار.» وعن أبي هريرة: إقامة حدٍّ بأرض خير لأهلها من مطر أربعين ليلة. وعلى الإمام أن ينصب للحدود رجلاً عالمًا بصيرًا يعقل كيف يضرب. والرجل يجلد قائماً على مجزّده ليس عليه إلاّ إزاره ضرباً وسطاً لا مبرحاً ولا هيناً، مفرّقاً على الأعضاء كلها لا يستثنى منها إلاّ ثلاثاً؛ الوجه والرأس، والفرج. وفي لفظ الجلد: إشارة إلى أنه لا ينبغي أن يتجاوز الألم إلى اللحم. والمرأة تجلد قاعدة، ولا ينزع من ثيابها إلاّ الحشو والفرو.

[١١٩٢] وبهذه الآية استشهد أبو حنيفة على أن الجلد حدّ غير المحصن بلا تغريب. وما احتج به الشافعي على وجوب التغريب من قوله ﷺ: البكر بالبكر جلد مائة وتغريب عام. وما يروى عن الصحابة أنهم جلدوا ونفوا؛ منسوخ عنده وعند أصحابه بالآية، أو محمول على وجه التعزيز والتأديب من غير وجوب. وقول الشافعي في تغريب الحرّ واحد، وله في العبد ثلاثة أقاويل: يغرب سنة كالحرّ، ويغرب نصف سنة كما يجلد خمسين جلدة، ولا يغرب كما قال أبو حنيفة.

[1193] Bu âyetle, “Zina eden kadınları evlerde hapsedin.” [Nisâ 4/15] ve “[Bu çirkin fiili yapan] ikiliye ceza verin.” [Nisâ 4/16] âyetlerinin hükmü kaldırılmıştır.

[1194] Denmiştir ki; sopa için ‘azap’ tabirinin kullanılması, bunun bir ceza olduğunun delilidir. Tekrarlamayı önleyeceği için buna azap denmiş olması da caizdir. Nitekim ibret alınacak cezaya da *nekâl* denilmiştir [Mâide 5/38].

[1195] *et-Tâife* kelimesi, halka oluşturabilecek bir grup anlamına gelir; en azı üç veya dört kişidir. Bu, sıfat-ı gâlibedir;¹ sanki bir şeyin çevresini kuşatan cemaat gibidir. İbn Abbas [v. 68/688] bu kelimenin tefsirinde Allah’a iman eden dörtten kırka kadar sayıda erkek bir grup olduğunu söylemiştir. 10 Hasan-ı Basrî’ye [v. 110/728] göre on kişidir. Katâde’ye [v. 117/735] göre üç ve daha yukarısidir. İkrime’ye [v. 105/723] göre iki ve daha yukarı sayıdaki erkektir. Mücahid’e [v. 103/721] göre bir ve birin üstündeki gruptur. Ancak İbn Abbas’ın görüşü tercih edilmiştir; çünkü dört, bu had cezasının kendisiyle tespit edildiği cemaattir.

15 [1196] Doğrusu bu büyük günah, büyük günahların başta gelenlerinden-
dir. Bundan dolayı Allah Teâlâ bunu kendisine ortak koşma ve adam öldürme
günahı ile birlikte zikretmiştir: “... zina da etmezler. Bunları yapan, öyle ağır
bir ceza ile karşılaşır ki kıyâmet günü azap kendisi için katmerli hale getirilir!”
[Furkân 25/68-69] Yine, Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Zinaya yaklaşmayın;
20 zira o, yüz kızartıcı bir suçtur, yol olarak da kötüdür.” [İsrâ 17/32] Hazret-i
Peygamber (s.a.) de şöyle buyurmuştur: “Ey insan topluluğu! Zinadan sak-
kının, çünkü onda üçü dünyada, üçü de ahirette olmak üzere altı özellik
vardır. Dünyada olanlar şunlardır: İzzeti giderir, fakirlik getirir, ömrü azaltır.
Âhirette olanlara gelince, ilahî gazabı gerektirir, hesabın zor olmasına neden
25 olur, cehennemde ebedi kalmaya sebep olur.” Bundan dolayı Allah Teâlâ iftira
ve içki içme cezasının aksine, zina suçuna eksiksiz tam 100 sopa emretmiş;
zina için dehşet verici korkunç bir ceza olan ‘taşlayarak öldürme’ şeklinde-
ki cezayı meşru kılmış; sopa vurulan kişiye müminlerin merhamet etmesini
yasaklamıştır. Ayrıca teşhir için bir grubun hazır bulunmasını da emretmiş-
30 tir. Dolayısıyla, teşhirin gerçekleşmesini sağlayacak bir grup bulunması vacip
olmuştur. Bunu sağlamak için bir-iki kişi yeterli değildir. Zinakârın daha da
rezil olmasını sağlayacağı için özel olarak ‘mümin’lerin bulunması istenmiştir,
çünkü fâsık kimse kavminin iyileri arasında daha çok mahcup olacaktır. İbn
Abbas’ın [v. 68/688] “Allah’a inanan dörtten kırka kadar erkeğin bulunması
35 gerekir.” şeklindeki görüşü bunu destekler.

1 *Tâife* kelimesinin kullanıldığı her sefer *tayf*[sarma] anlamının mülâhaza edilmesi gerekmez. / ed.

[١١٩٣] وبهذه الآية نسخ الحبس والأذى في قوله تعالى {فَأَمْسِكُوهُمْ فِي الْبُيُوتِ} [النساء: ١٥]، وقوله تعالى {فَأَذُوهُمَا} [النساء: ١٦].

[١١٩٤] قيل: تسميته عذاباً دليل على أنه عقوبة. ويجوز أن يسمى عذاباً، لأنه يمنع من المعاودة كما سمي نكالاً.

٥ [١١٩٥] الطائفة: الفرقة التي يمكن أن تكون حلقة، وأقلها ثلاثة أو أربعة؛ وهي صفة غالبية كأنها الجماعة الحافة حول الشيء. وعن ابن عباس في تفسيرها: أربعة إلى أربعين رجلاً من المصدقين بالله. وعن الحسن: عشرة. وعن قتادة: ثلاثة فصاعداً. وعن عكرمة: رجلان فصاعداً. وعن مجاهد: الواحد فما فوقه. وفضل قول ابن عباس، لأن الأربعة هي الجماعة التي يثبت بها هذا الحد.

١٠ [١١٩٦] والصحيح أن هذه الكبيرة من أمهات الكبائر، ولهذا قرنها الله بالشرك وقتل النفس في قوله {وَلَا يَزْنُونَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا} [الفرقان: ٦٨-٦٩]، وقال {وَلَا تَقْرَبُوا الزَّانِيَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا} [الإسراء: ٣٢]. وعن النبي ﷺ: «يا معشر الناس اتقوا الزنى فإن فيه ست خصال: ثلاث في الدنيا، وثلاث في الآخرة. فأما اللاتي في الدنيا فيذهب البهاء، ويورث الفقر، وينقص العمر، وأما اللاتي في الآخرة فيوجب السخطة، وسوء الحساب، والخلود في النار». ولذلك وفي الله فيه عقد المائة بكماله، بخلاف حد القذف وشرب الخمر. وشرع فيه القتل الهولة، وهي الرجم، ونهى المؤمنين عن الرافة على المجلود فيه وأمر بشهادة الطائفة للتشهير، فوجب أن تكون طائفة يحصل بها التشهير، والواحد والاثنان ليسوا بتلك المثابة. واختصاصه المؤمنين لأن ذلك أفضح، والفاستق بين صلحاء قومه أخجل.

٢٠ ويشهد له قول ابن عباس ﷺ: إلى أربعين رجلاً من المصدقين بالله.

3. Zinakâr erkek, sadece zinakâr veya Müşrik kadını nikâhlar. Zinakâr kadını da zinakâr veya Müşrik erkekten başkası nikâhlanmaz. Bu, müminlere ‘haram’ kılınmıştır.

[1197] *Fâsık*, zina ve kahbelik şanıdan olan âdi kimse demektir. Böyle biri kendi vasıflarına uymayan salih kadınlarla evlenmek istemez; ancak, kendine benzeyen âdi bir fâsıkla veya Müşrik bir kadınla evlenmek ister. Fâsık, zinakâr ve âdi kadının durumu da bunun gibidir; salih erkekler onunla evlenmek istemezler ve ondan tiksiniirler. Ona ancak kendisine benzeyen fâsık veya Müşrik erkekler ilgi gösterir. Allah katında övülmüş¹ bir ‘mümin’in zinakâr bir kadınla evlenmesi, ona ilgi göstermesi ve bu sebeple zinakârlıkla damgalanmış ‘fâsık’lar grubuna katılması sakıncalıdır, *haram*dır. Çünkü bu durumda fâsıklara benzeme, töhmet altında kalma ve hakkında dedikoduya, gıybet ve çeşitli fesatlıklara sebep olma gibi sakıncalar söz konusudur. *Bir yerde günahkârlarla birlikte oturmak bile nice günaha sebebiyet vermektedir!* Düşünün, bir de bir zinakâr ve kahbenin ‘eşi’ olduğunuzu!.. Allah Teâlâ şu âyetle buna dikkat çekmiştir: “Aranızdaki bekârları, köle ve cariyelerinizden de *salih*² olanları evlendiriniz.” [Nûr 24/32]

[1198] Şu da söylenmiştir: Medine’de Müşriklerden zinakâr zengin kadınlar vardı, fakir muhacirler onlarla evlenmek istediler ve Peygamber (s.a.)’den izin istediler; bunun üzerine bu âyet nâzil oldu. [İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, III, 540] Hazret-i Âişe *Radıyallâhu anhâ*’dan [v. 58/678] şöyle rivâyet edilmiştir: “Âyete göre, bir erkek bir kadınla zina ederse o kadınla evlenme hakkı yoktur; onunla (evlenerek) cinsel ilişkide bulunduğu takdirde zinakâr olur!” İbn Abbas [v. 687/687-8] ise bunu caiz görmüş ve bu kişiyi bir ağacın meyvesini çalıp, sonra da onu satın alan birine benzetmiştir. Bir rivâyete göre bu durum, Hazret-i Peygamber (s.a.)’e de sorulmuş ve şu cevabı vermiştir: “Evvelki zinadır, sonraki nikâhtır; haram, helâli haram kılmar.”

1 Sadece söylemiyle değil, hâl ve fiilleriyle, tutum ve davranışlarla *imam*na uygun davranan biri *mümin*-dir. Ahlakî düşüklükler içinde bulunanlar *-iman/tasdik* etmiş olsalar bile- Kur’ân’da *mümin* olarak tavsif edilmez. Ancak bu ilgili kişiden imanı nefyetmez; dinî sınırları çiğneyip duran biri için “*fâsık/fâcir*/mücrim” vasfı yerine ancak imanı sübut ve istimrar kazananların hak ettiği *mümin* sıfatının verilmesi ahlakî düşüklüğü onaylamak, hatta teşvik etmek anlamına geleceği için böyledir. Hırsızlık etmek kişiyi *-tasdik* anlamındaki- imandan çıkarmamakla birlikte, imanlı bir hırsız *mümin* denmeyip “hırsız” denmesi; imanlı bir zamparaya “zinakâr” denmesi dilin yapısı gereğidir. Dil bu gibi durumlarda kişinin en çok göze çarpan davranışını öne çıkartır. Nitekim *takvân*ın aslı olan “imansızlıktan korunma” unsuru bütün iman sahiplerinde bulunmasına rağmen, her iman sahibi *müttaki* olarak tavsif edilmez. / ed.

2 Müfessir *sâlih* kelimesini Türkçedeki anlamıyla salih yani dindar anlamına hamletmekle birlikte, kelime aslen “lâıyk/elverişli” anlamındadır. Dikkat edilirse, köle ve cariyeler için kullanılan “salih, yani evlenmeye lâıyk/elverişli” sıfatı “içiniden” hür olan “dullar” için kullanılmamıştır, oysa dindarlık onlar için de söz konusudur. Müfessir belki de bu elverişliliğin ölçüsü olarak dindarlığı öncelemekte olduğundan böyle söylemektedir. / ed.

٣- ﴿الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحُرِّمَ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١١٩٧] الفاسق الخبيث الذي من شأنه الزنى والتحب، لا يرغب في نكاح الصوالح من النساء اللاتي على خلاف صفته، وإنما يرغب في فاسقة خبيثة من شكله، أو في مشركة؛ والفاسقة الخبيثة المسافحة كذلك لا يرغب في نكاحها الصالحاء من الرجال وينفرون عنها، وإنما يرغب فيها من هو من شكلها من الفسقة أو المشركين. ونكاح المؤمن الممدوح عند الله الزانية ورغبته فيها وانخراطه بذلك في سلك الفسقة المتسمين بالزنى محرّم عليه محظور؛ لما فيه من التشبه بالفساق. وحضور موقع التهمة والتسبب لسوء القالة فيه والغيبة وأنواع المفاسد. ومجالسة الخطائين كم فيها من التعرّض لاقتراف الآثام، فكيف بمزاوجة الزواني والقحاب! وقد نبه على ذلك بقوله {وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ} [النور: ٣٢]

[١١٩٨] وقيل: كان بالمدينة موسرات من بغايا المشركين، فرغب فقراء المهاجرين في نكاحهن، فاستأذنوا رسول الله ﷺ، فنزلت. وعن عائشة رضي الله عنها أن الرجل إذا زنى بامرأة، ليس له أن يتزوجها، لهذه الآية، وإذا باشرها كان زانياً. وقد أجازه ابن عباس رضي الله عنهما، وشبهه بمن سرق ثمر شجرة ثم اشتراه. وعن النبي ﷺ أنه سئل عن ذلك؟ فقال: أوله سفاحٌ وآخره نكاحٌ، والحرام لا يحرم الحلال.

[1199] “Burada *nikâhtan* maksat söz[leşme] değil, cinsel ilişkidir” denmişse de, şu iki sebepten dolayı doğru değildir: 1) Kur’ân’da *nikâh* her ne-rede gelmişse sadece akit anlamında kullanılmıştır. 2) Mâna bozuk olmakta ve ifadeyi “Zinakâr erkek ancak zinakâr kadınla zina eder; zinakâr kadınla da ancak zinakâr erkek zina eder.” demeye götürmektedir.

[1200] Yine denmiştir ki; zinakâr kadınla evlenmek İslâm’ın ilk dönem-lerinde haramdı, bu daha sonra nesh edildi. “Aranızdaki bekârları evlen-diriniz.” [Nûr 24/32] ayeti bu hükmü kaldırdı. Bu hükmü kaldıranın icmâ olduğu da söylenmiştir ki bu görüş Sa’îd b. el-Müseyyeb’den [v. 94/713] nak-
ledilmiştir.

[1201] **Şayet** “Âyette birinci cümlelin mânası ile ikinci cümlelin mâ-nası arasında ne fark var?” **dersen şöyle derim:** Birinci cümlelin mânası şu-dur: Zinakâr erkeğin vasfı, iffetli kadınlara karşı isteksiz, zinakâr kadınlara karşı istekli olmasıdır. İkinci cümlelin mânası ise şöyledir: Zinakâr kadının vasfı, iffetli erkekler tarafından değil, zinakâr erkekler tarafından istenilir
olmasıdır. Bunlar iki farklı mânadır. “Peki, neden ilkin [2. âyette] zina eden kadın zina eden erkekten önce zikredildi de sonra [3. âyette] erkek kadından önce zikredildi?” **dersen şöyle derim:** İlki, işledikleri suça karşı her ikisine verilecek ceza için indirilmiştir; bu suçun meydana gelmesinde ana unsur
ise kadındır, çünkü kadın erkeğe karşı istekli olmasa ve işaret edip ona im-kân vermese, erkek ona istek göstermez ve imkân bulamaz. Bu işte kadın asıl ve ilk olduğu için o zikredilerek âyete başlanmıştır. İkincisinde ise âyet
nikâhı anlatmak için indirilmiştir ve bunda erkek asıldır. Çünkü kadını isteyen ve ona evlilik teklifi yapan erkektir; talep ondan başlar.

[1202] [لا ينكح] (nikâhlamaz) ifadesi] Amr b. Ubeyd’den [v. 144/761] cezim-le, *lâ yenkih* (nikâhlamasın) şeklinde nehiy olarak nakledilmiştir. Merfû‘ okunduğunda nehiy anlamı yine vardır. Hatta daha vurgulu ve daha pe-kiştirmelidir. Nitekim *rahimekâllâhu* ve *yerhamukâ’llâhu* ifadeleri [“Allah sana rahmet etsin” anlamında] *li-yerhamke* şeklindeki emir kipinden daha vur-guludur. لا ينكح (nikâhlamaz) fiilinin “onların âdetleri bu şekilde cereyan eder” anlamında sırf haber olması da caizdir. Müminin, kendisini bu âdete alıştırmaması ve bundan korunması gerekir. حُرِّمَ [haram kılındı] fiili), Hâ’nın fethası ile *harreme* (haram kıldı) şeklinde de okunmuştur.

[١١٩٩] وقيل: المراد بالنكاح الوطء، وليس بقول، لأمرين؛ أحدهما أن هذه الكلمة أينما وردت في القرآن لم ترد إلا في معنى العقد. والثاني: فساد المعنى وأدأؤه إلى قولك: الزاني لا يزني إلا بزانية والزانية لا يزني بها إلا زان.

[١٢٠٠] وقيل: كان نكاح الزانية محرّمًا في أول الإسلام ثم نسخ، والناسخ قوله {وَأَنكِحُوا الْأَيَامَى مِنكُمْ} [النور: ٣٢]. وقيل: الإجماع؛ وروي ذلك عن سعيد بن المسيب رضي الله عنه.

[١٢٠١] فإن قلت: أي فرق بين معنى الجملة الأولى ومعنى الثانية؟ قلت: معنى الأولى صفة الزاني بكونه غير راغب في العفاف ولكن في الفواجر. ومعنى الثانية: صفة الزانية بكونها غير مرغوب فيها للأعفاء ولكن للزناة، وهما معنيان مختلفان. فإن قلت: كيف قدمت الزانية على الزاني أولاً، ثم قدم عليها ثانياً؟ قلت: سقت تلك الآية لعقوبتهما على ما جنيا، والمرأة هي المادة التي منها نشأت الجناية؛ لأنها لو لم تطمع الرجل ولم تومض له ولم تمكنه لم يطمع ولم يتمكن. فلما كانت أصلاً وأولاً في ذلك بديء بذكرها. وأمّا الثانية فمسوقة لذكر النكاح والرجل أصل فيه، لأنه هو الراغب والخاطب، ومنه يبدأ الطلب.

[١٢٠٢] وعن عمرو بن عبيد رضي الله عنه «لا ينكح»، بالجزم على النهي. والمرفوع فيه أيضاً معنى النهي، ولكن أبلغ وأكد، كما أن «رحمك الله» و«يرحمك» أبلغ من «ليرحمك». ويجوز أن يكون خبراً محضاً على معنى: أن عاداتهم جارية على ذلك، وعلى المؤمن أن لا يدخل نفسه تحت هذه العادة ويتصوّن عنها. وقرئ «وَحَرَمَ»، بفتح الحاء.

4- Namuslu kadınlara (zina) isnad(ın)da bulunup da sonra dört şahit getiremeyenlere de seksen sopa vurun! Bir daha da asla şahitliklerini kabul etmeyin! Tam bir fâsıktır bunlar (yalan söylemekten çekinmezler)!..

**5. Bundan sonra dönüş yapıp durumlarını düzeltenler müstesna...
5 Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm)**

[1203] *Kazîf*, zina isnadı ile de başka bir şeyle de yapılabilir. Burada maksadın, kadınlara zina isnadı ile iftira etmek olduğuna dair iki delil vardır: 1) Zinakâr kadınların anlatılmasının ardından hemen iffetli kadınlar zikredilmiştir. 2) Dört şahit şart koşulmuştur. Oysa zina dışındaki suçların isnadında iki şahit yeterlidir.

[1204] Zina isnadı; bülûğ çağına ermiş hür ve akıllı birinin iffetli bir kadına “Ey zinakâr kadın!” veya iffetli bir erkeğe “Ey zinakâr adam!” demesidir. “Ey zinakâr adamın oğlu!”, “Ey zinakâr kadının oğlu!”, “Ey veled-i zina!”, “Sen babanın çocuğu değilsin!”, “Sen nesebi sahih biri değilsin!” şeklindeki ifadeler de aynıdır. Zinanın dışındaki suç isnadı ise kişinin muhatabına, “Ey faiz yiyen!”, “Ey şarap içen!” “Ey Yahudi!”, “Ey Mecusî (ateşperest)!”, “Ey fâsık!”, “Ey hilekâr!” “Ey anasının a.ını emen!” gibi sözler söylemesidir. Bu (tür iftira atan) kişiye *tazîr* cezası gerekir. Tazîr, kölenin had cezasının en azı olan 40 sopaya ulaşmamalı, ondan daha az olmalıdır. Ancak Ebû Yusuf [v. 182/798]; “79 sopaya kadar tazir cezası caizdir.” demiş, hatta devlet başkanının 100 sopaya kadar tazir cezası verme yetkisinin olduğunu söylemiştir.

[1205] Kendisine iftira edilen şahsın *muhsan* sayılmasının 5 şartı vardır: Hür olmak, akıllı olmak, bülûğ çağına ermiş olmak, Müslüman olmak ve iffetli olmak.

[1206] بأربعة شهداء (dört şahit) şeklindeki isim tamlaması *bi-erba’atin şuhedâe* şeklinde tenvin ile de okunmuştur. (Bu takdirde) شهداء kelimesi sıfat olur.

[1207] **Şayet** “Nasıl şahitlik edecekler; toplu halde mi yoksa ayrı ayrı mı?” **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göre vacip olan, bir mecliste hazır bulunmalarıdır. Ayrı ayrı gelirlerse iftiracı olurlar. Şâfi’î’ye [v. 204/820] göre ise ayrı ayrı gelmeleri (ve şahitlik etmeleri) caizdir.

[1208] **Şayet** “Zina isnat edilen kadının kocası şahitlerden biri olabilir mi?” **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe’ye göre caizdir. Şâfi’î’ye göre caiz değildir.

٤- ﴿وَالَّذِينَ يَزْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً أَبَدًا وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

٥- ﴿إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٢٠٣] القذف يكون بالزنى وبغيره، والذي دلّ على أن المراد قذفهنّ بالزنى شيئان؛ أحدهما ذكر المحصنات عقيب الزواني. والثاني: اشتراط أربعة شهداء؛ لأنّ القذف بغير الزنى يكفي فيه شاهدان.

[١٢٠٤] والقذف بالزنى أن يقول الحرّ العاقل البالغ لمحصنة: يا زانية، أو لمحصن: يا زاني، يا ابن الزاني، يا ابن الزانية، يا ولد الزنا، لست لأبيك، لست لرشدة. والقذف بغير الزنا أن يقول: يا آكل الربا، يا شارب الخمر، يا يهودي، يا مجوسي، يا فاسق، يا خبيث، يا ماص بظر أمة. فعليه التعزير، ولا يبلغ به أدنى حدّ العبيد وهو أربعون، بل ينقص منه. وقال أبو يوسف: يجوز أن يبلغ به تسعة وسبعون. وقال: للإمام أن يعزر إلى المائة.

[١٢٠٥] وشروط إحصان القذف خمسة: الحرية، والبلوغ، والعقل، والإسلام، والعفة.

[١٢٠٦] وقرئ «بأربعة شهداء» بالتثنية. وشهداء صفة.

[١٢٠٧] فإن قلت: كيف يشهدون، مجتمعين أو متفرقين؟ قلت: الواجب عند أبي حنيفة وأصحابه عليه السلام أن يحضروا في مجلس واحد، وإن جاءوا متفرقين كانوا قذفة. وعند الشافعي عليه السلام: يجوز أن يحضروا متفرقين.

[١٢٠٨] فإن قلت: هل يجوز أن يكون زوج المقدوفة واحداً منهم؟ قلت: يجوز عند أبي حنيفة، خلافاً للشافعي.

[1209] **Şayet** “İftira atana sopa nasıl vurulur?” **dersen şöyle derim:** Zina edene vurulduğu gibi vurulur; ancak elbisesi çıkarılmaz, sadece kadından çıkarılan fazla elbise ve kürk gibi elbisleri varsa bunlar çıkarılır. [Bu hususta] iftira eden kadın, zinakâr kadın gibidir.

5 [1210] En şiddetli sopa tazir sopasıdır; sonra zina sopası, sonra içki içme sopası, sonra da iftiracıya atılan sopadır. [Bunu açıklama babında] demişlerdir ki: Zira bunun cezasının sebebinin doğru olmaya da yalan olmaya da ihtimali vardır; ancak namus ve şerefi ayaklar altına alınmaktan korumak için cezalandırılmıştır.

10 [1211] “Peki, zina isnat edilen kişi *muhsan* değilse?” **dersen şöyle derim:** İsnatta bulunana tazir cezası verilir; had (sopa) uygulanmaz; ancak kendisine suç isnat edilen kimse bu tür suçları işlemekle tanınan biri ise isnat edene ne had uygulanır ne de tazir.

[1212] İftiracının şahitliğinin reddedilmesi, Ebû Hanîfe’ye [v. 150/767] göre, 15 had cezasının tamamının uygulanmasına bağlıdır. Had cezası uygulanmadan veya ceza tamamlanmadan önce şahitlik ederse şahitliği kabul edilir. Had cezası tamamlandığı takdirde, artık tövbe etse de, ‘iyi’ ‘takva sahipleri’nden olsa da ebediyen şahitliği kabul edilmez. Şâfi’î’ye göre iftiracının şahitliğinin reddi aynı iftira ile ilgilidir. Ettiği iftiradan dönerek tövbe ederse şahitliği makbuldür. 20 İki imam da bu âyete dayanmaktadır; Ebû Hanîfe *celdî* ‘atmak’ anlamındaki *يَرْمُون* şart fiilinin cevabı yapmış; sopa vurulmasının hemen ardından şahitliğinin reddedilmesini de ebedi olarak değerlendirmiştir. Böylece, iftiracılar ebedi olarak –yani hayatları boyunca– şahitlikleri kabul edilmeyen kimseler olmuşlardır. Ebû Hanîfe, *وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ* (Bunlardır işte fâsıklar!) cümlesini de şartın 25 cevabı içerisine dâhil olmayan yeni bir cümle saymıştır. Bu cümle, şart cümlesi tamamlandıktan sonra sanki iftira edenlerin Allah katındaki durumunu anlatmaktadır. “Bundan sonra dönüş yapıp durumunu düzeltenler müstesna” ifadesi “fâsıklar”dan istisna edilmiştir. [Yani dönüş yaptıkları takdirde fâsıklıktan kurtulurlar.] “Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir” ifadesi de buna delâlet eder. Şâfi’î [v. 204/820] ise “onlara sopa vurun” ve “[şahitliklerini] kabul etmeyin” 30 cümlelerini şartın cevabı saymıştır; ancak ebediliği iftiracı oldukları süre ile sınırlamıştır, süre iftiraya tövbe edip dönüş yaptıkları takdirde sona erer. O, istisnayı ikinci cümleye müteallık saymıştır. Ona göre, müstesnânın hakkı *لَهُمْ* daki *هُمْ*’den bedel olmak üzere mecrur olmaktır. Ebû Hanîfe’ye göre ise müstesnanın 35 hakkı mansub olmaktır. Çünkü müspet bir ifadeden müstesnadır.

[١٢٠٩] فإن قلت: كيف يجلد القاذف؟ قلت: كما جلد الزاني، إلا أنه لا ينزع عنه من ثيابه إلا ما ينزع عن المرأة من الحشو والفرو. والقاذفة أيضًا كالزانية.

[١٢١٠] وأشدّ الضرب ضرب التعزير، ثم ضرب الزنا، ثم ضرب شرب الخمر، ثم ضرب القاذف. قالوا: لأنّ سبب عقوبته محتمل للصدق والكذب، إلا أنه عوقب صيانة للأعراض وردعًا عن هتكها. ٥

[١٢١١] فإن قلت: فإذا لم يكن المقدوف محصناً؟ قلت: يعزر القاذف ولا يحدد، إلا أن يكون المقدوف معروفًا بما قذف به فلا حد ولا تعزير.

[١٢١٢] ردّ شهادة القاذف معلق عند أبي حنيفة رحمته الله باستيفاء الحدّ، فإذا شهد قبل الحدّ أو قبل تمام استيفائه قبلت شهادته، فإذا استوفى لم تقبل شهادته أبداً، وإن تاب وكان من الأبرار الأتقياء. وعند الشافعي رحمته الله: يتعلق ردّ شهادته ١٠

بنفس القذف، فإذا تاب عن القذف بأن رجع عنه عاد مقبول الشهادة. وكلاهما متمسك بالآية؛ فأبو حنيفة رحمته الله جعل جزاء الشرط الذي هو الرمي الجلد، وردّ الشهادة عقيب الجلد على التأييد، فكانوا مردودي الشهادة عنده في أبدهم، وهو مدّة حياتهم، وجعل قوله {وَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} كلامًا مستأنفًا غير داخل في

حيز جزاء الشرط، كأنه حكاية حال الرامين عند الله بعد انقضاء الجملة الشرطية. ١٥
و{إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا} استثناء من الفاسقين. ويدلّ عليه قوله {فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ}.

والشافعي رحمته الله جعل جزاء الشرط الجملتين أيضًا، غير أنه صرف الأبد إلى مدّة كونه قاذفًا، وهي تنتهي بالتوبة والرجوع عن القذف وجعل الاستثناء متعلقًا بالجملة الثانية. وحق المستثنى عنده أن يكون مجرورًا بدلًا من "هم" في {لَهُمْ}.

٢٠ وحقه عند أبي حنيفة رحمته الله أن يكون منصوبًا لأنه عن موجب.

[1213] Âyetin zâhiri ve nazmı, üç cümleinin de toptan şart cümlesinin cevabı olmasını gerektirmektedir. Adeta şöyle denilmiştir: Kim muhsan kadınlara iftira atarsa onlara sopa vurun, şahitliklerini kabul etmeyin ve fâsık olduklarına hükmedin. Yani onlar için sopayı, şahitliklerinin reddini ve fâsıklık hükmünü birleştirin. Ancak iftiradan dönüş yapıp durumlarını düzelterenler müstesna... Allah onları bağışlar, böylece kendilerine sopa vurulmamış, şahitlikleri reddedilmemiş ve fâsıklıklarına hükmedilmemiş hale gelirler.

[1214] **Şayet** “Kâfir iftira ediyor, sonra dönüş yapı(p Müslüman olu)yor ve şahitliği icmâ’ ile kabul ediliyor; Müslümanlardan iftira eden ise iftiradan tövbe ediyor, fakat Ebû Hanîfe’ye göre şahitliği kabul edilmiyor. Sanki inkârcı iken iftira atmak Müslümanken iftira atmaktan daha hafif?” **dersen şöyle derim:** Müslümanlar kâfirlerin sövmesine aldırış etmezler; çünkü onlar düşmanlıklarıyla ve düşmanlık duygusuyla ayıplamakla şöhret bulmuşlardır. Dolayısıyla Müslüman tarafından, kâfirin iftirasına benzer bir iftiraya maruz kalan kimsenin başına gelecek olan ar ve ayıplanma utancı, kâfirin iftirasına maruz kaldığında başına gelmez. Bundan dolayı, bu ar ve ayıplanmayı önlemek ve engellemek amacıyla Müslümanlardan olan iftiracının cezası ağırlaştırılmıştır.

[1215] **Şayet** “İftiraya uğrayan kimsenin veya devlet başkanının iftiracının had cezasını affetme yetkisi var mıdır?” **dersen şöyle derim:** Evet, şahitler şahitlik etmeden ve had cezası tespit edilmeden önce her ikisinin de bu yetkisi vardır; hatta iftiraya uğrayan kimseye, iftira edeni mahkemeye vermemesi ve ona had cezasının verilmesini istememesi için teklifte bulunulur. Devlet başkanının, mağduru öfkesine hâkim olmaya teşvik etmesi ve ceza sabit olmadan önce ona “Allah rızası için, bu dâvadan vazgeç ve bu işi bırak” demesi güzel olur. Ceza kesinleştikten sonra ise her ikisinin de affetme yetkisi yoktur. Çünkü bu dâva artık sırf Allah hakkı haline gelmiştir (kamu dâvasıdır). Bundan dolayı artık mağdurun maddi menfaat karşılığında barış yapması sahih değildir.

[1216] **Şayet** “Had cezasına mirasçı olunur mu?” **dersen şöyle derim:** “Ebû Hanîfe’ye göre mirasçı olunmaz. Zira hadiste “Had cezasına mirasçı olunmaz” buyrulmuştur. Şâfi’ye göre ise mirasçı olunur¹; iftiracı, had cezası sübut bulmadan önce tövbe ederse had düşer.

[1217] Âyetin Hassân b. Sâbit’in [r.a.; v. 60/680], Hazret-i Âişe [r.a.; v. 58/678] hakkında söylediklerinden tövbe ettiği zaman nâzil olduğu söylenmiştir.

1 Mesela iftiraya uğrayan kişi kazif haddi uygulanmadan önce ölürse veya öldükten sonra ona iftira edilirse vârisleri bu cezayı uygulatırlar. / çev

[١٢١٣] والذي يقتضيه ظاهر الآية ونظمها أن تكون الجمل الثلاث بمجموعهن جزاء الشرط، كأنه قيل: ومن قذف المحصنات فاجلدوهم وردّوا شهادتهم وفَسّقوهم، أي فاجمعوا لهم الجلد والردّ والتفسيق، إلّا الذين تابوا عن القذف وأصلحوا فإنّ الله يغفر لهم فينقلبون غير مجلودين ولا مردودين ولا مفسّقين.

٥ [١٢١٤] فإن قلت: الكافر يقذف فيتوب عن الكفر فتقبل شهادته بالإجماع، والقاذف من المسلمين يتوب عن القذف فلا تقبل شهادته عند أبي حنيفة رضي الله عنه؛ كأن القذف مع الكفر أهون من القذف مع الإسلام؟ قلت: المسلمون لا يعبّئون بسبّ الكفار، لأنهم شهروا بعداوتهم والطعن فيهم بالباطل، فلا يلحق المقذوف بقذف الكافر من الشين والشنار ما يلحقه بقذف مسلم مثله، فشدد على القاذف من المسلمين ردعاً وكفّاً عن إلحاق الشنار.

[١٢١٥] فإن قلت: هل للمقذوف أو للإمام أن يعفو عن حدّ القاذف؟ قلت: لهما ذلك قبل أن يشهد الشهود ويثبت الحدّ. والمقذوف مندوب إلى أن لا يرافع القاذف ولا يطالبه بالحدّ. ويحسن من الإمام أن يحمل المقذوف على كظم الغيظ، ويقول له: "أعرض عن هذا، ودعه لوجه الله" قبل ثبات الحدّ؛ فإذا ثبت لم يكن لواحد منهما أن يعفو، لأنه خالص حق الله، ولهذا لم يصحّ أن يصلح عنه بمال.

[١٢١٦] فإن قلت: هل يورث الحدّ؟ قلت: عند أبي حنيفة رحمته الله لا يورث، لقوله عليه السلام: «الحدّ لا يورث»، وعند الشافعي رحمته الله يورث، وإذا تاب القاذف قبل أن يثبت الحدّ سقط.

[١٢١٧] وقيل: نزلت هذه الآية في حسان بن ثابت رحمته الله حين تاب مما قال في عائشة رضي الله عنها.

6. Kendi eşine zina isnadında bulunup da kendinden başka şahidi olmayan bir erkeğin şahitliği; ‘kendisinin doğrulardan olduğu’na dört kez Allah’ı şahit tutmasıdır.

5 **7. Beşinci (şahitlik) de; ‘yalancılardansa Allah’ın lânetinin kendi üzerine olması’dır.**

8. Buna karşılık, kadının; ‘kocasının yalancılardan olduğu’na dört kez Allah’ı şahit tutması cezayı kendisinden savar.

9. Beşincide (yapacağı) ise; ‘kocasını doğrulardansa Allah’ın gazabının kendi üzerine olması’dır.

10 [1218] Karısına zina suçu isnat eden kişi Müslüman, hür, akıllı, bülûğ çağına ermiş ve iftira suçundan had cezası almamış biri olduğunda, kadın da -iffetli olarak- aynı vasıfları taşıdığında; koca eşine açıkça zina isnadında bulunduğu takdirde ikisi arasında lânetleşme (*li’ân*) sahih olur. Zina isnadı; kişinin karısına, “Ey zinakâr kadın!” yahut “Sen zina ettin!” veya “Seni zina ederken gördüm!” demesidir. Eğer koca, köle yahut daha önce had ceza almış biri ise, kadın da iffetli ise yabancı kadınlara zina isnadında olduğu gibi 15 (80 sopa) had cezası uygulanır. Kadının, devlet başkanına (mahkemeye) götürmediği dâvada ise *li’ân* gerekmez.

[1219] Lânetleşme (*li’ân*); erkeğin, ifadeye başlayarak karısına isnat ettiği zina konusunda doğru söyleyenlerden olduğuna dair Allah’ın adıyla dört kez şahitlik etmesi, beşincide de karısına isnat ettiği zina konusunda yalan söyleyenlerden ise Allah’ın lânetinin kendi üzerine olmasını söylemesidir.¹ [Buna karşılık] kadın da dört kez şöyle der: Allah’ın adıyla şahitlik ederim ki (kocam) bana isnat ettiği zina konusunda kesinlikle yalancılardandır! Kadın 25 beşinci şahitliğinde, ‘Bana isnat ettiği zina konusunda kocam doğru söyleyenlerden ise Allah’ın gazabı benim üzerime olsun!’ der.

[1220] Şâfi’î’ye göre, erkek şahitlik ederken ayağa kaldırılır, kadın oturur; kadın şahitlik ederken de kadın ayağa kaldırılır, erkek oturur. İmam (hâkim) birine, eliyle erkeğin ağzını kapatarak “Eğer doğru söylemiyorsan 30 senin Allah’ın lânetine uğrayacağından korkarım.” demesini emreder. Şâfi’î demiştir ki: “Lânetleşme Mekke’de Makâm-ı İbrahim ile Beytullah’ın arasında yapılır. Medine’de minber üzerinde, Kudüs’te ise buranın mescidinde yapılır. Müşriğin li’ânı kilisede veya saygı gösterdiği yerde yapılır. Şahsın dini yoksa, Mescid-i Haram dışında bizim mescitlerimizden birinde yapılır.

1 Yani “Yalan söylüyorsam Allah benim belâımı versin!” demesidir. / ed.

٦- ﴿وَالَّذِينَ يَزْمُونَ أَرْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ﴾

٧- ﴿وَالْخَامِسَةُ أَنَّ لَعْنَةَ اللَّهِ عَلَيْهِ إِنْ كَانَ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

٨- ﴿وَيَدْرَأُ عَنْهَا الْعَذَابَ أَنْ تَشْهَدَ أَرْبَعَ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

٩- ﴿وَالْخَامِسَةُ أَنَّ غَضَبَ اللَّهِ عَلَيْهَا إِنْ كَانَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

[١٢١٨] قاذف امرأته إذا كان مسلماً حرّاً بالغاً عاقلاً غير محدود في القذف، والمرأة بهذه الصفة مع العفة صحّ اللعان بينهما، إذا قذفها بصريح الزنى؛ وهو أن يقول لها يا زانية، أو زנית، أو رأيتك تزنين. وإذا كان الزوج عبداً أو محدوداً في قذف، والمرأة محصنة حدّ كما في قذف الأجنبية. وما لم ترافعه إلى الإمام لم يجب اللعان. ١٠

[١٢١٩] واللعان: أن يبدأ الرجل فيشهد أربع شهادات بالله إنه لمن الصادقين فيما رماها به من الزنى، ويقول في الخامسة: أن لعنة الله عليه إن كان من الكاذبين فيما رماها به من الزنى. وتقول المرأة أربع مرات: أشهد بالله إنه لمن الكاذبين فيما رمانى به من الزنى، ثم تقول في الخامسة: أن غضب الله عليها إن كان من الصادقين فيما رمانى به من الزنى. ١٥

[١٢٢٠] وعند الشافعي رحمته الله: يقام الرجل قائماً حتى يشهد والمرأة قاعدة، وتقام المرأة والرجل قاعدٌ حتى تشهد، ويأمر الإمام من يضع يده على فيه ويقول له: إني أخاف إن لم تكن صادقاً أن تبوء بلعنة الله، وقال: اللعان بمكة بين المقام والبيت، وبالمدينة على المنبر، وبيت المقدس في مسجده، ولعان المشرك في الكنيسة وحيث يعظم، وإذا لم يكن له دين ففي مساجدنا إلا في المسجد الحرام، ٢٠

Zira Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: ‘Müşrikler şüphesiz pisliktir; onun için Mescid-i Haram’a yaklaşmasınlar!’ [Tevbe 9/28].” Bundan sonra hâkim eşleri ayırır. -Allah hepsinden razı olsun!- Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göre ise hâkim ayırmadan eşler arasında ayrılma gerçekleşmez. Ancak İmam Züfer’e
 5 [v. 158/775] göre li‘ânın yapılmasıyla ayrılık gerçekleşir. Osman el-Bettî’ye [v. 143/760] göre ise ayrılma söz konusu değildir. Şâfi’î’ye göre kocanın li‘ânı ile ayrılma gerçekleşir. Ebû Hanîfe ve Muhammed’e [v. 189/805] göre bu ayrılık *talâk-ı bâin*¹ hükmündedir. Ancak hükmü ebedi değildir, bundan sonra koca kendini yalanlar da bundan dolayı ona had cezası vurulursa o kadınla evlen-
 10 mesi caiz olur. Ebû Yusuf [v. 182/798], Züfer, Hasan b. Ziyad [v. 204/819] ve Şâfi’î’ye göre bu boşama değil ayrılma; dolayısıyla ebedi tahrîm gerektirir; bundan sonra eşler hiçbir şekilde birleşemezler.

[1221] Rivâyet olunmuştur ki; zina isnadı ile ilgili âyet inince Peygamber (s.a.) onu minberde okumuş; Ensar’dan Âsım b. Adiy [r.a.; v. 45/665] kalkıp; “Ca-
 15 nım sana feda!.. [Ama] kişi adamın birini kendi karısıyla birlikte olurken bulup bunu haber verirse ona 80 sopa vurulacak, şahitliği ebediyen reddedilerek ve *fâsık* sayılacak; ona kılıç vurmuşsa öldürülecek; sükût ederse öfke [ve kinle] dolu olarak sükût edecek; dört şahit getirmeye giderse adam işini bitirip gitmiş ola-
 cak [öyle mi]!? Allah’ım! Bize bir çıkış yolu göster!” demiş ve çıkmış... Hilâl b.
 20 Ümeyye yahut Uveymir ile karşılaşmış; “Arkanda ne var?” [Ağzındaki baklayı çıkar!] diye sorunca, “Şer!.. Şerik b. Sehmâ’yı karım Havle’nin karnının üzerinde gör-
 düm!” diye cevap vermiş. -ki Havle, (adı geçen) Asım’ın kızıdır.- Âsım demiş ki: Vallahi, benim sorduğum da buydu! Ne çabuk başıma geldi!..” İki birden dönmüşler; Âsım durumu Peygamber (s.a.)’e haber vermiş. Hazret-i Peygam-
 25 ber Havle ile konuşmuş; Havle, “Bilmiyorum, kıskançlık krizine mi girdi yoksa [misafirine ikram edeceği] yemeği mi esirgiliyor!” -Şerik onların misafiri imiş.- Hilâl, “Hayır! Onu Havle’nin karnı üzerinde gördüm!” demiş. İşte âyet bu konuda inmiş ve lânetleşme gerçekleşmiş...

[1222] Hilâl “... Allah’ın lâneti benim üzerine olsun!” dediğinde de,
 30 Havle “... Allah’ın gazabı benim üzerime olsun!” dediğinde de Peygamber (s.a.) “Âmîn!” demiş; oradakiler de “Âmîn!” demişler. Hazret-i Peygamber, Havle’ye buyurmuş ki: Bak, eğer bir günah işlediysen onu itiraf et, taşlanarak katledilmek (*recm*), senin için Allah’ın gazabından daha hafiftir. Çünkü Allah’ın gazabı ateştir! Yine buyurmuş ki: Onun doğum zamanını bekleyin,

1 Kocanın, boşadığı eşi ile tekrar birlikte olabilmek için yeni nikâh akdi yapmasını gerektiren boşama. / ed.

لقوله تعالى {إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ} [التوبة: ٢٨].
ثم يفرق القاضي بينهما، ولا تقع الفرقة بينهما إلا بتفريقه، عند أبي حنيفة
وأصحابه عليهم السلام، إلا عند زفر؛ فإن الفرقة تقع باللعان. وعن عثمان البتي: لا
فرقة أصلاً. وعند الشافعي عليه السلام تقع بلعان الزوج، وتكون هذه الفرقة في حكم
التطليقة البائنة عند أبي حنيفة ومحمد عليهم السلام ولا يتأبد حكمها، فإذا أكذب الرجل
نفسه بعد ذلك فحدّ جاز أن يتزوجها. وعند أبي يوسف وزفر والحسن بن زياد
والشافعي عليه السلام هي فرقة بغير طلاق توجب تحريماً مؤبداً، ليس لهما أن يجتمعا
بعد ذلك بوجه.

[١٢٢١] وروى أن آية القذف لما نزلت قرأها رسول الله ﷺ على المنبر، فقام
عاصم بن عدي الأنصاري عليه السلام فقال: جعلني الله فداك! إن وجد رجل مع امرأته
رجلاً فأخبر جلد ثمانين وردّت شهادته أبداً وفيتق، وإن ضربه بالسيف قتل،
وإن سكت سكت على غيظ، وإلى أن يجيء بأربعة شهداء فقد قضى الرجل
حاجته ومضى؟! اللهم افتح! وخرج فاستقبله هلال بن أمية أو عويمر فقال: ما
وراءك؟ قال: شرّ وجدت على بطن امرأتي خولة - وهي بنت عاصم - شريك
ابن سحماء، فقال: هذا والله سؤالي، ما أسرع ما ابتليت به فرجعا، فأخبر عاصم
رسول الله ﷺ، فكلم خولة فقالت: لا أدري، الغيرة أدركته أم بخلاً على الطعام
- وكان شريك نزيلهم - وقال هلال: لقد رأيته على بطنها. فنزلت، ولا عن
بينهما.

[١٢٢٢] وقال رسول الله ﷺ عند قوله وقولها: إن لعنة الله عليه، إن غضب الله
عليها، آمين. وقال القوم: آمين، وقال لها: إن كنت ألممت بذنب فاعترفي به،
فالرجم أهون عليك من غضب الله، إن غضبه هو النار! وقال: تحيئوا بها الولادة

çocuğu kızıl, kamburca ve siyaha çalar bir renkte doğurursa o Şerik'indir; eğer esmer, kıvrıcık, iri yapılı, bacakları etli ise (kendisiyle zina ettiği) söylenen kişiden başkasına aittir [Krş. *Buhârî*, "Hudûd", 43]. İbn Abbas demiştir ki; kadın [doğura doğura] Allah'ın yarattıklarının Şerik'e en çok benzeyenini doğurdu. Peygamber (s.a.) da buyurdu ki: "O yeminler olmasaydı, benim o kadınla isim vardı!" [*Ahmed İbn Hanbel*, 1/238].

[1223] [6. Âyetteki] وَلَمْ يَكُنْ kelimesi, Tâ ile *ve lem tekun* şeklinde de okunmuştur. Çünkü ya şahitler bir cemaat teşkil ettiğinden, ya da şahitler kendilerinden bedel olan *enfüs* (kendileri) anlamında olduğundan.

[1224] أَرَبْ kelimesini fethalı okuyanın gerekçesi onu mansûb saymaktır, zira o mastar hükmündedir, âmili ise haberi hafzedilmiş bir mübteda olan فشهداة kelimesidir. Takdir şöyledir: *fe-vâcibun şehâdetu ahadihim erba'a şehâdâtin bi'l-lâhi* (içlerinden birinin Allah'ın adıyla dört kez şahitlik etmesi gerekir). أَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ ve أَنْ غَضِبَ اللَّهُ ifadeleri de Enne'nin şeddesiziyle ve sonraki kelime ref' edilerek *en lâ'netu'llâhi* ve *en gadabu'llâhi* şeklinde; ayrıca gadab mastarının fiili olarak *en gadaba'llâhu* şeklinde de okunmuştur. Her iki âyette geçen الْخَامِسَةُ (beşinci) kelimesi de *el-hâmisete* (beşincide) anlamında olmak üzere mansûb okunmuştur.

[1225] **Şayet** "Lânetleşen kadına beşinci yemini neden özel olarak 'Allah'ın gazabı' ile yaptırıldı?" **dersen şöyle derim:** Ona daha sert davranmak için. Çünkü kadın fettanlığı ve kuyruk sallaması sebebiyle bu suçun asıl unsuru ve kaynağıdır. Bu sebeptendir ki, *celd* (sopa) âyetinde de önce zikredilmiştir. Peygamber (s.a.)'in Havle'ye "Taşlanarak katledilmek (*recm*), senin için Allah'ın gazabından daha hafiftir." demesi de bunu desteklemektedir.

10. Ya Allah'ın üzerinizdeki lütuf ve merhameti olmasaydı... Ya Allah, tevbeleri daima kabul edici, mutlak hikmet sahibi (Tevvâb, Hakîm) olmasaydı...

[1226] 'Lütuf' [فضل] lütufta bulunmak demektir. Levlâ'nın cevabı, söylenmeden bırakılmıştır. Cevabın terk edilmesi, mahiyeti kavranamayacak kadar büyük bir şeye delâlet eder. Hakkında sükût edilen nice şey vardır ki teleffuz edilmesinden daha etkilidir.

11. (Âişe-i Sıddîka hakkındaki) o ters yüz edilmiş haberi getirenler, şüphesiz kendi içinizden bir gruptur. Onu kendiniz için şer sanmayın; aksine o, sizin için hayırlıdır. Evet, bunlardan her biri kendi aleyhlerine bir günah kazanmışlardır, ama asıl, 'günahın esas ağırlığını üstlenmiş olan kişi' için ağır bir azap söz konusudur!..

فإن جاءت به أصيهبٌ أثيَجٌ يضربُ إلى السوادِ فهو لشريكٍ، وإن جاءت به أورقٌ جعدًا جماليًا خدلجٌ الساقينِ فهو لغيرِ الذي رميت به. قال ابن عباس رضي الله عنهما: فجاءت بأشبه خلقِ الله لشريك. فقال عليه السلام: لولا الأيمانُ لكان لي ولها شأن!

[١٢٢٣] وقرئ «ولم تكن» بالتاء؛ لأنَّ الشهداء جماعة، أو لأنهم في معنى الأنفس التي هي بدل.

[١٢٢٤] ووجه من قرأ «أربع»، أن ينتصب لأنه في حكم المصدر والعامل فيه المصدر الذي هو {فشهادةٌ أَحَدِهِمْ}، وهي مبتدأ محذوف الخبر، تقديره: فواجب شهادة أحدهم أربع شهادات بالله. وقرئ «أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ»، و«أَنْ غَضِبُ اللَّهُ»، على تخفيف أن ورفع ما بعدها. وقرئ «أَنْ غَضِبَ اللَّهُ» على فعل الغضب. وقرئ: بنصب الخماسين، على معنى: وتشهد الخامسة.

[١٢٢٥] فإن قلت: لم خصت الملائكة بأن تخمس بغضب الله؟ قلت: تغليظًا عليها، لأنها هي أصل الفجور ومنبعه بخلابتها وإطماعها، ولذلك كانت مقدّمة في آية الجلد. ويشهد لذلك قوله عليه السلام لخولة: فالرجم أهونُ عليك من غضب الله.

١٠- «وَلَوْ لَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ حَكِيمٌ»

[١٢٢٦] الفضل التفضل، وجواب لولا متروك، وتركه دال على أمر عظيم لا يكتنه، ورب مسكوت عنه أبلغ من منطوق به!

١١- «إِنَّ الَّذِينَ جَاءُوا بِالْإِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَكُمْ بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْإِثْمِ وَالَّذِي تَوَلَّى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظِيمٌ»

[1227] İfk: Söylenebilecek en büyük yalan, yapılabilecek en etkili iftira demektir. Ansızın başına gelinceye kadar anlayamadığın *bühtân*¹ anlamına geldiği de söylenmiştir. Kökü, çevirmek mânasındaki *efktir*. Çünkü bu, aslından çevrilmiş (ters yüz edilmiş) bir sözdür. Maksat, Hazret-i Âişe (r.a.)'ya atılan iftiradır. 'Usbe, 10'dan 40'a kadar olan topluluk demektir. *el-Asābe* de aynı anlama gelir; *i'savsabû* "toplandılar" demektir. Bu topluluk, başmünafık Abdullah b. Übeyy [v. 9/631], Zeyd b. Rifâ'a, Hassân b. Sâbit [v. 60/680], Mistah b. Üsâse [v. 34/654], Hamne bint Cahş ve bunlara destek verenlerdir.

[1228] كِبْرَه kelimesi esreli [*kibrahû*] ve zammeli [*kubrahû*] okunmuştur; iftiranın büyüğü demektir. "Günahın esas ağırlığını üstlenmiş olan kişi" Abdullah b. Übeyy olup, bunu da Peygamber (s.a.)'e karşı o derin düşmanlığından, fırsatları ganimet bilmesinden ve onu lekeleyecek bir yol aradığından dolayı yapmıştır. Mâna şudur: Bu gruptan, iftira olayına karışan herkeşe günahıtan daldığı kadar pay düşer; cezanın büyüğü ise Abdullah'adır, zira kötülüğün büyüğü ondan gelmiştir. Çünkü rivayete göre Safvân [b. Mu'attal (r.a.); v. 19/640], Hazret-i Âişe'nin bulunduğu hevdec[i taşıyan deve] ile birlikte, kavminin ileri gelenlerinin arasında bulunan Abdullah'ın yanından geçmiş. "Kim bu?" deyince, "Âişe (r.a.)" diye cevap vermişler. Abdullah demiş ki: Vallahi! Ne Âişe ondan kurtulabilmiştir ne de o, Âişe'den kurtulabilmiştir! Yine demiş ki: "Peygamberinizin karısı sabaha kadar bir erkekle 'gece'liyor; sonra da, adam hatunun devesini çekerek onu getiriyor!.."

[1229] "Bu sizin için hayırlıdır." ifadesinin muhatabı olayın üzdüğü müminlerdir, özellikle Peygamber (s.a.), Hazret-i Ebû Bekr [v. 13/634], Hazret-i Âişe ve Safvân b. Mu'attal [r.anhum]. Olayın bu zevat için hayırlı olmasının anlamı şudur: Onlar bu olayda büyük sevap kazanmışlardır, çünkü bu olay apaçık bir imtihan ve aşikâr bir musibet idi. Bu konuda öyle 18 âyet nâzil olmuştur ki bunların her biriyle Peygamber (s.a.)'in şanı yüceltilmekte, teselli edilmekte, -Allah'ın rızası üzerine olsun!- müminlerin annesi tenzih edilmekte, Peygamber'in hane halkı temize çıkarılmakta, bu konuda konuşan veya işitip de kulaklarını buna kapamayan kimseler korkunç bir azapla korkutulmakta, kıyamete kadar (bu âyetleri) okuyan ve dinleyenler için çeşitli lütuflar söz konusu edilmekte, birtakım dinî faydalar sağlanmakta, bu âyetleri düşünenlere kapalı kalmayacak nice ahkâm ve âdâb öğretilmektedir.

1 Bühtan Türkçede iftira anlamında kullanılıyorsa da, iftira kavramında 'asılsız ve uydurma olma', *buh-tânda* ise بهت köküne paralel olarak 'şaşkınlık' anlamı söz konusudur. İftiraya uğrayan masumun, şaşır-dığı, daha ne olduğunu bile anlayamadığı durum için *buh-tân* kelimesi kullanılmaktadır. / ed.

[١٢٢٧] الإفك: أبلغ ما يكون من الكذب والافتراء. وقيل: هو البهتان لا تشعر به حتى يفجأك. وأصله: الأفك، وهو القلب؛ لأنه قول مأفوك عن وجهه. والمراد: ما أفك به على عائشة رضي الله عنها. والعصبة: الجماعة من العشرة إلى الأربعين، وكذلك العصابة. واعصؤصبوا: اجتمعوا. وهم عبد الله بن أبي رأس النفاق، وزيد بن رفاعه، وحسان بن ثابت، ومسطح ابن أثاثه، وحمنة بنت جحش، ومن ساعدهم. ٥

[١٢٢٨] وقرئ «كبره» بالضم والكسر، وهو عظمه. والذي تولاه عبد الله، لإمعانه في عداوة رسول الله ﷺ، وانتهازه الفرص، وطلبه سبيلاً إلى الغمزة؛ أي يصيب كل خائض في حديث الإفك من تلك العصبة نصيبه من الإثم على مقدار خوضه، والعذاب العظيم لعبد الله، لأن معظم الشر كان منه. يحكى أن صفوان رضي الله عنه مرّ يهودجها عليه وهو في ملاء من قومه فقال: من هذه؟ فقالوا: عائشة رضي الله عنها، فقال: والله ما نجت منه ولا نجا منها! وقال: امرأة نبيكم باتت مع رجل حتى أصبحت، ثم جاء يقودها! ١٠

[١٢٢٩] والخطاب في قوله {هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} لمن ساءه ذلك من المؤمنين، وخاصة رسول الله ﷺ، وأبي بكر، وعائشة، وصفوان بن المعطل رضي الله عنه. ومعنى كونه خيراً لهم أنهم اكتسبوا فيه الثواب العظيم؛ لأنه كان بلاء مبيئاً ومحنة ظاهرة، وأنه نزلت فيه ثماني عشرة آية كل واحدة منها مستقلة بما هو تعظيم لشأن رسول الله ﷺ، وتسليه له، وتنزيهه لأمة المؤمنين رضوان الله عليها، وتطهير لأهل البيت، وتهويل لمن تكلم في ذلك أو سمع به فلم تمجّه أذناه، وعدة ألطاف للسامعين والتالين إلى يوم القيامة، وفوائد دينية، وأحكام وآداب لا تخفى على متأملها. ١٥

12. Onu işittiğinizde, kadın-erkek bütün müminlerin kendileri (ile aynı imanı paylaşan iki suçsuz insan) hakkında hüsn-i zanda bulunup “Bu apaçık bir iftiradır!” demeleri gerekmez miydi?!

[1230] “Kendileri” yani kendilerinden olan mümin erkek ve kadınlar “hakkında.” Bu ifade, وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ (“Birbirinizi çekiştirmeyin!” [Hucurât 49/11]) ifadesine benzer. Âyetin anlamı da rivayet olunan şu duruma benzer: Eyüp Sultan [Ebû Eyyûb el-Ensârî; v. 49/669] karısı Ümmü Eyyûb’a şöyle dedi: Söylenenleri görmüyor musun? Ümmü Eyyûb dedi ki: Sen Safvân’ın yerinde olsan Peygamber (s.a.)’ın karısına kötülük düşünür müsün? Ebû Eyyûb, “Hayır!” dedi. Ümmü Eyyûb, “Ben de Âişe (r.a.)’nın yerinde olsaydım, Peygamber (s.a.)’e hıyanet etmezdim; Âişe benden daha hayırlıdır, Safvân da senden daha hayırlıdır.”

[1231] **Şayet** “Onu işittiğinizde kendiniz hakkında hüsn-i zanda *bulunmanız* ve (...) *demeniz* gerekmez miydi?” buyrulması gerekmez miydi; niçin muhataptan gâibe, zamirden açık isme dönüldü?” **dersen şöyle derim:** İltifat üslubuyla kınamayı daha etkili yapmak ve *imamı* açıkça zikretmek için. Bu da iman ortaklığının, mümin erkeğin, kardeşi mümin erkek aleyhine; mümin kadının da kardeşi mümin kadın aleyhine, hiçbir ayıplayıcı ve kınayıcının sözünü tasdik etmemesini gerektirdiğini göstermek içindir. Bu üslupta şuna da dikkat çekilmektedir: Mümin, kardeşi hakkında bir dedikodu işittiğinde görevi, bu konuda işi kuşku ile değil, hüsnüzan ile karşılamak ve bir mümin hakkında hayır düşünme gereğine binaen ağzı dolu dolu “Hâşâ! Bu apaçık bir iftiradır!” demektir; böyle, işin gerçeğine kesin vâkıf biri gibi, o müminin alnının ak [suçsuz] olduğunu açıkça belirten birinin kullanacağı ifadeyi kullanmaktır. Bu, öyle güzel bir edeptir ki uygulayanı ve dikkat edeni azdır! *İşittiği halde sükût eden, bacıları hakkında işittiklerini yaymayan bir kişi bulabilsen keşke!*

13. (İftiracıların da) buna dört şahit getirmeleri gerekmez miydi? Mademki bu şahitleri getiremediler, öyleyse Allah katında tam bir yalancılardır!

[1232] Kadına zina suçu isnadında doğru söyleyen ile yalan söyleyenini ayırt etmek için Allah Teâlâ dört şahidin şahitliğinin olup olmadığını esas kılmıştır. Âişe *Radıyallâhu anhâ*’ya iftira atanların söylediklerine dair bir delilleri yoktu, fakat aleyhlerine delil sabit oldu ve onlar “Allah katında” yani Allah’ın hükmünde ve şeriatında yalancı oldular. İşte bu,

١٢- ﴿لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنْفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ﴾

[١٢٣٠] {بِأَنْفُسِهِمْ} أي بالذين منهم من المؤمنين والمؤمنات، كقوله {وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ} [الحجرات: ١١]. وذلك نحو ما يروى أن أبا أيوب الأنصاري قال لأم أيوب: ألا ترين ما يقال؟ فقال: لو كنت بدل صفوان أكنت تظنّ بحرمة رسول الله ﷺ سوءاً؟ قال: لا. قالت: ولو كنت أنا بدل عائشة رضي الله عنها ما خنت رسول الله ﷺ، فعائشة خير مني، وصفوان خير منك.

[١٢٣١] فإن قلت: هلا قيل لولا إذ سمعتموه ظننتم بأنفسكم خيراً وقلتم؟ ولم عدل عن الخطاب إلى الغيبة، وعن الضمير إلى الظاهر؟ قلت: ليبالغ في التوبيخ بطريقة الالتفات، وليصرح بلفظ الإيمان، دلالة على أن الاشتراك فيه مقتض أن لا يصدق مؤمن على أخيه ولا مؤمنة على أختها قول عائب ولا طاعن. وفيه تنبيه على أن حق المؤمن إذا سمع قاله في أخيه، أن يبنّي الأمر فيها على الظنّ لا على الشك، وأن يقول بملء فيه بناء على ظنه بالمؤمن الخير {هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ} هكذا بلفظ المصريح ببراءة ساحته، كما يقول المستيقن المطلع على حقيقة الحال. وهذا من الأدب الحسن الذي قل القائم به والحافظ له. وليتك تجد من يسمع فيسكت ولا يشيّع ما سمعه بأخوات!

١٣- ﴿لَوْلَا جَاءُوا عَلَيْهِ بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَإِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَاءِ فَأُولَئِكَ عِنْدَ اللَّهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ﴾

[١٢٣٢] جعل الله التفصيلة بين الرمي الصادق والكاذب: ثبوت شهادة الشهود الأربعة وانتفاءها والذين رموا عائشة رضي الله عنها لم تكن لهم بينة على قولهم، فقامت عليهم الحجة وكانوا {عِنْدَ اللَّهِ} أي في حكمه وشريعته كاذبين. وهذا

iftirayı işitip de onu ret ve inkâr hususunda gayret göstermeyenleri sert bir şekilde yermek, kınamak ve şeriatla açık seçik bir şeyle aleyhlerine delil getirmektir ki bu da delilsiz iftira atanı yalanlamak ve Müslümanların kadınlarından iffetli bir kadına iftira attığında onu başkalarına ibret olacak bir şekilde cezalandırmanın vacip oluşudur. [Normal bir kadın hakkında bile] durum böyle iken, müminlerin annesi, Ebû Bekr Sıddîk'ın kızı, Peygamber (s.a.)'in karısı ve Allah'ın habîbinin sevgilisi Âişe-i Sıddîka'ya iftira atanların durumu ne olacak?!

14. Evet, Allah'ın, üzerinizdeki dünyevî ve uhrevî lütuf ve merhame-ti olmasaydı, o daldığınız dedikodu sebebi ile sizi gerçekten büyük bir azap çarpacaktı!

[1233] Birinci (yani 13. âyetteki) لَوْلَا teşvik içindir; bu (âyetteki) لَوْلَا ise başka bir şeyin bulunması sebebiyle bir şeyin bulunmayacağını ifade eder ["olmasaydı" anlamındadır]. Mâna şöyledir: Eğer daha önce dünyada size çeşitli nimetler lütfedeceğime dair hüküm vermiş olmasaydım -ki tövbe için mühlet vermem, âhirette affetme ve bağışlama hususunda size merhamet edeceğim (hakkında söz vermiş olmam) bu cümledendir- iftira olayına dalmanızdan dolayı size ceza vermede elbette acele ederdim. Bir kimse söze daldığında *efâda fi'l-hadîs* denir; خاض ، هضب ، اندفع fiilleri de aynı anlamda kullanılır. إذ edatı مَسَّ veya أَفْضَمَ fiilinin zarfıdır.

15. Hani onu dilinize dolamıştınız! Bilgi sahibi olmadığınız bir şeyi ağzınızda söylüyorsunuz! Siz onu önemsiz bir şey sanıyordunuz, ama o, Allah katında muazzam (bir vebal)di.

[1234] تَلَقَّوْنَهُ (Onu birbirinizden alıyordunuz). (Bir kimse) sözü diğerinden aldığı anda *telekka'l-kavl* denir. *Telakkanehû* ve *telekkafehû* fiilleri de yine sözü birin(in ağzın)dan almak anlamına gelir. فَتَلَقَّى آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ ("Sonuçta Adem, Rabbinden birtakım [tevbe ve dua] kelimeleri belleyip aldı." [Bakara, 2/37]) ayeti de bu köktendir. Kelime aslı üzere *tetelakkavnehû* şeklinde de okunmuştur. (إِذْ تَلَقَّوْنَهُ ifadesi) Zel'in Tâ'ya idgamı ile *ittelakkavnehû*; bir şeyi ağızyla almak anlamındaki لَقِيَ fiiliyle eşanlamlı olan لَقِيَ kökünden *telkavnehû*, birbirine atmak anlamındaki إلقاء mastarından *tulkûnehû* şekillerinde; yine, yalan anlamına gelen الولق ve اللق köklerinden *telikûnehû* ve *te'likûnehu* şeklinde de okunmuştur. *Telikûnehû* kıraatı, Hazret-i Âişe [v. 58/678] *Radıyallâhu anhâ*dan rivâyet edilmiştir. Süfyan'dan [v. 198/814] "Annemin *iz teskafûnehû* (hani onu istiyordunuz) şeklinde okuduğunu işittim." dediği, annesinin babasının ise İbn Mes'ûd [v. 32/652] *Radıyallâhu anh*'in kıraatiyle okuduğu rivâyet edilmiştir.

توبيخ وتعنيف للذين سمعوا الإفك فلم يجدوا في دفعه وإنكاره، واحتجاج عليهم بما هو ظاهر مكشوف في الشرع: من وجوب تكذيب القاذف بغير بينة، والتنكيل به إذا قذف امرأة محصنة من عرض نساء المسلمين، فكيف بأُم المؤمنين الصديقة بنت الصديق حرمة رسول الله ﷺ وحيبة حبيب الله؟.

٥ - ١٤- ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ لَمَسَّكُمْ فِي مَا أَفَضْتُمْ فِيهِ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[١٢٣٣] لولا الأولى للتضيض، وهذه لامتناع الشيء لوجود غيره. والمعنى: ولولا أنني قضيت أن أفضّل عليكم في الدنيا بضروب النعم التي من جملتها الإمهال للتوبة، وأن أترحم عليكم في الآخرة بالعفو والمغفرة، لعاجلتكم بالعقاب على ما خضتم فيه من حديث الإفك، يقال: أفاض في الحديث، واندفع، وهضب، وخاض {إِذْ} ظرف لمسكم، أو لأفضتم

١٠ - ١٥- ﴿إِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِأَلْسِنَتِكُمْ وَتَقُولُونَ بِأَفْوَاهِكُمْ مَا لَيْسَ لَكُم بِهِ عِلْمٌ وَتَحْسَبُونَهُ هَيِّنًا وَهُوَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمٌ﴾

[١٢٣٤] {تَلَقَّوْنَهُ} يأخذه بعضكم من بعض. يقال: تلقى القول وتلقنه وتلقفه. ومنه قوله تعالى {فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ} [البقرة: ٣٧]. وقرئ على الأصل «تلقونه»، ويادغام الذال في التاء، و«تَلَقَّوْنَهُ» من لقيه بمعنى لقفه، و«تَلَقَّوْنَهُ»، من إلقائه بعضهم على بعض. و «تَلَقَّوْنَهُ» و «تَأَلَّقَّوْنَهُ»، من الولّى والألق، وهو الكذب. و«تلقونه» محكية عن عائشة رضي الله عنها. وعن سفيان: سمعت أُمي تقرأ «إِذْ تَتَقَفَّوْنَهُ»، وكان أبوها يقرأ بحرف عبد الله بن مسعود رضي الله عنه.

[1235] **Şayet** “Ağızlarınızla söylüyorsunuz” ifadesinin anlamı nedir? Söz zaten sadece ağızla söylenir!” **dersen şöyle derim:** Anlamı şudur: Malum olan şeyin bilgisi kalpte olur, dil onu (dışarı) nakleder. Bu iftira ise dillerinizde dolaşan sözden başka bir şey değildir; bu ise, kendisiyle ilgili kalpteki herhangi bir bilgiyi aktarma söz konusu olmaksızın sadece ağızlarınızda dolaşmaktadır. Bu, şu ayete benzer: “Kalplerinde olmayan şeyi ağızlarıyla söylüyorlardı.” [Âl-i ‘İmrân 3/167].

[1236] [Siz onu önemsiz bir şey sanıyordunuz, ama o, Allah katında muazzam (bir vebal)di.] Yani siz onu küçük bir şey sanıyordunuz, halbuki onun Allah katında vebali büyüktür ve (sorumluluk) gerektirir. Rivayete göre (Müslümanlardan) biri ölürken çok üzülmüş, sebebi sorulunca da şöyle demiş: “Allah katında büyük vebali olduğu halde benim önemsemediğim bir günah işlemiş olmaktan korkuyorum.” Onlardan birinin sözlerinde, şu ifade de yer almaktadır: Günahlarından herhangi bir şeyin küçük olduğunu söyleme; sana göre o, (hurma çekirdeğindeki küçük) bir oyuk olabilir, ama Allah katında belki de bir hurma ağacıdır!

[1237] Allah Teâlâ, iftira edenleri üç günah işlemekle vasıflandırdı ve büyük azabın dokunmasını bunlara bağladı: Bunlardan biri, iftirayı dillerine dolamalarıdır. Bu da şöyle olmaktadır: Bir adam başka biriyle karşılaştığında ona “Ne var ne yok?” diye soruyor; o da ona iftira olayını anlatıyordu... Nihayet iftira şuyû bulup yayıldı; girmedigi ne bir ev ne de bir meclis kaldı. İkincisi ise, bilgileri olmadığı bir konuda konuşmalarıdır. Üçüncüsü de iftira büyük günahlardan olduğu halde onu küçük görmeleridir.

16. Evet, onu işittiginizde; “Bunu söylemek bize yakışmaz. Hâşâ! Bu, büyük bir iftiradır!” demeniz gerekmez miydi?

[1238] **Şayet** “لولا” edatı ile قَلَمَ fiilinin arasının (إِذْ سَمِعْتُمُوهُ) ile ayrılması nasıl caiz oldu?” **dersen şöyle derim:** Zarfların farklı bir durumu vardır; eşya zarfın içinde bulunduğu ve ondan ayrılmadığı için zarf bizzat eşyanın yerine geçer. Bu sebeple başka kelimelerde caiz olmayan serbestlik onda caiz olur. “Peki, zarfın takdiminde ne fayda vardır ki araya ayırıcı olarak konulmuştur?” **dersen şöyle derim:** Bunun faydası, iftirayı duyduklarında onu ağızına dolamaktan *he-men* sakınmaları gerektiğini açıklamaktır. Vakti belirtmek daha önemli olduğu için onu öne almak gerekmiştir. **Şayet** “يكون” fiilinin anlamı nedir? İfade o olmadan da doğru olmaktadır? بهذا ما لنا أن نتكلم بهذا (Bunu söylememeliyiz) denilmesi yeterliydi.” **dersen şöyle derim:** يكون fiili “yakışmaz, doğru olmaz” anlamına gelir; “Bunu söylemek bize yakışmaz, bizim için doğru olmaz.” demektir. Şu âyet de buna benzer: ما يكون لي أن أقول ما ليس لي بحقي (“Benim, hakkım olmayan bir sözü söylemem olacak şey değildir.” [Mâide 5/116]).

[١٢٣٥] فإن قلت: ما معنى قوله {بأفواهكم} والقول لا يكون إلا بالفم؟ قلت: معناه أن الشيء المعلوم يكون علمه في القلب، فيترجم عنه اللسان؛ وهذا الإفك ليس إلا قولاً يجري على ألسنتكم ويدور في أفواهكم من غير ترجمة عن علم به في القلب، كقوله تعالى {يَقُولُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ} [آل عمران: ١٦٧].

٥ [١٢٣٦] أي تحسبونه صغيرة وهو عند الله كبيرة وموجبة. وعن بعضهم أنه جزع عند الموت، ف قيل له: فقال: أخاف ذنباً لم يكن مني على بال وهو عند الله عظيم. وفي كلام بعضهم: لا تقولنّ لشيء من سيئاتك حقير، فلعله عند الله نخلة وهو عندك نقير.

[١٢٣٧] وصفهم بارتكاب ثلاثة آثام وعلق مسّ العذاب العظيم بها، أحدها: تلقى الإفك بالسّتهم؛ وذلك أن الرجل كان يلقي الرجل فيقول له: ما وراءك؟ فيحدثه بحديث الإفك حتى شاع وانتشر، فلم يبق بيت ولا نادٍ إلا طار فيه. والثاني: التكلم مما لا علم لهم به. والثالث: استصغارهم لذلك وهو عظمة من العظام.

١٦- ﴿وَلَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ قُلْتُمْ مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا سُبْحَانَكَ هَذَا بُهْتَانٌ

عَظِيمٌ﴾

[١٢٣٨] فإن قلت: كيف جاز الفصل بين {ولولا} و{قلتم}؟ قلت: للظروف شأن وهو تنزلها من الأشياء منزلة أنفسها لوقوعها فيها وأنها لا تنفك عنها، فلذلك يتسع فيها ما لا يتسع في غيرها. فإن قلت: فأَيّ فائدة في تقديم الظرف حتى أوقع فاصلاً؟ قلت: الفائدة فيه بيان أنه كان الواجب عليهم أن يتفادوا أول ما سمعوا بالإفك عن التكلم به، فلما كان ذكر الوقت أهمّ وجب التقديم. فإن قلت: فما معنى {يكون}، والكلام بدونه متلّب؛ لو قيل: ما لنا أن نتكلم بهذا؟ قلت: معناه معنى ينبغي ويصحّ، أي ما ينبغي لنا أن نتكلم بهذا، وما يصحّ لنا. ونحوه: {ما يكون لي أن أقول ما ليس

لي بحقّ} [المائدة: ١١٦].

[1239] سَبَّحَانَك kelimesi, “Hâşâ!” anlamında olup, işin vahameti karşısında yaşanan şaşkınlığı ifade eder. **Şayet** “*Tesbîh*teki şaşkınlığın anlamı nedir?”

dersen şöyle derim: Bu konuda aslolan, Allah’ın yarattıklarından şaşkınlık verici bir şey görüldüğünde Allah’ın noksan sıfatlardan tenzih edilmesidir.

- 5 Bilâhare kelime çok kullanılmış, hatta karşısında şaşkınlığa düşülen her şeyde kullanılır olmuştur. Yahut *tesbîh* Allah’ın, Resûlünün karısını zinakâr olmaksızın tenzih etmesi anlamındadır. “Peki, Peygamber karısının zinakâr olması caiz olmadığı halde Nûh’un ve Lût’un karılarında olduğu gibi, peygamber karısının kâfir olması nasıl caiz olmuş?” **dersen şöyle derim:** Peygamberler
- 10 kâfirleri (hakka) davet etsinler ve onlardan şefkat görsünler diye gönderilmişlerdir. Dolayısıyla, peygamberlerde halkı tiksindirecek bir şeyin bulunmaması gerekir. İnkârcılık, insanlar nazarında nefret ettirici bir şey değildir. Deyyusluk (pezevenklik) ise nefret ettirici şeylerin en büyüğüdür.

17. Allah size öğüt veriyor ki, -müminseniz- bir daha asla benzer bir tutuma dönmeyin.

- [1240] أَنْ تَعُودُوا ifadesi “dönmenizi çirkin bularak” veya “dönmeniz hususunda” size öğüt veriyor, takdirindedir. Bu (ikinci takdir), senin şu sözün gibidir: *Va’aztu fulân^{en} fi kezâ fe-terakehû* (Falancaya şu konuda nasihat ettim; o da onu terkettti). أَبَدًا (asla) ifadesi, hayatta ve mükellef oldukları sürece, demektir. 20 إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ (müminseniz) ifadesiyle öğüt almaları teşvik edilmekte, dönmemelerini gerektiren sebep ihtar edilmektedir. O sebep de çirkin görülen her şeyden (insanları) çeviren iman ile vasıflanmış olmalarıdır.

18. Allah size âyetlerini açık-seçik bildiriyor. Allah ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (Alîm, Hakîm).

- 25 [1241] Yani, Allah yasalarından size indirdikleri ile ilmine ve hikmetine delâlet eden âyetleri açıklıyor; size güzel âdâbı öğretiyor ve ondaki etkili öğütlerle size öğüt veriyor. Allah her şeyi bilir, yaptıklarını hikmet gereği yapar.

19. Müminlerin arasında yüz kızartıcı suçların yayılmasını arzu edenlerin hakkı, dünyada ve Âhirette şüphesiz can yakıcı bir azaptır. Allah bilir! Siz bilmezsiniz.

- 30 [1242] Yani bu kötü haberi kasıtlı, iradeli ve istekli olarak yayarlar. (Bunların) dünyadaki cezaları had cezasıdır (80 sopa). Peygamber (s.a.), Abdullah b. Übeyy’e, (şair) Hassan’a ve Mistah’a had cezası uygulamıştır.

[١٢٣٩] و{سبحانك} للتعجب من عظم الأمر. فإن قلت: ما معنى التعجب في كلمة التسييح؟ قلت: الأصل في ذلك أن يسبح الله عند رؤية العجيب من صناعته، ثم كثر حتى استعمل في كل متعجب منه. أو لتزيه الله تعالى من أن تكون حرمة نبيه عليه السلام فاجرة. فإن قلت: كيف جاز أن تكون امرأة النبي كافرة كامرأة نوح ولوط، ولم يجز أن تكون فاجرة؟ قلت: لأن الأنبياء مبعوثون إلى الكفار ليدعوهم ويستعطفوهم، فيجب أن لا يكون معهم ما ينفرهم عنهم، ولم يكن الكفر عندهم مما ينفر. وأما الكشخنة فمن أعظم المنفرات.

١٧- ﴿يَعْظِكُمُ اللَّهُ أَنْ تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

[١٢٤٠] أي كراهة {أَنْ تَعُودُوا} أو في أن تعودوا، من قولك: وعظت فلانًا في كذا فتركه. وأبدهم ما داموا أحياء مكلفين. و{إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} فيه تهيج لهم ليتعظوا، وتذكير بما يوجب ترك العود، وهو اتصافهم بالإيمان الصادق عن كل مقبح.

١٨- ﴿وَيُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمُ الْآيَاتِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[١٢٤١] ويبين الله لكم الدلالات على علمه وحكمته بما ينزل عليكم من الشرائع، ويعلمكم من الآداب الجميلة، ويعظكم به من المواعظ الشافية، والله عالم بكل شيء، فاعل لما يفعله بدواعي الحكمة.

١٩- ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾

[١٢٤٢] المعنى: يشيعون الفاحشة عن قصد إلى الإشاعة، وإرادة ومحبة لها، وعذاب الدنيا الحد. ولقد ضرب رسول الله ﷺ عبد الله بن أبي وحسانًا ومسطحًا،

Safvân da fırsat kollayarak Hassan’a kılıçla bir darbe indirmiş ve gözünü kör etmiştir. Nitekim “Onlardan günahın büyüğünü yüklenen” [Nûr 24/11]) ifadesinde onun kastedildiği söylenmiştir. “Allah” kalplerdeki gizli şeyleri ve sırları “bilir! Siz bilmezsiniz” yani, Allah bu kötü haberin yayılmasını isteyenleri bilir ve onları bu yüzden cezalandıracaktır!

20. Ya, Allah’ın üzerinizdeki lütuf ve merhameti olmasaydı? Ya Allah, şefkatli, merhametli (Raûf, Rahîm) olmasaydı?

[1243] Allah Teâla لولا’nın cevabını orada (16. âyette) hazfettiği gibi burada da hazfetmekle azapta acele etmediğini belirterek minnetini tekrarlamıştır. Cevap hazfedilerek yapılan tekrarda ve ayrıca *Tevvâb*, *Raûf* ve *Rahîm* kelimelerinde¹ büyük bir mübalağa vardır.

21. Ey iman edenler! Şeytanın adımlarını izlemeyin. şeytanın adımlarını izleyenler bilsinler ki o sadece kötülüğü ve yüz kızartıcı suçları emreder. Evet, Allah’ın üzerinizdeki lütuf ve merhameti olmasaydı, hiçbiriniz ebediyen temize çıkamazdı! Fakat Allah, dilediğini temize çıkarıyor. Allah iştir, bilir (Semî’, Alîm).

[1244] الفحشاء و الفاحشة kelimeleri ‘son derece çirkin’ anlamına gelir. Ebû Züeyb [v. 28/649] şöyle demiştir:

Harem’linin kumaları / aşırıdır kıskançlıkları

[Mekkelilerin kumaları] son derece kıskançtır, demek istiyor. *Münker* ise insanların ayıplayıp reddettiği, nefret ettiği, hoşlarına gitmeyen şeydir. خُطُوات (adımlar) kelimesi, Tâ’nın fethasıyla *hutavât*, sükûnuyla *hutvât* şeklinde de okunmuştur. *Zekâ* (temize çıktı) fiili şedde ile (*zekkâ* [temize çıkardı] şeklinde) de okunmuştur. Bu durumda zamir Allah’a raci olur: Allah günahlardan arındıran tövbe ile size lütufta bulunmasaydı, iftira günahının kirinden ebediyen hiçbiriniz temizlenemezsiniz! Fakat Allah, samimi bir tövbe ile dönüş yapanların tövbelerini kabul etmek suretiyle onları temize çıkartır. “Allah” onların sözlerini “iştir”; kalplerinde olanları ve samimiyetlerini “bilir.”

22. (Ebû Bekr Sıddîk gibi) lütuf ve varlık sahibi olanlarınız; (ifk olayındaki rollerine kızarak) yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere artık bir şey vermeyeceklerine and içmesinler; affetsinler, hoş görsünler. Allah’ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

1 Yani sıygaları itibarıyla tevbekârların tevbesini daima kabul etme, muazzam bir şefkat ve merhamet anlamında. / ed.

وقعد صفوان لحسان فضربه ضربة بالسيف، وكفّ بصره. وقيل: هو المراد بقوله {والذى تولى كِبْرَهُ مِنْهُمْ} [النور: ١١]. {والله يَعْلَمُ} ما في القلوب من الأسرار والضمائر {وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ}، يعني أنه قد علم محبة من أحب الإشاعة، وهو معاقبه عليها.

٢٠- ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَأَنَّ اللَّهَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ﴾

٥ [١٢٤٣] وكرر المنّة بترك المعالجة بالعقاب، حاذفًا جواب لولا كما حذفه ثمة. وفي هذا التكرير مع حذف الجواب مبالغة عظيمة، وكذلك في التّوَاب والرّءوف والرحيم.

٢١- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ وَمَنْ يَتَّبِعْ خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَوْلَا فَضْلُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا وَلَكِنَّ اللَّهَ يُزَكِّي مَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٢٤٤] الفحشاء والفاحشة: ما أفرط قبحه. قال أبو ذؤيب:

ضَرَائِرُ حَرَمِي تَفَاحَشَ غَارُهَا ❁

أي أفرطت غيرتها. والمنكر: ما تنكره النفوس فتتفر عنه ولا ترتضيه. وقرئ «خطوات»، بفتح الطاء وسكونها. و{زكى} بالتشديد، والضمير لله تعالى. ولولا أنّ الله تفضل عليكم بالتوبة الممحصّة، لما طهر منكم أحد آخر الدهر من دنس إثم الإفك، ولكن الله يطهر التائبين بقبول توبتهم إذا محضوها، وهو {سَمِيعٌ} لقولهم {عَلِيمٌ} بضمائهم وإخلاصهم.

٢٢- ﴿وَلَا يَأْتَلِ أُولُو الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَى وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

- [1245] يَأْتِلُ fiili “yemin etti” anlamındaki i’telâdan muzaridir; i’telâ, el-elye-tu kökünün ifti’âl kalıbıdır. يَأْتِلُ’nin Arapların, kişi gayretinden bir şey esirge-
mediğinde kullandıkları mâ’levtu cühden (gayrette kusur etmedim) ifadesin-
den alındığı da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî’nin ve lâ teye’ elle şeklindeki kıraatı
5 birinci görüşü destekler. Mâna şöyledir: İyiliğe ihtiyacı olanlara iyilik etmemek
üzere yemin etmesinler. Yahut işledikleri suçtan dolayı onlarla bunlar arasında
husumet bulunsa da onlara iyilik etme hususunda kusur etmesinler. Onlara af
ve bağışla dönsünler, hata ve günahlarının çokluğuna rağmen Rablerinin ken-
dilerine ne yapmasını umuyorlarsa kendileri de onlara öyle yapsınlar.
- 10 [1246] Bu âyet, Mistah hakkında nâzil olmuştur. Mistah, Hazret-i Ebû Bekr
es-Siddîk’ın (*Radıyallâhu anhumâ*) teyze oğluydu ve mühacirlerin fakirlerinden-
di. Nafakasını Hazret-i Ebû Bekr sağlıyordu. [Hazret-i Âişe hakkındaki] iftiralara
katılınca Hazret-i Ebû Bekr ona yardım etmeyeceğine dair ant içti. İnsanlara iyi
muamele etmeyi, ve kötülük edenleri cezalandırmaktan vazgeçmeyi teşvik edici
15 olarak bu olay yeterlidir. Rivâyete göre Peygamber (s.a.), bu âyeti Hazret-i Ebû
Bekr’e okumuş; o da “Elbette Allah’ın beni bağışlamasını isterim” diyerek, tekrar
Mistah’a yardım etmeye başlamıştır ve şöyle demiştir: “Vallahi, bu yardımı asla
kesmeyeceğim!” [*Buhârî*, Tefsir, 24] اَنْ يُؤْتُوا (artık bir şey vermeyeceklerine) ifadesini] Ebû
Hayve [v. 203/818] ve İbn Kutayb [v. 120/737], iltifat sanatıyla Tâ’lı olarak en tu’tû
20 (artık bir şey vermeyeceğinize) şeklinde okumuşlardır. “Allah’ın sizi bağışlama-
sını arzu etmez misiniz?” cümlesi de bu kıraatı desteklemektedir.

23. Neler olup-bittiğinden habersiz (Âişe-i Sıddîka gibi) namuslu mümin kadınlara zina isnat edenler, dünyada da Âhirette de gerçekten lânetlenmişlerdir. Onlar için muazzam bir azap vardır!

- 25 [1247] الغافلات olup-bitenden habersiz, hile ve kurnazlıkları olmayan, saf-
dil, kalbi temiz kadınlardır. Çünkü bunlar olayları tecrübe etmemiş, durumları
tartmamışlardır. Tecrübeli ve bilgili kadınların bildiklerini bilmezler. [Şair Nemr
b. Tevleb] şöyle demiştir:

30 Aşka susamış öyle bir küçük kız sevdim ki safdil, sırlarını açıp duruyor
bana...

Peygamber (s.a.)’in “Cennetlikler genelde safdillerdir.” sözündeki safdiller
de aynıdır.¹

24. Kendi dillerinin, el ve ayaklarının, yaptıklarına şahitlik edeceği gün,

1 *el-Bulb* kelimesi *eblehin* çoğulu olup, dilimize ebleh, ahmak anlamında girdiği gözlemlenmektedir. Oysa kurnazlığı, hilesi hurdası [*bud’ası*] olmayan safdil, tertemiz insanları ifade etmektedir. / ed.

[١٢٤٥] وهو من اتلى إذا حلف؛ افتعال من الألية. وقيل: من قولهم: ما ألوت جهداً، إذا لم تدخر منه شيئاً. ويشهد للأول قراءة الحسن «ولا يتأل». والمعنى: لا يحلفوا على أن لا يحسنوا إلى المستحقين للإحسان؛ أو لا يقصروا في أن يحسنوا إليهم وإن كانت بينهم وبينهم شحنة لجناية اقترفوها، فليعودوا عليهم بالعفو والصفح، وليفعلوا بهم مثل ما يرجون أن يفعل بهم ربهم، مع كثرة خطاياهم وذنوبهم. ٥

[١٢٤٦] نزلت في شأن مسطح وكان ابن خالة أبي بكر الصديق ﷺ، وكان فقيراً من فقراء المهاجرين، وكان أبو بكر ينفق عليه. فلما فرط منه ما فرط آلى أن لا ينفق عليه. وكفى به داعياً إلى المجاملة وترك الاشتغال بالمكافأة للمسيء. ويروى أن رسول الله ﷺ قرأها على أبي بكر، فقال: بلى، أحب أن يغفر الله لي، ورجع إلى مسطح نفقته وقال: والله لا أنزعها أبداً. وقرأ أبو حيوه وابن قطيب: «أن تؤتوا»، بالتاء على الالتفات. ويعضده قوله {أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ}.

٢٣- ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَزُمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لُعُنُوا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ﴾

[١٢٤٧] {الغافلات} السليمات الصدور، النقيات القلوب، اللاتي ليس فيهن دهاء، ولا مكر، لأنهن لم يجربن الأمور ولم يرزن الأحوال، فلا يفتنّ لما تفتن له المجربات العرافات. قال: ١٥

وَلَقَدْ لَهَوْتُ بِطَفْلَةٍ مَيَّالَةٍ ۖ بَلْهَاءَ تُطْلَعُنِي عَلَى أَسْرَارِهَا

وكذلك البُلهُ من الرجال في قوله عليه الصلاة والسلام: «أكثر أهل الجنة البله».

٢٤- ﴿يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

25. O gün, Allah onlara hak ettikleri cezayı eksiksiz verecek; onlar da Allah'ın 'aşikâr gerçek' olduğunu göreceklerdir.

[1248] تَشْهَدُ fiili Yâ ile de okunmuştur. الْحَقُّ da ceza anlamındaki dînin (دينهم) sıfatı olarak nasb ile okunmuştur. Merfû' okunduğu takdirde الله'ın sıfatı olur.

- 5 [1249] Kur'an'ın tamamını incelesen; isyankârları tehdit ettiği bütün ifadeleri araştırsan Allah'ın bunların hiçbirinde, Hazret-i Âişe *Rıdvânullahi aleyhâ'*ya yapılan iftira konusunda sertleştiği kadar sertleşmediğini görürsün. Görürsün ki Yüce Allah, insanın kafasına kafasına vuran şiddetli tehditlerle, etkili azarlama ve sert yasaklarla dolu, işlenen günahın vahametini ve iğrençliğini belirten ifadelerle dolu sert
- 10 içerikli âyetlerden, farklı yollarla ve çeşitli üsluplarla ifk konusunda indirdiklerini –ki bunlardan her biri kendi konusunda yeterlidir- (başka hiçbir konuda) indirmemiştir. Sadece şu üç âyeti indirseydi dahi bu konuda yeterli olurdu. Çünkü bütün iftiracıları hem dünyada hem de ahirette lânetlemiş; onları ahirette büyük bir azap ile tehdit etmiştir. Ayrıca, attıkları iftira ve ettikleri *bühtan* sebebiyle dilleri, elleri ve ayakları aleyhlerinde şahitlik edecek; Allah da onlara lâayık oldukları
- 15 ve hak ettikleri gerekli cezayı eksiksiz verecektir. İşte o zaman, “Allah'ın 'aşikâr gerçek' olduğunu” öğreneceklerdir. Bu konuda Allah Teâlâ, en özlü ve doyurucu sözleri söylemiştir; kâh genişçe açıklamış kâh özet geçmiş, kâh pekiştirmiş kâh tekrara başvurmuştur. Putperest Müşrikleri tehdit konusunda indirdiği âyetler,
- 20 kötülük (iğrençlik) ifade etmede bunlardan daha hafiftir. Bu da ancak önemli bir şeyden dolayıdır. Rivayet edilmiştir ki; bir Arefe günü İbn Abbas [v. 68/688] Basra'da bulunuyor ve kendisine Kur'an tefsiri hakkında sorular soruluyormuş. Nihayet bu âyetler sorulunca, demiş ki: “Kim bir günah işler, sonra o günahtan tövbe ederse tövbesi kabul olunur, ancak Âişe'ye yapılan iftiraya katılanlar hariç!”
- 25 Burada İbn Abbas, iftira olayının büyüklüğünü ifade etmekte, önemini vurgulamaktadır.

- [1250] Allah Teâlâ dört kimseyi dört şey ile temize çıkarmıştır: Yusuf *Aleyhisselâm*'ı şahidin diliyle temize çıkarmıştır: “Kadının ailesinden biri de şahitlik etti.” [Yusuf, 12/26]. Hazret-i Mûsâ'yı Yahudilerin onun hakkındaki dedikodudan “elbisesini alıp götüren taş” vasıtasıyla temize çıkarmıştır. Hazret-i Meryem'i, kucağından “Ben Allah'ın kuluyum.” [Meryem 19/30]) diye seslenen çocuğu ko-
- 30 nuşturmak suretiyle temize çıkarmıştır. Hazret-i Âişe'yi de kıyamete kadar okunacak şu mucize kitabındaki büyük âyetlerle ve bu vurgularla temize çıkarmıştır. Bak, onların temize çıkarılmasıyla onunki arasında ne kadar fark var! Bu,

٢٥- ﴿يَوْمَئِذٍ يُوقِفُهُمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ﴾

[١٢٤٨] وقرئ «يشهد»، بالياء، و{الحق} بالنصب صفة للدين وهو الجزاء، وبالرفع صفة لله.

[١٢٤٩] ولو فليت القرآن كله وفتشت عما أوعد به العصاة لم تر الله تعالى قد غلظ في شيء تغليظه في إفك عائشة رضوان الله عليها، ولا أنزل من الآيات القوارع المشحونة بالوعيد الشديد والعتاب البليغ والزجر العنيف، واستعظام ما ركب من ذلك، واستفطاع ما أقدم عليه ما أنزل فيه على طرق مختلفة وأساليب مفتتة؛ كل واحد منها كاف في بابه. ولو لم ينزل إلا هذه الثلاث لكفى بها، حيث جعل القدفة ملعونين في الدارين جميعاً، وتوعدهم بالعذاب العظيم في الآخرة، وبأن ألسنتهم وأيديهم وأرجلهم تشهد عليهم بما أفكوا وبهتوا، وأنه يوفيهم جزاءهم الحق الواجب الذي هم أهلّه، حتى يعلموا عند ذلك {أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ} فأوجز في ذلك وأشبع، وفصل وأجمل، وأكد وكرّر، وجاء بما لم يقع في وعيد المشركين عبدة الأوثان إلا ما هو دونه في الفظاعة، وما ذاك إلا لأمر. وعن ابن عباس رضي الله عنه: أنه كان بالبصرة يوم عرفة، وكان يسأل عن تفسير القرآن، حتى سئل عن هذه الآيات فقال: "من أذنب ذنباً ثم تاب منه قبلت توبته إلا من خاض في أمر عائشة." وهذه منه مبالغة وتعظيم لأمر الإفك.

[١٢٥٠] ولقد برأ الله تعالى أربعة بأربعة: برأ يوسف بلسان الشاهد {وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ أَهْلِهَا} [يوسف: ٢٦]؛ وبرأ موسى من قول اليهود فيه بالحجر الذي ذهب بثوبه؛ وبرأ مريم بإنطاق ولدها حين نادى من حجرها: {إني عبد الله} [مريم: ٣٠]؛ وبرأ عائشة بهذه الآيات العظام في كتابه المعجز المتلو على وجه الدهر، مثل هذه التبرئة بهذه المبالغات. فانظر كم بينها وبين تبرئة أولئك. وما ذاك

Peygamber (s.a.)’in yüksek konumunu ortaya koymaktan, insanlığın efendisinin, öncekiler ve sonrakiler arasından seçilen ve Allah’ın âlemlere (karşı) hücceti olan Hazret-i Peygamber’in yüce makamına dikkat çekmekten başka bir şey değildir. Hazret-i Peygamber (s.a.)’in şanının ne kadar yüce olduğunu, yarışı neden diğer yarışçıların değil de onun kazandığını bilmek isteyen, cevabı iftira ile ilgili âyetlerden alsın; onun eşi hakkında Allah’ın nasıl gazap ettiğini ve eşinden şaibeyi giderme hususunda nasıl vurgu yaptığını düşünsün!

[1251] **Şayet** “Maksat Âişe idiye neden ‘iffetli kadınlar’ buyruldu?” **dersen şöyle derim:** Burada iki mâna vardır: Biri, iffetli kadınlar ifadesiyle Peygamber (s.a.)’in eşlerinin kastedilmesi ve özellikle kim onlara iftira atarsa bu tehdidin ona mutlaka ulaşacağını (bildirilmesidir); maksat onlar olunca Hazret-i Âişe, Peygamber (s.a.)’e yakınlık ve makam bakımından eşlerinin en büyüğüdür; dolayısıyla öncelikle maksat o olur. İkincisi, Hazret-i Peygamber’in eşleri müminlerin anneleridir. Dolayısıyla hem onlar hem de ümmetin kadınlarından iffetli, saf ve iman sıfatıyla vasıflanmış olan (manevî) kızları kastedilerek kelime (iffetliler şeklinde) çoğul getirilmiştir. Nitekim şair şöyle demiştir:

Yeter bana Hubeybîlere karşı kazandığım zafer, yeter!

[1252] [Hubeybiler derken, emevi idaresine isyan eden] İbnü’z-Zübeyr ve taraftarlarını kastediyor. İbnü’z-Zübeyr düşmanları onu oğlu Hubeyb’in ismiyle künyeliyorlardı; zira Hubeyb’in aklında zafiyet vardı. İbnü’z-Zübeyr’in meşhur künyesi ise Ebû Bekr’di; ancak bu, isimde olduğu halde diğeri sıfattadır.

[1253] **Şayet** “Allah hakkında ‘aşikâr gerçeğin ta kendisi’ (هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ) [Nûr 24/25]) demenin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun mânası, “Allah, aşikâr gerçeğin *sahibidir*.” Yani O, hükmünde asla zulüm bulunmayan, adaleti aşikâr âdil; *bâtılla nitelenemeyen haklı* demektir. Bu sifata sahip olanın katında ne kötünün kötülüğü, ne de iyinin iyiliği sâkit olur. *Böyle bir zatın hakkı, kendisinden korkulup saygı gösterilmesi ve yasaklarından sakınılmasıdır.*

26. Kötü sözler kötü kimselere söylenir; kötüler de kötü sözlere mâruz kalır; güzel sözler, iyilere söylenir; iyiler de güzel sözlere muhatap olur. Onların söylediklerinden uzaktır bunlar... Mağfîret ve değerli bir nasiptir bunların hakkı...

إلا لإظهار علو منزلة رسول الله ﷺ، والتنبيه على إنافة محل سيد ولد آدم، وخيرة الأولين والآخرين، وحجة الله على العالمين. ومن أراد أن يتحقق عظمة شأنه ﷺ وتقدّم قدمه وإحرازه لقصب السبق دون كل سابق، فليتلق ذلك من آيات الإفك، وليتأمل كيف غضب الله في حرمة، وكيف بالغ في نفي التهمة عن حجابيه.

٥ [١٢٥١] فإن قلت: إن كانت عائشة هي المرادة فكيف قيل {المحصنات}؟ قلت:

فيه وجهان؛ أحدهما أن يراد بالمحصنات أزواج رسول الله ﷺ، وأن يخصصن بأن من قذفهنّ فهذا الوعيد لاحق به، وإذا أردن عائشة كبراهنّ منزلة وقربة عند رسول الله ﷺ، كانت المرادة أوّلاً. والثاني: أنها أم المؤمنين فجمعت إرادة لها ولبناتها من نساء الأمة الموصوفات بالإحصان والغفلة والإيمان، كما قال:

١٠ قَدْنِي مِنْ نَصْرِ الْخَبِيثِينَ قَدِي ❁

[١٢٥٢] أراد عبد الله بن الزبير وأشياعه، وكان أعداؤه يكونونه بخبيب ابنه، وكان مضعوفاً، وكنيته المشهورة أبو بكر، إلا أن هذا في الاسم وذاك في الصفة.

[١٢٥٣] فإن قلت: ما معنى قوله {هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ} [النور: ٢٥]؟ قلت: معناه ذو

الحق البين، أي العادل الظاهر العدل الذي لا ظلم في حكمه، والمحقّ الذي لا يوصف بباطل. ومن هذه صفته لم تسقط عنده إساءة مسيء، ولا إحسان محسن،

١٥ فحقّ مثله أن يتقى ويجتنب محارمه.

٢٦- ﴿الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ

وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ أُولَئِكَ مُبَرَّءُونَ مِمَّا يَقُولُونَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ﴾

[1254] الخبيثات yani kötü sözler لِلْخَبِيثِينَ erkek ve kadınlardan kötüle-
re söylenir veya sayılır. Bunlardan, kötüler de kötü sözlere mâruz kalır.
الطيبات والطيبون kelimeleri de bunun gibidir. [Yani, güzel sözler erkek ve ka-
dınlardan iyi olanlara söylenir]; onlardan, iyi olanlar da [güzel sözlere muhatap
5 olur] أولئك (bunlar) ifadesi, iyilere ve bunların kötülerin söylediği kötü
sözlerden uzak olduklarına işarettir. Bu ifade, Hazret-i Âişe ve onun ne-
zahet ve temizlik hususundaki durumuna uygun düşmeyen sözlerden
ona isnat edilenler için darbimesel makamında cereyan eden bir kelâm-
dır. أولئك nin Ehl-i Beyt'e¹ ve bunların, iftiracıların söylediğinden uzak
10 olduklarına işaret etmesi, الخبيثات ve الطيبات kelimeleriyle de kadınların
kastedilmiş olması da caizdir, yani âdi kadınlar âdi erkeklerle evlenir; âdi
erkekler de âdi kadınlarla evlenirler. Nezihler de böyledir. [Yani onlar nezih
erkeklerle, nezih erkekler de onlarla evlenir.]

[1255] Burada “değerli rızık” zikredilmiş olup, bir benzeri “Ve kendisi-
15 ne değerli bir nasip hazırlarız.” [Ahzab 33/31²] âyetinde de vardır.

[1256] Hazret-i Âişe'den şöyle rivâyet edilmiştir: Bana 9 şey verilmiştir
ki bunlar, hiçbir kadına verilmemiştir:

- Peygamber (s.a.)'e benimle evlenmesi emredildiğinde, Cebrâil kendi
kıyafeti içerisinde benim şeklimde inmiştir.
- 20 • Peygamber (s.a.), benimle bâkire olduğum halde evlenmiş; benden
başka bâkire ile evlenmemiştir.
- Peygamber (s.a.), başı benim kucağımda olduğu halde vefat etmiştir.
- Benim evimde defnedilmiştir; melekler onun etrafında benim evimde
pervane olmuşlardır.
- 25 • Kendisine ailesi içerisinde iken vahiy geldiğinde yanından ayrılırlardı,
oysa ben onun yorganı altında olduğum halde ona vahiy gelirdi.
- Ben onun halifesinin ve siddîkının kızıyım.
- Benim suçsuz olduğuma dair gökten âyetler inmiştir.
- Ben nezih bir zat (Hazret-i Peygamber) için nezih olarak yaratıldım.
- 30 • Bana mağfîret ve değerli bir nasip vaat edildi.

1 Yani Peygamber'in hane-i saadetinde yaşayanlara. / ed

2 Tamamı: “(Ey Peygamber kadınıları!) İçinizden her kim Allah ve Resulüne gönülden boyun eğip salih
amel işlerse, ona da mükâfatını iki kat veririz ve kendisine değerli bir nasip hazırlarız.”

[١٢٥٤] أي {الخبثات} من القول يقال أو تعدّ {لِلْخَبِيثِينَ} من الرجال والنساء،
 {والخبِيثُونَ} منهم يتعرضون {للخبثات} من القول، وكذلك الطيبات والطيبون.
 و{أولئك} إشارة إلى الطيبين، وأنهم مبرؤون مما يقول الخبيثون من خبيثات الكلم.
 وهو كلام جار مجرى المثل لعائشة وما رميت به من قول لا يطابق حالها في النزاهة
 والطيب. ويجوز أن يكون {أولئك} إشارة إلى أهل البيت، وأنهم مبرؤون مما يقول
 أهل الإفك، وأن يراد بالخبثات والطيبات النساء، أي الخبائث يتزوجن الخبث،
 والخبث الخبائث. وكذلك أهل الطيب.

[١٢٥٥] وذكر الرزق الكريم هاهنا مثله في قوله {وَأَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا} [الأحزاب:

.[٣١]

[١٢٥٦] وعن عائشة: لقد أعطيت تسعًا ما أعطيتهن امرأة:

١٠

لقد نزل جبريل عليه السلام بصورتي في راحته حين أمر رسول الله
 ﷺ أن يتزوجني،

-ولقد تزوجني بكرًا وما تزوج بكرًا غيري،

-ولقد توفي وإنّ رأسه لفي حجري،

-ولقد قبر في بيتي، ولقد حفّته الملائكة في بيتي،

١٥

-وإنّ الوحي لينزل عليه في أهله فيتفرقون عنه، وإن كان لينزل عليه

-وأنا معه في لحافه،

-وإني لابنة خليفته وصديقه،

-ولقد نزل عذري من السماء،

-ولقد خلقت طيبة عند طيب،

٢٠

-ولقد وعدت مغفرة ورزقًا كريمًا.

٢٧- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ﴾

[١٢٥٧] {تَسْتَأْذِنُوا} فيه وجهان؛ أحدهما أنه من الاستئناس الظاهر الذي هو خلاف الاستيحاش، لأن الذي يطرق باب غيره لا يدري أيؤذن له أم لا؟ فهو كالمستوحش من خفاء الحال عليه، فإذا أذن له استأنس، فالمعنى: حتى يؤذن لكم، كقوله {لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ} [الأحزاب: ٥٣]. وهذا من باب الكناية والإرداف؛ لأنّ هذا النوع من الاستئناس يردف الإذن، فوضع موضع الإذن. والثاني: أن يكون من الاستئناس الذي هو الاستعلام والاستكشاف؛ استفعال من أنس الشيء، إذا أبصره ظاهراً مكشوقاً. والمعنى حتى تستعلموا وتستكشفوا الحال، هل يراد دخولكم أم لا؟ ومنه قولهم: استأنس هل ترى أحداً، واستأنست فلم أر أحداً، أي تعرفت واستعلمت. ومنه بيت النابغة:

عَلَى مُسْتَأْنَسٍ وَحِدٍ ❁

[١٢٥٨] ويجوز أن يكون من الإنس، وهو أن يتعرف هل ثمة إنسان؟

[١٢٥٩] وعن أبي أيوب الأنصاري رضي الله عنه: قلنا يا رسول الله، ما الاستئناس؟ قال: يتكلم الرجل بالتسبيحة والتكبير والتحميدة، ويتنحى يؤذن أهل البيت. والتسليم أن يقول: "السلام عليكم، أأدخل؟" ثلاث مرات؛ فإن أذن له وإلا رجع. وعن أبي موسى الأشعري أنه أتى باب عمر رضي الله عنه فقال: "السلام عليكم أأدخل؟" قالها ثلاثاً، ثم رجع وقال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: «الاستئذان ثلاث». واستأذن رجل على رسول الله ﷺ فقال: أألج؟ فقال ﷺ لا امرأة يقال لها روضة. "قومي إلى هذا فعلميه، فإنه لا يحسن أن يستأذن". قولي له يقول: "السلام عليكم أأدخل"، فسمعها الرجل فقالها، فقال: "ادخل".

[1260] Cahiliye halkının âdeti şöyle idi: Onlardan biri başkasının evine girdiği zaman “Hayırlı sabahlar!” Yahut “Hayırlı akşamlar!” der ve içeri girerdi. Ama bazan, adamı karısıyla birlikte yorganın altında bulduğu da olurdu. Bu sebeple Allah bu tür selâmlamayı yasakladı ve daha iyisini, daha güzelini öğretti.

[1261] Nice dinî konu var ki insanlar katında *mensuh şeriat* (hükmü kaldırılmış yasa) gibidir; insanlar artık onunla amel etmemektedir. İzin isteme konusu da bunlardan biridir. Sen evinde iken birisi, izin mizin istemedi, ne İslâm selâmını ne de Cahiliye selâmını vermeden, ansızın içeri dalar; halbuki Allah’ın indirdiği âyetleri ve Peygamber’in söylediklerini pekâlâ işitmiştir; fakat nerede bunları algılayan, belleyen kulaklar?!

[1262] İbn Mes’ûd [v. 32/652] kıraatinde bu âyet حتى تسلموا على أهلها (Sahiplerine selâm verip onlardan izin istemedikçe) şeklindedir. İbn Abbas [v. 68/688] ve Sa’îd b. Cübeyr’den şöyle rivayet edilmiştir: “Âyet, حتى حتى تستأذنون (izin almadıkça) şeklindedir, fakat kâtip yanlış yazmıştır.” Ancak bu rivayete güvenilmez. Übeyy kıraatinde de حتى تستأذنون (İzin istemedikçe [girmeyin]) şeklindedir. Bu şekilde izin istemeniz ve selâm vermeniz “sizin için” Cahiliye selâmından ve izinsiz girmekten “daha hayırlıdır.” “İzinsiz girmek” anlamındaki الدمار helâk anlamına gelen الدمار kelimesinden türemiştir. Böyle davranan, adeta işlediği hatanın büyüklüğünden dolayı helâk olmaktadır. Hadiste şöyle buyrulur: “Kimin gözü, izin istemesinin önüne geçerse (yani izin istemeden içeri bakarsa) helâk olur.”

[1263] Rivayete göre bir adam Peygamber (s.a.)’e; “Annemden de izin isteyeyim mi?” diye sordu. Peygamber (s.a.), “Evet” dedi. Adam dedi ki; “Benden başka onun hizmetçisi yok; yanına her girdiğimde izin mi isteyeceğim?” Peygamber (s.a.) “Onu çıplak görmek hoşuna gider mi?” deyince, adam “Hayır.” dedi. Peygamber (s.a.), “Öyle ise izin iste.” buyurdu.

[1264] “Belki düşünüp ders çıkarırsınız.” Yani bu âyetler size, düşünüp öğüt almanız ve izin isteme konusunda size emredildiği gibi amel etmeniz maksadıyla inzal edilmiş ya da söylenmiştir.

28. Orada kimseyi bulamazsanız, size izin verilinceye kadar içeri girmeyin. Şayet size; “dönün” denilirse dönün. Bu, sizin için daha nezihdir. Yaptıklarınızı Allah bilmektedir!

[١٢٦٠] وكان أهل الجاهلية يقول الرجل منهم إذا دخل بيتًا غير بيته «حييتم صباحًا»، و«حييتم مساء»، ثم يدخل. فربما أصاب الرجل مع امرأته في لحاف واحد، فصَدَّ الله عن ذلك، وعلم الأحسن والأجمل.

[١٢٦١] وكم من باب من أبواب الدين هو عند الناس كالشريعة المنسوخة، قد تركوا العمل به، وباب الاستئذان من ذلك. بينا أنت في بيتك، إذا رُفِعَ عليك الباب، ٥ بواحد من غير استئذان ولا تحية من تحايى إسلام ولا جاهلية، وهو ممن سمع ما أنزل الله فيه، وما قال رسول الله ﷺ، ولكن أين الأذن الواعية؟!

[١٢٦٢] وفي قراءة عبد الله: «حتى تسلموا على أهلها وتستأذنوا». وعن ابن عباس وسعيد بن جبير: إنما هو {حتى تستأذنوا}، فأخطأ الكاتب. ولا يعول على هذه ١٠ الرواية. وفي قراءة أبي: «حتى تستأذنوا». {ذلكم} الاستئذان والتسليم {خَيْرٌ لَّكُمْ} من تحية الجاهلية. والدمور - وهو الدخول بغير إذن - واشتقاقه من الدمار، وهو الهلاك؛ كأن صاحبه دامر لعظم ما ارتكب. وفي الحديث: "من سبقت عينه استئذانه فقد دمر!"

[١٢٦٣] وروى أن رجلاً قال للنبي ﷺ: أأستأذن على أُمِّي؟ قال: نعم، قال: إنها ١٥ ليس لها خادمٌ غيري، أأستأذن عليها كلما دخلتُ؟ قال: أتحبُّ أن تراها عريانة؟ قال الرجل: لا. قال: فاستأذن.

[١٢٦٤] {لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} أي أنزل عليكم، أو قيل لكم هذا إرادة أن تذكروا وتتعضوا وتعلموا بما أمرتم به في باب الاستئذان.

٢٨- ﴿فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتَّى يُؤْذَنَ لَكُمْ وَإِنْ قِيلَ لَكُمْ

ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ أَزْكَى لَكُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ﴾ ٢٠

[1265] İfade, “orada izin vereceklerden birini bulamazsanız içeri girmeyin, size izin verecek kimseyi buluncaya kadar da sabredin” anlamında da olabilir. “O evin halkından birini bulamazsanız, sizin de orada bir ihtiyacınız varsa ev halkı izin vermeden oraya girmeyin” anlamında da olabilir.

- 5 Bu da şunun içindir: İzin istemek, sadece içeri girenin mahrem şeylerden haberdar olmaması ve bakılması helal olmayan şeylere bakmaması için değildir; aynı zamanda, insanların normal olarak başkalarından sakladığı ve herhangi birinin onlardan haberdar olmasından sakındığı hallere insanların vâkıf olmamaları içindir. Bir de (izinsiz girmek) başkasının mülkünde tassarruf etmek anlamına gelir. Bunun da sahibinin rızasıyla olması gerekir; aksi takdirde bu davranış gasb etmeye ve zorbalığa benzer.

- [1266] “Geri dönün” izin koparmada ısrar etmeyin; kapıyı açmada kolaylık sağlamak için inat etmeyin; kapıların önünde bekleyip durmayın. Çünkü bu davranış hoşnutsuzluğa sebep olur ve insanların gönlünü incitir; 15 bilhassa güzel ahlâka alışmış mürüvvet sahibi kimselerin... Hoşnutsuzluğa sebep olduğu için bu tür davranışlar yasaklanınca, kapıya sert bir şekilde vurmamak, ev sahibine yüksek sesle bağırarak ve bundan başka insanların güzel ahlâk ile ahlâklanmamış çoğunun âdetine giren ve hoşnutsuzluğa götüren tüm davranışlara son vermek gerekir. Ebû ‘Ubeyd [v. 224/838] demiştir ki: “(Vallahi) hiçbir âlimin kapısına tak tak diye vurmamışımdır!” Benî Esed kıssası ve onlar hakkında inen “(Hane-i saadet) hücrelerinin arkasından sana seslenenlerin çoğunun akli ermez!” [Hucurât 49/4] ayeti bu konuda 20 (terbiyesizliği) önleyici olarak yeterlidir.

- [1267] **Şayet** “Size izin verilmez ve geri dönmeniz istenirse buna uyun, 25 rızaları hilâfına içeri girmeyin!” şeklindeki mâna doğru mudur?” **dersen şöyle derim:** Ev halkının hazırda veya gâipte olanlarının sadece izin vermemeleri halinde bile içeri girmenin yasaklığı kesin olduğuna göre, izin verilmemesine bir de ‘geri dönün’ emrinin eklenmesiyle bunun kesin olarak yasaklanmış olduğunda artık şüphe kalmamıştır. “Peki, evde yangın, hırsız saldırısı veya yasaklanması gereken çirkin bir durumun ortaya çıkması halinde..?” **dersen şöyle derim:** Bu durum delille¹ istisnâ edilmiştir. 30

[1268] (هو أزي لكم) yani dönmek sizin için daha güzel ve daha nezihdir, çünkü bunda gönül rahatlığı ve şüpheden uzaklık söz konusudur. Yahut dönmek daha faydalıdır ve getireceği hayır daha bereketlidir.

1 Yani “Zaruretlar mahzurları mubah kılar.” kuralıyla. (Tıybi’den) / çev.

[١٢٦٥] يحتمل {فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَا أَحَدًا} من الآذنين {فَلَا تَدْخُلُوهَا} واصبروا حتى تجدوا من يأذن لكم. ويحتمل: فإن لم تجدوا فيها أحدًا من أهلها ولكم فيها حاجة فلا تدخلوها إلا بإذن أهلها. وذلك أَنَّ الاستئذان لم يشرع لئلا يطلع الدامر على عورة، ولا تسبق عينه إلى ما لا يحل النظر إليه فقط، وإنما شرع لئلا يوقف على الأحوال التي يطويها الناس في العادة عن غيرهم ويتحفظون من اطلاع أحد عليها، ولأنَّه تصرف في ملك غيرك فلا بدَّ من أن يكون برضاه، وإلا أشبه الغصب والتغلب.

[١٢٦٦] {فارجعوا} أي لا تلحوا في إطلاق الإذن، ولا تلجوا في تسهيل الحجاب، ولا تقفوا على الأبواب منتظرين؛ لأن هذا مما يجلب الكراهة ويقدح في قلوب الناس خصوصًا إذا كانوا ذوي مروءة ومرتاضين بالآداب الحسنة وإذا نهى عن ذلك لأدائه إلى الكراهة وجب الانتهاء عن كل ما يؤدي إليها من قرع الباب بعنف، والتصحيح بصاحب الدار وغير ذلك مما يدخل في عادات من لم يتهذَّب من أكثر الناس، وعن أبي عبيد: [والله] ما قرعت بابًا على عالم قط. وكفى بقصة بني أسد زاجرة وما نزل فيها من قوله {إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَاءِ الْحِجَرَاتِ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} [الحجرات: ٤].

[١٢٦٧] فإن قلت: هل يصحَّ أن يكون المعنى: وإن لم يؤذن لكم وأمرتم بالرجوع فامثلوا، ولا تدخلوا مع كراحتهم؟ قلت: بعد أن جزم النهي عن الدخول مع فقد الإذن وحده من أهل الدار حاضرين وغائبين، لم تبق شبهة في كونه منهيًا عنه مع انضمام الأمر بالرجوع إلى فقد الإذن. فإن قلت: فإذا عرض أمر في دار من حريق، أو هجوم سارق، أو ظهور منكر يجب إنكاره؟ قلت: ذاك مستثنى بالدليل.

[١٢٦٨] [هو أذى لكم]، أي الرجوع أطيّب لكم وأطهر، لما فيه من سلامة الصدور والبعد من الريبة، أو أنفع وأمنى خيرًا.

[1269] Daha sonra Allah Teâlâ, bu emirlere muhatap olanlara, kendilerine hitap edilen emirlerden neyi yaptıklarını, neyi yapmadıklarını bildiğini, ona göre karşılığını tam olarak vereceğini bildirerek onları tehdit etmektedir:

5 **29. Eşyanızın bulunduğu, içinde oturulmayan bir eve girmenizde sakınca yoktur. Açığa vurduklarınızı da gizlediklerinizi de Allah bilmektedir!**

[1270] Girenin izin alması gereken yerlerden meskûn olmayanları istisnâ etti ki bunlar da oteller, hanlar, fakir yurtları ve ticaret erbabının dükkânları gibi (umuma açık) yerlerdir. مَتَاعٌ menfaat demektir; sıcaktan-soğuktan korunmak, ev eşyası, ticaret eşyası ve alım-satım mallarını barındırmak gibi. Rivayete göre Hazret-i Ebû Bekr *Radiyallâhu anh*, “Ya Rasûlallah! Allah Teâlâ izin isteme konusunda sana bir âyet indirdi; oysa biz ticaretimizde farklı yerlere girip çıkıyoruz ve şu hanlarda konaklıyoruz; buralara izinsiz girmeyelim mi?” demişti. Ayet bunun üzerine nâzil olmuştur.

15 [1271] Şu da söylenmiştir: (Meskûn olmayan mahalden maksat), içinde abdest bozulan harabelerdir; مَتَاعٌ da abdest bozmak demektir. “Açığa vurduklarınızı da gizlediklerinizi de Allah bilmektedir!” Bu da, ihtiyaç sahiplerinden olup harabelere ve boş evlere girenler için bir uyarıdır.

20 **30. Mümin erkeklere söyle; gözlerini sakınsınlar ve ırzlarını korusunlar. Bu, kendileri için daha nezihdir. Onların o ustaca yaptıklarından Allah elbette haberdardır!**

[1272] (أَبْصَارِهِمْ مِنْ ifadesindeki) مَنْ kısmilik ifade eder; maksat haram olan şeylere gözü kapamak, helal olan şeylere bakmakla yetinmektir. Ahfeş [v. 177/793] مَنْ edatının zâit olabileceğini söylemiş; Sibeveyhi [v. 180/796] ise bunu kabul etmemiştir.

[1273] **Şayet** “مَنْ edatı nasıl ‘gözü kapama’ ifadesinin başına geldi de ‘ırzı koruma’ ifadesinin başına gelmedi?” **dersen şöyle derim:** Bakma işinin daha geniş olduğunu göstermek için. Dikkat edersen, evlenmek haram olan [mahrem] kadınların saçlarına, göğüslerine, memelerine, pazularına, bacaklarına ve ayaklarına bakılmasında sakınca yoktur. Satışa arz edilmiş cariyeler de böyledir. İki rivayetten birine göre evlenilebilecek [nâmahrem] kadınların yüzüne, ellerine ve ayaklarına da bakılabilir. Avret mahalline gelince onun durumu daraltılmıştır. İstisna edilenler hariç bakmanın ‘mubah kılınmış’ olması, yine istisna edilenler hariç cinsel ilişkide bulunmanın ‘yasaklanmış’ olması fark olarak sana yeter.

[١٢٦٩] ثم أوعد المخاطبين بذلك بأنه عالم بما يأتون وما يذرون مما خوطبوا به، فموقف جزاءه عليه:

٢٩- ﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ مَسْكُونَةٍ فِيهَا مَتَاعٌ لَكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ﴾

٥ [١٢٧٠] استثنى من البيوت التي يجب الاستئذان على دخولها ما ليس بمسكون منها، وذلك نحو الفنادق، وهي الخانات والربط وحوانيت الباعين. والمتاع: المنفعة، كالأستكان من الحرّ والبرد، وإيواء الرحال والسلع والشراء والبيع. ويروى أنّ أبا بكر رضي الله عنه قال: يا رسول الله، إنّ الله تعالى قد أنزل عليك آية في الاستئذان، وإنا نختلف في تجاراتنا، فننزل هذه الخانات، أفلا ندخلها إلّا بإذن؟ فنزلت،

١٠ [١٢٧١] وقيل: الخربات يتبرز فيها. والمتاع: التبرز {والله يعلم ما تبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ} وعيد للذين يدخلون الخربات والدور الخالية من أهل الريبة.

٣٠- ﴿قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْضُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ﴾

[١٢٧٢] من للتبعيض، والمراد غَضُّ البصر عما يحرم، والاقتصار به على ما يحلّ. ١٥ وجوّز الأخفش أن تكون مزيدة، وأباه سيبويه.

[١٢٧٣] فإن قلت: كيف دخلت في غَضِّ البصر دون حفظ الفروج؟ قلت: دلالة على أن أمر النظر أوسع. ألا ترى أن المحارم لا بأس بالنظر إلى شعورهنّ وصدورهنّ وثديهنّ وأعضادهنّ وأسوقهنّ وأقدامهنّ، وكذلك الجوّاري المستعرضات. والأجنبية ينظر إلى وجهها وكفيها وقدميها في إحدى الروايتين. وأما أمر الفرج فمضيق؛ وكفاك فرقاً أن أبيع النظر إلّا ما استثنى منه، وحظر الجماع إلّا ما استثنى منه. ٢٠

Avret yerini helal olmayan bir şeye götürmekten korumakla birlikte ‘orayı açmaktan korumak’ da kastedilmiş olabilir. İbn Zeyd’den şöyle rivayet edilmiştir: Bu âyet müstesna, Kur’ân’daki bütün ‘avret mahallini koruma’ (hıfz-ı ferc) ifadeleri zinadan koruma anlamındadır. Bu ayette ise o mahallin örtülmesini murat etmiştir. Sonra, onların hallerinden, fiillerinden, gözlerini nasıl dolaştırdıklarından ve diğer duyu organları ve azalarını nasıl ustaca kullandıklarından “haberdar” olduğunu bildirmiştir. Bunu bildiklerinde onlara gereken, artık bütün hareket ve hareketsizliklerinde Allah’tan korkmak ve takva üzere bulunmaktır.

31. Mümin kadınlara da söyle, onlar da gözlerini sakınsınlar ve ırzlarını korusunlar. Başörtülerini yakalarının üstüne salsınlar ve -kendiliğinden görünen kısmı müstesna- (göğüs çatalı vb. doğal) güzelliklerini göstermesinler. Kocaları, babaları, kocalarının babaları, oğulları, kocalarının oğulları, kardeşleri, erkek kardeşlerinin oğulları, kız kardeşlerinin oğulları, (Müslüman) kadınları, ellerinin altındaki (cariye)ler, kendilerine tâbi olup da kadınlara doğal meyli bulunmayan erkekler ve kadın mahremiyetinden habersiz küçük çocuklar dışında hiç kimseye güzelliklerini göstermesinler. Gizledikleri güzellikleri bilinsin diye ayaklarını vurup kısıtmasınlar. Ey müminler! (Kadın-erkek, genç-yaşlı) hep birlikte Allah’a yönelin ki felâha eresiniz.

[1274] Aynı şekilde kadınlara da gözlerini kapamaları emredilmiştir. Kadının mahrem olmayan erkeğin göbek altından diz kapağına kadar olan kısma bakması helal değildir. Eğer istek duyarsa hemen gözünü kapatır. Kadınlardan da ancak bu kadarına (yani göbek altı ile diz kapağı arasının dışındaki yerlerine) bakabilir. Esasen, kadının yabancılara gözünü kapatması onun için daha uygun ve daha güzeldir. İbn Ümm Mektûm [v. 15/636] hadisi bu konu ile ilgilidir. Ümmü Seleme [v. 62/681] *Radıyallâhu anhâ*’nın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Ben Peygamber (s.a.)’in yanında bulunuyordum, Meymûne de yanında idi. (Âma) İbn Ümm Mektûm yanımıza geldi. -Örtünme emri geldikten sonra idi.- Peygamber (s.a.), “Örtünün.” buyurdu. Biz, “Ya Rasûlâllah! O âma değil mi? Bizi göremez ki!?” dedik. “Peygamber (s.a.), siz de mi âmasınız!? Siz onu görmüyor musunuz!?” diye cevap verdi.

[1275] **Şayet** “Neden gözü kapama emri avret mahallini koruma emrinden önce zikredildi?” **dersen şöyle derim:** Bakmak zinanın postacısı ve günahın öncüsüdür. Bu konuda musibet daha büyük ve daha fazladır; ondan korunmak nerede ise imkânsızdır.

ويجوز أن يراد - مع حفظها عن الإفضاء إلى ما لا يحل - حفظها عن الإبداء. وعن ابن زيد: كل ما في القرآن من حفظ الفرج فهو عن الزنا، إلا هذا، فإنه أراد به الاستتار. ثم أخبر أنه {خَبِيرٌ} بأفعالهم وأحوالهم، وكيف يحيلون أبصارهم، وكيف يصنعون بسائر حواسهم وجوارحهم؛ فعليهم - إذا عرفوا ذلك - أن يكونوا منه على تقوى وحذر في كل حركة وسكون. ٥

٣١- ﴿وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ آبَاءَ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ أَبْنَائِهِنَّ أَوْ أَبْنَاءَ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي أَخَوَاتِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ أَوْ التَّابِعِينَ غَيْرِ أُولِي الْإِرْزَةِ مِنَ الرِّجَالِ أَوْ الْطِفْلِ الَّذِينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلَى عَوْرَاتِ النِّسَاءِ وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهُ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ﴾

[١٢٧٤] النساء مأمورات أيضًا بغض الأبصار، ولا يحل للمرأة أن تنظر من الأجنبي إلى ما تحت سرته إلى ركبته، وإن اشتتت غصت بصرها رأسًا، ولا تنظر من المرأة إلا إلى مثل ذلك. وغضها بصرها من الأجانب أصلاً أولى بها وأحسن. ١٥
ومنه حديث ابن أم مكتوم عن أم سلمة رضي الله عنها، قالت: كنت عند رسول الله ﷺ وعنده ميمونة، فأقبل ابن أم مكتوم - وذلك بعد أن أمرنا بالحجاب - فدخل علينا فقال: «احتجبا»، فقلنا: يا رسول الله، أليس أعمى لا يبصر؟ قال: «أفعميا وان أنتما؟ ألستما تبصرانه؟»

[١٢٧٥] فإن قلت: لم قدم غص الأبصار على حفظ الفروج؟ قلت: لأن النظر بريد الزنى ورائد الفجور، والبلوى فيه أشد وأكثر، ولا يكاد يقدر على الاحتراس منه. ٢٠

[1276] *Ziynet* kadınların süslendiği bezek/takı, sürme ve kına/boya gibi şeylerdir. Bunlardan yüzük, kaşsız yüzük, sürme ve kına gibi görünenleri yabancıların görmesinde bir sakınca yoktur. Bilezik, halhal, pazıbent, gerdanlık, taç, kemer ve küpe gibi gizli (örtülü) olanları yukarıda zikredilenlerden başkasına gösteremez. Ziynet eşyalarının takıldığı yerlerin değil de kendilerinin zikredilmesi, korunma ve örtünme emrinde vurgu yapmak içindir; çünkü bu ziynetler vücudun (belirli) yerlerindedir ki âyetle zikredilen kimselerden başkasının buralara bakması helal değildir. Bu yerler ise kol, bacak, pazu, boyun, baş, göğüs ve kulaklardır. Bulundukları uzuvlarla ilgilerinden dolayı ziynet eşyalarının kendilerini göstermek yasaklandı ki bunlara bakmak helal olmayınca, bizzat uzuvlara bakmanın yasak (haram) oluşunun, sürekli ve devamlı olduğu (anlaşılsın); ve kadınların hakkının bu uzuvları örtmede ihtiyatlı davranmak; ve buraları açma konusunda Allah'tan korkmak olduğuna şahit olduğu bilinsin. Uzuvlara takılmamış takılara bakmanın helal olduğu konusunda farklı görüşün olmayışı bunun delilidir,

[1277] **Şayet** “Kadınların saçlarına bağladıkları saçbağları hakkında ne dersin? Yukarıda zikri geçen şahısların bunlara bakması helal olur mu?” **dersen** evet **derim**. “Peki, saçbağlarının yeri sırt değil mi? Oysa onların sırtına da, karnına da bakmak helal değildir. Bazen saç uzar ve saçbağları göbek altı hizasına kadar sarkar.” **dersen şöyle derim**: Dediğin gibi; fakat saçbağlarının durumu diğer ziynet eşyalarının durumundan farklıdır. Zira saçbağı sadece elbisenin üstünden sarkar. Sırtta ve karında bulunan elbiseye bakmak ise (yukarıda) adları geçen şahıslar bir yana, yabancıların bakması dahi caizdir. Ancak elbise, inceliğinden dolayı teni gösteriyorsa ona bakmak helal olmaz; onun üzerine sarkan saçbağına bakmak da helal değildir.

[1278] **Şayet** “Ziynet yerinden maksat nedir? O uzvun tümü mü yoksa ziynet eşyasının örttüğü miktar mı?” **dersen şöyle derim**: Doğru olan, ‘örtülü’ ziynet yerlerinin tefsir edildiği gibi uzvun tümüdür; ‘kendiliğinden görünen’ ziynet yerleri de böyledir. (Mesela) yüz, gözlerindeki sürmenin, kaşları ve bıyıklarındaki çivit boyasının, yanaklarındaki zâferanın mahallidir; el ve ayak yüzüğün, halhalın ve kınanın mahallidir.

[١٢٧٦] الزينة: ما تزينت به المرأة من حلي أو كحل أو خضاب، فما كان ظاهرًا منها كالخاتم والفتحة والكحل والخضاب، فلا بأس بإبدائه للأجانب، وما خفي منها كالسوار والخلخال والدملج والقلادة والإكليل والوشاح والقرط، فلا تبديه إلا لهؤلاء المذكورين. وذكر الزينة دون مواقعها للمبالغة في الأمر بالتصون والتستر، لأنّ هذا الزين واقعة على مواضع من الجسد لا يحل النظر إليها لغير هؤلاء، وهي الذراع والساق والعضد والعنق والرأس والصدر والأذن، فنهى عن إبداء الزين نفسها. ليعلم أنّ النظر إذا لم يحل إليها لملاستها تلك المواقع - بدليل أن النظر إليها غير ملاسبة لها لا مقال في حله - كان النظر إلى المواقع أنفسها متمكنًا في الحظر، ثابت القدم في الحرمة، شاهدًا على أن النساء حقهن أن يحتطن في سترها ويتقين الله في الكشف عنها. ١٠

[١٢٧٧] فإن قلت: ما تقول في القراميل، هل يحلّ نظر هؤلاء إليها؟ قلت: نعم. فإن قلت: أليس موقعها الظهر ولا يحلّ لهم النظر إلى ظهرها وبطنها، وربما ورد الشعر فوقعت القراميل على ما يحاذي ما تحت السرة؟ قلت: الأمر كما قلت، ولكن أمر القراميل خلاف أمر سائر الحلي، لأنه لا يقع إلا فوق اللباس، ويجوز النظر إلى الثوب الواقع على الظهر والبطن للأجانب فضلًا عن هؤلاء. إلا إذا كان يصف لرقته فلا يحل النظر إليه، فلا يحلّ النظر إلى القراميل واقعة عليه. ١٥

[١٢٧٨] فإن قلت: ما المراد بموقع الزينة؛ ذلك العضو كله، أم المقدار الذي تلبسه الزينة منه؟ قلت: الصحيح أنه العضو كله كما فسرت مواقع الزينة الخفية، وكذلك مواقع الزينة الظاهرة؛ الوجه موقع الكحل في عينيه، والخضاب بالوسمة في حاجبيه وشاربيه، والغمرة في خديه، والكف والقدم موقع الخاتم والفتحة والخضاب بالحناء. ٢٠

[1279] **Şayet** “Niçin kendiliğinden görünen ziynette bir sınırlamaya gitmeden müsamaha gösterildi?” **dersen şöyle derim:** Zira oraları örtmede zorluk vardır; kadının elleriyle iş yapmaya, yüzünü açmaya ihtiyacı vardır; özellikle şahitlikte, mahkemede ve nikâhta yüzünü açması gerekir. Yollarda yürümeye ve ayaklarını açmaya, özellikle fakir kadınlar mecbur kalır. İşte, “kendiliğinden görünen kısmı müstesna” ifadesinin anlamı budur; yani “ancak âdet ve fitratın açık olarak cereyan ettiği, kendisinde açıklığın asıl olduğu yerler müstesna” demektir.

[1280] Yukarıda zikredilen kimselerin gizli ziynete bakmalarına müsamaha gösterilmiştir; çünkü onların, iç içe ve bir arada yaşamaya kendilerini zorlayan hususi durumları (mazeretleri) vardır. Bir de onlardan fitne gelme endişesi azdır; ayrıca insan tabiatında yakınlarla temastan nefret etme duygusu mevcuttur. Ayrıca kadının, yolculuklarda konaklama, inme, binme ve diğer hususlarda onların yardımına ihtiyacı vardır.

[1281] Kadınların yakaları genişti, buralardan göğüs çatalları, göğüsleri ve etrafı görülüyordu; ayrıca kadınlar başörtülerini arkalarına sarkıtıyorlar, dolayısıyla bu uzuvları açık kalıyordu. Bu sebeple başörtülerini ön taraflarına sarkıtmaları emredildi ki göğüslerini örtmüş olsunlar. Göğüslere yakın olması ve ilişkisi bulunması sebebiyle göğüslere *cuyûb* (yakalar) denilerek bununla bizzat göğüslerin kastedilmesi de caizdir. Arapların *nâsihu'l-ceyb* (kalbi temiz) tabirleri de bu türdendir. *Darabet bi-himârihâ 'alâ ceybihâ* (kadın başörtüsünü yakasının üzerine koydu) ifadesi, senin elini duvara koyduğunda *darabtu bi-yedî 'ale'l-hâit* demene benzer.

[1282] Hazret-i Âişe *Radıyallâhu anhâ*'dan şöyle rivayet edilmiştir: “Ensâr'ın kadınlarından daha hayırlı kadınlar görmedim: Bu âyet inince onlardan her biri kalkıp süslü futalarından bir parça yırtarak onunla başlarını örttüler; sanki başlarında kargalar varmış gibi oldular. [*Ebü Dâvûd*, “Libâs”, 33]

[1283] (جُيُوبُهُنَّ ifadesi) Ya'dan dolayı Cim'in kesresi ile *ciyûbihinne* şeklinde; يُونَا غَيْرَ يُونَا (kendi evlerinizin dışındaki evlere [Nûr 24/27]) ifadesindeki Bâ'lar da kesre ile okunmuştur.

[1284] “Kadınları”ndan (نِسَائُهُنَّ) maksadın mümin kadınlar olduğu; çünkü mümin bir kadının Müşrik veya Ehl-i Kitap kadının yanında soyunma serbestisi olmadığı söylenmiştir. Bu İbn Abbas [v. 68/688] (r.a.)'dan rivayet edilir. Ancak zâhir olan şudur ki; “kadınları ve ellerinin altındakiler” ifadesinden maksat,

[١٢٧٩] فإن قلت: لم سومح مطلقاً في الزينة الظاهرة؟ قلت: لأن سترها فيه حرج، فإن المرأة لا تجد بداً من مزاوله الأشياء بيديها، ومن الحاجة إلى كشف وجهها، خصوصاً في الشهادة والمحاكمة والنكاح، وتضطر إلى المشي في الطرقات وظهور قدميها، وخاصة الفقيرات منهن. وهذا معنى قوله {إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا}، يعني إلا ما جرت العادة والجملة على ظهوره، والأصل فيه الظهور. ٥

[١٢٨٠] وإنما سومح في الزينة الخفية أولئك المذكورون لما كانوا مختصين به من الحاجة المضطرة إلى مداخلتهم ومخالطتهم، ولقلة توقع الفتنة من جهاتهم، ولما في الطباع من النفرة عن مماسة القرائب، وتحتاج المرأة إلى صحبتهم في الأسفار للنزول والركوب وغير ذلك.

١٠ [١٢٨١] كانت جيوبهن واسعة تبدو منها نحورهن وصدورهن وما حواليتها، وكنّ يسدلن الخمر من ورائهن فتبقى مكشوفة، فأمرن بأن يسدلنها من قدامهن حتى يغطيها. ويجوز أن يراد بالجيوب الصدور تسمية بما يليها ويلابسها. ومنه قولهم: ناصح الجيب. وقولك ضربت بخمارها على جيبها، كقولك ضربت بيدي على الحائط، إذا وضعتها عليه.

١٥ [١٢٨٢] وعن عائشة رضي الله عنها: ما رأيت نساءً خيراً من نساء الأنصار، لما نزلت هذه الآية قامت كل واحدة منهن إلى مرطها المرحل فصدعت منه صدعة، فاختمرن، فأصبحن كأن على رؤوسهن الغربان.

[١٢٨٣] وقرئ «جيوبهن»، بكسر الجيم لأجل الياء، وكذلك «بَيُوتًا غَيْرَ بَيُوتِكُمْ».

[١٢٨٤] قيل في نسائهن: هن المؤمنات، لأنه ليس للمؤمنة أن تتجرد بين يدي مشركة، أو كتابية؛ عن ابن عباس رضي الله عنه. والظاهر أنه عني بنسائهن وما ملكت أيماهن ٢٠

kadınların maiyetinde ve hizmetinde bulunan hür kadınlar ve cariyelerdir. Kadınların, birbirlerine bakmalarının helal olması konusunda hepsi eşittir. Şu da söylenmiştir: مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ (ellerinin altındakiler), erkekler ve kadınların hepsidir. Hazret-i Âişe [v. 58/678] *Radıyallâhu anhâ*, kadının [erkek] kölesinin kendisine bakmasını mubah görmüş ve Zekvan'a "Beni kabre koyup, çıktığında hürsün!" demiştir. Sa'îd b. Müseyyeb'den [v. 94/715] de buna benzer bir görüş rivayet edilmiştir; ancak o, bu görüşten dönmüş ve "Nûr âyeti(ndeki مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ ifadesi) sizi aldatmasın, zira ondan maksat cariyelerdir." demiştir. [İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, III, 538] Doğru olan da budur; çünkü kadının kölesi ona nispetle yabancıdır; ister iğdiş edilmiş olsun isterse sağlam erkek olsun. [Nitekim] Meysun bint Bahdel el-Kelbiyye'den şöyle rivayet edilmiştir: Mu'âviye, yanında iğdiş edilmiş biri olduğu halde kendisinin yanına girmiş; o da mezkûr kişiden dolayı başını örtünce, Mu'âviye "O, iğdiştir." demiş. Meysûn demiş ki: "Ey Mu'âviye! Ona müsl'e yapıldı diye, Allah'ın haram kıldığı bir şeyi helâl kılacağını mı sanıyorsun sen?!" Ebû Hanîfe *Rahimehullâh*'a [v. 150/767] göre de iğdişleri istihdam etmek, (elde) tutmak, satmak ve satın almak helal değildir; öncekilerin (selef) hiçbirinden iğdişleri tuttuğu nakledilmemiştir. **Şayet** "Rivayete göre Peygamber (s.a.)'e iğdiş edilmiş bir (köle) hediye edilmiş, Peygamber (s.a.) de onu kabul etmiş.." **dersen şöyle derim:** Yaygınlığı sebebiyle bilinmemesi mümkün olmayan bir durumun (*umûm-i belvâ*) söz konusu olduğu yerde *mekşûf* (yani herkesçe bilinen) bir hadisten başkası kabul edilmez; bu hadis sahihse bile, muhtemelen Peygamber (s.a.) onu azat etmek için veya herhangi başka bir sebeple kabul etmiştir.

[1285] الْإِطْرَةِ ihtiyâç demektir. Söylenmiştir ki bunlar, yemeğinzin fazlasını almak için peşinize takılanlardır. Bunların kadınlara ihtiyacı yoktur; çünkü bunlar zayıf akıllıdır, kadından anlamazlar. Yahut bunlar salih ihtiyarlardır, kadınlarla birlikte bulunduklarında gözlerini kapatırlar. Veya bunlarda iktidarsızlık vardır.

[1286] غَيْرِ kelimesi istisna veya hal olmak üzere mansûb da okunmuştur; sıfat olmak üzere mecrur da okunmuştur. الطِّفْلِ (çocuklar) kelimesi cins ifade ettiği için tekil olduğu halde çoğul yerinde kullanılmıştır. Ardından gelen kelimeler bununla çoğul kastedildiğini açıklamaktadır. Benzeri نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ("Sonra sizi bebekler olarak çıkartırız." [Hac 22/5]) ifadesidir.

[1287] لَمْ يَظْهَرُوا kelimesi, ya kişi bir şey hakkında bilgi edindiğinde kullanılan *zahera* 'aleş-şey' ifadesindendir ve mâna 'avret nedir bilmezler, onunla başka şeyi birbirinden ayırt edemezler' şeklindedir *ya da* kişi birine galip geldiğinde kullanılan *zahera* 'alâ fulânⁱⁿ ifadesinden gelmektedir -nitekim *zahera* 'ale'l-kur'ân "Kur'ân'ı ezberledi, buna gücü yetti" demektir- ve 'cinsel ilişkide bulunabilecek çağa erişmemişlerdir' anlamındadır.

من في صحبتهن وخدمتهن من الحرائر والإماء والنساء، كلهن سواء في حلّ نظر بعضهن إلى بعض. وقيل: {ما ملكت أيماهن} هم الذكور والإناث جميعاً؛ وعن عائشة رضي الله عنها أنها أباحت النظر إليها لعبدها، وقالت لذكوان: إنك إذا وضعتني في القبر وخرجت فأنت حرّ. وعن سعيد بن المسيب مثله، ثم رجع وقال: لا تغرّكنم آية النور، فإن المراد بها الإماء. وهذا هو الصحيح، لأن عبد المرأة بمنزلة الأجنبي منها، خصياً كان أو فحلاً. وعن ميسون بنت بحدل الكلبيّة: أن معاوية دخل عليها ومعه خصي، فتقنعت منه، فقال: هو خصي. فقالت: يا معاوية، أترى أن المثلة به تحلل ما حرّم الله؟! وعند أبي حنيفة: لا يحلّ استخدام الخصيان وإمساحهم وبيعهم وشراؤهم، ولم ينقل عن أحد من السلف إمساحهم. فإن قلت: روي أنه أهدي لرسول الله صلى الله عليه وسلم خصي فقبله؟ قلت: لا يقبل فيما تعمّ به البلوى إلا حديث مكشوف؛ فإن صحّ فعله قبله ليعتقه، أو لسبب من الأسباب.

[١٢٨٥] {الإربة} الحاجة. قيل: هم الذين يتبعونكم ليصيبوا من فضل طعامكم، ولا حاجة لهم في النساء، لأنهم بُلّة لا يعرفون شيئاً من أمرهنّ، أو شيوخ صلحاء إذا كانوا معهم غَضّوا أبصارهم، أو بهم عنانة.

[١٢٨٦] وقرئ «غَيْرٌ»، بالنصب على الاستثناء أو الحال، والجَرّ على الوصفية. وضع الواحد موضع الجمع لأنه يفيد الجنس، ويبين ما بعده أن المراد به الجمع. ونحوه {نُخْرِجُكُمْ طِفْلاً} [الحج: ٥].

[١٢٨٧] {لَمْ يَظْهَرُوا} إما من ظهر على الشيء، إذا اطلّع عليه، أي لا يعرفون ما العورة ولا يميزون بينها وبين غيرها، وإما من ظهر على فلان، إذا قوي عليه، وظهر على القرآن، أخذه وأطاقه، أي لم يبلغوا أوان القدرة على الوطء.

[1288] عَوْرَات (kelimesi) ‘*averât* şeklinde de okunmuştur ki, Hüzeyl kabilesinin telaffuzudur.

[1289] **Şayet** “Allah neden amcaları ve dayıları zikretmedi?” **dersen şöyle**
derim: Bu mesele Şa‘bî’ye [v. 104/722] de sorulmuş ve şöyle demişti: “Amca,
 5 oğlunun yanında kadının niteliklerini anlatmasın diye. Ki dayının durumu da aynıdır.” Mâna şöyledir: Diğer akrabalar mahremiyet konusunda baba ve oğul ile müsterektir; ancak amca, dayı ve oğulları müstesna. Baba kadını gördüğünde onu oğluna anlatır, oysa oğlu kadının mahremi değildir. Kadının anlatılmasıyla amca/dayı oğlunun onu zihninde tasavvur etmesi, hemen hemen bakması gibi olur. Bu da, tesettür konusunda kadınların ihtiyatlı davranmalarının vücûbuna delâlet eden kuvvetli delillerdendir.

[1290] Söylenişine göre kadınlar ayaklarını yere vuruyorlarmış ki halhalleri şakırdasın ve halhal sahibi oldukları bilinsin. Şu da söylenmiştir: İki ayağın-
 dan birini diğerine vuruyorlarmış ki iki adet halhala sahip oldukları bilinsin.

15 [1291] Kadınlara ziynet eşyasını göstermeleri yasaklandıktan sonra ziynet eşyasının sesini açığa vurmaları da yasaklanınca anlaşılmış oldu ki ziynet eşyasının yerlerini göstermenin yasaklanması daha önemli ve daha etkilidir.

[1292] Allah’ın her konudaki emir ve yasaklarını, zayıf kul kendine ne kadar hâkim olursa olsun, ne denli gayret gösterirse gösterebilir tam olarak
 20 yerine getiremez ve kendisinden sadır olacak kusurlardan kurtulamaz. Bu sebeple Allah müminlere hep birlikte tövbe etmelerini ve günahlarının bağışlanmasını istemelerini; kurtuluşu da tövbe ve istiğfar ettikleri takdirde ummalarını emretmiştir. İbn Abbas [bunun tefsiri sadedinde] şöyle demiştir: Cahiliye döneminde yaptıklarınızdan tövbe ediniz; umulur ki dünya ve
 25 ahirette mutlu olursunuz. **Şayet** “Müslüman olmakla tövbe gerçekleşmiştir; İslâm ise geçmiş siyer, o halde bu tövbenin anlamı nedir?” **dersen şöyle**
derim: Tövbe ile âlimlerin şu sözünü kastetmektedir: Kim bir günah işler de sonra ondan tövbe ederse, o günahı hatırladıkça tövbesini yenilemesi gerekir. Zira onun, Rabbine kavuşuncaya kadar pişmanlığına ve azmine
 30 devam etmesi lâzımdır.

[1293] أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ (Ey müminler!) nidası, Hâ’nın zammesiyle *eyyuhu’l-mu’minûne* şeklinde de okunmuştur. Açıklaması şöyledir: [هَآءُ’daki] Hâ Elif’ten önce geldiği için meftûh idi, iki sâkinden dolayı Elif düşüncü Hâ’nın hareketi önceki harfin hareketine tâbi olmuş (ve zammeli) okunmuş oldu.

[١٢٨٨] وقرئ «عورات»، وهي لغة هذيل.

[١٢٨٩] فإن قلت: لم لم يذكر الله الأعمام والأخوال؟ قلت: سئل الشعبي عن ذلك، فقال: لئلا يصفها العم عند ابنه، والخال كذلك. ومعناه: أن سائر القربات يشترك الأب والابن في المحرمية إلا العم والخال وأبناءهما. فإذا رآها الأب فربما وصفها لابنه وليس بمحرم، فيداني تصوّره لها بالوصف نظره إليها. وهذا أيضًا من الدلالات البليغة على وجوب الاحتياط عليهن في التستر.

[١٢٩٠] كانت المرأة تضرب الأرض برجلها ليتقعقع خلخالها، فيعلم أنها ذات خلخال. وقيل: كانت تضرب بإحدى رجليها الأخرى، ليعلم أنها ذات خلخالين.

[١٢٩١] وإذا نهين عن إظهار صوت الحلي بعد ما نهين عن إظهار الحلي، علم بذلك أن النهي عن إظهار مواضع الحلي أبلغ وأبلغ.

[١٢٩٢] أوامر الله ونواهيه في كل باب لا يكاد العبد الضعيف يقدر على مراعاتها، وإن ضبط نفسه واجتهد، ولا يخلو من تقصير يقع منه، فلذلك وصّى المؤمنين جميعًا بالتوبة والاستغفار، وبتأمل الفلاح، إذا تابوا واستغفروا. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: توبوا مما كنتم تفعلونه في الجاهلية؛ لعلكم تسعدون في الدنيا والآخرة. فإن قلت: قد صحت التوبة بالإسلام، والإسلام يجب ما قبله، فما معنى هذه التوبة؟ قلت: أراد بها ما يقوله العلماء: إن من أذنب ذنبًا ثم تاب عنه يلزمه كلما تذكره أن يجدد عنه التوبة، لأنه يلزمه أن يستمر على ندمه وعزمه إلى أن يلقي ربه.

[١٢٩٣] وقرئ «أيّه المؤمنون»، بضم الهاء، ووجهه أنها كانت مفتوحة لوقوعها

قبل الألف، فلما سقطت الألف لالتقاء الساكنين أتبعته حركتها حركة ما قبلها.

32. Aranızdaki bekârları; köle ve cariyelerinizden de salih olanları evlendirin. Fakir iseler, Allah onları lûtfuyla zenginleştirir. Allah; (lûtfuyla, varlığıyla, her şeyi ile) geniştir, ‘mutlak ilim sahibi’dir (Vâsi’, Alim).

[1294] الأيتامى (bekârlar / dullar) ve اليتامى (yetimler) kelimelerinin aslı *eyâim* ve *yetâim* [olup *eyâmâ* ve *yetâmâyâ* çevrilmişlerdir.] *Eyâmânın* tekili olan *eyyim*, erkek ve kadın için kullanılır; ister bekâr, ister dul olsunlar evli olmadıklarında erkek için âme, kadın için âmet, her ikisi için ise *teeyyemâ* fiili kullanılır. Şair şöyle demiştir:

Hatun! Sen evlenirsen ben de evlenirim; evlenmezsen,
sizden daha genç olsam da, ben de evlenmem.

[1295] Rivayete göre Peygamber (s.a.) şöyle dua etmiştir: “Allah’ım! Süte düşkünlükten ve aşırı susuzluktan, bekârlıktan/dulluktan, oburluktan ve ete düşkünlükten sana sığınırız!”

[1296] (Âyetten) maksat şudur: Bekâr olan hür erkekleri ve hür kadınları evlendirin; köle ve cariyelerinizden de *sâlih* olanları evlendirin. (منْ عِبَادِكُمْ ifadesi) *min ‘abidikum* şeklinde de okunmuştur.

[1297] Bu emir müstehaplık ifade eder, çünkü evlenmek, zorunlu olmayan fakat teşvik edilen (*mendub*) bir şeydir. Kadın evlenmek istediği takdirde bu emir veliler hakkında zorunluluk ifade eder. Âyetin zahirini esas alanlara göre ise evlenmek vaciptir. Peygamber (s.a.)’in şu sözü evliliğin teşvik edilen bir davranış olduğunu gösteren delillerdendir: “Kim benim fıtratımı severse sünnetime uysun. Ki o da nikâhtır.” Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “Evlenecek imkânı olduğu halde evlenmeyen bizden değildir!” [İbn Ebû Şeybe, *Musannef*, III, 453] Yine Peygamber’den şöyle rivayet edilmiştir: “İçinizden biri evlendiğinde şeytanı şöyle haykırır: Eyvâh!.. Ademoglu dininin üçte ikisini benden korudu!..” Peygamber (s.a.)’in İyâz’a [v. 20/641] şöyle dediği nakledilmiştir: “Ey İyâz! İhtiyar kadın ile de kısır kadın ile de evlenme; çünkü ben çoğalmanızı istiyorum.” Bu konuda Peygamber (s.a.)’den gelen hadis ve *eserler* çoktur. Bazen de -evlilik günah işlemeye ve fesada götürdüğü takdirde- evlenmemek vacip olur. Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: “Ümmetim üzerinden 180 sene geçtiğinde onlar için bekârlık, uzlet ve dağların başına çekilmek helal olur.” Yine, hadiste şöyle buyrulmuştur: “İnsanların başına öyle bir zaman gelir ki, o zamanda geçim ancak günah işleyerek sağlanır; o zaman geldiğinde bekârlık helal olur.”

٣٢- ﴿وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٢٩٤] {الأيامى} واليتامى أصلهما أيام ويتائم، فقلبا. والأيم: للرجل والمرأة، وقد آم وآمت وتأيما، إذا لم يتزوجا بكرين كانا أو ثيين. قال:

فَإِنْ تَنْكِحِي أَنْكِحِ وَإِنْ تَتَّيَمِي * وَإِنْ كُنْتُ أَفْتَى مِنْكُمْ أَنَّيَمِ

[١٢٩٥] وعن رسول الله ﷺ: "اللهم إنا نعوذ بك من العيمة والغيمة والأيمة والكزم والقرم!"

[١٢٩٦] والمراد: أنكحوا من تأيم منكم من الأحرار والحرائر، ومن كان فيه صلاح من غلمانكم وجواريككم. وقرئ «من عبيدكم».

[١٢٩٧] وهذا الأمر للندب لما علم من أن النكاح أمر مندوب إليه، وقد يكون للوجوب في حق الأولياء عند طلب المرأة ذلك. وعند أصحاب الظواهر النكاح واجب. ومما يدل على كونه مندوبا إليه قوله ﷺ: "من أحب فطرتي فليستن بسنتي وهي النكاح." وعنه عليه الصلاة والسلام: "من كان له ما يتزوج به فلم يتزوج فليس منا." وعنه عليه الصلاة والسلام: "إذا تزوج أحدكم عَجَّ شيطانه: يا ويله! عصم ابن آدم مني ثلثي دينه!" وعنه عليه الصلاة والسلام: "يا عياض، لا تزوجن عجورا ولا عاقرا، فإني مكاثر." والأحاديث فيه عن النبي ﷺ والآثار كثيرة. وربما كان واجب الترك إذا أدى إلى معصية أو مفسدة. وعن النبي ﷺ: «إِذَا أَتَى عَلَى أُمَّتِي مائة وثمانون سنةً فقد حَلَّتْ لهم العزوبة والعزلة والترهب على رؤوس الجبال.» وفي الحديث: «يأتي على الناس زمان لا تنال فيه المعيشة إلا بالمعصية، فإذا كان ذلك الزمان حَلَّتْ العزوبة.»

[1298] **Şayet** “Allah Teâlâ neden, özel olarak, ‘*sâlih* olanları evlendirin’ dedi?” **dersen şöyle derim:** Dinlerini korumak, salahlarını muhafaza etmek için. Bir de kölelerin salih olanlarına efendileri şefkat gösterir; tercih etme ve sevgi gösterme konusunda onları evlatları yerine koyarlar. Dolayısıyla, tavsîye edilecek, önem verilecek ve haklarında tavsîye kabul edilecek bir mevkide olmuşlardır. Kölelerin bozucu olanlarına gelince onların, efendilerinin katındaki durumu bunun tersidir. Ya da *salâhtan* maksat evlilik hukukunu yerine getirmeye elverişli olmaktır.

[1299] (Fakir iseler, Allah onları lûtfuyla zenginleştirir.) Bu ve benzeri vaatlerde Allah’ın şartının unutulmaması gerekir ki o da Allah’ın dilemesidir. Hikmet sahibi (Allah), hikmeti neyi gerektirirse, bir de *maslahat* hangisinde ise onu diler. “Kim Allah’tan korkarsa Allah ona bir çıkış yolu gösterir ve onu beklemediği bir yerden nasiplendirir.” [Talâk 65/3]) ayeti de buna benzer. Bu kayıt şu ayette açıkça (*nass* olarak) gelmiştir: “Fakir kalmaktan korkarsanız, Allah dilerse yakında kendi lûtfu ile sizi zenginleştirir. Allah gerçekten mutlak ilim ve hikmet sahibidir.” [Tevbe 9/28]). Bu kaydı unutmayan kişi, “zengin olan bekârı evlilik fakirleştirdi” diyerek veya “tövbe edip Allah’a itaat eden ve daha önce bir şeyleri varken (evlendikten sonra) züğürt kalan fâsıkı örnek göstererek itiraz etmez.

[1300] Peygamber (s.a.)’in şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Rızkı nikâhla arayın.” Bir adam Peygamber’e ihtiyacını arz etmişti de, Peygamber “Evlernen gerek.” buyurmuştu. Hazret-i Ömer [v. 23/643] *Radıyallâhu anh*’ın, “Evlenerken zenginleşmek istemeyen kimseye şaşarım!” dediği nakledilmiştir. Durumu pek iç açıcı olmayan bir arkadaşımız vardı. Yıllar sonra kendisini gördüğümde, biti kanlanmış, durumu düzelmişti. Sebebini sorunca şöyle dedi: İlk zamanlar senin de bildiğin gibiydim ki bu, bana henüz bir evlât nasip olmadan önceydi. İlk çocuğumla birlikte fakirliği geride bıraktım. Ne zaman ki ikinci bir yavrum oldu, varlığım daha da arttı. Çocukların sayısı üçe ulaşıncı, Allah adeta başımdan aşağı hayır yağdırmaya başladı. Ve işte şu gördüğün hâle eriştim.

[1301] **والله واسع** yani Allah, mahlûkatını zenginleştirmekle hiçbir şeyi eksilmeyen bolluk sahibi bir zengindir. Fakat O, “mutlak ilim sahibidir” dilediğinin rızkını geniş verir; (dilediğinkini de) daraltır.

[١٢٩٨] فإن قلت: لم خَصَّ الصالحين؟ قلت: ليحصن دينهم ويحفظ عليهم صلاحهم ولأنَّ الصالحين من الأرقاء هم الذين مواليهم يشفقون عليهم وينزلونهم منزلة الأولاد في الأثرة والمودة، فكانوا مظنةً للتوصية بشأنهم والاهتمام بهم وتقبل الوصية فيهم. وأما المفسدون منهم فحالهم عند مواليهم على عكس ذلك. ٥
أو أريد بالصلاح: القيام بحقوق النكاح.

[١٢٩٩] ينبغي أن تكون شريطة الله غير منسية في هذا الموعد ونظائره، وهي مشيئته، ولا يشاء الحكيم إلا ما اقتضته الحكمة وما كان مصلحة. ونحوه {وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ} [الطلاق: ٣]. وقد جاءت الشريطة منصوصة في قوله تعالى {وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ إِنْ شَاءَ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ حَكِيمٌ} [التوبة: ٢٨] ومن لم ينس هذه الشريطة لم ينتصب معترضًا بعزب كان غنيًا فأفقره النكاح، وبفاسق تاب واتقى الله وكان له شيء ففني وأصبح مسكينًا.

[١٣٠٠] وعن النبي ﷺ: "التمسوا الرزقَ بالنكاح." وشكا إليه رجلُ الحاجة فقال: "عليك بالبلاءة." وعن عمر رضي الله عنه: عجبت لمن لا يطلب الغنى بالبلاءة. ولقد كان عندنا رجل رازح الحال، ثم رأيتُه بعد سنين وقد انتعشت حاله وحسنت، فسألته، فقال: كنت في أول أمري على ما علمت، وذلك قبل أن أرزق ولدًا، فلما رزقت بكر ولدي تراخيت عن الفقر، فلما ولد لي الثاني زدت خيرًا، فلما تتاموا ثلاثة صبَّ الله عليَّ الخير صبًّا، فأصبحت إلى ما ترى.

[١٣٠١] {والله واسع} أي غني ذو سعة لا يرزؤه إغناء الخلائق، ولكنه {عليم} ييسط الرزق ولمن يشاء ويقدر. ٢٠

33. Evlenemeyenler de Allah kendilerini lûtfu ile zenginleştirinceye kadar iffetli davransınlar. Elinizin altındaki (köle)lerden mukavele yaparak hürriyetlerini kazanmak isteyenlerle kendilerinde bir hayır görüyorsanız mukavele yapın ve Allah'ın malından -ki size vermiş- onlara verin. Evlenerek namusu ile yaşamak isteyen cariyelerinizi de dünya hayatının geçici menfaatine tamah ederek fuhşa zorlamayın. Her kim onları zorlarsa, bu zorlanışlarının ardından Allah şüphesiz (o kadınları) bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1302] “Evlenemeyenler” yani evlenme imkânı bulamayanlar da... -*Nikâh* sözüyle, nikâhın kendisiyle yapıldığı mal (mehir) de kastedilmiş olabilir.- “Allah kendilerini lûtfu ile zenginleştirinceye kadar iffetli davransınlar;” iffetli olmaya ve nefislerini helâl olmayan şeylerden korumaya çalışsınlar. [Bu, istifâl babı ile ifade edilmiştir; çünkü] iffetli olmaya çalışan kişi, adeta nefsinden iffet istemekte, nefsi-ni buna teşvik etmektedir. Bu [“zenginleştirinceye kadar” ifadesi], iffetlileri ümitlendirmek ve onlara zenginlik lütfedileceğine dair vaad takdim etmektir ki bunu beklemek ve ümit etmek iffetli davranmalarına karşılık onlar için bir lütuf olsun ve kalplerini pekiştirsin; ayrıca, Allah'ın lütfunun iffetlilere daha lâıyk olduğu ve salihlere daha yakın olduğu ortaya çıksın. Allah Teâlâ bu emirleri ne güzel sıralamış... Önce fitneden koruyacak, günaha girmekten uzaklaştıracak şeyi emretmiştir ki o da gözü kapamaktır. Sonra, kendisiyle dinin korunacağı ve sayesinde helal ile yetinilip haramdan sakınılacak olan nikâhı emretmiş; sonra onu, kendisine kötülüğü emredip duran nefsi-ne karşı harekete geçirerek, evlenme imkânı bulamadığında bunu buluncaya kadar *nefs-i emmâre*ye sabretmeyi ve onun şehvete meylini engellemeye çalışmayı emretmiştir.

[1303] *وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ* (mukavele yapmak isteyenler) ifadesi, mübteda olmak üzere merfû’dur; veya mukadder bir fiil ile mansûbdur ki bu fiili *فَكَاتَبُوهُمْ* (onlarla mukavele/mükâtebe yapın” cümlesi açıklamaktadır. Bu, *zeyden fâdribhu* (Zeyd’e vur) ifadene benzer. Cümle şart anlamı içerdiği için (cevabın) başına Fâ gelmiştir. *el-Kitâb* ve *el-mükâtebe* kelimeleri, *el-‘itâb* ve *el-mu‘âtebe* (azarlamak) kelimeleri gibi (mastardır). Mükâtebe, kişinin kölesine “Seninle bin dirhem üzerine yazışma yaptım.” demesidir. Köle bu parayı öderse hürriyetine kavuşur. Bunun anlamı şudur: Senin lehine kendime şunu yazarak gerekli kıldım: Malı eksiksiz ödediğinde benden azat olacaksın; sen de benim lehime, malı tam olarak ödemen (gerektiğini) kendine yazarak gerekli kıldın. Yahut ben ‘malı tam olarak ödeyeceğini’ yazarak bunu sana gerekli kıldım; sen de azat edileceğini yazarak bunu bana gerekli kıldın. Ebû Hanîfe *Rahimehullâh*’a [v. 150/767] göre ödeme hemen yapılabileceği gibi, tecilli olarak da yapılabilir. Taksitli de olabilir, taksitsiz de olabilir. Zira Allah Teâlâ taksidi zikretmemiştir.

٣٣- ﴿وَلَيْسْتَغْفِرَ الَّذِينَ لَا يَعِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَالَّذِينَ
يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا وَآتُوهُمْ مِنْ
مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ وَلَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَاءِ إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا لِتَبْتَغُوا
عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَنْ يُكْرِهْنَهُنَّ فَإِنَّ اللَّهَ مِنْ بَعْدِ إِكْرَاهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

٥ [١٣٠٢] {وَلَيْسْتَغْفِرَ} وليجتهد في العفة وظلف النفس، كأن المستغف طالب
من نفسه العفاف وحاملها عليه. {لَا يَعِدُونَ نِكَاحًا} أي استطاعة تزوج؛ ويجوز
أن يراد بالنكاح ما ينكح به من المال. {حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ} ترجية للمستغفين وتقدمة
وعد بالتفضل عليهم بالغنى، ليكون انتظار ذلك وتأميله لطفًا لهم في استغفارهم،
وربطًا على قلوبهم، وليظهر بذلك أن فضله أولى بالأعفاء وأدنى من الصلحاء. وما
أحسن ما رتب هذه الأوامر؛ حيث أمر أولاً بما يعصم من الفتنة ويبعد من مواقع
١٠ المعصية وهو غَضُّ البصر، ثم بالنكاح الذي يحصن به الدين ويقع به الاستغناء
بالحلال عن الحرام، ثم بالحمل على النفس الأمانة بالسوء وعزفها عن الطموح
إلى الشهوة عند العجز عن النكاح إلى أن يرزق القدرة عليه.

[١٣٠٣] {وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ} مرفوع على الابتداء، أو منصوب بفعل مضمر يفسره
١٥ {فَكَاتِبُوهُمْ}، كقولك: زيدًا فاضربه. ودخلت الفاء لتضمن معنى الشرط. والكتاب
والمكاتبة، كالعتاب والمعاتبة. وهو أن يقول الرجل لمملوكه: كاتبتك على ألف درهم،
فإن أداها عتق. ومعناه: كتبت لك على نفسي أن تعتق مني إذا وفيت بالمال، وكتبت لي
على نفسك أن تفني بذلك. أو كتبت عليك الوفاء بالمال وكتبت علي العتق. ويجوز عند
أبي حنيفة رضي الله عنه حالًا ومؤجلًا، ومنجمًا وغير منجم؛ لأن الله تعالى لم يذكر التنجيم،

Tıpkı diğer akitlerde olduğu gibi. Şâfi‘î *Rahimehullâh*’a [v. 204/820] göre, taksitli tecil dışında ödeme caiz değildir. Ona göre ödeme tek taksitle de caiz değildir; çünkü köle hiçbir şeye sahip değildir; onun peşin olarak akit yapması maksadın gerçekleşmesine engeldir. Zira o bedeli âcilen ödeyemez. Az veya çok mal karşılığında ya da belli bir süre hizmet karşılığında yahut geçici belli bir iş karşılığında akit yapması caizdir. Sözelimi malum bir yerde eni-boyu belli bir kuyu kazmak; kiremitini, alçısını ve ne ile yapıldığını görmüş olduğu bir ev yapmak gibi... Kölenin değeri karşılığında onunla *mükâtebe* yaparsa caiz olmaz; ancak köle o kıymeti öderse hürriyetine kavuşmuş olur. Bir hizmetçi karşılığında *mükâtebe* yaparsa (hizmetçi hakkında) bilgisizlik az olduğu için caiz olur; orta halli bir hizmetçi vermek vaciptir. Efendinin, mükâtebe yapılmış olan cariyesi ile cinsel ilişkide bulunma hakkı yoktur! Köle borcunu ödediğinde kölelikten çıkar; velâyeti efendisine aittir; çünkü efendi aslında kendisine ait olan kazancı cömertçe ona bağışlamıştır.

[1304] *Mükâtebe* emri, âlimlerin geneline göre *nedb* [yani zorunlu olmayan bir teşvik] ifade eder. Hasan-i Basrî’den [v. 110/728] şöyle rivayet edilmiştir: Bu bir *azîmet* değildir; efendi isterse mükâtebe yapar, isterse yapmaz. Hazret-i Ömer *Radıyallâhu anh* da demiştir ki: Bu, Allah’ın kesin emirlerinden bir emirdir. İbn Sîrîn [v. 110/729] de benzer görüştedir. Davûd ez-Zâhirî’nin [v. 270/884] mezhebi de budur.

[1305] “Bir hayır” ifadesi, köle ve efendi birbirinden ayrılmak için ne üzerinde anlaşırsa onu ödeme gücü demektir. Güvenilir ve kazanabilir olmak anlamında olduğu da söylenmiştir. Selman [v. 36/656] *Radıyallâhu anh*’dan rivayet edildiğine göre, kölesi onunla mükâtebe yapmak istemiş; Selman, “Malın var mı?” diye sorunca “Yok.” demiş. Bunun üzerine Selman demiş ki: “Bana, insanların elinin kirini yememi mi teklif ediyorsun?!”¹

[1306] “Onlara verin” ifadesi gereklilik bildirmekte olup, mükâtebe yapan kölelere yardım etmelerini ve Allah’ın “kölelere” [Tevbe 9/60]² gibi ayetlerde onlar için devlet hazinesinden takdir ettiği payı vermelerini Müslümanlara emretmektedir. Bu hüküm, -Allah kendilerinden razı olsun- Ebû Hanîfe ve arkadaşlarına göredir.

[1307] **Şayet** “Efendisi zengin ise köleye verilen zekâtı alması helal olur mu?” **dersen şöyle derim:** Evet. Aynı şekilde zekât bedelin tümünü karşılamazsa ve mükâtep kalan kısmı ödeyemezse efendinin aldığı ona helal olur;

1 Muhtemelen, borcunu alacağı sadakalarla ödeyecek olmasını kastediyor. / çev.

2 Toplanan zekât ve sadakaların verileceği 8 sınıfın gösterildiği bu ayette, kalemlerden biri de köleler olarak gösterilmiştir. / ed.

وقياسًا على سائر العقود. وعند الشافعي رحمته الله: لا يجوز إلاّ مؤجلًا منجمًا. لا يجوز عنده بنجم واحد؛ لأنّ العبد لا يملك شيئًا، فعقده حالًا منع من حصول الغرض، لأنه لا يقدر على أداء البذل عاجلًا. ويجوز عقده على مال قليل وكثير، وعلى خدمة في مدة معلومة، وعلى عمل معلوم مؤقت مثل حفر بئر في مكان بعينه معلومة الطول والعرض، وبناء دار قد أراه آجرها وجصها وما تبنى به. وإن كاتبه على قيمته لم يجز. فإن أداها عتق، وإن كاتبه على وصيف جاز، لقلة الجهالة. ووجب الوسط، وليس له أن يطيأ المكاتبه. وإذا أذى عتق، وكان ولاؤه لمولاه؛ لأنه جاد عليه بالكسب الذي هو في الأصل له.

[١٣٠٤] وهذا الأمر للندب عند عامة العلماء. وعن الحسن رحمته الله: ليس ذلك بعزم، إن شاء كاتب وإن شاء لم يكتب. وعن عمر رحمته الله: هي عزمة من عزمات الله. وعن ابن سيرين مثله، وهو مذهب داود.

[١٣٠٥] {خَيْرًا} قدرة على أداء ما يفارقون عليه. وقيل: أمانة وتكسبًا. وعن سلمان رحمته الله أن مملوكًا له ابتغى أن يكتبه فقال: أعندك مال؟ قال: لا، قال: أفتأمرني أن أكل غسالة أيدي الناس.

[١٣٠٦] {وَأَتَوْهُمْ} أمر للمسلمين على وجه الوجوب بإعانة المكاتبين وإعطائهم سهمهم الذي جعل الله لهم من بيت المال، كقوله تعالى {وَفِي الرِّقَابِ} [التوبة: ٦٠] عند أبي حنيفة وأصحابه رحمته الله.

[١٣٠٧] فإن قلت: هل يحلّ لمولاه إذا كان غنيًا أن يأخذ ما تصدّق به عليه؟ قلت: نعم. وكذلك إذا لم تف الصدقة بجميع البذل وعجز عن أداء الباقي طاب للمولى ما أخذه؛

çünkü efendi, o malı sadaka olduğu için değil, mükâtebe akdinden dolayı almak-
tadır. Bu durumda efendi, fakirden zekât malını satın alan veya mükâtep köle-
ye mirasçı olan yahut zekât malı kendisine hibe edilen kimse gibidir. Peygamber
(s.a.)'ın, Berîre adlı cariyeye ile ilgili hadisinde söylediği “Bu et, Berîre için sadaka,
5 bizim için ise hediyedir.”¹ ifadesi de bu türdendir. [Buhârî, “Hibe”, 5] Şâfi‘î *Rahime-
hullâh*’a göre bu emir, efendilerin yazışmada belirtilen mal miktarını kölelerin lehi-
ne indirmelerini gerektiren bir emirdir. Bunu yapmazlarsa zorla yaptırılır. Hazret-i
Ali [v. 40/661] “Kölenin lehine dörtte bir indirilir.” demiştir. İbn Abbas’ın da “An-
laşmadaki bedelden köleye az bir miktar verilir.” dediği rivayet edilmiştir. Hazret-i
10 Ömer’den [v. 23/643] rivayet edildiğine göre o, Ebû Ümeyye künyesi ile anılan bir
köle ile mükâtebe yapmıştı. Bu köle, İslâm’da kendisiyle mükâtebe yapılan ilk kö-
ledir. Köle ilk taksidi Hazret-i Ömer’e getirmiş, o da “Mükâtebendeki taahhüdün-
nü yerine getirmek için bundan yararlan.” diyerek meblağı tekrar köleye vermişti.
Bunun üzerine köle, “Keşke bu bağış son takside erteleyeseydiniz.” deyince Hazret-i
15 Ömer, son takside kavuşamayacağımdan korkuyorum.” demişti. [İbn Ebû Şeybe,
Musannef, IV, 388] Bu indirme Ebû Hanîfe’ye göre zorunlu değildir. Demiştir ki: Bu
iş karşılık esasına dayanan alışveriş gibi bir akittir; indirim yapmaya zorlanamaz.

[1308] Denildi ki; “Onlara verin” demek, “onlara ödünç verin” demektir.
Yine, “ödemeyi yapıp azat olduktan sonra onlara infakta bulunun” anlamına gel-
diği de söylenmiştir. Bunların hepsi müstehaptır. Rivayete göre Huveytub b. Ab-
du’l-Uzzâ’nın [v. 54/674] Sabîh adlı bir kölesi vardı. Efendisi ile mükâtebe yapmak
20 istediği halde o bunu kabul etmemişti. İşte ayet bunun üzerine nâzil olmuştur.

[1309] “Evlenerek namusu ile yaşamak isteyen cariyelerinizi de dünya ha-
yatının geçici menfaatine tamah ederek fuhşa zorlamayın.” Cahiliye halkının
25 cariyeleri zina edip efendilerine para kazandırıyorlardı. Münafıkların başı Abdul-
lah b. Übeyy’in [v. 9/631] de Mu’âze, Müseyke, Ümeyme, Amra, Ervâ ve Kuteyle
adlarında altı cariyesi vardı; onları zina etmeye zorluyordu ve onlara vergi yükle-
mişti. Onlardan ikisi Peygamber (s.a.)’e şikâyet etti, bunun üzerine bu âyet indi.
Köle anlamındaki *el-‘abd* ve cariyeye anlamındaki *el-eme* yerine kinaye olarak *el-fetâ*
30 (genç) ve *el-fetât* (genç kız) kullanılır. Hadiste şöyle buyurulmuştur: “Sizden biri
(köle veya cariyesi hakkında konuşurken) “Delikanlım” veya “Genç kızım” desin;
“kölem” veya “cariyem” demesin. [Buhârî, “İtk”, 17] *el-Biğâ* kelimesi, *bağ*ın mastarı
[olup, azgınlık, zina ve fuhuş anlamında]dır.

[1310] **Şayet** “إِنْ أَرَدْتُمْ تَحْضُنَا” (Namuslarıyla yaşamak isterlerse) ifadesi
35 niçin araya sokuldu?” **dersen şöyle derim:** Zira zorlama fiili ancak korun-
ma iradesi söz konusu olduğunda gerçekleşir. İtaatkâr olup zinaya razı ola-
na emr eden birine zorlayıcı denmediği gibi, emrine de zorlama denmez.

1 Berîre’ye sadaka olarak bir miktar et verilmiş; o da bu etten Hazret-i Peygamber’e takdim etmiş ve sadaka olduğunu söylemişti. / çev.

لأنه لم يأخذه بسبب الصدقة، ولكن بسبب عقد المكاتبه، كمن اشترى الصدقة من الفقير أو ورثها أو وهبت له. ومنه قوله ﷺ في حديث بريرة: ”هُوَ لَهَا صَدَقَةٌ وَلَنَا هَدِيَّةٌ.“ وعند الشافعي رحمه الله هو إيجاب على الموالي أن يحطوا لهم من مال الكتابة، وإن لم يفعلوا أجبروا. وعن علي رضي الله عنه: يحط له الربع. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: يرضخ له من كتابته شيئاً. وعن عمر رضي الله عنه أنه كاتب عبداً له يكنى أبا أمية، وهو أول عبد كوتب في الإسلام، فأتاه بأول نجم فدفعه إليه عمر رضي الله عنه وقال: استعن به على مكاتبك. فقال: لو أخرته إلى آخر نجم. قال: أخاف أن لا أدرك ذلك. وهذا عند أبي حنيفة رضي الله عنه على وجه الندب، وقال: إنه عقد معاوضة فلا يجبر على الحطيطة، كالبيع.

[١٣٠٨] وقيل: معنى {وَأَتَوْهُمْ} أسلفوهم. وقيل: أنفقوا عليهم بعد أن يؤدوا ويعتقوا. وهذا كله مستحب. وروي أنه كان لحويطب بن عبد العزى مملوك يقال له الصبيح. سأل مولاه أن ي كاتبه فأبى، فنزلت.

[١٣٠٩] كانت إماء أهل الجاهلية يساعين على مواليهن، وكان لعبد الله بن أبي رأس النفاق ست جوار؛ معاذة، ومسيكة، وأميمة، وعمرة، وأروى، وقتيلة. يكرههن على البغاء وضرب عليهن ضرائب، فشكت ثنتان منهن إلى رسول الله ﷺ. فنزلت، ويكنى بالفتى والفتاة عن العبد والأمة. وفي الحديث: ”ليقل أحدكم فتاي وفتاتي، ولا يقل عبدي وأمتي.“ والبغاء: مصدر البغي.

[١٣١٠] فإن قلت: لم أقحم قوله {إِنْ أَرَدْنَ تَحَصُّنًا}؟ قلت: لأن الإكراه لا يتأتى إلا مع إرادة التحصن، وأمر الطيعة المواتية للبغاء لا يسمى مكرهاً ولا أمره إكراهاً.

شَيْءٍ (şayet) kelimesi ve onun (“...diği zaman” anlamındaki) إِذَا’ya tercih edilmesi, fuhuşta çalışan cariyelerin bu işi istekli ve gönüllü yaptıklarını bildirmektedir. Mu’âze ve Müseyke’den gelen şikâyet ise şaz ve nadir şeylerdendir.

[1311] Allah şüphesiz erkekleri veya kadınları yahut –tövbe edip, durumlarını düzeltene- erkek ve kadınları “bağışlayıcıdır, merhametlidir.” İbn Abbas kıraatinde *le-hunne ğafûrun rahîm* (o cariyeleri bağışlayıcıdır, merhametlidir) şeklindedir. **Şayet** “Bağışlamanın cariyelerle ilişkilendirilmesine gerek yok; çünkü günahkâr olmaması noktasında zinaya zorlanan kadın, zorlayan erkekten farklıdır.” **dersen şöyle derim:** Bu zorlama muhtemelen, şeriatın günahattan kurtulma babında itibar ettiği ‘öldürülerek zorlanmadan veya şiddetli bir darbeyle veya başka bir şeyle telef olacağından veya bir uzvunun yok olacağından korkmaya sebep olacak bir zorlanmadan daha hafiftir. Zorlanan kadının, mazur görüleceği sınırın altında kaldığı durumlar da vardır ki işte o zaman günahkâr olur!

34. Gerçek şu ki; Biz size açık-seçik deliller, sizden evvel gelip geçmiş kimselerden örnekler; müttakîler için de bir öğüt indirmekteyiz.

[1312] “Açık seçik âyetler.”¹ Bunlar, bu sûrede hadlerin ve hükümlerin anlamları çerçevesinde izah edilip açıklanmış olan âyetlerdir. Aslen *mübeyyenen fi-hâ* (kendisinde açık seçik bildirilmiş) şeklinde olması da caizdir. Zarflarda genişlik kuralı uygulanmıştır. [Yani zarf, mefûl yerine geçirilmiştir.] *Mübeyyinât*ⁱⁿ şeklinde kesre ile de okunmuştur; yani hükümleri ve hadleri bu âyetler açıklamıştır. Bu durumda, açıklama fiili mecaz olarak âyetlere isnat edilmiş olur. Yahut *mübeyyinât*, “belli oldu” anlamındaki *beyyeneden* türemiştir; ‘hükümleri belli olan âyetler’ demektir. *Kad beyyene’s-subhu li-zî ‘ayneyn* (Gözü olan için sabah belli olmuştur.) darb-ı meselinde de bu anlamda kullanılmıştır.

[1313] “Sizden evvel gelip geçmiş kimselerin örneklerinden bir örnek”, yani onların kıssalarından Yusuf ve Meryem kıssalarına benzer ilginç bir kıssa -ki Âişe kıssasıdır- ve âyetlerde ve örnekte kendisiyle verdiği “öğütler” [indirdik]. Şu âyetlerde olduğu gibi: “Bu ikisine karşı hissettiğiniz acıma duygusu, Allah’ın verdiği cezayı uygulamaktan sizi alıkoymasın.” [24/2], “Keşke bu iftirayı iştittığınızde...” [24/12], “Evet keşke bu iftirayı iştittığınızde...” [24/16], “Allah size öğüt veriyor ki, (müminseniz) bir daha asla benzer bir tutuma dönmeyesiniz.” [24/17].

1 Müfessir ilk tefsiri *mübeyyinât* kıraatine göre yapmaktadır. / ed.

وكلمة {إِنْ} وإيثارها على «إِذَا» إيدان بأن المساعي كنّ يفعلن ذلك برغبة وطواعية منهن، وأن ما وجد من معاذة ومسيكة من حيز الشاذ النادر.

[١٣١١] {غُفُورٌ رَحِيمٌ} لهم أو لهنّ، أو لهم ولهنّ إن تابوا وأصلحوا. وفي قراءة ابن عباس «لهن غفور رحيم». فإن قلت: لا حاجة إلى تعليق المغفرة بهنّ، لأن المكرهه على الزنا بخلاف المكره عليه في أنها غير آثمة. قلت: لعل الإكراه كان دون ما اعتبرته الشريعة من إكراه بقتل، أو بما يخاف منه التلف أو ذهاب العضو، من ضرب عنيف أو غيره، حتى تسلم من الإثم. وربما قصرت عن الحدّ الذي تعذر فيه فتكون آثمة.

٣٤- ﴿وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ آيَاتٍ مُّبِينَاتٍ وَمَثَلًا مِّنَ الَّذِينَ خَلَوْا مِن قَبْلِكُمْ وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ﴾ ١٠

[١٣١٢] {مبينات} هي الآيات التي بُيِّنَتْ في هذه السورة وأوضحت في معاني الأحكام والحدود. ويجوز أن يكون الأصل مبيّنًا فيها فاتسع في الظرف. وقرئ بالكسر، أي بَيَّنَتْ هي الأحكام والحدود، جعل الفعل لها على المجاز، أو من بيّن بمعنى تبين. ومنه المثل: قد بين الصبح لذي عينين.

١٥ [١٣١٣] {وَمَثَلًا مِّنَ} أمثال من {قَبْلِكُمْ} أي قصة عجيبة من قصصهم كقصة يوسف ومريم، يعني قصة عائشة رضي الله عنها. {وَمَوْعِظَةً} ما وعظ به في الآيات والمثل، من نحو قوله {وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللَّهِ} [النور: ٢]، {وَلَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ} [النور: ١٢]، {وَلَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ} [النور: ١٦]، {يَعْظُكُمُ اللَّهُ أَنْ تَعُودُوا لِمِثْلِهِ أَبَدًا} [النور: ١٧].

35. Allah; göklerin ve yerin ‘nur’udur. O’nun nurunun hayret verici durumu, içinde çerağ bulunan bir kandillige benzer. Çerağ bir sırça içindedir, sırça ise adeta inci gibi parlayan öyle bir yıldızdır ki, doğuya da batıya da ait olmayan mübarek bir ağaçtan; zeytinden tutuşturulup yakılmaktadır. Yağı da neredeyse ateş değmese bile aydınlatacak (kadar berrak ve parlak)tır. Yani, nur üstüne nur... Allah dilediklerini nuruna kavuşturuyor. Allah insanlara böyle misaller verir. Allah her şeyi bilir.

[1314] “O’nun nurunun durumu” ve “Allah dilediklerini nuruna kavuşturuyor” ifadeleriyle birlikte “Allah; göklerin ve yerin ‘nur’udur” ifadesi, senin “Zeyd, kerem ve cömertliktir.” deyip, daha sonra “O, kerem ve cömertliği ile insanları yüceltir ve durumlarını düzeltir.” demene benzer. Yani Allah göklerdeki nurun sahibi, göklerdeki nurun malikidir. Göklerin ve yerin nuru ise ‘hak’tır. Allah açıklığı ve görünürlüğü konusunda hakkı nura benzetmiştir. Tıpkı şu âyetteki gibi: “Allah iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa” yani bâtıldan hakka “çıkarmaktadır.” [Bakara 2/257]. Allah, nuru göklere ve yere şu iki mânadan birini ifade etmesi için, izafe etmiştir: Ya nurun aydınlatmasının genişliğini ve ışınlarının yaygınlığını göstermek için -ki gökler ve yer o nurla aydınlanmaktadır- ya da burada göklerde ve yerde bulunan mahlûkat ve onların bu nurla aydınlanması kastedilmektedir.

[1315] “O’nun nurunun” aydınlatma konusundaki “hayret verici durumu, bir kandil yuvasına benzer.” *Mişkât*, duvardaki arkası kapalı kandilliktir, pencere değildir. “O kandillğin içinde ışıklı büyük bir çerağ bulunur; o çerağ da Şam camından yapılmış parlak bir sırça içindedir. Allah Teâlâ kandili inci gibi parlayan Jüpiter, Venüs, Mars, Canopus gibi meşhur yıldızlardan birine benzetmektedir. “O lamba, mübarek bir ağaçtan; zeytin-den tutuşturulup yakılmaktadır;” lambanın tutuşturulması zeytin ağacından başlamakta; yani fitili zeytin ağacının yağından tutuşturulmaktadır. O ağaç çok faydalı, mübarek bir ağaçtır. Yahut Allah’ın âlemler için bereketli kıldığı bir yerde yetiştiği için (yağı böyle parlaktır). Denmiştir ki; oraya aralarında İbrahim *Aleyhisselâm*’ın da bulunduğu yetmiş peygamber bereket katmıştır. Peygamber (s.a.)’in de şöyle dediği rivayet edilir: “Şu ağacı, yani zeytin ağacını edinin! Onunla tedavi olun; çünkü o, basuru iyileştirir.”

٣٥- ﴿اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُورٌ عَلَى نُورٍ يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

٥ [١٣١٤] نظير قوله {اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} مع قوله {مِثْلُ نُورِهِ}، و{يَهْدِي اللَّهُ لِنُورِهِ} قولك: زيد كرم وجود، ثم تقول: ينعش الناس بكرمه وجوده. والمعنى: ذو نور السموات، وصاحب نور السموات. ونور السموات والأرض الحق، شبهه بالنور في ظهوره وبيانه، كقوله تعالى {اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ} [البقرة: ٢٥٧]، أي من الباطل إلى الحق. وأضاف النور إلى السموات والأرض لأحد معنيين؛ إما للدلالة على سعة إشراقه وفشوق إضاءته حتى تضيء له السموات والأرض، وإما أن يراد أهل السموات والأرض وأنهم يستضيئون به.

١٥ [١٣١٥] {مِثْلُ نُورِهِ} أي صفة نوره العجيبة الشأن في الإضاءة {كَمِشْكَاةٍ} كصفة مشكاة، وهي الكوة في الجدار غير النافذة؛ {فِيهَا مِصْبَاحٌ} سراج ضخمة ثاقب. {فِي زُجَاجَةٍ} أراد قنديلاً من زجاج شامي أزهر. شبهه في زهرته بأحد الدراري من الكواكب وهي المشاهير، كالمشتري والزهرة والمريخ وسهيل ونحوها. {يُوقَدُ} هذا المصباح {مِنْ شَجَرَةٍ}، أي ابتداءً ثقبه من شجرة الزيتون، يعني: زيت ذبالته بزيتها. {مُبَارَكَةٍ} كثيرة المنافع. أو لأنها تنبت في الأرض التي بارك فيها للعالمين. وقيل: بارك فيها سبعون نبياً، منهم إبراهيم عليه السلام. وعن النبي ﷺ: «عليكم بهذه الشجرة زيت الزيتون فتداؤوا به، فإنه مصحح من الباسور».

[1316] “O ağaç, doğuya da batıya da ait değildir;” yetiştiği yer Şam bölgesidir. Zeytinin en iyisi de Şam zeytinidir. İfadenin, şu anlamda olduğu da söylenmiştir: Bu ağaç ne sürekli güneş alan ne de hiç güneş görmeyen bir yerde yetişmiştir; güneş ile gölge onun üzerinde birbirini takip eder. Bu durumda, ağaç daha iyi ürün verir, yağı daha saf olur. Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: “Güneş görmeyen yerde yetişen ağaçta hayır yoktur; güneş görmeyen yerde yetişen bitkide de hayır yoktur; sürekli güneş altında yetişen her ikisinde de hayır yoktur.” Şu da söylenmiştir: Yalnız öğleden önce güneş gören veya yalnız öğleden sonra güneş gören değil, bilakis hem öğleden önce hem de öğleden sonra her iki vakitte de güneş alan demektir. İşte bu ağaç, hem doğuya hem de batıya aittir.

[1317] Sonra Allah Teâlâ, zeytinyağını saflık ve bereklilikle nitelemiş ve o yağ berekliliğinden dolayı “neredeyse” ateş değmese bile aydınlatacak (kadar berek ve parlak)tır. “Nur üstüne nur.” Yani bu, ‘hakk’ın kendisine teşbih edildiği kat kat nurdur. Burada kandillik, sırça, lamba ve zeytinyağı birbirini o kadar desteklemektedir ki, artık geriye nuru takviye edecek ve berekliliğini artıracak ve aydınlık bakımından onu destekleyecek bir şey kalmamıştır. Şöyle ki; lamba kandil yuvası gibi dar bir yerde bulunursa orayı daha fazla aydınlatıcı ve nurunu daha fazla toparlayıcı (yoğunlaştırıcı) olur. Geniş yer ise buna aykırıdır; çünkü orada aydınlık yayılıp dağılır; aydınlatmanın artmasında en çok yardımcı olan şey kandildir. Zeytinyağı ve onun saflığı da bunun gibidir.

[1318] “Allah bu parlak nura kullarından dilediklerini kavuşturuyor.” Yani, hakka ulaşmak için düşünmeye, akıl gözüyle tefekkür etmeye ve kişiyi kendi nefsinde insafı olmaya muvaffak kılıyor; insafa götüren caddeden sağa sola sapmıyor. Tefekkür etmeyen kimse, o kör gibidir ki onun için gecenin zifiri karanlığı ile güneşli gündüzün aydınlığı eşittir.

[1319] Hazret-i Ali *Radıyallâhu anh*’ın *Allâhu nevverâs-semâvâti ve’l-ar-da* (Allah gökleri ve yeri aydınlatmaktadır) şeklinde rivayet edilmiştir; yani Allah göklerde ve yerde hakkı yaymakta, neşretmekte, onlar da hak nuruyla aydınlanmaktadır; yahut gök ve yer halkının kalplerini o nurla aydınlatmaktadır. Übeyy b. Ka’b’dan [v. 33/654] ise *meselu nûri men âmene bi-hî* (O’na iman eden kimsenin nurunun durumu) şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. *رُجَاة* ve *رُجَاة* kelimeleri fetha ve kesre ile de okunmuştur [*zicâcetⁱⁿ ez-zicâcetⁱⁿ / zecâcetⁱⁿ ez-zecâcetⁱⁿ]. *دُرِّي* kelimesi de *dürre* mensup (inci gibi) bembeyaz ve parlak demektir. *Sikkîr^{un}* kalıbında, aydınlığı ile karanlığı gideren anlamında *dirri^{un}*; yine Hemze ile *murrik^{un}* vezninde *dürri^{un}* şeklinde okunmuş;*

[١٣١٦] { لَا شَرْقِيَّةَ وَلَا غَرْبِيَّةَ } أي منبتها الشام. وأجود الزيتون زيتون الشام. وقيل: لا مضحى ولا مقناة، ولكن الشمس والظل يتعاقبان عليها، وذلك أجود لحملها وأصفى لدهنها. قال رسول الله ﷺ: «لا خير في شجرة في مقناة، ولا نبات في مقناة، ولا خير فيهما في مضحى». وقيل: ليست مما تطلع عليه الشمس وفي وقت شروقها أو غروبها فقط، بل تصيبها بالغداة والعشي جميعاً، فهي شرقية وغربية.

[١٣١٧] ثم وصف الزيت بالصفاء والوبيص وأنه لتألفته { يَكَادُ } يضيء من غير نار. { نُورٌ عَلَى نُورٍ }، أي هذا الذي شبهت به الحق نور متضاعف قد تناصر فيه المشكاة والزجاجة والمصباح والزيت، حتى لم يبق مما يقوى النور ويزيده إشراقاً ويمدّه بإضاءة بقية. وذلك أن المصباح إذا كان في مكان متضايق كالمشكاة كان أضواؤه له وأجمع لنوره، بخلاف المكان الواسع فإن الضوء ينبث فيه، ويتتشر؛ والقنديل أعون شيء على زيادة الإنارة، وكذلك الزيت وصفاءه.

[١٣١٨] { يَهْدِي اللَّهُ } لهذا النور الثاقب { مَنْ يَشَاءُ } من عباده، أي يوفق لإصابة الحق من نظر وتدبر بعين عقله والإنصاف من نفسه، ولم يذهب عن العادة الموصلة إليه يميناً وشمالاً. ومن لم يتدبر فهو كالأعمى الذي سواء عليه جنح الليل الدامس وضحوه النهار الشامس.

[١٣١٩] وعن عليّ رضي الله عنه: «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ»، أي نشر فيها الحق وبثه فأضاءت بنوره، أو نُورُ قُلُوبِ أَهْلِهَا بِهِ. وعن أبي بن كعب رضي الله عنه: «مثل نور من آمن به». وقرئ «زجاجة الزجاجة»، بالفتح والكسر. و{ دَرِي } منسوب إلى الدرّ، أي أبيض متألئ. و«دَرِي» بوزن سَكَيْت يَدْرَأُ الظلام بضوئه، و«دُرِي» كمريق،

Ebû Zeyd'den *sekkînet^{um}* vezninde *derrî^{um}* kıraati nakledilmiştir. Yine, يُوقَدُ ; fiil *zucâce* (sırça) kelimesine ait olmak üzere *tetevakkadu* ([sırça] yavaş yavaş tutuşur) anlamında *tevekkadu* şeklinde okunduğu rivayet edilmiştir. Şeddesiz olarak *yûkadu* ve *tûkadu* şeklinde de okunmuş; şedde ile *yuvakkadu*, ayrıca, Ya'nın fethasıyla ve -iki zâit harf yanyana geldiği için- Tâ'nın hazfedilmesiyle *yevakkadu* şeklinde de okunmuştur; ancak garip bir kıraattir. [تمسه fiili de] *nâr* (ateş) hakiki müennes olmadığı için, Ya ile *yemseshu* okunmuştur; zamir ise (fiil ile fâ'ilinin arasını) ayırıcı zamirdir.

36. O evlerde ki -Allah, onların saygıyla yüceltilmesini ve içlerinde kendi adının anılmasını emretmiştir.- O'nu orada sabah-akşam tenzih ve takdis eder.

[1320] فِي بُيُوتٍ (O evlerde ki) ifadesinde geçen Fî harf-i ceri, kendisinden önceki *mişkât* (kandillik) ile ilgilidir; Allah'ın evlerinden -ki mescitlerdir- bazılarındaki kandil yuvası gibi demektir; adeta şöyle denmektedir: O'nun nurunun hayret verici durumu, mescitte kandilliğin nurunu gördüğün gibidir ki o kandilliğin şöyle şöyle nitelikleri vardır. Yahut Fî, kendisinden sonra gelecek *يسبح* fiiliyle ilgilidir. “Allah'ı o evlerde [şöyle şöyle] adamlar tenzih ve takdis eder.” demektir. Ancak bu ifadede tekrar¹ olmuş olur, tıpkı “Zeyd evdedir, orada oturmaktadır.” demene benzer. Ya da Fî, فِي تِسْعِ آيَاتٍ (“dokuz mucize ile (git)”) [Neml 27/12] ifadesindeki Fî gibi mahzûf fiile, yani سَبَّحُوا fiiline tealluk eder: “O evlerde Allah'ı tenzih ve takdis ediniz” demektir.

[1321] “İzin”den maksat emretmek; evlerin yükseltilmesi ise bina edilmesi demektir. Allah'ın şu sözüne benzer: “Gökleri O bina etmiştir; boyunu yükseltmiş, onu düzenlemiştir.” [Nâzi'ât 79/27-28]); “Hani İbrahim, (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyordu...” [Bakara 2/127]. İbn Abbas'tan şöyle rivayet edilmiştir: Bu evler mescitlerdir; Allah mescit yapmayı ve oralara saygı gösterilmesini, değer verilmesini emretmiştir. Hasan-ı Basrî [v. 110/728] de “Allah binanın yükseltilmesini değil, ona saygı gösterilmesini emretmektedir.” demiştir ki “Ve içlerinde tazime lâyık olan adının anılmasını (emretmiştir).” ifadesi buna daha uygundur. Bu, Allah'ın zikrini içeren tüm zikirleri kapsar. İbn Abbas'tan [v. 68/688] “Ve oralarda Allah'ın kitabının okunmasını emretmiştir.” şeklinde rivayet edilmiştir.

[1322] *يسبح* fiili mechul olarak *yüsebbebu* şeklinde de okunmuştur; bu takdirde fiil üç zarftan birine isnat edilir, yani لَهُ فِيهَا بِالْغَدُو (O'na, orada, sabahleyin [tesbih edilir]).

1 *Yusebbihu fî buyûtin... fî-hâ* şeklinde. / ed

و«دَرِيء»، كالتسكين، عن أبي زيد. و«تَوَقَّد» بمعنى تتوقد، والفعل للزجاجة.
و«يوقد»، و«توقد»، بالتخفيف. و«يوقد»، بالتشديد. و«يَوَقَّد»، بحذف التاء وفتح
الياء، لاجتماع حرفين زائدين، وهو غريب. و«يمسه»، بالياء، لأن التأنيث ليس
بحقيقي، والضمير فاصل.

٥ - ٣٦- ﴿فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ

وَالْأَصَالِ﴾

[١٣٢٠] {فِي بُيُوتٍ} يتعلق بما قبله، أي كمشكاة في بعض بيوت الله وهي
المساجد، كأنه قيل: مثل نوره كما يرى في المسجد نور المشكاة التي من صفتها
كيت وكيت. أو بما بعده، وهو {يسبح}، أي يسبح له رجال في بيوت. وفيها
تكرير، كقولك: زيد في الدار جالس فيها، أو بمحذوف كقوله {فِي تِسْعِ آيَاتٍ} ١٠
[النمل: ٢٧]، أي سبحوا في بيوت

[١٣٢١]. والمراد بالإذن الأمر، ورفعها بناؤها، كقوله {بَنَاهَا رَفَعَ سَمَكَهَا
فَسَوَّاهَا} [النازعات: ٢٧ - ٢٨]، {وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ} [البقرة: ١٢٧]. وعن ابن
عباس رضي الله عنه: هي المساجد، أمر الله أن تبنى، أو تعظيمها والرفع من قدرها. وعن
الحسن رضي الله عنه: ما أمر الله أن ترفع بالبناء، ولكن بالتعظيم. {وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ} ١٥
أوفق له، وهو عام في كل ذكر. وعن ابن عباس رضي الله عنه: «وَأَنْ يَتْلَى فِيهَا كِتَابَهُ».

[١٣٢٢] وقرئ «يسبح» على البناء للمفعول، ويسند إلى أحد الظروف الثلاثة،
أعني {لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ}.

37. Öyle ‘er’ler ki, Allah’ı zikretmekten, namazı dosdoğru kılmaktan ve zekâtı vermekten onları ne ticaret ne de alış-veriş alıkoyar; çünkü gönüllerin ve gözlerin allak bullak olacağı günden korkmaktadırlar.

[1323] رَجَالٌ (kelimesi), يُسَبِّحُ fiilinin delâlet ettiği *yüsebbihu* fiili ile 5 merfû’dur. Bu kelime Tâ ile ve Bâ’nın kesresiyle *tüsebbihu* şeklinde de okunmuştur. Ebû Ca’fer’den [v. 130/747] Tâ ile ve Bâ’nın fethasiyle *tüsebbihu* okuyuşu da rivayet edilmiştir ki bunun açıklaması, Bâ’nın ziyade kabul edilmesi suretiyle tesbih fiili sabah ve akşam vakitlerine isnat edilerek, vakitlerin tesbih edici kılınması demektir; maksat ise bunların sahipleridir. Bu, *sîde* 10 *‘aleyhi yevmânî* (At üzerinde iki gün avlanıldı.) ifadesine benzer; maksat iki gün içinde yabanî hayvanlar avlandı, demektir.

[1324] الأَصَال akşam anlamına gelen *usul* kelimesinin çoğuludur; sabah vakitlerinde, sabahları demektir. *Ve’l-îsâl* şeklinde de okunmuştur; bu da *asîle*, yani akşam vaktine girmek anlamına gelir. Bir kimse akşam vaktine 15 girdiğinde âsale denir ki [öğle vaktine girdiğinde kullanılan] *azhara* ve [yatsı vaktine girdiğinde kullanılan] *a’teme* denilmesi gibidir. التجارة tâcirin sanatıdır; tâcir ise kazanç amacıyla alış veriş yapan kimsedir. Bu durumda Allah ya “Bu sanatın iki türü de onları meşgul etmez.” demek istemiş ve sonra, özellikle satışı zikretmiştir; çünkü satış insanı daha fazla meşgul eder; şu yönden ki tâcir için 20 -bu meslekten beklediği tek şey olan- kazançlı bir satış söz konusu olduğunda onu öyle şeyler meşgul eder ki bunlar bir başka vakit ‘kazanç beklediği herhangi bir şeyi’ satın almak kadar kendisini meşgul etmez; çünkü satıştaki kazanç kesin, satın almadaki ise tahminîdir. Yahut cins isim (*ticaret*) tür (alım) için kullanılarak, satın almaya ticaret denmiştir. Nitekim bir kimse 25 uygun bir alım veya satım yaptığında “Falancaya kazançlı bir ticaret nasip oldu.” dersin. Şu da söylenmiştir: Ticaret celepçiler için kullanılır. Bir kimse davar topladığında “Falanca celep ticareti yaptı.” denilir.

[1325] إقامة kelimesindeki Tâ, i’lâlden dolayı düşmüş olan Vav’ın yerine gelmiştir; çünkü kelimenin aslı إقوام’dır. Kelime isim tamlaması [وإقام الصلاة] 30 halinde kullanılınca izafet, taviz harfı yerine ikame edilmiş; böylece taviz harfi olan Tâ düşürülmüştür. Bunun benzeri şu ifadedir:

Ve caydılar sana vaad ettikleri şeyden!

Burada da *idet^{en}* kelimesinin Tâ’sı izafetten dolayı düşmüştür.

٣٧- ﴿رَجَالٌ لَا تُلْهِهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ﴾

[١٣٢٣] و{رَجَالٌ} مرفوع بما دلّ عليه {يُسَيِّحُ} وهو يسبح له، و«تسبح»، بالتاء وكسر الباء. وعن أبي جعفر عليه السلام بالتاء وفتح الباء؛ ووجهها أن يسند إلى أوقات الغدوّ والآصال على زيادة الباء، وتجعل الأوقات مسبحة، والمراد ربها، كصيد عليه يومان، والمراد وحشهما.

[١٣٢٤] والآصال: جمع أصل، وهو العشي. والمعنى: بأوقات الغدوّ، أي بالغدوات. وقرئ «والإيصال»، وهو الدخول في الأصيل. يقال: أصل، كأظهر وأعتم. التجارة: صناعة التاجر، وهو الذي يبيع ويشترى للربح، فإما أن يريد: لا يشغلهم نوع من هذه الصناعة، ثم خصّ البيع، لأنه في الإلهاء أدخل من قبل أن التاجر إذا اتجهت له بيعة رابحة، وهي طلبته الكلية من صناعته، ألهمته ما لا يلهيه شراء شيء يتوقع فيه الربح في الوقت الثاني، لأن هذا يقين وذاك مظنون. وإمّا أن يسمى الشراء تجارة، إطلاقاً لاسم الجنس على النوع، كما تقول: رُزِقَ فلان تجارة رابحةً، إذا اتجه له بيع صالح أو شراء. وقيل: التجارة لأهل الجلب، اتجر فلان في كذا، إذا جلبه.

[١٣٢٥] التاء في إقامة، عوض من العين الساقطة للإعلال، والأصل إقوام، فلما أضيفت أقيمت الإضافة مقام حرف التعويض، فأستقطت، ونحوه:

وَأَخْلَفُوكَ عِدَّ الْأَمْرِ الَّذِي وَعَدْتُمْ ❁

[1326] “Gönüllerin ve gözlerin allak bullak olması” ya kalp ve gözlerin kendi yerlerinde altı üstüne gelecek şekilde dönmeleri ve değişmeleri şeklinde olur; bu da korku ve şiddetten sarsılmaları ve gözlerin belermesidir; Allah Teâlâ’nın şu sözüne benzer: “Ve o vakit gözler kaymış; yürekler gırtlaklara dayanmıştı.” [Ahzâb 33/10]) yahut kalplerin ve gözlerin halleri değişir de kalpler daha önce anlamayacak şekilde mühürlenmiş oldukları halde şimdi anlamaya başlarlar; gözler de daha önce görmeyecek şekilde kör oldukları halde şimdi görür hale gelirler.

38. Böylece Allah onların yaptıklarından daha güzeliyle mükâfatlandırır; lutfundan kendilerine fazla fazla verir. Allah dilediğini hesapsız rızıklandırıyor.

[1327] “Yaptıklarının karşılığının daha güzeli” ifadesi şu âyete benzer: “İhsan üzere hareket edenlere daha güzeli vardır.” [Yunus, 10/26]; yani Allah’ı tesbih ederler ve O’ndan korkarlar ki Allah sevaplarını kat kat versin ve lütuf olarak onlara sevaplarından fazlasını da versin. “Daha güzeli ve fazlası.” [Yunus, 10/26]) âyetinin anlamı da budur; yani daha güzeli, sevap ve lütfun fazlası vardır; çünkü Allah Teâlâ’nın ‘ver’ gileri ya lütuf ya sevap yahut birebir karşılık şeklinde olmaktadır. “Allah” lütfettiği şeyle “hesapsız olarak rızıklandırır;” sevabın ise bir *hesabı* vardır; çünkü hak etme (istihkak) *hasebi*yle verilmektedir.

39. Nankörce inkâr edenlerin amelleri ise dümdüz bir arazide görülen bir serap gibidir; susuzluktan yanan kişi onu su zanned(ip sevin)ir; nihayet, yanına vardığında ise onun bir şey olmadığını anlar. Üstelik orada Allah’ı bulur; O da onun hesabını eksiksiz görür! Allah son derece hızlı hesap görür.

[1328] Serap; gün ortasında çölde görülen güneş ışını olup, yeryüzünde akan bir suymuş gibi görülür. القبة kelimesi القاع ile aynı anlamda olup yayvan, düz yer demektir. Ya da القاع kelimesinin çoğuludur; (komşu anlamındaki) *câr^{un}* - *cîrat^{un}* kelimelerine benzer. (İçinde şimşek ve yıldırım olmayan yağmur anlamındaki) *dîmet^{un}*, *dîmât^{un}*, *kıymet^{un}* da *kıymât^{un}* şeklinde okunduğu gibi, *kî’at^{un}* da açık Tâ ile *kî’ât^{un}* [قيعات] şeklinde okunmuştur. Bazıları bu kelimeyi yuvarlak Tâ ile *kî’ât^{un}* [قيعاة] şeklinde okumuşlardır. *Raculun* ‘izhât^{un} (bedbaht kişi) ifadesindeki ‘izhât^{un} kelimesine benzer.

[1329] Âyette imana itikat etmeyen ve hakka tâbi olmayan kimse-
nin yaptığı salih ameller, seraba benzetilmiştir ki o kimse bu amel-
lerin Allah katında kendisine fayda vereceğini ve Allah’ın azabın-
dan kendisini kurtaracağını zanneder; sonunda umduklarından
mahrum kalır ve düşündüklerinin tersi şeylerle karşılaşır. Kıyamet günü
aşırı derecede susamış olan kâfir o serabı yerde görür de onu su zanneder;

[١٣٢٦] وتقلب القلوب والأبصار: إما أن تتقلب وتتغير في أنفسها، وهو أن تضطرب من الهول والفرع وتشخص، كقوله {وَإِذْ زَاغَتِ الْبُصُورُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ} [الأحزاب: ١٠]. وإما أن تتقلب أحوالها وتتغير فتفقه القلوب بعد أن كانت مطبوعاً عليها لا تفقه، وتبصر الأبصار بعد أن كانت عمياً لا تبصر.

٥ - ٣٨- ﴿لِيَجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُم مِّن فَضْلِهِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ

بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾

[١٣٢٧] {أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا} أي أحسن جزاء أعمالهم، كقوله {لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا} [الحُسنَى] [يونس: ٢٦]. والمعنى يسبحون ويخافون ليجزيهم ثوابهم مضاعفاً ويزيدهم على الثواب تفضلاً. وكذلك معنى قوله {الْحُسْنَى وَزِيَادَةُ} [يونس: ٢٦]: المثوبة وزيادة عليها من التفضل. وعطاء الله تعالى إما تفضل وإما ثواب، وإما عوض؛ {والله يَرْزُقُ} ١٠ ما يتفضل به {بِغَيْرِ حِسَابٍ}، فأما الثواب فله حساب، لكونه على حسب الاستحقاق.

٣٩- ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيَعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمْآنُ مَاءً حَتَّى إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا وَوَجَدَ اللَّهَ عِنْدَهُ فَوَفَّاهُ حِسَابَهُ وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾

[١٣٢٨] السراب: ما يرى في الفلاة من ضوء الشمس وقت الظهيرة، يسرب على وجه الأرض كأنه ماء يجري. والقيعة: بمعنى القاع أو جمع قاع، وهو المنبسط المستوي من الأرض، كجيرة في جار. وقرئ «بقيعات»، بناء ممطوطة، كديمات وقيمات، في ديمة وقيمة. وقد جعل بعضهم بقيعاة بناء مدورة، كرجل عزهاة. ١٥

[١٣٢٩] شبه ما يعمل من لا يعتقد الإيمان ولا يتبع الحق من الأعمال الصالحة التي يحسبها تنفعه عند الله وتنجيه من عذابه، ثم تخيب في العاقبة أمله ويلقى خلاف ما قدّر، بسراب يراه الكافر بالساهرة وقد غلبه العطش يوم القيامة فيحسبه ماء، ٢٠

ona gelir fakat umduğunu bulamaz ve onun yanında Allah'ın zebanilerini bulur; zebaniler onu sert bir şekilde yakalayıp cehenneme götürürler ve ona kaynar su ve irin içirirler. Bunlar haklarında Allah Teâlâ'nın şöyle buyurduğu kimselerdir: "Çalışıp didinmiş; (ama boşuna) yorulmuştur." [Ğâşiye 88/3],
 5 "Oysa güzel bir iş yaptıklarını sanıyorlardı!" [Kehf 18/104], "(İyi olduğu zanıyla) yaptıkları her bir amelin üzerine yürüyüp onu toz duman etmişizdir!" [Furkân 25/23]. Şu da söylenmiştir: Bu âyet Utbe b. Rebî'a b. Ümeyye [v. 2/624] hakkında nazil olmuştur; Utbe, cahiliye döneminde ibadet eder, rahip elbiseleri giyerdi; bir din arayışında idi, fakat sonra İslâm döneminde
 10 kâfir oldu.

40. Ya da engin bir denizdeki karanlıklar gibidir: (Denizdeki kişinin) üzerini öyle bir dalga kaplamıştır ki, onun üstünde bir dalga, onun üstünde de bir bulut vardır; yani, karanlık üstüne karanlık... Elini (sudan) çıkardığında, neredeyse onu bile göremez. Allah'ın nur vermediği birinin nuru olmaz!
 15

[1330] اللّجِي (derin, suyu çok) ifadesi, denizin engin yeri anlamındaki *lücc* kelimesinin ismi mensûbudur. "(Elini) çıkardı." fiilinin altındaki zamir denize düşene râcidir. "Neredeyse onu bile göremez." Bu ifade 'onu göremez' fiilinin pekiştiricisidir; yani onu görmek bir tarafa, onu görmeye
 20 yaklaşamaz bile! Şair Zürrümme'nin [v. 117/735] şu sözündeki gibi:

Uzaklık sevgilileri ayırdığında aşkın kalıntısı Meyyete'ye olan sevgisinden dolayı ayrılmaya yaklaşmaz bile!

Yani ayrılmaya yaklaşamaz bile, nasıl ayrılacak!

[1331] Kâfirlerin amelleri, önce, çıkarlarının elden gitmesi ve zararlarının
 25 mevcut olması hususunda seraba benzetilmiştir ki uzaktan ona ulaşmaya çalışan kimse hiçbir şey bulamaz. Diğer seraplarda olduğu gibi, kâfirin hiçbir şey bulamaması ziyan ve keder olarak yeterli değildir; nihayet, onun yanında kendisini itip kakarak cehenneme götürecek zebanileri bulur ve su ile de su-suzluğunu gideremez. Kâfirlerin amelleri boş olduğu için Allah Teâlâ, onları
 30 ikinci olarak da zulmet, karanlık, ve Hak nurundan mahrumiyet hususunda denizin derin suyundan, dalgalardan ve bulutlardan üst üste yığılmış karanlıklara benzetmiş sonra da şöyle buyurmuştur: Allah kime tevfiğ, koruma ve lütuf nurunu vermezse o, bâtılın karanlığındadır ve onun nuru yoktur.

في آتيه فلا يجد ما رجاه ويجد زبانية الله عنده يأخذونه فيعتلونه إلى جهنم فيسقونه الحميم والغساق. وهم الذين قال الله فيهم {عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ} [الغاشية: ٣]، {وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا} [الكهف: ١٠٤]، {وَقَدِمْنَا إِلَى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَّنْثُورًا} [الفرقان: ٢٣]؟ وقيل: نزلت في عتبة بن ربيعة بن أمية، وقد كان تعبد ولبس المسوح والتمس الدين في الجاهلية، ثم كفر في الإسلام.

٤٠- ﴿أَوْ كَظُلُمَاتٍ فِي بَحْرٍ لُّجِّيٍّ يَغْشَاهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ سَحَابٌ ظُلُمَاتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ إِذَا أَخْرَجَ يَدُهُ لَمْ يَكَدْ يَرَاهَا وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُّورٍ﴾

[١٣٣٠] اللجِّي: العميق الكثير الماء؛ منسوب إلى اللج، وهو معظم ماء البحر. وفي {أَخْرَجَ} ضمير الواقع فيه. {لَمْ يَكَدْ يَرَاهَا} مبالغة في لم يراها، أي لم يقرب أن يراها، فضلاً عن أن يراها. ومثله قول ذي الرمة:

إِذَا غَيَّرَ النَّأْيُ الْمُحِبِّينَ لَمْ يَكَدْ * رَسِيسُ الْهَوَى مِنْ حُبِّ مَيَّةٍ يَبْرَحُ

أي لم يقرب من البراح فما باله يبرح.

[١٣٣١] شبه أعمالهم أولاً في فوات نفعها وحضور ضررها بسراب لم يجده من خدعه من بعيد شيئاً، ولم يكفه خيبة وكمداً أن لم يجد شيئاً كغيره من السراب، حتى وجد عنده الزبانية تعتله إلى النار، ولا يقتل ظمأه بالماء. وشبهها ثانياً في ظلمتها وسوادها لكونها باطلة، وفي خلوها عن نور الحق بظلمات متراكمة من لَج البحر والأمواج والسحاب. ثم قال: ومن لم يوله نور توفيقه وعصمته ولطفه، فهو في ظلمة الباطل لا نور له.

[1332] Bu kelâmın akışı kinaye akışıdır; çünkü lütuflar ancak iman ve amel-in arkasından -veya iman ve amel edilecek beklentisiyle- gelir. Dikkat edersen, Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Uğrumuzda uğraşıp didinenleri biz elbette yollarımıza iletiriz.” [Ankebût 69]; “Allah zalimleri saptırıyor!” [İbrahim 14/27].

5 [1333] İsim tamlaması şeklinde *sehâbu zulumâtⁱⁿ* (karanlık bulutu); yine *sehâb^{un}* kelimesinin ref'i ve tenvinile, *zulumât* kelimesinin de birinci *zulumâtⁱⁿ* den bedel olarak cerriyle *sehâb^{un} zulumâtⁱⁿ* şeklinde de okunmuştur.

10 **41. Görmüyor musun ki, göklerde ve yerde ne varsa hepsi, özellikle kanat çırparak uçan kuşlar Allah'ı tenzih ve takdis etmekte? Her biri kendi duasını, kendi tenzih ve takdisini bilmekte... Allah onların yaptıklarını bilir!**

42. Göklerin ve yerin mülkiyeti Allah'ındır... Dönüş de yalnız Allah'adır.

15 [1334] صَافَّاتٍ “havada kanatlarını açıp yayararak” demektir. غَلِمَ fiilindeki zamir, ya “hepsi” ne ya da “Allah”a râcidir; صَلَاتُهُ وَتَسْبِيحُهُ (kendi duasını, kendi tesbihini) ifadesindeki zamirler de aynıdır. *Salât* dua demektir. Allah'ın kuşlara kendi dua ve tesbihlerini ilham etmesi uzak görülemez. Nitekim akıllı varlıkların nerede ise bulamayacağı birtakım dakik bilgileri Allah onlara ilham etmiştir.

20 **43. Görmüyor musun ki, Allah (su kaynaklarından) bulut kaldırmakta, sonra onları birbirine geçirmekte, sonra da birbirlerinin üzerine yağmakta ve sen bunların arasından yağmur çıktığını görmektesin? O; ‘dolmuş’ yüklü bulut dağlarını gökten indirip onunla dilediklerini vurmakta, dilediklerini esirgemektedir. Şimşeginin parıltısı da neredeyse gözleri almaktadır.**

25 [1335] يُزْجِي (kaldırmakta) “sevketmekte” anlamındadır; *el-bidâ'atü'l-muzcât* (değersiz sermaye) ifadesi de bundan gelmektedir; yani beğenmeyen herkesin defedip kendisinden uzaklaştırdığı (sermaye). *es-Sehâb* kelimesi bazen dağbaşındaki duman, çok yağmurlu bulut anlamlarına gelen *el-'amâ* gibi tekil olur bazen de yoğun beyaz bulut anlamına gelen *er-rebâb* gibi çoğul olur. Bir bulutun birbirine geçirilmesinin anlamı şudur: Bir bulut parçalar halinde bulunur, Allah Teâlâ bu parçaları birbirine ekler. Bir tek bulut olduğu halde “Arasını birleştirdi.” ifadesi caiz olmuştur; zira bulutun parçalarını birleştirir, demektir. Nitekim (şairin) şu sözünde de *beyn* kelimesi bu şekilde kullanılmıştır:

Dehül ile Havmel arasında¹

1 Dehül ve Havmel birbirine komşu parçaları olan iki ayrı yer ismidir. / çev.

[١٣٣٢] وهذا الكلام مجراه مجرى الكنايات؛ لأن الألفاظ إنما تردف الإيمان والعمل، أو كونهما مترقبين. ألا ترى إلى قوله {وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا} [العنكبوت: ٦٩]، وقوله {وَيُضِلُّ اللَّهُ الظَّالِمِينَ} [إبراهيم: ٢٧].

[١٣٣٣] وقرئ «سحابٌ ظلماتٍ»، على الإضافة و{سحابٌ ظلماتٍ}، برفع {سَحَابٌ} وتوניה وجرّ ظلمات بدلاً من {ظلمات} الأولى.

٤١- ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْخِجُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَافَاتٍ كُلِّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ﴾
٤٢- ﴿وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾

[١٣٣٤] {صافات} يصففن أجنحتهن في الهواء. والضمير في {عَلِمَ} لكل، أو لله. وكذلك في {صَلَاتُهُ وَتَسْبِيحُهُ}. والصلاة: الدعاء. ولا يبعد أن يلهم الله الطير دعاءه وتسبيحه كما ألهمها سائر العلوم الدقيقة التي لا يكاد العقلاء يهتدون إليها.

٤٣- ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُزْجِي سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَامًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِ وَيُنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَيَصْرِفُهُ عَنِ مَنْ يَشَاءُ يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ﴾

[١٣٣٥] {يُزْجِي} يسوق. ومنه: البضاعة المزجاة: التي يزجها كل أحد لا يرضاها. والسحاب يكون واحدًا كالعماء، وجمعًا كالرباب. ومعنى تأليف الواحد: أنه يكون قزعًا فيضم بعضه إلى بعض. وجاز بينه وهو واحد؛ لأن المعنى بين أجزائه، كما قيل في قوله:

... بَيْنَ الدُّخُولِ فَحَوْمِلِ ❁

[1336] مِنْ خِلالِهِ yağmur, الودق (kat kat bulut), birbirini üzerine birikmiş (birbiri) arasından ve çıkış yerlerinden demektir. *Cibâl*, *cebelin* çoğulu olduğu gibi, *hılâl* de *halelin* (aralık/boşluk) çoğuludur. İfade *min halelihî* şeklinde de okunmuştur. (وَيُنَزِّلُ ifadesi) şedde ile *ve yünezzilu* şeklinde okunur. (يَكَادُ سَنَا) idgam ile *yekâssenâ* da okunmuştur. بَرَقَ kelimesi *burkanın* çoğulu olarak *burakihî* şeklinde de okunmuştur; *burka*, *berkten* bir miktar demektir; *ğurfâ* (oda) ve *lukma* kelimeleri kalıbındadır. Harekeler birbirine tâbi olarak iki zamme ile *burukihî* şeklinde de okunmuştur. *Fu'le* kelimesinin çoğulunun *fu'ulât*; *zulmetin* çoğulunun *zulumât* şeklinde okunmasına benzer. Aydınlık, ışık anlamında *senâ* *berkihî* şeklinde kısa med ile de [*senâu berkihî* şeklinde uzun med ile de] okunmuştur. Uzun med ile olan, irtifâ/yükseklik anlamına gelir. *Senâ*, yüksek şey için kullandığın *seniyy^m* sözünden gelmektedir. يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ (gözleri alıp götürmektedir) ifadesinde Bâ, tıpkı وَلَا تُلقُوا بِأَيْدِيكُمْ (Kendi ellerinizi tehlikeye atmayın. [Bakara 2/195]) ayetindeki Bâ gibi zâittir.

[1337] Ebû Ca'fer el-Medenî'nin [v. 130/747] şöyle dediği nakledilmiştir: Bu anlatılanlar, Allah'ın rubûbiyetine ve durumunun aşikâr olduğuna dair delilleri sayma kabilindendir. Şöyle ki: Allah Teâlâ, göklerde ve yerde bulunan kimsele-
rin ve yer ile gök arasında uçanların *tesbihini*, kendisine ettikleri dua ve yakarış-
ları; yine, anlattığı şekilde bulutu emrine âmade kıldığını ve kendisinin bulutta
meydana gelen -hani sonucunda yağmurun yağdığı- fillerini; yine, rahmetini
mahlûkatı arasında taksim ettiğini ve onu hikmeti gereği daraltıp genişlettiği-
ni; yine, buluttaki -nerede ise gözleri kapıp götürüverecek olan- şimşegi ibret
alsınlar ve sakınsınlar diye onlara gösterdiğini; yine, gece ile gündüze birbirini
takip ettirdiğini, uzunluk ve kısalıkta ikisinin arasında farklılıklar meydana ge-
tirdiğini zikretmiştir. Bütün bunlar Allah'ın varlık ve sebâtının son derece açık
delilleri olup O'nun özelliklerini haykıran kanıtlardan başka bir şey değildir;
tabî, gözlemleyen, inceleyen, düşünen ve gören kimseler için...

[1338] **Şayet** “Peygamber (s.a.), göklerdekilerin tesbihini, duasını, kuşların tesbihini ve duasını, gökteki ‘dolu’ yüklü bulut dağlarını ne zaman gördü ki ona ‘Görmedin mi?’ diye hitap edildi?” **dersen şöyle derim:** Onun bilgisi, Allah'ın vahiy yoluyla ona haber vermesi yönündendir.

[1339] **Şayet** “مِنْ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ، مِنْ بَرَدٍ (O; ‘dolu’ yüklü bulut dağlarını gökten indirip) ifadesinde birinci, ikinci ve üçüncü Min’ler arasında ne fark var?” **dersen şöyle derim:** Birincisi, gayenin başlangıcını bildirirken, ikincisi “bazı” anlamı ifade eder; üçüncüsü ise açıklayıcıdır. Yahut ilk ikisi başlangıç bildirirken, sonuncusu “bazı” anlamı verir. Mâna şöyledir: Allah gökten, yani oradaki (bulut) dağlarından dolu indirir.

[١٣٣٦] والركام: المتراكم بعضه فوق بعض، والودق: المطر، {مِنْ خِلَالِهِ} من فتوقه ومخارجة؛ جمع خلل، كجبال في جبل. وقرئ «من خَلَلِهِ». {وَيُنَزَّلُ} بالتشديد، و{يكاد سنا} على الإدغام. و«بُرْقَه» جمع برقة، وهي المقدار من البرق، كالغرفة واللقمة. و«برقه»، بضمين للإتباع، كما قيل: في جمع فعلة فُعَلَات، كظلمات. و{سَنَا برقه}، على المدّ المقصور، بمعنى الضوء. والممدود: بمعنى العلو والارتفاع، من قولك: سنيّ، مرتفع. و{يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ} على زيادة الباء، كقوله {وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ} [البقرة: ١٩٥]

[١٣٣٧] عن أبي جعفر المدني: وهذا من تعديد الدلائل على ربوبيته وظهور أمره، حيث ذكر تسبيح من في السماوات والأرض وكل ما يطير بين السماء والأرض ودعاءهم له وابتغالهم إليه، وأنه سخر السحاب التسخير الذي وصفه، وما يحدث فيه من أفعاله حتى ينزل المطر منه، وأنه يقسم رحمته بين خلقه ويقبضها ويبسطها على ما تقتضيه حكمته، ويريههم البرق في السحاب الذي يكاد يخطف أبصارهم، ليعتبروا ويحذروا، ويعاقب بين الليل والنهار، ويخالف بينهما بالطول والقصر. وما هذه إلاّ براهين في غاية الوضوح على وجوده وثباته، ودلائل منادية على صفاته، لمن نظر وفكر وتبصر وتدبر. ١٥

[١٣٣٨] فإن قلت: متى رأى رسول الله ﷺ تسبيح من في السماوات ودعاءهم، وتسبيح الطير ودعاءه، وتنزيل المطر من جبال برد في السماء، حتى قيل له: ألم تر؟ قلت: علمه من جهة إخبار الله إياه بذلك على طريق الوحي.

[١٣٣٩] فإن قلت: ما الفرق بين من الأولى والثانية والثالثة في قوله {مِنْ السَّمَاءِ مِنْ جِبَالٍ} فيها {مِنْ بَرْدٍ}؟ قلت: الأولى لا ابتداء الغاية، والثانية للتبعيض، والثالثة للبيان. أو الأولى لابتداء، والآخرة للتبعيض. ومعناه: أنه ينزل البرد من السماء من جبال فيها، ٢٠

Birinci tahlile göre *yünezzilu* fiilinin mef'ûlü مِنْ جِبَالٍ terkididir ["Dağlar indirir." anlamında]. "Peki, مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ terkidinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Burada iki mâna vardır: İlki, Allah'ın yeryüzünde kayalık dağlar yaratması gibi gökte de dolu dağları yaratmasıdır. İkincisi ise, 'dağlar'la çokluğu kastetmesidir; nitekim (altını çok olan kimse hakkında) "Falanca altın dağlarına sahiptir." denilir.

44. Gece ile gündüzü Allah evirip çevirmektedir. Basiret sahipleri için elbette bunda bir ibret vardır.

45. Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır; içlerinde, sürünerek gidenler vardır, kimi iki ayağı üzerinde yürür, kimi dört ayağı üzerinde... Allah dilediğini yaratıyor. Her şeye kadirdir Allah!

[1340] (حَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ) ifadesi) *hâliku külli dâbbetⁱⁿ* şeklinde de okunmuştur.¹ *Dâbbe* (canlı) kelimesi, akıllı ve akılsız varlıklara verilen isim olunca akıllı varlıklar galip kabul edilerek ötekilere de onların hükmü verilmiş; sanki canlıların tümü akıllı imiş gibi ifade edilmiş ve karnı üzerinde sürünenler ve dört ayağı üzerinde yürüyenler için [akıllı varlıklar için kullanılacak] مِنْ يَمْشِي ve فَمِنْهُمْ ifadeleri kullanılmıştır.

[1341] **Şayet** "مِنْ مَاءٍ (Bir sudan) ifadesinde kelime neden nekire kullanıldı?" **dersen şöyle derim:** Mâna şöyledir: Allah bütün canlıları suyun o canlıya özgü bir türünden yaratmıştır. Yahut Allah, tüm canlıları özel bir sudan –yani nutfeden- yaratmış; sonra nutfeden mahlûkat arasında farklı mahlûklar yaratmıştır ki bir kısmı haşerat, bir kısmı dört ayaklı hayvan, bir kısmı da insanlardır. "Her biri aynı su ile sulanır, fakat onları tad bakımından birbirinden üstün kılmışızdır." (Ra'd 13/4) ayeti de buna benzemektedir.

[1342] **Şayet** "وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ (Biz canlı olan her şeyi sudan yarattık." [Enbiyâ 21/30]) âyetinde *el-mâ'* (su) kelimesi neden ma'rife gelmiş?" **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ burada başka bir mâna kasdetmektedir: Canlı cinslerinin tümü bu cinsten yaratılmıştır ki o da su cinsidir. Bu durum, her ne kadar su ile bu cinsler arasına vasıtalar girse de suyun asıl olduğunu ifade eder. Demişlerdir ki: Allah melekleri sudan yarattığı rüzgârdan yaratmış; cinleri sudan yarattığı ateşten yaratmış; Âdem'i de sudan yarattığı topraktan yaratmıştır.

1 Bu durumda, "Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır." değil, "Allah bütün canlıları sudan yaratacaktır." anlamında olur. / ed.

وعلى الأول مفعول {ينزل} {من جبال}. فإن قلت: ما معنى {من جبالٍ فيها من بَرَدٍ}؟ قلت: فيه معنيان؛ أحدهما أن يخلق الله في السماء جبال برد كما خلق في الأرض جبال حجر. والثاني: أن يريد الكثرة بذكر الجبال، كما يقال: فلان يملك جبلاً من ذهب.

٥ - ٤٤ - ﴿يُقَلِّبُ اللَّهُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَعِبْرَةً لِّأُولِي الْأَبْصَارِ﴾

٥ - ٤٥ - ﴿وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَّاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ يَخْلُقُ اللَّهُ مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾

[١٣٤٠] وقرئ «خالق كل دابة». ولما كان اسم الدابة موقعاً على المميز وغير المميز، غلب المميز فأعطى ما وراءه حكمه، كأن الدواب كلهم مميزون، فمن ثمة قيل: فمنهم، وقيل: من يمشي في الماشي على بطن والماشي على أربع قوائم.

[١٣٤١] فإن قلت: لم نكر الماء في قوله {مِنْ مَّاءٍ}؟ قلت: لأن المعنى أنه خلق كل دابة من نوع من الماء مختص بتلك الدابة. أو خلقها من ماء مخصوص، وهو النطفة، ثم خالف بين المخلوقات من النطفة، فمنها هوام ومنها بهائم ومنها ناس. ونحوه قوله تعالى {يُسْقَى بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفَّضَلُ بَعْضُهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الْأَكُلِ} [الرعد: ٤].

[١٣٤٢] فإن قلت: فما باله معروفاً في قوله {وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ} [الأنبياء: ٣٠]؟ قلت: قصد ثمة معنى آخر؛ وهو أن أجناس الحيوان كلها مخلوقة من هذا الجنس الذي هو جنس الماء، وذلك أنه هو الأصل وإن تخللت بينه وبينها وسائط. قالوا: خلق الملائكة من ريح خلقها من الماء، والجنّ من نار خلقها منه، وآدم من

٢٠ تراب خلقه منه.

- [1343] “Peki, bu üç cins, neden bu sırayla gelmiş?” **dersen şöyle derim:** Kudreti fazla olan öne alınmıştır; yürüme vasıtası olan ayaklar ve (canlıyı ayakta tutan) unsurlar olmaksızın yürüyenler; sonra iki ayak üzerinde yürüyenler; sonra da dört ayak üzerinde yürüyenler. **Şayet** “Karnının üzerinde sürünmeye neden *yürüme*k dendi?” **dersen şöyle derim:** İsti‘âre yoluyla. Nitekim Araplar, devam eden iş hakkında “Bu iş yürüdü.” derler; “Falancanın işi yürümez.” denir. Toynaklı hayvanın dudağı için kullanılan *cahfele* yerine, dudak anlamına gelen şefeh kelimesinin müste‘âr olarak kullanılması ve *şefeh* yerine *mişfer* (deve dudağı) kelimesinin kullanılması buna benzer.
- 10 Benzerleri de böyledir. *Müşâkele* yoluyla (filler arasında şekil benzerliği olsun diye) böyle ifade edilmiş de olabilir; çünkü (karnı üzerinde) sürünen ile (ayakları üzerinde) yürüyen beraber zikredilmiştir.

46. Gerçek şu ki; Biz açıklayıcı âyetler indirdik; ama Allah dilediğini doğru yola getiriyor.

- 15 **47. “Allah ve Resulüne inandık, itaat ettik” diyorlar. Sonra bunun ardından, içlerinden bir grup yan çiziveriyor! Mümin değiller bunlar!..**

- [1344] وَمَا أَوْلَٰئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ (Mümin değiller bunlar!) cümlesi “İnandık, itaat ettik” diyenlere işaret eder veya yüz çeviren grubu gösterir. Birinci işarete göre cümlenin anlamı, sadece yüz çeviren grubun değil, tümünün imansız olduğunun Allah tarafından bildirilmesidir. İkinci işarete göre ise mâna, yüz çeviren grubun daha önce imandan nasipleri olmadığını Allah tarafından bildirilmesidir. Bunların imanını ancak kalbin tasdiki olmaksızın sadece dil ile iddia etmekten ibarettir. Zira bu söz gönül rızasıyla ve sağlam bir inançtan kaynaklansaydı, bunu ‘yüz çevirme’ ve ‘yan çizme’ takip etmezdi. 20 25 بِالْمُؤْمِنِينَ kelimesinin ma‘rife getirilmesi, onların bilinen müminlerden olmadıklarına delâlet eder. Müminler iman üzere sabit, dosdoğru olan ve “Ancak şu kimseler mümindir ki; Allah ve Resûlüne iman etmiş, sonra da şüpheye düşmemişlerdir.” [Hucurât 49/15] ayetinde özellikleri anlatılan kimselerdir.

- 30 **48. -Aralarında hâkimlik etsin diye- Allah ve Resulüne çağrıldıkları zaman, içlerinden bir grup yüz çeviriveriyor!**

[١٣٤٣] فإن قلت: لم جاءت الأجناس الثلاثة على هذا الترتيب؟ قلت: قدم ما هو أعرق في القدرة، وهو الماشي بغير آلة مشي من أرجل أو قوائم، ثم الماشي على رجلين، ثم الماشي على أربع. فإن قلت: لم سمي الزحف على البطن مشياً؟ قلت: على سبيل الاستعارة، كما قالوا في الأمر المستمر: قد مشى هذا الأمر، ويقال: فلان لا يتمشى له أمر. ونحوه استعارة الشفة مكان الجحفة، والمشفّر مكان الشفة. ونحو ذلك. أو على طريق المشاكلة لذكر الزاحف مع الماشين.

٤٦- ﴿لَقَدْ أَنْزَلْنَا آيَاتٍ مُبَيِّنَاتٍ وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

٤٧- ﴿وَيَقُولُونَ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالرَّسُولِ وَأَطَعْنَا ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِنْهُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَمَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ﴾

١٠ [١٣٤٤] {وَمَا أُولَئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ} إشارة إلى القائلين آمنا وأطعنا، أو إلى الفريق المتولي، فمعناه على الأول: إعلام من الله بأن جميعهم منتف عنهم الإيمان، لا الفريق المتولي وحده؛ وعلى الثاني: إعلام بأن الفريق المتولي لم يكن ما سبق لهم من الإيمان إيماناً، إنما كان ادعاء باللسان من غير مواطاة القلب؛ لأنه لو كان صادراً عن صحة معتقد وطمأنينة نفس لم يتعقبه التولي والإعراض. ١٥ والتعريف في قوله {بالمؤمنين} دلالة على أنهم ليسوا بالمؤمنين الذين عرفت، وهم الثابتون المستقيمون على الإيمان، والموصوفون في قوله تعالى {إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا} [الحجرات: ١٥].

٤٨- ﴿وَإِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ مُعْرِضُونَ﴾

[1345] “Allah ve Resulü”nden maksat, Allah Resûlû’dür. Bu senin *a’cebenî zeyd ve keramuhû* (Zeyd ve cömertliği hoşuma gitti.) sözüne benzer ki “Zeyd’in cömertliği” demek istiyorsundur. Şairin şu sözü de bu kabildendir:

Bağırtlak kuşundan ve civıltısından evvel geldim ben buraya (*suya*).

- 5 [1346] Rivâyete göre âyet, münafık Bîşr ile hasmı olan bir Yahudinin bir arazi hakkında çekişmeleri üzerine nazil olmuştur. Yahudi, münafığı Peygamber (s.a.)’e götürmeğe çalışıyor, münafık ise “Muhammed bize haksızlık ediyor!” diyerek yahudiye Ka’b b. Eşref’e [v. 3/624] götürmeğe çalışıyordu. Yine rivayet edilmiştir ki bir arazi ve su kaynağı hakkında Muğîre b. Vâil ile Hazret-i Ali [v. 40/661] arasında bir anlaşmazlık çıkmıştı. Muğîre dedi ki: Muhammed’e mi? Ben onun ne yanına giderim ne de önünde mahkemeleşirim! Çünkü o bana kızıyor, bana zulmetmesinden korkuyorum!

- 15 **49. Ama verilen karar kendi lehlerinde olursa, tam bir teslimiyetle koşa koşa onu almaya geliyorlar.**

- [1347] *يَأْتُوا* kelimesi *يَأْتُوا* fiilinin sılasıdır; çünkü *etâ* ve *câe* fiilleri *Îlâ* ile geçişli olurlar. *يَأْتُوا* fiiline bağlı da olabilir; çünkü bu kelime “itaatte sür’atlı” anlamına gelmektedir. Sılası kendisinden önce geçtiği ve tahsise delâlet ettiği için bu daha güzeldir. Mâna şöyledir: Onlar senin yanında acı gerçekten ve sırf adaletten başka bir şey olmadığını bildikleri için, hak kendilerine ağır geldiğinde, onların aleyhine hasımları lehine hükmederek gözbebeklerini yuvalarından fırlatmayasın diye senin huzurunda mahkemeleşmekten kaçınıyorlar. Ama hak kendi lehlerine hasımları aleyhine sabit olursa hasmın zimmetinde sabit olanı alıp onlara vermek için koşa koşa sadece senin yanına geliyorlar...

- 50. Kalplerinde hastalık mı var, yoksa ‘kaygı verici bir şüphe’ye mi düşmekteler -ya da- Allah ve Resulünün kendilerine zulmedeceğinden mi endişe ediyorlar?! Aksine... Asıl zalimler kendileridir!..**

- [1348] Hak aleyhlerine olduğunda Peygamber’in hükmünden yüzçevirmeleri konusunda Allah onları; (i) kalpleri hasta birer münafık olmak, (ii) Muhammed’in peygamberliği konusunda şüphede olmak ve (iii) hüküm verirken haksızlık etmesinden korkmak arasında kısımlara ayırmış;

[١٣٤٥] معنى {إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ} إلى رسول الله، كقولك: أعجبني زيد وكرمه،

تريد: كرم زيد. ومنه قوله:

غَلَسْتُه قَبْلَ الْقَطَا وَفُرْطَه ۞

أراد: قبل فرط القطا.

[١٣٤٦] روي أنها نزلت في بشر المنافق وخصمه اليهودي حين اختصما في

أرض، فجعل اليهودي يجزه إلى رسول الله، والمنافق يجزه إلى كعب بن الأشرف، ويقول: إن محمداً يحيف علينا. وروي أن المغيرة بن وائل كان بينه وبين علي بن أبي طالب عليه السلام خصومة في ماء وأرض، فقال المغيرة: أما محمد فليست آتية ولا أحاكم إليه، فإنه يبغضني وأنا أخاف أن يحيف علي.

١٠ - ٤٩- ﴿وَإِنْ يَكُنْ لَهُمُ الْحَقُّ يَأْتُوا إِلَيْهِ مُذْعِنِينَ﴾

[١٣٤٧] {إِلَيْهِ} صلة يأتوا، لأن أتى وجاء قد جاءا معديين بإلى، أو يتصل بـ {مذعنين}، لأنه في معنى مسرعين في الطاعة. وهذا أحسن لتقدم صلاته ودلالته على الاختصاص. والمعنى: أنهم لمعرفتهم أنه ليس معك إلا الحق الممر والعدل البحت يزورون عن المحاكمة إليك إذا ركبهم الحق، لئلا تنتزعه من أحداقهم بقضائك عليهم لخصومهم، وإن ثبت لهم حق على خصم أسرعوا إليك ولم يرضوا إلا بحكومتك، لتأخذ لهم ما ذاب لهم في ذمة الخصم.

١٥ - ٥٠- ﴿أَفِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ أَمْ ارْتَابُوا أَمْ يَخَافُونَ أَنْ يَحِيفَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولُهُ بَلْ أُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾

[١٣٤٨] ثم قسم الأمر في صدورهم عن حكومته إذا كان الحق عليهم بين أن

٢٠ يكونوا مرضى القلوب منافقين، أو مرتابين في أمر نبوته، أو خائفين الحيف في قضائه.

sonra “Asıl zalimler kendileridir!..” ifadesiyle Hazret-i Peygamber’in haksız hüküm vermesinden korkmalarını boşa çıkartmıştır; yani Peygamber’in durumunu bildikleri için kendilerine haksızlık edeceğinden korkmamaktadırlar; ancak kendileri zalim olduğundan, aleyhlerine çıkacak dâvalarda hak sahibine zulmetmek ve hakkı bile bile inkâr etmek istiyorlar. Oysa bu Peygamber (s.a.)’in huzurunda yapamayacakları bir şeydir. İşte bundan dolayı dâvaları ona götürmekten kaçınıyorlar.

51. Aralarında hâkimlik etsin diye Allah ve Resulüne çağrıldıkları zaman, müminlerin sözü; “İşittik ve itaat ettik” demekten ibarettir. Bunlardır işte, felâha erecekler...

[1349] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] şöyle der: قول المؤمنین (müminlerin sözü) terkiindeki *kavl* kelimesi zamme ile *kavlu* şeklinde okunur; ancak fetha ile *kavle* şeklinde okunması daha kuvvetlidir; çünkü iki isimden *kânenin* ismi olmaya en lâayık olanı en belirgin olanıdır. أَن يَقُولُوا (demeleri) ifadesi ise قَوْلُ الْمُؤْمِنِينَ’den daha belirgindir (*kânenin* ismi olmaya daha lâayıktır). Zira nekireleştirilme imkânı yoktur; قول المؤمنین ise böyle değildir. Bu şu ayetlerdeki *kâne* kabilindendir: مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ (“Allah’ın çocuk edinmesi olacak şey değildir.” [Meryem19/35]; مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهَذَا (“Bunu söylemek bize yakışmaz!” [Nûr, 24/16]).

[1350] لِيَحْكُمَ (kelimesi) mechûl olarak *li-yuhkeme* şeklinde de okunmuştur. **Şayet** “*Li-yuhkeme* ifadesi neye isnat edilmiştir? Ona mutlaka bir fâ’il lazımdır.” **dersen şöyle derim:** Kendi mastarına isnat edilmiştir; çünkü “*aralarında hâkimlik edilsin diye*” anlamındadır. *Cumi’a beynehum ve üllife beynehum* (araları bulundu; araları birleştirildi) ifadeleri de buna benzer. Bir benzeri de şu âyettir: لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ [En’âm 7/94] Bu, *beyne* kelimesini mansub okuyanlara¹ göderir; “Aranızda kopukluk meydana gelmiştir.” anlamındadır. *Li-yuhkeme* kıraati, دَعَا (çağrıldıklarında) fiiline cevap vermektedir.²

52. Kim Allah’a karşı saygılı olup O’ndan sakınarak Allah ve Resulüne itaat ederse, kazanacaklar da bunlardır işte...

[1351] وَيَتَّقَهُ (fiili) Kâf’ın ve Hâ’nın kesresiyle geçerken de dururken de *yettakhi*, Hâ’nın sükûnuyla (*yettekih*), Kâf’ın sükûnu ve Hâ’nın kesresiyle (*yettakhi*) de okunmuştur. *Takhi* kısmı, *ketfi* kelimesine benzetilmiş, sonra da hafifletilmiştir. Şairin şu sözüne benzer:

“Bizim için kavut satın *alivê*”³ dedi Süleymâ.

1 Ayrıca, fiilin fâ’ili olarak *beynukum* şeklinde de okunmuştur. / ed.

2 Bu fiil mechul/edilgen olduğuna göre bunun da edilgen olması daha uygundur. / ed.

3 *İşteri* kelimesinden kesre düşürülmüştür. / çev.

ثم أبطل خوفهم حيفه بقوله {بَلْ أُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ}، أي لا يخافون أن يحيف عليهم، لمعرفة بحاله، وإنما هم ظالمون يريدون أن يظلموا من له الحق عليهم ويتم لهم جحوده، وذلك شيء لا يستطيعونه في مجلس رسول الله ﷺ، فمن ثمة يأبون المحاكمة إليه.

٥ - ﴿إِنَّمَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ أَنْ يَقُولُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ﴾

[١٣٤٩] وعن الحسن: «قول المؤمنين»، بالرفع. والنصب أقوى، لأن أولى الإسمين بكونه اسمًا لكان أوغلهما في التعريف؛ و{أن يقولوا} أوغل، لأنه لا سبيل عليه للتنكير، بخلاف {قول المؤمنين}. وكان هذا من قبيل كان في قوله {مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ} [مريم: ٣٥]، {مَا يَكُونُ لَنَا أَنْ نَتَكَلَّمَ بِهِذَا} [النور: ١٦].

[١٣٥٠] وقرئ «ليحكم»، على البناء للمفعول. فإن قلت: إلام أسند يحكم؟ ولا بد له من فاعل. قلت: هو مسند إلى مصدره، لأن معناه: ليفعل الحكم بينهم، ومثله: جمع بينهما؛ وألف بينهما. ومثله {لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ} [الأنعام: ٩٤] فيمن قرأ «بينكم»، منصوباً، أي وقع التقطع بينكم. وهذه القراءة مجاوبة لقوله {دعوا}.

١٥ - ﴿وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَّقِ اللَّهَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَائِزُونَ﴾

[١٣٥١] قرئ «ويتقه»، بكسر القاف والهاء مع الوصل وبغير وصل. وبسكون الهاء، وبسكون القاف وكسر الهاء؛ شبه تَقَّه بكتف، فخفف، كقوله:

قَالَتْ سُلَيْمَى اشْتَرَى لَنَا سَوِيقًا ❁

[1352] Allah Teâlâ bu âyette kurtuluş sebeplerini bir araya getirmiştir. İbn Abbas âyetin tefsirinde şöyle der: Kim farzlarında “Allah’a,” sünnetlerinde de “Resûlüne itaat ederse,” geçmiş günahlarından dolayı “Allah’tan korkar,” gelecekte de Allah’ın emirlerini yerine getirmemekten “sakınır-sa...” Anlatıldığına göre bir hükümdar (gereği ile amel edildiği takdirde) yeterli olacak bir âyet sormuştu; kendisine bu âyet okundu.

53. ‘Kendilerine emrettiğin takdirde mutlaka (savaş için) çıkacakları’na dair var güçleriyle Allah adına and içtiler... De ki: Yemin değil, mâkul çerçevede itaat (edin yeter)! Yaptıklarınızdan Allah elbette haberdardır.

[1353] *Cehede yemîne*hû ifadesi, kişi gücünün sonuna ulaştığında söylenen *cehede nefse*hû ifadesinden müste’âr olup, yeminde aşırı gittiğinde, son derece kuvvetlice ve pekiştirilmiş biçimde yemin ettiğinde kullanılır. İbn Abbas’tan şöyle rivayet edilmiştir: “Kim *billâhi* derse yeminini pekiştirmiş olur.” *Akseme cehde’l-yemîn* (son derece kuvvetlice yemin etti) ifadesinin aslı, *akseme yechedu’l-yemîne cehde^{en}* dir; fiil düşürülmüş, mastar öne alınmış ve mef’ûle muzâf olarak fiilin yerine konulmuştur; فَضْرَبَ الرِّقَابَ (“Vurun boyunlarını!” [Muhammed 47/4]) âyetindeki gibidir. Mansûb okunmasının hükmü, halin hükmü gibidir. Adeta *câhidîne eymânehum* (yeminlerini pekiştirerek) buyurmaktadır.

[1354] طَاعَةٌ مَّعْرُوفَةٌ (mâkul çerçevede itaat!) Bu cümle mahzûf bir mübtedanın haberi veya haberi hazfedilmiş bir mübtedadır; yani sizin işiniz, sizden istenen, kalpleriniz farklı olduğu halde ağızlarınızla yapmış olduğunuz [boş] yeminler değil, içi dışına uyan samimi müminlerin itaati gibi şeksiz şüphesiz mâkul ve malum bir itaattir. Veya sizin itaatınız sözle söylenip fiil ile uygulanmayan malum itaattir. Yahut bu yalan yeminlerdense makul bir itaat sizin için daha iyi ve daha uygundur. Yezîdî [v. 202/817] “tam itaat edin” anlamında fetha ile [*tâ’aten ma’rûfet^{en}*] okumuştur.

[1355] “Allah elbette haberdardır;” içinde olanları bilir, sırlarınızdan hiçbir şey O’na gizli kalmaz, münafıklığınızdan dolayı sizi rezil edecek, cezalandıracaktır.

54. De ki: Allah’a da itaat edin, Resulüne de itaat edin. Yan çizerse-niz, o sadece kendisine yüklenenden, siz de sadece kendinize yüklenenden sorumlusunuz. Ona itaat ederseniz, doğru yolda gitmiş olursunuz. Elçiye düşen, açık-seçik iletmekten başka bir şey değildir.

[١٣٥٢] ولقد جمع الله في هذه الآية أسباب الفوز. وعن ابن عباس في تفسيرها: {وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ} في فرائضه {وَرَسُولَهُ} في سنته {وَيَخْشِ اللَّهَ} على ما مضى من ذنوبه {وَيَتَّقْهُ} فيما يستقبل. وعن بعض الملوك أنه سأل عن آية كافية فتليت له هذه الآية.

٥ - ٥٣- ﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِنْ أَمَرْتَهُمْ لَيَخْرُجُنَّ قُلْ لَا تُقْسِمُوا طَاعَةً مَعْرُوفَةً إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

[١٣٥٣] "جهد يمينه" مستعار من جهد نفسه، إذا بلغ أقصى وسعها. وذلك إذا بالغ في اليمين وبلغ غاية شدتها ووكادتها. وعن ابن عباس رضي الله عنه: من قال بالله، جهد يمينه. وأصل أقسم جهد اليمين أقسم يجهد اليمين جهداً، فحذف الفعل وقدم المصدر فوضع موضعه مضافاً إلى المفعول، كقوله {فَضْرَبَ الرِّقَابَ} [محمد: ٤].
١٠ وحكم هذا المنصوب حكم الحال، كأنه قال: جاهدِين أيمانهم.

[١٣٥٤] و{طَاعَةً مَعْرُوفَةً} خبر مبتدأ محذوف، أو مبتدأ محذوف الخبر، أي أمركم والذي يطلب منكم طاعة معروفة معلومة لا يشك فيها ولا يرتاب، كطاعة الخالص من المؤمنين الذين طابق باطن أمرهم ظاهره، لا أيماناً تقسمون بها بأفواهكم وقلوبكم على خلافها. أو طاعتكم معروفة بأنها القول دون الفعل. أو طاعة معروفة أمثل وأولى بكم من هذه الأيمان الكاذبة. وقرأ اليزيدي: «طاعة معروفة» بالنصب على معنى: أطيعوا طاعة.

[١٣٥٥] {إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ} يعلم ما في ضمائركم ولا يخفى عليه شيء من سرائركم، وأنه فاضحكم لا محالة ومجازيكم على نفاقكم.

٢٠ - ٥٤- ﴿قُلْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَإِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾

[1356] Allah Teâlâ sözü iltifat sanatı üslubuyla gâibten muhataba çevirdi; zira münafıkları kınama konusunda bu üslup daha etkilidir. Allah Teâlâ şunu kastediyor: Eğer yan çizerseniz ona zarar veremezsiniz, sadece kendinize zarar verirsiniz; çünkü Peygamber, Allah'ın yüklediği risâlet görevini yerine getirmekten başka bir şeyle mükellef değildir. Bu görevi yerine getirdiğinde mükellefiyet sorumluluğundan çıkmış olur. Size gelince, mükellef oldunuz şeyleri kabul ve itaatle karşılamanız gerekir. Bunu yapmadığınız ve yüz çevirdiğiniz takdirde kendinizi Allah'ın gazabına ve cezasına arz etmiş olursunuz. Ona itaat ederseniz dalâletten hidayete çıkma hususundaki nasibinizi kazanmış olursunuz. Fayda da, zarar da size aittir. Peygamber ancak öğüt veren ve doğru yolu gösterendir; ona ancak -kabul ettiğiniz takdirde- faydası olanı bildirmek düşer, yüz çevirmenizde ise onun bir zararı yoktur. *Belâğ* kelimesi, tebliğ anlamındadır; *edân*ın te'diye anlamına gelmesine benzer. "Apaçık"tan maksat âyetlerle ve mucizelerle birlikte olmasıdır.

55. **İçinizden iman edip salih amel işleyenlere, Allah; kendilerinden öncekileri nasıl ülkelerine egemen kıldıysa, onları da mutlaka egemen kılacağını, kendileri için razı olduğu dini uygulama gücünü mutlaka onlara da vereceğini ve geçirdikleri korku döneminin ardından 'Bana hiçbir şeyi ortak koşmadan sadece bana kulluk ettikleri' için onları mutlaka güvenli bir ortama kavuşturacağını vaat etmiştir. Bundan sonra kim inkâr ederse, fâsıklar da bunlardır işte!**

[1357] Hitap Peygamber (s.a.)'e ve onunla beraber olanlardır. منكم (sizden) ifadesi, Fetih sûresinin [48/29] sonundaki مِنْهُمْ gibi, beyan içindir.¹ Allah zorbaları (firavun ve tâbillerini) helâk ettikten sonra Mısır ve Suriye bölgesine İsrail oğullarını mirasçı kıldığı zaman onlara yaptığı gibi, Müslümanlara da küfre karşı İslâm'a yardım edeceğini, onları yeryüzüne mirasçı kılacağını, onları yeryüzünde halife yapacağını ve kendisinden razı olunan dini, İslâm dinini, yerleştireceğini vaat etmiştir. "Dinin yerleştirilmesi" ise, sabit kılınması ve iyice kuvvetlendirilmesi demektir. Kalplerini emniyete kavuşturmayı ve içinde bulundukları korkuyu onlardan gidermeyi de vaat etmiştir. Şöyle ki: Hazret-i Peygamber (s.a.) ve arkadaşları 10 [küsür] sene Mekke'de korku içinde kaldılar. Hicret edince de Medine'de silahla sabahlıyor, silahla akşamlıyorlardı. Sonunda biri; "Bizim emniyet içinde olacağımız, şu silahları bırakacağımız bir gün gelmeyecek mi?!" dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.) dedi ki: "Kısa bir süre daha böyle kalacaksınız,

1 "İçinizden -sadece- iman edip salih işler yapanlara..." şeklinde teb'îziye değil, "İman edip salih işler yapan sizlere..." şeklinde. İlkinde, muhatapların içerisinde iman ve salâh zıttı işler yapanlar da bulunabileceği ifade edilmiş olmaktadır. Müfessirin esas aldığı ikinci ihtimalde ise, muhatapların tamamı iman ve salâh içerisinde olacaklardır ki bunun -tarihî gerçekler ışığında- doğru olmadığı anlaşılmaktadır. / ed.

[١٣٥٦] صرف الكلام عن الغيبة إلى الخطاب على طريقة الالتفات، وهو أبلغ في تبكيته. يريد: فإن تتولوا فما ضررتموه، وإنما ضررتم أنفسكم؛ فإن الرسول ليس عليه إلا ما حملة الله وكلفه من أداء الرسالة، فإذا أدى فقد خرج عن عهدة تكليفه، وأما أنتم فعليكم ما كلفتم من التلقي بالقبول والإذعان، فإن لم تفعلوا وتوليتم فقد عرّضتم نفوسكم لسخط الله وعذابه، وإن أطعتموه فقد أحرزتم نصيبكم من الخروج عن الضلالة إلى الهدى، فالنفع والضرر عائدان إليكم، وما الرسول إلا ناصح وهاد، وما عليه إلا أن يبلغ ما له نفع في قبولكم، ولا عليه ضرر في توليكم. والبلاغ بمعنى التبليغ، كالأداء بمعنى التأدية. ومعنى {المبين} كونه مقرونًا بالآيات والمعجزات.

١٠ ٥٥- ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ﴾

[١٣٥٧] الخطاب لرسول الله ﷺ ولمن معه. و{منكم} للبيان، كالتي في آخر سورة الفتح. وعدهم الله أن ينصر الإسلام على الكفر، ويورثهم الأرض، ويجعلهم فيها خلفاء، كما فعل ببني إسرائيل حين أورثهم مصر والشام بعد إهلاك الجبابرة، وأن يمكن الدين المرتضى، وهو دين الإسلام. وتمكينه: تثبيته وتوطيده، وأن يؤمن سربهم ويزيل عنهم الخوف الذي كانوا عليه، وذلك أن النبي ﷺ وأصحابه مكثوا بمكة عشر سنين خائفين، ولما هاجروا كانوا بالمدينة يصبحون في السلاح ويمسون فيه، حتى قال رجل: ما يأتي علينا يوم نأمن فيه ونضع السلاح؟ فقال ﷺ: «لا تغبرون إلا يسيرًا»

٢٠

sonra öyle bir zaman gelecek ki herhangi biriniz, büyük bir topluluk içeri-
sinde yanında silah olmaksızın bağdaş kurup oturacak.” Allah Teâlâ vaadini
yerine getirdi, Arap yarımadasında onları üstün kıldı; daha sonra doğu ve
batı ülkelerini de fethettiler; kısıraların mülkünü darmadağın ettiler, hazine-
lerine sahip oldular ve dünyaya hâkim oldular. Ama sonra onların yaşayışla-
rının aksine davranan kimseler çıktı; o nimetlere nankörlük ettiler ve fâsık
oldular. Bu da Peygamber (s.a.)’in şu sözünde belirttiği şeydir: “Benden
sonra hilâfet otuz senedir; sonra Allah dilediği kimseyi melik yapacak, artık
krallık olacak, sonra soygunculuk, yol kesme, kan dökme ve zulmen mallara
el koyma olacak.” [Tirmizî, “Fiten”, 48]

[1358] (كما استخلف [egemen kıldı] ifadesi) mechul olarak *ustuhlife* [egemen
kılındı] şeklinde; وليدنا fiili de Nûn’un şeddesiyle (ve leyubeddilennehum
şeklinde) okunmuştur.

[1359] **Şayet** “Lâm ve Nûn harfleri ile pekiştirilmiş olarak لَيْسَ خُلِقْنَاهُمْ
fiilinde yemin nerededir?” **dersen şöyle derim:** Mahzuftur, takdiri de ‘Allah
onlara vaat etti ve onları mutlaka egemen kılacağına yemin etti.’ şeklinde-
dir. Yahut gerçekleşmesi konusunda Allah’ın vaadi yemin yerine konulmuş;
yeminin telakki edildiği şekilde telakki edilmiştir. Adeta ‘Allah onları mut-
laka egemen kılacağına yemin etti.’ buyrulmuştur.

[1360] **Şayet** “يَعْبُدُونِي cümlesinin i’râbda mahalli nedir?” **dersen şöyle
derim:** Bunu yeni/müstakil bir cümle yaparsan i’rabda mahalli olmaz; san-
ki biri ‘Neden onlar hem egemen kılınıyor hem de güvenleri sağlanıyor?’
diye sormuş; Allah da ‘Bana kulluk etsinler diye.’ şeklinde cevap vermiş
olur. Eğer cümleyi onlara verilen sözden hal yaparsan mahallen mansûb
olur; yani Allah bunu onlara (kendisine) kulluk etmeleri ve ihlâslı olmaları
halinde vaat etmiş olur.

[1361] ومن كفر ifadesi, tıpkı “Allah’ın nimetlerine nankörlük ettiler.”
[Nahl 16/112]) âyetindeki gibi nimete nankörlük anlamdadır. “Fâsıklar da
bunlardır işte!” Yani fâsıklığı eksiksiz olan fâsıklardır; çünkü o büyük nime-
te nankörlük etmiş, onu küçümseme cür’etinde bulunmuşlardır.

[1362] **Şayet** “Bu âyette râşit halifelerin durumuna delil var mıdır?”
dersen şöyle derim: En açık, en net delil vardır; zira iman ve salih amel
sahibi olup egemen kılınanlar onlardan başkası değildir.

حتى يجلس الرجل منكم في الملاء العظيم محتبياً ليس معه حديدة“، فأنجز الله وعده وأظهرهم على جزيرة العرب، وافتتحوا بعد بلاد المشرق والمغرب، ومزقوا ملك الأكاسرة وملكوا خزائنهم، واستولوا على الدنيا. ثم خرج الذين على خلاف سيرتهم فكفروا بتلك الأنعم وفسقوا. وذلك قوله ﷺ: ”الخلافة بعدي ثلاثون سنة، ثم يملك الله من يشاء فتصير ملكاً، ثم تصير بيزري قطع سبيل، وسفك دماء، وأخذ أموال بغير حقها.“

[١٣٥٨] وقرئ «كما استخلف»، على البناء للمفعول «وليبدلنهم»، بالتشديد.

[١٣٥٩] فإن قلت: أين القسم الملتقى باللام والنون في {لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ}؟ قلت: هو محذوف تقديره: وعدهم الله وأقسم ليستخلفنهم. أو نزل وعد الله في تحققه منزلة القسم، فتلقى بما يتلقى به القسم، كأنه قيل: أقسم الله ليستخلفنهم. ١٠

[١٣٦٠] فإن قلت: ما محل {يَعْبُدُونِي}؟ قلت: إن جعلته استئنافاً لم يكن له محل، كأن قائلًا قال: ما لهم يستخلفون ويؤمنون؟ فقال: يعبدونني. وإن جعلته حالاً عن وعدهم، أي وعدهم الله ذلك في حال عبادتهم وإخلاصهم، فمحلها النصب.

[١٣٦١] {وَمَنْ كَفَرَ} يريد كفران النعمة؛ كقوله {فَكَفَرْتُ بِأَنْعَمِ اللَّهِ} [النحل: ١١٢]. {فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} أي هم الكاملون في فسقهم، حيث كفروا تلك النعمة العظيمة وجسروا على غمطها. ١٥

[١٣٦٢] فإن قلت: هل في هذه الآية دليل على أمر الخلفاء الراشدين؟ قلت: أوضح دليل وأبينه؛ لأن المستخلفين الذين آمنوا وعملوا الصالحات هم هم.

56. Ayrıca, (gerçek dindarlar olarak) namazı dosdoğru kılın, zekâtı veri(p benliğinizi arındırı)n. Evet, Peygambere itaat edin ki size merhamet edilsin.

[1363] “Namazı dosdoğru kılın.” cümlesi, “Allah’a itaat edin ve Peygambere itaat edin.” cümlesine atfedilmiştir. Ma’tûf ile ma’tûfun aleyh arasına -uzasa dahi- fâsılanın girmesi uzak bir şey değildir; çünkü ma’tûfun hakkı ma’tûfun aleyhten başka olmaktır. Ayrıca, farz olduğunu pekiştirmek için Peygambere itaat tekrar edilmiştir.

57. Sakın nankörce inkâr edenlerin, Bizi yeryüzünde âciz bırakacaklarını sanmayasın. Barınakları Ateş’tir... Ne kötü dönüş yeri!

[1364] لا تَحْسَبَنَّ (ifadesi) Yâ ile lâ yahsebenne şeklinde de okunmuştur. Bunda birkaç vecih vardır: (i) الأرض مُعْجِزِينَ cümlesinin iki mef’ûl olmasıdır. ‘Kâfirler hiç kimsenin Allah’ı yeryüzünde âciz bırakacağını sanmasın ve bu tür şeylere tamah etmesinler.’ anlamındadır. Bu, kuvvetli ve güzel bir mânâdır. (ii) وَأَطِيعُوا الرِّسُولَ cümlesinde zikri geçtiği için لا يحسبن (sanmasın) fiilinde resûle ait zamirin (failin) bulunmasıdır. ‘Peygamber, kâfirlerin Allah’ı yeryüzünde âciz bırakacaklarını sanmasın.’ demektir. (iii) Bu ibarenin aslının لا يحسبنهم الذين كفروا معجزين (kâfirler kendilerini (Allah’ı) âciz bırakacak kimseler sanmasınlar) şeklinde olmasıdır. Daha sonra birinci mef’ûl olan hum zamiri hazfedilmiştir. Bunu caiz kılan kural şudur: Fâ’il ile iki mef’ûl, bir varlığı ifade ettiğinde ikisinin zikri ile yetinilir, üçüncüsünden vazgeçilir. “Barınakları ateştir.” cümlesi, لا يحسبن الذين كفروا معجزين cümlesine ma’tûf olup sanki şöyle denilmiştir: Kâfirler Allah’dan kaçamaz; barınakları ateştir! -Bunlardan maksat, var güçleriyle yemin edenlerdir.-

58. Ey iman edenler! Gerek elinizin altındaki (köle ve cariye)ler gerekse sizden olup da bülûğ çağına gelmemiş olanlar, üç vakitte; sabah namazından önce, öğleyin (günün sıcağında dinlenmek üzere) soyunduğunuzda ve yatsı namazından sonra yanınıza girecekleri vakit izin istesinler. Yani, çıplak olabileceğiniz üç vakitte... Bu vakitlerin dışında ne size ne de onlara bir sorumluluk vardır; elbette birbirinizin yanına girip çıkacaksınız... Böylece Allah size âyetleri açık-seçik bildiriyor. Allah ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (Alîm, Hakîm).

[1365] Allah Teâlâ kölelerin izin istemelerini emretti. Kölelerin, cariyelerin ve hürlerden bülûğ çağına ermemiş çocukların izin istemesini emrettiği de söylenmiştir.

٥٦- ﴿وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾

[١٣٦٣] {وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ} معطوف على {أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ}، وليس بعيد أن يقع بين المعطوف والمعطوف عليه فاصل وإن طال؛ لأنَّ حق المعطوف أن يكون غير المعطوف عليه. وكثرت طاعة الرسول تأكيداً لوجوبها.

٥٧- ﴿لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَمَا أَوَاهُمْ النَّارُ وَلَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾

[١٣٦٤] وقرئ «لا يحسبن»، بالياء. وفيه أوجه؛ أن يكون {مُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ} هما المفعولان، والمعنى: لا يحسبن الذين كفروا أحدًا يعجز الله في الأرض حتى يطمعوا في مثل ذلك. وهذا معنى قوي جيد. وأن يكون فيه ضمير الرسول لتقدم ذكره في قوله {وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ} وأن يكون الأصل: لا يحسبنهم الذين كفروا معجزين، ثم حذف الضمير الذي هو المفعول الأول، وكان الذي سوغ ذلك أنَّ الفاعل والمفعولين لما كانت لشيء واحد، اقتنع بذكر اثنين عن ذكر الثالث. وعطف قوله {وَمَا أَوَاهُمْ النَّارُ} على لا يحسبن الذين كفروا معجزين؛ كأنه قيل: الذين كفروا لا يفوتون الله وما أواههم النار. والمراد بهم: المقسمون جهد أيمانهم.

٥٨- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِيَسْتَأْذِنَكُمْ الَّذِينَ مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ وَالَّذِينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ مِنْ قَبْلِ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَحِينَ تَضَعُونَ ثِيَابَكُمْ مِنَ الظَّهْرِ وَمِنْ بَعْدِ صَلَاةِ الْعِشَاءِ ثَلَاثُ عَوْرَاتٍ لَكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ وَلَا عَلَيْهِمْ جُنَاحٌ بَعْدَهُنَّ طَوَافُونَ عَلَيْكُمْ بَعْضُكُمْ عَلَى بَعْضٍ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[١٣٦٥] أمر بأن يستأذن العبيد. وقيل: العبيد والإماء والأطفال الذين لم يحتلموا من الأحرار.

[1366] Gece ve gündüz “üç defa” izin isteyeceklerdir: (i) Sabah namazından önce; çünkü bu vakit yataklardan kalkma, içinde uyunan yatak elbisele-
rini çıkarma ve uyanıklılık halindeki normal elbiseleri giyme zamanıdır. (ii)
Öğle vakti. Zira bu vakit kaylûle (*siesta*) yapan kadının elbiselerini çıkardığı
5 bir vakittir. (iii) Yatsı namazından sonra. Bu vakit de uyanıklık halindeki el-
biselerden soyunma ve uyku elbiselerine bürünme zamanıdır. Bu hallerin her
birine avret denilmiştir; çünkü insanlar bu vakitlerde tesettüre riayet etmezler.

[1367] ‘Avret açıklık demektir. *A’vera’l-fâris* (süvari açık verdi; düşma-
nın vurabileceği mesafeye girdi) ve *a’vera’l-mekân* (mekânda gedik belirdi)
10 ifadeleri de bundandır. *A’ver* gözünde bozukluk olan demektir.

[1368] Daha sonra Allah Teâlâ bu üç vaktin dışında izin istemeyi bırak-
ma hususundaki mazeretlerini belirtti ve “elbette birbirinizin yanına girip
çıkacaksınız” sözüyle mazeret sebebini de açıkladı; yani sizin de onların da
birbirinizle karışık yaşamaya ve iç içe bulunmaya ihtiyacınız vardır; onlar
15 hizmet için sizin yanınıza girer çıkarlar, siz de hizmet almak için onların
yanına girer çıkarsınız. Eğer her vakit izin isteme konusunda emir kesinleş-
seydi güçlüğe sebep olurdu.

[1369] Rivayete göre Peygamber (s.a.), Ensârî bir çocuk olan Müdlec b.
Amr’ı öğle vaktinde Hazret-i Ömer’i çağırmak üzere göndermiş; Müdlec,
20 Hazret-i Ömer örtüsü açılmış olduğu halde uyurken onun yanına girmişti.
Hazret-i Ömer “(Bunun üzerine) Keşke Allah babalarımızın, çocuklarımızın
ve hizmetçilerimizin bu vakitlerde izinsiz olarak yanımıza girmelerini
engellese diye temenni ettim.” dedi. Hazret-i Ömer, Müdlec ile beraber
Peygamber (s.a.)’in yanına gittiğinde, bu âyetin Peygamber’e inmiş oldu-
25 ğunu gördü. Bu âyet Hazret-i Ömer *Radıyallâhu anh* sebebiyle inen âyet-
lerden biridir. Bu âyetin Esmâ bint Ebû Mersed hakkında nâzil olduğu da
söylenmiştir. Esmâ şöyle dedi: Biz erkeklerin ve kadınların yanına [destursuz]
girerdik; bazan ikisi bir yorganın altında bulunurlardı. Denilmiştir ki; Es-
mâ’nın, yanına girmesinden hoşlanmadığı bir zamanda yaşlı bir hizmetçisi
30 yanına girmişti. Bunun üzerine Esmâ, Peygamber (s.a.)’e gelip, “Hizmet-
çilerimiz ve kölelerimiz hoşlanmadığımız durumlarda yanımıza giriyorlar!”
deyince bu âyet nâzil oldu.

[1370] Ebû Amr [v. 154/771] *الحلم* kelimesinin sükûn ile *el-hulm* şeklinde
okunduğunu söylemiştir. ثَلَاثَ مَرَّاتٍ (üç defa) yerine, nasb ile *selâse ‘avrât*
35 (açık olabileceğiniz üç vakit) şeklinde de okunmuştur. A’meş’den [v. 148/765]
Hüzeyl lugatine göre ‘*averâtin*’ şeklinde rivayet edilmiştir.

[١٣٦٦] {ثَلَاثَ مَرَّاتٍ} في اليوم والليلة؛ قبل صلاة الفجر، لأنه وقت قيام من المضاجع وطرح ما ينام فيه من الثياب ولبس ثياب اليقظة. وبالظهيرة، لأنها وقت وضع الثياب للقائلة. وبعد صلاة العشاء، لأنه وقت التجرد من ثياب اليقظة والالتحاف بثياب النوم. وسمى كل واحدة من هذه الأحوال عورة، لأن الناس يختلّ تسترهم وتحفظهم فيها. ٥

[١٣٦٧] والعورة: الخلل. ومنها: أعور الفارس، وأعور المكان. والأعور: المختل العين.

[١٣٦٨] ثم عذرهم في ترك الاستئذان وراء هذه المرات، وبين وجه العذر في قوله {طَوَّافُونَ عَلَيْكُمْ}، يعني أن بكم وبهم حاجة إلى المخالطة والمداخلة؛ يطوفون عليكم بالخدمة، وتطوفون عليهم للاستخدام؛ فلو جزم الأمر بالاستئذان في كل وقت لأدّى إلى الحرج. ١٠

[١٣٦٩] وروي أن مدلج بن عمرو، وكان غلاماً أنصاريّاً، أرسله رسول الله ﷺ وقت الظهر إلى عمر ليدعوه، فدخل عليه وهو نائم، وقد انكشف عنه ثوبه. فقال عمر: لوددت أنّ الله عزّ وجلّ نهى آبائنا وأبناءنا وخدمنا أن لا يدخلوا علينا هذه الساعات إلّا بإذن. ثم انطلق معه إلى النبي ﷺ، فوجده وقد أنزلت عليه هذه الآية. وهي إحدى الآيات المنزلة بسبب عمر رضي الله تعالى عنه. وقيل: نزلت في أسماء بنت أبي مرثد، قالت: إنا لندخل على الرجل والمرأة، ولعلهما يكونان في لحاف واحد. وقيل: دخل عليها غلام لها كبير في وقت كرهت دخوله، فأنت رسول الله ﷺ فقالت: إن خدمنا وغلماننا يدخلون علينا في حال نكرهاها! ١٥

[١٣٧٠] وعن أبي عمرو «الحلم»، بالسكون. وقرئ «ثلاث عَوْرَاتٍ» بالنصب بدلاً عن {ثلاث مَرَّاتٍ}، أي أوقات ثلاث عورات. وعن الأعمش «عَوْرَاتٍ»، على لغة هذيل. ٢٠

[1371] **Şayet** “ليس عليكم” cümlesinin i‘râbda mahalli nedir?” **dersen şöyle derim:** ثلاث عورات ifadesini merfû‘ okursan, onun sıfatı olmak üzere mahallen merfû‘ olur; yani bunlar, izin istemeye mahsus üç avret vaktidir. عَوْرَات şeklinde mansub okursan, ليس عليكم’un i‘râbda mahalli olmaz; özellikle bu hallerde izin isteme emrini pekiştiren bir söz olur. “Peki بَعْضُكُمْ kelimesi ne ile merfû‘ olmuştur?” **dersen şöyle derim:** Mübteda olarak. Haberi ise على بغض ifadesidir; tâifun ‘alâ ba’z (Birbirinizin yanına girip çıkacaksınız.) demektir. طوافون kelimesi ona delâlet ettiği için *tâifun* hazfedilmiştir. Ayrıca, bu delâletten dolayı mukadder *yetûfu* fiiliyle merfû‘ olması da caizdir.

59. Sizden olan çocuklar bülüğ çağına vardıklarında, onlardan öncekiler izin istediği gibi onlar da izin istesinler. Böylece, Allah size âyetlerini açık-seçik bildiriyor. Allah ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’dir (Alîm, Hakîm).

[1372] “Sizden olan çocuklar” yani köle değil, hür olanlar. “Onlardan öncekiler” ifadesiyle onlardan önce bülüğ çağına ermiş olanları kast ediyor ki erkeklerdir veya şu âyette zikredilen erkeklerdir: “Ey iman edenler! Sahiplerine selâm vererek onlarla ünsiyet kurmadıkça kendi evlerinizin dışındaki evlere girmeyin.” [Nûr 24/27]. Yani çocukların, üç avret zamanı dışında izinsiz olarak (yanınıza) girmelerine izin verilmiştir. Çocuklar buna alışıp, sonra da bülüğ çağına girdiklerinde yahut bülüğ çağına ermiş olduklarına hükmedilecek yaşa gelerek çocukluktan çıktıklarında, bu alışkanlığa son vermeye ve -hiçbir vakit izinsiz yanınıza girme alışkanlığı olmayan büyük erkekler gibi- izin istemeye mecbur edilmeleri gerekir.

[1373] Bu, insanların gaflette olduğu bir durumdur; onlara göre bu emir, ‘geçerliliği olmayan kanun’ gibidir. İbn Abbas’ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: Bir âyet var ki insanların çoğu ona iman etmez; o da izin âyetidir. Ben karıma dahi yanına girmesi için izin istemesini emrediyorum. Atâ [v. 114/732] ona, “Kızkardeşimin yanına girmek için de izin isteyecek miyim?” diye sordu. “Evet, senin himayende olup geçimini sağlasan bile.” diye cevap verdi ve bu âyeti okudu. Yine İbn Abbas’tan şöyle rivayet edilmiştir: Üç âyet vardır ki insanlar bu âyetleri inkâr etmişlerdir: (i) İzin almakla ilgili tüm âyetler; (ii) “Allah katında en değerliniz, şüphesiz en çok sakınanınızdır.” [Hucurât 49/13] âyeti ki insanlar “Evi en büyük olanınızdır.” demektedirler! (iii) “Miras taksimi sırasında (kendilerine miras düşmeyen) akrabalar, yetimler ve düşkünler de hazır bulunurlarsa onları da nasıplendirin.” [Nisâ 4/8]. İbn Mes‘ûd [v. 32/652] da “Babalarınızın, annelerinizin ve kardeşlerinizin yanına girerken izin istemeniz gerekir.” demiştir. Şa‘bî [v. 104/722] de

[١٣٧١] فإن قلت: ما محلّ {ليس عليكم}؟ قلت: إذا رفعت ثلاث عورات كان ذلك في محلّ الرفع على الوصف. والمعنى: هنّ ثلاث عورات مخصوصة بالاستئذان، وإذا نصبت لم يكن له محلّ وكان كلامًا مقررًا للأمر بالاستئذان في تلك الأحوال خاصة. فإن قلت: بم ارتفع {بَعْضُكُمْ}؟ قلت: بالابتداء، وخبره {على بَعْضٍ}، على معنى: طائف على بعض، وحذف لأنّ {طَوَافُونَ} يدل عليه. ويجوز أن يرتفع بيطوف مضمراً لتلك الدلالة.

٥٩- ﴿وَإِذَا بَلَغَ الْأَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾

[١٣٧٢] {الأطفال منكم}، أي من الأحرار دون المماليك. {الذين من قبلهم} يريد الذين بلغوا الحلم من قبلهم، وهم الرجال. أو الذين ذكروا من قبلهم في قوله {يَأْيُهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا} الآية [النور: ٢٧]. والمعنى: أنّ الأطفال مأذون لهم في الدخول بغير إذن إلا في العورات الثلاث، فإذا اعتاد الأطفال ذلك ثم خرجوا عن حدّ الطفولة بأن يحتلموا أو يبلغوا السنّ التي يحكم فيها عليهم بالبلوغ، وجب أن يفظموا عن تلك العادة ويحملوا على أن يستأذنوا في جميع الأوقات، كما الرجال الكبار الذين لم يعتادوا الدخول عليكم إلا بإذن.

[١٣٧٣] وهذا مما الناس منه في غفلة، وهو عندهم كالشريعة المنسوخة. وعن ابن عباس: آية لا يؤمن بها أكثر الناس؛ آية الإذن، وإني لأمر جارتي أن تستأذن عليّ. وسأله عطاء: أأستأذن على أختي؟ قال: نعم، وإن كانت في حجرك تمونها، وتلا هذه الآية. وعنه: ثلاث آيات جحدهنّ الناس؛ الإذن كله. وقوله {إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ} [الحجرات: ١٣] فقال ناس: أعظمكم بيتًا. وقوله {وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ} [النساء: ٨]. وعن ابن مسعود: عليكم أن تستأذنوا على آبائكم وأمهاتكم وأخواتكم. وعن الشعبي:

“Bu âyetlerin hükmü kaldırılmadı.” demiştir. “İyi ama insanlar onlarla amel etmiyor!” denilince, “[Bu vebal karşısında] yardımına sığınılacak olan yalnız Allah’tır!” demiştir. Sa’îd b. Cübeyr [v. 94/713] de demiştir ki: “İnsanlar bu âyetlerin mensuh (hükmü kaldırılmış) olduğunu söylüyorlar; hayır, vallahi mensuh değil; fakat insanlar bunları önemsemiyor.”

[1374] **Şayet** “Bülüğ çağına erildiğine hükmedilecek yaş kaçır?” **dersen şöyle derim:** Ebû Hanîfe [v. 150/767] erkek çocuklarda 18, kızlarda ise 17 yaş olduğunu söylemiştir. Âlimlerin geneli ise her ikisinde de 15 yaş olduğuna hükmetmiştir. Hazret-i Ali *Radıyallâhu anh* boya itibar eder ve beş karış olarak değerlendirirdi. Nitekim Ferezdak [v. 114/732] da bu ölçüyü esas almıştır:

[temyiz çağına erişip de] elleri donunu bağladığından itibaren
ve boyu uzayıp beş karışa ulaştığından beri [emir idi]

[1375] Başkaları, vücudunda kıl bitmesine itibar etmişlerdir. Hazret-i Osman *Radıyallâhu anh*’a bir çocuk sorulmuştu da, “Donu hareketlendi mi?”¹ demişti.

60. Bir nikâh ummayan hayızdan-nifastan kesilmiş yaşlı kadınlara, (doğal) güzelliklerini açığa vurmamak şartıyla, dış elbiselerini çıkarmaktan dolayı bir vebal yoktur. Bununla birlikte, iffetli davranmaları kendileri için daha hayırlıdır. Allah iştir; ‘mutlak ilim sahibi’dir (Semî, Âlîm).

[1376] القاعد (oturan) kelimesi yaşlılığından dolayı hayızla, çocuk yapmakla alakası kalmamış kadın anlamındadır. “Bir nikâh ummayan” yani evlenmek istemeyen. Elbiselerden maksat, çarşaf ve başörtüsünün üstünden giyilen *cilbab* tarzı dış giysilerdir. (“Güzelliklerini açığa vurmaksızın” anlamındaki) عَيْرٌ مُتَبَرِّجَاتٌ بِزِينَةٍ ifadesi ziynetlerini göstermeksizin demektir; yani “Kocaları... hariç, ziynetlerini kimseye göstermesinler.” [Nûr 24/31] ayetinde kast edilen ziynetleri göstermeksizin. Yahut ziynetlerini göstermeyi kastetmeksizin, sadece ihtiyaçları olduğunda rahatlamak için dış giysilerini çıkarmalarında (sakınca yoktur); ama iffetli davranıp çıkarmaları onlar için daha hayırlıdır.

[1377] Allah Teâlâ caiz olanı zikredince, ardından en faziletli ve en güzel olanı tercih etmelerini teşvik etmek üzere müstehap olanı getirdi ki şu ayetler gibidir: “Bağışlamanız takvaya daha yakındır.” [Bakara 2/237] “Sadaka olarak bağışlamanız sizin için daha hayırlıdır.” [Bakara 2/280].

1 Mot-a-mot yeşillenmek anlamına gelen *ihdarra* fiili, tabiatta toprağın yeşermesi, bitki ve ağaçların canlanmasını ifade etmektedir. Muhtemelen donu zikredip, içindekini kastetmektedir. / ed.

ليست منسوخة، فقليل له: إن الناس لا يعملون بها، فقال: الله المستعان. وعن سعيد بن جبير يقول: هي منسوخة! لا، والله ما هي منسوخة، ولكن الناس تهاونوا بها.

[١٣٧٤] فإن قلت: ما السنّ التي يحكم فيها بالبلوغ؟ قلت: قال أبو حنيفة ثمانى عشرة سنة في الغلام، وسبع عشرة في الجارية. وعامة العلماء على خمس عشرة فيهما. وعن علي (عليه السلام) أنه كان يعتبر القامة ويقدره بخمسة أشبار، وبه أخذ الفرزدق في قوله:

مَا زَالَ مُدُّ عَقَدَتِ يَدَاهُ إِزَارَهُ ❁ فَسَمَا فَأَذْرَكَ خَمْسَةَ الْأَشْبَارِ

[١٣٧٥] واعتبر غيره الإنبات. وعن عثمان (رضي الله عنه) أنه سئل عن غلام، فقال: هل

١٠ اخضر إزاره؟

٦٠- ﴿وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَاءِ اللَّاتِي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ أَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَهُنَّ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾

[١٣٧٦] القاعد: التي قعدت عن الحيض والولد لكبرها. {لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا} لا يطمعن فيه. والمراد بالثياب الظاهرة كالملحفة والجلباب الذي فوق الخمار. {غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِزِينَةٍ} غير مظهرات زينة، يريد: الزينة الخفيفة التي أرادها في قوله {وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ} [النور: ٣١] أو غير قاصدات بالوضع التبرج، ولكن التخفف إذا احتجن إليه. والاستعفاف من الوضع خير لهن.

[١٣٧٧] لما ذكر الجائز عقبه بالمستحب، بعثاً منه عن اختيار أفضل الأعمال وأحسنها، كقوله {وَأَنْ تَغْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى} [البقرة: ٢٣٧]، {وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ}

[1378] “Peki, *teberrucun* gerçek anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Gizlenmesi gereken şeyi açığa çıkarıp göstermeye çalışmaktır. Arapların *sefînetun bâiricun lâ ğitâe ‘aleyhâ* (üzerinde örtü olmayan açık gemi) sözünden gelmektedir. *el-Berec* göz genişliği demektir ki siyahından bir şey kaybolmayacak şekilde beyazı siyahının tümünü kuşatmış olarak görünür; ancak bu kelime özel olarak kadının ziynetini göstermek ve güzelliklerini açığa çıkarmak suretiyle erkeklere açılması için kullanılmıştır. “Açıldı, açık oldu” anlamındaki *bedâ* ve *zahara* kelimeleri, *teberracenin* kardeşleridir; *tebellece* de öyledir.

61. Köre güçlük yoktur, topala güçlük yoktur, hastaya güçlük yoktur. Sizler için de kendi evinizde, babanızın evinde, ananızın evinde, kardeşlerinizin evinde, kızkardeşlerinizin evinde, amcalarınızın evinde, halalarınızın evinde, dayılarınızın evinde, teyzelerinizin evinde, anahtarlarına sahip olduğunuz evlerde yahut arkadaşlarınızın evinde yemek yemenizde bir sakınca yoktur. Toplu olarak veya ayrı ayrı yemenizde de sakınca yoktur. Evlere girdiğiniz zaman da Allah katından bereketli ve tertemiz bir yaşama dileği olarak birbirinize selâm verin. Böylece Allah size âyetleri açık-seçik bildiriyor ki akledesiniz.

[1379] Müminler, zayıfları ve engellileri eşlerinin ve çocuklarının evlerine, akrabalarının ve arkadaşlarının evlerine götürüyor ve bu evlerde onlara yemek yediriyorlardı; fakat yemek yedirilenlerin de yedirenlerin de kafalarında bir şüphe vardı. Bu konuda başlarına bir sıkıntı gelmesinden korktular ve haksız bir yemek olur diye bundan hoşlanmadılar; çünkü Allah Teâlâ, “Birbirinizin malını aranızda haksız vesilelerle yemeyin [Bakara 2/188] buyurmuştu. Bu sebeple onlara denildi ki: Zayıflara da size de; yani size de müminlerden sizin durumunuzda olanlara da bu konuda bir günah yoktur. İkrime’den [v. 105/723] şöyle rivayet edilmiştir: Ensârın fitratında tikslenme vardı; varlıklı olduklarında bu evlerden bir şey yemezlerdi. Şu da söylenmiştir: Engelliler, belki bir hoşnutsuzluğa sebep olabilir diye insanların meclisinde oturmaktan ve onlarla birlikte yemek yemekten sakınırlardı. Ayrıca, bazen âma birinin eli, bilmeyerek, beraber yiye kimseinin yemeyi tasarladığı (yani almak üzere olduğu) şeye ondan önce gidebilirdi. Topal, oturduğu yerin geniş olmasını ister, kendi yerinden daha çok yer kaplar, bu da arkadaşının yerini daraltırdı. Hastanın da mutlaka, ya eziyet verecek bir kokusu ya cerahatli bir yarası ya da sümük akan bir burnu ve benzeri bir şeyi olacaktır. Şu da söylenmiştir: Ashâb gazaya çıkıyorlar, zayıfları evlerinde bırakıyorlardı; onlara anahtarları veriyor ve evlerinde bulunanlardan yemeleri için onlara izin veriyorlardı; ancak zayıflar bundan çekiniyorlardı.

[١٣٧٨] فإن قلت: ما حقيقة التبرج؟ قلت: تكلف إظهار ما يجب إخفاؤه، من قولهم: سفينة بارج، لا غطاء عليها. والبرج: سعة العين، يرى بياضها محيطاً بسوادها كله لا يغيب منه شيء، إلا أنه اختص بأن تتكشف المرأة للرجال بإبداء زينتها وإظهار محاسنها. وبدأ وبرز بمعنى ظهر، من أخوات تبرج، وتبلج كذلك.

٥ ﴿لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ آبَائِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أُمَّهَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ إِخْوَانِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَخَوَاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَعْمَامِكُمْ أَوْ بُيُوتِ عَمَّاتِكُمْ أَوْ بُيُوتِ أَخَوَالِكُمْ أَوْ بُيُوتِ خَالَاتِكُمْ أَوْ مَا مَلَكَتُمْ مَفَاتِحَهُ أَوْ صَدِيقَكُمْ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَأْكُلُوا جَمِيعًا أَوْ أَشْتَاتًا فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُبَارَكَةً طَيِّبَةً كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

[١٣٧٩] كان المؤمنون يذهبون بالضعفاء وذوي العاهات إلى بيوت أزواجهم وأولادهم وإلى بيوت قراباتهم وأصدقائهم فيطعمونهم منها، فخالج قلوب المطعمين والمطعمين ريبة في ذلك، وخافوا أن يلحقهم فيه حرج؛ وكرهوا أن يكون أكلاً بغير حق، لقوله تعالى {وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ} [البقرة: ١٨٨]، ف قيل لهم: ليس على الضعفاء ولا على أنفسكم -يعني عليكم وعلى من في مثل حالكم من المؤمنين - حرج في ذلك. وعن عكرمة: كانت الأنصار في أنفسها قزازة، فكانت لا تأكل من هذه البيوت إذا استغنوا. وقيل: كان هؤلاء يتوقون مجالسة الناس ومؤاكلتهم لما عسى يؤدي إلى الكراهة من قبلهم، ولأنّ الأعمى ربما سبقت يده إلى ما سبقت عين أكيه وهو لا يشعر، والأعرج يتفصح في مجلسه ويأخذ أكثر من موضعه فيضيق على جلسيه، والمريض لا يخلو من رائحة تؤذي أو جرح ييؤ من أنف يذن ونحو ذلك. وقيل: كانوا يخرجون إلى الغزو ويخلفون الضعفاء في بيوتهم، ويدفعون إليهم المفاتيح، ويأذنون لهم أن يأكلوا من بيوتهم فكانوا يتحرّجون.

Hâris b. Amr'dan nakledildiğinde göre, kendisi gazaya çıkmış ve Mâlik b. Zeyd'i evinde malının başına bırakmış. Döndüğünde Mâlik'in zayıflamış olduğunu görünce "Ne oldu sana böyle?" dedi. Mâlik; Elimde avucumda bir şey yok, senin malından yemem de helal olmaz." dedi. İşte bunun üzerine denildi ki, çekindikleri konularda zayıflar için bir günah yoktur; o evlerden yemenizde sizin için de bir günah yoktur. Bu, isabetli bir yorumdur. Ayrıca, 'Gazadan geri kalıp (evlerinde) oturmalarında onlara, zikredilen evlerden yemenizde de size bir günah yoktur.' şeklinde yorumlanması da doğrudur. Zira bu iki gruptan her biri 'kendileri için bir sakınca olmamasında' birleşmişlerdir. Tıpkı yolcunun Ramazanda orucu bozması hakkında sana fetva sorması; *ifrad* haccı yapan kimsenin de kurban kesmeden önce tıraş olma konusunda fetva sorması, senin de bunlara, "Yolcunun orucu bozmasında sakınca yoktur. Hacı! Senin de kurban kesmeden önce tıraş olmanda sakınca yok." demen gibi.

[1380] **Şayet** "(âyetle) evlatlar neden zikredilmedi?" **dersen şöyle derim:** Onlar, مِنْ بُيُوتِكُمْ (evlerinizden) ifadesinin içinde zikredilmiş sayılır; çünkü adamın çocuğu kendisinin parçasıdır; hükmü de kendisinin hükümüdür. Hadiste şöyle buyrulmuştur: "Kişinin yediği en güzel şey kendi kazancından olanıdır. [İnsanın evladı da kendi kazancındandır.]" [*Ebû Dâvûd*, "Buyû", 79] مِنْ بُيُوتِكُمْ ifadesi, içinde eşlerinizin ve aile fertlerinin bulunduğu evler demektir. Kaldı ki çocuk, akrabalarından sayılanların en yakınıdır. Ruhsatın (iznin) sebebi yakınlık olunca onlardan en yakın olanı ona daha lâyıktır.

[1381] **Şayet** "Anahtarlarına sahip olduğunuz" ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** Kişinin malları üzerinde kendisi için onları koruyan kayyım ve vekil varsa, onun, mal sahibinin bahçesinin meyvesinden yeme ve davarlarının sütünden içme hakkı vardır. Anahtarlara sahip olmaktan maksat, onların elinde ve korumasında olmasıdır. Maksadın, kölelerin evleri olduğu; çünkü kölenin malının efendisine ait olduğu da söylenmiştir. (مَفَاتِحُهُ kelimesi) *mißtâhahû* (anahtarına) şeklinde de okunmuştur.

[1382] **Şayet** "أَوْ صَدِيقِكُمْ (yahut arkadaşlarınızın) ifadesinin anlamı nedir?" **dersen şöyle derim:** 'Yahut arkadaşlarınızın evlerinden' demektir. صديق tekili de çoğulu da ifade eder. (Ortak anlamındaki) الخليل, (cariye anlamındaki) القطين, (düşman anlamındaki) العدو kelimeleri de böyledir.

حكى عن الحارث بن عمرو أنه خرج غازياً وخلف مالك بن زيد في بيته وماله، فلما رجع رآه مجهوداً، فقال: ما أصابك؟ قال: لم يكن عندي شيء، ولم يحل لي أن أكل من مالك. فقيل: ليس على هؤلاء الضعفاء حرج فيما تخرجوا عنه، ولا عليكم أن تأكلوا من هذه البيوت. وهذا كلام صحيح، وكذلك إذا فسر بأن هؤلاء ليس عليهم حرج في القعود عن الغزو، ولا عليكم أن تأكلوا من البيوت المذكورة، لالتقاء الطائفتين في أن كل واحدة منهما منفي عنها الحرج. ومثال هذا أن يستفتيك مسافر عن الإفطار في رمضان، وحاج مفرد عن تقديم الحلق على النحر، فقلت: ليس على المسافر حرج أن يفطر، ولا عليك يا حاج أن تقدّم الحلق على النحر.

١٠ [١٣٨٠] فإن قلت: هلا ذكر الأولاد؟ قلت: دخل ذكرهم تحت قوله {من يُؤْتِكُمْ}، لأن ولد الرجل بعضه، وحكمه حكم نفسه. وفي الحديث: «إِنَّ أَطْيَبَ ما يأكل المرء من كَسْبِهِ». ومعنى {من يُؤْتِكُمْ} من البيوت التي فيها أزواجكم وعيالكم. ولأنّ الولد أقرب ممن عدّد من القربات، فإذا كان سبب الرخصة هو القرابة كان الذي هو أقرب منهم أولى.

١٥ [١٣٨١] فإن قلت: ما معنى {أَوْ مَا مَلَكَتْكُمْ مَفَاتِحُهُ}؟ قلت: أموال الرجل إذا كان له عليها قيم ووكيل يحفظها له أن يأكل من ثمر بستانه ويشرب من لبن ماشيته. وملك المفاتيح كونها في يده وحفظه. وقيل: بيوت المماليك، لأن مال العبد لمولاه. وقرئ «مفتاحه».

[١٣٨٢] فإن قلت: فما معنى {أَوْ صَدِيقُكُمْ}؟ قلت: معناه أو بيوت أصدقائكم. ٢٠ والصديق يكون واحداً وجمعاً، وكذلك الخليل والقطين والعدوّ.

[1383] Rivayete göre Hasan-ı Basrî [v. 110/728], evine girmiş, bir de bakmış ki bir grup arkadaşı karyolanın altından içinde hurmadan yapılmış helva ve nefis yemeklerin bulunduğu sepetleri çıkarmışlar ve üzerine yumulmuş yiyorlar. (Bu durumu görünce) sevinçten yüz çizgileri parlamış ve gülmüş. Sahâbenin büyüklerini ve Bedir savaşında bulunanlardan *-Radıyallâhu anhum-* kendileriyle görüştüğü kimseleri kastederek demiş ki; “Biz onları işte böyle bulmuştuk... Böyle bulmuştuk biz onları...” Onlardan biri arkadaşı evde olmadığı halde onun evine girer cariyesinden onun kesesini ister ve istediği meblağı alırdı. Efendisi eve geldiğinde cariyeye durumu ona haber verince efendisi, bu olaya sevincinden cariyeyi azat ederdi. Ca’fer-i Sâdık [v. 148/765] *-Radıyallâhu anh-* demiştir ki: Allah’ın, arkadaşı [arkadaşına karşı davranışlarında] kendi babası, kardeşi ve oğlu kadar formalitelerden uzak, rahat ve güvenli kılması, arkadaşına verilen değerın büyüklüğünü gösterir. İbn Abbas’ın da şöyle dediği rivayet edilmiştir: Arkadaş ana babadan daha büyüktür; çünkü cehennemlikler yardım istediklerinde babalardan ve annelerden yardım istememişler ve “Şimdi ne bize bir şefaât eden var ne de candan bir dost!” [Şu’arâ 26/100-101] demişlerdir.

[1384] Âlimler demişlerdir ki; şayet görünen durum, mal sahibinin rızasına delâlet ediyorsa bu, açık izin yerine geçer; çünkü bazen, izin istemek çirkin ve ağır olabilir; kendisine yemek takdim edilen birinin o yemekten yemek için izin istemesi gibi...

[1385] “Toplu olarak veya ayrı ayrı (yemenizde de sakınca yoktur).” Bu âyet Kinâne kabilesinden Benî Leys b. Amr hakkında nazil olmuştur. Bunlar kişinin tek başına yemek yemesini günah sayarlardı; bazen kişi gündüz oturup geceye kadar beklerdi; beraber yemek yiyeceği kimseyi bulamazsa zarureten (yalnız) yerdı. Âyetin, Ensârdan bir topluluk hakkında indiği de söylenmiştir: Bunlara bir misafir geldiğinde mutlaka misafirleri ile birlikte yemek yerlermiş. Şu da söylenmiştir: İnsanlar yeme konusunda farklı oldukları, yani bazıları diğerlerinden fazla yediği için, birlikte yemekten sıkıntı duyuyorlardı.

[1386] Yemek yemek için bu “evler”den birine girdiğiniz zaman da, Allah katından yani O’nun emriyle sabit, O’nun tarafından meşru kılınmış olduğu halde “bereketli ve tertemiz bir yaşama dileği olarak birbirinize” yani din ve akrabalık bakımından sizden olan ev halkına, onlar [size vermeden] önce siz “selâm verin.” Veya selâm vererek iyi yaşam dileğinde bulunmak (*tahiyye*) kendisine selâm verilen ve *tahiyye* sunulan kişi için Allah katından selâmet ve hayat istemek demektir.

[١٣٨٣] يحكى عن الحسن أنه دخل داره، وإذا حلقة من أصدقائه وقد استلوا سلاّلاً من تحت سريره فيها الخيصر وأطايب الأطعمة وهم مكبون عليها يأكلون، فتهللت أسارير وجهه وضحك، وقال: ”هكذا وجدناهم، هكذا وجدناهم!“ يريد كبراء الصحابة ومن لقيهم من البدرين عليه السلام. وكان الرجل منهم يدخل دار صديقه وهو غائب فيسأل جاريته كيسه فيأخذ منه ما شاء، فإذا حضر مولاهما فأخبرته أعتقها سروراً بذلك. وعن جعفر بن محمد الصادق عليه السلام: من عظم حرمة الصديق أن جعله الله من الأنس والثقة والإنسباط وطرح الحشمة بمنزلة النفس والأب والأخ والابن. وعن ابن عباس عليه السلام: الصديق أكبر من الوالدين، إن الجهنميين لما استغاثوا لم يستغيثوا بالأباء والأمهات، فقالوا: {فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ} [الشعراء: ١٠٠-١٠١].

[١٣٨٤] وقالوا: إذا دلّ ظاهر الحال على رضا المالك قام ذلك مقام الإذن الصريح؛ وربما سمح الاستئذان وثقل، كمن قدّم إليه طعام فاستأذن صاحبه في الأكل منه.

[١٣٨٥] {جَمِيعًا أَوْ أَشْتَاتًا} أي مجتمعين أو متفرّقين. نزلت في بني ليث بن عمرو من كنانة، كانوا يتخرجون أن يأكل الرجل وحده، فربما قعد منتظراً نهاره إلى الليل، فإن لم يجد من يواكله أكل ضرورة. وقيل: في قوم من الأنصار، إذا نزل بهم ضيف لا يأكلون إلاّ مع ضيفهم. وقيل: تخرجوا عن الاجتماع على الطعام لاختلاف الناس في الأكل وزيادة بعضهم على بعض.

[١٣٨٦] {فَإِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا} من هذه البيوت لتأكلوا فبدّثوا بالسلام على أهلها الذين هم منكم ديناً وقراءة. {تَحِيَّةٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ} أي ثابتة بأمره، مشروعة من لدنه؛ أو لأنّ التسليم والتحية طلب سلامة وحياة للمسلّم عليه والمحيا من عند الله.

[“Bereketli ve tertemiz bir yaşama dileği olarak” ifadesinde] Allah Teâlâ, selâm ve *tahiyyeyi* bereket ve temizlikle vasıflandırmıştır; çünkü bu, müminin mümin için duasıdır; bununla Allah’tan çokça iyilik ve tertemiz rızık istenmektedir. Enes *Radıyal-lâhu anh*’ın [v. 93/711-12] şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Peygamber (s.a.)’e 10 sene hizmet ettim; -9 sene dediği de rivayet edilmiştir-; bana yaptığım hiçbir şey için ‘Bunu niçin yaptın?’ demedi, kırdığım hiçbir şey için de ‘Bunu neden kırdın?’ demedi. Bir keresinde, ellerine su dökmek üzere başucunda duruyordum, başını kaldırdı ve dedi ki: “Sana faydalanacağın üç özellik öğreteyim mi?” “Evet, ya Rasûlallah! Annem babam sana feda olsun!” dedim. Buyurdu ki: “Ümmetimden biriyle karşılaştığın zaman ona selâm ver, ömrün uzar; evine girdiğinde ev halkına selâm ver, evinin hayrı çoğalır; kuşluk namazını kıl, çünkü o iyilerin ve çokça tövbe edip Allah’a yönelenlerin namazıdır.”

[1387] Âlimler demişlerdir ki: Evde biri yoksa “Rabbimizin *selâmı*¹ bizim üzerimize olsun; selâm bizim üzerimize ve Allah’ın salih kullarının üzerine olsun; Allah’ın rahmet ve selâmı *Ehl-i Beyt* üzerine olsun!” desin. İbn Abbas’ın da şöyle dediği rivayet edilmiştir: Mescide girdiğinde şöyle de: Allah’ın selâmı bizim üzerimize ve Allah’ın salih kulları üzerine olsun!

[1388] *تَحِيَّةٌ* kelimesi, *سَلِّمُوا* fiili ile mansûbdur; zira o (yani *تَحِيَّةٌ*), *teslîm*^{en} anlamında olup, (“oturdum” anlamında) *ka’adtü culûs*^{en} demene² benzer.

62. Sadece şu kimseler mümindir ki, Allah ve Resulüne iman ederler; kamuyu ilgilendiren idarî bir konuyu müzakere ederken Peygamber’den izin almadıkça gitmezler... Senden izin isteyenler; bunlardır işte, Allah ve Resulüne gerçekten iman edenler. O halde, birtakım işleri için senden izin istediklerinde, bunlardan dilediklerine izin ver ve bağışlanmaları için Allah’a dua et. Allah gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1389] Burada, Allah *celle celâluh*, kamuyu ilgilendiren idarî bir konuyu Peygamber’le müzakere ederlerken, Peygamber meclisinden izinsiz kalkıp gidenlerin bu davranışlarındaki yanlışlığın vahametini kendilerine göstermek istemekte; ondan izin almadan gitmemeyi Allah’a iman ve Resûlüne imanla birlikte üçüncü bir özellik olarak zikretmekte; Allah ve Resûlüne iman etmeyi, izne bir başlangıç ve izinden bahsetmeye hazırlık kılmaktadır.

1 Her tür tehlike ve olumsuzluğa karşı O’nun sağladığı esenlik ve güvenlik. / ed.

2 Yani yakın anlamalı 2 farklı fiille mef’ûl-i mutlak yapmana. *Celese* yatarken kalkıp oturmayı, *ka’ade* ise ayakta iken çömelip oturmayı ifade eder. *فَسَلِّمُوا تَحِيَّةً* ifadesinde de iyi yaşam dilekleri ile selâmlama yakın anlamlardadır. / ed.

ووصفها بالبركة والطيب، لأنها دعوة مؤمن لمؤمن يرجى بها من الله زيادة الخير وطيب الرزق. وعن أنس رضي الله عنه قال: خدمت رسول الله ﷺ عشر سنين، وروي تسع سنين؛ فما قال لي شيء فعلته "لم فعلته؟"، ولا قال لي شيء كسرتة "لم كسرتة؟" وكنت واقفاً على رأسه أصب الماء على يديه فرفع رأسه فقال: «ألا أعلمك ثلاث خصال تنتفع بها؟» قلت: بلى بأبي وأمي يا رسول الله. قال: «متى لقيت من أمتي أحداً فسلم عليه يطل عمرك، وإذا دخلت بيتك فسلم عليهم يكثر خير بيتك، وصل صلاة الضحى فإنها صلاة الأبرار والأوابين».

[١٣٨٧] وقالوا: إن لم يكن في البيت أحد فليقل: السلام علينا من ربنا، السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين، السلام على أهل البيت ورحمة الله. وعن ابن عباس: إذا دخلت المسجد فقل: السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين تحية من عند الله.

[١٣٨٨] وانتصب تحية بـ {سَلِّمُوا}، لأنها في معنى تسليماً، كقولك: قعدت جلوساً.

٦٢- ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَى أَمْرٍ جَامِعٍ لَمْ يَذْهَبُوا حَتَّى يَسْتَأْذِنُوهُ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ أُولَئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ فَإِذَا اسْتَأْذَنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأَذَنْ لِمَنْ شِئْتَ مِنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٣٨٩] أراد عز وجل أن يريهم عظم الجناية في ذهاب الذاهب عن مجلس رسول الله بغير إذنه. {وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَى أَمْرٍ جَامِعٍ} فجعل ترك ذهابهم حتى يستأذنه ثالث الإيمان بالله والإيمان برسوله، وجعلهما كالتشبيب له والبساط لذكره،

- Bu da cümlelerin başına [hasır ifade eden] إنما edatını getirmekle ve *mü'minîn* kelimesini ism-i mevsûl ile kendisinden haber verilen bir mübteda (المؤمنون) yapmak suretiyle olmuştur ki mevsûlun sılasında her iki iman da zikredilmiştir. Sonra, bunu daha da pekiştirip kuvvetlendirecek bir ifade getirmiştir, zira
- 5 ifadeyi başka bir üslup ile tekrarlamıştır, o da şudur: “Senden izin isteyenler; bunlardır işte, Allah ve Resulüne gerçekten iman edenler.” Allah Teâlâ, bu âyete başka bir şey daha yerleştirmiştir ki o da şudur: Allah, izin istemeyi bu iki imanın sahih olup olmadığının delili saymış ve münafıkların halini ve birbirlerinin arkasına saklanarak sıvışıp gitmelerini tariz yoluyla anlatmıştır.
- 10 “Ondan izin istemedikçe gitmezler” ifadesinin anlamı şudur: Hazret-i Peygamber’den izin isteyip, o da onlara izin verinceye kadar gitmezler. Dikkat edersen, Allah onların izin istemelerinden sonra izin işini Hazret-i Peygamber’in dilemesine ve uygun gördüğüne izin vermesine bağlamaktadır.

- [1390] [“Kamuyu ilgilendiren idarî bir konu” anlamındaki] أمر جامع ifadesi, ‘insanların kendisi için bir araya getirileceği bir konu’ demektir –mecazen, *bir araya getiren* diye nitelenmiştir.- Örneği: Düşmanla savaşmak, önemli bir meselede istişare etmek, muhalif terör hareketlerine karşı birleşmek, antlaşmada birbirini desteklemek ve diğer meseleler. Yahut faydasıyla, zararıyla kamuyu ilgilendiren konular. Nitekim أمر جامع [emrin cemî’in] terkibi
- 15 de okunmuştur.

- [1391] وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَى أَمْرٍ جَامِعٍ cümlesi bunun öyle büyük bir mesele olduğunu göstermektedir ki bir görüşü ve imkânı olanların, Peygamber (s.a.)’e destek olacak, ona yardım edecek kişilerin orada bulunması gerekir ki o çetrefil meselenin hallinde Peygamber, bunların görüş, bilgi ve tecrübelerinden yararlanıp aydınlansın. Bu tür hallerde bunlardan birinin ayrılıp gitmesi, Hazret-i Peygamber’e zor gelmekte, zihnini dağıtmaktadır. Bundan dolayı, izin isteyenleri ilgilendiren ve onlar için önemli olan makbul bir mazeret ve şiddetli ihtiyaç olmasına rağmen -ki لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ (birtakım işleri için) ifadesinde belirtilmektedir- izin verme konusu sertleştirilmiş, daraltılmıştır. İstiğfarın izin isteyenler hakkında zikredilmesi, daha faziletli, en güzel davranışın, ‘birbirlerini gitmeye teşvik etmemeleri ve bunun için izin istememeleri’ olduğunun delilidir.
- 25
- 30

[1392] Söylendiğine göre âyet (Medine çevresine) hendek kazılması bağlamında inmiştir. Bir topluluk (o esnada) izin almadan sıvışıp gidiyordu.

وذلك مع تصدير الجملة بإنما وإيقاع {المؤمنون} مبتدأ مخبراً عنه بموصول أحاطت صلته بذكر الإيمانين، ثم عقبه بما يزيده تأكيداً وتشديداً حيث أعاده على أسلوب آخر، وهو قوله {إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَنْذِنُونَكَ أُولَئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ}، وضمنه شيئاً آخر، وهو: أنه جعل الاستئذان كالمصداق لصحة الإيمانين، وعرض بحال المنافقين وتسليهم لوأذاً. ومعنى قوله {لَمْ يَذْهَبُوا حَتَّى يَسْتَأْذِنُوهُ}: لم يذهبوا حتى يستأذنوه ويأذن لهم، ألا تراه كيف علق الأمر بعد وجود استئذانهم بمشيئته وإذنه لمن استصوب أن يأذن له.

[١٣٩٠] والأمر الجامع: الذي يجمع له الناس، فوصف الأمر بالجمع على سبيل المجاز، وذلك نحو مقاتلة عدو، أو تشاور في خطب مهم، أو تضام لإرهاب مخالف، أو تماسح في حلف وغير ذلك. أو الأمر الذي يعم بضرره أو بنفعه. وقرئ «أمر جميع».

[١٣٩١] وفي قوله {وَإِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلَى أَمْرٍ جَامِعٍ} أنه خطب جليل لا بد لرسول الله ﷺ فيه من ذوي رأي وقوة، يظهرونه عليه ويعاونونه ويستضيء بآرائهم ومعارفهم وتجاربهم في كفايته، فمفارقة أحدهم في مثل تلك الحال مما يشق على قلبه ويشعث عليه رأيه. فمن ثمة غلظ عليهم وضيق عليهم الأمر في الاستئذان؛ ومع العذر المبسوط ومساس الحاجة إليه، واعتراض ما يهمهم ويعينهم، وذلك قوله {لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ}. وذكر الاستغفار للمستأذنين دليل على أن الأحسن الأفضل أن لا يحدثوا أنفسهم بالذهاب ولا يستأذنوا فيه.

[١٣٩٢] وقيل: نزلت في حفر الخندق وكان قوم يتسللون بغير إذن.

[1393] Âlimler demişlerdir ki: İşte böyle insanların, dinde ve ilimde lider olanlarıyla, önde gelenleriyle birlikte olmaları gerekir. Onları destekler, herhangi bir musibet anında onları yalnız bırakmazlar ve onlardan ayrılmazlar. İzin konusunda yetki başkana bırakılmıştır; dilerse izin verir, dilerse vermez; görüşü neyi gerektiriyorsa ona göre davranır.

63. Peygamber (birinizi çağırdığında, onun bu) çağrısını herhangi birinizin bir diğerini çağırışıyla bir tutmayın. Kimlerin, kimlerin arkasına saklanarak azar azar sızışıp gittiğini Allah çok iyi biliyor! O'nun emrine aykırı hareket edenler, başlarına bir fitne gelmesine veya canlarını yakacak bir azap gelmesine karşı tedbirli olsunlar!

[1394] Peygamber (s.a.)'in, herhangi bir iş için yanında toplanmanıza ihtiyacı olur da sizi çağırırsa, kendisi izin vermedikçe yanından ayrılmayın; onun sizi çağırmasını birbirinizi çağırmanızla kıyaslamayın; (yanından ayrılmayı da) herhangi bir davet sahibinin izni olmadan toplantıdan ayrılmanızla mukayese etmeyin. Yahut birbirinizi ana-babanızın koyduğu adlarla çağırdığınız gibi, onu da adıyla çağırmayın; “Ey Muhammed!” demeyin, fakat saygı ve hürmetle, alçak sesle ve tevazu ile “Ey Allah'ın peygamberi! Ey Allah'ın elçisi!” deyin. Mâna şöyle de olabilir: Peygamber'in Rabbine ettiği duayı sizin küçüğünüzün, büyüğünüzün, fakirinizin, zengininizin duasıyla bir tutmayın; bir ihtiyacını Allah'tan ister, Allah ise onun duasını bazen kabul eder, bazen de reddeder. Ama Peygamber (s.a.)'in duaları mutlaka işitilir ve kabul edilir.

[1395] يَتَسَلَّلُونَ ifadesi, “Azar azar sızışırlar” demektir. *Tedabhale* ve *tederrace* (basamak basamak yükselmek ve azar azar girmek) fiilleri تسالل'nin benzerleridir. *Livâz*, birbirine sığınmak, birbirinin ardına saklanmak demektir. Bu da bunun şuna, şunun buna sığınması suretiyle olur; yani birbirine sığınmak, birbirinin arkasına gizlenmek suretiyle gizlice cemaatten sızışıp giderler! لَوَادٌ kelimesi haldir, birbirinin arkasına gizlenerek, demektir. Şu da söylenmiştir: Münafıklardan biri, birilerinin arkasına gizlenirdi; o kişi Hazret-i Peygamber'den izin isteyip de Peygamber ona izin verince gizlenip kendisine izin verilmemiş olan şahıs da onunla birlikte giderdi. لَوَادٌ kelimesi, fetha ile *levâzen* şeklinde de okunmuştur.

[1396] “Onun emrine aykırı hareket edenler, ... tedbirli olsunlar!” Bir kimse bir işe gidip de diğerini arkada bıraktığında *hâlefehû ile'l-emr* denilir. Şu ayet de bundandır: وَمَا أُرِيدُ أَنْ أَمْلِكَكُمْ إِلَى مَا أَنهَاجُمْ عَنْهُ (“Size yasakladığım şeylere kendim aykırı hareket etmek istemiyorum.” [Hûd 11/88]). Bir kimse birini işten alıkoyduğunda ise *hâlefehû ani'l-emr* denilir. الذين يخالفون عَنْ أَمْرِه ifadesinin anlamı, müminleri onun emrinden alıkoyanlardır ki onlar da münafıklardır.

[١٣٩٣] وقالوا: كذلك ينبغي أن يكون الناس مع أئمتهم ومقدميهم في الدين والعلم يظاهرونهم ولا يخذلونهم في نازلة من النوازل، ولا يتفرقون عنهم. والأمر في الإذن مفوض إلى الإمام؛ إن شاء أذن وإن شاء لم يأذن، على حسب ما اقتضاه رأيه.

٦٣- ﴿لَا تَجْعَلُوا دُعَاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضًا قَدْ يَعْلَمُ اللَّهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنْكُمْ لِوَاذًا فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

[١٣٩٤] إذا احتاج رسول الله ﷺ إلى اجتماعكم عنده لأمر فدعاكم فلا تفرقوا عنه إلا بإذنه، ولا تقيسوا دعاء إياكم على دعاء بعضكم بعضًا، ورجوعكم عن المجمع بغير إذن الداعي. أو لا تجعلوا تسميته ونداءه بينكم كما يسمي بعضكم بعضًا، ويناديه باسمه الذي سماه به أبواه، ولا تقولوا: يا محمد، ولكن: يا نبي الله، ويا رسول الله، مع التوقير والتعظيم والصوت المخفوض والتواضع. ويحتمل: لا تجعلوا دعاء الرسول ربه مثل ما يدعو صغيركم وكبيركم وفقيركم وغنيكم، يسأله حاجة فربما أجابه وربما ردّه، فإن دعوات رسول الله ﷺ مسموعة مستجابة.

[١٣٩٥] {يَتَسَلَّلُونَ} ينسلون قليلاً قليلاً. ونظير تسلل تدرّج وتدخل. واللواذ: الملاوذة، وهو أن يلوذ هذا بذاك وبذاك بهذا، يعني: ينسلون عن الجماعة في الخفية على سبيل الملاوذة واستتار بعضهم ببعض. و{لِوَاذًا} حال، أي ملاوذين، وقيل: كان بعضهم يلوذ بالرجل إذا استأذن فيأذن له، فينطلق الذي لم يؤذن له معه. وقرئ «لِوَاذًا»، بالفتح.

[١٣٩٦] يقال: خالفه إلى الأمر، إذا ذهب إليه دونه، ومنه قوله تعالى {وَمَا أُرِيدُ أَنْ أَخَالَفَكُمُ إِلَى مَا أَنْهَاكُمُ عَنْهُ} [هود: ٨٨]. وخالفه عن الأمر: إذا صد عنه دونه. ومعنى {الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ}: الذين يصدّون عن أمره دون المؤمنين، وهم المنافقون،

Mef'ûl hazfedilmiştir; çünkü maksat, aykırı hareket edeni ve kendisine aykırı hareket edileni zikretmektir. ^{أَمْرُهُ}deki zamir Yüce Allah'a râcîdir. Yahut Peygamber (s.a.)'e râcî olup mâna "Ona itaate ve onun dinine (aykırı hareket edenler)" şeklindedir.

- 5 [1397] ^{فِتْنَةً} bir dünya fitnesinin, yani sıkıntı ve meşakkatin "veya" Âhirette "canlarını yakacak bir azabın gelmesine karşı (tedbirli olsunlar)!" İbn Abbas *fitneyi*; "Öldürülme fitnesi", Atâ "deprem ve korkunç haller", Ca'fer-i Sâdık ise "Başlarına zalim bir sultan musallat edilir." şeklinde açıklamıştır.

10 **64. Bakınız; göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır; O, içinde bulunduğunuz durumu da bilmektedir! O'na döndürülecekleri gün, işlediklerini kendilerine bir haber verecektir. Allah her şeyi bilir.**

- 15 [1398] Allah Teâlâ, içinde bulundukları 'ikiyüzlülüğü ve din karşıtlığı'nı kesinlikle bildiğini vurgulamak için fiilin başına ^{قَدْ} edatı getirmiştir. Kesin bilginin varacağı yer tehdidi de kesinleştirmektedir. Çünkü ^{قَدْ} edatı muzari fiilin başına geldiğinde *rubbemâ* (çoğu kez) anlamına gelir ki şairin şu sözünde çokluk ifade eden *rubbemâ* ile aynıdır:

Ölüp de evinin avlusunu metruk bıraksan da
eski ihtiyaç sahiplerinden sonra yenileri gelecektir mutlaka kapına

Yine Şair Züheyr'in [v. 609] şu sözü de bunun benzeridir:

- 20 Güvenilir birinin malını içki tüketmez
fakat ona kavuşan kişi tüketir malı çoğu kez

- [1399] Âyetin anlamı şöyledir: Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'a mahsustur; (her şeyi) O yaratmıştır, O'nun mülküdür ve O'nun ilmindedir. Münafıklar hallerini gözlerden kaçırmaya ve gizlemeye çalışsalar da halleri
25 Allah'a nasıl gizli kalabilir ki?! Gizledikleri kötü amellerini Allah kıyamet günü onlara bildirecek ve hak ettikleri cezayı verecektir.

- [1400] "O, içinde bulunduğunuz durumu bilmektedir! O'na döndürülecekleri gün..." âyetinde muhatap kalıbının da, gaib kalıbının da *iltifat* üslubuyla münafıklara hitap olması caizdir. Yine, "İçinde bulunduğunuz durumu..." ifadesinin genel olması¹, "döndürülecekleri" ifadesinin ise münafıklara ait olması da caizdir. Allah daha iyi bilir.

1 Yani müminleri de, münafıkları da kapsamı. / ed.

فحذف المفعول لأنَّ الغرض ذكر المخالف والمخالف عنه. الضمير في أمره لله سبحانه أو للرسول ﷺ. والمعنى: عن طاعته ودينه.

[١٣٩٧] {فِتْنَةٌ} محنة في الدنيا. {أَوْ يُصِيبُهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ} في الآخرة. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: فتنة قتل. وعن عطاء: زلازل وأهوال. وعن جعفر بن محمد: يسلط عليهم سلطان جائر. ٥

٦٤- ﴿أَلَا إِنَّ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قَدْ يَعْلَمُ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ وَيَوْمَ يُرْجَعُونَ إِلَيْهِ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾

[١٣٩٨] أدخل {قَدْ} ليؤكد علمه بما هم عليه من المخالفة عن الدين والنفاق، ومرجع تأكيد العلم إلى تأكيد الوعيد. وذلك أن {قَدْ} إذا دخلت على المضارع كانت بمعنى ربما، فوافقت ربما في خروجها إلى معنى التكثير في نحو قوله: ١٠

فَإِنْ تُمْسِ مَهْجُورَ الْفِنَاءِ فَرُبَّمَا * أَقَامَ بِهِ بَعْدَ الْوُفُودِ وَفُودُ

ونحوه قول زهير:

أَخِي ثَقَّةٌ لَا تُهْلِكُ الْخَمْرُ مَالَهُ * وَلَكِنَّهُ قَدْ يُهْلِكُ الْمَالُ نَائِلُهُ

[١٣٩٩] والمعنى: أن جميع ما في السماوات والأرض مختصة به خلْقًا وملْكًا وعلمًا، فكيف يخفى عليه أحوال المنافقين وإن كانوا يجتهدون في سترها عن العيون وإخفائها، وسينبئهم يوم القيامة بما أبطنوا من سوء أعمالهم وسيجازيهم حق جزائهم. ١٥

[١٤٠٠] والخطاب والغيبة في قوله {قَدْ يَعْلَمُ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ وَيَوْمَ يُرْجَعُونَ إِلَيْهِ} يجوز أن يكونا جميعًا للمنافقين على طريق الالتفات، ويجوز أن يكون {مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ} عامًا، و{يُرْجَعُونَ} للمنافقين، والله أعلم.

[1401] Peygamber (s.a.)’den şöyle rivayet edilmiştir: Kim Nûr suresini okursa ona mazideki ve âtideki kadın erkek bütün müminlerin sayısının on katı sevap verilir.

[١٤٠١] عن رسول الله ﷺ: «من قرأ سورة النور أُعطي من الأجرِ عشرِ حسناتٍ بعدد كلِّ مؤمنٍ ومُؤمنةٍ فيما مضى وفيما بقى».

FURKÂN SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. 77 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Âlemlere uyarıcı olsun diye, kuluna Furkân'ı (yani hakkı batıldan ayıran bu kitabı) peyderpey indiren, ne zengin ve cömerttir!

2. O ki göklerin ve yerin mülkü sadece kendisine aittir, çocuk edinmemiştir, mülkünde ortağı yoktur; her şeyi yaratmış ve onu plânlayıp programlamıştır.

[1402] Bereket; تَبَارَكَ اللَّهُ (“Allah zengin ve cömerttir.” [A’raf 7/54]) âyetinde olduğu gibi hayrın çokluğu ve artışı demek olup iki anlamı vardır: Hayrı sürekli olarak artırıp çoğalan, veya sıfat ve fiillerinde her şeyden daha ileri ve yüce olan. فرقان kelimesi iki şeyi birbirinden ayıran bir şey için kullanılan *feraka beyneş-şey’eyni* [iki şeyi birbirinden ayırdı] ifadesindeki *ferakanın* masdarıdır. Kur’an’a, hakla batılı birbirinden ayırdığı için veya bir defada değil de ara ara, peyderpey olarak indirildiği için *furkân* adı verilmiştir. Dikkat edilirse وَفُرُءَانَا (“Ayrıca, Kur’an’ı insanlara yavaş yavaş okuyasın (öğrendiklerini hazmetsinler) diye onu ‘parça’lara ayırdık ve peyderpey indirdik.” [İsrâ 17/106]) buyrulmaktadır. [Şairin]

Furkân’ı inkâr eden nice putperest...

mısraındaki *furk* kelimesi de bu anlamdadır.

[1403] İbnü’z-Zübeyr [v. 708/1308] عبده (kuluna) kelimesini عبادہ (kullarına) şeklinde okumuştur ki, o zaman kelime “Peygamber (s.a.)’e ve ümmetine” anlamına gelir. Tıpkı “Size de indirdik” [Enbiyâ 21/10] ve “Deyin ki; “Biz Allah’a, bize indirilmiş olana ... iman ettik.” [Bakara 2/136] âyetlerindeki gibi. “Olsun diye” لِيَكُونَ ifadesindeki zamir “kul”a veya “Furkân”a râcidir; İbn Zübeyr’in kıraati zamirin “Furkân”a râci olduğunu güçlendirmektedir.¹ “Âlemlere” yani, cin ve inse. *Nezîr*^{an2} “uyarıcı -yani korkutucu- olarak” ya da *nekîrin inkâr* anlamında kullanılması gibi, “uyarı olarak” anlamındadır. Nitekim فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذُرٍ (“Nasılmış Benim azabım ve uyarılarım?” [Kamer 54/16 vd.]) âyetlerinde de bu anlamda kullanılmıştır.

1 “Kuluna” kıraatinde uyarıcı kul da, *Furkân* da olabilir; ama ümmet de işin içine katılarak “kullarına” şeklinde okununca tekil ‘uyarıcı’nın sadece Furkan olduğu netleşmektedir. / ed.

2 Ki yerine göre uyarı, yerine göre uyarıcı anlamına gelir. / ed.

سورة الفرقان

مكية وآياتها سبع وسبعون

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا﴾

٥ ٢- ﴿الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا﴾

[١٤٠٢] البركة: كثرة الخير وزيادته. ومنها {تَبَارَكَ اللهُ} [الأعراف: ٥٤] وفيه معنيان: تزايد خيره، وتكاثر. أو تزايد عن كل شيء وتعالى عنه في صفاته وأفعاله. والفرقان: مصدر فرق بين الشيئين إذا فصل بينهما وسمي به القرآن لفصله بين الحق والباطل. أو لأنه لم ينزل جملة واحدة، ولكن مفروقًا، مفصلاً بين بعضه وبعض في الإنزال. ألا ترى إلى قوله {وَقُرْءَانًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا} [الإسراء: ١٠٦] وقد جاء الفرق بمعناه. قال:

وَمُشْرِكِي كَافِرٍ بِالْفَرْقِ ❁

[١٤٠٣] وعن ابن الزبير رضي الله عنه «على عباده»، وهم رسول الله ﷺ وأُمَّته، كما قال ١٥ {لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ} [الأنبياء: ١٠]، {قُولُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا} [البقرة: ١٣٦]. والضمير في {لِيَكُونَ} لعبده أو للفرقان. ويعضد رجوعه إلى الفرقان قراءة ابن الزبير. {لِلْعَالَمِينَ} للجن والإنس، {نَذِيرًا} منذرًا أي مخوفًا، أو إنذارًا، كالنكير بمعنى الإنكار؛ ومنه قوله تعالى {فَكَيْفَ كَانَ عَذَابِي وَنُذْرِي} [القمر: ١٦، ١٨، ٢١، ٣٠].

[1404] الذي الذي نزل ifadesi له [1404] üzere merfû‘ ya da yine medih babından olarak mansubdur. “Âyette bedel ve *mübdel minh* birbirinden nasıl ayrılmış peki?” **dersen şöyle derim:** Burada bedel ve *mübdel minh* birbirinden ayrı olarak zikredilmemiştir; çünkü *mübdel minh*in sırası نزل olup ليكون de onun illetini göstermektedir; *mübdel minh* ancak bu iki kelimeyle tamamlanmış gibidir.

[1405] “Peki, *halk* ve *takdir* aynı mânadadır; o halde ‘Her şeyi halk etmiş ve takdir etmiştir.’ denilmesinin anlamı nedir? Çünkü ‘Her şeyi takdir etmiş ve takdir etmiştir’ denilmiş gibi olmaktadır.” **dersen şöyle derim:** [i] Mâna şöyledir: O her şeyi kendisinde plân program ve dizaynın (*takdir, tesviye*) dikkate alındığı bir var edişle var etmiş (*ihdâs*); kendisine uygun olan amaca hazırlamıştır. Örneği: İnsanı şu gördüğün planlı programlı dizayn edildiği yapıda *halketmiş* ve onu din ve dünya baplarında istenen maslahat ve yükümlülüklerle göre yapılandırmıştır. Keza, bütün canlı ve cansız varlıkları hikmet ve plâna uygun bir şekilde planlı programlı bir yapıda *halketmiş* ve onları hangi şeyle ilgili ise o şey için, planlandığı amaç neyse ona uygun bir şekilde, ona ters düşmeyecek şekilde *takdir* etmiştir. [ii] Veya Allah’ın var etmesi *halketme* olarak ifade edilmiştir; çünkü ‘Allah şunu *halketti*.’ demek, kelimenin iştikâkını dikkate almaksızın, ‘Onu var etti, ona varlık verdi.’ demen gibidir. Ayette adeta; “Allah her şeyi var etmiş ve onu var ederken bir plan program üzere *takdir* etmiş, gelişigüzel var etmemiştir.” buyrulmaktadır. [iii] Şu da söylenmiştir: Ve Allah onun için nihaî bir zaman ve sınır koymuştur ki bu, “...Allah onu bilinen bir son için planlayıp programlamıştır.” demektir.

3. Buna rağmen, O’ndan başka öyle tanrılar edindiler ki hiçbir şey yaratamazlar, üstelik kendileri yaratılmıştır; kendileri için bile bir zarar savma veya bir fayda celbetme gücüne sahip değillerdir; ne ölüm, ne hayat ne de diriltme gücüne sahiptirler.

[1406] *Halk* (yaratma) fiili, إِنْكَاَ وَتَخْلُقُونَ إِنْكَاَ (“Siz Allah’tan başka, birtakım putlara tapıyor; asılsız şeyler uyduruyorsunuz.” [Ankebut 29/17]) âyetindeki gibi *ifî‘âl* (yani ihtilâk / uydurma) anlamında olup mâna şöyledir: Onlar Yüce Allah’a ibadet etmek yerine, onların âcizliğinden daha aşikâr hiçbir âcizliği olmadığı, ne Allah’ın ve ne de kulların yaptığı hiçbir şeyi yapamayan putlara tapmayı tercih ettiler. O putlar ki hiçbir şey yapamazlar ve kendileri ‘yapma’dır; zira onları yontmak ve çizmek suretiyle kendi âbitleri yapmaktadır! “Gücüne sahip değiller” yani kendi şahıslarından bir zararı savma veya zatlarına bir yarar celbetme gücüne sahip değiller.

[١٤٠٤] {الذى له} رفع على الإبدال من {الذي نزل} أو رفع على المدح، أو نصب عليه. فإن قلت: كيف جاز الفصل بين البذل والمبدل منه؟ قلت: ما فصل بينهما بشيء؛ لأنّ المبدل منه صلته {نزل}، و{ليكون} تعليل له، فكأنّ المبدل منه لم يتم إلاّ به.

٥ [١٤٠٥] فإن قلت: في الخلق معنى التقدير، فما معنى قوله {وَوَخَّلَقَ كُلَّ شَيْءٍ فَقَدَرَهُ تَقْدِيرًا} كأنه قال: وقدّر كل شيء فقدّره؟ قلت: المعنى أنه أحدث كل شيء إحداثاً مراعى فيه التقدير والتسوية، فقدّره وهياً لما يصلح له. مثاله: أنه خلق الإنسان على هذا الشكل المقدّر المسوّى الذي تراه، فقدّره للتكاليف والمصالح المنوطة به في بابي الدين والدنيا، وكذلك كل حيوان وجماد جاء به على الجبلّة المستوية المقدّرة بأمثلة الحكمة والتدبير، فقدّره لأمر ما ومصلحة مطابقاً لما قدر له غير متجاف عنه. أو سمي إحداث الله خلقاً، لأنه لا يحدث شيئاً لحكمته إلاّ على وجه التقدير من غير تفاوت، فإذا قيل: خلق الله كذا، فهو بمنزلة قولك: أحدث وأوجد، من غير نظر إلى وجه الاشتقاق، فكأنه قيل: وأوجد كل شيء فقدّره في إيجاده، لم يوجده متفاوتاً. وقيل: فجعل له غاية ومنتهى. ومعناه: فقدّره للبقاء إلى أمد معلوم.

١٥ ٣- ﴿وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ وَلَا يَمْلِكُونَ أَنْفُسَهُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا وَلَا يَمْلِكُونَ مَوْتًا وَلَا حَيَاةً وَلَا نُشُورًا﴾

[١٤٠٦] الخلق بمعنى الافتعال، كما في قوله تعالى {إِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثَانًا وَتَخْلُقُونَ إِفْكًا} [العنكبوت: ١٧] والمعنى: أنهم آثروا على عبادة الله سبحانه عبادة آلهة لا عجز أبين من عجزهم، لا يقدرّون على شيء من أفعال الله ولا من أفعال العباد، حيث لا يفعلون شيئاً وهم يفعلون، لأنّ عبدتهم يصنعونهم بالنحت والتصوير. {وَلَا يَمْلِكُونَ} أي لا يستطيعون لأنفسهم دفع ضرر عنها أو جلب نفع إليها

Oysa âbitleri bile bunu yapabilmektedir. Dolayısıyla putlar; kulların bile yapabildiği işleri görebilmekten, zarar savıp fayda sağlamaktan âciz olduklarına göre, Allah'tan başka hiç kimsenin gücünün yetmeyeceği ölüm, hayat ve diriltme konusunda elbette daha da âciz olacaklardır.

- 5 **4. Buna rağmen, nankörce inkâr edenler dediler ki: “Bu (Kur’ân, Muhammed’in) tamamen kendisinin uydurduğu bir yalandır; ‘başka’ bir topluluk da bu hususta ona yardım etmektedir!” Böylece, haksızlık ve iftira niteliğinde bir iddia ortaya attılar.**

10 [1407] “Başka bir topluluk.” Bunların Yahudiler olduğu söylendiği gibi, Huveytub b. Abdül’uzzâ’nın kölesi Addâs, Alâ b. el-Hadramî’nin kölesi Yesâr ve Rum asıllı Ebû Fükeyhe olduğu da söylenmiştir. Bunu Nadr b. Hâris b. Abdüddâr söylemişti.

15 [1408] *Câe* ve *etâ* [geldi] kelimeleri bazen *fe’ale* [yaptı] anlamında kullanılır ve onun gibi müteaddi olurlar, bazen de *ci’tü’l-mekân*^e [Mekâna geldim] demen gibi, *veredû zulm*^{en} [zulme geldiler] anlamında olurlar. Ayrıca cer harfi hafzedilip fiil vasledilmiş de olabilir [*hazfu isâ*]. *Zulûmleri* ise bir Arabın, fesahatıyla bütün Arap fasihlerini âciz bırakan Arapça bir sözü Rum asıllı bir yabancından öğrenerek söylediğini iddia etmeleridir. [‘Aslı astarı olmayan’ anlamındaki] *zûr*, kendisinde asla söz konusu olmayan bir şeyi ona nispet ederek *bühtanda*¹ bulunmalarındır.

- 20 **5. Yine dediler ki: “(Bu) kendisinin yazdırdığı; sabah-akşam kendisine okunan öncekilere ait masallar(dır)!”**

[1409] *أساطير الاولين* eski milletlerin Rüstem ve İsfendiyar hikâyeleri türünden uydurdıkları masallar olup *أساطير* kelimesi, *istârın* veya -[*ehâdisin* müfredi] *uhdûse* gibi- *üstûrenin* çoğuludur. *اِكْتَسَبَهَا* ifadesi kendisi için yazıp aldığı demektir. 25 Kişi suyu kendisi için doldurup döktüğünde *istekebbel-mâe v’estabbehû* [Su dökündü.] dersin. Kelime meçhul olarak üktutibehâ şeklinde de okunmuştur ki, “Onu bir kâtip onun için yazdı.” anlamındadır; çünkü o kendi eliyle yazamayan ümmî bir zat idi ki bu, Kur’ân’ın mucizeliğini eksiksiz hale getirmektedir. Sonra [*iktetebe le-hûdaki*] Lâm hafzedilmiş ve fiil zamirle birleşmiş; cümle tıpkı *قَوْمَهُ* واختار موسى و (*“Mûsâ kavminden seçmişti.”* [A’raf 7/155]) ayetindeki gibi² *iktetebehâ iyyâhu kâtib^{um}* haline gelmiş; sonra da fiil zamire yani *iyyâhuya* uygun hale getirilmiş; yani zamir açık ve mansub iken gizli ve merfû’ bir zamire dönüşmüştür; *esâfîn*in zamiri [*hâ*] ise olduğu gibi kalmış ve kelime üktütibehâ şeklini almıştır.

1 *Bht* maddesinin kök anlamı şaşırmak olup, kendisine iftira edilen kişi o iftirayı işittiğinde şaşkına dönmektedir. / ed.

2 Malum, aslında ... *min kavmihi* idi. / ed.

وهم يستطيعون، وإذا عجزوا عن الافتعال ودفع الضرر وجلب النفع التي يقدر عليها العباد كانوا عن الموت والحياة والنشور التي لا يقدر عليها إلا الله أعجز.

٤- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا إِفْكٌ افْتَرَاهُ وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ فَقَدْ جَاءُوا ظُلْمًا وَزُورًا﴾

٥ [١٤٠٧] {قَوْمٌ آخَرُونَ} قيل: هم اليهود. وقيل: عداس مولى حويطب بن عبد العزى، ويسار مولى العلاء بن الحضرمي، وأبو فكيهة الرومي. قال ذلك النضر بن الحرث بن عبد الدار.

[١٤٠٨] جاء وأتى يستعملان في معنى فعل، فيعديان تعديته، وقد يكون على معنى: وردوا ظلمًا، كما تقول: جئت المكان. ويجوز أن يحذف الجار ويوصل الفعل. وظلمهم: أن جعلوا العربي يتلقن من العجمي الرومي كلامًا عربيًا أعجز بفصاحته ١٠ جميع فصحاء العرب. والزور: أن بهتوه بنسبة ما هو بريء منه إليه.

٥- ﴿وَقَالُوا أَأَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلَى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَأَصِيلًا﴾

[١٤٠٩] {أساطير الاولين} ما سطره المتقدمون من نحو أحاديث رستم واسفنديار، جمع: أسطار، أو أسطورة كأحدوثة. {اكتتبها} كتبها لنفسه وأخذها، كما تقول: استكتب الماء واصطبه، إذا سكبها وصبه لنفسه وأخذه. وقرئ «اكتتبها» على ١٥ البناء للمفعول. والمعنى: اكتتبها كاتب له، لأنه كان أميًا لا يكتب بيده، وذلك من تمام إعجازه، ثم حذفت اللام فأفضى الفعل إلى الضمير فصار اكتتبها إياه كاتب، كقوله {واختار موسى قَوْمَهُ} [الأعراف: ١٥٥] ثم بنى الفعل للضمير الذي هو "إياه" فانقلب مرفوعًا مستترًا بعد أن كان بارزًا منصوبًا، وبقي ضمير الأساطير على حاله، فصار ٢٠ {اكتتبها} كما ترى.

[1410] **Şayet** “Aslında ‘Kendisine imlâ ettim; o da onu yazdırdı’ denilebilir; o halde nasıl ‘Onu kendisi için yazdırdı; kendisine imlâ ediliyor.’ denilebildi ki?” **dersen şöyle derim:** “Burada iki ihtimal olup, biri şudur: “Onu kendisi için yazdırmayı murat veya talep etti; o da kendisine imlâ ediliyor.”

- 5 Ya da “Bu, kendisi için yazıldı, zira ümmi idi; o kendisine imlâ ediliyor, yani yazılardan okunuyor, o da onu ezberliyor. Çünkü ezberleyecek olana okuma yazacak olana okuma gibidir. Hasan-ı Basrî’den [v. 110/728] ifadenin Allah’ın müşrikleri yalanlayan sözü olduğu nakledilmiştir; ancak bu, Hemze’nin yadığama anlamında bir istifham ifade etmek üzere meftuh olması
- 10 halinde mümkün olabilir. Ki bunun açıklaması şair [Cerîr]’in:

أَفْرَحُ أَنْ أُزَرَ الْكِرَامَ...

mısırındaki gibi¹ olur. Hasan-ı Basrî’ye düşen, الاولين de durmaktır.²

- 15 [1411] “Sabah-akşam” yani daima. Veya sabahleyin henüz insanlar kalkıp dağılmadan önce gizli gizli, ve akşam evlerine döndüklerinde.

6. De ki: Onu göklerin ve yerin sırrını bilen (Allah) indirmektedir. O gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

- [1412] Yani O göklerdeki ve yerdeki gizli kalmış bütün sırları bilir. Bu sırlardan biri de sizlerin -söylediğiniz sözün asılsız ve yalan olduğunu bildiğiniz halde- Peygamber (s.a.)’e tuzak kurmanızdır. Peygamber (s.a.)’in gerçek durumu, yani ona ettiğiniz *bühtanda* temiz oluşu da bu cümleden-
20 dir. Dolayısıyla, sizi ve onu sizlerin ve onun hakkındaki bilgisine göre muahaze edecektir. **Şayet** “O gerçekten bağışlayıcıdır, merhametlidir” ifadesi bu mânaya nasıl uygun düşmektedir?” **dersen şöyle derim:** Bundan önceki ifade tehdit anlamında olduğu için, ardından onu yapmaya kadir olduğunu ifade eden bir açıklamada bulunulmuştur; çünkü bağışlama ve merhametle ancak cezalandırmaya gücü yeten biri nitelendirilebilir. Veya bu ifade, *mükâbereleri*³ yüzünden bir azap sağanağını hak ettikleri, ancak bağışlayıcı ve merhametli olduğu için Allah’ın kendilerini cezalandırmadığı ve günah-
25 kârlara süre tanıdığı; acele etmediği yolunda bir uyarıdır.

7. Yine dediler ki: “Bu nasıl bir peygamber ki (hem ‘Allah Resulü-yüm’ diyor hem de) yemek yiyor, çarşı-pazar dolaşıyor?! Ona bir melek indirilse de onunla birlikte (bizi) uyarsa ya?!”

1 İfade, “Büyük cömertlerden nasiplenmek varken, küçük bir deve yavrusuna sevinir miyim ben?” anlamındadır. / ed.

2 Çünkü onun okuyuşuna göre söyleyenler değişmiştir; ilkinin sahibi müşrikler, diğerinki ise Allah’tır. / ed.

3 Yani hak ortaya çıkmasına rağmen haklıya karşı hâlâ inatla kibirlenmeleri. / ed.

[١٤١٠] فإن قلت: كيف قيل: {اكتبها فهي تملئ عليّ}، وإنما يقال: أملت عليه فهو يكتبها؟ قلت: فيه وجهان؛ أحدهما أراد اكتبها أو طلبه فهي تملئ عليه. أو كتبت له وهو أمي فهي تملئ عليه: أي تلقى عليه من كتابه يتحفظها، لأن صورة الإلقاء على الحافظ كصورة الإلقاء على الكاتب. وعن الحسن: أنه قول الله سبحانه يكذبهم. وإنما يستقيم أن لو فتحت الهمزة للاستفهام الذي في معنى الإنكار. ووجهه أن يكون نحو قوله:

أَفَرَحَ أَنْ أُرْزَا الْكَرَامَ وَأَنْ * أُورَثَ ذَوْدًا شَصَائِصًا نَبَلًا

وحق الحسن أن يقف على {الأولين}.

[١٤١١] {بُكَرَةً وَأَصِيلًا} أي دائماً، أو في الخفية قبل أن ينتشر الناس، وحين يأوون إلى مساكنهم. ١٠

٦- ﴿قُلْ أَنْزَلَهُ الَّذِي يَعْلَمُ السِّرَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[١٤١٢] أي يعلم كل سرّ خفي في السماوات والأرض، ومن جملة ما تسرونه أنتم من الكيد لرسوله ﷺ مع علمكم أنّ ما تقولونه باطل وزور، وكذلك باطن أمر رسول الله ﷺ وبرأته مما تبهتونه به، وهو يجازيكم ويجازيه على ما علم منكم وعلم منه. فإن قلت: كيف طابق قوله {إِنَّهُ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا} هذا المعنى؟ قلت: لما كان ما تقدّمه في معنى الوعيد عقبه بما يدل على القدرة عليه، لأنه لا يوصف بالمغفرة والرحمة إلّا القادر على العقوبة. أو هو تنبيه على أنهم استوجبوا بمكابرتهم هذه أن يصب عليهم العذاب صبّاً، ولكن صرف ذلك عنهم؛ إنه غفور رحيم يمهّل ولا يعاجل.

٧- ﴿وَقَالُوا مَالِ هَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ لَوْلَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونُ مَعَهُ نَذِيرًا﴾ ٢٠

8. “Yahut ona bir hazine verilse veya (hiç çalışmadan zahmetsizce) yiyebileceği bir bahçesi olsa ya?!” Zalimler de; “Siz sadece; büyülenmiş bir adamın peşinden gidiyorsunuz!” dediler.

[1413] [مال هذا] ifadesindeki Lââm Mushafta Arap yazım esaslarının dışına çıkılarak هذا'dan ayrı yazılmıştır. Mushaf yazısı ise değiştirilemez bir gelenektir. “Bu”nda¹ Peygamberi değersizleştirme ve onun durumunu küçültme anlamı söz konusudur. Hazret-i Muhammed’e *peygamber* demeleri de onunla alay etme, dalga geçme nev’indendir. Bir tür “Şu peygamber olduğunu iddia eden kişiye ne oluyor?!” demektedirler. “Size gönderilen peygamberiniz cinlinin teki!” [Şu’arâ 26/27] âyetindeki gibi. Yani bunun ‘Tanrı elçisi’ olduğu doğruysa, neden bizim gibi yaşıyor, bizim gibi “yemek yiyor”, bizim gibi geçimini sağlamak için çarşıya pazara gidip geliyor!? Demek istiyorlardı ki; onun yiyecek ve geçim peşinde koşmaktan müstağni bir melek olması gerekirdi. Müşrikler daha sonra peygamber olacak kişinin melek olması gerektiği şeklindeki taleplerinden vazgeçmiş ve peygamberin, beraberinde bir meleğin bulunduğu ve insanları uyarıp sakındırma konusunda onunla yardımlaşan bir insan olması gerektiğini söylemiş; sonra bundan da vazgeçerek; “Yanında bir melek olmasa da hiç olmazsa yanında gökten kendisine indirilmiş bir hazine olmalıydı ve geçimini onunla sağlamalı, rızık için çalışmak durumunda kalmamalıydı.” demişlerdir. Sonunda bu taleplerinden de vazgeçmiş ve “Hiç olmazsa köy ağaları ve zenginler gibi yiyip içeceği veya insanların dünya işlerinde ve geçimlerinde yararlandığı bahçesi olan bir adam olmalıydı.” demişlerdir.

[1414] Allah ‘zalimler’ derken aynı müşrikleri kastetmektedir; ancak söyledikleri sözde *zâlim* olduklarını tescillemek için, zamir yerine açık lafız kullanılmıştır.

[1415] فیکون ref ile *fe-yekûnu* şeklinde, أو تكون له Yâ ile *ev yekûnu le-hû* şeklinde, يأکل (kendisinin yiyeceği [bir bahçe]) ifadesi de Nûn ile *ne’külu* (yiyeceğimiz [bir bahçe]) şeklinde okunmuştur. **Şayet** “فیکون ke-limesinin merfû‘ ve mansûb okunuşunun izahı nedir?” **dersen şöy-**
le derim: Hellâ² anlamında olan *levlân*ın cevabı olarak mansûb olup

1 Yani Peygamber’den “Bu” diye bahsedilmesinde. / ed.

2 *Hellâ*, *hel* ve *lâdan* oluşan bileşik bir kelime olup, muzari fiilin başına geldiğinde konuşan, muhatabı o işe teşvik ediyordur. Örneği: *Hellâ tectebidu* “Çalışsan al!” Mazi fiilin başında geldiğinde ise, o işi neden yapmadığı konusunda muhatabı kınamaktadır. Örneği: *Hellâ tectebide* “Çalışsaydın ya! [Neden çalışmadın!?]” *Levlâ* ise bir şey olduğunda diğerinin olmayacağını ifade eden bir şart edatıdır. Örneği: *Levlâ-l-adlu le-fesedetü-r-ra’iyyetu* “Adalet olmazsa millet bozulur.” *Levlâ’s-senetân le-beleke’n-nu’mânü* “Son 2 yıl olmasaydı, Numan’ın işi bitmişti!” Ama adalet olduğunda bozulmaz; o 2 yıl olduğu için Numan’ın işi bitmemiş; helâk olmamış. Ancak *levlâ hellâ* anlamında da kullanılır ki *hellâ* anlamında kullanıldığı pek çok ayet-i kerime vardır. Bu kullanımda *levlâ* teklif ihtiva eden bir soru edatıdır. Örneği: “Onu sorsaydın ya!” anlamındaki *levlâ seeltehá* “Sor.” demektir. (almaany.com’dan) / ed.

٨- ﴿أَوْ يُلْقَىٰ إِلَيْهِ كَنْزٌ أَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ يَأْكُلُ مِنْهَا وَقَالَ الظَّالِمُونَ إِن تَبْعُونَ إِلَّا رَجُلًا مَّسْحُورًا﴾

[١٤١٣] وقعت اللام في المصحف مفصولة عن {هذا} خارجة عن أوضاع الخط العربي، وخط المصحف سنة لا تغير. وفي {هذا} استهانة وتصغير لشأنه، وتسميته بـ{الرسول} سخرية منهم وطنز، كأنهم قالوا: ما لهذا الزاعم أنه رسول. ونحوه قول فرعون {إِنَّ رَسُولَكُمْ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ} [الشعراء: ٢٧] أي إن صح أنه رسول الله فما باله حاله مثل حالنا {يَأْكُلُ الطعام} كما نأكل؛ ويتردد في الأسواق لطلب المعاش كما نتردد. يعنون أنه كان يجب أن يكون ملكاً مستغنياً عن الأكل والتعيش. ثم نزلوا عن اقتراحهم أن يكون ملكاً إلى اقتراح أن يكون إنساناً معه ملك، حتى يتساندا في الإنذار والتخويف. ثم نزلوا أيضاً فقالوا: وإن لم يكن مرفوداً بملك فليكن مرفوداً بكنز يلقي إليه من السماء يستظهر به ولا يحتاج إلى تحصيل المعاش. ثم نزلوا فاقتنعوا بأن يكون رجلاً له بستان يأكل منه ويرتزق كما الدهاقين والمياسير، أو يأكلون هم من ذلك البستان فينتفعون به في دنياهم ومعاشهم.

[١٤١٤] وأراد بالظالمين إياهم بأعيانهم؛ وضع الظاهر موضع المضمحل ليسجل عليهم بالظلم فيما قالوا.

[١٤١٥] وقرئ «فيكون»، بالرفع، «أو يكون له جنة»، بالياء، «ونأكل»، بالنون. فإن قلت: ما وجه الرفع والنصب في فيكون؟ قلت: النصب لأنه جواب «لولا» بمعنى «هلا»

istifham hükmündedir, أنزل kelimesine ma'tûf olup ref mahallinde olduğu için de merfû'dur. Nitekim sondaki Lâm merfû' olarak *levlâ yunzelu* dersin. Daha sonra gelen يلقى ve تكون kelimeleri de merfû' olarak ona atfedilmiştir. Onlarda ise nasb caiz değildir; zira *levlâ*dan sonra gelen kelime hükmündedirler ki bu tür kelimeler, sadece merfû' olur.

[1416] Bu sözü söyleyenler Nadr b. Hâris, Abdullah b. Ebû Ümeyye, Nevfel b. Huveylid ve onlara katılan Kureyş inkârcılarıdır.

[1417] مسحورًا kelimesi, “kendisine büyü yapılarak akli başından alınmış” demektir. Veya *zâ-sahrⁱⁿ* yani “akciğeri olan biridir” anlamındadır ki bunu söylemekle, “O bir insandır, melek değildir” demek istiyorlardı.

9. Bak, senin için ne tür temsiller getiriyorlar?! Dalâlete bu yüzden düştüler; bir daha da doğru yolu bulamazlar..

[1418] “Senin için temsiller getiriyorlar.” Yani, senin hakkında insan ve meleğin ortak oldukları bir peygamberlik, gökten sana bir hazine indirilmesi vb. lafları edip senin için birtakım sıfatlar ve nadir haller önerisinde bulunuyorlar ve şaşkın ve sapıtmış olarak, sürdürecekleri bir laf bulamıyorlar. Veya haktan sapıyor ve ona götüren yolu bulamıyorlar.

10. ‘Dilese sana bunlardan daha hayırlı olarak altından ırmakların aktığı cennetler verebilecek ve köşkler kurabilecek olan’ ne zengin ve cömerttir!

[1419] “Dilese” dünyada sana onların dediğinden “daha hayırlısını” verebilecek olanın hayrı çoktur. Ki, o da âhirette sana vermeyi vaat ettiği cennet ve köşkerlerin bir benzerini sana dünyada vermesidir. ويجعل kelimesinin Lâm'ı جعل 'ye atıfla merfû' olarak da okunmuştur; çünkü şart kelimesi mazi olarak kullanıldığında onun cezası olan kelimenin cezmi de ref'i de caizdir. [Züheyr'in];

Yanına bir dostu gelse, açlık gününde
Ne ‘malım kayıp’ der ne de ‘Bende de yok!’

beytinde olduğu gibi. Eğer bu Lâm'ı bir sonraki Lâm'a idğam edersen onu hem meczum ve hem de merfû' olarak takdir etmek mümkündür. Ayrıca kelimenin başındaki Vav sebebiyle bu Lâm, şartın cevabı olarak kabul edilmek suretiyle ويجعل şeklinde mansub olarak da okunmuştur.

وحكمه حكم الاستفهام. والرفع على أنه معطوف على أنزل، ومحلّه الرفع، ألا تراك تقول: لولا يُنْزَلُ بالرفع، وقد عطف عليه: يلقي، وتكون مرفوعين، ولا يجوز النصب فيهما لأنهما في حكم الواقع بعد لولا، ولا يكون إلا مرفوعًا.

[١٤١٦] والقائلون هم كفار قريش النضر بن الحرث، وعبد الله بن أبي أمية، ونوفل بن خويلد ومن ضامهم. ٥

[١٤١٧] {مُسْخُورًا} سحر فغلب على عقله، أو ذا سحر، وهو الرئة؛ عنوا أنه بشر لا ملك.

٩- «انْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا»

[١٤١٨] {ضَرَبُوا لَكَ الْأَمْثَالَ} أي قالوا فيك تلك الأقوال واخترعوا لك تلك الصفات والأحوال النادرة من نبوة مشتركة بين إنسان وملك، وإلقاء كنز عليك من السماء وغير ذلك، فبقوا متحيرين ضلّالًا، لا يجدون قولًا يستقرون عليه. أو فَضَّلُوا عن الحق فلا يجدون طريقًا إليه. ١٠

١٠- «تَبَارَكَ الَّذِي إِنْ شَاءَ جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَيَجْعَلُ لَكَ قُصُورًا»

[١٤١٩] تكثر خير {الذي إِنْ شَاءَ} وهب لك في الدنيا {خَيْرًا} مما قالوا، وهو أن يعجل لك مثل ما وعدك في الآخرة من الجنات والقصور. وقرئ «ويجعل»، بالرفع عطفاً على جعل؛ لأن الشرط إذا وقع ماضيًا، جاز في جزائه الجزم، والرفع، كقوله: ١٥

وَإِنْ أَنَا خَلِيلٌ يَوْمَ مَسْئَلَةٍ * يَقُولُ لَا غَائِبٌ مَالِي وَلَا حَرَمٌ

ويجوز في {وَيَجْعَلُ لَكَ} إذا أدغمت أن تكون اللام في تقدير الجزم والرفع جميعًا. وقرئ بالنصب، على أنه جواب الشرط بالواو. ٢٠

11. Ama (Kıyamet) saati(ni) yalanlamaktalar! Oysa Biz, bu saati yalanlayanlara öyle çılğın bir ateş hazırladık ki

12. O, kendilerini uzak bir yerden görünce, onun kızıp köpürdüğünü ve homurdandığını işitirler.

5 **13. Kelepçelenmiş vaziyette onun dar bir yerine atıldıklarında (çektikleri pişmanlık ve acıdan dolayı) oracıkta yok oluvermek isterler.**

14. “Bugün ‘Bir kez helâk olalım da kurtulalım!’ diye yakarmak yok!.. Daha çok yok olmak isteyeceksiniz!”

[1420] “Ama yalanlamaktalar” cümlesi müşriklerle alakalı olarak yapılan nakle ma’tûftur; “Ama onlar bunların hepsinden daha acayip bir şey yaptılar: Kıyameti inkâr ettiler!” denilmektedir. Bunun daha sonraki cümleyle birleştirilmesi de mümkündür. Bir tür “Ama kıyameti yalanlamaktalar! Bu durumda nasıl bu cevabı verebiliyorlar?! Ahireti inkâr ettikleri halde, âhirette Allah’ın sana vaat ettiği şeylerin bir benzerini bu dünyada iken vereceğine nasıl inanabiliyorlar?!” denilmektedir. 10 15 سَعِير çok sıcak ateş demektir. Hasan-ı Basrî Sa’îr’in cehennemin isimlerinden olduğunu söylemiştir.

[1421] رَأَتْهُمْ [Cehennem kendilerini görünce] ifadesi, *dûruhum teterââ* yani “yurtları birbirine bakar” ifadesindeki anlamıyla kullanılmıştır ki *lâ terââ nârâhumâ* [“O ikisinin ateşleri birbirini görmez.”] [Tirmizî, “Siyer”, 42] hadisi de bu tür bir kullanımdır. Adeta mecaz yoluyla *birbirlerini*¹ gördükleri dile getirilmektedir. “Cehennem ateşi, bakanın görebileceği bir mesafeye geldiği zaman onun fokurdama sesini işitirler.” anlamında olup, bu fokurtu kızıp köpürmüş homurdanan birinin sesine benzetilmiştir. İfade ile şu kastedilmiş de olabilir: Cehennem zebanileri onları gördükleri zaman inkârcılara olan öfkelerinden ve onlardan intikam 20 25 alma arzularından dolayı homurdanıp köpürürler.

[1422] Bollukta rahatlık olduğu gibi, darlıkta da zorluk vardır. Bu sebeple, Allah Teâlâ cenneti gökler ve yer genişliğinde bir yer olarak nitelemiştir. Hadiste de “Cennette her mümin için şöyle şöyle köşkler ve bahçeler” olduğu bildirilmiştir. Allah Teâlâ Cehenneme girenleri çeşitli sıkıntı ve zorluklara maruz bırakmış, 30 onları üst üste sıkışık bir halde dar bir mekâna atacağını bildirmiştir. Nitekim İbn Abbas [v. 68/688] bu âyeti “Cehennem harbenin mızrağı sıkıştırdığı gibi onları sıkıştırır. Bu sıkışık ortamda zincire vurulurlar; elleri demirlerle boyunlarına kelepçelenmiş bir halde olurlar” şeklinde tefsir etmiştir. “Ayaklarında kelepçeler olan inkârcı ile birlikte şeytanları da aynı zincirle bağlanır.” da denilmiştir.

1 Şahit olarak kullanılan ifadeye göre “ateşlerin birbirlerini gördükleri...” Ayetle göre ise, cehennem ateşi ile cehennemliklerin birbirlerini gördükleri... / ed.

١١- ﴿بَلْ كَذَّبُوا بِالسَّاعَةِ وَأَعْتَدْنَا لِمَنْ كَذَبَ بِالسَّاعَةِ سَعِيرًا﴾

١٢- ﴿إِذَا رَأَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغِيْظًا وَزَفِيرًا﴾

١٣- ﴿وَإِذَا أُلْقُوا مِنْهَا مَكَانًا ضَيِّقًا مُّقْرِنِينَ دَعَوْا هُنَالِكَ ثُبُورًا﴾

١٤- ﴿لَا تَدْعُوا الْيَوْمَ ثُبُورًا وَاحِدًا وَادْعُوا ثُبُورًا كَثِيرًا﴾

٥ [١٤٢٠] {بَلْ كَذَّبُوا} عطف على ما حكى عنهم؛ يقول: بل أتوا بأعجب من ذلك كله، وهو تكذيبهم بالساعة. ويجوز أن يتصل بما يليه، كأنه قال: بل كذبوا بالساعة، فكيف يلتفتون إلى هذا الجواب، وكيف يصدقون بتعجيل مثل ما وعدك في الآخرة وهم لا يؤمنون بالآخرة. السعير: النار الشديدة الاستعار. وعن الحسن رضي الله عنه: أنه اسم من أسماء جهنم.

١٠ [١٤٢١] {رَأَتْهُمْ} من قولهم: دورهم تترأى، أي تتناظر. ومن قوله ﷻ: «لا تراءى ناراهما». كأن بعضها يرى بعضاً على سبيل المجاز. والمعنى: إذا كانت منهم بمرأى الناظر في البعد سمعوا صوت غليانها. وشبه ذلك بصوت المتغيظ والزافر. ويجوز أن يراد: إذا رأتهم زبانيتهما تغيظوا وزفروا غضباً على الكفار وشهوة للانتقام منهم.

[١٤٢٢] الكرب مع الضيق، كما أن الروح مع السعة، ولذلك وصف الله الجنة بأن عرضها السماوات والأرض. وجاء في الأحاديث: أن لكل مؤمن من القصور والجنان كذا وكذا. ولقد جمع الله على أهل النار أنواع التضيق والإرهاق، حيث ألقاهم في مكان ضيق يتراصون فيه تراصاً، كما روي عن ابن عباس رضي الله عنه في تفسيره أنه يضيق عليهم كما يضيق الزج في الرمح، وهم مع ذلك الضيق مسلسلون مقرنون في السلاسل، قرنت أيديهم إلى أعناقهم في الجوامع. وقيل: يقرن مع كل كافر شيطانه في سلسلة وفي أرجلهم الأصفاد.

٢٠

- [1423] هَلَاكٌ helâk olmak demektir. Helâk yakarması ise, *vâ sübûrâh*, yani “Ey helâk! Gel artık! Şimdi tam senin zamanın [gel de kurtulalım]!..” şeklin-
 dedir. “Yakarmayın” yani ifadede bir ‘deme’ söz konusu olmasa da “onla-
 ra böyle denir” veya “onlar kendilerine böyle denilmesini hak etmişlerdir.
 5 “Daha çok yok olmak isteyeceksiniz.” Bu ifade, “Bir kez helâk olacağınız
 bir yerde değil, birçok defa helâk olacağınız bir yerde bulunuyorsunuz.”
 anlamındadır. Bu da, ya oradaki azabı çeşit çeşit olduğu ve bu yüzden onun
 şiddet ve korkunçluğundan dolayı her tür azabın helâk yakarışını gerektir-
 diği veya derileri her çürüyüp hissini kaybedişinde yenileneceği için helâk-
 10 lerinin sınırsız olması sebebiyledir.

15. De ki: Bu mu daha hayırlıdır, yoksa müttakilere vaat olunan ebedilik Cennet’i mi? Ki bu, kendi yaptıklarının karşılığıdır ve nihai dönüş yerleridir.

- 16. Orada diledikleri her şeyi elde ederler; hem de temelli olarak...**
 15 **Bu, senin Rabbinden istenecek (yani, O’nun mutlaka yerine getireceği) bir vaattir.**

- [1424] وما يَشَاءُونَ ve وَعْدٌ kelimelerindeki zamir mahzuf olup ibare *vu’idehe’l-muttekûn* ve *mâ yeşâûnehû* şeklindedir. كانت [geçmiş zaman kipin]in kullanılması, Allah Teâlâ’nın vaat ettiği bir şeyin ileride mutlaka gerçekleş-
 20 mek bakımından sanki geçmişte olmuş bitmiş bir şey gibi olması sebebiy-
 ledir. Veya ifade “Bu husus Allah onlara haber vermeden uzun zaman önce
 Levh-i Mahfuz’da cennetin onların amellerinin mükâfatı ve gidecekleri yer
 olduğu yazılıydı” anlamındadır.

- [1425] **Şayet** “Ki bu, kendi yaptıkların karşılığıdır ve nihai dönüş yerle-
 25 ridir.’ ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu, “Ne güzel mükâ-
 fat! Ne güzel konak!” [Kehf 18/31] âyetindeki gibidir; orada da hem mükâfat
 ve hem de yeri methedilmiştir. Bu, keza “Ne kötü içecek! Ne kötü konak!”
 [Kehf 18/29] âyetindeki uygulamaya da benzemektedir. Nitekim orada da
 hem ceza ve hem de yeri kötülenmiştir; zira nimet ona nail olan açısın-
 30 dan ancak yerin geniş; istek ve arzuya uygun olması halinde tam olmuş
 olur. Aksi halde kişi üzüldür. Keza, ceza da yerin kötülüğü, darlığı, karanlığı,
 iğrenme ve tikslenme şartlarını taşıdığı zaman katlanmış olur. Bu sebeple
 âyette mükâfatla birlikte nihai dönüş yeri de zikredilmiştir.

[١٤٢٣] والثبور: الهلاك، ودعاؤه أن يقال: وا ثبوراه، أي تعال يا ثبور، فهذا حينك وزمانك. {لَا تَدْعُوا} أي يقال لهم ذلك. أو هم أحقَاء بأن يقال لهم، وإن لم يكن ثمة قول. ومعنى {وَادْعُوا ثُبُورًا كَثِيرًا} أنكم وقعتم فيما ليس ثبوركم فيه واحدًا، إنما هو ثبور كثير؛ إما لأن العذاب أنواع وألوان، كل نوع منها ثبور لشدة وفضاعته، أو لأنهم كلما نضجت جلودهم بدّلوا غيرها، فلا غاية لهلاكهم.

١٥- ﴿قُلْ أَذَلِكَ خَيْرٌ أَمْ جَنَّةُ الْخُلْدِ الَّتِي وُعِدَ الْمُتَّقُونَ كَانَتْ لَهُمْ جَزَاءٌ وَمَصِيرًا﴾

١٦- ﴿لَهُمْ فِيهَا مَا يَشَاءُونَ خَالِدِينَ كَانَ عَلَى رَبِّكَ وَعْدًا مَسْئُولًا﴾

١٠ [١٤٢٤] الراجع إلى الموصولين محذوف، يعني: وُعِدَها المتقون، وما يشاءونه. وإنما قيل: كانت، لأن ما وعده الله وحده فهو في تحقيقه كأنه قد كان. أو كان مكتوبًا في اللوح قبل أن برأهم بأزمة متطاولة أن الجنة جزاؤهم ومصيرهم.

[١٤٢٥] فإن قلت: ما معنى قوله {كَانَتْ لَهُمْ جَزَاءٌ وَمَصِيرًا}؟ قلت: هو كقوله {نِعْمَ الثَّوَابُ وَحُسُنَتْ مُرْتَفَقًا} [الكهف: ٣١] فمدح الثواب ومكانه، كما قال {يُسِّى الشَّرَابُ وَسَاءَتْ مُرْتَفَقًا} [الكهف: ٢٩]؛ فذم العقاب ومكانه، لأن النعيم لا يتم للمتعم إلا بطيب المكان وسعته وموافقته للمراد والشهوة، وأن لا تنقص، وكذلك العقاب يتضاعف بغثاثة الموضع وضيقه وظلمته وجمعه لأسباب الاجتواء والكرهية، فلذلك ذكر المصير مع ذكر الجزاء.

- [1426] ما يشاؤون [diledikleri her şey]e racidir. *Va'd* kelimesi *mev'ûd* anlamında olup ifade; “Bu, Rabbin için yerine getirmesi kesin, istenilip arzu edilmeye değer bir vaattir; çünkü bu, hak edilmiş bir ceza ve mükâfatır.” anlamındadır. Şu da söylenmiştir: Bu, insanların ve meleklerin dualarında istedikleri şeylerdir: “Ya Rabbi! Ayrıca, peygamberlerin aracılığıyla bize vaad ettiklerini de bize ver.” [Âl-i İmrân 3/194], “Ya Rabbi! Bize dünyada da güzellik ver, âhirette de güzellik ver.” [Bakara 2/201] ve “Ya Rabbi! Onları kendilerine vaad ettiğin Adn Cennetlerine sok.” [Gâfir 40/8] âyetlerinde ifade edildiği gibi.

17. O gün, Rabbin onları ve Allah'tan başka taptıkları şeyleri bir araya toplayarak; “Bu kullarımı siz mi saptırdınız, yoksa kendileri mi yoldan çıkı?” der.

18. Derler ki: “Hâşâ! Bizim, Senden başka velîler edinmemiz söz konusu değil.. Ama Sen onları ve atalarını öyle yaşattın ki, sonunda Seni anmayı unutup helâki hak eden hayırsız bir toplum oldular.”

- [1427] يحشرهم ve يقول kelimelerinin ikisi de Nun ve Yâ ile [haşrettiğimiz gün deriz/haşrettiği gün der], ayrıca Şin meksur olarak *yahşiruhum* şeklinde okunmuştur.

[1428] “Taptıkları şeyler” ifadesiyle kendisine tapınılan melekleri, Hazret-i İsa ve Üzeyir’i kasdetmektedir. Kelbî’nin, “Bunlar Allah’ın konuşuracağı putlardır.” dediği de nakledilmiştir. İfadenin, hepsini içine alıyor olması da mümkündür. **Şayet** “*Mâ* akıllı varlıklar için nasıl kullanılabilir?” **dersen şöyle derim:** “Bu kelime genellikle hem akıllı hem de akıllı olmayan varlıklar için kullanılır. Şöyle ki: Uzakta bir canlı gördüğün zaman *mâ* huve [Şu ne?] dersin. “İnsandır.” diye cevap verildiğinde ise “Kim o?” dersin. Akıllı varlıklar için *Men*’in kullanılması da bunu göstermektedir. Veya [ما يعبدون] ifadesiyle mahiyetin tavsifi de murat edilmiş olabilir; adeta “mâbutları” denmektedir. Nitekim Zeyd’in sıfatını sormak istediğin zaman, “Uzun mu kısa mı?”, “Hukukçu mu doktor mu?” anlamında *mâ Zeyd’in* [Zeyd nedir?] dersin.

- [1429] **Şayet** أنتم [siz] ve هم [onlar] zamirlerinin ibareye katkısı nedir? Bunun yerine أضللتهم عبادي هؤلاء أم هم ضلوا السبيل denilmeli değil miydi?” **dersen şöyle derim:** Burada soru, fiile ve fiilin varlığına dair bir soru değildir; çünkü o [sapma] söz konusu olmasaydı, bu kınama yönetilmezdi. Dolayısıyla, soru o fiilin sahibi hakkındadır ve onu zikretmek soru edatıyla bunu ifade etmek gerekir ki, failin sorulduğu anlaşılsın.

[١٤٢٦] والضمير في {كَانَ} لما يشاؤون. والوعد الموعود، أي كان ذلك موعودًا واجبًا على ربك إنجازَه، حقيقًا أن يسئل ويطلب، لأنه جزاء وأجر مستحق. وقيل: قد سألَه الناس والملائكة في دعواتهم {رَبَّنَا وَآتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَى رُسُلِكَ} [آل عمران: ١٩٤]، {رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً} [البقرة: ٢٠١]، {رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتٍ عَدْنٍ الَّتِي وَعَدْتَهُمْ} [غافر: ٨].

١٧- ﴿وَيَوْمَ يُحْشَرُهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ يَقُولُ أَأَنْتُمْ أَضَلَلْتُمْ عِبَادِي هَؤُلَاءِ أَمْ هُمْ ضَلُّوا السَّبِيلَ﴾

١٨- ﴿قَالُوا سُبْحَانَكَ مَا كَانَ يَنْبَغِي لَنَا أَنْ نَتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ أَوْلِيَاءَ وَلَكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَآبَاءَهُمْ حَتَّى نَسُوا الذِّكْرَ وَكَانُوا قَوْمًا بُورًا﴾

١٠ [١٤٢٧] يحشرهم، فيقول كلاهما بالنون والياء، وقرئ «يُحْشِرُهُمْ»، بكسر الشين.

[١٤٢٨] {وَمَا يَعْبُدُونَ} يريد المعبودين من الملائكة والمسيح وعزير. وعن الكلبي: الأصنام ينطقها الله. ويجوز أن يكون عامًا لهم جميعًا. فإن قلت: كيف صح استعمال {مَا} في العقلاء؟ قلت: هو موضوع على العموم للعقلاء وغيرهم، بدليل قولك - إذا رأيت شبحًا من بعيد - ما هو؟ فإذا قيل لك: إنسان، قلت: حينئذٍ من هو؟ ويدلك قولهم «من» لما يعقل. أو أريد به الوصف، كأنه قيل: ومعبودهم. ألا تراك تقول إذا أردت السؤال عن صفة زيد: ما زيد؟ تعني أطويل أم قصير، أفقيه أم طيب؟

[١٤٢٩] فإن قلت: ما فائدة أنتم وهم؛ وهلا قيل: أضللتهم عبادي هؤلاء أم هم ضلُّوا السبيل؟ قلت: ليس السؤال عن الفعل ووجوده، لأنه لولا وجوده لما توجه هذا العتاب، وإنما هو عن متوليه، فلا بد من ذكره وإيلائه حرف الاستفهام، حتى يعلم أنه المسئول عنه.

[1430] **Şayet** “Allah Teâlâ sorulan kişiyi ezelde bilmektedir. O halde bu sorunun sorulmasının faydası nedir?” **dersen şöyle derim:** Verdikleri o cevabı versinler de kendilerine tapan kişiler onların kendilerini yalanlamasıyla azarlanmış, şaşırıp kalmış, yüzüstü bırakılmış olsunlar; acıları iyice artsın ve bu, Allah’ın onlara olan bir nev-‘i gazap ve azabı olsun; buna karşılık müminler kendi hallerine bakıp sevinсинler, onlar gibi rüsva olmadıkları için memnun olsunlar; bunun Kur’an’da anlatılması da yükümlüler için bir lütuf olsun.

[1431] Bu ifade, Allah’ın, kullarını *gerçek* mânada saptırdığını iddia edenlerin görüşlerini açık bir şekilde çürütmektedir. Şöyle ki; Allah Teâlâ kendisinden başka tapınılan varlıklara “Onları siz mi saptırdınız yoksa kendileri mi yoldan çıkıttı?” diye sorduğunda, ‘mabut’lar [yani melek ve peygamberler], insanları saptırdıklarını inkâr edecek ve saptırıcı olmaktan O’na sığınarak; “Hayır ya Rabbi. Bunlara ve atalarına hiç hak etmedikleri halde son derece cömertçe ikramda bulundun. Onlar da şükür sebebi olarak görmeleri gereken nimetleri inkâr ve gaflet sebebi olarak değerlendirdi! Ve bu onların helâk sebebi oldu.” diyeceklerdir. Melekler ve peygamberler şeytanların işi olan saptırma fiilini kabul etmekten kaçınarak, böyle bir şey yapmaktan Allah’a sığındıklarına göre, aşkın ve adaletli olan Rablerini çok daha fazla tenzih edecekler demektir. Nitekim O’na nimet verme ve yaşatma lütfunda bulunmayı nispet ettikleri, gaflet ve helâke düçar olmayı inkârcılara atfettiklerinde de bu tenzihi yapmışlar; “Dilediklerini saptırıyor.” [Ra’d 13/27] âyetinde Allah’ın zatına nispet edilen mecazî saptırmayı açıklamışlardır. Şayet gerçek mânada saptıran Allah olsaydı, verecekleri cevap “Hayır, aksine onları Sen saptırdın!” olurdu. Bu durumda ifade; “Onları hak yoldan sapmaya siz mi düşürdünüz, yoksa onlar kendileri mi yoldan çıkıttı?” anlamındadır.

[1432] *Dalle* [yoldan çıkıttı] kelimesi *edallehû* [onu saptırdı] kelimesinin mutâvî’idir.¹ Kıyasen *dalle ani’s-sebîl* [yoldan saptı] denilmesi gerekirdi; ancak burada cer harfî olan ‘An terkedildi; tıpkı *hedâhu’t-tarîk’* [ona yolu gösterdi] ifadesinde terkedildiği gibi ki bu cümlemin aslı *hedâhu ile’t-tarîk’* veya *hedâhu li’t-tarîk’* şeklindedir. Nitekim *edalle’l-ba’îr* ifadesi, “deveyi kaybetti” anlamındadır. Bu çoğunlukla saptıranın kusuru ve hayvanı korumadaki tedbirsizliği sebebiyle gerçekleştiği için, onu gerçekten kaybetsin veya kaybetmesin, *edallehû* [onu kaybetti] denilmiştir.

1 “Camı kırdım, o da kırıldı.” örneğindeki gibi, “Saptırdı, o da saptı.” Yani saptırma eylemine itaatle yoldan çıkıttı. / ed.

[١٤٣٠] فإن قلت: فالله سبحانه قد سبق علمه بالمسئول عنه، فما فائدة هذا السؤال؟ قلت: فائدته أن يجيبوا بما أجابوا به، حتى يبيك عبدتهم بتكذيبهم إياهم، فيبهتوا وينخذلوا وتزيد حسرتهم، ويكون ذلك نوعاً مما يلحقهم من غضب الله وعذابه، ويغبط المؤمنون ويفرحوا بحالهم ونجاتهم من فضيحة أولئك، وليكون حكاية ذلك في القرآن لطفًا للمكلفين. ٥

[١٤٣١] وفيه كسر بين لقول من يزعم أن الله يضلّ عباده على الحقيقة، حيث يقول للمعبودين من دونه: أنتم أضللتموهم أم هم ضلوا بأنفسهم؟ فيتبرؤون من إضلالهم ويستعيذون به أن يكونوا مضلين، ويقولون: بل أنت تفضلت من غير سابقة على هؤلاء وآبائهم تفضل جواد كريم، فجعلوا النعمة التي حقها أن تكون سبب الشكر سبب الكفر ونسيان الذكر، وكان ذلك سبب هلاكهم. فإذا برأت الملائكة والرسول أنفسهم من نسبة الإضلال الذي هو عمل الشياطين إليهم واستعاذوا منه، فهم لربهم الغني العدل أشدّ تبرئة وتنزيهاً منه، ولقد نزوه حين أضافوا إليه التفضل بالنعمة والتمتع بها. وأسندوا نسيان الذكر والتسبب به للبوار إلى الكفرة، فشرحوا الإضلال المجازي الذي أسنده الله تعالى إلى ذاته في قوله {يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ} [الرعد: ١٥]. ولو كان هو المضل على الحقيقة لكان الجواب العتيد أن يقولوا: بل أنت أضللتهم. والمعنى: أنتم أوقعتموهم في الضلال عن طريق الحق أم هم ضلوا عنه بأنفسهم؟

[١٤٣٢] وضل: مطاوع أضله، وكان القياس ضلّ عن السبيل، إلا أنهم تركوا الجار كما تركوه في هذه الطريق. والأصل: إلى الطريق وللطريق. وقولهم: أضلّ البعير، في معنى: جعله ضالاً، أي ضائعاً، لما كان أكثر ذلك بتفريط من صاحبه وقلة احتياط في حفظه قيل: أضله، سواء كان منه فعل أو لم يكن.

[1433] “Hâşa!” Muhataplar kendilerine söylenen bu sözden dolayı hayret etmişlerdir; çünkü onlar masum melek ve peygamberler olup, şeytan ve avenesine mahsus saptırma işinden son derece uzaktırlar. Veya Allah’ı tesbih ve takdis eden varlıklar olduklarını, dolayısıyla O’nun kullarını saptırmanın kendilerine yakışmayacağını ifade etmek için “Hâşa!” demişlerdir. Yahut bununla Allah’ı, benzeri olmaktan; melek, peygamber veya başka herhangi bir şeyin O’na ortak olmasından tenzih etmek istemişlerdir. Ardından; “Bizim masum varlıklar olarak Senden başka hiçbir varlığı velî edinmemiz doğru da değildir, olacak şey de değildir. Hal böyle iken, başkalarını Seni bırakıp da bizi velî edinmeye nasıl sevkedebiliriz!?” Veya “Bizim, inkârcıları velî edinen, inkârcıların da kendilerini velî edindiği şeytanlar gibi olmamız mümkün değildir.” demişlerdir. Nitekim Allah Teâlâ “Şeytanın velîleriyle savaşın” [Nisâ 4/76] ve “İnkâr edenler ise Tâgût’un velîleridir.” [Bakara 2/257] buyurur.

[1434] Ebû Ca’fer [v. 130/748] تَخَذَ [edinmemiz] kelimesini meçhul olarak *nuttehaze* [edinilmemiz] şeklinde okumuştur. اتخذ fiili; *ittehaze veliyy^{en}* [bir velî edindi] örneğinde olduğu gibi tek mef’ûle da teaddi eder, *ittehaze fulân^{en} veliyy^{en}* [falânı velî edindi] sözünde olduğu gibi iki mef’ûle de teaddi eder. “Yoksa Yer’den birtakım ilahlar mı edindiler?” [Enbiya 21/1] ve “Allah İbrahim’i dost edindi” [Nisâ 4/125] âyetlerinde olduğu gibi. Buna göre birinci kıraat, kelimenin tek mef’ûle müteaddi olan kullanımıdır ki, bu mef’ûl اولياء ifadesidir. Aslen cümle أن نتخذ اولياء şeklinde iken nefiy mânasını güçlendirmek için من ilave edilmiştir. İkinci kıraat ise kelimenin iki mef’ûle müteaddi olan kullanımıdır. Birinci mef’ûl gizli *nahnu* [biz] zamiri, ikincisi ise بعض اولياء [birtakım dostlar edinmeyiz] demektir. Bu من ise kısmilik ifade eder; بعض اولياء [birtakım dostlar edinmeyiz] demektir. اولياء kelimesinin nekre olarak zikredilmesi bunların -cinler ve putlar gibi- özel velîler olmasından dolayıdır.

[1435] الذكر Allah’ı zikredip O’na iman etmek; veya Kur’an ve ilahi yasalardır. بور “helâk olan” demek olup müfred ve cemi için sıfat olarak kullanılabilir. Tıpkı úz [sığınanlar] kelimesi âiz [sığınan] lâfzının çoğulu olduğu gibi, bu kelime de bâirin çoğuludur.

19. (Ey müşrikler!) İşte, sizi bunlar da yalancı çıkardı söylediklerinizde! Artık ne (azabı) çevirebilirsiniz, ne de yardım alabilirsiniz. Büyük bir azap tattıracağız içinizdeki zalimlere!

[١٤٣٣] {سبحانك} تعجب منهم، قد تعجبوا مما قيل لهم، لأنهم ملائكة وأنبياء معصومون، فما أبعدهم عن الإضلال الذي هو مختص بإبليس وحزبه! أو نطقوا بـ{سبحانك} ليدلوا على أنهم المسبحون المتقدّسون الموسومون بذلك؛ فكيف يليق بحالهم أن يضلوا عباده؟ أو قصدوا به تنزيهه عن الأنداد وأن يكون له نبيّ أو ملك أو غيرهما ندّاً، ثم قالوا: ما كان يصحّ لنا ولا يستقيم ونحن معصومون أن نتولى أحداً دونك، فكيف يصحّ لنا أن نحمل غيرنا على أن يتولونا دونك. أو ما كان ينبغي لنا أن نكون أمثال الشياطين في توليهم الكفار كما تولاهم الكفار. قال الله تعالى {فقاتلوا أَوْلِيَاءَ الشَّيْطَانِ} [النساء: ٧٦] يريد الكفرة وقال {وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَوْلِيَاؤُهُمُ الطَّاغُوتُ} [البقرة: ٢٥٧].

١٠ [١٤٣٤] وقرأ أبو جعفر المدني «تَتَّخَذُ»، على البناء للمفعول. وهذا الفعل، أعني اتخذ، يتعدى إلى مفعول واحد، كقولك: اتخذ وليّاً وإلى مفعولين كقولك: اتخذ فلاناً وليّاً. قال الله تعالى {أَمْ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ} [الأنبياء: ١] وقال {وَاتَّخَذَ اللَّهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا} [النساء: ١٢٥]. فالقراءة الأولى من المتعدي إلى واحد وهو {مِنْ أَوْلِيَاءَ}. والأصل: أن نتخذ أولياء، فزيدت {مِنْ} لتأكيد معنى النفي. والثانية من المتعدي إلى مفعولين. فالأول ما بني له الفعل، والثاني {مِنْ أَوْلِيَاءَ}، ومن للتبعيض، أي لا نتخذ بعض أولياء. وتنكير {أَوْلِيَاءَ} من حيث أنهم أولياء مخصوصون، وهم الجنّ والأصنام.

[١٤٣٥] والذكر: ذكر الله والإيمان به، أو القرآن والشرائع. والبور: الهلاك. يوصف به الواحد والجمع: ويجوز أن يكون جمع بائر، كعائذ وعوذ.

٢٠ ١٩- ﴿فَقَدْ كَذَّبْتُمْ بِمَا تَقُولُونَ فَمَا تَسْتَطِيعُونَ صَرْفًا وَلَا نَصْرًا وَمَنْ يَظْلِم مِثْلَ نَدِيقِهِ خَدَابًا كَبِيرًا﴾

[1436] Âyette aniden bir isbat ve ilzâma geçilmesi güzel ve etkileyici olmuştur. Özellikle buna iltifat eklenip ‘deme’ hazfedilince... “Ey Ehl-i Kîtap! Evet, size Resûlümüz geldi... Peygamberlerin arasının kesildiği bir dönemde gerçekleri size açıklıyor ki, ‘Bize müjdecî ve uyarıcı gelmedi!’ deme-
 5 yesiniz; çünkü size gerçek bir müjdecî ve uyarıcı gelmiş bulunuyor.” [Mâide 5/19] âyeti ile şairin¹ şu beytinde de aynı durum söz konusudur:

Dediler ki; Horasan bizim için istenen en uzak yerdir;

işte geldik Horasan’a, ama şu kilitler [memlekete bir türlü dönemiyorum]!..

[1437] تقولون kelimesi Tâ ile de, Yâ ile de okunmuştur. Anlam Tâ’lı
 10 okumaya göre “Kendilerinin ilâh oldukları yönündeki *iddianızı* yalanladılar.”, Yâ’lı okumaya göre ise “Dediler ki: ‘Hâşa! Bizim Senden başka velîler edinmemiz söz konusu değil.’ [Furkân 25/18] *demek suretiyle* sizi yalanladılar.” şeklindedir. **Şayet** “Bu kelimenin Tâ veya Yâ ile okunması durumuna göre [تقولون بما ifadesindeki] Bâ’nın durumu değişir mi?” **dersen şöyle derim:** Evet, değişir. Tâ ile okunduğu zaman “Kendilerine gelen gerçeği yalanladılar.” [Kâf
 15 50/5] âyetindeki gibi [Bâ sîla ve تقولون ما de *mefûlün bih*], câr ve mecrur da zamirden bedel olur; adeta فقد كذبوا بما تقولون denilmektedir. Kelime Yâ ile okundığında ise *ketebtû bi’l-kalemî* [kalemle yazdım] sözünde olduğu gibi [alet] olur.² Yine, تستطيعون kelimesi de Tâ ve Yâ ile okunmuştur; yani “Ey inkârcılar! Sizin, azabı başınızdan savmaya gücünüz yetmez.” صرف [savma]nın tevbe anlamında
 20 olduğu da, “o bir çare bulur elbet” anlamına gelen *innehu le-yetasarrafu* ifadesindeki gibi çare anlamında olduğu da söylenmiştir; yani ilahlarınız azabı başınızdan savamazlar; veya sizin için bir çare bulamazlar.

[1438] Burada hitap, genel ve bütün mükelleflerdir. Büyük azap *zul-*
 25 *meden* herkes için söz konusu olup inkârcılar da *zalimdir*, -zira “Şüphesiz şirk büyük bir zulümdür.” [Lokman 31/13] buyrulmuştur- [ilahî emir ve yasakları çiğneyen] fâsıklar da zalimdir; çünkü Allah Teâlâ “Kim de (bundan) vazgeçmezse, bunlardır işte zalimler!” [Hucurat 49/11] buyurmuştur. نذقه (tattıracağız) kelimesi Yâ ile *yuzikhu* şeklinde de okunmuştur; zamir lâfza-i celâle
 30 veya يظلم’un masdarına râcidir.³

20. (Resulüm!) Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberler yemek yer ve çarşı-pazar dolaşırlardı. Bakalım sabredecek misiniz diye sizi birbirinizle denemekteyiz. Senin Rabbin görmekte!..

1 Hârûn Reşid devri şairlerinden Abbas b. Ahnef. / ed.

2 İlkinde; “İşte söyledikleri *nizi* yalanladılar.” İkincisinde; “İşte bu söyledikleri *ile* sizi yalanladılar!” / ed.

3 Büyük bir azap *tattıracağız Allah* içinizdeki zalimlere / Büyük bir azap *tattıracağız bu zulüm* içinizdeki zalimlere ...

[١٤٣٦] هذه المفاجأة بالاحتجاج والإلزام حسنة رائعة، وخاصة إذا انضم إليها الالتفات وحذف القول. ونحوها قوله تعالى {يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ أَنْ تَقُولُوا مَا جَاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ فَقَدْ جَاءَكُمْ بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ} [المائدة: ١٩]، وقول القائل:

قَالُوا خُرَاسَانُ أَقْصَى مَا يُرَادُ بِنَا ❁ ثُمَّ الْقُفُولُ فَقَدْ جِئْنَا خُرَاسَانًا

[١٤٣٧] وقرئ «يقولون»، بالتاء والياء. فمعنى من قرأ بالتاء فقد كذبوكم بقولكم أنهم آلهة. ومعنى من قرأ بالياء: فقد كذبوكم بقولهم {سُبْحَانَكَ مَا كَانَ يَنْبَغِي لَنَا أَنْ نَتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ أَوْلِيَاءَ} [الفرقان: ١٨]. فإن قلت: هل يختلف حكم الباء مع التاء والياء؟ قلت: إي والله، وهي مع التاء كقوله {بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ} [ق: ٥] والجار والمجرور بدل من الضمير، كأنه قيل: فقد كذبوا بما تقولون: وهي مع الياء كقولك: كتبت بالقلم. وقرئ «يستطيعون»، بالتاء والياء أيضاً. يعني: فما تستطيعون أنتم يا كفار صرف العذاب عنكم. وقيل: الصرف: التوبة، وقيل: الحيلة، من قولهم: إنه ليتصرف، أي يحتال. أي فما يستطيع آلهتكم أن يصرفوا عنكم العذاب، أو أن يحتالوا لكم.

[١٤٣٨] الخطاب على العموم للمكلفين، والعذاب الكبير لاحق بكل من ظلم، والكافر ظالم: لقوله {إِنَّ الشَّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ} [لقمان: ١٣] والفاسق ظالم. لقوله {وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} [الحجرات: ١١]. وقرئ «يدقه»، بالياء. وفيه ضمير الله، أو ضمير مصدر يظلم.

٢٠- ﴿وَمَا أَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلِينَ إِلَّا إِنَّهُمْ لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةً أَتَصْبِرُونَ وَكَانَ رَبُّكَ بَصِيرًا﴾

[1439] لاّ dan sonraki cümle mahzûf bir kelimenin sıfatıdır. Mâna ise, “Bizim senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberler mutlaka yerler ve dolaşırlardı.” şeklindedir. Burada câr ve mecrurla, yani من المرسلين ile yetinilerek kelime hazfedilmiştir. وما منا إلا له مقام معلوم (“Bizim her birimizin belli bir yeri vardır.” [Sâffât 37/164]) âyeti *ve mâ minnâ ahad^{un}*... şeklinde takdir edildiği gibi. 5
يمشون kelimesi *yumeşşevne* şeklinde mechul olarak da okunmuştur; yani ihtiyaçları onları veya insanları yürütür anlamında. Eğer bu kıraate dair rivayet söz konusu olmayıp da kelime *yumeşşûne* şeklinde okunsaydı daha doğru olurdu.

[1440] Bu ifadenin “Bu nasıl bir peygamber ki (hem Allah Resûlüyüm diyor hem de) yemek yiyor, çarşı-pazar dolaşıyor?!” [Furkân 25/7] diyenlere bir cevap olduğu söylenmiştir. 10

[1441] فتنّة imtihan ve sınama olarak demektir. Bu ifade; müşriklerin sarf ettiği sözlere, Peygamber’in yemek yemesini, çarşı-pazar dolaşmasını yepyeni türedi bir şey addetmelerine¹ karşı, diğer peygamberlerin de böyle yaşadıkları 15
yolunda bir cevaptan sonra, sabırlı olması yolunda Peygamber’e bir tavsiyedir. Allah Teâlâ “Ey insanlar! Ben âdet ve hikmetimin gereği olarak sizi birbirinizle sınarım.” buyurmaktadır; Allah, elçilerini gönderdiği toplumlarla, yani bunların düşmanca davranışlarıyla, akıl dışı iddia ve çeşitli eziyetleri ile elçilerini imtihan ettiğini ve bunlara karşı güzel bir şekilde sabretmelerini istediğini haber vermektedir. 20
“Mallarınız ve canlarınız konusunda mutlaka deneceksiniz ve gerek sizden önce kitap verilenlerden gerekse müşriklerden pek çok incitici şey işiteceksiniz. Sabredip sakınırsanız, bu gerçekten azmetmeye değer işlerdendir.” [Âl-i İmran 3/186] âyeti de bunu ifade etmektedir.

[1442] “Deneme” fiilinden sonra gelen أتصبرون (Bakalım sabredek misiniz) kelimesinin konumu, ليبلوكم أيكم أحسن عملا (“Sizi sınamak için; bakalım hanginiz daha güzel amel sergileyecek.” [Mülk 67/2]) âyetinde geçen 25
ليبلوكم’den sonraki أيكم kelimesinin konumuyla aynıdır.

[1443] “Görmekte” yani denediği hususlardaki doğru sonucu zaten bilmektedir; sakın göğsün daralmasın, onların ileri geri konuşmaları sakın seni 30
üzmesin; zira sabredersen mutlu olacak, iki dünyada da kurtuluşa ereceksin. Bu ifadenin, müşriklerin “Yahut kendisine bir hazine verilse veya (hiç çalışmadan zahmetsizce) yiyeceği bir bahçesi olsa ya?!” [Furkân 25/8] diyerek Rasûlullah’ı (s.a.) fakir olduğu için kınamalarına karşı bir teselli olduğu da söylenmiştir.

1 Bu ifade, *veştebedühunun* karşılığı olup, *veştebadühunun* karşılığı “ihtimalden uzak bulmalarına” şeklindedir. / ed.

[١٤٣٩] الجملة بعد **إِلَّا** صفة لموصوف محذوف، والمعنى: وما أرسلنا قبلك أحداً من المرسلين **إِلَّا** آكلين وماشين. وإنما حذف اكتفاء بالجار والمجرور. أعني من المرسلين ونحوه قوله عزّ من قائل {وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ} [الصفات: ١٦٤] على معنى: وما منا أحد. وقرئ «وَيُمَشُّونَ»، على البناء للمفعول، أي تمشيهم حوائجهم أو الناس. ولو قرئ «يُمَشُّونَ» لكان أوجه لولا الرواية.

[١٤٤٠] وقيل: هو احتجاج على من قال {مَالِ هَذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشِي فِي الْأَسْوَاقِ} [الفرقان: ٧].

[١٤٤١] {فِتْنَةٌ} أي محنة وابتلاء. وهذا تصوير لرسول الله ﷺ على ما قالوه واستبدعوه، من أكله الطعام ومشيه في الأسواق بعد ما احتج عليهم بسائر الرسل، يقول: وجرت عادتي وموجب حكمتي على ابتلاء بعضكم أيها الناس ببعض. والمعنى: أنه أبتلى المرسلين بالمرسل إليهم، وبمناصبتهم لهم العداوة، وأقاويلهم الخارجة عن حدّ الإنصاف، وأنواع أذاهم، وطلب منهم الصبر الجميل. ونحوه {وَلَتَسْمَعَنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِن قَبْلِكُم مِّنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَدَّى كَثِيرًا وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} [آل عمران: ١٨٦]

[١٤٤٢] وموقع {أَتَصْبِرُونَ} بعد ذكر الفتنة موقع {أَيُّكُمْ} بعد الابتلاء في قوله {لِيَبْلُوكُم أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا} [الملك: ٢].

[١٤٤٣] {بَصِيرًا} عالما بالصواب فيما يبتلي به وغيره فلا يضيّق صدرك، ولا يستخفّنك أقاويلهم، فإن في صبرك عليها سعادتك وفوزك في الدارين. وقيل: هو تسليّة له عما عيروه به من الفقر، حين قالوا: {أَوْ يُلْقَى إِلَيْهِ كَنُزٌّ أَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ} [الفرقان: ٨]،

Allah zenginleri ‘Bakalım fakirler sabredecek mi etmeyecek mi?’ diye imtihan vesilesi yapmakta, hikmet ve iradesi bu yönde olup dilediğini zengin, dilediğini fakir kılmaktadır. Ayrıca, bunun “Seni onlar için bir sınama vesilesi kıldık; çünkü eğer sen hazine ve bahçeleri olan zengin biri olsaydın onların sana karşı ilgileri ve itaat etmeleri dünya menfaatleri için veya bunlarla karışık olurdu. Dolayısıyla biz sana itaat edenlerin itaatleri dünya arzusu olmaksızın sırf Allah rızası için olsun diye seni fakir biri olarak gönderdik” anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim rivayete göre Ebû Cehl, Velid b. Muğîre, Âs b. Vâil ve o [üst] tabakadan bazıları “Müslüman olsak, Ammâr, Suheyb, Bilal, falan, filan bizden önce Müslüman oldular; bunlar İslâmiyetteki kıdemlerini ileri sürerek bize karşı üstünlük taslarlar şimdi!..” diyorlardı... Birbirleriyle sınanmaları işte budur.

21. Bizimle karşı karşıya geleceklerine dair bir ümit ve korku taşımayanlar; “Bize de melekler indirilse veya Rabbimizi görsək ya?” dediler bir de... Bunlar, ne kadar kibirleniyorlar böyle içten içe!.. Gerçekten büyük bir küstahlık içindeler!

[1444] Yani, inkârcı oldukları için hayırla karşımıza çıkmayı ümit etmeyenler veya karşımıza kötü şeylerle çıkmaktan korkmayanlar. *Recâ* kelimesi Tihâme lehçesinde korku anlamında kullanılmaktadır. Nitekim لَا تَرْجُونَ ﴿[Sizin neyiniz var ki] Allah’a [sadece O’na] bir saygı yakıştıramıyorsunuz!﴾ [Nûh 71/13] âyetinde de bu mânada tefsir edilmiştir. Burada Allah’ın yargılama yurduna intikal etmek, O’nunla karşılaşmak olarak değerlendirilmiştir; tabii O, karşılaşılacak bir varlıksa...

[1445] Müşrikler Hazret-i Peygamber’den ‘Allah’ın kendilerine melekleri göndermesi ve meleklerin Hazret-i Muhammed’in doğru söylediğine tanıklık etmeleri’, bu takdirde iman edecekleri veya ‘Allah’ı açıkça görmeleri ve O’nun Hazret-i Muhammed’e iman edip tâbi olmalarını kendilerine bizzat emretmesi’ gibi mûcize taleplerinde bulunuyorlardı. Burada iki ihtimal söz konusudur: Ya Allah’ın peygamber olmayan kimselere melekleri göndermeyeceğini ve O’nun görülmesinin mümkün olmadığını biliyor ve iman etmek için *imkânsız* şeyleri şart koşuyorlardı. Veya bunu bilmiyor; kendilerine karşı delil olarak inmiş olan mûcizelerden başka mûcizeler talep etmek suretiyle inat ediyorlardı. Hazret-i Mûsâ’nın kavminin “Biz Allah’ı açık-seçik görünceye kadar sana iman edip bağlanmayacağız!” [Bakara 2/55] dedikleri gibi.

وأنه جعل الأغنياء فتنة للفقراء؛ لينظر: هل يصبرون؟ وأنها حكمته ومشيتته؛ يغني من يشاء ويفقر من يشاء. وقيل: جعلناك فتنة لهم؛ لأنك لو كنت غنيًا صاحب كنوز وجنان لكان ميلهم إليك وطاعتهم لك للدنيا، أو ممزوجة بالدنيا؛ فإنما بعثناك فقيرًا ليكون طاعة من يطيعك خالصة لوجه الله من غير طمع دنيوي. وقيل: كان أبو جهل والوليد بن المغيرة والعاصي بن وائل ومن في طبقتهم يقولون: "إن أسلمنا وقد أسلم قبلنا عمار وصهيب، وبلال وفلان وفلان ترفعوا علينا إدلالًا بالسابقة!" فهو افتتان بعضهم ببعض.

٢١- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَةُ أَوْ نَرَى رَبَّنَا لَقَدْ اسْتَكْبَرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ وَعَتَوْا عُتُوًّا كَبِيرًا﴾

١٠ [١٤٤٤] أي لا يأملون لقاءنا بالخير لأنهم كفر، أو لا يخافون لقاءنا بالشر. والرجاء في لغة تهامة: الخوف، وبه فسر قوله تعالى {لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا} [نوح: ١٣]. جعلت الصيرورة إلى دار جزائه بمنزلة لقائه لو كان مُلَقِّيًا.

[١٤٤٥] اقترحوا من الآيات أن ينزل الله عليهم الملائكة فتحبرهم بأن محمدًا صادق حتى يصدقوه، أو يروا الله جهرة فيأمرهم بتصديقه واتباعه. ولا يخلو إما أن يكونوا عالمين بأن الله لا يرسل الملائكة إلى غير الأنبياء، وأن الله لا يصح أن يرى، وإنما علقوا إيمانهم عالمين بأن الله لا يكون؛ وإما أن لا يكونوا عالمين بذلك، وإنما أرادوا التعنت باقتراح آيات سوى الآيات التي نزلت وقامت بها الحجة عليهم، كما فعل قوم موسى حين قالوا: {لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتَّى نَرَى اللَّهَ جَهْرَةً} [البقرة: ٥٥].

- [1446] **Şayet** “فِي أَنْفُسِهِمْ (içten içe) ifadesinin mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu “Onlar *hâkka* karşı içten içe büyüklük tasladılar -ki bu da, kalplerinde bulunan inkâr ve inattır- ve buna kesin olarak inandılar. Nitekim Allah Teâlâ onlar hakkında “Bunların göğüslerinde, asla ulaşamayacakları bir büyüklük (kompleksin)den başka bir şey yok!” [Gâfir 40/56] buyurmuştur. “Küstahlık içindeler;” yani zulümde haddi aşmaktalar; *‘atâ aleynâ fulân’im* denir. Burada küstahlık büyük olmakla nitelenmiş ve bunda aşırıya gidilmiştir; yani onlar sadece aşırı derecede kibirli ve küstahlık içinde oldukları için bu büyük lafi etmeye cesaret etmişlerdir. [تَدَاكِي] Lâmh mahzûf bir kasemin cevabıdır. Bu, yeni bir cümle olarak ileri düzeyde bir güzelliğe sahiptir. Tıpkı şairin şu beytindeki gibi:

Şu bayan komşusu var ya Cessâ’nın, Küleyb’i öldürerek devesinin öcünü aldı!..
Ne deveymiş ki Küleyb gibi biri onun bedeli oldu!..¹

- [1447] Burada *ğalet* fiili bir taaccüp lafzı olmadığı halde taaccübe delâlet etmektedir. Nitekim âyetteki ifade “Kendilerini ne kadar da büyütüyorlar!”,
15 “Ne kadar küstahlar!” ve “Ne kadar pahalıdır diyeti Küleyb olan deve!” denir.

22. Melekleri gördükleri gün... İşte o gün, günahkârlara müjde yoktur; “Tam bir mahrûmiyet bu!” derler.

- [1448] يوم يرون (gördükleri gün) ifadesi iki sebepten biriyle mansûbdur; ya لا بشرى “müjde yoktur” ifadesinin delâlet ettiği fiille, yani “melekleri gördükleri gün kendilerine müjde verilmesi menolunur veya onlara müjde verilmez” anlamında ki bu durumda يومئذ [o gün] kelimesi tekrar olur. Ya da gizli bir üzkür [zikret] fiili ile mansûbdur. “Melekleri gördükleri günü zikret” anlamındadır ve daha sonra “İşte o gün, günahkârlara müjde yoktur!” denmektedir. للمجرمين (günahkârlara) kelimesi² ya zamir konumunda zahir isimdir veya umum ifade eden bir lafız olduğu için bütün günahkârları kapsamaktadır.

- [1449] حجرا محجورا (Tam bir mahrumiyet bu!) Sîbeveyhi bu kelimeleri ‘daima, açık olarak zikredilmeyen fiillerle mansûb olan masdarlar’ arasında zikreder; tıpkı *ma‘âzallah* [Allah korusun], *ka‘deke* [Yemin olsun ki] ve *amrake* [Baki bildiğin Allah için] ifadeleri gibi. Araplar intikam için savaştıkları bir düşmanla karşılaştıkları veya ani bir baskınla karşılaştıkları vb. zamanlarda bu sözü söyler, onu bir sığınma olarak görürlerdi.

1 Küleyb, Tağlib kabilesinin reisi Muhelhil’in çok sevdiği kardeşidir; komşu kabileden bir kadıncağzın devesi Küleyb’lerin tarlasına girince, Küleyb o sinirle deveyi katletmiş; kadın da onu komşusu Cessâs’a şikâyet etmiş; cengâver Cessâs da, deveye karşılık Küleyb’i, yani bir asilzadeyi öldürmüştür. Daha sonra, Küleyb’in ağabeyi de bu kabilenin kökünü kurutayazmıştır!.. Ota karşı deve, deveye karşı Küleyb gibi bir değer, Küleyb’in canına bedel de koskoca bir kabile, ve Bekr ve Tağlib kabileleri arasında 40 yıl! devam edip, Tağlib’in hunharca galibiyetiyle sona eren Besus savaşları... Cahiliyenin bir nevi özeti. / ed.

2 Yani *le-hum* (onlara) yerine *li’l-mucrimîne* (günahkârlara) buyrulmasının sebebi. / ed.

[١٤٤٦] فَإِنْ قُلْتَ: مَا مَعْنَى {فِي أَنْفُسِهِمْ}؟ قُلْتَ: مَعْنَاهُ أَنْهُمْ أَضْمَرُوا الِاسْتِكْبَارَ عَنْ الْحَقِّ - وَهُوَ الْكُفْرُ وَالْعِنَادُ فِي قُلُوبِهِمْ - وَاعْتَقَدُوهُ. كَمَا قَالَ {إِنْ فِي ضُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَّا هُمْ بِبَالِغِيهِ} [إِغَار: ٥٦]. {وَعَتَوْا} وَتَجَاوَزُوا الْحَدَّ فِي الظُّلْمِ. يُقَالُ: عَتَا عَلَيْنَا فَلَانٌ. وَقَدْ وَصَفَ الْعَتَوُ بِالْكِبَرِ، فَبَالِغٌ فِي إِفْرَاطِهِ، يَعْنِي أَنَّهُمْ لَمْ يَجْسُرُوا عَلَى هَذَا الْقَوْلِ الْعَظِيمِ، إِلَّا لِأَنَّهُمْ بَلَّغُوا غَايَةَ الِاسْتِكْبَارِ وَأَقْصَى الْعَتَوِ، وَاللَّامُ جَوَابُ قِسْمٍ مَحْذُوفٍ. وَهَذِهِ الْجُمْلَةُ فِي حَسَنِ اسْتِنَافِهَا غَايَةَ. وَفِي أَسْلُوبِهَا قَوْلُ الْقَائِلِ:

وَجَارَةٌ جَسَاسٍ أَبَانَا بِنَابِهَا ❁ كُليْبًا غَلَتْ نَابٌ كُليْبٌ بَوَاؤُهَا

[١٤٤٧] وَفِي فَحْوَى هَذَا الْفِعْلِ دَلِيلٌ عَلَى التَّعَجُّبِ مِنْ غَيْرِ لَفْظِ التَّعَجُّبِ. أَلَا تَرَى أَنَّ الْمَعْنَى: مَا أَشَدَّ اسْتِكْبَارَهُمْ، وَمَا أَكْبَرَ عَتَوَهُمْ، وَمَا أَغْلَى نَابًا بَوَاؤُهَا كُليْبٌ.

٢٢- ﴿يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلَائِكَةَ لَا بُشْرَى يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ وَيَقُولُونَ حِجْرًا مَحْجُورًا﴾

[١٤٤٨] {يَوْمَ يَرَوْنَ} مَنْصُوبٌ بِأَحَدِ شَيْئَيْنِ؛ إِمَّا بِمَا دَلَّ عَلَيْهِ {لَا بُشْرَى}، أَيْ يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلَائِكَةَ يُمْنَعُونَ الْبُشْرَى أَوْ يَعْذَمُونَهَا؛ وَ{يَوْمَئِذٍ} لِلتَّكْرِيرِ. وَإِمَّا بِإِضْمَارِ أَذْكَرَ، أَيْ أَذْكَرَ يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلَائِكَةَ؛ ثُمَّ قَالَ {لَا بُشْرَى يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ}. وَقَوْلُهُ {لِلْمُجْرِمِينَ} إِمَّا ظَاهِرٌ فِي مَوْضِعِ ضَمِيرٍ وَإِمَّا لِأَنَّهُ عَامٌ فَقَدْ تَنَاوَلَهُمْ بَعْمُومُهُ.

[١٤٤٩] {حِجْرًا مَحْجُورًا} ذَكَرَهُ سَيَبُويَه فِي بَابِ الْمَصَادِرِ غَيْرِ الْمَتَصَرِّفَةِ الْمَنْصُوبَةِ بِأَفْعَالٍ مَتْرُوكٍ إِظْهَارُهَا نَحْوَ مَعَاذَ اللَّهِ، وَقَعْدَكَ، وَعَمْرُكَ. وَهَذِهِ كَلِمَةٌ كَانُوا يَتَكَلَّمُونَ بِهَا عِنْدَ لِقَاءِ عَدُوٍّ مَوْتُورٍ أَوْ هِجُومٍ نَازِلَةٍ، أَوْ نَحْوِ ذَلِكَ. يَضَعُونَهَا مَوْضِعَ الِاسْتِعَاذَةِ.

Sîbeveyhi şöyle demiştir: Adamın biri diğerine “Şunu yapar mısın?” der; o da ona *hicr^{an}* [Allah korusun!] diye cevap verir. Kelime “Mâni oldu.” anlamındaki *haceradandır*; çünkü Allah’a sığınan biri O’ndan başına arzu edilmeyen bir şey gelmesine mâni olmasını ve o şeyin başına gelmemesini istemektedir. Buna göre mâna “Allah’tan ona mâni olmasını ve beni korumasını niyaz ederim” şeklindedir. Kelimenin *fi’l* veya -Hasan-ı Basrî’nin kıraatinde- *fu’l* kalıbında gelmesi onun, belli bir hale mahsus olması sebebiyle tâbi tutulabildiği kullanımlardır.¹ *Ki’deke* ve *‘imrake* ifadelerinde olduğu gibi. Nitekim bir recez şairine ait şu ifade inşad edilmektedir:

10 Arzuyla ve endişe içinde şöyle dedi kadın:
Rabbime sığınırım sizden; Allah korusun!

[1450] **Şayet** “Mademki kelime sadece masdar olarak kullanılan bir lafızdır; ondan sonra *mahcûr* (engellenmiş) kelimesinin ona sıfat olarak zikredilmesinin izahı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu sıfat mahrumiyet mânasını 15 rekit için zikredilmiştir. Nitekim Araplar *zeyl^{ün} zâil^{ün}* [düşük düşüklük] -*zeyl* düşüklük demektir- ve *mevt^{ün} mâit^{ün}* [ölü ölüm] derler. Ayette mâna şöyledir: Bunlar meleklerin inmesini istiyor ve öneriyorlar. Oysa ölürlerken veya Kıyamet günü melekleri gördüklerinde onlarla karşılaşmak istemeyecekler ve onlardan korkacaklar. Çünkü onlarla ancak hoşlanmayacakları şartlar içinde 20 karşılaşacaklar ve onları gördüklerinde ansızın bastıran intikamcı düşman ve felaketle karşı karşıya olduklarında söyledikleri sözü söyleyeceklerdir.

[1451] Bunun (حجرا محجورا) meleklerin sözü olduğu da söylenmiştir. Buna göre mâna şöyledir: Bağışlanma, cennet ve müjde kesinlikle haramdır size! [*Harâm^{en} muharrem^{en}*...] Yani, bunları size Allah haram kılmıştır.

25 **23. Çünkü (iyi olduğu zannıyla) yaptıkları her bir amelin üzerine yürüyüp onu toz-duman etmişizdir.**

[1452] Aslında ne bir üzerine yürüme ne de üzerine yürümeye benzer bir şey söz konusudur. Ancak müşrikler ve onların inkâr içinde iken yaptıkları sıra-i rahim, çaresizin imdadına koşma, misafire ikram etme, esire yardım vb. cömertlik ve güzel ameller, padişaha muhalefet edip ona isyan eden bir toplumla bu durum karşısında onların varlıklarının üzerine yürüyen ve neleri varsa el koyup tahrip eden ve paramparça yapan onlardan geriye hiçbir şey bırakmayan bir toplumun durumuna benzetilmektedir. 30 هباء güneş ışığıyla birlikte pencereden çıktığı görülen tozumsu şeydir;

1 Yani kullanıldığı bağlam belli olduğundan bir anlam karşılığı olmamaktadır. / ed.

قال سيبويه: ويقول الرجل للرجل: أتفعل كذا وكذا؟ فيقول: حجراً، وهي من حجره إذا منعه؛ لأن المستعيز طالب من الله أن يمنع المكروه فلا يلحقه فكان المعنى: أسأل الله أن يمنع ذلك منعاً ويحجره حجراً. ومجيئه على فعل أو فُعل في قراءة الحسن، تصرف فيه لاختصاصه بموضع واحد، كما كان قعدك وعمرك كذلك، وأنشدت لبعض الرّجاز:

قَالَتَ وَفِيهَا حَيْدَةٌ وَذُعْرٌ * عَوْذُ بَرِّي مِنْكُمْ وَحُجْرٌ

[١٤٥٠] فإن قلت: فإذا قد ثبت أنه من باب المصادر، فما معنى وصفه بمحجور؟ قلت: جاءت هذه الصفة لتأكيد معنى الحجر، كما قالوا. ذيل ذائل، والذيل: الهوان؛ وموت مائت. والمعنى في الآية: أنهم يطلبون نزول الملائكة ويقترحونه، وهم إذا رأوهم عند الموت أو يوم القيامة كرهوا لقاءهم وفزعوا منهم، لأنهم لا يلقونهم إلا بما يكرهون، قالوا عند رؤيتهم ما كانوا يقولونه عند لقاء العدو الموتور وشدة النازلة.

[١٤٥١] وقيل: هو من قول الملائكة، ومعناه: حراماً محرماً عليكم الغفران والجنة والبشرى، أي جعل الله ذلك حراماً عليكم.

٢٣- ﴿وَقَدِمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَّنْثُورًا﴾

[١٤٥٢] ليس ههنا قدوم ولا ما يشبه القدوم، ولكن مثلت حال هؤلاء وأعمالهم التي عملوها في كفرهم من صلة رحم، وإغاثة ملهوف، وقرى ضيف، ومن على أسير، وغير ذلك من مكارمهم ومحاسنهم بحال قوم خالفوا سلطانهم واستعصوا عليه، فقدم إلى أشيائهم، وقصد إلى ما تحت أيديهم فأفسدها ومزقها كل ممزق، ولم يترك لها أثراً ولا عثيراً. والهباء: ما يخرج من الكوة مع ضوء الشمس شبيه الغبار.

ekallü mine'l-hebâi [tozdan da küçük] şeklinde bir deyim vardır. *مشورا* *hebân*ın sıfatı olup, Allah Teâlâ [müşriklerin güzel amellerini] katında değersiz ve küçük olması ve hiçbir işe yaramayacak olması bakımından toza, hem de başı boş uçuşan toza benzetmiştir. Çünkü tozları ışık altında düzenli de görebilirsin; ancak rüzgâr onları bir hareketlendirdi mi, bir de bakarsın ki darmadağın olmuşlar ve her biri bir yana gitmiş. Tıpkı “Çiğnenmiş bir ekin gibi.” [Fil 105/5] ifadesinde olduğu gibi ki burada Allah Teâlâ onları kurumuş ekine benzetmekle kalmamış, ayrıca ‘içi boşaltılma’ afetine maruz kalmış olduklarını ilave etmiştir; [âyetle de] onların amellerini toza benzetmekle kalmamış, ‘o yana bu yana savrulan’ diye ekleme yapmıştır. *جعلنا [مشورا]*’nın üçüncü mefûlû de olabilir. Buna göre mâna “Biz onu hem toz hem de savruluk değersizliğine sahip kıldık.” şeklinde olur. “Aşağılık birer maymun olun!” [Bakara 2/65] âyetinde olduğu gibi; yani hem hayvana döndürülme hem de aşağılanma içinde. *هباء* kelimesinin son harfi, masdarının *هبو* olmasının da gösterdiği üzere Vav’dır.

24. O gün Cennet’in sahipleri; hem nihaî karargâhları bakımından daha iyidirler, hem de dinlenecekleri yer bakımından daha güzeldirler.

[1453] *مستقر* (Nihaî karargâh) insanların zamanlarının çoğunu orada geçirdikleri, karşılıklı oturup sohbet ettikleri mekân; *مقيل* [dinlenecekleri yer] ise eşleriyle birlikte olmak ve onlarla oynamak, ilişkide bulunmak için çekildikleri yerdir. Nitekim dünyada varlıklı kimseler böyle bir düzen içinde yaşamaktadırlar. Rivayete göre hesap, ahiret günlerine göre yarım günde bitirilecek; bunun üzerine cennetlikler cennette, cehennemlikler de cehennemde *kaylûle* yapacaklardır.¹ Nitekim “Şüphesiz bugün, Cennet sahipleri zevkli bir meşgale içinde eğlenmektedir. Eşleri ile birlikte yaslanmışlardır gölgeliklerde koltuklara.” [Yâsin 36/55-56] âyetleri bu mânadadır. Bu âyetle geçen “meşgale” bakirelerle birlikte olmak tarzında tefsir edilmiştir. Çünkü Cennette uyku diye bir şey yoktur; kişilerin hurilerle konfor ve huzur içinde birlikte oldukları yere *مقيل* [dinlenecekleri yer] denilmesi teşbih esasına dayanmaktadır. “Daha güzel” ifadesi ise, bu dinlenme yerinin güzel yüzler, tatlı simalar vb. güzellik ve süslerle süsleneceğine işaret etmektedir.

25. Göğün, beyaz bulutlar halinde paramparça olacağı ve meleklerin bölük bölük indirilecekleri gün...

1 Yani mezkûr Ahiret gününe göre *kaylûle* vakti olan zamanı cennette / cehennemde geçireceklerdir. / ed.

وفي أمثالهم: أقل من الهباء. {مَنْثُورًا} صفة للهباء؛ شبهه بالهباء في قلته وحقارته عنده، وأنه لا ينتفع به، ثم بالمنثور منه، لأنك تراه منتظمًا مع الضوء، فإذا حركته الريح رأيتَه قد تناثر وذهب كل مذهب. ونحوه قوله {كَعْصِفٍ مَأْكُولٍ} [الفيل: ٥] لم يكف أن شبههم بالعصف حتى جعله مؤوفًا بالأكال ولا أن شبه عملهم بالهباء حتى جعله متناثرًا. أو مفعول ثالث لـ {جعلناه} جامعًا لحقارة الهباء والتناثر، كقوله {كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ} [البقرة: ٦٥]، أي جامعين للمسوخ والخسء. ولام الهباء واو، بدليل الهبوة.

٢٤- ﴿أَصْحَابُ الْجَنَّةِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا وَأَحْسَنُ مَقِيلًا﴾

[١٤٥٣] المستقرّ: المكان الذي يكونون فيه في أكثر أوقاتهم مستقرّين يتجالسون ويتحدثون. والمقيل: المكان الذي يأوون إليه للاسترواح إلى أزواجهم والتمتع بمغازلتهم وملاصتهم، كما أنّ المترفين في الدنيا يعيشون على ذلك الترتيب. وروي أنه يفرغ من الحساب في نصف ذلك اليوم، فيقبل أهل الجنة في الجنة وأهل النار في النار. وفي معناه قوله تعالى {إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغْلٍ فَاكِهُونَ هُمْ وَأَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأَرَائِكِ مُتَكِئُونَ} [يس: ٥٥ - ٥٦] قيل في تفسير الشغل: افتضااض الأبقار، ولا نوم في الجنة؛ وإنما سمي مكان دعوتهم واسترواحهم إلى الحور مقيلًا على طريق التشبيه. وفي لفظ الأحسن رمز إلى ما يتزين له مقيلهم من حسن الوجوه وملاحة الصور، إلى غير ذلك من التحاسين والزين.

٢٥- ﴿وَيَوْمَ تَشْقَى السَّمَاءُ بِالْغَمَامِ وَنُزِلَ الْمَلَائِكَةُ تَنْزِيلًا﴾

[1454] Fiil تَشَقَّقُ [paramparça olacağı] şeklinde okunmuştur ki, aslı *teteşak-kakudur*. Bazı kârifler Tâ'yı hazfetmiş, bazıları da [teşşakkaku şeklinde] idgam etmiştir. Göğün yarılmaması oradan bulutun çıkması suretiyle olacağı için, onunla gök parçalanacakmış gibi ifade edilmiştir. Nitekim *şukka's-senâm" bi'ş-şefret" ve'nşekka bi-hâ* [Hörgüç bıçakla yarıldı; onunla yarıldı] dersin. "Ki o gün, gökyüzü çatırdamaktadır." [Müzzemmil 73/18] âyeti de bunun bir benzeridir. **Şayet** "*İn-şakkati'l-ard" bi'n-nebât* [yer bitkiyle yarıldı] ifadesi ile *İnşakkat 'ani'n-nebât* [bitkiden dolayı yarıldı] ifadesi arasında ne fark var?" **dersen şöyle derim:** "Bitkiyle yarıldı." ifadesi, Allah yeri bitkiyle yardı ve o da onunla yarıldı anlamında, "Bitkiden dolayı yarıldı." ifadesi ise, bitki çıktığı sırada toprak ondan dolayı yarıldı anlamındadır. Buna göre âyetin mânası "Gök ondan çıkan bir bulut ile yarılır; bulutta melekler vardır; ellerinde kulların amelleri olduğu halde aşağıya inerler." şeklindedir. Bir rivayete göre, bütün sema katları tek tek yarılr ve melekler de dünyaya inerler. Bu bulutun sis gibi beyaz ve ince bir bulut olduğu, sadece Tîh çölünde İsrail oğulları için ortaya çıktığı da söylenmiştir. "Galiba, bunlar Allah'ın buluttan gölgeler içinde, meleklerle birlikte kendilerine gelmesini bekliyorlar!?" [Bakara 2/210] âyetinde söz konusu edilen bulut da bu nevidendir.

[1455] وَنُزِّلَ الْمَلَائِكَةُ [meleklerin bölük bölük indirilecekleri] cümlesi;

- *Nunzilü'l-melâiket*^e (melekleri indireceğimiz [gün]),
- *Nunezzilü'l-melâiket*^e (melekleri bölük bölük indireceğimiz...),
- *Nuzzileti'l-melâiket*^u (meleklerin bölük bölük indirilecekleri...),
- *Unzile'l-melâiket*^u (meleklerin indirilecekleri...),
- *Nezele'l-melâiket*^u (meleklerin incekleri...),
- *Nuzzilü'l-melâiket*^e (melekleri indireceğimiz...)

şekillerinde kıraat edilmiştir ki son kıraat, *nunezziludan* ilk harfin, yani Nûn'un hazfiyle Mekkelilerin kıraatidir.

26. İşte o gün, Rahman'ındır (nihaî) hükümrânlık. İnkârcı nankörler için de çetin bir gündür.

27. O gün, iki elini ısırarak der ki zalim; "Âh, keşke Peygamberle beraber bir yol tutsaydım!"

[١٤٥٤] وقرئ {تَشَقُّقُ}، والأصل: تشقق، فحذف بعضهم التاء، وغيره أدغمها.

ولما كان انشقاق السماء بسبب طلوع الغمام منها جعل الغمام كأنه الذي تشقق به السماء، كما تقول: شق السنام بالشفرة وانشق بها. ونظيره قوله تعالى {السَّمَاءُ مُنْفَطِرٌ

بِهِ} [المزمّل: ١٨]. فإن قلت: أي فرق بين قولك: انشقت الأرض بالنبات، وانشقت عن

النبات؟ قلت: معنى انشقت به أن الله شقها بطلوعه فانشقت به. ومعنى انشقت عنه

أن التربة ارتفعت عنه عند طلوعه. والمعنى: أن السماء تنفتح بغمام يخرج منها، وفي

الغمام الملائكة ينزلون وفي أيديهم صحائف أعمال العباد. وروي: تنشق سماء سماء،

وتنزل الملائكة إلى الأرض. وقيل: هو غمام أبيض رقيق، مثل الضباب، ولم يكن إلا

لبنّي إسرائيل في تيههم. وفي معناه قوله تعالى {هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ

مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ} [البقرة: ٢١٠].

[١٤٥٥] وقرئ:

- وَنُزِّلُ الْمَلَائِكَةَ،

- وَنُزِّلَ الْمَلَائِكَةُ،

- وَنُزِلَتِ الْمَلَائِكَةُ،

- وَأُنْزِلَتِ الْمَلَائِكَةُ،

- وَنَزَلَتِ الْمَلَائِكَةُ،

- وَنُزِّلَ الْمَلَائِكَةُ،

على حذف النون الذي هو فاء الفعل من نُزِّلَ؛ قراءة أهل مكة.

٢٦- ﴿الْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ لِلرَّحْمَنِ وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ عَسِيرًا﴾

٢٧- ﴿وَيَوْمَ يَعِضُّ الظَّالِمُ عَلَى يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا﴾

28. “Vay başıma gelenlêr! Keşke falancayı dost edinmeseydım!”

29. “Bana gelen mesajdan beni kesinlikle o saptırdı; şeytan insanı daima böyle yüzüstü bırakmıştır!”

[1456] الحق sâbit anlamındadır; çünkü o gün Allah'ın egemenliğinden başka bütün hükümler yok olur ve ortadan kalkar, devam etmez. Elleri ısır-
mak, parmak ucunu ısırarak, ellerin iki yana düşmesi, tırnağını yemek, diş gıcır-
datmak, diş bilemek, diş göstermek ifadeleri kin ve öfkeden kinayedir; çünkü bu
ifadeler bu iki kelimeyle eş anlamlıdır. Eş anlamlı iki gruptan biri zikredilir ve
diğeri kastedilir. Böylece söz, belâgat babında yükselmiş olur. Bu ifadeyi duyan
kişi içinde, eş anlamlısı olan asıl kelimeyi duyduğu zaman hissetmediği bir gü-
zellik ve beğeni hâsıl olur.

[1457] Bu âyetin Ukbe b. Ebû Mu'ayt hakkında nazil olduğu söylenir. Bu
adam Hazret-i Peygamber'le sık sık bir araya gelirmiş. Rivayete göre birgün bir zi-
yafet vermiş ve Hazret-i Peygamber (s.a.)'i de davet etmiş. Peygamber ise şahadet
getirinceye kadar onun davetine icap etmeyeceğini söylemiş. Ukbe de getirmiş;
ancak, Ukbe'nin arkadaşı olan Übey b. Halef ona çok kahır etmiş ve “Dinden
çıktın ha!” diyerek onu suçlamış. Ukbe ise, “Hayır” demiş; “Evimde misafi-
rimdi. Yemeğimi yemeyeceğine yemin etti. Ben de utandım ve dilimin ucuyla
bir şahadet getirdim; aslında içimden getirmemiştım.” demiş. Bunun üzerine
Übey “Eğer Muhammed'le karşılaşır da kafasını çığnemez, yüzüne tükürmez-
sen bir daha asla yüzümü göremezsin!” diye çıkmış. Bir zaman sonra Ukbe,
Dârünnedve'de namaz kılan Peygamber'le karşılaşınca Übey'in dediklerini yap-
mış. Bunun üzerine Peygamber; “Bir gün Mekke dışında seni elime geçirirsem,
kafanı kılıçla uçuracağım senin!” demiş. Nitekim Ukbe Bedir'de öldürülmüştür.
Peygamber onu öldürmesini Hazret-i Ali'ye emretmişti. -Onu Ensardan Âsım b.
Sâbir'in (3/624) öldürdüğü de söylenir. Bu zat; “Ya Resûlallah! [Müşrik] çocukları
[âhirette] nereye gidecekler?” diye sorup “Cehenneme” cevabını alan kişidir.- Öte
yandan, Peygamber (s.a.) Uhud'da Übey'i mızrakla yaralamış, o da Mekke'ye
döndükten sonra ölmüştür.

[1458] الظالم kelimesindeki Lâm-ı tarif mâhutluk belirtmekte olup onun-
la özel olarak Ukbe'nin kastedilmesi mümkün olduğu gibi, cins için olması ve
Ukbe'yi ve diğerlerini içine alması da mümkündür. O kişi Peygamber (s.a.) ile
birlikte olup onunla aynı yolda -ki hak yoludur- yürümüş olmayı ve dalâlet ve
arzuların kendisini farklı yollara sürüklememiş olmasını temenni edecektir. Veya
o şahsın “Ben sapıtmış, tamamen yoldan çıkmıştım. Keşke Peygamber ile birlik-
te olarak kendime bir yol tutsaydım!” diyeceği murat edilmiş de olabilir.

٢٨- ﴿يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا﴾

٢٩- ﴿لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْإِنْسَانِ خَذُولًا﴾

[١٤٥٦] الحق: الثابت؛ لأن كل ملك يزول يومئذ ويبطل، ولا يبقى إلا ملكه. عضّ اليدين والأنامل، والسقوط في اليد، وأكل البنان، وحرق الأسنان والأرم، وقرعها: كناية عن الغيظ والحسرة، لأنها من روادفها، فيذكر الرادفة ويدلّ بها على المردوف، فيرتفع الكلام به في طبقة الفصاحة، ويجد السامع عنده في نفسه من الروعة والاستحسان، ما لا يجده عند لفظ الممكنى عنه.

[١٤٥٧] وقيل: نزلت في عقبة بن أبي معيط بن أمية بن عبد شمس، وكان يكثر مجالسة رسول الله ﷺ. وقيل: اتخذ ضيافة فدعا إليها رسول الله ﷺ، فأبى أن يأكل من طعامه حتى ينطق بالشهادتين. ففعل. وكان أبي بن خلف صديقه فعاتبه، وقال: صبأت يا عقبة؟! قال: لا، ولكن آلى أن لا يأكل من طعامي وهو في بيتي، فاستحييت منه فشهدت له والشهادة ليست في نفسي، فقال: وجهي من وجهك حرام إن لقيت محمداً فلم تطأ فناه وتبزق في وجهه وتلطم عينه! فوجده ساجداً في دار الندوة ففعل ذلك. فقال النبي ﷺ: «لا ألقاك خارجاً من مكة إلا علوت رأسك بالسيف!»، فقتل يوم بدرٍ: أمر علياً عليه السلام بقتله. وقيل: قتله عاصم بن ثابت بن أفلح الأنصاري. وقال: يا محمد، إلى من الصبية؟ قال: إلى النار. وطعن رسول الله ﷺ أبيتاً بأحد، فرجع إلى مكة فمات.

[١٤٥٨] واللام في {الظالم} يجوز أن تكون للعهد، يراد به عقبة خاصة؛ ويجوز أن تكون للجنس فيتناول عقبة وغيره. تمنى أن لو صحب الرسول وسلك معه طريقاً واحداً وهو طريق الحق ولم يتشعب به طرق الضلالة والهوى. أو أراد أنني كنت ضالاً لم يكن لي سبيل قط، فليتني حصلت بنفسني في صحبة الرسول سبيلاً.

[1459] يا وَيْلَتِي kelimesi *yâ veyletî* şeklinde Yâ harfî ile de okunmuştur ki kelimenin aslı budur; çünkü kişi burada sıkıntı ve zorluğuna seslenerek; “Gel artık, şimdi tam senin zamanın!” demektedir. *Sahâra* [çöller] ve *medâra* [taraklar] kelimelerinde olduğu gibi kelimedeki Yâ Elif’e çevrilmiştir.

5 [1460] *Hen* [şey] kelimesi cins isimlerden kinaye olduğu gibi فلان kelimesi de özel isimlerden kinayedir. Eğer bu kelimeyle cins murat edilirse, herhangi bir saptırıcıyı kendine dost edinen kişinin o dostu için özel isim olur ve kelime ondan kinaye olur.

10 [1461] عن الذكر Allah’ı zikretmekten veya Kur’an’dan ya da Peygamber’in nasihatinden. Bu kelimeyle, kelime-i şهادeti söylemek ve Müslüman olmaya karar vermek de murat edilmiş olabilir.

[1462] شيطان o kişinin dostuna işaretidir. Şeytan, kişiyi saptırdığı, ardından terk edip sonunda ona bir yarar sağlamadığı gibi onu yoldan çıkardığı için kendisine *şeytân* denilmiştir. Veya onunla İblis murat edilmiş; onun kendisini saptırıcıyı dost edip Peygamber’e karşı olmaya teşvik ettiği ve 15 ardında da terkettiği kastedilmiş; yahut cins anlamıyla, insanlardan ve cinlerden şeytanlık eden herkes murat edilmiştir. “Şeytan ...olmuştur.” ifadesi, zalimin sözünün hikâyesi olabileceği gibi, Allah’ın kelâmı da olabilir.

20 [1463] اتخذ kelimesi idgam ile de ızhar ile de okunmuştur [*ittehattu / ittahaztu*]. İdgam ile okuyanlar daha çoktur.

30. Peygamber de; “Ya Rabbi! Doğrusu, benim kavmim bu Kur’ân’ı terk edilmiş halde bıraktı.” der.

31. Böyle; Biz her peygamber için mücrimlerden bir düşman peyda etmişizdir. Yol gösterici ve yardımcı olarak senin Rabbin yeter.

25 [1464] “Peygamber” Hazret-i Muhammed *Aleyhisselam*, “kavmi” ise Kureyş’tir. Allah Teâlâ, Peygamber (s.a.)’in, kavminden kendisine ettiği şikâyeti aktarmaktadır. Bu anlatım, söz konusu şikâyetin değerini ve kavmi için de tehdidi ifade eder. Çünkü peygamberler O’na iltica ile kavimlerini şikâyet ettikleri zaman kendilerine süre verilmeden cezaya duçar edilirler!

30 [1465] Allah Teâlâ bundan sonra peygamberini teselli etmek ve onlara karşı zafer vaat etmeye yönelerek şöyle buyurmuştur: “Böyle;” senden evvel bütün peygamberler kavimlerinin düşmanlığıyla karşılaşmışlardır. Bunların nasıl helak edileceği, nasıl cezalandırılacağı ve onlara karşı sana nasıl yardım edileceği hususunda yol gösterici olarak Ben yeterim!

[١٤٥٩] وقرئ «يا ويلتي»، بالياء، وهو الأصل؛ لأن الرجل ينادي ويلته، وهي هلكته، ويقول لها: تعالي، فهذا أوانك. وإنما قلبت الياء ألفاً كما في صحارى، ومدارى.

[١٤٦٠] فلان كناية عن الأعلام، كما أن الهن كناية عن الأجناس؛ فإن أريد بالظالم عقبة، فالمعنى: ليتني لم أتخذ أيباً خليلاً، فكنى عن اسمه، وإن أريد به الجنس فكل من اتخذ من المضلين خليلاً كان لخليله اسم علم لا محالة، فجعله كناية عنه.

[١٤٦١] {عَنِ الذِّكْرِ} عن ذكر الله، أو القرآن، أو موعظة الرسول. ويجوز أن يريد نطقه بشهادة الحق، وعزمه على الإسلام.

[١٤٦٢] والشیطان: إشارة إلى خليله، سماه شيطاناً لأنه أضله كما يضلّ الشيطان، ثم خذله ولم ينفعه في العاقبة، أو أراد إبليس، وأنه هو الذي حمّله على مخالّة المضل ومخالفة الرسول، ثم خذله. أو أراد الجنس، وكل من تشيطن من الجنّ والإنس. ويحتمل أن يكون {وَكَاَنَ الشَّيْطَانُ} حكاية كلام الظالم، وأن يكون كلام الله.

[١٤٦٣] اتخذت: يقرأ على الإدغام والإظهار والإدغام أكثر.

٣٠- ﴿وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ إِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هَذَا الْقُرْآنَ مَهْجُورًا﴾

٣١- ﴿وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ وَكَفَى بِرَبِّكَ هَادِيًا وَنَصِيرًا﴾

[١٤٦٤] الرسول: محمد ﷺ وقومه قريش، حكى الله عنه شكواه قومه إليه. وفي هذه الحكاية تعظيم للشكاية وتخويف لقومه؛ لأن الأنبياء كانوا إذا التجأوا إليه وشكوا إليه قومهم حلّ بهم العذاب ولم ينظروا.

[١٤٦٥] ثم أقبل عليه مسلّياً ومواسياً وواعداً النصر عليهم، فقال {وكذلك} كان كل نبيّ قبلك مبتلى بعداوة قومه. وكفاك بي هادياً إلى طريق قهرهم والانتصار منهم،

وناصراً لك عليهم

[1466] Onu “terk edilmiş halde” bıraktılar ve ondan ve ona iman-
dan insanları alıkoydular. Hazret-i Peygamber’in şöyle buyurduğu rivayet
edilmiştir: “Kim Kur’an’ı öğrenir, öğretir ve onu bir [duvara] asar da onun
buyruklarını dikkate almaz ve açıp bakmazsa, kıyamet günü o kişinin
5 [boynuna asılı] olarak gelir ve ‘Ey âlemlerin Rabbi! Bu kulun beni terk etti.
Benimle onun arasında hüküm ver’ der.” [Dârimî, “Fedâilü’l-Kur’an”, 3]

[1467] Bu kelimenin “hezeyanda bulundu” anlamındaki *hecere*den olduğu
da söylenmiştir. Buna göre ifade; *ce’alûhu mehcûr^{an}* fi-hi [onu hezeyan eseri bir şey
olarak değerlendirdiler] şeklinde olur; yani cer harfi hazfedilmiş olur ki burada iki
10 ihtimal vardır: Birincisi müşriklerin Kur’an’ın bir hezeyan, asılsız ve eskiden
kalma bir hurafe olduğunu iddia etmeleri, ikincisi onu duydukları zaman, “Şu
Kur’an’ı dinlemeyin! Okunurken yaygara koparın!” [Fussilet 41/26] âyetinde ifa-
de edildiği gibi, kendilerinin hezeyanda bulunmasıdır. *Mehcûr* kelimesi, *meclûd*
ve *ma’kûl* kelimelerinde olduğu gibi [masdar, yani] “terk etme” anlamında da ola-
15 bilir ki, bu durumda “Kur’ân’ı *terk*’ bellediler.” anlamında olur.

[1468] *عدو* (düşman) kelimesi müfred olarak da *فإنهم عدو لي* (“Bunlar
benim için birer düşmandır.” [Şu’arâ 26/77]) âyetinde olduğu gibi- cemi ola-
rak da kullanılır.

[1469] Mânanın “Peygamber [bunu] kıyamet günü söyleyecektir.” anla-
20 mında olduğu da söylenmiştir.

**32. Nankörce inkâr edenler; “Kur’ân ona bir kerede topluca indiril-
meli değil miydi?” de dediler. Oysa Biz, onunla senin kalbini pekiştir-
mek için onu böyle tane tane indirmekteyiz;**

**33. Hem böylece sana (Kur’ân’ın ve senin aleyhinde) bir temsil ge-
tirdiklerinde, onun gerçeğini ve daha güzel açıklayanını mutlaka sana
25 getirmekteyiz.**

**34. Yüz üstü Cehennem’e haşredilecek olanlar, bunlar hem yer ba-
kımından daha kötüdürler hem de yol bakımından daha yanlışlırlar.**

[1470] *نُزِّل* kelimesi *hubbiranın uhbira* anlamında oluşu gibi sadece *أُنْزِلَ* an-
lamındadır; aksi hale çelişik olur.² Bu da müşriklerin itirazlarından, haktan saptık-
30 larına ve ona tâbi olmaktan uzak durduklarına delâlet eden taleplerinden biridir.

1 Bir eylemin masdarla ifadesi, ‘*Umeru ‘adl^m* [Ömer adaletin ta kendisidir.] örneğindeki gibi, o fiilin daimi ve sabit olduğunu bildirir. Buna göre ayet; “Müşrikler Kur’ân’ı adeta ‘terk etme’ işinin kendisi kıldılar; onunla ilişkileri tamamen terk esasına dayalı.” anlamına gelmiş olur. / ed.

2 *لَوْ لَا نُزِّلَ* ifadesi tefîldeki teksir anlamıyla “Nice *nüzullerle*” “tek parça” inzâl edilmiş olmak gibi çelişkili bir anlam gerektirmektedir; Zemahşerî *نُزِّلَ*’yi salt indirilmeyi ifade eden *inzâl* kalıbındaki anlamı ile tefsir ederek bu çelişkiyi gidermeye çalışmaktadır. / ed.

[١٤٦٦] {مهجوراً} تركوه وصدّوا عنه وعن الإيمان به. وعن النبي ﷺ: «من تعلم القرآن وعلمه وعلق مصحفاً لم يتعاهده ولم ينظر فيه، جاء يوم القيامة متعلقاً به يقول: يا رب العالمين، عبدك هذا اتخذني مهجوراً، اقض بيني وبينه!»

[١٤٦٧] وقيل: هو من هجر، إذا هذى، أي جعلوه مهجوراً فيه، فحذف الجار وهو على وجهين؛ أحدهما زعمهم أنه هذيان وباطل وأساطير الأولين. والثاني: أنهم كانوا إذا سمعوه هجروا فيه، كقوله تعالى {لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ} [فصلت: ٢٦]. ويجوز أن يكون المهجور بمعنى الهجر، كالمجلود والمعقول. والمعنى: اتخذوه هَجْراً.

[١٤٦٨] والعدوّ يجوز أن يكون واحداً وجمعاً، كقوله {فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِّي}

١٠ [الشعراء: ٧٧].

[١٤٦٩] وقيل المعنى: وقال الرسول يوم القيامة.

٣٢- «وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلاً»

٣٣- «وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَأَحْسَنَ تَفْسِيرًا»

٤٣- «الَّذِينَ يُخَشَرُونَ عَلَىٰ وُجُوهِهِمْ إِلَىٰ جَهَنَّمَ أُولَٰئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ

١٥

سَبِيلًا»

[١٤٧٠] {نُزِّلَ} ههنا بمعنى أنزل لا غير، كخبر بمعنى أخبر، وإلا كان متدفعاً. وهذا

أيضاً من اعتراضاتهم واقتراحاتهم الدالة على شرادهم عن الحق وتجايفهم عن اتباعه.

Dedikleri şudur: “Kur’an Muhammed’e üç [kutsal] kitabın indirildiği gibi, bir zamanda ve bir defada indirilmeli değil miydi? Neden böyle parça parça indiriliyor ki!?” Bunu söyleyenler Kureyşlilerdir. Söyleyenlerin, Yahudiler olduğu da söylenmiştir. Ancak bu, anlamsız bir söz ve gereksiz bir tartışmadır; zira Kur’an’ın mucize olması ve bir delil teşkil etmesi, bir defada veya parçalar halinde nazil olmasına göre değişmez.

[1471] “Böyle,” ifadesi onlara bir cevaptır; yani “Evet böyle parça parça indirildi. Bunun hikmeti de onu böyle parça parça indirerek senin kalbini güçlendirip onu anlamana ve ezberlemene yardımcı olmaktır. Çünkü bir mesaj alan bir insanın zihni ancak ondaki bilgiyi peyderpey ve birinden ötekine geçerek tutabilir. Eğer Kur’an toptan indirilseydi, Peygamber onu anlayıp aklında tutma bakımından çok zorlanırdı. Öte yandan, Peygamber (s.a.) Hazret-i Mûsâ, Hazret-i Dâvûd ve Hazret-i İsa’dan (*aleyhimusselâm*) farklı bir kişiydi; zira o, okuma yazma bilmeyen ümmi bir insandı. Onlar ise okur-yazar kimselerdi. Bundan dolayı onun mesajı sözlü olarak alıp zihninde tutması gerekiyordu. Bu sebeple Kur’an ona parçalar halinde yirmi -veya bir rivayete göre yirmi üç- yıl içinde indirildi. Keza, Kur’an ona bazı olaylara ve sorulan sorulara cevap olarak nazil oluyordu; bazıları nâsih ve bazıları da mensuh idi. Tüm bunlar ancak onun parçalar halinde nazil olması ile mümkün olabilirdi.

[1472] **Şayet** “كَذٰلِكَ [Böyle] ifadesindeki كَذٰلِكَ’nin daha önce olmuş bir şeye işaret etmesi gerekir. Daha önce olan ise onun bir defada indirilmesi- dir. Buna rağmen, onu nasıl ‘Evet böyle parça parça indirdik.’ şeklinde tefsir ediyorsun?” **dersen şöyle derim:** Çünkü onların “Kur’an ona bir defada indirilmeli değil miydi?” sözleri, “Neden böyle parça parça indiriliyor ki!?” anlamındadır.

[1473] Bu itirazlarının yanlışlığının delili şudur: Onlara, Kur’an’ın küçük sûrelerinden bir tek sûre ortaya koymaları istenerek meydan okunmuş, onlar ise bir tek parça ortaya koymaktan âciz kalmış, çaresizliklerini ortaya koymuşlar ve kaba kuvvete başvurarak hatta savaşılmaya kalkarak bunu aleyhlerinde tescil etmişlerdi; sonra da, sanki parça parça indiğinde bunun benzerini ortaya koyabilmişler de, toptan nazil olması halinde yapabileceklermiş gibi, “Bir defada nazil olmalıydı!” demişlerdi.

قالوا: هلا أنزل عليه دفعة واحدة في وقت واحد كما أنزلت الكتب الثلاثة، وما له أنزل على التفاريق؟! والقائلون: قريش. وقيل: اليهود. وهذا فضول من القول ومماراة بما لا طائل تحته؛ لأنّ أمر الإعجاز والاحتجاج به لا يختلف بنزوله جملة واحدة أو مفرّقاً.

٥ [١٤٧١] وقوله {كذلك} جواب لهم، أي كذلك أنزل مفرّقاً. والحكمة فيه:

أن نقوّي بتفريقه فؤادك حتى تعيه وتحفظه؛ لأنّ المتلقن إنما يقوى قلبه على حفظ العلم شيئاً بعد شيء، وجزأ عقيب جزء. ولو أُلقي عليه جملة واحدة لبعل به وتعيّا بحفظه، والرسول ﷺ فارقت حاله حال موسى وداود وعيسى عليهم السلام، حيث كان أميّاً لا يقرأ ولا يكتب، وهم كانوا قارئين كاتبين، فلم يكن له بدّ من التلقن والتحفظ، فأنزل عليه منجّماً في عشرين سنة؛ وقيل: في ثلاث وعشرين. وأيضاً، فكان ينزل على حسب الحوادث وجوابات السائلين، ولأنّ بعضه منسوخ وبعضه ناسخ، ولا يتأتى ذلك إلّا فيما أنزل مفرّقاً.

[١٤٧٢] فإن قلت: ذلك في «كذلك» يجب أن يكون إشارة إلى شيء تقدّمه،

والذي تقدّم هو إنزاله جملة واحدة، فكيف فسوته بذلك أنزلناه مفرّقاً؟ قلت:

١٥ لأنّ قولهم: لولا أنزل عليه جملة، معناه: لم أنزل مفرّقاً؟

[١٤٧٣] والدليل على فساد هذا الاعتراض أنهم عجزوا عن أن يأتوا بنجم

واحد من نجومه، وتُحدّثوا بسورة واحدة من أصغر السور، فأبرزوا صفحة عجزهم

وسجلوا به على أنفسهم حين لا ذوا بالمناسبة وفزعوا إلى المحاربة، ثم قالوا:

هلا نزل جملة واحدة، كأنهم قدروا على تفاريقه حتى يقدرُوا على جمَلته.

[1474] وَرَتَّلْنَاهُ ifadesi وكذلك'nin kendisine müteallık olduğu şeye ma'tûftur. Adeta "Evet böyle; onu parça parça indirdik ve tertîl ettik." denilmektedir. *Tertîl* ise, onu âyet âyet, durak durak yapılandırmaktır. Mâna "Onun tane tane okumasını emrettik." şeklinde de olabilir. "Ve tane tane oku" [Müzzemmil 73/4]; yani 5 "Onu yavaş yavaş ve ağır ağır oku." âyeti de bu anlamdadır. Hazret-i Âişe'nin Peygamber (s.a.)'in Kur'an okuma tarzına dair şu rivayeti de bunu ifade etmektedir: "[Onun okuyuşu] sizin şimdiki hızlı okuyuşunuz gibi değildi, onu duyan kişi harflerini saymak istese sayabilirdi." Tertîlin kökü, [dişlerin seyrekleştirilmesi anlamındaki] *et-tertilü fi'l-esnân* ifadesidir. *Sağr^{un} ratlⁱⁿ* ve *mürettelⁱⁿ* [seyrek gedik] 10 denir ve seyrek olması bakımından papatya yapraklarına benzetme yapılır. Ayrıca, *tertilin*; Allah'ın Kur'an'ı bölümler halinde ve yirmi yıl gibi uzun aralıklı bir zaman içinde indirmesi ve yakın aralıklı zamanlar içinde inzal etmemesi olduğu da söylenmiştir.

[1475] "Sana getirmezler" yani, her ne zaman sana -adeta batılta mesel 15 haline gelmiş- saçma suallerinden bir soru soracak olsalar, biz mutlaka onları susturacak anlamca çok güzel, itirazlarını hakkıyla cevaplayan *gerçek* bir cevap veririz. تفسیر "sözün ifade ettiği mânayı açıklamak" demek olduğu için, onun mânası yerine konmuş; "Bu sözün mânası şöyle şöyledir." denildiği gibi "Bu sözün *tefsiri* şöyle şöyledir." demeye başlamışlardır. Veya bu ifade "Sen- 20 den ne kadar acayip hal ve sıfat istemiş olurlarsa olsunlar; ne kadar 'İşte sen şöyle şöyle hal ve sıfatlarda olmalıydın; maiyetine bir melek verilmeli ve o da seninle beraber uyarmalıydı veya bir bahçen olmalıydı ya da Kur'an sana bir defada indirilmeliydi' demiş olurlarsa olsunlar; Biz sana mutlaka hikmet ve irademizin gereği olan hali ve senin getirdiğin Kur'an'ı ve onun doğruluğu- 25 nu en güzel şekilde ortaya koyan şeyi veririz" anlamındadır. Yani Ku'ran'ın parça parça indirilmesi ve her parça nazil olduğunda onun bir parçasının bir benzerini ortaya koymaları şeklinde meydan okunması, i'caz bakımından daha etkili ve delil olma bakımından bir defada nazil olmasından daha açıktır. Onlara "Bu kitabın aynı uzunluk ve fesahatte bir benzerini ortaya 30 koyun." denilmiştir. Sanki "Sizi bu taleplere onun yolunu küçümsemeniz ve [toplum içindeki] konumunu hakir görmeniz sevk etmiştir. Eğer kalp gözünüzle baksaydınız, ki siz cehenneme yüzükoyun sürüklenecek olanlardansınız, sizin konumunuzun onunkinden daha kötü, yolunuzun da onunkinden daha sapkın olduğunu bilirdiniz. "Ben size Allah katında bundan daha kötü 35 bir ceza söyleyeyim mi? O kimseler ki; Allah onları lânetlemiş, onlara gazap etmiş ... kimselerdir." [Mâide 5/60] âyeti de bu mânayı ifade etmektedir.

[١٤٧٤] {وَرَتَّلْنَاهُ} معطوف على الفعل الذي تعلق به {كذلك}، كأنه قال: كذلك فرّقناه ورتلناه. ومعنى ترتيله: أن قدره آية بعد آية، ووقفه عقيب وقفه. ويجوز أن يكون المعنى: وأمرنا بترتيل قراءته. وذلك قوله {وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا} [المزمل: ٤]، أي اقرأه بترسل وثبت. ومنه حديث عائشة رضي الله عنها في صفة قراءته ﷺ: لا كسر دكم هذا، لو أراد السامع أن يعدّ حروفه لعدّها. “وأصله: الترتيل في الأسنان، وهو تفليجها. يقال: ثغر رتل ومرتل. ويشبه بنور الأَقْحُوَان في تفليجه. وقيل: هو أن نزله مع كونه متفرقاً على تمكث وتمهل في مدة متباعدة وهي عشرون سنة، ولم يفرقه في مدة متقاربة.

[١٤٧٥] {وَلَا يَأْتُونَكَ} بسؤال عجيب من سؤالاتهم الباطلة كأنه مثل في البطلان إلا أتيناك نحن بالجواب الحق الذي لا محيد عنه وبما هو أحسن معنى، ومأذى من سؤالهم. ولما كان التفسير هو الكشف عما يدلّ عليه الكلام، وضع موضع معناه فقالوا: تفسير هذا الكلام كيت وكيت، كما قيل: معناه كذا وكذا. أو لا يأتونك بحال وصفة عجيبة يقولون: هلا كانت هذه صفتك وحالك، نحو: أن يقرن بك ملك ينذر معك، أو يلقي إليك كنز، أو تكون لك جنة، أو ينزل عليك القرآن جملة، إلا أعطيناك نحن من الأحوال ما يحق لك في حكمتنا ومشيتنا أن تعطاه، وما هو أحسن كشفاً لما بعثت عليه ودلالة على صحته. يعني أن تنزله مفرقاً وتحديهم بأن يأتوا ببعض تلك التفاريق كما نزل شيء منها أدخل في الإعجاز وأنور للحجة من أن ينزل كله جملة؛ ويقال لهم جيئوا بمثل هذا الكتاب في فصاحته مع بعد ما بين طرفيه. كأنه قيل لهم: إن حاملكم على هذه السؤالات أنكم تضللون سبيله وتحتقرون مكانه ومنزلته، ولو نظرتم بعين الإنصاف وأنتم من المسحوبين على وجوههم إلى جهنم، لعلمتم أن مكانكم شرّ من مكانه وسيلكم أضلّ من سبيله. وفي طريقته قوله {قل هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرِّ مِنْ ذَلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ} الآية [المائدة: ٦٠].

مكان kelimesi ile şeref ve makam murat edilebileceği gibi yurt ve mesken de murat edilmiş olabilir. “Bu iki gruptan hangisi makam bakımından daha iyi, sosyal statü açısından daha yüksek?” [Meryem 19/73] âyetinde olduğu gibi. Yolun sapık olmakla nitelenmesi ise hükmi mecaz nev’indendir.¹

- 5 [1476] Hazret-i Peygamber *Aleyhisselam*’ın “İnsanlar Kıyâmet günü üç grup olarak haşrolunurlar: Üçte biri binitler üzerinde gider, üçte biri yüzükoyun sürünür; üçte biri de kısa ve seri adımlarla yayan yürür.” [*Tirmizî*, “Tefsîr”, 18]

10 **35. Gerçek şu ki; Mûsâ’ya da o kitabı Biz verdik ve biraderi Hârûn’u onun yüküne ortak ederek;**

36. “Siz ikiniz âyetlerimizi yalanlayan o kavme gidin!” dedik ve sonuça o kavmi yerle bir ettik.

- 15 [1477] Yüküne ortak olmak (*vizâret*) peygamber olmaya aykırı değildir; zira aynı zaman dilimi içinde birden çok peygamber gönderiliyor ve birbirlerine yardımcı olmakla emrolunuyorlardı.

- 20 [1478] “Bunun üzerine Mûsâ ve Hârûn kavimlerine gittiler, onlar ise bunları yalanladılar ve biz de onları yerle bir ettik.” anlamındadır. Tıpkı “Asanı deryaya vur diye vahyettik... Derya ikiye yarılıverdi.” [Şu‘arâ’ 26/63] âyetinde olduğu gibi; burada da “*Bunun üzerine Mûsâ da vurdu*, ve derya ikiye yarılıverdi.” anlamındadır.

- 25 [1479] Kissanın özetle anlatılması murat edilmiş ve iki tarafı yani başı ve sonu zikredilmiştir; çünkü bütün kıssadan bu iki uç, yani peygamber gönderilerek bir kanıt ortaya konulması ve onları yalanlayanların helâk edilmeyi hak edeceklerinin bildirilmesi murat edilmektedir. (فَدَمَّرْنَاهُمْ kelimelerini) Hazret-i Ali’nin *fe-demmartuhum* (ben de onları yerle bir ettim) ve *fe-demmirâhum* (ve siz ikiniz onları yerle bir edin) şeklinde okuduğu da rivayet edilmiştir. Ayrıca, فَدَمَّرَانَّهُمْ (ve siz ikiniz onları mutlaka yerle bir edin) şeklinde şeddeli Nûn ile tekitli olarak da okunmuştur.

30 **37. Nûh kavmini de peygamberlerini yalanladıklarında suda boğarak insanlar için bir belge kıldık. Biz zalimlere can yakıcı bir azap hazırlamışızdır!**

1 Sapkın olan yol değil, o yolda gidendir. Nitekim “işlek yol” (*mekân^{me} sâir^{me}*) dendiğinde de gidip gelenler yoldakilerdir. / ed.

ويجوز أن يراد بالمكان: الشرف والمنزلة، وأن يراد الدار والمسكن، كقوله
 {أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا} [مريم: ٧٣]. ووصف السبيل بالضلال من
 المجاز الحكمي.

[١٤٧٦] وعن النبي ﷺ: يُحْشَرُ النَّاسُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى ثَلَاثَةِ أَثْلَاثٍ؛ ثَلَاثٌ
 ٥ عَلَى الدَّوَابِّ وَثَلَاثٌ عَلَى وُجُوهِهِمْ، وَثَلَاثٌ عَلَى أَقْدَامِهِمْ يَنْسَلُونَ نَسْلًا.

٣٥- «وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَا مَعَهُ أَخَاهُ هَارُونَ وَزِيرًا»

٣٦- «فَقُلْنَا أَذْهَبًا إِلَى الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِنَا فَدَمْزَنَاهُمْ تَدْمِيرًا»

[١٤٧٧] الوزارة لا تنافي النبوة، فقد كان يبعث في الزمن الواحد أنبياء
 يؤمرون بأن يوازر بعضهم بعضًا.

[١٤٧٨] والمعنى: فذهبا إليهم فكذبوهما فدمرناهم، كقوله {إِضْرِبْ بِعَصَاكَ
 ١٠ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ} [الشعراء: ٦٣] أي فضرِب فانفلق.

[١٤٧٩] أراد اختصار القصة فذكر حاشيتها؛ أولها وآخرها، لأنهما المقصود
 بطولها، أعني إلزام الحجة ببعثة الرسل واستحقاق التدمير بتكذيبهم. وعن علي
 رضي الله عنه «فدمرناهم»، وعنه «فدمرناهم». وقرئ «فدمرناهم»، على التأكيد بالنون
 ١٥ الثقيلة.

٣٧- «وَقَوْمٌ نُوحٍ لَمَّا كَذَبُوا الرُّسُلَ أَغْرَقْنَاهُمْ وَجَعَلْنَاهُمْ لِلنَّاسِ آيَةً
 وَأَعْتَدْنَا لِلظَّالِمِينَ عَذَابًا أَلِيمًا»

[1480] Sanki Hazret-i Nûh'u ve ondan önce de birçok peygamberi açıkça yalanlamışlardı. Veya onların bir peygamberi yalanlamaları tümünü yalanlamaları olarak değerlendirilmiştir. Ya da *-Berâhime*¹ gibi- Allah'ın peygamber göndermesini kökten reddediyorlardı.²

5 [1481] “Onları” yani onların boğulmalarını veya kıssalarını “kıldık.”

[1482] “Zalimler için.” Bunlarla ya Hazret-i Nûh'un kavmi kastedilmiştir ve ibare أَعْتَدْنَا لَهُمْ [Biz onlar için hazırladık] şeklinde olmakla birlikte, onların zalim olduklarına vurgu yapılmak istenmiş ve *hum* [onlar] zamiri yerine [*zâlimin*] şeklinde açık kelime kullanılmıştır. Ya da kelime onların genelini kapsamaktadır.

10 **38. Âd'a, Semûd'a, Ress'ilere ve bunların arasında birçok nesillere...**

39. Her birine temsiller getirmiştik; ama (ders almadıkları için sonuçta) bunların tamamını kırıp geçirdik!

[1483] عَادًا kelimesi جعلناهم'daki هم zahirine veya الظالمين kelimesine ma'tûftur; çünkü mâna “Zalimlere de vaad ettik.” şeklindedir. وَثُمُودًا kelimesi kabile ile yorumlanarak *ve semûde* şeklinde de okunmuştur. Munsarif okunması ise mahalle ile te'vil edilmesi veya en büyük babanın adı olması hasebiyledir. *Ashâbu'r-ress* hakkında şöyle denilmiştir: Bunlar putlara tapan, kuyuları ve da-
varları olan insanlardı. Allah Teâlâ onlara Hazret-i Şu'ayb'ı peygamber göndermiş; Şu'ayb kendilerini İslâm'a davet etmiş, fakat onlar azgınlıklarına ve ona eziyet vermeye devam etmişlerdir. Tam *ress*in etrafında oldukları bir sırada -ki *ress*, Ebû Ubeyd'den [v. 209/824] nakledildiğine göre içi örülmemiş bir kuyudur-
kuyu onları içine çekmiştir. Bir rivayete göre *Ress*, Yemâme kanalı³ [etrafı]nda bir şehir olup buranın insanları peygamberlerini öldürmüş ve bunun üzerine helâk olmuşlardı. Bunlar Hazret-i Salih'in kavmi olan Semud'dan geriye kalanlardı.
25 Bir başka rivayete göre ise, bunlar peygamber Hanzale b. Safvan'ın kavmidir. Onlar Ankâ kuşu ile imtihan edilmişlerdir. Bu, bir kuşun olabileceği azami bir büyüklükteydi. Boynunun uzunluğundan dolayı kendisine Ankâ [Boyunlu] adı verilmiş olan bu kuş, Fetah denilen dağda yaşar, bir ava ihtiyacı olduğunda halkın çocuklarına saldırır ve onları kapıp götürürmüş. Bunun üzerine, Hazret-i
30 Hanzale ona beddua etmiş ve onu yıldırım çarpmıştır. Ne var ki daha sonra halk Hanzale'yi öldürmüş; bunun üzerine de helâk edilmişlerdir.

1 Farklı, çelişik bilgilerin sert edildiği bu kavram hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Ş. Koloğlu, “Kelâm ve Mezhepler Tarihi Literatüründe Berâhime”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2004; XIII/1, s.159-193. / ed.

2 Bir kavmin “peygamberler”i reddetmesini tefsir ediyor. / ed.

3 *Felc*, yeraltında ve yeryüzünde pınar ve kaynak sularının, yeraltı sularının birikmesi için kazılan üşüt açık ya da kapalı kanal (baraj) anlamındadır. / ed.

[١٤٨٠] كأنهم كذبوا نوحًا ومن قبله من الرسل صريحًا، أو كان تكذيبهم لواحد منهم تكذيبًا للجميع، أو لم يروا بعثة الرسل أصلًا كالبراهمة.

[١٤٨١] {وجعلناهم} وجعلنا إغراقهم أو قصتهم.

[١٤٨٢] {لِلظَّالِمِينَ} إمَّا أن يعني بهم قوم نوح، وأصله: وأعدنا لهم، إلَّا أنه قصد تظليمهم فأظهر؛ وإمَّا إن يتناولهم بعمومه.

٣٨- ﴿وَعَادًا وَثَمُودَ وَأَصْحَابَ الرَّسِّ وَقُرُونًا بَيْنَ ذَلِكَ كَثِيرًا﴾

٣٩- ﴿وَكُلًّا ضَرَبْنَا لَهُ الْأَمْثَالَ وَكُلًّا تَبَّرْنَا تَتْبِيرًا﴾

[١٤٨٣] عطف {عادًا} على هُـم في {جعلناهم} أو على {الظالمين}، لأن المعنى: ووعدنا الظالمين. وقرئ «ثمود» على تأويل القبيلة. وأما المنصرف فعلى تأويل الحي، أو لأنه اسم الأب الأكبر. قيل في أصحاب الرس: كانوا قومًا من عبدة الأصنام أصحاب آبار ومواش، فبعث الله إليهم شعبيًا فدعاهم إلى الإسلام. فتمادوا في طغيانهم وفي إيذائه، فبينما هم حول الرس، وهو البئر غير المطوية، عن أبي عبيدة، انهارت بهم فحسف بهم وبديارهم. وقيل: الرس قرية بفلج اليمامة، قتلوا نبيهم فهلكوا، وهم بقية ثمود قوم صالح. وقيل: هم أصحاب النبي حنظلة بن صفوان، كانوا مبتلين بالعنقاء، وهي أعظم ما يكون من الطير، سميت لطول عنقها، وكانت تسكن جبلهم الذي يقال له فتح، وهي تنقض على صبيانهم فتخطفهم، إن أعوزها الصيد، فدعا عليها حنظلة فأصابتها الصاعقة، ثم إنهم قتلوا حنظلة فأهلكوا.

Bunlara ilave olarak, Ress'in *uhdûd*; Resslilerin de *Ashâbu'l-uhdûd* olduğu; ayrıca, halkın Habîb-i Neccâr'ı katlettiği Antakya'da olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre buranın halkı peygamberlerini yalanlamış ve onu bir kuyuya *ressetmişler*; atmış; yani oraya gömmüşlerdir.

- 5 [1484] “Bunların” yani zikredilen[ler]in¹ “arasında.” Bazen kişi çeşitli şeyler zikreder ve daha sonra ona “bu” kelimesiyle işarette bulunur. Bazen insan birçok sayı sayar ve sonra da “*Bu* şöyle şöyledir.” der ki “bu sayılan”, “bu hesap edilen” mânasındadır.

- 10 [1485] “Her birine temsiller getirmiştik;” daha önceki kavimlerin kısılarından ilginç kıssalar açıklamış, onların irtikâp ettikleri peygamberleri yalanlama ve duçar oldukları ilahi azap ve helâki kendilerine anlatmıştık. *تَبِير* kırıp ufalamak anlamında olup, altın, gümüş ve cam kırıklarını ifade eden *tibr* kelimesiyle aynı köktendir. *وَكَلَّا* kelimesi birincisi *الْأَمْثَالُ* [kendisi için temsiller getirmiştik] cümlesinin delâlet ettiği *enzernâ* [uyarmıştık] veya *hazzernâ* [dikkatlerini çekmiştik] kelimesiyle, ikincisi de *تَبَرْنَا* ile mansubdur; çünkü bu [ikincisi] bunu nasbetmeye müsaittir.

40. Aslında, (müşrikler ticarî seferleri esnasında) o berbat yağmura tutulan (lûtî) şehrin yanından da geçmekte. Peki, hiç orayı görmediler mi? Yoo, (pekâlâ gördüler) ama tekrar dirilmeye karşı ne ümitleri var ne de korkuları!..

- 20 [1486] “Şehir” ile Hazret-i Lût’un şehirlerinden olan Sodom kastedilmiştir. Allah Teâlâ beş adet olan bu şehirlerden dördünü halkıyla birlikte helâk etmiş, geriye sadece biri kalmıştı. “Berbat yağmur” ise taşır; yani Kureyş kabilesi ticaret için Şam’a yaptıkları yolculukları sırasında defalarca gökten yağın taşlarla helâk edilen bu köylerden geçmişlerdir. “Hiç görmediler mi?” Yani, o geçişlerinde Allah’ın azabının, bunlara verdiği ibretlik cezanın izlerini görüp düşünmediler mi? “Yoo... Ama onlar” öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden; herhangi bir ‘son’ beklentisi olmayan bir kavimdi. Yani burada *recâ*, beklenti yerine kullanılmıştır; çünkü ancak iman eden bir kimsenin sonsuz hayata dair beklentisi olur. Bu sebeple, [o şehir kalıntılarını] ne gördüler ne de düşünüp ibret aldılar; oradan tıpkı hayvanları gibi geçip gittiler! Veya “Amellerinin mükâfatına nail olma isteği olan müminlerin arzu ettiği gibi bir diriliş *emelleri yoktu*.” Yahut Tihâme lehçesine göre “korkuları yoktu” anlamındadır.²

1 ذلک müfred bir kelime olmakla birlikte *mezkûr* anlamında çoğul için de kullanılabilir. / ed.

2 Meale her iki anlam da yansıtılmıştır. / ed.

وقيل: هم أصحاب الأخدود، والرس: هو الأخدود، وقيل: الرس بأنطاكية قتلوا فيها حبيبا النجار. وقيل: كذبوا نبيهم ورشوه في بئر، أي دسوه فيها.

[١٤٨٤] {بَيَّنَ ذَلِكَ} أي بين ذلك المذكور، وقد يذكر الذاكر أشياء مختلفة ثم يشير إليها بـ«ذلك»، ويحسب الحاسب أعدادا متكاثرة ثم يقول: فذلك كيت وكيت، على معنى: فذلك المحسوب أو المعدود.

[١٤٨٥] {ضَرَبْنَا لَهُ الْأَمْثَالَ} بيَّنا له القصص العجيبة من قصص الأولين، ووصفنا لهم ما أجروا إليه من تكذيب الأنبياء وجرى عليهم من عذاب الله وتدميره. والتبشير: التفيت والتكسير، ومنه التبر، وهو كسار الذهب والفضة والزجاج. و{وَكُلًّا} الأول منصوب بما دلَّ عليه {ضَرَبْنَا لَهُ الْأَمْثَالَ}، وهو أنذرنا أو حذرنا. والثاني: بـ{تَبَرَّنَا}، لأنه فارغ له.

٤٠- ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّتِي أَمْطَرَتِ مَطَرُ السَّوَاءِ أَفْلَمَ يَكُونُوا يَرَوْنَهَا بَلْ كَانُوا لَا يَزْجُونَ نُشُورًا﴾

[١٤٨٦] أراد بالقرية سدوم من قرى قوم لوط، وكانت خمسا؛ أهلك الله تعالى أربعا بأهلها وبقيت واحدة. ومطر السوء: الحجارة. يعني أن قريشا مرّوا مرارا كثيرة في متاجرهم إلى الشام على تلك القرية التي أهلكت بالحجارة من السماء. {أَفْلَمَ يَكُونُوا} في مرار مرورهم ينظرون إلى آثار عذاب الله ونكاله ويذكرون؟! {بَلْ كَانُوا} قوما كفرة بالبعث لا يتوقعون {نُشُورًا} وعاقبة؛ فوضع الرجاء موضع التوقع، لأنه إنما يتوقع العاقبة من يؤمن، فمن ثم لم ينظروا ولم يذكروا، ومرّوا بها كما مرّت ركابهم. أو لا يأملون نشورا كما يأمله المؤمنون لطمعهم في الوصول إلى ثواب أعمالهم. أو لا يخافون، على اللغة التهامية.

41. Seni gördüklerinde, seninle dalga geçmekten başka bir şey yapmıyorlar: “Bu mu Allah’ın elçi diye gönderdiği?!”

42. “Tanrılarımız üzerinde direnmeseydik, bizi onlardan saptırmasına ramak kalmıştı!..” Kimin yanlış yolda gittiğini öğrenecekler azabı gördüklerinde!

[1487] Birinci إِنْ nefiy için, ikincisi ise إِنْ’ın şeddesiz halidir; لَيْضَلْنَا’daki Lâm bu iki Nûn’un farklı olduğunu göstermektedir. “Alaya alma” alay etme anlamındadır. Aslında “Alay konusu yaptı.” veya “Alay edilecek şey olarak gördü.” demektir. “Bu mu?” gizli bir kavilden sonraki onun hikâyesidir. ‘Bu’ bir değersizleştirmedir. “Allah’ın elçi diye gönderdiği” ifadesi ve bunun, aşırı bir inkâr ve ret içinde olmalarına rağmen, bir kabul ve itirafmış gibi dile getirilmesi bir alay ve eğlenme ifadesidir. Zira alay etmiyor olsalardı, “Allah katından gelmiş bir peygamber olduğunu iddia eden veya öyle zanneden kişi bu mu!?” derlerdi.

[1488] “Bizi saptırmasına ramak kalmıştı” şeklindeki sözleri Peygamber (s.a.)’in onları davet etme konusunda büyük bir çaba sarf ettiğinin ve kendilerine Allah’ın âyet ve mucizelerini sunmanın yanında, onların merhametlerini kazanmak için her türlü gayreti gösterdiğinin hatta kendi itiraflarıyla, aşırı inatları ve putlarına ibadete sarılmaları olmasa dinlerini bırakıp Müslüman olmalarına çok az bir şey kaldığının delilidir. لَا ...masaydık) ifadesi Nahiv ilmi açısından değil ama mâna bakımından mutlak hükmü sınırlandırmaktadır. “Öğrenecekler” ifadesi bir tehdit ve verilen mühlet ne kadar uzarsa uzasın ondan kurtulamayacaklarını, azabın mutlaka gelip onları bulacağını, dolayısıyla ertelemeye aldanmamaları gerektiğinin bir delilidir. “Kimin yanlış yolda gittiğini” ifadesi “bizi saptırmasına ramak kalmıştı” sözlerine bir cevap gibidir; çünkü o ifadede, ancak kendisi sapıtmış olanın bir başkasını saptıracağı hakikati çerçevesinde, Peygamber (s.a.)’e sapıklık nisbet edilmektedir.

[1489] Bu sözü söyleyenin, -Allah’ın belâsı!- Ebû Cehl olduğu rivayet edilmiştir.

43. Bak şu, tanrısı olarak kendi arzu ve ihtiraslarını benimseyene?! Sen mi vekil olacaksın böyle birine?

- ٤١- ﴿وَإِذَا رَأَوْكَ إِن يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُوءًا أَهَذَا الَّذِي بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا﴾
 ٤٢- ﴿إِن كَادَ لَيُضِلُّنَا عَنْ آلِهَتِنَا لَوْلَا أَن صَبَرْنَا عَلَيْهَا وَسَوْفَ يَعْلَمُونَ
 حِينَ يَرَوْنَ الْعَذَابَ مَنْ أَضَلُّ سَبِيلًا﴾

[١٤٨٧] {إِن} الأولى نافية، والثانية مخففة من الثقيلة، واللام هي الفارقة بينهما. واتخذ هزواً في معنى استهزأ به. والأصل: اتخذه موضع هزؤ، أو مهزوءاً به. {أهَذَا} محكي بعد القول المضمّر. وهذا استصغار، و{بَعَثَ اللَّهُ رَسُولًا} وإخراجه في معرض التسليم والإقرار، وهم على غاية الجحود والإنكار سخرية واستهزاء، ولو لم يستهزؤا لقالوا: أهذا الذي زعم أو ادّعى أنه مبعوث من عند الله رسولاً.

١٠ [١٤٨٨] وقولهم {إِن كَادَ لَيُضِلُّنَا} دليل على فرط مجاهدة رسول الله ﷺ في دعوتهم، وبذله قصارى الوسع والطاقة في استعطافهم، مع عرض الآيات والمعجزات عليهم حتى شارفوا بزعمهم أن يتركوا دينهم إلى دين الإسلام، لولا فرط لجاجهم واستمسакهم بعبادة آلهتهم. و{لَوْلَا} في مثل هذا الكلام جار من حيث المعنى - لا من حيث الصنعة - مجرى التقييد للحكم المطلق. {وَسَوْفَ يَعْلَمُونَ} وعيد ودلالة على أنهم لا يفوتونه وإن طالّت مدّة الإمهال، ولا بدّ للوعيد أن يلحقهم فلا يغرنهم التأخير. وقوله {مَنْ أَضَلُّ سَبِيلًا} كالجواب عن قولهم {إِن كَادَ لَيُضِلُّنَا}، لأنه نسبة لرسول الله ﷺ إلى الضلال من حيث لا يضلّ غيره إلا من هو ضال في نفسه.

[١٤٨٩] ويروى أنه من قول أبي جهل لعنه الله!

- ٤٣- ﴿أَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ أَفَأَنْتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَكِيلًا﴾

[1490] Dininde arzularına itaat edip yaptığı-yapmadığı her şeyde onun peşinden giden ve delil aramayan, burhan dinlemeyen biri arzusuna tapmakta ve onu tanrı edinmektedir. Bundan dolayı Allah, elçisine; “Arzu ve ihtiraslarından başka tanrı kabul etmeyen birini sen nasıl hidayete davet edebilirsin? Onun avukatıymış gibi Müslüman olmaya mı zorlayarak; ‘İstesen de istemesen de Müslüman olacaksın!’ mı diyeceksin? *Oysa dinde zorlama yoktur.*” demektedir. Bu ifade, “Sen onların başına dikilmiş bir zorba (جبار) değilsin.” [Kâf 50/45] ve “Bunların başına dikilmiş bir buyurgan (مسيطر) değilsin.” [Gâşiye 88/22] âyetleri ile de desteklenmektedir. Rivayete göre; onlardan bazıları bir taşla taparmış, ondan daha güzel bir taş gördüğünde ise onu atar, diğerini alıp, ona taparmış. Hâris b. Kays es-Sehmî de onlardan biri imiş.

44. Yoksa sen bunların çoğunun işittiğini ya da aklettiğini mi zannediyorsun? Bunlar tıpkı davar gibidir; hatta daha fazla, yoldan çıkmış haldedirler.

[1491] أم munkatı‘ olup “Yoksa zan mı ediyorsun?” anlamındadır. Bu yergi bir öncekinden daha şiddetli olmalıdır ki, ondan buna, işitme ve akletme kabiliyetlerinin olmadığına dönülmüştür; çünkü hakkı işitmek için ona ne kulak veriyor ne de kafalarını çalıştıyorlardı. Müşrikler burada gaflet ve dalâlette mesel haline gelen davarlara benzetilmiş, sonra da onlardan daha sapkın¹ oldukları ifade edilmiştir.

[1492] **Şayet** “Neden *hevâ* kelimesi ikinci sırada zikredilmiştir; *itteha-ze'l-hevâ ilâh^{en}* denilmeli değil miydi?” **dersen şöyle derim:** Bu, önemini ifade etmek üzere, ikinci mef'ûlün birincinin önüne geçirilmesinden başka bir şey değildir.² Nitekim yola çıktığını çokça önemsedğini ifade etmek üzere, *'alimtü muntalik^{en} Zeyd^{en}* [Yola çıktığını Zeyd'in biliyorum.] dersin.

[1493] **Şayet** “Çoğunun ifadesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Onların arasında liderlik hırsı gibi tek bir hastalık yüzünden -ki dermansız bir hastalıktır- İslâm'dan uzak duranlar vardı.³

1 Yani “ne yapacağını, nereye nasıl gideceğini, neyi nasıl yapacağını bilemez halde.” / ed

2 “Hevâsını tanrı edinmek” ifadesiyle “Tanrısını hevâsı edinmek” bir miktar farklıdır. İlkinde, kişinin, hevâsını -yani aklını, arzu ve ihtiraslarını- “tanrı edindiği”, ama başka tanrıları da olabileceği anlatılırken, ikincide “yegâne tanrısı olarak” hevâsını benimsediği anlatılmaktadır. / ed.

3 Yani bunlar Kur'an'ın hak olduğunu pekâlâ anlıyor, görüyorlardı. / ed.

[١٤٩٠] من كان في طاعة الهوى في دينه يتبعه في كل ما يأتي ويذر لا يتبصر دليلاً ولا يصغي إلى برهان، فهو عابد هواه وجاعله إلهه، فيقول لرسوله هذا الذي لا يرى معبوداً إلا هواه: كيف تستطيع أن تدعوه إلى الهدى أفتتوكل عليه وتجبره على الإسلام وتقول لا بد أن تسلم شئت أو أبيت - ولا إكراه في الدين؟ وهذا كقوله {وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ} [ق: ٤٥]، {لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيِّرٍ} [الغاشية: ٢٢]. ويروى أن الرجل منهم كان يعبد الحجر، فإذا رأى أحسن منه رمى به وأخذ آخر. ومنهم الحارث بن قيس السهمي.

٤٤- ﴿أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا﴾

[١٤٩١] أم هذه منقطعة، معناه: بل أتحسب، كأن هذه المذمة أشد من التي تقدّمها حتى حقت بالإضراب عنها إليها؛ وهي كونهم مسلوبى الأسماع والعقول، لأنهم لا يلقون إلى استماع الحق أذنًا ولا إلى تدبره عقلاً، ومشبهين بالأنعام التي هي مثل في الغفلة والضلال، ثم أرجح ضلالة منها.

[١٤٩٢] فإن قلت: لم أخرج هواه والأصل قولك: اتخذ الهوى إلهًا؟ قلت: ما هو إلا تقديم المفعول الثاني على الأول للعناية، كما تقول: علمت منطلقاً زيداً؛ لفضل عنايتك بالمنطلق.

[١٤٩٣] فإن قلت: ما معنى ذكر الأكثر؟ قلت: كان فيهم من لم يصدّه عن الإسلام إلا داء واحد، وهو حب الرياسة، وكفى به داء عضالاً.

[1494] **Şayet** “Nasıl hayvanlardan daha sapkın olarak gösterildiler?” **dersen şöyle derim:** Çünkü hayvanlar yem verip ihtiyaçlarını karşılayan sahiplerine itaat eder, kendilerine iyi davrananı kötü davranandan ayırırlar; kendileri için yararlı olanı ister, zararlı olandan uzak dururlar ve otlaklarının, sulaklarının yolunu bulabilirler. Bunlar ise, Rablerine itaat etmez, Allah’ın kendilerine olan iyiliklerini düşmanları olan şeytanın kötülüklerinden ayıramaz, en büyük yarar olan sevabı istemez, en kötü zarar ve helâk edici olan azaptan sakınmaz ve mutluluk pınarı, susuzluğu gideren tatlı su olan hak yoluna girmezler.

45. Rabbinin, gölgeyi nasıl uzattığını görmedin mi? Dileseydi, onu durağan kılardı. Sonra Biz, ona güneşi kılavuz kıldık.

46. Sonra da onu yavaş yavaş kendimize çektik.

[1495] “Rabbini” yani yaratmasını ve kudretini “görmedin mi?” “Gölgeyi nasıl uzattığını” ifadesi onu; uzayan ve yayılan, dolayısıyla insanların yararlanacağı bir yapıda yarattığını anlamındadır. “Dileseydi, onu durağan kılardı.” Yani onu yayılan değil dağ, bina ve ağaç gibi gölge yapan her şeyin kendisine bitişik kılardı ve kimse ondan yararlanamazdı. Âyette, gölgenin yayılması ve uzamasına onun hareketi, bunun olmamasına da durağanlık adı verilmiştir. “Güneşin gölgeye kılavuz yapılması” şu anlamdadır: İnsanlar güneşe ve onun hareket hallerinden yola çıkarak gölgenin bir yerde var olma, yok olma, genişleme ve yayılma gibi hallerini idrak eder ve gölgeye ihtiyaçları olup olmadığına ona göre hükmederler. “Kendisine çekme” ise güneşin ışıyla onu ortadan kaldırması demektir. **يسيرا** [kolayca] yavaş yavaş demektir; gölgenin ağır ağır çekilmesinde sayılamayacak, haddi-hesabı olmayan faydalar vardır; zira eğer gölge bir anda ortadan kaldırılacak olsaydı, insanların gölge ve güneşten elde ettikleri faydaların birçoğu söz konusu olmazdı.

[1496] **Şayet** “Bu iki yerdeki **ثم** ifadelerinin konumu nedir?” **dersen şöyle derim:** **ثم** buradaki üç halden her birinin yekdiğerinden; sanki ikincinin birinciden, üçüncünün de diğer ikisinden daha önemli olduğunu, iki konumun arasındaki uzaklık, bir zaman içindeki olaylar arasındaki uzaklığa benzetmek suretiyle beyan etmektedir. Bir diğer bakış açısına göre

[١٤٩٤] فإن قلت: كيف جعلوا أضلّ من الإنعام؟ قلت: لأن الأنعام تنقاد لأربابها التي تعلفها وتتعهدها، وتعرف من يحسن إليها ممن يسيء إليها، وتطلب ما ينفعها وتجتنب ما يضرّها، وتهتدي لمراعيها ومشاربها؛ وهؤلاء لا ينقادون لربهم، ولا يعرفون إحسانه إليهم من إساءة الشيطان الذي هو عدوّهم، ولا يطلبون الثواب الذي هو أعظم المنافع، ولا يتقون العقاب الذي هو أشدّ المضارّ والمهلك، ولا يهتدون للحق الذي هو المشرع الهنيّ والعذب الروي.

٤٥- ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا﴾

٤٦- ﴿ثُمَّ قَبَضْنَاهُ إِلَيْنَا قَبْضًا يَسِيرًا﴾

١٠ [١٤٩٥] {أَلَمْ تَرَ إِلَى رَبِّكَ} ألم تنظر إلى صنع ربك وقدرته. ومعنى {مَدَّ الظِّلَّ}: أن جعله يمتدّ وينبسط فينتفع به الناس. {وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا}، أي لاصقًا بأصل كل مظلّ من جبل وبناء وشجرة غير منبسط فلم ينتفع به أحد. سمي انبساط الظل وامتداده تحرّكًا منه وعدم ذلك سكونًا. ومعنى كون الشمس دليلًا: أن الناس يستدلون بالشمس وبأحوالها في مسيرها على أحوال الظل، من كونه ثابتًا في مكان وزائلًا، وامتساعًا ومتقلصًا، فينبون حاجتهم إلى الظل واستغناءهم عنه على حسب ذلك. وقبضه إليه: أنه ينسخه بضح الشمس. {يَسِيرًا} أي على مهل. وفي هذا القبض اليسير شيئًا بعد شيء من المنافع ما لا يعدّ ولا يحصر، ولو قبض دفعة واحدة لتعطلت أكثر مرافق الناس بالظل والشمس جميعًا.

٢٠ [١٤٩٦] فإن قلت: {ثم} في هذين الموضعين كيف موقعها؟ قلت: موقعها لبيان تفاضل الأمور الثلاثة؛ كان الثاني أعظم من الأوّل، والثالث أعظم منهما، تشبيهاً لتباعد ما بينهما في الفضل بتباعد ما بين الحوادث في الوقت. ووجه آخر:

Allah Teâlâ, semayı kurulmuş bir çadır ve dünyayı da onun altında deve kuşu misali yuvarlak bir şekilde yarattığı için gölgeyi uzatmış; bunun üzerine de gökkubbe gölgesini dünyanın üzerine, ışık olmadığı için örtüsünde herhangi bir yırtık olmayan bir saç halinde salmıştır. “Dileseydi, onu aynı
 5 durumda ve durağan yapardı.” Sonra da güneşi yaratmış ve onu o gölgenin üzerine salmış; yani güneşi gölgeye hâkim kılmış, yolda kılavuzun takip edildiği gibi ona gölgenin tâbi olduğu; buna bağlı olarak gölgenin artıp eksildiği, uzayıp kısaldığı bir kılavuz yapmış; sonunda onu zorlukla değil, kolayca ve yavaş yavaş yanına çekip ortadan kaldırmıştır. Ayrıca bu “çekme”
 10 ile kıyamet koptuğu zaman sebeplerini, yani gölge yapan cisimleri ortadan kaldırmak suretiyle ona son vermeyi murat etmesi, sebeplerini yaratmak suretiyle onu yarattığını zikrettiği gibi, yine sebeplerini yok etmek suretiyle onu yok edeceğini zikretmiş olması da mümkündür. “Onu kendimize çektik.” ifadesi, kezâ “Bu, bize göre kolay bir haşır olacaktır.” [Kâf 50/44]
 15 âyetinde olduğu gibi, “kolayca” (يسيرًا) ifadesi de buna delâlet etmektedir.

47. Sizin için geceyi örtü, uykuyu ‘ölüm’ kılan; gündüzü de diriliş yapan O’dur.

[1497] Örtme özelliği olan gece karanlığı örten elbiseye benzetilmiştir. سبات ölüm, aynı kökten gelen *mesbût* ise ölü demektir. [Ölene *mesbût* denmesi]
 20 hayatının sonlandırılmış olmasından dolayıdır. “Geceleyin sizi vefat ettir(ip kendinizden geçir)en de O’dur.” [En’âm 6/60] de bu mânadadır. **Şayet** “Uykuyu ‘rahatlık’ olarak tefsir etseydin ya?” **dersen şöyle derim:** Uykunun karşıtı olarak نشور [dirilme] kelimesinin zikredilmiş olması, ‘hayvanın kirli suyu koklayıp da şiddetle reddetmesi gibi’ bunu reddeder.

[1498] Bu âyet Yaratıcının kudretini göstermenin yanında yarattıkları-
 25 na olan nimetini de ifade etmektedir; zira gecenin örtmesiyle gizlenmede insanlar için nice dini ve dünyevi faydalar vardır. Ölüm ve hayata benzeyen uyku ve uyanıklıkta ibret alanlar için nice ibretler vardır. Nitekim Hazret-i Lokman’ın oğluna “Yavrum! Nasıl uyuyup daha sonra uyanıyorsan, işte
 30 öyle ölüp yeniden diriltileceksin.” dediği rivayet edilmiştir.

48-49. Rahmetinin önünde rüzgârları müjdecî gönderen de O’dur... Böylece gökten öyle tertemiz bir su indirmekteyiz ki onunla ölü bir beldeye hayat verip, yarattığımız nice hayvanı ve insanları sulayalım.

وهو أنه مدّ الظل حين بنى السماء كالقبة المضروبة، ودحا الأرض تحتها فألقت القبة ظلها على الأرض فيناناً ما في أديمه جوب لعدم النير، {ولو شاء لجعله ساكناً} مستقراً على تلك الحالة، ثم خلق الشمس وجعلها على ذلك الظل، أي سلطها عليه ونصبها دليلاً متبوعاً له كما يتبع الدليل في الطريق، فهو يزيد بها وينقص، ويمتدّ ويتقلص، ثم نسخه بها فقبضه قبضاً سهلاً يسيراً غير عسير. ويحتمل أن يريد: قبضه عند قيام الساعة بقبض أسبابه، وهي الأجرام التي تبقى الظل فيكون قد ذكر إعدامه بإعدام أسبابه، كما ذكر إنشاءه بإنشاء أسبابه، وقوله {قَبْضُنَا إِلَيْنَا} يدلّ عليه. وكذلك قوله {يسيراً}، كما قال {ذَلِكَ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ} [ق: ٤٤].

٤٧- ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِبَاسًا وَالنَّوْمَ سُبَاتًا وَجَعَلَ النَّهَارَ نُشُورًا﴾

١٠ [١٤٩٧] شبه ما يستر من ظلام الليل باللباس الساتر. والسبات: الموت، والمسبوت: الميت؛ لأنه مقطوع الحياة، وهذا كقوله {وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ} [الأنعام: ٦٠]. فإن قلت: هلا فسرت بالراحة؟ قلت: النشور في مقابلته يأباه إباء العيوف الورّد وهو مرنق.

١٥ [١٤٩٨] وهذه الآية مع دلالتها على قدرة الخالق فيها إظهار لنعمته على خلقه؛ لأنّ الاحتجاب بستر الليل، كم فيه لكثير من الناس من فوائد دينية ودينية، والنوم واليقظة وشبههما بالموت والحياة، أي عبرة فيها لمن اعتبر. وعن لقمان أنه قال لابنه: يا بني، كما تنام فتوقظ، كذلك تموت فتنشّر.

٤٨- ﴿وَهُوَ الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا﴾

٤٩- ﴿لِنُحْيِيَ بِهِ بَلْدَةً مَّيْتًا وَنُسْقِيَهُ مِمَّا خَلَقْنَا أَنْعَامًا وَأَنَاسِيَّ كَثِيرًا﴾

[1499] الرياح kelimesi الرِّيح şeklinde; بُشْرًا ise, neş^{am} (yaymak); neşûrun çoğulu olarak hayat veren anlamında nuşur^{am} ve nuşurun hafif hali olan nuşr^{am}; beşûrun çoğulu olan buşurun şeddesiz hali olarak buşr^{am} ve büşrâ şekillerinde okunmuştur.

[1500] “Rahmetinin önünde” ifadesi tatlı bir isti‘âre olup yağmurdan önce demektir.

[1501] طهروا [Tertemiz] ifadesi son derece temiz demektir. Ahmed b. Yahya “*Tahûr*; kendisi temiz, başkasını da temizleyici olan sudur.” demiştir. Eğer bu söz suyun ileri derecede temiz olmasını açıklamak için olursa doğrudur. “Sizi tertemiz kılmak için gökten üstünüze su indiriyordu.” [Enfal 8/11] âyeti de bunu destekler. Aksi halde, [Arap dilinde] *fe‘ûl* kalıbı *tefil* anlamında kullanılmaz. *Tahûr* kelimesinin Arap dilinde sıfat ve isim olarak iki kullanımı vardır; sıfat olan, *mâun tahûr^{am}* [tertemiz su] demen gibidir ki *tâhir* [temiz] demektir. İsim olan ise, kendisiyle abdest alınan suya *vadû’* ve ateş yakılan şeye de *vakûd* dendiği gibi, kendisiyle temizlenen şeye *tahûr* denmesidir. İnsanların *tetahhartü tahûr^{am} hasen^{en}* [güzel bir temizlikle temizlendim] sözleri *vadûc^{en} hasen^{en}* [güzel bir abdest suyuyla] demek gibidir. -Bunu Sîbeveyhi söylemiştir.- “*Tahûr* -yani, temizlik- olmadan namaz olmaz.” [*Buhârî*, “Vudû” 2; *Müslim*; “Tahâre”, 2] hadisi de bunu ifade etmektedir.

[1502] **Şayet** “Suyun temizleyici özelliğini ne giderir?” **dersen şöyle derim:** Pislik karışığının kesin olarak veya zann-ı galiple bilinmesi üç vasfından biri değişsin veya değişmesin suyun temizleyici özelliğini giderir. Veya Ebû Hanîfe *Rahimehullah*’a göre onun ibadet etmek için bedende kullanılmış olması. Malik b. Enes’e göre ise su üç vasfından biri değişmedikçe temizleyicidir. **Şayet** “Hazret-i Peygamber’e Budâa’nın kuyusunun suyu hakkında sorulduğu zaman; “Rengi, tadı ve kokusu değişmedikçe su temizdir, onu hiçbir şey pisletmez.” [*Ebû Dâvûd*, “Tahâre”, 33; *Tirmizî*, “Tahâre”, 49] dediğine dair rivayet hakkında ne dersin?” **dersen şöyle derim:** Vâkıdî’ye göre Budâa’nın kuyusu bahçelere giden bir su yolu idi.¹

[1503] مَيِّتًا (ölü) ifadesinin kullanılmasının sebebi, بَلَدٌ kelimesinin فَسْفَنَاءُ (Biz de onu ölü bir memlekete sevkedip...) [Fâtır 35/9] âyetindeki *beled* ile aynı olması ve *fe‘ûl*, *mif‘âl* ve *mif‘il* kalıpları gibi fiil üzerinde cari olmamasıdır. نُسْقِيهِ kelimesi Nûn meftuh olarak *neskihi* şeklinde da okunmuştur; *sekā* ve *eskā* aynı anlamda iki kullanımdır. Ayrıca *eskāhu* yani “Onun için bir suvarma yaptı.” denir. *Enâsiyy* (insanlar) kelimesi

1 Yani Ebû Hanîfe’nin görüşü durgun sularla ilgilidir; hadis ise akarsulara dairdir. / ed.

2 Müfessir, *belder^{en}* gibi müennes bir kelimeye neden *meylet^{en}* değil de, müzekker *meylet^{en}* sıfatı getirildiğini açıklıyor. / ed.

[١٤٩٩] قرئ «الريح» و«الرياح»؛ «نَشْرًا» إحياء، و«نُشْرًا» جمع نُشور، وهي المحيية، و«نُشْرًا» تخفيف نشر، و«بُشْرًا» تخفيف بُشْر جمع بُشور، و«بُشْرِي».

[١٥٠٠] و{بَيْنَ يَدَي رَحْمَتِهِ} استعارة مليحة، أي قدام المطر.

[١٥٠١] {طَهُورًا} بليغًا في طهارته. وعن أحمد بن يحيى هو ما كان طاهرًا في نفسه مطهرًا لغيره. فإن كان ما قاله شرحًا لبلاغته في الطهارة كان سديدًا.

وبعضده قوله تعالى {وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ} [الأنفال: ١١]. وإلا

فليس فعول من التفعيل في شيء. والطهور على وجهين في العربية: صفة، واسم غير صفة؛ فالصفة قولك: ماء طهور، كقولك: طاهر، والاسم قولك لما يتطهر به:

طهور، كالوضوء والوقود لما يتوضأ به وتوقد به النار. وقولهم: تطهرت طهورًا

حسنًا، كقولك: وضوءًا حسنًا؛ ذكره سيبويه. ومنه قوله ﷺ: لا صلاة إلا بطهور، أي طهارة.

[١٥٠٢] فإن قلت: ما الذي يزيل عن الماء اسم الطهور؟ قلت: تيقن مخالطة

النجاسة أو غلبتها على الظن، تغير أحد أوصافه الثلاثة أو لم يتغير. أو استعماله في

البدن لأداء عبادة عند أبي حنيفة؛ وعند مالك بن أنس ﷺ ما لم يتغير أحد أوصافه

فهو طهور. فإن قلت: فما تقول في قوله ﷺ حين سئل عن بئر بضاعة فقال: "الماء

طهور لا ينجسه شيء إلا ما غير لونه أو طعمه أو ريحه"؟ قلت: قال الواقدي: كان

بئر بضاعة طريقًا للماء إلى البساتين.

[١٥٠٣] وإنما قال {مَيِّتًا}، لأنَّ البلدة في معنى البلد في قوله {فَسُقْنَاهُ إِلَى

بَلَدٍ مَيِّتٍ} [فاطر: ٩]، وأنه غير جار على الفعل كفعول ومفعول ومفعيل. وقرئ

«نسقيه» بالفتح. وسقى، وأسقى: لغتان. وقيل: أسقاه، جعل له سقيا. الأناسي:

insıyy kelimesinin -veya [kokarca anlamındaki] *zırbâmın zarâbiyy*¹ şeklinde çoğul yapılması gibi *insânın*- çoğuludur. Her iki kelimenin de aslı *enâsin*² ve *zarâbin*³ olup, Nun Yâ'ya çevrilmiştir. *Enâ'im*in *enâ'im* şeklinde söylenmesi gibi, kelime *efâ'ilden* Ya'nın hafzedilmesiyle şeddesiz olarak [*enâsiyu*] da okunmuştur.

5 [1504] **Şayet** “Suyun tertemiz olmakla nitelendirilerek indirilmesi ve bu-
nun hayat verme ve sulama amaçlı olduğunun bildirilmesi bunların olması için
temizliğin şart olduğunu gösteriyor; tıpkı “Padişah, üzerinde yaban hayvanla-
rını avlayayım diye beni güzel bir ata bindirdi.” demen gibi.”¹ **dersen şöyle de-
rim:** İnsanların su ihtiyacını karşılamak Allah'ın su indirme amaçlarından biri
10 olduğundan, onlara lütuf olarak, nimetine şükretmeleri için, ve onlar hakkında
temizliği murat etmiş ve onları buna yönlendirmiş olması sebebiyle önce iç,
sonra da dış âlemlerinde temizliği tercih etmeleri ve Rableri kendilerini yüceltti-
ği gibi onların da her tür kirli şeye bulaşmaktan uzak durarak bizzat yücelmeleri
gerektiğini beyan etmek üzere suyu ‘tertemiz’ diye nitelemiştir.

15 [1505] **Şayet** “Allah Teâlâ yarattığı su içen hayvanlar arasından neden özelli-
kle davar cinsi ehli hayvanları [*en'âm*] zikretmiştir?” **dersen şöyle derim:** Çünkü kuş-
larla yaban hayvanları suyu fazla istemez ve ehli hayvanların aksine su ihtiyaçları
olmaz. Ayrıca, ehli hayvanlar insanların mallarıdır, dolayısıyla onalardan yana pek
çok yararları söz konusudur. Sonuç olarak, hayvanlarına su içirme imkânı vererek
20 insanlara ihsanda bulunmak doğrudan onlara lütufta bulunmaktan farksızdır.

[1506] **Şayet** “أنعام و أناسي kelimelerinin nekire kullanılması ve ‘nice’
(كثيراً) diye çoklukla nitelenmesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu-
nun anlamı şudur: İnsanların büyük çoğunluğu vadilerde, nehir kenarlarında
ve su kaynaklarına yakın yerlerde yaşarlar ve dolayısıyla yağmura ihtiyaçları
25 yoktur. Geri kalan pek çok kimse ise, ancak Allah'ın gökten indirip yağdırdığı
yağmur rahmetiyle yaşayabilmektedir. Nitekim “onunla ölü bir beldeye hayat
verip” ifadesiyle de su kaynaklarından uzaklarda yaşayanlar kastedilmektedir.

[1507] **Şayet** “Yeryüzüne hayat verilmesi ve ehli hayvanların su ihtiyacı-
nın giderilmesi neden insanların suya kavuşturulmasından önce zikredilmiş-
tir?” **dersen şöyle derim:** İnsanların yaşamaları arazilerinin ve davarlarının
yaşamalarına bağlı olduğu için, yaşama ve geçimlerinin sebebi olan şey kendi su
ihtiyaçlarından önce zikredilmiştir. Ayrıca, insanlar arazi ve hayvanlarını sula-
ma imkânına kavuştukları zaman kendi su ihtiyaçlarını da karşılamış olurlar.

1 Yani bu nitelendirmeye göre, canlılara hayat verecek suyun tertemiz olması gerekmiş oluyor. / ed

جمع إنسي أو إنسان. ونحوه ظرابي في ظربان، على قلب النون ياء، والأصل: أناسين وظرايين. وقرئ بالتخفيف بحذف ياء أفاعيل، كقولك: أناعم، في: أناعيم.

[١٥٠٤] فإن قلت: إنزال الماء موصوفاً بالطهارة وتعليله بالإحياء والسقي يؤذن بأن الطهارة شرط في صحة ذلك، كما تقول: حملني الأمير على فرس جواد لأصيد عليه الوحش. قلت: لما كان سقي الأناسي من جملة ما أنزل له الماء، وصفه بالطهور ٥ إكراماً لهم، وتتميماً للمنة عليهم، وبيئاً أن من حقهم حين أراد الله لهم الطهارة وأرادهم عليها أن يؤثرها في بواطنهم ثم في ظواهرهم، وأن يربثوا بأنفسهم عن مخالطة القاذورات كلها كما ربأ بهم ربهم.

[١٥٠٥] فإن قلت: لم خص الأنعام من بين ما خلق من الحيوان الشارب؟ قلت: ١٠ لأن الطير والوحش تبعد في طلب الماء فلا يعوزها الشرب، بخلاف الأنعام ولأنها قنية الأناسي، وعامة منافعهم متعلقة بها، فكان الإنعام عليهم بسقي أنعامهم كالإنعام بسقيهم.

[١٥٠٦] فإن قلت: فما معنى تنكير الأنعام والأناسي ووصفها بالكثرة؟ قلت: ١٥ معنى ذلك أن عليّة الناس وجلهم منيخون بالقرب من الأودية والأنهار ومنايع الماء، ففيهم غنية عن سقي السماء وأعقابهم وهم كثير منهم لا يعيشهم إلا ما ينزل الله من رحمته وسقيا سمائه، وكذلك قوله {لِنُحْيِيَ بِهِ بَلْدَةً مَّيْتًا} يريد بعض بلاد هؤلاء المتبعدين من مظانّ الماء.

[١٥٠٧] فإن قلت: لم قدم إحياء الأرض وسقي الأنعام على سقي الأناسي؟ قلت: ٢٠ لأنّ حياة الأناسي بحياة أرضهم وحياة أنعامهم، فقدم ما هو سبب حياتهم وتعيشهم على سقيهم، ولأنهم إذا ظفروا بما يكون سقيا أرضهم ومواشيهم، لم يعدموا سقياهم.

50. Gerçek şu ki; düşünüp ders çıkarsınlar diye, onu aralarında evirip çevirmekte (yani, farklı farklı yerlere yağdırmakta)yız. Buna rağmen, insanların çoğu nankörce inkâr etmekten başka bir şeye rıza göstermemekte!..

- 5 [1508] Yani, biz bu açıklamayı, bulutları yaratıp yağmur yağdırdığımızı, düşünüp ders çıkarsınlar, ondaki nimete karşılık vazifelerini bilmeleri ve şükretmeleri için, insanlar arasında Kur'an ve peygamberlere indirilen diğer kitap ve suhurlarda [defalarca] yaptık. "Rıza göstermemekte" Yani, insanların çoğu nimete karşı nankörlük etmek ve onu inkâr edip önemsiz görmekten başka bir şeye.
- 10 Şöyle de denilmiştir: Aralarında yağmuru çeşitli bölgelere ve muhtelif zamanlarda ve sağanak, çiseleme, bol, zayıf, üç dört gün süren ve sürekli fakat hafif yağmur olarak değişik hallerde yağdırdık. Nankörlükten ve "Falan burç sayesinde yağmura kavuştuk" demekten başka bir şey yapmadılar, Allah'ın lütuf ve merhametini ağızlarına almadılar. İbn Abbas da "Yağmur her yıl bir öncekinden
- 15 daha az olur. Allah yağmuru kulları arasında dilediği gibi taksim eder" demiş ve ardından bu âyeti okumuştur. Ayrıca, meleklerin her sene ne kadar ve kaç kez yağmur yağacağını bildiği, çünkü bunun değişmeyeceği, sadece hangi şehre ne kadar ve ne zaman yağacağını değişeceği de rivayet edilmiştir. İşte şehir, hayvanlar ve insanların neden nekre olarak zikredildikleri sorusunun cevabı bu anlayıştan çıkarılmaktadır. Sanki "bazı ölü şehirleri onunla diriltelim, bazı hayvan ve insanların su ihtiyaçlarını giderelim diye" denilmiştir. Buradaki "bazı" kelimesinin kapsamına girenler ise çoktur. **Şayet** "yağmuru yıldızlara nisbet eden kâfir olur mu?" **dersen şöyle derim:** Eğer yağmurun yağmasını sadece yıldızlara verir ve onun ve burçların Allah'ın yaratmasıyla olduğunu inkâr ederse kâfir olur.
- 25 Fakat yaratanın Allah olduğunu kabul eder, yıldızları da yağın yağmur için bir delil ve emare olarak görürse kâfir olmaz.

51. (Resulüm!) Dileseydik, her şehre bir uyarıcı gönderir (ve senin işini kolaylaştırır)dık.

- 30 **52. O halde, inkârcı nankörlere itaat etme ve var gücünle cihad et onunla (yani, Kur'ân'la).**

- [1509] Allah Teâlâ, Peygamberine şöyle diyor: Dileseydik senin üzerindeki, bütün şehirleri uyarma yükünü hafifletir; her şehre onları uyuracak bir peygamber gönderirdik. Ama biz bu görevi sadece sana verdik, onunla sana değer verdik, seni yücelttik ve diğer peygamberlerden üstün kıldık.
- 35 O halde sen de buna, zorluklara katlanıp sabır göstermekle karşılık ver ve inkârcıların senden istediklerini yapma. Allah bu ifadeyle Hazret-i Peygamber'i ve müminleri etkilemek ve harekete geçirmek istemektedir.

٥٠- ﴿وَلَقَدْ صَرَّفْنَاهُ بَيْنَهُمْ لِيَذَكَّرُوا فَأَبَى أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا﴾

[١٥٠٨] يريد: ولقد صرفنا هذا القول بين الناس في القرآن وفي سائر الكتب والصحف التي أنزلت على الرسل عليهم السلام وهو ذكر إنشاء السحاب وإنزال القطر ليفكروا ويعتبروا، ويعرفوا حق النعمة فيه ويشكروا {فأبى} أكثرهم إلا كفران النعمة وجحودها وقلة الاكتراث لها. وقيل: صرفنا المطر بينهم في البلدان المختلفة والأوقات المتغيرة، وعلى الصفات المتفاوتة من وابل وطلّ. وجود ورذاذ وديمة ورهام، فأبوا إلا الكفور وأن يقولوا: مطرنا بنوء كذا، ولا يذكروا صنع الله ورحمته. وعن ابن عباس رضي الله عنه: ما من عام أقلّ مطرًا من عام، ولكن الله قسم ذلك بين عباده على ما شاء، وتلا هذه الآية. وروي أن الملائكة يعرفون عدد المطر ومقداره في كل عام، لأنه لا يختلف ولكن تختلف فيه البلاد. ويتنزع من ههنا جواب في تنكير البلدة والأنعام والأناسي، كأنه قال: لنحيي به بعض البلاد الميتة، ونسقيه بعض الأنعام والأناسي، وذلك البعض كثير. فإن قلت: هل يكفر من ينسب الأمطار إلى الأنواء؟ قلت: إن كان لا يراها إلا من الأنواء ويجحد أن تكون هي والأنواء من خلق الله: فهو كافر. وإن كان يرى أن الله خالقها وقد نصب الأنواء دلائل وأمارات عليها: لم يكفر. ١٥

٥١- ﴿وَلَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ نَذِيرًا﴾

٥٢- ﴿فَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا﴾

[١٥٠٩] يقول لرسوله ﷺ {وَلَوْ شِئْنَا} لخففنا عنك أعباء نذارة جميع القرى و{لَبَعَثْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ} نبيًا ينذرها؛ وإنما قصرنا الأمر عليك وعظمتك به، وأجللناك وفضلناك على سائر الرسل، فقابل ذلك بالتشدد والتصبر، {فَلَا تُطِيعِ الْكَافِرِينَ} فيما يريدونك عليه. وإنما أراد بهذا تهيجهم وتهيج المؤمنين وتحريكهم. ٢٠

[1510] به [Bununla] ifadesindeki zamir, Kur'an'a veya "İtaat etme!" ifadesinin delâlet ettiği itaat etmemeye râcidir. Yani inkâcılar seni zayıflatıp etkisizleştirmek için son derece ciddi bir şekilde çalışıyorlar, sen de onlara, ciddi ve büyük bir gayretle; onlara üstün geleceğin bir sabırla karşılık ver.

5 Bu karşılığın "büyük bir cihat" olarak nitelenmesi o sırada karşılaşılması muhtemel olan ağır meşakkatlerden dolayıdır. Zamirin "Dileseydik her şehre bir uyarıcı gönderirdik." ifadesinin delâlet ettiği bütün şehirlere uyarıcı olmaya raci olması da mümkündür; çünkü eğer her şehre bir uyarıcı gönderseydi o uyarıcılardan her birinin kendi şehrinin halkıyla mücadele etmesi gerekcekti. Bundan dolayı o mücadelelerin tamamı Hazret-i Peygamber'in üzerinde toplandı ve böylece onun cihadı büyümüş oldu. Allah da ona; "Bütün şehirlerin uyarıcısı olman sebebiyle onlarla büyük bir cihadla yani, bütün mücadeleleri kapsayan bir cihadla cihad et." demiş oldu.

53. Biri tatlı ve susuzluğu giderici, öbürü ise tuzlu ve acı iki denizi salıp ikisinin arasına bir tampon ve aşılmaz bir engel yerleştiren de O'dur.

[1511] Burada geniş bir alanı kaplayan muazzam miktardaki iki 'su'ya *bahr* denmiştir. فرات neredeyse 'şeker' denecek kadar tatlı su demektir; أجاج ise onun zıttıdır. Bu iki suyu salmak, onları yan yana ve bitişik vaziyette bırakmaktır. Allah Teâlâ kudretiyle onların arasını ayırmakta ve birbirlerine karışmalarına engel olmaktadır. Bu, O'nun kudretinin büyüklüğünün delillerindendir. Bazılarından şöyle güzel bir söz nakledilmektedir: "Yan yana öyle iki deniz ki; birbirinin üzerine salınmış (*memruç*); tatlı olan acı olana karışmış (*memzuç*)."
Berzah Allah'ın kudretinden bir engel demektir. Nitekim تروها غمد [Ra'd 13/2] âyetinde, "gördüğünüz direkler olmaksızın" derken de Allah'ın kudreti kastedilmektedir. ملح kelimesi *fe'il^{un}* vezninde *melih^{un}* şeklinde de okunmuştur. Bu okunuşun *mâlih^{un}* kelimesinin [Elif'inin] tahfif için hazfiyle oluşmuş olabileceği de söylenmiştir. Tıpkı şairin;

... Ve soğuk bir bakla ... [isterim]

30 dediği gibi, ki *beridân*ın aslı *bâridâd*ır.

[1512] **Şayet** "وحجرا محجورا" (aşılmaz engel) ifadesinin mânası nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, sığınan birinin söylediği bir söz olup onu yukarıda [22. âyette] açıklamıştık. İfade burada mecaz olarak yer almıştır. Sanki iki denizden her biri

[١٥١٠] {بِهِ} والضمير للقرآن أو لترك الطاعة الذي يدلّ عليه {فَلَا تُطْع}. والمراد: أن الكفار يجدون ويجتهدون في توهين أمرك، فقابلهم من جدّك واجتهادك وعضك على نواجذك بما تغلبهم به وتعلوهم. وجعله {جَهَادًا كَبِيرًا} لما يحتمل فيه من المشاق العظام. ويجوز أن يرجع الضمير في {بِهِ} إلى ما دلّ عليه {وَلَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ نَذِيرًا} من كونه نذير كافة القرى، لأنه لو بعث في كل قرية نذيرًا لوجبت على كل نذير مجاهدة قريته، فاجتمعت على رسول الله ﷺ تلك المجاهدات كلها، فكبر جهاده من أجل ذلك وعظم، فقال له: {وَجَاهِدْهُمْ} بسبب كونك نذير كافة القرى {جَهَادًا كَبِيرًا} جامعًا لكل مجاهدة.

٥٣- ﴿وَهُوَ الَّذِي مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا وَحِجْرًا مَحْجُورًا﴾

[١٥١١] سمى المائين الكثيرين الواسعين بحرين. والفرات: البليغ العذوبة حتى يضرب إلى الحلاوة، والأجاج: نقيضه. ومرجهما، خلاهما متجاورين متلاصقين. وهو بقدرته يفصل بينهما ويمنعهما التمازج، وهذا من عظيم اقتداره. وفي كلام بعضهم: بحران؛ أحدهما مع الآخر ممزوج، وماء العذب منهما بالأجاج ممزوج. {بَرْزَخًا} حائلًا من قدرته، كقوله تعالى {بَغْيَرٍ عَمَدٍ تَرْوْنَهَا} [الرعد: ٢]، [القمان: ١٠] يريد بغير عمد مرئية، وهو قدرته. وقرئ «مِلْحٌ»، على فَعِل. وقيل: كأنه حذف من مالح تخفيفًا، كما قال:

وصلياناً بردًا،

يريد: باردًا.

[١٥١٢] فَإِنْ قُلْتَ: {وَحِجْرًا مَحْجُورًا} ما معناه؟ قلت: هي الكلمة التي يقولها المتعوذ؛ وقد فسرناها؛ وهي ههنا واقعة على سبيل المجاز، كأن كل واحد من البحرين

ötekinden sığınmakta ve ona “aşılmaz bir engel” demektedir. Nitekim “karışmazlar” [Rahman 55/20] yani, “biri, diğerine karışmak suretiyle ona karşı haddini aşmaz” buyrulmuştur. İşbu haddini aşmama [tefsir etmekte olduğumuz] âyetteki sığınma gibidir; iki sudan her biri diğerine saldırıyormuş da
5 öbürü ondan sığınyormuş gibi bir ifade kullanılmıştır. Bu, Kur’ân’ın belâgatine tanıklık eden en güzel bir isti‘âre örneklerinden biridir.

54. ‘Su’dan bir beşer yaratarak onu soy-sop sahibi ve sıhriyet bağları bulunan (müstesna, mükerrer bir varlık) haline getiren de O’dur... Hâsılı; senin Rabbin kudretlidir.

[1513] Burada Allah şunu murat ediyor: Allah insanoğlunu ikiye ayırmaktadır; (i) nesep sahipleri, yani bir sonraki neslin kendilerine nisbet edilip falanın oğlu filan ve falanın kızı filan dedikleri erkekler. (ii) Hısımlık sahipleri, yani kendileriyle hısımlar kazandıkları kızlar. “İki eş yaratmıyor mu ondan; erkek ve dişi?!” [Kıyâmet 75/39] âyeti de bu mânadadır. “Hâsılı, senin Rabbin kudretlidir;”
15 O, bir tek nutfeden erkek ve dişi olmak üzere iki tür insan yaratmaktadır.

55. Ama Allah’tan başka, kendilerine fayda ve zarar veremeyen şeylere kulluk ediyorlar. Zaten, hep kendi ‘rabbi’nin düşmanlarına destekçi olmuştur inkârcı nankör!

[1514] ظهير (destekçi) ve muzâhir (destekleyen, arka çıkan) kelimeleri
20 ‘avîn ve mu‘âvin kelimeleri gibidir. Mufâ‘il kalıbının anlamında kullanılan fe‘îl kalıbı[ndan kelimeler] hiç de az değildir. İfade, “İnkârcı nankör, adavet ve şirkiyle, Rabbine karşı şeytana destek olur.” anlamındadır. Bu âyetin Ebû Cehl hakkında nazil olduğu rivayet edilmiştir. Buradaki ظهير kelimesiyle çoğulun murat edilmiş olması da mümkündür. “Bunların dışında, melekler
25 de onun destekçisidir.” [Tahrim 66/4] âyetinde olduğu gibi. Nitekim sadîk [arkadaş] ve halîl [ortak] kelimeleri de çoğul olarak kullanılabilir.

[1515] “İnkârcı nankör” ile cins murat edilmiş olup, Allah dininin nurunu söndürme hususunda birbirlerinin yardımcıları oldukları ifade edilmektedir.

[1516] Mânanın; “Rabbine karşı bunu –yani bir fayda ve zarar vermeyen şeylere tapınmayı- yapan kimse değersiz ve basit biridir!” şeklinde olduğu da
30 söylenmiştir. Bu durumda (على ربه ظهيرا) ifadesi); birini arkada bırakıp ona dönüp bakılmadığı zaman söylenen zahertü bi-hî [ona sırtımı döndüm] sözünden gelmiş olur. “Âhirette hiçbir nasipleri yoktur. Kıyamet günü Allah onlarla (dostane) konuşmaz, onlara (rahmet nazarıyla) bakmaz.” [Âl-i İmran 3/77]
35 âyeti de benzer bir mâna ifade etmektedir.

يتعوّذ من صاحبه ويقول له: حَجْرًا مَحْجُورًا! كما قال {لَا يَبْغِيَانِ} [الرحمن: ٢٠]، أي لا يبغي أحدهما على صاحبه بالممازجة، فانتفاء البغي ثمة كالتعوذ هاهنا؛ جعل كل واحد منهما في صورة الباغي على صاحبه، فهو يتعوّذ منه. وهي من أحسن الاستعارات وأشدها على البلاغة.

٥٤- ﴿وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا وَكَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا﴾

[١٥١٣] أراد فقسم البشر قسمين ذوي نسب، أي ذكورًا ينسب إليهم فيقال: فلان بن فلان وفلانة بنت فلان؛ وذوات صهر، أي إناثًا يصاهر بهنّ. ونحوه قوله تعالى {فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى} [القيامة: ٣٩]. {وَكَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا} حيث خلق من النطفة الواحدة بشرًا نوعين؛ ذكراً وأنثى.

٥٥- ﴿وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْفَعُهُمْ وَلَا يَضُرُّهُمْ وَكَانَ الْكَافِرُ عَلَى رَبِّهِ ظَهِيرًا﴾

[١٥١٤] الظهير والمظاهر كالعوين والمعاون. وفعليل بمعنى مفاعل غير عزيز. والمعنى: أنّ الكافر يظاهر الشيطان على ربه بالعداوة والشرك. روي أنها أنزلت في أبي جهل، ويجوز أن يريد بالظهير: الجماعة، كقوله {وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ} [التحریم: ٤]. كما جاء: الصديق والخليط.

[١٥١٥] يريد بالكافر: الجنس، وأنّ بعضهم مظاهر لبعض على إطفاء نور دين الله.

[١٥١٦] وقيل: معناه: وكان الذي يفعل هذا الفعل - وهو عبادة ما لا ينفع ولا يضرّ - على ربه هيئاً مهيناً، من قولهم: ظهرت به، إذا خلفته خلف ظهره لا تلتفت إليه، وهذا نحو قوله {أُولَئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْتَظِرُ إِلَيْهِمْ} [آل عمران: ٧٧].

٥

١٠

١٥

٢٠

56. Biz seni, sadece müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik.

57. De ki: Buna karşılık, sizden -dileyenin, kendi Rabbine götüren bir yol benimsemesi dışında- hiçbir mükâfat istemiyorum.

[1517] “Dileyen dışında” ifadesinin misali -ki “dileyenin fiili dışında” denmek istenmiştir- ve onun karşılıktan istisna edilmesi, sana karşı şefkatli olup da sana mal kazandırmak isteyen birinin “Bu çabamdan dolayı senden bu malı koruman ve zayi etmemenden başka bir karşılık istemiyorum.” demesine benzemektedir. Burada malı kendin için koruman bir karşılık olmaz; fakat âyetle bu, bir karşılık olarak tasvir edilmiş ve bu isimle anılmıştır. Bununla şu iki fayda hedeflenmiştir: Birincisi; karşılık beklentisi şüphesini tamamen yok etmek. Bir nevi “Eğer kendi malını koruman bir karşılık ise, ben bu karşılığı istiyorum.” denilmiştir. İkincisi ise, aşırı şefkat göstermek ve eğer sen malını korursan bu koruma karşılığında senin için bir karşılık hazırlayacağını ve mükâfatlandırılan birinin o karşılıktan dolayı razı olduğu gibi ondan dolayı razı olacağını bildirmektir. Andolsun ki, Peygamber (s.a.) peygamber olarak gönderildiği kimselere karşı bundan daha ileri derecede bir şefkate sahipti.

[1518] “İnsanların, Rabbine götüren bir yol benimsemeleri” onların iman ve taatle Allah’a yaklaşması ve O’na yakın olma istemeleri anlamındadır. Bununla Allah yolunda sadaka verip infakta bulunmak suretiyle [Allah’a] yaklaşmanın murat edilmiş olduğu da söylenmiştir.

58. Sen; o, hiç ölmeyen ‘mutlak hayat sahibi’ne (Hayy) güvenip dayan ve kendisine hamd ederek O’nu tenzih ve takdis et. O yeter, kullarının günahlarından haberdar olarak!..

[1519] Allah Teâlâ elçisine düşmanlarının şerrinden kurtulma hususunda sadece kendisine güvenmesini, tevekkül ve sığınmanın temeli olan Zat’ını tenzih ile O’na itaat, kulluk ve hamederek, işini O’na bırakmasını emretmekte ve yalnızca, “ölmeyen mutlak hayat sahibi”ne tevekkül edilmesi gerektiğini, işin ölümlü canlılara bırakılamayacağını öğretmektedir. Selef-ten birinin bu âyeti okuduktan sonra; “Akıl sahibi birinin bundan sonra yaratılmış birine işini bırakması caiz değildir.” dediği nakledilir. Allah Teala daha sonra kulların işinin, iman etsinler inkâr etsinler, asla kendilerine bırakılmadığını, onların durumundan kendisinin haberdar olduğunu ve amellerinin karşılığını tek başına vereceğini göstermektedir.

٥٦- ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾

٥٧- ﴿قُلْ مَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِلَّا مَنْ شَاءَ أَنْ يَتَّخِذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا﴾

[١٥١٧] مثال {إِلَّا مَنْ شَاءَ} المراد: إلّا فعل من شاء. واستثنائه عن الأجر قول ذي شفقة عليك قد سعى لك في تحصيل مال: ما أطلب منك ثواباً على ما سعت إلّا أن تحفظ هذا المال ولا تضيعه. فليس حفظك المال لنفسك من جنس الثواب، ولكن صوره هو بصورة الثواب وسماه باسمه، فأفاد فائدتين؛ إحداهما قلع شبهة الطمع في الثواب من أصله، كأنه يقول لك: إن كان حفظك لمالك ثواباً فإني أطلب الثواب. والثانية: إظهار الشفقة البالغة وأنتك إن حفظت مالك اعتدّ بحفظك ثواباً ورضي به كما يرضى المثاب بالثواب. ولعمري إنّ رسول الله ﷺ كان مع المبعوث إليهم بهذا الصدد وفوقه. ١٠

[١٥١٨] ومعنى اتخاذهم إلى الله سبيلاً تقربهم إليه وطلبهم عنده الزلفى بالإيمان والطاعة. وقيل: المراد التقرب بالصدقة والنفقة في سبيل الله.

٥٨- ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ وَسَبِّحْ بِحَمْدِهِ وَكَفَىٰ بِهِ بُذُنُوبِ

عِبَادِهِ خَبِيرًا﴾

[١٥١٩] أمره بأن يثق به ويسند أمره إليه في استكفاء شروهم، مع التمسك بقاعدة التوكل وأساس الالتجاء، وهو طاعته وعبادته وتزيهه وتحميده، وعرفه أن الحي الذي لا يموت حقيق بأن يتوكل عليه وحده، ولا يتكل على غيره من الأحياء الذين يموتون. وعن بعض السلف أنه قرأها فقال: لا يصحّ لذي عقل أن يثق بعدها بمخلوق. ثم أراه أن ليس إليه من أمر عباده شيء؛ آمنوا أم كفروا، وأنه خبير بأحوالهم، كاف في جزاء أعمالهم. ٢٠

59. Gökleri, yeri ve ikisinin arasında ne varsa hepsini ‘altı gün’de yaratan, sonra da mutlak hükümlerlik tahtına kurulandır Rahman... Bir bilene sor sen O’nu.

[1520] “Altı günde” yani süresi bu kadar olan bir zaman içinde; çünkü o zaman ne gündüz ne de gece vardı. Bunun her günü bin sene olan âhiret günlerinden 6 gün olduğu da söylenmiştir; ancak bunların dünya günlerinden olduğu açıktır. Mücahid 6 günün ilk gününün Pazar, son gününün ise Cuma olduğunu söylemiştir ki şöyle izah edilebilir: Allah Teâlâ, meleklerine bu isimlerle takdir edilen günlerin adlarını bildirmiş, daha sonra güneşi yaratıp da sistemin işleyişi onun durumuna göre cereyan etmeye başlayınca günler o isimlerle anılır olmuştur. Bu sayının, yani diğer sayıların değil de 6 rakamının seçilmesinin sebebine gelince, bunun bir hikmet gereği olduğunda şüphemiz yoktur; çünkü biliriz ki, Allah Teala biz bilmesek ve muttali olmasak da her şeyi mutlaka bir hikmet gereğince takdir eder. Mesela Cehennem meleklerinin 19, Hamele-i Arşın 8, ayların 12, göklerin ve ‘yer’in 7, namazın 5 olarak takdiri, ayrıca nisap, had, kefare vb.lerinin sayıları da böyledir. Allah’ın her fiilinde bir hikmet bulunduğunu, takdir ettiği her şeyin hak ve doğru olduğunu kabul etmek ise imanın ta kendisidir. Nitekim Allah Teâlâ önce *“Biz, Ateş’in görevlilerini hep melek yaptık. Sayılarını da nankörce inkâr edenler için bir ayartılma vesilesi kıldık ki; kitap verilenler yakinen iman etsin, iman edenlerin de imanı artsın. Evet, kitap verilenler ile müminler şüphe etmesin; kalplerinde maraz bulunanlarla inkârcı nankörler ise; Allah bu temsille ne murad eder ki?!”* desin!...” buyurup, ardından, “Aslında, senin Rabbinin ne kadar askeri olduğunu kendisinden başkası bilmez.” [Müddessir 74/31] demektedir. Bu, aynı zamanda Allah’ın kadir olduğu halde evreni neden bir anda yaratmadığının da cevabıdır. Sa’îd b. Cübeyr’in [v. 94/713] “Allah Teala kullarına acele etmemeyi, işi yavaş yavaş yapmayı öğretmek için, kâinatı bir anda yaratmaya kadir olduğu halde, 6 günde yaratmıştır.” dediği nakledilir. Evrenin yaratılışının Cuma günü tamamlandığı ve Allah’ın o günü Müslümanlar için bir bayram yaptığı da söylenmiştir.

[1521] الذى خلق müpteda, الرحمن ise onun haberi veya الحي kelimesinin sıfatı ve الرحمن da mahzûf bir müptedanın haberi ya da استوى’daki zamirden bedeldir. الرحمن kelimesi الحي kelimesinin sıfatı olarak mecrur da okunmuştur.

٥٩- ﴿الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ الرَّحْمَنُ فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيرًا﴾

[١٥٢٠] {فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ}، يعني في مدة مقدارها هذه المدة، لأنه لم يكن حينئذ نهار ولا ليل. وقيل: ستة أيام من أيام الآخرة، وكل يوم ألف سنة. والظاهر أنها من أيام الدنيا. وعن مجاهد: أولها يوم الأحد، وآخرها يوم الجمعة. ووجهه أن يسمى الله لملائكته تلك الأيام المقدرة بهذه الأسماء، فلما خلق الشمس وأدارها وترتب أمر العالم على ما هو عليه، جرت التسمية على هذه الأيام. وأما الداعي إلى هذا العدد، أعني الستة دون سائر الأعداد، فلا نشك أنه داعي حكمة؛ لعلمنا أنه لا يقدر تقديرًا إلا بداعي حكمة، وإن كنا لا نطلع عليه ولا نهتدي إلى معرفته. ومن ذلك تقدير الملائكة الذين هم أصحاب النار تسعة عشر، وحملة العرش ثمانية، والشهور اثني عشر، والسماوات سبعًا والأرض كذلك، والصلوات خمسًا، وأعداد النصب والحدود والكفارات وغير ذلك. والإقرار بدواعي الحكمة في جميع أفعاله، وبأن ما قدره حق وصواب هو الإيمان. وقد نص عليه في قوله {وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَائِكَةً وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ إِلَّا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا لِيَسْتَيْقِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا وَلَا يَزَنَابَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ وَالْمُؤْمِنُونَ وَلِيَقُولَ الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْكَافِرُونَ مَاذَا أَرَادَ اللَّهُ بِهَذَا مَثَلًا} [المدثر: ١٥] ثم قال {وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ} [المدثر: ٣١]. وهو الجواب أيضًا في أن لم يخلقها في لحظة، وهو قادر على ذلك. وعن سعيد بن جبير رضي الله عنه: إنما خلقها في ستة أيام وهو يقدر على أن يخلقها في لحظة، تعليمًا لخلق الرفق والتثبت. وقيل: اجتمع خلقها يوم الجمعة فجعله الله عيدًا للمسلمين.

[١٥٢١] الذي خلق مبتدأ و{الرحمن} خبره؛ أو صفة للحي، والرحمن: خبر مبتدأ محذوف؛ أو بدل عن المستتر في {استوى}. وقرئ «الرحمن»، بالجر صفة للحي.

فَسْتَلْ kelimesi *fe-sel* şeklinde de okunmuştur. به'deki Bâ (i) “Öyle bir azap istedi ki isteklisi...” [Ma‘âric 70/1] ayetinde olduğu gibi, *sel* kelimesinin sılasıdır. Nitekim “Sonra nimetler sorulacak size o gün.” [Tekâsür 102/8] âyetinde bu kelimenin sılası ‘An olmuştur. Buna göre *seele bi-hî* ifadesi, *ihtemme bi-hî* [Ona önem verdi], *i’tenâ bi-hî* [Onunla ilgilendi] ve *işteğale bi-hî* [Onunla meşgul oldu] denilmesi gibidir. *Seele ‘anhu* ise *bebase ‘anhu* [Onu araştırdı], *fetteşe ‘anhu* [onu inceledi] ve *nekkare ‘anhu* [Onu araştırdı] denmesi gibidir. Yahut (ii) به'deki zamir خبير kelimesinin sılasıdır; خبيراً i da سَلْ in mef’ûlü yaparsın; demek istediği şudur: “O’nu bir bilene sor da, sana O’nun rahmetini anlatsın!” veya “O’ndan ve rahmetinden haberdar olan bir kişiye sor.” ya da “O’na sorarak bir bilene sormuş ol.” Tıpkı “Onunla” yani onu görmekle “bir aslan gördüm” demen gibi. Burada şunu kast ediyorsundur: “O’na sorarsan O’nu bilen biri olarak bulursun.” (iii) Yahut به'deki zamiri Hâdan hal yapabilir ve şunu kast edebilirsin: “Her şeyi bilen biri olarak O’na sor.” (iv) *Rahmân* kelimesinin Allah’ın, eski kitaplarda zikredilen -Arapların bilmediği- bir ismi olduğu, bundan dolayı “Bu ismi sana anlatacak Ehl-i Kitap kimselere sor ve onu inkâr edenleri tanı.” buyrulduğu da söylenmiştir. Araplar; “Yemâme Rahman’ı” denilen Müseylime’yi kastederek “Biz Yemâme’dekinden başka Rahman tanımıyoruz!” diyorlardı.

60. (Bunu neden söylüyoruz? Çünkü) Onlara; “Rahman’a secde edin” dendiği zaman; “Rahman da ne?! (‘Rahman, Rahman’ deyip duruyorsun! Biz sadece ‘Allah’tan anlarız!) Biz hiç senin bize emrettiğine secde eder miyiz?” diyorlar ve bu, onların kaçışını arttırıyor.

[1522] “Rahman da ne?!” ifadesi bu isimle adlandırılan zata dair bir soru olabilir; çünkü Araplar Allah’ı bu isimle bilmiyorlardı. Ayrıca, bilinmeyen bir şey sorulurken Mâ edatı kullanılır. Bu soru, kelimenin mânasına dair bir soru da olabilir; çünkü *rahman* kelimesi Arap dilinde *rahîm*, *rahûm* ve *râhim* gibi kullanılan bir kelime değildi. Ayrıca, bu ismin Allah için kullanıldığını kabul etmedikleri için...

[1523] لما تأمرنا (senin bize emrettiğine) ifadesi “bize secde etmemizi emrettiğine” anlamında olup *li’llezî temürunâhu* demektir. *Emertüke’l-hayr^a* [Sana hayır emrettim.] sözünde olduğu gibi. Veya “Sen bize emrettin diye” anlamında da olabilir. يأمر şeklinde Yâ ile de okunmuştur ki adeta müşrikler birbirlerine; “Muhammed bize emretti diye” veya “Rahman denilen -ne olduğunu bilmediğimiz biri- bize emretti diye secde eder miyiz hiç?!” demektedirler.

[1524] زادهم (bu, onları arttırıyor) ifadesinde [fâ’il/bu] “Rahman’a secde edin” cümlesinin zamiridir; çünkü söylenen odur.

وقرئ «فسل»، والباء في {به} صلة سل، كقوله تعالى {سَأَلْ سَائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ} [المعارج: ١]، كما تكون عن صلته في نحو قوله {ثُمَّ لَتُسْأَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ} [التكاثر: ٨]. فسأل به، كقوله: اهتّم به، واعتنى به، واشتغل به؛ وسأل عنه، كقولك بحث عنه، فتش عنه، ونقر عنه. أو صلة {خييراً} وتجعل خبيراً مفعول سل. يريد: فسل عنه رجلاً عارفاً يخبرك برحمته، أو فسل رجلاً خبيراً به وبرحمته، أو فسل بسؤاله خبيراً. كقولك: رأيت به أسداً، أي برؤيته، والمعنى: إن سألته وجدته خبيراً. أو تجعله حالاً عن الهاء، تريد: فسل عنه عالماً بكل شيء. وقيل: الرحمن اسم من أسماء الله المذكور في الكتب المتقدمة، ولم يكونوا يعرفونه، فقل: فسل بهذا الاسم من يخبرك من أهل الكتاب، حتى يعرف من ينكره. ومن ثمة كانوا يقولون: ما نعرف الرحمن إلا الذي باليمامة، يعنون مسيلمة. وكان يقال له: رحمن اليمامة. ١٠

٦٠- ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ اسْجُدُوا لِلرَّحْمَنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمَنُ أَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا وَزَادَهُمْ نُفُورًا﴾

[١٥٢٢] {وَمَا الرَّحْمَنُ} يجوز أن يكون سؤالاً عن المسمى به؛ لأنهم ما كانوا يعرفونه بهذا الاسم والسؤال عن المجهول بما. ويجوز أن يكون سؤالاً عن معناه، لأنه لم يكن مستعملاً في كلامهم كما استعمل الرحيم والرحوم والراحم. أو لأنهم أنكروا إطلاقه على الله تعالى. ١٥

[١٥٢٣] {لِمَا تَأْمُرُنَا} أي للذي تأمرناه، بمعنى تأمرنا سجوده؛ على قوله: أمرتك الخير؛ أو لأمرك لنا. وقرئ بالياء، كأن بعضهم قال لبعض: أنسجد لما يأمرنا محمد ﷺ، أو يأمرنا المسمى بالرحمن ولا نعرف ما هو.

[١٥٢٤] وفي {زَادَهُمْ} ضمير {اسجدوا للرحمن}، لأنه هو المقول. ٢٠

61. ‘Gökte burçlar var eden; orada bir چراغ ve aydınlatıcı bir Ay var eden’ ne zengin ve cömerttir!

- [1525] “Burçlar” koç, boğa, ikizler, yengeç, aslan, başak, terazi, akrep, yay, kova, oğlak ve balıktan oluşan yedi gezegenin konakları/menzilleridir.
- 5 Bu menzillere; insanların evleri gibi yıldızların evleri mesabesinde olmaları hasbeyle yüksek kuleler anlamına gelen “burçlar” adı verilmiştir. *Burc* kelimesi [yıldızın orada] açık bir şekilde görünmesinden dolayı *teberrüç* [zahir olma] kökünden türemiştir. سراج güneştir. Nitekim “Güneşi چراغ yapan” [Nüh 71/16] buyrulmuştur. *Suruc*^{en} şeklinde çoğul da okunmuştur ki, o takdirde güneşle beraber büyük yıldızları ifade etmektedir. Hasan-ı Basrî ve A’miş ve *kumr*^{an} *munîr*^{an} şeklinde okumuşlardır ki *leyl*^{ün} *kamrâ*^u [Aylı gece] ifadesindeki *kamerin* [ay] çoğuludur. Sanki *ve zâ kumr*ⁱⁿ *munîr*^{an} [aydınlatıcı ‘ay’lı bir gece] denilmektedir; çünkü geceler ayla ‘ay’dınlık olur. Bu sebeple ayı geceye nisbet etmiştir. Muzâfın hafzedildiği halde hükmünün baki kalması
- 10 ve ondan sonra muzâf ileyhin onun yerine geçmesi durumunun bir benzeri Hassan [b. Sâbit, v. 60/680]’ın şu ifadesidir:

Beradâ [ırmağı], misk kokulu tatlı suyuyla el çırpıyor

- mısraında görülmektedir; şair burada Beradâ derken Beradâ suyunu kastetmektedir. Ayrıca, *rüşd reşed*; *urb* da *arab* mânasına olduğu gibi *kumr* da
- 20 *kamer* anlamında da olabilir.

62. Düşünüp ders çıkarmak isteyen ya da şükretmek isteyen kimse-ler için, gece ile gündüzü birbirinin daimi halefi kılan da O’dur.

- [1526] خلفه (daimi halef) kelimesi *rikbe* [binme] kelimesinin *rakibeden* türemesi gibi *halefeden* türemiştir. Kelime gece ile gündüzün birbirinin peşinden gelmesi hali olup “Allah onları halefli”, yani nöbetli, bunun onu,
- 25 onun da bunu takip ettiği bir halde “kıldı” anlamındadır. Nitekim “gece ve gündüz birbirini takip ederler” denildiği gibi “gece ve gündüz nöbetleşirler” denir. “Geceyle gündüzün birbirinin ardından gelmesi” [Bakara 2/164] âyeti de bunu ifade eder. Keza bir kimse tuvalete çok gidip geldiği zaman *bi-fulânin hılfer*^{ün} *va’htilâf*^{ün} [Falanda peşpeşe gidip gelme var.] denir. Fiil; يَذْكُر (düşünüp ders çıkarmak) ve *yezkur* (zikretmek) şeklinde okunmuştur. Übey b. Kâ’b’dan *yetezekkeru* (düşünüp ders çıkarmak) şeklinde nakledilmiştir.

1 Müennes olan kelimenin nasıl *munîr*^{an} gibi müzekker bir sıfat alabildiğini açıklıyor. / ed.

٦١- ﴿تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا وَقَمَرًا مُنِيرًا﴾

[١٥٢٥] البروج: منازل الكواكب السبعة السيارة؛ الحمل، والثور، والجوزاء، والسرطان، والأسد، والسنبلة، والميزان، والعقرب، والقوس، والجدي، والدلو، والحوث. وسميت بالبروج التي هي القصور العالية؛ لأنها لهذه الكواكب كالمنازل لسكانها. واشتقاق البرج من التبرج، لظهوره. والسراج: الشمس كقوله تعالى ٥ {وَجَعَلَ الشَّمْسُ سِرَاجًا} [نوح: ١٦]. وقرئ «سُرْجًا»، وهي الشمس والكواكب الكبار معها. وقرأ الحسن والأعمش «وقُمَرًا منيرًا»، وهي جمع ليلة قمراء، كأنه قال: وذا قمر منيرًا؛ لأنَّ الليالي تكون قمرًا بالقمر، فأضافه إليها. ونظيره في بقاء حكم المضاف بعد سقوطه وقيام المضاف إليه مقامه قول حسان:

بَرْدَى يُصَفِّقُ بِالرَّحِيقِ السَّلْسَلِ ❁

١٠

يريد: ماء بردى، ولا يبعد أن يكون القمر بمعنى القمر؛ كالرشد والرشد، والعرب والعرب.

٦٢- ﴿وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَذَّكَّرَ أَوْ أَرَادَ

شُكُورًا﴾

[١٥٢٦] الخلفة من خلف، كالركبة من ركب؛ وهي الحالة التي يخلف عليها الليل والنهار كلّ واحد منهما الآخر. والمعنى: جعلهما ذوي خلفه، أي ذوي عقبه، أي يعقب هذا ذاك وذاك هذا. ويقال: الليل والنهار يختلفان، كما يقال: يعتقبان. ومنه قوله {وَإِخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ} [البقرة: ١٦٤]. ويقال: بفلان خلفه واختلاف، إذا اختلف كثيرًا إلى متبرّزه. وقرئ «يذكر» و«يذكر». وعن أبي بن كعب رضي الله عنه «يتذكر».

١٥

İfade, “İnsan; bunların sürekli art arda gelmeleri üzerinde düşünüp, bunların halden hale geçerek değişmelerinin ardında mutlaka bir intikal ettirici ve de-
 5 şğıstirici olduğunu görsün ve O’nun kudretinin büyüklüğüne bunu delil kılsın ve onlarda bulunan ‘gece istirahat - gündüz çalışma’ gibi nimetlere şükreden
 şükretsin diye” anlamındadır. Nitekim “Rahmeti sayesinde; dinlenmeniz için
 geceyi ve lütfettiği rızkı aramanız için gündüzü sizin için O var etmiştir.” [Ka-
 sas 28/73] âyeti de bu hususu ifade etmektedir. Veya mâna; “Bunlar, düşünüp
 ders çıkaranlar ve şükretmek isteyenler için iki vakit olsunlar da bir vakitte
 10 ibadet vazifesini aksatan onu diğer vakitte yerine getirsin diye.” şeklindedir.
 Hasan-ı Basrî’nin “Gündüzün düşünüp ders çıkarma ve şükretme görevini
 kaçıranlar için gece telafi imkânı vardır. Geceleyin görevlerini aksatanlar için
 ise gündüz telafi imkânı vardır.” dediği nakledilmiştir.

**63. Rahman’ın kulları¹ ise yeryüzünde vakar ve tevazu ile yürüyen-
 15 lerdir. Cahiller kendilerine lâf attığında; “Selâmetle (haydi bana eyval-
 lah!)” derler.**

[1527] “Rahman’ın kulları” müpteda olup haberi surenin sonundadır; ade-
 ta “Rahman’ın” sıfatları bu olan “kulları, işte bunlar, sabretmelerine karşılık Has
 Oda ile mükâfatlandırılacaklardı.” [Furkân 25/75] denilmektedir. Bu kelimenin
 haberi الذين يمشون “yürüyenler” de olabilir. Kulların Rahman’a nisbet edilmesi
 20 ise onları tahsis ve yüceltmek içindir. Terkip *ve ‘ubbâdu’r-rahmânî* (Rahman’ın
 âbitleri) şeklinde okunmuş; يمشون (yürürler) fiili de *yumessseve* (yürütülürler)
 şeklinde okunmuştur. هونا ise “vakarlı ve mütevazı olarak” anlamında haldir.
 Veya “vakarlı ve tevazulu bir yürüyüş ile” anlamında yürüyüşün sıfatıdır; ancak
 masdarın (*hevnin*) sıfat olarak kullanılmış olmasında mübalağa vardır.²

[1528] *Hevn*, vakar ve yumuşaklık demektir. “Sevdiğini bir karar sev.” [*Tir-
 mizî*, “Birr”, 60] ve “Müminler vakarlı, tevazulu yumuşak kimselerdir.” [Abdullah b.
 Mübârek, *ez-Zühâ ve’r-rekâik*, s. 130] hadisleri ile “Kardeşin sertleştiğinde, alttan al.”
 yani “O zorlaştırırsa sen kolaylaştır.” vecizesinde de kelime aynı mânada kullanıl-
 25 miştir. Buna göre âyet “Onlar sükûnet, vakar ve tevazu ile yürürler, ayaklarını yere
 sert sert vurmazlar, kibir ve şımarıklığından dolayı ayakkabılarıyla ses çıkarmaz-
 30 lar.” anlamındadır. Ayrıca “Çarşıda pazarda yayan dolaşırlardı.” [Furkân 25/20] âye-
 tinden dolayı bazı âlimler çarşıda pazarda binekle dolaşmayı çirkin bulmuşlardır.

1 Furkân suresinin sonunda cennetlik muvahhitlerin yaklaşık 18 ana özelliği tâdat edilmektedir; ama en
 önemli ilk ifadedir (عباد الرحمن). “Nefs-i Mutmainne ayetini [Fecr 89/27-30] tefsir ettiğim makalede be-
 lirttiğim gibi, “Rahman’ın kulları” derken, sadece Rahman’a kul olanlar kastediliyor. Ve pasaj, aynen Nefs-i
 Mutmainne ayetindeki gibi bitiyor: Allah’ın Cennetine girmek istiyorsan sadece Allah’a kul olacaksın... Put-
 perestliği bırakacaksın; kimsenin önünde dehşete düşmeyecek, “nihaî necat” vb. hayat memat konularında
 kimseden medet ummayacaksın. Bkz. dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1145/13428.pdf / ed.

2 Tıpkı *Umeru ‘adl*^{em} örneğindeki gibi. / ed.

والمعنى لينظر في اختلافهما الناظر، فيعلم أن لا بدّ لانتقالهما من حال إلى حال وتغيرهما من ناقل ومغيّر، ويستدلّ بذلك على عظم قدرته، ويشكر الشاكر على النعمة فيهما من السكون بالليل والتصرف بالنهار، كما قال عزّ وعلا {وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ} [القصص: ٧٣]. أو ليكونا وقتين للمتذكرين والشاكرين، من فاته في أحدهما ورده من العبادة قام به في الآخر. وعن الحسن رضي الله عنه: من فاته عمله من التذكر والشكر بالنهار كان له في الليل مستعتب؛ ومن فاته بالليل كان له في النهار مستعتب.

٦٣- ﴿وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا﴾

١٠ [١٥٢٧] {وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ} مبتدأ خبره في آخر السورة، كأنه قيل: وعباد الرحمن الذين هذه صفاتهم {أُولَئِكَ يَجْزُونَ الْغُرْفَةَ} [الفرقان: ٧٥]. ويجوز أن يكون خبره {الَّذِينَ يَمْشُونَ}. وأضافهم إلى الرحمن تخصيصاً وتفضيلاً. وقرئ «وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ»، وقرئ «يَمْشُونَ». {هَوْنًا} حال، أو صفة للمشي، بمعنى: هينين، أو مشياً هيناً؛ إلا أنّ في وضع المصدر موضع الصفة مبالغة.

١٥ [١٥٢٨] والهون: الرفق واللين. ومنه الحديث: أحبّ حبيبك هوناً ما. وقوله: «المؤمنون هينون لينون». والمثل: إذا عزّ أخوك فهن. ومعناه: إذا عاسر فياسر. والمعنى: أنهم يمشون بسكينة ووقار وتواضع، لا يضربون بأقدامهم ولا يخفقون بنعالهم أشراً وبطراً، ولذلك كره بعض العلماء الركوب في الأسواق، ولقوله {وَيَمْشُونَ فِي الْأَسْوَاقِ} [الفرقان: ٢٠].

[1529] “Selâmetle...” Yani sizinle işimiz olmaz, sizin gibi cahillik etmeyeceğiz; mütâreke yapıyoruz; aramızda ne hayır ne de şer söz konusu; sizden uzak duruyoruz. *Selâm* kelimesi *tesellüm* anlamında kullanılmıştır. İfadenin “Dengeli söz söylerler, söz söylerken rahatsız etme ve günah işlemekten sakınırlar.” anlamında olduğu da söylenmiştir. Burada ‘cahillik’ ile akılsızlık, edepsizlik ve hayâsızlık kastedilmiştir. Kelimenin bu mânası şairin;

Hoop! Kimse bize karşı cahillik etmesin!

Valla biz, cahillerin cahilliğinden daha fazla cahillik ederiz!..

beytindeki kullanımdan gelmektedir.

[1530] Ebü'l-Âliye'den (v. 90/709) bu âyeti savaş âyetinin neshettiğine dair bir görüş nakledilmiştir. Ancak *neshe* gerek yoktur; çünkü ahlâksız insanları görmezden gelmek ve onlara mukabelede bulunmamak edep, ahlâk ve şeriat bakımından daha güzel, haysiyeti koruma ve takva açısından daha zararsızdır.

64. Onlar ki Rableri için secdeye kapanarak ve kıyama durarak gecelerler.

[1531] Geceleme, gündüzlemenin zıttı olup uyuyarak ya da uyumasızın geceyi geçirmendir. Âlimler demişlerdir ki; “Gece vakti namazda Kur'an'dan bir miktar okuyan kimse secde ve kıyam ederek gecelermiş olur.” Buradaki rükû ve secdenin; akşam ve yatsı namazlarından sonra ikişer rekât namaz kılmak olduğu da söylenmiştir; ancak bu ifadenin onları geceyi -veya gecenin çoğunu- ihya etmekle nitelediği açıktır. Nitekim *fulânⁱⁿ yazıllü sâim^{en} ve yebîtü kâim^{en}* [Falanca, gündüzü oruçla; geceyi ibadetle geçirir.] denmektedir.

65. Onlar ki “Ya Rabbi! Cehennem azabını bizden uzak tut; çünkü onun azabı insanın yakasını bırakmaz.

66. Karargâh olarak da ikametgâh olarak da berbat bir yerdir orası!” derler.

[1532] *غاما* helak, sıkıştıran ve daimi hüsrân demektir. Nitekim [Beşir b. Ebû Hazim bir beytinde şöyle] demiştir:

Nisar günleri de, Cifar günleri de
azap idi, felaket idi... İkisi de...

Yine [A'şâ da] şöyle demiştir:

Eğer cezalandırırsa felaket olur ve eğer
bol bol verirse hiç aldırılmaz

[١٥٢٩] {سَلَامًا} تسلمًا منكم لانجاهلكم، ومتاركة لا خير بيننا ولا شرٍّ، أي نتسلم منكم تسلمًا، فأقيم السلام مقام التسلم. وقيل: قالوا: سدادًا من القول يسلمون فيه من الإيذاء، والإثم. والمراد بالجهل: السفه وقلة الأدب وسوء الرعة، من قوله:

أَلَا لَا يَجْهَلُنْ أَحَدٌ عَلَيْنَا ❦ فَجْهَلْ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَ

٥ [١٥٣٠] وعن أبي العالية: نسختها آية القتال، ولا حاجة إلى ذلك، لأنَّ الإغضاء عن السفهاء وترك المقابلة مستحسن في الأدب والمروءة والشرعية، وأسلم للعرض والورع.

٦٤- ﴿وَالَّذِينَ يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّدًا وَقِيَامًا﴾

[١٥٣١] البيوتوة: خلاف الظلول، وهو أن يدركك الليل، نمت أو لم تنم، وقالوا: من قرأ شيئًا من القرآن في صلاته وإن قلَّ فقد بات ساجدًا وقائمًا. وقيل: هما الركعتان بعد المغرب والركعتان بعد العشاء. والظاهر أنه وصف لهم بإحياء الليل أو بأكثره. يقال: فلان يظل صائمًا ويبيت قائمًا.

٦٥- ﴿وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا اصْرِفْ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَ إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا﴾

٦٦- ﴿إِنَّهَا سَاءَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا﴾

[١٥٣٢] {غَرَامًا} هلاكًا وخسرانًا ملحقًا لازمًا. قال:

وَيَوْمَ النَّسَارِ وَيَوْمَ الْجِفَا ❦ رِ كَانَا عَذَابًا وَكَانَا غَرَامَا

وقال:

إِنْ يُعَاقَبْ يُكُنْ غَرَامًا وَإِنْ يُعْ ❦ طِ جَزِيلًا فَإِنَّهُ لَا يُبَالِي

[1533] “Alacaklı” kelimesi de, kişiyi sıkıştırıp onun başından ayırmadığından, aynı kökten gelen *ğarîm* diye adlandırılmıştır.

[1534] Allah Teâlâ kullarını geceleri secde ve ibadetle ihya etmekle ni-telemekte, sonra da, işbu şekilde dua ettiklerini zikrederek, “Verdiklerini, kalpleri ürpererek verenler” [Müminun 23/60] âyetinde ifade edildiği üzere, 5 olanca gayretlerine rağmen Allah’tan korktuklarını, kendilerini cezalandır-maması için O’na yalvarıp yakardıklarını bildirmektedir.

[1535] *سَاءت* kelimesi *بئس* hükmünde olup onda *مستقرًا* (karargah ola-rak) kelimesinin açıkladığı gizli bir zamir vardır. Zemmedilmesi kastedilen 10 kelime mahzûf olup cümle *sâet müstekarr^{an} ve makâm^{en} hiye* [O, karargâh olarak da, ikametgâh olarak da kötüdür] şeklindedir. Bu zamir cümleyi *innenin* is-mine bağlayan ve onu ona haber yapan şeydir. *سَاءت* kelimesi *ahzenet* [üzdü] anlamında da olabilir ki fâ’ili *innenin* ismi olan zamirdir (yani Cehennem Ateşi). Bu durumda *مستقرًا* hal veya temyiz olur. Bu iki gerekçelendirmenin 15 mütedâhil/iç içe olması da, eş anlamı olması da mümkündür.¹ Ayrıca bu söz, Allah’ın sözü de, onların sözlerinin hikâyesi de olabilir.

67. Onlar ki harcama yaptıklarında, ne israf ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında, dengelidir.

[1536] (يقتروا) fiili) Tâ kesreli ve zammeli olarak *yaktirû* ve *yakturû* okun-duğu gibi, Tâ’nın kesresiyle şeddeli ve şeddesiz olarak *yuktirû* ve *yukattirû* 20 da okunmuştur. *Katr*, *iktâr* ve *taktîr* kelimeleri *israfın* zıttı olup sıkıkmak/ kısmak anlamındadır. İsrâf ise harcamada haddi aşmaktır. Allah Teâlâ kul-larını savurganlıkla cimrilik arasında orta bir yerde olmakla nitelemektedir; “Elini ‘boynuna asılı’ hale getirme, onu büsbütün de açma!” [İsrâ’ 17/29] 25 buyurarak, Hazret-i Peygamber’e de aynı şeyi emretmiştir.

[1537] İsrâfın, malı günah olan şeyler için harcamak oldu-ğu, Allah’a yaklaşmak amacıyla harcanan paranın israf olmadığı da söylenmiştir. Rivayete göre bir adam, birisinin “İsrafta ha-yır yoktur.” dediğini işitince “Hayırda israf yoktur!”² demiş. Yine 30 rivayete göre Ömer b. Abdülaziz [r.a.; v. 101/720], kızını kendisiyle evlendi-rip ihsanlarda bulunan Abdülmelik b. Mervan’a [v. 86/705] teşekkür etmiş

1 Eş anlamlı olmaları durumunda iki bağımsız gerekçe söz konusu iken, iç içe olmaları durumunda, ikinci, birincinin gerekçesi olmaktadır. (i) “Ya Rabbi! Cehennem azabını bizden uzak tut; çünkü onun azabı insanın yakasını bırakmaz. Karargâh olarak da ikametgâh olarak da berbat bir yerdir orası!” (ii) “Ya Rabbi! Cehennem azabını bizden uzak tut; çünkü onun azabı insanın yakasını bırakmaz; *zira* karargâh olarak da ikametgâh olarak da berbat bir yerdir orası!” derler.” / ed.

2 Hayır namına verebildiğin kadar verebilirsin; bu savurganlık sayılmaz. / ed

[١٥٣٣] ومنه الغريم، لإلحاحه ولزامه.

[١٥٣٤] وصفهم بإحياء الليل ساجدين وقائمين، ثم عقبه بذكر دعوتهم هذه، إيداناً بأنهم مع اجتهدهم خائفون مبتهلون إلى الله في صرف العذاب عنهم، كقوله تعالى {وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ} [المؤمنون: ٦٠].

٥ [١٥٣٥] {سَاءَتْ} في حكم بئست، وفيها ضمير مبهم يفسره {مستقراً}، والمخصوص بالذم محذوف. معناه: ساءت مستقراً ومقاماً هي. وهذا الضمير هو الذي ربط الجملة باسم إن وجعلها خبراً لها. ويجوز أن يكون {سَاءَتْ} بمعنى أحرزت، وفيها ضمير اسم إن؛ و{مُسْتَقَرًّا} حال أو تمييز. والتعليلان يصح أن يكونا متداخلين ومترادفين، وأن يكونا من كلام الله وحكاية لقولهم.

١٠ ٦٧- ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا﴾

[١٥٣٦] قرئ «يقتروا»، بكسر التاء وضمها، و«يقتروا»، بتخفيف التاء وتشديدها. والقتر والإقتار والتقتير التضييق الذي هو نقيض الإسراف. والإسراف: مجاوزة الحد في النفقة. ووصفهم بالقصد الذي هو بين الغلو والتقصير. وبمثله أمر رسول الله ﷺ {وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ} [الإسراء: ٢٩].

[١٥٣٧] وقيل: الإسراف إنما هو الإنفاق في المعاصي، فأما في القرب فلا إسراف. وسمع رجل رجلاً يقول: لا خير في الإسراف! فقال: لا إسراف في الخير! وعن عمر بن عبد العزيز رضي الله عنه أنه شكر عبد الملك بن مروان حين زوجه ابنته وأحسن إليه،

ve “Akrabanı gözettin, şunu şunu yaptın...” falan diye güzel bir konuşma yapmış. Abdülmelik’in oğullarından biri de “Bu, olsa olsa onun böyle bir durum için önceden hazırladığı bir konuşmadır!” diy[e kiskançlık göster]ince, hiçbir cevap vermeyen Abdülmelik, birkaç gün sonra, oğlunun da bulunduğu sırada Ömer b. Abdülaziz’in yanına gelmiş ve ona geçimini ve durumunu sormuş. Ömer b. Abdülaziz ise “İki kötü arasındaki iyi.” diye cevap vermiş. Abdülmelik, onun bu cevapla âyetteki ifadeyi kastettiğini anlamış ve oğluna dönerek; “Evlâdım! Bu da mı onun daha önce hazırladığı bir cevaptı!?” demişti.

[1538] Âyetle sözü edilen kimselerin Hazret-i Peygamber’in ashabı olduğu ileri sürülerek şöyle de denilmiştir: Onlar ağız tadıyla, keyif almak için yemezler, güzellik ve süs olsun diye giymezlerdi; sadece açlıklarını giderecek ve Rablerine ibadet etmelerine yardımcı olacak kadar yer, mahrem yerlerini örtecek ve kendilerini sıcak ve soğuktan koruyacak kadar giyerlerdi. Hazret-i Ömer de “Kişinin, canının çektiği her şeyi alıp yemesi israf olarak yeter!” demiştir. [Abdullah b. Mübârek, *ez-Zühâd ve’r-rekâik*, s. 266]

[1539] *Kavâm* iki tarafın aynı boy ve dengede olmasından dolayı iki şey arasında söz konusu olan orta haldir. *Kavâm-istikâmet* kelimeleri arasındaki ilişkinin dengi, *sevâ-istivâ* kelimeleri arasında söz konusudur. Kâf meksur olarak قَوَامٌ şeklinde de okunmuştur ki, *kivâm* bir şeyin kendisiyle ayakta durduğu şeyi ifade eder; ihtiyacın ne eksik ne fazla, tam anlamıyla karşılandığı şey anlamında *ente kivâmunâ* denir. Mansûb olan iki kelime, yani بَيْنَ ذَلِكَ kelimelerinin (i) birlikte iki ayrı haber olması da, (ii) بَيْنَ ذَلِكَ ‘nin ‘lağv’¹, قَوَامٌ ‘in ‘müstakar’² olması da, (iii) zarfın (بَيْنَ ذَلِكَ) haber, قَوَامٌ ‘in pekiştirici hal olması da caizdir.³ Ferrâ [v. 207/822] ise tıpkı

25 Ondan içmesini ‘konuşması’ndan başka bir şey engellemedi [güvercinin]! mısraında olduğu gibi, “بَيْنَ ‘nin, i’râb alamayan bir kelimeye muzâf olduğundan, mebnî olarak كَانَ ‘nin haberi olabileceğini” söylemiştir.⁴

[1540] Ancak cümle i’râb açısından sıkıntısız olsa da, mâna bakımından pek kuvvetli olmaz; çünkü israfıla pintilik arasında her halükarda bir ‘orta’ nokta olur; dolayısıyla ifadenin dayanağı olan ‘haber’ bir şey ifade etmemiş olmaktadır.⁵

1 “Lâğv” o olmasa da, ifadenin tam olarak anlaşılabilceği kelime demektir. / ed

2 ‘Müstakar’ bir konuda *haber* verilirken kendisine mutlaka ihtiyaç duyulan kelimedir. *Kavâm* kelimesi-ne -zarf olmamasına rağmen- müstakar denmesi, zarfı birlikteliğindendir. (Tıyîbî’den) / ed.

3 Bu ihtimaller şöyle ifade edilebilir: (i) “Harcamaları, bu ikisi arasındadır; dengelidir.” (ii) “Harcamaları, dengelidir.” (iii) “Harcamaları, dengeli olarak bu ikisi arasındadır.” / ed.

4 Yani fethasının mebnilikten dolayı değil, i’râb ile olabileceğini. / ed.

5 Çünkü israf ile cimrilik arasında nice ‘orta’lar söz konusudur; oysa âyetle ‘denge noktası’ kastedilmektedir.

فقال: وصلت الرحم وفعلت وصنعت، وجاء بكلام حسن، فقال ابن لعبد الملك: إنما هو كلام أعدّه لهذا المقام. فلما كان بعد أيام دخل عليه والابن حاضر، فسأله عن نفقته وأحواله فقال: الحسنة بين السيئتين. فعرف عبد الملك أنه أراد ما في هذه الآية، فقال لابنه: يا بني، أهذا مما أعدّه؟

٥ [١٥٣٨] وقيل: أولئك أصحاب محمد ﷺ، كانوا لا يأكلون طعامًا للتنعم واللذة، ولا يلبسون ثوبًا للجمال والزينة، ولكن كانوا يأكلون ما يسدّ جوعتهم ويعينهم على عبادة ربهم، ويلبسون ما يستر عوراتهم ويكفّهم من الحرّ والقرّ. وقال عمر رضي الله عنه: كفى سرفًا أن لا يشتهي رجل شيئًا إلا اشتراه فأكله.

[١٥٣٩] والقَوَام: العدل بين الشيئين لاستقامة الطرفين واعتدالهما. ونظير القَوَام من الاستقامة السَّوَاء من الاستواء. وقرئ «قَوَامًا»، بالكسر، وهو ما يقام به الشيء، يقال: أنت قوامنا، بمعنى ما تقام به الحاجة لا يفضل عنها ولا ينقص. والمنصوبان، أعني {بَيَّنَ ذَلِكَ قَوَامًا} جائر أن يكونا خبرين معًا، وأن يحتمل {بين ذلك} لغوًا، و{قَوَامًا} مستقرًا، وأن يكون الظرف خبرًا، و{قَوَامًا} حالًا مؤكدة. وأجاز الفراء أن يكون {بَيَّنَ ذَلِكَ} اسم كان، على أنه مبني لإضافته إلى غير متمكن، كقوله: ١٥

لَمْ يَمْنَعْ الشَّرْبَ مِنْهَا غَيْرَ أَنْ نَطَقْتُ ❁

[١٥٤٠] وهو من جهة الإعراب لا بأس به، ولكن المعنى ليس بقوي، لأن ما بين الإسراف والتقتير قوام لا محالة، فليس في الخبر الذي هو معتمد الفائدة فائدة.

68. Onlar ki Allah ile beraber başka bir tanrıya dua etmezler; Allah'ın saygın kıldığı cana haksız yere kıymazlar ve zina etmezler. Bunları yapan, öyle ağır bir ceza ile karşılaşır

69. ki, Kıyamet günü azap kendisi için katmerli hâle getirilir ve alçaltılmış olarak temelli kalır orada!

70. Dönüş yaparak; iman edip salih amel işleyenler hariç... Bunların kötülüklerini Allah iyiliğe çevirecektir; Allah bağışlayıcıdır, merhametlidir (Gafûr, Rahîm).

[1541] “Allah’ın haram kıldığı” yani kendisini haram kıldığı ki “öldürülmesini haram kıldığı” demektir. *إِلَّا بِالْحَقِّ* ifadesi ibarede yer almayan bu *katle* veya *لا يقتلون* fiiline müteallıktır. Dinen değerli olan bu hasletleri taşıyan kimselerde bu büyük çirkinliklerin bulunmadığını ifade etmekte, müminlerin düşmanı olan Kureyşli vb. kimselerin olumsuz hallerine bir tariz vardır. Adeta “Allah’ın sizin sahip olduğunuz çirkinliklerden temiz kıldığı kimseler.” denilmektedir. “Haksız yere cana kıyma”ya kız çocuklarını diri dir gömmeye vb. şeyler de girmektedir. 15 İbn Mes’ûd’un şöyle dediği nakledilmiştir: “Ya Resûlallah! En büyük günah nedir?” diye sordum. Peygamber (s.a.) ‘Seni yaratan Allah’a şirk koşman.’ buyurdu. ‘Sonra hangisi?’ dedim. ‘Seninle beraber yemesinden korkarak çocuğunu öldürmen.’ buyurdu. ‘Sonra hangisi?’ dedim. ‘Komşunun helaliyle zina etmen.’ buyurdu. İşbu âyeti Allah bunun üzerine [Peygamber (s.a.)’in sözlerini tasdik mahiyetinde] 20 indirdi.” [*Buhârî*, “Hudûd”, 21; *Müslim*, “İman”, 140, 141]

[1542] İfade (يَلْقَىٰ أَثَامًا) *yulekka fî-hi esâm^{en}* (öyle ağır bir ceza ile karşı karşıya getirilir ki...) şeklinde ve Elif’li olarak *yelkâ* şeklinde de okunmuştur ki benzerleri daha önce de geçmişti. *أَثَامٌ* günahın cezası demek olup *vebâl* 25 ve *nekâl* vezninde ve anlamındadır. [Nitekim Kays b. Züheyr] şöyle demiştir:

Ana baba dinlemeyen İbn Urv’e’yi cezalandırdı Allah!

Ana baba hakkı dinlememenin bir cezası olacak elbet!..

[1543] *Esâm*ın günah, ifadenin de “günahın cezasına uğrar” anlamında olduğu da söylenmiştir. İbn Mes’ûd bu kelimeyi “sıkıntılar” anlamında olmak üzere *eyyâm^{en}* [إِيَامًا] şeklinde okumuştur. Nitekim sıkıntılı, felaket gün- 30 leri için *jevum^{un} zû-eyyâmⁱⁿ* denir. *يَضَاعَفُ* kelimesinden bedeldir; çünkü şu beyitte olduğu gibi ikisi de aynı mânadadır:

Ne zaman bize gelip yurdumuzda konaklayacak olsun
Kocaman odunlar ve alev alev yanan bir ateş görürsün

٦٨- ﴿وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَا يَزْنُونَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ يَلْقَ أَثَامًا﴾

٦٩- ﴿يُضَاعَفْ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَيَخْلُدْ فِيهِ مُهَانًا﴾

٧٠- ﴿إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ عَمَلًا صَالِحًا فَأُولَئِكَ يُبَدِّلُ اللَّهُ سَيِّئَاتِهِمْ حَسَنَاتٍ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا﴾

[١٥٤١] {حَرَّمَ اللَّهُ} أي حَرَّمَهَا، والمعنى: حَرَّمَ قَتْلَهَا. و{إِلَّا بِالْحَقِّ} متعلق بهذا القتل المحذوف، أو بـ{لا يقتلون}. ونفي هذه المقبحات العظام على الموصوفين بتلك الخلال العظيمة في الدين للتعريض بما كان عليه أعداء المؤمنين من قريش وغيرهم. كأنه قيل: والذين برأهم الله وطهرهم مما أنتم عليه. والقتل بغير الحق: يدخل فيه الوأد وغيره. وعن ابن مسعود رضي الله عنه: قلت يا رسول الله، أي الذنب أعظم؟ قال: "أن تجعل لله نداً هو خلقك". قلت: ثم أي؟ قال: "أن تقتل ولدك خشية أن يأكل معك". قلت: ثم أي؟ وقال: "أن تزاني حليلة جارك"، فأنزل الله تصديقه.

[١٥٤٢] وقرئ «يُلْقَى فِيهِ أَثَامًا». وقرئ «يلقى»، بإثبات الألف، وقد مر مثله. والأثام: جزاء الإثم، بوزن الوبال والنكال ومعناها. قال:

جَزَى اللَّهُ ابْنَ عُرْوَةَ حَيْثُ أُمْسَى * عَقُوقًا وَالْعُقُوقُ لَهُ أَثَامُ

[١٥٤٣] وقيل هو الإثم. ومعناه: يلقي جزاء أثام. وقرأ ابن مسعود رضي الله عنه: «أيامًا»، أي شدائد. يقال "يوم ذو أيام" لليوم العصيب. {يضاعف} بدل من يلقي؛ لأنهما في معنى واحد. كقوله:

مَتَى تَأْتِنَا تُلِمِمَ بِنَا فِي دِيَارِنَا * تَجِدُ حَطْبًا جَزْلاً وَنَارًا تَأْجَجَا

[1544] يضاعف kelimesi [şedde ile] *yudā'af*; ayrıca Nun'lu ve العذاب kelimesinin Bâsı meftuh olarak *nudā'ifle-hu'l-'azâbe* (azabını kendisi için katmerli hâle getiririz) ve yeni bir cümle başı olarak veya hal olmak üzere Fâ merfû' olarak *yudā'af* şeklinde de okunmuştur. يخلد kelimesi de böyle olup¹, ayrıca *ihlâd* ve *tahlid* köklerinden gelmiş şeddeli ve şeddesiz meçhul bir fiil olarak *ve yuhled – ve yuhalled* (temelli bırakılır orada) şeklinde okunduğu gibi, iltifat yöntemi uygulanmak suretiyle Tâ ile *ve tahlud* (temelli kalırsın orada) şeklinde de okunmuştur. يُبدِّل ise şeddesiz (*yubdilu*) de okunmuştur. سيئاتهم kelimesi de... [şeddeli-şeddesiz okunmuştur.]

[1545] **Şayet** “Azabın katmerli olması ve *seyyiâtın hasenâta tebdîlinin* [yani kötülüklerin iyiliklere çevrilmesinin] mânası nedir?” **dersen şöyle derim:** Müşrik bir kimse şirkin yanında günah da işlerse hem şirkine hem de günahına karşılık azaba duçar edilir. Ki, böylece cezalandırılan unsur katlandığı için ceza da katmerlenmiş olur. Seyyiâtın hasenâta tebdîli ise, tevbe ile kişinin günahlarının silinmesi ve iman, taat ve takva gibi hasenâtın korunması demektir. Bunu “Allah’ın şirki imana, Müslümanları öldürmeyi müşrikleri öldürmeye, zinayı da iffet ve namusa çevirmesi” şeklinde anlayanlar da olmuştur.

71. Kim dönüş yapıp salih amel işlerse, şüphesiz, tevbesi kabul edilmiş olarak döner Allah’a...

[1546] Günahları bırakıp onlardan dolayı pişman olan ve salih amel hayatına geçen kişi bu hareketiyle “tevbesi kabul edilmiş olarak döner Allah’a”; yani, Allah katında kendisinden razı olunmuş, hataları silinmiş ve sevap elde etmiş olarak. Veya tevbe edenlerin hakkını bilen ve onlara hak ettikleri muameleyi yapan, tevbe edenleri ve temizlenenleri seven Allah’a tevbesi kabul edilmiş olarak döner. Nitekim bir vecizede; “Kulu tevbe ettiğinde Allah; kaybettiği şeyi bulan birinden, suya kavuşan susuz birinden, çocuğu olan kısır birinden daha çok sevinir.” denmiştir. İfade “O kişi Allah’a ve O’nun mükâfatına güzel bir şekilde döner. Bu, ne güzel bir dönüştür!” anlamında da olabilir.

72. Onlar ki asılsız sözlere tanıklık etmezler; boş ve kötü lâkırdılara (dalanlara) uğradıklarında, efendi efendi uzaklaşırlar (Yani, orada durmaya devam ederek onlara meşruiyet kazandırmazlar).

1 Yeni bir cümle başı veya hal olmak üzere Dâl merfû' olup... / ed.

[١٥٤٤] وقرئ «يضعف»، و«نضعف له العذاب»، بالنون ونصب العذاب. وقرئ بالرفع على الاستئناف أو على الحال، وكذلك {وَيُخْلَدُ}. وقرئ «ويخلد»، على البناء للمفعول مخففًا ومثقلًا، من الإخلاق والتخليد. وقرئ «وتخلد»، بالتاء على الالتفات. {يُبَدَّلُ} مخفف ومثقل، وكذلك {سيئاتهم}.

٥ [١٥٤٥] فإن قلت: ما معنى مضاعفة العذاب وإبدال السيئات حسنات؟ قلت: إذا ارتكب المشرك معاصي مع الشرك عذب على الشرك وعلى المعاصي جميعًا، فتضاعف العقوبة لمضاعفة المعاقب عليه. وإبدال السيئات حسنات: أنه يمحوها بالتوبة، ويثبت مكانها الحسنات؛ الإيمان، والطاعة، والتقوى. وقيل: يبدلهم بالشرك إيمانًا، وبقتل المسلمين قتلَ المشركين، وبالزنا عفة وإحصاءً.

١٠ - ٧١- ﴿وَمَنْ تَابَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَإِنَّهُ يَتُوبُ إِلَى اللَّهِ مَتَابًا﴾

[١٥٤٦] يريد: ومن يترك المعاصي ويندم عليها ويدخل في العمل الصالح فإنه بذلك تائب إلى الله {مَتَابًا} مرضيًا عنده مكفرًا للخطايا محصلًا للثواب. أو فإنه تائب متابًا إلى الله الذي يعرف حق التائبين ويفعل بهم ما يستوجبون، والذي يحب التوابين ويحب المتطهرين. وفي كلام بعض العرب: لله أفرح بتوبة العبد من المضل الواجد، والظمان الوارد، والعقيم الوالد. أو فإنه يرجع إلى الله وإلى ثوابه مرجعًا حسنًا، وأي مرجع.

١٥ - ٧٢- ﴿وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا﴾

[1547] Bu ifade, “onlar yalancıların mekânlarından, işi gücü hata olanların meclislerinden kaçar, oralarda bulunmaz hatta oralara yaklaşmazlar, böylece şerre ve şer ehline karışmaktan uzak dururlar, dinlerini onu lekeleyecek şeylerden korurlar” anlamında olabilir; çünkü batıla tanıklık etmek ona katılmak demektir. Bu sebeptendir ki, şeriatın onaylamadığı herhangi bir şeye bakma konusunda “Onlar onu yapana günahı ortaklırlar.” denilmiştir; çünkü onların meclislerinde bulunmak ve onlara bakmak orada yapılabilecek şeyleri ifade eder ve onun varlığına ve daha çok işlenmesine sebep olur; çünkü onları o fiilleri işlemeye sevk eden şey seyredilmekten hoşlanmaları ve kendilerine bakılmasını arzu etmeleridir. Nitekim Hazret-i İsa *Aleyhisselâm* da bir vaazında “Sakın günahkârlarla aynı yerde bulunmayın!” demiştir. İfade, “onlar yalancı şahitlik yapmazlar” şeklinde de olabilir. *Şehâdetu’z-zûr* terkibindeki muzâf hazfedilmiş ve muzâfun ileyh onun yerine tutulmuş [ve يشهدون الزور] halini almıştır. Katâde *zûr* ifadesinin batıl meclisleri, İbnü’l-Hanefiyye (rh.a.) eğlence ve müzik, Mücahid ise müşrik bayramları olduğunu söylemiştir.

[1548] *Lâğv*; yok edilmesi ve atılması gereken her şeydir. İfade; “*Lâğv* ehline¹, yani boş boş konuşanlara, bununla meşgul olanlara uğradıklarında bakmadan geçler; bu tiplerin yanında durup eğlenmeyecek, onlara katılmayacak kadar kendilerine değer verirler.” anlamındadır. Tıpkı “Boş söz işittiklerinde de (o lakırdının sahiplerine); ‘Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size aittir!.. Bizim cahillerle işimiz yok!’ diyerek ondan yüz çevirirler.” [Kasas 28/55] âyetinde ifade edildiği gibi. Hasan-ı Basrî, “Yani günahlar onları âdileştirmez.” demiştir. İfadenin; “İnkârcılardan küfür ve hakaret işittiklerinde onlardan yüz çevirir, hoş görürler.” ve “Cinsel hayattan söz ederken kinayeli konuşurlar.” anlamında olduğu da söylenmiştir.

25 **73. Onlar ki Rablerinin âyetleri kendilerine hatırlatıldığında, onların üzerine kör ve sağır gibi yatmazlar.**

[1549] “Üzerine yatmazlar” ifadesi, yatmayı olumsuzlamamakta; aksine onun varlığını ortaya koyup, ‘sağırılığı’ ve ‘körlüğü’ olumsuzlamaktadır. Nitekim *lâ yelkânî Zeyd*ⁱⁿ müsellimen [Zeyd yanıma selâm vererek girmez.] dediğinde girmeyi değil, selam vermeyi olumsuzlamaktadır. Buna göre mâna; “Âyetler kendilerine hatırlatıldığında onları duyma arzularından dolayı onlara dikkat kesilirler ve hatırlatana koşarlar. Bu âyetlere dikkat ederlerken onları dikkatli kulaklarla dinler, keskin gözlerle bakarlar. Âyetler kendilerine hatırlatıldığında *görünürde* onlara dikkat eden, hatırlatana koşan ve onları duymak için büyük hırs gösteren, fakat aslında kulak vermeyen, görmeyen ‘sağır’ ve ‘kör’ler; yani münafıklar ve diğerlerine benzemezler.

1 Yani *bi’l-lâğvi* ifadesi, *bi-ehli’l-lâğvi* anlamındadır. / ed.

[١٥٤٧] يحتمل أنهم ينفرون عن محاضر الكذابين ومجالس الخطائين فلا يحضرونها ولا يقربونها، تنزهًا عن مخالطة الشر وأهله، وصيانة لدينهم عما يثلمه؛ لأنّ مشاهدة الباطل شركة فيه، ولذلك قيل في النظارة إلى كل ما لم تسوّغه الشريعة: هم شركاء فاعليه في الإثم؛ لأنّ حضورهم ونظرهم دليل الرضا به، وسبب وجوده، والزيادة فيه؛ لأنّ الذي سلط على فعله هو استحسان النظارة ورغبتهم في النظر إليه. ٥
وفي مواضع عيسى بن مريم عليه السلام: "إياكم ومجالسة الخطائين!" ويحتمل أنهم لا يشهدون شهادة الزور، فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه. وعن قتادة: مجالس الباطل. وعن ابن الحنفية: اللهو والغناء. وعن مجاهد: أعياد المشركين.

[١٥٤٨] اللغو: كل ما ينبغي أن يلغى وي طرح. والمعنى: وإذا مروا بأهل اللغو والمشتغلين به مروا معرضين عنهم، مكرمين أنفسهم عن التوقف عليهم والخوض معهم، كقوله تعالى {وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا تَبْتَغِ الْجَاهِلِينَ} [القصص: ٥٥]. وعن الحسن رضي الله عنه: لم تسفههم المعاصي. وقيل: إذا سمعوا من الكفار الشتم والأذى أعرضوا وصفحوا. وقيل: إذا ذكروا النكاح كنوا عنه. ١٠

٧٣- ﴿وَالَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ لَمْ يَخِرُّوا عَلَيْهَا صُمًّا وَعُمْيَانًا﴾ ١٥

[١٥٤٩] {لَمْ يَخِرُّوا عَلَيْهَا} ليس بنفي للخرور، وإنما هو إثبات له، ونفي للصمم والعمى، كما تقول: لا يلقاني زيد مسلمًا، هو نفي للسلام لا للقاء. والمعنى: أنهم إذا ذكروا بها أكبوا عليها حرصًا على استماعها، وأقبلوا على المذكر بها وهم في إكبابهم عليها سامعون بآذان واعية، مبصرون بعيون راعية، لا كالذين يذكرون بها فتراهم مكبين عليها مقبلين على من يذكر بها، مظهرين الحرص الشديد على استماعها، وهم كالصم العميان حيث لا يعونها ولا يتبصرون ما فيها كالمناققين وأشباههم. ٢٠

74. Onlar ki “Ya Rabbi! Eşlerimizden ve nesillerimizden bize, ‘göz nuru-gönül süruru’ hibe et; bizi müttakînin önde gideni eyle” derler.

[1550] [İlgili ifadeler] وذرياتنا (nesillerimizden) ve ve zürriyyetenâ (neslimizden), قرأ أعين (göz nuru-gönül süruru) ve kurrâtî a‘yunⁱⁿ (göz nurları-gönül sürurları) şekillerinde okunmuştur.

[1551] [Muvahhitler] Rablerinden; varlıklarıyla mutlu olup gözlerinin parlayacağı, Allah için yaşayan eş ve evlatlar niyaz etmektedirler. Muhammed b. Kâ'b'ın “Mümin için eşini ve çocuklarını Allah’a mutî görmekten daha mutluluk verici bir şey yoktur.” dediği, İbn Abbas’ın da “Âyetle söz edilen kişi babanın dinî ilimler çalışırken gördüğü çocuktur.” dediği rivayet edilmiştir. Bunun “Mutlulukları tam olsun diye, eşlerini ve nesillerini cennette kendileriyle beraber kılmasını Allah’tan niyaz etmektedirler.” anlamında olduğu da söylenmiştir.

[1552] “Önde gidenler” murat edilmiş ama cinse delâlet ettiği ve bir anlam karışıklığı olmadığı için “önde giden” ile yetinilmiştir. “Sonra da *sizi bebek* olarak çıkaran” [Gâfir 40 /67] âyetinde olduğu gibi. Veya “Bizim her birimizi önder kıl.” demek istemişlerdir. Ya da *sâim* [oruç tutan] kelimesinin çoğulu *sıyam* [oruç tutanlar] olduğu gibi *imâm* kelimesi *âmmⁱⁿ* [آل / önde giden] kelimesinin çoğuludur. Yahut “Birlik olmamız ve sözbirliği içinde olmamız için bizleri tek bir önder eyle.” demek istemişlerdir. Bazı âlimler; dinî konularda reisliğin istenilmesi, arzu edilmesi gereken bir şey olduğuna dair bu âyetle bir delâlet bulunduğunu söylemişlerdir. Ayrıca, âyetin cennetle müjdelenen on kişi hakkında nazil olduğu¹ da söylenir.

[1553] **Şayet** “من أزواجنا” ifadesindeki من nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu kelime *beyaniyye* olabilir; adeta önce “Bize göz nuru-gönül süruru hibe et.” denmiş, sonra göz nuru-gönül süruru ifadesi “*yani* eşlerimiz ve çocuklarımız” denilerek açıklanmıştır. Mâna; “Allah’ın bunları onlar için göz nuru-gönül süruru kılması” şeklindedir. Bu ifade şekli *raeytü minke esed^{en}* [Sende bir aslan gördüm] yani “Sen aslansın!” sözü kabilindendir. من ayrıca; “Gözlerimizi parlatıp, gönüllerimize sürur verecek bir taat ve salâh hibe et bize onlardan.” anlamında Min-i ibtidâiyye de olabilir.

1 Tefsir metinlerinde geçen “hakkında nâzil olmak” tabiri, iki çeşittir; (i) Nâzil olan âyetin, gerçekten o şahısla ilgili ve bizzat onun bir söylem veya eylemi üzerine nâzil olması. (ii) Âyetin, o kişiyi –de- dolaylı bir şekilde ilgilendiriyor olması. *Nezeleti'lâyet*“ fi... kalıbı genelde ikinci anlamdadır. / ed.

٧٤- ﴿وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا﴾

[١٥٥٠] قرئ «ذريتنا» و«ذرياتنا» و«قرة أعين»، و«قرات أعين».

[١٥٥١] سألوا ربهم أن يرزقهم أزواجًا وأعقابًا عمالًا لله، يسرون بمكانهم،
 ٥ وتقرّ بهم عيونهم. وعن محمد بن كعب: ليس شيء أقرّ لعين المؤمن من أن يرى زوجته وأولاده مطيعين لله. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هو الولد إذا رآه يكتب الفقه. وقيل: سألوا أن يلحق الله بهم أزواجهم وذريتهم في الجنة ليم لهم سرورهم.

[١٥٥٢] أراد: أئمة، فاكتفى بالواحد لدلالته على الجنس ولعدم اللبس، كقوله
 ١٠ تعالى {ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلًا} [غافر: ٦٧]، أو أرادوا: اجعل كل واحد منا إمامًا، أو أراد جمع آم، كصائم وصيام. أو أرادوا: اجعلنا إمامًا واحدًا، لاتحادنا واتفاق كلمتنا. وعن بعضهم: في الآية ما يدل على أن الرياسة في الدين يجب أن تطلب ويرغب فيها. وقيل: نزلت هذه الآيات في العشرة المبشرين بالجنة.

[١٥٥٣] فإن قلت من في قوله {مِنْ أَزْوَاجِنَا} ما هي؟ قلت: يحتمل أن تكون
 ١٥ بيانية كأنه قيل: هب لنا قرة أعين، ثم بينت القرة وفسرت بقوله {مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا}، ومعناه: أن يجعلهم الله لهم قرة أعين. وهو من قولهم: رأيت منك أسدًا، أي أنت أسد؛ وأن تكون ابتدائيةً على معنى: هب لنا من جهتهم ما تقرّ به عيوننا من طاعة وصلاح.

[1554] **Şayet** “قرة أعين” denilerek neden nekre bir kelime ve azlık ifade eden bir çoğul kalıbı kullanılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Nekre kullanma göz aydınlığını belirsiz kılmak içindir; çünkü muzâf ancak muzâfun ileyhin nekre olması halinde nekre olabilir; adeta *heb le-nâ minhum sürûr^{an} ve ferah^{an}* (Bize onlardan yana bir sevinç ve neşe hibe et.) denmektedir. *‘Uyûnⁱⁿ* değil de *a’yûnⁱⁿ* denilmesi ise müttakilerin gözleri murat edildiği içindir. Onların gözleri de diğerlerinin gözlerine nispetle azdır. Nitekim Allah Teala “Kullarımdan pek azı şükredicidir.” [Sebe’ 34/13] buyurur. *A’yûnⁱⁿ* kelimesinin, özel gözler, müttakilerin gözleri anlamında olduğu için nekre kullanıldığı da söylenebilir.

75. İşte bunlar; sabretmelerine karşılık Has Oda ile mükâfatlandırılacak ve orada, sağlık dilekleri ile ve ‘selâm’la karşılanacaklardır.

76. Hem de temelli... Karargâh olarak da ikametgâh olarak da ne güzel bir yer!

[1555] [Has oda ile mükâfatlandırılacaklar” derken] cennetteki yüksek kat odaları murat edilmektedir. [Ğurfe (has oda) şeklinde] tekil kullanılması, cinse delâlet eden tekil kelimeyle yetinildiği içindir. Buna delil de “Onlar has odalarda emniyet içinde oldukları halde” [Sebe’ 34/37] âyeti ile bu ayetteki *الغرفات* kelimesinin *في الغرفة* şeklinde de okunmuş olmasıdır. “Sabretmelerine karşılık” yani taatleri ifaya, arzulardan kaçmaya, inkârcıların eza ve cefalarına, fakirlik vb. şeylere karşı sabretmelerine karşılık. Sabredilen her şeyi kapsasın diye *sabır* kelimesi mutlak kullanılmıştır.

[1556] *يُلَقَّونَ* (karşılanacaklardır) kelimesi *نصرة* (“Ve onları yüzlerini ağartacak şeylerle karşılaştırdı.” [İnsan 76/11]) âyetinde olduğu üzere *يُلَقَّونَ* okunduğu gibi, *يَلَقَى أَثَمًا* (Öyle bir ağır ceza ile karşılaşır ki...) [Furkân 34/68]) âyetinde olduğu üzere *يُلَقَّونَ* (karşılaşacaklardır) şeklinde [sülasiden] de okunmuştur. *تحية* uzun ömür dileme, *سلام* ise selamette olması için dua etme demektir; yani melekler onlar için uzun ömür diler ve onların selameti için dua ederler. Veya birbirlerine uzun ömür diler; yekdiğerinin selameti için dua ederler. Yahut kendilerine arzu edilmeyen her tür şeyden selamette olmanın yanında kalıcı ve ebedi bir hayat verilir.

[1557] **Allah’ım!** Bizi sana itaate muvaffak eyle, bizi rahmetine mazhar ettiklerinden kıl, rızâ yurdunda vereceğin rızıklardan bizi de rızıklandır.

[١٥٥٤] فإن قلت: لم قال {قُرَّةُ أَعْيُنٍ} فنكر وقلل؟ قلت: أما التنكير فلاجل تنكير القرّة؛ لأن المضاف لا سبيل إلى تنكيره إلا بتنكير المضاف إليه، كأنه قيل: هب لنا منهم سرورًا وفرحًا. وإنما قيل {أَعْيُنٍ} دون عيون؛ لأنه أراد أعين المتقين، وهي قليلة بالإضافة إلى عيون غيرهم. قال الله تعالى {وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشُّكُورُ} [سبأ: ١٣]، ويجوز أن يقال في تنكير {أَعْيُنٍ} أنها أعين خاصة، وهي أعين المتقين.

٧٥- ﴿أُولَئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا وَيُلَقَّوْنَ فِيهَا تَحِيَّةً وَسَلَامًا﴾

٧٦- ﴿خَالِدِينَ فِيهَا حَسُنَتْ مُسْتَقَرًّا وَمُقَامًا﴾

[١٥٥٥] المراد يجزون الغرفات، وهي العلالى في الجنة، فوحد اقتصارًا على الواحد الدال على الجنس. والدليل على ذلك قوله {وَهُمْ فِي الْغُرَفَاتِ آمِنُونَ} [سبأ: ٣٧] وقراءة من قرأ «في الغرفة». {بِمَا صَبَرُوا} بصبرهم على الطاعات، وعن الشهوات، وعن أذى الكفار ومجاهدتهم، وعلى الفقر وغير ذلك. وإطلاقه لأجل الشباع في كل مصبور عليه.

[١٥٥٦] [يلقون] وقرئ «يلقون»، كقوله تعالى {وَلَقَّاهُمْ نَضْرَةً وَسُرُورًا} [الإنسان: ١١] و«يلقون»، كقوله تعالى {يَلْقَى أَثَامًا} [الفرقان: ٦٨]. والتحية: دعاء بالتعمير. والسلام: دعاء بالسلامة، يعني أن الملائكة يحيونهم ويسلمون عليهم، أو يحيي بعضهم بعضًا ويسلم عليه. أو يعطون التبقية والتخليد مع السلامة عن كل آفة.

[١٥٥٧] اللهم وفقنا لطاعتك، واجعلنا مع أهل رحمتك، وارزقنا مما ترزقهم في دار رضوانك.

77. De ki: Sadece kendisine dua etmedikten sonra, Benim Rabbim size neden değer versin ki?! (Önünü ardını düşünmeden) hemen yalanlayıverdiniz! Ama ileride yakanızı bırakmayacak bu (tekzibiniz; dünyada ve Âhirette başınıza çok işler açacak)!..

5 [1558] Allah Teala kullarının kulluğunu anlatarak; salih amellerini, güzel davranışlarını saydıktan ve onları övüp kendilerine cennette yüksek makamlar vaat ettikten sonra onlarla neden ilgilendiğini, onları niçin övdüğünü ve kendilerine yaptığı vaatlerin sebebini açıklayarak bunların sadece onların [tevhidi] kulluklarından kaynaklandığını beyan etti ve Peygamberine
10 bunları insanlara açıklamasını, onların Rableri katındaki değerlerinin başka hiçbir sebepten dolayı değil, yalnızca kullukları sayesinde olduğunu kesin bir şekilde söylemesini emretti; onların bu kulluğu olmasaydı kendilerine asla değer verilmeyecek, kesinlikle önemsenmeyecekler, O'nun nezdinde bir itibarları olmayacaktı.

15 [1559] *Du'â* ibadet demektir. ۞ ise soru anlamı taşımakta olup mahallen mansüb ve masdardan ibarettir; adeta “Kulluğunuz olmasa Allah size ne değer verecek?!” Yani ibadetleriniz olmasa siz değer verilmeye lâyık olmazdınız. *Mâ ‘ab’etü bi-hî* sözünün asıl mânası “Beni üzen ve bana ağır gelen musibetleri ona yansıtmadım.” şeklindedir. Nitekim *me’kerestü le-hû* yani “Başıma gelenleri ve beni üzen şeyleri ona anlatmadım.” dersin. Zec-câc “Benim Rabbim size neden değer versin ki?!” cümlesini tevil ederken
20 “O’nun nezdinde sizin ne değeriniz olabilir ki?!” demiştir. ۞ (“Size değer vermiyor.” anlamında) nefy için de olabilir.

[1560] “Hemen yalanlayıverdiniz.” Allah Teâlâ şöyle diyor: Kullarıma
25 ancak Bana kulluk etmeleri sebebiyle değer vereceğime dair hükmümü Ben size bildirdiğim halde siz beni yalanlamak suretiyle hükmüme aykırı hareket ettiniz. İleride bu yalanlamanızın neticesi mutlaka gelip sizi bulacak ve sizi cehenneme sürükleyecek! Bunun dil açısından benzeri kralın kendisine isyan eden birine söylediği şu sözdür: “Benin âdetim, bana itaat edip em-
30 rime uyanlara ihsanda bulunmaktır. Sen ise bana asi geldin. Bu isyanın sebebiyle sana ne yapacağımı ileride göreceksin!” Bu cümleinin “O’nun sizi İslâm’a çağırması olmasa Rabbim size ne yapsın?”, “Siz putları O’na ortak koşmasanız Rabbim size neden azap etsin?” mânalarında olduğu da söylenmiştir.

٧٧- ﴿قُلْ مَا يَغِبُّ بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا﴾

[١٥٥٨] لما وصف عبادة العباد، وعدّد صالحاتهم وحسناتهم، وأثنى عليهم من أجلها، ووعدهم الرفع من درجاتهم في الجنة أتبع ذلك بيان أنه إنما اكثرث لأولئك وعباً بهم وأعلى ذكرهم ووعدهم ما وعدهم لأجل عبادتهم، فأمر رسوله أن يصرح للناس، ويجزم لهم القول بأن الاكثرث لهم عند ربهم، إنما هو للعبادة وحدها لا لمعنى آخر، ولولا عبادتهم لم يكثرث لهم البتة ولم يعتدّ بهم ولم يكونوا عنده شيء يبالى به. والدعاء: العبادة.

[١٥٥٩] و{مَا} متضمنة لمعنى الاستفهام، وهي في محل نصب، وهي عبارة عن المصدر، كأنه قيل: وأي عبء يعبأ بكم لولا دعاؤكم. يعني أنكم لا تستأهلون شيئاً من العبء بكم لولا عبادتكم. وحقيقة قولهم ما عبأت به ما اعتدلت به من فوادح همومي ومما يكون عبئاً عليّ. كما تقول: ما اكثرث له، أي ما اعتدلت به من كوارثي ومما يهمني. وقال الزجاج في تأويل {مَا يَغِبُّ بِكُمْ رَبِّي} أي وزن يكون لكم عنده؟ ويجوز أن تكون {مَا} نافية.

[١٥٦٠] {فَقَدْ كَذَّبْتُمْ} يقول: إذا أعلمتكم أن حكمي أنني لا أعتدّ بعبادي إلا عبادتهم، فقد خالفتم بتكذيبكم حكمي، فسوف يلزمكم أثر تكذيبكم حتى يكبكم في النار. ونظيره في الكلام أن يقول الملك لمن استعصى عليه: إن من عادي أن أحسن إلى من يطيعني ويتبع أمري، فقد عصيت فسوف ترى ما أحلّ بك بسبب عصيانك. وقيل: معناه ما يصنع بكم ربي لولا دعاؤه إياكم إلى الإسلام. وقيل: ما يصنع بعذابكم لولا دعاؤكم معه آلهة.

[1561] **Şayet** “Bu hitap kimedir?” **dersen söyle derim:** Mutlak olarak insanlardır; çünkü insanların bir kısmı mümin ve âbid, bir kısmı da inkâr-cı ve âsîdir. Bu sebeple, cinslerinde bulunan kulluk etme ve yalanlama dikkate alınarak kendilerine ayırım yapılmadan hitap edilmiştir. Nitekim [فقد كذبتم ifadesi] *fe-kad kezzebe'l-kâfirûn* şeklinde de okunmuştur.

[1562] “*Azap* onların peşini bırakmaz.” denilmiştir.¹ Mücahid *lizâm*ın Bedir’de öldürülme olduğunu, orada ölenler arasında kontrol yapıldığını söylemiştir. Kelime *sübut* anlamında olan *sebât* gibi, *lüzûm* anlamında olmak üzere Lâm’ı fethalı olarak *lezâm^{en}* şeklinde de okunmuştur. Daha güzel olanı²; vaad/tehdit edilen şeylerden olduğu bilindiği halde *kânenin* isminin³ açıkça ifade edilmemesi, meseleyi müphem bırakmak ve -tam anlamıyla anlatılamayacak hususları- içermesini sağlamak içindir. *Doğrusunu Allah bilir.*

[1563] Hazret-i Peygamber’den nakledilmiştir ki; Furkân suresini okuyan kişi kıyamet günü ‘kıyamet vaktinin mutlaka şeksiz şüphesiz geleceğine’ iman etmiş olarak Allah’la karşılaşacak ve bir yorgunluk çekmeden cennete girecektir.

1 Yani, “ileride yakanızı bırakmayacak bu” derken, kastedilen azaptır; *kânenin* ismi *el-‘azâb* kelimesidir. / ed.

2 Yani *kâne* için çeşitli isimler takdir edilebilir; ancak ayette isim belirtilmeden gelmiş olmasının izahı şudur. / ed.

3 Yani *lizâm* olacak, yakalarını bırakmayacak şey(ler)in.

[١٥٦١] فإن قلت: إلى من يتوجه هذا الخطاب؟ قلت: إلى الناس على الإطلاق، ومنهم مؤمنون عابدون ومكذبون عاصون، فخطبوا بما وجدوا في جنسهم من العبادة والتكذيب. وقرئ «فقد كذب الكافرون».

[١٥٦٢] وقيل: يكون العذاب لزامًا. وعن مجاهد رضي الله عنه: هو القتل يوم بدر، أنه لو لم يكن القتلى لزامًا. وقرئ «لزامًا»، بالفتح بمعنى اللزوم، كالثبات والثبوت. والوجه أن ترك اسم كان غير منطوق به بعدما علم أنه مما توعد به، لأجل الإبهام وتناول ما لا يكتننه الوصف، والله أعلم بالصواب.

[١٥٦٣] عن رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الفرقان لقي الله يوم القيامة وهو مؤمن بأن الساعة آتية لا ريب فيها، وأدخل الجنة بغير نصب.

ŞU‘ARÂ SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur. 227 âyettir.

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

1. Tā, Sîn, Mîm.

[1564] *Tā*, *Sîn*, *Mîm* ifadesi, (Tâ'daki) uzatma sesinin kalın telaffuz edilmesi veya (Yâ'ya) meyllettirilmesi ile; (Sîn'deki) Nûn'un izhar veya idğamıyla okunmaktadır.

2. Bunlar apaçık kitabın âyetleridir.

[1565] Mu'cizeliği ve Allah katından olduğunun doğruluğu “apaçık”¹⁰ olan “kitabın âyetleridir.” Apaçık kitaptan kasıt, bu sûre veya Kur’ân’dır. Mâna “Böyle müstakil harflerden oluşan bu şeyin âyetleri, apaçık kitabın âyetleridir.” şeklindedir.

3. (Resûlüm!) Mümin olmuyorlar diye nerede ise kendini paralamaktasın.

15 [1566] بَحْغُ boğazlarken en derindeki البَحَاغ denilen damara ulaşılmasıdır. Keserken ulaşılan en uç nokta burasıdır. لَعْلُ şefkat gösterme anlamı vermektedir; kavminin İslâm'a girmemesindeki başarısızlığa üzülerek, ölürcesine kendini harap etme, kendine acı çektirme demektir. أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ
20 irelkeceyemte nami, isedafi için veya iman etmeleri imkânsız olduğu için yahut iman etmeyecekleri korkusuyla demektir. [باحع نفسك] Katâde'den (r.a) [v. 117/735], izâfetle bâhî'u nefsike (kendini paralayacaksın) şeklinde nakledilmiştir.

4. Dilesek onlara gökten bir mu'cize indiririz de onun karşısında boyunları zorla eğilir.

[1567] Âyet ifadesiyle onu kontrol altında tutarak imana mecbur etmeyi kastetmiştir. فَظَلْتُ cümlesi نَزَّلَ ile başlayan cevap cümlesine atfedilmiştir; ancak *enzelnâ* denilseydi de doğru olurdu. Bunun benzeri فَأَصْدَقُ وَأَكُنْ "...tasaddukta bulunsam ve salihlerden olsam..." [Münâfikûn 63/10]) âyetidir; sanki فَأَصْدَقُ (tasaddukta bulunayım) denilmiştir. Âyet [mâzi muzâri değişikliğiyle] *lev şî'nâ le-enzelnâ* ve *fe-tazillu a'nâkubum* şeklinde de okunmuştur.

سورة الشعراء
مكية وهي مائتان وسبع وعشرون آية.
بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿طسم﴾

٥ [١٥٦٤] {طسم} بتفخيم الألف وإمالتها، وإظهار النون، وإدغامها.

٢- ﴿تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ﴾

[١٥٦٥] {الْكِتَابِ الْمُبِينِ} الظاهر إعجازه، وصحة أنه من عند الله. والمراد به السورة أو القرآن. والمعنى: آيات هذا المؤلف من الحروف المبسوطة تلك آيات الكتاب المبين.

٣- ﴿لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسِكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾

١٠ [١٥٦٦] البخع، أي يبلغ بالذبح البخاع، بالباء، وهو عرق مستبطن الفقار، وذلك أقصى حدّ الذبح. ولعل للإشفاق، يعني أشفق على نفسك أن تقتلها حسرة على ما فاتك من إسلام قومك. {أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ} لئلا يؤمنوا، أو لامتناع إيمانهم، أو خفية أن لا يؤمنوا. وعن قتادة رضي الله عنه «باخع نفسك»، على الإضافة.

٤- ﴿إِنْ نَشَأْ نُزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةٌ فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ﴾

١٥ [١٥٦٧] أراد آية ملجئة إلى الإيمان قاصرة عليه. {فَظَلَّتْ} معطوف على الجزاء الذي هو {نُزِّلْ}، لأنه لو قيل: أنزلنا، لكان صحيحًا. ونظيره {فَأَصْدَقَ} وأكُنْ {المنافقون: ١٠}، كأنه قيل: أَصْدَقَ. وقد قرئ «لو شئنا لأنزلنا». وقرئ «فتظَلَّ أعناقهم».

[1568] **Şayet** “حَاضِعِينَ”nin أعناق’ın haberi olarak gelmesi nasıl doğru olur?” **dersen şöyle derim:** Kelâmın aslı *fe-zallû le-hâ hâdî’ine* şeklindedir.¹ İşin boyun eğilerek yapıldığını açıklamak için “boyunlar” kelimesi eklenmiş ve ifade aslı üzere bırakılmıştır; tıpkı *zehebet ehlu’l-yemâme* cümlesindeki gibi ki sanki *ehl* zikredilmemiş gibidir.² Ya da boyun eğme fiiliyle akıl sahipleri nitelendiğinden, tıpkı لِي سَاجِدِينَ (“...bana secde ediyorlar.” [Yûsûf 12/4]) örneğinde olduğu gibi boyunlardan, akıllıymışlar gibi حَاضِعِينَ şeklinde bahsedilmiştir. Şu da söylenmiştir: أعناق الناس insanların liderleri ve önde gelenleridir; onlardan baş, alın/perçem, göğüs (*sadr*) kelimeleriyle bahsedildiği gibi, onlar boyunlara da benzetilirler. Nitekim şair şöyle demiştir:

İleri gelen insanların toplandığı bir mahfilde...

[1569] *Nevâsi’n-nâs* ifadesinin “insan toplulukları” olduğu da söylenmiştir. Onlardan bir topluluğun gelmesini ifade için *câena ‘unuk^{un} min-ne’n-nâs* (insanlardan bir topluluk bize geldi) denilir. İfade, *fe-zallet a’nâkuhum le-hâ hâdî’at^{en}* şeklinde de okunmuştur.³ İbn Abbas (r.a.)’ın “Bu âyet, bizimle Emevîler hakkında nâzil olmuştur. İktidar bizim lehimize, onların aleyhine olacak; bir zorlanıştan sonra bize boyun eğecekler; şan-şeref ve güçten sonra zillet onları bulacak.” dediği rivayet edilmiştir.

5. Onlara Rahman’dan ne zaman yeni bir öğüt gelse, ondan mutlaka yüz çevirmişlerdir!

[1570] Yani Allah, her ne zaman bir öğüt ve hatırlatma olarak vahyini onlara yenilese onlar da yüz çevirme ve inkârlarını yenilemişlerdir. **Şayet** “Maksat aynı olduğu halde neden -yüz çevirme, yalanlama, alay etme şeklinde- farklı lafızlar kullanılmış?” **dersen şöyle derim:** Maksatlar farklılaşınca lafızlar da değişmiştir. Sanki şöyle denilmiştir: Kur’ân’dan yüz çevirdiklerinde onu yalanladılar; onu yalanladıklarında değeri gözlerinde azaldı, alay etme ve küçümseme hedefi oldu; çünkü hakka yönelip onu kabul eden kişi, onu onaylayan ve yalanlama düşüncesinde olmayan biri olur; hakkı onaylayan, ona saygı duyar.

6. İşte, yalanlayıverdiler; ama alay edip durdukları şeylerin haberleri yakında başlarına gelecek!

1 Boyunlar değil asıl, sahipleri eğilmektedir.

2 Çünkü *ehl* kelimesine göre fiilin *zehebe* (müzekker) olması gerekir.

3 Ki bu durumda, yukarıdaki açıklamalara gerek kalmaz.

[١٥٦٨] فإن قلت: كيف صحّ مجيء {خَاضِعِينَ} خبراً عن الأعناق؟ قلت: أصل الكلام فظّلوا لها خاضعين، فأقحمت الأعناق لبيان موضع الخضوع، وترك الكلام على أصله، كقوله: ذهب أهل اليمامة، كأنّ الأهل غير مذكور. أو لما وصفت بالخضوع الذي هو للعقلاء، قيل: خاضعين، كقوله تعالى {لِي سَاجِدِينَ} [يوسف: ٤]. وقيل: أعناق الناس رؤسائهم ومقدّموهم، شبهوا بالأعناق كما قيل لهم هم الرؤوس والنواصي والصدور. قال:

فِي مَخْفِلٍ مِنْ نَوَاصِي النَّاسِ مَشْهُودٌ...

[١٥٦٩] وقيل: جماعات الناس. يقال: جاءنا عنق من الناس، لفوج منهم. وقرئ «فطلت أعناقهم لها خاضعة». وعن ابن عباس رضي الله عنه: نزلت هذه الآية فينا وفي بني أمية. قال: ستكون لنا عليهم الدولة، فتذلّ لنا أعناقهم بعد صعوبة، ويلحقهم هوان بعد عزّة.

٥- ﴿وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرِ مِنَ الرَّحْمَنِ مُحَدَّثٍ إِلَّا كَانُوا عَنْهُ مُعْرِضِينَ﴾

[١٥٧٠] أي وما يجدد لهم الله بوحيه موعظة وتذكيراً، إلّا جددوا إعراضاً عنه وكفرا به. فإن قلت: كيف خولف بين الألفاظ والغرض واحد، وهي الإعراض والتكذيب والاستهزاء؟ قلت: إنّما خولف بينها لاختلاف الإعراض، كأنه قيل: حين أعرضوا عن الذكر فقد كذبوا به، وحين كذبوا به فقد خفّ عندهم قدره وصار عرضة للاستهزاء والسخرية؛ لأنّ من كان قابلاً للحق مقبلاً عليه، كان مصداقاً به لا محالة، ولم يظنّ به التكذيب؛ ومن كان مصداقاً به كان موقراً له.

٦- ﴿فَقَدْ كَذَّبُوا فَسَيَأْتِيهِمْ أَنْبَاءُ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ﴾

[1571] “Yakında başlarına gelecek!” ifadesi, onlara karşı bir tehdit ve uyarıdır; Bedir savaşında veya kıyamet günü Allah’ın azabı kendilerine dokunduğunda öğrenecekler demektir. ۞ alay ettikleri şeydir ki o da Kur’ân’dır. İşte, onun kendilerince gizli olan mühim haberleri ve durumları
5 yakında “başlarına gelecektir!”

7. Yeryüzünü görmediler mi ki Biz orada her türden nice güzel bitki çeşidi bitirmiştir?

[1572] -Bitki çeşidi anlamına gelen- zevci *kerîm* olarak (yani değerlilik ile) nitelemiştir. *Kerîm*, bir konuda memnun olunan / hoşnut kalınan ve
10 övülen şeylerin tamamı için kullanılan bir niteliktir. Kişinin iyiliğinden ve güzelliğinden hoşlanıldığında *vech^{un} kerîm^{un}*, mânaları ve faydaları konusunda etkilenilen bir kitaba da *kitâb^{un} kerîm^{un}* denilir. Şair şöyle demiştir:

Keremiyle -yani parmak ısırtan cesaret ve yiğitliğiyle- safları yarana kadar...

15 İşte *en-nebâtü’l-kerîm* de kendisine müteallık faydalarından insanların memnun kaldıkları bitkidir.

8. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

9. Şüphesiz senin Rabbindir ‘mutlak izzet sahibi’, merhametli (Azîz, Rahîm).

[1573] “Şüphesiz bunda” yani bu tür bitkilerin bitirilmesinde, bunları bitirenin ölüleri de diriltebileceğine yönelik “bir âyet vardır.” Allah Teâlâ, onların çoğunun kalplerinin mühürlendiğini ve artık iman etmelerinin beklenmeyeceğini bilmiştir. [Ama] “şüphesiz senin Rabbindir” kâfirleri cezalandıracak derecede “mutlak izzet sahibi”; tövbe ederek, iman edip salih
25 amelde bulunanlar için ise “merhametli.”

[1574] **Şayet** “*كَمْ* (nice) ile *كُلِّ* (her türden) ifadelerini bir arada kullanmanın anlamı nedir? *Kem enbetnâ fî-hâ min zevcⁱⁿ kerîmⁱⁿ* (Biz orada nice güzel çiftler bitirdik.) buyrulsaydı?” **dersen şöyle derim:** *كُلِّ* ifadesi, bitki çeşitlerini ayrıntılı olarak kapsamaya delâlet ederken, *كَمْ* o kapsama
30 girenlerin son derece fazla sayıda olduğunu göstermektedir. Âyette, her iki mâna bir arada verilmiş olmakta ve Allah’ın kudretinin kemaline dikkat çekilmektedir.

[١٥٧١] {فَسَيَأْتِيهِمْ} وعيد لهم وإنذار بأنهم سيعلمون إذا مسهم عذاب الله يوم بدر أو يوم القيامة. {مَا} الشيء الذي كانوا يستهزئون به، وهو القرآن، و{سَيَأْتِيهِمْ} أنباؤه وأحواله التي كانت خافية عليهم.

٧- ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الْأَرْضِ كَمْ أَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ﴾

[١٥٧٢] وصف الزوج، وهو الصنف من النبات، بالكرم. والكريم: صفة لكل ما يرضى ويحمد في بابه. يقال: وجه كريم، إذا رضي في حسنه وجماله، وكتاب كريم: مرضي في معانيه وفوائده. وقال:

حَتَّى يَشُقَّ الصُّفُوفَ مِنْ كَرَمِهِ ❁

أي من كونه مرضياً في شجاعته وبأسه. والنبات الكريم: المرضي فيما يتعلق به من المنافع. ١٠

٨- ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

٩- ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[١٥٧٣] {إِنَّ فِي} إنبات تلك الأصناف {لَآيَةً} على أن منبتها قادر على إحياء الموتى، وقد علم الله أن أكثرهم مطبوع على قلوبهم، غير مرجو إيمانهم. {وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ} في انتقامه من الكفرة، {الرَّحِيمُ} لمن تاب وآمن وعمل صالحاً. ١٥

[١٥٧٤] فإن قلت: ما معنى الجمع بين كم وكل، ولو قيل: كم أنبتنا فيها من زوج كريم؟ قلت: قد دلّ {كُلُّ} على الإحاطة بأزواج النبات على سبيل التفصيل، و{كَمْ} على أن هذا المحيط متكاثر مفرط الكثرة، فهذا معنى الجمع بينهما، وبه نبه على كمال قدرته.

[1575] **Şayet** “Zevcin *kerîm* diye nitelenmesinin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** İki anlamı söz konusudur. İlki, faydalı - zararlı iki tür bitki olmasıdır. Yeryüzünde biten faydalı bitki türlerinin çok olduğunu zikretmiş; zararlıları söylemeyi ise terketmiştir. İkincisi, faydalı - zararlı bütün bitkileri kapsaması, tamamını *kerîm* diye (güzellikle) nitelemesi ve bitirdiği bitkilerin *sadece faydalı* olacağı konusunda uyarmasıdır; çünkü *hikmet sahibi olan (Allah), edimlerini sadece doğru bir maksat ve sonsuz bir hikmetle yapar. Gafiller anlayamasa da, akıl sahipleri bile tam kavrayamasa da...*

[1576] **Şayet** “Çeşitleri zikredip, çokluk ve kapsamlılık kelimeleriyle de buna işaret edildiğinde -ki bu yönüyle onu sadece gaybı bilen sayabilir- neden bunda ‘bir âyet’ vardır buyurdu da ‘âyetler’ vardır buyurmadı?” **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir; burada أَنْبَأْنَا (bitirdik) ifadesinin masdarına işaret edilmiş ve sanki “Bitkinin bitirilmesinde bir âyet var; ama ne âyet!..” buyrulmuştur. Ya da “Bu çiftlerin her biri bir âyettir.” anlamı kastedilmektedir ki benzer birçok örnek daha önce geçmişti.

10. Hani, Rabbin Mûsâ’ya seslenmişti ki; “Şu zalim kavme git”

11. “Firavun kavmine... Hâlâ sakınmayacaklar mı?!”

[1577] “Zalim kavim” ifadesini öncelikle söyleyerek bunların zalimliği ni tescillemiş oldu; sonra, *zalim kavmin* anlam ve çevirisi ‘firavun kavmi’ imişçesine “Firavun kavmine” ifadesini ona atf-ı beyan yaptı. Sanki bunlar aynı mânada olmak üzere peşpeşe gelmiş iki ibare imiş de, bunlardan bahsedenden biri, dilerse zalim kavim diyerek dilerse firavun kavmi diyerek aynı şeyi ifade ediyormuş gibi.

[1578] *Zâlim* ismini ise iki yönden hak etmişlerdir; inkârcılık ve kötülükleriyle kendilerine zulmetmeleri yönüyle; İsrâiloğullarını köleleştirmeye çalışarak onlara haksızlık etmeleri yönüyle.

[1579] (أَلَا يَتَّقُونَ) ifadesi) Nûn’un kesresiyle *e-lâ yettekûni* şeklinde de okunmuş olup anlamı, “Hâlâ Benden sakınmayacaklar mı?” şeklindedir. İki Nûn yan yana geldiğinden dolayı Nûn, kesre ile yetinildiğinden dolayı da Yâ hazfedilmiştir. **Şayet** “Hâlâ sakınmayacaklar mı?!” cümlesi neyle ilişkilidir?” **dersen**

[١٥٧٥] فإن قلت: فما معنى وصف الزوج بالكريم؟ قلت: يحتمل معنيين؛ أحدهما أن النبات على نوعين؛ نافع وضارّ، فذكر كثرة ما أنبت في الأرض من جميع أصناف النبات النافع، وخلى ذكر الضارّ. والثاني: أن يعم جميع النبات نافعه وضارّه. ويصفهما جميعاً بالكرم وبنبه على أنه ما أنبت شيئاً إلا وفيه فائدة، لأنّ الحكيم لا يفعل فعلاً إلا لغرض صحيح، ولحكمة بالغة، وإن غفل عنها الغافلون، ولم يتوصل إلى معرفتها العاقلون.

[١٥٧٦] فإن قلت: فحين ذكر الأزواج ودلّ عليها بكلمتي الكثرة والإحاطة، وكانت بحيث لا يحصيها إلا عالم الغيب، كيف قال: {إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً}، وهلا قال: آيات؟ قلت: فيه وجهان؛ أن يكون ذلك مشاراً به إلى مصدر {أَنْبَتْنَا}، فكأنه قال: إن في الإنبات لآيةً، أي آية. وأن يراد: أن في كل واحدة من تلك الأزواج لآية. وقد سبقت لهذا الوجه نظائر.

١٠- ﴿وَإِذْ نَادَى رَبُّكَ مُوسَىٰ أَنِ ائْتِ الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾

١١- ﴿قَوْمَ فِرْعَوْنَ أَلَا يَتَّقُونَ﴾

[١٥٧٧] سجل عليهم بالظلم بأن قدّم {الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ}. ثم عطفهم عليهم عطف البيان، كأن معنى القوم الظالمين وترجمته قوم فرعون، وكأنهما عبارتان تعقبان على مؤدى واحد؛ إن شاء ذاکرهم عبر عنهم بالقوم الظالمين، وإن شاء عبر بقوم فرعون.

[١٥٧٨] وقد استحقوا هذا الاسم من جهتين؛ من جهة ظلمهم أنفسهم بالكفر وشرارتهم، ومن جهة ظلمهم لبني إسرائيل باستعبادهم لهم.

[١٥٧٩] قرئ «ألا يتقون» بكسر النون، بمعنى: ألا يتقونني، فحذفت النون لاجتماع النونين، والياء للاكتفاء بالكسرة. فإن قلت: بما تعلق قوله {ألا يتقون}؟

şöyle derim: Bu, Mûsâ'yı kendilerine uyarı için göndermenin akabinde getirilmiş yeni bir cümle olup; Firavun kavminin çirkin zulüm ve adaletsizlikleri, hiçbir âkıbet endişesi taşımamaları, Allah'ın [azap] günlerinden az korkup az sakınmaları karşısında Hazret-i Mûsâ'yı şaşkınlığa sevk etmek için “Hâlâ sakınmayacaklar mı?!” buyrulmaktadır. “Hâlâ sakınmayacaklar mı?!” ifadesinin “zâlimler” ifadesindeki zamirden hal olması da mümkündür; ‘Allah’tan ve O’nun cezalandırmasından korkmadan zulmeden kavme.’ demektir; daha sonra bu hâle, yadırgama ifade eden Hemze eklenmiştir. İfadeyi muhatap sıygısıyla *e-lâ tettekûne* (“Hâlâ sakınmayacak mısınız?!”) şeklinde okuyanlara gelince, memnuniyetsizliklerini onların yüzüne yüzüne ifade etmek ve yadırgamalarını yüzlerine söylemek maksadıyla *iltifat* sanatı yapmışlardır. Nitekim bunun örneğini, değer verdiği birini öldüren katil hakkında şikâyetle bulunan kişinin katille yüz yüze karşılaştığında söylediklerinde de görürsün. Kişi yoğun bir duygu ve kızgınlıkla [katil hakkında, gıyabında] şikâyetle bulunurken arkadaşına olan üzüntüsünü bir kenara bırakıp, kınayarak ve azarlayarak katile “Hiç Allah’tan korkmadın mı!? Kuldan utanmadın mı!?” der. **Şayet** “İltifatın anlamı nedir? Konuşmada Mûsâ (a.s.)’a hitap edilmektedir. İltifat edilen kimseler¹ ise o an gaip tirler ve ne hissettikleri bilinmemektedir?” **dersen şöyle derim:** Bu sözün, onlara gönderilen zatla yapılan konuşmadaki varlığı, sözü bizzat onların yanında söylemek ve onların kulağına iştirmek anlamındadır; zira bu sözü tebliğ eden, insanlara ulaştırıp onlar arasında yayan odur. Bu ifadede onun takvasını arttırmaya yönelik bir teşvik ve incelik vardır. Kâfirler hakkında indirilen nice âyetler vardır ki onu düşünmek ve onun varlığından ibret almak noktasında en büyük pay müminleredir.

[1580] *أَلَا يَتَّقُونَ* ifadesinde -Ya’lı olarak ve Nûn’un kesresiyle- bir anlam yönü daha vardır; o da tıpkı *e-lâ² yescudû* (Dikkat edin [Ey kavim! Sadece Allah’a] secde etin. [Neml 27/25]) âyetinde olduğu gibi “Ey insanlar! Dikkat ediniz; Benden sakınınız.” anlamında olmasıdır.

12. Dedi ki: “Ya Rabbi! Beni yalanlamalarından endişe ederim.”

13. “Göğsüm daralır, dilim dönmez; dolayısıyla Hârun’a da elçilik ver.”

[1581] *يَنْطَلِقُ* ve *يَضْمِقُ* cümleleri, [إني]deki İinne’nin haberine atıfla merfû’dur; [إن يَكْذِبُونَ]daki En’in silasına atfedilerek mansûp da olabilir. Bu ikisi arasındaki anlam farkı şudur: Merfû’ olduğunda onda üç illet bulunduğunu ifade eder; yalanlanmadan korkmak, göğsünün daralması ve acııcı konuşamamak.

1 Yani, Allah’ın Mûsâ ile konuşurken kendilerine yöneldiği Firavun ve kavmi (*el-multefetü’ileyhim*).

2 Âyette *أَلَا يَسْجُدُوا* ve *e-lâ yescudû* şeklinde iki kıraat vardır; müfessir şeddesiz olan kıraati kullanmaktadır.

قلت: هو كلام مستأنف أتبعه عز وجل إرساله إليهم للإنذار، والتسجيل عليهم بالظلم تعجباً لموسى من حالهم التي شنت في الظلم والعسف، ومن أمنهم العواقب وقلة خوفهم وحذرهم من أيام الله. ويحتمل أن يكون {أَلَا يَتَّقُونَ} حالاً من الضمير في {الظَّالِمِينَ}، أي يظلمون غير متقين الله وعقابه، فأدخلت همزة الإنكار على الحال. وأما من قرأ «ألا تتقون»، على الخطاب فعلى طريقة الالتفات إليهم، وجههم وضرب وجوههم بالإنكار، والغضب عليهم، كما ترى من يشكو من ركب جنابة إلى بعض أخصائه والجاني حاضر، فإذا اندفع في الشكاية وحرّ مزاجه وحمى غضبه قطع مباحة صاحبه وأقبل على الجاني يوبخه ويعنف به ويقول له: ألم تتق الله، ألم تستح من الناس؟! فإن قلت: فما فائدة هذا الالتفات، والخطاب مع موسى عليه الصلاة والسلام في وقت المناجاة، والملتفت إليهم غيب لا يشعرون؟ قلت: إجراء ذلك في تكليم المرسل إليهم في معنى إجرائه بحضرتهم وإلقائه إلى مسامعهم، لأنه مبلغه ومنهيه وناشره بين الناس، وله فيه لطف وحث على زيادة التقوى. وكم من آية أنزلت في شأن الكافرين وفيها أوفر نصيب للمؤمنين، تدبراً لها واعتباراً بموردها.

[١٥٨٠] وفي «أَلَا يَتَّقُونَ»، بالياء وكسر النون وجه آخر، وهو أن يكون المعنى: ألا

يا ناس اتقون، كقوله «أَلَا يَسْجُدُوا» [النمل: ٢٥]

١٢- «قَالَ رَبِّ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يُكَذِّبُونِ»

١٣- «وَيَضِيقُ صَدْرِي وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانِي فَأَرْسِلْ إِلَى هَارُونَ»

[١٥٨١] و{يَضِيقُ} و{يَنْطَلِقُ}، بالرفع؛ لأنهما معطوفان على خبر {إِنَّ}، وبالنصب لعطفهما على صلة {أَنْ}. والفرق بينهما في المعنى: أَنْ الرفع يفيد أَنَّ فيه ثلاث علل؛ خوف التكذيب، وضيق الصدر، وامتناع انطلاق اللسان؛

٥

١٠

١٥

٢٠

Mansûb olduğunda ise hissettiği korku her üçüyle de (yalanlama, göğsün daralması, akıcı konuşamama) ilişkili olmaktadır. **Şayet** “Mansûbda, korku üç maddeyle ilişkilendirilmektedir ama bunların özü akıcı konuşamamaktır. Korkunun hakikat anlamı ise insanın ileride meydana gelecek bir 5 şeyle ilgili üzülmesidir. Burada ise bu, gerçekleşmiş durumdadır. O zaman korkunun bununla ilişkilendirilmesi nasıl caiz olur?” **dersen şöyle derim:** Korku, yalanlamayla ve bunun sonucu hâsıl olan şeyle, yani göğsün daralmasıyla ilişkilendirilmiştir; dildeki tutukluk, mevcuda ilavedir. Yalnız, davete başlamasıyla birlikte bu tutukluk zâil olmuştur. -Çok az bir tutukluk 10 kaldığı da söylenir.- **Şayet** “İleri sürdüğün bu mazereti merfû‘ kıraat reddetmektedir; zira [ref ile okunduğunda] anlam, ‘Dilim tutuk vaziyette göğsümün daralacak olmasından korkuyorum.’ şeklindedir.” **dersen şöyle derim:** Bu, muhtemelen davetten ve davete cevap verilmesinden öncedir. Tutukluktan kalan az bir miktarın kastedilmesi de mümkündür, yani dilindeki düğüm 15 çözülmüş olmakla birlikte Hârûn (a.s.) gibi fasih, güzel konuşan, dil canbazlarından ve söz sihirbazlarından *olmayabilir* ki onu bu sebeple yanına almak istemiştir. “Hem biraderim Hârûn, dil bakımından benden daha fasihtir...” [Kasas 28/34] ifadesi de buna delâlet eder.

[1582] فَأَرْسِلْ إِلَىٰ هَارُونَ (Hârûn’a da elçilik ver) ifadesinin anlamı şudur: 20 “Cebrâîl’i ona gönder, onu nebi kıl; beni onunla destekle, gücümü onunla pekiştir.” Bu, özet bir cümle olup başka yerlerde ayrıntılı şekilde aktarılmıştır. Burada ise Mûsâ (a.s.) فَأَرْسِلْ إِلَىٰ هَارُونَ diyerek meramını en güzel şekilde özetlemiş; onu peygamber kılmasını istediği anlamına gelen bir cümle kullanmıştır. Uzun bir şeyin kısaltılmasına ve güzelliğine örnek, “Siz ikiniz 25 âyetlerimizi yalanlayan o kavme gidin!” dedik ve sonuçta o kavmi yerle bir ettik.” [Furkân 25/36] âyetidir; çünkü kıssanın başı ve sonu olan ‘uyarmayı ve yerle bir etmeyi’ özet olarak zikretmekle yetinmiş, bu ikisini zikretmekle de uzun bir kıssanın tamamındaki maksada işaret etmiştir ki maksat; bunların Allah’ın âyetlerini yalanlayan bir topluluk olduğu, Allah Teâlâ’nın da onları 30 susturduğudur. Hâsılı; O bunlara iki elçi göndermiş, onlar bu iki elçiyi yalanlamışlar; Allah da onları helâk etmiştir.

[1583] **Şayet** “Mûsâ (a.s.)’ın, Allah’ın emrini -hiç düşünmeden, birtakım gerekçeler ileri sürmeden- ‘Başüstüne!’ diyerek anında kabul etmesi nasıl mümkün olmuş? Hem de Allah’ın, arkasında olduğunu bildiği halde...” **dersen şöyle derim:** Mûsâ, emre uymuş ve kabul etmiştir; 35

والنصب على أنّ خوفه متعلق بهذه الثلاثة. فإن قلت: في النصب تعليق الخوف بالأمور الثلاثة، وفي جملتها نفي انطلاق اللسان، وحقيقة الخوف إنما هي غم يلحق الإنسان لأمر سيّئ، وذلك كان واقعاً، فكيف جاز تعليق الخوف به؟ قلت: قد علق الخوف بتكذيبهم وبما يحصل له بسببه من ضيق الصدر، والحبسة في اللسان زائدة على ما كان به؛ على أنّ تلك الحبسة التي كانت به قد زالت بدعوته. ٥

وقيل: بقيت منها بقية يسيرة. فإن قلت: اعتذارك هذا يردّ الرفع، لأنّ المعنى: إني خائف ضيق الصدر غير منطلق اللسان. قلت: يجوز أن يكون هذا قبل الدعوة واستجابتها. ويجوز أن يريد القدر اليسير الذي بقي به، ويجوز أن لا يكون مع حل العقدة من لسانه من الفصحاء المصاقع الذين أوتوا سلاطة الألسنة وبسطة المقال، وهارون كان بتلك الصفة، فأراد أن يقرن به. ويدل عليه قوله تعالى ١٠ {وَأَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا} [القصص: ٣٤].

[١٥٨٢] ومعنى {فَأَرْسِلْ إِلَى هَارُونِ}: أرسل إليه جبريل، واجعله نبياً، وآزرني به، واشدد به عضدي. وهذا كلام مختصر، وقد بسطه في غير هذا الموضع، وقد أحسن في الاختصار حيث قال: {فَأَرْسِلْ إِلَى هَارُونِ}، فجاء بما يتضمن معنى الاستنباء. ومثله في تقصير الطويلة والحسن قوله تعالى {فَقُلْنَا أَذْهَبْنَا إِلَى الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَذَمَرْنَاهُمْ تَذْمِيرًا} [الفرقان: ٣٦]، حيث اقتصر على ذكر طرفي القصة أولها وآخرها، وهما الإنذار والتدمير، ودلّ بذكرهما على ما هو الغرض من القصة الطويلة كلها، وهو أنهم قوم كذبوا بآيات الله، فأراد الله إلزام الحجة عليهم، فبعث إليهم رسولين فكذبوهما، فأهلكهم. ١٥

[١٥٨٣] فإن قلت: كيف ساغ لموسى عليه السلام أن يأمره الله بأمر فلا يتقبله بسمع وطاعة من غير توقف وتشبث بعقل، وقد علم أن الله من ورائه؟ قلت: قد امتثل وتقبل، ٢٠

fakat Allah'ın emrini uygulamada, mesajını ulaştırmada yardımlaşsınlar diye Rabbinden kardeşile kendisini desteklemesini istemiştir; talep konusunda öncelikle özrünü dile getirmiş, sonra talep etmiştir. Emrin uygulanması ile ilgili yardımcı talep etmeden evvel özür beyan etmesi, o emre uy-
 5 mada duraksamak ya da gerekçe göstermek demek değildir. Zaten, yardım talep etmesi, mazeret ürettiğine değil, işi üstlendiğine delil olarak yeterlidir.

14. “Hem onlara karşı bir suç işlemiştim; korkarım ki beni öldürürler.”

[1584] Suçla, o Kıptîyi öldürmesini kastetmiştir. -Kıptînin, Firavun'un
 10 fıncısı olduğu ve adının Fâtûn olduğu söylenir.- Anlam şöyledir: “Üzerimde, onlara karşı işlediğim bir suçun sorumluluğu var; o da öldürme eylemine karşı bana kısas yapılmasıdır. Bundan dolayı beni öldürmelerinden korkarım.” Buna göre, cümlede muzâf (sorumluluğu) hazfedilmiş olmaktadır. Ya da kötülüğün cezası kötülük olarak isimlendirildiği gibi¹, suçun
 15 sorumluluğu da suç olarak isimlendirilmiştir.

[1585] **Şayet** “Bu üç şeyin *illet* [bahane] olması ihtimalini kabul etmedin ve bu *illet*leri aradığı destek için hazırlık niteliğinde kabul ettin. Peki, [bu] dördüncü illet hakkında görüşün nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu, ortaya çıkabilecek belayı başından savmaya çalışmak ve risâlet görevini yapmadan
 20 önce öldürülmekten korkmaktır. Kendisinden sonra ‘Asla!’ şeklindeki *red*’ ifadesi ile birlikte, koruma ve belayı savma vaadi gelmişken, bu nasıl bahane üretme olabilir ki!?

15. “Asla!..” dedi; “İkiniz birlikte mu‘cizelerimizle gidin; Biz sizinle beraber (görmekte ve) işitmekteyiz.”

[1586] “Asla!.. İkiniz birlikte gidin.” ifadesiyle Allah, iki icâbeti bir arada vermektedir; zira [i] Mûsâ (a.s.), başına açacakları belaları başından savmasını istemişti; bu sebeple, korkmasına *hiç* gerek olmadığını belirterek belayı başından savacağını vaat etti. [ii] Yine, kardeşinin kendisine destek olmasını Allah’tan niyaz etmişti; buna cevaben de “İkiniz” yani sen ve iste-
 25 diğin kişi -ki Hârun’dur- “birlikte gidin” buyurdu.

1 Muhtemelen, Şûrâ 42/40’daki “Kötülüğün karşılığı dengi bir kötülüktür.” ifadesine telmihte bulunarak, kötülüğe verilen cezanın -aslında *kötülük* olmadığı halde- mecazen bu adla anıldığını ifade ediyor; sözgelimi ‘insanlara hayat bahşetsin diye konulan kısas cezası’na *kötülük* denmez, demek istiyor. Oysa burada -Mekki bir sûre olduğundan- hukukî kurumsal bir cezadan ziyade, fertlerin birbirlerine kestikleri münferit cezalardan söz edilmekte; suçluyu cezalandırırken aşırıya kaçılmaması tavsiye edilmektedir; yani aslında mağdur ve mazlum durumdaki kişi de düşmanına hakiki mânada bir ‘kötülük’ etmektedir.

ولكنه التمس من ربه أن يعضده بأخيه حتى يتعاونوا على تنفيذ أمره وتبليغ رسالته، فمهد قبل التماسه عذره فيما التمس، ثم التمس بعد ذلك. وتمهيد العذر في التماس المعين على تنفيذ الأمر ليس بتوقف في امتثال الأمر، ولا بتعلل فيه؛ وكفى بطلب العون دليلاً على التقبل لا على التعلل.

١٤- ﴿وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ﴾

[١٥٨٤] أراد بالذنب قتله القبطي. وقيل: كان خباز فرعون واسمه فاتون. يعني ولهم عليّ تبعة ذنب، وهي قود ذلك القتل، فأخاف أن يقتلوني به؛ فحذف المضاف. أو سمي تبعة الذنب ذنباً كما سمي جزاء السيئة سيئة.

[١٥٨٥] فإن قلت: قد أبيت أن تكون تلك الثلاث عللاً، وجعلتها تمهيداً للعذر فيما التمس، فما قولك في هذه الرابعة؟ قلت: هذه استدفاع للبلية المتوقعة وفرق من أن يقتل قبل أداء الرسالة. فكيف يكون تعللاً والدليل عليه ما جاء بعده من كلمة الردع، والموعد بالكلاءة والدفع.

١٥- ﴿قَالَ كَلَّا فَادْهَبَا بِآيَاتِنَا إِنَّا مَعَكُمْ مُسْتَمِعُونَ﴾

[١٥٨٦] جمع الله له الاستجابتين معاً في قوله {كَلَّا فَادْهَبَا}، لأنه استدفعه بلاءهم فوعده الدفع برده عن الخوف، والتمس منه الموازنة بأخيه فأجابه بقوله {فَادْهَبَا}، أي اذهب أنت والذي طلبته، وهو هارون.

[1587] **Şayet** “فَادْهَبَا” sözü neye atfedildi?” **dersen şöyle derim:** *Kellânın* işaret ettiği fiile atfedilmiştir. Adeta; “Ey Mûsâ! Endişe ettiğin şeyi önemseme. Sen ve Hârûn *gidin*.” denmektedir. “Sizinle beraber (görmekte ve) işitmekteyiz.” sözü mecazî bir cümledir. Bununla şunu kastetmektedir: “İkiniz ve düşmanınız hakkında ben, aranızda bulunup düşmanınızla aranızda geçenleri işittiğinde size destek verip başarıya ulaştıran biri gibi olacağım; sizi galip ve üstün kılacak, onun ise gücünü kırıp etkisizleştireceğim!” Bu iki ifadenin [yani أسمع وأرى fiillerinin] *innenin* haberleri olması veya مُسْتَمِعُونَ’un *zarf-ı müstakar*, مَعَكُمْ’un *zarf-ı lağv* olması da mümkündür.

[1588] **Şayet** “مُسْتَمِعُونَ” (işitmekteyiz) ifadesini mecaz kabul ederken neden مَعَكُمْ’ü buna karine kıldın? Oysa Allah, işiten ve işitici olmakla hakiki anlamda vasıflandırılır?” **dersen şöyle derim:** Fakat O, dinleme fiili ile hakiki anlamda nitelenemez; zira dinleme kulak verme ile ortaya çıkar. İşitme eyleminde ‘dinleme’, görme eylemindeki ‘bakma’ konumundadır. Nitekim “De ki: (Kur’ân okuduğum sırada) cinlerden bir topluluğun (beni) dinledikleri ve şöyle dedikleri bana vahyedildi: Doğrusu biz, öyle enteresan bir Kur’ân dinledik ki...” [Cin 72/1] âyeti de bu kabildendir. *İstema’u ilâ hadîsihi fe-semi’a hadîsehi*; yani “Ona kulak verdi ve duyma organıyla onu algıladı.” denilir. Peygamber (a.s.)’in “Kim, istemedikleri halde bir topluluğu dinlerse kıyamet günü kulağına erimiş kurşun dökülür!” [Buhârî, “Ta’bîr”, 45] buyruğundaki dinleme de bu kabildendir.

16. “Gidin Firavun’a ve deyin ki: Biz, Âlemlerin Rabbi’nin elçisiyiz.”

17. ‘İsrâiloğullarını bizimle beraber serbest bırakasın’ diye gönderdiği...

[1589] **Şayet** “*Resûl*” kelimesi ‘Şüphesiz, biz senin Rabbinin *iki* elçisiyiz.’ [TâHâ 20/47] âyetinde tesniye olduğu gibi burada niçin tesniye gelmedi?” **dersen şöyle derim:** *Resûl*, gönderilen veya mesaj anlamındadır. Orada gönderilen anlamında kullanılmış; dolayısıyla, tesniye getirilmesi kaçınılmaz olmuştur. Burada ise mesaj anlamındadır. Sıfat yapıldığında -tıpkı *savm* (oruç tutan) ve *zevr* (ziyaretçi) kullanımlarında masdarla sıfat yapıldığında olduğu gibi- müfred, tesniye ve cemi farketmemektedir. Şair;

Ona beni gönder; zira *elçilerin* en iyisi haberin tüm yönlerini en iyi bilendir.

demiş ve kelimeyi çoğul anlamında kullanmıştır. *Resûl*’ün risâlet anlamında olduğunun şahidi ise şu şiiirdir:

[١٥٨٧] فَإِنْ قُلْتَ: علام عطف قوله {فَإِذْهَبَا}؟ قلت: على الفعل الذي يدل عليه {كَلَّا}، كأنه قيل: ارتدع يا موسى عما تظنّ، فاذْهَبِ أَنْتَ وَهَارُونَ. وقوله {مَعَكُمْ مُسْتَمِعُونَ} من مجاز الكلام. يريد أنا لكما ولعدوكما كالناصر الظهير لكما عليه إذا حضر واستمع ما يجري بينكما وبينه؛ فأظهركما وأغلبكما وأكسر شوكتة عنكما وأنكسه. ويجوز أن يكونا خبرين لأنّ، أو يكون {مُسْتَمِعُونَ} مستقرّاً، و{مَعَكُمْ} لغوّاً. ٥

[١٥٨٨] فَإِنْ قُلْتَ: لم جعلت {مُسْتَمِعُونَ} قرينة {مَعَكُمْ} في كونه من باب المجاز، والله تعالى يوصف على الحقيقة بأنه سميع وسامع؟ قلت: ولكن لا يوصف بالمستمع على الحقيقة؛ لأنّ الاستماع جار مجرى الإصغاء، والاستماع من السمع بمنزلة النظر من الرؤية. ومنه قوله تعالى {قُلْ أَوْحَى إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا إِنَّا سَمِعْنَا قُرْآنًا عَجَبًا} [الجن: ١]. ويقال: استمع إلى حديثه وسمع حديثه، أي أصغى إليه وأدركه بحاسة السمع. ومنه قوله ﷺ: من استمع إلى حديث قوم وهم له كارهون صُبَّ في أذنيه البرم. ١٠

١٦- ﴿فَأْتِيَا فِرْعَوْنَ فَقُولَا إِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٧- ﴿أَنْ أَرْسِلَ مَعَنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾

[١٥٨٩] فَإِنْ قُلْتَ: هلا ثنى الرسول كما ثنى في قوله {إِنَّا رَسُولُ رَبِّكَ} [طه: ٧]؟ قلت: الرسول يكون بمعنى المرسل وبمعنى الرسالة، فجعل ثم بمعنى المرسل فلم يكن بدّ من تثنيته، وجعل ههنا بمعنى الرسالة فجاز التسوية فيه - إذا وصف به - بين الواحد والتثنية والجمع، كما يفعل بالصفة بالمصادر، نحو صوم وزور. قال: ١٥

لَکِنِّي إِلَيْهَا وَخَيْرُ الرُّسُو * لِ أَعْلَمُهُمْ بَنَوَاحِي الْخَبَرِ

٢٠ فجعله للجماعة. والشاهد في الرسول بمعنى الرسالة قوله:

Yalan söylüyorlar muhbirler! Ne bir sır verdim onlara ne de mesaj gönderdim!

رسول kelimesinin müfred olması da mümkündür; zira birbirlerini destekledikleri, aynı şeriatte ittifak ettikleri için, yani gerek dinde gerekse karındaşıklıkta 'bir'leştikleri için ikisi hakkında aynı hüküm verilmiştir; ikisi tek bir elçi gibidir. Ya da "ikimizden biri" anlamı kastedilmiştir.

[1590] أَنَّا أَرْسَلْ ifadesi, *ey ersil* (yani "gönder diye") anlamındadır; çünkü *resûl*de "gönderme" anlamı vardır; *göndermede* söz söyleme (*kavl*) anlamı bulunduğundan -seslenme, yazma vb. durumlarda- *ursiltü ileyke eni'fal kezâ* (Şunu yap diye sana gönderildim.) diyebilirsiniz.¹ İrsâlin anlamı, senin *ersele'l-bâzî* (Şahini gönderdi.) şeklindeki cümlede söylediğin gibi, salıverme ve yollamadır. Anlamı da "Bırak onları; bizimle birlikte Filistin diyarına gitsinler." anlamındadır. Burası, o ikisinin yurdu idi.

[1591] Rivayete göre, ikisi Firavun'un kapısına gelmişler. Bir yıl kendilerine izin verilmemiş; sonunda kapıdaki görevli; "Burada 'Âlemlerin rabbinin elçisi' olduğunu iddia eden bir *insan* var!" deyince, Firavun; "Bırak şunu da, biraz gülüp eğlenelim!" demiş. İkisi mesajı iletince, Firavun Mûsâ'yı tanıyarak "Seni biz yetiştirmedik mi!?" demiş.

[1592] Cümlede "Ve ikisi Firavun'a geldiler ve bunu kendisine söylediler." kısmı hafzedilmiştir. Çünkü karıştırılmayacak kadar açıktır. Bu tür özetlemeler Kur'ân'da çoktur.

18. Dedi ki: "Çocukken seni biz yanımıza alıp yetiştirmedik mi? Ömrünün nice yılını aramızda geçirmedi mi?"

19. "Ve o yaptığın şeyi yapmadın mı bir nankör olarak?!"

[1593] *Velîd* küçük çocuk anlamında olup, doğuma yakın olduğundan dolayı böyle adlandırılmıştır. *من عمرک* ifadesi, Ebû Amr'dan [v. 154/771] gelen bir rivayette Mim sâkin olarak *min 'umrike* şeklindedir. *سِنَّين* ifadesiyle ilgili, onların yanında 30 sene kaldığı söylenmiştir. Yine, 12 yaşındayken Kıptîyi yumrukladığı, sonra oradan kaçtığı da söylenmiştir. *Bunların hangisi doğru, en iyi Allah bilir.*

1 Bilindiği gibi, *en-i müfessire* "söz / söyleme" anlamındaki kelimelerden sonra gelir; bu anlamın *resûl* (elçi) kelimesinde de olduğu açıktır; çünkü elçiler bir mesajı muhataba iletmesi / aktarması, yani *söylemesi* için gönderilirler.

لَقَدْ كَذَبَ الْوَاشُونَ مَا فَهُتْ عِنْدَهُمْ ❁ بِسِرٍّ وَلَا أَرْسَلْتُهُمْ بِرَسُولٍ

ويجوز أن يوحد، لأنَّ حكمهما لتساندهما واتفاقهما على شريعة واحدة، واتحادهما لذلك وللأخوة كان حكمًا واحدًا، فكأنهما رسول واحد. أو أريد أنَّ كل واحد منا.

٥ [١٥٩٠] {أَنْ أَرْسِلَ} بمعنى أي أرسل؛ لتضمن الرسول معنى الإرسال. وتقول: أرسلت إليك أن افعل كذا، لما في الإرسال من معنى القول، كما في المناداة والكتابة ونحو ذلك. ومعنى هذا الإرسال التخلية والإطلاق، كقولك: أرسل البازي. يريد: خلهم يذهبوا معنا إلى فلسطين، وكانت مسكنهما.

١٠ [١٥٩١] ويروى أنهما انطلقا إلى باب فرعون فلم يؤذن لهما سنة، حتى قال البواب: إنَّ ههنا إنسانًا يزعم أنه رسول رب العالمين، فقال: ائذن له لعلنا نضحك منه، فأدّيا إليه الرسالة، فعرف موسى فقال له {أَلَمْ نُزَبِّكَ}.

[١٥٩٢] حذف «فأتيا فرعون فقالا له ذلك»، لأنه معلوم لا يشتبه. وهذا النوع من الاختصار كثير في التنزيل.

١٨- ﴿قَالَ أَلَمْ نُزَبِّكَ فِينَا وَلِيدًا وَلَبِثْتَ فِينَا مِنْ عُمُرِكَ سِنِينَ﴾

١٩- ﴿وَفَعَلْتَ فَعَلْتِكَ الَّتِي فَعَلْتَ وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ﴾ ١٥

[١٥٩٣] الوليد: الصبي لقرب عهده من الولادة. وفي رواية عن أبي عمرو «من عمرك»، بسكون الميم. {سِنِينَ} قيل: مكث عندهم ثلاثين سنة. وقيل: وكز القبطي وهو ابن ثنتي عشرة سنة، وفرّ منهم على أثرها، والله أعلم بصحيح ذلك.

[1594] فَعَلْتَكَ (o yaptığın şeyi) kelimesi, Şa'bî'den gelen rivayette *fi'lete-ke* şeklinde esreli olup, Kıptîyi nasıl öldürdüğünü ifade etmektedir; çünkü onu yumrukla öldürmüştür ki bu da bir öldürme *nev'*dir. *el-Fa'letü* kalıbı ise, tek bir vuruş ifade eder.¹

5 [1595] Firavun Mûsâ'ya, kendisini yetiştirip adam sıfatına sokma şeklindeki nimetlerini bir bir saydı ve fırıncısının ölümü Mûsâ eliyle gerçekleştiği için onu kınadı. Hatta “Ve o yaptığın şeyi yapmadın mı?! Sen gerçekten nankörlerdensin!..” diyerek Mûsâ'nın çok kötü, çok çirkin bir şey yaptığını söyledi.

10 [1596] وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ ifadesinin [i] hal olması da mümkündür: “Benim nimetlerime nankörlük ederek onu öldürdün! Ya da ‘o [Kıyamet] saatini inkâr edenlerden’ olmakla suçladığın kişilerden biri² olarak onu öldürdün!” demek istiyor; ona iftira atıyordu veya onun durumundan bîhaberdi; çünkü Mûsâ onların arasında ‘korkudan gerçek inancını gizleyerek’ yaşıyordu. Allah, peygamber yapmak istediği kullarını büyük -ve bazı küçük- günahlardan korur.

15 Kâfirlikten mi korumayacak!? [ii] وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ ifadesinin, Mûsâ (a.s.)’ın, nimete nankörlük edenlerden olduğuna dair [müstakil] bir hüküm olması da mümkündür. Çünkü nimete nankörlüğü alışkanlık haline getiren birinin, kendisine nimet veren kişinin has adamlarını öldürmesi beklenmedik bir şey değildir. Ya da bununla Firavunu ve ilâhlığını inkâr edenlerden olması ifade edilmektedir. Onların dinini inkâr edenlerden olduğuna işaret etmesi de muhtemeldir. Nitekim “Seni ve tanrılarını terk edip...” [A'raf 7/127] âyetinin de delâlet ettiği üzere, onların da tapındıkları ilâhları vardı. -[“Tanrılarını” anlamındaki âlihete kelimesi] *ilâheteke* (tanrılığını) şeklinde de okunmuştur.-

20

25 **20. Dedi ki: “Tamam bunu yaptım, ama o sırada ne yaptığını bil-meyenlerden idim.”**

21. “Sizden korkunca da yanınızdan kaçtım... Sonra, Rabbim bana hikmet bahşederek beni peygamberlerden kıldı.”

22. “Başıma kaktığın nimet de İsrâiloğullarını kul-köle etmen(iz) den dolayı idi.”

1 *Nasrat* kalıbı, masdar binâ-i merra, *nısrat* kalıbı ise masdar binâ-i nev' olup ilki “bir tek” yardım etmeyi, diğeri “bir çeşit” yardım etmeyi ifade eder.

2 Bu ihtimale göre, Firavun Mûsâ'yı Kıyameti inkâr edenlerden olmakla suçlamış oluyor; yani şu an bizi bu konuda itham ediyorsun; ancak bir zamanlar sen de bizim dinimizden idin; sen de biz Kıptiler gibi *kâfir* idin; sen de sarayda bir Mısır prensi, yani firavun namzedi olarak yetiştirilmişsin... Devam eden kısım da müfessir bunu bir iftira olarak nitelendiriyor; ancak -seküler Tarih ilmi bakımından mümkün ise de- âyetlerin bağlamına uymuyor; sözün sahibinin (Firavun'un), Mûsâ'yı, dolayısıyla kendisini de bir “kâfir” olarak niteleme durumuna düşmesi uzak bir ihtimaldir.

[١٥٩٤] وعن الشعبي «فعلتك»، بالكسر، وهي قِثْلَة القبطي، لأنه قتله بالوكزة وهو ضرب من القتل. وأما الفَعْلَة؛ فلأنها كانت وكزة واحدة.

[١٥٩٥] عدد عليه نعمته من تربيته وتبليغه مبلغ الرجال، وويّخه بما جرى على يده من قتل خبازه، وعظّم ذلك وفضّعه بقوله {وَفَعَلْتَ فَعَلْتَكَ الَّتِي فَعَلْتَ وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ}. ٥

[١٥٩٦] يجوز أن يكون حالاً، أي قتلته وأنت لذاك من الكافرين بنعمتي! أو أنت إذ ذاك ممن تكفرهم الساعة! وقد افترى عليه أو جهل أمره؛ لأنه كان يعايشهم بالتقية، فإنّ الله تعالى عاصم من يريد أن يستنبئه من كل كبيرة ومن بعض الصغائر، فما بال الكفر. ويجوز أن يكون قوله {وَأَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ} حكماً عليه بأنه من الكافرين بالنعم، ومن كانت عادته كفران النعم لم يكن قتل خواص المنعم عليه بدعا منه. أو بأنه من الكافرين لفرعون وإلهيته. أو من الذين كانوا يكفرون في دينهم، فقد كانت لهم آلهة يعبدونهم، يشهد لذلك قوله تعالى {وَيَذَرُكَ وَآلِهَتَكَ} [الأعراف: ١٢٧] وقرئ «إلهتك».

٢٠- ﴿قَالَ فَعَلْتُهَا إِذَا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ﴾

١٢- ﴿فَفَرَرْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُكُمْ فَوَهَبَ لِي رَبِّي حُكْمًا وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ ١٥

٢٢- ﴿وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدَتْ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾

[1597] Mûsâ (a.s.) ona, “Bu eylem düşünüp planlanmadan, ansızın oldu.” diye cevap verdi. مِنَ الضَّالِّينَ “bilmeyenlerden” demektir. İbn Mes‘ûd’un (ra) *mine’l-câhilîn* (cahillerden) şeklindeki kıraati [*dâllimî*] tefsir etmektedir. *Dâllîn* (dalâlettekiler¹) ifadesi, [i] tıpkı Yûsûf (a.s.)’ın, ağabeylerine “Siz, *cahil*ken Yûsûf’a ve kardeşine neler ettiğinizi biliyor musunuz?!” [Yûsûf 12/89] dediği gibi, cahillik ve beyinsizlik sahiplerinin yaptığı işleri yapanlardan; [ii] kasıtsız, yanlışlıkla adam öldürenlerin hatasına benzer biçimde yanlış yapanlardan; [iii] doğruyu terkedenlerden veya [iv] “o iki kadından biri şaşırdığında, diğeri ona hatırlatır” [Bakara 2/282] âyetinde ifade edildiği üzere, doğruyu unutanlardan anlamındadır.

[1598] Mûsâ (a.s.) Firavun’u yalancılıkla suçladı, *küfür* ile nitelendirilmeyi reddetti ve الْكَافِرِينَ yerine الضَّالِّينَ ifadesini koyarak, nübüvvete aday birinin konumunu gözetmek suretiyle kendisini *küfür* sıfatından berî kıldı. Sonra sözü Firavun’un, başına kaktığı o ‘yetiştirme’ nimetine getirerek bunu tümenden reddetti ve işi kökünden halletti; Firavun’un, kendisine nimet vermesinin gerçekte İsrâiloğullarını köle yapmaktan kaynaklandığını açıklayarak bunu nimet diye isimlendirmekten kaçındı ve bunu tam bir *nikmet* (ceza) olarak niteledi; çünkü Firavun’un yanında ve terbiyesinde olmasının sebebi, İsrâiloğullarının köleleştirilmesi ve erkek çocuklarının öldürülme istenmesi idi. Böylece Mûsâ, ‘Söz konusu yetiştirme vd. nimetler gerçekleşiyse bunlar, sen benim kavmimi köleleştirdiğin için oldu!’ diyerek yaptıklarını kendisine hatırlatmış gibi oldu. Onların *ta’bîd* edilmesi, köleleştirilmeleri ve boyunduruk altına alınmalarıdır. Bir kimseyi köle edindiğinde ifâl ve tef’îl bablarından; *‘abbedtû’r-racul’* ve *a’bedtuhû* denilir. Şair şöyle demiştir:

Neden köleleştirsin ki beni kavmim,
diledikleri kadar develeri ve köleleri varken?!

[1599] **Şayet** “إِذْ hem cevap hem de cezadır. Oysa cümle Firavun’a cevap olarak gelmiştir. O zaman, nasıl ceza/karşılık cümlesi olabilir?” **dersen şöyle derim:** Firavun’un “O yaptıklarını yaptın!” sözünde “Benim nimetime yaptığın bu işle *karşılık* verdin!” mânası vardır. Mûsâ da onun sözünü doğrulayarak “Tamam, bunu sana karşılık vermek üzere yaptım.” demiştir; zira ona göre onun nimetine bu şekilde karşılık verme uygundu.

1 *Dalâlet*, yanlış yolda olmak ve neye / kime / neden inanacağını kestirememek, şaşkın şaşkın yaşamak anlamında olup, peygamberlerin nübüvvet öncesi durumları ile ilgili kullanıldığında, dinî teminolojideki şekliyle *dalâletten* ziyade, “ne yapacağını bilememe” anlamındadır. Bunu bilememektedir; çünkü peygamberlik nuru ile henüz tanışmamıştır. Etrafindakiler gibi o da cahildir, o da şaşkındır.

[١٥٩٧] فأجابه موسى بأن تلك الفعلة إنما فرطت منه وهو {مِنَ الضَّالِّينَ}، أي الجاهلين. وقراءة ابن مسعود «من الجاهلين» مفسرة. والمعنى: من الفاعلين فعل أولي الجهل والسفه، كما قال يوسف لإخوته {هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَأَخِيهِ إِذْ أَنْتُمْ جَاهِلُونَ} [يوسف: ٨٩]. أو المخطئين كمن يقتل خطأ من غير عمد للقتل. أو الذاهبين عن الصواب. أو الناسين، من قوله {أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكِّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى} [البقرة: ٢٨٢].

[١٥٩٨] وكذب فرعون ودفع الوصف بالكفر عن نفسه، وبرأ ساحته بأن وضع الضَّالِّينَ موضع الكَافِرِينَ رَبًّا بمحل من رشح للنبوة عن تلك الصفة. ثم كر على امتنانه عليه بالتربية، فأبطله من أصله واستأصله من سنخه، وأبى أن يسمى نعمته إلا نعمة حيث بين أن حقيقة إنعامه عليه تعبيد بني إسرائيل؛ لأنَّ تعبيدهم وقصدهم بذبح آبائهم هو السبب في حصوله عنده وتربيته، فكأنه امتنَّ عليه بتعبيد قومه إذا حققت. وتعبيدهم: تذليلهم واتخاذهم عبيداً. يقال: عبدت الرجل وأعبدته، إذا اتخذته عبداً. قال:

عَلَامَ يُعْبِدُنِي قَوْمِي وَقَدْ كَثُرَتْ فِيهِمْ أَبَاعِرُ مَا شَاءُوا وَعُبدَانُ

[١٥٩٩] فإن قلت: {إِذَا} جواب وجزاء معاً، والكلام وقع جواباً لفرعون، فكيف وقع جزاء؟ قلت: قول فرعون {وَفَعَلْتَ فَعَلْتِكَ} فيه معنى إنك جازيت نعمتي بما فعلت، فقال له موسى: نعم فعلتها مجازياً لك، تسليمًا لقوله، لأنَّ نعمته كانت عنده جديرةً بأن تجازى بنحو ذلك الجزاء.

[1600] **Şayet** “تَمُنُّهَا (başıma kaktığın) ve عَبَّدْتَ (köleleştirmen) kelimeleri müfred olduğu halde مِنْكُمْ (sizden) ve خِفْتُكُمْ (sizden korktum) ifadeleri neden çoğul yapılmış?” **dersen şöyle derim:** Korkma ve kaçma sadece ondan değil, “Yetkililer seni öldürmek için aralarında görüşüyorlar.” [Kasas 28/20] âyetinin gösterdiği üzere, hem ondan hem de önde gelenlerin öldürmek üzere toplanmalarından kaynaklanmakta idi. Başa kakma ise sadece Firavun’dan sadır olmuştu ki köleleştirme de böyle idi.

[1601] **Şayet** “تِلْكَ (bu) neye işaret ediyor? أَنْ عَبَّدْتَ ’nin i’râbdaki konumu nedir?” **dersen şöyle derim:** ‘Bu’ kelimesi, sadece açıklandığında bilinebilecek belirsiz bir kötü özelliğe işaret ediyor. أَنْ عَبَّدْتَ ise تِلْكَ ’nin atf-ı beyanı olduğundan merfû’ konumdadır. Benzeri دَابِرَ الْأَمْرِ أَنَّ دَابِرَ (‘Ve şu meş’ûm buyruğu verdiğimizizi kendisine bildirdik: ‘Bunların kökü kazınacak!’) [Hicr 15/66] âyetidir; yani bu nimet dediğin şey var ya İsrâiloğullarını köleleştirmenden ibaretti! Zeccâc [v.311/923] ise şöyle demiştir: *En’in* nasb konumunda olması mümkün olup anlam, “Bu nimet bana, sen İsrâiloğullarını köleleştirdiğin için geldi!” şeklindedir; yani sen bunu yapmasaydın, bana ailem bakacaktı, beni denize atmayacaklardı!..

23. Firavun: “Peki, ‘Âlemlerin Rabbi’ nedir?” dedi.

[1602] Kapıdaki görevli Firavun’a, “Burada ‘âlemlerin rabbini elçisi’ olduğunu iddia eden biri var!” deyince Firavun, huzuruna giren Mûsâ’ya “Âlemlerin rabbi nedir?” dedi; bununla “Âlemlerin rabbi ne tür bir şeydir!?” demek istiyordu. Bu soruyla **ya** “Görülebilen ve özellikleri bilinen şeylerden hangisidir?” anlamı kastedilir -ki “O’nun gibi bir Zât’ın benzeri olmaz!” [Şûrâ 42/11] âyetinde ifade edildiği üzere, O’nun bütün varlıklardan farklı olduğunu, görülen ve bilinen madde ve arazlardan olmadığını Firavun’a anlatmak için O’na özgü fiillerle cevap vermiştir- **ya da** herhangi bir kayıt konmadan O’nun özel hakikatini soruşturularak, ‘ne tür bir varlık’ olduğu kastedilir. Mûsâ (a.s.) işbu soruya, *O’na ulaştırılan şey* ile cevap vermiştir; zira O, *kendisinin* tanınması için sabit *sıfatları* olduğunu bilmenin yeterli olduğu bir *varlıktır*; bu sıfatları anlamamanın yolu da kendisine özgü *fiillerden* yola çıkmaktır. O’nun ‘akılların fıtratını’ aşan özel hakikatini araştırmak ise anlaşılma imkânı bulunmayan bir şeyi araştırmak demektir ve [bu anlamda “Âlemlerin rabbi *ne’dir?*” diye] soran biri, gerçeğin peşinde olmayan bir inatçıdan başka bir şey değildir. Firavun’un durumuna uyan da -ilâhlık iddiasında bulunduğu için- bu soruyu “âlemlerin kendisinden başka bir rabbi” oluşunu *inkâr* ettiği için sormuş olmasıdır.

[١٦٠٠] فَإِنْ قُلْتَ: لِمَ جَمَعَ الضَّمِيرُ فِي {مِنْكُمْ} وَ{خِفْتُكُمْ} مَعَ إِفْرَادِهِ فِي {تَمُنُّهَا} وَ{عَبَّدْتَ}؟ قُلْتَ: الْخَوْفُ وَالْفِرَارُ لَمْ يَكُونَا مِنْهُ وَحْدَهُ، وَلَكِنْ مِنْهُ وَمِنْ مَلَأَهُ الْمُؤْتَمِرِينَ بِقَتْلِهِ، بِدَلِيلِ قَوْلِهِ: {إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتُمِرُونَ بِكَ لِيُقْتَلُوكَ} [القصص: ٢٠]، وَأَمَّا الْإِثْنَانُ فَمِنْهُ وَحْدَهُ، وَكَذَلِكَ التَّعْيِيدُ.

[١٦٠١] فَإِنْ قُلْتَ: {تِلْكَ} إِشَارَةٌ إِلَى مَاذَا؟ {أَنْ عَبَّدْتَ} مَا مَحَلُّهَا مِنَ الْإِعْرَابِ؟ قُلْتَ: تِلْكَ إِشَارَةٌ إِلَى خَصْلَةٍ شَنْعَاءَ مَبْهَمَةٍ، لَا يَدْرِي مَا هِيَ إِلَّا بِتَفْسِيرِهَا. وَمَحَلُّ {أَنْ عَبَّدْتَ} الرفع عطف بيان لـ{تِلْكَ}، ونظيره قوله تعالى {وَقَضَيْنَا إِلَيْهِ ذَلِكَ الْأَمْرَ أَنَّ دَابِرَ هُوْلَاءِ مَقْطُوعٌ} [حجر: ٦٦]. والمعنى: تعبيدك بنى إسرائيل نعمة تمنها على. وقال الزجاج: ويجوز أن يكون أَنْ في موضع نصب، المعنى: إنما صارت نعمة على لأن عبدت بنى إسرائيل، أى: لو لم تفعل ذلك لكفلفتى أهلى ولم يلقونى في اليم.

٢٣- ﴿قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٦٠٢] لَمَّا قَالَ لَهُ بَوَّابُهُ: إِنَّ هَهُنَا مِنْ يَزْعُمُ أَنَّهُ رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمِينَ، قَالَ لَهُ عِنْدَ دُخُولِهِ {وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ}، يريد: أي شيء رب العالمين. وهذا السؤال لا يخلو إما أن يريد به أي شيء هو من الأشياء التي شوهدت وعرفت أجناسها، فأجاب بما يستدل به عليه من أفعاله الخاصة، ليعرفه أنه ليس بشيء مما شوهد وعرف من الأجرام والأعراض، وأنه شيء مخالف لجميع الأشياء، {لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ} [الشورى: ١١]؛ وإما أن يريد به أي شيء هو، على الإطلاق، تفتيشاً عن حقيقته الخاصة ما هي، فأجابه بأن الذي إليه سبيل وهو الكافي في معرفته معرفة ثباته بصفاته، استدلالاً بأفعاله الخاصة على ذلك. وأما التفتيش عن حقيقته الخاصة التي هي فوق فطر العقول، فتفتيش عما لا سبيل إليه، والسائل عنه متعنت غير طالب للحق؛ والذي يليق بحال فرعون ويدل عليه الكلام أن يكون سؤاله هذا إنكاراً لأن يكون للعالمين رب سواه، لادعائه الإلهية.

- [1603] Mûsâ (a.s.) verdiği cevabı verince kavmi, rablığı Firavun dışında birine nispet ettiğinden dolayı bu cevaba şaşırdılar. Sözüünü yineleyerek ikinci defa söyleyince Firavun, Mûsâ'yı [27. âyette] “kendilerine gönderilmiş bir elçi” diye nitelendirip kavminin [yani Mısırlıların] gözünde kaçık bir deli konumuna düşürmeye çalıştı. Kararlılıkla üçüncü kez söyleyince bu sefer sertleşip kızdı ve “Benden başka tanrı edinirsen..!” [Şu'arâ 26/29] dedi. Bu, [yukarıdaki] son görüşün doğru olduğunu göstermektedir.

24. Dedi ki: “Göklerin, yerin ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbidir; yakînen inanan kimselerseniz...”

- [1604] **Şayet** “İfadenin merci'i çoğul iken niçin ‘ve ikisi arasında’ şeklinde tesniye yapıldı?” **dersen şöyle derim:** Bununla iki tür arasındaki şey kastedilmiştir.

Savaşta iki [tür] deve vardır

sözünde, şairin açık isimle yaptığı şey âyette zamirle yapılmıştır.

- [1605] **Şayet** “*Yakînen inanan kimselerseniz*’ ifadesinin anlamı nedir? Firavun ve kurmayları kim, yakinen inanmak kim!?” **dersen şöyle derim:** Eğer sizden, sahih sağlam bir gözlem ve düşünmenin götürdüğü kesin inanç umuluyorsa, bu cevap size fayda verecektir; değilse, fayda vermez. Yahut herhangi bir şey hakkında kesin inancınız varsa, [işbu söylediğim] şey, açıklığı ve delilinin parlaklığı sebebiyle kesin inanılmaya çok daha lâyıktır.

25. (Firavun) etrafındakilere; “İşitiyorsunuz değil mi?” dedi.

26. (Mûsâ devamla,) “Sizin de Rabbiniz, önceki atalarınızın da Rabbidir.” dedi.

- [1606] **Şayet** “Firavun’un etrafındakiler kimdir?” **dersen şöyle derim:** Kavminin eşrafıdır; bunların, üzerlerinde sadece kralların taktığı bilezikler bulunan beş yüz kişi oldukları söylenmiştir.

27. (Firavun) “Size gönderilen peygamberiniz (!) delinin teki!” dedi.

28. (Mûsâ) “Kafayı çalıştırıyorsanız, doğunun, batının ve ikisi arasında ne varsa hepsinin Rabbidir” dedi.

- [1606] **Şayet** “Firavun’un etrafındakiler kimdir?” **dersen şöyle derim:** Kavminin eşrafıdır; bunların, üzerlerinde sadece kralların taktığı bilezikler bulunan beş yüz kişi oldukları söylenmiştir.

[١٦٠٣] فلما أجاب موسى بما أجاب عجب قومه من جوابه حيث نسب الربوبية إلى غيره، فلما ثنى بتقرير قوله جننه إلى قومه وطنز به، حيث سماه رسولهم. فلما ثلث بتقرير آخر احتدّ واحتدم وقال: {لَئِنْ اتَّخَذْتُ إِلَهًا غَيْرِي...} [الشعراء: ٢٩]. وهذا يدل على صحة هذا الوجه الأخير.

٢٤- ﴿قَالَ رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنتُم مَّقِينٌ﴾

[١٦٠٤] فإن قلت: كيف قيل {وَمَا بَيْنَهُمَا} على التثنية، والمرجع إليه مجموع؟ قلت: أريد وما بين الجنسين. فعل بالمضمر ما فعل بالظاهر من قال: ... فِي الْهَيْجَا جَمَالَيْنِ ❁

[١٦٠٥] فإن قلت: ما معنى قوله {إِنَّ كُنتُم مَّقِينٌ} وأين عن فرعون وملئه الإيقان؟! قلت: معناه إن كان يرجى منكم الإيقان الذي يؤدي إليه النظر الصحيح نفعكم هذا الجواب، وإلا لم ينفع. أو إن كنتم موقنين بشيء قط، فهذا أولى ما توقنون به، لظهوره وإنارة دليله.

٢٥- ﴿قَالَ لِمَنْ حَوْلَهُ أَلَا تَسْتَمِعُونَ﴾

٢٦- ﴿قَالَ رَبُّكُمْ وَرَبُّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ﴾

٢٧- ﴿قَالَ إِنَّ رَسُولَكُمْ الَّذِي أُرْسِلَ إِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ﴾

٢٨- ﴿قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا إِنَّ كُنتُم تَعْلُونَ﴾

[١٦٠٦] فإن قلت: ومن كان حوله؟ قلت: أشراف قومه. قيل: كانوا خمسمائة رجل عليهم الأساور وكانت للملوك خاصة

[1607] **Şayet** “Göklerin, yerin ve bu ikisi arasındakilerin zikredilmesi yaratılmışların tamamını içine alır. Bundan sonra onları, atalarını, doğuyu, batıyı zikretmenin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Önce genel olarak söylemiş; sonra açıklamak için onları ve atalarını özel olarak zikretmiştir; zira akıl sahiplerinin ilk baktıkları şey kendileri ve atalarıdır; sanatkârane Yaratıcıya kişiyi doğumundan ölümüne kadar şekilden şekle, halden hale sokan Zat’a delâlet eden şeylerdir. Sonra doğu ve batıyı da özel olarak zikretmiştir; zira güneşin yılın mevsimlerinde düzgün bir hesapla, doğru bir yol üzere gidişi, doğu ve batı ufkundan biri üzere doğup diğerinden batışı, delil getirdiği şeyin en açıklarındandır. Bu delilin açıklığından dolayı, Halîlullah İbrahim (a.s.) de, Nemrud b. Ken’ân’a karşı ölümlerle, dirilerle delil getirdikten sonra münazaraya işbu delille (yani güneşle) devam etmişti de söyleyecek söz bulamamıştı kâfir!¹

[1608] [Âyet] *rabbu’l-meşârikı ve’l-meğârib* (doğuların, batıların Rabbi) şeklinde ve Hemze’nin fethasıyla *ellezî ersele ileyküm* (size gönderdiği) şeklinde de okunmuştur.

[1609] **Şayet** “Nasıl önce ‘yakînen inanan kimselerseniz’ sonra ise ‘kafayı çalıştırıyorsanız’ dedi?” **dersen şöyle derim:** Baştan yumuşak davrandı; sonra, inatları sebebiyle şiddetle direndiklerini ve sunduğu delillere hiç kulak vermediklerini gördüğünde ise sertleşip “Peygamberiniz delinin teki!” sözüne “Kafayı çalıştırıyorsanız!” sözünü karşılık verdi.

29. Dedi ki: “Benden başka bir tanrı edinirsen, inan, seni zindana tıkılanlardan eylerim!”

[1610] **Şayet** “Seni zindana tıkarım!” ifadesi ‘Seni zindana tıkılanlardan eylerim!’ ifadesinden daha kısa değil mi, onunla aynı anlamı vermiyor mu?” **dersen şöyle derim:** Kısa olması açısından doğru, anlam açısından ise hayır. Zira bunun anlamı, “Seni benim zindanlarımdaki -hani şu [içler acısı] durumu bilinen- kimselerden yaparım!” dır. Firavun’un bir âdeti de şuydu: Zindana atmak istediği kişiyi alıp onu yerin derinliklerine inen bir deliğe tek başına attırır, orada artık o, ne duyulur ne de görülürdü! Bu ise ölümden daha zor ve ağır bir durumdur.

30. “Sana aşikâr bir şey getirmiş olsam da mı?!” dedi.

31. “Doğru söyleyenlerdensen, haydi getir onu!” dedi.

1 Bkz. Bakara 2/258. “Benim Rabbim öldüren ve diriltendir.” deyince “Ben de diriltir ve öldürürüm!” demişti. İbrahim: “Allah güneşi doğudan getiriyor, haydi sen de onu batıdan getir!” deyince apışıp kalmıştı kâfir!..

[١٦٠٧] فإن قلت: ذكر السماوات والأرض وما بينهما قد استوعب به الخلائق كلها، فما معنى ذكرهم وذكر آبائهم بعد ذلك وذكر المشرق والمغرب؟ قلت: قد عمم أولاً ثم خصص من العام للبيان أنفسهم وآباءهم، لأن أقرب المنظور فيه من العاقل نفسه ومن ولد منه، وما شاهد وعاین من الدلائل على الصانع، والناقل من هيئة إلى هيئة وحال إلى حال من وقت ميلاده إلى وقت وفاته؛ ثم خصص المشرق والمغرب، لأن طلوع الشمس من أحد الخافقين وغروبها في الآخر على تقدير مستقيم في فصول السنة وحساب مستوٍ من أظهر ما استدل به؛ ولظهوره انتقل إلى الاحتجاج به خليل الله عن الاحتجاج بالإحياء والإماتة على نمرود بن كنعان، فبُهِتَ الذي كفر!

[١٦٠٨] وقرئ «رب المشارق والمغارب»، «الذي أرسل إليكم»، بفتح الهمزة.

[١٦٠٩] فإن قلت: كيف قال أولاً {إِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ} [الشعراء: ٢٤] وآخرًا {إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ}؟ قلت: لاين أولاً، فلما رأى منهم شدة الشكيمة في العناد وقلة الإصغاء إلى عرض الحجج خاشن وعارض "إِنَّ رَسُولَكُمْ لَمَجْنُونٌ" بقوله {إِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ}.

٢٩- ﴿قَالَ لئن اتَّخَذَتِ إِلَهًا غَيْرِي لأَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ﴾

[١٦١٠] فإن قلت: ألم يكن "لأسجننك" أخصر من {لأَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ} ومؤدياً مؤداه؟ قلت: أما أخصر فنعم، وأما مؤد مؤداه فلا؛ لأن معناه: لأَجْعَلَنَّكَ واحداً ممن عرفت حالهم في سجوني. وكان من عادته أن يأخذ من يريد سجنه فيطرحه في هوة ذاهبة في الأرض بعيدة العمق فرداً لا يبصر فيها ولا يسمع، فكأن ذلك أشد من القتل وأشد.

٣٠- ﴿قَالَ أَوَلَوْ جِئْتُكَ بِشَيْءٍ مُبِينٍ﴾

٣١- ﴿قَالَ فَأَتِ بِهِ إِنَّ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

[1611] وَلَوْ جِئْتُكَ'deki Vav, hâl Vav'ı olup başına Hemze-i istifhamiyye getirilmiştir; "Sana aşikâr bir şey getirmiş olsam da bunu bana yapar mısın?!" anlamındadır; yani bir mu'cize getirsem de mi?!

[1612] "Doğru söyleyenlerdensen" ifadesinde mu'cizeyi ancak dâvasında doğru olanların getirebileceği anlamı bulunmaktadır; zira mu'cize nübüvvet iddia eden kişiyi Allah'ın tasdik etmesidir. Hikmet sahibi biri, yalancıyı doğrulamaz. *Gariptir ki Firavun gibi birine gizli kalmayan bu hakikat, Ehl-i kible'den birçoğuna gizli kalmıştır! Zira Allah'ın, yalancıları mu'cizelerle doğruladığı şeklindeki bir 'çirkin'liği Allah hakkında caiz görmektedirler!* İbarenin takdiri, "İddiasında doğru olan kimselerdensen onu getirirsin!" şeklinde olup ceza cümlesini hafzetmiştir; zira mu'cize getirme emri buna delâlet eder.

32. Bunun üzerine, asâsını attı... Bir de ne görsünler; basbayağı bir yılan!

[1613] "Basbayağı" yani, -el çabukluğuyla veya sihirle uydurulmuş şeyler kabilinden yılan *benzer* bir şey değil- yılan olduğu açık "bir yılan!" Rivayete göre asâ yılan olup göğe doğru bir mil kadar yükselmiş. Sonra "Ey Mûsâ! Dilediğini emret bana!" diyerek Firavun'un üzerine doğru inmeye başlamış. Firavun "Seni gönderen zat adına senden bunu geri almanı istiyorum!" demiş. Daha sonra Mûsâ onu almış, tekrar asâya dönmüş.

33. Elini (koynuna sokup) çıkardı... Bir de ne görsünler; bakanlar için bembeyaz!

[1614] "Bakanlar için" ifadesi, Mûsâ'nın elindeki beyazlığın, bakma ile gözetlemenin birlikte gerçekleştiği bir şey olduğuna delildir; çünkü nura benzer bir beyazlık idi. Rivayete göre Firavun ilk mu'cizeyi gördüğünde "Daha başka var mı?" demiş; bunun üzerine Mûsâ elini çıkarmış ve Firavun'a "Bu ne?" demiş; o da "Senin elin! Ne var ki bunda?" deyince elini koltuğunun altına sokmuş, sonra da onu neredeyse insanların gözlerini kaplayacak, ufku kapatacak bir ışık hüzmesi olarak çıkarmıştır.

30 **34. (Firavun) etrafındaki ileri gelenlere şöyle dedi: "Bu, öyle bilgili bir büyücü ki"**

35. "sizi büyüyle ülkenizden çıkarmak istiyor. Görüşünüz nedir?"

[١٦١١] الواو في قوله {أَوَلَوْ جِئْتُكَ} واو الحال دخلت عليها همزة الاستفهام. معناه: أتفعل بي ذلك ولو جئتكَ بشيء مبین، أي جئتُك بالمعجزة.

[١٦١٢] وفي قوله {إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ} أنه لا يأتي بالمعجزة إلا الصادق في دعواه، لأن المعجزة تصديق من الله لمدعي النبوة، والحكيم لا يصدق الكاذب. ومن العجب أن مثل فرعون لم يخف عليه هذا، وخفي على ناس من أهل القبلة ٥ حيث جَوَّزوا القبيح على الله تعالى حتى لزمهم تصديق الكاذبين بالمعجزات. وتقديره: إن كنت من الصادقين في دعواك أتيت به، فحذف الجزاء، لأن الأمر بالإتيان به يدل عليه.

٣٢- ﴿فَأَلْقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُبِينٌ﴾

[١٦١٣] {ثُعْبَانٌ مُبِينٌ} ظاهر الثعبانية، لا شيء يشبه الثعبان، كما تكون الأشياء ١٠ المزورة بالشعوذة والسحر. وروي أنها انقلبت حية ارتفعت في السماء قدر ميل، ثم انحطت مقبلة إلى فرعون، وجعلت تقول: يا موسى، مرني بما شئت. ويقول فرعون: أسألك بالذي أرسلك إلا أخذتها! فأخذها فعادت عصا.

٣٣- ﴿وَنَزَعَ يَدَهُ فَإِذَا هِيَ بَيْضَاءُ لِلنَّاظِرِينَ﴾

[١٦١٤] {لِلنَّاظِرِينَ} دليل على أن بياضها كان شيئاً يجتمع النظارة على النظر ١٥ إليه، لخروجه عن العادة، وكان بياضاً نورياً. روى أن فرعون لما أبصر الآية الأولى قال: فهل غيرها؟ فأخرج يده فقال له: ما هذه؟ قال: يدك، فما فيها؟ فأدخلها في إبطه ثم نزعها ولها شعاع يكاد يغشى الأبصار ويسد الأفق.

٣٤- ﴿قَالَ لِلْمَلَإِ حَوْلَهُ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ﴾

٣٥- ﴿يُرِيدُ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ﴾

[1615] **Şayet** “حوله”daki âmil nedir?” **dersen şöyle derim:** O, iki nasp ile mansûptur; lâfzan da mansûptur, mahallen de mansûptur. Lâfzî mansûpluktaki âmil zarfta takdir edilen şey; -hâl olmak üzere- mahallen mansûp oluşundaki âmil ise قال’dır.

- 5 [1616] Firavun bu iki mu’cizeyi görünce şaşkına döndü ve ‘ikisinden hangisinin daha uzun olduğunu anlayamadan’¹ öylece kalakaldı; o kadar ki İlâhlık iddiasını bir tarafa bıraktı ve o azametli Rablık ridâsını omuzundan attı; tir tir titiriyor, korkudan nefes alamıyordu. Kulu olduklarını, kendisinin de Rabları olduğunu iddia ettiği kavmine karşı yumuşaklık ve uysallık
- 10 göstererek, Mûsâ (a.s.)’dan yana korktuğu, onun, mülkünü ve topraklarını elinden alacağı yönündeki beklenti ve hissiyatını itiraf edip onlarla istişare etmeye başladı. Nitekim “Bu, öyle bilgili bir büyücü ki...” ifadesi, şaşkın bir kişinin mağlup olduğunda mazeret üretmek adına söylediği bir sözdür.

- [1617] تَأْمُرُونَ ifadesi müşâvere etmek anlamındaki *muâmeradan* gelmektedir; *nehyin* zıttı olan *emrden* türemiş de olabilir. Böylece Allah, Firavun’u tamamen kaplayan aşırı dehşet ve şaşkınlık yüzünden, ‘köleleri âmir, rabb’lerini de memur konumuna getirmiş olmaktadır.
- 15

- [1618] ماذا kelimesi ya masdar² mânasında olduğundan ya da *emertü-ke’l-hayr*³ (sana hayrı emrettim) cümlesindeki gibi mefûlun bih olduğundan dolayı mansûptur.
- 20

36. Dediler ki: “Onu ve biraderini alıkoy; şehirlere celpçiler gönder de”

37. “ne kadar usta büyücü varsa sana getirsinler.”

- [1619] Hemze’li *erci’hu* ve Hemze’siz *ercih* şekilde okunmuş olup [aynı anlamda] iki lehçedir. Bir şeyi geciktirdiğinde *erce’tühû ve erceytühû* denilir. *Mür-ci’e* de aynı kökten gelir. Mürciiler, fâsıkların kesin cezaya uğrayacağını söylemezler; onların işinin Allah’a إرجاء edildiğini -yani bırakıldığını- söylerler.³
- 25

1 Bu bir deyim olup kişinin içine düştüğü şaşkınlığı, o anda ne yapması gerektiğini bir türlü kestirememesi hâlini ifade eder. Deyimin aslındaki “iki şey”in insanın anne ve babası olduğu -yani bunlardan hangisinin daha şerefli olduğunu bilemediği- söylendiği gibi, dili ile cinsel aygıtı olduğu da iddia edilmiştir. (Tıybî’den)

2 Yani *eyye emr*⁴ *témurîne* [Ne emredersiniz?] şeklinde.

3 İzutsu’nun da belirttiği gibi, teolojik bir kavram olarak *imamın* içyapısını ciddi olarak ilk ele alanlar Mürciilerdi. Onlar amel zaafı ve *fisk* çerçevesinde halka karşı terör estiren Hâricilerin, *iman*, *küfür* vb. kavramları iyice irdilemeden, sadece belli dürtülerle hareket ettikleri kanaatinde idiler; mezkûr kavramların anlam yapıları üzerinde entelektüel olarak durup konu ile ilgili akla gelebilecek her şeyi tartışmışlar ve irdelenmedik konu bırakmamışlardı. İman kavramı ile ilişkili hemen bütün teolojik yönelişleri Mürciilerin ortaya attığı sorunların belirlemiş olması da bunu teyid etmektedir. Mürcii iman karakteristiği şöyle

[١٦١٥] فإن قلت ما العامل في {حَوْلُهُ}؟ قلت: هو منصوب نصبين؛ نصب في اللفظ، ونصب في المحل؛ فالعامل في النصب اللفظي ما يقدر في الظرف، والعامل في النصب المحلي، وهو النصب على الحال، {قَالَ}.

[١٦١٦] ولقد تحير فرعون لما أبصر الآيتين، وبقي لا يدري أي طرفيه أطول، حتى زلَّ عنه ذكر دعوى الإلهية، وحط عن منكيه كبرياء الربوبية، وارتعدت فرائضه، وانتفخ سحره خوفاً ورفقاً؛ وبلغت به الاستكانة لقومه الذين هم بزعمه عبيده وهو إلههم أن طفق يؤامرهم ويعترف لهم بما حذر منه وتوقعه وأحسَّ به من جهة موسى عليه السلام وغلبته على ملكه وأرضه، وقوله {إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ} قول باهت إذا غلب و متمحل إذا لزم.

[١٦١٧] {تَأْمُرُونَ} من المؤامرة وهي المشاورة، أو من الأمر الذي هو ضدَّ النهي. جعل العبيد آمرين وربهم مأموراً لما استولى عليه من فرط الدهش والحيرة.

[١٦١٨] و{مَاذَا} منصوب؛ إما لكونه في معنى المصدر، وإما لأنه مفعول به من قوله: أمرتك الخير.

٣٦- ﴿قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَأَبْعَثْ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ﴾

٣٧- ﴿يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَحَابٍ عَلِيمٍ﴾

[١٦١٩] قرئ «أرجئه» و«أرجه»، بالهمز والتخفيف، وهما لغتان. يقال: أرجأته وأرجيته، إذا أخرته. ومنه المرجئة، وهم الذين لا يقطعون بوعيد الفساق، ويقولون: هم مُرَجُّونَ لأمر الله.

أَرْجئه ifadesi “Onu sihirbazlar toplanıncaya kadar beklet ve münâzarayı er-tele.” demektir. Mânanın “Onu hapsed.” şeklinde olduğu da söylenmiştir. حَاشِرِينَ (celpçiler) sihirbazları bir araya getiren kimselerdir.

- [1620] [İleri gelenler,] Firavun’un هَذَا لَسَاحِرٌ (“Bu, öyle bir büyücü ki...”
5 [Şu’arâ 26/34]) ifadesine سَحَّارٌ بِكُلِّ (ne kadar usta büyücü varsa) ifadesiyle karşılık vermişlerdir. Firavun’u sakinleştirip tedirginliğine son vermek için, kelimeyi sihrin her türlüşünü içine alan bir lâfızla ve mübalağa sıygasıyla getirmişlerdir.¹ A’mêş [v. 148/765] ifadeyi *bi külli sâhirⁱⁿ* (ne kadar büyücü varsa) şeklinde okumuştur.

- 10 **38. Sonuçta, büyücüler malum bir günün belirlenen vakti için bir araya getirildiler.**

39. Halka “Siz de toplanıyorsunuz değil mi?” denilmiştir...

- [1621] “Malum gün” ziynet[lerin takılıp güzel elbiselerin giyildiği bayram] gü-
nüdür; günün *mikâtı* ise kuşluk vaktidir; zira “Randevunuz, ziynet(lerin tak-
15 kıldığı bayram) günüdür; insanlar kuşluk vakti bir araya getirilecek.” [TaHâ 20/59] âyetinde geçtiği üzere, Mûsâ (a.s.) onlarla bayram günü (kuşluk vak-
tinde) buluşmak üzere sözleşmişti. *Mikât*, *tevkîl* edilen -yani zaman veya mekân olarak belirlenen- şey demektir. [İhram vakitleri ve yerleri anlamındaki] *mevâkitu’l-ihrâm* da buradan gelmiştir.

- [1622] هَلْ أَنْتُمْ مُجْتَمِعُونَ (Siz de toplanıyorsunuz değil mi?) cümlesi, in-
sanların yavaş toplandığını ifade etmekte olup maksat, acele etmelerini sağ-
lamak ve onları buna teşvik etmektir. Nitekim bir adam kölesinin hız-
lı hareket etmesini ve süratli gitmesini teşvik etmek istediğinde *hel ente*
20 *muntalik^{un}* (Hareket ediyorsun değil mi?) der; böylece ona, adeta kendisi
25 dururken insanların oraya doğru gittiği izlenimi verilir. *Teebbata-şerran*’ın sözü de bunun gibidir:

İhtiyacımız için bize Dinar’ı yollarsın değil mi
ya da Avn b. Mihrak’ın kardeşi Abdurabb’i?

Şair, “onu bize süratle gönder, yavaş hareket etme!” demek istemektedir.

özetlenebilir: Mürcüler, sonraki devre iman tanımlarında yer verilen *tasdik*, *ikrar* ve *amel* unsurlarından ilk ikisini olumlu karşılarken, üçüncüye karşı olumsuz bir tavır takınarak fiilin kendisinden ziyade sâike vurgu yapmışlardır. Gerçi *amelin* değerini onlar da inkâr etmiş değillerdir. Ne ki onlar hâricî organlarla ifâ edilen amellerden ziyade, kalp amellerini öne çıkarmışlardır. Cehm b. Safvân (v. 128/746) ve İbn Kerrâm’ın (v. 255/869) bu konuda bir istisna teşkil ettiği anlaşılıyor; ancak gerek Cehm’in, imanı; kalbî amellerle ilgisiz salt bir *ma’rifet* olarak tanımlaması, gerekse İbn Kerrâm’ın salt *ikrardan* ibaret görmesi, bunların kâfirâne ameller sergileyerek Allah ve Resûlüne karşı inatlaşan kimseleri de *mümin* saydıklarını düşündürmemelidir. -Mürcüler imanı birtakım iğrenç fiillerin irtikâb edilmesi durumunda bile yok olmayan bir realite olarak görüyor olabilirler ise de- Malatî ve benzerlerinin Mürcülere bu bağlamda getirdikleri eleştiriler yakışıksızdır. Geniş bilgi için bkz. Murat Sülün, *İman – Amel İlişkisi*, III. Bölüm.

1 Yani “Bizim Mûsâ’dan daha kalifiye büyücülerimiz var; korkmanıza gerek yok.”

والمعنى: أخره ومناظرته لوقت اجتماع السحرة. وقيل: احبسه. {حَاشِرِينَ} شُرَطًا يحشرون السحرة.

[١٦٢٠] وعارضوا قوله {إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ}، بقولهم {بِكُلِّ سَحَّارٍ}، فجاءوا بكلمة الإحاطة وصفة المبالغة، ليطامنوا من نفسه ويسكنوا بعض قلقه. وقرأ الأعمش «بكل ساحر».

٣٨- ﴿فَجَمَعَ السَّحَرَةُ لِمِيقَاتِ يَوْمٍ مَّعْلُومٍ﴾

٣٩- ﴿وَقِيلَ لِلنَّاسِ هَلْ أَنتُمْ مُجْتَمِعُونَ﴾

[١٦٢١] اليوم المعلوم يوم الزينة، وميقاته وقت الضحى؛ لأنه الوقت الذي وقته لهم موسى صلوات الله عليه من يوم الزينة في قوله {مَوْعِدُكُمْ يَوْمُ الزَّيْنَةِ وَأَنْ يُخْشَرَ النَّاسُ ضُحًى} [طه: ٥٩] والميقات ما وقت به، أي حدد من زمان أو مكان. ومنه: مواقيت الإحرام.

[١٦٢٢] {هَلْ أَنتُمْ مُجْتَمِعُونَ} استبطاء لهم في الاجتماع، والمراد منه استعجالهم واستحثاثهم، كما يقول الرجل لغلامه: هل أنت منطلق؟ إذا أراد أن يحرك منه ويحثه على الانطلاق؛ كأنما يخيل له أن أن الناس قد انطلقوا وهو واقف. ومنه قول تأبط شراً:

هَلْ أَنْتَ بَاعِثُ دِينَارٍ لِحَاجَتِنَا ۖ أَوْ عَبْدَ رَبِّ أَخَا عَوْنِ بْنِ مِخْرَاقٍ

يريد: ابعثه إلينا سريعاً ولا تبطئ به.

40. “Galip gelen, büyücüler olursa, herhalde onlara uyarız.” (diyorlardı.)

[1623] “Herhalde büyücülere uyarız.” Yani, Mûsâ’ya galip gelirlerse sihirbazların dinine uyar, Mûsâ’nın dinine uymayız!.. Amaçları sihirbazlara tâbi olmak değildi, asıl amaçları Mûsâ (a.s.)’a tâbi olmamaktı. Bu yüzden, kinayeli konuşmakta idiler; zira sihirbazlara uyduklarında Mûsâ (a.s.)’a uymamış olacaktı.

41. Büyücüler geldiklerinde, Firavun’a “Galip gelen biz olursak bize bir ödül var, değil mi?” dediler.

42. “Evet” dedi, “O takdirde, elbette siz de gözdeler(im)den olacaksınız.”

[1624] نَعَمْ (Evet) kelimesi, *ni‘am* şeklinde kesreyle de okunmuştur; bunlar [iki farklı] lehçedir. أَتَيْنَّا لَنَا أَجْرًا (... bize bir ödül var, değil mi?) cümlesi, şarta delâlet ettiğinden dolayı onun ceza cümlesi olunca ve وَإِنَّكُمْ إِذَا لَمَنْتُمْ (O takdirde, elbette siz de gözdeler(im)den olacaksınız.) cümlesi ona atfedilmiş ve onun hükmüne dâhil edilmiş olunca *izen* kelimesi, cevap ve ceza cümlesinin gerektirdiği normal yerinde gelmiştir.

[1625] Firavun, Mûsâ’yı (a.s.) sayesinde alt edeceklerini düşündükleri *sihir*lerine karşılık vereceği ödülle birlikte onları en tepe konumdaki gözdeleleri yapacağını vaat etmiş olmaktadır.

43. Mûsâ, onlara “Haydi, atın atacağınızı (sergilediğiniz hüneleri sergileyin bakalım)!” dedi.

44. Onlar da “Firavun’un gücü adına!.. Galip gelen, elbette biz olacağız!” diyerek iplerini ve asâlarını attılar...

[1626] Firavun’un izzeti/şerefi/şanı adına yemin etmişlerdir ki bu cahiliye yeminlerindendir. Allah adı dışındaki yeminlerin hepsi böyledir. İslâm’da *billâhi, er-rahmân, rabbî, rabbî'l-‘arş, ‘izzetillâh, kudretillâh, celâlillâh, ‘azametillâh* şeklinde birtakım isim ve sıfatlarına tutunarak [sadece] Allah’a yemin etmek dışında hiçbir yemin doğru [ve makbul] değildir. Peygamber (s.a.) de “Atalarınız, analarınız ve o azgın putlarınız adına yemin etmeyin; sadece Allah adına yemin edin. Allah adına da sadece, yemininizde doğru iseniz yemin edin!” [*Ebû Dâvûd*, “el-Eymân ve’n-nüzûr”, 5] buyurmuştur.

٤٠- ﴿لَعَلَّنَا نَتَّبِعُ السَّحَرَةَ إِنْ كَانُوا هُمْ الْغَالِبِينَ﴾

[١٦٢٣] {لَعَلَّنَا نَتَّبِعُ السَّحَرَةَ}، أي في دينهم إن غلبوا موسى، ولا نتبع موسى في دينه. وليس غرضهم باتباع السحرة، وإنما الغرض الكلي أن لا يتبعوا موسى، فساقوا الكلام مساق الكناية؛ لأنهم إذا اتبعوهم لم يكونوا متبعين لموسى عليه السلام. ٥

٤١- ﴿فَلَمَّا جَاءَ السَّحَرَةُ قَالُوا لِفِرْعَوْنَ أَئِنَّا لَأَجْرًا إِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ﴾

٤٢- ﴿قَالَ نَعَمْ وَإِنَّكُمْ إِذَا لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ﴾

[١٦٢٤] وقرئ «نعم»، بالكسر، وهما لغتان. ولما كان قوله {أَئِنَّا لَأَجْرًا} في معنى جزاء الشرط، لدلالته عليه، وكان قوله {وَإِنَّكُمْ إِذَا لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ} معطوفاً عليه ومدخلاً في حكمه، دخلت إذا قارة في مكانها الذي تقتضيه من الجواب والجزاء. ١٠

[١٦٢٥] وعدهم أن يجمع لهم إلى الثواب على سحرهم الذي قدروا أنهم يغلبون به موسى القربة عنده والزلقي.

٤٣- ﴿قَالَ لَهُمْ مُوسَى أَلْقُوا مَا أَنْتُمْ مُلْقُونَ﴾

٤٤- ﴿فَأَلْقُوا حِبَالَهُمْ وَعَصِيَّهُمْ وَقَالُوا بِعِزَّةِ فِرْعَوْنَ إِنَّا لَنَحْنُ الْغَالِبُونَ﴾

[١٦٢٦] أقسموا بعزة فرعون، وهي من أيمان الجاهلية، وهكذا كل حلف بغير الله؛ ولا يصح في الإسلام إلا الحلف بالله معلقاً ببعض أسمائه أو صفاته، كقولك: بالله، والرحمن، وربّي، ورب العرش، وعزة الله، وقدرة الله، وجلال الله، وعظمة الله. قال رسول الله ﷺ: «لَا تَحْلِفُوا بِأَبَائِكُمْ وَلَا بِأُمَّهَاتِكُمْ وَلَا بِالطَّوَاعِيتِ، وَلَا تَحْلِفُوا إِلَّا بِاللَّهِ، وَلَا تَحْلِفُوا بِاللَّهِ إِلَّا وَأَنْتُمْ صَادِقُونَ».

[1627] İslâm döneminde insanlar bu bapta ilk cahiliye devrini bile unutturan bid'atler icat etmişlerdir! Buna göre kişi, Allah'ın bütün isim ve sıfatlarıyla bir şeye yemin etse, sultanının başı için ant içmedikçe bu yemin kabul edilmez [ve buna itibar edilmezmiş!] Sultanın başı için ant içtiğinde ise bu, yemin edecek biri için daha büyüğü düşünülemez en büyük yemin olurmuş!..

45. Ardından Mûsâ da asâsını attı... Bir de ne görsünler; yaptıkları numaraları teker teker yutmuyor mu?

[1628] مَا يَأْفِكُونَ ifadesi, [i] sihir ve hile ile ters yüz ettikleri, gerçekmiş gibi gösterdikleri şeylerdir; allayıp pulluyor, bakanların gözlerini boyayarak ip ve asâlarını hareket eden yılanlar gibi gösteriyorlardı. [ii] Yahut *ifk*leri (yani numaralarıdır); bu nesneleri mübalağa ederek *ifk* diye isimlendirmiştir. ¹ Rivayete göre “Mûsâ'nın getirdiği şey sihirse bizi asla yenemez! Yok, eğer Allah katındansa o da asla bize gizli kalmaz [mutlaka anlarız].” diyorlarmış. Mûsâ (a.s.) asâsını atıp da ortaya koydukları şeyleri yutuverince, bunun Allah'tan olduğunu anlayıp iman etmişlerdir.

46. Bunun üzerine, büyücüler secdeye kapandılar

47. ve şöyle dediler: “Biz Âlemlerin Rabbine iman ettik”

48. “Mûsâ ve Hârun'un Rabbine...”

[1629] İkrime'den [v. 105/723] (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: “Sabahleyin sihirbazdılar; akşamleyin şehit oldular.”

[1630] [Âyette geçen diğer] atılmalarla birlikte zikredildiği için, *müşâkele* metodu izlenerek ‘yere kapanmaları’ ‘atılma’ (*ilkâ*) fiiliyle ifade edilmiştir. Burada, *müşâkele*ye yer verilmekle birlikte, o gördüklerini görünce yere atılıp secde etmekten kendilerini alıkoyamadıkları şeklinde de bir anlam vardır; adeta tutulup güçlü bir şekilde yere atılmışlardır. “Peki, atmanın fâ'ili kimdir, açıkça ifade edilseydi ya?” **dersen şöyle derim:** Onları yere atan, ya başarıyı lütfeden Allah Teâlâ'dır ya ettikleri imandır ya da gördükleri apaçık mu'cizelerdir. Bir fâ'il takdir etmeyebilirsin de; zira *ulkû*² ifadesi yere kapandılar, düştüler anlamındadır.

1 Anlam; ilkinde “uydurdıkları”, diğerinde ise “uydurmaları” şeklindedir.

2 İfadenin aslı, السحرة النقي olup, nâib-i fâ'il olan zahir isim zamire dönüştürülmüştür.

[١٦٢٧] ولقد استحدث الناس في هذا الباب في إسلامهم جاهلية نسيت لها الجاهلية الأولى، وذلك أنّ الواحد منهم لو أقسم بأسماء الله كلها وصفاته على شيء لم يقبل منه، ولم يعتدّ بها حتى يقسم برأس سلطانه، فإذا أقسم به فتلك عندهم جهد اليمين التي ليس وراءها حلف لحالف.

٥- ﴿فَأَلْقَى مُوسَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ﴾

[١٦٢٨] {مَا يَأْفِكُونَ} ما يقلبونه عن وجهه وحقيقته بسحرهم وكيدهم، ويزوّرونه فيخيلون في حبالهم وعصبيهم أنها حيات تسعى، بالتمويه على الناظرين. أو إفكهم، سمى تلك الأشياء إفكًا مبالغة. روي أنهم قالوا: إن يك ما جاء به موسى سحرًا فلن يغلب، وإن كان من عند الله فلن يخفى علينا. فلما قذف عصاه فتلقفت ما أتوا به، علموا أنه من الله، فآمنوا.

٤٦- ﴿فَأَلْقَى السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ﴾

٤٧- ﴿قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

٤٨- ﴿رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ﴾

[١٦٢٩] وعن عكرمة رضي الله عنه: أصبحوا سحرة وأمسوا شهداء.

[١٦٣٠] وإنما عبر عن الخور بالالإلقاء، لأنه ذكر مع الإلقاءات، فسلك به طريق المشاكلة. وفيه أيضًا مع مراعاة المشاكلة أنهم حين رأوا ما رأوا لم يتمالكوا أن رموا بأنفسهم إلى الأرض ساجدين، كأنهم أخذوا فطرحوا طرحًا. فإن قلت: فاعل الإلقاء ما هو لو صرح به؟ قلت: هو الله عزّ وجل بما خولهم من التوفيق، أو إيمانهم، أو ما عاينوا من المعجزات الباهرة. ولك أن لا تقدر فاعلاً، لأنّ ألْقُوا بمعنى خَرُّوا وسقطوا.

[1631] رَبِّ الْعَالَمِينَ (Mûsâ ve Hârun'un Rabbine) ifadesi, (Âlemlerin Rabbine) ifadesinin atf-ı beyanıdır; zira –Allah'ın laneti üzerine olsun- Firavun rablık iddiasında bulunuyordu; böylece onu rablıktan azletmek istediler. Böyle bir makamda, Rabbin Mûsâ ve Hârun'a izafe edilmesi O'nun bu ikisinin çağırıldığı şey (rab) olmasından ve ikisinin yaptıklarını asıl yapanın O olmasından kaynaklanmaktadır.

49. (Firavun) “Ben size izin vermeden ona iman ettiniz hâ?! Artık anladım ki oymuş size büyüğü öğreten büyüğünüz! Şimdi görürsünüz siz! Ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama kestirip hepinizi astırayım da!” dedi.

50. “Zararı yok” dediler; “Nasıl, Rabbimize döneceğiz.”

[1632] “Şimdi görürsünüz siz” yaptığınız şeyin âkıbetini!..

[1633] *ed-Darr*, *ed-dayr* ve *ed-davr* kelimeleri aynı anlamdadır. Demek istedikleri şudur: Bu konuda bize hiçbir zarar gelmez; bilakis bu sabır sonucunda bizim için birçok ödülün yanı sıra, günahlarımızın affedilmesi, büyük bir sevap kazanma ve Allah rızasını elde etme gibi muazzam faydalar söz konusudur. [ii] Yahut bizi ölüm ile tehdit etmenin bize bir zararı olmaz; çünkü ölümü getiren herhangi bir sebeple nasıl olsa rabbimize döneceğiz. Öldürmek ise bu sebeplerin en kolay ve arzu edilenidir. [iii] Veya (bizi) öldürmenin bize bir zararı olmaz; sen bizi öldürürsen imanda öncü olmak gibi bir nasiple rızıklandığımızdan dolayı rabbimize O'nun mağfiretini ve rahmetini uman birinin dönüşü gibi dönmüş oluruz. Ў'nın haberi hazfedilmiş olup ya *bunda* hiçbir zarar yoktur ya da *bize* hiçbir zarar yoktur, şeklindedir.

51. “Müminlerin ilki olduğumuz için, Rabbimizin hatalarımızı bağışlayacağını umuyoruz.”

[1634] اَنْ كُنَّا ifadesi, *li-en künnâ* ([müminlerin ilki] olduğumuz için) anlamındadır; çünkü ya kendi dönemlerindeki ya Firavun halkından ya da şehit olanlardan ilk mümin topluluk onlardı. *İn künnâ* ([müminlerin ilki] isek) şeklinde kesreyle de okunmuştur ki yaptığıyla iftihar eden, doğruluğundan emin olan kişi için kullanılan şart kalıplarındandır. Nitekim bunlar, müminlerin ilki olduklarından emin idiler. Bunun benzeri, bir işçinin, ücretini geciktiren kişiye söylediği *in küntü 'amiltü le-ke fe-veffinî hakkî* (Senin için çalıştıysam hakkımı eksiksiz öde!) ifadesidir.

[١٦٣١] {رَبِّ مُوسَى وَهَارُونَ} عطف بيان لـ {رَبِّ الْعَالَمِينَ}، لأنَّ فرعون - لعنة الله عليه - كان يدعي الربوبية، فأرادوا أن يعزلوه. ومعنى إضافته إليهما في ذلك المقام أنه الذي يدعو إليه هذان، والذي أجرى على أيديهما ما أجرى.

٤٩- ﴿قَالَ آمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ آذَنَ لَكُمْ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ لَأُقَطِّعَنَّ أَيْدِيَكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَأُصَلِّبَنَّكُمْ أَجْمَعِينَ﴾
 ٥٠- ﴿قَالُوا لَا ضَيْرَ إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ﴾

[١٦٣٢] {فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ} أي وبال ما فعلتم.

[١٦٣٣] الضر والضير والضور واحد. أرادوا: لا ضرر علينا في ذلك، بل لنا فيه أعظم النفع لما يحصل لنا في الصبر عليه لوجه الله من تكفير الخطايا والثواب العظيم، مع الأَعْوَاضِ الكثيرة. أو لا ضير علينا فيما تتوعدنا به من القتل أنه لا بد لنا من الانقلاب إلى ربنا بسبب من أسباب الموت. والقتل أهون أسبابه وأرجاها. أو لا ضير علينا في قتلك، إنك إن قتلنا انقلبنا إلى ربنا انقلاب من يطمع في مغفرته ويرجو رحمته، لما رزقنا من السبق إلى الإيمان. وخير {لَا} محذوف. والمعنى: لا ضير في ذلك، أو علينا.

٥١- ﴿إِنَّا نَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لَنَا رَبُّنَا خَطَايَانَا أَنْ كُنَّا أَوَّلَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٦٣٤] {أَنْ كُنَّا} معناه: لأن كنا، وكانوا أول جماعة مؤمنين من أهل زمانهم، أو من رعية فرعون، أو من أهل المشهد. وقرئ «إن كنا»، بالكسر، وهو من الشرط الذي يجيء به المدلّ بأمره، المتحقق لصحته؛ وهم كانوا متحققين أنهم أول المؤمنين. ونظيره قول العامل لمن يؤخر جُعلته: إن كنت عملت لك فوفني حقي.

Allah'ın, tamamen bu sâiklerle çıktıklarını bildiği halde, “Benim uğrumda cihad etmek ve sırf benim rızamı kazanmak amacıyla çıkmışsanız.” [Mümte-hane 60/1] demesi de buna benzer.¹

52. Mûsâ'ya “Kullarımı geceleyin yola çıkar; şüphesiz izlenmektesi-niz!” diye vahyettik.

[1635] أسر fiili; Hemze-i katı' ile *esri*; Hemze-i vasılla *isri* ve [Hemze'siz] *sir* şeklinde okunmuştur.

[1636] “Şüphesiz izlenmektesiniz.” ifadesiyle gece yürüyüş emrini Fira-vun ve ordularının onların peşinden gelecek olmalarıyla gerekçelendirmiş-tir. Anlam şöyledir: Ben, sizin ve onların işini şöyle plânladım: Girdiğiniz yere girip denizde yolunuzu takip edinceye kadar, siz önde, onlarsa arkada gidecekler ve böylece, denizi üzerlerine kapatarak onları helâk edeceğim!

[1637] Rivayete göre o gece her birinin evinde bir çocuk ölmüş. Mûsâ (a.s.) topluluğuyla birlikte (şehirden) çıkıncaya kadar da ölüleriyle meşgul olmuşlardır.

[1638] Yine rivayete göre Allah Teâlâ Mûsâ (a.s.)'a, İsrâiloğullarından her dört ailenin bir evde toplanmasını, sonra oğlak kurban etmelerini ve kanlarını kapılarına sürmelerini vahyetmiş: “Zira ben meleklere kapısında kan olan evlere girmemelerini ve Kıptilerin erkek çocuklarını öldürmelerini emredeceğim. Ayrıca, ekmekleri mayasız yapın; çünkü o daha çabuk pişer. Sonra kullarımı gece boyunca denize ulaşıncaya, emrim de sizlere gelinceye kadar yürüt.” Bu arada, Firavun onların peşinden her birinin bin askeri olan 1,5 milyon bilezikli² komutan göndermiş; kendisi de öyle muazzam bir orduyla yola çıkmış ki [sadece] öncü kuvvetleri yedi yüz bin kişi imiş ve bütün askerler atlı ve miğferli imiş. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre ise Firavun, kadınlar hariç bir milyon atlıyla çıkmış; Mûsâ (a.s.)'ın topluluğu-nu küçük görmesi de bu yüzdenmiş ki onlar da 670 bin kişi imiş. Firavun onları “bölük-pörçük bir topluluk” olarak isimlendirmişti.

1 “... Hem Peygamberinizi hem de sizi, sırf Rabbiniz Allah'a iman ettiniz diye yurdunuzdan çıkardıkları halde, -Benim uğrumda cihad etmek ve sırf Benim rızamı kazanmak amacıyla çıkmışsanız tabii!- siz bunlara hâlâ gizliden gizliye sevgi gösteriyor (savaş plânlarını onlara sızdırıyor)sunuz!..” Âyet, Hazret-i Peygamber'in Mekke'yi fethetmeye yönelik mahrem plânlarını gizlice kâfirlere iletmeye çalışan Bedir gazisi Hâtub b. Ebû Belte'a ve hangi amaçla Medine'ye göç ettikleri anlaşılсын diye imtihan edilmeleri istenen (mümtebane) kadınlar bağlamında nâzil olduğundan, mealde sunduğum tarz ve imaları da barındırmaktadır.

2 Kral nezdindeki yüksek konumunu gösteren taç misali bir simge/nişan.

ومنه قوله تعالى {إِنْ كُنْتُمْ خَرَجْتُمْ جِهَادًا فِي سَبِيلِي وَابْتِغَاءَ مَرْضَاتِي} [المتحنة: ١]، مع علمه أنهم لم يخرجوا إلا لذلك.

٥٢- ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَىٰ مُوسَىٰ أَنْ أَسْرِ بِعِبَادِي إِنَّكُمْ مُّتَّبِعُونَ﴾

[١٦٣٥] قرئ «أسر»، بقطع الهمزة ووصلها، و«سِر».

٥ [١٦٣٦] {إِنَّكُمْ مُّتَّبِعُونَ} علل الأمر بالإسراء باتباع فرعون وجنوده آثارهم. والمعنى: أني بنيت تدبير أمركم وأمرهم على أن تتقدموا ويتبعوكم، حتى يدخلوا مدخلكم، ويسلكوا مسلككم من طريق البحر، فأطبقه عليهم فأهلكهم. [١٦٣٧] وروى أنه مات في تلك الليلة في كل بيت من بيوتهم ولد، فاشتغلوا بموتاهم حتى خرج موسى بقومه.

١٠ [١٦٣٨] وروى أن الله أوحى إلى موسى أن أجمع بني إسرائيل كل أربعة أبيات في بيت، ثم اذبخوا الجداء، واضربوا بدمائها على أبوابكم، فإني سأمر الملائكة أن لا يدخلوا بيتاً على بابه دم، وسأمهم بقتل أبقار القبط، واخبزوا خبزاً فطيراً، فإنه أسرع لكم، ثم أسر بعبادي حتى تنتهي إلى البحر فيأتيك أمري. فأرسل فرعون في أثره ألف ألف وخمسمائة ألف ملك مسور، مع كل ملك ألف، وخرج فرعون في جمع عظيم، وكانت مقدّمته سبعمائة ألف؛ كل رجل على حصان وعلى رأسه بيضة. وعن ابن عباس رضى الله عنهما: خرج فرعون في ألف ألف حصان سوى الإناث، فلذلك استقل قوم موسى عليه السلام وكانوا ستمائة ألف وسبعين ألفاً، وسماهم شرذمة قليلين.

53. Nitekim Firavun şehirlere (şu mesajı ulaştıracak) celpçiler göndermişti:

54. “Şüphesiz bunlar az sayıda bölük-pörçük bir kavim!”

55. “Ve bize karşı müthiş öfkeli.”

5 **56. “Biz ise ihtiyatlı yekvücut bir toplumuz...”**

[1639] “Şüphesiz bunlar...” gizli bir sözden sonra gelen hikâye cümlesidir. Şirzime az bir topluluk demektir. [Araplar] eskimiş, parça parça olmuş elbise için *sevb^{un} şerâzim^u* derler. Firavun, onları azlığa işaret eden bir isimle anmış; sonra ayrıca “az” diye nitelemiş; sonra *kalîl* (az) kelimesini [*kalîlûne* şeklinde] cem-‘i sâlim kılarak onların her bir grubunu azımsamıştır; zira *kalîl* kelimesinin çoğulu *akillet^{ün}* ve *kulul^{un}* şeklinde de gelebilirdi. “Az” derken, sayısal bir nitelemeyi değil de kıymetsizlik ve değersizliği kastetmiş de olabilir ki o zaman anlam, [İsrâiloğullarının] azlıklarından dolayı önemsenmeyecekleri ve galip gelip yönetime el koymalarının beklenmeyeceğidir; ancak bu halleriyle bizi öfkeliendirip canımızı sıkacak şeyler yapabilirler!.. Biz ise müteyakkız, dikkatli, işini sağlama alan öyle bir milletiz ki birisi bize isyan ettiğinde onun fesadına son vermede hızlıyızdır!

[1640] Bu sözler, gücünün kırıldığı, otoritesinin sarsıldığı zannedilmesin diye şehirlerin halkları için uydurduğu mazeretlerdir.

[1641] [*حَازِرُونَ* kelimesi] *hazirûne*, *hâzirûne* ve -noktasız- Dal ile *hâdirûne* şeklinde okunmuştur. *Hazir^{un}* uyanık, *hâzir^{un}* sürekli uyanıklığını tazeleyen anlamındadır. “Silahlı görevli” anlamında olduğu ve bunu kendini koruyup savunmak için yaptığı da söylenmiştir. *Hâdir^{un}* ise güçlü, cüsseli demektir. Şair şöyle demiştir:

Annesinden dolayı kötü çocuğu severim;

Annesi nefret ederse sevmem onu; güçlü, yapılı olsa da!

[Bu sözüyle Firavun, İsrâiloğullarının] güçlü, yapılı olduklarını kastetmiş olmaktadır. [Hâdir kelimesinin] “pür-silâh süvariler” anlamında olduğu ve onları teçhizatlarının güçlü, yapılı gösterdiği de söylenmiştir.

٥٣- ﴿فَأَرْسَلَ فِرْعَوْنُ فِي الْمَدَائِنِ حَاشِرِينَ﴾

٥٤- ﴿إِنَّ هَؤُلَاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلِيلُونَ﴾

٥٥- ﴿وَلِإِنَّهُمْ لَنَا لَغَائِظُونَ﴾

٥٦- ﴿وَلِنَّا لَجَمِيعٌ حَادِرُونَ﴾

٥ [١٦٣٩] {إِنَّ هَؤُلَاءِ} محكي بعد قول مضمّر. والشِرْذِمَةُ: الطائفة القليلة. ومنها قولهم: ثوب شرادم، للذي بلي وتقطع قطعًا. ذكرهم بالاسم الدال على القلة، ثم جعلهم قليلًا بالوصف، ثم جمع القليل فجعل كل حزب منهم قليلًا، واختار جمع السلامة الذي هو للقلة، وقد يجمع القليل على أقلّة وقلل. ويجوز أن يريد بالقلة: الذلة والقماءة، ولا يريد قلة العدد. والمعنى: أنهم لقلّتهم لا يبالى بهم ولا يتوقع غلبتهم وعلوهم، ولكنهم يفعلون أفعالًا تغيظنا وتضيق صدورنا. ونحن قوم من عادتنا التيقظ والحذر واستعمال الحزم في الأمور؛ فإذا خرج علينا خارج، سارعنا إلى حسم فسادة.

[١٦٤٠] وهذه معاذير اعتذر بها إلى أهل المدائن، لئلا يظنّ به ما يكسر من قهره وسلطانه.

[١٦٤١] وقرئ «حذرون»، و«حاذرون»، و«حادرون»، بالدال غير المعجمة.

١٥ فالحذر اليقظ، والحاذر الذي يجدد حذره. وقيل: المؤدي في السلاح، وإنما يفعل ذلك حذرًا واحتياطًا لنفسه. والحادر: السمين القوي. قال:

أَحِبُّ الصَّبِيِّ السُّوءَ مِنْ أَجْلِ أُمِّهِ ❦ وَأُبْغِضُهُ مِنْ بُغْضِهَا وَهُوَ حَادِرٌ

أراد أنهم أقوىاء أشداء. وقيل مدججون في السلاح، قد كسبهم ذلك حدارة في أجسامهم.

57-58-59. -Bunun üzerine, onları güzelim bahçelerden, pınarlardan, hazinelerden, şerefli makamlardan çıkardık ve İsrâîloğullarını aynı şekilde bunlar(ın emsâlin)e mirasçı yaptık.-

[1642] Mücâhid'den gelen rivayete göre bu malları, Allah'a taat yolunda harcanmadığı için *kenz*¹ olarak isimlendirmiştir. *Makâm* yer demektir; bununla güzel evler ve göz alıcı yerleşkeler kastedilmektedir. Dahhâk'ten minberler anlamında olduğu rivayet edilmiştir. Gerdek gecesinde kullanılan yataklar olduğu da söylenmiştir.

[1643] كُنُكْ nin i'râbı ile ilgili üç açıklama vardır: (i) Onları anlattığımız çıkarışa benzer şekilde çıkarttık anlamında mansûp olmasıdır. (ii) [Böyle bir *makâm*dan anlamında] -*makâm*ın sıfatı olarak- mecrur olmasıdır; yani kendilerine ait makama benzer güzel bir makamdan... (iii) "Durum, burada anlatıldığı gibidir." anlamında mahzuf bir mübtedânın haberi olarak merfû'dur.

60. Sonuçta, güneşin doğuşu ile birlikte peşlerine düştüler.

[1644] "Peşlerine düştüler" (فَاتَّبَعُوهُمْ) ve onlara yetiştiler; ifade *fettebe'ûhum* (onları izlediler) şeklinde de okunmuştur. مُشْرِقِينَ kelimesi *şerakatiş-şems*² *şürûk*³ kullanımından gelmektedir, 'güneşin doğduğu vakte girdikleri halde' demektir.

61. İki topluluk birbirini gördüğünde, Mûsâ'nın arkadaşları dedi ki "Kesin, yakalandık!.."

62. "Hayır!" dedi; "Şüphesiz, Rabbim benimle birlikte; bana doğru yolu gösterecektir."

[1645] "Bana doğru yolu" [yani] onların yakalama ve zarar vermesinden nasıl kurtulacağımızı "gösterecektir." İfade, *fe-lemmâ terâeti'l-fietâni* (iki grup² birbirini gördüğünde) şeklinde de okunmuştur. إِنَّا لَمُدْرِكُونَ ifadesi) -bir şey peşpeşe gelip yok olduğunda kullanılan *idderakeş-şey*³ kalıbından olmak üzere- Dal'ın şeddesi ve Râ'nın kesresiyle *innâ le-müdderikûne* (Teker teker yok edileceğiz!) şeklinde de okunmuştur. "Evet, Âhirete dair 'bilgi'leri yetersizdir..." [Neml 27/66] âyetindeki de bu kullanımdandır; Hasan-ı Basrî [v. 110/728] bunu "Âhîret bilgisinden yana cahildirler." şeklinde tefsir etmiştir. Şu *Hamâse* beyti de bu mânadadır:

1 *Kenz*, depolanıp biriktirilen, sahibinin hakkını vermediği, eline alıp sayıp zevk aldığı, insanların işine yaramayan definevari servetler için kullanılmaktadır ve özellikle Tevbe 9/34 sebebiyle çağrışımları hiç de iyi değildir.

2 Bu okuyuş, Gülnuş Valide Sultan nüshasında (238b) *sabha* ibaresiyle metnin kenarında kayıtlıdır. *Fiet*³ kelimesinde *cem*'de bulunmayan ince bir mâna vardır; *fiet*³ diye bahsedilen gruplar, genel özellikleri bakımından ortak olan ve belli amaçlarla, birlikte hareket eden topluluklardır.

٥٧- ﴿فَأَخْرَجْنَاهُمْ مِّن جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾

٥٨- ﴿وَكُنُوزٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ﴾

٥٩- ﴿كَذَلِكَ وَأَوْرَثْنَاهَا بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾

[١٦٤٢] وعن مجاهد: سماها كنوزًا، لأنهم لم ينفقوا منها في طاعة الله. والمقام: المكان، يريد: المنازل الحسنة والمجالس البهية. وعن الضحاك: المنابر. وقيل: السرر في الحجال.

[١٦٤٣] {كَذَلِكَ} يحتمل ثلاثة أوجه؛ النصب على: أخرجناهم مثل ذلك الإخراج الذي وصفناه. والجر على أنه وصف لمقام، أي مقام كريم مثل ذلك المقام الذي كان لهم. والرفع على أنه خبر لمبتدأ محذوف، أي الأمر كذلك.

٦٠- ﴿فَاتَّبَعُوهُمْ مُّشْرِقِينَ﴾

[١٦٤٤] {فَاتَّبَعُوهُمْ} فلحقوهم. وقرئ «فاتبعوهم». {مُشْرِقِينَ} داخلين في وقت الشروق، من شرقت الشمس شروقًا إذا طلعت.

٦١- ﴿فَلَمَّا تَرَأَى الْجَمْعَانِ قَالَ أَصْحَابُ مُوسَى إِنَّا لَمُدْرِكُونَ﴾

٦٢- ﴿قَالَ كَلَّا إِنَّ مَعِيَ رَبِّي سَيَهْدِينِ﴾

[١٦٤٥] {سَيَهْدِينِ} طريق النجاة من إدراكهم وإضرارهم. وقرئ «فلما تراءت الفتتان»، و«إنا لمدركون» بتشديد الدال وكسر الراء، من أدرك الشيء إذا تابعه ففني. ومنه قوله تعالى {بَلِ ادْرَاكُ عِلْمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ} [النمل: ٦٦]. قال الحسن: جهلوا علم الآخرة. وفي معناه بيت الحماسة:

Anamın art arda yitip giden oğullarından (yani kardeşlerimden) sonra, yaşamayı mı umayım yoksa ölümden mi korkayım?

Anlam, bizden hiç kimse kalmayıncaya kadar onlar tarafından sırayla yok edileceğiz, şeklindedir.

5 **63. Bunun üzerine Mûsâ'ya "Asanı deryaya vur!" diye vahyettik... Derya ikiye ayrılıverdi ve her parça, 'ulu bir dağ' gibi oldu...**

[1646] فُلُقُ کل denizin ayrılan/dağılmış parçalarıdır; فُلُقُ şeklinde de okunmuştur ki anlam aynıdır. طود da göğe yükselen büyük dağ demektir.

64. Diğerlerini de oraya yaklaştırdık...

10 [1647] Deniz yarıldığında "diğerlerini" yani Firavun'un kavmini "ora-ya yaklaştırdık"; yani onları İsrâiloğullarına yaklaştırdık. Ya da onları birbirlerine yaklaştırdık ve hiç kimse kurtulamayacak şekilde onları bir araya getirdik. Yahut onları denize yaklaştırdık... أَرْلُفْنَا ifadesi, "ayaklarını kaydırdık" anlamında Kâf ile *ezlâknâ* şeklinde de okunmuştur ki bu, "İz-
15 zetlerini [yani güç, şan ve şereflerini] giderdik." anlamındadır. Şu şiirde olduğu gibi:

Siz ikiniz, saltanatının yerinde yeller esen Abs kabilesine de yetiştiniz; yalın ayak [başı kabak] kalan Zübyan kabilesine de.

20 Allah'ın, bunların denizdeki yollarını, İsrâiloğullarının kuru yolunun aksi şekilde yaparak "ayaklarını kaydırmış" olması da mümkündür.

65. Mûsâ'yı ve beraberindekileri tamamen kurtardık.

66. Sonra diğerlerini suda boğduk.

25 [1648] 'Atâ b. Sâib'den [v. 136/753] rivayet edildiğine göre Cebrâil (a.s.), İsrâiloğulları ile Firavun ordusu arasında imiş. İsrâiloğullarına "Sondakileriniz baştakilere yetişsin!" derken, Kıptilerle karşılaştığında ise "Yavaşlayın da sondakiler size yetişsin." diyormuş. Mûsâ (a.s.) denize ulaştığında Firavun hanedanından iman eden [aristokrat] kişi Mûsâ (a.s.)'ın önünde durarak "Sana nereye gitmen emredildi? Baksana, önün deniz... Firavun ordusu da seni kuşattı!.." demiş;

أَبْعَدَ بَنِي أُمِّي الَّذِينَ تَتَابَعُوا ﴿۶۳﴾ أُرَجَّى الْحَيَاةَ أَمْ مِنَ الْمَوْتِ أَجْزَعُ

والمعنى: إنا لمتتابعون في الهلاك على أيديهم، حتى لا يبقى منا أحد.

٦٣- ﴿فَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَنْ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطُّودِ الْعَظِيمِ﴾

٥ [١٦٤٦] الفرق: الجزء المتفرق منه. وقرئ «كل فلقٍ»، والمعنى واحد. الطود: الجبل العظيم المنطاد في السماء.

٦٤- ﴿وَأَزَلُّنَا تَمَّ الْآخِرِينَ﴾

[١٦٤٧] {وَأَزَلُّنَا تَمَّ} حيث انفلق البحر {الآخِرِينَ} قوم فرعون، أي قربانهم من بني إسرائيل. أو أذنبنا بعضهم من بعض، وجمعناهم حتى لا ينجو منهم أحد. أو قدمناهم إلى البحر. وقرئ «وَأَزَلُّنَا»، بالقاف، أي أزللنا أقدامهم. والمعنى: أذهبنا عزهم، كقوله: ١٠

تَدَارَكْتُمَا عَبَسًا وَقَدْ ثُلَّ عَرْشُهَا ﴿۶۵﴾ وَذُبْيَانٍ إِذْ زَلَّتْ بِأَقْدَامِهَا النَّعْلُ

ويحتمل أن يجعل الله طريقهم في البحر على خلاف ما جعله لبني إسرائيل يساً فيزلقهم فيه.

٦٥- ﴿وَأَنْجَيْنَا مُوسَى وَمَنْ مَعَهُ أَجْمَعِينَ﴾

٦٦- ﴿ثُمَّ أَغْرَقْنَا الْآخِرِينَ﴾

١٥

[١٦٤٨] عن عطاء بن السائب أن جبريل عليه السلام كان بين بني إسرائيل وبين آل فرعون، فكان يقول لبني إسرائيل: ليلحق آخركم بأولكم، ويستقبل القبط فيقول: رويدكم يلحق آخركم. فلما انتهى موسى عليه السلام إلى البحر قال له مؤمن آل فرعون وكان بين يدي موسى: أين أمرت؟ فهذا البحر أمامك، وقد غشيك آل فرعون!

Hazret-i Mûsâ “Bana denize gitmem emredildi!” demiş ama ne yapacağını bilmiyormuş. Bunun üzerine Allah Teâlâ, Mûsâ’ya/Ona “Asanı deryaya vur!” diye/şeklinde vahyetmiş [Şu‘arâ 26/63]; asâsını vurunca her kabile için bir yol olmak üzere denizde on iki yol açılmış... Rivayete göre Yûşa “Ey Kelîmullah! Sana nereye gitmen emredildi? [Baksana,] Firavun bizi kuşattı!.. Ve önümüz deniz!” deyince Mûsâ (a.s.), şöyle demiş: “Buraya...” Bunun üzerine Yûşa suya girmiş. Mûsâ (a.s.) asâsını denize vurmuş ve denize girmişler. Rivayete göre Mûsâ (a.s.) bu sırada şöyle dua ediyormuş: “*Ey her şeyden önce olan! Her şeyi var eden! Her şeyden sonra da var olacak olan!*”

[1649] Bu denizin, Kızıldeniz olduğu söylendiği gibi, Mısır’ın ötesinde İsaf denen bir deniz olduğu da söylenmektedir.

67. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

68. Şüphesiz senin Rabbindir ‘mutlak izzet sahibi’, merhametli (Azîz, Rahîm).

[1650] “Bunda elbette bir âyet var” hem ne âyet... Öyle bir âyet ki tasvir edilemez. İnsanlar onu görmüş, bu mu‘cize onlar arasında yayılmıştır; fakat çoğu buna dikkat etmemiş ve Allah’a iman etmemiştir; Mûsâ’nın Allah tarafından özel olarak kurtarılan topluluğu olan İsrâiloğulları bile ibadet edecekleri bir inek istemişler, buzağıyı ilâh edinmişler ve Allah’ı açıkça görmek istemişlerdir!..

[1651] “Şüphesiz, senin Rabbindir” düşmanlarını cezalandıran “mutlak izzet sahibi;” velilerine¹ karşı “merhametli.”

69. Onlara İbrâhim’in haberini de oku.

[1652] İbrâhim (a.s.) onların putperest olduğunu biliyordu; fakat ibadet ettikleri şeyin hiçbir şekilde ibadete lâayık olmadığını göstermek için bunu onlara sordu. Tıpkı malının köle olduğunu bildiğin bir tacire “Malın nedir?” diye sorman gibi ki, daha sonra ona “Köle güzel fakat mal değil.”² dersin.

70. Hani, babasına ve kavmine “Siz nelere tapıyorsunuz böyle?!” demişti.

71. “Putlara tapıyoruz; gündüzleri başlarından ayrılmıyoruz” dediler.

¹ Yani sadece Allah ve Resulü ile müminleri veli (otorite) bilen *sâlih* kimselere.

² Çünkü *mal* senin karnını doyuran şeydir, senin kendisini doyurduğun kişi değil.

قال: أمرت بالبحر، ولا يدري موسى ما يصنع، فأوحى الله تعالى إليه {أَنْ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ} [الشعراء: ٦٣]، فضربه فصار فيه اثنا عشر طريقاً، لكل سبط طريق. وروي أن يوشع قال: يا كلم الله! أين أمرت فقد غشنا فرعون والبحر أمامنا؟ قال موسى: ههنا. فخاض يوشع الماء وضرب موسى بعصاه البحر فدخلوا. وروي أن موسى قال عند ذلك: يا من كان قبل كل شيء، والمكون لكل شيء، والكائن بعد كل شيء!

[١٦٤٩] ويقال: هذا البحر هو بحر القلزم. وقيل: هو بحر من وراء مصر، يقال له: أساف.

٦٧- ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

٦٨- ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

١٠ [١٦٥٠] {إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً} آية آية، وآية لا توصف، وقد عاينها الناس وشاع أمرها فيهم، وما تنبه عليها أكثرهم، ولا آمن بالله. وبنو إسرائيل الذين كانوا أصحاب موسى المخصوصين بالإنجاء قد سألوه بقرة يعبدونها، واتخذوا العجل، وطلبوا رؤية الله جهرة!

[١٦٥١] {وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ} المنتقم من أعدائه {الرَّحِيمُ} بأوليائه.

٦٩- ﴿وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ إِبْرَاهِيمَ﴾

١٥ [١٦٥٢] كان إبراهيم عليه السلام يعلم أنهم عبدة أصنام؛ ولكنه سألهم ليريههم أن ما يعبدونه ليس من استحقاق العبادة في شيء، كما تقول للتاجر: ما مالك؟ وأنت تعلم أن ماله الرقيق، ثم تقول له: الرقيق جمال وليس بمال.

٧٠- ﴿إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا تَعْبُدُونَ﴾

٧١- ﴿قَالُوا نَعْبُدُ أَصْنَامًا فَنَظُلُّ لَهَا عَاكِفِينَ﴾

[1653] **Şayet** “Siz nelere tapıyorsunuz böyle!?” cümlesi sadece tapılanla ilgili bir sorudur. Bunun cevabında ise ‘putlara’ demeleri yeterlidir; tıpkı şu âyetlerde olduğu gibi: ‘... sana neyi infak edeceklerini soruyorlar. İhtiyacınızdan arta kalanı, de...’ [Bakara 2/219], ‘...Rabbiniz ne buyurdu?’ derler; onlar da ‘Hak neyse onu’ derler...” [Sebe’ 34/23] ve ‘...Rabbiniz ne indirmiş?’ denildiği vakit ise ‘Hayır (indirmiştir)’ derler...” [Nahl 16/30]¹ **dersen şöyle derim:** Bunlar, yaptıklarına sevinen ve bununla övünen kimseler gibi durumlarını tam olarak ortaya koymuşlardır; dolayısıyla, sözleri de İbrâhim (a.s.)’a cevap olacak ve içlerindeki sevinç ve övücü kapsayacak şekilde tafsilatlı olmuştur. Dikkat edilirse, sadece نَعْبُد (tapıyoruz) fiilini ilave etmekle yetinmeyip “tapıyoruz” a “gündüzleri başlarından ayrılmıyoruz.” ifadesini de atfetmişlerdir. Gösterişçi birine “Sen ülkende ne *giyersin?*” demen, onun da sana “Pahalı, çizgili kumaştan mamul elbise *giyerim* ve elbisemin eteğini mahallenin genç kızları arasında sürüklerim!” demesi de buna benzer.

[1654] نَظَّل dediler; zira putlara gece değil gündüz tapıyorlardı.²

72. Dedi ki: “Dua ettiğinizde sizi işitiyorlar mı bari?”

73. “Ya da size bir fayda veya zarar veriyorlar mı?”

[1655] “Sizi işitiyorlar mı?” cümlesinde mutlaka hazfedilen bir muzâf olduğu düşünülmelidir; zira “Sizin dualarınızı işitiyorlar mı?” anlamındadır. Katâde [v. 117/735] ifadeyi “Dualarınıza cevap verdiklerini size işittiriyorlar mı, buna güçleri yetiyor mu yani!?” anlamında yüsmi‘ûneküm şeklinde okumuştur. ذُِّ geçmişi zamandaki olayların aktarılması için kullanılmasına rağmen burada muzari fiil ile gelmiştir ve anlam şöyledir: “Dua ettiğiniz önceki zamanlardaki halinizi aklınıza getirin; hiç sizi işittikleri veya size işittirdikleri oldu mu, söyleyin!” Bu, muhatabı susturmada daha etkilidir.

74. Dediler ki: “Yoo ... Ama atalarımızı böyle yaparken gördük.”

[1656] İbrâhim (a.s.), kendisine atalarını taklit edenlere özgü bir cevapla cevap veren kavmine dedi ki: Haydi, bu taklidinizi son noktaya taşıyın... Ki o da en kadim, ilk atalarınıza tapmaktır. Şüphesiz kıdem ve öncelik bir şeyin doğruluğuna delil olmaz. Batıl, kıdemli diye hakikate dönüşmez. Bu putlara tapanların tapınması, sadece kendi düşmanlarına tapan birinin tapınmasından ibarettir.

1 Bu örnek âyetlerde, soru cümlelerinde geçen fiiller cevapta tekrarlanmamıştır; oysa نَعْبُد اَصْنَامًا ifadesinde fiil tekrar edilmiştir; bunun sebebi ne olabilir?

2 Gizlileri, saklıları yoktu ve bununla iftihar ediyorlardı.

[١٦٥٣] فإن قلت: {مَا تَعْبُدُونَ} سؤال عن المعبود فحسب، فكان القياس أن يقولوا: أصنامًا، كقوله تعالى {وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ} [البقرة: ٢١٩]، {مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ قَالُوا الْحَقُّ} [سبا: ٢٣]، {مَاذَا أَنْزَلَ رَبُّكُمْ قَالُوا خَيْرًا} [النحل: ٣٠]. قلت: هؤلاء قد جاءوا بقصة أمرهم كاملة كالمبتهجين بها والمفتخرين، فاشتملت على جواب إبراهيم، وعلى ما قصده من إظهار ما في نفوسهم من الابتهاج والافتخار. ألا تراه كيف عطفوا على قولهم {نَعْبُدُ} {فَنَنْظِلُ لَهَا عَاكِفِينَ} ولم يقتصروا على زيادة {نَعْبُدُ} وحده. ومثاله أن تقول لبعض الشطار: ما تلبس في بلادك؟ فيقول: ألبس البرد الأتحمي، فأجرّ ذيله بين جواربي الحي.

[١٦٥٤] وإنما قالوا {نَنْظِلُ}، لأنهم كانوا يعبدونها بالنهار دون الليل.

١٠ - ٧٢- ﴿قَالَ هَلْ يَسْمَعُونَكَ إِذْ تَدْعُونَ﴾

٧٣- ﴿أَوْ يَنْفَعُونَكَ أَوْ يَضُرُّونَ﴾

[١٦٥٥] لا بد في {يَسْمَعُونَكَ} من تقدير حذف المضاف، معناه: هل يسمعون دعاءكم؟ وقرأ قتادة «يُسْمِعُونَكُمْ»، أي هل يسمعونكم الجواب عن دعائكم، وهل يقدرّون على ذلك؟ وجاء مضارعًا مع إيقاعه في "إذ" على حكاية الحال الماضية، ومعناه: استحضروا الأحوال الماضية التي كنتم تدعونها فيها، وقولوا: هل سمعوا أو أسمعوا قط؟! وهذا أبلغ في التبكيت.

٧٤- ﴿قَالُوا بَلْ وَجَدْنَا آبَاءَنَا كَذَلِكَ يَفْعَلُونَ﴾

[١٦٥٦] لما أجابوه بجواب المقلدين لآبائهم قال لهم: رقوا أمر تقليدكم هذا إلى أقصى غاياته، وهي عبادة الأقدمين الأولين من آبائكم، فإن التقدّم والأولية لا يكون برهانًا على الصحة، والباطل لا ينقلب حقًا بالقدم. وما عبادة من عبد هذه الأصنام إلا عبادة أعداء له،

Bunların düşmanlığı da “Yok böyle bir şey! Onlar bunların kendilerine ettiği kulluğu reddedecek ve onların aleyhine dönecekler.” [Meryem 19/82] âyetinde belirtilmektedir; zira insanın en azılı düşmanı, onu putlara tapmaya kışkırtandır; yani şeytan!..

5 **75. Dedi ki: “Nelere tapıp duruyorsunuz, baksanıza”**

76. “siz ve kadim atalarınız?!”

77. “Bunlar benim için birer düşmandır... Âlemlerin Rabbi müstesna;”

78. “ki beni O yaratmıştır; doğru yolu O gösteriyor bana.”

10 **79. “Beni O yediriyor, O içiriyor.”**

80. “O şifa veriyor bana hastalandığımda.”

81. “Beni O öldürecektir. Ve O diriltecektir beni daha sonra.”

82. “O’dur yargılanma günü hata(ları)mı bağışlayacağını umduğum (Zat) da.”

15 [1657] İbrâhim (a.s.) “Bunlar, benim için birer düşmandır.” ifadesiyle meseleyi kendi üzerinden ortaya koymaktadır; bu ifadenin anlamı şudur: “Konuyla ilgili düşündüm ve bunlara tapmayı düşmanıma tapmak olarak gördüm; bundan sakındım ve bütün hayırların kendisinden geldiği varlığa (Allah’a) kulluk etmeyi tercih ettim.” Bununla, kendi iyiliğini düşündüğünü ve işlerini buna göre düzenlediğini onlara göstermiş oldu. Ta ki bunu görsünler ve “İbrâhim, kendi hayrına bulduğu şeyleri bizlerin de hayrına buluyor, kendisi için istediklerini bizim için de istiyor.” desinler. Bu tarz, onları kabule daha fazla çağırılmış, kulak vermeye daha fazla teşvik etmiş olmaktadır. “Bunlar sizin düşmanınızdır!” deseydi bu, aynı şeyi ifade etmiş olmazdı. İbrâhim (a.s.) bunu ta’riz yollu ifade etmiştir; zira [öğüt verilen kişiye] yapılan ta’riz yollu nasihatler, açıkça yapılanlardan daha etkilidir; çünkü bunu düşünecek ve bu düşünme belki de onu kabule götürecektir. Şâfi’î *Rahimehullâh*’dan [v. 204/820] nakledilen şu anekdot da bunun örneklerindendir: Bir zat kendisiyle bir konuda karşı karşıya gelince adama şöyle demiştir: “Senin yerinde olsaydım, edebe çok ihtiyacım olurdu.”

25

30 Yine, biri, insanların Hicr’de¹ konuştuklarını işitince onlara şöyle demiştir: “Burası ne benim ne de sizin evinizdir!”

1 “Hicr-i İsmâ’îl” de denilen Hicr; Kâbe-i Mu’azzama ile Hatim -denilen yarım daire şeklindeki duvarın arasında kalan ve Altınoluk’un altında kalan yerdir. Burası eskiden Kâbe’ye dâhildi fakat bir restorasyon esnasında Kureyş’in parası yetmediği için Kâbe binasına dâhil edilememiş; Kâbe’ye dâhil olduğu belli olsun diye de yarım daire şeklinde bir duvarla çevrelenmiştir. (DİA’dan)

ومعنى العداوة قوله تعالى: {كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا} [مريم: ٨٢]
ولأن المغري على عبادتها أعدى أعداء الإنسان، وهو الشيطان.

٧٥- «قَالَ أَفَرَأَيْتُمْ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ»

٧٦- «أَنْتُمْ وَأَبَاؤُكُمْ الْأَقْدَمُونَ»

٧٧- «فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ»

٧٨- «الَّذِي خَلَقَنِي فَهُوَ يَهْدِينِ»

٧٩- «وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ»

٨٠- «وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ»

٨١- «وَالَّذِي يُمَيِّتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِ»

٨٢- «وَالَّذِي أَطْمَعُ أَنْ يَغْفِرَ لِي خَطِيئَتِي يَوْمَ الدِّينِ»

[١٦٥٧] وإنما قال: {عَدُوٌّ لِي} تصويرًا للمسألة في نفسه، على معنى: أني

فكرت في أمرى فرأيت عبادتي لها عبادة للعدو، فاجتنبتها وآثرت عبادة من الخير

كله منه، وأراهم بذلك أنها نصيحة نصح بها نفسه أولاً وبني عليها تدبير أمره،

لينظروا فيقولوا: ما نصحنا إبراهيم إلا بما نصح به نفسه، وما أراد لنا إلا ما أراد

لروحه، ليكون ادعى لهم إلى القبول، وأبعث على الاستماع منه. ولو قال: فإنه عدو

لكم لم يكن بتلك المثابة، ولأنه دخل في باب من التعريض، وقد يبلغ التعريض

للتنصوح ما لا يبلغه التصريح؛ لأنه يتأمل فيه، وربما قاده التأمل إلى التقبل. ومنه

ما يحكى عن الشافعي رضي الله تعالى عنه أن رجلاً واجهه بشيء فقال: لو كنت

بحيث أنت، لاحتجت إلى أدب. وسمع رجل ناساً يتحدثون في الحجر فقال: ما

هو بيتي ولا بيتكم.

٥

١٠

١٥

٢٠

[1658] *Sadık* ve ‘*aduvv* (arkadaş ve düşman) kelimeleri hem tekil hem de çoğul kullanılır. Şair demiştir ki:

Bana kin besleyen bir kavim var.
Onları düşman görürüm. Oysa dostumdurlar.

- 5 وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ (“...onlar size düşmanken...” [Kehf 18/50]) âyeti de buna benzer. Bu iki kelime; *kabul*, *velû* (düşkünlük), *hanîn* (şefkatle inleme) ve *sahîl* (kişneme) gibi masdar kalıplarına benzetilmiştir.¹

- [1659] “Âlemlerin Rabbi müstesna” ifadesi istisnâ-i munkatı² olup “Lâ-kin, âlemlerin rabbi bana doğru yolu gösterir.” demek ve bununla şunu kastetmektedir: Yaratılışımı tamamlayıp bana ruh üflediğinde, bunun ardından yararım olan ve beni ilgilendiren her konuda bana doğruyu kesin-tisiz bir hidayetle sürekli O gösterir. Aksi halde, anne karnında kan emerek gıdalanılabileceğini ona kim öğretmiş olacak; doğar doğmaz memenin [ne olduğunu], onun yerini ve nasıl emileceğini ona kim öğretmiş olacak; dünya-
15 yı ve ahireti gösteren benzer bilgileri ona kim öğretmiş olacak [kim]?!

[1660] “O beni hasta etti.” demek yerine “hastalandım” demiştir; zira hastalıkların çoğu insanın yeme, içme vb. şeylerdeki aşırılıklarından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı da hekimler şöyle derler: “Ölümlerin çoğuna ‘Ecelinizin sebebi nedir?’ diye sorulsa, “hazımsızlık” derlerdi.

- 20 [1661] [حَطِئَتِي (hatamı) ifadesi] *hatâyâye* (hatalarımı) şeklinde de okunmuştur; kendisinden nadiren sâdır olan bazı küçük günahları kasdetmektedir; zira peygamberler, âlemler (yani tüm insanlık) için seçilmiş günahsız kişilerdir. Denilmiştir ki: [Bu hata, Hazret-i İbrâhim’in] “Ben (yarın) kesin hastayım!” [Sâffât 37/89], “Aksine, şu büyükleri yapmıştır.” [Enbiyâ 21/63] ve Sâre için kız kardeşi olduğu
25 şeklindeki sözleridir; bunlar tarizli³ ifadeler olup kâfirlerin aklına farklı anlamlar getir[mek iste]miştir; istiğfar gerektiren günahlar değildir bunlar.

[1662] **Şayet** “Onlardan sadece küçük günah sâdır olur, bunlar da affedilir. Peki, kendisi için birtakım günah veya günahları sabit görmesi ve affolunmayı beklemesi ne anlama geliyor?” **dersen şöyle derim:** Cevap az önce söylediğim şeydir;

1 Masdarlarda da müfred çoğul fark etmemektedir.

2 Yani *ma'bûdun bi'l-hak* olan Allah, o sahte tanrılara (putlara) dâhil değildir.

3 Sözelimi سقيم اینی ifadesi, zahirde “Ben hastayım.” anlamında olup İbrâhim (a.s.) hasta olmadığına göre “yalan” söylemiş olacaktır; ancak bu ifadeyi, taptıkları gök cisimlerine bakarak, sanki onlardan bilgi alıyormuşçasına “Yıldızlara bakılırsa o gün kesin hasta olacağım!” mealinde söylemek yalan değil, yıldızlara tapma mantığının yanlışlığına dikkat çekmiş olacaktır.

[١٦٥٨] والعدوّ والصديق يجيئان في معنى الوحدة والجماعة. قال:

وَقَوْمٌ عَلَيَّ ذَوِي مِرَّةٍ * أَرَاهُمْ عَدُوًّا وَكَانُوا صَدِيقًا

ومنه قوله تعالى {وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ} [الكهف: ٥٠] شبهها بالمصادر للموازنة، كالقبول والولوع، والحنين والصهيل.

٥ [١٦٥٩] {إِلَّا رَبَّ الْعَالَمِينَ} استثناء منقطع، كأنه قال: ولكن رب العالمين، {فَهُوَ يَهْدِينِ}، يريد أنه حين أتم خلقه ونفخ فيه الروح، عقب ذلك هدايته المتصلة التي لا تنقطع إلى كل ما يصلحه ويعنيه. وإلا فمن هداه إلى أن يغتذي بالدم في البطن امتصاصاً، ومن هداه إلى معرفة الثدي عند الولادة، وإلى معرفة مكانه، ومن هداه لكيفية الارتضاع، إلى غير ذلك من هدايات المعاش والمعاد.

١٠ [١٦٦٠] وإنما قال: {مَرِضْتُ} دون أمرضني، لأن كثيراً من أسباب المرض يحدث بتفريط من الإنسان في مطاعمه ومشاربه وغير ذلك. ومن ثم قالت الحكماء: لو قيل لأكثر الموتى "ما سبب آجالكم؟" لقالوا: التخم.

[١٦٦١] وقرئ «خطاياي»، والمراد ما يندر منه من بعض الصغائر؛ لأن الأنبياء معصومون مختارون على العالمين. وقيل: هي قوله {إِنِّي سَقِيمٌ} [الصفات: ٨٩]، وقوله {بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ} [الأنبياء: ٦٣]، وقوله لسارة: هي أختي. وما هي إلا معاريض ١٥ كلام، وتخيلات للكفرة، وليست بخطايا يطلب لها الاستغفار.

[١٦٦٢] فإن قلت: إذا لم يندر منهم إلا الصغائر، وهي تقع مكفرة، فما له أثبت لنفسه خطيئة أو خطايا وطمع أن تغفر له؟ قلت: الجواب ما سبق لي

yani peygamberlerin *istiğfârı*, benliklerini kırıp Rablerine karşı kendilerini alçaltmalarıdır. Nitekim اَطْمَعُ (umduğum) kelimesi de buna delâlet eder; yani İbrâhim (a.s.) affedileceğine kesin gözüyle bakmamaktadır ki bu peygamberlerin ümmetlerine yönelik bir öğretiler; günahlardan sakınmaları ve onlara karşı dikkatli olmaları, haddi aştıklarında ise af dilemeleri gerektiğini göstermek bakımından [ilâhî] bir lütuftur. “Peki, günahlarının affını neden hesap günü ile ilişkilendirdi? Oysa af dünyada dilenir.” **dersen şöyle derim:** Çünkü günahın sonucu o gün ortaya çıkar; bu dünyada iken bilinmeyen gizli bir şeydir.

83. (Daha sonra Allah’a şöyle münâcât etti:) “Ya Rabbi! Bana hikmet bahşet; beni salihlere kat.”

84. “Sonrakiler arasında hayırla yad edilmemi nasip et.”

85. “Beni o nimet dolu Cennet’in vârislerinden eyle.”

86. “Babamı da bağışla; çünkü o da yoldan çıkanlar arasında.”

[1663] *Hüküm*, hikmet ya da insanlar arasında adaletle hükmetmektir; onun nübüvvet olduğu da söylenmiştir; çünkü Allah’ın kulları arasında ne-bîler hem hikmet hem de hüküm sahibidirler. “Salihlere katılma” ise salihlere katılmayı sağlayan bir işe muvaffak kılınmak ya da cennette onlarla bir arada olmaktır. Allah ona “Âhirette de şüphesiz salihlerdendir o...” [Bakara 2/130; Nahl 16/122; Ankebût 29/27] buyurarak icabet etmiştir.

87. “Diriltilecekleri gün yüzümü kara çıkartma.”

88. “O gün ki mal da fayda vermez, oğullar da.”

89. “Allah’a arı-duru bir kalp ile gelmiş olanlar müstesna...”

[1664] *el-İhzâ*, hakirlik anlamındaki *hızıyden* veya utanma anlamındaki *el-hazâyet* kökündendir.¹ Bu da affedildiğini bildikleri bir günah için af dileyebildiklerini gösteren örneklerden biridir. يُبْعَثُونَ ifadesindeki zamir kullara gider, zira zâhir olan budur; ya da dalâlettekilere gider. Buna göre, babası için ettiği istiğfar bütününe ait olmuş olur; yani babamın da aralarında bulunduğu o dalâlettekilerin diriltileceği gün benim yüzümü kara çıkarma.

1 Yani “O gün, (i) benim yüzümü kara çıkartma, beni alçaltma; (ii) beni utandırma.”

[من] أن استغفار الأنبياء تواضع منهم لربهم، وهضم لأنفسهم. ويدل عليه قوله {أَطْمَعُ}، ولم يجزم القول بالمغفرة. وفيه تعليم لأمتهم، وليكون لطفًا لهم في اجتناب المعاصي والحذر منها، وطلب المغفرة مما يفرط منهم. فإن قلت: لم علق مغفرة الخطيئة بيوم الدين، وإنما تغفر في الدنيا؟ قلت: لأن أثرها يتبين يومئذٍ، وهو الآن خفي لا يعلم.

٨٣- ﴿رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَأَلْحِنِي بِالصَّالِحِينَ﴾

٨٤- ﴿وَاجْعَلْ لِي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ﴾

٨٥- ﴿وَاجْعَلْنِي مِنْ وَرَثَةِ جَنَّةِ النَّعِيمِ﴾

٨٦- ﴿وَاعْفِرْ لِأَبِي إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ﴾

١٠ [١٦٦٣] الحكم: الحكمة، أو الحكم بين الناس بالحق. وقيل: النبوة؛ لأن النبي ذو حكمة وذو حكم بين عباد الله. والإلحاق بالصالحين: أن يوفقه لعمل ينتظم به في جملتهم، أو يجمع بينه وبينهم في الجنة. ولقد أجابه حيث قال: {وَأِنَّهُ فِي الْآخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} [البقرة: ١٣٠]، [النحل: ١٢٢؛ العنكبوت: ٢٧].

٨٧- ﴿وَلَا تُخْزِنِي يَوْمَ يُبْعَثُونَ﴾

٨٨- ﴿يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ﴾

٨٩- ﴿إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ﴾

١٥ [١٦٦٤] والإخزاء من الخزي وهو الهوان، ومن الخزاية وهي الحياء. وهذا أيضًا من نحو استغفارهم مما علموا أنه مغفور. وفي {يُبْعَثُونَ} ضمير العباد، لأنه معلوم. أو ضمير الضالين وأن يجعل من جملة الاستغفار لأبيه. يعني: ولا تخزني يوم يبعث الضالون وأبي فيهم.

[1665] إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ yani Allah'a arı-duru bir kalp [kalb-i selîm] ile gelmiş olanların hâli müstesna. Bu ifade, Arapların

Birbirlerine verdikleri selâm, ağrıtıcı bir darbeden ibaret!

Alacağı mükâfat kılıçtan ibaret!

5 şeklindeki sözleri kabilindendir.

[1666] İfadenin açıklaması şudur: Sana “Zeyd’in malı ve çocukları var mı?” denilir. Sen de “Onun malı ve çocukları temiz kalbidir.” dersin. Böylece, onun malının ve çocuklarının olmadığını, bunların yerine sadece temiz bir kalbi olduğunu söylemek istersin. [ii] Dilersen, cümleyi mânaya da hamledebilirsin; yani malı ve çocukları zenginlik anlamında kullanabilirsin.¹ Bu durumda adeta “Allah’a *kalb-i selîm* ile gelenin zenginliği hariç, hiçbir zenginliğin fayda vermediği gün...” denilmiş olur; zira kişinin dünyevî zenginliği malı ve çocukları, dindeki zenginliği ise *kalb-i selîm*idir. [iii] Ayrıca, istisnayı *munkatı*’da yapabilirsin; ancak bu, mutlaka bir muzâf takdir edilmesini gerektirir; o muzâf da *hâl* kelimesidir ve ondan maksat kalp temizliğidir; çünkü kalp temizliği, mal ve çocuklar cinsinden değildir; o zaman anlam şuna çıkmaktadır: “Mal ve çocuklar fayda vermez, sadece kalp temizliği fayda verir.” Muzâf takdir edilmeseydi istisnadan bir anlam elde edilemezdi. *من* kelimesi *ينفع* fiilinin mef’ûlû yapılmıştır; yani mal ve çocuklar, ancak -malını Allah’a itaatte harcamış olması ve evlatlarını dine yönlendirmiş, onlara ilâhî yasaları öğretmiş olması hasebiyle- kalbini selîm kılan kişiye fayda verir. Buna göre, “kalbî” mal ve evlât fitnesinden “selîm olarak Allah’a gelenler müstesna” şeklinde bir anlam çıkmaktadır. Kalbin *selîm* olması, inkâr ve isyanın afetlerinden uzak olması² demektir.

[1667] Allah Teâlâ’nın, halîli Hazret-i İbrâhim’e ikrâm ettiği ve onun ih-
25 lâstaki makamının yüksekliğine dikkat çektiği şeylerden biri de onun bu istisnasını kendisinden razı olduğunu gösterircesine aktarması; sonra da “Hani, Rabbin arı-duru bir kalp ile gelmişti.” [Sâffât 37/84] âyetinde kalb-i selîmi onun sıfatı yapmış olmasıdır.

[1668] Tefsire sokulan bid’atlerden biri de *selîm* kelimesinin “Kalbin Allah korkusu ile yaralanmış olması” şeklinde yorumlanmasıdır. *Kalb-i selîmin*; *sâlim*, *müslim*, *müsellim*, *müsâlîm* ve *müsteslim* olduğuna³ yönelik görüş de böyledir.

1 Kişinin zengin olması için mutlaka çocuğu olması gerekmez.

2 *Slm* maddesinin kök anlamı *berâet*, yani uzak olmaktır. Birine *selâm* verdiğinizde, onun sizden gelebileceğini düşündüğü her tür tehlikeden uzak olduğunu söylemiş olursunuz; *islâm* kelimesi de gerçeğe aykırı, Hakk’a teslimiyete zıt tutum ve davranışlardan uzak olmak demektir.

3 Yani *kalb-i selîm*; şirkten, inkâr ve isyandan *sâlim*, Hakk’a *teslimiyet* gösteren, *müslüman*, Allah dostla-

[١٦٦٥] {إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ} إِلَّا حَالٌ مِنْ أَتَى اللَّهَ {بِقَلْبٍ سَلِيمٍ}. وهو من قولهم:

تَحِيَّةٌ بَيْنَهُمْ ضَرْبٌ وَجِيعٌ ❁

وما ثوابه إِلَّا السيف ❁

[١٦٦٦] وببانه أن يقال لك: هل لزيد مال وبنون؟ فتقول: ماله وبنوه سلامة قلبه؛

تريد نفي المال والبنين عنه، وإثبات سلامة القلب له بدلاً عن ذلك. وإن شئت حملت

الكلام على المعنى وجعلت المال والبنين في معنى الغنى، كأنه قيل: يوم لا ينفع

غنى إلا غني من أتى الله بقلب سليم؛ لأن غنى الرجل في دينه بسلامة قلبه، كما أن

غناه في دنياه بماله وبنيه. ولك أن تجعل الاستثناء منقطعاً؛ ولا بد لك مع ذلك من

تقدير المضاف، وهو الحال، والمراد بها سلامة القلب، وليست هي من جنس المال

والبنين، حتى يؤول المعنى إلى أن المال والبنين لا ينفعان، وإنما ينفع سلامة القلب.

ولو لم يقدر المضاف لم يتحصل للاستثناء معنى. وقد جعل {مَنْ} مفعولاً لـ{يَنْفَعُ}،

أي لا ينفع مال ولا بنون إلا رجلاً سلم قلبه مع ماله حيث أنفقه في طاعة الله، ومع

بنيه حيث أرشدهم إلى الدين وعلمهم الشرائع. ويجوز على هذا {إِلَّا مِمَّنْ أَتَى اللَّهَ

بِقَلْبٍ سَلِيمٍ} من فتنة المال والبنين. ومعنى سلامة القلب سلامته من آفات الكفر

والمعاصي. ١٥

[١٦٦٧] ومما أكرم الله تعالى به خليله ونبيه على جلالة محله في الإخلاص أن

حكى استثناءه هذا حكاية راض بإصابته فيه، ثم جعله صفة له في قوله {وَأَنَّ مِنْ شَيْعَتِهِ

لِإِبْرَاهِيمَ إِذْ جَاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ} [الصافات: ٨٤]

[١٦٦٨] ومن بدع التفاسير: تفسير بعضهم السليم بالديغ من خشية الله. وقول

آخر: هو الذي سلم وسلم وأسلم وسالم واستسلم. ٢٠

[1669] İbrâhim (a.s.)'ın müşriklerle konuşma düzeni ne kadar güzel! İlk, müşriklere neye taptıklarını -soru sormak amacıyla değil- onaylatmak için sormuştur. Sonra onların ilâhlarına yönelmiş; fayda ve zarar vermeyen, görmeyen ve duymayan şeyler olduğunu söyleyerek, geçmiş atalarını taklit etmeye dayan-
 5 dırdıkları bu eylemlerinin bâtıllığını onlara göstermiş; sonra bu mesnetlerini kırarak, taklitçiliği, delil olması bir kenara, 'şüphe' olmaktan bile çıkartmıştır. Sonra meseleyi onların üzerinden değil de kendi üzerinden tasvir etmiş, kendisini putlardan kurtarıp tanrı olarak sadece Allah Teâlâ'dan bahsetmiş; Allah'ın şanını ululamış ve kendisini yaratıp büyütmesinden vefatına kadarki nimetleri-
 10 ni saymış; âhirette de kendisini bağışlayacağını umduğunu ilave etmiştir. Sonra bunu, Allah'a muhlislerin duasıyla dua etmesi izlemiş; *evvâbların* yalvarışıyla O'na yalvarmıştır. Sonra da duayı Kıyamet günü, Allah'ın ödüllendirme ve cezalandırması ve dünyada dalâlette olmalarından dolayı müşriklerin o gün sürüklenecekleri pişmanlık ve iç yangınıyla, -iman ve itaat edebilmek için- tekrar
 15 hayata döndürülme temennileri¹ ile ilişkilendirmiştir.

90. (Ki o gün) Cennet müttakîlere yaklaştırılır;

91. Cehennem de azgınlara gösterilir

92-93. ve kendilerine denilir ki: “Nerede o -Allah’tan başka- taptıklarınız?! Size yardım ediyorlar mı ya da kendilerine yardımları dokunuyor mu?”
 20

94. Bunlar ve o azgınlara tepetaklak oraya atılırlar!

95. İblis'in bütün askerleri ile birlikte...

[1670] Cennet, *sa'id* [cennetlik / mutlu] konumunda olanlara yakın bir konumdadır, oraya bakarlar, cennette haşrolunacaklarından dolayı çok
 25 mutlu olurlar/sevinirler. Cehennem de *şakîler* (cehennemlik / mutsuz) için apaçıktır ve gözleri önündedir; buraya sevk edileceklerinden dolayı büyük üzüntü içindedirler. Nitekim [Allah] “Cennet müttakîlere yaklaştırılmıştır; uzakta değildir artık!” [Kâf 50/31], “Onu yaklaşıırken gördüklerinde, nankörce inkâr edenlerin yüzleri buruşur...” [Mülk 67/27] buyurmuştur. Her tür keder ve iç yangını onlarda toplanmış, Cehennem
 30 gözlerinin önüne getirilmiştir. Kederli bir halde her daim helâk olmakta;

riyla barışık, Allah'a boyun eğen, O'na tâbi kalptir.

1 Türkçede *temenni* “kibarca istemek” anlamında kullanılıyorsa da Arapçada *umniyye* [kuruntu] kökünden gelmekte olup “olmayacak şeylerin istenmesi” anlamında boş kuruntuları ifade etmektedir.

[١٦٦٩] وما أحسن ما رتب إبراهيم عليه السلام كلامه مع المشركين حين سألهم أولاً عما يعبدون سؤال مقرر لا مستفهم. ثم أنحى على آلهتهم فأبطل أمرها بأنها لا تضر ولا تنفع ولا تبصر ولا تسمع، على تقليدهم آباءهم الأقدمين، فكسره وأخرجه من أن يكون شبهة فضلاً أن يكون حجة. ثم صور المسألة في نفسه دونهم، حتى تخلص منها إلى ذكر الله عزّ وعلا، فعظم شأنه وعدّد نعمته من لدن خلقه وإنشائه إلى حين وفاته، مع ما يرجى في الآخرة من رحمته. ثم أتبع ذلك أن دعاه بدعوات المخلصين، وابتهل إليه ابتهاال الأوابين. ثم وصله بذكر يوم القيامة وثواب الله وعقابه وما يدفع إليه المشركون يومئذٍ من الندم والحسرة على ما كانوا فيه من الضلال وتمني الكثرة إلى الدنيا ليؤمنوا ويطيعوا.

٩٠- ﴿وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾

٩١- ﴿وَبُرَزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ﴾

٩٢- ﴿وَقِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَ﴾

٩٣- ﴿مِنْ دُونِ اللَّهِ هَلْ يَنْصُرُونَكُمْ أَوْ يَنْتَصِرُونَ﴾

٩٤- ﴿فَكَبِكُوا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُونَ﴾

٩٥- ﴿وَجُنُودُ إِبْلِيسَ أَجْمَعُونَ﴾

[١٦٧٠] الجنة تكون قرية من موقف السعداء ينظرون إليها ويغتنطون بأنهم المحشورون إليها. والنار تكون بارزة مكشوفة للأشقياء بمرأى منهم، يتحسرون على أنهم المسوقون إليها. قال الله تعالى {وَأُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ بَعِيدٍ} [٣١]، وقال {فَلَمَّا رَأَوْهُ زُلْفَةً سَيئَتْ وُجُوهُ الَّذِينَ كَفَرُوا} [الملك: ٢٧]، يجمع عليهم الغموم كلها والحسرات، فتجعل النار بمرأى منهم، فيهلكون غمًا في كل لحظة

şirklerinden dolayı kınanmaktadırlar! Kendilerine “Nerede o ilahlarınız!? Yardım ederek size fayda verebiliyorlar mı?! Ya da yardımları kendilerine fayda veriyor mu?!” denilmektedir. Çünkü onlar da ilâhları da cehennem yakıtıdır. “Bunlar”, yani ilâhlar “ve o azgınlar”, yani ilâhların kendilerine
 5 cehennemin gösterildiği kulları “oraya tepetaklak atılırlar” âyetinin anlamı budur. *Kebkebe, kebbin* [yani yüzüstü düşmenin] tekrar etmesidir, mânadaki tekrarı vurgulamak için lafızda da tekrar yapılmıştır. Adeta, cehenneme atıldıklarında dibine ulaşınca kadar tekrar tekrar yüzüstü düşmektedirler. *Allah'ım! Bizi cehennemden koru, ey aman istenenlerin en hayırlısı!*

10 [1671] “Ve İblis’in askerleri” yani şeytanlar. Ya da insan ve cin topluluğundan asi olup ona tâbi olanlar.

96. Orada birbirleriyle çekişerek şöyle derler:

97. “Vallahi, apaçık bir sapma içerisindeymişiz!”

98. “Sizi Âlemlerin Rabbi ile bir tutarken...”

15 [1672] Konuşma ve hasımlaşma hakikî anlamıyla gerçekleşmiş olsun diye Allah’ın, putları konuşturmuş olması mümkündür. Bunun asilerle şeytanlar¹ arasında cereyan etmiş olması da mümkündür.

99. “Bizi bu mücrimlerden başkası saptırmamıştır.”

20 [1673] Onları saptıran mücrimlerden kasıt, “Ya Rabbi! Şüphesiz, biz efendilerimize ve büyüklerimize itaat etmiştik; bizi onlar yoldan saptırdılar!” [Ahzâb 33/67] âyetinde de belirtildiği gibi onların elebaşları ve büyükleridir. Süddî’den [v. 127/745], kendilerine uydukları önde gelenler olduğu, İbn Cüreyc’den [v. 150/767] ise İblis ve Âdem (a.s.)’ın kâtil oğlu olduğu rivayet edilmiştir; çünkü öldürmeyi ve isyan eylemlerini başlatan odur.

25 **100. “Şimdi bize ne şefaât eden biri var,”**

101. “ne de candan bir dost!”

[1674] Müminlerin melek ve peygamber şefaâtçileri olduğunu gördüğümüz gibi, “bize şefaât eden biri yok!” Onların arkadaşları olduğunu gördüğümüz gibi “bizim için candan bir dost
 30 da yok!” Zira Âhirette arkadaşlık sadece müminler için geçerlidir,

1 Yani liderleri, fikir ve kanaat önderlerinden ibaret şeytanî elebaşları. Kur’an’da şeyâtîn genelde bu insanları ifade etmektedir. İlk ihtimalde, cansız, akılsız varlıklar olan putların nasıl olup da konuşabildiği aktarılmakta, Allah’ın bunları konuşturabileceği söylenmektedir. Burada ise Kur’an’da sık sık yer verilen müsteşbirlerle müstazâfların birbirini suçlaması söz konusudur.

ويؤبّخون على إشراكهم، فيقال لهم: أين آلهتكم، هل ينفعونكم بنصرتهم لكم؟! أو هل ينفعون أنفسهم بانتصارهم؟! لأنهم وآلهتهم وقود النار. وهو قوله {فَكُبِّبُوا فِيهَا هُمْ}، أي الآلهة {وَالْغَاوُونَ} وعبدتهم الذين برزت لهم الجحيم. والكبكية: تكرير الكب، جعل التكرير في اللفظ دليلاً على التكرير في المعنى، كأنه إذا ألقى في جهنم ينكب مرة بعد مرة حتى يستقرّ في قعرها. اللهم أجرنا منها يا خير مستجار! ٥

[١٦٧١] {وَجُنُودُ إِبْلِيسَ} شياطينه، أو متبعوه من عصاة الجن والإنس.

٩٦- {قَالُوا وَهُمْ فِيهَا يَخْتَصِمُونَ}

٩٧- {تَاللَّهِ إِن كُنَّا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ}

٩٨- {إِذْ نُسَوِّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ}

١٠ [١٦٧٢] يجوز أن يُنطق الله الأصنام حتى يصح التناول والتخاصم، ويجوز أن يجري ذلك بين العصاة والشياطين.

٩٩- {وَمَا أَضَلُّنَا إِلَّا الْمُجْرِمُونَ}

[١٦٧٣] والمراد بالمجرمين الذين أضلوهم رؤسائهم وكبرائهم، كقوله {رَبَّنَا إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلًا} [الأحزاب: ٦٧]. وعن السدي: الأولون الذين اقتدينا بهم. وعن ابن جريج: إبليس، وابن آدم القتال، لأنه أول من سنّ القتل وأنواع المعاصي. ١٥

١٠٠- {فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ}

١٠١- {وَلَا صَدِيقٍ حَمِيمٍ}

[١٦٧٤] {فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ} كما نرى المؤمنين لهم شفعاء من الملائكة والنبين، {وَلَا صَدِيقٍ} كما نرى لهم أصدقاء؛ لأنه لا يتصادق في الآخرة إلا المؤمنون، ٢٠

Cehennem ehline gelince onlar arasında düşmanlık ve karşılıklı nefret vardır. Nitekim Allah “Oysa o gün, can-ciğer dostlar bile birbirlerine düşman kesilir. Müttakiler hariç!..” [Zuhruf 43/67] buyurmuştur. [ii] Ya da şefaâtçi ve dost saydıklarımızdan [şu an] “ne şefaât eden biri var ne de candan bir dost!..” Çünkü onlar, putların Allah katında şefaâtçileri olacağına inanıyorlardı. İnsanların ‘şeytan’ları da onların arkadaşlarıydı. [iii] Ya da şunu kasdetmektedirler: Öyle tehlikeli bir duruma düşmüşlerdir ki şefaâtçilerin de dostların da kendilerine bir faydası olamayacağını, kendilerini kurtarmayacağını anlamışlardır; “bunlar yok” derken, aslında “bunların bir faydası yok” demek istemektedirler; zira fayda vermeyen şey, yok hükmündedir.

[1675] حميم kelimesi, ya özen gösterme [اهتمام] anlamındaki اهتمام’dan türemiştir ve [‘candan dost’] ifadesi, senin önemsedığın şeyi önemseyen dost anlamındadır. Ya da özel/yakın arkadaş anlamında *el-hâmmet*ten türemiştir.

[1676] **Şayet** “Neden şefaât edenler çoğul, dost ise tekil getirilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Bu, genel olarak şefaâtçilerin çokluğundan, dostların ise azlığından dolayıdır. Dikkat edilirse, bir adam zalimin zulmüyle sırandığında onun ülkesinden büyük bir grup, çoğunun konuyla ilgili bilgisi olmasa da Allah rızasını umarak ve merhamet göstererek ona yardımcı (şefaâtçi) olmak için ayağa kalkar. Dosta –yani senin önem verdiğin şeye önem veren, muhabbetinde samimi olan kişiye- gelince bu, mısır akbabası yumurtasından¹ daha kıymetlidir. Hakîmlerden birine “Dost kimdir/nedir?” diye sorulduğunda, anlamı olmayan bir isim diye cevap vermiş!.. [Âyette] صديق (dost) ifadesiyle çoğul kastedilmiş olması da mümkündür.

102. “Keşke dünyaya bir kez daha gelsek de müminlerden olsak!”

103. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

104. Şüphesiz senin Rabbindir ‘mutlak izzet sahibi’, merhametli (Azîz, Rahîm).

[1677] *el-Kerre*ⁱⁱ tekrar dünyaya gelmektir. *Lev*, bu gibi yerlerde temenni anlamında olup adeta şöyle denmektedir: “Keşke dünyaya bir kez daha gelsek!” Bu, *lev* ve *leytenin* takdirî olarak aynı mânada buluşmasından dolayıdır. Asıl (şart) anlamında olması da mümkündür ki o zaman, “[gelsek] şöyle şöyle yapardık” şeklindeki cevabı hafz edilmiş olur.

1 Mısır akbabası, insanların ulaşamayacağı çok uzak mekânlarda bulunan bir kuş olup yumurtası da dağların tepelerinde, ulaşımı zor ve uzak yerlerde dir. Gerçek dost, işte bunun gibi zor ulaşılır, nadir bir kişidir.

وأما أهل النار فينبههم التعادي والتباغض. قال الله تعالى {الْأَخِلَاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ إِلَّا الْمُتَّقِينَ} [الزخرف: ٦٧]. أو {فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعِينَ وَلَا صِدِّيقٍ حَمِيمٍ} من الذين كنا نعدهم شفعاء وأصدقاء؛ لأنهم كانوا يعتقدون في أصنامهم أنهم شفعاؤهم عند الله، وكان لهم الأصدقاء من شياطين الإنس. أو أرادوا أنهم وقعوا في مهلكة علموا أن الشفعاء والأصدقاء لا ينفعونهم ولا يدفعون عنهم؛ فقصدوا بنفيهم نفي ما يتعلق بهم من النفع؛ لأنَّ "ما لا ينفع" حكمه حكم المعدوم.

[١٦٧٥] والحميم من الاحتمام، وهو الاهتمام، وهو الذي يهمله ما يهملك. أو من الحامة، بمعنى الخاصة، وهو الصديق الخاص.

[١٦٧٦] فإن قلت: لم جمع الشافع ووجد الصديق؟ قلت: لكثرة الشفعاء في العادة وقلة الصديق. ألا ترى أن الرجل إذا امتحن بإرهاق ظالم نهضت جماعة وافرة من أهل بلده لشفاعته، رحمة له وحسبة، وإن لم يسبق له بأكثرهم معرفة. وأما الصديق - وهو الصادق في وداك الذي يهمله ما أهملك - فأعز من بيض الأنوق. وعن بعض الحكماء أنه سئل عن الصديق فقال: اسم لا معنى له. ويجوز أن يريد بالصديق الجمع.

١٥ - ١٠٢ ﴿فَلَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

١٠٣ - ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

١٠٤ - ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[١٦٧٧] الكرة: الرجعة إلى الدنيا. و"لو" في مثل هذا الموضع في معنى التمني، كأنه قيل: فليت لنا كرة. وذلك لما بين معنى لو وليت من التلاقي في التقدير. ويجوز أن تكون على أصلها ويحذف الجواب، وهو: لفعلنا كيت وكيت.

105. Nûh'un kavmi de peygamberleri yalanlamıştı...

106. Hani, kardeşleri Nûh onlara demişti ki; "Hâlâ sakınmayacak mısınız?"

107. "Şüphesiz, ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim."

5 **108. "Artık Allah'tan sakının ve bana itaat edin."**

109. "Buna karşı sizden bir ücret istemiyorum; benim ücretimi vermek Âlemlerin Rabbi'ne düşer."

110. "O halde, Allah'tan sakının ve bana itaat edin."

[1678] *Kavm* kelimesi müennestir;¹ nitekim ism-i taşğiri *kuvey*medir. 10 المُرْسَلِينَ (Gönderilenler) -ki kastedilen, Nûh'dur (a.s.)- ifadesinin benzeri, kişinin bir tane binit ve elbisesi olmasına rağmen, *fulân^{um} yerkebu'd-devâbb^e ve yelbesu'l-burûd^e* (Falanca binitlere biner, kaliteli elbiseler giyer.) demen gibidir. "Kardeşleri" denilmiştir; çünkü Nûh onlardan biridir. *Yâ ehâ benî temim!* ifadesi Arapların sözlerinden olup bununla, [Temim oğullarından] her- 15 hangi birini kastederler. Şu *Hamâse* beyti de bunun gibidir:

kardeşlerinden kanıt istemezler
felaketlerde kendilerini yardıma çağırdıklarında

[1679] Hazret-i Muhammed'in (s.a.) Kureyş'te güvenilir olması gibi, [Nûh (a.s.)] da kavmi arasında güvenilir olmakla meşhur, emîn biri idi.

20 [1680] Sizlere olan nasihatimde ve sizleri hakka davetimde "bana itaat edin."

[1681] "Buna karşı" yani içinde bulunduğum davet ve nasihate karşı.

[1682] "Allah'tan sakının ve bana itaat edin" ifadesi bana itaat konusunda Allah'tan sakının, demektir. Bunu, benliklerine iyice yerleştirmek ve 25 pekiştirmek için tekrarlamış; ayrıca, iki [kez geçen "Allah'tan sakının ve bana itaat edin" ifadesinden] her birini farklı bir illete bağlamış; onlar arasında güvenilir bir kişi olmasını birincinin illeti kılarken, onların elindekine hiçbir tamahı bulunmamasını ikincinin illeti kılmıştır.

30 **111. "Sana en aşağı tabakadan kimseler tâbi olmuşken, sana iman edip bağlanırmıyız biz!" dediler.**

1 كَذَّبَتْ fiilin niden müennes olduğunu açıklamaya çalışıyor.

١٠٥- ﴿كَذَّبَتْ قَوْمُ نُوحٍ الْمُرْسَلِينَ﴾

١٠٦- ﴿إِذْ قَالَ لَهُمْ أَخُوهُمْ نُوحٌ أَلَا تَتَّقُونَ﴾

١٠٧- ﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾

١٠٨- ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا﴾

١٠٩- ﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجَرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١١٠- ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا﴾

[١٦٧٨] القوم مؤنثة، وتصغيرها قويمة. ونظير قوله { الْمُرْسَلِينَ } - والمراد نوح عليه السلام - قولك: فلان يركب الدواب ويلبس البرود، وماله إلا دابة وبرد. قيل: أخوهم؛ لأنه كان منهم، من قول العرب: يا أخا بني تميم، يريدون: يا واحداً منهم. ومنه بيت الحماسة:

لَا يَسْأَلُونَ أَخَاهُمْ حِينَ يَنْدُبُهُمْ * فِي النَّائِبَاتِ عَلَى مَا قَالَ بُرْهَانَا

[١٦٧٩] كان أميناً فيهم مشهوراً بالأمانة، كمحمد ﷺ في قريش.

[١٦٨٠] {وَأَطِيعُوا} في نصحي لكم وفيما أدعوكم إليه من الحق.

[١٦٨١] {عَلَيْهِ} على هذا الأمر، وعلى ما أنا فيه، يعني: دعاءه ونصحه.

[١٦٨٢] ومعنى {فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا}: فاتقوا الله في طاعتي. وكرره ليؤكداه عليهم ويقرّره في نفوسهم، مع تعليق كل واحدة منهما بعلّة، جعل علة الأول كونه أميناً فيما بينهم، وفي الثاني حسم طمعه عنهم.

١١١- ﴿قَالُوا أَنْتُمْ لَكُمْ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ﴾

[1683] [وَاتَّبَعَ (sana tâbi olmuş) ifadesi] ve etbâ'uke (sana uyanlar) şeklinde de okunmuştur. Şâhidin çoğulunun eşhâd olması gibi bu da tâbi'un kelimesinin cem'idir. Ya da batalun kelimesinin cem'i ebtâlun olması gibi tebe'un kelimesinin cem'idir. Vav hal konumunda olup وَاتَّبَعَكَ ifadesindeki Vav'dan sonra kad kelimesinin gizli olmasını gerektirmektedir.

[1684] *Erzelîn* çoğulu hem cem-'i müzekker sâlim ile [أَرْذَلُونَ] hem de "...en aşağı olanlarımız..." [Hûd 11/27] âyetinde olduğu gibi cem-'i teksir ile [أَرَاذِل] yapılmıştır. *Rezâlet* ve *nezâlet*, aşağılık, alçaklık demektir. Neseplerinin zayıflığı ve dünyevî nasiplerinin azlığı ve sebebiyle onları hakir görmektedirler. Dokumacılık ve hacâmat gibi kötü kabul edilen zanaatların erbabı oldukları [için böyle suçlandıkları] da söylenmiştir. Oysa icra ettiği sanat yüzünden [dindar] küçük görülemez.¹

[1685] Kureyş de Allah Resulü'nün ashabına böyle diyordu. Peygamberlere uyanların bu durumu, onların alâmet ve emareleri olarak devam etmektedir. Dikkat edilirse Herakles de Peygamber'e (s.a.) tâbi olanların kimler olduğunu Ebû Süfyan'a sorup "Alt tabakadan, zayıf insanlar." cevabını aldığı anda "Peygamberlere hep bu tür insanlar tâbi olagelmiştir." demişti. İbn Abbas'tan (r.a.) bunların, ayak takımı oldukları, İkrime'den [v. 105/723] dokumacı ve ayakkabıcılar oldukları, Mukatil'den ise toplumun en alt kesimi oldukları rivayet edilmiştir.

112. Dedi ki: "Onların yaptıkları [yani, bana uyarken hangi sâiklerle hareket ettikleri] hakkında ne bilgim olacak!"

113. "Hesapları da tamamen Rabbime aittir; keşke farkına varsanız!"

[1686] وَمَا عَلَّمِي ifadesi, "Ne bilgim olacak?" anlamındadır; bununla, tâbilerinin, amellerini ihlâsla sırf Allah için yapıp yapmadıklarından ve işlerinin içyüzünden haberdar olma konusunda bir bilgisinin olmadığını kastetmektedir. Böyle söylemiştir; çünkü onlar, imanları konusunda onları hakir gördükleri gibi "Bunlar düşünerek, *basiret* üzere iman etmiş değil! Sırf hevâlarıyla, süflî duygularla iman etmişler!" diyerek ayıplıyorlardı da. Nitekim Allah, bunların "...ilk bakışta en aşağı' olanlarımız..." [Hûd 11/27] şeklindeki sözlerini aktarmıştır. [ii] Nûh (a.s.)'ın, onlara bunu bilmiyormuş gibi davranıyor olması da mümkündür; yani bunların "toplumun en alt kesimleri" iddiasını, *onlara göre* alt tabakadan olup olmadıklarına bakmaksızın "*bizzat kendisine göre* amelleri kötü, inançları fâsit olması" ile açıklamış olmakta; sonra da cevabını buna dayandırarak şöyle demektedir:

1 İnsanın Allah katında değeri, dericilikle, kuyumculuk gibi mesleklerle değil, *takva* ileidir.

[١٦٨٣] وقرئ «وأتباعك»، جمع تابع، كشاهد وأشهاد، أو جمع تبع، كبطل وأبطال. والواو للحال وحقها أن يضم بعدها قد في {وَأَتَّبَعَكَ}. وقد جمع الأردل على الصحة وعلى التكسير في قوله {الَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا أَن يَبْنُوا} [هود: ٢٧].

[١٦٨٤] والرزالة والنذالة الخسة والدناءة. وإنما استرذلوهم لاتضاع نسبهم وقلة نصيبهم من الدنيا. وقيل: كانوا من أهل الصناعات الدنية كالحياكة والحجامة. والصناعة لا تُزرى بالديانة.

[١٦٨٥] وهكذا كانت قريش تقول في أصحاب رسول الله ﷺ، وما زالت أتباع الأنبياء كذلك، حتى صارت من سماتهم وأماراتهم. ألا ترى إلى هزقل حين سأل أبا سفيان عن أتباع رسول الله ﷺ، فلما قال: ضعفاء الناس وأراذلهم. قال: ما زالت أتباع الأنبياء كذلك. وعن ابن عباس رضي الله عنهما: هم الغاغة. وعن عكرمة: الحاكة والأساكفة. وعن مقاتل: السفلة.

١١٢- ﴿قَالَ وَمَا عَلِمِي بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

١١٣- ﴿إِنْ حِسَابُهُمْ إِلَّا عَلَىٰ رَبِّي لَوْ تَشْعُرُونَ﴾

[١٦٨٦] {وَمَا عَلِمِي} وأي شيء علمي؟ والمراد: انتفاء علمه بإخلاص أعمالهم لله وإطلاعه على سر أمرهم وباطنه. وإنما قال هذا، لأنهم قد طعنوا مع استرذالهم في إيمانهم، أنهم لم يؤمنوا على نظر وبصيرة، وإنما آمنوا هوى وبديهة، كما حكى الله عنهم في قوله {الَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا أَن يَبْنُوا} [هود: ٢٧]. ويجوز أن يتغابى لهم نوح عليه السلام، فيفسر قولهم الأراذلين بما هو الرذالة عنده، من سوء الأعمال وفساد العقائد، ولا يلتفت إلى ما هو الرذالة عندهم. ثم بيني جوابه على ذلك فيقول:

Bana düşen, onların kalplerini yarıp gerçek durumlarını öğrenmeye çalışmaksızın sadece zâhirlerine itibar etmektir; kötü amelleri varsa bunun hesabını onlara Allah sorar, onları Allah cezalandırır. Ben sadece uyarıcıyım; ne hesaba çekiciyim ne de karşılık vericiyim! “Keşke” bunun “farkına varsanız!..” Fakat siz cahillik ediyorsunuz, gidişatınız cehaletle şekilleniyor.

[1687] Bu ifadeyle Nûh (a.s.), kavminin inançlarını reddettiğini, insanların en fakiri ve nesep olarak en zayıfı olsa da bir mümini “rezil” diye isimlendirmelerini reddettiğini anlatmak istedi; çünkü *zenginlik din zenginliği, neseb takva nesebidir.*

10 **114. “İman edenleri kovacak değilim!”**

115. “Ben apaçık bir uyarıcıdan başka bir şey değilim.”

[1688] “İman edenleri kovacak değilim!..” Demek istiyor ki siz iman edeceksiniz diye, sizin keyfinize uyarak, gönlünüzü hoş ederek sağlam ve doğru bir imana sahip müminleri yanımdan kovmak benim yapacağım bir şey değil! Bana düşen, hakkı batıldan ayırt edecek sahih bir kanıtla sizi açıkça uyarmaktan ibarettir. Konumunuzu en iyi bilenler sizlersiniz!..

116. (Sonunda) “Ey Nûh! Eğer vazgeçmezsen, kesinlikle taşlananlardan olacaksın!” dediler.

117. Dedi ki: “Ya Rabbi! Gerçek şu ki, kavmim beni yalanladı.”

20 **118. “Artık (bir azap gönderip) benimle onların arasını açıkça ayır; beni ve beraberimdeki müminleri de kurtar.”**

[1689] [“Gerçek şu ki kavmim beni yalanladı.” ifadesi] onların yalanladıklarını haber verme anlamında değildir; çünkü gaybı ve şehadeti bilen [yani Allah'ın], bunu çok iyi bildiğini bilmektedir. Sadece şunu kastetmektedir: Beni kızdırıp bana eziyet ettiklerinden dolayı değil, sırf sen ve senin dinin için onlara beddua ediyorum; çünkü onlar, senin bana vahyettiğini, benimle mesaj gönderdiğini söylediğim için beni yalanlamaktalar. Dolayısıyla “benimle onların arasında” hükmünü ver. *el-Fütâh*⁴ hüküm vermek; *fettâh* da hükmeden demektir; çünkü [kimin haklı, kimin haksız olduğuna dair] kapalı olanı açıklığa kavuşturmaktadır. *Fettâh*, *faysal* diye de isimlendirilmiştir; 30 çünkü o da dâvaları ayırmaktadır.

119. Bunun üzerine Biz de onu ve beraberindekileri o tıka-basa dolu gemiyle kurtardık.

ما عليّ إلا اعتبار الظواهر، دون التفتيش عن أسرارهم والشقّ عن قلوبهم، وإن كان لهم عمل سيء، فالله محاسبهم ومجازيهم عليه، وما أنا إلا منذر، لا محاسب ولا مجازٍ؛ {لَوْ تَشْعُرُونَ} ذلك! ولكنكم تجهلون فتساقون مع الجهل حيث سيركم. [١٦٨٧] وقصد بذلك ردّ اعتقادهم وإنكار أن يسمى المؤمن رذلاً، وإن كان أفقر الناس وأوضعهم نسباً، فإن الغنى غنى الدين، والنسب نسب التقوى.

١١٤- ﴿وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

١١٥- ﴿إِن أَنَا إِلَّا نَذِيرٌ مُّبِينٌ﴾

[١٦٨٨] {وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَ}، يريد ليس من شأني أن أتبع شهواتكم وأطيب نفوسكم بطرد المؤمنين الذين صح إيمانهم، طمعاً في إيمانكم. وما عليّ إلا أن أنذركم إنذاراً بيناً بالبرهان الصحيح الذي يتميز به الحق من الباطل، ثم أنتم أعلم بشأنكم!

١١٦- ﴿قَالُوا لَئِن لَّمْ تَنْتَهِ يَا نُوحُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ﴾

١١٧- ﴿قَالَ رَبِّ إِنِّي قَوْمِي كَذِبُونَ﴾

١١٨- ﴿فَافْتَحْ بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ فَتْحًا وَنَجِّنِي وَمَنْ مَعِيَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٦٨٩] ليس هذا بإخبار بالتكذيب، لعلمه أن عالم الغيب والشهادة أعلم، ولكنه أراد أني لا أدعوك عليهم لما غاظوني وآذوني، وإنما أدعوك لأجلك ولأجل دينك، ولأنهم كذبوني في وحيك ورسالتك، فاحكم {بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ}. والفتاحة الحكومة، والفتاح الحاكم، لأنه يفتح المستغلق كما سمي فيصلاً، لأنه يفصل بين الخصومات.

١١٩- ﴿فَأَنْجَيْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ فِي الْفَلَكِ الْمَشْحُونِ﴾

[1690] *Fulk* gemi anlamında olup cem'i *fulktür*. Nitekim Allah Teâlâ وَتَرَى الْفُلْكَ فِيهِ مَوَاجِرَ "... gemilerin denizde suyu yara yara gittiklerini görürsün..." [Fâtır 35/12] buyurmuştur. Müfredi *kuf*, cem'i ise *üsüd* kalıbındadır; ancak tıpkı *fe'al* kalıbının cem'i *fa'l* yapıldığı gibi *fu'ul* kalıbının cem'i de *fu'l* yapılmıştır; çünkü bu iki kalıp *arab - 'urb ve raşed - rüşd* örneklerinde olduğu gibi birbirine benzemektedir. Nitekim [Araplar] *üsüd - üsd* ve *fülük - fülk* derler. Bunun benzeri *ba'ir^{un} hicân^{un} - ibil^{un} hicân^{un}* (hecin¹ devesi / hecin develerinden oluşan sürü) ve *dir'un dilâs^{un} - dürrü'un dilâs^{un}* (parlak yumuşak zırh/lar) örnekleridir. Bunların müfredleri *kinâz*, cemileri ise *kirâm* veznindedir. *Meşhûn*, dolu demektir. *Şahanehâ 'aleyhim hayl^{en} ve ricâl^{en}* (Üzerlerine atlarla ve adamlarla doldurdu kenti) denilmektedir.

120. Sonra, geride kalanları suda boğduk.

121. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

122. Şüphesiz senin Rabbindir 'mutlak izzet sahibi', merhametli (Azîz, Rahîm).

123. Âd da peygamberleri yalanlamıştı...

124. Hani, kardeşleri Hûd onlara demişti ki: "Hâlâ sakınmayacak mısınız?"

125. "Şüphesiz, ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim."

126. "Artık Allah'tan sakının ve bana itaat edin."

127. "Buna karşı sizden bir ücret istemiyorum; benim ücretimi vermek Âlemlerin Rabbi'ne düşer."

128. "Yüksekçe bulduğunuz yerlere gayesiz ve işlevsiz anıtlar mı dikip duruyorsunuz?"

129. "Ebedilik tutkusuyla mı saraylar ediniyorsunuz?!"

130. "Cezalandırdığınızda, birer zorba gibi mi cezalandırıyorsunuz?!"

131. "Artık Allah'tan sakının ve bana itaat edin."

[1691] [يَكْلٍ رِع] (*ray'îⁿ - ri'îⁿ* şeklinde) fethalı ve kesreli okunmuştur, yüksek yer anlamındadır. Müseyyib b. Ales şöyle demiştir:

1 Normal vaktinden evvel gebe kalan deve.

[١٦٩٠] الفلک السفینة، وجمعه فُلُک. قال الله تعالى {وَتَرَى الْفُلْکَ فِيهِ مَوَاحِرُ} [الفاطر: ١٢]؛ فالواحد بوزن قُفْل، والجمع بوزن أُسَد، كسروا فُعْلًا على فُعْل، كما كسروا فَعْلًا على فَعْل، لأنهما أخوان في قولك: العَرَب والعُرَب، والرَّشَد والرُّشْد. فقالوا: أُسَد وأُسَد، وفلک وفلک. ونظيره: بغير هَجَان، وإیل هِجَان، ودرع دِلَاص، ودروع دِلَاص؛ فالواحد بوزن کِنَاز، والجمع بوزن کِرَام. والمشحون المملوء. يقال: شحنها عليهم خيالًا ورجالًا.

١٢٠- ﴿ثُمَّ أَغْرَقْنَا بَعْدُ الْبَاقِينَ﴾

١٢١- ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

١٢٢- ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

١٢٣- ﴿كَذَّبَتْ عَادُ الْمُرْسَلِينَ﴾

١٢٤- ﴿إِذْ قَالَ لَهُمُ أَخُوهُمْ هُودٌ أَلَا تَتَّقُونَ﴾

١٢٥- ﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾

١٢٦- ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا﴾

١٢٧- ﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجَرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٢٨- ﴿اتَّبِعُونِ بِكُلِّ رِيعٍ آيَةً تَعْبَثُونَ﴾

١٢٩- ﴿وَتَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ﴾

١٣٠- ﴿وَإِذَا بَطِشْتُمْ بَطِشْتُمْ جَبَّارِينَ﴾

١٣١- ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا﴾

[١٦٩١] قرئ «بكل ريع»، بالكسر والفتح، وهو المكان المرتفع. قال المسيب بن

Serapta yüksek yer, bir yükselip bir alçalıyor;
gevşek dokunmuş bir elbise gibi görünüyör adeta

Araplar, *kem rey'ü ardıke* (Arazinin yüksekliği ne kadar?) derken oranın yüksekliğini sormaktadırlar. Âyet alem demektir. Onlar yolculuk ederken yıldızları kılavuz edinen kimselerden idiler; işte, yollarına uzun alemler koyduklarında, abesle iştigal etmiş oluyorlardı; zira yıldızlara baktıklarından, bu alemlere ihtiyaçları yoktu. Mücahid'den [v. 103/721] [rivayet edildiğine göre], her yüksek yere güvercin burçları inşa etmişlerdi.

[1692] *Masâni'* su kaynakları demektir; ustaca yapılmış kasırlar ve sağlam kaleler olduğu da söylenmiştir. "Ebedilik tutkusuyla", yani dünyada ebedî kalmayı umarak... Ya da durumunuz ölümsüzlük uman birinin haline benzer biçimde... Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] kıraatinde [لمكم ifadesi] *ke-enneküm* şeklidir. (تَحْلُدُونَ) Tâ'nın zammesiyle cezimli ve şeddeli şeklinde okunmuştur.¹

[1693] Kırbaçla veya kılıçla "cezalandırdığınızda" bu, bir zulüm ve haddi aşma olmakta!.. *Cebbârın* öfke ile vuran ve öldüren kişi olduğu söylenmiştir. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] "Suçlu olup olmadığı konusunda emîn olmadan cezalandırmakta acele ediyorsunuz; sonuçları hakkında hiç düşünmüyorsunuz!" anlamına geldiği rivayet edilmiştir.

132. "O bildiğiniz şeylerle size yardım eden Zattan sakının."

133. "O yardım etmiştir size hayvanlarla, oğullarla;"

134. "bahçelerle, pınarlarla..."

135. "(Sakının) çünkü büyük bir günün azabından endişe ediyorum hakkınızda!"

[1694] Onların dikkatini Allah'ın nimetlerine çekerken mübalağa etmiş; önce özet bir ifade kullanıp, sonra onların bilgisini şahit kılarak nimetleri detaylandırmıştır. Böylece, "Bildiğiniz şeylerle size yardım eden..." diyerek onları nimetlerden yana düştükleri gaflet uykusundan uyandırmış; sonra bunları sıralayarak, bildikleri bu nimetleri saymak suretiyle nimetleri veren Zat'ı kendilerine hatırlatmıştır: O, bu nimetleri size ikram etmeye kâdir olduğu gibi sevap ve ceza verme gücüne de sahiptir!.. Bu durumda ondan sakının! Bunun benzeri şu âyettir: "İşte Allah, sizleri kendisine karşı dikkatli olmaya çağırıyor. Bununla birlikte, Allah kullarına karşı şefkatlidir." [Âl-i 'İmrân 3/30]

1 *Tuhledûn* (ebedi bırakılacağınızı umarak), *tuhalledûn* (her biriniz teker teker ebedi bırakılacağınızı umarak).

فِي الْآلِ يَرْفَعُهَا وَيَخْفِضُهَا * رِيْعٌ يَلُوحُ كَأَنَّهُ سَحْلٌ

ومنه قولهم: كم ريع أرضك؟ وهو ارتفاعها. والآية العلم، وكانوا ممن يهتدون بالنجوم في أسفارهم، فاتخذوا في طرقهم أعلامًا طوَالًا فعبثوا بذلك، لأنهم كانوا مستغنين عنها بالنجوم. وعن مجاهد: بنو بكل ريع بروج الحمام.

٥ [١٦٩٢] والمصانع: مأخذ الماء. وقيل: القصور المشيدة والحصون. {لَعَلَّكُمْ تَحُلُدُونَ} ترجون الخلود في الدنيا. أو تشبه حالكم حال من يخلد. وفي حرف أبي: «كأنكم». وقرئ «تخلدون»، بضم التاء مخففاً ومشدداً.

[١٦٩٣] {وَإِذَا بَطَشْتُمْ} بسوط أو سيف كان ذلك ظلمًا وعلوًا. وقيل: الجبار الذي يقتل ويضرب على الغضب. وعن الحسن: تبادرون تعجيل العذاب، لا تَتَبَتُّون متفكرين في العواقب. ١٠

١٣٢- «وَاتَّقُوا الَّذِي أَمَدَّكُمْ بِمَا تَعْلَمُونَ»

١٣٣- «أَمَدَّكُمْ بِأَنْعَامٍ وَبَنِينَ»

١٣٤- «وَجَنَّاتٍ وَعُيُونٍ»

١٣٥- «إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ»

١٥ [١٦٩٤] بالغ في تنبيههم على نعم الله حيث أجملها ثم فصلها مستشهدا بعلمهم. وذلك أنه أيقظهم عن سنة غفلتهم عنها حين قال: {أَمَدَّكُمْ بِمَا تَعْلَمُونَ}، ثم عددها عليهم وعزفهم المنعم بتعديد ما يعلمون من نعمته، وأنه كما قدر أن يتفضل عليكم بهذه النعمة، فهو قادر على الثواب والعقاب، فاتقوه. ونحوه قوله تعالى: {وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ} [آل عمران: ٣٠].

[1695] **Şayet** “Evlâtları hayvanlarla nasıl ilişkilendirdi?” **dersen şöyle derim:** Çünkü çocuklar, hayvanların korunması ve gözetlenmesinde onlara yardım ederler.

136. Dediler ki: “Bizim için fark etmez; sen bize öğüt versen de öğüt verenlerden olmasan da!”

137. “Bu, tamamen öncekilerin ahlâkıdır (onu terk edemeyiz)!”

[1696] **Şayet** “*E-vâ‘azte ev lem ta‘iz* (öğüt versen de vermesen de) denilse daha öz ve aynı anlamda olurdu?” **dersen şöyle derim:** Aynı anlama gelmezdi; zira aralarında fark vardır; çünkü anlam, “Öğüt verme işini yapsan da, gerçekten öğüt verip bunu uygulayanlardan olmasan da bizim için eşittir.” şeklindedir. Senin cümledeki *ev lem ta‘iz* ifadesine kıyasla bu kullanım, onun *vaazına* pek itibar etmediklerini ifade etmek bakımından¹ daha etkilidir.

[1697] [خُلُقُ الْاَوَّلِينَ] *halku’l-evvelîn* şeklinde fethayla okuyanlara göre anlam, “Senin getirdiklerin, öncekilerin uydurmalarından (*ihvilâk*) ve zorlama tahminlerinden ibarettir.” şeklindedir; nitekim [Kur’ân kıssaları hakkında] “Eskilerin masalları.” [En‘âm 6/25] demektedirler. Ya da şu anlamdadır: Bizim yaratılmamız (*halk*), önceki asırlarda yaşayanların *halkından* farklı değil; onların yaşadığı gibi yaşıyor, onların öldüğü gibi ölüyoruz! Ne dirilme ne de hesaba çekilme söz konusu!.. İfadeyi *huluku’l-evvelîn* şeklinde iki zammeli veya *hulk* şeklinde tek zammeli okuyanlara göre ise anlam, “İçinde bulunduğumuz şu din, öncekilerin ahlâk ve âdetlerinden ibarettir; [kadim insanlar] bunları din ediniyor, bunlara inanıyorlardı, biz de onları önder edinmekte [onlar gibi inanıp, davranmakta]yız!..” şeklindedir. Ya da üzerinde bulunduğumuz şu hayat ve ölüm, insanların tâ eski çağlardan beri tâbi oldukları bir âdettir!.. Ya da getirdiğin yalanlar öncekilerin âdetidir; onlar da bunun benzeri yalanlar uydurup yazılı hale getiriyorlardı!..

138. “Azaba uğratılacak da değiliz!”

139. Böylece, onu yalanladılar... Biz de onları helâk ettik. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

140. Şüphesiz senin Rabbindir ‘mutlak izzet sahibi’, merhametli (Azîz, Rahîm).

¹ “Sen bize öğüt versen de öğüt verici (iyi insan)lardan olmasan da...” ifadesinde, ne vaaz eylemine ne de iyi bir karakter olan *vâ‘izin* kendileri hakkındaki hayırhah tutumuna itibar edecekleri belirtilirken, soruda önerilen “Sen bize öğüt versen de vermesen de...” ifadesinde, sadece *vaaza* itibar etmeyecekleri aktarılmış olmaktadır. Oysa âyetteki ifadede, “peygamberlerinin kendilerinin iyiliği için çırpınan biri olup olmaması önemli değildir.”

[١٦٩٥] فإن قلت: كيف قرن البنين بالأنعام؟ قلت: هم الذين يعينونهم على حفظها والقيام عليها.

١٣٦- ﴿قَالُوا سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَوَعَضْتَ أَمْ لَمْ تَكُنْ مِنَ الْوَاعِظِينَ﴾

١٣٧- ﴿إِنْ هَذَا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِينَ﴾

[١٦٩٦] فإن قلت: لو قيل: أَوَعَضْتَ أو لم تعظ، كان أخصر، والمعنى واحد؟ قلت: ليس المعنى بواحد وبينهما فرق، لأنَّ المراد: سواء علينا أفعلت هذا الفعل الذي هو الوعظ، أو لم تكن أصلاً من أهله ومباشره. فهو أبلغ في قلة اعتدادهم بوعظه من قولك: أم لم تعظ.

[١٦٩٧] من قرأ «خُلُقُ الْأَوَّلِينَ»، بالفتح، فمعناه: أن ما جئت به اختلاق الأولين وتخترصهم، كما قالوا: {أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ} [الأنعام: ٢٥]. أو ما خلقنا هذا إلا خلق القرون الخالية؛ نحيا كما حيوا، ونموت كما ماتوا، ولا بعث ولا حساب. ومن قرأ «خلق»، بضمين، وبواحدة، فمعناه: ما هذا الذي نحن عليه من الدين إلا خلق الأولين وعاداتهم، كانوا يدينونه ويعتقدونه، ونحن بهم مقتدون. أو ما هذا الذي نحن عليه من الحياة والموت إلا عادة لم يزل عليها الناس في قديم الدهر. أو ما هذا الذي جئت به من الكذب إلا عادة الأولين، كانوا يلفقون مثله ويسطرونه.

١٣٨- ﴿وَمَا نَحْنُ بِمُعَذِّبِينَ﴾

١٣٩- ﴿فَكَذَّبُوهُ فَأَهْلَكْنَاهُمْ ۚ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً ۖ وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

١٤٠- ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

141. Semûd da peygamberleri yalanlamıştı...

142. Hani, kardeşleri Sâlih onlara demişti ki: “Hâlâ sakınmayacak mısınız?”

143. “Şüphesiz, ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim.”

5 144. “Artık Allah’tan sakının ve bana itaat edin.”

145. “Buna karşı sizden bir ücret istemiyorum; benim ücretimi vermek Âlemlerin Rabbi’ne düşer.”

146. “Hep böyle güven içinde mi bırakılacaksınız burada?”

147. “Bahçelerde, pınarlarda;”

10 148. “ekinlerde, salkımları çok hoş görünen hurmalıklarda...”

[1698] أَتَرْكُونَ ifadesiyle, sonsuza kadar bitmeyecek nimetler içinde bırakılacakları reddedilmiş olabilir; *Allah’ın, konfor içinde yaşayıp gittikleri bahçe vb. nimetlerle onların arasına girmediği* belirtilerek, bu nimetlerin içinde hep böyle güven ve refah içerisinde yaşayamayacakları hatırlatılıyor da olabilir. *فِي مَا هَاهُنَا* ifadesi, “bu mekânda daimî olarak bulunan nimetlerin içinde” demektir. Bu ifade daha sonra *فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ وَزُرُوعٍ* âyetiyle açıklanmıştır ki burada da önce özet sonra detay bir anlatım söz konusudur.

20 [1699] **Şayet** “Neden *فِي جَنَّاتٍ* ifadesinden sonra *وَنَخْلٍ* dedi. [Araplar açısından] *davarın* türler arasında öncelikle deveyi içermesi gibi *bahçe* de her şeyden önce hurmalığı akla getirir. Hatta o kadar ki *bahçe* dediklerinde özellikle hurmalıkları, *davar* dediklerinde de deveyi kastederler. Nitekim Züheyr,

uzun hurma ağaçlarını sular

25 demiştir.” **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir: Hurma ağacından, diğer ağaç gruplarına dâhil olmakla birlikte münferit olarak bahsedilmiş olması, ki bu, hurmanın diğer ağaçlara göre daha üstün, daha özel bir yeri olduğu konusunda uyarıda bulunmak içindir. [ii] “Bahçeler” ifadesiyle hurma dışındaki diğer ağaçların kastedilip -cümleinin yapısı buna uygundur- sonra da hurmalığın buna atfedilmesidir.

١٤١- ﴿كَذَّبَتْ ثَمُودُ الْمُرْسَلِينَ﴾

١٤٢- ﴿إِذْ قَالَ لَهُمُ أَخُوهُمْ صَالِحٌ أَلا تَتَّقُونَ﴾

١٤٣- ﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾

١٤٤- ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا﴾

١٤٥- ﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٤٦- ﴿اتُّرَكُونَ فِي مَا هَهُنَا آمِنِينَ﴾

١٤٧- ﴿فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ﴾

١٤٨- ﴿وَزُرُوعٍ وَنَخْلٍ طَلْعُهَا هَضِيمٌ﴾

[١٦٩٨] { اتُّرَكُونَ } يجوز أن يكون إنكارًا لأن يتركوا مخلدين في نعيمهم لا يزالون عنه، وأن يكون تذكيرًا بالنعمة في تخلية الله إياهم وما يتنعمون فيه من الجنات وغير ذلك، مع الأمن والدعة. { فِي مَا هَاهُنَا } في الذي استقر في هذا المكان من النعيم. ثم فسره بقوله: { فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ وَزُرُوعٍ وَنَخْلٍ طَلْعُهَا هَضِيمٌ } وهذا أيضًا إجمال ثم تفصيل.

[١٦٩٩] فإن قلت: لم قال: { وَنَخْلٍ } بعد قوله { فِي جَنَّاتٍ }، والجنة تتناول النخل أول شيء كما يتناول النعم الإبل كذلك من بين الأزواج، حتى أنهم ليذكرون الجنة ولا يقصدون إلا النخل؛ كما يذكرون النعم ولا يريدون إلا الإبل. قال زهير:

... تَسْقِي جَنَّةً سَحَقًا ❁

قلت: فيه وجهان؛ أن يخص النخل بإفراده بعد دخوله في جملة سائر الشجر، تنبيهًا على انفراده عنها بفضله عليها، وأن يريد بالجنات غيرها من الشجر، لأن اللفظ يصلح لذلك، ثم يعطف عليها النخل.

[1700] *et-Tal'atü* hurma ağacından -tıpkı kılıcın kınından çıkması gibi- çıkıp da ortasında filizler olan salkımdır; salkım (*kınv*) ise ağacın dalından çıkan şeyin ismidir. Sap ve salkım bunun gibidir. *هَضِيم* içi¹ çok hoş demektir. [Araplar] *keşh^{un} hedim^{un}* (zayıf böğür) derler. Dişi hurmanın salkımında 5 zarâfet, erkek hurmanın salkımında ise kabalık ve sertlik vardır. Aynı şekilde, [en kaliteli hurma çeşidi olan] *bernîn*in salkımı, diğer hurmalarinkinden daha güzel görünür. Böylece [Sâlih Peygamber], Allah Teâlâ'nın onlara hurmanın en kalitelisini, en faydalısını verdiği nimetini hatırlatmaktadır; çünkü dişi olan, çok hurma verir, *bernî* de en kaliteli, en güzel hurmadır. Bununla 10 şunu kasdetmiş olması da mümkündür: Bunların hurmalıkları hastalıklardan uzak, verimli ve sulak bir arazide olduğundan bol bol hurma vermektir; işte, hurma çok olduğunda küçük (*هَضِيم*), az olduğunda ise iri/etli olur. Şu da söylenmiştir: *هَضِيم* yumuşak ve olgun anlamında olup adeta “meyvesi taze olan hurmalık” demektir.

15 **149. “Ayrıca, dağlara ustaca evler oyuyorsunuz.”**

150. “Artık Allah’tan sakının ve bana itaat edin.”

151. “Aşırı gidenlerin emrini dinlemeyin.”

152. “Onlar ki yeryüzünde bozuculuk yaparlar; düzeltmezler (sulh ve ıslah taraftarı değiller)!”

20 [1701] Hasan-ı Basrî [v. 110/728], Hâ'nın fethasıyla *ve tenhatûne* şeklinde okumuştur. [فرهين kelimesi de] *ferihîn* ve *fârihîn* şeklinde okunmuştur. *Ferâhet* akıllılık, zindelik demektir. *Hayl^{un} fûrha^{tün}* (uslu, çevik at) ifadesi de buradan gelmektedir.

[1702] وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُشْرِكِينَ ifadesi] ‘emrin gereğince davranma’ veya ‘kendisine itaat edilen âmire itaat moduna girme’ anlamı için isti'âre olarak kullanılmıştır. Ya da *emrin* kendisi mecâz-ı hükmi ile ‘itaat olunan şey’ kılınmış olabilir; çünkü emre [değil, emre]den kişiye itaat edilir.² Bu ifadenin benzeri, *le-ke 'aleyye emrat^{ün} mutâ'at^{ün}* sözüdür.³ [Mûsâ (a.s.)’dan nakledilen] “Ve emrime itaat edin.” [TâHâ 20/90] âyeti de buna benzer.

30 [1703] **Şayet** “[Bozucu oldukları zaten belirtilmişken] ‘düzeltmezler’ demenin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun faydası şudur: Bazı fesatçıların eylemleri, içinde birtakım maslahatlar barındırsa da bunların fesadı, bünyesinde hiçbir fayda barındırmayan tamtakır bir fesattır.

1 *Hedim*: Kapçı içi içinde birbirine girmiş vaziyette; henüz açmamış hurma çiçeği.

2 Normalde “Aşırı gidenlerin emrine” değil de “Aşırı gidenlere itaat etmeyin.” denir.

3 “Senin bana emretme hakkın var, emrine mutlaka itaat edilecek!”

[١٧٠٠] الطلعة: هي التي تطلع من النخلة، كنصل السيف، في جوفه شماريخ القنؤ؛ والقنؤ اسم للخارج من الجذع، كما هو بعُزْجُونُه وشماريخه. والهضيم: اللطيف الضامر، من قولهم: كشح هضيم. وطلع إناث النخل فيه لطف، وفي طلع الفحاحيل جفاء، وكذلك طلع البرني ألطف من طلع اللون. فذكرهم نعمة الله في أن وهب لهم أجود النخل وأنفعه؛ لأنَّ الإناث وَلَّادَة التمر، والبرني أجود التمر وأطيبه. ويجوز أن يريد أن نخيلهم أصابت جودة المنابت وسعة الماء، وسلمت من العاهات، فحملت الحمل الكثير، وإذا كثر الحمل هضم، وإذا قل جاء فاخرًا. وقيل: الهضيم: اللين النضيج، كأنه قال: ونخل قد أرطب ثمره.

١٤٩- ﴿وَتَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا فَارِهِينَ﴾

١٥٠- ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا﴾

١٥١- ﴿وَلَا تُطِيعُوا أَمْرَ الْمُسْرِفِينَ﴾

١٥٢- ﴿الَّذِينَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ﴾

[١٧٠١] قرأ الحسن «وتنحتون»، بفتح الحاء. وقرئ «فرهين»، و«فارهيين». والفراهة الكيس والنشاط. ومنه: خيل فرهة.

[١٧٠٢] استعير لامثال الأمر، وارتسامه طاعة الأمر المطاع، أو جعل الأمر مطاعًا على المجاز الحكمي، والمراد الأمر. ومنه قولهم: لك عليّ إمرة مطاعة. وقوله تعالى: {وَأَطِيعُوا أَمْرِي} [طه: ٩٠].

[١٧٠٣] فإن قلت: ما فائدة قوله {وَلَا يُصْلِحُونَ}؟ قلت: فائدته أن فسادهم فساد مصمت ليس معه شيء من الإصلاح، كما تكون حال بعض المفسدين مخلوطة ببعض الإصلاح.

153. Dediler ki: “Sen, kesin büyülenmişlerdensin.”

154. “Hem, bizim gibi bir beşerden başka bir şey değilsin. Doğru söyleyenlerdensen, haydi bir mu‘cize getir.”

155. Dedi ki: “Bu (mu‘cize), dişi bir devedir; belirli bir günün su içme hakkı sizin olmakla birlikte, onun da su içme hakkı vardır.”

156. “Sakın ona kötülük etmeyin; yoksa büyük/vahim bir günün azabı sizi yakalayacaktır!”

[1704] *Müsehhar*, “çokça sihre mâruz kalıp sihrin aklına hâlel getirdiği kişi” demektir. Kelimenin, akciğer anlamındaki *sahr* kökünden geldiği de söylenmiştir; [yani] Sâlih de bir beşerdir.¹ *Şirb* su payı demektir; nitekim *saky* ve *kût* [yani suvarma ve azık] payı için *sıky* ve *kît* denmektedir. Zammeyle *şurb* şeklinde de okunmuştur.

[1705] Rivayete göre “Kayadan çıkacak ‘on aylık bir gebe deve’ istiyoruz; ayrıca bir erkek yavru doğuracak!..” demişler; Sâlih (a.s.) da düşünmeye başlamış. Bir süre sonra Cebrâil (a.s.) ona demiş ki: “İki rekât namaz kıl ve deveyi Rabbinden iste.” O da bunu yapmış. Bir müddet sonra bir deve çıkıp, önlerine gelerek yere çökmüş ve kendisi kadar bir erkek yavru doğurmuş... Ebû Mûsâ’nın, “Ben bu devenin çıktığı yeri gördüm; 60 kol boyu² idi.” dediği rivayet edilmiştir. Katâde’den [v. 117/735] rivayet edildiğine göre “Deve kendi su içme gününde suyun tamamını içiyor; onların su içme gününde ise su içmiyormuş.”

[1706] بِسْوٍ dövme, ayaklarını keserek hunharca katletme vb. bir şekilde hayvana kötülük etmeyin.

[1707] Azap onun içerisinde gerçekleşeceğinden dolayı günü yüceltmiş ve onu bu sıfatla vasıflamıştır, azabı değil de azabın gerçekleşeceği günü büyütme daha etkilidir; zira vakit, bir şey sebebiyle büyütüldüğünde, büyüklük konumu daha fazla olur.

157. Yine de ayaklarını keserek onu hunharca katlettiler... Fakat pişman oldular;

158. çünkü o azap onları yakalayıverdi! Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

159. Şüphesiz senin Rabbindir ‘mutlak izzet sahibi’, merhametli (Azîz, Rahîm).

1 Yani sen de bizim gibi ciğer vs. organları bulunan birisin, Allah tarafından gönderilmiş değilsin!

2 Yaklaşık 5 m.

١٥٣- ﴿قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مِنَ الْمُسَحَّرِينَ﴾

١٥٤- ﴿مَا أَنْتَ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا فَأْتِ بَآيَةٍ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

١٥٥- ﴿قَالَ هَذِهِ نَاقَةٌ لَهَا شِرْبٌ وَلَكُمْ شِرْبُ يَوْمٍ مَعْلُومٍ﴾

١٥٦- ﴿وَلَا تَمْسُوهَا بِسُوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابُ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

٥ [١٧٠٤] المسحَّر: الذي سحر كثيرًا، حتى غلب على عقله. وقيل: هو من السَّحَر: الرُّثَّة، وأنه بشر. الشرب: النصيب من الماء، نحو السقي والقيت، للحظ من السقي والقوت، وقرئ: بالضم.

[١٧٠٥] روي أنهم قالوا: نريد ناقة عشراء تخرج من هذه الصخرة، فتلد سقبا. فقعد صالح يتفكر، فقال له جبريل عليه السلام: صل ركعتين وسل ربك الناقة، ففعل، فخرجت الناقة وبركت بين أيديهم ونتجت سقبا مثلها في العظم. وعن ١٠ أبي موسى: رأيت مصدرها، فإذا هو ستون ذراعًا. وعن قتادة: إذا كان يوم شربها شربت ماءهم كله، ولهم شرب يوم لا تشرب فيه الماء.

[١٧٠٦] {بِسُوءٍ} بضرب أو عقر أو غير ذلك.

[١٧٠٧] عظم اليوم لحلول العذاب فيه. ووصف اليوم به أبلغ من وصف ١٥ العذاب، لأن الوقت إذا عظم بسببه كان موقعه من العظم أشد.

١٥٧- ﴿فَعَقَرُوهَا فَاصْبَحُوا نَادِمِينَ﴾

١٥٨- ﴿فَآخَذَهُمُ الْعَذَابُ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

١٥٩- ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[1708] Rivayete göre Mista', deveyi dar bir yerde kısırmış, ona ok atmış, ok onu ayağından yaralamıştı ve bu yüzden deve, yere düşmüştü. Sonra Kîdâr [b. Sâlif] onu vurdu! Rivayete göre ayaklarını keserek deveyi hunharca katleden kişi "Hepiniz birden razı olmadıkça onu kesmem!" demiş, o kadar ki kendi özel mekânındaki kadının bile yanına girip "Razı mısınız?" diyorlar; kadın da "Evet." diyormuş; çocuklardan da böyle rıza almışlar.

[1709] **Şayet** "Pişman olmalarına rağmen, neden cezaya uğradılar peki?" **dersen şöyle derim:** Onların pişmanlığı tövbe edenlerin pişman oluşu gibi değildi. Onlar ayaklarını keserek hunharca katletmeleri sebebiyle hemen cezaya çarptırılacaklarından korkarak nedamet getirdiler. Nitekim bir kimse bozuk bir görüşe varır ve bu görüşü uygular; sonra da Küse'î'nin pişmanlığında olduğu gibi üzülür durur. Ya da tövbe edenlerin tövbesi gibi tövbe etmişlerdir; ancak tövbeleri, tövbenin edileceği normal vaktin dışında gerçekleşmiştir ki o da azabı gördükleri andır. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: "Kötülükleri, bile-isteye işleyenlerin tövbesi makbul değildir..." [Nisâ 4/18] âyeti sonuna kadar okuyunuz.¹ Onların pişmanlığının erkek deveyi bırakmaları olduğu da söylenmiştir ki bu, uzak bir görüştür.

[1710] الْعَذَابُ (o azap) kelimesindeki Lâm-ı tarif عَظِيمٌ (büyük/vahim bir günün azabı [156]) ifadesine işaret etmektedir.

20 **160. Lût'un kavmi de peygamberleri yalanlamıştı...**

161. Hani, kardeşleri Lût onlara demişti ki: "Hâlâ, sakınmayacak mısınız?"

162. "Şüphesiz, ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim."

163. "Artık Allah'tan sakının ve bana itaat edin."

25 **164. "Buna karşı sizden bir ücret istemiyorum; benim ücretimi vermek Âlemlerin Rabbi'ne düşer."**

165-166. "Herkesten farklı olarak Rabbinizin sizin için yarattığı eş-leri bırakıp erkeklere mi yanaşıyorsunuz?! Siz gerçekten sapık bir toplumsunuz!"

1 "Kötülükleri, bile-isteye işleyenlerin tevbesi de, -ki böyle birine ölüm gelip çatınca; "Şimdi gerçekten tevbe ettim!" der- inkârcı birer nankör olarak ölenlerin tevbesi de makbul değildir. Can yakıcı bir azap hazırladık Biz bunlara!"

[١٧٠٨] وروي أن مسطعا ألجأها إلى مضيق في شعب، فرماها بسهم فأصاب رجلها فسقطت؛ ثم ضربها قدار. وروي أن عاقرها قال: لا أعقرها حتى ترضوا أجمعين! فكانوا يدخلون على المرأة في خدرها، فيقولون: أترضين؟ فتقول: نعم، وكذلك صبيانهم.

٥ [١٧٠٩] فإن قلت: لم أخذهم العذاب وقد ندموا؟ قلت: لم يكن ندمهم ندم تائبين، ولكن ندم خائفين أن يعاقبوا على العقرب عقاباً عاجلاً. كمن يرى في بعض الأمور رأياً فاسداً ويبني عليه، ثم يندم ويتحسر كندامة الكسعي. أو ندموا ندم تائبين، ولكن في غير وقت التوبة، وذلك عند معاينة العذاب. وقال تعالى: {وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ} الآية [النساء: ١٨]. وقيل: كانت ندامتهم على ترك الولد، وهو بعيد.

[١٧١٠] واللام في {العذاب} إشارة إلى {عَذَابٌ يَوْمَ عَظِيمٍ} [١٥٦].

١٦٠- ﴿كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ الْمُرْسَلِينَ﴾

١٦١- ﴿إِذْ قَالَ لَهُمُ أَخُوهُمْ لُوطُ أَلَا تَتَّقُونَ﴾

١٦٢- ﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾

١٦٣- ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا﴾

١٦٤- ﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٦٥- ﴿أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ﴾

١٦٦- ﴿وَتَذَرُونَ مَا خَلَقَ لَكُمْ رِبُّكُمْ مِنْ أَرْوَاجِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ﴾

[1711] [“Herkesten” diye çevirdiğimiz] الْعَالَمِينَ kelimesi ile insanları kastetmektedir; yani -Âdemoğullarının çokluğuna, farklı sınıflardan oluşuyor olmalarına ve kadınları erkeklerinden daha fazla olmasına rağmen- erkeklere mi gidiyorsunuz!? Kadınlar size yetmiyormuş gibi!.. Ya da kendi dışınız-
 5 dakilerden ‘erkek’lere mi gidiyorsunuz!? Yani ey Lût kavmi! Bu aşırı çirkin eylemle sadece siz, diğer varlıklardan ayrılıyorsunuz! Buna göre “âlemler” cinsel hayatı olan tüm canlıları ifade eder.

[1712] مِنْ أَزْوَاجِكُمْ ifadesi مَا خَلَقَ’yı açıklayıcı olabileceği gibi, onunla parça kastedilmesi de mümkündür ki buna göre, مَا خَلَقَ ile kadınların mü-
 10 bah uzuvları kastedilir.¹

[1713] İbn Mes’ûd’un kıraatinde *mâ aslahâ le-kûm rabbükûm min ezvâ-cikum* (Allah’ın, eşlerinizden sizin için uygun bulduğu yer) şeklindedir; demek ki bunun benzerini hanımlarına da yapıyorlardı.²

[1714] *el-Âdi*, ettiği *zulümde*³ sınır tanımayan, haddini aşan demektir.
 15 Anlam şöyledir: Bu kadar ağır bir günah olmasına rağmen bunu yapıyorsunuz hâ?! *Ama* siz zaten, isyan anlamına gelen şeylerin tamamında -ki bu fiil de bu cümledendir- haddini aşan sapık bir topluluksunuz!.. Ya da sizler, böylesine ağır bir günah işlemekte olduğunuzdan, *bilakis*, sınır tanımamakla nitelendirilmeye lâyık bir toplumsunuz!..

20 **167. Dediler ki: “Ey Lût! Buna bir son vermezsen, kesinlikle (ülke-den) çıkarılanlardan olacaksın!”**

[1715] “Buna” yani bize yasak koymaya ve yaptığımız işi kötülelemeye “son vermezsen” içimizden çıkardığımız ve ülkemizden attığımız kimseler zümresinden “olacaksın!” Muhtemelen, çıkardıklarını azarlama, aşağılama
 25 ve mallarına el koyma gibi en kötü şekilde çıkartıyorlardı; tıpkı zalimlerin, kızdıkları bazı kimseleri ülkeden sürüp kovduğu gibi veya Mekkelilerin hicret etmek isteyenlere yaptıkları gibi.

168. Dedi ki: “Ben sizin yaptıklarınızdan tiksinenlerdenim!”

169. “Ya Rabbi! Beni ve ehlimi bunların yaptıklarından kurtar.”

1) “Sizin için yarattığı eşler.” 2) “Sizin için yarattığı eşlerinizin uzuvları.” Âyetle, kadınla erkek karşılaş-
 tıldığına göre, ilk ihtimal daha doğrudur.

2) Demek ki kendi hanımlarıyla da ters ilişkiye giriyorlardı.

3) Bu *zulüm*, hukukî alandaki haksızlıklar değildir; yapılması gerekenin tersini yapma anlamına gelen her tür inaniş, tutum ve davranış *zulüm*dür, yersizliktir. Zulüm genel olarak *hikmetin* zıttıdır.

[١٧١١] أراد بـ{الْعَالَمِينَ} الناس؛ أي أتأتون من بين أولاد آدم عليه السلام على فرط كثرتهم وتفاوت أجناسهم وغلبة إناثهم على ذكورهم في الكثرة، ذكرانهم؟! كأن الإناث قد أعوزتكم! أو أتأتون أنتم من بين من عداكم من العالمين الذكران؟! يعني أنكم يا قوم لوط، وحدكم مختصون بهذه الفاحشة. والعالمون على هذا القول: كل ما ينكح من الحيوان. ٥

[١٧١٢] {مِنْ أَزْوَاجِكُمْ} يصلح أن يكون تبييناً لـ{مَا خَلَقَ}، وأن يكون للتبعيض، ويراد بما خلق العضو المباح منهن.

[١٧١٣] وفي قراءة ابن مسعود «ما أصلح لكم ربكم من أزواجكم»، وكأنهم كانوا يفعلون مثل ذلك بنسائهم.

١٠ [١٧١٤] العادي: المتعدي في ظلمه، المتجاوز فيه الحد. ومعناه: أترتكبون هذه المعصية على عظمها؟! بل أنتم قوم عادون في جميع المعاصي، فهذا من جملة ذاك. أو بل أنتم قوم أحقاء بأن توصفوا بالعدوان، حيث ارتكبتم مثل هذه العظيمة.

١٦٧- ﴿قَالُوا لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ يَا لُوطُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمُخْرَجِينَ﴾

١٥ [١٧١٥] {لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ} عن نهينا وتقييح أمرنا {لَتَكُونَنَّ} من جملة من أخرجناه من بين أظهرنا وطردهنا من بلدنا. ولعلمهم كانوا يخرجون من أخرجوه على أسوأ حال؛ من تعنيف به، واحتباس لأملاكه. وكما يكون حال الظلمة إذا أخلوا بعض من يغضبون عليه، وكما كان يفعل أهل مكة بمن يريد المهاجرة.

١٦٨- ﴿قَالَ إِنِّي لِعَمَلِكُمْ مِنَ الْقَالِينَ﴾

١٦٩- ﴿رَبِّ نَجِّنِي وَأَهْلِي مِمَّا يَعْمَلُونَ﴾

170-171. Bunun üzerine, Biz de onu ve -geride kalanlar arasındaki bir bayan hariç- bütün ehlini kurtardık.

172. Sonra diğerlerini yerle bir ettik.

173. Ve üzerlerine öyle bir ‘yağmur’ yağdırdık ki!.. Uyarıl(ıp da buna kulak asmay)anların yağmuru gerçekten berbattı!

174. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

175. Şüphesiz senin Rabbindir ‘mutlak izzet sahibi’, merhametli (Azîz, Rahîm).

[1716] “Sizin yaptıklarınızdan tiksinenlerdenim!” ifadesi, “Sizin yaptıklarınızdan tiksiniyorum!” demekten daha etkilidir. Nitekim *fulân^{un} mine’l-ulemâ* (falanca âlimlerdendir) sözün, *fulân^{un} âlim^{un}* (falanca âlimdir) sözünden daha etkilidir; çünkü bu ifadeyle hem onun ulema zümresinden sayıldığına hem de ilim konusunda âlimlerle ortaklığı bulunduğu tanıklık etmiş olursun. Bununla, “Sizden tiksинmekte kâmil olanlardanım!” anlamını kastetmiş olması da mümkündür.

[1717] *el-Kılâ* güçlü bir nefret ve tiksинme demektir; adeta insanın yüreğini, ciğerini yakıp kavuran bir nefret ki bunda günahın büyüklüğüne işaret vardır. Maksat, din ve takva bakımından tiksинmektir. Dindarın Allah’ın dini konusundaki duyarlılığı o kadar güçlüdür ki günahlardan nefreti *fitrî* nefrete yakındır.

[1718] “Onların yaptıklarından [kurtar]” ifadesi, yaptıklarının cezasından demektir ki zâhir mâna budur. Kurtarma ifadesiyle günaha hiç bulaşmamanın kastedilmiş olması da mümkündür. “O zaman, ‘Bir bayan hariç, onu ve ehlinin tamamını *kurtardık*.’ demenin anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bir bayan hariç, onu ve ehlini bu günaha bulaşmaktan kurtardı, anlamındadır; zira yaşlı kadın, bu işe [eşcinsel ilişkiye] rıza gösterip yardımcı olduğundan, hatta tahrik ettiğinden, bu günaha bulaşmaktan kurtarılmış değildi. Zira *isyana rıza gösteren, isyan eden hükmündedir*.

[1719] **Şayet** “Lût’un *ehli* müminlerdendi, öyle olmasaydı onlar için kurtuluş talep etmezdi. Bu durumda, kâfir bayan [*mümin ehilden*] nasıl istisna edilebiliyor?” **dersen şöyle derim:** İstisna, ehilden yapılmaktadır; her ne kadar iman konusunda onlarla bir ortaklığı olmasa da evlenme hakkı sebebiyle onlarla ortaklığı bulunan bu kadın da ehil kavramına dâhildir.

١٧٠- ﴿فَنَجِّينَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ﴾

١٧١- ﴿إِلَّا عَجُوزًا فِي الْغَابِرِينَ﴾

١٧٢- ﴿ثُمَّ دَمَرْنَا الْآخَرِينَ﴾

١٧٣- ﴿وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ﴾

١٧٤- ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

١٧٥- ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[١٧١٦] و{مِنَ الْقَالِينَ} أبلغ من أن يقول: إني لعملكم قال، كما تقول: فلان من العلماء، فيكون أبلغ من قولك: فلان عالم؛ لأنك تشهد له بكونه معدودًا في زميرتهم، ومعروفةً مساهمته لهم في العلم. ويجوز أن يريد: من الكاملين في قلاكهم.

١٠ [١٧١٧] والقلى البغض الشديد، كأنه بغض يقلبي الفؤاد والكبد؛ وفي هذا دليل على عظم المعصية. والمراد: القلى من حيث الدين والتقوى، وقد تقوى همة الدِّين في دين الله حتى تقرب كراهته للمعاصي من الكراهة الجبلية.

[١٧١٨] {مِمَّا يَعْمَلُونَ} من عقوبة عملهم، وهو الظاهر. ويحتمل أن يريد بالتنجية العصمة. فإن قلت: فما معنى قوله {فَنَجِّينَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ إِلَّا عَجُوزًا}؟ قلت: معناه أنه عصمه وأهله من ذلك إلا العجوز، فإنها كانت غير معصومة منه، لكونها راضية به ومعينة عليه ومحرشة، والراضي بالمعصية في حكم العاصي.

[١٧١٩] فإن قلت: كان أهله مؤمنين، ولولا ذلك لما طلب لهم النجاة، فكيف استثنيت الكافرة منهم؟ قلت: الاستثناء إنما وقع من الأهل، وفي هذا الاسم لها معهم شركة بحق الزواج وإن لم تشاركهم في الإيمان.

[1720] **Şayet** “فِي الْغَابِرِينَ” (geride kalanlar arasındaki) ifadesi bayanın sıfatıdır; adeta ‘Geride kalan bir bayan hariç’ denmektedir; oysa geride kalma¹ fiili, bayanın kurtuluş esnasındaki bir özelliği değildi ki?” **dersen şöyle derim:** Bu, ‘geride kalacağı takdir edilmiş bir bayan hariç’ anlamındadır.

5 Azap ve helâk içinde *geride kalanlar* ifadesi, kurtarılanların dışındakiler demektir. Nitekim bu bayanın, ‘kentten çıkanlar’² ile birlikte üzerlerine yağdırılan taşlarla helâk olduğu da söylenmiştir.

[1721] Bunların yerle bir olmasından kasıt, [şehirlerinin] altının üstüne getirilmesidir. ‘Yağdırma’ya gelince, Katâde’den [v. 117/735] “Allah’ın, orada yaşayan ama o kavimden olmayan kişilerin üzerine gökten taş yağdırarak onları helâk ettiği” rivayet edilirken, İbn Zeyd’in “Yerle bir olmaları Allah’ı razı etmemiş, bir de başlarına taş yağdırmıştır!” dediği rivayet edilmiştir.

[1722] [“Gerçekten berbattı!” anlamındaki] مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ’nin fâ’ili (uyarılanların yağmuru) olup, “uyarılanlar” derken malum bir kavmi kastetmektedir; çünkü [Lâm-ı tarif] cins ifade etmektedir. Zemmin asıl muhatabı hazfedilmiştir ki o da üzerlerine yağın [taş] yağmurudur.³

176. Eyke’liler de peygamberleri yalanlamıştı...

[1723] الْأَيْكَةِ ifadesi *eyke* şeklinde Hemze’li ve *leyke* şeklinde Hemze’siz okunmuştur. İzâfetle mecrur olarak (*ashâbu’l-eyketi*) de okunmuştur ki gayet güzel bir okuyuştur. İfadeyi [*ashâbu leykete* şeklinde] mansûp okuyup, *leyke* vezninde bir şehir ismi olarak *leyke* şeklinde düşünenler[in yaptığı], mushafın yazım karakterinden⁴ kaynaklanan bir vehimdir; zira kelime, bu sûrede ve Sâd sûresinde [13. âyette] Elif’siz yazılmıştır. Mushafta genel yazım usullerinin hilâfına bu tip şeyler bulunmaktadır. Her iki sûrede de [kelimenin gerçek imlâsına göre değil] telaffuz edenin telaffuzuna göre böyle yazılmıştır. -Nitekim Nahivciler de *muhaffef* lafızları beyan etmek üzere *lâne* ve *lûlâ* kelimelerini⁵ bu şekilde yazarlar. -Kur’an’ın diğer yerlerinde ise aslı üzere yazılmıştır; oysa kıssa aynıdır. Kaldı ki *Leyke* diye bir yer yoktur!

1 *Gâbirin*, toz – toprak içinde kalanlar demektir. *Allâhu a’lem*, volkanik püskürmeler esnasında çıkan toz – duman ve taşlara mâruz kalanlar anlamındadır.

2 Bu ifade, “kentten çıkan kâfirlerle” anlamında ise o zaman bayan, azap gelmeye başladıktan sonra kentten kaçmaya çalışan kâfirlerle birlikte helâk edilmiş demektir. Burada önemli olan, bayanın ‘kentin altı üstüne getirilirken’ helâk olduğu değil, kurtulanlardan olmadığıdır.

3 “Uyarılanların başına yağdırılan bir şey olarak taş yağmuru ne berbat bir yağmurdur!”

4 İfade, mushafta أَيْكَةً şeklinde Elif’siz yazılmıştır.

5 *Lâne*; Bakara 2/71’deki الْآلِ الْاُولَى ifadesinin nakil işlemiyle *kâlulâne* şeklinde okunmasına; *lûlâ* ise Necm 53/50’deki الْاُولَى الْاُولَى ifadesinin *âdelûlâ* şeklinde okunmasına işaretir. Mushaf yazımında kelimelerin telaffuzu esas alınmış gözükmektedir ki bunun, فَائِم (Hüd 11/14; aslı لمْ فَإِم) gibi çok sayıda örneği vardır.

[١٧٢٠] فإن قلت: {فِي الْغَابِرِينَ} صفة لها، كأنه قيل: إلا عجوزًا غابرة، ولم يكن الغبور صفتها وقت تنجيتهم؟ قلت: معناه إلا عجوزًا مقدّرًا غبورًا. ومعنى الغابرين في العذاب والهلاك: غير الناجين. قيل: إنها هلكت مع من خرج من القرية بما أمطر عليهم من الحجارة.

٥ [١٧٢١] والمراد بتدميرهم الائتفاك بهم. وأما الإمطار فعن قتادة: أمطر الله على شذاذ القوم حجارة من السماء فأهلكهم. وعن ابن زيد: لم يرض بالائتفاك حتى أتبعه مطرًا من حجارة.

[١٧٢٢] وفاعل {فَسَاءَ} {مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ} - ولم يرد بالمنذرين قومًا بأعيانهم، إنما هو للجنس - والمخصوص بالذم محذوف، وهو مطرهم.

١٠- ١٧٦- ﴿كَذَّبَ أَصْحَابُ الْأَيْكَةِ الْمُرْسَلِينَ﴾

[١٧٢٣] قرئ «أصحاب الأيكة»، بالهمزة وبتخفيفها، وبالجرّ على الإضافة، وهو الوجه. ومن قرأ بالنصب وزعم أن «ليكة» بوزن ليلة، اسم بلد، فتوهم قاد إليه خط المصحف، حيث وجدت مكتوبة في هذه السورة وفي سورة ص بغير ألف. وفي المصحف أشياء كتبت على خلاف قياس الخط المصطلح عليه، وإنما كتبت في هاتين السورتين على حكم لفظ الالفاظ، كما يكتب أصحاب النحو ١٥ «لان»، و«لولى» على هذه الصورة لبيان لفظ المخفف، وقد كتبت في سائر القرآن على الأصل، والقصة واحدة، على أن ليكة اسم لا يعرف.

[1724] Rivayete göre Eyke halkı, sık ağaçlarla dolu bir bölgede yaşıyor-
muş; hurma türünden ağaçları varmış.

177. Hani, Şu'ayb onlara demişti ki: "Hâlâ, sakınmayacak mısınız?"

178. "Şüphesiz, ben size gönderilmiş güvenilir bir elçiyim."

5 **179. "Artık Allah'tan sakının ve bana itaat edin."**

**180. "Buna karşı sizden bir ücret istemiyorum; benim ücretimi ver-
mek Âlemlerin Rabbi'ne düşer."**

181. "Ölçeği tam tutun, zarara uğratanlardan olmayın;"

[1725] **Şayet** "Diğer yerlerde olduğu gibi 'Kardeşleri Şu'ayb' buyrulma-
sı gerekmez miydi?" **dersen şöyle derim:** Müfessirler "Şu'ayb Eyke halkın-
dan değildi." demişlerdir. Hadiste, Medyen'in kardeşi Şu'ayb (a.s.)'ın hem
10 Medyen hem de Eyke halkına gönderildiği belirtilmiştir.

[1726] Ölçme üç kısımdır; tam, eksik ve fazla. Burada, zorunlu olan
'tam'ı emredip haram olan 'eksiltme'yi yasaklamakta, 'fazla' ile ilgili bir şey
15 söylememektedir. Bu konuda emir ve nehyi bırakması, sanki 'fazla'yı ya-
parsa güzel olur, yapmazsa aleyhine bir şey terettüp etmez anlamına delâlet
eder.

182. "dosdoğru terazi ile tartın;"

**183. "insanların eşyasını eksiltmeyin ve bozucular gibi yeryüzünde
20 bozuculuk yapmayın."**

184. "Sizi ve sizden önceki nesilleri yaratandan korkun."

[1727] Zammeyle (*bi'l-kustâs*) ve kesreyle (*bi'l-kıstâs*) okunmuştur;
terazi demektir; *karastûn* (el kantarı) anlamında olduğu da söylenmiştir.
Şayet 'denk/denge' anlamına gelen *kıst* kökündense ve orta harfi tekrar-
lanmış ise, bu durumda vezni *fu'lâstır*. Aksi halde dört-harfli bir kelimedir.
25 Kelimenin Rumcada 'denk/denge' anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1728] Birinin hakkını eksik verdiğinde *behistühû hakkahû* (hakkını ek-
sik verdim) denir. Buradan hareketle vergiye *bahs* denir. Bu kelime, herhangi
birine haksızlık yapılmaması gereken her konuda kullanılır; sahibinin izni ol-
madan üzerinde meşru tasarruf imkânı bulunmayan, sahibinin hakkının gasp
30 edilemeyeceği her tür malvarlığını kapsar. *Âsâ -ve 'âsiye ve 'âse-fi'l-ard'* denilir

[١٧٢٤] وروى أن أصحاب الأيكة كانوا أصحاب شجر ملتف. وكان شجرهم الدوم.

١٧٧- ﴿إِذْ قَالَ لَهُمُ شُعَيْبٌ أَلَا تَتَّقُونَ﴾

١٧٨- ﴿إِنِّي لَكُمْ رَسُولٌ أَمِينٌ﴾

١٧٩- ﴿فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا﴾

١٨٠- ﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجَرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٨١- ﴿أَوْفُوا الْكَيْلَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُخْسِرِينَ﴾

[١٧٢٥] فإن قلت: هلا قيل: أخوهم شعيب، كما في سائر المواضع؟ قلت: قالوا: إن شعيبًا لم يكن من أصحاب الأيكة. وفي الحديث: أن شعيبًا أخا مدين، أرسل إليهم وإلى أصحاب الأيكة.

[١٧٢٦] الكيل على ثلاثة أضرب؛ واف، وطفيف، وزائد. فأمر بالواجب الذي هو الإيفاء، ونهى عن المحزّم الذي هو التطفيف، ولم يذكر الزائد، وكأن تركه عن الأمر والنهي دليل على أنه إن فعله فقد أحسن وإن لم يفعله فلا عليه.

١٨٢- ﴿وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقِيمِ﴾

١٨٣- ﴿وَلَا تَبْخُسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْنُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾

١٨٤- ﴿وَاتَّقُوا الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالْجِبِلَّةَ الْأُولِينَ﴾

[١٧٢٧] قرئ «بالقسطاس»، مضمومًا ومكسورًا، وهو الميزان. وقيل: القرسطون. فإن كان من القسط، وهو العدل، وجعلت العين مكررة فوزنه فُعْلَاس، وإلا فهو رباعي. وقيل: هو بالرومية العدل.

[١٧٢٨] يقال: بخسته حقه، إذا نقصته إياه. ومنه قيل للمكس البخس. وهو عام في كل حق ثبت لأحد أن لا يهضم، وفي كل ملك أن لا يغصب عليه مالكة ولا يتحيف منه، ولا يتصرف فيه إلا بإذنه تصرفًا شرعيًا. يقال: عثا في الأرض وعثي وعاث،

ki yol kesme, baskın yapma ve ekinleri yok etme gibi bozuculukları ifade eder. Çeşitli fesatları yaptıkları gibi bunları da yapıyorlardı; işte bu kendilerine yasaklanmıştı.

- 5 [1729] [جِبْلَةُ الْأُولَيْنِ] *übüller^{ün}* vezni üzere *cübüller^{ün}* ve *hılkat^{ün}* vezninde *cible^{ün}* şeklinde okunmuştur; anlamları aynı olup ‘nesil sahipleri’ demektir; *el-halka’l-evvelîn* (önceki insanlar) demek gibidir.

185. Dediler ki: “Sen kesin büyülenmişlerdensin!”

186. “Bizim gibi bir beşerden başka bir şey de değilsin. Kanaatimiz o ki; kesinlikle yalancılardansın!”

- 10 [1730] **Şayet** “Semûd kıssasında olmadığı halde burada Vav getirilmesi mânada farklılığa yol açar mı? ¹” **dersen şöyle derim:** Vav getirildiğinde, onlara göre peygamberlikle bağdaşmayan iki özellik -sihirlenmişlik ve beşerlik- kastedilmiş, “Peygamberin sihirlenmiş olması da caiz değildir, beşer olması da caiz değildir.” denilmiş olur. Vav terkedildiğinde ise sadece bir
15 özellik kastedilmiş olur ki o da sihirlenmişliktir. Kendileri gibi bir beşer olduğunu daha sonra ifade etmiş olurlar.

- [1731] **Şayet** “İnne’nin hafifletilmiş hali olan İn ve ona ait olan Lâm, nasıl *zanne* fiiline ve *zannenin* iki mef’ûlünden birine [yani الكاذبين’nin] dağıtılmış?” **dersen şöyle derim:** Bunların asıl kullanımı, mübtedâ ve habere dağıtılmalarıdır ki örneği, *in zeyd^{ün} le-muntalik^{ün}* (Zeyd, kesinlikle gitmek-
20 te.) ifadesidir. Bu iki bap, yani *kâne* ve *zanentü* fiilleri, ‘mübtedâ haber’ babı cinsinden oldukları için, aynı şey [söz konusu] iki bapta da yapılarak “*in kâne zeyd^{ün} le-muntalik^{ün}*” ve “*in zanentuhû le-muntalik^{ün}*” denmiştir.

187. “Doğru söyleyenlerdensen, üzerimize gökten taş yağdır.”

- 25 [1732] [كِسْفًا] kelimesi] *kisfeⁿ* şeklinde harekeli ve *kisfⁿ* şeklinde sâkin okunmuştur; her ikisi de *kisfe^{tiün}*’ün cem’idir; tıpkı *kıta’aⁿ* ve *sidraⁿ* örneklerindeki gibi. *el-Kısf* - *el-kısfet^ü* ilişkisinin, *er-rî’u* ve *er-rî’at^ü* [yani çoğul - müfred] ilişkisi gibi olduğu da söylenmiştir ki *kisfe* parça anlamındadır; *kese-fehû* “onu parçalara ayırdı” demektir. *Semâ*’bulut veya gölgeliktir. Bu talepleri tamamen,
30 bile bile inkâr etme ve yalanlamadaki kararlılıklarından ileri gelmektedir. Bunlarda tasdike yönelik en ufak bir meyil olsaydı bunu istemek bir yana, akıllarından bile geçirmezlerdi. Anlam şudur: Eğer peygamber olduğun konusunda doğru isen üzerimize gökten taş yağdırması için Rabbine dua et!

1 Yani her iki kıssada da geçen مَا أَنتَ ifadelerinde, Semûd’da -153-154. âyetlerde- Vav’sız; burada -Şu’ayb kıssasında- ise Vav’lı gelmesi anlama ekstra bir incelik katıyor mu?

وذلك نحو قطع الطريق، والغارة، وإهلاك الزروع. وكانوا يفعلون ذلك مع توليهم أنواع الفساد، فنهوا عن ذلك.

[١٧٢٩] وقرئ «الجُبلة»، بوزن الأُبلة، و«الجُبلة»، بوزن الخلقة. ومعناه واحد، أي ذوي الجبلة، وهو كقولك: والخلق الأولين.

٥ - ١٨٥- ﴿قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مِنَ الْمُسَحَّرِينَ﴾

١٨٦- ﴿وَمَا أَنْتَ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَإِنْ نَظُنُّكَ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

[١٧٣٠] فإن قلت: هل اختلف المعنى بإدخال الواو ههنا وتركها في قصة ثمود؟ قلت: إذا أدخلت الواو فقد قصد معنيان كلاهما مناف للرسالة عندهم؛ التسخير والبشرية، وأن الرسول لا يجوز أن يكون مسحراً ولا يجوز أن يكون بشراً، وإذا تركت الواو فلم يقصد إلا معنى واحد، وهو كونه مسحراً، ثم قرر بكونه بشراً مثلهم.

[١٧٣١] فإن قلت: إن المخففة من الثقيلة ولاهما كيف تفرقتا على فعل الظنّ وثاني مفعوليه؟ قلت: أصلهما أن يتفرقا على المبتدأ والخبر، كقولك: إن زيد لمنطلق. فلما كان البابان، أعني باب كان وباب ظننت، من جنس باب المبتدأ والخبر، فعل ذلك في البابين ففيل: إن كان زيد لمنطلقاً، وإن ظننته لمنطلقاً.

١٥ - ١٨٧- ﴿فَأَسْقِطْ عَلَيْنَا كِسْفًا مِّنَ السَّمَاءِ إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾

[١٧٣٢] قرئ «كسفا»، بالسكون والحركة، وكلاهما جمع كسفة، نحو: قطع وسدر. وقيل: الكسف والكسفة، كالربع والريعة، وهي القطعة. وكسفه: قطعه. والسماء: السحاب أو الظلة. وما كان طلبهم ذلك إلا لتصميمهم على الجحود والتكذيب. ولو كان فيهم أدنى ميل إلى التصديق لما أخطروه ببألهم، فضلاً أن يطلبوه. والمعنى: إن كنت صادقاً أنك نبيّ، فادع الله أن يسقط علينا كسفا من السماء!

٥

١٠

١٥

٢٠

188. Dedi ki: “Benim Rabbim, yaptıklarınızı çok iyi bilmektedir (vakti geldiğinde elbette cezanızı verecek)!..”

[1733] “Benim Rabbim, yaptıklarınızı çok iyi bilmektedir!” ifadesiyle şunu kastediyor: Sizin yaptıklarınızı ve bunun sonucunda hak ettiğiniz cezayı en iyi bilen Allah'tır. Şayet gökyüzünden taş yağdırmakla sizi cezalandırmak isterse bunu yapar. Başka bir şekilde cezalandırmak isterse de, irade de karar da O'na aittir.

189. Ama onu yalanladılar... Bu yüzden, (son derece yakıcı günlerin akabinde sığınmak zorunda kaldıkları o bulutun altında) gölgelendikleri günkü azap kendilerini yakalayiverdi! Doğrusu, muazzam bir azap günü idi...

[1734] ‘Gökyüzü’ ile bulutu kastediyorlarsa, Allah onları istedikleri azabın benzeriyle yani [o bulutun altında] gölgelendikleri günkü azapla “yakalayivermiştir”, yok, gölgelenmeyi kastediyorlarsa istediklerinin tersini yapmıştır.

[1735] Rivayete göre Allah, yedi gün boyunca onları rüzgârsız bırakmış, onlara aşırı sıcaklığı musallat etmişti; sıcak onları kendilerine bir gölge, su ya da kovuğun fayda vermeyeceği bir şekilde yakalamıştı. Sonunda, çöle çıkmaya mecbur kaldılar; orada serinlik ve hafif bir esinti buldukları bir bulutun altında gölgelenmeye başladılar. Onun altına toplandılar ama o, üzerlerine bir ateş yağdırdı ve yanıverdiler!..

[1736] Rivayete göre Şu'ayb, iki ümmete gönderilmiştir: Medyenliler ve Eykeliler. Medyenliler Cebrâil'in çığlığıyla, Eykeliler ise [o bulutun altında] gölgelendikleri günkü azapla helâk edildi.

190. Bunda elbette bir âyet var; fakat çoğu mümin değildir.

191. Şüphesiz senin Rabbindir ‘mutlak izzet sahibi’, merhametli (Azîz, Rahîm).

[1737] Şayet “Her kıssanın başında ve sonunda tekrar ettiği bu ifadeyi sûre boyunca nasıl olup da tekrar etmiş?”¹ **dersen şöyle derim:** Bu sûrenin her kıssası müstakil bir *ilahî pasaj* gibidir ve her bir *pasaj*da diğerlerinde olana benzer bir ders söz konusudur; yani kıssalardan her biri, kendisine başlanırken diğer kıssanın girişine uygun bir girişle, biterken de diğerinin sonuna uygun bir sonla biterek bir gerçeği açıklamaktadır; ayrıca, *tekrarda* benliklerdeki mânalar yerleştirilmekte, zihinlerdeki anlamlar pekiştirilmektedir.

1 Yani bu, belâğat ve *tekrar meselesi* açısından nasıl açıklanabilir?

١٨٨- ﴿قَالَ رَبِّيَ أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ﴾

[١٧٣٣] {رَبِّيَ أَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ} يريد: أَنَّ الله أعلم بأعمالكم وبما تستوجبون عليها من العقاب، فإن أراد أن يعاقبكم بإسقاط كسف من السماء فعل، وإن أراد عقابًا آخر فإليه الحكم والمشئّة.

١٨٩- ﴿فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمْ عَذَابُ يَوْمِ الظُّلَّةِ إِنَّهُ كَانَ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾

[١٧٣٤] {فَأَخَذَهُمْ} {فَأَخَذَهُمُ} الله بنحو ما اقترحوا من عذاب الظلة، إن أرادوا بالسماء السحاب، وإن أرادوا الظلة فقد خالف بهم عن مقترحهم.

[١٧٣٥] يروى أنه حبس عنهم الريح سبعا، وسلط عليهم الومد، فأخذ بأنفاسهم لا ينفعهم ظل ولا ماء ولا سرب، فاضطروا إلى أن خرجوا إلى البرية فأظلمت سحابة وجدوا لها بردًا ونسيمًا، فاجتمعوا تحتها، فأمطرت عليهم نارًا فاحترقوا.

[١٧٣٦] وروى أن شعيبًا بعث إلى أمتين؛ أصحاب مدين، وأصحاب الأيكة، فأهلك مدين بصيحة جبريل، وأصحاب الأيكة بعذاب يوم الظلة.

١٩٠- ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً وَمَا كَانَ أَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

١٩١- ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾

[١٧٣٧] فإن قلت: كيف كرّر في هذه السورة في أول كل قصة وآخرها ما كرّر؟ قلت: كل قصة منها كتزيل برأسه، وفيها من الاعتبار مثل ما في غيرها، فكانت كل واحدة منها تدلي بحق في أن تفتح بما افتتحت به صاحبته، وأن تختتم بما اختتمت به؛ ولأنّ في التكرير تقريرًا للمعاني في الأنفس، وتثبيتًا لها في الصدور.

Dikkat edilirse, bilgiyi korumanın tek yolu korunması istenen şeylerin tekrar edilmesidir; bilgi ne kadar fazla tekrarlanırsa akılda o kadar yerleşir, anlayışta derinlik kazanır, daha çok hatırlanır ve o kadar az unutulur. Yine, gerçeklere kulak asmayan kulaklara, gerçeklere kendini kapatmış akıllara bu kıssalarla vurulmakta; öğüt ve hatırlatma çoğaltılmaktadır. Buna tekrar tekrar başvurulmuştur ki belki bu [tekrarlar] bir kulağı açar, bir zihne açıklık verir, ömrü cilâlanmak suretiyle uzayan bir akıllı cilâlar veya biriken pasların bürüdüğü bir anlayışı pürüzsüz hale getirir.

192. İşte bu (Kur'ân) da Âlemlerin Rabbi tarafından indirilmekte böyle peyderpey.

193. Onu Güvenilir Ruh indirmekte

194. senin kalbine, uyarıcılardan olasın diye;

195. apaçık bir Arapça ile...

[1738] “Bu” parça parça indirilenler, yani indirilen bu kıssa ve âyetler. İndirmeden maksat indirilendir. İki kıraate göre, *nezele bi-hi'r-rûh*^u (Onu Güvenilir Ruh indirmekte) ve *nezele bi-hi'r-rûh*^a ifadelerindeki Bâ müte'addilik ifade etmektedir. *Nezele bi-hi'r-rûh*^a, “Allah, Ruh'u onunla birlikte inici kılmakta.”¹ anlamındadır.

[1739] “Senin kalbine” ifadesi, onu sana ezberletti, onu anlamayı sağladı ve -“Sana okutacağız ve unutmayacaksın.” [A'lâ 87/6] âyetinde ifade edildiği gibi- unutulmayacak şekilde senin kalbine yerleştirdi, anlamındadır.

[1740] “Apaçık bir Arapça ile” ifadesi, ya “uyarıcılar” ile irtibatlıdır -bu durumda mâna, “Bu lisanla [yani Arap diliyle] uyaran kimselerden olasın diye” şeklinde olur ki bunlar; Hûd, Sâlih, Şu'ayb, İsmâil ve Muhammed'dir (*aleyhimusselâm*), - ya da *nezele* ile ilişkilidir ki buna göre anlam, “Arap diliyle uyarasın diye onu Arapça indirdi.” şeklinde olur; çünkü onu yabancı bir dille indirseydi daha ilk anda ondan uzak dururlar ve şöyle derlerdi: “Anlamadığımız şeyi ne yapalım!?” derlerdi ve o dille uyarma neredeyse imkânsız hale gelirdi. Bu açıklamaya göre Kur'ân'ın senin ve kavminin dili olan Arapça ile indirilmesi, onun senin kalbine indirilmesi demektir; çünkü onu sen de anlarsın kavmin de anlar. Kur'ân'ın dili yabancı olsaydı, senin kalbine değil, kulağına inmiş olurdu;

1 Âyetler inici (*nâzil*) olduğu gibi Ruh da *nâzil* olmuş oluyor.

ألا ترى أنه لا طريق إلى تحفظ العلوم إلا ترديد ما يراد تحفظه منها، وكلما زاد ترديده كان أمكن له في القلب وأرسخ في الفهم وأثبت للذكر وأبعد من النسيان؛ ولأن هذه القصص طرقت بها آذان وقر عن الإنصات للحق، وقلوب غلف عن تدبره، فكوثرت بالوعظ والتذكير، وروجعت بالترديد والتكرير لعل ذلك يفتح أذنًا، أو يفتق ذهنًا، أو يصفل عقلاً طال عهده بالصقل، أو يجلو فهما قد غطى عليه تراكم الصدا.

١٩٢- ﴿وَإِنَّهُ لَتَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

١٩٣- ﴿نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ﴾

١٩٤- ﴿عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَ﴾

١٩٥- ﴿بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ﴾

١٠ [١٧٣٨] {وَإِنَّهُ} وإن هذا التنزيل، يعني ما نزل من هذه القصص والآيات. والمراد بالتنزيل المنزل. والباء في {نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ}، و«نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ» - على القراءتين - للتعديّة. ومعنى {نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ} جعل الله الروح نازلًا به.

[١٧٣٩] {عَلَى قَلْبِكَ} أي حفظكه وفهمك إياه، وأثبتته في قلبك إثبات ما لا ينسى، كقوله تعالى {سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسَى} [الأعلى: ٦].

١٥ [١٧٤٠] {بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ} إما أن يتعلق بـ{المنذرين}، فيكون المعنى: لتكون من الذين أنذروا بهذا اللسان. وهم خمسة؛ هود، وصالح، وشعيب، وإسماعيل ومحمد عليهم الصلاة والسلام؛ وإما أن يتعلق بـ{نَزَلَ}، فيكون المعنى: نزله باللسان العربي لتنذر به؛ لأنه لو نزله باللسان الأعجمي، لتجافوا عنه أصلاً، ولقالوا: ما نصنع بما لا نفهمه! فيتعذر الإنذار به وفي هذا الوجه: أن تنزله بالعربية التي هي لسانك ولسان قومك تنزيل له على قلبك، لأنك تفهمه ويفهمه قومك. ولو كان أعجميًا لكان نازلًا على سمعك دون قلبك،

çünkü mânalarını anlayamadığın, belleyemediğin birtakım harf tınıları işitecektin. Bazan insan çok sayıda dil bilebilir. Kendisi ile, ona ilk telkin edilen, büyüyüp yetişirken ilk öğrendiği, doğasına işleyen dille konuşulduğunda, kalbi tamamen o sözün mânalarına yönelir, bu mânaları kalbiyle [kolayca] alır; lâfızların nasıl söylendiğini neredeyse hiç fark etmez. Ama bu dilin dışındaki bir dille konuşulduğunda, o dilde ne kadar usta olursa olsun, dilin önce lâfızlarına sonra mânalarına bakar. [Kur'an'ın] 'apaçık bir Arapça ile indirildiği' için 'Peygamber'in kalbine indirilmiş' olmasının açıklaması işte budur.

196. Kaldı ki, o[nun ana içeriği] öncekilerin kitaplarında da mevcuttur.

[1741] “O” Kur'an, yani Kur'an'a dair bahisler diğer semavî kitaplarda bulunmaktadır. Bu kitaplarda, Kur'an'daki mânaların bulunduğu da söylenmiştir. Namazda Farsça kıraatin caiz olduğuna Ebû Hanîfe *Rahimehul-lâh* adına bu âyetle delil getirilmiştir. Çünkü Kur'an başka bir dille tercüme edildiğinde de Kur'an'dır; zira “O, öncekilerin kitaplarında mevcuttur.” âyetinde ifade edildiği üzere, onlarda Kur'an'ın mânaları bulunmaktadır.¹ “Onu biliyor olması” [Şu'arâ 26/197] âyetindeki zamir gibi bu zaminin de Peygamber'e (s.a.) râci olduğu söylenmişse de bu, net değildir.

197. (Müşrikler senden kanıt isteyip duruyor;) İsrâîloğulları bilgilerinin onu biliyor olması, onlar için bir kanıt değil mi?

[1742] *أَوَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةٌ أَنْ يَعْلَمَهُ* ifadesi) müzekker yapılarak yekûn okunmuş; *أَنْ يَعْلَمَهُ* (onu biliyor olması) ifadesi isim kılınıp *آيَةٌ* haber yapılarak mansûp kılınmıştır. Yine, *âyetün* [Kâne'nin] ismi, *أَنْ يَعْلَمَهُ* da haberi kılınarak, müennes **tekûn** şeklinde okunmuştur; ancak bu, nekirenin isim, ma'rife-nin haber olmasından dolayı ilki gibi (vecîh) değildir. Bundan kurtulmak için, bir başka açıklama daha yapılmış ve şöyle denilmiştir: *Yekûn* gâib zamiri olup, “*âyetün en ya'lemehû*” da cümle olarak haber konumundadır. “*Le-hum âyetün*” ifadesinin şan cümlesi olması caizdir; *أَنْ يَعْلَمَهُ* ise *âyetün* den bedeldir. *Tekûn* müennes olmakla birlikte *آيَةٌ*'in nasb edilmiş olması da caizdir. Nitekim *قَالُوا* (“[Biz] kandırmaya çalışmak adına söyleyebilecekleri tek şey...” [En'am 6/23]) buyrulmuştur.² Lebîd'e ait şu beyit de buna örnektir:

1 Şöyle ki; Tevrat, İncil ve diğer kitaplar yabancı dillerde oldukları halde nasıl Kur'an'ın içeriğini barındırıyor, ilgili mazmun itibarıyla -bir bakıma- Kur'an ile eşitlenebiliyor ise, Kur'an'ın Farsça, Türkçe vb. yabancı dillerdeki şekilleri, yani Kur'an tercemeleri de Kur'an olarak nitelenebilir. Ve namazlarda okunabilir. [Bu görüş *genel kabul* görmemiştir.]

2 Âsım/Hafs kıraatinde âyet, *فَتَشْهَبُ* şeklinde merfû' olmakla birlikte, müfessir *fitnetehum* kıraatini delil getirmektedir.

لأنك تسمع أجراس حروف لا تفهم معانيها ولا تعيها، وقد يكون الرجل عارفاً بعدة لغات، فإذا كلم بلغته التي لُقِنها أولاً ونشأ عليها وتطَّع بها، لم يكن قلبه إلا إلى معاني الكلام يتلقاها بقلبه، ولا يكاد يفطن للألفاظ كيف جرت؛ وإن كلم بغير تلك اللغة، وإن كان ماهراً بمعرفتها، كان نظره أولاً في ألفاظها ثم في معانيها، فهذا تقرير أنه نزل على قلبه لنزوله بلسان عربي مبين.

١٩٦- ﴿وَإِنَّهُ لَفِي زُبْرِ الْأَوَّلِينَ﴾

[١٧٤١] {وَإِنَّهُ} وإن القرآن، يعني ذكره مثبت في سائر الكتب السماوية. وقيل: إن معانيه فيها. وبه يحتج لأبي حنيفة في جواز القراءة بالفارسية في الصلاة على أن القرآن قرآن إذا ترجم بغير العربية حيث قيل: {وَإِنَّهُ لَفِي زُبْرِ الْأَوَّلِينَ}، لكون معانيه فيها. وقيل: الضمير لرسول الله ﷺ، وكذلك في {أَنْ يَعْلَمَهُ}، وليس بواضح.

١٩٧- ﴿أَوَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةٌ أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ﴾

[١٧٤٢] وقرئ «يكن»، بالتذكير، و{آية}، بالنصب على أنها خبره، و{أَنْ يَعْلَمَهُ} هو الاسم. وقرئ «تكن»، بالتأنيث، وجعلت {آية} اسماً، و{أَنْ يَعْلَمَهُ} خبراً، وليست كالأولى لوقوع النكرة اسماً والمعرفة خبراً، وقد خرَّج لها وجه آخر ليُتخلص من ذلك، فقيل: في {يَكُنْ} ضمير القصة، و{آية} أَنْ يَعْلَمَهُ جملة واقعة موقع الخبر. ويجوز على هذا أن يكون لَهُمْ آيَةٌ هي جملة الشأن، {أَنْ يَعْلَمَهُ} بدلاً عن آيَةٍ. ويجوز مع نصب الآية تأنيث «يكن»، كقوله تعالى {ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فَنَسْتَهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا} [الأنعام: ٢٣] ومنه بيت لبيد:

(Erkek eşek suya doğru) gitti ve dişisini öne geçirdi.

Korkup kaçan dişisini öne almak erkek eşiğin bir özelliğidir.¹

[1743] İfade *ta'lemehû* şeklinde Tâ ile de okunmuştur.

[1744] “İsrâiloğulları âlimleri” Abdullah b. Selâm [v. 43/664] ve diğerleri-
5 dir. Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Kendilerine Kur’ân okunduğu zaman,
‘Buna iman ettik, çünkü Rabbimizden gelen gerçektir o... Şüphesiz biz ondan
önce [de aynı gerçeğe] teslimiyet gösteren kişilerdik.’ demekteler.” [Kasas 28/53]

[1745] **Şayet** “Mushafta nasıl عَمُوا şeklinde, Elif’ten önce Vav ile ya-
zılmıştır?” **dersen şöyle derim:** Elif’i Vav’a doğru eğenlerin lehçesine göre
10 yazılmıştır; الزكاة، الرِّبَا kelimeleri de bu lehçeye göre yazılmıştır.

198. Şayet Biz onu Arapça bilmeyen birine indirseydik

**199. de, bunu onlara o okusaydı, (‘Arab’a yabancı dilden bir kitap
hâ!’ diyerek) ona iman etmezlerdi.**

[1746] *el-A’cem*, açık konuşamayan, konuşmasında kekrelik ve ace-
15 milik olan kişidir. *el-A’cemî* de buna benzer; ancak nispet Yâ’sı eklenmekle
mâna daha kuvvetli hale gelmiştir; nitekim Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *el-a’ce-
miyyîn* şeklinde okumuştur. [Araplar,] biri Arapça dışında bir dilde konuş-
tuğunda onu anlamıyorlar ve ona *a’cem* ve *a’cemî* diyerek onu, açık ve net
konuşamayan kimseye benzetiyorlardı. Sesi bulunan yırtıcı hayvan, kuş vb.
20 tüm hayvanlara da *a’cem* diyorlardı. Humeyd şöyle demiştir:

Bir yabancıнын sesini işitmeye müştak herhangi bir Arap da [görmedim
kendim gibi]!..

**200. Biz onu mücrimlerin kalbine bir kez böyle soktuk (yani, onu
baştan inkârla karşıladılar) ya,**

201. artık, o can yakıcı azabı görene kadar ona iman etmezler.

[1747] سَلَكْنَاهُ soktuk, yerleştirdik demektir. Mana şudur: Biz bu
Kur’ân’ı bir Arap’a apaçık bir Arapça ile indirdik; onu işittiler, anladılar,
ne kadar fasih olduğunu, benzeri sözlerle kendisine mu’âraza edilemeyen
bir mu’cize olduğunu kavradılar. Daha evvel indirilen kitapları bilenlerin,
30 bu kitabın ineceğiyle ilgili müjdeler, kitabın kendisine indirileceği kişinin
nitelikleri ve bu kitaplardaki özellikleri konusundaki ittifakları da buna
eklendi; [kadim kitaplar] Kur’ân’daki mâna ve kıssaları ihtiva etmekte idi;

1 İkdâm müzekker olmakla birlikte, *kânetin* müennes olması.

فَمَضَى وَقَدَّمَهَا وَكَانَتْ عَادَةً ﴿ مِنْهُ إِذَا هِيَ عَرَدَتْ إِقْدَامُهَا

[١٧٤٣] وقرئ «تعلمه»، بالتاء.

[١٧٤٤] {عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَءِيلَ} عبد الله بن سلام وغيره. قال الله تعالى: {وَإِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ قَالُوا آمَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ} [القصص: ٥٣].

[١٧٤٥] فإن قلت: كيف خط في المصحف "علموا"، بواو قبل الألف؟ قلت: خط على لغة من يميل الألف إلى الواو، وعلى هذه اللغة كتبت الصلوة والزكوة والربوا.

١٩٨- ﴿وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَى بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ﴾

١٩٩- ﴿فَقَرَأَهُ عَلَيْهِمْ مَا كَانُوا بِهِ مُؤْمِنِينَ﴾

[١٧٤٦] الأعجم: الذي لا يفصح، وفي لسانه عجمة واستعجام. والأعجمي مثله، إلا أن فيه لزيادة ياء النسبة زيادة تأكيد. وقرأ الحسن «الأعجميين». ولما كان من يتكلم بلسان غير لسانهم لا يفقهون كلامه، قالوا له: أعجم، وأعجمي، شبهوه بمن لا يفصح ولا يبين. وقالوا لكل ذي صوت من البهائم والطيور وغيرها: أعجم. قال حميد:

وَلَا عَرَبِيًّا شَاقَهُ صَوْتُ أَعْجَمًا ﴿

٢٠٠- ﴿كَذَلِكَ سَلَكْنَاهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ﴾

٢٠١- ﴿لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ حَتَّى يَرَوُا الْعَذَابَ الْأَلِيمَ﴾

[١٧٤٧] {سَلَكْنَاهُ} أدخلناه ومكناؤه. والمعنى: إنا أنزلنا هذا القرآن على رجل عربي بلسان عربي مبين، فسمعوا به وفهموه وعرفوا فصاحته وأنه معجز لا يعارض بكلام مثله، وانضم إلى ذلك اتفاق علماء أهل الكتب المنزلة قبله على أن البشارة بإنزاله وتحلية المنزل عليه وصفته في كتبهم، وقد تضمنت معانيه وقصصه،

böylece bu [Kur'anî içeriğin], iddia ettikleri gibi efsane/mit olmayıp Allah katından olduğu ortaya çıktı. Buna rağmen, iman etmediler; bile bile inkâr ettiler ve onu kâh şiir, kâh sihir diye adlandırdılar; “Muhammed’in sağdan soldan alarak oluşturduğu uydurma bir şey!” dediler. “Biz Kur’ân’ı” -Kur’ân’dakine benzer
 5 bir *nazım* ortaya koyabilmeyi bırakın doğru dürüst Arapçası bile olmayan- “bir yabancıya indirmiş olsaydık ve o bunu onlara,” kendisi ile meydan okunan, fasih, âciz bırakıcı [*mu‘ciz*] bir metin olarak “okusaydı”, şu an inkâr ettikleri gibi yine inkâr ederler, inatçı inkârları için yine bir bahane bulurlardı, ona mutlaka *sihir* derlerdi. Allah Teâlâ daha sonra şöyle buyurdu: “Biz onu (kalplerine) bir
 10 kez böyle soktuk ya...” Yani Kur’ân’ı onların kalbine böyle bir sokuşla soktuk, böyle yerleştirdik ya... Kur’ân’ı hâl ve sıfatı bu olan [kat’î ve inatçı] bir inkâr ve tekziple onların kalbine koyduk ya... Artık bunlara ne yapılırsa yapılsın, ne kadar mahirane anlatılırsa anlatılsın, hangi plân ve program yapılırsa yapılsın, Kur’ân’ı bile bile inkâr edip yadırgamalarını değiştirmenin yolu yoktur! Tıpkı
 15 şu âyette buyrulduğu gibi: “Şayet sana kâğıda/deriye yazılı bir kitap indirseydik ve ona bizzat elleriyle dokunsalardı, inkârcı nankörler mutlaka şöyle derlerdi: Bu, apaçık bir büyüden başka bir şey değil!” [En‘âm 6/7]

[1748] **Şayet** “Allah, *birinin kalbine yalanlama özelliğini sokmayı* nasıl kendi zâtına isnat edebilmiş?” **dersen şöyle derim:** Bununla, Kur’ân’ın ‘yalanlanan bir
 20 şey’ olarak son derece güçlü biçimde kalplerine yerleştiğini; yani onu orada Allah’ın sabitlediğini ve ‘fitrat ve yaratılışlarına iyice yerleşmiş [adeta Allah’tan gelen] bir nesne’ konumuna getirdiğini anlatmak istemiştir. Dikkat edilirse, *huve mecbûlîn ‘aleş-şubhî* (O, yaratılıştan cimridir.) derler. Bununla, cimriliğin onda kalıcı bir karakter olduğunu kastederler; çünkü doğuştan gelen özellikler sonradan kazanılanlardan daha sabittir. Bunun delili de “ona iman etmezler” diyerek, mücrimlerin Kur’ân’a iman etmemelerini [Allah’a değil] insanlara isnad etmiş olmasıdır.

[1749] **Şayet** “Artık ona iman etmezler” ifadesinin ‘Biz onu mücrimlerin kalbine bir kez böyle soktuk ya...’ ifadesi karşısındaki konumu nedir?” **dersen şöyle derim:** Açıklayıcı ve özetleyici konumundadır; çünkü Kur’ân’ın, ‘yalanlanmış ve bilerek inkâr edilmiş’ vaziyette kalplerinde bulunduğunu açıklamak için getirilmiştir. Nitekim ardından, yalanlama ve inkârlarının, tehdidi[n gerçekleştiğini] görünceye kadar devam edeceği mânasını pekiştiren bir ifade getirilmiştir. Bunun [yani “o can yakıcı azabı görene kadar ona iman etmezler” ifadesinin] hâl olması da mümkündür, yani Kur’ân’ı onların kalbine iman edilmemiş bir halde soktuk.

35 **202. O (azap) ise farkında değillerken, aniden gelir kendilerine!**

203. Ve o zaman, “Bize biraz mühlet verilemez mi?” derler...

وصحّ بذلك أنها من عند الله وليست بأساطير كما زعموا، فلم يؤمنوا به وجحدوه، وسموه شعراً تارة، وسحراً أخرى، وقالوا: هو من تلفيق محمد وافتراءه؛ { وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَى بَعْضِ الْأَعْجَمِ الَّذِي لَا يَحْسِنُ الْعَرَبِيَّةَ، فَضَلًّا أَنْ يَقْدِرَ عَلَى نَظْمِ مِثْلِهِ {فَقَرَأَهُ عَلَيْهِمْ} هكذا فصيحاً معجزاً متحدّياً به، لكفروا به كما كفروا، ولتمحلّوا لجهودهم عذراً، ولسموه سحراً. ثم قال: {كَذَلِكَ سَلَكْنَاهُ}، أي مثل هذا السلك سلكناه في قلوبهم، وهكذا مكناه وقرّرناه فيها؛ وعلى مثل هذه الحال، وهذه الصفة من الكفر به والتكذيب له وضعناه فيها، فكيفما فعل بهم وصنع، وعلى أي وجه دبر أمرهم، فلا سبيل أن يتغيروا عما هم عليه من جحدوه وإنكاره، كما قال: { وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قُرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ لَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ } [الأنعام: ٧]

[١٧٤٨] فإن قلت: كيف أسند السلك بصفة التكذيب إلى ذاته؟ قلت: أراد به الدلالة على تمكنه مكذباً في قلوبهم أشدّ التمكن، وأثبتته فجعله بمنزلة أمر قد جبلوا عليه وفطروا. ألا ترى إلى قولهم: هو مجبول على الشح، يريدون: تمكن الشح فيه؛ لأنّ الأمور الخلقية أثبت من العارضة. والدليل عليه أنه أسند ترك الإيمان به إليهم على عقبه، وهو قوله: { لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ }.

[١٧٤٩] فإن قلت: ما موقع { لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ } من قوله { سَلَكْنَاهُ فِي قُلُوبِ الْمُجْرِمِينَ }؟ قلت: موقعه منه موقع الموضح والملخص؛ لأنه مسوق لثباته مكذباً مجحوداً في قلوبهم، فأتبع ما يقرّر هذا المعنى من أنهم لا يزالون على التكذيب به وجحدوه حتى يعاينوا الوعيد. ويجوز أن يكون حالاً، أي سلكناه فيها غير مؤمن به.

٢٠٢- ﴿فَيَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

٢٠٣- ﴿فَيَقُولُوا هَلْ نَحْنُ مُنْظَرُونَ﴾

204. Şimdi, hâlâ azabımızı çabuklaştırmak istiyorlar mı?

205. Ne dersin; Biz bunları yıllarca yaşatsak da

206. sonunda o tehdit edildikleri şey başlarına gelse,

207. onca yaşatılmış olmaları onlara bir fayda (sağlar mı? Elbette) sağlamaz.

[1750] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] Tâ ile *fe-te'tiyehüm* okumuştur; yani “o kıyamet *saati*¹ [ansızın gelir kendilerine].” بَعَثَةٌ ifadesini de] bağteten şeklinde harekeli olarak okumuştur. Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] mushafında ise *ve yeravhu beğtet^{en}* şeklindedir. **Şayet** “Aniden gelir kendilerine! Ve o zaman, [‘Bize biraz mühlet verilemez mi?’] derler.” âyetinde iki ifadenin birbirinin ardından gerçekleşmiş olmasının anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun anlamı, ‘azabın görülmesi’, ‘aniden gelmesi’ ve ‘geciktirilmesi yönünde dua edilmesi’ fiillerinin bir arada olması değildir; aksine, işin şiddeti konusunda bunlar arasında bir düzen oluşturmaktır. Adeta şöyle denmektedir: Bunlar azabı görünceye kadar Kur’ân’a iman etmezler; ama bundan da şiddetli olan, azabın onlara aniden ulaşacak olmasıdır. Bundan daha ağır olan şey ise onların azabın ertelenmesine yönelik istekleridir. Bunun örneği, öğüt verdiği kimseye şöyle demendir: *În es’ete makatek’ê-sâlihûne fe-makatekâ’llâh* (Kötülük yaparsan sâlihler sana buğzeder; Allah’ın da hışmına uğrarsın)! Cümleyi bu şekilde kurmakla, Allah’ın hışmının sâlihlerin buğzundan sonra gerçekleşeceğini kastetmiş olmazsın. Bilakis, maksadın, kötülük yapan açısından işin ne kadar şiddetli olduğunu vurgulamak, bu kötülük sebebiyle sâlihlerin öfkesinin meydana geleceğini ama onların öfkesinden daha kötü olanın, Allah’ın hışmı olduğunu ifade etmektir! Sümmenin de bu mevkide kullanıldığını, onun yerine geldiğini görürsün.

[1751] “Şimdi hâlâ azabımızı çabuklaştırmak istiyorlar mı?” ifadesi yadırgama ve alayla karışık bir susturmadır. Anlamı, kendisiyle karşılaştığında mühlet ve erteleme isteyeceği [dehşetli] bir azaba maruz kalacak -fakat olumlu bir cevap alamayacak- biri [şu an] nasıl azabı çabuklaştırmak ister?! Bununla, azabın ertelenmesini isteyenlerin o günkü kınanmaları aktarılıyor da olabilir; buna göre, “azabın çarçabuk gelmesini isteme” ifadesi geçmiş zamandaki bir olayın anlatımı olur. İfadenin sonrayla bağlantılı bir başka şıkkı daha vardır ki o da azabın hemen gelmesini istemelerinin, onun olmayacağına, onlara ulaşamayacağına ve uzun seneler boyunca güven ve huzur içinde yaşayacaklarına olan inançlarıdır.

1 فأتيتهم fiilinde zamirin neden müennes olduğunu açıklıyor.

٢٠٤- ﴿أَفَعَذَابُنَا يَسْتَعْجِلُونَ﴾

٢٠٥- ﴿أَفَرَأَيْتَ إِنْ مَتَّعْنَاهُمْ سِنِينَ﴾

٢٠٦- ﴿ثُمَّ جَاءَهُمْ مَا كَانُوا يُوعَدُونَ﴾

٢٠٧- ﴿مَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يُمَتَّعُونَ﴾

٥ [١٧٥٠] وقرأ الحسن «فتأتيهم»، بالتاء، يعني الساعة. وبغته، بالتحريك. وفي حرف أبيي «ويروه بغته». فإن قلت: ما معنى التعقيب في قوله {فَيَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً... فَيَقُولُوا}؟ قلت: ليس المعنى ترادف رؤية العذاب ومفاجأته وسؤال النظرة فيه في الوجود، وإنما المعنى ترتبها في الشدة. كأنه قيل: لا يؤمنون بالقرآن حتى تكون رؤيتهم للعذاب، فما هو أشد منها وهو لحوقه بهم مفاجأة، فما هو أشد منه وهو سؤالهم النظرة. ومثال ذلك أن تقول لمن تعظه: إن أسأت مقتك الصالحون فمقتك الله، فإنك لا تقصد بهذا الترتيب أن مقت الله يوجد عقيب مقت الصالحين، وإنما قصدك إلى ترتيب شدة الأمر على المسيء، وأنه يحصل له بسبب الإساءة مقت الصالحين، فما هو أشد من مقتهم، وهو مقت الله. وترى ثم يقع هذا الأسلوب فيحل موقعه.

١٥ [١٧٥١] ﴿أَفَعَذَابُنَا يَسْتَعْجِلُونَ﴾ تبكيت لهم بإنكار وتهكم، ومعناه: كيف يستعجل العذاب من هو معرض لعذاب يسأل فيه من جنس ما هو فيه اليوم من النظرة والإمهال طرفة عين فلا يجاب إليها؟! ويحتمل أن يكون هذا حكاية توبيخ يوبخون به عند استنظارهم يومئذ، و{يَسْتَعْجِلُونَ} على هذا الوجه حكاية حال ماضية. ووجه آخر متصل بما بعده، وذلك أن استعجالهم بالعذاب إنما كان لاعتقادهم أنه غير كائن ولا لاحق بهم، وأنهم ممتعون بأعمار طوال في سلامة وأمن،

٥

١٠

١٥

٢٠

İşte, Allah Teâlâ; şımararak, kibirlenerek, alay ederek ve uzun [ve boş] *emelle*-rine güvenerek mi *Bizim azabımızı çabuklaştırmak istiyorlar?!* buyurmuş olmakta; sonra şöyle demektedir: Farzet ki inandıkları gibi uzun ömürlü olacaklar ve refah içinde yaşayacaklar, ama sonra o tehdit başlarına geldiğinde,
5 geçirdikleri uzun ömür ve güzel yaşam onlara hiçbir fayda vermeyecek!

[1752] Meymûn b. Mihran'dan [v. 117/735] rivayet edildiğine göre tavafta Hasan-ı Basrî [v. 110/728] ile karşılaşmış, onunla karşılaşmayı çok istiyormuş, ona, “Bana öğüt ver.” deyince kendisine bu âyeti¹ okumak dışında hiçbir şey söylememiş. Bunun üzerine Meymûn demiş ki: “Muazzam bir
10 öğüt verdin, hem de çok belîğ bir şekilde...”

[1753] [يُمْتُونُ ifadesi] *yumte'un* şeklinde cezimli olarak da okunmuştur.

208-209. Biz, öğüt veren bir uyarıcısı olmaksızın hiçbir şehri helâk etmemişizdir! Zalim değilizdir...

[1754] مُنْذِرُونَ onları uyaran elçilerdir.

15 [1755] **Şayet** “وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ” (‘Biz, hiçbir şehri bilinen bir yazgısı olmaksızın helâk etmedik.’ [Hicr 15/4]) âyetinde لَّا’dan sonra Vav atılmadığı halde, burada (وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا لَهَا مُنْذِرُونَ) neden atılmış?”
dersen şöyle derim: Aslanan, Vav’ın atılmasıdır; çünkü cümle قرية’nin sıfatıdır. Vav eklendiğinde bu, tıpkı سَبْعَةً وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ (Kehf 18/22)² âyetindeki
20 gibi, sıfat - mevsuf birlikteliğini pekiştirmek içindir.

[1756] ذُكِّرَى kelimesi *tezkirat^{en}* (öğüt verip durmak) anlamında mansûptur. Bu³, ya *enzera* ve *zekkera* fiillerinin birbirlerine yakın anlamlar içermesinden dolayıdır -ve adeta müzekkirûne *tezkirat^{en}* (öğüt verip duran bir öğütçü[sü olmaksızın]) denmektedir- ya da *münzirûndaki* zamirden hâl olduğu içindir ve
25 *münzirûne zevî tezkiratⁱⁿ* (öğüt sahibi bir öğütçü[sü olmaksızın]) demektir. Veya [ذُكِّرَى] mef’ûlün leh konumundadır; “nasihat etmek ve öğüt vermek için uyarırlar” anlamındadır. Ya da mahzûf bir mübtedânın haberi olarak merfû‘ olup “Ki bu, bir öğüt vermedir.” anlamında bir ara cümledir. Veya “öğüt sahibi uyarıcılar” anlamında sıfattır. Yahut “Öğüt vermede derinleştikleri ve gerekeni
30 fazla fazla yaptıkları için ‘öğüdün bizzat kendisi’ kılınmışlardır.” anlamındadır.

1 “Ne dersin; Biz bunları yıllarca yaşatsak da sonunda o tehdit edildikleri şey başlarına gelse, onca yaşatılmış olmaları onlara bir fayda (sağlar mı? Elbette) sağlamaz.” [Şu’arâ 205-207]

2 “(Ashâb-ı Kehf) sekizincileri köpekleri olan yedi kişidir.”

3 Yani *inzârın* masdarının *tezkirat^{en}* şeklinde başka bir kökten gelmesi.

فقال تعالى: {أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ} أشرا وبطرا واستهزاء واتكالا على الأمل الطويل. ثم قال: هب أن الأمر كما يعتقدون من تمتيعهم وتعميرهم، فإذا لحقهم الوعيد بعد ذلك ما ينفعهم حينئذ ما مضى من طول أعمارهم وطيب معاشهم.

[١٧٥٢] وعن ميمون بن مهران أنه لقي الحسن في الطواف وكان يتمنى لقاءه فقال له: عطني، فلم يزده على تلاوة هذه الآية. فقال ميمون: لقد وعظت فأبلغت.

[١٧٥٣] وقرئ «يمتعون»، بالتخفيف.

٢٠٨- ﴿وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا لَهَا مُنْذِرُونَ﴾

٢٠٩- ﴿ذَكَرَىٰ وَمَا كُنَّا ظَالِمِينَ﴾

[١٧٥٤] {مُنْذِرُونَ} رسل يندرونهم.

١٠ [١٧٥٥] فإن قلت: كيف عزلت الواو عن الجملة بعد {إِلَّا}، ولم تعزل عنها في قوله: {وَمَا أَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَّعْلُومٌ} [الحجر: ٤]؟ قلت: الأصل: عزل الواو، لأن الجملة صفة لـ {قَرْيَةٍ}، وإذا زيدت فلتأكيد وصل الصفة بالموصوف، كما في قوله: {سَبْعَةٌ وَثَمَانُهُمْ كُلُّهُمْ} [الكهف: ٢٢].

١٥ [١٧٥٦] {ذَكَرَى} منصوبة بمعنى تذكرة. إما لأن أنذر وذكر متقاربان، فكأنه قيل: مذكرون تذكرة؛ وإما لأنها حال من الضمير في {مُنْذِرُونَ}، أي يندرونهم ذوي تذكرة؛ وإما لأنها مفعول له على معنى: أنهم يندرون لأجل الموعظة والتذكرة. أو مرفوعة على أنها خبر مبتدأ محذوف، بمعنى: هذه ذكرى، والجملة اعتراضية؛ أو صفة بمعنى: مندرون ذوو ذكرى. أو جعلوا ذكرى، لإمعانهم في التذكرة وإطنائهم فيها.

Diğer bir açıklama da *zîkrânın* أَهْلَكْنَا (helâk et[me]mişsizdir) ifadesiyle irtibatlandırılarak, onun mef'ûlün lehi olmasıdır ve anlam, “Biz, zulmeden bütün kavimleri kendilerine uyarıcılar gönderip, delillerle ilzâm ettikten sonra başkalarına öğüt ve ibret olsunlar diye helâk etmişsizdir ki onlar öncekilerin isyan ettiği gibi isyan etmesinler; *zalim değiliz* ki zulmetmeyen bir kavmi helâk edelim!” şeklindedir. Esas alınması gereken görüş budur.

210. Bunu (Kur'ân'ı) 'şeytan'lar indirmemiştir.

211. Bu, hem onların kârı değildir; hem de buna güçleri yetmez;

212. çünkü onlar (vahiyleri) işitmekten uzaklaştırılmışlardır.

[1757] Müşrikler “Muhammed kâhindir, ona indirilenler de şeytanların kâhinlere indirdiği türden şeylerdir!” diyorlardı. İşte bu âyetle, böyle bir şeyin şeytanlar için mümkün olmadığı, buna güçlerinin yetmeyeceği belirtilerek yalanlanmış oldular; çünkü şeytanlar *şihap*larla¹ kovulmakta, 'gök'tekilerin konuşmalarını dinlemekten men edilmektedirler.

[1758] Hasan-ı Basrî [v. 110/728] *şeyâtûn* şeklinde okumuş; kelimenin sonunu *yebrîn* ve *filistîn* kelimelerinin sonu gibi kabul ederek, i'râbın Nûn'da mı yoksa ondan önceki harfte mi ortaya çıktığı konusunda bir tercihte bulunmuş ve tıpkı Arapların *yebrîn*^u - *yebrûne* ve *filistîn*^u - *filistüne* derken serbest davranışları gibi, o da *şeyâtîn*^u - *şeyâtüne* demekle serbest hareket etmiştir. Bu kıraatin hakkı, kelimenin “helâk olmak” anlamındaki *eş-şeytûtat*^u kökünden türetilmesidir; bu kökün bâtil anlamında olduğu da söylenmiştir. Ferrâ'nın [v. 227/822] “Üstad *eş-şeyâtüne* şeklindeki okuyuşunda hata etmiştir, zira Nûn'u iki heceli bir kelimenin Nûn'u² zannetmiştir.” dediği, Nadr b. Şumeyl'in de bunun üzerine “Accâc ve Ru'be [gibi şairler]in sözleriyle delil getirmek caiz oluyor da, Hasan ve arkadaşının -yani Muhammed b. es-Süme'ye'nin- sözüyle delil getirmek neden caiz olmuyor?!” dediği nakledilmiştir. Kaldı ki biz, bu iki zatın, kıraatlerini asla, [önceki üstadlardan] işitmeden okumadıklarını biliyoruz.

1 *Şihap*ların, yani göğü süsleyen yıldızların cinlere fırlatılması, sadece Tefsir ilmi açısından değil, Kelâm, Felsefe vb. İlâhiyat disiplinleri açısından da gerçek bir mesele olup, ilgili ayetlerin zahiren anlaşılması sorunlar çıkarmaktadır. Bu ayetlerde anlatılan şudur: Sadece Kur'ân-ı Kerîm değil vahiy mekanizması da Allah'ın mutlak koruması altındadır; yani Kur'ân'ın kaynağı koruma altında olup, vahiy Allah'tan Peygamber'e tamamen kendisi olarak ve hiçbir şeytanî gücün etki edemediği şekilde kat'î, tam ve net olarak iletilmektedir. Kur'ân'ın vahyedilmesi ile birlikte, artık kâhinlerin, 'arrâfların, astrolog ve medyumların göklerden bilgi [ç]aldıklarına dair iddialar boş çıkmıştır, bâtildir. Vahiy zincirinin son ve en parlak halkası olan Kur'ân-ı Kerîm'den sonra artık hiç kimse, “Bana göklerden bilgi geliyor!” diyemeyecektir. Derse şarlatan muamelesi görecektir.

2 Yani cem-'î müzekker sâlimlerde çoğul ifade eden Vav ve Yâ'dan sonraki Nûn zannetmiştir. Oysa bu Nûn, şeytân kelimesinin aslı bir harfidir ve i'râb Vav üzerinde değil, Nûn üzerindedir. Zemahşerî, “Hasan-ı Basrî kıraatine göre şeyâtüne kelimesinin 'helâk olmak' anlamındaki *eş-şeytûtat*^u kökünden türetilmesi gerekir.” derken işbu işkâle cevap vermektedir.

ووجه آخر؛ وهو أن يكون ذكرى متعلقة بـ {أَهْلَكُنَا} مفعولاً له. والمعنى: وما أهلكنا من أهل قرية ظالمين إلا بعدما ألزمتهم الحجة بإرسال المنذرين إليهم، ليكون إهلاكهم تذكرة وعبرة لغيرهم، فلا يعصوا مثل عصيانهم؛ {وَمَا كُنَّا ظَالِمِينَ} فنهلك قوماً غير ظالمين. وهذا الوجه عليه المعول.

٥ - ٢١٠- ﴿وَمَا تَنْزَلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ﴾

٢١١- ﴿وَمَا يَنْبَغِي لَهُمْ وَمَا يَسْتَطِيعُونَ﴾

٢١٢- ﴿إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمْعَزُولُونَ﴾

[١٧٥٧] كانوا يقولون: إنّ محمداً كاهن، وما يتنزل عليه من جنس ما يتنزل به الشياطين على الكهنة؛ فكذبوا بأنّ ذلك مما لا يتسهّل للشياطين ولا يقدرّون عليه، لأنهم مرجومون بالشهب، معزولون عن استماع كلام أهل السماء. ١٠

[١٧٥٨] وقرأ الحسن: «الشياطين». ووجهه أنه رأى آخره كآخر يبرين وفلسطين، فتخير بين أن يجري الإعراب على النون وبين أن يجريه على ما قبله، فيقول: الشياطين والشياطين؛ كما تخيرت العرب بين أن يقولوا: هذه يبرون ويبرين، وفلسطين وفلسطين. وحقه أن تشقه من الشيطونة وهي الهلاك، كما قيل له الباطل. وعن الفراء: غلط الشيخ في قراءته «الشياطين»؛ ظنّ أنها النون التي على هجاءين، فقال النضر بن شميل: إن جاز أن يُحتج بقول العجاج ورؤية، فهلا جاز أن يُحتج بقول الحسن وصاحبه؟! - يريد: محمد ابن السميع. - مع أنا نعلم أنهما لم يقرأ به إلا وقد سمعا فيه. ١٥

213. O halde, Allah ile beraber bir başka tanrıya daha dua etme; yoksa azaba uğratılanlardan olursun!

214. Sen en yakın aşiretini uyarmaya bak.

[1759] Böyle bir şeyin [Peygamberden sadır] olmayacağını bilmektedir; fakat
5 kat ihlâs ve takvasını arttırmak için onu hareketlendirmek istemektedir. “Şayet (o elçi) bazı sözler uydurup da Bize mâl etmeye kalksaydı...” [Hâkka 69/44] ve “Sana indirdiklerimizden şüphe ediyorsan...” [Yûnus 10/94] âyetlerinde buyurduğu gibi, bunda diğer mükellefler için bir *lütuf*¹ vardır.

[1760] Bu iki şekilde açıklanabilir: İlk yorum, Peygamber’in (s.a.), kavmini
10 en yakınındakilerden başlayarak uyarmakla memur olmasıdır; yani kendileriyle başlanmaya en lâıyk olanlarla, sonra yakınlıkta bunları izleyenlerle uyarması; [hâsılı] akrabalarını diğer insanlardan önce uyarmasıdır. Nitekim Mekke’ye girdiğinde Peygamber’in (s.a.) şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Cahiliye dönemindeki her türlü riba şu iki ayağımın altındadır. Kaldırdığım ilk faiz de (amcam²)
15 Abbas’ın ribasıdır.” [Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 9] İkinci yorum, akrabanın akrabaya gösterdiği şefkat ve merhameti yakınlarına göstermemekle ve uyarı ve tehditte onlara karşı toleranslı davranmamakla memur olmasıdır. Rivayete göre âyet
20 inince Peygamber (s.a.), Safa’ya çıkmış; en yakın akrabasına, en yakınından başlayarak en uzağına kadar seslenip şöyle demiştir: “Ey Abdulmuttalip oğulları! Ey Hâşim oğulları! Ey Abdümenâf oğulları! Ey Peygamberin amcası Abbas! Ey Allah Resulünün halası Safiye! Benim malımdan dilediğiniz kadar isteyebilirsiniz ama sizin için *Allah katında* hiçbir şey yapamam!” [Buhârî, “Tefsîru’l-Kur’ân”,
26] Rivayete göre Peygamber, o gün kırk kişi olan Abdulmuttalip oğullarını bir kuzu bacağı ve büyük bir süt kabı etrafında toplamıştı; kuzu etinden yiyor, ka-
25 dehlerle süt içiyorlardı. Gece yarısına kadar yemişler, içmişlerdi... Sonra onları uyardı ve “Ey Abdulmuttalip oğulları! ‘Bu dağın arkasında size hücum edecek bir ordu var!’ desem bana inanır mısınız?” dedi, onlar “Evet!” deyince, “İşte ben sizleri büyük bir azapa karşı uyarıyorum!” dedi. Rivayete göre “Ey Abdulmuttalip oğulları! Ey Hâşim oğulları! Ey Abdümenâf oğulları! Kendinizi ateşten
30 kurtarmaya bakın! Ben size hiçbir şekilde yardımcı olamam.” demiş, sonra şöyle demişti: “Ey Ebû Bekr’in kızı Âişe! Ey Ömer’in kızı Hafsa! Ey Muhammed’in kızı Fatıma! Ey Muhammed’in halası Safiye! Kendinizi ateşten kurtarmaya bakın!.. Sizin için hiçbir şey yapamam!”³

1 Yani ilk bakışta anlaşılamayan bir incelik, Peygamber’e yasaklıymuş gibi konuşarak aslında mükellefleri konu almak.

2 Yani faizden nemalanmayı ilkin kendi akrabama yasaklıyorum!

3 İşin içine Âişe ve Hafsa’nın dâhil edildiği rivayetler, âyetin içeriğini ilgilendirse de, *nüzulü* ile bağlantılı olamaz.

٢١٣- ﴿فَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتُكُونَ مِنَ الْمُعَذِّبِينَ﴾

٢١٤- ﴿وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ﴾

[١٧٥٩] قد علم أنّ ذلك لا يكون، ولكنه أراد أن يحرك منه لازدياد الإخلاص والتقوى. وفيه لطف لسائر المكلفين، كما قال: {وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضُ الْأَقَاوِيلِ} [الحاقة: ٤٤]، {فَإِنْ كُنْتَ فِي شَكٍّ مِّمَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ} [يونس: ٩٤]

[١٧٦٠] فيه وجهان؛ أحدهما أن يؤمر بإنذار الأقرب فالأقرب من قومه، ويبدأ في ذلك بمن هو أولى بالبداء، ثم بمن يليه، وأن يقدم إنذارهم على إنذار غيرهم، كما روي عنه عليه السلام: أنه لما دخل مكة قال: كل ربّا في الجاهلية موضوع تحت قدميّ هاتين، وأوّل ما أضعه ربّا العباس. والثاني: أن يؤمر بأن لا يأخذه ما يأخذ القريب للقريب من العطف والرأفة، ولا يحابيهم في الإنذار والتخويف. وروي: أنّه صعد الصفا لما نزلت، فنادى الأقرب فالأقرب فخذاً فخذاً، وقال: يا بني عبد المطلب! يا بني هاشم! يا بني عبد مناف! يا عباس عمّ النبي! يا صفية عمّة رسول الله! إني لا أملك لكم من الله شيئاً، سلّوني من مالي ما شئتم. وروي أنّه ﷺ جمع بني عبد المطلب، وهم يومئذ أربعون رجلاً؛ الرجل منهم يأكل الجذعة، ويشرب العس على رجل شاة وقعب من لبن، فأكلوا وشربوا حتى صدّروا، ثم أنذرهم فقال: يا بني عبد المطلب! لو أخبرتكم أنّ بسفح هذا الجبل خيلاً أكنتم مُصدّقِي؟ قالوا: نعم. قال: فإنّي نذير لكم بين يدي عذاب شديد. وروي أنه قال: يا بني عبد المطلب! يا بني هاشم! يا بني عبد مناف! افتدوا أنفسكم من النار، فإنّي لا أغني عنكم شيئاً. ثم قال: يا عائشة بنت أبي بكر! ويا حفصة بنت عمر! ويا فاطمة بنت محمد! ويا صفية عمّة محمد! اشترين أنفسكن من النار فإنّي لا أغني عنكن شيئاً.

215. Sana uyan müminlere karşı alçakgönüllü ol.

216. [Kâfirler] sana karşı gelirlerse “Şüphesiz, ben sizin yaptıklarınızdan uzağım.” de.

[1761] Kuş, iniş için alçalmak istediğinde kanadını kırar ve indirir; uçmak için yükselmek istediğinde ise kanadını kaldırır. İşte, kuşun alçalma esnasında kanadını çekmesi, alçakgönüllülük ve nezaketi ifade eden bir deyim haline gelmiştir. Bazılarının şu sözü de buna benzer:

Kanatlarını indir[ip alçakgönüllülük göster]mekle meşhursun sen,
kanat yükselt[erek kibirlen]me!

10 Alçakgönüllü iken, daha sonra kibirlenmesini yasaklıyor.

[1762] **Şayet** “Resule uyan mümindir, mümin de Resule uyandır. Bu durumda ‘Sana uyan müminlere...’ demenin anlamı nedir?”¹ **dersen şöyle derim:** Bu iki şekilde açıklanabilir. İlki, bunların, iman etmedikleri halde -iman etmek üzere olduklarından dolayı- ‘mümin’ diye isimlendirilmiş olmalarıdır. [İkincisi], ‘mümin’ derken diliyle tasdik edenleri kastetmesidir ki bunlar iki sınıftır: Tasdik ederek, Peygamber (s.a.)’in getirdiklerine uyan sınıf ve kendilerinde tasdikten başka bir şey bulunmayan sınıf. Ayrıca, bunlar ya münafıktır ya da fâsıktır; münafık ve fâsığa alçakgönüllülük gösterilmez. [“Sana uyan müminlere...”] ifadesi, “aşîretinden ve diğerlerinden mümin olanlara” anlamındadır; yani kavmini uyar, şayet sana uyup itaat ederlerse onlara alçakgönüllülük göster; yok, isyan edip sana uymazlarsa onlardan da onların Allah’a şirk koşma ve benzeri eylemlerinden de uzak dur!

217. Ve o ‘mutlak izzet sahibi’ merhametliye (Azîz, Rahîm) güvenip dayan.

25 218. Çünkü O görmektedir seni, [yalnız başına] kıyâma dururken;

219. alnı secdeliler arasında tasarruf ederken...

220. O’dur gerçekten işiten; ‘mutlak ilim sahibi’ (Semî‘, Alîm).

1 Abese 80/1-16, Kehf 18/28-29 ve En’âm 6/52-54 gibi âyetlerden de anlaşıldığı kadarıyla, burada Peygamber’in, kendisine *ittibâ* eden, himayeye muhtaç alt tabakadan insanlarla ilişkisi konu edilmektedir. Âyetin nüzül döneminde iman dairesi içerisindekiler, iki sınıftı. (i) Ebû Bekr gibi kendi kendine yeten nispeten varlıklı kişiler ve (ii) Peygamber’in yanından ayrılmayan işçi, köle vb. sosyal gruplara mensup kimseler. “Müminler” ifadesi her iki grubu da kapsıyorsa da “tâbiler” ikinci gruptakileri ifade etmektedir. Peygamber (s.a.) işbu tâbilerine alçakgönüllülük göstermeye, onlara kol kanat germeye, bunlarla birlikte durmaya sabretmeye teşvik edilmektedir. Müfessirin, işkâli açıklarken söylediğinin aksine, âyetin nâzil olduğu dönemde, “müminler” açısından *fâsık* ve *münafık* olguları yoktur; imanda sebat gösteremeyenler direkt *irtidat* etmekte idiler. “Sana karşı gelirlerse” ifadesinde zamir değişmiş, müminlerden kavme geçilmiştir. *Vallâhu'l-muvaffık*. / ed

٢١٥- ﴿وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

٢١٦- ﴿فَإِنْ عَصَوْكَ فَقُلْ إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تَعْمَلُونَ﴾

[١٧٦١] الطائر إذا أراد أن ينحط للوقوع كسر جناحه وخفضه، وإذا أراد أن ينهض للطيران رفع جناحه؛ فجعل خفض جناحه عند الانحطاط مثلاً في التواضع ولين الجانب، ومنه قول بعضهم:

وَأَنْتَ الشَّهِيرُ بِخَفْضِ الْجَنَاحِ * فَلَا تَكُ فِي رَفْعِهِ أَجْدَلًا

ينهاه عن التكبر بعد التواضع.

[١٧٦٢] فإن قلت: المتبعون للرسول هم المؤمنون، والمؤمنون هم المتبعون للرسول، فما معنى قوله: {لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ}؟ قلت: فيه وجهان؛ أن يسميهم قبل الدخول في الإيمان مؤمنين، لمشارفتهم ذلك، وأن يريد بالمؤمنين المصدقين بألسنتهم. وهم صنفان؛ صنف صدق واتبع رسول الله فيما جاء به، وصنف ما وجد منه إلا التصديق فحسب. ثم إما أن يكونوا منافقين أو فاسقين، والمنافق والفاسق لا يخفض لهما الجناح. والمعنى: من المؤمنين من عشيرتك وغيرهم، يعني: أندر قومك، فإن اتبعوك وأطاعوك فاخفض لهم جناحك. وإن عصوك ولم يتبعوك فتبرأ منهم ومن أعمالهم من الشرك بالله وغيره.

٢١٧- ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ﴾

٢١٨- ﴿الَّذِي يَرَاكَ حِينَ تَقُومُ﴾

٢١٩- ﴿وَتَقَلُّبِكَ فِي السَّاجِدِينَ﴾

٢٢٠- ﴿إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

[1763] “[Allah’a] güvenip dayan” ki gerek bunlardan gerekse bunların dışındakilerden isyan edenlere karşı sana yetsin. Tevekkül, kişinin, eylemini o eylemin gerçek sahibine, fayda ve zarar vermeye gücü yeten kişiye bırakmasıdır. Demişlerdir ki: Tevekkül sahibi, aniden başına bir iş geldiğinde, bunu başından Allah’a isyan anlamına gelen bir şeyle savuşturmaya uğraşmayan kişidir. Buna göre insan, bir sıkıntıyla karşılaşır sonra da ondan kurtulmak için birinden yardım istese tevekkül sınırından çıkmış olmaz; çünkü kendisine gelen sıkıntıyı Allah’a isyan anlamına gelen bir şeyle savuşturmaya uğraşmamıştır.

[1764] Medine ve Şam ehlinin mushaflarında *fe-tevekkel* [o halde, güvenip dayan] şeklindedir. Nâfi‘ ve İbn ‘Âmir de bu şekilde okumuştur. Atıf konusunda iki ihtimal vardır; ya *فقل* [Şu‘arâ 26/216] ifadesine ya da *فلا تدع* [Şu‘arâ 26/213] atfedilmiştir.

[1765] “Ve” izzetiyle senin düşmanlarını ezen “o mutlak izzet sahibi” ne, onlara karşı sana rahmetiyle yardım eden “merhametliye...” Resulüne karşı “merhametli” oluşunu bildirmesinin ardından Allah, ona merhamet etmesinin sebeplerinden birini getirmiştir ki o da gece yarısı sürekli kıldığı *teheccüt* namazı idi; ayrıca, “Bakalım, Allah’a nasıl ibadet ediyorlar? Âhiret için neler yapıyorlar?” diye ashabından teheccüde kalkanların haline -onlar fark etmeden- vâkıf olmak için onların arasında gidip gelişi idi. Nitekim anlatıldığına göre, gece namazı farziyeti kaldırıldığında Peygamber (s.a.), onların iyiliği için yanıp tutuştuğundan, taat işleme ve hasenâtı çoğaltma adına sahabilerinden ne gibi eylemler sadır olduğunu görme hırsıyla onların evlerini dolaşmıştı da, arı kovanındaki uğultu gibi Allah’ı zikredip, Kur’ân okuduklarını görmüştü.

[1766] “Alnı secdeliler”den maksat namaz kılanlardır. [“Çünkü O görmektedir seni, kıyâma dururken” ifadesinin] insanlara cemaatle namaz kıldırmak üzere kalktığına Allah seni görür, mânasında olduğu söylenmiştir. Peygamber’in, alnı secdeliler arasında *takallüp* etmesi, onlara imam olduğunda onları kıyam, rükû, secde ve oturuşa yönlendirmesidir. Rivayete göre Mukâtil [v. 150/767], Ebû Hanîfe *Rahimehu’llâh’a* “Kur’ân’da cemaatle namaz hakkında bir şey bulabiliyor musun?” diye sormuş; o, “Aklıma bir şey gelmiyor... demiş; fakat daha sonra ona işbu âyeti okumuş. İfadenin anlamı şöyle de olabilir: Dinî işlere dair hiçbir çalışman, secde edenler arasındaki hiçbir tasarrufun O’na gizli kalmaz;

[١٧٦٣] {وَتَوَكَّلْ} على الله يكفك شر من يعصيك منهم ومن غيرهم. والتوكل: تفويض الرجل أمره إلى من يملك أمره ويقدر على نفعه وضره. وقالوا: المتوكل من إن دهمه أمر لم يحاول دفعه عن نفسه بما هو معصية لله. فعلى هذا، إذا وقع الإنسان في محنة ثم سأل غيره خلاصه، لم يخرج من حد التوكل؛ لأنه لم يحاول دفع ما نزل به عن نفسه بمعصية الله. ٥

[١٧٦٤] وفي مصاحف أهل المدينة والشام «فتوكل»، وبه قرأ نافع وابن عامر، وله محملان في العطف؛ أن يعطف على {فَقُلْ}، أو {فَلَا تَدْعُ}.

[١٧٦٥] {عَلَى الْغَزِيرِ الرَّحِيمِ} على الذي يقهر أعداءك بعزته وينصرك عليهم برحمته. ثم اتبع كونه رحيماً على رسوله ما هو من أسباب الرحمة، وهو ذكر ما كان يفعله في جوف الليل من قيامه للتهجد، وتقلبه في تصفح أحوال المتهجدين ١٠ من أصحابه؛ ليطلع عليهم من حيث لا يشعرون، ويستبطن سر أمرهم، وكيف يعبدون الله، وكيف يعملون لآخرتهم، كما يحكى أنه حين نسخ فرض قيام الليل، طاف تلك الليلة ببيوت أصحابه لينظر ما يصنعون، لحرصه عليهم وعلى ما يوجد منهم من فعل الطاعات وتكثير الحسنات، فوجدها كبيوت الزنابير لما سمع منها ١٥ من دندنتهم بذكر الله والتلاوة.

[١٧٦٦] والمراد بالساجدين المصلون. وقيل: معناه يراك حين تقوم للصلاة بالناس جماعة. وتقلبه في الساجدين تصرفه فيما بينهم بقيامه وركوعه وسجوده وقعوده إذا أمهم. وعن مقاتل: أنه سأل أبا حنيفة رحمه الله، هل تجد الصلاة في الجماعة في القرآن؟ فقال: لا يحضرني، فتلا له هذه الآية. ويحتمل أنه ٢٠ لا يخفى عليه حالك كلما قمت وتقلبت مع الساجدين في كفاية أمور الدين.

çünkü “O” senin söylediklerini “işitmekte,” ettiğin niyeti de yaptığın ameli de “bilmektedir.” *Takallubun*, Peygamber’in gözünün arkada namaz kılan kişilere gidip gelmesi anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim Peygamber’in (s.a.) “Rükûnuzu ve secdenizi tam yapın! Allah’a ant içerim ki, rükû ettiğinizde de, secde ettiğinizde de arkamdan sizi görüyorum!” [*Buhâri*, “Ezân”, 72] dediği rivayet edilmektedir. İfade, *ve yukallibuke* (seni çevirir) şeklinde de okunmuştur.

221. Ben size, ‘şeytan’ların kime indiğini haber vereyim mi?

222. Ne kadar günahkâr palavracı varsa onlara inerler;

223. [Mele-i A’lâ’ya] kulak kabartarak... ki çoğu yalancıdır!

[1767] “Günahkâr palavracılar” Şık, Setih, Müseylime, Tuleyha gibi kâhinler ve yalancı peygamberlerdir.¹ “Kulak kabartarak...” Bunlar da şeytanlardır; kovularak engellenmeden önce *Mele-i A’lâ’yı* dinliyorlar; gayble ilgili muttali oldukları bazı konuşmaları kaçırıp, bunları kendi dostlarına üfürüyorlardı. “Ki çoğu,” onlara üfürdükleri bilgiler konusunda “yalancıdır;” çünkü onlara, işitmedikleri şeyleri duyuruyorlardı. [يَلْقَوْنَ السَّمْعَ] ifadesinin, “dostlarına *sem’î*, yani meleklerden işittiklerini *ulaştırıyorlar*” anlamında olduğu da söylenmiştir. Şu da söylenmiştir: İfade, “şeytanlara palavracıların kulak verdiği ve onların kendilerine fısıldadıklarını aldıkları” anlamındadır. Ya da “şeytanlardan duyduklarını insanlara öğrettikleri” anlamındadır. Palavracıların çoğu yalancıdır; zira şeytanların kendilerine bir şey üfürmediği süreçte, kendi uydurdukları şeyleri onlara nispet etmektedirler! Zaten, görürsün ki verdikleri hükümlerin çoğu uydurma ve asılsızdır. Hadiste şöyle buyrulmuştur: “Cin [*Mele-i A’lâ’dan*] bir kelime alıp kaçır ve onu dostlarının kulağına *karr* eder; ederken de ona 100 tane yalan katar!” [*Buhâri*, “Edeb”, 117] “Kulağına *karr* etmek” akıtmak demektir.

[1768] **Şayet** “[نَزَّلَ الشَّيَاطِينَ] ifadesinde] soru edatı cümleinin başında olduğu halde, istifham anlamı *içeren menin* önüne nasıl harf-i cer getirilebilmiş? Dikkat edersen, *‘alâ e zeyd’in merarte* demez de, *e ‘alâ zeyd’in merarte* dersin?” **dersen şöyle derim:** “İçermek” demek, ismin isim ve harf olmak üzere iki mânayı birden içermesi demek değildir. Bunun anlamı şudur: İfadenin aslı *e mendir*; istifham harfi hazfedilmiştir. Tıpkı aslı *e hel* olan kelimeden Hemze’nin atılıp *hel* olması gibi, hazif üzere kullanıma devam edilmiştir. Nitekim şair şöyle demiştir:

¹ Bu âyetin yaklaşık 20 yıl sonra ortaya çıkacak bu gibi şahıslarla ilgili nâzil olması zordur. Burada aksine, ilk dönemki şair, büyücü ve kâhinlerden söz edilmektedir; yani ellerindeki “medya” gücünü Kureyş kâfirleri yararına kullanan, yani Peygamber (s.a.) aleyhinde propaganda yapan ‘şeytan’lardan...

{إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ} لما تقوله {الْعَلِيمُ} بما تنويه وتعمله. وقيل: هو تقلب بصره فيمن يصلي خلفه، من قوله ﷺ: أتموا الركوع والسجود، فوالله إني لأراكم من خلف ظهري إذا ركعتم وسجدتم. وقرئ «ويقلبك».

٢٢١- ﴿هَلْ أُنَبِّئُكُمْ عَلَىٰ مَن تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ﴾

٢٢٢- ﴿تَنَزَّلُ عَلَىٰ كُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ﴾

٢٢٣- ﴿يُلْقُونَ السَّمْعَ وَأَكْثُرُهُمْ كَاذِبُونَ﴾

[١٧٦٧] {كُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ} هم الكهنة والمتنبئة، كشق، وسطيح، ومسيلمة، وطيحة. {يُلْقُونَ السَّمْعَ} هم الشياطين، كانوا قبل أن يحجبوا بالرجم يسمعون إلى الملا الأعلى فيختطفون بعض ما يتكلمون به مما أطلعوا عليه من الغيوب، ثم يوحون به إلى أوليائهم من أولئك، {وَأَكْثُرُهُمْ كَاذِبُونَ} فيما يوحون به إليهم؛ لأنهم يسمعونهم ما لم يسمعوا. وقيل: يلقون إلى أوليائهم السمع أي المسموع من الملائكة. وقيل: الأفاكون يلقون السمع إلى الشياطين فيتلقون وحيهم إليهم. أو يلقون المسموع من الشياطين إلى الناس، وأكثر الأفاكين كاذبون يفترون على الشياطين ما لم يوحوا إليهم، وترى أكثر ما يحكمون به باطلاً وزوراً. وفي الحديث: الكلمة يخطفها الجنّي فيقرّها في أذن وليه فيزيد فيها أكثر من مائة كذبة! والقرّ الصبّ.

[١٧٦٨] فإن قلت: كيف دخل حرف الجرّ على من المتضمنة لمعنى الاستفهام، والاستفهام له صدر الكلام؟ ألا ترى إلى قولك: أعلى زيد مررت؟ ولا تقول: على أزيد مررت؟ قلت: ليس معنى التضمن أن الاسم دل على معنيين معاً؛ معنى الاسم، ومعنى الحرف. وإنما معناه: أن الأصل آمن، فحذف حرف الاستفهام واستمرّ الاستعمال على حذفه، كما حذف من هل. والأصل: أهل. قال:

Tepelik arazinin dibini gördük mü biz?

O halde sen de, *menin* önüne harf-i cer getirdiğin zaman, harf-i cerden önce -içinden- bir Hemze takdir et. Tıpkı *e ‘alâ zeydin merarte* (Zeyd’e mi uğradın?) dediğin gibi, [âyette de] sanki *e ‘alâ men tenezzelü’ş-şeyâtînu* (Şeytanlar kime iniyor) demiş olursun.

[1769] **Şayet** “يُفُونُ”nin i’râbdaki konumu nedir?” **dersen şöyle derim:** Hâl olarak mansûp konumda olması caizdir; yani “kulak kabartıcı olarak inerler.” Veya أَفَّاكَ كُلِّ ifadesinin sıfatı olarak cer konumundadır; çünkü [كُلِّ أَفَّاكَ] çoğul anlamındadır. Yahut cümleye onunla başlanıldığından dolayı, bir mahalli olmaması da caizdir; sanki “Palavracılara niçin inerler?”¹ denmekte; “Şöyle şöyle yaparlar.” diye cevap verilmektedir.

[1770] **Şayet** “Bunların tamamının palavracı olduğuna hükmedildikten sonra nasıl ‘Ki çoğu yalancısıdır’ denilebilmiş?” **dersen şöyle derim:** Palavracılar, palavrası fazla olan kimselerdir; ama bu onların palavradan başka bir şey söylemedikleri anlamına gelmez. İşte âyette, ‘şeytanlardan naklettikleri konularda doğru söyleyen çok az sayıda palavracı olduğu, fakat çoğunun onlar adına uyduran kişiler olduğu’ kast edilmektedir.

[1771] **Şayet** “وَأَنَّهُ لَتَنَزَّلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ / وَمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ / هَلْ أَتَيْنَكُم عَلَىٰ مَنَ” **dersen şöyle derim:** Bunların arası onlarla aynı içeriğe sahip olmayan âyetlerle ayrılmış; böylece bunların içeriği ve anlattıkları hususlar tekrar tekrar getirilip tazelenmiş ve bununla, ‘bu âyetlerin, hakkında nâzil olduğu mâna’nın, bunlara karşı gelmelerinden dolayı Allah’ın ‘iğrenmesi’ni arttıran mânalardan olduğu gösterilmiş olmaktadır. Örneği: Biri, öyle bir konudan bahsediyor ki zihninde [hep] o konu bulunmakta, ona önem vermekte ve büyük özen göstermektedir. Görürsün ki, tekrar tekrar konuya dönmekte, ona dönmekten kendini alamamaktadır.

224. Şairlere ise azgınlara uyar.

[1772] **يَبْغُهُمُ الْغَاوُونَ وَالشُّعْرَاءُ** mübtedâ, onun haberidir. Anlamı şudur: uyduran, yalan söyleyen, boş konuşan, haksız yere hicveden, kişilerin haysiyetiyle oynayan, nesepleri kötüleyen, kadınlarla ilgili şiir söyleyen, cilveleşen, caka satan, övülmeyi hak etmeyen kimseleri öven şairlere sadece bu konuda onları onaylayan, onların sözüyle coşan azgınlara, aptallar ve ahlâksızlara uyar!

1 İstinâf cümleleri, mukadder bir soruya cevap niteliğindedir.

2 Yani bu *nüzul* ifadelerinin tamamı aynı pasaj içerisinde bir arada gelmiş olsaydı, daha iyi olmaz mıydı?

أَهْلُ رَأَوْنَا بِسَفْحِ الْقَاعِ ذِي الْأَكَمِ ❁

فإذا أدخلت حرف الجرّ على مَنْ فقدّر الهمزة قبل حرف الجرّ في ضميرك، كأنك تقول: أعلى من تنزل الشياطين؟ كقولك: أعلى زيد مررت؟

[١٧٦٩] فإن قلت {يُلْقُونَ} ما محله؟ قلت: يجوز أن يكون في محل نصب على الحال، أي تنزل ملقين السمع، وفي محل الجرّ صفة لـ {كُلِّ أَفَّاكٍ}؛ لأنه في معنى الجمع، وأن لا يكون له محل بأن يستأنف، كأن قائلًا قال: لم تنزل على الأفاكين؟ فقليل: يفعلون كيت وكيت.

[١٧٧٠] فإن قلت: كيف قيل {وَأَكْثَرُهُمْ كَاذِبُونَ} بعد ما قضى عليهم أن كل واحد منهم أفّاك؟ قلت: الأفّاكون هم الذين يكثرون الإفك، ولا يدل ذلك على أنهم لا ينطقون إلا بالإفك، فأراد أن هؤلاء الأفّاكين قلّ من يصدق منهم فيما يحكي عن الجني؛ وأكثرهم مفترٍ عليه.

[١٧٧١] فإن قلت {وَأِنَّهُ لَنَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ} [الشعراء: ١٩٢]، {وَمَا تَنْزَلَتْ بِهِ الشَّيَاطِينُ} [الشعراء: ٢١٠]، {هَلْ أُنَبِّئُكُمْ عَلَىٰ مَنْ تَنْزَلُ الشَّيَاطِينُ} [الشعراء: ٢٢١] لم فرق بينهنّ وهنّ أخوات؟ قلت: أريد التفريق بينهنّ بآيات ليست في معانهنّ، ليرجع إلى المعجّيء بهنّ وتطرية ذكر ما فيهنّ كرامة بعد كرامة، فيدل بذلك على أن المعنى الذي نزلن فيه من المعاني التي اشتدت كراهة الله لخلافها. ومثاله: أن يحدث الرجل بحديث وفي صدره اهتمام بشيء منه وفضل عناية، فتراه يعيد ذكره ولا ينفك عن الرجوع إليه.

٢٢٤- ﴿وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ﴾

[١٧٧٢] {وَالشُّعْرَاءُ} مبتدأ و{يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ} خبره. ومعناه: أنه لا يتبعهم على باطلهم وكذبهم وفضول قولهم وما هم عليه من الهجاء وتمزيق الأعراض والقدح في الأنساب، والنسب بالحرّم والغزل والابتهاج، ومدح من لا يستحق المدح، ولا يستحسن ذلك منهم ولا يطرب على قولهم إلا الغاؤون والسفهاء والشطّار.

“Azgınlık”ın [Müslümanları hicveden] hikâyeler anlatanlar olduğu da, Şeytanlar olduğu da, şu Kureyş şairleri olduğu da söylenmiştir: Abdullah b. ez-Ziba'râ, Hübeyre b. Ebû Vehb el-Mahzûmî, Mûsâfî' b. Abdimenaf, Ebû İzzel-Cumahî ile -Sakif kabilesinden- Ümeyye b. Ebi's-Salt. Bunlar “Ne var! Biz de Muhammed'in konuştuğu gibi konuşuruz!” diyor, Peygamber'i (s.a.) hicvediyorlardı. Kavimlerinin bedevîleri de bunların etrafında toplanıp şiirlerini ve hicivlerini dinliyorlardı.

[1773] İsâ b. Ömer, zâhir bir fiilin açıkladığı gizli bir fiilin mefûlü olarak *veş-şu'arâ* şeklinde nasp ile okumuştur. Ebû Ubeyd, bu zatın, genelde mansûp okumayı sevdiğini söyler; nitekim حَمَالَةُ الْحَطَبِ (“hem de [kendi ateşine] odun taşıyan hanımefendisi” [Mesed 111/4]), وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ (“Erkek hırsız ve kadın hırsız...” [Mâide 5/38]) ve سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا (“...indirdiğimiz bir Sûre(dir)” [Nûr 24/1]) şeklinde okumuştur.

[1774] *Yetba'uhum* şeklinde şeddesiz ve *yetba'hum* şeklinde Ayın'ı sakın olarak okunmuştur ki *be'uh*¹ kelimesini [azud ve azd şeklinde okunabilen] عَضِد kelimesine benzetmiş olmaktadır.

225. Görmüyor musun ki, bütün vadilerde şaşkın şaşkın dolaşıyorlar (her alanda atıp tutuyorlar)

226. yapmayacakları şeyleri söylüyorlar?!

[1775] *Vadi* ve “vadiye dalma” kavramlarının zikredilmesi, şairlerin, düşüncedeki aşırılıklarına ve haddi aştıklarına bakmadan her konuda bilir bilmez atıp tuttuklarından kinayedir. İnsanların en korkağını Antere'ye, en cimrisini Hâtem-i [Tâi'ye] tercih edecek kadar!.. Suçsuzla iftira atıp, muttakî-yi fâsık sayacak kadar!..

[1776] Ferez dak'dan [v. 114/732] nakledildiğine göre Süleyman b. Abdül-melik onun;

İki yanıma sere serpe uzanmış vaziyette geceledi kızlar;
mühürlerinin kilidini aç aça² geceledim ben de onların!..

sözlerini işitince “Sana had vurmak vâcib oldu!” demiş. Feraz dak da demiş ki: “Ey müminlerin emiri! Allah *yapmadıkları şeyleri söylerler* [şâirler] 'âyetiyle benden haddi savmıştır.”

1 Bu, *yetba'uhûd*daki *ba'uh* olup, عَضِد kalıbında olduğundan, onun gibi *ba'h* ve *ba'uh* şeklinde okunabildiği anlatılmaktadır.

2 Yani bekâretlerini bozarak.

وقيل: الغاوون الراوون. وقيل: الشياطين، وقيل: هم شعراء قريش؛ عبد الله بن الزبعرى، وهبيرة بن أبي وهب المخزومي، ومسافع بن عبد مناف، وأبو عزة الجمحي. ومن ثقيف: أمية ابن أبي الصلت. قالوا: نحن نقول مثل قول محمد! وكانوا يهجونه، ويجتمع إليهم الأعراب من قومهم يستمعون أشعارهم وأهاجيهم.

٥ [١٧٧٣] وقرأ عيسى بن عمر «والشعراء»، بالنصب على إضمار فعل يفسره الظاهر. قال أبو عبيد: كان الغالب عليه حبّ النصب؛ قرأ «حَمَالَةَ الْحَطَبِ» [المسد: ٤] «وَالسَّارِقَ وَالسَّارِقَةَ» [المائدة: ٣٨] و«سُورَةَ أَنْزَلْنَاهَا» [النور: ١].

[١٧٧٤] وقرئ «يَتَّبِعُهُم»، على التخفيف، و«يَتَّبِعُهُم»، بسكون العين تشبيهاً لـ«بَعْهُ» بـ«عَضُدٌ».

١٠ ٢٢٥- ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّهُمْ فِي كُلِّ وَادٍ يَهِيمُونَ﴾

٢٢٦- ﴿وَأَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ﴾

[١٧٧٥] ذكر الوادي والهيوم فيه تمثيل لذهابهم في كل شعب من القول واعتسافهم وقلة مبالاتهم بالغلو في المنطق ومجاوزة حدّ القصد فيه، حتى يفضلوا أجبن الناس على عنترة، وأشحهم على حاتم، وأن يبهتوا البري، ويفسقوا التقي.

١٥ [١٧٧٦] وعن الفرزدق أن سليمان بن عبد الملك سمع قوله:

فَبِتْنَ بِجَانِبِي مُصْرَعَاتٍ ❁ وَبِتُّ أَفْضُ أَغْلَاقَ الْخِتَامِ

فقال: قد وجب عليك الحدّ! فقال: يا أمير المؤمنين! قد درأ الله عني الحدّ بقوله: {وَأَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ}.

227. İman edip salih amel işleyen, Allah'ı çokça zikreden ve haksızlığa maruz kaldıktan sonra [şiiiryle] kendini savunan kimseler müstesna... Zulümde ısrar edenler ise yakında görecekler, nasıl bir devrilişle devrileceklerini!

- 5 [1777] Sürekli Allah'ı zikreden, daima Kur'ân okuyan ve şiiirden daha çok bunları yapan sâlih, mümin şairleri istisna etmektedir. Bu, onlara şiiirden daha cazip geliyordu; şiiir söylediklerinde de onu, Allah'ın birliği ve O'na hamdü-sena, hikmet, vaaz, zühd, güzel ahlâk, Allah Resulünü, sahabeyi ve ümmetin sâlihlerini methetme için söylüyorlar; günaha bulaşmadıkları, mürüvvete aykırı mânalar içermeyen sakıncasız mazmunları dile getiriyorlardı. Hicivleri de kendilerini hicvedenlere cevap vermeye yönelik idi. Nitekim Allah Teâlâ
- 10 “Allah, çirkin sözün alenen söylenmesini sevmez; haksızlığa uğrayanlarınki hariç...” [Nisâ 4/148] buyurmuştur ki bu da, “Dolayısıyla, size saldırana siz de aynı saldırı tarzıyla mukabele edin.” [Bakara 2/194] âyetinden dolayı, saldırı-maksızın ve cevap niteliğini aşmaksızın gerçekleşir.
- 15

[1778] Amr b. Ubeyd *Rahimehullâh*'dan [v. 144/761] rivayet edildiğine göre Hazret-i Ali sülalesine mensup biri, kendisine “Gönlüm şiiirle coşuyor!” deyince, “Sakınca olmayan konularda şiiir söylemekten seni alıkoyan ne?” demiş.

- 20 [1779] Konu hakkında söylenecek şey şudur: Şiiir, bir söz çeşitidir; güzeli güzel söze, çirkinini kötü söze benzer.

- [1780] Âyette istisna edilenlerden kastın, Abdullah b. Revâha [v. 8/629], Hassân b. Sâbit [v. 60/680], iki Kâ'b -yani Kâ'b b. Mâlik [v. 50/670] ve Kâ'b b. Zühreir [v. 6/645]- ile Allah Resulü'nü savunan, Kureys'in hicivci şairlerine karşı koyan kimseler olduğu söylenmiştir. Kâ'b b. Mâlik'ten rivayet edildiğine göre Resûlullah (s.a.) ona şöyle demiş: “Hicvet şunları!.. Canımı elinde tutan Zâta ant içerim ki onlar için bu, ok atmaktan daha ağırdır!” Hassan'a da şöyle diyormuş: “Söyle! Rûhu'l-Kudüs seninle beraberdir!..” [*Buhâri*, “Salât” 68]
- 25

- [1781] Allah Teâlâ sûreyi öyle bir ifade ile sona erdirmiştir ki ondan daha ürperticisi, daha korkutucusu yoktur; işin ilerisini düşünenlerin kalbini ondan daha fazla yaralayan, işin arka-plânını düşünenlerin yüreğini ondan çok dağlayan yoktur... Bu da “Yakında öğrenecek!” ifadesi ve bundaki etkili tehdit, “zulm edenler” ifadesi ve bunun mutlak bir şekilde kullanılması; “nasıl bir devrilişle devrileceklerini” ifadesi ve bunun müphem olarak getirilmesidir.
- 30

٢٢٧- ﴿إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللَّهَ كَثِيرًا وَانْتَصَرُوا مِنْ
بَعْدِ مَا ظَلَمُوا وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ﴾

[١٧٧٧] استثنى الشعراء المؤمنين الصالحين الذين يكثر ذكر الله وتلاوة القرآن، وكان ذلك أغلب عليهم من الشعر، وإذا قالوا شعراً قالوه في توحيد الله والثناء عليه، والحكمة والموعظة، والزهد والآداب الحسنة، ومدح رسول الله ﷺ والصحابة وصلاح الأئمة، وما لا بأس به من المعاني التي لا يتلطحون فيها بذنب ولا يتلبسون بشائنة ولا منقصة، وكان هجأؤهم على سبيل الانتصار ممن يهجوهم. قال الله تعالى: {لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ} [النساء: ١٤٨]. وذلك من غير اعتداء ولا زيادة على ما هو جواب، لقوله تعالى: {فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ} [البقرة: ١٩٤].

١٠ [١٧٧٨] وعن عمرو بن عبيد أن رجلاً من العلوية قال له: إن صدري ليجيش بالشعر! فقال: فما يمنعك منه فيما لا بأس به؟

[١٧٧٩] والقول فيه أن الشعر باب من الكلام، فحسنة كحسن الكلام، وقبيحة كقبيح الكلام.

١٥ [١٧٨٠] وقيل: المراد بالمستثنين عبد الله بن رواحة، وحسان بن ثابت، والكعبان؛ كعب بن مالك، وكعب بن زهير؛ والذين كانوا ينافحون عن رسول الله ﷺ ويكافحون هجاة قريش. وعن كعب بن مالك أن النبي ﷺ قال له: اهْجُهم؛ فوالذي نفسي بيده لهو أشد عليهم من النبل. وكان يقول لحسان: قل! وروح القدس معك.

[١٧٨١] ختم السورة بآية ناطقة بما لا شيء أهيب منه وأهول، ولا أنكى لقلوب المتأملين ولا أصدع لأكباد المتدبرين؛ وذلك قوله {وَسَيَعْلَمُ} وما فيه من الوعيد البليغ، وقوله {الَّذِينَ ظَلَمُوا} وإطلاقه. وقوله {أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ} وإبهامه،

٢٠

-Allah her ikisinden de razı olsun- Hazret-i Ebû Bekr, Hazret-i Ömer'e halifelik sorumluluğunu yüklediğinde, ona bu âyeti okumuştur. Selef-i sâlihîn de birbirlerine bu âyetle öğüt verir, birbirlerini bu âyetteki sertlikle uyarırlardı.

- 5 [1782] *Zulmün* inkârcılık olarak tefsir edilmesi [ahlakî gevşekliğe yol açan] bir oyalamadır. Oysa baştan korkarak 'nihaî güven'e ulaşman, baştan kendine güvenerek sonuçta korkmaktan daha hayırlıdır!¹

- 10 [1783] İbn Abbas *eyye münfeletⁱⁿ yenfelitûn* şeklinde okumuştur ki anlamı, zulmedenler Allah'ın azabından kurtulma tamahındalar! Ama hiçbir şekilde ondan kaçamayacaklarını yakında öğrenecekler! İnfilât, [kaçıp] kurtulmak anlamındadır.

[1784] Allah'ım! Bizleri, bu âyeti gözünün önünde tutup ondan yana gaflete düşmeyenlerden eyle! Herhangi bir kötülük işleyen herkesin '*zulmedenler*'den olduğunu bilenlerden kıl!.. İşin doğrusunu *Allah bilir*.

- 15 [1785] Peygamber (s.a.) şöyle buyurmuştur: Kim Şu'arâ sûresini okursa kendisine; Nuh'u tasdik edenlerin ve yalanlayanların; Hûd, Şu'ayb, Sâlih ve İbrâhim'i tasdik edenlerin, İsa'yı yalanlayanların ve Muhammed'i tasdik edenlerin sayılarının on katı kadar sevap verilir -*Allah'ın salâtus selâmı hepsinin üzerine olsun!*-

1 *Zulm*; salt hukukî haksızlıkları değil, inanç ve ameldeki yanlışları, bâtil tutum ve davranışları ifade eder. Âyette ise, normal Müşriklerden ziyade, azılı elebaşları mele' – mutref ve bunların emrindeki propaganda makineleri kastedilmekte (gibi)dir. Kur'an'da, hidâyet üzere olanların "iman edip imanına *zulüm* karıştırmayan kişiler" olduğu belirtilirken (En'âm 6/82) kullanılan *zulmün* mahiyeti tartışmalıdır. Zemaşşerî -بس- fiilinin doğasından hareketle- âyetteki *zulmün* inkârcılığa hamledilmesini doğru bulmamakta ve kelimeyi, "kişiyi fâsık kılan mâsiyet" olarak tefsir etmektedir; çünkü şer'î bir imana inkâr karıştırılması (veya "giydirilmesi") düşünülemez. Buna karşılık, âyette, "imanlarına inkârcılık karıştırmayanların övüldüğü" herkes tarafından teslim edilmektedir; ancak bir grup, hidâyet üzere bulunma (*ihtidâ*) olgusunun taşıdığı "hem inanç hem de davranış yönünden doğru ve hak üzere hareket etme" anlamını esas alırken, bir grup tıpkı "Allah ve resullerine iman edenler, işte siddıklar bunlardır!" (Hadîd 57/19) âyetinin -zahiren- delâlet ettiği üzere, sağlam bir imanın yeterli olacağına hükmeder. Kur'an'ın, küfür vb. bir kavram dururken özellikle *zulüm* lâfzını kullanmış olması mânidardır: İnkârcı biri esas alınacak olursa âyet, imana -küfür anlamındaki- *zulmü* karıştırmamak, yani iman edip bir daha inkâra dönmek anlamına gelir; iman dairesinde bulunan biri esas alındığı takdirde ise, imana aykırı hareket ve eylemleri imana karıştırmama anlamı söz konusudur. İhtidâ kavramı bunu gerektirir; o, bir kerelik bir şey değildir; kişinin hidâyet üzere bulunması, hayatının zihni-hissî, teorik-pratik, itikâdi-amelî tüm evrelerinde doğru ve hak yolda olması demektir.

وقد تلاها أبو بكر لعمر عليه السلام حين عهد إليه: وكان السلف الصالح يتواعظون بها ويتناذرون شدتها.

[١٧٨٢] وتفسير الظلم بالكفر تعليل، ولأن تخاف فتبلغ الأمن خير من أن تأمن فتبلغ الخوف.

٥ [١٧٨٣] وقرأ ابن عباس «أي منفلت ينفلتون». ومعناها: إن الذين ظلموا يطمعون أن ينفلتوا من عذاب الله، وسيعلمون أن ليس لهم وجه من وجوه الانفلات، وهو النجاة.

[١٧٨٤] اللهم اجعلنا ممن جعل هذه الآية بين عينيه فلم يغفل عنها؛ وعلم أن من عمل سيئة فهو من الذين ظلموا، والله أعلم بالصواب.

١٠ [١٧٨٥] قال رسول الله ﷺ: من قرأ سورة الشعراء كان له من الأجر عشر حسنات بعدد من صدق بنوح وكذب به وهود وشعيب وصالح وإبراهيم وبعدد من كذب بعيسى وصدق بمحمد عليهم الصلاة والسلام.

NEML SÛRESİ

Mekke'de nâzil olmuştur, 93 âyettir.

-94 âyet olduğu da söylenmiştir.-

Rahmân Rahîm Allah'ın Adıyla

5 1. TâSîn. Bunlar Kur'ân'ın ve apaçık bir kitabın âyetleridir.

[1786] [ط] *tefhim* ile de imâle ile de okunmuştur.¹ “Bunlar” zamiri, sûrenin âyetlerine işaretir. “Apaçık Kitap” ya Levh-i Mahfûz'dur ve apaçık oluşu, olacak her şeyin onda yazılı bulunması ve onun bunları kendisine bakanlara açıklıyor olmasıdır. Ya bu sûredir ya da Kur'ân'dır. Bu ikisinin
10 apaçık oluşu ise kendilerine tevdi edilen ilim, hikmet ve kanunlardır ve her ikisinin mu'cizeliği de belli ve aşikârdır. Âyetlerin Kur'ân'a ve 'apaçık kitab'a izafe edilmesi âyetlerin mehâbet ve azametini göstermek bakımındandır; çünkü azametli olana izafe edilen ona bağlı olarak azamet kazanır.

[1787] **Şayet** “Neden apaçık kitap ‘apaçık bir kitap’ şeklinde nekire kılınmıştır?” **dersen şöyle derim:** Nekirelik kitabın müphem bırakılması ve böylece bunun kitap için daha ziyade azamet ifade etmesi içindir. Tıpkı *فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ* (Doğruluğun hâkim olduğu bir ortamda, muktedir
15 *bir hükümdarın huzurundadırlar.* [Kamer 54/55]) âyetinde olduğu gibi.³

[1788] **Şayet** “Kur'ân'ın kastedilmesi hâlinde, bu “apaçık kitap” ın Kur'ân üzerine atfedilmesi nasıl açıklanabilir?” **dersen şöyle derim:** Bu tıpkı senin *hâzâ fi'lu's-sehyyi ve'l-cevâdi'l-kerîm* (Bu, bir sehâvet ehlinin, değerli bir cömerdin fiilidir.) sözünde olduğu gibi [anlamları aynı kapıya çıkan] iki sıfattan birini diğerine atfetmene benzer; çünkü Kur'ân, önündekini tasdik edici olarak
25 indirilmiş mübarek bir kitap olup, onun hükmü, bağımsız olarak övgü belirten sıfatlar hükmündedir. Böylece sanki “Bu âyetler, parça parça indirilen mübarek kitabın, apaçık bir kitabın âyetleridir.” denmiş olmaktadır. İbn Ebû Able merfû' olarak *ve kitâb^{un} mubîn^{un}* şeklinde okumuştur ki, bunun takdiri, *ve âyât^u kitâbⁱⁿ mubînⁱⁿ* (ve apaçık bir kitabın âyetleridir) şeklindedir ve
30 muzâf hazfedilip muzâfun ileyh [i'râb cihetinden] onun yerine getirilmiştir.

1 Yani normal, kalın tonla da, kesreye yakın ince bir tonla da. / çev.

2 Yani neden Yûsûf, Şu'arâ ve Kasas sûrelerindeki gibi *el-kitâbi'l-mubîn* buyrulmamıştır; “Apaçık Kitap” yerine “apaçık bir kitap” denmesi, bu vasfa sahip başka kitaplar da olabileceğini göstermiyor mu? / ed.

3 *Melik* şeklindeki nekire yapılanma, Allah'ın emsalsiz bir iktidara malik olduğunu ifade etmektedir. / çev.

سورة النمل

مكية وهي ثلاث وتسعون آية وقيل أربع وتسعون

بسم الله الرحمن الرحيم

١- ﴿طس تِلْكَ آيَاتُ الْقُرْآنِ وَكِتَابٍ مُبِينٍ﴾

٥ [١٧٨٦] {طس} قرئ بالتفخيم والإمالة. و{تِلْكَ} إشارة إلى آيات السورة. والكتاب المبين إما اللوح، وإبانتة أنه قد خط فيه كل ما هو كائن، فهو يبينه للنظرين فيه إبانة. وإما السورة، وإما القرآن، وإبانتها أنهما يبينان ما أودعاه من العلوم والحكم والشرائع، وأنَّ إعجازهما ظاهر مكشوف. وإضافة الآيات إلى القرآن والكتاب المبين على سبيل التفخيم لها والتعظيم، لأنَّ المضاف إلى العظيم يعظم بالإضافة إليه. ١٠

[١٧٨٧] فإن قلت: لم نكر الكتاب المبين؟ قلت: ليهم بالتنكير فيكون أفخم له، كقوله تعالى: {فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِكٍ مُّقْتَدِرٍ} [القمر: ٥٥].

[١٧٨٨] فإن قلت: ما وجه عطفه على القرآن إذا أريد به القرآن؟ قلت: كما تعطف إحدى الصفتين على الأخرى في نحو قولك: هذا فعل السخي والجواد الكريم؛ لأنَّ القرآن هو المنزل المبارك المصدق لما بين يديه، فكان حكمه حكم الصفات المستقلة بالمدح، فكأنه قيل: تلك الآيات آيات المنزل المبارك أي كتاب مبين. وقرأ ابن أبي عجلة «وكتاب مبين»، بالرفع على تقدير وآيات كتاب مبين، فحذف المضاف وأقيم المضاف إليه مقامه. ١٥

[1789] **Şayet** “Bununla [yani, ‘*Bunlar Kur’ân’ın ve apaçık bir kitabın âyetleridir.*’ demekle] “Bunlar kitabın ve apaçık bir Kur’ân’ın âyetleridir.” [Hicr 15/1]) demek arasındaki fark nedir?” **dersen şöyle derim:** Ma’tûf ile ma’tûfun aleyh arasındaki öne geçme - sona kalma dışında fark yoktur. Bu da iki türlü olur: Biri *tesniye*¹ hükümündedir ki bunda bir tarafın diğer tarafa tercihi söz konusu değildir. Diğerinde ise tercih söz konusudur. İlkini örneği, **وَاقْرَأُوا حِطَّةً وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا** (“Affet!” deyin ve kapısından saygıyla eğilerek girin... [A’raf 7/161]) ve **وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا** **حِطَّةً** (Kapisından da saygıyla eğilerek girin ve “Affet!” deyin... [Bakara 2/58]) âyetleridir ki, sadedinde bulunduğumuz âyet de bu kabildendir. İkincisinin örneği ise **شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ** (Allah, kendisinden başka tanrı olmadığına şahitlik etmektedir. Melekler ve -adaletten ayrılmayan- ilim sahipleri de şahitlik etmektedir ki O’ndan başka tanrı yoktur... [Âl-i İmrân 3/18]) âyetidir.²

2. O müminlere kılavuz ve müjdedir ki;

3. Namazı dosdoğru kılarlar, (yani, sözde değil, özde; gerçek dindardırlar), zekâtı verirler; Âhirete yakînen iman edenler de onlardır.

[1790] **هٰدًى وَبُشْرَى** ifadesi ya nasb ya da ref konumundadır. Nasb i’râbı hâl olarak vuku bulmuştur; “kılavuz ve müjdeci olarak” demektir ki, cümlemin âmili, **تلك** (şu) ifadesinde yer alan işaret anlamıdır. Ref i’râbınınşa üç türlü açılımı vardır: [Birincisi, hafzedilmiş bir mübtedânın haberi olarak] **هٰدًى وَبُشْرَى** (O âyetler müminlere bir kılavuz ve rehberdir.) takdiri üzeredir. [İkincisi] “âyetler”den bedel olmak üzere, [üçüncüsü de] haberden sonra haber takdiri üzere yapılır; yani [bu sûre] birtakım âyetleri ve hidayetle birlikte müjde olmayı içinde barındırmaktadır. Âyetlerin müminlere *hidayet* olmasındaki anlam³ ise, müminlerin hidayetini artırıcı olmalarıdır. Nitekim Allah Teâlâ “İman edenlere gelince [inen sûre] onların imanını artırmıştır.” [Tevbe 9/124] buyurmuştur.

[1791] **Şayet** “Âhirete yakinen iman edenler de onlardır.” ifadesinin, öncesiyle irtibatı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun **الَّذِينَ**’nin sırası *cümlesinden* sayılması da, cümlemin tamamlanıp, bunun ara cümle olması da muhtemeldir. Buna göre adeta, “İman edip, namazı dosdoğru kılar ve zekâtı verme gibi yararlı işler yapanlar var ya,

1 İkileme, yani aynı şeyin iki farklı şekilde söylenmesi. / ed.

2 İkinci örnekte, Allah’ın varlığına ve birliğine şahitlik eden üç şey vardır; ve bunlar bir rüçhan gözetilerek sıralanmışlardır: Allah, melekleri ve dürüst âlimler. / ed.

3 Çünkü mümin zaten *hidayet*tedir... Ancak doğru yolu bulmak her zaman o yolda gidildiğini göstermez; *ihtidâ* hayatın sonuna kadar korunması gereken zorlu bir hâldir. Nitekim *hidayet* kelimesi (i) doğru yolu göstermek, (ii) doğru yola getirmek, (iii) doğru yolda sabit tutmak anlamlarına gelir ki *ihdinâ* diye dua ederken, kişinin durumuna göre bunlardan biri geçerli olmaktadır. / ed.

[١٧٨٩] فَإِنْ قُلْتَ: ما الفرق بين هذا وبين قوله: {الرَّ تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُبِينٍ} [الحجر: ١]؟ قلت: لا فرق بينهما إلا ما بين المعطوف والمعطوف عليه من التقدّم والتأخر، وذلك على ضربين؛ ضرب جار مجرى التثنية لا يترجح فيه جانب على جانب، وضرب فيه ترجح، فالأول نحو قوله تعالى: {وَقُولُوا حِطَّةٌ} [البقرة: ٥٨؛ الأعراف: ١٦١]، {وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا} [البقرة: ٥٨؛ الأعراف: ١٦١]، ومنه ما نحن بصده. والثاني: نحو قوله تعالى: {شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ} [آل عمران: ١٨].

٢- ﴿هُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ﴾

٣- ﴿الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ﴾

[١٧٩٠] {هُدًى وَبُشْرَى} في محل النصب أو الرفع، فالنصب على الحال، أي هادية ومبشرة؛ والعامل فيها ما في {تِلْكَ} من معنى الإشارة، والرفع على ثلاثة أوجه؛ على ”هِيَ هُدًى وَبُشْرَى“، وعلى البدل من الآيات، وعلى أن يكون خبراً بعد خبر، أي جمعت أنها آيات، وأنها هدى وبشرى. والمعنى في كونها هدى للمؤمنين أنها زائدة في هداهم. قال الله تعالى: {فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَرَزَدْتُهُمْ إِيْمَانًا} [التوبة: ١٢٤].

[١٧٩١] فَإِنْ قُلْتَ {وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ} كيف يتصل بما قبله؟ قلت: يحتمل أن يكون من جملة صلة الموصول، ويحتمل أن تتم الصلة عنده ويكون جملة اعتراضية. كأنه قيل: وهؤلاء الذين يؤمنون ويعملون الصالحات من إقامة الصلاة وإيتاء الزكاة

işte Âhirete kesin olarak inananlar onlardır.” denmiş olmaktadır ki makbul görüş budur. Nitekim bunun başlangıç cümlesi olarak kurulup, هُمْ [onlar] mübtedâsının tekrarlanması ve sonuç olarak mânânın “Âhirete yakinen inananlar ancak iman ve sâlih ameli birleştiren bu kimselerdir; çünkü âkıbet endişesi onları zor işleri üstlenmeye güdülemektedir.” şeklinde olması da buna delildir.

4. Âhirete iman etmeyenler ise yaptıklarını kendilerine cazip gösterdiğimiz için bocalamaktadırlar.

[1792] **Şayet** “Allah onların amellerinin cazip kılınmasını ‘Bu yaptıklarını Şeytan kendilerine cazip göstermiş ve...’ [Neml 27/24] âyetinde Şeytan’a isnat etmişken, burada nasıl kendi zatına isnat etmektedir?” **dersen şöyle derim:** Bu iki isnat arasında fark vardır. Şöyle ki; bunun Şeytan’a isnat edilmesi hakikat iken, Aziz ve Celil olan Allah’a isnadı mecazdır. Bu mecazın da Beyan ilminde iki tarzı vardır: Birincisi bunun isti‘âre denilen mecaz türünden olması, ikincisi ise hükmen mecaz sayılan türden olmasıdır. Birinci tarz şudur ki Allah, onları uzun ömür ve bol rızıkla faydalandırdığında onlar, Allah’ın kendilerine ettiği bu in‘âm ve ihsanı, şehevî arzularına uymaya, şımarmaya, konfor ve refahı tercih etmeye ve lâzım gelen ağır sorumluluklardan ve yorucu meşakkatlerden kaçmaya vesile kıldıkları için, adeta Allah böylece onların amellerini kendilerine cazip kılmış olmuştur. Nitekim melekler (*salevâtu’llâhi ‘aleyhim*): “Ama Sen onları ve atalarını öyle yaşattın ki, sonunda Seni anmayı unuttular ve...” [Furkân 25/18] derken buna işaret etmektedirler. İkinci tarz da şudur: Allah’ın Şeytan’a mühlet tanıyıp onu bunlara [amellerini] cazip kılacak kadar serbest bırakması, cazip kılma işi için açık bir ilgi bağı oluşturmakta ve böylece ‘cazip kılma’ Allah’a nispet edilmektedir; zira bazı ilgi bağları hükmî mecazı geçerli kılar.¹ Şu da söylenmiştir: Bu ameller, işlenmesi gereken hayır işlerdir; Allah bu amelleri onlara cazip kılmıştı, fakat onlar bu amellere karşı *‘amebe* [yani basiret körlüğüne] saplanmışlar; kör ve ilgisiz kalarak, sapmışlardır. -Bu, Hasan-ı Basrî’ye [v. 110/728] nispet edilir.- *‘Ameh* yoldan çıkan kişinin hâline benzer bir şaşkınlık ve tereddüttür. Rivayete göre bedevinin biri, bir pazar yerine girmiş; tabii, daha önce hiç pazar görmediği için *raeytu’n-nâse ‘amihine* (İnsanları şaşkın şakın bir oraya bir buraya giderlerken gördüm!) demiş² ve işlerinde ve uğraşlarında tereddütlü halde, demek istemiştir.

5. Bunların hakkıdır işte, (dünyada) kötü azap!.. Âhirette, en çok zarar edecekler de bunlardır.

1 Bkz. *Keşşâf Tefsiri*, I, 168; 187. Paragraf. / ed.

2 İnsanların işleri ve meşgaleleri dolayısıyla sağa sola koşturmaları, ona ne yapacağını bilemez haldeki kimselerin davranışı gibi gözükmuştür. / ed.

هم الموقنون بالآخرة، وهو الوجه؛ ويدل عليه أنه عقد جملة ابتدائية وكرّر فيها المبتدأ الذي هو {وَهُمْ} حتى صار معناها وما يوقن بالآخرة حق الإيقان إلا هؤلاء الجامعون بين الإيمان والعمل الصالح، لأنّ خوف العقابة يحملهم على تحمل المشاق.

٤- ﴿إِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ زَيْنًا لَهُمْ أَعْمَالُهُمْ فَهُمْ يَعْمَهُونَ﴾

٥ [١٧٩٢] فإن قلت: كيف أسند تزوين أعمالهم إلى ذاته، وقد أسنده إلى الشيطان في قوله: {وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ} [النمل: ٢٤؛ العنكبوت: ٣٨]؟ قلت: بين الإسنادين فرق، وذلك أنّ إسناده إلى الشيطان حقيقة، وإسناده إلى الله عز وجل مجاز. وله طريقان في علم البيان؛ أحدهما أن يكون من المجاز الذي يسمى الاستعارة. والثاني: أن يكون من المجاز الحكمي. فالطريق الأول أنه لما متّعهم بطول العمر وسعة الرزق، وجعلوا إنعام الله بذلك عليهم وإحسانه إليهم ذريعةً إلى اتباع شهواتهم وبطّريهم وإيثارهم الرّوح والترفة، ونفارهم عما يلزمهم فيه التكاليف الصعبة والمشاق المتعبة، فكأنه زين لهم بذلك أعمالهم. وإليه أشارت الملائكة صلوات الله عليهم في قولهم: {وَلَكِنْ مَتَّعْتُهُمْ وَآبَاءَهُمْ حَتَّى نَسُوا الذِّكْرَ} [الفرقان: ١٨]. والطريق الثاني أن إمهاله الشيطان وتخليته حتى يزين لهم ملابس ظاهرة للتزيين، فأسند إليه؛ لأنّ المجاز الحكمي يصححه بعض الملابس. وقيل: هي أعمال الخير التي وجب عليهم أن يعملوها؛ زينها لهم الله فعمّوها عنها وضلوا. وعزى إلى الحسن. والعمه: التحير والتردد، كما يكون حال الضال عن الطريق. وعن بعض الأعراب: أنه دخل السوق وما أبصرها قط، فقال: رأيت الناس عمهين، أراد: مترددين في أعمالهم وأشغالهم.

٥- ﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ لَهُمْ سُوءُ الْعَذَابِ وَهُمْ فِي الْآخِرَةِ هُمُ الْآخَسِرُونَ﴾

[1793] “Kötü azap!..” Yani Bedir günü öldürülmek ve esir alınmak!.. “En çok zarar edecek olanlar..” İnsanların en şiddetli zarar görecektik olanları... Zira iman etmiş olsalardı, bütün ümmetlere şahitlik yapacaklardan olacaktı. Binaenaleyh, kurtuluşu ve Allah’ın mükâfatını kaybetmenin yanı sıra, bunu da kaybetmişlerdir.

6. Şüphesiz bu Kur’ân, ‘mutlak ilim ve hikmet sahibi’ (Alîm, Hakîm) katından seninle buluşturulmaktadır:

[1794] “Bu Kur’ân” öyle bir “ilim sahibinin,” öyle bir “hikmet sahibinin” katından “seninle buluşturulmaktadır” yani sana verilmekte, sana telkin edilmektedir ki [sorma gitsin]... ‘Alîm ve hakîmin nekire gelmesinin anlamı budur.

[1795] Bu âyetle Allah, bu âyetin sonrasında bazı kıssalar sevk etmeyi amaçlamakta ve bundaki hikmetinin latif ve ilminin dakik mânaları için yol açmakta, ön hazırlık yapmaktadır.

7. Hani Mûsâ, ailesine “Bir ateş gördüm, size oradan bir haber getireceğim. Veya ısınasınız diye bir kor ateş getireceğim.” demişti.

[1796] ذِ [hani] zarfı gizli bir fiil ile nasbedilmiş olup, o da *Uzku* (Hatırla.) fiilidir. Allah Teâlâ, bunun peşi sıra adeta “O’nun hikmetinin ve ilminin nişanelerinden biri olarak Mûsâ’nın hayat hikâyesini de belle!” demektedir. ذِ’in عليم [Neml 27/6] ismiyle nasbedilmiş olması da caizdir. Rivayete göre Mûsâ (a.s.)’ın beraberinde karısından başkası olmamakla birlikte,¹ Allah o kadını “aile” künyesiyle isimlendirmişti. Böylece hitabın devamı çoğul lâfzı ile bu minval üzere gelmiştir ki, o da “Siz burada kalın!” [TâHâ 20/10; Kasas 28/29] ifadesidir.

[1797] *Şihâb* şule, *kabes* de “kor hâline gelmiş [yahut alınmış] ateş” demektir. Allah’ın [“bir ateş koru” anlamında] *şihâbı kabese* muzâf kılması² ateşin bazen kor olup bazen olmaması sebebiyledir. [“Bir kor ateş” anlamında] tenvinli okuyan ise *kabesi* “kor” anlamı taşıyan şeyden bedel veya sıfat kılmış olur. *Haber* yolun durumuna dair haber verilen şey demektir; çünkü Hazret-i Mûsâ yolu kaybetmiş bulunuyordu.

1 Tevrat’a göre Mûsâ’nın karısı Tzippora ile birlikte ilk doğan oğlu Gerşom da bulunuyordu [Çıkış 2: 22]. / çev.

2 Nâfi’, İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir ve Ebû Ca’fer tenvinsiz olarak *bi-şihâbı kabesi* şeklinde izâfetle okumuşlardır. Zemahşeri’nin tercihi de ekseriyetle Haremeyn’in kiraati doğrultusundadır. / çev.

[١٧٩٣] {سُوءُ الْعَذَابِ} القتل والأسر يوم بدر. و{الْأَخْسَرُونَ} أشد الناس خسراناً؛ لأنهم لو آمنوا لكانوا من الشهداء على جميع الأمم، فخسروا ذلك مع خسران النجاة وثواب الله.

٦- ﴿وَإِنَّكَ لَتَلْقَى الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ﴾

٥ [١٧٩٤] {لَتَلْقَى الْقُرْآنَ} لتؤتاه وتلقنه {مِنْ} عند أي {حَكِيمٍ} وأي {عَلِيمٍ} وهذا معنى مجيئهما تكرتين.

[١٧٩٥] وهذه الآية بساط وتمهيد، لما يريد أن يسوق بعدها من الأقايص وما في ذلك من لطائف حكمته ودقائق علمه.

٧- ﴿إِذْ قَالَ مُوسَى لِأَهْلِهِ إِنِّي آنَسْتُ نَارًا سَاتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ آتِيكُمْ بِشِهَابٍ قَبَسٍ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ﴾

[١٧٩٦] {إِذْ} منصوب بمضمر، وهو اذكر، كأنه قال على أثر ذلك: خذ من آثار حكمته وعلمه قصة موسى. ويجوز أن ينتصب بـ{عَلِيمٍ} [النمل: ٦]. وروي أنه لم يكن مع موسى عليه السلام غير امرأته، وقد كنى الله عنها بالأهل، فنبع ذلك ورود الخطاب على لفظ الجمع، وهو قوله {امْكُثُوا} [طه: ١٠] [القصص: ٢٩].

١٥ [١٧٩٧] الشهاب: الشعلة. والقبس: النار المقبوسة، وأضاف الشهاب إلى القبس لأنه يكون قبساً وغير قبس. ومن قرأ بالتثنية جعل القبس بدلاً، أو صفة لما فيه من معنى القبس. والخبر: ما يخبر به عن حال الطريق، لأنه كان قد ضله.

[1798] **Şayet** “Size oradan ya bir haber getireceğim...” [Neml 27/7] ifadesiyle, “Umarım oradan size bir haber... getiririm” [Kasas 28/29] ifadesi birbiriyle uyumsuzluk sergiliyor gibidir; çünkü bunlardan biri umut, diğeri ise kesin bilgi ifade etmektedir?” **dersen şöyle derim:** Bazen olur ki, ümit besleyen, ümidi kuvvetli olduğunda, başarısızlığı da hesaba katacak şekilde: “Şöyle yapacağım; şöyle olacak” diyebilir.

[1799] **Şayet** “Neden Allah Teâlâ “ileride yapma” anlamı veren Sîn’i getirmişti?” **dersen şöyle derim:** Bu, geç kalsa da [eninde sonunda] ateşi kendilerine getireceğine dair ailesini hazır konuma getirmek yahut mesafenin uzak olması sebebiyledir.

[1800] **Şayet** “Neden Allah Teâlâ, Vâv (ve) yerine *ev* (yahut) edatını getirmişti?” **dersen şöyle derim:** Burada ümit, Hazret-i Mûsâ’nın her iki ihtiyacı birlikte başaramadığı takdirde [hiç olmazsa] birisinden; ya yolu bulmaktan ya da ateşi elde etmekten mahrum kalmayacağı esası üzerine bina edilmiştir ki, bu da iki mahrumiyeti birden kuluna neredeyse hiç yaşatmayacağına dair Allah’ın genel kanununa güvenmekten ötürüdür. Hazret-i Mûsâ ateşi elde edeceğine dair bu sözü söylediğinde, iki izzetten ibaret olan her iki ihtiyacını da, yani hem dünya hem de Âhiret izzetini birlikte elde edeceğini nereden bilecekti?

8. Oraya geldiğinde, şöyle seslenildi: “Bu ‘ateş’tekiler ve onun çevresindekiler mübarek kılınmıştır. Âlemlerin Rabbi Allah her tür eksik ve kusurdan münezzehtir.”

[1801] [ki / diye anlamındaki] اِنَّ açıklama edatıdır; çünkü seslenmede söyleme anlamı vardır. Buna göre mâna: “O Mûsâ’ya: ‘... mübarek kılınmıştır’ diye söylendi.” şeklindedir. **Şayet** “Bunun, Enne’nin şeddesiz kılınmış yapısı olan اِنَّ olması ve ...نُودِيَ بَاَنَّهُ بُورِكَ” (“Ateştekiler ve ateşin çevresindekiler mübarek kılınmıştır” diye seslenildi) şeklinde bir cümle takdir edilerek, [بَاَنَّهُ kelimesindeki] zamirin zamir-i şân [durum / tembih zamiri] olması caiz midir?” **dersen şöyle derim:** Hayır; çünkü bu durumda [filin başında] mutlaka bir اِنَّ edatının bulunması gerekir. **Şayet** “Peki bu, اِنَّ edatının gizli takdir edilmesine binaen de olmaz mı?” **dersen şöyle derim:** Bu sağlıklı olmaz; çünkü o bir âlâmet olup hazfedilemez.

[1802] “Ateştekiler ve onun çevresindekiler mübarek kılınmıştır” ifadesi, ateşin olduğu yerdekiler ve bu mekânın çevresindekiler mübarek kılınmıştır anlamındadır. O ateşin mekânı da ateşin hâsıl olduğu bölge olup, Allah Teâlâ’nın “[Oraya varınca] o mübarek bölgede yer alan vadinin sağ yamacındaki ağaç tarafından “[Ey Mûsâ! Âlemlerin Rabbi Allah, şüphesiz Benim!” diye] seslenildi.” [Kasas 28/30] sözünde zikri geçen mübarek bölgedir.

[١٧٩٨] فَإِنْ قُلْتَ {سَاتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ}، و{لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ} [القصص: ٢٩] كالمتدافعين، لأنَّ أحدهما ترجَّح والآخر تيقنٌ. قلت: قد يقول الراجي إذا قوي رجاؤه سأفعل كذا، وسيكون كذا، مع تجويزه الخيبة.

[١٧٩٩] فَإِنْ قُلْتَ: كيف جاء بسين التسويف؟ قلت: عدة لأهله أنه يأتيهم به وإن أبطأ، أو كانت المسافة بعيدة. ٥

[١٨٠٠] فَإِنْ قُلْتَ: فلم جاء بأو دون الواو؟ قلت: بنى الرجاء على أنه إن لم يظفر بحاجتيه جميعًا لم يعدم واحدة منهما؛ إمَّا هداية الطريق، وإمَّا اقتباس النار، ثقةً بعادة الله أنه لا يكاد يجمع بين حرمانين على عبده. وما أدراه حين قال ذلك أنه ظافر على النار بحاجتيه الكليتين جميعًا، وهما العزَّان؛ عز الدنيا، وعز الآخرة. ١٠

٨- ﴿فَلَمَّا جَاءَهَا نُودِيَ أَنْ بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾

[١٨٠١] {أَنْ} هي المفسرة، لأنَّ النداء فيه معنى القول. والمعنى: قيل له بورك. فَإِنْ قُلْتَ: هل يجوز أن تكون المخففة من الثقيلة وتقديره: نودي بأنه بورك. والضمير ضمير الشأن؟ قلت: لا، لأنه لا بدَّ من قد. فَإِنْ قُلْتَ: فعلى إضمامها؟ قلت: لا يصح؛ لأنها علامة لا تحذف. ١٥

[١٨٠٢] ومعنى {بُورِكَ مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا} بورك من في مكان النار، ومن حول مكانها. ومكانها البقعة التي حصلت فيها، وهي البقعة المباركة المذكورة في قوله تعالى: {نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِي الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ} [القصص: ٣٠].

Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] *tebâraleti'l-ard*^u (Orası mübarek kılınmıştır.) şeklindeki kıraati de buna delâlet etmektedir. Übeyy'den *bûriketi'n-nâr*^u (Ateş mübarek kılınmıştır.) şeklinde bir kıraat da rivayet edilmiştir. Gerek bölgenin gerekse çevresindekilerin, sayesinde mübarek kılındıkları şey, burada dinî bir işin meydana gelmiş olmasıdır ki o da Allah'ın Mûsâ ile *konusması*, onu kendisinden insanlara önemli haberler ileten bir peygamber [*nebi*] kılması ve onun elinde mu'cizeler sergilemesidir. Bazı mekânlarda yenilenip duran nice hayırlar vardır ki Allah, o hayırların bereketini ve o bereketin eserlerini o mekânların en ücra ve uzak yerlerine kadar dağıtıp yaydığına göre, bu [mübarek] bölgede cereyan etmiş olan böylesine muazzam bir işe ne demeli?

[1803] *Mübarek* kılınanlardan maksadın Mûsâ ve oradaki melekler olduğu da söylenmiştir; fakat açık olan şudur ki *mübarek* tabiri o yerde ve bu vadiye ve bu ikisinin Suriye arazisine düşen çevrelerinde bulunanların tümü hakkında genel bir ifadedir. Zaten “Onu ve Lût'u kurtarıp [sadece malum millet için değil] âlemler için bereketli kıldığımız topraklara ulaştırdık.” [Enbiyâ 21/71] âyetinde Allah Teâlâ, Suriye arazisini bereketlerin nişanesi kılmış olup, böyle olması da yaraşmıştır. Dolayısıyla bu diyar, peygamberlerin *-salevâtü'llâhi 'aleyhim-* gönderildiği, vahyin indirildiği, onların dirilerinin de ölülerinin de toplandığı mahaldir.

[1804] **Şayet** “Mûsâ geldiği esnada Allah'ın hitabının bu şekilde başlamasının anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu, bütün bir Suriye diyarına bereketin kendisinden yayıldığı muazzam bir işe hükmedildiğine dair kendisine verilmiş bir müjdedir. “Âlemlerin Rabbi Allah her tür eksik ve kusurdan münezzehdir!” ifadesi de Mûsâ (a.s.) için bundan ötürü bir hayrete düşürme ve bu işi dileyenin, var edenin âlemlerin Rabbi olduğuna dair bir bildiri olup, bu olmakta olanın yüce hususlardan ve büyük işlerden sayıldığına ilişkin bir uyarıdır.

9. “Ey Mûsâ! Gerçek şu ki; o ‘mutlak izzet ve hikmet sahibi’ (Azîz, Hakîm) Allah Benim!”

[1805] **إِنَّه** (Gerçek şu ki) ifadesindeki zamirin şân [durum ve tembih] zamiri olması caizdir; yani durum şu ki, “Ben Allah'ım!” Buna göre **أَنَا اللهُ** mübtedâ ve haber olup, **الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ** ifadeleri de haberin iki sıfatıdır. Zamirin, öncesinin kendisine delâlet ettiği şeye râci olması da caizdir; yani “Seninle konuşmakta olan Ben'im” demektir ki, “Allah” ifadesi “Ben”in açıklaması, “Azîz” ve “Hakîm” ifadeleri de bu açıklananın iki sıfatı olmaktadır. Bu, Allah'ın Mûsâ'nın eliyle mu'cize gösterme isteğine ait bir ön hazırlıktır. Allah Teâlâ “Ben güçlüyüm, asâyı yılana dönüştürme gibi idraklerden uzak şeylere kadirim, yapmakta olduğum her şeyi bir hikmet ve plânla yapanımdır Ben.” demek istiyor.

وتدل عليه قراءة أبي «تباركت الأرض ومن حولها». وعنه «بوركت النار». والذي بوركت له البقعة، وبورك من فيها وحواليها حدوث أمر ديني فيها، وهو تكليم الله موسى واستنباؤه له وإظهار المعجزات عليه. ورب خير يتجدد في بعض البقاع، فينشر الله بركة ذلك الخير في أقاصيها، ويث آثار يمنه في أباعدها، فكيف بمثل ذلك الأمر العظيم الذي جرى في تلك البقعة. ٥

[١٨٠٣] وقيل: المراد بالمبارك فيهم موسى والملائكة الحاضرون؛ والظاهر أنه عام في كل من كان في تلك الأرض وفي تلك الوادي وحواليهما من أرض الشام، ولقد جعل الله أرض الشام بالبركات موسومة في قوله: {وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ الَّتِي بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ} [الأنبياء: ٧١] وحقت أن تكون كذلك، فهي مبعث الأنبياء صلوات الله عليهم ومهبط الوحي إليهم وكفاتهم أحياء وأمواتاً. ١٠

[١٨٠٤] فإن قلت: فما معنى ابتداء خطاب الله موسى بذلك عند مجيئه؟ قلت: هي بشارة له بأنه قد قضى بأمر عظيم تنتشر منه في أرض الشام كلها البركة. {وَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} تعجب لموسى عليه السلام من ذلك، وإيدان بأن ذلك الأمر مريده ومكوّنه رب العالمين، تنبيهاً على أن الكائن من جلائل الأمور وعظائم الشؤون. ١٥

٩- «يَا مُوسَى إِنَّهُ أَنَا اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ»

[١٨٠٥] الهاء في {إِنَّهُ} يجوز أن يكون ضمير الشأن، والشأن {أَنَا اللَّهُ}، مبتدأ وخبر، و{الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} صفتان للخبر؛ وأن يكون راجعاً إلى ما دل عليه ما قبله. يعني أن مكلمك أنا، و{الله} بيان لـ{أنا}. و{الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} صفتان للمبين، وهذا تمهيد لما أراد أن يظهره على يده من المعجزة، يريد: أنا القوي القادر على ما يبعد ٢٠ من الأوهام كقلب العصا حية، الفاعل كل ما أفعله بحكمة وتدبير.

10. “Asanı da at...” Onun kıvrak bir yılan gibi hareket ettiğini görünce, arkasına bile bakmadan kaçtı... “Ey Mûsâ! Korkma; çünkü Benim katımda elçiler korkmaz.”

[1806] **Şayet** “Asanı da at!” ifadesi ne üzerine atfedilmiştir?” **dersen şöyle derim:** “... mübarek kılınmıştır” ifadesi üzerine atfedilmiştir; çünkü mâna: “Ateştekiler mübarek kılınmıştır ve ‘Asanı at!’ diye seslenildi.” şeklinde olup, bunların her ikisi de “seslenildi” ifadesinin tefsiridir. [Dolayısıyla] mâna, “Ona ‘Ateştekiler mübarek kılınmıştır’ denildi ve yine ona, ‘Asanı at!’ denildi” şeklindedir. Bunun delili de tefsir edatının tekrarlanmasına dayalı olarak Allah Teâlâ’nın: “Ey Mûsâ! Âlemlerin Rabbi Allah, şüphesiz Benim!” diye...” [Kasas 28/30] sözünden sonra “Asanı da at!” diye...” [Kasas 28/31] buyurmasıdır. Bu tıpkı senin *ketebtu ileyke en-hucce ve eni’temir* (Sana ‘Haccet ve umre yap’ diye yazdım.) demene benzer ki sen, bunu istersen *en-hucce va’temir* (“Hac ve umre yap diye...”) şeklinde de söyleyebilirsin.

[1807] Hasan-ı Basrî [medd-i lâzımın doğurduğu] iki sâkinin buluşmasından kaçmaya çalışıp da *ş’ebbet^{un}* ve *de’ebbet^{un}* diye telâffuz eden kimsenin lügatini esas alarak *ce’enn^{un}* şeklinde okumuştur. Nitekim Amr b. Ubeyd’in [v. 144/761] *vele’d-da’allîne* [Fâtiha 1/7] şeklinde okuması da bu kabildendir.

[1808] “Arkasına bile bakmadan...” [Yani] dönmeksizin.[Örneği]: Kaçtıktan sonra tekrar dönüp hamle yaptığında savaşçı için *‘akkabe’l-mukâtil^u* (Savaşçı geri döndü.) denir. Nitekim şair şöyle söylemiştir:

“Yok mu savaşa tekrar dönecek biri?” dendiğinde dönmediler!
Savaşın şiddet gününde hiçbir savaş menziline de konmadılar!

[1809] Hazret-i Mûsâ sırf bunun [asanın yılanı dönüşmesinin] kendisine kastedilen bir işten ötürü olduğunu zannettiği için korkuya kapılmıştı, ki “Benim katımda elçiler korkmaz.” ifadesi de buna delâlet eder.

11. “Zulmedenler hariç... Tabîî, daha sonra işlediği kötülüğün ardından onu iyiliğe çevirirse, Ben gerçekten bağışlayıcıyım, merhametliyimdir (Gafûr, Rahîm).”

[1810] لا (ancak), *lâkinne* (fakat) anlamındadır; çünkü hiçbir peygamberin korkmaması gerektiği bildirilince bu, bir şüphenin filizlenmesine yol açmış, Allah da bunu istisna tarzıyla bertaraf etmiştir. Mâna, “Fakat içlerinden zulmedenler müstesna...” şeklindedir,

١٠- ﴿وَأَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَآهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ يَا مُوسَى لَا تَخَفْ إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ﴾

[١٨٠٦] فإن قلت: علام عطف قوله {وَأَلْقِ عَصَاكَ}؟ قلت: على {بُورِكَ} [النمل: ٨]؛ لأن المعنى: نودي أن بورك من في النار، وأن ألق عصاك. كلاهما تفسير لـ {نُودِيَ} [النمل: ٨]. والمعنى: قيل له بورك من في النار، وقيل له: {أَلْقِ عَصَاكَ}. والدليل على ذلك قوله تعالى: {وَأَنْ أَلْقِ عَصَاكَ} [القصص: ٣١] بعد قوله: {أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ} [القصص: ٣٠] على تكرير حرف التفسير، كما تقول: كتبت إليك أن حج وأن اعتمر، وإن شئت أن حج واعتمر.

[١٨٠٧] وقرأ الحسن «جانٌّ» على لغة من يجد في الهرب من التقاء الساكنين، فيقول: شأبة ودأبة. ومنها قراءة عمرو بن عبيد «ولا الضالين».

[١٨٠٨] {وَلَمْ يُعَقِّبْ} لم يرجع، يقال: عقب المقاتل، إذا كثر بعد الفرار. قال:

فَمَا عَقَّبُوا إِذْ قِيلَ هَلْ مِنْ مُعَقِّبٍ * وَلَا نَزَلُوا يَوْمَ الْكَرِيهَةِ مَنَزِلًا

[١٨٠٩] وإنما رعب لظنه أن ذلك لأمر أريد به، ويدل عليه {إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ}.

١٥- ﴿إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا بَعْدَ سُوءٍ فَإِنِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾

[١٨١٠] و{إِلَّا} بمعنى «لكن»، لأنه لما أطلق نفي الخوف عن الرسل، كان ذلك مظنة لطرؤ الشبهة، فاستدرك ذلك. والمعنى: ولكن من ظلم منهم،

yani Âdem, Yûnus, Dâvûd, Süleyman ile Yûsûf'un ağabeylerinin yanı sıra, Mûsâ'dan sâdır olan 'Kıptî'yi yumruklayıp ölümüne yol açma' gibi -peygamberler hakkında caiz görülen küçük bir günahın sadır olduğu- kimseler müstesna, demektir. Bu tür bir tarizle Mûsâ tarafından vücut bulan şeyin, alıntılanması latif olan tarizlerden olduğunun kastedilmesi yakın bir olasılıktır ki Allah Teâlâ bunu "zulüm" diye isimlendirmiştir. Nitekim Mûsâ da: "Ya Rabbi! Gerçekten kendime zulmettim, bağışla beni." [Kasas 28/16] demişti.

[1811] [Âyetteki] *hüsn ve sîl*, tövbe güzelliği ve günahın çirkinliğidir. Tembih edatıyla *e-lâ men zaleme* (Bakın! Kim zulmeder de...) şeklinde de okunmuştur. İsmet'in, Ebû Amr'dan rivayetinde kelime *hasen^{en}* (iyi/güzel) şeklindedir.

12. "Elini koltuğunun altına koy da -(abraş vb. bir) kusurдан kaynaklanmış olmaksızın- bembeyaz çıksın; Firavun ve kavmine gönderilen dokuz mu'cizeden biri olarak... Şüphesiz, fâsık bir toplumlar!"

[1812] "Dokuz mu'cize dâhilinde..." Bu bir başlangıç cümlesi olup, harf-i cerin taalluk ettiği şey hazfedilmiş bir fiildir. Buna göre mâna, "Dokuz mu'cize dâhilinde Firavun'a git." şeklindedir. Bunun benzeri şairin şu şiiridir:

"Yemeğel.." dedim de, içlerinden biri şöyle dedi:

Biz, yemek konusunda insanları kıskanan bir grubuz.

[1813] Mânanın, "Asanı at ve dokuz mu'cize dâhilinde; yani dokuz mu'cize kapsamında ve kategorisinde olmak üzere elini [koltuğunun altına] sok." şeklinde olması da caizdir. Yalnız, o zaman biri şöyle diyebilir: Mu'cizeler on bir kadardı, bunlardan ikisi el ve asadır, dokuzu ise denizin yarılması, tufan, çekirge, haşerat, kurbağalar, kan, kıtlık, sahralarında malların mahvı, ve ekinlerinde noksanlık.

13. Mu'cizelerimiz kendilerine böyle apaçık bir şekilde gelince "Bu, basbayağı bir büyüdür!" dediler.

[1814] *el-Mubsiratu* delilliği apaçık olan demektir. Görme fiili o mu'cizelere tahsis edilmiş ise de gerçekte bu, o mu'cizeleri tefekkür edenlere mahsustur; çünkü onlar o mu'cizelerle içli dışlıydılar ve o mu'cizeleri inceleyip, tefekkür etmeleri sebebiyle onların bir sebebi konumunda olmuşlardı. Gerçek mâna-da "görme" ile akıl sahiplerinin tamamı içerisinden o mu'cizeleri inceleyecek olan her bir kimsenin ve yine "Vicdanları bunlara yakînen inandığı halde..." [Neml 27/14] âyeti sebebiyle Firavun ve ileri gelenlerinin görmesinin kastedilmesi de caizdir. Yahut âyetler [bizzat] görüyor ve doğru yola iletiyormuş gibi [kapalı isti'âreye konu] kılınmış olmaktadır; çünkü körler doğru yolu bulamazlar ki

أي فُرِطَ منه صغيرة مما يجوز على الأنبياء، كالذي فرط من آدم ويونس وداود وسليمان وإخوة يوسف، ومن موسى بوكزة القبطي، ويشك أن يقصد بهذا التعريض بما وجد من موسى، وهو من التعريضات التي يلطف مأخذها. وسماء ظلماً، كما قال موسى: {رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي} [القصص: ١٦]

٥ [١٨١١] والحسن والسوء حسن التوبة، وقبح الذنب. وقرئ «ألا من ظلم»، بحرف التنبيه. وعن أبي عمرو في رواية عصمة «حسناً».

١٢- ﴿وَأَدْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجَ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ فِي تِسْعِ آيَاتٍ إِلَى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ﴾

[١٨١٢] و{في تِسْعِ آيَاتٍ} كلام مستأنف، وحرف الجرّ فيه يتعلق بمحذوف. والمعنى: اذهب في تِسْعِ آيَاتٍ إِلَى فِرْعَوْنَ. ونحوه: ١٠

فَقُلْتُ إِلَى الطَّعَامِ فَقَالَ مِنْهُمْ ﴿فَرِيقٌ نَحْسُدُ الْإِنْسَ الطَّعَامًا

[١٨١٣] ويجوز أن يكون المعنى: وألق عصاك، وأدخل يدك في تِسْعِ آيَاتٍ، أي في جملة تِسْعِ آيَاتٍ وعدادهنّ. ولقائل أن يقول: كانت الآيات إحدى عشرة؛ ثنتان منها اليد والعصا، والتسع: الفلق، والطوفان، والجراد، والقمل، والضفادع، والدم، والطمسة، والجذب في بواديهم، والنقصان في مزارعهم. ١٥

١٣- ﴿فَلَمَّا جَاءَهُمْ آيَاتُنَا مُبْصِرَةً قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ﴾

[١٨١٤] المبصرة: الظاهرة البينة؛ جعل الإبصار لها وهو في الحقيقة لمتأملها، لأنهم لا يسوها وكانوا بسبب منها بنظرهم وتفكرهم فيها. ويجوز أن يراد بحقيقة الإبصار كل ناظر فيها من كافة أولي العقل، وأن يراد إبصار فرعون وملئه، لقوله: {وَأَسْتَيْقِنَتْهَا أَنْفُسُهُمْ} [النمل: ١٤] أو جعلت كأنها تبصر فتهدى، لأنّ الغمي لا تقدر على الاهتداء، ٢٠

başkalarını doğru yola iletsinler! Arapların, *kelimet^{un} ‘aynâ^u* (güzel gözlü söz) ve *kelimet^{un} ‘avrâ^u* (tek-gözlü söz) demeleri de bu kabildendir; çünkü güzel söz irşat eder, kötü söz ise azdırır. Bunun benzeri “O da demişti ki: ‘Aslında, sen bunları göklerin ve yerin Rabbinin, gözlerinizi açacak birer gösterge olarak indirmiş olduğunu biliyorsun...” [İsrâ 17/102] âyeti olup, Allah Teâlâ tıpkı bu mu‘cizeleri “görme” ile betimlediği gibi, o mu‘cizeleri de “açıklık” ile betimlemiştir. Ali b. Hüseyin *Radıya’llâhu ‘Anhumâ* ve Katâde [v. 117/735] *mebsarat^{en}* şeklinde okumuşlardır ki bu, *meçbenet^{un}* (korkunç yer), *mebhale^{un}* (cimrilik mahalli) ve *meçferat^{un}* (şehvet kırıcı) kelimelerine benzemektedir; yani görmenin, düşünmenin çokça olduğu yer demektir.

14. Vicdanları bunlara yakînen inandığı halde, zulmederek ve büyüklük kompleksine kapılarak bunları reddettiler... Ama bak, bozucuların sonu nasıl oldu?!

[1815] *وَاسْتَيْقَنَتْهَا* ifadesindeki Vav, hal Vav’ı olup, sonrasında gizli bir *قَدْ* edatı vardır. *el-‘Uluv^v* Hazret-i Mûsâ’nın getirdiklerine inanmaya eyvallah etmeyip, dikleşmek demektir. Tıpkı Allah Teâlâ’nın: “Fakat büyüklüklerine yediremediler; çünkü [Mısır’da] egemen kavim onlardı. ‘Bizim gibi iki insana mı iman edip bağlanacağız, hem de kavimleri bizim kulumuz-kölemiz iken?!’ dediler” [Mü’minûn 23/46-47] buyurduğu gibi. Zamme ve kesre ile *‘uliy^{en}* ve *‘iliyy^{en}* şeklinde de okunmuştur. Tıpkı [Meryem 19/8’de] *‘utiyy^{en}* ve *‘itiyy^{en}* şeklinde okunduğu gibi.

[1816] *أَنفُسِ* kelimesinin zikredilmesinin¹ faydası şudur: Onlar bu mu‘cizeler kalplerinde ve gönüllerinde kesin bir iman beslerken dilleriyle inkâr ediyorlardı. *İstikân* (içsel inanış), *ikân* (kesin inanma) kavramından daha mübalağalıdır. [Âyetler için kullanılan] *el-mubsirat^u* (gerçeği gösteren) ifadesine karşılık, [kâfirlerin] *el-mubîn^u* (apaçık) ifadesi getirilmiştir.² Âyetlerin, ‘Allah katından gelmiş vâzih, apaçık mu‘cizeler olduğuna’ kesinlikle inanıp bunu içselleştirdikten sonra, demagoji yaparak bunları ‘hiçbir şüpheye mahal olmayacak derecede apaçık, ayan beyan bir sihir’ olarak niteleyen birinin zulmünden daha çirkin bir zulüm olabilir mi?

15. Gerçek şu ki; Biz, Dâvûd’a ve Süleyman’a ilim verdik. Her ikisi de “Mümin kullarının birçoğuna Bizi üstün kılan Allah’a hamdolsun!” dediler.

[1817] “Bir tür ilim,” yani bir parça ilim veya yüce ve çok miktarda bir ilim [verdik].

1 Yani içlerindeki itminanın açıkça “vicdanları” ifadesi kullanılarak anlatılmasının. Normalde *وَاسْتَيْقَنَتْهَا* şeklinde ifade edilebilirdi. / ed.

2 Yani Allah’ın “gerçeği gösteren” dediği âyetleri bunların da -böyle olduklarına gönülden inandıkları halde- “*aşikâr* sihir” diye niteledikleri belirtilmiştir. / ed.

فضلاً أن تهدي غيرها. ومنه قولهم: كلمة عيناء، وكلمة عوراء، لأن الكلمة الحسنة ترشد، والسيئة تغوي. ونحوه قوله تعالى: {لَقَدْ عَلِمْتَ مَا أَنْزَلَ هَؤُلَاءِ إِلَّا رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ بَصَائِرٌ} [الإسراء: ١٠٢] فوصفها بالبصارة، كما وصفها بالإبصار. وقرأ علي بن الحسين عليه السلام وقاتدة «مَبْصَرَةً»، وهي نحو مجبنة ومبخله ومجفرة، أي مكاناً يكثر فيه التبصر. ٥

١٤- ﴿وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنْفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ﴾

[١٨١٥] الواو في {وَاسْتَيْقَنَتْهَا} واو الحال، وقد بعدها مضمرة، والعلو الكبر والترفع عن الإيمان بما جاء به موسى، كقوله تعالى: {فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا عَالِينَ فَقَالُوا أَنْتُمْ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ} [المؤمنون: ٤٦-٤٧]. وقرئ «عَلِيًّا» و«عَلِيًّا» بالضم والكسر، كما قرئ «عتيا»، و«عتيا» [مريم: ٨]. ١٠

[١٨١٦] وفائدة ذكر الأنفس أنهم جحدوها بألستهم واستيقنوها في قلوبهم وضمائرهم. والاستيقان أبلغ من الإيقان. وقد قبل بين المبصرة والمبين؛ وأي ظلم أفحش من ظلم من اعتقد واستيقن أنها آيات بينة واضحة جاءت من عند الله، ثم كابر بتسميتها سحراً بيناً مكشوفاً لا شبهة فيه. ١٥

١٥- ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٨١٧] {عِلْمًا} طائفة من العلم أو علماً سنياً غزيراً.

[1818] **Şayet** “Burada¹, *a'taytuhû fe-şekera ve mena'tuhû fe-sabera* (Ona verdim teşekkür etti; vermedim, sabretti.) demen örneğindeki gibi Vav yerine Fâ'nın gelmesi gerekmiyor mu?” **dersen şöyle derim:** Gayet tabîi, fakat onun Vav ile atfedilmesi, Dâvûd ve Süleyman'ın söylediklerinin, ilim verilmesinin
 5 onlarda oluşturduğu şeylerin bir kısmı ve onun gereklerinden [sadece] biri olduğu bilincini kazandırmaktır; Allah Teâlâ bunu gizlice takdir etmiş, sonra hamdi buna atfetmiş ve adeta şöyle buyurmuştur: “Gerçek şu ki, biz o ikisine bir ilim verdik, onlar *da* o ilimle amel ettiler, onu öğretiler ve ondaki nimet ve fazileti hakkıyla tanıdılar *ve* “Her ikisi de ‘[mümin kullarının birçoğuna] Bizi
 10 üstün kılan Allah’a hamdolsun!’ dediler.” Üstün kılındıkları bu ‘birçokları’ ise, kendisine hiç ilim verilmeyenlerdir yahut kendisine Dâvûd ile Süleyman’ınki kadar ilim verilmeyenlerdir. Burada, bu ikisi birçoklarına üstün kılındığı gibi, birçoklarının da bu ikisine üstün kılındığı anlamı vardır.

[1819] Bu âyette ilmin şeref ve yüceliğine, ilmi [gerektiği gibi] taşıyanların,
 15 ilim erbabının ileride/önde geldiğine, ilim nimetinin nimetlerin en yüce ve kismetlerin en bereketli türünden olduğuna ve her kime ilim verilmişse ona Allah’ın kullarından birçoğuna kıyasla üstünlük verilmiş olduğuna dair bir delil vardır. Nitekim Allah Teâlâ, “...[ki Allah, içinizden iman edenleri] ve kendilerine ilim verilenleri derece derece [yükseltsin]” [Mücâdile 58/11] buyurmuştur. Resûlullah (s.a.)
 20 da âlimleri, sırf şeref ve rütbe itibarıyla peygamberlere yakın olmaları sebebiyle “peygamber vârisleri” [*Ebü Dâvûd*, “İlim”, 1] diye isimlendirmiştir; çünkü peygamberlerin gönderiliş hikmetini gerçekleştirenler onlardır. Âyette ayrıca bu üstün nimetten ötürü âlimlere gereken birtakım görevlere yer verilmiştir ki, âlimlerin başkalarından üstün olmaları adına kendilerine verilenlere karşılık Allah’a hamdetmeleri gereği bunlardandır; âyette âlimin, birçoklarına kendisi üstün kılınmış
 25 olsa da, birçoklarının da kendisine üstün kılındığı inancını taşıması ve alçakgönüllülük göstermesi gerektiği hatırlatılmaktadır. “Herkes Ömer’den daha fakih bel..” diyen Hazret-i Ömer ne güzel söylemiş!

16. Süleyman Dâvûd’a mirasçı olmuş ve şöyle demişti: “Ey insanlar! Bize kuşdili öğretildi, bize her şeyden bir miktar verildi. Bu gerçekten aşîkâr bir lütuftur.”
 30

[1820] Hazret-i Dâvûd’un diğer oğulları –ki bunlar on dokuz tane idi- değil de Süleyman Dâvûd’un peygamberliğine ve saltanatına mirasçı olmuştu. Dâvûd en çok ibadet eden, Süleyman da en âdil kararı veren ve
 35 Allah’ın nimetine en çok şükreden kişi idi.

1 Yani neden *fe-kâlâ* (onlar *da* dedi ki) yerine *وَقَالَا* (şöyle dediler) buyruldu? / ed.

[١٨١٨] فَإِنْ قُلْتَ: أليس هذا موضع الفاء دون الواو، كقولك: أعطيته فشكر، ومنعته فصبر؟ قلت: بلى، ولكن عطفه بالواو إشعار بأن ما قالاه بعض ما أحدث فيهما إيتاء العلم وشيء من مواجهه، فأضمر ذلك ثم عطف عليه التحميد، كأنه قال: ولقد آتيناهما علماً فعملما به وعلماه وعرفا حق النعمة فيه والفضيلة {وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا}. والكثير المفضل عليه من لم يؤت علماً، أو من لم يؤت مثل علمهما. وفيه: أنهما فضلا على كثير وفضل عليهما كثير.

[١٨١٩] وفي الآية دليل على شرف العلم وإنافة محله وتقدم حملته وأهله، وأن نعمة العلم من أجل النعم، وأجزل القسم، وأن من أوتيته فقد أوتي فضلاً على كثير من عباد الله، كما قال: {وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ} [المجادلة: ١١]، وما سماهم رسول الله ﷺ «ورثة الأنبياء» إلا لمداناتهم لهم في الشرف والمنزلة، لأنهم القَوَام بما بعثوا من أجله. وفيها أنه يلزمهم لهذه النعمة الفاضلة لوازم؛ منها أن يحمداوا الله على ما أوتوه من فضلهم على غيرهم. وفيها التذكير بالتواضع، وأن يعتقد العالم أنه وإن فضل على كثير فقد فضل عليه مثلهم. وما أحسن قول عمر: «كَلَّ النَّاسُ أَفْقَهُ مِنْ عَمْرِ».

١٥ - ١٦- ﴿وَوَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ عَلِمْنَا مِنْتُمْ أَنْتُمْ الطَّيْرَ وَالْطَّيْرَ وَأُوتِينَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ﴾

[١٨٢٠] ورث منه النبوة والملك دون سائر بنيه - وكانوا تسعة عشر - وكان داود أكثر تعبدًا، وسليمان أقضى وأشكر لنعمة الله.

[1821] “Şöyle demişti...” [Süleyman’ın böyle söylemesinin sebebi] Allah’ın nimetini tanıtmak, bu nimetin zikrini yüce tutup, kıymetini itiraf etmek, kendisine bahşedilmiş kuşdilini bilme gibi büyük hususlardan ibaret olan mu’cizeyi tasdik etmeye insanları çağırıyordu. *Mantık*, anlamlı anlamsız, tekil veya bileşik olmak üzere çıkarılan her bir ses demektir. Ya’kûb İbnü’s-Sikkât [v. 244/858] kitabına *İslâhu’l-Mantık* (Dilin Islahı) ismini vermiş; [fakat] o bu kitapta sadece tekil kelimelerin düzeltilmesine yer vermiştir. Araplar, *natakati’l-hamâmet*¹ (güvercin dile geldi / konuşur gibi sesler çıkardı) derler. Her kuş türü karşısındakinin öterken ne söylediğini anlar. Hazret-i Süleyman’a öğretilen kuşdili de bazısı bazısından anlaşılan mâna ve maksatlardır.

[1822] Hikâyeye göre Hazret-i Süleyman, ağaçta başını oynatıp kuyruğunu sallamakta olan bir bülbülün yanından geçerken arkadaşlarına, “Bunun ne dediğini biliyor musunuz?” diye sormuş. Onlar da: “Allah ve *nebîsi* daha iyi bilir.” demişler. Hazret-i Süleyman, “Yarım hurma yedim ya, artık dünya umurumda değil!” diyor demiş.

Hazret-i Süleyman’ın açıklamasına göre öten kuşlar şöyle diyorlarmış¹:

- Üveyik: “Keşke yaratılmasaymış şu mahlûkat!”
- Tavus: “Nasıl davranırsan öyle muamele görürsün!”
- 20 • Hüthüt: “Allah’tan bağışlanma dileyin ey günahkârlar!”
- Dudu: “Her canlı ölmeye, her yeni eskimeye mahkûmdur.”
- Kırlangıç: “Hayırlı amel gönderin ki, onu [yarın] bulasınız!”
- Kartal: “Yüce Rabbimi gök ve yer dolusu tespih ederim!”
- 25 • Kumru: *Sübhâne Rabbiye’l-A’lâ* (Her tür eksikten tenzih ederim Yüce Rabbimi).
- Delice doğan: “Allah’tan başka her şey yok olacak!”
- Bağirtlak: “Sükût eden selâmet bulur!”
- Papağan: “Vay hâline derdi telâşı dünya olanların!”
- Horoz: “Allah’ı zikredin ey gâfiller!”
- 30 • Akbaba: “Âdemoğlu! Dilediğin kadar yaşa, onun ölümdür!”

1 Metindeki ibare farklı olmakla birlikte bu şekilde çevirmeyi uygun gördük. / ed.

[١٨٢١] {وَقَالَ يَا أَيُّهَا النَّاسُ} تشهيرًا لنعمة الله، وتنويهًا بها، واعتراءً بمكانها، ودعاء للناس إلى التصديق بذكر المعجزة التي هي علم منطق الطير، وغير ذلك مما أوتيته من عظام الأمور. والمنطق: كل ما يصوت به من المفرد والمؤلف، المفيد وغير المفيد. وقد ترجم يعقوب بن السكيت كتابه بإصلاح المنطق، وما أصلح فيه إلا مفردات الكلم، وقالت العرب: نطقت الحمامة، وكل صنف من الطير يتفاهم أصواته، والذي علمه سليمان من منطق الطير هو ما يفهم بعضه من بعض من معانيه وأغراضه. ٥

[١٨٢٢] ويحكى أنه مر على بلبل في شجرة يحرك رأسه ويميل ذنبه، فقال لأصحابه: أتدرون ما يقول؟ قالوا: الله ونبيه أعلم: قال يقول: أكلت نصف تمرة فعلى الدنيا العفاء.

-وصاحت فاختة فأخبر أنها تقول: ليت ذا الخلق لم يخلقوا.

-وصاح طاووس، فقال: يقول: كما تدين تدان.

١٠

-وصاح هدهد، فقال: يقول: استغفروا الله يا مذنبين.

-وصاح طيطوي، فقال: يقول: كل حي ميت، وكل جديد بال.

-وصاح خطاف فقال: يقول: قدّموا خيرًا تجدوه.

-وصاحت رخمة، فقال: تقول: سبحان ربي الأعلى ملء سمائه وأرضه.

-وصاح قمري، فأخبر أنه يقول: سبحان ربي الأعلى.

١٥

-وقال: الحدأ يقول: كل شيء هالك إلا الله.

-والقطاة تقول: من سكت سلم.

-والبغاء تقول: ويل لمن الدنيا همه.

-والديك يقول: اذكروا الله يا غافلين.

-والنسر يقول: يا ابن آدم عش ما شئت آخرك الموت.

٢٠

- Tavşancıl: “Selâmet insanlardan uzak kalmadadır!”
- Kurbağa¹: *Sübhâne Rabbiye’l-Kuddûs* (Eksiksiz - kusursuz Rabbimi her tür eksikten tenzih ederim) dediğini söylemiş.

[1823] Hazret-i Süleyman: “Her şeyden” derken, kendisine verilenlerin çokluğunu kastetmiştir. Tıpkı senin, *fulân^{um} yaksıduhû kullu abadⁱⁿ ve ya’le-mu kulle şeyⁱⁿ* (Falanca var ya, herkesin maksudu odur; adam her şeyi biliyor.) demen gibidir ki bununla, ona yönelenlerin çokluğunu ve bilginin, onun sayesinde artırılabilceğini ve bilginin çoğaltılacağı mercî olduğunu kastetmiş olursun. Bunun benzeri “ve kendisine her şeyden verilmiş...”
[Neml 27/23] âyetidir.²

[1824] “Bu gerçekten aşikâr bir lütuftur.” Bu, şükür ve hamdetme tarzında vârit olmuş bir sözdür. Tıpkı Peygamber (s.a.)’ın; “Ben Âdem soyunun ulusuyum; fakat övünmek yok!” [*Tirmizî*, “Menâkıb”, 1; *İbn Mâce*, “Zühd”, 37] demesinde olduğu gibi; yani ben bu sözü övünmek için değil, şükretmek için söylüyorum.

[1825] **Şayet** “Bu söz büyüklük taslayanların sözleri cümlesinden iken, Hazret-i Süleyman, nasıl ‘Bize öğretildi; bize verildi.’ diye söyleyebilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Bunun iki açıklaması vardır. Birincisi, o kendisini ve babasını kastetmiştir. İkincisi, bu [ü “Biz” ifadesindeki] Nûn’a “İtaat gören *tekil* şahsın Nûn’u” denir. Hazret-i Süleyman itaat edilen bir kraldı; dolayısıyla, kendisine itaat edenlere üzerinde bulunduğu sıfat ve duruma göre konuşmuştu ki kibirlenmek bunun olmazsa olmazlarından değildir. Nitekim bazen hükümdarın güzel giyinip kuşanmasında ve haşmetli olmasında, nasıl çekip çevirdiğini göstermesinde çeşitli maslahatlar olur da, buna katlanmak gerekliliğe dönüşür. Nitekim Peygamber’e (s.a.) bir heyet geldiğinde yahut bir düşmana kendini gösterme ihtiyacı duyduğunda benzeri şeyler yapardı. Nitekim dikkat ederseniz, [Mekke’nin fethinde] Abbas *Radıya’llâhu ‘Anh’a* askerî birlikler önünden geçinceye kadar Ebû Süfyan’ı tutmasını³ emretmiştir! [*Buhârî*, “Megâzî”, 48]

17. (Bir seferinde) Süleyman’ın cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan ordusu toplanmış, düzenli bölükler halinde gidiyorlardı.

1 Müfessir kurbağayı zıplama / uçuculuk vasfından dolayı buraya almış olmalı. / ed.

2 Kraliçe Belkıs’a ‘her’ şeyin verilmesi de bu anlamdadır. / ed.

3 Yani İslâm ordusunun ihtişamını görebileceği uygun bir yerde tutmasını. / ed.

-والغقاب يقول: في البعد من الناس أنس.

-والضفدع يقول: سبحان ربي القدوس.

[١٨٢٣] وأراد بقوله: {مِنْ كُلِّ شَيْءٍ} كثرة ما أوتي، كما تقول: فلان يقصده

كل أحد، ويعلم كل شيء، تريد: كثرة قصاده ورجوعه إلى غزارة في العلم

واستكثار منه. ومثله قوله: {وَأُوتِيتُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ} [النمل: ٢٣].

[١٨٢٤] {إِنَّ هَذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمَبِينُ} قول وارد على سبيل الشكر والمحمدة،

كما قال رسول الله ﷺ: «أَنَا سَيِّدُ وَلَدِ آدَمَ، وَلَا فَخْرَ»، أي أقول هذا القول شكرًا

ولا أقوله فخرًا.

[١٨٢٥] فَإِنْ قُلْتَ: كَيْفَ قَالَ عَلِمْنَا وَأُوتِينَا وَهُوَ مِنْ كَلَامِ الْمُتَكَبِّرِينَ؟ قُلْتَ: فِيهِ

١٠ وجهان؛ أحدهما أن يريد نفسه وأباه. والثاني: أن هذه النون يقال لها نون الواحد

المطاع - وكان ملكًا مطاعًا - فكلّم أهل طاعته على صفته وحاله التي كان عليها،

وليس التكبر من لوازم ذلك، وقد يتعلق بتجمل الملك وتفخمه، وإظهار آيينه

وسياسته مصالح، فيعود تكلف ذلك واجبًا. وقد كان رسول الله ﷺ يفعل نحوًا

من ذلك إذا وفد عليه وفد أو احتاج أن يرجح في عين عدوّ. ألا ترى كيف أمر

١٥ العباس رضي الله عنه بأن يحبس أبا سفيان حتى تمرّ عليه الكتائب.

١٧- ﴿وَحُشِرَ لِسُلَيْمَانَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ﴾

[1826] Rivayete göre Hazret-i Süleyman'ın ordugâhı 100 x 100 fersah ölçüsünde olup,¹ bunun 25 fersahı [90000 km²] cinlere, 25 fersahı insanlara, 25 fersahı kuşlara ve 25 fersahı da vahşilere mahsusmuş. Onun ahşap üzerine kurulu 1000 adet sırça köşkü varmış, bu köşklere 300 nikâhlı hanım ve 700 bölük askeri varmış. Cinler onun için 1 fersah x 1 fersah [36 km²] hacminde altın ve ibrişimden halı dokurlarmış. Altından mamul minberi de bu halının ortasına konulur, kendisi de bunun üzerine otururmuş. Etrafında altın ve gümüşten mamul 600 kürsü bulunuyormuş. Peygamberler altın kürsülere, âlimler ise gümüş kürsülere otururlarmış ve etraflarında insanlar, insanların etrafında da cinler ve şeytanlar yer alırmış. Güneş gelmesin diye kuşlar kanatlarıyla kendisini gölgelendirirmiş. Saba rüzgârı bu halıyı kaldırıp, bir aylık bir seyir mesafesine yürütüyormuş. Rivayete göre Hazret-i Süleyman, şiddetli rüzgâra kendisini taşımasını, hafif rüzgâra da kendisini yürütmesini emredermiş. Bir ara, gök ile yer arasında seyrederken Allah, ona “Ben senin saltanatını ziyade kıldım, hiç kimse bir şey konuşmaz ki, rüzgâr onu senin kulağına ulaştırmış olmasın.” diye vahyetmiş. Hikâyeler Hazret-i Süleyman'ın bir çiftçiye uğramasını anlatmaktadır: Bu çiftçi: “Şüphesiz Dâvûd hanedanına çok büyük bir saltanat bahşedilmiş!..” diyormuş. Rüzgâr bu sözü Hazret-i Süleyman'ın kulağına taşıyınca derhal inip, çiftçinin yanına varmış ve “Gücünün yetmeyeceği şeyleri temenni etmeyesin diye sana gelmiş bulunmaktayım.” demiş, daha sonra da “Allah'ın kabul edeceği tek bir tespihte bulunmak Dâvûd hanedanına verilenlerden daha hayırlıdır.” diye eklemiştir.

[1827] “Düzenli bölükler halinde gidiyorlardı.”: Öndekiler sondakilerle irtibatlandırılıyordu; yani askerin öncü birlikleri durdurulup diğer yan gruplar onlara yetişiyor ve böylece hiçbir kimsenin ordudan geri kalmayaçağı şekilde birlik olmaları sağlanıyordu ki, bunun sebebi de aşırı fazlalıktı.

18. Nihayet karınca vadisine geldiklerinde, bir karınca dedi ki: “Ey karıncalar! Yuvalarınıza girin de Süleyman ve orduları farkına varmadan sizi kırırvermesin!”

[1828] Bunun Şam'da karıncası bol olan bir vadi olduğu söylenmiştir.

[1829] **Şayet** “Neden أَوْتَا fiili عَلَى ile geçişli kılınmıştır?” **dersen şöyle derim:** Bu iki mânaya göre şekillenir: Birincisi, onların gelişi üst taraftan olmuştu. Bu yüzden *isti'la* [“üst gelme” edatı olan عَلَى] harfi getirilmiştir. Tıpkı Ebu't-Tayyib [el-Mütenebbî'n]in, [manevi] yaklaşmanın yukarılardan [aşağıya doğru] olması sebebiyle şöyle dediği gibi:

1 Takriben 600 x 600km = 360000 km². Bu rakam, Kral Süleyman'ın ordugâhından ziyade devletin yüzölçümüne daha uygun gözükmedir. / ed.

[١٨٢٦] روي أن معسكره كان مائة فرسخ في مائة؛ خمسة وعشرون للجنّ، وخمسة وعشرون للإنس، وخمسة وعشرون للطير، وخمسة وعشرون للوحش. وكان له ألف بيت من قوارير على الخشب، فيها ثلثمائة منكوحة، وسبعمائة سرية، وقد نسجت له الجنّ بساطاً من ذهب وإبريسم فرسخاً في فرسخ، وكان يوضع منبره في وسطه وهو من ذهب، فيقعد عليه وحوله ستمائة ألف كرسي من ذهب وفضة، فيقعد الأنبياء على كراسي الذهب والعلماء على كراسي الفضة، وحولهم الناس وحول الناس الجنّ والشياطين، وتظله الطير بأجنحتها حتى لا يقع عليه الشمس، وترفع ريح الصبا البساط فتسير به مسيرة شهر. ويروى أنه كان يأمر الريح العاصف تحمله، ويأمر الرخاء تسيره، فأوحى الله إليه وهو يسير بين السماء والأرض: إني قد زدت في ملكك، لا يتكلم أحد بشيء إلا ألقته الريح في سمعك. فيحكى أنه مر بحراث فقال: لقد أوتي آل داود ملكاً عظيماً، فألقته الريح في أذنه، فنزل ومشى إلى الحراث وقال: إنما مشيت إليك لئلا تتمنى ما لا تقدر عليه، ثم قال: لتسيحه واحدة يقبلها الله خير مما أوتي آل داود.

[١٨٢٧] {يُوزَعُونَ} يحبس أولهم على آخرهم، أي توقف سلاف العسكر حتى تلحقهم التوالي فيكونوا مجتمعين لا يتخلف منهم أحد، وذلك للكثرة العظيمة.

١٨- ﴿حَتَّىٰ إِذَا أَتَوْا عَلَىٰ وَادِي النَّمْلِ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَا أَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمَانُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

[١٨٢٨] قيل: هو واد بالشام كثير النمل.

[١٨٢٩] فإن قلت: لم عدي {أتوا} بعلي؟ قلت: يتوجه على معنيين؛ أحدهما أن إتيانهم كان من فوق، فأتي بحرف الاستعلاء، كما قال أبو الطيب:

٥

١٠

١٥

٢٠

Ne kadar yaklaşmış üstüne yıldızlar [misali yüksek sözlerim seni överken]!

İkincisi ise vadinin kısa mesafeden kat edilip, nihayetine varılmasının kas-tedilmiş olmasıdır. Tıpkı Arapların, *etâ 'aleş-şey'i* dedikleri gibi ki bu, kişi bir şeyi geçip onun nihayetine vardığında söylenir. Sanki Hazret-i Süleyman ve ordusu vadinin son bulduğu yere inmek istemişlerdi; çünkü rüzgâr onları havada taşıdığı süre, ezip geçmelerinden endişe duyulamazdı. *نملة يَا أَيُّهَا النمل* ifadesi (i) Mim'in zammesiyle, ve (ii) hem Nûn'un hem de Mim'in zamme-siyle okunmuştur.¹ Kelimenin aslı *er-racul^u* vezni üzere *en-nemul^u* şeklinde olup *en-neml^u* şeklindeki kullanım, tıpkı *es-sebu'u* yerine *es-seb'u* denmesi gibi, bunun hafifletilip kolaylaştırılmasıdır. Bu karıncanın üç ayak üzerinde, sıkışık vaziyette topallayarak yürüdüğü ve “Ey karıncalar!...” diye seslendiği söylen-miştir. Süleyman onun bu sözünü üç mil uzaktan işitmişti. Bu karıncanın isminin *Tâhiye* olduğu da söylenmiştir. Rivayete göre Katâde, [v. 117/735] Kû-fe'ye gelince insanlar etrafını sarmış, o da: “İstedığınız şeyden sorabilirsiniz” demiş. Taze delikanlı olan Ebû Hanîfe *Rahimehu'llâh* da oradaymış. [Oradakile-re:] “Ona Süleyman'ın karıncasını sorun; bakalım erkek miymiş, dişi miymiş?” demiş. Onlar da Katâde'ye sormuşlar. Katâde konuşamayınca, Ebû Hanîfe: “Dişi idi.” demiş. “Nereden bildin?” diye kendisine sorulunca, “Allah'ın kita-bından, yani ... *نملة* *قالت* âyetinden; çünkü karınca erkek olsaydı, Kitap *قال نملة* şeklinde söylerdi.” demiş. Bu şu demektir ki, *النملة* kelimesi erkeğe ve dişiye isim olmada tıpkı *el-hamâme* [güvercin] ve *eş-şât* [koyun] kelimeleri gibi olup, bir âlâmet sayesinde birbirinden fark edilirler. Araplar *hamâmet^{um}* *zeker^{um}* (er-kek güvercin), *hamâmet^{um}* *unsâ* (dişi güvercin), *hüve hamâmet^{um}* (O erkek bir güvercindir) ve *hiye hamâmet^{um}* (o dişi bir güvercindir) derler.

[1830] *لا يخطمكم* ifadesi] meskenekum (yuvarına) şeklinde, *لا يخطمكم* [de] şeddesiz olarak lâ yahtımenkum okunmuştur. Yine, Hâ'nın fethi ve kesriyle lâ yahattımen-nekum ve lâ yahıttımenkum şeklinde okunmuş olup, aslı yahtatımennekumdur.

[1831] Allah Teâlâ tıpkı akıl sahiplerinde olduğu gibi bu karıncayı “söy-leyen”, karıncaları da “kendilerine söylenen” kılınca, bunlara hitap etmeyi akıl sahiplerine hitap etmenin mecrasında sevk etmiştir.²

[1832] **Şayet** *لا يخطمكم* cümlesinin i'râb mahiyeti nedir?” **denirse şöyle derim:** [Öncesindeki] emrin cevabı, yahut emirden bedel kılınmış bir nehiy olması muhtemeldir. Emirden bedel olmasını caiz kılan şey bunun, *lâ tekûnû haysu entum fe-yahtımkum...* (Bulunduğunuz konumda olmayın; sonra [Süleyman ve ordusu] sizi kırırverir!) anlamında olmasıdır ki bu da “*lâ erayenneke hâhunâ* (Sakin seni buralarda görmeyeyim!)” tarzı üzeredir.

1 *Nemuler^{um}* *yâ eyyube'n-nemul^u* ve *numuler^{um}* *yâ eyyube'n-numul^u* / ed.

2 Yani karıncalar için de akıllı varlıklarda kullanılan *kûm* muhatap zamiri kullanılmıştır. / ed.

❖ وَلَشَدَّ مَا قَرَّبَتْ عَلَيْكَ الْأَنْجُمُ

لما كان قرباً من فوق. والثاني: أن يراد قطع الوادي وبلوغ آخره، من قولهم: أتى على الشيء، إذا أنفذه وبلغ آخره. كأنهم أرادوا أن ينزلوا عند منقطع الوادي، لأنهم ما دامت الرياح تحملهم في الهواء لا يخاف حطمهم. وقرئ «نُمْلَة يا أيها النُّمْل»، بضم الميم، وبضم النون والميم، وكان الأصل: النُّمْل، بوزن الرجل، والنمل الذي عليه الاستعمال: تخفيف عنه، كقولهم السُّبُع في السُّبُع. قيل: كانت تمشي وهي عرجاء تتكاوس، فنادت: يا أيها النمل، الآية، فسمع سليمان كلامها من ثلاثة أميال. وقيل: كان اسمها طاخية. وعن قتادة أنه دخل الكوفة فالتف عليه الناس، فقال: سلوا عما شئتم، وكان أبو حنيفة رحمه الله حاضراً - وهو غلام حدث - فقال: سلوه عن نملة سليمان، أكانت ذكراً أم أنثى؟ فسأله فأفحم، فقال أبو حنيفة: كانت أنثى، فقيل له: من أين عرفت؟ قال: من كتاب الله، وهو قوله: {قَالَتْ نَمْلَةٌ} ولو كانت ذكراً لقال: قال نملة. وذلك أنَّ النملة مثل الحمامة والشاة في وقوعها على الذكر والأنثى، فيميز بينهما بعلامة، نحو قولهم: حمامة ذكر، وحمامة أنثى، وهو وهي.

[١٨٣٠] وقرئ «مِسْكَنُكُمْ»، و«لا يحطمنكم» بتخفيف النون، وقرئ «لا يحطمنكم»، بفتح الحاء وكسرها. وأصله: يحططنكم.

[١٨٣١] ولما جعلها قائلة والنمل مقولاً لهم كما يكون في أولي العقل أجرى خطابهم مجرى خطابهم.

[١٨٣٢] فإن قيل: لا يحطمنكم ما هو؟ قلت: يحتمل أن يكون جواباً للأمر، وأن يكون نهياً بدلاً من الأمر، والذي جَوَّز أن يكون بدلاً منه أنه في معنى: لا تكونوا حيث أنتم فيحطمكم، على طريقة لا أرينك ههنا.

[1833] Karınca: “Sakin Süleyman’ın ordusu sizi kırırvermesin!” demek istemekle birlikte, daha belîğ olanını [Süleyman ve ordusu] getirmiştir. Bunun örneği şu şiiirdir:

Hayret ettim kendime ve korkaklığıma, [Kuşları rızkından uzaklaştırmama!..]

5 **19. Onun sözü üzerine yüzünü bir tebessüm kapladı ve dedi ki: “Ya Rabbi! Hem bana hem de ebeveynime ihsan ettiğin nimetlerine nasıl şükredeceğimi ve Senin razı olacağın salih ameli nasıl yapabileceğimi bana ilham et! Beni rahmetinle salih kullarının arasına sok!”**

[1834] “Yüzünü bir tebessüm kapladı” ifadesi, “gülmeye başlayarak tebes-
10 süm etti, gülmesi tuttu” anlamına gelir; Hazret-i Süleyman tebessümün sınırını gülmeye vardi, demektir. İşte peygamberlerin *-aleyhimusselâm-* gülmesi böyledir. Resûlullah’ın (s.a.) azı dişleri görünecek derecede gülmesi ile ilgili rivayetlere gelince [meselâ *Buhârî*, “Edeb”, 68; *Müslim*, “İman”, 308-309] maksat, kendisinden hâsıl olan nebevî gülüşün betimlenmesinde mübalağa gözetilmesidir. Aksi takdirde, azı dişlerinin görünmesi gerçekte ancak garipseme esnasında söz konusu olur. İbnu’s-Semeyfe’ [v.215/830; Elif’siz] *dahik^{en}* şeklinde okumuştur.

[1835] **Şayet** “Hazret-i Süleyman’ı karıncanın sözüne güldüren şey neydi?” **dersen şöyle derim:** İki husustu; biri, karıncanın “onlar farkına varmadan” şeklindeki sözünün kendisinin ve ordusunun merhamet ve şefkatine,
20 yine, kendisi ve ordusunun takva hususunda kazandığı şöhrete delâlet edişini beğenmesidir. Karınca bununla “Farkına varsalar ezip geçmezler.” anlamını kastetmiş oluyordu. [Diğeri ise] küçüklük ve azlıkta *darbimesel* olan bazı küçük canlıların son derece düşük frekanstaki seslerini işitip, algılaması ve tam olarak anlaması adına, Allah’ın hiç kimseye vermediği şeyleri kendisine vermiş
25 olmasından ötürü sevinmesidir. Bu yüzdendir ki duası, Allah’ın bununla ilgili nimetlerinin şükrünü içine sindirmesini ve salih amel ve takvadan ziyadesiyle nasiplenmeyi sağlamasını da kapsamıştır. *أوزعنى* ifadesinin *hakikat* anlamı, sana şükreden biri olmaktan ayrı düşmeyecek derecede, senin nimetinin şükrünü nezdimde yerleşik kılıp sabitleştirmemi ve benden hiç ayrılmayacak
30 şekilde bu şükürle irtibatlı olmamı sağla!” şeklindedir. Hazret-i Süleyman’ın, ebeveynini de işin içine katması, çocuğa gelecek nimetin, bilhassa din çerçevesindeki nimetlerin, ebeveyne de gelmiş olacağındandır; zira çocuk müttaki olduğu vakit -hem duası ve şefaatiyle hem de müminlerin o çocuk için dua ederek “Allah senden de anandan - babandan da razı olsun!” diyen müminle-
35 rin o ikisine dua etmeleri ile- kendi ebeveynine faydası dokunacaktır.

[١٨٣٣] أراد: لا يحطمنكم جنود سليمان، فجاء بما هو أبلغ، ونحوه:

عجبت من نفسي ومن إشفاقها ❁

١٩- ﴿تَبَسَّمَ ضَاحِكًا مِنْ قَوْلِهَا وَقَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَى وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ﴾

[١٨٣٤] ومعنى {تَبَسَّمَ ضَاحِكًا} تبسم شارعًا في الضحك وآخذًا فيه، يعني أنه قد تجاوز حدَّ التبسم إلى الضحك، وكذلك ضحك الأنبياء عليهم السلام. وأما ما روي أن رسول الله ﷺ ضحك حتى بدت نواجذه، فالغرض المبالغة في وصف ما وجد منه من الضحك النبوي، وإلا فبدؤ النواجد على الحقيقة إنما يكون عند الاستغراب، وقرأ ابن السمين: «ضَحِكَ».

[١٨٣٥] فَإِنْ قُلْتَ: ما أضحكه من قولها؟ قلت: شيان؛ إعجابه بما دل من قولها على ظهور رحمته ورحمة جنوده وشفقتهم، وعلى شهرة حاله وحالهم في باب التقوى، وذلك قولها {وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ}، تعني أنهم لو شعروا لم يفعلوا. وسروره بما آتاه الله مما لم يؤت أحدًا، من إدراكه بسمعه ما همس به بعض الحكل الذي هو مثل في الصغر والقلة، ومن إحاطته بمعناه. ولذلك اشتمل دعاؤه على استيزاع الله شكر ما أنعم به عليه من ذلك، وعلى استيفاقه لزيادة العمل الصالح والتقوى. وحقيقة {أَوْزِعْنِي} اجعلني أزع شكر نعمتك عندي، وأكفه وأرتبطه لا ينفلت عني، حتى لا أنفك شاكرًا لك. وإنما أدرج ذكر والديه، لأنَّ النعمة على الولد نعمة على الوالدين، خصوصًا النعمة الراجعة إلى الدين، فإنه إذا كان تقيا نفعهما بدعائه وشفاعته وبدعاء المؤمنين لهما كلما دعوا له، وقالوا: رضي الله عنك وعن والديك.

[1836] Rivayete göre karınca, ordunun sesini duymuş¹, fakat onların havada olduklarını² bilememiş. Bunun üzerine Süleyman rüzgâra durmasını emretmişti ki, karıncalar korkuya kapılmadan yuvalarına girebilsinler; bu duayı daha sonra yapmıştı.

- 5 [1837] “Beni rahmetinle salih kullarının arasına sok!” ifadesi, “Beni cennetliklerden kıl!” anlamındadır.

20. Kuşları teftiş etti ve “Hüdhüd’ü neden görmüyorum?! Yoksa kayıplara mı karıştı?!” dedi.

- 10 **21. “Bana apaçık bir güçlü kanıt getirmediği takdirde, onu ya şiddetli bir şekilde cezalandıracağım ya da kafasını koparacağım onun!”**

- [1838] *مُمْكِرَاتٍ* *münkatı* ‘adır [öncesindeki ifadede dönüp, soru sorma edatıdır]; zira Hazret-i Süleyman Hüdhüd’ün yerine bakıp onu göremeyince “Hüdhüd’ü neden görmüyorum?!” demişti ki bu, Hüdhüd orada iken onu örten bir engel veya bunun gibi bir şeyden ötürü onu göremediği anlamına gelir. 15 Daha sonra, onun kayıp olduğu içine doğmuştu da bu sözden dönüp “kayıplara mı karıştı?” demeye başlamıştı. Sanki o içine doğan şeyin sıhhatini sorgulamıştı. Bunun bir örneği Arapların, *innehâ le-ibîl^{ün} em şâ^{ün}* (Şu bir deve sürüsü mü yoksa koyun sürüsü mü?) demesine benzer.

- [1839] Hüdhüd kıssası ile ilgili anlatılanlara göre, Süleyman Beytül-Makdis’in inşasını tamamladığında, celpçileri ile birlikte hacca hazırlanmıştı. Harem’e varıp orada dilediği kadar kaldı. Her gün kaldığı süre boyunca 20 beş bin deve, beş bin sığır ve yirmi bin koyun kurban ediyordu. Daha sonra, Yemen’e doğru yolculuğa niyetlendi ve bir sabah, Süheyl [Orion] yıldızını rehber alarak Mekke’den çıktı. Nihayet, öğle vakti Sana’ya varmıştı ki, bu bir 25 aylık bir seyir mesafesiydi, yeşilliği hoşuna giden güzel bir arazi görüp bir şeyler yemek ve *namaz* kılmak için konakladı; fakat su bulamadılar. Hüdhüd Süleyman’ın sondajcısıydı ve suyu sırçanın içerisinde gördüğü gibi yerin altından görebiliyordu. Şeytanlar³ da gelip, deriyi soyar gibi o yeri soyup suyu ortaya çıkarıyorlardı. İşte, Süleyman Hüdhüd’ü bunun için araştırmıştı.

1 *His / duygu* kelimesi ile aynı kökten gelen *ehasse* fiili, ‘duy’mak anlamında olup, işitmek (*sem*) farklı bir köktür; ancak Türkçede kulağın işi olan işitmek yerine genelde duyma fiili kullanılmaktadır. Çevirideki duyma ise ‘duy-gu’dandır. / ed.

2 Hazret-i Süleyman ve ordusu hakkındaki bu tür anlatılar gerçeği yansıtmamakta ise de genel algı bu şekildedir. “Süleyman (a.s.)’ın rüzgârı” diye dillere destan olan şey, Kızıldeniz sahillerindeki Etsyon-Geber’deki tersanelerde (*Abd-i Atik*, I. Kırallar, IX, 26) yaptırdığı gemilerin yelkenlerini şişiren rüzgârlardan ibarettir.

3 Süleyman’ın *şeytan*ları ‘İblis soyundan görünmez varlıklar’ sanılmamalıdır; bunlar inşaat ustası, dalgıç, angaryacı, cenkçi, cenk arabacısı, süvari vb. zanaatkâr ve ustalardır (Bkz. *Abd-i Atik*, I. Kırallar, IX, 27. Ayrıca, I. Kırallar, VIII, 15-23; XII, 4, 10, 11). Kur’ân’da da bu tür ‘tuttuğunu kopartan dâhi insanlara’ *şeytân* denmektedir; tek farkla ki, insan konulu *şeytân* kelimeleri Kur’ân’da “Yahudi ve Mûşrik elebaşları” bağlamında geçmektedir. Örneği: Bakara 2/14 (Bu âyeti aynı surenin 76. âyeti ile birlikte okuyunuz); Mu’mînün 23/97. Bu âyeti 93-100 çerçevesinde okuyunuz. / ed.

[١٨٣٦] وروي أن النملة أحست بصوت الجنود ولا تعلم أنهم في الهواء، فأمر سليمان الريح فوقفت لثلا يذعرن حتى دخلن مساكنهن، ثم دعا بالدعوة. [١٨٣٧] ومعنى {وَأَدْخَلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ} واجعلني من أهل الجنة.

٥ -٢٠- ﴿وَتَقَدَّ الطَّيْرُ فَقَالَ مَا لِيَ لَا أَرَى الْهَدَّهْدَ أَمْ كَانَ مِنَ الْغَائِبِينَ﴾

٢١- ﴿لَأَعَذِّبَنَّ عَذَابًا شَدِيدًا أَوْ لَأَذْبَحَنَّهُ أَوْ لِيَأْتِيَنِّي بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ﴾

[١٨٣٨] {أَمْ} هي المنقطعة؛ نظر إلى مكان الهدهد فلم يبصره، فقال: {مَا لِيَ لَا أَرَى} على معنى أنه لا يراه وهو حاضر لساتر ستره أو غير ذلك، ثم لاح له أنه غائب فأضرب عن ذلك وأخذ يقول: أهو غائب؟ كأنه يسأل عن صحة ما لاح له. ونحوه قولهم: إنها لإبل أم شاء. ١٠

[١٨٣٩] وذكر من قصة الهدهد أنّ سليمان حين تم له بناء بيت المقدس تجهز للحج بحشرة، فوافى الحرم وأقام به ما شاء، وكان يقرب كل يوم طول مقامه بخمسة آلاف ناقة وخمسة آلاف بقرة وعشرين ألف شاة، ثم عزم على السير إلى اليمن فخرج من مكة صباحًا يؤم سهيلًا، فوافى صنعاء وقت الزوال؛ وذلك مسيرة شهر، فرأى أرضًا حسناء أعجبه خضرتها، فنزل ليتغذى ويصلي؛ فلم يجدوا الماء، ١٥ وكان الهدهد قناقته، وكان يرى الماء من تحت الأرض كما يرى الماء في الزجاج، فيجيء الشياطين فيسلخونها كما يسلك الإهاب ويستخرجون الماء، فتفقده لذلك.

Süleyman konakladığında Hüdüh yükseklerde daireler çizmeye başladı. Nihayet bu Hüdüh başka bir hüdühün konduğunu görüp onun yanına indi ve ona Süleyman'ın saltanatını ve kendisine verilenleri tasvir etti. Arkadaşı da ona [Saba kraliçesi] Belkis'in saltanatını ve elinin altında on iki bin komutan ve her komutanın elinin altında da yüz bin [asker] bulunduğunu anlattı. Hüdüh bunu görmek için onunla birlikte gitmiş ve ancak ikindiden sonra dönebilmişti. Anlatıldığına göre Süleyman'ın tepesine güneş ışınlarından bir miktar ârız olmuş da¹, baktığında Hüdüh'ün yerinin boş olduğunu görmüş. Bunun üzerine, kuşların en azgını ve güçlüsü olan kerkenezi çağırıp ona sormuş; fakat onun nezdinde de ona dair herhangi bir bilgi bulamamış. Sonra kuşların ulusu olan tavşancıla: "Onu bana getir!" demiş. Derken bu yükselmiş ve bakmış ki Hüdüh karşıdan geliyor; derhal ona yönelmiş. Hüdüh ona Allah adına yemin verdirip "Seni bana karşı güçlü ve muktedir kılan Allah hakkı için bana merhamet etsen!" demiş. O da onu bırakmış ve "Anan seni kaybedeydi!.. Gerçek şu ki, Allah'ın peygamberi seni mutlaka cezalandıracağına dair yemin etmiş bulunuyor! Hüdüh: "Herhangi bir istisnada bulunmadı mı?" deyince "Evet; 'Yahut bana apaçık bir mazeret getirir' dedi." demiş. Nihayet Hüdüh Süleyman'a yaklaşıncı, ona tevazu gösterme adına kuyruğunu ve kanatlarını yerlerde sürüyecek derecede sarkıtmıştı. Ona yakın durunca kafasını yakalayıp kendisine doğru çekti. Hüdüh: "Ey Allah'ın peygamberi! (Şu an) Allah'ın huzurunda durduğunu unutma!" deyince Süleyman, titreyip onu affetti ve sonra [neden geciktiğini] sordu.

[1840] Hazret-i Süleyman'ın cezalandırmasına gelince bu, türünün bireylerinin ders çıkarması için o kuşun durumunun kaldıracağı biçimde onu tédip etmesiydi. Süleyman'ın kuş türünü cezalandırmasının, onların tüylerini yolup, güneşe maruz bırakması şeklinde olduğu da söylenmiştir. Yine, katrana bulayıp güneşe maruz bıraktığı da söylenmiştir. Yenmek üzere karıncaların önüne atılması, kafese hapsedilmesi, arkadaşlarından ayrılması şeklinde olduğu da söylenmiştir. Yine Hazret-i Süleyman'ın, "Onu mutlaka zıt tiplerle birlikteliğe mecbur edeceğim!" dediği de söylenmiştir. Bazılarından rivayet edildiğine göre, zindanların en sıkıcı olanı, zıt tabiatlı olanların bir arada kaldıkları yerdir. Hazret-i Süleyman'ın: "Onu mutlaka akranlarına hizmet etmeye mecbur kılacağım!" dediği de söylenmiştir.

[1841] **Şayet** "Ona Hüdüh'ü cezalandırması nereden helâl olmuştu?" **dersen şöyle derim:** Allah bunu ona öngördüğü bir maslahat ve menfaatten ötürü mubah kılmış olabilir; tıpkı yeme ve benzeri menfaatlerden ötürü eti yenen dört ayaklı hayvanların ve kuşların boğazlanmasını mubah kıldığı gibi.

1 Yani, kuşlar Süleyman'ın üzerini tamamen kaplamakta, onu gölgelemekte iken Hüdüh'ün olduğu kısım açık kalmış... / ed.

وحين نزل سليمان حلق الهدهد فرأى هدهدًا واقفًا فانحط إليه فوصف له ملك سليمان وما سخر له من كل شيء، وذكر له صاحبه ملك بلقيس، وأنّ تحت يدها اثني عشر ألف قائد تحت كل قائد مائة ألف. وذهب معه لينظر فما رجع إلا بعد العصر. وذكر أنه وقعت نفحة من الشمس على رأس سليمان فنظر، فإذا موضع الهدهد خال، فدعا عريف الطير، وهو النسر، فسأله عنه فلم يجد عنده علمه. ثم قال لسيد الطير وهو العقاب: عليّ به! فارتفعت فنظرت، فإذا هو مقبل فقصدته، فناشدها الله وقال: بحق الذي قوّاك وأقدرك عليّ إلا رحمتني. فتركته، وقالت: ثكلتك أمك، إنّ نبي الله قد حلف ليعذبنك. قال: وما استثنى؟ قالت: بلى، قال: أوليأتيني بعذر مبين. فلما قرب من سليمان أرخى ذنبه وجناحيه يجرّها على الأرض تواضعًا له، فلما دنا منه أخذ برأسه فمدّه إليه، فقال: يا نبي الله؛ اذكر وقوفك بين يدي الله؛ فارتعد سليمان وعفا عنه؛ ثم سأله.

[١٨٤٠] تعذيبه أن يؤدّب بما يحتمله حاله ليعتبر به أبناء جنسه. وقيل: كان عذاب سليمان للطير أن يتنف ريشه ويشمسه. وقيل: أن يطلي بالقطران ويشمس. وقيل: أن يلقي للنمل تأكله. وقيل: إيداعه القفص. وقيل: التفريق بينه وبين إلفه. وقيل: لألزمه صحبة الأضداد؛ وعن بعضهم: أضيّق السجون معاشرة الأضداد. وقيل: لألزمه خدمة أقرانه.

[١٨٤١] فإن قلت: من أين حل له تعذيب الهدهد؟ قلت: يجوز أن يبيع له الله ذلك. لما رأى فيه من المصلحة والمنفعة؛ كما أباح ذبح البهائم والطيور للأكل وغيره من المنافع؛

Kuşlar onun emrine amade kılındığına göre ve bu amade kılınış sebebi de ancak te'diple tamamına erecekse, Süleyman için bunda maslahat gözetilmesinin mubah kılınması caizdir.

[1842] [لَأَتِيَنِي ifadesi] *le-ye'tiyenneni* ve [tekellüm Yâsı'nın hazfiyle] *le-ye'tiyenne-*
5 *ni* şeklinde de okunmuştur. *Sultân* hüccet ve mazeret demektir.

[1843] **Şayet** “Hazret-i Süleyman üç şeyden biri için yemin etmişti, kendi iki fiili için yemin etmesine diyecek yok; fakat Hüdühüd’e ait fiil için yemin etmesi nasıl sağlıklı olabilir ve onun bir kanıt getireceğini nereden bilebilmiştir de ‘Vallahi, bana mutlaka bir kanıt getirecek!’ diyebilmiştir?”
10 **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ üçünü de yeminden ibaret bir hüküm bünyesinde أُوْ edatıyla kompoze edince, onun sözü nihaî kertede senin, “Şu işlerden biri mutlaka olacak!” demene dönmüştür; yani apaçık bir kanıt getirilmesi vuku bulursa, ne herhangi bir cezalandırma ne de kafa kopartma söz konusu olacaktır; ama bu olmazsa, ikisinden biri olacaktır. Burada,
15 Hazret-i Süleyman’ın o iki fiile yemin etmesinin akabinde, “Hüdühüd’ün apaçık bir kanıt getireceğine” dair bir vahiy gelmiş olabileceği çerçevesinde bir dirayet iddiası yoktur ki, Süleyman “Yahut bana apaçık, güçlü bir kanıt getirir!” şeklindeki üçlü taksimi bir dirayet ve yakın ile yapmış olsun.

22. Çok geçmemişti ki [Hüdühüd gelip] şöyle dedi; “Ben senin tam olarak bilmediğin bir şeyi tüm yönleri ile öğrenmiş bulunuyorum; sana Sebe’ (ahalisin)den önemli kesin bir haber getirdim.”
20

[1844] fiili Kâf’ın fethası ve zammesiyle [مَكَتْ ve مَكْتُ] okunmuştur. غَيْرَ بَعِيدٍ [Çok geçmemişti ki] ifadesi, uzak bir zaman olmaksızın demektir ki bu, ‘an karîbin (yakın bir zamanda) demesine benzer. Hüdühüd’ün gecikmesinin kısıklıkla betimlenmesinin sebebi, Süleyman’ın korkusundan ötürü hızlandığını göstermek, kuşların nasıl onun emrine amade kılındığını bildirmek ve Süleyman’a peygamberliğine ve Allah Teâlâ’nın kudretine delâlet eden mu‘cizeler verildiğini anlatmaktır.
25

[1845] أَحَطْتُ fiili hem ıtbağlı hem de ıtbağısız olarak¹ Tâ’nın Tâ’ya idğamı ile okunmuştur.
30

1 Yani hem ط’nın damaksıl sıfatını belli edecek şekilde hem de bu sıfatı belli etmeksizin, şeddeli bir ت telâffuz edecek şekilde. / çev.

وإذا سخر له الطير ولم يتم ما سخر له من أجله إلا بالتأديب والسياسة جاز أن يباح له ما يستصلح به.

[١٨٤٢] وقرئ «ليأتيني» و«ليأتين». والسلطان: الحجة والعدر.

[١٨٤٣] فإن قلت: قد حلف على أحد ثلاثة أشياء؛ فحلفه على فعله لا مقال فيه، ولكن كيف صح حلفه على فعل الهدهد، ومن أين درى أنه يأتي بسلطان حتى يقول: والله ليأتيني بسلطان؟ قلت: لما نظم الثلاثة بـ«أو» في الحكم الذي هو الحلف آل كلامه إلى قولك: ليكون أحد الأمور، يعني: إن كان الإتيان بالسلطان لم يكن تعذيب ولا ذبح، وإن لم يكن كان أحدهما. وليس في هذا ادعاء دراية على أنه يجوز أن يتعقب حلفه بالفعلين وحيي من الله بأنه سيأتيه بسلطان مبين، فثلث بقوله: {أَوْ لِيَأْتِيَنِي بسلطانٍ مُبِينٍ} عن دراية وإيقان.

٢٢- ﴿فَمَكَثَ غَيْرَ بَعِيدٍ فَقَالَ أَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بَنِيًا

يَقِينٍ﴾

[١٨٤٤] {فَمَكَثَ} قرئ بفتح الكاف وضمها {غَيْرَ بَعِيدٍ} غير زمان بعيد، كقوله: عن قريب. ووصف مكثه بقصر المدة للدلالة على إسرعه خوفاً من سليمان، وليعلم كيف كان الطير مسخرًا له، وليبان ما أعطي من المعجزة الدالة على نبوته وعلى قدرة الله تعالى.

[١٨٤٥] {أَحَطْتُ} بإدغام الطاء في التاء بإطباق وبغير إطباق.

[1846] Allah Hüdühüd'e ilham etmiş, Süleyman da bu konuşma vasıtasıyla nübüvvet, hikmet, çokça ilim ve pek çok malûmata sahip olma adına kendisine bahşedilen üstünlüklerle yüzleşmişti ki bu da onun bilgisi konusunda sınanması ve Allah'ın en bayağı ve en zayıf mahlûkatı içerisinde bile onun muttali olamadığı şeylerin bilgisine muttali olanların bulunduğu dair uyarılıp, nefsinı hakir görmesini ve bilgisini küçümsemesini sağlamak ve âlimlerin fitnesi demek olan kendini beğenmişliğin terkedilmesi hususunda bunun ona bir lütuf olduğunu göstermek içindi. Bu gerçekten büyük bir fitnedir!

[1847] Bilgi açısından bir şeyi *ihâta* etmek, ona dair hiçbir malumat gizli kalmayacak derecede tüm yönleriyle bilmek demektir. Âlimler demişlerdir ki Hüdühüd'ün bu sözünde Râfızîlerin, "imama hiçbir şeyin gizli kalmayacağı ve kendi çağında ondan daha bilgili hiç kimsenin bulunamayacağı" şeklindeki görüşlerinin bâtil olduğuna dair bir delil vardır.

[1848] سبأ kelimesi munsarîf ve gayr-i munsarîf olmak üzere [*li-sebein* ve *li-sebee*] okunmuştur. Bâ'nın cezimli okunmasına dair de bir rivayet de vardır. İbn Kesîr'den¹ gelen [şaz] bir rivayette Elif ile *sebâ* şeklinde de okunmuştur. Tıpkı Arapların, *zehebû eydî-Sebâ*, yani "Dağıldı Saba'nın yollar" demesi gibi. Bu, Sebe' b. Yeşcub b. Ya'rub b. Kahtân'dır. Bunu kabilenin adı kılan kişi munsarîf yapmaz, bir oymağa veya en büyük ataya isim kılan ise munsarîf yapar. Şair [gayr-ı munsarîfe örnek olarak] şöyle demiştir:

Me'rib'de oturan Sebe' kabilesine mensuptur o...

Hani Sebe"yi basan o selin² önüne bent inşa ediyorlardı ya.

[1849] Bir şair de [munsarîfe örnek olmak üzere] şöyle demiştir:

Onlar ve Teym [kabilesi] Sebe' zirvelerinde [elleri kolları bağlı] yol alırlarken,
Camızların gönleri[nden mamul esaret ipleri] boyunlarını ısıırıyordu!

[1850] Me'rib şehri daha sonra -tıpkı Me'âfir kabilesinin *Me'âfir b. Udd*'dan dolayı isimlendirilmesi gibi- *Sebe'* diye isimlendirilmiş olup, onunla Sana arası üç menzillik bir mesafedir. Bununla hem şehrin hem de kavmin kastedilmiş olması da muhtemeldir.

1 Mekkelilerin Kur'an okuyuşunu temsil eden Kıraat imamı. / ed.

2 Bu tarihî Sebe' diyarı ve ona âriz olan Arim seli hakkında bkz. Sebe' 34/16. / çev.

[١٨٤٦] ألهم الله الهدهد فكافح سليمان بهذا الكلام على ما أوتي من فضل النبوة والحكمة والعلوم الجمة والإحاطة بالمعلومات الكثيرة، ابتلاء له في علمه، وتنبهًا على أن في أدنى خلقه وأضعفه من أحاط علمًا بما لم يحط به، لتتحاقر إليه نفسه ويتصاغر إليه علمه، ويكون لطفًا له في ترك الإعجاب الذي هو فتنة العلماء، وأعظم بها فتنة! ٥

[١٨٤٧] والإحاطة بالشيء علمها أن يعلم من جميع جهاته لا يخفى منه معلوم. قالوا: وفيه دليل على بطلان قول الرافضة إن الإمام لا يخفى عليه شيء، ولا يكون في زمانه أحد أعلم منه.

[١٨٤٨] {سَبَا} قرئ بالصرف ومنعه، وقد روي بسكون الباء. وعن ابن كثير ١٠ في رواية «سبا»، بالألف كقولهم: ذهبوا أيدي سبا. وهو سبا بن يشجب بن يعرب بن قحطان، فمن جعله اسمًا للقبيلة لم يصرف، ومن جعله اسمًا للحَيِّ أو الأب الأكبر صرف. قال:

مِنْ سَبَا الْحَاضِرِينَ مَأْرَبَ إِذْ * يَنْتُونَ مِنْ دُونِ سَيْلِهِ الْعَرَمَا

[١٨٤٩] وقال:

الْوَارِدُونَ وَتَيْمٌ فِي دُرِّي سَبَا * قَدْ عَصَّ أَعْنَاقَهُمْ جِلْدُ الْجَوَامِيسِ ١٥

[١٨٥٠] ثم سميت مدينة مأرب بسبا، وبينها وبين صنعاء مسيرة ثلاث، كما سميت معافر بمعافر بن أذ. ويحتمل أن يراد المدينة والقوم.

[1851] *Nebe'* ehemmiyetli haber demektir. مِنْ سَبَّابٍ بَيِّنٍ ibaresi, sonraki âlimlerin *Bedî'* [lâfız ve mâna estetiği] diye isimlendirdikleri bir söz türünden sayılır ki bu, lâfza taalluk eden söz güzelliklerinden olup, bunun şartı da [tekellüf olmaksızın] tabiî olarak gelmesi yahut bunu sözün cevherini bilen ve
 5 buna ilaveten mânanın sıhhatini ve doğruluğunu gözeten birisinin yapmasıdır. Burada zaten [söz] ziyadesiyle sıhhatli gelmiş ve buna bağlı olarak hem lâfız hem de mâna itibarıyla güzel ve estetik düşmüştür.¹ Dikkat edilirse, şayet *nebe'*ⁱⁿ yerine *haber*ⁱⁿ konmuş olsaydı, anlam sağlıklı olurdu. Oysa o geldiği şekliyle, *nebe'* lâfzında ortam betimlemesinin örtüştüğü bir mâna
 10 fazlalığı barındırması sebebiyle daha sağlıklıdır.²

23. “Onlara hükmeden öyle bir kadın gördüm ki, ‘her’ şeyden kendisine bir miktar verilmiş; muazzam da bir tahtı var.”

[1852] Bu kadın, Belkıs bint Şurâhîl olup, babası bütün bir Yemen diyarının kralıydı. Onun kırk kral atası vardı; hâlbuki kendisinin Belkıs’tan
 15 başka çocuğu yoktu ve nihayet bu Belkıs krallığı ele geçirmişti. O ve kavmi Mecûsî olup, güneşe tapıyorlardı.

[1853] “Onlara hükmeden...” cümlesindeki “onlar” zamiri Sebe’ diyarına aittir. Eğer bu isimle bir kavim kastedilmişse durum açık demektir; yok şehir kastedilmişse o zaman bunun anlamı, “o şehrin halkına krallık eden
 20 [bir kadın...]” şeklinde olur.

[1854] Belkıs’ın tahtının vasfına dair söylentilere göre o taht, 80x80 arşın [takriben 3136 m²] ebadında olup, yüksekliği ise [bir söylentiye göre] 80 arşın [takriben 56 m.], bir söylentiye göre ise 80 değil de 30 arşın [takriben 21 m.] imiş. Bu taht enva-i çeşit mücevherlerle tezyin edilmiş olarak altın ve
 25 gümüşten mamul imiş. Tahtın ayakları kırmızı ve yeşil yakut, inci ve zümrüttenmiş. Üzerinde yedi ev olup, her evin kilitli bir kapısı varmış...

[1855] **Şayet** “[Hüdühüd’ün] Süleyman’ın saltanatına dair gördüğü şey ortada iken Belkıs’ın tahtını nasıl gözünde büyütebilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Onun durumunu Süleyman’ın kine kıyasla küçümsemiş, fakat bu tahtı
 30 ona çok görmüş olabilir. Yine Süleyman’ın, her şeye dair hükümlerliği azametli olmakla beraber buna benzer bir tahtının olmaması da mümkündür. Tıpkı bazı uçbeylerine ait bir şeyin benzerinin, bunlara hükmeden, bunları istihdam eden bir hükümdarda olamayabileceği gibi.

1 Âyette yer alan bu lâfız estetiği *müzdevic ve mükerrer cinas* diye isimlendirilir. / çev.

2 Zira Hüdühüd’ün bir kraliçe ve onun memleketine dair getirdiği haber ‘önemli bir haber’ (*nebe'*) idi. / çev.

[١٨٥١] والنبأ: الخبر الذي له شأن. وقوله: {مِنْ سَيِّئٍ بَنِيًّا} من جنس الكلام الذي سماه المحدثون البديع، وهو من محاسن الكلام الذي يتعلق باللفظ، بشرط أن يجيء مطبوعاً. أو يصنعه عالم بجوهر الكلام يحفظ معه صحة المعنى وسداده. ولقد جاء ههنا زائداً على الصحة فحسن وبدع لفظاً ومعنى. ألا ترى أنه لو وضع مكان {بنياً} بخبر، لكان المعنى صحيحاً، وهو كما جاء أصح، لما في النبأ من الزيادة التي يطابقها وصف الحال.

٢٣- ﴿إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ﴾

[١٨٥٢] المرأة بلقيس بنت شراحيل، وكان أبوها ملك أرض اليمن كلها، وقد ولده أربعون ملكاً ولم يكن له ولد غيرها، فغلبت على الملك، وكانت هي وقومها معجوساً يعبدون الشمس.

[١٨٥٣] والضمير في {تَمْلِكُهُمْ} راجع إلى سبأ، فإن أريد به القوم فالأمر ظاهر، وإن أريدت المدينة فمعناه: تملك أهلها.

[١٨٥٤] وقيل في وصف عرشها: كان ثمانين ذراعاً في ثمانين، وسمكه ثمانين - وقيل: ثلاثين مكان ثمانين - وكان من ذهب وفضة مكللاً بأنواع الجواهر، وكانت قوائمها من ياقوت أحمر وأخضر ودرّ وزمرد، وعليه سبعة أبيات على كل بيت باب مغلق.

[١٨٥٥] فإن قلت: كيف استعظم عرشها مع ما كان يرى من ملك سليمان؟ قلت: يجوز أن يستصغر حالها إلى حال سليمان، فاستعظم لها ذلك العرش. ويجوز أن لا يكون لسليمان مثله وإن عظمت مملكته في كل شيء، كما يكون لبعض أمراء الأطراف شيء لا يكون مثله للملك الذي يملك عليهم أمرهم ويستخدمهم.

[1856] وَلَهَا عَرْشٌ ibaresinde vakfedip, sonrasında ... وَجَدْتُهَا... şeklinde başlangıç yapan ve böylece “Onu ve kavmini güneşe secde ederlerken görmem ne büyük/vahim bir şey!” anlamını kasteden kimse hikâyecilerin ahmaklarındandır. Hüdhüd Belkıs’ın tahtını muazzam bulmasından kaçarken vahim bir günahın içine düşmüştür ki, bu da Allah’ın Kitabını değiştirmektedir.

[1857] **Şayet** “Süleyman: ‘... ve bize her şey verildi.’ demişken, [Hüdhüd] ikisini birbiriyle eşitlercesine nasıl [Belkıs için] ‘her şeyden kendisine bir miktar verilmiş’ demiştir?” **dersen şöyle derim:** Bu iki söz arasında çok açık bir fark vardır; çünkü Süleyman (a.s.) bu sözü Allah katından bir mu‘cize olan “kuşdilinini öğretilmesi” üzerine atfetmiş ve böylece öncelikle kendisine verilmiş olan nübüvvet, hikmet ve dinî sebeplere, daha sonra da saltanat ve dünyevî sebeplere gönderme yapmıştır. Hüdhüd ise bunu [Belkıs’a her şeyin verildiğini] saltanat üzerine atfetmiş ve Belkıs’a kendi durumunun ayrılmazı olan dünyevî sebeplerden verilmiş olandan başkasını kastetmemiştir. Böylece bu iki söz arasındaki mesafe çok uzaktır.

[1858] **Şayet** “Belkıs’ın mekânı nasıl Süleyman’a gizli kalmıştır? Oysa kendisinin konakladığı yerle Belkıs’ın memleketi arasındaki mesafe yakındı ki, Sana ile Me’rib arasında üç menzillik bir yerdi?” **dersen şöyle derim:** Belki de Cenab-ı Hak Teâlâ ve Tekaddes, tıpkı Yûsûf’un mekânını Yakup’a gizlediği gibi, gördüğü bir maslahat sebebiyle bunu da Süleyman’dan gizlemiştir.

24. “Gördüm ki o da kavmi de Allah’ı bırakıp güneşe secde etmekte!.. Bu yaptıklarını Şeytan kendilerine cazip göstermiş ve onları yoldan çıkarmış; bu yüzden, doğru yolu bulamıyorlar.”

[1859] **Şayet** “Hüdhüd [gibi bir kuşçağız] *ma‘rifetullaha*, Allah’a secde etmenin gerekliliğine, onların güneşe secde etmelerini inkar etmeye ve bunu Şeytan’a mal edip, onun cazip gösterdiği fikrine nereden yol bulabilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Allah’ın bunları ona ilham etmiş olması uzak değildir; nitekim üstün akıllı kimselerin neredeyse yol bulamayacakları ince bilgileri ona ve onun dışındaki kuşlarla diğer hayvanlara ilham etmiştir. Bunu tek tek araştırmak isteyenlere [Câhız’ın *Kitabu’l-hayevân*’ını, yani] “Canlılar” kitabını tavsiye ederim. Hele hele, kuşların kendisine amade kılındığı ve dillerinin öğretildiği ve bunun kendisi için bir mu‘cize kılındığı bir peygamberin devrinde ise.

[١٨٥٦] ومن نُوكِي القُصَاصِ من يقف على قوله {وَلَهَا عَرْشٌ}، ثم يبتدئ {عَظِيمٌ وَجَدْتُهَا}، يريد: أمر عظيم أن وجدتها وقومها يسجدون للشمس، فرّ من استعظام الهدهد عرشها، فوقع في عظمة وهي مسخ كتاب الله!

[١٨٥٧] فَإِنْ قُلْتُ: كيف قال: {وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ} مع قول سليمان: {وَأُوتِينَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ} {النمل: ١٦} كأنه سَوَّى بينهما؟ قلت: بينهما فرق بين؛ لأن سليمان عليه السلام عطف قوله على ما هو معجزة من الله، وهو تعليم منطق الطير، فرجع أولاً إلى ما أوتي من النبوة والحكمة وأسباب الدين، ثم إلى الملك وأسباب الدنيا. وعطفه الهدهد على الملك فلم يرد إلا ما أوتيت من أسباب الدنيا اللاتئة بحالها، فبين الكلامين بون بعيد.

[١٨٥٨] فَإِنْ قُلْتُ: كيف خفي على سليمان مكانها وكانت المسافة بين محطه وبين بلدها قرية، وهي مسيرة ثلاث بين صنعاء ومأرب؟ قلت: لعل الله عز وجل أخفى عنه ذلك لمصلحة رآها، كما أخفى مكان يوسف على يعقوب.

٢٤- ﴿وَجَدْتُهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ﴾

[١٨٥٩] فَإِنْ قُلْتُ: من أين للهدهد التهدي إلى معرفة الله، ووجوب السجود له، وإنكار سجودهم للشمس وإضافته إلى الشيطان وتزيينه؟ قلت: لا يبعد أن يلهمه الله ذلك كما ألهمه وغيره من الطيور وسائر الحيوان المعارف اللطيفة التي لا يكاد العقلاء الرجاح العقول يهتدون لها، ومن أراد استقراء ذلك فعليه بكتاب الحيوان، خصوصاً في زمن نبي سخرت له الطيور وعلم منطقها، وجعل ذلك معجزة له.

**25. (Cazip göstermiş) ki göklerin ve yerin gizliliklerini ortaya çıkar-
ran; gizli - aşikâr tüm yaptıklarınızı bilen Allah'a secde etmesinler...**

[1860] [أَلَّا يَسْجُدُوا] şeddeli okuyan kimse, "...[Allah'a] secde etmesinler diye onları yoldan çıkarmış." anlamını kastetmiş ve böylece اَلَّا'nın beraberindeki harf-i ceri [Lâm] hafzetmiştir. Ancak Lâ'nın zait olması da caizdir ki buna göre mâna, "Bu yüzden onlar [Allah'a] secde etmeye yol bulamıyorlar." şeklinde olur. Şeddesiz okuyana göreyse bu *e-lâ ye'scudû'*¹ (Bakın, ey kavim! Allah'a secde edin!) şeklinde olup, *e-lâ* tembih içindir; *yâ* nida harf-i olup, nida edilen hazfedilmiştir. Nitekim şöyle diyen [Zü'rümme] de nida edileni hafzetmiştir:

Ey [Mey Yurdu]! Yıpranmalara rağmen esen kal ey Mey Yurdu!!
Yağmur katreleri sürekli dökülüp, senin çorak, kumlu, taşlı arazini
sulayıp dursun!

[1861] A'meş'in de kıraati olan İbn Mes'ûd'un farklı okuyuşunda, Hemze'lerin Hâ'ya dönüştürülmesi ile *hellâ* ve *helâ* mevcuttur. Yine hitap tarzı üzere İbn Mes'ûd'dan *helâ tescudûne* şeklinde rivayet edilmiş olup bu da "... secde etsenize!" anlamına gelir. Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] kıraatinde de *e-lâ tescudûne li'llâhi'llezî yuhricu'l-hab'e fi's-semâvâti ve'l-ardi ve ya'lemu sirrakum ve mâ tu'linûn* (Bakın! Göklerdeki ve yerdeki gizli şeyleri ortaya çıkartan, sırrınızı ve açığa vurduklarınızı bilen Allah'a secde etsenize!) şeklindedir. *el-Mahbû'* (gizli), mastar sıygasıyla [*el-hab'u* / gizlemek] diye adlandırılmış olup, bu da Allah'ın kendi gaip hazinesinde gizlediği bitki, yağmur ve diğer şeylerdir. Hemze hafifletilerek *el-habe* ve Hemze'yi [Elif'e] dönüştürüp hafifletilerek *el-habâ* şeklinde de okunmuştur ki bu, İbn Mes'ûd ve Malik b. Dînâr'ın [v. 131/748] kıraatidir. Bu kıraatin yorumu, senin, vakfederken *hâze'l-habvu, raeytu'l-habâ, merartu bi'l-habyi* (Şu, gizlidir, gizliyi gördüm, gizliye uğradım) diyen kimsenin dili üzere telâffuzu aşikâr etmendir ki, sonrasında geçiş yapmak vakfetme yerine cari kılınmış olur; yoksa [alaca mantar anlamındaki *el-kemvetu* ile siyah balçık veya kaplıca anlamındaki *el-hamvetu* kelimelerini] *el-kem'etu* ve *el-ham'etu* şeklinde telâffuz edenlerin lügati üzere değil; çünkü bu zayıf ve hor addedilen bir kullanımdır.

[1862] [تُخْفُونَ وَتُغْلِبُونَ] kelimeleri] Yâ ile de Tâ ile de okunmuştur.

[1863] Söylenmiştir ki أَحَطُّ ve الْعَظِيمُ arası² Hüdhdüd'un, bir görüşe göre de Allah Teâlâ'nın sözüdür. Gizlinin [yeraltı suyunun] çıkartılmasında, mühendisliği ve yeraltı suyunu bilmesi sebebiyle bunun Hüdhdüd'un sözü olduğuna dair bir emare mevcut olup, bu da kudreti yüce ve bilgisi derin olan, göklerin ve yerin gizliliklerini ortaya çıkaran Zat'ın ilhamı iledir.

1 أَلَّا يَسْجُدُوا ifadesinin telâffuzu يَسْجُدُوا ile aynı olmakla birlikte, يَسْجُدُوا يا قوم أسجدوا şeklinde takdir edilmektedir. / ed.

2 Yani 22 – 26. âyetler. / ed.

٢٥- ﴿أَلَا يَسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي يُخْرِجُ الْخَبْءَ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُخْفُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ﴾

[١٨٦٠] من قرأ بالتشديد أراد «فصدّهم عن السبيل»، لثلا يسجدوا فحذف الجار مع أن. ويجوز أن تكون لا مزيدة، ويكون المعنى: فهم لا يهتدون إلى أن يسجدوا. ومن قرأ بالتخفيف، فهو «ألا يا اسجدوا»، ألا للتنبيه، ويا حرف النداء، ٥ ومناداه محذوف، كما حذفه من قال:

أَلَا يَا اسْلِمِي يَا دَارَ مَيِّ عَلَى الْبَلَى ❁

[١٨٦١] وفي حرف عبد الله، وهي قراءة الأعمش «هلا»، و«هلا»، بقلب الهمزتين هاء. وعن عبد الله: «هلا تسجدون»، بمعنى ألا تسجدون على الخطاب. وفي قراءة أبي: «ألا تسجدون لله الذي يخرج الخبء من السماء والأرض ويعلم سرهم وما ١٠ تعلنون»، وسمي المخبوء بالمصدر، وهو النبات والمطر وغيرهما مما خبأه عز وعلا من غيوبه. وقرئ «الخبء»، على تخفيف الهمزة بالحذف. و«الخبء»، على تخفيفها بالقلب، وهي قراءة ابن مسعود ومالك بن دينار. ووجهها: أن تخرج على لغة من يقول في الوقف: هذا الخبو، رأيت الخبا، ومررت بالخبي، ثم أجري الوصل مجرى الوقف، لا على لغة من يقول: الكمأة والحمأة؛ لأنها ضعيفة مسترذلة. ١٥

[١٨٦٢] وقرئ «يخفون ويعلنون»، بالياء والتاء.

[١٨٦٣] وقيل: من {أَخْطُتْ} [النمل: ٢٢] إلى {الْعَظِيمِ} [النمل: ٢٦] هو كلام الهدهد؛ وقيل: كلام رب العزة. وفي إخراج الخبء أمارة على أنه ٢٠ من كلام الهدهد، لهندسته ومعرفته الماء تحت الأرض، وذلك بإلهام من يخرج الخبء في السماوات والأرض جلّت قدرته ولطف علمه،

Herhangi bir sanat dalında veya ilim fenninde uzmanlaşmış kimsenin hoş görünümü, düşünme ve konuşma tarzı ve şemailine dair alameti Allah'ın ihsan ettiği nur ile bakan ferasetli kimseye –neredeyse- gizli kalmaz. Nitekim “Hiçbir kul hiçbir iş yapmaz ki, Allah ona amelinin gömleğini giydirmiş olmasın.” şeklinde bir vecize vardır.

[1864] **Şayet** “[Bu âyetteki] tilâvet secdesi her iki kıraatte mi yoksa bunların birisinde mi vaciptir?” **dersen şöyle derim:** Her iki kıraatte de vaciptir; çünkü secde mahalleri ya secdenin emredilmesi ya bu secdeyi yerine getirenin övülmesi ya da bunu terk edenin yerilmesinden ibarettir. Bu kıraatlerden biri [şeddesiz olanı] secdeyi emrederken, diğeri [şeddelisi] terk edeni yermektedir. Ebû Hanîfe ve Şâfiî *Rahimehumallâh* Kur’ân secdelerinin 14 tane olduğu hususunda ittifak etmişler; sadece Sâd sûresindeki [24] -ki Ebû Hanîfe’ye göre tilâvet secdesi, Şâfi’î’ye göre şükür secdesidir- ve Hac sûresinin [18 ve 77] secdelerinde ihtilâf etmişlerdir.¹ Zeccâc’ın [v.311/923], şeddeli değil de şeddesiz kıraatle secdenin vacip olacağına dair görüşünün müracaat değeri yoktur.

[1865] **Şayet** “Vakf yapan kimse bu iki kıraat arasında fark gözetir mi?” **dersen şöyle derim:** Evet; şeddesiz okuduğu takdirde لا يهتدون فهم kısmında vakfe yapar, sonra *e-lâ yescudû* diye başlangıç yapar.² Eğer isterse [hazfedilmiş münâdâyı hesaba katarak] أَلَا يَا [Dikkat ediniz; ey kavim!] diyerek durur, sonrasında ise اسْجُدُوا [secde edin!] diye başlar. Şeddeli kıldığında ise sadece العرش العظيم [62] üzerinde vakfe yapacaktır.

26. Allah ki O’ndan başka tanrı yoktur, o ulu ‘mutlak hükümlanlık tahtı’nın sahibidir.

[1866] **Şayet** “Hüdhüd, azamet sıfatı verme hususunda Belkıs’ın tahtı ile Allah’ın tahtını nasıl bir tutabilmiş?” **dersen şöyle derim:** Bu iki sıfat veriş arasında büyük bir fark vardır; çünkü Belkıs’ın tahtının azametle sıfatlanması, o taht için krallara ait diğer benzer cinslerin tahtlarına izâfeten bir muazzamlıktır. Allah’ın tahtının azametle sıfatlanması ise göklerde ve yerde yaratmış olduğu sair şeylere nispetle onun için bir muazzamlıktır. Merfû‘ olarak العظیم şeklinde de okunmuştur.³

1 Ebû Hanîfe’ye göre Hac 22/18, Şâfiî’ye göre ise Hac 22/77 secde âyetidir. / çev.

2 Zira bu kıraate göre mâna, bir önceki âyetin sonunda tamamlanmış olup, ikinci âyet bir tembih ve nida formu dâhilinde müstakil bir anlama başlamış olmaktadır. / çev.

3 Ki bu durumda, العظیم yani ululuk, tahtın değil, Allah’ın sıfatı olmaktadır. / ed.

ولا يكاد تخفى على ذي الفراسة النظر بنور الله مخائل كل مختص بصناعة أو فنّ من العلم في روائه ومنطقه وشمائله، ولهذا ورد: ما عمل عبد عملاً إلا ألقى الله عليه رداء عمله.

[١٨٦٤] فإن قلت: أسجدة التلاوة واجبة في القراءتين جميعاً أم في إحدهما؟

قلت: هي واجبة فيهما جميعاً، لأنّ مواضع السجدة إما أمرٌ بها أو مدحٌ لمن أتى بها أو ذمٌ لمن تركها، وإحدى القراءتين أمر بالسجود والأخرى ذم للتارك. وقد اتفق أبو حنيفة والشافعي رحمهما الله على أنّ سجدة القرآن أربع عشرة، وإنما اختلفا في سجدة ص؛ فهي عند أبي حنيفة سجدة تلاوة، وعند الشافعي سجدة شكر؛ وفي سجدي سورة الحج. وما ذكره الزجاج من وجوب السجدة مع التخفيف دون التشديد، فغير مرجوع إليه.

[١٨٦٥] فإن قلت: هل يفرق الواقف بين القراءتين؟ قلت: نعم إذا خفف وقف

على {فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ} ثم ابتداء «أَلَا يَسْجُدُوا»، وإن شاء وقف على «أَلَا» ثم ابتداء {يَسْجُدُوا} وإذا شدّد لم يقف إلا على {الْعَرْشِ الْعَظِيمِ} [النمل: ٢٦].

٢٦- «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ»

[١٨٦٦] {الْعَرْشِ الْعَظِيمِ} فإن قلت: كيف سوى الهدهد بين عرش بلقيس

وعرش الله في الوصف بـ{الْعَظِيمِ}؟ قلت: بين الوصفين بون عظيم، لأنّ وصف عرشها بالعظم تعظيم له بالإضافة إلى عروش أبناء جنسها من الملوك، ووصف عرش الله بالعظم تعظيم له بالنسبة إلى سائر ما خلق من السماوات والأرض. وقرئ «العظيم»، بالرفع.

27. (Süleyman) dedi ki: “Doğru mu söylüyorsun, yoksa yalancılardan mısın, bakacağız!..”

[1867] [“Bakacağız” fiili] derin tefekkür ve araştırma anlamındaki *nazar* kökünden alınmadır; “doğru mu söylüyorsun yoksa yalan mı” anlamını kastetmiştir; ancak “Yoksa yalancılardan mısın?” ifadesi daha belîğdir; çünkü biri yalancılardan safına dizilip katılmakla tanınır olunca, şüphesiz o da bir yalancı olur. Yalancı olunca da haber verdiği şey hususunda yalancılıkla it[ti]ham edilen, güvenilmeyen biri olur.

28. “Şu namemi götürüp onlara bırak; sonra bir kenara çekil de bak bakalım sonuçta ne karar alacaklar.”

[1868] “Onlardan ayrıl” yani onlardan uzaklaşıp, saklanacağın yakın bir yere çekil ki, söyledikleri şey senin işitme kapsam alanına dâhil olsun. “Sonuçta ne karar alacaklar.” Bu ifade [مَاذَا يَرْتَجُونَ] Allah Teâlâ’nın “Birbirlerine lâf çevirip dururlar.” [Sebe’ 34/31] ifadesindeki türdendir. Söylenmesine göre, Hüdhüd pencereden girip Belkıs’a varmış ve mektubu onun yanına bırakıp pencerede gizlenmişti.

[1869] **Şayet** “[Hazret-i Süleyman, muhatabı Belkıs iken] neden çoğul lâfzı üzere ‘Onu götürüp *onlara* bırak’ demiştir?” **dersen şöyle derim:** Çünkü Hüdhüd’ün “Gördüm ki o da kavmi de [Allah’ı bırakıp] güneşe secde etmek-
teler” demesi üzerine, Hazret-i Süleyman da kendi açısından din konusunu önemseyip, başka bir şeyle değil, sırf ona yoğunlaşarak “Mektubu, dinleri bu şekilde olanlara bırak!” demiş oluyordu. İşte, “mektup” hususunda hitap bu yüzden çoğul lâfzı üzere yapılandırılmıştır.

29. (Kraliçe) dedi ki: “Beyler! Bana değerli bir name bırakıldı.”

[1870] “Değerli” yani muhteviyatı ve içindikileri güzel. Yahut Belkıs o mektubu değerli bir kral tarafından olması sebebiyle “değerli” diye betimlemiştir. Ya da “mühürlü” demektir. Zira Hazret-i Peygamber (s.a.) “Mektubun değeri mührüdür.” demiştir. Peygamber, yabancılara mektup yazdığında kendisine: “Onlar üzerinde mühür bulunan mektuptan başkasını kabul etmezler.” denmesi üzerine bir mühür yaptırmıştı [Buhârî, “Libas”, 45-46; Müslim, “Libas”, 54]. Rivayete göre, İbnu’l-Mukaffa‘ [v. 142/759] şöyle demiştir: “Kim kardeşine bir mektup yazar da mühürlenmezse, onu hafife almış demektir.” Bu değerliliğin, mektubun *Bismillahirrahmanirrahim* ile başlatılmış olması demek olduğu da söylenmiştir.

30. “Rahmân, Rahîm Allah’ın adıyla... Süleyman’dan...”

31. “Bana başkaldırmayın; teslimiyet göstererek yanıma gelin!” diyor.

٢٧- ﴿قَالَ سَنَنْظُرُ أَصَدَقْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

[١٨٦٧] {سَنَنْظُرُ} من النظر الذي هو التأمل والتصفح. وأراد: أصدقت أم كذبت، إلا أن {كُنْتَ مِنَ الْكَاذِبِينَ} أبلغ، لأنه إذا كان معروفاً بالانخراط في سلك الكاذبين كان كاذباً لا محالة، وإذا كان كاذباً اتهم بالكذب فيما أخبر به. فلم يوثق به. ٥

٢٨- ﴿اذْهَبْ بِكِتَابِي هَذَا فَأَلْقِهْ إِلَيْهِمْ ثُمَّ تَوَلَّ عَنْهُمْ فَانْظُرْ مَاذَا يَرْجِعُونَ﴾

[١٨٦٨] {تَوَلَّ عَنْهُمْ} تنح عنهم إلى مكان قريب تتوارى فيه، ليكون ما يقولونه بمسمع منك. و{يَرْجِعُونَ} من قوله تعالى: {يَرْجِعْ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضِ الْقَوْلِ} [سبأ: ٣١]. يقال: دخل عليها من كوة فألقى الكتاب إليها وتوارى في الكوة.

[١٨٦٩] فإن قلت: لم قال: {فَأَلْقِهْ إِلَيْهِمْ}، على لفظ الجمع؟ قلت: لأنه قال: {وَجَدْتُهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ}، فقال: فألقه إلى الذين هذا دينهم، اهتماماً منه بأمر الدين، واشتغالاً به عن غيره. وبنى الخطاب في الكتاب على لفظ الجمع لذلك.

٢٩- ﴿قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ إِنِّي أُلْقِيَ إِلَيَّ كِتَابٌ كَرِيمٌ﴾

[١٨٧٠] {كَرِيمٌ} حسن مضمونه وما فيه، أو وصفته بالكرم، لأنه من عند ملك كريم، أو مختوم. قال ﷺ: كرم الكتاب ختمه. وكان ﷺ يكتب إلى العجم، ف قيل له: إنهم لا يقبلون إلا كتاباً عليه خاتم، فاصطنع خاتماً. عن ابن المقفع: من كتب إلى أخيه كتاباً ولم يختمه فقد استخف به. وقيل: مصدر بيسم الله الرحمن الرحيم.

٣٠- ﴿إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾

٣١- ﴿أَلَّا تَعْلَمُوا عَلَيَّ وَأَتُونِي مُسْلِمِينَ﴾

[1871] Bu bir başlangıç ve kendisine bırakılan şeyin bir açıklamasıdır. Belkis “Bana değerli bir name bırakıldı” dediğinde, sanki kendisine: “O mektup kimden ve mahiyeti nedir?” diye sorulmuş, o da: “O, Süleyman’dan [ge-
 5 *Suleymâne* şeklinde okumuştur ki, buna göre “*ve innehû*” ifadesi إني üzerine atfedilmiş olmaktadır. Yine *ennehû min Suleymâne* şeklinde de okunmuştur ki, buna göre fetha ile *ennehû* okunması, bunun *kitâb^{un}*dan bedel olması esasına göredir ki sanki, “Süleyman’dan olan bu mektup bana bırakıldı.” denmiş gibidir. Yine [bu kıraate göre] Belkis’in, “Çünkü o, Süleyman’dandır ve çünkü
 10 o...” anlamını kastetmesi de caizdir ki, sanki Belkis o mektubun değerliliğini, onun Süleyman’dan gelmiş olması ve Allah’ın adıyla başlatılması ile gerekçelendirmiş olmaktadır. Übeyy b. Kâ'b [v. 33/654] ise *en min Suleymâne ve en bismillâhi...* şeklinde okumuştur ki, bu da En’in açıklayıcı En olması esasına dayanır. لَا تَعْلُوا cümlesindeki En de aynı şekilde açıklayıcı En'dir.

[1872] “Başkaldırmayın!” Yani kralların yaptığı gibi büyüklük taslamayın! İbn Abbas (r.a.) “aşırı gitmek, haddi aşmak” anlamındaki *el-ğuluuvu* kökünden gelmek üzere -noktalı- غ ile [*ellâ tağlû*] okumuştur.

[1873] Rivayet olunur ki mektubun yazılımlı şöyle imiş: Allah’ın kulu Dâvûd oğlu Süleyman’dan Saba melikesi Belkis’a... Hidayete uyanlara selâm
 20 olsun! İmdi; gelin, bana karşı serkeşlik etmeyin; teslimiyet göstererek bana gelin!” Peygamberlerin *Aleyhimusselâm* mektupları, sözü gereksiz yere uzatmadıkları, lâfi çoğaltmadıkları cümlelerden ibarettir. Süleyman mektubu miske beleyip, mührüyle mühürlemişti. Derken, Hüdhüd Belkis’ı Me’rib’deki köşkünde uyurken buldu. Belkis uyuduğunda kapıları kilitler, anahtarları
 25 da başının altına koyardı. Nihayet Hüdhüd pencereden girip, sırt üstü yatar vaziyetteki Belkis’in göğsü üzerine bıraktı. Bir söylentiye göre, Hüdhüd onu gagalamış, o da korku içinde uyanmıştı. Bir söylentiye göre de Hüdhüd ona geldiğinde etrafında komutanlar ve askerler bulunuyordu. Derken, Hüdhüd insanlar bakıyorken bir saat kadar alçaktan pervaz edip uçtu ve nihayet Belkis
 30 başını kaldırıncı, mektubu onun kucağına bıraktı. Belkis Tubba’ b. Şurâhîl el-Himyerî’nin soyundan olup, okur-yazar biriydi. Nihayet mührü görünce titreyip, tevazu gösterdi ve kavmine, o söylediği şeyleri söyledi.

[1874] “Teslimiyet göstererek...” İnkıyat ederek yahut iman ederek demektir.¹

1 *İslâm* kelimesi dinî terminolojide her ne kadar imanı da kapsayan genel bir ifade olarak kullanılmakta ise de bu tür devletler arası / milletler arası konuların işlendiği âyetlerde *istislâm* yani boyun eğmek ve tabiiyetine girmek anlamı baskındır. Nitekim Hucurât 49/14’teki *islâm* da böyledir. / ed.

[١٨٧١] هو استئناف وتبيين لما أُلقيَ إليها، كأنها لما قالت: {إني أُلقيَ إليّ كِتَابٌ كَرِيمٌ}، قيل لها: ممن هو، وما هو؟ فقالت: إنه من سليمان وإنه كيت وكيت. وقرأ عبد الله: «وإنه من سليمان وإنه»، عطفًا على {إني}. وقرئ «أنه من سليمان وأنه»، بالفتح على أنه بدل من {كِتَابٌ}، كأنه قيل: أُلقيَ إليّ أنه من سليمان. ويجوز أن تريد: لأنه من سليمان ولأنه؛ كأنها عللت كرمه بكونه من سليمان، وتصديره باسم الله. وقرأ أبي: «أُنْ من سليمان وأُنْ بسم الله»، على أن المفسرة، وأن في {أَلَّا تَعْلُوا} مفسرة أيضًا.

[١٨٧٢] لا تعلوا: لا تتكبروا كما يفعل الملوك. وقرأ ابن عباس رضي الله عنهما بالغين معجمة من الغلو، وهو مجاوزة الحد.

[١٨٧٣] يروى أن نسخة الكتاب "من عبد الله سليمان بن داود إلى بلقيس ملكة سبأ؛ السلام على من اتبع الهدى، أما بعد: فلا تعلوا عليّ واثنوني مسلمين." وكانت كتب الأنبياء عليهم السلام جملاً لا يطيلون ولا يكثر، وطبع الكتاب بالمسك وختمه بخاتمه، فوجدها الهدهد راقدة في قصرها بمأرب، وكانت إذا رقدت غلقت الأبواب ووضعت المفاتيح تحت رأسها، فدخل من كوة وطرح الكتاب على نحرها وهي مستلقية. وقيل: نقرها فانتهت فزعة. وقيل: أتاها والقادة والجنود حوالها، فرفرف ساعة والناس ينظرون حتى رفعت رأسها، فألقى الكتاب في حجرها، وكانت قارئة كاتبة عربية من نسل تُبّع بن شراحيل الحميري؛ فلما رأت الخاتم ارتعدت وخضعت، وقالت لقومها ما قالت.

[١٨٧٤] {مُسْلِمِينَ} منقادين أو مؤمنين.

32. Dedi ki: “Beyler! Ne buyurmam gerektiği hakkında bana görüşünüzü söyleyin. Yanımda siz olmadan bir buyruğu kesinleştirmiş değilim.”

[1875] *Fetvâ*, [henüz oluşmuş] bir hadiseye ilişkin cevap vermektir ki bu, 5 isti‘âre metodu üzere yaşta “genç olan” anlamındaki *el-fetâ* kökünden türemedir. Buradaki *fetvâ*dan maksat, kendisi için ortaya çıkan konuda neyi nasıl yapması gerektiğine dair Belkıs’a görüş bildirmektir. Belkıs da onlarla isti‘âre ederek görüşlerine alıp nihai kararı onlara bırakırken, kendisine yardımcı olmalarını ve işi birlikte göğüslemelerini sağlamak için onların 10 şefkatini celp etmeyi ve gönüllerini hoş tutmayı amaçlamakta idi.

[1876] “Hiçbir işe kesin karar vermem” ifadesinde *kâtı‘at^{en}* kelimesi *fâsilet^{en}* [nihai hükmümü vermem] demektir. İbn Mes‘ûd *Radıya’llâhu Anh*’ın kıratinde de *kâdiyet^{en}* şeklinde yer almıştır; yani sizin huzurunuzda olmaksızın hiçbir işi kestirip atmam. Söylendiğine göre Belkıs’ın danışmanları üç yüz 15 on üç kişi olup, her birinin emrinde on bin kişi vardı.

33. Dediler ki: “Biz, güçlü kimseleriz, zorlu savaşçılarız. Ferman sana ait; ne emredeceğini iyi düşün...”

[1877] “Güçlü” derlerken bedenlerin, âlet ve sayı gücünü, “zorlu” derken de savaşta kahramanlığı ve belalı olmayı kastetmişlerdi. “Ferman sana ait!” 20 Yani o iş sana kalmıştır; bizse senin itaatinde olan kimseleriz. Binaenaleyh, sen hemen fermanınla bize emret; sana itaat edecek ve sana aykırı davranmayacağız. Adeta Belkıs’a savaş işareti veriyorlardı. Yahut “Bizler savaş erbabındanız, rey ve meşveret erbabından değil; rey ve tedbir sahibi sensin, iyice düşün bakalım, görüşün ne ise senin görüşüne uyalım.” demek istemişlerdi.

34. Dedi ki: “Doğrusu, hükümdarlar bir şehre [zorla] girdiklerinde, oranın düzenini bozarlar; ora halkının şerefli olanlarını zelil kılarlar. Onlar da böyle yapacaklardır.”

[1878] Belkıs onların savaşmaya meyilli olduklarını sezince, sulha meyletmeyi ve en güzel olan neyse onunla başlamayı uygun gördü ve aşama 30 aşama cevap verdi; önce, açıkladıkları görüşü onların gözünden düşürmeye çalıştı ve görüşlerindeki hatayı onlara şöyle gösterdi: “Doğrusu, hükümdarlar bir şehre” zorla ve cebren “girdiklerinde, oranın düzenini bozarlar...” orayı harabeye çevirirler -fesat için *el-haribetu* denmesi bu yüzdendir- ve oranın şereflilerini zelil kılarlar, eşrafını aşağılarlar, katliam yapar, esir alırlar.

٣٢- ﴿قَالَتْ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَفْتُونِي فِي أَمْرِي مَا كُنْتُ قَاطِعَةً أَمْرًا حَتَّى تَشْهَدُونِ﴾

[١٨٧٥] الفتوى: الجواب في الحادثة، اشتقت على طريق الاستعارة من الفتى في السن. والمراد بالفتوى ههنا الإشارة عليها بما عندهم فيما حدث لها من الرأي والتدبير، وقصدت بالانقطاع إليهم والرجوع إلى استشارتهم واستطلاع آرائهم استعطافهم وتطبيب نفوسهم ليماثلوها ويقوموا معها. ٥

[١٨٧٦] {قَاطِعَةً أَمْرًا} فاصلة. وفي قراءة ابن مسعود رضي الله عنه: «قاضية»، أي لا أبت أمراً إلا بمحضركم. وقيل: كان أهل مشورتها ثلاثمائة وثلاثة عشر رجلاً، كل واحد على عشرة آلاف.

٣٣- ﴿قَالُوا نَحْنُ أَوْلُو قُوَّةٍ وَأُولُو بَأْسٍ شَدِيدٍ وَالْأَمْرُ إِلَيْكِ فَانْظُرِي مَاذَا

تَأْمُرِينَ﴾

[١٨٧٧] أرادوا بالقوة قوّة الأجساد وقوّة الآلات والعدد، وبالبأس النجدة والبلاء في الحرب. {والأمرُ إليك} أي هو موكل إليك، ونحن مطيعون لك، فمُرنا بأمرك نطعك ولا نخالفك. كأنهم أشاروا عليها بالقتال. أو أرادوا: نحن من أبناء الحرب لا من أبناء الرأي والمشورة، وأنت ذات الرأي والتدبير، فانظري ماذا ترين، نتبع رأيك.

٣٤- ﴿قَالَتْ إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً أَفْسَدُوهَا وَجَعَلُوا أَعِزَّةَ أَهْلِهَا أَذِلَّةً

وكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ﴾

[١٨٧٨] لما أحست منهم الميل إلى المحاربة، رأت من الرأي الميل إلى الصلح والابتداء بما هو أحسن؛ ورتبت الجواب، فزيفت أولاً ما ذكره وأرتهم الخطأ فيه بـ{إِنَّ الْمُلُوكَ إِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً} عنوة وقهراً {أَفْسَدُوهَا} أي خربوها - ومن ثمة قالوا للفساد الخبرة -، وأذلوا أعزتها، وأهانوا أشرافها، وقتلوا وأسروا؛ ٢٠

Böylece Belkıs, onlara savaşın sonucunu ve kötü âkıbetini belirtti ve daha sonra: “Onlar da böyle yapacaklardır.” demişti; “Onların hiç değişmeyen, süreklilik arz eden köklü âdetleri budur” demek istiyordu; çünkü Belkıs çok eski bir krallık evindeydi ve bu tür şeyleri çok işitmiş, görmüştü. Bunun ardından, Belkıs hediye konusunu ve doğru görüşle ilgili öngörüsünü dile getirmişti. وَكَذَٰلِكَ يُفْعَلُونَ ifadesinin, Allah tarafından Belkıs’ın sözünü doğrulamak için eklendiği de söylenmiştir.

[1879] Yeryüzünde bozuculuk yapmak için koşturup duranlar bazan bu âyete yapışırılar da onu kendilerine delil kılarlar. *Haramı mubah addeden, kâfirdir. Bir de tahrif edercesine Kur’ân’ı buna delil kıldığında, iki inkârı birlikte gerçekleştirmiş olur!*

35. “Onlara bir hediye gönderip elçilerin ne ile döneceğine bakacağım.”

[1880] “Kendilerine bir hediye gönderip” kendi mülkünden olmak üzere birtakım elçileri rüşvet kabilinden bir hediye ile göndereceğim “ve” onun tarafından ne olup bittiğine “bakacağım” ki nihayet buna uygun olarak iş tutayım. Rivayete göre Belkıs, beş yüz delikanlı göndermişti ki, bunların üzerlerinde cariyelerin elbiseleri ve bilezik takıları, gerdanlıkları ve küpeleri vardı; mücevherlerle yaldızlanmış altın gem ve eyerlerle bezeli, atlaslara bürünmüş atlara binmişlerdi. Yine [Belkıs] dışı atların üzerinde delikanlı giysili, beş yüz tane de genç kız göndermişti. Bin adet altın ve gümüş kerpiç, yüksek irtifalı inci ve yakutlarla bezeli bir taç, misk ve amber, içerisinde deliksiz bir inci ve eğri delikli bir gözboncuğunun bulunduğu bir de kutu göndermişti. Yine, kavminin eşrafından iki adam göndermişti ki, birisi Münzir b. Amr, diğeri de görüş sahibi ve akıllı biriydi. Belkıs şöyle demişti: Eğer bu peygamberse delikanlıları ve kızları birbirinden ayırıp tanır, inciye tam ortasından bir delik açar ve boncuğa ip geçirir. Sonra Münzir’e: “Eğer sana öfkeli bir bakışla bakarsa, kraldır. Binaenaleyh sakın seni dehşete düşürmesin! Şayet onu güleç, yumuşak görürsen peygamberdir.” dedi. Nihayet Hüdhüd karşidan gelip Süleyman’a haber verdi. Süleyman da cinlere emredince, cinler altın ve gümüşten kerpiçler döküp, bunları Süleyman’ın önünde yedi fersah [takriben 42 km.] uzunluğundaki bir meydana döşediler. Meydanın etrafına, burçları altın ve gümüşten olan bir duvar kurdular. Yine Süleyman’ın emriyle en güzel kara ve deniz hayvanlarını meydanın sağ ve sol tarafından kerpiçlere bağladılar. Yine pek kalabalık bir mahlûkat olan cin evlâtlarına emredip, bunlar da sağ ve sol taraftan kıyama durdular.

فذكرت لهم عاقبة الحرب وسوء مغبتها. ثم قالت {وَكَذَلِكَ يَفْعَلُونَ} أرادت وهذه عاداتهم المستمرة الثابتة التي لا تتغير، لأنها كانت في بيت الملك القديم، فسمعت نحو ذلك ورأت. ثم ذكرت بعد ذلك حديث الهدية وما رأت من الرأي السديد. وقيل: هو تصديق من الله لقولها.

٥ [١٨٧٩] وقد يتعلق الساعون في الأرض بالفساد بهذه الآية، ويجعلونها حجة لأنفسهم. ومن استباح حرامًا فقد كفر، فإذا احتج له بالقرآن على وجه التحريف فقد جمع بين كفرين!

٣٥- ﴿وَإِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَاظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ﴾

[١٨٨٠] {مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ} أي مرسله رسلاً بهدية أصانعه بها عن ملكي {فَنَاظِرَةٌ} ما يكون منه حتى أعمل على حسب ذلك. فروي أنها بعثت خمسمائة غلام عليهم ثياب الجواري، وحليهن الأساور والأطواق، والقِرْطَة راكمي خيل مغشاة بالديباج محلاة اللجم والسروج بالذهب المرصع بالجواهر، وخمسمائة جارية على رماك في زي الغلمان، وألف لبنة من ذهب وفضة، وتاجاً مكللاً بالدرّ والياقوت المرتفع والمسك والعنبر، وحقاً فيه درّة عذراء، وجزعة معوجة الثقب، وبعثت ١٥ رجلين من أشراف قومها المنذر بن عمرو، وآخر ذا رأي وعقل. وقالت: إن كان نبياً ميز بين الغلمان والجواري، وثقب الدرّة ثقباً مستوياً، وسلك في الخرزة خيطاً، ثم قالت للمنذر: إن نظر إليك نظر غضبان فهو ملك؛ فلا يهولنك، وإن رأيته بشاً لطيفاً فهو نبي. فأقبل الهدهد فأخبر سليمان، فأمر الجنّ فضربوا لبن الذهب والفضة، وفرشوه في ميدان بين يديه طوله سبعة فراسخ، وجعلوا حول الميدان حائطاً شرفه ٢٠ من الذهب والفضة، وأمر بأحسن الدواب في البر والبحر فربطوها عن يمين الميدان ويساره على اللبن، وأمر بأولاد الجن وهم خلق كثير فأقيموا عن اليمين واليسار،

Sonra Süleyman, iki yanında kürsüler olduğu hâlde tahtına kuruldu. Şeytanlar fersahlarca saflar hâlinde sıralandılar; insanlar da fersahlarca saflar hâlinde sıralandılar; vahşiler, canavarlar, haşere ve kuşlar da aynı şekilde... Nihayet kavim yaklaşıp baktığında şaşakaldılar ve hayvanların [altın ve gümüş] kerpiçlere pislediklerini gördüler de böylece kendi kendilerini küçümsediler ve ellerindekileri bıraktılar. Süleyman'ın önünde dikildiklerinde onlara güleryüze baktı ve “Geride bıraktıklarınız nedir? [Aklınızdan ne geçiyor?] dedi; “Hak nerededir?” dedi. Cebrâil *Aleyhisselâm* da kutunun içinde ne olduğunu ona haber verdi, o da onlara “Kutunun içinde şunlar, şunlar var.” dedi. Sonra ağaç kurduna emretti, o da derhal bir kıl alıp o deliksiz inciyi deldi. Böylece, kurdun rızkı meyvelerin içerisinde yaratılmış oldu. Sonra su istetti; kız çocukları suyu elleriyle alıp diğerine koyuyor, sonra yüzlerine çalıyorlardı. Delikanlılar ise suyu aldıkları gibi yüzlerine çalıyorlardı.¹ Sonra, hediyeyi geri çevirip Münzir'e, “Onlara dön!” dedi. Bunun üzerine Belkıs, “O bir peygamber; bizim ona yetecek gücümüz yok!” dedi ve emri altında onbinlerce kişi olan on iki bin otorite ile birlikte Süleyman'ın yanına doğru yollandı.

36. Elçi (ve maiyetindekiler) Süleyman'a geldiğinde (onlara) dedi ki: “Getirdiğiniz malla bana lütufta bulunduğunuzu mu zannediyorsunuz?! Böyle hediyelerle belki kendiniz seviniyorsunuzdur, ama Allah'ın bana verdiği, sizin verdiğinizden çok daha hayırlıdır.”

[1881] İbn Mes'ûd *Radıya'llâhu Anh*'in kıraatinde *fe-lemmâ câû* (geldiklerinde...) şeklindedir. أَمْدُونِي (bana lütufta bulunduğunuzu mu zannediyorsunuz?!) ibaresi Yâ'nın hazfiyle, ve [Yâ'nın ispatı yerine] kesre ile yetinilerek [*e-tumiddûneni*] ve أَتَحَاجُّونِي [En'âm 6/80] âyetindeki gibi idgam ile [*e-umiddûnnî*]; keza tek bir Nûn ile *e-tumiddûnî* şeklinde okunmuştur.

[1882] *el-Hediyyet*⁴, hediye edilen şeyin ismidir; tıpkı *el-atıyyet*⁴’nun, verilen şeyin ismi olması gibi. Böylece *hediyye* tabiri, verilen hediyeye veya kendisine hediye verilene izafe edilir; *hâzihi hediyyetu fulân*ⁱⁿ dediğinde, [hem fâ ile hem mef'ûle nispet edecek şekilde] “Bu onun hediyesidir.” veya “Bu ona hediye edilendir.” anlamını kastedersin. Burada muzâfun ileyh kendisine hediye verilir. Mâna şöyledir: Benim yanımda olan sizin yanınızdakinden daha hayırlıdır. Şöyle ki; Allah bana, en çok olan nasibi ve en geniş imkânlı olan zenginliği barındıran bir *din* vermiştir. Yine bana dünyalık adına daha fazlası olamayacak bir kapasite vermiştir. O hâlde, benim gibi biri herhangi bir malla desteklenmeye ve rüşvetvari hediyeler verilmeye nasıl razı olabilir!?

1 Böylece, kimin kız kimin oğlan olduğunu anlamış oldu. / ed.

ثم قعد على سريره والكراسي من جانبيه، واصطففت الشياطين صفوفًا فراسخ، والإنس صفوفًا فراسخ، والوحش والسباع والهوام والطيور كذلك. فلما دنا القوم ونظروا بهتوا، ورأوا الدواب تروث على اللبن، فتقاصرت إليهم نفوسهم ورموا بما معهم، ولما وقفوا بين يديه نظر إليهم بوجه طلق وقال: ما وراءكم؟ وقال: أين الحق؟ وأخبره جبريل عليه السلام بما فيه فقال لهم: إن فيه كذا وكذا، ثم أمر الأروسة فأخذت شعرة ونفذت فيها، فجعل رزقها في الشجرة. وأخذت دودة بيضاء الخيط بفيها ونفذت فيها، فجعل رزقها في الفواكه. ودعا بالماء فكانت الجارية تأخذ الماء بيدها فتجعله في الأخرى ثم تضرب به وجهها، والغلام كما يأخذه يضرب به وجهه. ثم رد الهدية، وقال للمنذر: ارجع إليهم. فقالت: هو نبي وما لنا به طاقة، فشخصت إليه في اثني عشر ألف قيل، تحت كل قيل ألوف.

٣٦- ﴿فَلَمَّا جَاءَ سُلَيْمَانُ قَالَ أَتُمِدُّونَ بِمَالٍ فَمَا آتَانِي اللَّهُ خَيْرٌ مِمَّا آتَاكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بِهَدِيَّتِكُمْ تَفْرَحُونَ﴾

[١٨٨١] وفي قراءة ابن مسعود رضي الله عنه «فلما جاءوا». {أتُمِدُّونَ} وقرئ بحذف الياء والاكْتفاء بالكسرة، وبالإدغام، كقوله {أَتَحَاجُّونِي}، وبنون واحدة «أتمدوني».

[١٨٨٢] الهدية: اسم المهدى؛ كما أن العطية اسم المعطى، فتضاف إلى المهدى والمهدى إليه، تقول هذه هدية فلان، تريد: هي التي أهداها أو أهديت إليه. والمضاف إليه ههنا هو المهدى إليه. والمعنى: أن ما عندي خير مما عندهم، وذلك أن الله آتاني الدين الذي فيه الحظ الأوفر والغنى الأوسع، وآتاني من الدنيا

٢٠ ما لا يستزاد عليه، فكيف يرضى مثلي بأن يمدَّ بمال ويصانع به؟!

[1883] “Belki siz” dünya hayatının dışı yansımasından başka bir şey bilmeyen bir kavimsiniz. Bu yüzden, size fazlalık kazandıran ve size hediye olarak verilen türden şeylerle “kendiniz seviniyorsunuz;” çünkü sizin nihaî amaç sınırınız budur; ama benim durumum sizin durumunuzdan farklı;
 5 ben sizden gelecek bir şeye ne razı olurum ne de onunla böbürlenirim; ben ancak iman sayesinde ve mecusîliği terk etmekle övünürüm.

[1884] **Şayet** “*E-tumiddûni bi-mâlîn ve ene ağnâ minke* demenle, *e-tumiddûni bi-mâlîn fe-ene ağnâ minke* demen arasında ne fark var?”¹ **dersen şöyle derim:** Bunu Vav ile söylediğim vakit zenginlik ve imkân konusunda
 10 kendisinden daha fazla olmama rağmen, yine de bana malî destek sağlamakta olduğuna dair muhatabımı bilgilendirmiş olurum. Onu Fâ ile söylediğimde ise, onun desteğine ihtiyacım olmadığını, durumumun ona gizli kalması sebebiyle o anda kendisine haber verdiğim biri kılmış olurum. San-ki ben ona: “Bu yaptığını sana yakıştıramıyorum; çünkü benim buna hiç
 15 ihtiyacım yok!” demiş gibi olurum. İşte Hazret-i Süleyman’ın ...فَمَا آتَانِي اللَّهُ [şeklinde Fâ harfiyle] söylemesi de bu minval üzere gelmiştir.

[1885] **Şayet** “Burada ‘belki / bilakis’ demenin [idrâb] anlamı nedir?” **dersen şöyle derim:** Hazret-i Süleyman onların yadırgayarak reddedip, bu yadırgayışını da gerekçelendirince, bundan, onları böyle bir şeye motive eden sebebe dönüş yapmıştır ki, o da tek bildikleri dünya adına kendilerine
 20 bir paye hediye edilmesinin dışında herhangi bir hoşnutluk ve sevinç sebebi bilememeleridir. Hediyeenin hediye edene izafe edilmesi de caizdir ki buna göre mâna, “Belki siz sunduğunuz bu hediye ile [onların] gönderdiği türden hediye göndermeye kadir olduğunuza dair krallara karşı övünecek şekil-
 25 de böbürleniyorsunuz” şeklindedir. Bunun, reddetmekten ibaret olması da muhtemeldir ki buna göre Hazret-i Süleyman “Bilakis sizler, hediyelerini alıp onunla sevinmeleri yakışık alan kimselersiniz” demiş gibidir.

37. Sen (Ey büyükelçi!)Şimdi onların yanına dön (ve şunu bildir: Emrimi yerine getirmedikleri takdirde) asla karşı koyamayacakları ordularla üzerlerine yürüyeceğim ve onları hor-hakir vaziyette birer düşkün olarak oradan çıkaracağım!”

[1886] “Dön”, elçiye hitaptır; başka bir mektup taşıtılmakta olan Hüdhdüd’e hitap olduğu da söylenmiştir. “Asla karşı koyamayacakları...” yani asla güçlerinin yetmeyeceği. قِيلَ’in hakikat anlamı direnç göstermek ve karşılık vermektir; yani onlara karşılık vermeye güçleri yetmeyecek.

1 Vav’lı: Ben senden daha zenginken, yani benim sana hiç ihtiyacım yokken bana malî destek mi sağlıyorsun? Fâ’lı: Bana malî destek mi sağlıyorsun? Benim sana ihtiyacım yok ki! senden daha zenginim / çev.

[١٨٨٣] {بَلْ أَنْتُمْ} قوم لا تعلمون إلا ظاهراً من الحياة الدنيا، فلذلك {تَفْرَحُونَ} بما تزدون ويُهدى إليكم، لأن ذلك مبلغ همّتكم، وحالي خلاف حالكم؛ وما أرضى منكم بشيء ولا أفرح به إلا بالإيمان وترك المجوسية.

[١٨٨٤] فإن قلت: ما الفرق بين قولك: أتمدني بمال وأنا أغني منك، وبين أن تقوله بالفاء؟ قلت: إذا قلته بالواو، فقد جعلت مخاطبي عالماً بزيادتي عليه في الغنى واليسار، وهو مع ذلك يمدني بالمال. وإذا قلته بالفاء، فقد جعلته ممن خفيت عليه حالي، فأنا أخبره الساعة بما لا أحتاج معه إلى إمداده، كأنني أقول له: أنكر عليك ما فعلت، فإني غني عنه. وعليه ورد قوله {فَمَا آتَانِي اللَّهُ}.

[١٨٨٥] فإن قلت: فما وجه الإضراب؟ قلت: لما أنكر عليهم الإمداد وعلل إنكاره أضرب عن ذلك إلى بيان السبب الذي حملهم عليه، وهو أنهم لا يعرفون سبب رضا ولا فرح؛ إلا أن يهدى إليهم حظ من الدنيا التي لا يعلمون غيرها. ويجوز أن تجعل الهدية مضافة إلى المهدي، ويكون المعنى: بل أنتم بهديتكم هذه التي أهديتموها تفرحون فرح افتخار على الملوك، بأنكم قدرتم على إهداء مثلها. ويحتمل أن يكون عبارة عن الردّ، كأنه قال: بل أنتم من حقكم أن تأخذوا هديتكم وتفرحوا بها. ١٥

٣٧- ﴿ارْجِعْ إِلَيْهِمْ فَلَنَأْتِيَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لَا قِبَلَ لَهُمْ بِهَا وَلَنَخْرِجَنَّهُمْ مِنْهَا أَذِلَّةً وَهُمْ صَاغِرُونَ﴾

[١٨٨٦] {ارْجِعْ} خطاب للرسول، وقيل: للهدهد محملاً كتاباً آخر. {لَا قِبَلَ} لا طاقة. وحقيقة القبل المقاومة والمقابلة، أي لا يقدر أن يقابلوهم.

İbn Mes'ûd *lâ kıbele le-hum bi-hîm* (asla kendilerine karşı koyamayacakları) şeklinde okumuştur. *منها*'daki zamir Saba diyarına racidir. *Züll*, içinde bulundukları izzet ve saltanatın ellerinden kayıp gitmesi; *sağâr* ise esir düşüp köleleştirilmeleri ve kral iken ayak-takımına döndürülmekle bile yetinilmesi demektir.

38. (Daha sonra, kendi adamlarına) dedi ki: “Beyler! Bunlar teslimiyet göstermiş olarak yanıma gelmeden önce onun tahtını hanginiz bana getirir?”

[1887] Rivayet edilir ki Süleyman (a.s.)'in huzuruna çıkarıldığı esnada Belkıs'ın emretmesi üzerine tahtı, iç içe bulunan yedi köşkün sonuncusunun içerisinde yer alan iç içe vaziyetteki yedi evden sonuncusuna konulmuştu. Belkıs kapıları kilitleyip bu tahtı koruyacak bekçiler görevlendirmişti. Belkıs'ın kendi tahtını bu tür bir koruma altına aldığı muhtemelen Süleyman (a.s.)'a vahiyle bildirilmiş, o da Belkıs'ı hayrete düşürmek ve böylece ona, Allah'ın kudretinin büyüklüğüne ve kendisinin peygamberliğine tanıklık edecek şeylere muttali olup, bu peygamberliği tasdik edeceği şekilde kendi eliyle harikalar icra etmesi adına Allah'ın kendisine özgü kıldığı bazı şeyleri göstermek istemişti. Katâde'den [v. 117/735] gelen rivayete göre, Hazret-i Süleyman Belkıs'ın Müslüman olması hâlinde malını almasının kendisine helâl olmayacağını bildiği için, o Müslüman olmadan önce o tahtı almak istemiş. Yine söylentiye göre Hazret-i Süleyman o tahtın getirilip belirsiz ve farklı kılınmasını, sonrasında da Belkıs'ın akıl ve dirayetini kontrol etmek için onun, tahtı tanıyıp tanıyamayacağını görmek istemişti.

39. Cinlerden [tuttuğunu kopartan] bir ifrit dedi ki: “Sen daha yerinden kalkmadan, ben onu sana getiririm; şüphesiz ben güçlü, güvenilir biriyimdir.”

[1888] *عَفْرِيتٌ* kelimesi [müennes olarak] *عفرية* şeklinde de okunmuştur. *el-İfru*, *el-İfritu*, *el-İfrih*, *el-İfrîtu* ve *el-İfâriyetu*, adamlarla ilgili kullanıldığında akranlarını yıkıp yere çalan, yaramaz, yadırganan kişi demektir. Şeytanlarla ilgili olarak da habis ruhlu, inatçı tip demektir. Bu ifritin isminin Zekvân olduğunu söylemişlerdir.

[1889] [“Şüphesiz ben] o tahtı taşımaya “dayanıkl, güvenilir biriyimdir.” Onu, kendisinden hiçbir şey eksiltmeden ve değiştirmeden olduğu gibi getirebilirim.

وقرأ ابن مسعود رضي الله عنه «لا قبل لهم بهم». الضمير في {منها} لسبأ. والذل: أن يذهب عنهم ما كانوا فيه من العز والملك. والصغار: أن يقعوا في أسر واستعباد، ولا يقتصر بهم على أن يرجعوا سوقة بعد أن كانوا ملوكًا.

٣٨- ﴿قَالَ يَا أَيُّهَا الْمَلَأُ أَيُّكُمْ يَأْتِينِي بِعَرْشِهَا قَبْلَ أَنْ يَأْتُونِي مُسْلِمِينَ﴾

٥ [١٨٨٧] يروي أنها أمرت عند خروجها إلى سليمان عليه السلام، فجعل عرشها في آخر سبعة أبيات بعضها في بعض في آخر قصر من قصور سبعة لها؛ وغلقت الأبواب ووكلت به حرسًا يحفظونه. ولعله أوحى إلى سليمان عليه السلام باستيثاقها من عرشها، فأراد أن يغرب عليها ويريهما بذلك بعض ما خصه الله به من إجراء العجائب على يده، مع إطلاعها على عظيم قدرة الله وعلى ما يشهد لنبوة سليمان عليه السلام ويصدقها. وعن قتادة: أراد أن يأخذه قبل أن تسلم، لعلمه أنها إذا أسلمت لم يحلّ له أخذ مالها. وقيل: أراد أن يؤتى به فينكر ويغير، ثم ينظر أثبته أم تنكره، اختبارًا لعقلها.

٣٩- ﴿قَالَ عِفْرِيتٌ مِنَ الْجِنِّ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ وَإِنِّي عَلَيْهِ لَقَوِيٌّ أَمِينٌ﴾

١٥ [١٨٨٨] وقرئ «عفرية» والعفر، والعفريت، والعفرية، والعفراة، والعفارية من الرجال: الخبيث المنكر الذي يعفر أقرانه. ومن الشياطين: الخبيث المارد. وقالوا: كان اسمه ذكوان.

[١٨٨٩] {لَقَوِيٌّ} على حملة، {أَمِينٌ} آتى به كما هو لا اختزل منه شيئًا ولا أبدله.

40. Nezdinde o kitaptan bir ilim bulunan kişi ise “Ben onu sana göz açıp kapayıncaya kadar getiririm!” dedi (ve gerçekten de getirdi.) Süleyman, tahtı yanında sabit bir şekilde görünce dedi ki: “Bu benim Rabbimin bir lûtfudur; böylece O, şükür mü edeceğim yoksa nankörlük mü edeceğim diye beni deniyor. Kim şükrederse, ancak kendisi için şükretmiş olur; kim de nankörlük ederse, benim Rabbimin hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, cömerttir (Ganî, Kerîm).”

[1890] “Nezdinde o kitaptan bir ilim bulunan kişi...” Yani nezdinde Allah’ın en büyük ismi olan *Yâ Hayyu! Yâ Kayyûm!* ibaresinin bulunduğu kişi... En büyük ismin “*Ey bizim ve her şeyin yegâne İlâh’ı olan! Senden başka hiçbir ilâh yok!*” ibaresi olduğu da söylenmiştir. Yine bunun “*Ey celâl ve ikram sahibi!*”¹ olduğu da söylenmiştir. Hasan-ı Basrî’den rivayet edildiğine göre bu, “Allah” ve “Rahman” isimleridir. Bu kişinin Süleyman (a.s.)’ın kâtibi Âsaf b. Berahyâ olduğu söylenmiştir ki, o dosdoğru ve âlim biriydi. Bir söylentiye göre ise onun ismi Estûm’dur. Onun Cebrâil olduğu, Allah’ın Süleyman’ı desteklediği bir melek olduğu, Süleyman’ın kendisi olduğu da söylenmiştir. Sanki Süleyman, ifriti [işinde] yavaş bulmuş da ona: “Senin bu söylediğinden çok daha hızlı olanı sana göstereceğim!” demiş gibidir. Rivayete göre İbn Lehî’a (v. 174/790): “Bana onun Hızır (a.s.) olduğu haberi ulaştı.” demiş. “Kitap’tan bir ilim” indirilmiş bir kitaptan demektir ki, o da vahiy ve şariat ildir. Bunun Levh-i Mahfuz, nezdinde bundan bir ilim bulunanın da Cebrâil (a.s.) olduğu da söylenmiştir. Her iki yerde yer alan آتِيكَ’nin fiil ve ism-i fâ‘il olması caizdir. *et-Tarf* baktığında gözkapaklarını hareket ettirmendir ki, gözlerin kırılması bakma mevkiine konulmuştur. Nitekim [kendisine bakıp, güzelliğinden kâm almak isteyen bedevî bir erkeğe cevap olarak bedevî bir kadının] şöyle demiştir:

Kalbin için [aşk] arayan bakışını saldığında bir gün, gördüklerin seni yorar.

[Öyle şeyler görürsün ki; ne tamamına gücün yeter ne de bir kısmına sabredebilirsin!]

Burada, bakan kimse “bakış göndermek” ile sıfatlanınca, “gözü döndürmek” ile betimlenmiştir. Nitekim [âyette de] göz açıp kapamak “dönme” ile betimlenmiştir. “Sen göz açıp kapayıncaya kadar” ifadesi, “Sen bir şeye göz atarsın da, gözün sana dönmeden önce o tahtı önünde görürsün” anlamındadır. Rivayet edilir ki Âsaf, Süleyman’a “Görebildiğin en uzağa gözlerini dik de bak!” demiş. O da gözlerini dikip sağa doğru bakmış. Âsaf’ın dua etmesi üzerine taht Allah’ın kudretiyle Me’rib’deki yerinde gözden kaybolup, sonra Şam’da; göz açıp kapamasından önce Süleyman (a.s.)’ın meclisinde ortaya çıkmış.

1 Bunca azamet ve kibriyasına, ontolojik aşkınlığına, yüceliğine, sınırsız özelliklerine rağmen, karşısında adeta birer *hiç* olan varlıklara yine de değer veren. / ed.

٤٠- ﴿قَالَ الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ أَنَا آتِيكَ بِهِ قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ فَلَمَّا رَآهُ مُسْتَقِرًّا عِنْدَهُ قَالَ هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي لِيَتْلُوَنِي أَأَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ وَمَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ﴾

[١٨٩٠] {الَّذِي عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ} [هو] رجل كان عنده اسم الله الأعظم، وهو: يا حي يا قيوم، وقيل: يا إلهنا وإله كل شيء إلهًا واحدًا لا إله إلا أنت. وقيل: يا ذا الجلال والإكرام. وعن الحسن رضي الله عنه: الله، والرحمن. وقيل: هو آصف بن برخيا كاتب سليمان عليه السلام، وكان صديقًا عالمًا. وقيل: اسمه أسطوم. وقيل: هو جبريل. وقيل: ملك أيد الله به سليمان. وقيل: هو سليمان نفسه، كأنه استبطأ العفريت فقال له: أنا أريك ما هو أسرع مما تقول. وعن ابن لهيعة: بلغني أنه الخضر عليه السلام. {عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ} من الكتاب المنزل، وهو علم الوحي والشرائع. وقيل: هو اللوح. والذي عنده علم منه جبريل عليه السلام. و{آتِيكَ} - في الموضعين - يجوز أن يكون فعلًا واسم فاعل. الطرف: تحريكك أجفانك إذا نظرت، فوضع موضع النظر. ولما كان الناظر موصوفًا بإرسال الطرف في نحو قوله:

وَكُنْتُ إِذَا أَرْسَلْتُ طَرْفَكَ رَائِدًا * لِقَلْبِكَ يَوْمًا أَتَعَبْتُكَ الْمَنَاطِرُ

[رَأَيْتُ الَّذِي لَا كُلَّهُ أَنْتَ قَادِرٌ * عَلَيْهِ وَلَا عَنْ بَعْضِهِ أَنْتَ ضَائِرٌ]

وصف بردَ الطرف، ووصف الطرف بالارتداد. ومعنى قوله: {قَبْلَ أَنْ يَرْتَدَّ إِلَيْكَ طَرْفُكَ}، أنك ترسل طرفك إلى شيء، فقبل أن تردّه أبصرت العرش بين يديك. ويروى أن آصف قال لسليمان عليه السلام: مدّ عينيك حتى ينتهي طرفك، فمدّ عينيه فنظر نحو اليمين. ودعا آصف فغار العرش في مكانه بمأرب، ثم نبغ عند مجلس سليمان عليه السلام بالشام بقدره الله، قبل أن يردّ طرفه.

Bunun, tahtın getirilme sürecinin kısılalığını anlatan bir darbimesel olması da caizdir. Tıpkı arkadaşına; “Şunu bir lahza yap.”, “Göz açıp kapayıncaya kadar yap.” ve “Dönüp bak, beni göreceksin.” gibi bir şey söyleyip, sürati kastetmen gibi.

- 5 [1891] “[Kim şükrederse, ancak] kendisi için şükretmiş olur;” çünkü bununla vacibin ağır yükünü nefsinin sırtından çözüp kaldırmış, nefsinin nankörlük damgası yemekten korumuş, nefis de nimetin ve daha fazlasının irtibat ve sürekliliğini kazanmış olur.

- 10 [1892] Denilmiştir ki şükür, eldeki nimeti bağlar; mevcut olmayan nimeti de avlar. İlk dönemdekilerden birinin sözünde şöyle geçer: Nimete nankörlük etmek kesat getirir. Kaçan nimetin tekrar geri dönmesi çok nadirdir; o hâlde ürküp kaçmaya yeltenen nimeti şükür sayesinde geri getirmeye çalış ve onunla birlikte olmanın kadrini-kıymetini bilerek nimetin devamlılığını sağla! Bil ki, Allah’ın büyüklüğünü hesaba katmadığında, ya-
15 kında kısılacaktır O’nun seni bürüyen nimeti!

- [1893] “Ganidir”; şükre ihtiyacı yoktur; nimetini nankörce inkâr edene nimet verme hususunda “cömerttir.” Süleyman (a.s.)’ın, tahtı gördüğü anda Rabbine şükrederek söyledikleri, Allah’ın peygamberlerinden ve ihlâslı kullarından kendi kategorisinde yer alan fertlerin geleneği üzere cari olmuştur
20 ki onlar, *emanet* nimetin peşinde güzel sabır sayesinde yürüyebildikleri gibi, gelecek nimeti de güzel şükür sayesinde elde ederler.

41. Dedi ki: “Onun tahtını kendisinin tanıyamayacağı bir hale getirin; bakalım gerçeği bulabilecek mi yoksa bulamayanlardan mı olacak?”

- 25 [1894] نَكْرُوا yani tahtı, görünümü ve şekli değişmiş hâlde, tanınmaz kılın! Tıpkı bir adamın kendisini tanımasınlar diye insanlara karşı tanınmaz hâle gelmesi gibi. [Kıssacılar] demişlerdir ki tahtı genişletip önünü arkasına, üstünü de altına monte etmişlerdi.

- [1895] نَظَر fiili cevap olmak üzere meczum okunduğu gibi, başlangıç üzere merfû’ da okunmuştur. [Bakalım;] tahtı tanımaya veya taht kendisine sorulduğunda doğru cevap vermeye; ayrıca, kapılarını üzerine kilitleyip
30 önüne bekçiler diktiği tahtının kendisinden önce getirilmesi, kendisinin ise tahttan sonra gelmesi adına bu apaçık mu‘cizeyi gördüğünde Süleyman (a.s.)’ın peygamberliğine iman etmeye ve dine “yol bulabilecek mi?”

ويجوز أن يكون هذا مثلاً لاستقصار مدّة المجيء به، كما تقول لصاحبك: افعل كذا في لحظة، وفي ردّة طرف، والتفت ترني، وما أشبه ذلك: تريد السرعة.

[١٨٩١] {يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ} لأنه يحط به عنها عبء الواجب، ويصونها عن سمة الكفران، وتُرتبط به النعمة ويستمد المزيّد.

[١٨٩٢] وقيل: الشكر، قيد للنعمة الموجودة، وصيد للنعمة المفقودة. وفي كلام بعض المتقدمين: إن كفران النعمة بوار، وقلمأ أقشعت نافرة فرجعت في نصابها، فاستدع شاردها بالشكر، واستدم راهنها بكرم الجوار، واعلم أن سبوغ ستر الله متقلص عما قريب إذا أنت لم ترج الله وقارًا.

[١٨٩٣] {عَبَّيْتُ} عن الشكر {كَرِيمٌ} بالإنعام على من يكفر نعمته. والذي قاله سليمان عليه السلام عند رؤية العرش شاكرًا لربه جرى على شاكلة أبناء جنسه من أنبياء الله والمخلصين من عباده؛ يتلقون النعمة القادمة بحسن الشكر، كما يشيعون النعمة المودعة بجميل الصبر.

٤١- «قَالَ نَكِّرُوا لَهَا عَرْشَهَا نَنْظُرْ أَتَهْتَدِي أَمْ تَكُونُ مِنَ الَّذِينَ لَا يَهْتَدُونَ»

[١٨٩٤] {نَكِّرُوا} اجعلوه متنكرًا متغيّرًا عن هيئته وشكله، كما يتنكر الرجل للناس لئلا يعرفوه، قالوا: وسعوه وجعلوا مقدّمه مؤخره، وأعلاه أسفله.

[١٨٩٥] وقرئ «ننظر»، بالجزم على الجواب، وبالرفع على الاستئناف. {أَتَهْتَدِي} لمعرفته، أو للجواب الصواب إذا سئلت عنه، أو للدين والإيمان بنبوة سليمان عليه السلام إذا رأت تلك المعجزة البينة، من تقدّم عرشها وقد خلفته وأغلقت عليه الأبواب ونصبت عليه الحراس.

42. Vaktâki geldi, “Senin tahtın da böyle mi?” denildi. “O sanki.” dedi. [Oradakiler dediler ki] “Bize ondan önce bilgi verilmişti de o sayede teslimiyet gösterenlerden olmuştuk.”

43 “Onu ise Allah’tan başka taptığı şeyler yoldan çıkardı. Gerçekten, inkâr eden bir toplumdandı; [dolayısıyla, iman edip teslimiyet göstermesi hiç de kolay değildi].”

[1896] هكذا üç kelimededen mürekkep olup, bunlar tembih harfi [hâ], teşbih Kâf ı ve ism-i işaretir [zâ]. Hazret-i Süleyman, Belkıs’ı şartlandırmış olmamak için: “Bu senin tahtın mı?” dememiş; fakat [onu hayrete düşürmek için] “Senin tahtın da böyle mi?” demişti. Belkıs da “Tıpkısı!” demişti de “Tıpkısının aynısı.” veya “Bu değil.” dememişti ki bu da onun aklının olgunluğundan ötürüydü; zira ihtimalli bir konuda kesin konuşmuyordu.

[1897] “Bize [ondan önce] bilgi verilmişti.” ifadesi, Süleyman ve ileri gelenlerinin sözlerindendir. **Şayet** “Bu söz ne üzerine atfedilmiştir ve ne ile irtibatlıdır?” **dersen şöyle derim:** Belkıs’a tahtı sorulunca “O sanki.” diye cevap vermesi üzerine oluşan *söz ortamı*, Süleyman ve ileri gelenlerinin buna karşılık söylenmesi uygun düşecek; “Çok isabetli cevap verdi; taşı gedğine koydu, gerçekten akıllı, zeki bir kadınmış!.. Artık İslâm’la nasiplenmiş; Allah’ın kudreti ve Münzir’in elçiliği esnasında önceden vârit olan mu’cizeler -özellikle, tahtının durumu ile ilgili şu tuhaf mu’cize- sayesinde Allah’ın kudretini ve peygamberliğin sıhhatini anlamıştır!” vb. şeyler söyledikleri bir *ortam* olunca, işte, Allah’ın onları Belkıs’a üstün kılışına ve Müslümanlığa ve ma’rifetullaha ondan önce ulaştırmış olmasına karşılık Allah’a şükretmek için “Allah’a, kudretine ve katından gelen şeylerin doğruluğuna dair bize Belkıs’ın bilgisinden önce bilgi verilmişti. Biz İslâm dini üzere olmaya devam edeceğiz!” demişler [yani العلم من قبلها ve أوتينا العلم من قبلها] dir.

[1898] “Onu” Müslüman olmaktan, daha önce güneşe tapmak ve inkârcıların arasında yetişmek “alıkoydu.” Bu ifadenin, “O sanki.” demesine atıf olarak Belkıs’ın sözünden olması da caizdir ki buna göre mâna şöyle olur: “Bu mu’cizeden veya bu durumdan önce -ki Belkıs bununla Münzir’in elçiliği esnasında gördüğü apaçık mu’cizeleri kastediyordu- Allah’a, O’nun kudretine ve Süleyman (a.s.)’ın gerçek bir peygamber olduğuna dair bize bilgi verildi de İslâm’a dâhil olduk.” Bunun¹ akabinde ise Allah Teâlâ “Onu alıkoydu.” buyurmaktadır ki onun doğru yoldan sapmış olması, dâhil olduğu şeyden [İslâm dininden] onu alıkoymuştu.

1 Yani Belkıs’a ait görülen bu ifadenin. / ed.

٤٢- ﴿فَلَمَّا جَاءَتْ قِيلَ أَهَكَذَا عَرْشُكَ قَالَتْ كَأَنَّهُ هُوَ وَأُوتِينَا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهَا وَكُنَّا مُسْلِمِينَ﴾

٤٣- ﴿وَصَدَّهَا مَا كَانَتْ تَعْبُدُ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنَّهَا كَانَتْ مِنْ قَوْمٍ كَافِرِينَ﴾

[١٨٩٦] {هَكَذَا} ثلاث كلمات؛ حرف التنبيه، وكاف التشبيه، واسم الإشارة. لم يقل: أهذا عرشك، ولكن: أمثل هذا عرشك؛ لثلا يكون تلقيناً. {قَالَتْ كَأَنَّهُ هُوَ}، ولم تقل: "هو هو"، ولا "ليس به"، وذلك من راحة عقلها، حيث لم تقطع في المحتمل.

[١٨٩٧] {وَأُوتِينَا الْعِلْمَ} من كلام سليمان وملئه. فإن قلت: علام عطف هذا الكلام، وبم اتصل؟ قلت: لما كان المقام - الذي سئلت فيه عن عرشها وأجابت بما أجابت به - مقاماً أجرى فيه سليمان وملؤه ما يناسب قولهم {وَأُوتِينَا الْعِلْمَ}، نحو أن يقولوا عند قولها {كَأَنَّهُ هُوَ}، قد أصابت في جوابها وطبقت المفصل، وهي عاقلة لبيبة، وقد رزقت الإسلام، وعلمت قدرة الله وصحة النبوة بالآيات التي تقدّمت عند وفدة المنذر، وبهذه الآية العجيبة من أمر عرشها - عطفوا على ذلك قولهم {وَأُوتِينَا} نحن {الْعِلْمَ} بالله وبقدرته، وبصحة ما جاء من عنده قبل علمها، ولم نزل على دين الإسلام، شكرًا لله على فضلهم عليها وسبقهم إلى العلم بالله والإسلام قبلها.

[١٨٩٨] {وَصَدَّهَا} عن التقدم إلى الإسلام عبادة الشمس ونشؤها بين ظهراي الكفرة. ويجوز أن يكون من كلام بلقيس موصولاً بقولها {كَأَنَّهُ هُوَ}، والمعنى: وأوتينا العلم بالله وبقدرته وبصحة نبوة سليمان عليه السلام قبل هذه المعجزة، أو قبل هذه الحالة، تعني ما تبينت من الآيات عند وفدة المنذر، ودخلنا في الإسلام، ثم قال الله تعالى: {وَصَدَّهَا} قبل ذلك عما دخلت فيه ضلالها عن سواء السبيل.

Mânanın, *hazf u isâl* kaidesi ile “Allah yahut Süleyman onu taptığı şeyden alıkoydu.” şeklinde olduğu da söylenmiştir. *إنها* ifadesi de *صَدَّ*’nin fâ‘ilinden bedel olarak yahut *li-ennehâ* [çünkü Belkıs] anlamına gelecek şekilde fetha ile *أنها* şeklinde de okunmuştur.

5 **44. Kendisine “Şu köşke girin.” denildi. Onu görünce, onu derince bir su zannetti ve (eteğini çekip) bacaklarını açtı. (Süleyman) “Bu, zemini parlak cam olan bir köşktür.” dedi. O da “Ya Rabbi! Ben gerçekten kendime zulmetmişim; artık Süleyman’la birlikte Âlemlerin Rabbi Allah’a teslim olmuş bulunuyorum.” dedi.**

10 [1899] *es-Sarh* köşk demektir. Konağın avlusu olduğu da söylenmiştir. İbn Kesîr [sakin] Hemze ile *se’kayhâ* okumuş olup, bunun değerlendirilmesi şudur ki, o [kelimenin çoğulunu] *suûk^{am}* şeklinde ıstıtmış olup, müfredi de bu minval üzere cari kılmıştır. *el-Mumerred* dümdüz [pürüzsüz] demektir. Rivayete göre Belkıs gelmeden önce Süleyman (a.s.)’ın emretmesi üzerine Belkıs için, geçeceği yol
15 üzerine beyaz sırcadan bir köşk inşa edilmiş, altından su akıtılmış ve içine de deniz hayvanlarından balık ve diğerleri bırakılmıştı. Süleyman’ın koltuğu köşkün baş tarafına konmuş, kendisi de bunun üzerine oturmuştu. Kuşlar, cinler ve insanlar karşısında el pençe divan duruyorlardı. O bunu sırf Belkıs onun konumunu fazlasıyla azametli bulsun, peygamberliğini gerçek addetsin ve dinde sebat etsin diye yapıyordu. [Kıssacılar] şunu iddia etmişlerdir ki Süleyman’ın Belkıs ile evlenip, Belkıs’ın onların sırlarını Süleyman’a ifşa etmesi cinlerin işine gelmiyordu; çünkü Belkıs bir dişi cinin kızı idi. Bir söylentiye göre de cinler Süleyman’ın Belkıs’tan çocuk yapıp, bu çocuğun hem cinlerin hem de insanların zekâsını deruhte etmesinden ve böylece Süleyman’inkinden çok daha güçlü ve
25 berbat bir yönetime girmekten korkuyorlardı; bu yüzden Süleyman’a “Onun birazcık aklından zoru var, [üstelik] bacakları çok kıllı, ayakları da eşek toynağı gibi!” demişlerdi. Süleyman da işbu sebeple tahtı tanınmaz hale getirerek Belkıs’ın aklını sınamış, onun bacaklarına ve ayaklarına iyice vâkıf olmak için o köşkü yaptırmıştı. Nihayet Belkıs bacaklarını açınca ne görsün; o, insanların
30 bacağı ve ayağı en güzel olanı değil mi? Kıllı da değil... Sonra gözünü çevirip ona “Bu, zemini parlak cam olan bir köşktür.” diye seslendi.

[1900] Denilmiştir ki [kıl yolmak için] *harzeme* edinmenin sebebi bu olup Hazret-i Süleyman bunu şeytanlara emretmiş, onlar da bunu icat etmişlerdi. Süleyman (a.s.) onu nikâhlamış, onu çok sevmiş ve krallığında karar kılmasını sağlamış ve emretmesi üzerine cinler onun adına [Yemen’de] Seylehûn ve Gumdân isimli mahalleri inşa etmişlerdi.
35 Hazret-i Süleyman onu ayda bir ziyaret eder ve üç gün yanında kalırdı.

وقيل: وصدها الله - أو سليمان - عما كانت تعبد، بتقدير حذف الجار وإيصال الفعل.
وقرى «أنها» بالفتح على أنه بدل من فاعل {صدّ}، أو بمعنى لأنها.

٤٤- ﴿قِيلَ لَهَا ادْخُلِي الصَّرْحَ فَلَمَّا رَأَتْهُ حَسِبَتْهُ لُجَّةً وَكَشَفَتْ عَنْ سَاقَيْهَا قَالَ إِنَّهُ صَرْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوَارِيرَ قَالَتْ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي وَأَسْلَمْتُ مَعَ سُلَيْمَانَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ ٥

[١٨٩٩] الصرح: القصر. وقيل: صحن الدار. وقرأ ابن كثير «سأقيها»، بالهمزة. ووجهه أنه سمع سؤقا، فأجرى عليه الواحد. والممرّد: المملس. وروي أن سليمان عليه السلام أمر قبل قدومها فبني له على طريقها قصر من زجاج أبيض، وأجرى من تحته الماء، وألقي فيه من دواب البحر السمك وغيره، ووضع سريره في صدره، فجلس عليه وعكف عليه الطير والجن والإنس. وإنما فعل ذلك ليزيدها استعظاماً ١٠
لأمره، وتحققاً لنبوته، وثباتاً على الدين. وزعموا أنّ الجن كرهوا أن يتزوجها فتفضي إليه بأسرارهم، لأنها كانت بنت جنية. وقيل: خافوا أن يولد له منها ولد تجتمع له فطنة الجن والإنس، فيخرجون من ملك سليمان إلى ملك هو أشدّ وأفطع، فقالوا له: إن في عقلها شيئاً، وهي شعراء الساقين، ورجلها كحافر الحمار. ١٥
فاختبر عقلها بتنكير العرش، واتخذ الصرح ليتعرف ساقها ورجلها، فكشفت عنهما فإذا هي أحسن الناس ساقاً وقدماً لا أنها شعراء. ثم صرف بصره وناداه {إِنَّهُ صَرْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوَارِيرَ}.

[١٩٠٠] وقيل: هي السبب في اتخاذ النورة، أمر بها الشياطين فاتخذوها، واستنكحها سليمان عليه السلام، وأحبها وأقرّها على ملكها وأمر الجن فبنوا ٢٠
لها سيلحين وغمدان، وكان يزورها في الشهر مرة فيقيم عندها ثلاثة أيام،

Belkis Süleyman'a çocuk da doğurmuştu. Yine söylentiye göre bilakis Süleyman, onu Hemdân kralı Zû-Tubba' ile evlendirip, bu kişiyi Yemen'e sultan tayin etmiş ve Yemen cinlerinin reisi olan Zevbe'a'ya da ona itaat etmesini emretmiş, o da onun adına sağlam mamureler inşa etmişti; bu zat

5 Süleyman'ın ölümüne değin reis olarak kalmıştır.

[1901] “Ben [gerçekten] kendime zulmetmişim...” Belkis bu sözle geçmişteki inkârını kastediyordu. Söylentiye göre Belkis, Süleyman (a.s.)'ın onu derin suda boğacağını sanmıştı da bu yüzden “Süleyman (a.s.) hakkındaki suizannımdan ötürü kendime zulmetmişim” demişti.

10 **45. Gerçek şu ki; “Allah’a kulluk edin” diyerek kardeşleri Sâlih’i Semûd’a gönderdik; ama hemen, birbirleriyle çekişen iki grup oluverdiler!**

[1902] [أَنْ اَعْبَدُوا] Nûn'un Bâ'ya uyum sağlaması esasına göre zamme ile *enu'budû* şeklinde de okunmuştur.

15 [1903] Biri mümin, biri de inkârcı olmak üzere çekişen “iki grup.” Söylendiğine göre Allah Teâlâ, bu iki grupla Sâlih (a.s.) ile içlerinden hiç kimsenin iman etmemiş olmasından önceki kavmi kastetmiştir. “Çekişiyorlar;” yani her bir grup “Hak benimledir.” diyordu.

20 **46. “Ey kavmim!” dedi; “Neden iyilikten önce kötülüğün gelivermesini istiyorsunuz?! Sizi bağışlaması için Allah’a dua etsenize! Belki size merhamet edilecek?”**

[1904] *Seyyie* azaba duçar olma, *hasene* ise tövbe demektir. **Şayet** “Onların iyilikten önce kötülüğün gelivermesini istemelerinin anlamı nedir? Zira bu ancak o ikisinden birinin diğerinden önce umulması hâlinde olur?” **dersen şöyle derim:** Onlar cahilliklerinden ötürü “Şu Sâlih vaat ettiği azap şayet onun iddiasına göre vuku bulursa, o vakit tövbe ve istiğfarda bulunuruz -bu vakitte edilen bir tevbenin kabul göreceğini zannediyorlardı-; yok, azap vuku bulmazsa o takdirde de eski durumumuza devam ederiz.” diyorlardı.

25 Bunun üzerine Sâlih (a.s.) onlara söz ve inançlarına uygun biçimde hitapta bulunmuş, sonra da onlara: “Azap inmeden önce Allah’tan bağışlanma dilesenize! Belki size merhamet edilecek!” demişti ve bunu, söylemiş oldukları şey hususunda yanılmalarına karşı onları uyarmak ve besledikleri inanç konusunda cahilliklerini ortaya koymak için söylemişti.

30

وولدت له. وقيل: بل زوجها ذا تبع ملك همدان، وسلطه على اليمن، وأمر زوبعة أمير جن اليمن أن يطيعه، فبنى له المصانع، ولم يزل أميراً حتى مات سليمان.

[١٩٠١] {ظَلَمْتُ نَفْسِي} تريد بكفرها فيما تقدّم. وقيل: حسبت أن سليمان عليه السلام يُغرقها في اللجة فقالت: ظلمت نفسي بسوء ظني بسليمان عليه السلام. ٥

٤٥- «وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا إِلَى ثَمُودَ أَخَاهُمْ صَالِحًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ فَإِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ»

[١٩٠٢] وقرئ «أَنْ اعْبُدُوا»، بالضم على إتياع النون الباء.

[١٩٠٣] {فَرِيقَانِ} فريق مؤمن وفريق كافر. وقيل: أريد بالفريقين صالح عليه السلام وقومه قبل أن يؤمن منهم أحد. {يَخْتَصِمُونَ} يقول كل فريق: الحق معي. ١٠

٤٦- «قَالَ يَا قَوْمِ لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ لَوْلَا تَسْتَغْفِرُونَ اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ»

[١٩٠٤] السيئة: العقوبة، والحسنة: التوبة. فإن قلت: ما معنى استعجالهم بالسيئة قبل الحسنة؟ وإنما يكون ذلك إذا كانتا متوقعتين إحداهما قبل الأخرى؟ قلت: كانوا يقولون لجهلهم: إن العقوبة التي يعدها صالح عليه السلام إن وقعت على زعمه، تبنا حينئذٍ واستغفرنا - مقدّرين أن التوبة مقبولة في ذلك الوقت -؛ وإن لم تقع، فنحن على ما نحن عليه. فخطبهم صالح عليه السلام على حسب قولهم واعتقادهم، ثم قال لهم {هَلَا تَسْتَغْفِرُونَ اللَّهَ} قبل نزول العذاب {لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ}، تنبيهاً لهم على الخطأ فيما قالوه، وتجهيلاً فيما اعتقدوه. ١٥

47. “Sen ve beraberindekiler yüzünden uğursuzluğa uğradık!” dediler. “Sizin uğursuzluğunuz Allah katındadır; aksine, siz (kendi yanlış eylemlerinizi yüzünden) çeşitli belalarla sınanan bir toplumsunuz!” dedi.

[1905] [Onlardan herhangi bir] kişi yolculuğa çıktığında bir kuşa rastlayıp onu uzaklaştırırdı; kuş onun sağından geçerse hayra, solundan geçerse şerre yorardı. İşte onlar hayrı ve şerri *kuşa* nispet edince bu “kuş” ifadesi, Allah’ın takdir ve taksimi için -yahut rahmet ve azap konusunda kulun fiiline sebep olmaları ci-hetiyle- hayır ve şer için isti’âre kılınmıştır. Bu bağlamda Araplar “Senin kuşun değil, Allah’ın kuşu [geçerlidir]!” demişlerdir; yani hayrın ve şerrin nispet edile-ceği baskın kader Allah’ındır, senin kâh kötüye kâh iyiye yordüğün kuşunki değil. İmdi; kılığa uğramış olmaları sebebiyle “sizin yüzünüzden uğursuzluğa uğradık!” dedikleri için, Hazret-i Sâlih de “Sizin uğursuzluğunuz Allah katın-dadır!” demişti; yani hayrınızın da şerrinizin de kendisinden geldiği sebebiniz Allah katındadır ki, o da O’nun takdir ve taksimidir; sizi dilerse rızıklandı-rır, dilerse mahrum eder. Allah’ın “Sizin işleriniz Allah katında yazılıp hükme bağlanmıştır, sizin için ceza ve *fitne* olmak üzere başınıza gelecek şeyler de bu cümledendir.” anlamını kastetmesi de caizdir. Nitekim “Dediler ki: ‘Talih kuşu-nuz [uğursuzluğunuz] sizinledir.” [Yasin 36/19] ve “Her insanın (talih) kuşunu kendi boynuna dolamışsındır.” [İsrâ 17/13] âyetleri de bu kabildir.

[1906] [اطَّيَّرْنَا بِكَ] aslî yapı üzere *tetayernâ bi-ke* şeklinde de okunmuştur. *Tetay-yara bi-hî*, onu uğursuz addetti; *tetayyara minhu* ise ondan ürkip kaçtı, demektir.

[1907] تَفْتَنُونَ yani “sınanmaktasınız” yahut azaba uğratılmaktasınız ya da size uğursuzluk vesvesesi vererek Şeytan sizi fitneye düşürmekte.

48. Şehirde dokuz kişilik bir çete vardı, yeryüzünde bozuculuk ya-pıyorlardı, asayiş yanlışları değillerdi!

[1908] “Şehir” Hicr’dır.¹ 9’un *raht*² ile temyiz edilmesi “toplu-luk” anlamına gelmesi sebebiyle caiz olmuştur ki, buna göre sanki *tis’atu enfüs*ⁱⁿ (dokuz kişi) denmiş gibidir. *Raht* ve *nefer* arasındaki fark şudur ki *raht*, 3’ten 10’a yahut 7’den 10’a; *nefer* ise 3’ten 9’a kadardır. Vehb [b. Münebbih]’den rivayet edildiğine göre bunların isimleri şöyledir:

1 Arap yarımadasının kuzey batısında, Medine-Tebük yolu üzerinde Teyma’nın yaklaşık 110 km. güney batısında, içinden Hicaz demiryolunun geçtiği sarp kayalıklarla çevrili vadi ve bu vadideki belde. [Ömer Faruk Harman, “Hicr” md. *DİA*] / ed.

2 Yani müfret bir kelime olan *raht* ile... 3’ten 9’a kadarki sayıların temyizi normalde cem’ ve mecrur olduğundan, *tis’atu erhâr* / *tis’atu erâbir* / *tis’atu erhur* olmalı idi. / ed.

٤٧- ﴿قَالُوا أَطِيرُنَا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَ قَالَ طَائِرُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تُفْتَنُونَ﴾

[١٩٠٥] وكان الرجل يخرج مسافراً فيمّر بطائر فيزجره، فإن مر سائحاً تيمّن، وإن مر بارحاً تشاءم. فلما نسبوا الخير والشر إلى الطائر، استعير لما كان سببهما من قدر الله وقسمته، أو من عمل العبد الذي هو السبب في الرحمة والنقمة. ومنه قالوا: طائر الله لا طائر لك، أي قدر الله الغالب الذي ينسب إليه الخير والشر، لا طائر لك الذي تتشاءم به وتتمن. فلما قالوا: اطينا بكم، أي تشاءمنا، وكانوا قد قحطوا {قَالَ طَائِرُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ} أي سببكم الذي يجيء منه خيركم وشركم عند الله، وهو قدره وقسمته، إن شاء رزقكم وإن شاء حرمكم. ويجوز أن يريد: عملكم مكتوب عند الله، فمنه نزل بكم ما نزل، عقوبة لكم وفتنة. ومنه قوله: {طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ} [يس: ١٩]، {وَكُلُّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ} [الإسراء: ١٣].

[١٩٠٦] وقرئ «تَطِيرُنَا بِكُمْ»، على الأصل. ومعنى: تطير به، تشاءم به؛ وتطير منه، نفر منه.

[١٩٠٧] {تُفْتَنُونَ} تختبرون، أو تعذبون، أو يفتنكم الشيطان بوسوسته إليكم الطيرة. ١٥

٤٨- ﴿وَكَانَ فِي الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ﴾

[١٩٠٨] {الْمَدِينَةِ} الحجر. وإنما جاز تمييز التسعة بالرهط لأنه في معنى الجماعة، فكأنه قيل: تسعة أنفس. والفرق بين الرهط والنفر أن الرهط من الثلاثة إلى العشرة، أو من السبعة إلى العشرة، والنفر من الثلاثة إلى التسعة. وأسماءهم عن وهب:

Hüzeyl b. Abdurab, Ğunm b. Ğunm, Riyâb b. Mihrac, Mısdâ' b. Mihrac, Umeyr b. Kürdübe, Âsım b. Mahrame, Sübeyt b. Sadaka, Sem'ân b. Safiyy ve Kıdâr b. Sâlif. Deveyi hunharca kesmeye çalışanlar da bunlar olup Sâlih (a.s.)'ın kavminin azgınları idiler ve onların eşrafının çocukları idiler. “Asayiş yanlısı değillerdi!” Yani durumları, asayiş namına hiçbir şey barındırmayan, katıksız bir bozuculuktı; zira bazı bozuculardan nadiren de olsa kısmî yararlılıklar sâdir olabilmektedir.

49. Kendi aralarında Allah adına yeminleşerek “Ona ve ehline¹ gece baskını düzenleyelim! Sonra da velisine ‘Onun ehlinin yok edilişine tanık olmadık; gerçekten doğru söylüyoruz!’ diyelim” dediler.

[1909] تَقَاسَمُوا fiilinin hem emir hem de فَدَّ edatı takdir etmek suretiyle hâl konumunda olmak üzere haber sıygası olması muhtemeldir ki [ikinci ihtimale göre] mâna, “Karşılıklı and içerek ‘Ona ve adamlarına gece baskını düzenleyelim...’ dediler şeklindedir.² تَقَاسَمُوا ifadesi şedde ile *tekassemitü*³ şeklinde de okunmuştur. تَقَاسَمُوا ifadesi Tâ, Yâ ve Nûn ile okunmuştur⁴; Nûn’lu ve Tâ’lı kıraate göre تَقَاسَمُوا fiilinde [emir ve haber olarak] iki vecih sahih olurken, Yâ’lı kıraate göre sadece haber vechi sahihtir. *Tekâsum* ve *tekassum* tıpkı *tezâhur* ve *tezahhur* gibidir ki *tekâsum* karşılıklı yemin etmek demektir. *Beyât* ise düşmana geceleyin ansızın baskın yapmaktır. Rivayete göre [Makedonyalı] İskender’e gece baskını hususunda görüş bildirildiğinde “Kralların zafer hırsızlığı yapmak gibi bir âdetleri yoktur!” demiş. [مَهْلِكْ ifadesi] *heleken* Mim ve Lâm’ın fethasıyla *mehleke* ve Lâm’ın kesresiyle *mehlike* şeklinde okunduğu gibi, *ehleken* Mim’in zammesiyle *muhleke* şeklinde de okunmuştur ki [bu son vecih] mastar, ism-i zaman ve ism-i mekân olabilir.

[1910] **Şayet** “Onlar yaptıkları şeyi bile bile inkâr etmişken, haberi habere konu olanın aksine ortaya koymuşken, nasıl “doğru sözlü kimseler” olabilirler ki?” **dersen şöyle derim:** Sanki onlar Sâlih Peygamber’e ve ehline *birer* gece baskını düzenlemekle iki baskını birleştirdikleri ve sonra “Onun ehlinin yok edilişine tanık olmadık!” diyerek iki baskından birisini dillendirdiklerinde doğru söylemiş oluyorlardı;

1 *Ehil*; kişinin sadece ailesini değil din kardeşlerini de kapsar; “Ona ve adamlarına” demektir. / ed.

2 Emir sıygasına göre ise “Ona ve ehline gece baskını düzenleyelim!” diye ant içiniz!” / çev.

3 “Ant içmeye gayret ederek...” veya “Ant içmeye gayret edin!” Yani ucunda ölüm olabilir, ama siz onu ve adamlarını yok etmek için ant içmeye çalışın! / ed.

4 *Le-tubeyyitunnehû* (“Ona gece baskını düzenleyeceksiniz!” diye and içtiler), *le-yubeyyitunnehû* (Ona gece baskını düzenleyeceklerine and içtiler) ve Nûn ile *le-nubeyyitennehû* (“Ona gece baskını düzenleyelim!” diye and içtiler.) Müfessirin, *Le-tubeyyitunnehû* kıraatini tercih ettiği anlaşılmaktadır. / ed.

الهديل بن عبد رب، غنم بن غنم، رباب بن مهرج، مصدع بن مهرج، عمير بن كردبة، عاصم بن مخرمة، سبيط بن صدقة، سمعان بن صيفي، قدار بن سالف. وهم الذين سعوا في عقر الناقة، وكانوا غتاة قوم صالح عليه السلام، وكانوا من أبناء أشرافهم. {وَلَا يُضْلِحُونَ} يعني أن شأنهم الإفساد البحت الذي لا يخلط بشيء من الصلاح كما ترى بعض المفسدين قد يندر منه بعض الصلاح. ٥

٤٩- ﴿قَالُوا تَقَاسَمُوا بِاللَّهِ لَنُبَيِّتَنَّهُ وَأَهْلَهُ ثُمَّ لَنَقُولَنَّ لِوَلِيِّهِ مَا شَهِدْنَا مَهْلِكَ أَهْلِهِ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ﴾

[١٩٠٩] {تَقَاسَمُوا} يحتمل أن يكون أمرًا وخبرًا في محل الحال بإضمار قد، أي قالوا متقاسمين؛ وقرئ «تَقَسَّمُوا». وقرئ «لتبيته»، بالتاء والياء والنون، فتقاسموا - مع النون والتاء - يصح فيه الوجهان. ومع الياء لا يصح إلا أن يكون خبرًا. والتقاسم، والتقسم: كالتظاهر، والتظهر: التحالف. والبيات: مباغته العدو ليلاً. وعن الإسكندر أنه أشير عليه بالبيات فقال: ليس من آيين الملوك استراق الظفر! وقرئ «مَهْلِك»، بفتح الميم واللام وكسرها من هلك. و«مَهْلِك» بضم الميم من أهلك؛ ويحتمل المصدر والزمان والمكان، ١٠

[١٩١٠] فإن قلت: كيف يكونون صادقين وقد جحدوا ما فعلوا، فأتوا بالخبر على خلاف المخبر عنه؟ قلت: كأنهم اعتقدوا أنهم إذا بيّتوا صالحًا وبيّتوا أهله فجمعوا بين البيّتين، ثم قالوا: ما شهدنا مهلك أهله، فذكروا أحدهما؛ كانوا صادقين، ١٥

çünkü iki baskının birini değil, her ikisini birden yapmışlardı ki burada, şeriatı ve şer'î yasakları bilmeyen, hatta bunları aklından bile geçirmemiş inkârcılara göre bile *yalamın* çirkin bir şey olduğuna dair kesin delil vardır. Dikkat edilirse, onlar Allah'ın nebîsini öldürmeyi plânlamışlarken, kendile-
 5 ri adına yalancı olmaya razı gelmiyorlar da nihayet sayesinde yalandan halâs olacakları bir hileyi haberlerinde doğru çıkma adına kamufle ediyorlar.

50. Onlar bir tuzak kurmuşlardı, ama farkında değillerken Biz de 'tuzak' kuruyorduk!..

[1911] Onların tuzakları, Sâlih (a.s.) ve ehlini gafil avlama plânı adına gizledikleridir. Allah'ın 'tuzağı' ise onları farkına varamayacakları şekilde helâk etmesi olup bu, isti'âre tarzı üzere hilecinin hilesine benzetilmiştir. Rivayete göre Hazret-i Sâlih'in Hicr'de bir vadide, namaz kıldığı bir mescidi vardı. [Kâfirler] "Sâlih üç güne kadar bizden kurtulacağını iddia etmişti.¹ Şimdi biz de o üç günden önce hem ondan hem de ehlinden kurtulacağız." deyip, o vadiye doğru yola çıkmışlar ve "Namaz kılmaya geldiğinde onu öldürelim, sonra da ehlinin yanına dönüp onları öldürelim!" demişlerdi. Derken, Allah yüksek bir tepeden bir kaya parçasını onların hizasına göndermiş, onlar da [kurtulmak için] koşuşmuşlar; ancak kaya parçası onların vadi çıkışını bütünüyle kapatmıştı. Öyle ki, kavimleri onların nerde olduklarını, onlar da kendi kavimlerinin başına ne geldiğini bilememişlerdi.
 20 Allah onların her birini kendi mekânında azaba uğratmış, Sâlih ve beraberekiler de kurtarmıştı. Bir söylentiye göre onların yalıncılık olanları geceleyin gelmişlerdi de Allah, Hazret-i Sâlih'in yurdu dolusu melek göndermiş; melekler de onların başlarını taşlarla yarmışlar. Onlar taşları görüyor,
 25 fakat herhangi bir atanı göremiyorlardı.

51. Bak tuzaklarının sonu nice oldu?! Onları da kavimlerini de topyekûn yerle bir ettik!

[1912] إنا دمرناهم [mecrur kıraate göre] başlangıçtır; fetha ile [إنا] okuyan ise, bunu 'âkıbet' kelimesinden bedel veya *hiye tedmirubum* (o âkıbet onların mahvedilmesidir) takdirinde olmak üzere hafzedilmiş bir mübtedânın haberi olarak merfû'; yahut *li-ennâ* (çünkü biz...) anlamına binaen ya da *kâne 'âkıbetu mekrihimu'd-demâr'* (hilelerinin âkıbeti helâk oldu) anlamına gelecek şekilde *kânenin* haberi olarak mansûb kılmıştır.

1 Hûd 11/65'e gönderi yapılmaktadır. / çev.

لأنهم فعلوا البياتين جميعاً لا أحدهما. وفي هذا دليل قاطع على أن الكذب قبيح عند الكفرة الذين لا يعرفون الشرع ونواهيهِ ولا يخطر ببالهم. ألا ترى أنهم قصدوا قتل نبي الله ولم يرضوا لأنفسهم بأن يكونوا كاذبين حتى سواوا للصدق في خبرهم حيلة يتفصون بها عن الكذب.

٥٠- ﴿وَمَكْرُؤًا مَكْرًا وَمَكْرَنًا مَكْرًا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ﴾

[١٩١١] مَكْرُهُمْ ما أخفوه من تدبير الفتك بصالح عليه السلام وأهله. ومكر الله إهلاكهم من حيث لا يشعرون. شبه بمكر الماكر على سبيل الاستعارة. روي أنه كان لصالح مسجد في الحجر في شعب يصلي فيه، فقالوا: زعم صالح عليه السلام أنه يفرغ منا إلى ثلاث، فنحن نفرغ منه ومن أهله قبل الثلاث. فخرجوا إلى الشعب وقالوا: إذا جاء يصلي قتلناه ثم رجعنا إلى أهله فقتلناهم، فبعث الله صخرة من الهَضْب حيالهم فبادروا، فطبقت الصخرة عليهم فم الشعب. فلم يدر قومهم أين هم ولم يدروا ما فعل بقومهم، وعذب الله كلاً منهم في مكانه، ونجى صالحاً ومن معه. وقيل: جاءوا بالليل شاهري سيوفهم، وقد أرسل الله الملائكة ملء دار صالح فدمغوهم بالحجارة؛ يرون الحجارة ولا يرون رامياً.

٥١- ﴿فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ مَكْرِهِمْ أَنَا دَمَرْنَاهُمْ وَقَوْمَهُمْ أَجْمَعِينَ﴾

[١٩١٢] «إِنَّا دَمَرْنَاهُمْ»، استئناف. ومن قرأ بالفتح رفعه بدلاً من العاقبة، أو خبر مبتدئ محذوف تقديره: هي تدميرهم؛ أو نصبه على معنى: لأننا. أو على أنه خبر كان، أي كان عاقبة مكرهم الدمار.

52. İşte zulümleri yüzünden çöken evleri... Bilen bir toplum için bunda elbette bir âyet vardır.

53. İman edip sakınanları ise kurtardık.

[1913] حَاوِيَةٌ kelimesi *tilkenin* delâlet ettiği şeyin¹ amel ettiği bir hâldir. 5 İsa b. Ömer, hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olmak üzere merfû‘ [*hâviyet^m*] okumuştur.

54. Lût’u da [Biz göndermiştik]. Hani, kavmine demişti ki: “Bu yüz kızartıcı suçu hâlâ göz göre göre işleyecek misiniz?!”

55. “Kadınlardan başka bir de erkeklere mi şehvetle yanaşıyorsunuz?! Yok yok, siz gerçekten cahil bir toplumsunuz!” 10

[1914] Ve “Lût’u da” zikret. Yahut “Gerçek şu ki... gönderdik...” [Neml 27/45] âyetinin delâleti doğrultusunda “Lût’u da” gönderdik. ı edatı birinci yoruma göre bedel, ikinci yoruma göre ise zarftır. Kalp gözü ile “göz göre göre”, yani onu işleme konusunda önünüze geçilmemiş [ilk kez sizin işlediğiniz!] 15 yüz kızartıcı bir suç olduğunu, Allah’ın kadını sırf erkek için yarattığını, erkeği erkek için, kadını da kadın için yaratmadığını, dolayısıyla bunun Allah’ın hikmetiyle çeliştiğini bildiğiniz hâlde [işleyecek misiniz?] Bu konudaki bilginiz günahınızı daha büyültmekte, çirkinliği ve kabahati daha bir artırmaktadır. Burada, âlimler âlimi ve hikmetliler hikmetlisi olması sebebiyle Allah tara- 20 findan gelecek çirkin bir şeyin O’nun kullarından vâki olacak çirkinden çok daha çirkin olduğuna dair bir delil vardır.² Yahut “bazınız bazınızdan göre göre” demektir; çünkü onlar bu hayâsızlığı başkalarını ürkütecek ve aldırış etmeyecek derecede ve günaha dalmış vaziyette alenen birbirlerinden saklanmaksızın irtikâp edenlerin toplantı yerlerinde bulunuyorlardı. Ebû Nuvâs 25 [v. 198/813] da şu şiirini sanki onların gidişatına göre kurgulamış gibidir:

Tutulduğun kişinin ismini açıkça zikret; kinayeli konuşma bana!

Önünde örtü bulunan lezzetlerde hayır yoktur zira...

Yahut “sizden önceki asilerin ve başlarına gelenlerin izlerini göre göre...” 30 **Şayet** “Sonrasında ‘Yok yok, siz gerçekten cahil bir toplumsunuz!’ ifadesi yer alırken, “gördüğünüz hâlde” ifadesini *bilgi* ile tefsir ettin ya; peki onlar nasıl hem bilen hem de bilmeyen kimseler oluyor?” **dersen şöyle derim:** Allah Teâlâ “Onun yüz kızartıcı bir günah olduğuna dair bilginiz mevcut olması sebebiyle cahillerin fiilini işliyorsunuz” anlamını kastetmiştir. Yahut “akıbeti biliyorsunuz” demektir. Ya da Allah Teâlâ cehaletle, sefaheti ve 35 onların üzerinde bulundukları hayâsızlığı kastetmiştir.

1 Yani *uşıru* (işaret ediyor, gösteriyorum) mealindeki bir fiilin. / ed.

2 Çirkin fiillerin Allah tarafından yaratılmadığına dair Mûtezile’nin görüşüne gönderi yapmaktadır. / çev.

٥٢- ﴿قَتَلَكَ يَوْمُهُمْ خَاوِيَةً بِمَا ظَلَمُوا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾

[١٩١٣] {خَاوِيَةً} حال عمل فيها ما دل عليه {تِلْكَ}. وقرأ عيسى بن عمر «خاوية»، بالرفع على خبر المبتدأ المحذوف.

٥٣- ﴿وَأَنْجَيْنَا الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ﴾

٥٤- ﴿وَلَوْطًا إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ﴾

٥٥- ﴿أَتَنْكِحُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ﴾

[١٩١٤] {و} اذكر {لوطًا} أو أرسلنا لوطًا لدلالة (ولقد أرسلنا) عليه. و{إِذْ} بدل على الأول ظرف على الثاني. {وَأَنْتُمْ تُبْصِرُونَ} من بصر القلب. أي تعلمون أنها فاحشة لم تُسبقوا إليها، وأن الله إنما خلق الأنثى للذكر ولم يخلق الذكر للذكر، ولا الأنثى للأنثى، فهي مضادة لله في حكمته وحكمه، وعلمكم بذلك أعظم لذنوبكم وأدخل في القبح والسماحة. وفيه دليل على أن القبيح من الله أقبح منه من عباده؛ لأنه أعلم العالمين وأحكم الحاكمين. أو تبصرونها بعضكم من بعض، لأنهم كانوا في ناديتهم يرتكبونها معالنين بها، لا يتستر بعضهم من بعض خلاعة ومجانة، وإنهماكاً في المعصية، وكان أبا نواس بنى على مذهبهم قوله:

وَبِحْ بِاسْمِ مَا تَأْتِي وَدَرْنِي مِنَ الْكُنَى ❁ فَلَا خَيْرَ فِي اللَّذَاتِ مِنْ دُونِهَا
سِتْرُ

أو تبصرون آثار العصاة قبلكم وما نزل بهم. فإن قلت: فسررت {تبصرون} بالعلم وبعده {بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ} فكيف يكونون علماء وجهلاء؟ قلت: أراد: تفعلون فعل الجاهلين بأنها فاحشة مع علمكم بذلك. أو تجهلون العاقبة، أو أراد بالجهل السفاهة والمجانة التي كانوا عليها.

[1915] **Şayet** “Siz bilmiyorsunuz” ifadesi kavmin bir sıfatıdır. Oysa *ka-vim* gaip bir lâfızdır. Sıfat mevsufla uyumlu olmalı değil mi; nitekim Tâ’nın ötesinde Yâ ile [يجهلون şeklinde] de okunmuştur? [47. âyetteki] بل أنتم قوم تفتنون (aksine, siz çeşitli belalarla sınanan bir toplumsunuz!) ifadesi için de aynı durum söz konusudur?”¹ **dersen şöyle derim:** Gaiplik ve muhataplık bu-
luştığı için muhataplık dominant kılınmıştır; çünkü muhataplık asıl itiba-
riyle gaiplikten daha kavî ve köklüdür.

56. Kavminin buna cevabı ise “Şu Lût’un ehlini çıkartın şehrinizden! Baksanıza ne kadar ‘temiz’ler!” demekten başka bir şey olmamıştı...

[1916] A’meş [v. 148/765] merfû‘ olarak *cevâbu kavmihi* şeklinde oku-
muştur; ama meşhur kıraat daha güzeldir. [Onlar güya] tüm murdar şeyler-
den “temizlenmişlermiş” de bu murdar işi yadırgıyorlar, onların yadırgama-
ları bizim ağırımıza gidiyor! İbn Abbas (r.a.)’dan rivayete göre [onların] bu
[sözleri], bir istihzaydı.

**57. Bunun üzerine onu ve -karısı hariç- ehlini kurtardık; onun geri-
de kalanlardan olmasını takdir etmiştik.**

**58. Üzerlerine de öyle bir ‘yağmur’ yağdırdık ki!.. Uyarıl[ıp da buna
kulak asmay]anların yağmuru gerçekten berbattı!**

[1917] “Onu” [yani] onun geride kalanlardan olmasını “takdir etmiştik.”
Tıpkı “O mutlaka geride kalıp da helâk olanlar arasında bulunacak” diye
takdir etmiştik” [Hicr 15/60] âyeti gibidir. Böylece *takdir-i ilâhi* mâna itibariyle
[kadının zatına değil de azap için] geride bırakılmaya² ilişkin vâki olmuştur.

**59. De ki: Allah’a hamdolsun!.. Selâm olsun O’nun seçkin kulları-
na! Allah mı daha hayırlı, yoksa müşriklerin koştuğu ortaklar mı?**

[1918] Allah Teâlâ Peygamber’e (s.a.), kendi birliğini, her şeye kadir ol-
duğunu ve hikmetini açıkça ortaya koyan kanıtları dile getiren bu âyetleri
okumasını ve sözlerine O’na hamdederek, O’nun peygamberleri ile seçkin
kullarına selâm vererek başlamasını emretmiştir. Bunda hoş bir öğreti ve gü-
zel bir edep kazandırma, [hamd ve selâmdan ibaret] bu iki zikirle uğur ve bereket
kazanmaya, işitenlere yetiştirilen söze kulak kabartarak onu kabul etmeleri
için bu iki ifadenin konumundan destek almaya ve bunu onların kalplerin-
den, işittirenin talep ettiği bir konuma indirmeye ilişkin bir güdüleme vardır.

1 Bu da *bel entum kavm^{un} yufienûn* (aksine, onlar çeşitli belalarla sınanan bir toplumdur!) şeklinde okun-
muştur. / ed.

2 *Ğubûr* aslında toza toprağa bulanmak demektir; telaşla memleketi terkeden büyük bir kalabalık tarafın-
dan geride bırakılan bir kişi de onların çıkardığı toz – toprak altında kaldığından, *el-ğâbirinden*, yani
“toza toprağa bulanmalar”dan olmaktadır. / ed.

[١٩١٥] فإن قلت {تَجْهَلُونَ} صفة لـ {قوم}، والموصوف لفظه لفظ الغائب، فهلا طابقت الصفة الموصوف فقرئ بالياء دون التاء؟ وكذلك {بل أنتم قوم تفتنون} [٧]؟ قلت: اجتمعت الغيبة والمخاطبة، فغلبت المخاطبة، لأنها أقوى وأرسخ أصلاً من الغيبة.

٥ - ﴿فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا أَخْرِجُوا آلَ لُوطٍ مِنْ قَرْيَتِكُمْ إِنَّهُمْ أَنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ﴾

[١٩١٦] وقرأ الأعمش «جواب قومه»، بالرفع؛ والمشهورة أحسن. {يَتَطَهَّرُونَ} يتنزهون عن القاذورات كلها، فينكرون هذا العمل القذر، ويغيظنا إنكارهم. وعن ابن عباس رضي الله عنه هو استهزاء.

١٠ - ﴿فَأَنجَيْنَاهُ وَأَهْلَهُ إِلَّا امْرَأَتَهُ قَدَرْنَاهَا مِنَ الْغَابِرِينَ﴾

٥٨ - ﴿وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًا فَسَاءَ مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ﴾

[١٩١٧] {قَدَرْنَاهَا} قدرنا كونها {مِنَ الْغَابِرِينَ}، كقوله: {قَدَرْنَا إِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرِينَ} [الحجر: ٦٠]، فالتقدير واقع على الغبور في المعنى.

٥٩ - ﴿قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَىٰ آلَ اللَّهِ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

١٥ [١٩١٨] أمر رسوله ﷺ أن يتلو هذه الآيات الناطقة بالبراهين على وحدانيته وقدرته على كل شيء وحكمته، وأن يستفتح بتحميده والسلام على أنبيائه والمصطفين من عباده. وفيه تعليم حسن، وتوقيف على أدب جميل، وبعث على التيمن بالذكرين، والتبرك بهما، والاستظهار بمكانهما على قبول ما يلقي إلى السامعين وإصغائهم إليه، وإنزاله من قلوبهم المنزلة التي يبغيها المسمع.

Gerçekten de âlimler, hatipler ve vaizler kuşaktan kuşağa bu edebi devralıp sürdürmüşler ve istifade edilen her ilmin önü sıra, her vaaz ve öğütten önce ve her hutbenin başında Aziz ve Celil Allah'a hamdedip, Peygamber'e (s.a.) salavat okumuşlardır. Kitap yazarlar da bunlara tâbi olup, fetih ve kutlamalar gibi hatırı sayılır olaylara dair kitaplarının baş kısımlarını bu minval üzere cari kılmışlardır.

[1919] Denilmiştir ki bu [hamd ve selâm ile ilgili âyet, Lût kavmine yönelik olarak] öncesiyle irtibatlı olup, inkârcı ümmetlerden helâk olanlara karşılık hamdetme ve peygamberlere [*'aleyhimusselâm*] ve onların kurtulmuş olan taraftarlarına salavat okumaya dair bir emirdir. Yine, bunun Lût (a.s.)'a bir hitap olduğu, kavminin inkârcılarının helâkine karşılık Allah'a hamdetmesi ve Allah'ın seçkin kılıp o kavmin helâkenden kurtardığı ve onların günahlarından koruduğu kimselere de selâm vermesi anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1920] [Allah mı daha hayırlı yoksa..?] Malumdur ki, onların şirk koştukları şeyde hiçbir hayır olmadığından, her hayrın yaratıcısı ve sahibi olan Allah ile o şey arasında bir mukayese söz konusu olamaz! Bu ifade, sadece onları bir tür ilzam edip, susturmak ve durumları ile istihzadır. Şöyle ki; onlar putlara kulluk etmeyi Allah'a kulluk etmeye tercih etmişlerdi. Oysa hiçbir akıl sahibi, daha fazla hayır ve menfaatten ötürü kendisini onu tercihe sevk edecek bir saik olmaksızın bir şeyi başka bir şeye tercih etmez. İşte, tercih ettikleri şeyde hiçbir hayrın bulunmadığını, bunu daha fazla hayır için değil; fakat bir heves ve abesten ötürü tercih ettiklerini bilmelerine rağmen onlara böyle denmesinin sebebi, aşırı bir hataya ve helâk çukuruna düşüren bir cehalete karşı, yine temyiz kabiliyetini yitirmelerine ve makul olanı arka-plana atmalarına karşı uyarılmaları ve tercihin ancak fazla hayır için gerekeceğini bilmeleri içindir. Bunun benzeri Allah'ın Firavun'dan naklettiği şu: “Ben mi daha hayırlıyım, yoksa neredeyse merâmını bile anlatamayan şu zavallı (Mûsâ) mı?!” [Zuhruf 43/52] sözüdür ki bunu, Mûsâ'nın, kendisinden altından akan nehirleri gibi nehirleri olmadığını bildiği hâlde söylemişti!

[1921] Daha sonra, Allah *Sübhânehu ve Teâlâ*, rahmet ve kereminin eserleri olan o söz konusu hayır ve menfaatleri bir bir saymıştır. Tıpkı başka bir yerde bunları sayıp sonra da “[Sizi yaratıp sonra rızıklandıran, sonra sizi öldürecek ve daha sonra diriltecek olan, Allah'tır.] Sizin ortaklarınız arasında, bunlardan birini yapabilen var mı?!... [Rum 30/40] buyurması gibi.

[1922] Hem Yâ hem Tâ ile [*yuşrikûne / tuşrikûne*] okunmuştur.

ولقد توارث العلماء والخطباء والوعاظ كابراً عن كابر هذا الأدب، فحمدوا الله عز وجل وصلوا على رسول الله ﷺ أمام كل علم مفاد وقبل كل عظة وتذكرة، وفي مفتتح كل خطبة؛ وتبعهم المترسلون فأجروا عليه أوائل كتبهم في الفتوح والتهاني وغير ذلك من الحوادث التي لها شأن.

٥ [١٩١٩] وقيل: هو متصل بما قبله، وأمر بالتحميد على الهالكين من كفار الأمم، والصلاة على الأنبياء عليهم السلام وأشياعهم الناجين. وقيل: هو خطاب للوط عليه السلام، وأن يحمد الله على هلاك كفار قومه، ويسلم على من اصطفاه الله ونجاه من هلكتهم وعصمه من ذنوبهم.

[١٩٢٠] [اللَّهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ] معلوم أن لا خير فيما أشركوه أصلاً حتى يوازن بينه وبين من هو خالق كل خير ومالكه، وإنما هو إلزام لهم وتبكيث وتهكم بحالهم. ١٠ وذلك أنهم آثروا عبادة الأصنام على عبادة الله، ولا يؤثر عاقل شيئاً على شيء إلا لداع يدعو به إلى إثارة من زيادة خير ومنفعة، فليل لهم، مع العلم بأنه لا خير فيما آثروه، وأنهم لم يؤثروه لزيادة الخير ولكن هوى وعبثاً، لينبهوا على الخطأ المفرط والجهل المورط وإضلالهم التمييز ونبذهم المعقول وليعلموا أن الإيثار يجب أن يكون للخير الزائد. ونحوه ما حكاه عن فرعون: {أَمْ أَنَا خَيْرٌ مِنْ هَذَا الَّذِي هُوَ مَهِينٌ} [الزخرف: ٥٢]، مع علمه أنه ليس لموسى مثل أنهاره التي كانت تجري تحته.

[١٩٢١] ثم عدّد سبحانه الخيرات والمنافع التي هي آثار رحمته وفضله، كما عدّدها في موضع آخر، ثم قال: هل من شركائكم من يفعل من ذلكم من شيء؟

٢٠ [١٩٢٢] وقرئ «يشركون» بالياء والتاء.

[1923] Rivayete göre Hazret-i Peygamber (s.a.) bu âyeti okuduğunda, “Bilakis Allah daha hayırlı, daha kalıcı, daha yüce ve daha çok kerem sahibidir.” dermiş.

[1924] **Şayet** “أَمَّا يُشْرِكُونَ” ifadesindeki *أَمَّا* ile *خَلَقَ* ifadesinin *أَمَّا*’ı arasında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** Bu beriki “O ikisinden hangisi daha hayırlıdır?” anlamından ötürü bitişik *em* iken, diğeri *bel -e* anlamında *em-i münnakatı*’dır; “Allah mı daha hayırlı yoksa ilâhlar mı?” buyurduğunda “Evet, gökleri ve yeri yaratan mı daha hayırlı [yoksa ilâhlar mı?]” buyurmuş olmaktadır ki, bu da evreni yaratmaya kadir olanın hiçbir şeye gücü yetmeyen bir cansızdan daha hayırlı olduğu hususunu onların zihinlerine yerleştirmek içindir. A’meş [v. 148/765] şeddesiz olarak *e-men* okumuştur ki bunun açıklaması, “Allah mı [daha hayırlı...]” ifadesinden bedel kılınmasıdır; adeta Allah Teâlâ, “Gökleri ve yeri yaratan mı daha hayırlı, yoksa ortak koştuklarınız mı?” buyurmaktadır.

60. Gökleri ve yeri yaratan, gökten size su indiren kim? -Ki tek bir ağacını bile yetiştiremeyeceğiniz nice güzel bahçeler yetiştirmişsinizdir onun sayesinde.- Allah’la birlikte bir başka tanrı mı?! Ama [birtakım mevhum ‘şey’leri O’na] denk tutan bir kavimdir onlar!

[1925] **Şayet** “Allah’ın, verdiği haberi [“yarattı” ve “indirdi” fiillerindeki] gaiplik kipinden, “yetiştirdik” sözündeki kendi zatıyla ilgili birinci çoğul kipine nakletmesinde ne tür bir nükte vardır?” **dersen şöyle derim:** Fiilin, Allah’ın zatına özgü kılınmasındaki mânanın pekiştirilmesi ve türleri, renkleri, tatları, kokuları ve şekilleri değişik olan bahçelerin [olanca] güzelliği ve göz alıcılığı eşliğinde bir tek suyla yetiştirilmesine, ancak O’nun tek başına kadir olacağının bildirilmesidir. Dikkat edilirse, Allah Teâlâ “tek bir ağacını bile yetiştiremeyeceğiniz...” buyurmakla fiilin, kendi zatına özgü kılınması anlamını süzmektedir. Buradaki oluş, “yaraşır olmak” anlamındadır ki Allah Teâlâ bitirme fiilinin kendisinden başkası tarafından husule getirilmesinin muhal olduğunu kastetmiştir. Nitekim hitap kipinden sonra [gaip kipine geçilerek] “ama onlar...” ifadesinin, onların görüşlerini hatalı bulma hususunda daha mübalağalı olması da böyledir.

[1926] *el-Hadîkat*¹ üzerinde duvar bulunan bahçe demektir ki bu da “kuşatmak” anlamındaki *el-ihdâk*²’dan alınmadır. [Bahçeler için tekil olarak] *zât* (güzellik *sahibi*) denmesinin sebebi, bunun *cemâ’atu hadâika zâte behcet*³ (güzellik sahibi bahçeler grubu¹) anlamına gelmiş olmasıdır. Nitekim [*en-Nisâu zehebne* gibi] *en-nisâu zehebet* (Kadınlar gitti) de denir. *el-Behcetü* iç açıcı güzellik demektir; çünkü bakan kimse onunla *ibtihâc* eder, gözü gönü açılır.

1 Zira “grup” [*cemaat*] kelimesi mâna itibariyle çoğul, lâfız itibariyle ise tekidir. / çev.

[١٩٢٣] وعن رسول الله ﷺ: أنه كان إذا قرأها يقول: بل الله خير وأبقى وأجل أكرم.

[١٩٢٤] فإن قلت: ما الفرق بين أم وأم في {أَمْ مَا تُشْرِكُونَ} و{أَمْنُ خَلَقَ السماوات}؟ قلت: تلك متصلة، لأنَّ المعنى: أيهما خير؛ وهذه منقطعة بمعنى بل والهمزة، لما قال تعالى: الله خير أم الآلهة؟ قال: بل آمن خلق السماوات والأرض ٥ خير؟ تقريراً لهم بأن من قدر على خلق العالم خير من جماد لا يقدر على شيء. وقرأ الأعمش «أمن»، بالتخفيف. ووجهه أن يجعل بدلاً من {آله}، كأنه قال: آمن خلق السماوات والأرض خير أم ما تشركون؟

٦٠- ﴿أَمَّنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَأَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا بِهِ حَدَائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا إِلَهَ مَعَ اللَّهِ بَلْ هُمْ قَوْمٌ يَعْدِلُونَ﴾ ١٠

[١٩٢٥] فإن قلت: أي نكتة في نقل الإخبار عن الغيبة إلى التكلم عن ذاته في قوله {فَأَنْبَتْنَا}؟ قلت: تأكيد معنى اختصاص الفعل بذاته، والإيدان بأن إنبات الحدائق المختلفة الأصناف والألوان والطعوم والروائح والأشكال مع حسنها وبهجتها بماء واحد لا يقدر عليه إلا هو وحده. ألا ترى كيف رشح معنى الاختصاص بقوله {مَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا}؟ ومعنى الكينونة: الانبغاء. أراد أن تأتي ذلك محال من غيره، وكذلك قوله {بَلْ هُمْ} بعد الخطاب أبلغ في تخطئة رأيهم.

[١٩٢٦] والحديقة: البستان عليه حائط؛ من الإحداق وهو الإحاطة. وقيل {ذات}، لأنَّ المعنى: جماعة حدائق ذات بهجة، كما يقال: النساء ذهبت. والبهجة: الحسن، لأنَّ الناظر يبتهج به. ٢٠

[1927] “Allah’la birlikte bir başka tanrı mı?!” O’nun dışındaki hiç ona denk tutulup, ortak kılınabilir mi? “Allah ile birlikte bir başka tanrıya mı tapıyorsunuz?” İfade, “Bir başka tanrıyı Allah’a ortak mı koşuyorsunuz?” anlamına gelmek üzere, *e-ilâh^{en} ma’a’llâh* şeklinde de okunmuştur. İki Hemze’yi açıkça telâffuz ederek okuyabileceğin gibi, ikisinin arasına bir *med* ilâve edip, ikincisini Hâ ile Hemze arası karışık bir tonla okuyabilirsin. O’ndan başkasını O’na “denk tutan [bir kavimdir onlar!]” Veya tevhit gerçeğinden “dönen [bir kavimdir onlar!]”

61. Yeryüzünü, üzerinde yaşamaya elverişli kılan, aralarında akarsular meydana getiren, oraya çakılı dağlar yerleştiren ve iki denizin arasına tampon koyan kim? Allah’la birlikte bir başka tanrı mı?! Ama çoğu bilmez.

[1928] “Yahut... kılan...” Bu ve sonrası, “Yahut... yaratan...” ifadesinden bedel olup, [tevhibi vurgulama noktasında] bu da onun hükmündedir. Yer’i üzerinde yaşanabilmesi için elips biçiminde yayıp düzenlediği “bir karargâh” [kılan]. حاجراً “Bir tampon...” ifadesi, برزخاً [Furkân 25/53] âyetine¹ benzemektedir.

62. Darda kalana kendisine dua ettiğinde icabet ederek o sıkıntıyı gideren ve sizleri Arz’ın şu anki sahipleri kılan kim? Allah’la birlikte bir başka tanrı mı?! Ne de az düşünüyorsunuz!

[1929] [*Muztar*ın kökü olan] *zarûret*, ihtiyaca sevk eden durum demektir; *ıztırâr* ise bunun *ifti’âl* kalıbı olup *ıztarrahû ilâ kezâ* (onu şuna mecbur kıldı) denir. Fâ’il de, mef’ûl de *muztar^{am}* şeklinde gelir.² *Muztar*, herhangi bir hastalık veya fakirlik yahut zamanın musibetlerinden bir musibetin, sığınmaya ve Allah’a yalvarmaya muhtaç kıldığı kimsedir. İbn Abbas (r.a.)’dan rivayet edildiğine göre bu, mecalsiz kimse; Süddî’den [v. 127/745] gelen rivayete göre ise güç-kuvvet namına hiçbir şeyi olmayan kimse demektir. Bunun, ‘istiğfarda bulunduğu demdeki günahkâr’ anlamına geldiği de söylenmiştir.

[1930] **Şayet** “Allah’ın ‘Yahut darda kalana kendisine dua ettiğinde icabet ederek...’ buyurması bütün darda kalanları kapsamına almaktadır. Oysa Allah’a dua edip de icabete nail olamayan nice darda kalanlar vardır?” **dersen şöyle derim:** İcabet, dua konusu olan şeyin bir maslahat [işe yararlılık] olmasına münhasırdır. Bu yüzden, kulun duası ancak buna maslahat şartı getirmesiyle güzel olur. Darda kalana gelince bu, mutlak anlamda cinsi içermekte olup

1 “Biri tatlı ve susuzluğu giderici, öbürü ise tuzlu ve acı iki denizi salıp aralarına **görünmez bir perde** ve aşılmaz bir engel yerleştiren de O’dur.” / çev.

2 Fakat birincisinin aslı *muztar^{am}* iken, ikincisinin aslı *muztar^{am}* şeklindedir. / çev.

[١٩٢٧] {أَلِهَ مَعَ اللَّهِ} أغیره یقرن به ویجعل شریکاً له؟ وقرئ «أَلِهَ مَعَ اللَّهِ»، بمعنى: أَدْعُونَ، أو أَتَشْرِكُونَ. ولك أن تحقق الهمزتين وتوسط بينهما مدّة، وتخرج الثانية بين بين. {يَعْدِلُونَ} به غيره، أو يعدلون عن الحق الذي هو التوحيد.

٥ - ٦١- ﴿أَمَّنْ جَعَلَ الْأَرْضَ قَرَارًا وَجَعَلَ خِلَالَهَا أَنْهَارًا وَجَعَلَ لَهَا رَوَاسِيَ وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًا أَلِهَ مَعَ اللَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ﴾

[١٩٢٨] {أَمَّنْ جَعَلَ} وما بعده بدل من {أَمَّنْ خَلَقَ} [٦٠] فكان حكمهما حكمه. {قَرَارًا} دحاها وسوّاها للاستقرار عليها، {حَاجِزًا}، كقوله {بَرْزَخًا} [الفرقان: ٥٣].

١٠ - ٢٦- ﴿أَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّوءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَاءَ الْأَرْضِ أَلِهَ مَعَ اللَّهِ قَلِيلًا مَا تَذْكُرُونَ﴾

[١٩٢٩] الضرورة: الحالة المحوجة إلى اللجأ، والإضطراب افتعال منها. يقال: اضطرّه إلى كذا، والفاعل والمفعول مضطرّ. والمضطر: الذي أحوجه مرض أو فقر أو نازلة من نوازل الدهر إلى اللجأ والتضرع إلى الله. وعن ابن عباس رضي الله عنه: هو المجهود. وعن السدي: الذي لا حول له ولا قوة. وقيل: المذنب إذا استغفر.

[١٩٣٠] فإن قلت: قد عم المضطرين بقوله {يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ إِذَا دَعَاهُ} وكم من مضطرّ يدعوه فلا يجاب؟ قلت؛ الإجابة موقوفة على أن يكون المدعوّ به مصلحة، ولهذا لا يحسن دعاء العبد إلا شارطاً فيه المصلحة. وأما المضطر فمتناول للجنس مطلقاً،

cinsin bütünü ya da bir kısmı için elverişlidir. Dolayısıyla, bu ikisinden sadece birinin kesin karara bağlanmasına ancak bir delil sayesinde yol bulunabilir ki zaten bazıları hakkında delil kâim olup o da kendisine icabet edilmenin bir maslahat konusu olduğu kimsedir. Böylece âyetin umumu kapsamı hükümsüz kalmıştır.

[1931] “Arzın şu anki sahipleri” yani o arzda bulunan sahipler... Bu [halifelik] arzın mesken tutulmasını ve orada çağlar boyu tasarrufta bulunmayı devralmak demektir. Yahut Allah Teâlâ halifelik ile yönetim ve otoriterliği kastetmiştir. İdgâm eşliğinde hem Yâ hem de Tâ ile [yezzekeerûn - tezzekeerûn] okunduğu gibi, [Tâ'nın] hazfiyle [tezekeerûn] da okunmuş olup Mâ zâittir; yani çok az bir düşünceye sahiptirler ki o da düşüncenin bulunmadığı anlamına gelir; azlık yokluk anlamına gelmektedir.

63. Karanın ve denizin karanlıklarında size yolunuzu bulduran, rahmetinin önünde rüzgârları müjdeci gönderen kim? Allah'la birlikte bir başka tanrı mı?! Allah, koştukları ortaklardan 'aşkın'dır.

[1932] Karada ve denizde yolculuk ederken, gece karanlığı sizi bastırduğunda gökte yıldızlar, yerde de işaretler¹ sayesinde “size yolunuzu bulduran...”

64. İlkın yaratıp sonra onu tekrarlayan, gökten ve yerden sizi rızıklandıran kim? Allah'la birlikte bir başka tanrı mı?! De ki: Şayet doğru söylüyorsanız, getirin kanıtınızı!

[1933] **Şayet** “Tekrar hayata döndürülüp yaratılmayı inkâr ediyorlarken, onlara nasıl ‘İlkin yaratıp sonra onu tekrarlayan...’ denilmiştir?” **dersen şöyle derim:** Bilgi ve ikrar imkânı bahşedilmek suretiyle bahane sebepleri kaldırılıp atılmış, inkâr hususunda hiçbir mazeretleri kalmamıştır.² “Gökten” yağmurla “ve yerden” bitkilerle [sizi rızıklandıran kim?] Allah ile birlikte başka bir ilâh bulunduğuna dair “şayet doğru söylüyorsanız” buna dair deliliniz nerede?

65. De ki: Göklerde ve yerde -Allah müstesna- hiç kimse gaybı bilemez... Ne zaman diriltileceklerini de fark etmiyorlar.

¹ Yani dağ, dere vb. coğrafi girinti çıkıntılar... / ed.

² Bu sebeple, ikrar ediyorlarmış gibi değerlendirilmiştir. / ed.

يصلح لكليه ولبعضه، فلا طريق إلى الجزم على أحدهما إلا بدليل، وقد قام الدليل على البعض وهو الذي أجابته مصلحة، فبطل التناول على العموم.

[١٩٣١] {خُلَفَاءُ الْأَرْضِ} خلفاء فيها، وذلك توارثهم سكنهاا والتصرف فيها قرنا بعد قرن. أو أراد بالخلافة الملك والتسلط. وقرئ «يذكرون»، بالياء مع الإدغام، وبالتاء مع الإدغام والحذف. وما مزيدة، أي يذكرون تذكراً قليلاً. والمعنى نفى التذكر، والقلة تستعمل في معنى النفي.

٦٣- ﴿أَمَّنْ يَهْدِيكُمْ فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَنْ يُرْسِلُ الرِّيَّاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِهِ أَلَيْهَ مَعَ اللَّهُ تَعَالَى اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ﴾

[١٩٣٢] {يَهْدِيكُمْ} بالنجوم في السماء والعلامات في الأرض إذا جنَّ الليل عليكم مسافرين في البر والبحر. ١٠

٦٤- ﴿أَمَّنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ وَمَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ أَلَيْهَ مَعَ اللَّهُ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾

[١٩٣٣] فإن قلت: كيف قيل لهم {أَمَّنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ} وهم منكرون للإعادة؟ قلت: قد أزيحت علتهم بالتمكين من المعرفة والإقرار، فلم يبق لهم عذر في الإنكار. {مِنَ السَّمَاءِ} الماء {و} من {وَالْأَرْضِ} النبات {إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} أَنْ مَعَ اللَّهُ إِلَهًا، فأين دليلكم عليه؟ ١٥

٦٥- ﴿قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ﴾

[1934] **Şayet** “Allah göklerde ve yerde olanlardan *olmaktan* münezzeh iken nasıl O’nun ismi merfû’ kılınmış [yani göklerde ve yerde olduğu söylenmiş] tir?” **dersen şöyle derim:** Bu, Benî Temîm’in lügatine göre gelmiştir; zira onlar *mâ fi’l-dârⁱ ahad^{un} illâ himâr^{un}* (evde eşekten başka *hiç kimse* yok) 5 derler ve *ahad^{un}* (hiç kimse) ifadesi zikredilmemişçesine “Evde eşekten *başkası* yok.” demek isterler. Nitekim şairin şu şiiri de bu kabildendir:

Savaş yerinde eklem yerlerini hedefleyen o keskin *meşrefi* kılıcından başka ne kargıların ne de okların işe yaradığı bir akşam vakti...

Yine onların *mâ etânî zeyd^{un} illâ ‘amr^{un}* (Bana Zeyd değil, Amr geldi) ve 10 *mâ e’ânehû ihvânuhum illâ ihvânuhû* (Ona sizin kardeşleriniz değil, kendi kardeşleri yardım etti) demeleri de bu kabildendir [ki bütün bu örneklerde sanki “kendisinden istisna kılınan” zikredilmeyip, bir tür *istisnâ-i mufarrağ* kılınmış gibidir].

[1935] “Peki, Temim ekolünün Hicaz ekolüne tercih edilmesinin saiki nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunda nefis bir nükte saiki vardır ki o da “istisna edilen”in, *leyse bi-hâ enîs⁴¹* (orada hiçbir aşına/dost yoktur) sözünden sonra gelen *ille’l-ye’âfir^u* (bufalo yavrularından başka) istisnasının konumuna çıkarılmasıdır ki bu da mânanın, “Şayet Allah göklerdekiilerden ve yerdekiilerden olsaydı onlar da gaybı bilirlerdi.” demeye dönüşmesi içindir; yani onların gaybı bilmelerinin imkânsızlığı, Allah’ın onların türünden olmasının imkânsızlığı gibidir. Tıpkı söz 20 konusu beyitte mânanın, “Eğer bufalo buzağıları bir aşına/dost olacaksa, o beldede de bir aşına/dost var demektir!” şeklinde olması gibidir ki bu da o beldenin aşınadan/dosttan hâlî olduğunu kesin hükme bağlamak içindir.

[1936] **Şayet** “Kelâmcıların, -Allah’ın ilmi tüm mekânlarda olduğundan, zatı da adeta o mekânlardaymışçasına- ‘Allah her yerdedir.’ dedikleri gibi, 25 de Allah’ın göktekiilerden ve yerdekiilerden olduğunu iddia etseydin de ifadeyi, Benî Temîm’in görüşüne hamletmeseydin olmaz mıydı?” **dersen şöyle derim:** Allah’ın göklerde ve yerde bulunmasının mecaz, onların oralarda bulunmasının ise hakikat olması buna ters düşer; zira konuşanın bir tek ibare ile aynı anda hem hakikat hem de mecaz kastetmesi sağlıklı değildir. Kaldı ki “Göktekiiler ve yerdekiiler” diyerek Allah Teâlâ ile onların eşitlendiği vehmini uyandıran tek bir isim altında buluşturmış olursun ki bu tür vehim yanıltmaları Allah’ın zatından ve sıfatlarından uzaktır. Dikkat edilirse, [Allah ile Peygamber’i eşitleyerek] ...ve men 30 *ya’sihimâ fe-kad hevâ* ([Kim Allah ve Resulüne itaat ederse doğru yolu bulmuş olur.] Kim de *bu ikisine* isyan ederse azmış olur.) diyen birine Peygamber (s.a.) “Sen kavminin ne fena bir hatibiymişsin!” demiştir.² [Müslim, “Cum’a”, 48].

1 Yani şairin; *وَلَيْدَةً لَيْسَ بِهَا أَيْسٌ إِلَّا الْبَعَائِفُ وَإِلَّا الْعَيْسُ* (Nice beldeler vardır ki hiçbir aşına yoktur orada! Varsa yoksa bufalo yavruları ve ak develer...) beytindeki. / ed.

2 Yani “Kim de *Allah ve Resulüne* isyan ederse...” demen gerektirdi!” / ed.

[١٩٣٤] فَإِنْ قُلْتُ: لِمَ رَفَعَ اسْمَ اللَّهِ، وَاللَّهُ يَتَعَالَى أَنْ يَكُونَ مِمَّنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ؟ قُلْتُ: جَاءَ عَلَى لُغَةِ بَنِي تَمِيمٍ، حَيْثُ يَقُولُونَ: مَا فِي الدَّارِ أَحَدٌ إِلَّا حِمَارٌ، يَرِيدُونَ: مَا فِيهَا إِلَّا حِمَارٌ، كَأَنَّ أَحَدًا لَمْ يَذْكُرْ. وَمِنْهُ قَوْلُهُ:

عَشِيَّةَ مَا تُغْنِي الرِّمَاحُ مَكَانَهَا ❁ وَلَا النَّبْلُ إِلَّا الْمَشْرِفِيُّ الْمُصَمَّمُ

وقولهم: مَا أَتَانِي زَيْدٌ إِلَّا عَمَرُو، وَمَا أَعَانَهُ إِخْوَانُكُمْ إِلَّا إِخْوَانُهُ.

[١٩٣٥] فَإِنْ قُلْتُ: مَا الدَّاعِي إِلَى اخْتِيَارِ الْمَذْهَبِ التَّمِيمِيِّ عَلَى الْحُجَازِيِّ؟ قُلْتُ: دَعَتْ إِلَيْهِ نَكْتَةُ سَرِيَّةٍ، حَيْثُ أَخْرَجَ الْمُسْتَشْنَى مَخْرَجَ قَوْلِهِ: "إِلَّا الْيَعَاظِيرُ"، بَعْدَ قَوْلِهِ: "لَيْسَ بِهَا أَنْيْسٌ"، لِيُؤَوِّلَ الْمَعْنَى إِلَى قَوْلِكَ: إِنْ كَانَ اللَّهُ مِمَّنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، فَهَمَّ يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ، يَعْنِي: أَنَّ عِلْمَهُمُ الْغَيْبَ فِي اسْتِحَالَتِهِ كَاسْتِحَالَةِ أَنْ يَكُونَ اللَّهُ مِنْهُمْ، كَمَا أَنَّ مَعْنَى مَا فِي الْبَيْتِ: إِنْ كَانَتِ الْيَعَاظِيرُ أَنْيْسًا فَفِيهَا أَنْيْسٌ! بَتًّا لِلْقَوْلِ بِخَلْقِهَا عَنْ الْأَنْيَسِ.

[١٩٣٦] فَإِنْ قُلْتُ: هَلَا زَعَمْتَ أَنَّ اللَّهَ مِمَّنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، كَمَا يَقُولُ الْمُتَكَلِّمُونَ: اللَّهُ فِي كُلِّ مَكَانٍ، عَلَى مَعْنَى أَنَّ عِلْمَهُ فِي الْأَمَاكِنِ كُلِّهَا فَكَأَنَّ ذَاتَهُ فِيهَا، حَتَّى لَا تَحْمِلَهُ عَلَى مَذْهَبِ بَنِي تَمِيمٍ؟ قُلْتُ: يَأْبَى ذَلِكَ أَنْ كَوْنَهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مَجَازًا، وَكَوْنُهُمْ فِيْهِنَّ حَقِيقَةً، وَإِرَادَةُ الْمُتَكَلِّمِ بَعْبَارَةً وَاحِدَةً حَقِيقَةً وَمَجَازًا ١٥ غَيْرَ صَحِيحَةٍ. عَلَى أَنَّ قَوْلَكَ: مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، وَجَمْعُكَ بَيْنَهُ وَبَيْنَهُمْ فِي إِطْلَاقِ اسْمِ وَاحِدٍ فِيهِ إِيْهَامٌ تَسْوِيَةٌ، وَالْإِيْهَامَاتُ مَزَالَةٌ عَنْهُ وَعَنْ صِفَاتِهِ تَعَالَى. أَلَا تَرَى كَيْفَ قَالَ ﷺ لَمَنْ قَالَ: وَمَنْ يَعَصِبُهُمَا فَقَدْ غَوَى، «بئس خطيب القوم أنت!»

[1937] Âişe *Radıya'llâhu Anhâ*'dan rivayet edilmiştir ki "... Her kim yarın ne olacağını bildiğini iddia ederse, Allah'a büyük bir iftirada bulunmuş olur!" [*Müslim*, "İman", 287]; zira Allah Teâlâ 'De ki: Göklerde ve yerde -Allah müstesna- hiç kimse gaybı bilemez' buyurmaktadır." Bazılarından gelen bir rivayete göre Allah, gaybını yarattıklarından gizleyip hiç kimseyi buna mutali kılmamıştır ki kullarından hiçbirisi O'nun 'tuzağından' emin olmasın. Bu âyetin, kıyametin vaktini Hazret-i Peygamber'e (s.a.) soran müşrikler hakkında indiği de söylenmiştir.

[1938] أَيَّانَ *metâ* (ne zaman?) anlamındadır. Eğer isim kılınırsa, âne -*yeînu* - *eyyân^{en}* şeklinde *fâ^{al^{en}}* vezninde; [Elif Nûn ziyadeliği söz konusu olmadığı için] mutlaka munsarif olur. Hemze'nin kesresiyle *ıyyâne* şeklinde de okunmuştur.

66. Aslında Âhirete dair 'bilgi'leri pekâlâ yetişir; ama ondan yana 'şüphe' içindeler... Hatta, ona karşı tamamen körler!..

[1939] [بل ادراك ifadesi] *bel edrake*, *belidderake*, *beliddârake*, *bel tedârake*, iki Hemze ile *bel e-edrake*, iki Hemze arasına bir Elif getirerek *bel â-edrake*, şeddesiz olarak ve nakil vechi [Hemze'nin fethasını, öncesindeki Lâm'a nakletme] ile *bele'drake*, Lâm'ın fethası ve Dâl'in şeddesiyle *bele'dderake* ki bunun aslı, soru tarzı üzere *bel edderake* şeklindedir. Yine, *belâ edrake*, *belâ e-edrake*, *em tedârake* ve *em edrake* şeklinde de okunmuş olup, bunlar on iki kıraattir.¹ *İddâra*kenin aslı *tedârake* olup Tâ, Dâl'a idğâm edilmiş [ve sakın harfle başlangıç yapılamayacağı için fiilin başına bir vasıl Hemze'si getirilmiş]tir. *İdderake* ise ifte'ale babındandır. *Edrake* *'ilmuhum* ifadesi, "onların bilgileri nihâî dereceye varıp, tekâmül bulmuştur" anlamındadır. إدراك علمهم ise "peyderpey gerçekleşti, sağlamlaştı" demektir ki iki açıklaması vardır: Birincisi, ilmin sağlamlaşıp kemal noktaya varmasının sebepleri, hiçbir şüphe barındırmayan kıyametin onlar için vuku bulması ve şüpheci birer cahil iken onun bilgisine sahip kılınmış olmalarıdır. İşte "... ama ondan yana 'şüphe' içindeler... Hatta, ona karşı tamamen körler!.." âyeti bu olup Allah Teâlâ, bununla göktekilerin ve yerdekilerin bir kısmı olan müşrikleri kastetmektedir; çünkü bunlar göklerde ve yerde olanlar kategorisine dâhil oldukları için, bunların fiili yekûna nispet edilmiştir. Nitekim fiili içlerinden sadece bir grup insan işlediği halde "Falan oğulları şöyle şöyle yaptılar." denir.

1 *Beliddârake* kıraati Nâfi', İbn Âmir, Âsım, Hamza, Kisâi ve Halef'e; *bel edrake* kıraati ise İbn Kesir, Ebû Amr, Ebû Ca'fer ve Ya'küb'a ait olup, diğer vecihler şazdır. / çev.

[١٩٣٧] وعن عائشة رضي الله عنها: «من زعم أنه يعلم ما في غد فقد أعظم على الله الفرية! والله تعالى يقول {قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ الْغَيْبَ إِلَّا اللَّهُ}». وعن بعضهم: أخفى غيبه عن الخلق ولم يُطلع عليه أحدًا لئلا يأمن أحد من عباده مكره. وقيل: نزلت في المشركين حين سألوا رسول الله ﷺ عن وقت الساعة.

[١٩٣٨] {أَيَّانَ} بمعنى متى، ولو سمي به لكان فعالًا، من آن يئین ولا يصرف. وقرئ «إيان»، بكسر الهمزة.

٦٦- ﴿بَلْ أَدَارِكْ عَلِمُهُمْ فِي الْآخِرَةِ بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ﴾

١٠ [١٩٣٩] وقرئ «بَلْ أدرك»، «بَلْ ادْرِكْ»، «بَلْ أَدَارِكْ»، «بَلْ تدارك»، «بَلْ أَدَارِكْ» بهمزتين، «بَلْ آدرك» بألف بينهما، «بَلْ ادْرِكْ»، بالتخفيف والنقل، «بَلْ ادْرِكْ» بفتح اللام وتشديد الدال. وأصله: بَلْ أدرك على الاستفهام، «بلى أدرك»، «بلى أَدَارِكْ»، «أَم تدارك»، «أَم أدرك» فهذه ثنتا عشرة قراءة. وادارك أصله تدارك، فأدغمت التاء في الدال؛ وادرك افتعل. ومعنى أدرك علمهم: انتهى وتكامل؛ وادارك: تتابع واستحكم. وهو على وجهين؛ أحدهما أن أسباب استحكام العلم وتكامله بأن القيامة كائنة لا ريب فيه، قد حصلت لهم ومكّنوا من معرفته وهم شاكّون جاهلون، وهو قوله {بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ}؛ يريد المشركين م {مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ} [النمل: ٦٥]؛ لأنهم لما كانوا في جملتهم نسب فعلهم إلى الجميع، كما يقال: بنو فلان فعلوا كذا، وإنما فعله ناس منهم.

[1940] **Şayet** “Âyet, *gayb* bilgisinin tamamen Allah’a ait olduğunu, bundan yana kulların hiçbir bilgisinin olmadığını, ne zaman diriltip haşredileceklerinin de *gayb* bilgisi kategorisine dâhil olduğunu ve bunu kavrayamayacaklarını anlatmak için sevk edilmiştir. Hal böyle iken, müşriklerin ‘bilgi sebeplerinin sağlamlaşması ve ma’rifet imkânı bulmaları’ ile ‘dirilmeyi inkâr etmeleri’ nasıl birbirine uygun düşebilir?” **dersen şöyle derim:** [i] Allah Teâlâ kulların gayba dair bir bilgileri olmadığını, vuku bulacak dirilişi de dirilişin gerçekleşeceği vakti de bilemeyeceklerini zikredince ve bu onların âcizliklerini açıklamak ve bilgilerinin yetersizliğini betimlemek için olunca, onlarda bundan daha mübalağalı bir âcizlik bulunduğunu belirtmiştir ki bu âcizlik de yanlarında buna dair birtakım bilgi sebepleri ve bilgi sağlamlığı mevcutken, amellerinin karşılık bulacağı ‘mutlaka gerçekleşecek bir olay’ için ‘olmayacak’ demeleridir. [ii] Bunun ikinci açıklaması da şudur: Onların bilgi sağlamlığı ve tekâmülü ile betimlenmeleri onlarla alay etmektir ki bu, insanların en cahiline alaylı alaylı: “Amma da âlimmişsin!” demene benzer; çünkü bilinmesine hiçbir yol bulunmayan şeyin oluş vaktini bilmeyi bırakın, bilgisine gidilecek işlek bir yol bulunan bir şeyin ispatından bile şüphe edip, kör davranmaktadırlar! [iii] *Edrake* ‘ilmuham ve *iddârake* ‘ilmuham kıraatlerinin bir diğer yorumu daha vardır ki o da *edra*kenin “son buldu ve yok oldu” anlamına gelmesidir. Bu tıpkı senin *edra*keti’s-semerat“ (meyve tükendi) demen gibidir; çünkü bu, meyvenin yok olduğu nihaî sınırdır. Hasan-ı Basrî bunu “Bilgileri yok olup gitti.” anlamında yorumlamıştır; burada *tedârake* fiili, *tedârake* *benû fulân*“ (falan oğulları art arda yok oldular) ifadesi kabilinden olup helâk olmada birbirilerini izlemeleri hâlinde söylenir.

[1941] **Şayet** “Soru tarzı üzere *bel e-edrake* (yoksa, onların bilgisi yeterli mi?) şeklinde okuyanın kıraat değeri nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu, onların bilgi yeterliliklerinin inkârı şeklinde bir soru sormadır. *Em edrake* ve *em tedârake* şeklinde okuyanın kıraati de böyledir; çünkü bu *em*, *bel-e* (yoksa) anlamındadır. “Peki, *belâ edrake* ve *belâ e-edrake* şeklinde okuyana ne demeli?” **dersen şöyle derim:** “Allah Teâlâ ‘... fark edemiyorlar’ buyurmasının ardından *belâ* sözcüğünü getirince bu, “Elbette fark edebiliyorlar.” anlamına gelir. Sonrasında, bu “fark etme” anlamını, bilgileri olmadığını mübalağalı bir şekilde ifade etme anlamına gelen bir istihza ile “Onların Âhirete dair bilgileri yeterliymiş!” sözüyle açıklamış olur ki buna göre sanki, “Onların Âhiret vaktinin farkına varmaları, onun vukuunu bilmemeleridir.” buyurmuş gibidir. Böylece, iş fark etme diye bir şeyin -olabilecek en mübalağalı şekilde- yokluğunu anlatmaya dönmektedir.

[١٩٤٠] فإن قلت: إن الآية سقت لاختصاص الله بعلم الغيب وأن العباد لا

علم لهم بشيء منه، وأن وقت بعثهم ونشورهم من جملة الغيب وهم لا يشعرون به، فكيف لاءم هذا المعنى وصف المشركين بإنكارهم البعث مع استحكام أسباب العلم والتمكن من المعرفة؟ قلت: لما ذكر أن العباد لا يعلمون الغيب ولا يشعرون بالبعث الكائن ووقته الذي يكون فيه، وكان هذا بياناً لعجزهم ووصفاً لقصور

علمهم؛ وصل به أن عندهم عجزاً أبلغ منه، وهو أنهم يقولون للكائن الذي لا بد أن يكون - وهو وقت جزاء أعمالهم - لا يكون، مع أن عندهم أسباب معرفة كونه واستحكام العلم به. والوجه الثاني: أن وصفهم باستحكام العلم وتكامله تهكم بهم، كما تقول لأجهل الناس: "ما أعلمك!" على سبيل الهزؤ، وذلك حيث شكوا وعموا عن إثباته الذي الطريق إلى علمه مسلوكة، فضلاً أن يعرفوا وقت كونه الذي لا طريق إلى معرفته. وفي أدرك علمهم، و{أدرك علمهم} وجه آخر، وهو أن يكون أدرك بمعنى انتهى وفني، من قولك: أدركت الثمرة؛ لأن تلك غايتها التي عندها تعدم. وقد فسر الحسن عليه السلام باضمحل علمهم وتدارك، من تدارك بنو فلان: إذا تتابعوا في الهلاك.

[١٩٤١] فإن قلت: فما وجه قراءة من قرأ «بل أدرك» على الاستفهام؟

قلت: هو استفهام على وجه الإنكار لإدراك علمهم، وكذلك من قرأ: «أم أدرك». و«أم تدارك»؛ لأنها أم التي بمعنى بل والهمزة. فإن قلت: فمن قرأ: «بلى أدرك»، و«بلى أدرك»؟ قلت: لما جاء بلى بعد قوله {وَمَا يَشْعُرُونَ} كان معناه: بلى يشعرون، ثم فسر الشعور بقوله: أدرك علمهم في الآخرة، على سبيل التهكم الذي معناه المبالغة في نفي العلم. فكأنه قال: شعورهم بوقت الآخرة أنهم لا يعلمون كونها، فيرجع إلى نفي الشعور على أبلغ ما يكون.

Soru tarzı üzere, *belâ e-edrake* şeklinde okuyana gelince bu da “Elbette, sanki ne zaman diriltileceklerini fark edebiliyorlar!” anlamına gelmekte olup sonrasında Allah Teâlâ, onların bu Âhirete dair bilgilerini inkâr etmiştir. Allah Teâlâ Âhiretin vukuuna dair bilgilerini inkâr edince, o Âhiretin vukuu vaktine dair onlar adına herhangi bir farkındalık husule gelmemiş olur; çünkü olacak olanın vaktinin bilinmesi, olacak olanın bilinmesine tâbidir.

[1942] “Ahirete” yani Âhiretin durumu ve bilgisine “dair.”

[1943] **Şayet** “[Yok, yok!.. Bilakis.. Hayır hayır.’ şeklinde’] üç adet ıdrap yapmanın esprisi nedir?” **dersen şöyle derim:** Allah, bunları önce dirilme vaktinin farkına varamamakla, sonra kıyametin olacağını bilmemekle, sonra da şüphede debelenip, gidermeleri pek âla mümkünken bu şüphelerini gidermemekle tavsif etmiştir ki böylece, tamamen, değişken durumlarını anlatmış olmaktadır. Dikkat edilirse, mezhep anlaşmazlıklarını ve mezhep erbâbının birbirlerini dalâlete nispet ettiklerini hiç duymamış birinin durumu, bunu işittiği halde hakla batılı birbirinden ayırt etme çabaları kendisini ırgalamadan pinekleyen, daha kötüsü, kör-kütük bir hâlde olan, tüm amacını midesine ve organına endeksleyen bir hayvan misali “hak” ve “batıl” diye bir kavramı aklından geçirmeyen ve âkıbet düşüncesi taşımayan kimseden daha ehvendir!

[1944] Allah Teâlâ Âhireti onların körlüğünün kaynaklandığı başlangıç noktası kılmış, bu yüzden de onu[n âmilini] ‘An ile değil de Min ile geçişli kılmıştır; çünkü âkıbetin ve amele verilecek karşılığın inkârı, onları düşünmeyen ve dikkat etmeyen hayvanlar gibi kılan şeydir.

67. Nitekim şöyle demekteler nankörce inkâr edenler: “Biz ve atalarımız toprak olduktan sonra tekrar mı çıkarılacakmışız?!”

[1945] اِنَّا لَمُخْرَجُونَ (Tekrar mı çıkarılacakmışız!) ifadesinin delâlet ettiği şey olup o da *nuhracu* (çıkarılacağız) şeklinde takdir edilir; çünkü ism-i fâ‘ilin ameli önünden istifham Hemze’sinin gelmesi, ayrıca İnne ve iptida Lâm’ı... ki biri bile yeterlidir, bunların tamamı bir araya geldiğinde varın siz düşünün!

[1946] Kastedilen, topraktan veya yokluk hâinden hayata çıkarılmaktır. İzânın ve *innenin* başına getirilmiş hâli ile istifham harfinin tekrar edilmesi topyekûn yadırgama üstüne yadırgama, inkâr üstüne inkâr ve katmerli, aşırı küfre delildir.

وأما من قرأ «بلى أدرك» على الاستفهام فمعناه: بلى يشعرون متى يبعثون، ثم أنكر علمهم بكونها. وإذا أنكر علمهم بكونها لم يتحصل لهم شعور بوقت كونها؛ لأنّ العلم بوقت الكائن تابع للعلم بكون الكائن.

[١٩٤٢] {فِي الْآخِرَةِ} فِي شَأْنِ الْآخِرَةِ وَمَعْنَاهُ.

٥ [١٩٤٣] فَإِنْ قُلْتَ: هَذِهِ الْأَضْرَابَاتُ الثَّلَاثُ مَا مَعْنَاهَا؟ قُلْتَ: مَا هِيَ إِلَّا تَنْزِيلٌ لِأَحْوَالِهِمْ؛ وَصَفَهُمْ أَوَّلًا بِأَنَّهُمْ لَا يَشْعُرُونَ وَقْتُ الْبَعْثِ، ثُمَّ بِأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ أَنَّ الْقِيَامَةَ كَائِنَةٌ، ثُمَّ بِأَنَّهُمْ يَخْبُطُونَ فِي شَكٍّ وَمَرِيَّةٍ فَلَا يَزِيلُونَهُ وَالْإِزَالَةُ مُسْتَطَاعَةٌ. أَلَا تَرَى أَنَّ مَنْ لَمْ يَسْمَعْ اخْتِلَافَ الْمَذَاهِبِ وَتَضَلُّلِ أَرْبَابِهَا بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ كَانَ أَمْرُهُ أَهْوَنُ مِمَّنْ سَمِعَ بِهَا وَهُوَ جَائِمٌ لَا يَشْخَصُ بِهِ طَلِبُ التَّمْيِيزِ بَيْنَ الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ، ثُمَّ بِمَا هُوَ أَسْوَأُ حَالًا وَهُوَ الْعَمَى، وَأَنْ يَكُونَ مِثْلَ الْبَهِيمَةِ قَدْ عَكَفَ هَمُّهُ عَلَى بَطْنِهِ وَفَرَجِهِ، لَا يَخْطُرُ بِيَالِهِ حَقًّا وَلَا بَاطِلًا، وَلَا يَفْكُرُ فِي عَاقِبَةٍ.

[١٩٤٤] وَقَدْ جَعَلَ الْآخِرَةَ مَبْدَأَ عَمَاهِمُ وَمَنْشَأَهُ، فَلِذَلِكَ عَدَّاهُ بِمَنْ دُونَ عَنْ؛ لِأَنَّ الْكَفْرَ بِالْعَاقِبَةِ وَالْجَزَاءَ هُوَ الَّذِي جَعَلَهُمْ كَالْبَهَائِمِ لَا يَتَدَبَّرُونَ وَلَا يَتَبَصَّرُونَ.

٦٧- ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَئِذَا كُنَّا تُرَابًا وَآبَاءُنَا أَئِنَّا لَمُخْرَجُونَ﴾

١٥ [١٩٤٥] الْعَامِلُ فِي {أَئِذَا} مَا دَلَّ عَلَيْهِ {أَئِنَّا لَمُخْرَجُونَ}، وَهُوَ نَخْرُجُ؛ لِأَنَّ بَيْنَ يَدَيْ عَمَلِ اسْمِ الْفَاعِلِ فِيهِ عِقَابًا، وَهِيَ هَمْزَةُ الاسْتِفْهَامِ، وَإِنَّ وَلامَ الْإِبْتِدَاءِ، وَوَاحِدَةً مِنْهَا كَافِيَةٌ، فَكَيْفَ إِذَا اجْتَمَعْنَ؟

[١٩٤٦] وَالْمُرَادُ: الْإِخْرَاجُ مِنَ الْأَرْضِ، أَوْ مِنْ حَالِ الْفَنَاءِ إِلَى الْحَيَاةِ. وَتَكَرَّرَ حَرْفُ الاسْتِفْهَامِ بِإِدْخَالِهِ عَلَى إِذَا وَإِنَّ جَمِيعًا إِنْكَارٌ عَلَى إِنْكَارٍ، وَجُحُودٌ عَقِيبُ جُحُودٍ، وَدَلِيلٌ عَلَى كُفْرٍ مُؤَكَّدٍ مَبَالِغٍ فِيهِ.

68. “Aslında, biz ve daha evvel atalarımız bununla tehdit edilmişiz; ama bu, öncekilerin masallarından ibarettir!”

[1947] بَيْنَا (Biz mi) ifadesindeki zamir onlara ve atalarına aittir; çünkü onların toprak oluşu kendilerini de atalarını da içermiş olmaktadır.

- 5 [1948] **Şayet** “Âyetle ‘bu’ ifadesi ‘biz ve atalarımız’ ifadesinden önce söylenmiş iken, başka bir âyetle¹ ‘biz ve atalarımız’ ifadesi ‘bu’ ifadesinden önce söylenmiş?” **dersen şöyle derim:** Öncelik vermek, önce anılanın, sözün kendisi için sevk edildiği, anlatılmak istenen aslî maksat olduğuna delildir. Buna göre iki âyetten birinde diriltmenin esas alındığı, diğerinde ise sadedin diriltileceklerle ilgili olduğu gösterilmiş olmaktadır.
- 10

69. De ki: Veryüzünde gezin de, mücrimlerin sonu nasıl olmuş, görün.

- [1949] Akıbet[i anlatan *kâne*] fiiline müenneslik alâmetinin bitişmeme sebebi, bunun müennesliğinin gerçek olmaması ve anlamın *keyfe kâne âhiru emrihim* (işlerinin sonu nasıl oldu!) şeklinde [müzekker] olmasıdır. Allah Teâlâ “mücrimler” ifadesiyle inkârcı kesimi kastetmiştir. İnkârın “cürüm-kârlık” ile ifade edilmesinin yegâne sebebi, cerîmelerin terki ve bu cerîmelerin varacağı âkıbetle korkutma hususunda Müslümanlar için bir lütuf olmasıdır. Dikkat edilirse, “Rableri de günahları yüzünden onları kırıp geçirdi...” [Şems 91/14] ve “Kendi yanlışları yüzünden suda boğuldular...” [Nûh 71/25] buyrulmuştur.
- 15

70. Onlara üzülmeyi; kurdukları tuzaklardan dolayı için daralmasını.

20

- [1950] “Onlara üzülmeyi!” Çünkü sana uymadılar ve Müslüman olup da bu sayede kurtuluşa eremediler. Bunlar Hazret-i Peygamber’in kavmi olan Kureyş’tir. Tıpkı “(Resulüm!) İşbu söze iman etmediler diye üzüntünden, arkalarından neredeyse kendini paralayacaksın!” [Kehf 18/6] âyetindeki gibi.
- 25 [1951] “İçin daralmasını!” Sana kurdukları hile ve tuzaklardan dolayı göğsün daralmasını! Aldırma; çünkü Allah seni insanlardan koruyacaktır. Fetha ve kesre ile *dâkaş-şey^u dayk^{an} ve dik^{an}* denir ki, âyet her ikisiyle de okunmuştur. Keza; *ed-dayk^u* ifadesi *ed-dayyik^u* lâfzının şeddesizidir. Nitekim Allah Teâlâ “...kimi saptırmak istiyorsa onun da göğsünü, göğsü doğru yükseliyormuşçasına daraltıyor, sıkıyor.” [En‘âm 6/125] buyurmuştur ki bu-
rada, [ضيقًا] şeddesiz ve şeddeli okunmuştur. “Tuzaklarından dolayı sıkışmış bir durumda olma.” anlamı kastedilmiş de olabilir.
- 30

1 Mu‘minûn 23/83.

٦٨- ﴿لَقَدْ وُعِدْنَا هَذَا نَحْنُ وَآبَاؤُنَا مِنْ قَبْلُ إِنَّ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ﴾

[١٩٤٧] والضمير في إن لهم ولآبائهم؛ لأن كونهم تراباً قد تناولهم وآبائهم.

[١٩٤٨] فإن قلت: قدّم في هذه الآية {هذا} على {نَحْنُ وَآبَاؤُنَا}، وفي آية أخرى قدّم {نَحْنُ وَآبَاؤُنَا} [المؤمنون: ٨٣] على {هذا}؟ قلت: التقديم دليل على أن المقدم هو الغرض المتعمد بالذكر، وإن الكلام إنما سيق لأجله، ففي إحدى الآيتين دلّ على أن اتخاذ البعث هو الذي تعمد بالكلام، وفي الأخرى على أن اتخاذ المبعوث بذلك الصدد.

٦٩- ﴿قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ﴾

[١٩٤٩] لم تلحق علامة التأنيث بفعل العاقبة؛ لأنّ تأنيثها غير حقيقي؛ ولأنّ المعنى: كيف كان آخر أمرهم؟ وأراد بـ{المُجْرِمِينَ} الكافرين. وإنما عبر عن الكفر بلفظ الإجماع ليكون لطفًا للمسلمين في ترك الجرائم وتخوّف عاقبتها. ألا ترى إلى قوله: {فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذُنُوبِهِمْ} [الشمس: ١٤]، وقوله: {مِمَّا خَطِيئَاتِهِمْ أُغْرِقُوا} [نوح: ٢٥].

٧٠- ﴿وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُنْ فِي ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ﴾

[١٩٥٠] {وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ} لأنهم لم يتبعوك، ولم يُسلموا فيسلموا، وهم قومه قريش، كقوله تعالى: {فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلَى آثَارِهِمْ إِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا} [الكهف: ٦].

[١٩٥١] {فِي ضَيْقٍ} في حرج صدر من مكرهم وكيدهم لك، ولا تبال بذلك، فإن الله يعصمك من الناس. يقال: ضاق الشيء ضيقًا وضيقًا، بالفتح والكسر؛ وقد قرئ بهما. والضيق أيضًا تخفيف الضيق. قال الله تعالى {ضَيِّقًا حَرَجًا} [الأنعام: ١٢٥]، قرئ مخفّفًا ومثقلًا. ويجوز أن يراد في أمر ضيق من مكرهم.

71. “Doğru söylüyorsanız, ne zaman gerçekleşecekmiş bu tehdit?!” diyorlar.

72. De ki: Hemen isteyip durduğunuz şeyin bir kısmı belki de ensenizdedir!

5 [1952] Tehdit edildikleri azabı alelacele istemişlerdi de kendilerine şöyle denildi: “Belki de onun bir kısmı ensenizde” bulunmakta “dır” ki o da Bedir günü azabıdır.

[1953] [كَمْ'deki] Lâm anlamı pekiştirmek için eklenmiştir; tıpkı ولا تلقوا ... بأيديكم (...kendi ellerinizi tehlikeye atmayın...) [Bakara 2/195] âyetindeki 10 Bâ gibi. Yahut *denâ le-kum* ve *ezife le-kum* (size yaklaştı) örneklerindeki gibi Lâm ile geçişli kılınmış bir fiil anlamı da tazammun edilmiş olup anlamı: “Sizi izlemiş, size bitişmiş olabilir.” şeklindedir. Nitekim [bu radife fiili] Min ile de geçişli kılınmıştır. Şair şöyle demiştir:

15 Umeyr ve arkadaşlarına yaklaştığımızda
hızla kaçtılar; ölüm peşlerinde idi zira...

Yani “Umeyr’e yaklaştığımızda.”¹ A’rec [v. 130/748] *zehebe* vezninde *radefe* şeklinde okumuştur ki bunlar, iki tür lügattir; ama kesre ile gelen kıraat daha fasihtir. Hükümdarların müjde ve tehditlerinde geçen *‘asâ*, *le’alle* ve *sevfê* (ola ki, muhtemelen, ileride) ifadeleri, durumun doğruluğuna, ciddiyetine ve sonrasında 20 asla şüpheye mahal olmadığına delâlet eder; hükümdarlar bununla ağırbaşlı olduklarını, cezalandırmada aceleci davranmayacaklarını anlatmak isterler ki bu da kahredici güç ve galibiyetlerine, düşmanlarının onları atlatamayacağına ve onlar açısından amaçlara gönderi yapmanın yeterli olacağına dair besledikleri güvenden kaynaklanmaktadır. İşte, Allah’ın müjde ve tehditleri de bu minval üzere caridir.

25 **73. Bununla birlikte, senin Rabbin insanlara karşı gerçekten lütuf sahibidir; ama çoğu şükretmez!**

[1954] *el-Fadlu* ve *el-fâdiletu* lütufta bulunmak demektir; *li-fulânⁱⁿ fevâdilu fî-kavmihi* ve *fudûl^{im}* (Falancanın, kavmi içerisinde üstün meziyetleri ve faziletleri vardır.) denir. Âyetin anlamı şudur: “Allah cezayı geciktirmekle ve onları o cezaya 30 hemen çarptırmamakla onlara lütufta bulunmuştur. Onların çoğu Allah’ın nimetlerinin hakkını tanımıyor ve O’na şükretmiyorlar. Aksine, cehaletleri yüzünden azabın çarçabuk vuku bulmasını istiyorlar... ki, bunlar da Kureyş’tir.

1 Yani diyerek *radife* fiilinin yaklaşma ifade eden *denâ* ve *karube* gibi kullanılışına işaret etmektedir. Bir şey ile aradaki mesafenin azalması yani yaklaşma edimi, farklı itibarlara göre “...e yaklaşmak” şeklinde de “...den yaklaşmak” şeklinde de ifade edilebilir. / ed.

٧١- ﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾

٧٢- ﴿قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ رَدِفَ لَكُمْ بَعْضُ الَّذِي تَسْتَعْجِلُونَ﴾

[١٩٥٢] استعجلوا العذاب الموعود، ف قيل لهم {عَسَى أَنْ يَكُونَ} ردفكم بعضه، وهو عذاب يوم بدر.

٥ [١٩٥٣] فزيدت اللام للتأكيد كالباء في {وَلَا تُلقُوا بِأَيْدِيكُمْ} [البقرة: ١٩٥]، أو ضمن معنى فعل يتعدى باللام نحو: دنا لكم وأزف لكم، ومعناه: وتبعكم ولحقكم، وقد عدي. بمن قال:

فَلَمَّا رَدِفْنَا مِنْ عُمَيْرٍ وَصَحْبِهِ * تَوَلَّوْا سِرَاعًا وَالْمَيَّةُ تُعْنِقُ

يعني: دنونا من عمير، وقرأ الأعرج: ردف لكم، بوزن ذهب، وهما لغتان، ١٠ والكسر أفصح. وعسى ولعل وسوف - في وعد الملوك ووعدهم - يدل على صدق الأمر وجدّه وما لا مجال للشك بعده. وإنما يعنون بذلك إظهار وقارهم وأنهم لا يعجلون بالانتقام، لإدلالهم بقهرهم وغلبتهم ووثوقهم أَنَّ عدوهم لا يفوتهم، وأن الرزمة إلى الأغراض كافية من جهتهم؛ فعلى ذلك جرى وعد الله ووعيده.

٧٣- ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ﴾

[١٩٥٤] الفضل والفاضلة الإفضال؛ ولفلان فواضل في قومه وفضول. ومعناه: أنه مفضل عليهم بتأخير العقوبة، وأنه لا يعاجلهم بها، وأكثرهم لا يعرفون حق النعمة فيه ولا يشكرونه، ولكنهم بجهلهم يستعجلون وقوع العقاب، وهم قريش.

74. Şüphesiz senin Rabbin, içlerinde gizlediklerini de dışa vurduklarını da bilmektedir!

- [1955] [*Tukinnu* fiili] *tekunnu* şeklinde de okunmuştur. *Kenentu's-şey'e* ve *eknentuhû* denir ki "O şeyi örtüp gizledim." demektir; yani Allah onların
- 5 Hazret-i Peygamber'e (s.a.) düşmanlık ve tuzak kurma adına gizlediklerini de dışa vurduklarını da bilmektedir ve buna karşılık hak ettikleri şekilde onları cezalandıracaktır!

75. Gökte ve yerde hiçbir gizli şey yoktur ki apaçık bir kitapta bulunmasın.

- 10 [1956] Kaybolup gizli kalan şey *ğâibet^{un}* ve *hâfiyet^{un}* diye isimlendirilir ki bu ikisinde yer alan *Tâ*, *âfiyet* ve *âkıbet* kelimelerinde yer alan *Tâ*'nın konumundadır. Sıfat yerine isim olmaları hususunda bu ikisinin benzerleri *en-natihat^{un}* (süsülüp öldürülmüş), *er-ramiyyet^{un}* (vurulup öldürülmüş) ve *ez-zebihat^{un}* (boğazlanmış) lâfızlarıdır. Bu ikisi [*ğâibet^{un}* ve *hâfiyet^{un}*] sıfat olup
- 15 bunlardaki *Tâ*'nın mübalağa için gelmiş olması da caizdir. Tıpkı Arapların, *veyl^{un} li's-şâ'iri min râviyeti's-sû'i* (Kötü rivayetleri çok olan şaire yazıklar olsun!) sözünde yer alan *er-râviyet^{un}* [çokça rivayet eden] lâfzında olduğu gibi. Sanki Allah Teâlâ, "Son derece gaip ve son derece gizli hiçbir şey yoktur ki Allah, onu bilip kuşatmış ve Levh-i Mahfuz'da sabitleştirmiş olmasın!"
- 20 buyurmaktadır.

[1957] "Apaçık" yani meleklerin bakıp gördükleri, açık seçik olan.

76. Bu Kur'ân, anlaşmazlığa düştükleri şeylerin çoğunu İsrail oğullarına anlatmaktadır.

77. Şüphesiz o, müminler için kılavuzdur, rahmet vesilesidir.

- 25 [1958] Onlar *mesîh* konusunda ihtilâfa düşüp, hiziplere bölünmüşler ve pek çok hususta aralarında nefret vâki olmuştur; o kadar ki birbirlerine lânet okumaktadırlar! İşte Kur'ân, insafa gelip kendisine sarılmaları ve Müslüman olmaları şartıyla ihtilaf ettikleri şeylerin açıklamasını getirmiştir. Burada Allah, Yahudi ve Hristiyanları kastetmektedir.

- 30 [1959] "Müminler için" yani onların arasından iman ve insafa gelenler için ki bunlar, sadece İsrâiloğullarından da olabilirler, hem bunlardan hem de başkalarından da olabilirler.

٧٤- ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ﴾

[١٩٥٥] قرئ «تكن». يقال: كنت الشيء وأكنته، إذا سترته وأخفيت، يعني: أنه يعلم ما يخفون وما يعلنون من عداوة رسول الله ﷺ ومكايدهم، وهو معاقبهم على ذلك بما يستوجبونه.

٥٧- ﴿وَمَا مِنْ غَائِبَةٍ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ﴾

[١٩٥٦] سمي الشيء الذي يغيب ويخفي غائبة وخافية، فكانت التاء فيهما بمنزلتها في العافية والعاقبة. ونظائرهما النطيحة، والرمية، والذبيحة في أنها أسماء غير صفات. ويجوز أن يكونا صفتين وتأوّهما للمبالغة، كالراوية في قولهم: ويل للشاعر من راوية السوء، كأنه قال: وما من شيء شديد الغيبوبة والخفاء إلا وقد علمه الله وأحاط به وأثبت في اللوح. ١٠

[١٩٥٧] المبين: الظاهر البين لمن ينظر فيه من الملائكة.

٧٦- ﴿إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَقُصُّ عَلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ أَكْثَرَ الَّذِي هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾

٧٧- ﴿وَإِنَّهُ لَهْدَىٰ وَرَحْمَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ﴾

[١٩٥٨] قد اختلفوا في المسيح فتحزبوا فيه أحزاباً، ووقع بينهم التناكر في أشياء كثيرة حتى لعن بعضهم بعضها، وقد نزل القرآن ببيان ما اختلفوا فيه لو أنصفوا وأخذوا به وأسلموا. يريد اليهود والنصارى. ١٥

[١٩٥٩] {لِلْمُؤْمِنِينَ} لمن أنصف منهم وآمن، أي من بني إسرائيل، أو منهم

ومن غيرهم.

78. Senin Rabbin, bunların arasında verdiği hükmü mutlaka gerçekleştirecektir. O'dur çünkü 'mutlak izzet ve ilim sahibi' (Azîz, Alîm).

[1960] “Bunların arasında” yani Kur’ân’a iman edenlerle onu inkâr edenler arasında.

- 5 [1961] **Şayet** “*Zeyd^{ün} yadribu bi-darbihi ve yemne’u bi-men’ih* denilemezken, âyette يقضي بحكمه (hükmüyle hükmeder) denmesinin esprisi nedir?” **dersen şöyle derim:** Bu “Ne ile hükmediyorsa onunla hükmeder ki o da O’nun adaletidir; zira O, adaletten başka hüküm vermez.” anlamındadır. Böylece, ‘hükümün kendisine bağlı olarak verildiği şey’ *hüküm* olarak
- 10 isimlendirilmiştir. Yahut “hikmetiyle [hükmeder]” anlamını kastetmiş olup, *hikmetin* çoğulu olarak *bi-hikemihi* (hikmetli işleriyle [hükmeder]) şeklinde okuyanın kıraati de buna delildir.

- [1962] “Mutlak izzet sahibidir;” yani hükme bağladığı şey geri çevrilemez; lehinde ve aleyhinde hükmedeceği şeyi “mutlak olarak bilir.” Yahut bâtil
- 15 taraftarlarını mutlaka cezalandırma hususunda mutlak güç sahibidir; böyleleri ile hakperestleri birbirinden ayırma konusunda mutlak bilgi sahibidir.

79. Öyleyse, Allah’a güvenip dayan; şüphesiz sensin, apaçık gerçek üzerinde bulunan.

- 80. Sen bu çağırışı elbette ‘ölü’lere de ‘sağır’lara da işittiremezsin arkalarını dönüp gittikleri takdirde!**
- 20

81. ‘Kör’leri de gittikleri yanlış yoldan çevirip doğru yola getirecek değilsin. Sen sadece, âyetlerimize iman ederek teslimiyet gösterenlere işittirebilirsin.

- [1963] Allah Teâlâ, Peygamber’e (s.a.) Allah’a tevekkülü ve din düşmanlarına aldırmamayı emretmiş ve bu tevekkülü kendisinin şek ve zanla alakası olmayan apaçık bir gerçek üzere oluşu ile gerekçelendirmiştir.
- 25

[1964] Burada, hak yolda olanların, Allah’ın sanatkârane yaratışına ve yardımına güvenmeye [bâtil taraftarlarından] daha lâayık olduklarına ve bu gibilerin yarımsız bırakılmayacağına dair bir açıklama söz konusudur.

- 30 [1965] **Şayet** “‘Sen [bu çağırışı] elbette ölümlere [de sağırlara da] işittiremezsin’ ifadesi tevekkülün bir başka gerekçesi imiş gibi gözüküyor. Peki, bunun izahı nedir?” **dersen şöyle derim:** Bunun izahı şudur: Gerek müşriklerin gerekse Ehl-i Kitab’ın Peygamber’e (s.a.) tâbi olmayı terketmeleri ve bu terki eziyet ve düşmanlıkla takviye etmeleri karşısında Peygamber’e (s.a.) Allah’a güvenip dayanması emredilmiş ve tevekkül, ağır gelen işbu şeylerin sonucu kılınmıştır.
- 35

٧٨- ﴿إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِي بَيْنَهُمْ بِحُكْمِهِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ﴾

[١٩٦٠] {بَيْنَهُمْ} بين من آمن بالقرآن ومن كفر به.

[١٩٦١] فإن قلت: ما معنى يَقْضِي بِحُكْمِهِ؟ ولا يقال: زيد يضرب بضربه، ويمنع بمنعه؟ قلت: معناه: بما يحكم به، وهو عدله، لأنه لا يقضي إلا بالعدل، فسمى المحكوم به حكماً؛ أو أراد بحكمته - وتدل عليه قراءة من قرأ «بِحُكْمِهِ»، جمع حكمة.

[١٩٦٢] {وَهُوَ الْعَزِيزُ} فلا يردّ قضاؤه، {الْعَلِيمُ} بمن يقضي له وبمن يقضي عليه؛ أو العزيز في انتقامه من المبطلين، العليم بالفصل بينهم وبين المحقين.

٧٩- ﴿فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّكَ عَلَى الْحَقِّ الْمُبِينِ﴾

١٠- ٨٠- ﴿إِنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَى وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ﴾

٨١- ﴿وَمَا أَنْتَ بِهَادِي الْعُمَى عَنْ ضَلَالَتِهِمْ إِنْ تُسْمِعُ إِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ﴾

[١٩٦٣] أمره بالتوكل على الله وقلة المبالاة بأعداء الدين، وعلل التوكل بأنه على الحق الأبلغ الذي لا يتعلق به الشك والظن.

١٥ [١٩٦٤] وفيه بيان أنّ صاحب الحق حقيق بالوثوق بصنع الله وبنصرته، وأن مثله لا يخذل.

[١٩٦٥] فإن قلت {إِنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَى} يشبه أن يكون تعليلاً آخر للتوكل، فما وجه ذلك؟ قلت: وجهه أن الأمر بالتوكل جعل مسبباً عما كان يغيب رسول الله ﷺ من جهة المشركين وأهل الكتاب من ترك اتباعه وتشجيع ذلك بالأذى والعداوة،

Böylece, tâbi olmalarından ümit kesilmesi hasebiyle ve düşmanlıklarının, şer ve eziyetlerinin had safhaya ulaşmasından ötürü karşılarında muzaffer olmak için aleyhlerinde bedduada bulunmaktan başka bir alternatif kalmaması sebebiyle, Hazret-i Peygamber gibi bir tevekkül sahibinin tevekkülünün gerekçelendirilmesine uygun düşmüştür. Sağlıklı duyulara sahip canlı kimseler olmalarına rağmen ölümlere teşbih edilmelerinin sebebi, kendilerine okunan ilâhi âyetleri dinlediklerinde, içinde nesne barındırmayan kaplar misali içinde söz barındırmayan ve kulakları bu sözü bellemeyen kimseler olmaları sebebiyle işitmenin faydasızlığı açısından, durumları işitme sıhhatini yitirmiş ölümlerin durumuna benzetilmiştir. Çağrılıp da işitemeyen sağırlara benzetilmeleri de bunun gibidir. Körlere benzetilmeleri ise yoldan çıkmaları ve aziz ve celil Allah'dan başka kim-
 5 senin bu ârızayı kendilerinden uzaklaştırmaya ve onları 'yolunu bulmuş *gören* kimseler' kılmaya güç yetiremeyecek olması açısındandır.

[1966] **Şayet** "Arkalarını dönüp gittikleri takdirde!" ifadesinin esprisi
 15 nedir?" **dersen şöyle derim:** Bu, sağırın durumu için bir pekiştirmedir; çünkü o, sırt çevirip dönmek suretiyle çağırandan uzaklaştığında onun se-sini algılamaktan daha da uzak kalmış olur.

[1967] [وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ] ifadesi] *ve lâ-yesme'û's-summ*^u (sağırlar işitemezler) ve yine aslı üzere *ve mâ ente bi-hâdini'l-ûmye* şeklinde ve *tehdi'l-ûmye* şeklinde
 20 de okunmuştur. İbn Mes'ûd'un da *ve mâ in tehdi'l-ûmye* şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir.

[1968] *Hedâhu 'ani'd-dalâl'* ifadesi¹ tıpkı *sekâhu 'ani'l-'aymet'* yani "Süt içirerek onu aşırı süt isteğini giderdi." ifadesi gibidir; "kılavuzluk ederek onu yanlış yoldan uzak tuttu" anlamındadır. "Sen sadece... işittirebilirsin;"
 25 yani senin işittirmen ancak âyetlerine iman edeceklerini, yani onları tasdik edeceklerini Allah'ın bildiği kimselere erişebilir. "Ki onlar teslimiyet gösterenlerdir;" yani ihlâslı kimselerdir. Bu ifade ...بلى من أسلم وجهه لله... ("Hayır, her kim varlığını en güzel bir şekilde Allah'a teslim ederse..." [Bakara 2/112]) âyeti kabilinden olup bu da "Kim varlığını kusursuz ve halis biçimde Al-lah'a adarsa" anlamındadır.
 30

82. Bu [yeniden diriliş] söz(ü) onlar hakkında gerçekleştiğinde, top-raktan kendilerine ait öyle bir canlı çıkartırız ki, o insanların Bizim âyetlerimize yakînen inanmadıklarını [lisân-ı hâli ile] kendilerine söyler.

1 Müfessir, وَمَا أَنْتَ بِهَادِي الْغَمِيِّ عَنْ ضَلَالَتِهِمْ ifadesindeki 'An'lı kullanımı açıklamaktadır. / ed.

فلاءم ذلك أن يعللُ توكلٌ متوكلٍ مثله، بأن اتباعهم أمر قد يئس منه، فلم يبق إلا الاستنصار عليهم لعداوتهم واستكفاء شرورهم وأذاهم، وشبهوا بالموتى، وهم أحياء صحاح الحواس، لأنهم إذا سمعوا ما يتلى عليهم من آيات الله - فكانوا أقماع القول لا تعيه آذانهم وكان سماعهم كلاً سماع - كانت حالهم لانتفاء جدوى السماع كحال الموتى فقدوا مصحح السماع؛ وكذلك تشبيههم بالصم الذين يُنْعَقُ بهم فلا يسمعون. وشبهوا بالعمي حيث يضلون الطريق ولا يقدر أحد أن ينزع ذلك عنهم، وأن يجعلهم هداة بصراء إلا الله عز وجل.

[١٩٦٦] فإن قلت: ما معنى قوله: {إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ}؟ قلت: هو تأكيد لحال الأصم، لأنه إذا تباعد عن الداعي بأن يولي عنه مدبراً كان أبعد عن إدراك صوته.

[١٩٦٧] وقرئ «ولا يسمع الصم»، «وما أنت بهاد العمي»، على الأصل؛ و«تهدي العمي». وعن ابن مسعود «وما إن تهدي العمي».

[١٩٦٨] و«هده عن الضلال» كقولك: سقاه عن العيمة، أي أبعده عنها بالسقي، وأبعده عن الضلال بالهدى. {إِنْ تُسْمِعْ} أي ما يجدي إسماعك إلا على الذين علم الله أنهم يؤمنون بآياته، أي يصدقون بها {فَهُمْ مُسْلِمُونَ} أي مخلصون، من قوله {بَلَى مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ} [البقرة: ١١٢]، يعني جعله سالماً لله خالصاً له.

٨٢- ﴿وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِّنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ أَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِآيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ﴾

[1969] “Sözün” anlamı ve nihaî mefhumu “söz” diye isimlendirilmiş olup o da onların kıyamet vaktinin ve azabının vücut bulmasıyla tehdit edilmeleri ve o kıyametin vuku bulup husule gelmesidir. Maksat, kıyamet saatinin yaklaşması, alametlerinin ortaya çıkması ve tövbenin işe yaramadığı zamandır.

- 5 [1970] *Dâbbetülarz; cessâse*¹ olup hadiste geldiğine göre boyu, altmış arşındır, peşine düşenin yakalayamayacağı, kaçanın da kendisinden kurtulamayacağı bir şey imiş. Yine rivayete göre dört ayağı, ince tüyleri, telekleri ve iki kanadı varmış. Bu hayvanın vasfına dair İbn Cüreyc'den [v. 150/767] gelen rivayete göre, öküz başlı, domuz gözlü, fil kulaklı, dağkeçisi boynuzlu, 10 devekuşu boyunlu, aslan yeleli, kaplan postlu, kedi böğürlü, koç kuyruklu ve deve tabanlı olup iki ekleminin arası, Âdem (a.s.)'in arşınıyla on iki arşınmış. Yine rivayete göre sadece başını çıkartacakmış ki başı da göğün burçlarına yahut bulutlara erişiyormuş. Ebû Hureyre'den gelen rivayete göre ise onda her renkten varmış. İki boynuzunun arası süvari yürüyüşüyle bir fersahlık 15 [takriben 6 km] mesafe imiş. Hasan-ı Basrî'den [v. 110/728] gelen bir rivayete göre yerden çıkışının tamamlanması üç gün sürecekmış. Hazret-i Ali *Radıya'llâhu Anh*'dan rivayet edildiğine göre de o üç günde çıkacak olup, insanlar bakarken ancak üçte biri çıkacakmış. Yine rivayete göre Hazret-i Peygamber'e (s.a.) *Dâbbetülarz*'ın nereden çıkacağı sorulmuş da “Mescitlerin Allah'a göre saygınlığı en büyük olanından.” deyip bununla Mescid-i Harâm'ı kastetmiş. 20 Yine rivayete göre *Dâbbetülarz* üç kez çıkacakmış, Yemen'in en ücra bölgesinde ortaya çıkıp sonra gizlenecek, daha sonra çölde ortaya çıkıp uzun bir zaman gizlenecekmiş. Derken, insanlar Allah'a göre en saygın ve en değerli bir mescitte bulunuyorlarken, onları sadece ve sadece o hayvanın Benî Mahzûm 25 yurdunun hizasındaki Rûkn-i Yemânî ve Rûkn-i Hacer arasından, Mescid'in sağ çıkışındaki kapıdan çıkması korkutacakmış. Bir grup kaçarken, bir grup da bakakalacakmış. Bir söylentiye göre de Safa tepesinden çıkıp akıcı bir dille insanlara konuşacak ve “İnsanlar Bizim âyetlerimize” yani benim çıkacağıma “yakînen inanmıyorlardı” diyecekmiş; çünkü onun çıkışı [kıyametle ilgili] âlâmetlerden sayılmaktadır. Ve “Bakınız; Allah'ın lâneti zalimlere olsun!” diyecekmiş. Süddî'nin [v. 127/745] rivayetine göre insanlara, İslâm dininin dışında kalan bütün dinlerin bâtıl olduğunu anlatacakmış. İbn Ömer *Radıya'llâhu Anh*'in rivayetine göre de batıya yönelip, baştanbaşa duyuracağı şekilde ba- 30 ğıracak, sonra da doğuya, Şam'a ve Yemen'e yönelip aynı şeyi yapacakmış.

1 *Cessâse*, “Adalarda yaşayan ve Deccal'e haber taşıyan canlı” anlamına gelmekle birlikte, *Dâbbetularz*'ın salih bir varlık oluşu inancı ile çelişmektedir. / ed.

[١٩٦٩] سُمِيَ معنى القول ومؤداه بالقول، وهو ما أُعدوا من قيام الساعة والعذاب، ووقوعه: حصوله. والمراد مشارفة الساعة وظهور أشراتها وحين لا تنفع التوبة.

[١٩٧٠] ودابة الأرض: الجساسة. جاء في الحديث: أَنَّ طولَهَا ستون ذراعًا، لا

٥ يدركها طالبٌ، ولا يفوتها هاربٌ. وروى: لها أربع قوائم وزغب وريش وجناحان.

وعن ابن جريج في وصفها: رأس ثور، وعين خنزير، وأذن فيل، وقرن إبل، وعنق نعامة، وصدر أسد، ولون نمر، وخاصرة هَرّ، وذنب كبش، وخف بعير.

وما بين المفصلين اثنا عشر ذراعًا بذراع آدم عليه السلام. وروى: لا تخرج إلا

رأسها، ورأسها يبلغ أعنان السماء، أو يبلغ السحاب. وعن أبي هريرة: فيها من

١٠ كل لون، وما بين قرنيها فرسخ للراكب. وعن الحسن رضي الله عنه: لا يتم خروجها

إلا بعد ثلاثة أيام. وعن علي رضي الله عنه: أنها تخرج ثلاثة أيام، والناس ينظرون فلا

يخرج إلا ثلثها. وعن النبي ﷺ: أنه سئل: من أين تخرج الدابة؟ فقال: من أعظم

المساجد حرمةً على الله، يعني المسجد الحرام. وروى أنها تخرج ثلاث خرجات؛

تخرج بأقصى اليمن ثم تتمكن، ثم تخرج بالبادية ثم تتكمن دهرًا طويلاً، فيينا

١٥ الناس في أعظم المساجد حرمة وأكرمها على الله، فما يهولهم إلا خروجها من

بين الركن حذاء دار بني مخزوم عن يمين الخارج من المسجد، فقوم يهربون

وقوم يقفون نظارة. وقيل: تخرج من الصفا فتكلمهم بالعربية بلسان ذلق فتقول:

إِنَّ النَّاسَ كَانُوا بَأْيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ، يعني أن الناس كانوا لا يوقنون بخروجي. لأنَّ

خروجها من الآيات، وتقول: أَلَا لعنة الله على الظالمين. وعن السدي: تكلمهم

٢٠ بطلان الأديان كلها سوى دين الإسلام. وعن ابن عمر رضي الله عنه: تستقبل المغرب

فتصرخ صرخة تنفذه، ثم تستقبل المشرق، ثم الشام ثم اليمن فتفعل مثل ذلك.

Bir rivayete göre de [Mekke'deki] Ecyâd tepesinden çıkacakmış. Yine rivayete göre İsa (a.s.) insanlarla beraber Beytullah'ı tavaf ederken, o esnada altlarında yer, kandilin sarsılması gibi sarsılıp Safa tepesi, koşulan yerden [mesâ] itibaren yarılacakmış ve *Dâbbetülarz* beraberinde Hazret-i Mûsâ'nın asâsı ve Hazret-i Süleyman'ın mührü olduğu hâlde çıkacakmış. Müminin secde ettiği alına veya iki gözünün arasına Mûsâ'nın asâsıyla vuracakmış da beyaz bir nokta oluşacakmış ve bu nokta *Dâbbetülarz*'a aydınlık olacaktı. Yahut noktayı parlayan bir yıldız hâline gelinceye dek müminin yüzünde bırakacak ve iki gözünün arasına "Bu mümindir." diye yazacakmış. İnkârcının burnunu da mühürle damgalayacak ve bu damga onun yüzü *Dâbbetülarz*'a simsiyah kesecek derecede yayılacak ve onun da iki gözünün arasına "Bu inkârcıdır!" diye yazacakmış. Bir rivayete göre de *Dâbbetülarz* asâ ile müminin yüzünü parlatacak, inkârcının burnunu da mühürle damgalayacakmış; sonra da onlara: "Ey kişi! Sen cennetliklerdensin!" ve "Ey kişi! Sen de cehennemliklerdensin!" diyecekmiş.

[1971] "Yaralamak" anlamındaki *el-kelem*¹ kökünden gelmek üzere *teklîmuhum* (onları damgalar) şeklinde de okunmuştur ki bununla da asâ ve mühürle damgalamak anlamı kastedilmiş olur. *Tükellimuhum* kıraatinin, fiildeki çokluğu ifade etmek üzere aynı *el-kelem*² (yaralamak) kökünden gelmesi de caizdir (Onları damgaladıkça damgalar). [Nitekim] *Fulân^{um} mukellem^{um}* denir ki "Falanca çok yaralıdır." anlamına gelir. لُحْرَقَتْهُ (Buzağıyı cayır cayır yakacağız!) [TâHâ 20/97]) ifadesi Hazret-i Ali'nin *le-nabrukannehû*¹ kıraati ile tefsir edildiği vechile şeddesiz kıraat de, *teklîm* ile "yaralama" anlamının kastedildiğine delil sayılabileceği gibi, Übeyy b. Kâ'b'ın *tunebbi'uhum* (onlara bir bir haber verecektir) ve İbn Mes'ûd'un *tukellimuhum bi-enne'n-nâse* şeklindeki kıraatleri de bunun *kelâm* (konuşma) kökünden geldiğine delil getirilebilir.

[1972] *Dâbbetülarz*'ın sözünün "hikâye" tarzı üzere nakledilmesi bağlamında kesre ile *inne'n-nâse...* şeklinde okunması ise, ya *kelâm*'ın "kavil" anlamına gelmesi² veya *tekûlu'd-dâbbetu zâlike* (*Dâbbetülarz* bunu söyler.) anlamında olmak üzere *tekûlu* (söyler) fiilinin takdir edilmesi yahut Allah Teâlâ'nın o esnadaki sözünün hikâye edilmesi sebebiyledir. **Şayet** "Bu, *Dâbbetülarz*'ın sözünün hikâyesi olması hâlinde o nasıl 'âyetlerimize...' diyebilir?" **dersen şöyle derim:** Onun bu sözü ya Allah Teâlâ'nın o anki sözünün bir hikâye formudur.

1 *Le-nabrukannehû* kıraatinde buzağının yakılmasından ziyade, "madeni bir heykelin eğe vb. bir aletle törpülene törpülene toz haline getirilerek, tozlarının deryaya savrulması (*sümme le-nensifennehû fi'l-yemmi nef^f*)" söz konusudur. (Ayrıca bkz. TâHâ 20/97 hk.) / ed.

2 Ki Elif Nûn maddesi *kâle* ve türevlerinden sonra kesre ile okunmaktadır. / ed.

وروي: تخرج من أجياد. وروي: بينا عيسى عليه السلام يطوف بالبيت ومعه المسلمون، إذ تضطرب الأرض تحتهم تحرك القنديل، وينشق الصفا مما يلي المسعى، فتخرج الدابة من الصفا ومعها عصا موسى وخاتم سليمان، فتضرب المؤمن في مسجده، أو فيما بين عينيه بعصا موسى عليه السلام، فتنتك نكتة بيضاء فتفشو تلك النكتة في وجهه حتى يضيء لها وجهه، أو فتترك وجهه كأنه كوكب دري، وتكتب بين عينيه مؤمن، وتنتك الكافر بالخاتم في أنفه، فتفشو النكتة حتى يسود لها وجهه، وتكتب بين عينيه كافر. وروي: فتجلو وجه المؤمن بالعصا وتحطم أنف الكافر بالخاتم، ثم تقول لهم: يا فلان، أنت من أهل الجنة. ويا فلان، أنت من أهل النار.

١٠ [١٩٧١] وقرئ «تكلّمهم» من الكلم وهو الجرح. والمراد به الوسم بالعصا والخاتم. ويجوز أن يكون تكلّمهم من الكلم أيضاً، على معنى التكثر. يقال: فلان مكلم، أي مجرح. ويجوز أن يستدل بالتخفيف على أن المراد بالتكليم التجريح، كما فسر {لَنُحَرِّقَنَّهُ} [طه: ٩٧] بقراءة عليّ عليه السلام «لَنُحَرِّقَنَّهُ»؛ وأن يستدل بقراءة أبي «تنبئهم»، وبقراءة ابن مسعود «تُكَلِّمُهُم بِأَنَّ النَّاسَ»، على أنه من الكلام.

١٥ [١٩٧٢] والقراءة بأن مكسورة حكاية لقول الدابة، إما لأنّ الكلام بمعنى القول، أو بإضمار القول، أي تقول الدابة ذلك؛ أو هي حكاية لقوله تعالى عند ذلك. فإن قلت: إذا كانت حكاية لقول الدابة فكيف تقول {بآياتنا}؟ قلت: قولها حكاية لقول الله تعالى،

Veya “Rabbimizin âyetlerine...” anlamındadır. Yahut o hayvanın Allah sayesinde özgünlük arz edip O’nun nezinde seçkin olması ve O’nun özgün yaratıklarından sayılması sebebiyle Allah’ın âyetlerini kendisine nispet etmiştir. Nitekim hükümdarın bazı gözdeleleri “atlarımız; memleketimiz” derler; hâlbuki onlar efendisinin atları ve memleketidir. Fetha ile [أَنَّ النَّاسَ] okuyan, harf-i cerin hazfedilmesi esasına göre okumuş olup, *tukellimuhum bi-enne...* (“insanlar âyetlerimize yakinen inanmıyorlar” diye kendilerine konuşacak) anlamına gelir.

83. Her ümmetin âyetlerimizi yalanlayanlarından bir bölük haşredeceğimiz gün, düzenli birlikler halinde sürülürler.

[1973] “Düzenli birlikler hâlinde sürülürler.” Onların ilkleri sonuncularıyla bir araya getirilip irtibatlandırılır ve nihayet ateşe topyekûn tepetaklak atılır. Bu, kemiyet çokluğu ve bu kemiyetin [çokluk sebebiyle] uç kısımlarının uzak mesafeli oluşunun bir ifadesi olup Süleyman’ın ordusu da bu şekilde betimlenmiştir [Neml 27/17]. Allah’ın, “bir bölük” [*fevc*] sözü de bunun gibidir; zira *fevc* çokluk grup demektir. Allah Teâlâ’nın, “İnsanların dalga dalga [*fevc fevc*] Allah’ın dinine girdiklerini gördüğünde...” [Nasr 110/2] sözü de bu kabildendir. İbn Abbas (r.a.)’dan rivayete göre bunlar; Ebû Cehl, Velîd b. Muğîre ve Şeybe b. Rebîa olup Mekkelilerin önü sıra [cehenneme] sevkedileceklerdir. Diğer ümmetlerin öncüleri de aynı şekilde onların önü sıra ateşe toplatılıp sürüleceklerdir.

[1974] **Şayet** “كُلُّ أُمَّةٍ فَوْجًا مِّمَّنْ يَكْذِبُ” ifadesinde] birinci Min ile ikinci Min arasında ne fark vardır?” **dersen şöyle derim:** Birincisi kısmîlik ifade ederken, ikincisi الأوثان (“yani putlardan”) âyetindeki gibi beyan etmek içindir.

84. Nihayet [O’nun huzuruna] geldiklerinde, “Sizler, tam olarak bilmediğiniz halde Benim âyetlerimi yalanladınız ha?! Değilse, ne yapılmaktaydınız?” buyurur.

85. Böylece, kendi zulümleri yüzünden, [Cehennem’i cinlerle ve insanlarla dolduracağım!] söz(ü) aleyhlerine gerçekleşmiş olur; bir daha da konuşmazlar.

[1975] [وَلَمْ تَحِيطُوا] Vav hâl bildirir; sanki Allah Teâlâ, “Tasdik edilmeye mi yoksa tezip edilmeye mi yaraştığını ve kühnünü etraflıca bilme-ye sizi götürecek herhangi bir fikir ve tetkikiniz söz konusu olmaksızın, o âyetleri bir çırpıda yalanladınız hâl?!” buyurmuş gibidir. Yahut atıf edatıdır;

1 “... Öyleyse, murdardan, yani putlardan uzak durun.” / ed.

أو على معنى: بآيات ربنا، أو لاختصاصها بالله وأثرتها عنده، وأنها من خواص خلقه أضافت آيات الله إلى نفسها، كما يقول بعض خاصة الملك: خيلنا وبلادنا، وإنما هي خيل مولاه وبلاده. ومن قرأ بالفتح فعلى حذف الجار، أي تكلمهم بأن.

٨٣- ﴿وَيَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا مِمَّنْ يُكَذِّبُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ يُوزَعُونَ﴾

٥ [١٩٧٣] {فَهُمْ يُوزَعُونَ} يحبس أولهم على آخرهم حتى يجتمعوا فيككبوا في النار. وهذه عبارة عن كثرة العدد وتباعد أطرافه، كما وصفت جنود سليمان بذلك. وكذلك قوله {فَوْجًا}، فإن الفوج الجماعة الكثيرة. ومنه قوله تعالى: {يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا} [النصر: ٢]. وعن ابن عباس رضي الله عنه: أبو جهل والوليد بن المغيرة، وشيبة بن ربيعة يساقون بين يدي أهل مكة، وكذلك يحشر قادة سائر الأمم بين أيديهم إلى النار. ١٠

[١٩٧٤] فإن قلت: أي فرق بين من الأولى والثانية؟ قلت: الأولى للتبعيض، والثانية للتبيين، كقوله: {مِنَ الْأَوْتَانِ} [الحج: ٣٠].

٨٤- ﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوا قَالَ أَكَذَّبْتُمْ بِآيَاتِي وَلَمْ تُحِطُوا بِهَا عَلِمَ أَمَّا ذَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

٥٨- ﴿وَوَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ بِمَا ظَلَمُوا فَهُمْ لَا يَنْطِقُونَ﴾

[١٩٧٥] الواو للحال، كأنه قال: أكذبتكم بها بادئ الرأي من غير فكر ولا نظر يؤدي إلى إحاطة العلم بكنهها، وأنها حقيقة بالتصديق أو بالتكذيب. أو للعطف،

“inkârınız zihinlerinizi, gerçekleşmesi ve dikkatlice incelenmesi ile buluşturmadığı hâlde o âyetleri inkâr ettiniz hâl?” demektir; zira kendisine mektup yazılan kişi, bazen olur ki mektubun, onu yazan kişi tarafından olduğunu inkâr etse bile onu okumayı ve içeriğini anlamaya gayret etmeyi ve mânalarını kavramayı elden bırakmaz.

[1976] “Değilse,” o âyetler hakkında “ne yapmaktaydınız?” Bu soru, tamamen susturmak içindir; zira yalanlamaktan başka bir şey yapmıyorlardı! Dolayısıyla, yalanlamaya da “o âyetleri gerçekten tasdik etmiştik” demeye de güçleri yetmez; zira o âyetlerin tasdik veya tezkibinden başka [üçüncü bir alternatif] yoktur. Bunun örneği, kötü bir çobancık olduğunu bildiğin hâlde çobanına, “Sen benim koyunlarımı mı yiyorsun!? Değilse, onlara ne yapmaktasın?” demendir ki böylece söze, sence kesin olan bir şeyle, yani çobanın yemesi ve bozuculuğu ile başlayarak bunu sözünün asıl ve esası yapmış oluyorsun. O çobanın, yemek dışında koyunlara hiçbir şey yapmadığını bilmene rağmen, “Değilse, onlara ne yapmaktasın!?” demekle de onu, mat etmeyi ve ondan koyunları yemekten başka bir şey beklemeyeceğine ve -bunun aksi ile tanınmakta olması sebebiyle- çobanın koruma ve ıslah gibi bir iddiada bulunamayacağına dair bilgini kendisine bildirmiş oluyorsun. Yahut Allah “Sizin dünyada Allah’ın âyetlerini inkâr etmekten ve yalanlamaktan başka bir ameliniz var mıydı!? Değilse, bundan başka ne yapmaktaydınız?” demeyi kastetmiş de olabilir; yani onların bundan gayrı hiçbir işleri olmamıştı. Öyle ki iman ve itaat için yaratılmışlarken, sanki sırf inkâr ve isyan için yaratılmış gibi davranmakta idiler. Onlar ateşe tepetaklak atılmadan önce bu hitaba maruz kalıp, sonra o ateşe tepetaklak atılacaklardır ki işte, “... söz(ü) aleyhlerine gerçekleşmiş olur” ifadesi de budur. Allah’ın kastettiği, Allah’ın âyetlerini yalanlamaktan ibaret olan zulümleri sebebiyle, vaat olunan o azabın onları bürümesi ve onları konuşmaktan ve mazeret beyan etmekten meşgul edip alıkoymasındır. Tıpkı “Bu gündür işte, dillerinin tutulacağı gün!” [Murselât 77/35-36] âyetindeki gibi.

86. Görmediler mi ki Biz, dinlenebilsinler diye geceyi meydana getirdik; gündüzü de aydınlık kıldık [çalışabilsinler diye]?! İman eden bir toplum için elbette bunda âyetler vardır.

[1977] “Görme” gündüze tahsis edilmiştir ki ona yaraşan zaten budur. **Şayet** “Birisi sebep, diğeri hâl tümlenci olması hasebiyle ليسكنوا ve مبصرًا ifadelerinde neden karşılıklılık gözetilmemiştir?” **dersen şöyle derim:** Bu [lafzen olmasa da] mâna itibariyle gözetilmiştir. Cümlelerin tekellüfsüz doğal dizilişi böyledir; zira مبصرًا ifadesi *li-yubsirû fi-hi turukât-tekallubi fi’l-mekâsibi* (Gündüzün maîşet kazançları için dolaşılacak yolları görsünler diye) anlamındadır.

أي أجدتموها ومع جحودكم لم تلقوا أذهانكم لتحقيقها وتبصرها؛ فإن المكتوب إليه قد يجحد أن يكون الكتاب من عند من كتبه، ولا يدع مع ذلك أن يقرأ ويتفهم مضامينه ويحيط بمعانيه.

[١٩٧٦] {أَمَّاذَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} بها للتبكي لا غير. وذلك أنهم لم يعملوا إلا

التكذيب، فلا يقدرون أن يكذبوا ويقولوا قد صدقنا بها وليس إلا التصديق بها أو ٥ التكذيب. ومثاله أن تقول لراعيك - وقد عرفته رويحي سوء - أتناكل نعمي، أم ماذا

تعمل بها؟ فتجعل ما تبدئ به وتجعله أصل كلامك وأساسه هو الذي صحَّ عندك من أكله وفساده، وترمي بقولك: أم ماذا تعمل بها، مع علمك أنه لا يعمل بها إلا ١٠ الأكل؛ لتبهته وتعلمه علمك بأنه لا يجيء منه إلا أكلها، وأنه لا يقدر أن يدعي الحفظ

والإصلاح؛ لما شُهر من خلاف ذلك. أو أراد: أما كان لكم عمل في الدنيا إلا الكفر ١٥ والتكذيب بآيات الله، أم ماذا كنتم تعملون من غير ذلك؟! يعني أنه لم يكن لهم عمل

غيره، كأنهم لم يخلقوا إلا للكفر والمعصية، وإنما خلقوا للإيمان والطاعة يخاطبون بهذا قبل كتبهم في النار ثم يكون فيها. وذلك قوله: {وَوَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ} يريد أن ٢٠ العذاب الموعود يغشاهم بسبب ظلمهم، وهو التكذيب بآيات الله، فيشغلهم عن النطق

والاعتذار، كقوله تعالى: {هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ} [المرسلات: ٣٥]. ١٥

٨٦- ﴿أَلَمْ يَرَوْا أَنَّا جَعَلْنَا اللَّيْلَ لَيْسَكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ﴾

[١٩٧٧] جعل الإبصار للنهار وهو لأهله. فإن قلت: ما للتقابل لم يراعَ في قوله

{لَيْسَكُنُوا} و{مُبْصِرًا} حيث كان أحدهما علة والآخر حالاً؟ قلت: هو مراعى من

حيث المعنى، وهكذا النظم المطبوع غير المتكلف؛ لأن معنى {مُبْصِرًا}: ليبصروا فيه ٢٠ طرق القلب في المكاسب.

87. Sûr'a üfürüldüğü gün, -Allah'ın diledikleri hariç- göklerde ve yerde kim varsa dehşete kapılır ve hepsi boynu bükük vaziyette O'na gelir.

[1978] **Şayet** “Niçin [öncesindeki ينفخ muzari fiilinin siygasıyla] فيفزع değil de 5 فزع buyruldu?” **dersen şöyle derim:** Bir nükte sebebiyle ki o da dehşete kapılmanın gerçek, sâbit ve kesin olması ve göktekilerin ve yerdekilerin başına mutlaka gelecek olmasıdır; zira mazi fiil, eylemin kesin olarak vücut bulmasına ve oluşumuna delâlet eder. Burada amaçlanan, kendilerinden geçip helâk olacakları vakit, ilk *nefha* esnasında dehşete kapılmalarıdır.

[1979] “Allah'ın diledikleri hariç...” Allah'ın, melekler içerisinde kalp- 10 lerini sağlamlaştırdıkları hariç... Demişlerdir ki: Bunlar Cebrâil, Mikâil, İsrâfil ve ölüm meleği [Azrâil] *Aleyhimusselâm*'dır. Bunların şehitler olduğu da söylenmiştir. Dahhâk'ten rivayet edildiğine göre ise huriler, cehennem bekçileri ve Arş'ı taşıyanlardır. Câbir'den rivayet edildiğine göre Mûsâ (a.s.) 15 da bunlardandır; çünkü o, bir keresinde [Tür'un tecelliye mazhar olması ânında] kendinden geçip yere düşmüştü.¹ Bunun benzeri Allah Teâlâ'nın “Ayrıca Sûr'a üflenmiş olur... O sırada, Allah'ın diledikleri hâric, göklerde ve yerde kim varsa çarpılıp yıkılmıştır. Sonra ona bir kez daha üflenir, bir de bak- 20 karsın ki (diriltilip) kalkmışlar; bakınıyorlar... [Zümer 39/68] sözüdür. [Çoğul ism-i fâ'il siygasıyla] آتوه; [müfret mazi siygasıyla] آتاه ve [Elif'siz olarak] دَجِرِينَ şeklinde okunmuştur. Çoğul siygalı olan [*etevhu* ve *âtûhu* kıraatleri] mâna, tekil siygalı olan [*etâhu*] ise lâfız esaslıdır. *ed-Dâhir*² ve *ed-dehır*² lâfızları *es-sâğir*² (ze- 25 lil) anlamındadır. Denilmiştir ki: “[Allah'a²] gelmek”, ikinci nefhadan sonra mahşer duruşmasında hazır olmaları anlamındadır. Allah'ın emrine dönüp O'na boyun eğmeleri anlamı kastedilmiş de olabilir.

88. O hareketsiz zannettiğin dağların tıpkı bulutlar gibi geçip git- tiğini görürsün... Her şeyi sapasağlam yapan Allah'ın eşsiz sanatı ola- rak... Yaptıklarınızdan O elbette haberdardır.

89. Kim bir iyilik getirmişse, ona daha iyisi vardır; bunlar, o günün dehşetinden emindirler. 30

1 Bkz. A'râf 7/143.

2 Allah Teâlâ'ya mekân izafe edilemeyeceğinden, müfessir “O'na gelme” ifadesini te'vil etmeye çalışmak- tır. / ed.

٨٧- ﴿وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا
مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلُّ أَتَوَهُ دَاخِرِينَ﴾

[١٩٧٨] فَإِنْ قُلْتُ: لِمَ قِيلَ {فَفَزِعَ} دُونَ فَيَفْزَعُ؟ قُلْتُ: لِنَكْتَةٍ، وَهِيَ الْإِشْعَارُ
بِتَحَقُّقِ الْفَزَعِ وَثَبُوتِهِ وَأَنَّهُ كَائِنٌ لَا مُحَالَةَ، وَقَعَ عَلَى أَهْلِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ؛
لَأَنَّ الْفِعْلَ الْمَاضِيَ يَدُلُّ عَلَى وَجُودِ الْفِعْلِ وَكَوْنِهِ مَقْطُوعًا بِهِ. وَالْمُرَادُ فَزَعَهُمْ عِنْدَ
النَّفْخَةِ الْأُولَى حِينَ يَصْعَقُونَ.

[١٩٧٩] {إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ} إِلَّا مَنْ ثَبَتَ اللَّهُ قَلْبَهُ مِنَ الْمَلَائِكَةِ. قَالُوا: هُمْ
جِبْرِيلُ، وَمِيكَائِيلُ، وَإِسْرَافِيلُ، وَمَلَكُ الْمَوْتِ، عَلَيْهِمُ السَّلَامُ. وَقِيلَ: الشَّهَدَاءُ.
وَعَنِ الضَّحَّاكِ: الْحُورُ، وَخِزْنَةُ النَّارِ، وَحَمَلَةُ الْعَرْشِ. وَعَنْ جَابِرٍ: مِنْهُمْ مُوسَى
عَلَيْهِ السَّلَامُ، لِأَنَّهُ صَعِقَ مَرَّةً. وَمِثْلُهُ قَوْلُهُ تَعَالَى: {وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ
مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ} [الزمر: ٦٨]. وَقُرِئَ «أَتَوَهُ»،
«وَأَتَاهُ»، «وَدَخَرِينَ»، فَالْجَمْعُ عَلَى الْمَعْنَى وَالتَّوْحِيدِ عَلَى اللَّفْظِ. وَالِدَاخِرُ وَالِدُخَرِ
الصَّاعِرِ. وَقِيلَ: مَعْنَى الْإِتْيَانِ حُضُورَهُمُ الْمَوْقِفَ بَعْدَ النَّفْخَةِ الثَّانِيَةِ. وَيَجُوزُ أَنْ
يُرَادَ رَجُوعَهُمْ إِلَى أَمْرِهِ وَانْقِيَادَهُمْ لَهُ.

٨٨- ﴿وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي
أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ﴾

٨٩- ﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا وَهُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ آمِنُونَ﴾

[1980] *Câmidet^{en}* (hareketsiz) ifadesi *cemede fi mekânihi* (yerinde donup kaldı) sözünden alınmadır ki yerinden ayrılmadığı zaman söylenir. Dağlar bir araya getirilir de rüzgârın bulutları yürüttüğü gibi yürütülür. Binaenaleyh, o dağlara bakan biri onları bir mekânda sabit duruyor sanır. “Oysa o dağlar” bulutların yürütmesi gibi hızlı bir yürüme ile “geçip gider.” Sayı itibariyle çokluk ve büyüklük arz eden cisimler de aynen bunun gibi hareket ettiğinde, neredeyse hareketleri belli olmayamaz. Nitekim Nâbiğa [ez-Zubyânî v. 604] bir askeri betimlerken şöyle demiştir:

Kocadağ misali [yoğun dalgalanma hususunda] yüksek bir dağ [gibi olan bir ordu] ile [savaşık. Öyle] ki; süvari takımı kolay ve hızlıca hareket ettiği hâlde ihtiyaç için duruyorlar sanırdın!

[1981] *صَنَّ اللَّهُ* (Allah’ın eşsiz sanatı olarak...) ifadesi pekiştirme masterlarındandır. Tıpkı *وَعَدَ اللَّهُ* (Allah’ın vaadi olarak...) [Rum 30/6] ve *صَبَّغَهُ اللَّهُ* (“Allah’ın boyası olarak...” [Bakara 2/138]) âyetlerinde olduğu gibi. Ne var ki bunun pekiştiricisi [olan âmil] hazfedilmiş olup *يَوْمَ يُنْفَخُ* (Sûr’a üfürüldüğü gün...) zarfını nasbeden âmildir. Buna göre mâna, “Sûr’a üfürülüp de şöyle şöyle olduğu gün, Allah ihsan üzere hareket edenleri mükâfatlandırarak, suçluları ise cezalandıracaktır!” şeklindedir ki sonrasında Allah Teâlâ, “Allah’ın eşsiz sanatı olarak...” buyurmuş olup bununla mükâfatlandırmayı ve cezalandırmayı kastetmiş olmaktadır. Böylece, Allah bu eşsiz sanatı da -sapasağlam yapıp yarattığı ve “Her şeyi sapasağlam yapan Allah’ın eşsiz sanatı olarak...” buyurduğu veçhile- hikmet ve doğruluk üzere ortaya koyduğu nesnelerden kılmıştır; yani Allah’ın iyiliği sevapla, kötülüğü de ceza ile karşılaması, kulların yaptıklarını ve buna karşılık neyi hak ettiklerini bilip buna uygun olarak onların karşılığını vermesi itibariyle nesneleri *muhkem* kılma, sapasağlam yaratma ve onları hikmetin hükümleri doğrultusunda çalışır hâlde getirme kategorisinden sayılır. Sonra Allah Teâlâ, “Kim bir iyilik getirmişse...” şeklinde devam eden o iki âyetin sonuna dek bunu özetlemiştir. Artık sen bu sözün belâgatine, kompozisyonun ve tertibinin güzelliğine, gizli cümle takdir edilmesi konumuna, sağlam tefsirine ve tek bir kalıba dökmüş gibi bir kısmını bir kısmıyla bağlayıp yekpare kılmasına ve kuvveleri âciz kılan ve homurdanan deve misali ötüp duran dilleri lâl eden durumuna bak!.. Bu tür masterlar bir sözün ardından geldiğinde, o sözün sağlıklı oluşunun tanığı, doğruluğunun ve ancak olması gerektiği gibi olduğunun tellahıymış gibi gelmiş olur. Dikkat edersen, “Allah’ın eşsiz sanatı olarak...”; “Allah’ın boyası olarak!..”; “Allah’ın vaadi olarak...” ve *فَطَرَهُ اللَّهُ* (Allah’ın insanları üzerinde yarattığı fitrata sımsıkı tutun!) [Rum 30/30]) âyetlerinde bunları kendi zatına izafe edip azamet nişanıyla belirginleştirdikten sonra, nasıl da bunları “Her şeyi sapasağlam yapan”, “Boyası Allah’tan daha güzel olan var mı?!”; “Allah asla vaadinden caymaz” ve “Çünkü [çağlar değişse de] Allah’ın yaratışında değişme olmaz.” sözleriyle takip ettirmiştir!

[١٩٨٠] {جَامِدَةٌ} من جمد في مكانه، إذا لم يبرح. تجمع الجبال فتسير
الريح السحاب، فإذا نظر إليها الناظر حسبها واقفة ثابتة في مكان واحد. {وَهِيَ تَمْزُ}
مرًا حثيثًا كما يمر السحاب. وهكذا الأجرام العظام المتكاثرة العدد؛ إذا تحركت لا
تكاد تتبين حركتها، كما قال النابغة في وصف جيش:

بَارِعَنَ مِثْلَ الطُّودِ تَحَسَّبُ أَنَّهُمْ ۖ وَوُفَّ لِحَاجِ وَالرِّكَابُ تَهْمَلُجُ

[١٩٨١] {صُنِعَ اللَّهُ} من المصادر المؤكدة، كقوله {وَعَدَ اللَّهُ} [الروم: ٦]، و{صِبْغَةَ
اللَّهُ} [البقرة: ١٣٨] إلا أن مؤكده محذوف، وهو الناصب لـ{يَوْمَ يُنْفَخُ} [٨٧]، والمعنى:
ويوم ينفخ في الصور وكان كيت وكيت أثاب الله المحسنين وعاقب المجرمين، ثم
قال: {صنع الله}، يريد به الإثابة والمعاقبة. وجعل هذا الصنع من جملة الأشياء

التي أتقنها وأتى بها على الحكمة والصواب، حيث قال: {صُنِعَ اللَّهُ الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ
شَيْءٍ}، يعني أن مقابلته الحسنة بالثواب والسيئة بالعقاب من جملة إحكامه للأشياء
وإتقانه لها، وإجرائه لها على قضايا الحكمة أنه عالم بما يفعل العباد وبما يستوجبون
عليه، فيكافئهم على حسب ذلك. ثم لخص ذلك بقوله {مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ} إلى آخر
الآيتين. فانظر إلى بلاغة هذا الكلام، وحسن نظمه وترتيبه، ومكانة إضماده، ورصانة

تفسيره وأخذ بعضه بحجزة بعض، كأنما أفرغ إفراغًا واحدًا ولأمر ما أعجز القوي
وأخرس الشقاشق. ونحو هذا المصدر إذا جاء عقيب كلام، جاء كالشاهد بصحته
والمنادي على سداذه، وأنه ما كان ينبغي أن يكون إلا كما قد كان. ألا ترى إلى قوله
{صُنِعَ اللَّهُ}، و{صِبْغَةَ اللَّهِ} [البقرة: ١٣٨]، و{وَعَدَ اللَّهُ} [النور: ٦] و{فِطْرَةَ اللَّهِ} [الروم: ٣٠]

بعد ما وسماها بإضافتها إليه بسمه التعظيم، كيف تلاها بقوله {الَّذِي أَتَقَنَ كُلَّ شَيْءٍ}،
{وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً} [البقرة: ١٣٨]، {لَا يُخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ} [النور: ٦]، {لَا تَبْدِيلَ

لِخَلْقِ اللَّهِ} [الروم: ٣٠].

[1982] Hitap sıygası olmak üzere *tefalûne* şeklinde de okunmuştur.

[1983] “Ona daha iyisi vardır...” Allah Teâlâ kat kat vermeyi, amel son bulduğu hâlde sevabın devam edeceğini ve kul fiiliyle rab fiili[ni kıyaslamakta ve bunlar] arasındaki farklılığı kastetmektedir. İfadenin, “Ona o iyilikten
5 yana hâsıl olacak *bir hayır*¹ -yani cennet- vardır.” anlamına geldiği de söylenmiştir. İbn Abbas’tan rivayete göre [âyetteki] *hasene* (iyilik), kelime-i şehadettir. İzafetle birlikte fethalı olarak *min feza’i yevmeizin* (o günün dehşetinden) şeklinde de okunmuştur ki bu da onun tam i’râba imkân tanımayan bir kelimeye muzâf kılınmasından ötürüdür. Yine *min feza’^{en} yevmeizin* (o
10 gün dehşetten) şeklinde, *feza’^{en}* kelimesinin tenviniyle de okunmuştur.

[1984] **Şayet** “İki dehşet arasındaki fark nedir?” **dersen şöyle derim:** Birinci dehşet, ihsan üzere hareket etmiş biri zararın kendisini bulmasından emin olsa bile, vuku bulacak şiddet, ve ansızın ortaya çıkacak bir korku hengâmında hiç kimsenin uzak kalamayacağı dehşettir. Tıpkı kişinin, izzet ü ikram, ihsan ve
15 reveccüh anında bile olsa, hükümdarın huzuruna dehşete düşmüş bir kalp ve küt küt atan bir yürekle çıkması gibi. İkinci dehşet ise azap korkusudur.

[1985] **Şayet** “İfadeyi tenvinli olarak *min-feza’^{en}* şeklinde okuyanlara göre anlam nasıl olmaktadır?” **dersen şöyle derim:** Burada iki olasılık vardır: (i) Bu bir tek korkudur ki o, azap korkusudur. Gördüğü korkunçluklardan ve vahim şeylerden ötürü insana ârız olan dehşet ve korkuya gelince,
20 insanlar bundan uzak kalamaz; çünkü bu beşer olmanın gereğidir. Nitekim haberlerde ve rivayetlerde buna delâlet eden şeyler vardır. (ii) Künhü anlatılamayacak derecede şiddetli, aşırı bir dehşet ki o, cehennem korkusudur.

[1986] **أَمِنَ** (emin oldu) fiili hem harf-i cer ile hem de bizzat geçişli kılıdır. Tıpkı **أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ** (“Yoksa bunlar Allah’ın ‘tertib’inden de mi emindiler?!” [A’râf 7/99]) âyetinde olduğu gibi.

90. Kim de bir kötülük getirmişse, yüz üstü ateşe atılırlar... “Kendi yaptıklarınızdan başkasının karşılığını mı alacaktınız?!”

[1987] *Seyyie* tabirinin şirk koşmak anlamına geldiği söylenmiştir. Beden, [“Yüzleri tepetaklak ateşe atılır.” ifadesinde olduğu gibi] yüz ile, baş ile ve boyunla ifade edilir. Böylece, tıpkı **فَكُنْ بِكُنُوتِهَا** (“Bunlar ve o azgınlar tepetaklak oraya atılırlar!” [Şu’arâ 26/94]) âyetindeki gibi, “Onlar tepetaklak ateşe atılırlar.” denmiş gibi olur. ‘Yüz’lerin zikredilmesinde, ateşe tepetaklak -yüz üstü, baş aşağı- atılacaklarının bildiriliyor olması da caizdir.

1 Bu durumda, kıyaslama söz konusu olmamaktadır. / ed.

[١٩٨٢] وقرئ «تفعلون»، على الخطاب.

[١٩٨٣] {فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا} يريد الإضعاف وأنَّ العمل يتقضى والثواب يدوم، وشتان ما بين فعل العبد وفعل السيد. وقيل {فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا}، أي له خير حاصل من جهتها، وهو الجنة. وعن ابن عباس؛ الحسنه كلمة الشهادة. وقرئ {يُؤْمِئِدِ} مفتوحاً مع الإضافة؛ لأنه أضيف إلى غير متمكن؛ ومنصوباً مع تنوين {فَرَعَ}.

[١٩٨٤] فإن قلت: ما الفرق بين الفرعين؟ قلت: الفرع الأول هو ما لا يخلو منه أحد عند الإحساس بشدة تقع وهول يفجأ، من رعب وهيبة، وإن كان المحسن يأمن لحاق الضرر به؛ كما يدخل الرجل على الملك بصدر هياب وقلب وجاب وإن كان ساعة إعزاز وتكرمة وإحسان وتولية. وأمّا الثاني: فالخوف من العذاب.

١٠ [١٩٨٥] فإن قلت: فمن قرأ {مِنْ فَرَعَ} بالتنوين ما معناه؟ قلت: يحتمل معنيين؛ من فرع واحد وهو خوف العقاب. وأمّا ما يلحق الإنسان من التهيب والرعب لما يرى من الأهوال والعظائم، فلا يخلون منه؛ لأن البشرية تقتضي ذلك، وفي الأخبار والآثار ما يدل عليه. ومن فرع شديد مفرط الشدة لا يكتننه الوصف، وهو خوف النار.

١٥ [١٩٨٦] أَمِنْ يَعدى بالجار وبنفسه، كقوله تعالى: {أَفَأَمِنُوا مَكْرَ اللَّهِ} [الأعراف: ٩٩].

٩٠- ﴿وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتْ وَجُوهُهُمْ فِي النَّارِ هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ﴾

[١٩٨٧] وقيل: السيئة الإشراك. يعبر عن الجملة بالوجه والرأس والرقبة، فكأنه قيل: فكبوا في النار، كقوله تعالى: {فَكُبِّكُوا فِيهَا} [الشعراء: ٩٤]. ويجوز أن يكون ذكر الوجه إيداناً بأنهم يكونون على وجوههم فيها منكوسين.

٢٠

[1988] “[Kendi yaptıklarınızdan başkasının] karşılığını mı alacaktınız?!” ifadesinin (i) *iltifat* olması da, (ii) “[onlara denecek ki” şeklinde] bir *kavil* takdiri ile, tepetaklak düşme anında kendilerine söylenecek sözün hikâyesi olması da caizdir.¹

91. Ben şu şehrin Rabbinden başkasına kulluk etmemekle memurum... ki burayı saygın kılan O’dur ve her şey O’na aittir. Ben, O’na teslimiyet gösterenlerden olmakla memurum;

92. bir de Kur’ân’ı okumakla... [Bana düşen açık-seçik iletmek;] artık kim yola gelirse, tamamen kendisi için gelmiş olur; kim de yoldan çıkarsa, “Ben sadece uyaranlarımdım.” de.

[1989] Allah Teâlâ peygamberine, kulluğu tamamen Allah’a tahsis etmekle, Kureyş’in yaptığı gibi O’na herhangi bir ortağı denk tutmamakla ve İslâm *milleti* üzere sapaşaklam duran muvahhitlerden olmakla “memurum” demesini emretmiştir. “Bir de Kur’ân’ı okumakla...” *أَنْ أَتْلُو* ifadesi ya “[okumak” anlamındaki] *et-tilâvetu* ya da “[tâbi olmak” anlamındaki] *et-tuluuv*” kökünden gelmektedir, “Sana vahyedilene uy!..” [Yûnus 10/109 Ahzâb 33/2] âyetine benzer.

[1990] “Şehir” Allah’ın korumasındaki Mekke’dir ki ism-i şerifini bu şehre nispet etmekle onu diğer beldeler arasından seçip özgün kılmaktadır; çünkü o, beldelerinin Allah’a en sevimli ve en değerli geleni ve nezdinde en itibarlı olanıdır. Nitekim Hazret-i Peygamber (s.a.) hicret için çıkarken böyle söylemişti; Hazvera² denen yere vardığında mübarek yüzünü Mekke’ye doğru döndürüp şöyle demişti: “Pekâlâ biliyorum ki sen, Allah’ın beldelerinin Allah’a en sevimli olanısın! Eğer halkın beni çıkarmasaydı ben çıkmazdım!” [*Tirmizî*, “Menâkıb”, 69; *İbn Mâce*, “Menâsik”, 103]. Allah Teâlâ “[Şu şehrin...” buyurmak suretiyle], peygamberinin vatanı ve vahyinin iniş yeri olduğuna delâlet etmek üzere tazim ve yakınlaştırma işaretiyle Mekke’ye işaret etmiş ve kendi zatını Mekke’nin özel sıfatı olan “dokunulmazlık” ile betimleyerek Mekke’nin şeref ve yücelikteki nasibini çoğaltmıştır. “Her kim burada zalimce hareket ederek [hac menâsikini] eğip bük[er; birtakım merasimleri kendi lehine yontarak uygulat]mak isterse, ona can yakıcı bir azap tattırırız!” [Hac 22/25] âyetinde buyurduğu gibi onu, Rabbine aykırı davranandan ve zalimlerden başkasının saygınlığını ihlâl etmeyeceği saygın bir belde olarak betimlemiştir. Onun yeşilliği biçilmez, ağaçları kesilmez, av hayvanı ürkütülmez; buraya sığınan güvendedir. Böylece Allah Teâlâ kendi ulûhiyet ve melekûtunun kapsamına giren her şeyi, o beldenin bu ulûhiyet ve melekûtun kapsamına girmesine tâbi kılmış gibidir. Burada ayrıca, böyle bir şehre sahip olan bir hükümdarın şanının azametini, bu şehre sahip olmakla her şeye sahip olacağına dair bir işaret vardır.

1 Yani yukarıda kendilerinden gâip olarak bahsedilen kâfirlere *dönülerek* muhatap alınmış olabileceleleri gibi, tepetaklak ateşe atılırlarken kendilerine söylenecek söz aktarılmış da olabilir. / ed.

2 Mescid-i Haram’ın Veda kapısında -veya Veda kapısı ile İbrâhim kapısı arasındaki- pazardır. / ed.

[١٩٨٨] {هَلْ تُجْزَوْنَ} يجوز فيه الالتفات وحكاية ما يقال لهم عند الكب، بإضمار القول.

٩١- ﴿إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ رَبَّ هَذِهِ الْبَلَدَةِ الَّذِي حَرَّمَهَا وَلَهُ كُلُّ شَيْءٍ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ﴾

٩٢- ﴿وَأَنْ أَتْلُو الْقُرْآنَ فَمَنِ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَقُلْ إِنَّمَا أَنَا مِنَ الْمُنذِرِينَ﴾

[١٩٨٩] أمر رسوله بأن يقول {أُمِرْتُ} أن أخص الله وحده بالعبادة، ولا أتخذ له شريكاً كما فعلت قريش، وأن أكون من الحنفاء الثابتين على ملة الإسلام. {وَأَنْ أَتْلُو الْقُرْآنَ} من التلاوة أو من التلو، كقوله: {وَاتَّبِعْ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ} [يونس: ١٠٩؛ الأحزاب: ٢].

١٠ [١٩٩٠] والبلدة مكة حرسها الله تعالى؛ اختصها من بين سائر البلاد بإضافة اسمه إليها، لأنها أحب بلادها إليه، وأكرمها عليه، وأعظمها عنده. وهكذا قال النبي ﷺ حين خرج في مهاجره، فلما بلغ الحزورة استقبلها بوجهه الكريم فقال: إني أعلم أنك أحب بلاد الله إلى الله. ولولا أن أهلك أخرجوني ما خرجت! وأشار إليها إشارة تعظيم لها وتقريب، دالاً على أنها موطن نبيه ومهبط وحيه. ووصف ذاته بالتحريم الذي هو خاص وصفها، فأجزل بذلك قسمها في الشرف والعلو، ووصفها بأنها محرمة لا ينتهك حرمتها إلا ظالم مضاد لربه. {وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ} [الحج: ٢٥]؛ لا يختلي خلاها، ولا يعضد شجرها، ولا ينفر صيدها، واللاجئ إليها آمن. وجعل دخول كل شيء تحت ربوبيته وملكوته كالتابع لدخولها تحتها. وفي ذلك إشارة إلى أن ملكاً ملك مثل هذه البلدة لعظيم الشأن قد ملكها وملك إليها كل شيء.

Allah'ım! Bizim bu beldeye yerleşmemizi bereketlendir! Bizi bu beldede bütün şerhilerin şerrinden emin eyle! Bizi Ev'inin civarından, rahmet yurdundan [cennetten] başkasına nakletme!

[1991] [الذي حرّمها ifadesi] *elleti* harramehâ şeklinde de okunmuştur. Übeyy b. Kâ'b'ın [v. 33/654] *ve'tlu 'aleyhim hâze'l-Kur'âne* ("Ve bu Kur'an'ı onlara oku."), İbn Mes'ûd'un da *ve en utlu...* ("Ve ... 'oku' diye.") şeklinde okudukları da rivayet edilmiştir.

[1992] "Artık kim" *Allah'ı birlemek, ortakları O'ndan uzak tutma, hanîf dine girme, bana indirilen vahye tâbi olma* vazifemde bana uyararak "doğru yola girerse," doğru yola girmesinin menfaati bana değil, kendine dönecektir. "Kim de yoldan çıkarsa" ve bana tâbi olmazsa, benim aleyhime terettüp edecek bir şey yoktur! Zira ben ancak bir elçi, bir uyarıcıyım. Elçiye düşense sadece tebliğdir.

93. Yine de ki: Allah'a hamdolsun ki yakında size âyetlerini gösterecek ve onları anlayacaksınız... Senin Rabbin, yaptıklarınızdan gafil değildir.

[1993] Sonra Allah, hiçbir nimetin denk olamayacağı peygamberlik nimetine karşılık, ayrıca, bunların Allah'ın âyetleri olduğunu tanımaya, bunu ikrar etmeye zorlayan âyetlerini kendilerine göstermesi sayesinde düşmanlarını tehdit etmesine karşılık Allah'a hamdetmesini Peygamber'e emretmiştir. -Ki bu [ikrarları], tanımanın yarar sağlamayacağı bir zamanda, yani Hasan-ı Basri'ye göre Âhirette, Kelbi'ye göre ise duman, Ay'ın yarılması ve dünyada başlarına gelecek olan Allah'ın cezalandırmaları vaktinde olacaktır.-

[1994] Bunun: "Gerçi Biz, bunun gerçek olduğu kendilerince iyice anlaşılсын diye, yakında hem dış dünyadaki hem de bizzat kendi içlerindeki âyetlerimizi onlara göstereceğiz" [Fussilet 41/53] âyetine benzediği de söylenmiştir. Onlar amel namına her ne işlerlerse Allah onu bilir, ondan gafil değildir; çünkü *Zât'ıyla Bilen* [Allah¹] için, gaflet ve yanılma caiz değildir. O, [iyi kötü her tür] amel sahibinin alacağı karşılığın arkasındadır [her amel sahibine mutlaka karşılığını verecektir].

[1995] [تعملون ifadesi] Tâ ile de Yâ ile de okunmuştur ["yaptıklarınızı" / "yaptıklarını"].

1 Ehl-i adl ve't-tevhid'e göre 'Yüce' Allah'ın, zatından bağımsız sıfatları yoktur; böyle bir şeyi kabul etmek *kadim* varlıkları artırmak anlamına gelir ki *tevhide* aykırıdır. / ed.

اللهم بارك لنا في سكنها، وآمناً فيها شرّ كل ذي شرٍّ، ولا تنقلنا من جوار بيتك إلا إلى دار رحمتك.

[١٩٩١] وقرئ «التي حرّمها»؛ «واتل عليهم هذا القرآن» عن أبيّ، «وأن أتل» عن ابن مسعود.

٥ [١٩٩٢] {فَمَنْ اهْتَدَى} باتباعه إياي فيما أنا بصدده من توحيد الله ونفي الأنداد عنه، والدخول في الملة الحنيفية، واتباع ما أنزل عليّ من الوحي؛ فممنفعة اهتدائه راجعة إليه لا إليّ. {وَمَنْ ضَلَّ} ولم يتبعني فلا عليّ، وما أنا إلا رسول منذر، وما على الرسول إلا البلاغ.

٩٣- ﴿وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ سَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ فَتَعْرِفُونَهَا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا

تَعْمَلُونَ﴾ ١٠

[١٩٩٣] ثم أمره أن يحمد الله على ما خوّله من نعمة النبوة التي لا توازيها نعمة، وأن يهدّد أعداءه بما سيريههم الله من آياته التي تلجئهم إلى المعرفة، والإقرار بأنها آيات الله. وذلك حين لا تنفعهم المعرفة، يعني في الآخرة. عن الحسن وعن الكلبي: الدخان، وانشقاق القمر. وما حلّ بهم من نقمات الله في الدنيا.

١٥ [١٩٩٤] وقيل: هو كقوله: {سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ} الآية

[فصلت: ٥٣]. وكل عمل يعملونه فالله عالم به غير غافل عنه، لأنّ الغفلة والسهو لا يجوزان على عالم الذات، وهو من وراء جزاء العاملين.

[١٩٩٥] قرئ «تعملون»، بالتاء والياء.

[1996] Hazret-i Peygamber'den (s.a.): Kim Süleyman'ın TâSîn'ini okursa, Hazret-i Süleyman'ı, Hûd, Şu'ayb, Sâlih ve İbrâhim peygamberleri tasdik ve tekzip edenlerden her birine karşılık on sevap alacaktır. Ayrıca, kabrinden *Lâ ilâhe illallah!* (Allah'dan başka tanrı yoktur!) diye haykırarak

5 çıkabilecektir.

[١٩٩٦] عن رسول الله ﷺ: مَنْ قرأ طس سليمانَ كان له من الأجر عشر حسناتٍ
 بعدد من صدّق سليمانَ وكذب به وهودُ وشعيبُ وصالحُ وإبراهيمُ، ويخرجُ من قبره
 وهو ينادي لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ!

DİZİN

A

Abbas 26, 36, 40, 42, 44, 70, 74,
76, 96, 102, 118, 136, 144,
150, 152, 158, 160, 196, 198,
200, 202, 212, 222, 224, 244,
256, 286, 290, 300, 304, 310,
322, 336, 376, 378, 380, 398,
408, 434, 436, 444, 446, 460,
462, 476, 486, 494, 512, 522,
524, 526, 530, 544, 582, 584,
614, 618, 626, 644, 660, 662,
666, 670, 674, 686, 688, 702,
718, 726, 736, 740, 750, 752,
758, 778, 788, 796, 798, 804,
820, 830, 872, 900, 910, 948,
976, 1020, 1034, 1058, 1084,
1114, 1120, 1146, 1154

Abdullah b. Amr 118, 528

Abdullah b. Revâha 1032

Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh 602

Abdullah b. Übeyy 704, 712, 750

Abdullah b. Ziba'râ 488, 1030

Abdullah İbnü'l-Kevvâ 116

Abdulmuttalip oğulları 1020

Abdülmelik b. Mervan 420, 890

Abdümenâf 1020

el-'Accâc 124, 330

Addas 812

Âdem 76, 186, 198, 200, 286, 314,
370, 372, 374, 376, 378, 380,
434, 436, 510, 614, 770, 970,
1050, 1058, 1142

Adn cennetleri 204

Afrika 88, 602

Ahfeş 202, 730

Alâ b. el-Hadramî 812

Âlemlerin rabbi 930

Ali b. Hüseyin 144, 1052

Allah'ın izni 42

Allah'ın kudreti 328, 416, 874, 1100

Allah korkusu 264

Allah rızası 72, 136, 186, 192, 696,
834

A'meş 150, 164, 178, 438, 502, 524,
608, 786, 884, 940, 1078,
1114, 1118

Amr b. Sa'îd el-Eşdak 420

Antakya 104, 858

Arapça 2

Araplar 146, 162, 202, 204, 206,
214, 232, 234, 236, 268, 340,
362, 534, 772, 836, 838,
882, 950, 980, 982, 986, 988,
1010, 1056, 1062, 1106

A'rec 136, 210, 1134

Âsaf b. Berahyâ 1096

Âs b. Vâil 236

Ashâb-ı Kehf 14, 30, 32, 34, 36, 40,
42, 44, 208, 1016

Ashâbu'l-uhdûd 858

Ashâbu'r-ress 856

Âsım 110, 144, 216, 224, 478

Âsım b. Adiy 700

Âsım b. Sâbit 844

Âsım el-Cahderî 110, 144, 224

el-Asma'î 292

A'sâ 272, 354, 888

Atâ 42, 160, 528, 788, 804, 954

azap 64, 80, 82, 84, 114, 120, 124,
182, 186, 220, 238, 242, 306,
308, 334, 354, 386, 460, 520,
526, 528, 560, 578, 612, 640,

650, 660, 668, 674, 686, 702,
716, 718, 802, 814, 828, 830,
854, 858, 882, 894, 904, 916,
978, 990, 992, 998, 1004,
1012, 1040, 1042, 1104,
1106, 1114, 1154, 1156

Âzer 192, 450

B

Bâcermâ [Musul civarında bir köy]
344

Bedir günü 512, 640, 650, 1042,
1134

Bekr b. Abdullah el-Müzenî 392
el-Bekrî 146

Belhâris b. Ka'b lehçesi 324

Belh nehri Ceyhun 604

Belkıs bint Şurâhîl 1074

Benî Leys b. Amr 796

Benî Mustalık gazvesi 500

Beyhes el-Fezârî 470

Beyt-i Makdis 130, 154, 408, 460,
462, 534, 632, 1066

Beyt-i Ma'mûr 138

Beytullah 530, 534, 542, 548, 698,
1144

Bişr b. Süfyan 574

Buhtunnasr 116, 408

Büdeyl b. Varkâ 574

C

Câbir b. Abdullah 222, 224

Ca'fer-i Sâdık 26, 114, 796, 804

Cahiliye halkı 532, 548

Canopus 754

Cariye hadisi 418

Celd 682, 684

Celhes b. Cülâs 556

Cenâh b. Hubeyş 256

Cerir 234, 518

Cibril (s.a.) 564

Cinler 76, 1060

Cülendâ 110

Cündeb b. Züheyr 136

Çin 122

D

Dâbbetülarz 1142, 1144

Dahhâk 152, 160, 202, 446, 490,
566, 952, 1150

Dârünnedve 844

Davûd ez-Zâhirî 748

Dekyânûs 20

Dımaşk 632

Dicle ve Fırat 604

Doğu Akdeniz 88

Dûmetü'l-cendel kalesi 106

E

Ebrehe 534

Ebû 'Amr 274

Ebû Cehl 118

Ebu'd-Derdâ 278

Ebû Hanîfe 44, 682, 1008, 1024,
1080

Ebû Hayve 156, 216, 254, 338, 716

Ebû Hureyre 184, 632, 1142

Ebû İzze el-Cumahî 1030

Ebu'l-Âliye 160, 194

Ebû Leylâ 198

Ebu'l-Kâsım 2

Ebû Mûsâ 724, 990

Ebû Nehîk 174

Ebû Sa'îd el-Hudrî 132, 382

Ebû Şeref (Mevlâ Kinde) 476

Ebû Tâlib 644

Ebû 'Ubeyd 178, 728, 1030
 Ebû 'Ubeyde 324
 Ebû Yusuf 532, 692, 700
 Ebû Züeyb 714
 Efesûs 36
 Efrîdûn / Feridun 88
 Ehl-i Beyt 722, 798
 Ehl-i Kitab 36, 40, 46, 132, 212,
 404, 406, 552, 736, 830, 882,
 1138
 Emevîler 910
 Enes b. Mâlik 168, 198
 Ensâr 552, 736
 Esed b. Huzeyme 644
 el-Esved b. Abdü'l-Esed 56
 Eykeliler 1004
 Eyüp Sultan 706

F

Fâsıklar 782
 Ferezdak 214, 250, 322, 790, 1030
 Ferrâ 80, 164, 222, 672, 892, 1018
 Filistin 14, 608, 632, 924
 Firavun 288, 290, 292, 296, 298,
 300, 302, 304, 306, 308, 310,
 312, 316, 318, 320, 332, 334,
 336, 338, 358, 628, 630, 914,
 916, 920, 922, 924, 926, 928,
 930, 932, 934, 936, 938, 940,
 942, 946, 948, 950, 954, 956,
 1050, 1116
 Fitne 302
 Fudayl b. İyâz 74

G

gayb haberleri 44
 Gadbân ve Eyle bölgeleri 14
 el-Ğûta 632

H

Habbâb 48, 236
 Habîb-i Neccâr 858
 Haccac 534
 Hadramut 556
 Hadûr 408
 Hafs 120, 164, 322, 528, 1008
 Halife Mansûr 44
 Halil b. Ahmed 220, 672
 Hammâd er-Râviye 192
 Hamne bint Cahş 704
 Hamza [v. 156/773] 140, 148, 164,
 178, 236, 276
 hanif dini 194
 Hanzale b. Safvan 856
 Harem 528, 542, 640, 714, 1066
 Hâricîler 132
 Hâris b. Amr 794
 el-Hâris b. Kâ'b 644
 Hârûn (a.s.) 918
 Harûrî Hâricîler 132
 Hasan b. Ziyad 700
 Hasan-ı Basrî 42, 46, 78, 80, 118,
 140, 148, 166, 176, 178, 180,
 194, 198, 202, 216, 224, 236,
 246, 260, 282, 318, 320, 352,
 360, 382, 444, 478, 482, 490,
 500, 502, 506, 524, 528, 530,
 532, 534, 540, 542, 544, 546,
 552, 592, 600, 632, 658, 660,
 664, 686, 716, 758, 776, 796,
 814, 820, 838, 884, 898, 982,
 1010, 1014, 1016, 1018,
 1040, 1096, 1142
 Hasen b. Ali et-Tüsî 228
 Hassân b. Sâbit 104, 696, 704, 1032
 Hâşim oğulları 1020
 Haşvîler 504

- Hâtem-i [Tâi 1030
 Hatîm 488, 960
 Hâtîm-i Tâi 250
 Havlân kabilesi 212
 Havvâ 374, 380
 Hayzûm 376
 hafz u îsâl 812, 1102
 Hazret-i Âişe 30, 636, 688, 696,
 704, 708, 716, 718, 720, 722,
 736, 738, 852
 Hazret-i Ali 78, 114, 116, 132, 144,
 176, 202, 238, 246, 256, 292,
 356, 376, 614, 634, 750, 756,
 774, 790, 844, 854, 1032,
 1142, 1144
 Hazret-i Ali'nin oğlu Hasan 376
 Hazret-i Ebû Bekr 658, 704, 716,
 730, 1034
 Hazret-i Eyyûb 472
 Hazret-i Hatice 644
 Hazret-i Lokman 866
 Hazret-i Lût 462, 858
 Hazret-i Meryem 112, 154, 156,
 158, 160, 162, 164, 166, 170,
 172, 200, 294, 634, 718
 Hazret-i Mûsâ 196, 224, 292, 332,
 354, 718, 834, 850, 916, 956,
 1044, 1048, 1052, 1144
 Hazret-i Osman 144, 552, 790
 Hazret-i Ömer 116, 526, 602, 616,
 678, 724, 744, 748, 750, 786,
 892, 1034, 1054
 Hazret-i Şu'ayb 856
 Hazret-i Yahya 148
 Hazret-i Zekeriya 478
 hedy kurbanı 540
 Helâk 408, 484, 624, 626, 822
 Hemdân kralı Zû-Tubba 1104
 Herakles 976
 Hıristiyanlar 176, 178, 488, 518,
 534, 550
 Hızır (a.s.) 1096
 hızlân 24
 Hicazlılar 486
 Hicr 40, 148, 312, 480, 930, 960,
 1016, 1038, 1106, 1110, 1114
 Hicret 780
 Hint nehri Seyhun 604
 Horasan 830
 Hulefâ-i Râşidîn 552
 Humeyd b. Kays el-A'rec 136
 hurûf-i mehmûse 366
 huşu 592
 Huveytîb b. Abdu'l-Uzzâ 750
 Huyeyy b. el-Ahtab 136
 Hübeyre b. Ebû Vehb el-Mahzûmî
 1030
 Hüdühüd 1066, 1068, 1070, 1072,
 1074, 1076, 1078, 1080,
 1082, 1084, 1088, 1092
 Hz. Nûh 124
I
 Îsâ b. Ömer 342, 1030, 1112
 Islâhu'l-Mantık 1056
 İbadet 184
 İblis 76, 274, 348, 372, 488, 846,
 968, 970, 1066
 İblis'in askerleri 970
 İbn Abbas 26, 36, 40, 42, 44, 70, 74,
 76, 96, 102, 118, 136, 144,
 150, 152, 158, 160, 196, 198,
 200, 202, 212, 222, 224, 244,
 256, 286, 290, 300, 310, 322,
 336, 376, 378, 380, 398, 408,
 434, 436, 444, 446, 460, 462,

- 476, 486, 494, 512, 522, 524,
526, 530, 544, 582, 584, 614,
618, 626, 660, 662, 666, 670,
674, 686, 688, 702, 718, 726,
736, 740, 750, 752, 758, 778,
788, 796, 798, 804, 820, 872,
900, 910, 948, 976, 1034,
1084, 1114, 1120, 1146, 1154
İbn Âmir 62, 260, 294, 1024, 1042
İbn Cinnî 158, 240
İbn Cüreyc 970, 1142
İbn Ebî İshak 284, 544
İbn Ebî Leylâ 224
İbn Hâleveyhi 248
İbn Hillize 496
İbn İshâk 274
İbn Kesîr [v. 120/738] 144, 162,
226, 260, 322
İbn Lehî'a 1096
İbn Mes'ûd 46, 58, 94, 110, 118,
132, 148, 168, 176, 202, 210,
216, 224, 246, 248, 254, 294,
322, 340, 352, 354, 356, 516,
528, 530, 532, 542, 558, 608,
622, 666, 708, 726, 788, 894,
928, 994, 1078, 1084, 1086,
1090, 1094, 1140, 1144, 1158
İbn Muzellâk 18
İbn Ömer 118, 460, 540, 584, 1142
İbn Sîrîn 748
İbnu'l-Mukaffa 1082
İbnu's-Semeyfe 1064
İbnü'l-Kevvâ 116, 132
İbn Ümm Mektûm 732
İbnü'r-Rûmî 168
İbnü's-Semmâk 244
İbnü's-Sikkît 198, 1056
İbnü'z-Zübeyr 534, 720, 808
İbrahim (a.s.) 438, 448, 452, 454,
456, 458, 460, 462, 934
İbrahim en-Nehaî 202, 544
İbrahim'in dini 194, 586
İkrime 222, 282, 332, 662, 686,
792, 944, 976
İlyâ 632
İmru'ül-Kays 278, 624
İncil 34
İsbât-ı Vâcib 420
İslâm 2
İsrafil 360, 366
İsrail oğulları 88, 308, 338, 346,
348, 350, 630, 842
İsti'âre 772
- J**
Jüpiter 754
- K**
Kâ'b b. Mâlik 1032
Kâ'b b. Züheyr 1032
Kâbe 138, 274, 380, 488, 532, 534,
536, 540, 542, 640, 642, 758,
960
Kâ'bu'l-ahbâr 96
Kârun 388
Katâde 46, 72, 114, 120, 164, 202,
224, 256, 272, 274, 322, 356,
452, 470, 474, 592, 614, 632,
646, 686, 898, 908, 958, 990,
998, 1052, 1062, 1094
Katrûs 54, 58
Kays b. Züheyr 894
Kelbî 178, 194, 236, 452, 824, 1158
Kıdâr b. Sâlif 1108
Kıtmîr 36
Kinâne 498, 796

Kisâi 148, 150, 164, 178, 236, 248,
522, 672, 1126
Kudüs 130, 366, 534, 698, 1032
Kulluk 184, 424
Kur'ân-ı Kerim 2, 394, 398
Kur'ân kıssaları 984
Kureyş'in ileri gelenleri 488
Kureyşliler 42
Kûsâ 460
Kuss (b. Sâ'ide) 644
Küçük şirk 136
Külâb savaşı 30

L

Lânetleşme 698
Levh-i Mahfuz 158, 310, 494, 504,
578, 638, 822, 1096, 1136
li'ân 698
Lokman [Hekim] 282
Lût (a.s.) 1116

M

ma'dûm 150
Makâm-ı İbrahim 698
[Makedonyalı] İskender 116 1108
Malik b. Dînar 668
Mâlik b. Zeyd 794
Ma'mer b. Râşid 152
Mantık 1056
Mars 754
Mâtân oğlu Yakup 146
mecâz-ı hükmî 988
Mecusîler 518
Medine 130, 178, 418, 514, 550,
680, 688, 698, 780, 800, 948,
1106
Medyen 224, 270, 302, 554, 1000
Medyenliler 1004

Mekke 8, 130, 138, 140, 256, 260,
396, 418, 500, 526, 528, 534,
536, 550, 552, 590, 602, 620,
698, 780, 808, 844, 908, 948,
1020, 1036, 1058, 1066,
1144, 1156
Mele-i A'lâ 1026
Melekler 372, 424, 490, 504, 566,
826, 1038
Melkânîler 178
Me'mûn 244
Me'rib 1072, 1076, 1084, 1096
Meryem 2, 60, 80, 112, 146, 148,
152, 154, 156, 158, 160, 162,
164, 166, 170, 172, 174, 192,
196, 200, 202, 212, 222, 258,
294, 300, 348, 354, 480, 482,
562, 598, 628, 630, 634, 660,
662, 718, 752, 854, 960, 1052
Meryem'in babası 'İmrân 146
Mescid-i Haram 526, 528, 698,
700, 1156
Meymûn b. Mihran 1016
Meymûne 732
Meysun bint Bahdel el-Kelbiyye
738
Mısır 88, 302, 304, 306, 356, 540,
604, 608, 632, 780, 926, 956,
972, 1052
Mistah b. Üsâse 704
Mu'âviye 26, 118, 476, 738
Mu'âz b. Cebel 450
Mu'âz b. Müslim el-Herrâ 222
Muhammed 2
Muhammed b. Ali 144
Muhammed b. Ka'b el-Kurazî 164
Muhammed'in kızı Fâtıma 684
Mukâtil [v. 150/767] 474, 1024

el-Murakkıř 202
 Mushaf 816, 998
 Müberred 158, 168
 Mücâhid b. Cebr 58, 122, 132, 146,
 148, 150, 224
 Müdlec b. Amr 786
 Mükâtebe 746
 Münzir b. Amr 1088
 Mürçi'e 938
 Mürciiler 938, 940
 Müsâfi' b. Abdimenaf 1030
 Müseylime 434, 882, 1026
 Müslümanlar 32, 36, 440, 532, 548,
 550, 584, 696, 880, 1132
 Müşrikler 114, 208, 212, 394, 400,
 416, 432, 434, 456, 488, 518,
 660, 700, 816, 834, 848, 862,
 1008
 Müttakiler 246, 972

N

Nâbiğa 442, 724, 1152
 Nadr b. Hâris 262, 488, 504, 812,
 818
 Nâfi 102, 120, 164, 216, 248, 1024,
 1042, 1126
 Nahip 282
 Nahivciler 998
 Nahiv ilmi 330, 860
 Namaz 150, 1110
 Nastûriler 178
 Nebî 562
 Necdet el-Harûrî 102
 Nehşel oğulları 252
 Nemrut 116, 450, 454, 460
 Nil 604
 Nûh kavmi 48, 552
 Nûh (s.a.) 48

O

Osman el-Bettî 700
 Ömer 2
 Ömer b. Abdülaziz 890, 892

P

peygamber kıssaları 44
 peygamberlik ismeti 564
 Peygamber 12, 30, 32, 36, 42, 46,
 48, 50, 52, 60, 78, 82, 84, 86,
 102, 104, 116, 118, 126, 128,
 136, 138, 166, 168, 170, 174,
 180, 182, 184, 192, 198, 200,
 208, 218, 222, 224, 226, 242,
 244, 246, 252, 256, 258, 260,
 262, 270, 276, 292, 314, 338,
 346, 358, 370, 392, 394, 396,
 402, 404, 406, 408, 418, 426,
 428, 432, 438, 442, 478, 488,
 494, 498, 500, 514, 530, 538,
 544, 550, 562, 564, 566, 568,
 574, 576, 584, 592, 602, 636,
 640, 642, 644, 648, 650, 658,
 662, 664, 668, 678, 682, 684,
 686, 688, 700, 702, 704, 706,
 708, 712, 716, 720, 722, 724,
 726, 732, 738, 742, 750, 754,
 756, 768, 774, 776, 780, 782,
 786, 798, 800, 802, 804, 806,
 808, 814, 844, 846, 850, 852,
 860, 878, 894, 942, 1020,
 1022, 1024, 1026, 1034,
 1058, 1082, 1124, 1156

R

Rab'lık 184
 Rahman 156, 166, 182, 186, 204,
 218, 220, 222, 228, 230, 232,

234, 244, 246, 248, 250, 252,
254, 266, 348, 350, 364, 366,
396, 424, 434, 438, 498, 518,
842, 876, 880, 882, 886, 910,
1096
Rahman'ın zikri 434
Rakîm 14
Ramle 632
recm 38, 172, 682, 700, 702
Resûl 194, 922
Rızık 518
Ru'be b. el-'Accâc 124, 146
Ruh 42, 112, 154, 1006
Rûhulkudûs 160, 348, 352, 354
Rumlar 362, 422

S

Sâbiîler 518
Safa 1020, 1142, 1144
Safvân [b. Mu'attal 704
Sa'îd b. Cübeyr 42, 74, 94, 100,
278, 300, 528, 726, 790, 880
Sa'îd b. el-Müseyyeb 690
Salât 276, 598, 766, 1032
Sâlih el-Mürri 200
Salih Peygamber 556
Sâmirî 344, 346, 348, 350, 352,
354, 356
Samuel kalesi 106
Sebe' b. Yeşcub b. Ya'rub b. Kahtân
1072
Sehûl 408
Selef 504, 540, 544, 1034
Selef-i sâlihîn 1034
Semud 856
Sibeveyhi 152, 182, 222, 272, 396,
672, 680, 730, 836, 838, 868
Sihirbazlar 324

Sodom 464, 858
Suheyb 48, 834
Sûr 210, 360, 490, 664, 666, 1150,
1152
Süddî 170, 172, 268, 274, 970,
1120, 1142
Süfyân b. 'Uyeyne 152
Süleyman (a.s.) 466, 468, 472,
1066, 1094, 1096, 1098,
1100, 1102, 1104
Süleyman b. Abdûlmelik 472, 1030
Sümâme b. Üsâl el-Hanefî 648
Sünnet 324
Süreyya yıldızı 162
Şâfi'î 466, 468, 584, 684, 692, 694,
696, 698, 700, 748, 750, 960,
1080

Şa'bî 494
Şerik b. Sehmâ 700
Şeybe b. Rebîa 1146
Şeytanlar 1030, 1066, 1090
Şuayb 270, 302, 1000

T

Tâif 282
Talha b. Musarrîf 216, 222, 590
Talha b. 'Ubeydullah 118
Tanca 88
Tarikat 324
Tarsus 30
tavaf 274, 528, 534, 1144
Tāvûs b. Keysân 42
Temîm b. Mürre 644
Temîm kabilesi 52, 232
Tertîl 852
Teşbih 538
Tevrat 118, 152, 194, 302, 340, 346,
350, 382, 404, 444, 494, 630,

1008, 1042
 Teym [kabilesi] 1072
 Tihame dağı 132
 Tür 194, 348, 352, 1150
 Tübbā 118, 644
 Türk ülkesi 116

U

‘Ukbe b. ‘Âmir 584
 ‘Urve b. Zübeyr 64, 392
 Utbe b. Rebî‘a b. Ümeyye 764
 Uveymir 700
 Übeyy 46, 62, 110, 112, 148, 176,
 178, 216, 294, 322, 444, 586,
 608, 672, 704, 712, 726, 750,
 756, 982, 1014, 1046, 1078,
 1084, 1144, 1158
 Übeyy b. Kâ‘b 46, 62, 110, 112,
 672, 982, 1014, 1046, 1078,
 1084, 1144
 Ümeyye b. Ebi’s-Salt 14, 594, 1030
 Ümmet-i Muhammed 552
 Ümmü Eyyûb 706
 Ümmü’l-Kitâb 494
 Ümmü Seleme 56, 732
 Üzeyir 80, 254, 414, 488, 824

V

vahiy 94, 156, 190, 208, 276, 296,
 302, 370, 404, 422, 578, 602,
 678, 722, 768, 1018, 1070,
 1096
 Vâkıdî 868
 Vehb b. Münebbih 116, 118, 302,
 322
 Velîd b. Muğîre 236, 1146
 Venüs 754

Verkâ b. Zühayr b. Cezîme 214

Y

Yâfes 124
 Yahudiler 42, 176, 268, 488, 518,
 534, 550, 812, 850
 Yahya b. Vessâb 148, 164
 yakın 316, 1070
 Ya‘kûbîler 178
 Ya‘kûb 342
 Ye‘cuc ve Me‘cuc 124, 484
 Yemâme kanalı 856
 Yemen 408, 414, 1066, 1074, 1102,
 1104, 1142
 Yemût b. el-Müzerri 146
 Yesar 812
 Yezid b. Abdullah b. Kuseyt 392
 Yûnus 476, 478
 Yunus b. Hubeyb el-Basrî 162
 Yûşâ 86, 90, 92

Z

Zebur 494, 564
 Zeccâc 16, 64, 202, 324, 622, 668,
 930, 1080
 Zeyd b. Eslem 536
 Zeyd b. Rifâ‘a 704
 Zikir 278
 Zina 158, 160, 686, 692, 694, 698
 Ziyinet 320, 734
 Zulüm 180, 368, 994
 Züfer 700
 Zülkarneyn 42, 88, 114, 116, 118,
 120, 122, 124, 130, 208
 Zûr-rumme 22, 610, 764

